

ॐ नमो गणेशाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः ।

आचारमूलत्वं* वेदस्य प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन भव-

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादर्हस्यं ।

उच्छन्नप्रच्छन्नयन्येन वेदस्याचारमूलत्वनिरूपणानन्तरं प्रवर्त्तक-
ज्ञानं निरूपयितुं, प्रवर्त्तकज्ञाने आचारमूलत्वस्योपपादकत्वरूपा-
मुपोद्घातसङ्गतिं दर्शयन् शिष्यावधानाय प्रतिजानीते, 'आचारेति,
'आचारः' प्रवृत्तिः, तन्मूलत्वं तत्प्रयोजकत्वं, 'प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन'
जनकतासम्बन्धेन प्रवर्त्तकज्ञानवत्त्वेन, तेन प्रवर्त्तकज्ञाने सङ्गतिलाभः^(१)

(१) अन्यथा प्रवर्त्तकज्ञानजनकतायामेव सङ्गतिलाभः स्यादिति भावः ।

* उपोद्घातसङ्गतिमाह, 'आचारेति, प्रसङ्ग एवात्र सङ्गतिरित्यन्ये ।
'तन्नापौति, तन्नाभिधा लिङाद्यर्थः सैव प्रवृत्तिहेतुरिति भट्टा । तथाहि

तीति प्रवर्त्तकज्ञानं निरूप्यते । तत्राभिधा-सङ्कल्पा-

भवति' निर्व्यञ्जित, 'निरूप्यते' वेदस्याचारमूलत्वनिरूपणानन्तरं निरूप्यते । एतेन प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वस्य स्वरूपस्य एवाचारमूलत्वं निर्व्याहकत्वात्तन्निर्व्याहार्थं तन्निरूपणमनुपपन्नं । न च प्रवर्त्तकज्ञान-जनकत्वज्ञानं विना याचारमूलत्वज्ञानं अतस्तज्ज्ञानार्थं प्रवर्त्तकज्ञान-निरूपणमिति बाध्यं । प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानं^(१) विनायाचार-मूलत्वज्ञाने विरोधाभावात् तथासत्याचारमूलत्वज्ञानं वेदस्य प्रव-र्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानेन भवतीत्येव वक्तुमुचितत्वाच्च इति पूर्वपक्षा-भासो निरस्तः । मङ्गलिप्रदर्शनपरोऽद्भ्यस्तस्यो न निरूपणप्रयोजन-प्रदर्शनपर इति ध्येयं ।

अथ भट्टाः प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारौभूतोविधिसमवेतोभाव-नापरनामा अतिरिक्तपदार्थविज्ञेयोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तच्चैव च भावनात्वरूपेण विधिगतिः, सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एक-

(१) व्याचारमूलत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याशयेन समाधत्ते प्रवर्त्तकज्ञानेति ।

लिङ्गादेस्तावदभिधानामकः खनिष्ठो व्यापारोऽवश्याभ्युपेयः व्यापारभिन्नस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं खनिष्ठव्यापारद्वारा यथा दण्डस्य खनिष्ठस्यन्दार्जन-द्वारा चक्रनिष्ठस्यन्दजनकत्वं, अथ व्यापारे व्यभिचारवारणाय व्यापारभिन्न-स्येति, व्यापारिण खनिष्ठव्यापारजनने न व्यापारापेक्षा अनवस्थापत्तेरित्यत-उक्तं परनिष्ठेति, ज्ञानद्वारैव लिङ्गादि प्रवृत्तिं जनयत्विति शब्दाश्रिता सा नापान्यतीत्यत उक्तं खनिष्ठेति, सा च शब्दाश्रितत्वाच्छब्दभावनेत्युच्यते,

पदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या^(१) वा आख्यातमामान्यशक्तिवल्लभ्ये कतिरूप-
व्यापारे विधेरर्थान्तरे विशेषणतयान्वेऽति, प्रकृत्यर्थेऽपि विषयितया
व्यापारे विशेषणं, तथाच यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष-
इत्यन्वयः । न चैतादृशबुद्ध्यावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः
प्रयोजनज्ञानस्याहेतुत्वे “विश्वजितेत्यादौ कलकल्पनातुपपत्तेः इति
वाच्यं । यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारनिष्ठेष्टसाध-
नत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यतावत्त्वादेव व्यापारे
तद्ज्ञानात् । यदा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वग्रहः तच्च प्रवृत्तिरूप-
व्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकं ।
न चैवं न्यायमताविशेषः दृष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादिति वाच्यं ।
क्रियागतेष्टसाधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात्
अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च । न चैवं तादृ-
शाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं । विधिः प्रवृत्तिजनकधर्मसम-
वायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवत् इत्यनुमानादेव तत्सिद्धेः पर-
मते शब्दस्य द्रव्यत्वान्नासिद्धिः । न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभि-
चारः, तस्य शरीर-प्राणसंयोगोपादानत्वात् । न च विधिर्न प्रवृत्तौ

(१) स्वप्रतिपादकवाक्यप्रतिपाद्यत्वरूपप्रत्यासत्त्येत्यर्थः ।

अपरार्थविषयत्वेनार्थभावेनेत्युच्यते, सा च सर्वाख्यातवाद्या तदुक्तं, “व्यभि-
धाभावनामाऊरन्नामेव लिङादयः । व्यर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु
गम्यते” । ‘व्यर्थात्मत्वं’ व्यर्थविषयत्वं, व्यर्थभावना च कर्म करणमिति-
कसैथताच्चापेक्षत इत्यंशत्रयवतौ भवति, अन्यथा फलं स्वर्गादि सा न भाव-

कारणं प्रवृत्तिमामान्ये तस्य व्यभिचारादिति वाच्यं । वैधधीजन्य-
प्रवृत्तौ तद्भेदतुल्यात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यममभावाच्च । तच्च
जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा इत्यन्यदेतत् । नन्वन्तु अभिधा तथापि
तद्धीर्न प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिमामान्ये तस्या व्यभिचारात् प्रत्यक्षादि-
नेष्टसाधनत्वपक्षेऽपि प्रवृत्तेः । नापि यागादिविषयिकायां, यागकृति
स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः । नापि विधिजन्यायां,
तच्चन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात् । नापि जातिविशेषविशिष्टायां,
गुणगतजात्यनभ्युपगमादिति, चेत्, न, विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डो-
पाध्यवच्छेदेनैव तद्भेदतुल्यात् । न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृ-
त्त्यापत्तिरिति वाच्यं । विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन
तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः ।

परे तु सङ्कल्पज्ञानं प्रवर्तकं, सङ्कल्प इच्छा, तत्रैव विधिशक्तिः,
याग इच्छाविषय इत्येवान्वयबोध इत्याहुः ।

अन्ये तु वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ अपूर्वज्ञानं प्रवर्तकं, नित्ये
सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन तथा कल्पनात् नित्यापूर्वस्य पण्डित्य
तत्रापि स्वीकारात्^(१) विधिशक्तिरपि तत्रैव, यागजन्यमपूर्वमित्ये-
वान्वयबोध इत्याहुः ।

(१) न च नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ फलामात्रेण व्यभिचार इति वाच्यं ।

नित्यापूर्वस्य तत्रापि स्वीकारादिति ख० ।

येत् तस्यैव तत्प्रतिपाद्यतात्, एवञ्च शब्दभाषणापि भावनात्वात् किं केन
कथमित्यश्वयवतो भवति, तदिदमाह, “लितोऽभिधा सैव च शब्दभावना
भाषा च तस्यां ह्युपपद्यते । सामान्यबोध कारणं तदीयं प्ररोचना घात-

पूर्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं, तस्मिन् सत्यपि अ-

केचित्तु भावनाज्ञानं वैदिके प्रवर्त्तकं, भावना च प्रयत्नो न
विष्टसाधनताज्ञानं नित्ये तदभावात्, विधिशक्तिरपि तत्रैव आख्या-
तसामान्यस्य तदर्थात् अन्वयस्यास्य पचतीत्यादिवदित्याहुः^(१) ।

तदेतन्मतचतुष्टयं एकेनैव ग्रन्थेन दूषयति, 'तत्राभिधेति, 'तत्र'
निरूपणे, विषयत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयस्यास्य 'प्रवर्त्तकमित्यनेन, तथाच
तन्निरूपणविषयीभूतं प्रवर्त्तकमिदं नेत्यन्वयः, अभिधात्वञ्च विधि-
समवेतपदार्थत्वं अभिधापदवाच्यत्वं वा तेनास्मन्मते नाप्रसिद्धिः
अस्मन्मते शब्दशक्तेरेव अभिधापदवाच्यत्वात् ।

केचित्तु 'तत्र' प्रवृत्तौ, 'न प्रवर्त्तकं' नोत्पादकं न जनकमिति
यावदित्याहुः ।

'तस्मिन् सतीति विनेष्टसाधनताज्ञानं तेषां ज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेरि-
त्यर्थः, इदञ्च सङ्ख्यापूर्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकमित्यत्रैव हेतुः
अभिधायां मानाभावेन तज्ज्ञानमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'असत्य-

(१) तथाच यामानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोध इति भावः ।

तयोपपद्यते" ॥ इति, किमित्याकाङ्क्षाया प्रवर्त्तनीयपुरुषप्रवृत्तिर्भाष्या
सैव कर्म, केनेत्याकाङ्क्षाया सम्बन्धबोध इति, अथ्युत्पन्नस्य लिङ्पदादप्य-
प्रवृत्तेः सम्बन्धबोधेन तच्छक्तिग्रहणस्य सङ्कारिण एव प्रवर्त्तयतीत्यर्थः,
कथमित्याकाङ्क्षाया 'प्ररोचनेति, 'प्ररोचना' स्वत्यर्थवादः, स च कर्मण
प्रशस्तत्वज्ञानमन्तरेणावसौदन्ती प्रवृत्तिमप्रापयन्ती विधिशक्तिं प्राशस्त्य-
ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिजननी करोति, अतएव यत्र प्ररोचना न श्रूयते

प्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च । कार्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति

पौति, इदञ्च सर्वत्रैव हेतुः वैदिकविधिजन्यज्ञाने विधिसमवेत-
पदार्थसङ्ख्यापूर्व-भावनादिविषयकत्वेऽसत्यपि क्रियेष्टसाधनत्वज्ञानेन
प्रवृत्तेरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु एतादृशाभिधायामेव माना-
भावः । न चोक्तानुमानमेव मानं, शब्दश्च प्रवृत्तिप्रामाण्ये शब्दप्रवृत्तौ
वा व्यभिचारात् अन्यथासिद्धत्वाच्च अकारणत्वात् शब्दश्च द्रव्यत्वा-
सिद्धेः अप्रयोजकत्वाच्च^(१) । एवं सङ्ख्यज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं माना-
भावात् इच्छात्मकस्य तस्य स्वरूपसतोहेतुत्वेन तदभावे तज्ज्ञानाद-
प्रवृत्तेः, एवमपूर्वज्ञानमपि वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ न कारणं अपू-
र्वादिपदादपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अतएव भावनाज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं
भावनापदादपि तदापत्तेरित्यपि बोध्यमिति शङ्केयः । 'कार्यता-
ज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः । न च कृतिसाध्यताज्ञानं
विनापि घट-याग-पाकादिकर्तुंस्तदुपायकपाल-हविस्तण्डुलादिसिद्ध-

(१) ननु शब्दात्मान्यतएवमेव हेतुर्वाच्यं अतो नासिद्धिरत आह, अप्र-
योजकत्वाच्चेति ।

तत्रापि कल्प्यत इति तस्या विध्यविनाभाव इति । इदमत्र तत्त्वं, व्यभि-
धापि न तत्त्वेन ज्ञात्वा स्वरूपसती वा हेतुरतिप्रसङ्गादिति प्रवर्त्तनात्वेन
भावनात्वेन च ज्ञात्वा तथा, तथाच यज्यादिपदसमभिव्याहारेण यागादि-
अनकप्रवृत्तिजनकत्वसङ्गे समानसंवित्सर्ववैद्यतया यागादावपि कृतिसाध्य-
त्वभावं, माथानुपस्थितौ च भावनात्वेन ज्ञानमसम्भवीति समभिव्याहृतफलं
प्रति भावनात्वेन ज्ञायते, अतएवाश्रुतपक्षे विश्वविदादौ फलं कल्प्यते,

गुरवः । तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जन्यायां चिकी-

विशेष्यकप्रवृत्तिदर्शनाद्वाभिचार इति वाच्यं । प्रवृत्तेर्हि विषयतावथी
एका साध्यत्वाख्यविषयता, सा च यन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञान-चिकी-
ष्मादिना प्रवृत्तिस्तन्निष्ठा, तच्च घट-याग-पाकाद्येव न तु तज्जनकी-
भूतकपालादिसिद्धनिष्ठा, अतएव घटं करोति यागं करोती-
त्येवानुव्यवसाय-व्यवहारौ न तु कपाल-हविरादेः सिद्धतादशायां
कपालं करोति हविः करोतीत्यनुव्यवसायो व्यवहारो वा कृतिवा-
चिधातुयोगे द्वितीयायाः साध्यत्वाख्यविषयतार्थकत्वनियमात् । न
च साध्यत्वाख्यविषयताया एव कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयार्थकत्वनियमे
कपाल-तत्त्वादेः सिद्धतादशायां कपालं करोति तन्तुं करोतीत्या-
दिव्यवहारवत् कपालं घटवन्तं करोति तन्तुं पटवन्तं करोतीत्या-
दिव्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यं । साध्यवैशिष्ट्यबोधकपदासमभि-
व्याहृतकृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया एव तथा नियमात्तत्र
कपालादिपदोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः, घटादिपदञ्च घटत्वा-
दिपरं, मतुवर्यः आश्रयत्वं, धात्वाख्यातयोर्थापार-प्रयत्नौ यथा

तथाचाभिधागतमित्यसाधनत्वमपि भासते तच्च क्रियागतमित्यसाधनत्वं
विना नेत्याक्षिप्ततदित्यसाधनताबोधोऽपि, तथाच प्रवर्तनात्-भावनात्-
ज्ञानानुकूलाप्यपरा शक्तिर्निष्ठादिपदएव, यतएवैका प्रवृत्त्यनुकूला अपरा
ज्ञानानुकूला इति शक्तिचतुष्टयमिति । अन्ये तु व्यवहारेण व्युत्पत्तिर्बालः
सप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयति, तादृशीत्येवेति, सैव लिङ्ग-
इत्याहुः । अपरे तु अपूर्वमेव विध्यर्थो वैदिके तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वा-

योगमर्थः, तथाच कपालवृत्तिघटत्वाश्रयात्कूलव्यापारजनकयन्त्रवा-
नित्यन्वयः, कपाले घटं करोमीत्यादिवत् कपालं घटं करोमी-
त्यादिप्रयोगोऽपीथतएवेत्यपि वदन्ति । अपरा च उपादानत्वापर-
नाम्नौ सिद्धत्वाख्यविषयता सा च सिद्धकपाल-हविल्लण्डुलाद्युपाय-
निष्ठा कपालेन घटं करोमि हविषा यागं करोमीत्यनुव्यवसायात्
तत्र च उपादानत्वाख्यविषयताया एव तृतीयार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थ-
ज्ञतावन्वयात् । न च तत्र अन्यत्वं विषयत्वं^(१) वा तृतीयार्थः, तस्य
च घट-यागादावेवान्वय इति वाच्यं । सर्वत्र तृतीयार्थस्य धात्वर्थ-
एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा तण्डुलावयवेन तण्डुलं पचतीत्यपि
व्यवहारापत्तेः । अन्या च उद्देश्यत्वाख्यविषयता, सा च यत्साधन-
ताज्ञानाधीना चिकीर्षा तन्निष्ठा, तच्च जलाहरण-स्वर्गादनादिरूपं
फलमेव जलाहरणार्थितया घटं करोमि स्वर्गार्थितया यागं करो-
मीत्यनुव्यवसायात् जलाहरणमुद्दिश्य घटं करोमि स्वर्गमुद्दिश्य यागं
करोमीत्याद्यनुव्यवसायाच्च । इत्यञ्च तत्तत्साध्यतावच्छेदक-तत्तत्सा-
ध्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्साध्यतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदक-

(१) आधेयत्वमित्यर्थाः, क्वचित्तथैव पाठः ।

दिव्याङ्गः । इतरे तु प्रवृत्तिरूपमावनाधानं प्रवर्तकमिति सैव विध्यर्थे इति
वदन्ति । तदेतत् सर्व्वं दूषयति, 'वस्मिन्निति, इदञ्च हेतुद्वयं यथायोग्यं
बोध्यं व्यभिधायां मानाभावेन तत्र तस्मिन् सतीत्यादिहेतोरनभवात् ।
इदमत्राकूतं परार्थसम्बन्धभिन्नायामभिधायां मानाभाव-
व्यवहाराधीन-
व्युत्पत्तिरूपेण शब्दस्य ज्ञानमापन्नकत्वावधारणेन प्रवृत्तिजनकत्वाभावात्
भावे वा व्यावश्याकेयसाधनताज्ञानमानायापारकत्वेनोपयत्तावभिधानाद्य-

तत्तत्साध्यविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः । एवं चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवश्यं, तेन तस्या अपि कपाल-हवि-
स्तण्डुलाद्युपायकप्रवृत्तौ^(१) न व्यभिचारः, अन्यथा नैयायिकनयेऽपि
व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्हेतु-
त्वोपगमादिति भावः ।

यत्तु प्रवृत्तेर्विषयताचैविध्ये मानाभावः, किन्तु कपाल-हवि-
स्तण्डुलाद्युपायएव प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव चोपादानत्वं । न
चैवं घटं करोति यागं करोति पाकं करोतीत्यादिव्यवहारानुप-
पत्तिः कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया विश्लेष्यतार्थक्यनियमादन्यथा
कपालत्वं करोतीत्यादिव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं । अत्र घट-याग-
पाकादिपदस्य कपाल-हविस्तण्डुलादौ सावर्णिकत्वात् कृतिवाचि-
धातुयोगे द्वितीयाया विश्लेष्यतानुकूलत्वान्यतरार्थक्यनियमेनानु-
कूलत्वं वा तत्र द्वितीयार्थइति प्राचीननैयायिका वदन्ति । तदस्मत् ।
सचण्या शब्दप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि घटादिविश्लेष्यकत्वाव-
गाहित्वेनानुभूयमानायाः घटं करोतीत्यादिप्रात्ययिकप्रतीतेरनुप-
पादनात् सचण्यां मानाभावाच्च । किञ्च जलाहरण-स्वर्गादि-
रूपफलस्य उद्देश्यतास्यविषयतायाः घट-याग-पाकादेश्च साध्य-
तास्यविषयताया अनभ्युपगमे दृष्टसाधनताज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञान-

(१) कपाल-हविस्तण्डुलाद्युपादानविषयकप्रवृत्ताविति ख० ।

यापारकत्वे मानाभावात् । न चोक्तनियमात् तत्त्वव्यङ्गं, सनिष्ठत्वस्य
गौरवेणाप्रयोजकतया कर्मविश्लेष्यकत्वात् अनुमित्यादिकरद्वयान्तिस्त्वयादौ

धातिरिक्तं न कर्तव्यमस्ति तत्सत्त्वे कृतिविलम्बो-

चिकीर्षाणां कार्य-कारणभावोऽपि दुर्वार इत्युक्तमात्रं एव वक्ष्या-
मद्योपरिष्ठात्^(१) इति दिक् । अत्र च तत्प्रकारक-तद्विशेषक-
तत्साधनताज्ञानत्वं तत्साध्यतावच्छेदकतत्साध्यक-तदर्थिप्रवृत्तिकार-
णतावच्छेदकं न वा तदर्थिप्रवृत्तित्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति
न वेत्यादिविप्रतिपत्तयः, तेन नैयायिकैरपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य
प्रवर्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । तदर्थित्वस्य तदुद्देशकत्वं, न विवृ-
त्त्याधनताज्ञानं प्रवर्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं तदर्थिप्रवृत्तिकारणं
न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि हविराद्युपादाननिष्ठयागादिरूप-
चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुतोपगमात्
इष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यलोभयविययकसमूहासम्पन्नस्य प्रवृत्तिहेतुत्वा-
भ्युपगमाच्च इति श्रेयं । 'चिकीर्षातिरिक्तं न कर्तव्यमस्तीति, 'कर्तव्यं'
द्वारं, चिकीर्षावग्रहं द्वारमिति समुदितार्थः, तथैव प्रकृतोपयोगात् ।
न चैवं प्रवर्तकज्ञानत्वव्यापकचिकीर्षाव्यापारकत्वं इति फलितं तच्चा-
युक्तं उपादानप्रत्यये स्वभिचारात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वादु-
पादानेच्छायामुक्तस्य द्वारत्वमनेऽपि चिकीर्षाया अद्वारत्वाच्च इति
वाच्यं । 'ज्ञानस्येत्यस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षादसाधनीभूतज्ञानस्येत्यर्थात्

(१) वक्ष्यामद्योपरिष्ठादिति ग० ।

स्वभिचाराच्च । इच्छापि न निष्ठार्थं तस्याः साक्षादवस्था एव प्रवर्तकत्वेन
ज्ञानप्रकृतप्रतिरेकत्वमात् स्वर्गकामादिपरलब्धत्वाच्च । अपूर्वज्ञानमपि न

उपादानप्रत्यक्षं न साक्षादसाधनं उपादानप्रत्यक्षविगमेऽपि प्रवृत्त्य-
नुदयात् उपादानेच्छायास्तद्वारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावश्य-
कत्वात् । न च तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फल-चिकीर्षयोः
प्रवृत्तावहेतुत्वादिति वाच्यं । फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपायेच्छा-
मात्रमस्यादकत्वेन अन्यथासिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव तत्रासिद्धेः ।
यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा उपायचिकीर्षया एव
तद्व्यापारत्वेनैव चिकीर्षाव्यापारकत्वरूपसाध्यस्यापि तत्र सुतरां सत्त्वाच्च ।
न हि स्वसमानविशेष्यकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्यन्तं साध्यं, अनुप-
योगादिति ध्येयं । ननु चिकीर्षारूपव्यापारसत्वेऽपि कुतो न कश्चित्
कृत्युत्पाद इत्यत आह, 'तत्सत्त्वं इति, 'हेतुन्तरेति, हेतुन्तरं दण्ड-
कपालाद्युपादानलौकिकप्रत्यक्षं प्रतिबन्धकाभावयेति भावः । ननु तत्त-
दुपादानतावच्छेदकप्रकारक-तत्तदुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादान-
तावच्छेदकप्रकारक-तत्तदुपादानविशेष्यकलौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपा-
दानप्रत्यक्ष-तत्तदुपादानप्रवृत्त्योर्हेतु-हेतुमङ्गावाद्दण्ड-कपालाद्युपादान-
प्रायचाभावे तदुपादानकप्रवृत्तिर्मास्तु घटादिमाध्यकप्रवृत्तिस्तु कथं
न जायते तत्र चिकीर्षासत्त्वात् घटादिमाध्यकप्रवृत्तिं विनापि
संयोगादिमाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्व-
मत्त्वेन तत्तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिमाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्य-

प्रवर्तकं व्यपूर्व्यदादिना तद्ज्ञानेऽप्रवृत्ते तदज्ञानेऽपीष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृ-
त्तेऽपि । भावनाज्ञानमपि सर्वास्थितसाधारण्यज्ञानं प्रवर्तकमिति 'ज्ञानस्येति,
साक्षादसाधनस्येति ध्येयः । तेन प्रवृत्तिविषयप्रवृत्ते न व्यभिचारः, यन्-
ज्ञानस्तु न प्रवर्तकमित्युक्तं प्रत्यक्षप्रकाश इतिप्रकाशः ।

दानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिमाधन-
ताज्ञानस्यापि घटादिमाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तितावच्छिन्नं प्रति
न्यायनये परनये च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात् तदेव चिकीर्षा-
विषयमाधनताज्ञानमुपादानांगे लौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरपेयते
कार्य-कारणभावद्वयकल्पनमपेक्ष्य साधवात् । न च घटादिमाध्य-
ककपालोपादानक-घटध्वंसमाध्यकदण्डोपादानकसमूहात्मनःप्रवृत्तौ
दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय घट-
त्वावच्छिन्नमाध्यकानिर्हृतदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताशालिप्रवृत्ति-
त्वमेव कार्यतावच्छेदकमुपेयं तथाच दण्डत्वावच्छिन्नोपादानता-
निर्हृतघटत्वावच्छिन्नमाध्यकताशालिप्रवृत्तित्वमादाय विनिगमना-
विरहात् तत्रापि गुरुतरकार्य-कारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं ।
दण्डाद्युपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिमाधनताज्ञानस्य घटादि-
माध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया वि-
निगमनाविरहात् तादृशकार्य-कारणभावद्वयस्य सर्वममृतत्वात्
इत्यस्य विशेषमामगौविरहादेवोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटा-
दिमाध्यकप्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः^(१) । एतेन घटादिनिष्ठचिकीर्षाविरहेऽपि
दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठसाधनताज्ञानात्मकविशेषमामगौसह-
जतादण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तद्वच्छिन्नमामगौसत्वादिति द्विती-
यातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः । केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यता-
नवच्छेदकत्वात् घटादिमाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेय घटादि-

हेत्वन्तराभावात्, चिकीर्षा च* कृतिसाध्यत्वप्रकारिका

निष्ठचिकीर्षान्तरणघटादिमाध्यकप्रवृत्तिषामान्यमामघौविरहादेवा-
वभागादिति भावः ।

अथ प्रत्यक्षविषयकपालयक्तौ इदं न कपालमिदममंगघटस-
त्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटमाधनं इति कपालत्वाग्रे
निर्धर्मितावच्छेदक-तत्कपालविषयकलौकिकप्रत्यक्षात् कपालत्व-
प्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः । न च कपालत्वप्रकारेण
तद्व्याप्तौ प्रवृत्ताविष्टापत्तिरिति वाच्यं । अनुभवविरोधादिति चेत्,
न, तत्तदुपादानतावच्छेदकाग्रे इदमवधिर्मतावच्छेदक-तत्तदुपा-
दानविशेषकप्रत्यक्षस्य इदं कपालमित्याद्याकारस्य कपालमिदं घट-
माधनमित्याकारस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदक-तत्तदुपादानक-
प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्याहेतुत्वात् । न
चैवमिदं घटमाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षात् इदमप्रकारेणैतद्व्याप्त्यु-
पादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् । तच्छेदस्वाग्रे निर्धर्मितावच्छेदकत्वादिति
वाच्यं । उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्य-कारणभावभेदात् इदमव-
श्यत्वे निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्यापि हेतुत्वात् इदमिदं नेत्यममंग-
घटमाधनमेव तच्चानिप्रसङ्गविरहादित्यास्तां विस्तरः ।

* व्यापारोभूता चिकीर्षा लक्ष्यार्थ, 'चिकीर्षा'चेति, अतएव मित्रा-
विधयत्वं प्रत्यक्षविषयत्वं विशेषणं प्रत्यक्षोपरतादृशेच्छाया व्यप्रवर्तकत्वात्
अतएव कृतिसाध्यक्रियायां तादृशेच्छासम्प्रेषि न कृतौ व्यापार इति
क्रिया कृतिसाध्यत्वेन वास्तवेन विशिष्टमित्येवाहुः, तच्चिन्त्यं सुशतरभारो-
कोलनादौ कृत्यसाध्येऽपि तादृशेच्छाय कृतौ व्यापारत्वात् अतएव

कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति

‘चिकीर्षां चेति, व्यापारीभूता चिकीर्षा चेत्यर्थः, अन्यथा चिकीर्षासामान्यस्य लक्ष्यत्वे लक्षणे फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वविशेषण व्यर्थं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटीभवित्यति, ‘कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति, अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेनालक्ष्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय ‘कृतिसाध्यक्रियाविषयेति, ‘क्रियापदं धर्मिमात्रपरं, कृतिसाध्यत्वञ्च साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताग्रासित्वं, तथाच साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताग्रासिधर्मिविषयकेत्यर्थः, फलञ्च न तथाविधविषयताग्रासीति भावः ।

केचित्तु ‘क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताग्रासिपरं । न चैवं शक्यं कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं । कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रकृते लक्ष्या सा च संवादिनी चिकीर्षैव विसंवादिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे अन्यथाख्यात्यापत्तेः, तथाच दृष्ट्यादिविषयकविसंवादिचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

‘पाकमिति, पाकं कृत्या साधयामीत्याकारिकायां तस्यां तदनुभवात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्थानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वेन पाकमिच्छामीति तदनुव्यवसायसत्त्वादिति भावः । ‘इच्छाया-

तत्र कृतिजन्य एव धर्म इति वक्ष्यते, सस्मात् काचित्कामिप्रायेण स्वरूपनिर्बन्धमेतत् इति भन्त्यर्थः । तत किमित्यत आह, ‘स्तेति, स्वपदमत्र

तदनुभवात्, सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छा-
याः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् । अतएव स्वकृति-

इत्यादि, 'इच्छायाः' स्वप्रकारकसंवादीच्छायाः, तत्प्रकारकसंवा-
दीच्छायास्तत्प्रकारकधीजन्यत्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुनये
रजतादिप्रकारकविषंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्यार्था
व्यभिचारवारणाय मवादिनोपादानं, कूटसिद्धस्थलेऽप्यनायत्ता^(१)
तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विमवादः कस्यते । न
चैव मवादिचिकीर्षायां तज्जन्यप्रवृत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य
हेतुत्वेऽपि चिकीर्षाभामान्ये प्रवृत्तिधामान्ये च कृतिसाध्यताज्ञानस्य
हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यं । मवादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यत्वप्रकारक-
ज्ञानस्य हेतुत्वे शिङ्गे यद्विशेषयोरिति न्यायात्^(२) चिकीर्षादिमात्रं
प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति भावः, एवम-
प्येऽपि ।

केचिन्नु या यत्प्रकारिकेच्छा सा तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः
न तु प्रकारतापर्यन्तप्रवेशः, मूलेऽपि 'स्वप्रकारकेत्यस्य स्वविषयके-
त्यर्थः, एवञ्च रजतादिप्रकारकविषंवादीच्छार्था न व्यभिचारः ।

(१) कूटनिर्गुं दुष्टसिद्धं यथा वङ्गे साध्यताया ऋदत्वादिकं ।

(२) यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावकसामान्ययोरपीति न्यायादित्यर्थः ।

प्रवर्तकज्ञान तादृशमिति कृत्वा प्रकृते तु तदनुभवाभावेऽप्यदोषादिति ध्येयं ।
'इच्छाया इति, ध्यानेच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमादित्यर्थः
इतिप्रकाशः ।

तत्र तन्नये इच्छाविशेष्यविशेष्यक-रजतप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि
 स्वातन्त्र्येण रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात् । न च तन्नये विसंवादी-
 च्छायामुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुतया रजतज्ञानं^(१)
 तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति व्यभिचारो दुर्वार-
 एवेति वाच्यं । कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोज्यत्वरूपसाध्य-
 त्वस्य नियमघटकत्वात् । न चैवं प्रकृतेऽपि कृतिमाध्यताज्ञानस्यैक-
 कालावच्छिन्नैकात्म्यवृत्तित्वसम्बन्धेनेष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छे-
 दकत्वमेवायातु कुतः कारणत्वमिति वाच्यं । वक्ष्यमाणक्रमेण तन्नये
 इष्टसाधनताज्ञानस्य इच्छाविरोधितया इष्टसाधनताज्ञानस्य चिकी-
 र्पाहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण अन्यतारूपस्यैव कृतिमाध्यताज्ञानप्रयो-
 ज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धेः । न चेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकत्वेऽपि
 बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकत्वमेव आयात्विति
 वाच्यं । बलवद्बुद्धेयस्यैव इच्छाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षा-
 हेतुत्वासिद्धेः । वस्तुतस्तु विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावात्
 उपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहवदगृहीतासंसर्गकेष्टतावच्छेदकोपस्थि-
 तेरपि तन्नये विसंवादीच्छाजनकतया अन्यतरूपसाध्यत्वमेव नियम-
 घटकमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः ।

‘अतएवेति, चिकीर्षायाः स्वकृतिमाध्यताज्ञानमाध्यत्वादेवेत्यर्थः,
 ‘स्वकृतिमाध्ये’ स्वकृतिमाध्यत्वेन ज्ञाते, इदञ्चापाततः, वस्तुतोलाघवात्
 पाको मे कृतिमान् भवत्वित्याकारिका साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रका-

(१) उपस्थितः उपस्थितिविषयीभूतः ज्ञानविषयीभूत इति यावत्, अत-
 एव ज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं ।

साध्ये पाके प्रवर्तते, न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या
स्वकृत्यसाध्ये* चिकीर्षायते; स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञानं प्रति-
बन्धकमिति चेत्, न, तदभावकारणत्वे गौरवात् ।

रिकेञ्चैव व्यापारो न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिका गौरवात्, अतएव
ज्ञानमपि साधनतासंगणं कृतिप्रकारकमेव हेतुरिति तत्त्वं । यद्य-
प्युक्तनिघमपठेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि
पुनरुक्तदामाय पुनरनुवदति, 'न त्विति, 'इष्टसाधनताज्ञानसाध्या'
कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानसाध्या, यथाश्रुतेऽपिमहे-
षद्भूतेः, 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते, 'स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञा-
नमिति स्वकृत्यसाध्यतानिश्चयद्वयार्थं, कृतिसाध्यतासंगण्ये प्रवृत्तेरनु-
भवात् यथाश्रुतासद्भूतेः । न च कृतिसाध्यतासंगण्येऽपि प्रवृत्तिस्वीकारे
बलवन्निश्चयस्याप्यसाध्यास्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । बलवदनिष्ठानु-
बन्धितज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव तच्चेष्टा-प्रवृत्त्योरभावादिति धेयं ।
'तदभावकारणत्वं इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य कृत्यसा-
ध्यतानिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वे गौरवादित्यर्थः । न चाप्रामाण्यनिश्च-
यानास्कन्दिताकृतिसाध्यताज्ञानलापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिता-
कृत्यसाध्यत्वनिश्चयाभावत्वमेव शेषमिति वाच्यं । कृतिसाध्यताज्ञानस्या-
प्रामाण्यनिश्चये बलवदनिष्ठानुबन्धितज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भ-

* 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन ज्ञाते, कतश्चाह, 'चेति, 'लाघवाव-
तारमिति । यद्यप्येवंविधसाध्यावतारे त्वन्मते भेदायहो न प्रवृत्तिहेतु-

वात् तत्र च तदनास्कन्दितत्वस्याप्रवेशात् स्वकृत्यसाध्यतानिश्चयवत्
तदभावव्याप्यादिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया बद्धतरकार्य-
कारणभावकल्पनागौरवाच्चेति भावः ।

केचित्तु ननूक्तनियमवत्त्वादस्य कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः तथापि
कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन तस्य न हेतुत्वमपि तु द्रष्टृसाधनताविषयक-
ज्ञानत्वेन सर्वत्रेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहालम्बनादेव
चिकीर्षेत्यत्राह, 'न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्येति न त्विष्टसाधनता-
ज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञाननिष्ठकारणताकेत्यर्थः, 'स्वकृत्यसाध्ये'
स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते, 'चिकीर्षापत्तेः' केवलेष्टसाधनताज्ञाना-
च्चिकीर्षापत्तेः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वादिष्टापत्तौ चोक्तनि-
यमभङ्गप्रसङ्गादिति भावः^(१) । 'तदभावकारणत्वे गौरवादिति, इद-
मुपलक्षणं कृत्यसाध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तरा-
भावाद्विष्टसाधनताज्ञाने न कृतिसाध्यताभानं तत्र केवलेष्टसाधनता-
ज्ञानात् चिकीर्षापत्तेर्दुर्म्भारत्वाच्चेत्यपि बोध्यं । उक्तनियममश्रुत्वैव^(२)
तदस्यः श्रूयते, 'अपेत्यादीत्याहुः ।

(१) अभिप्रायेण कृतिसाध्यताज्ञानस्याहेतुत्वे चिकीर्षाया न कृतिसाध्य-
ताज्ञानजन्यत्वमिति भावः ।

(२) उक्तनियममश्रुत्वैवेति ग० । या यत्प्रकारिका इच्छा सा तत्-
प्रकारकज्ञानसाध्येति नियममित्यर्थः ।

रभेदयदपेक्षया गृह्यत्वात्, तथापि वज्जेतोरेवेति न्यायादतिरिक्तविश्लि-
क्षणकल्पनागौरवाच्च, युगपदुपस्थित्यभावेन तत्र तथा अत्र युगपदुपस्थितौ

अथाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यतो न
लाघवावसर इति चेत्, न, यत्र शब्दादनुमानाद्वा
दैवात् सा तत्र लाघवावतारादिच्छायाः स्वप्रकारक-
ज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वाच्च

‘अभावः’ कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावः, ‘उभयसिद्धः’ चिकीर्षापूर्वसु-
भयसिद्धः, ‘असिद्धा’ चिकीर्षापूर्वसुभयसिद्धा, (१) ‘न लाघवावसर-
इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य यदपि लाघवं न कारणतावच्छेदकतायां
विनिगमकमित्यर्थः, क्षुध-गुरुधर्मावच्छिन्नं यदि क्लृप्तपूर्वसुभयसिद्धं
तदैव लाघवस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वमिति भावः ।
‘दैवात्’ प्रतिबन्धकसामयौ विरहात्, ‘सा’ चिकीर्षापूर्वं कृतिसाध्य-
ताधीः, ‘लाघवावतारादिनि कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपक्षुधधर्मावच्छि-
न्नस्य चिकीर्षापूर्वसुभयमते सत्त्वादित्यर्थः । ननु तथापि कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य नियतपूर्ववर्तिनं कस्य मम त्वन्यथासिद्धत्वमात्रं अतो लाघव-
मत आह, (२) ‘इच्छाया इति तत्प्रकारकसंवादीच्छायाः, ‘स्वप्रकारक-
ज्ञानसाध्यत्वनियमेन’ तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेनेत्यर्थः, ‘आवश्यक-
त्वाच्च’ चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वाच्च । अपि च कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्ध-

(१) कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वं सौकुर्वन्तोमते चिकीर्षापूर्वं कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यर्थः ।

(२) नन्वित्यादि व्याहेत्यन्तः पाठः न-पुस्तके नास्ति ।

लाघवावतार इति भावः । ‘साध्यत्वनियमेन’ श्रयोन्यत्वनियमेनेत्यर्थः इति
प्रकाशः ।

जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च ।
व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा अनुमितिप्रतिबन्धकानैका-
न्तिकज्ञानवत् ।

कत्वान्यथानुपपत्त्यैव कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वसिद्धिरित्याह,
'जनकज्ञानमिति, तज्जनकौभूतज्ञानविघटकस्यैव ज्ञानस्य तत्र प्रति-
बन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र व्याप्तौ दृष्टान्तमाह, 'व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति
अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकेत्यर्थः, तथाच यत् यत्प्रतिबन्धकज्ञान
भवति तत् तज्जनकज्ञानविघटकं भवति यथा व्यभिचारज्ञानमनु-
मितिप्रतिबन्धकज्ञानं भवति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानघटकमपि
भवतीति सामान्यतोव्याप्या कृत्यसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिबन्धक-
ज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पक्षधर्षताव-
ज्ञात्^(१) कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भावः । न
च जनकज्ञानविघटकत्वेनान्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरू-
पासिद्धिर्दृष्टान्तासिद्धिश्च इति वाच्यः । प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वं, किन्तु प्रयोजकौभूताभावप्रतियोगित्वं, प्रयो-
जकत्वञ्च कारणकारणव्यावृत्तान्यथासिद्धिष्वनुष्ठयरहितत्वे सति नि-
श्चितपूर्ववर्त्तित्वं कारण-तत्कारणसाधारणं, हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव
च विषयान्तरसञ्चारादो न व्यभिचारः, साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूप-
कथनं, विघटकत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव न त्वेककालावच्छेदेन तदधि-
करणावृत्तित्वरूपं विरोधित्वं, गुरुनयेऽभावस्याधिकरणज्ञानरूपतया

(१) कृत्यसाध्यतानिश्चयः चिकीर्षाजनककृतिसाध्यताज्ञानेतरविघटकत्वा-
भाववानित्याकारकवाधनिश्चयबलादित्यर्थः ।

कृत्यसाध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावात् अनात्मकम्^(१)
 विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः । न चासाधुत्वज्ञाने साधुत्वज्ञाना-
 जन्यग्राम्दधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यं । अनाकाङ्क्षत्वरूपा-
 साधुत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्तात् अन्यादृशा-
 साधुत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । न च तद्यापि सिद्धौ
 व्यभिचार इति वाच्यं । गुरुनये सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्व्यावृत्त-
 प्रतिबन्धकताया एव वा हेतौ निवेशात् । अतएवासिद्धत्वज्ञाना-
 जन्येष्ट्याप्रतिबन्धके सिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः । तद्व्यावृत्तप्रति-
 बन्धकताया एव हेतौ निवेशादसिद्धमनिययस्यापि दृष्टाहेतुत्वा-
 भ्युपगमाद्वा । अथ तद्यापि बाध-सत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः । न च
 तद्व्यावृत्तापि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यं । कृत्यसाध्य-
 ताज्ञानाभाव-व्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभावतयैव चिकीर्षांतु-
 मित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि-दृष्टान्तासिद्ध्योरपत्तेः । न च
 साक्षादविरोधिमेव हीन्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं । साक्षा-
 दविरोधित्वं हि न साक्षाभाव-तद्व्याप्याद्यनवगाहितं प्रकृतेऽपि तद-
 सिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षांप्रकारौभूतकृतिसाध्यत्वाभावाव-
 गाहितत्वात्, अतएव न कारणीभूताभावाप्रतियोगित्वमपि प्रकृतेऽपि
 तदसिद्धेः पूर्वपक्षिण कृत्यसाध्यताधियः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वा-
 भ्युपगमात् । न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्न-
 प्रतिबन्धकताशालित्वं विवक्षितं बाध-सत्प्रतिपक्षादेव निययत्वेन

(१) व्यभिचारज्ञानात्मकम्येति ख० ।

अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेक्षणीयत्व-

प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यं । प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः उक्तयुक्त्या^(१) कृत्य-
साध्यतानिश्चयस्यैव पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वात् इति चेत्, न,
हेतौ स्वपाङ्चाविरोध्यवगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात् स्व-
पदं प्रतिबन्धकज्ञानपरं, चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव सङ्गहः,
स्वपाङ्चाविरोध्यवगाहितन्तु स्वं यच्च यदभाव-तद्वाप्य-तदवच्छेदका-
द्यन्यतममवगाहते तच्च तदवगाहितं संवादित्वेनापि हेतौ यत्पदार्था-
विशेषणीयः तेनेष्टभेदग्रहे प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तन्नये न व्यभि-
चारः^(२) संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साध्यसत्त्वादेव न
तमादायैव व्यभिचारः । न च तथापि कूटक्षिप्तस्थले क्षिप्ता-
संसर्गाग्रहेण लैङ्गिकासंसर्गाग्रहाधीनसंवादौष्का-प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्ट-
भेदग्रहे जनकौभूतविशिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद् व्यभिचार इति वाच्यं ।
विशिष्टज्ञानस्य संवादौष्का-प्रवृत्तिहेतुत्वेन अनाद्यत्वा तत्रापीष्का-
प्रवृत्त्योर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादित्वस्य तैः स्वीकारा-
दिति दिक् । 'अन्यथा' एतादृशव्याख्यानद्वीकारे, 'कृत्यसाध्यत्वमिति
दृष्टान्तार्थं' यथा त्वया कृत्यसाध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं
तथैतेषामपि स्यादित्यर्थः, 'अनिष्टसाधनत्वं' वस्तुवदनिष्टानुबन्धित्वं,

(१) कृत्यसाध्यतासंशयदशाया चिकीर्षोपेत्यतेः कृत्यसाध्यतानिश्चयत्वेनैव
प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।

(२) गुरुमते तत्र बाधनिश्चयामावकालीनस्य धर्म-धर्मियोज्ञानद्वयस्यैव
कारणत्वात् तत्र जनकज्ञानविघटकत्वमिति भावः ।

निष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रवर्तकं
कल्पेयम् ।

ननु सन्निधात्वर्थगोचरेच्छावाचित्वात् साधवाच्च
कृताविच्छा चिकीर्षा सा च दृष्टाविवेष्टसाधनता-
ज्ञानादिति चेत्, न, बहिना साधयामीतिवत् कृत्या

‘उपेक्षणीयत्वं’ दृष्टसाधनतावच्छेदकरूपशून्यत्वं, ‘निष्फलत्वं’ दृष्ट-
फलोपधानशून्यत्वं, ‘प्रतिबन्धकं’ चिकीर्षाप्रतियन्धकं, ‘क्रियाज्ञान-
मेवेत्येवकारेण दृष्टसाधनतादिज्ञानव्यवच्छेदः ।

सोन्दङ्गः शङ्कते^(१) ‘नञ्चिति, ‘यम इति, ‘वाचित्वात्’ बोधक-
त्वात्, एतच्च चिकीर्षापदस्य यौमिकत्वपक्षे, चिकीर्षापदस्याखण्ड-
त्वपक्षे त्वाच्च, ‘साधवादिति कृतिसाध्यत्वप्रकारवेच्छात्वापेक्षया कृती-
च्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य जघृत्वादित्यर्थः, ‘चिकीर्षा’ चिकीर्षापद-
वाच्या, ‘दृष्टाविवेष्टेति दृष्टिर्भवन्वितौच्छेदेत्यर्थः, ‘दृष्टसाधनताज्ञानात्’
दृष्टसाधनताज्ञानमाधात् कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञाना-
दिति यावत्, तच्च कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारतया कृत्यसाध्यतानिश्चय-
स्याप्रतिबन्धकतया च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्व माभाभावादिति
भावः । अत्र दृष्टिर्भवन्वितौच्छेदेति प्रमाथाङ्गकोदृष्टान्तः^(२) गुरुनये
दृष्टिसाध्यं सुखं भवन्वितौच्छेदे विशेषणतया सुखत्वमिव दृष्टित्वमपि
विषयीकरोति न ■ दृष्टिर्भवन्विति स्थातव्येच्छा कृतिसाध्यत्वा-

(१) सोन्दङ्गमवसाद्य निराकरोतीति ख० ।

(२) उभयवाचसिद्ध इत्यर्थः ।

साधयामीतीच्छायाः कृतेः पूर्वमनुभूयमानायाः सन-
न्तावाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।
किञ्च पाकं चिकीर्षतीत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छा-
विषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, धातोश्च सन्प्रत्ययाभि-

प्रकारकेच्छां प्रति सुख-दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानयोर्हेतुत्वेन कृति-
साध्यत्वप्रकारकोपायेच्छाया अस्तीकत्वात् दृष्टिसाध्यं सुखं भव-
त्वित्येच्छायान्तु सुखे दृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यं ।
'वक्त्रिणा साधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः,
'अनुभूयमानायाः' नियमतोऽनुभूयमानायाः, 'सनन्तावाच्यत्वेन'
सनन्ताप्रतिपाद्यत्वेन, 'गौरवेण' प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण, 'प्रत्याख्या-
तुमशक्यत्वादिति कारणतायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः, तथाच
चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । ननु कृति-
साध्यत्वप्रकारकेच्छायाश्चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यत्वमिति यदुक्तं तदपि
दूषयति, 'किञ्चेति, 'प्राधान्येनेति विग्रेय्यतयेत्यर्थः, अप्राधान्येन
विषयत्वस्य तत्र द्वितीयार्थत्वे पाकत्वं चिकीर्षतीत्यपि प्रयोगाप-
त्तिरिति भावः । 'न तु कृतेरिति, अतो न कृतीच्छा चिकीर्षा-
प्रतिपाद्येति भावः । ननु पाकं चिकीर्षतीत्यत्र पाकस्य विग्रेय्यतया
इच्छाविषयत्वमनुभूयतइत्ययुक्तं सन्प्रत्ययसमभिव्याधनधातोरिच्छा-
विग्रेय्यवाचित्वेन धात्वर्थस्यैव विग्रेय्यत्वादित्यत आह, 'धातोयेति,
'इच्छाप्रकारवाचित्वमिति, न तु विग्रेय्यवाचित्वमिति शेषः, प्रकारस्य
कृतिसाध्यत्वं साध्यतासंसर्गेण कृतिर्वा आद्ये तु सवणादिकानुसरण-

येयेच्छाप्रकारवाचित्वं, ओदनं वुमुद्यत इत्यथ भोजन-
विशेष्यतयोदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् । इष्टसाधन-
त्वेन दृष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि कृतौच्छा न प्रव-
र्त्तिका किन्तु स्वकृतिसाध्येष्वैव, घटं जानाति चिकी-
र्षति करोतीतिज्ञान-चिकीर्षा-कृतौनामेकविषयत्वा-

मित्यन्यदेतत्^(१) । 'भोजनविशेष्यतयेति भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यत-
येत्यर्थः, ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छाश्च इत्यव्ययबोधादिति
भावः । ननु कृतिवाच्यत्वप्रकारकेच्छाया नियमतः कृतिपूर्वमनु-
भवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तिहेतुः अवच्छेदकगौरवात् किन्तु
कृतौष्वैव इष्टसाधनताज्ञानेन तस्या अपि प्रवृत्तिपूर्वम् सम्भवात् ।
न चेवं क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेन विनापि कृतेरिष्टोपायवा-
दिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात्, अन्यथा तदापि
कृतेरिष्टाजनकत्वाद्विज्ञानदशायामपि क्रियाया इष्टसाधनतादि-
ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेस्तुत्यादादित्यत आह, 'इष्टसाधनत्वेनेति इष्टसा-
धनत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'दृष्टाविवेति, प्रवृत्तिपूर्वमिति श्रेयः । 'करोतीति
तादृशानुस्यूतवायेनेत्यर्थः, 'ज्ञान-चिकीर्षा-कृतौनामिति, प्रवृत्त्या घट
प्रवृत्तिकारणज्ञान-चिकीर्षयोः समानविशेष्यकत्वविषयीकरणादि-
त्यर्थः । इदमुपलक्षणं अतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यककृतौ तदनु-
स्यूतकृतौच्छाया एव हेतुताया वाक्यत्वात् पाकानुस्यूतकृतौच्छा-

(१) लक्षणादिकं शरत्तन्मित्रन्देवदिति ख०, ग० ।

नुभवात् । अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा
चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत्,
न ह्युपायविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफलला-
भेन निवार्यते, प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तस्मि-
न्साया अनिवृत्तेरिति चेत्, न, स्वविषयसिद्धत्वस्य*

त्व-स्रक्कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वयोः समग्ररौरत्वेन लाघव-गौरव-
मपि नास्तीति ध्येयं । 'कृत्या साधयितुमिति कृतिसाध्यत्वप्रकारिके-
त्यर्थः, 'सा' चिकीर्षा, 'चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयताव-
च्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'अन्यतः सिद्धौ' अन्यतः सिद्धत्वग्रहे,
'सा' पाकत्वप्रकारिका, 'नापगच्छेत्' न जायेत न तदापि जाये-
तेति यावत्, 'उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एकोपायसाध्यत्वप्रकारिके-
त्यर्थः, 'उपायान्तराधीनेति, उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः,
'प्रीत्या धनलाभेऽपीति धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः,
'प्रतिग्रहेणेति प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः, 'अनि-
वृत्तेः' उत्पत्त्यनिवृत्तेः उत्पत्तेरिति यावत्, तथाच तदुपायसाध्य-
त्वप्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया
उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न
बाधकमिति भावः । 'स्वविषयसिद्धत्वस्येति, स्वविषयतावच्छेदका-

* 'स्वविषयेति स्वविषयसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, श्रानातिरिक्तेच्छाया तज्-
ज्ञानस्य तयात्वादित्याहुः । वस्तुतः सिद्धत्वज्ञानं नेच्छाविरोधि किन्तु
विरोधिगुणान्तरमेव, परन्तु तदा सिद्धज्ञानाभावेन हेत्वभावादपिमेच्छा न
जायते, एवञ्च धनादावुत्पन्नेऽपि तदसिद्धत्वभ्रमसम्भवापेक्ष्याविच्छेद इति

धेयेच्छाप्रकारवाचित्वं, ओदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजन-
विशेष्यतयौदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् । दृष्टसाधन-
त्वेन दृष्टाविव कृताविच्छासमवेऽपि कृतीच्छा न प्रव-
र्त्तिका किन्तु स्वकृतिसाध्येच्छैव, घटं जानाति चिकी-
र्षति करोतीतिज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामेकविषयत्वा-

मित्यन्यदेतत्^(१) । 'भोजनविशेष्यतयेति भोजनप्रकारेच्छाविशेष्यत-
येत्यर्थः, ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारेच्छाग्रथ इत्यप्यवबोधादिति
भावः । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छाया नियमतः कृतिपूर्वमनु-
भवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तिहेतुः अवच्छेदकगौरवात् किन्तु
कृतीच्छैव दृष्टसाधनताज्ञानेन तस्या अपि प्रवृत्तिपूर्वम् सम्भवात् ।
न चेवं क्रियाया दृष्टसाधनतादिज्ञानेन विनापि कृतेरिष्टोपायत्वा-
दिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात्, अन्यथा तत्रापि
कृतेरिष्टाजनकत्वाद्विज्ञानदशावस्थामपि क्रियाया दृष्टसाधनत्वादि-
ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेस्तत्त्वादित्यत्र आह, 'दृष्टसाधनत्वेनेति दृष्टसा-
धनत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'दृष्टाविवेति, प्रवृत्तिपूर्वमिति शेषः । 'करोतीति
तादृशानुव्यवसादेनेत्यर्थः, 'ज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामिति, प्रवृत्त्या सह
प्रवृत्तिकारणज्ञान-चिकीर्षयोः समानविशेष्यकमविषयीकरणादि-
त्यर्थः । इदमुपसृचणं अतिप्रसङ्गमज्ञाय तद्विशेष्यककृतौ तदनु-
कूलकृतीच्छाया एव हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलसकृतीच्छा-

(१) कृत्यादिकं शरत्तमिच्छन्त्यदेतदिति ख०, ग० ।

नुभवात् । अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा
चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत्,
न ह्युपायविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफलला-
भेन निवार्यते, प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तस्मि-
न्साया अनिवृत्तेरिति चेत्, न, स्वविषयसिद्धत्वस्य*

त्व-स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छान्वयोः समग्ररौरलेन लाघव-गौरव-
मपि नास्तीति ध्येयं । 'कृत्या साधयितुमिति कृतिसाध्यत्वप्रकारिके-
त्यर्थः, 'सा' चिकीर्षां, 'चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयताव-
च्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'अन्यतः सिद्धौ' अन्यतः सिद्धत्वग्रहे,
'सा' पाकत्वप्रकारिका, 'नापगच्छेत्' न जायेत न तदापि जाये-
तेति यावत्, 'उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एकोपायसाध्यत्वप्रकारिके-
त्यर्थः, 'उपायान्तराधीनेति, उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः,
'प्रीत्या धनलाभेऽप्येति धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽप्येत्यर्थः,
'प्रतिग्रहेणेति प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः, 'अनि-
वृत्तेः' उत्पत्त्यनिवृत्तेः उत्पत्तेरिति यावत्, तथाच तदुपायसाध्य-
त्वप्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया
उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न
साधकमिति भावः । 'स्वविषयसिद्धत्वस्येति, स्वविषयतावच्छेदका-

* 'स्वविषयेति स्वविषयसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, ज्ञानातिरिक्तेच्छायां तज्-
ज्ञानस्य तयात्वादित्याहुः । वस्तुतः सिद्धत्वज्ञानं नेच्छाविरोधि किन्तु
विरोधिगुणान्तरमेव, परन्तु तदा सिद्धज्ञानाभावेन हेत्वभावादयमेच्छा ॥
जायते, एवञ्च धनादावुत्पन्नेऽपि तदसिद्धत्वभ्रमसम्भवाग्नेच्छाविच्छेद इति

फलच्छाविच्छेदस्य उपपायेच्छाविरोधित्वात् । अस्ति

वच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, यथाश्रुते पाकं कृत्वा साध-
यामौतीक्षाया अन्यतः सिद्धपाकाविषयतया तत्सिद्धौ तन्निरुत्ते-
रनुपपादनात्^(१) । न च तस्याः^(२) अन्यतः सिद्धपाकोऽपि विषयः
अधिकरणप्रकारकेक्षाया अभ्युपगमादिति वाच्यं । तथापि पाक-
त्वरूपेणान्तः सिद्धपाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेणसिद्धपाकमात्रे
तदापत्तेरुदाहरणत्वात् मिश्रप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वापाताच्च^(३) । सिद्धत्वञ्च कचिदुत्पन्नत्वं कचित् स्वत्वभागित्वं^(४)
कचिच्च चेमहाध्यताविरोधित्वरूपं ज्ञानादौ यामादौ दुःख-
प्रागभावादौ पचाक्रमेण बोध्यं । प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च
नामनुगमो दोषाय । न चैवं सिद्धयामादौ कचमिच्छेति वाच्यं ।
तत्र यामादिसामस्यासिद्धस्यैवेच्छाविषयत्वाच्च तु यामादेरिति भावः ।
'उपायेच्छाविरोधित्वात्' उपायेच्छानुत्पादप्रयोजकत्वात्, फलच्छा-

(१) उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञाने पाकं कृत्वा साधयामौतीक्षाया निवृ-
त्तेरनुपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः ।

(२) 'तस्याः' पाकं कृत्वा साधयामौतीक्षाया इत्यर्थः ।

(३) द्विधाः सिद्धा इत्याकारकसिद्धत्वज्ञानस्य पाकं कृत्वा साधयामौती-
क्षाप्रतिबन्धकत्वापाताच्चेत्यर्थः ।

(४) क्वचित् विद्यमानत्वमिति ख०, ग० ।

सिद्धत्वज्ञाने कमेव विच्छेदः न तथा अने व्युत्पत्तिज्ञाने तु जाते तदभावात्
तत् स्वरूपसदेव तन्निरुत्तिप्रयोजकं, अतएव सिद्धत्वज्ञानमपि स्वरूपसदे-
वेति भावः । 'अस्ति चेति, पाके सिद्धतया स्वविषयसिद्धत्वं, अदोदसिद्धतया
फलच्छाविच्छेद इति भाव इति प्रकाशः ।

च तत्र पाकौदनयोः सिद्धत्वं, अन्यौदनेच्छायां पाक-

विच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, 'तत्र' चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धत्वज्ञानस्थले, 'सिद्धत्वं' सिद्धत्वग्रहः, पाकस्य सिद्ध-
त्वज्ञानात् स्वविषयसिद्धत्वज्ञानं औदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छा-
विच्छेद इति भावः । ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
ताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे स्वत्वान्तर्भावादननुगमः । न च
तद्वर्त्मप्रकारकतद्वर्त्माश्रयविशेष्यकेच्छां प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरो-
धीति वाच्यं । विसंवादीच्छाया असङ्गहात् । अथ तद्वर्त्मप्रकार-
केच्छां प्रति तद्वर्त्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि । न
चेवं शूद्रादिपाके सिद्धत्वज्ञाने ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति
वाच्यं । तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणैव ब्राह्मणस्य पाके चिकी-
र्षोत्पादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादादिति चेत्, न, ग्रामे स्वत्वं
मे भवत्वित्यादिसिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां ग्रामत्वरूपेण सिद्धत्व-
ज्ञानेऽपि जायमानायां व्यभिचारात् कपाल-हविर्वादिद्विरूपेण
सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां कपाल-हविराद्युपादानेच्छायां व्यभि-
चाराच्च, सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे तदानीं प्रवृत्तेरप्यप-
क्षापप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ हेतुत्वात् । अतएव तद्वर्त्म-
प्रकारकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकेच्छां प्रति तद्वर्त्मावच्छिन्नविशेष्य-
ताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नातो ग्रामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्ध-
ग्रामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कस्यचित् प्रसूयितमण्यपास्तं,
कपाल हविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्ध-

लज्जानदशार्था मम कृतिमाध्यः पाको भवन्नितिचिकीर्षायाश्चतुष्पा-
दथदघटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशार्थामपि नीलो घटो भवति-
तोच्छाया अनुत्पत्तिप्रमत्ताद्येति । मैवं । तद्वर्मादेश्यतावच्छे-
दकवैच्छां प्रति तद्वर्माप्रकारकसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् उद्दे-
श्यत्वञ्च भवन्नित्यादिपदाभिसूच्यमानो विषयताविशेषः, यामे स्वं
भवन्नित्यादौ तु यामादिर्नेदेश्यः किन्तु तच्च स्वमेव, एवं कपाल-
वद्विराद्युपादानगोचरेच्छायांमपि कपालादिर्नेदेश्यः किन्तु घट-
यागादिः, उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तेन घटत्वा-
दिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशार्था न नीलो घटो भवन्नितोच्छायापपत्तिः,
अतएव च यस्यां पाकादिविषयकचिकीर्षायां शकत्वादिमात्रेण
उद्देश्यता सा पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेवापैति यस्यान्तु
स्वरूपतिमाध्यपाकत्वादिरूपेण^(१) सा तु स्वरूपतिमाध्यपाकत्वादिरूपेण
सिद्धत्वज्ञानादेवापैतीति विभागः । तादृशविषयविषयज्ञानज्ञीकारे
तु तत्तद्भक्तित्वेनैव प्रतिबन्धता प्रतिबन्धकता तु तत्तद्भक्तित्वेन सामा-
न्यतत्त्वतद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन वेत्यन्यदेतत् ।

केचित्तु यद्वर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्वर्मा-
प्रकारकसिद्धत्वनिषयो विरोधी इष्टसाधनत्वञ्च यच्च पाकत्वरूपेण
गृहीतं तच्च पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वधियैव सापगच्छति यच्च कृति-
माध्यपाकत्वादिना तदवगतं तच्च तदवच्छिन्नसिद्धत्वधियैवेति
विभागः । तेन प्रतिपक्षसाधनत्वान्न तस्य इष्टसाधनतावच्छेदकत्वात्
प्रकारान्तरेण तस्माभ्येपि न तदपगमः । न च सिद्धत्वज्ञानदशार्था

(१) उद्देश्यतेति पूर्वोक्तान्वयः ।

जायमानायां घट-यागादिसाध्यकप्रवृत्तिजनककपाल-हविराद्युपा-
दानेच्छायां व्यभिचार इति वाच्यं । गुरुनये उपादाननिष्ठचिकीर्षा-
विषयसाधनताज्ञानस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां
मानाभावात् तच्चाये स्फुटीभविष्यति, एवं न्यायनयेऽपि । न च
तथापि यथा पाकत्वरूपेणैष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारक-
ज्ञानसहकृतात् पाकः कृतिसाध्यो भवत्वित्येच्छा तथा ग्रामत्वादि-
रूपेण सिद्धपामादाविष्टसाधनताज्ञानात् स्वीयस्वत्वप्रकारकज्ञानस-
हकृतात् ग्रामो मे स्वत्ववान् भवत्वित्याकारकसिद्धपामादिविशेष्य-
केच्छोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभिचारः ग्रामत्वादिरूपेण
सिद्धत्वयहेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यं । स्वकृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्यले
तत्प्रकारकफलायीच्छायां तत्प्रकारकफलसाधनतायस्य फलवत्त्वेन
हेतुतया ग्रामत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासि-
द्धेरित्याहुः । तदसत् । गुरुनये नित्यविषयकेच्छाया असिद्धत्वात्^(१)
घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ
कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानकेच्छायां व्यभिचा-
रस्य दुर्वारत्वाच्च । अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकि-
कप्रत्यक्षस्य चाविशिष्टत्वेऽपि यथेच्छा तत्रैवोपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र
नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्तेः न्याय-भौमांशमिद्धान्तस्य च
युक्तिविरुद्धत्वेनानुपादेयत्वादिति मद्भेदः ।

(१) कृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्यले तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन
तादृशज्ञानाभावेन नित्यविषयकेच्छाया असंयद् इति भावः ।

सिद्धैव हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलस्र-
विषयसिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव । वस्तुतस्तु*

सिद्धत्वज्ञानमित्यत आह, 'अन्यथेति प्रातिस्निकरूपेण^(१) सर्वसि-
ध्यक्षिपु सिद्धत्वज्ञानस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलस्रविषयसिद्धे-
रिति स्वीहेयतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नासु याव-
तीषु व्यक्षिपु प्रातिस्निकरूपेण सिद्धत्वज्ञानस्यैव^(२), 'असम्भवेन'
धुगस्रस्येणाप्यसम्भवेन, 'तद्विच्छेदो न स्यादेवेति सिद्धत्वज्ञानप्रयु-
क्तपाकत्वादिसामान्यधर्मास्वीहेयतावच्छेदकनेच्छाविच्छेदः कापि न
स्यादित्यर्थः ।

गुरुधरणान्तु^(३) ननु सामान्येच्छां प्रति सामान्यधर्माप्रकारेण
सामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्षिपु सिद्धत्वज्ञानस्यैव विरो-
धीत्यत आह, 'अन्यथेति यावतीषु व्यक्षिपु सामान्यधर्माप्रकारक-
सिद्धत्वज्ञानस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलस्रविषयसिद्धेरसम्भवे-
नेति स्रविषयतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु
व्यक्षिपु सिद्धत्वस्य बाधितत्वेनेत्यर्थः, 'तद्विच्छेद इति, अन्यथाप्या-
त्यापत्या सर्वत्र सिद्धत्वज्ञानसाम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

(१) तत्तद्व्यक्तित्वादिनेत्यर्थः ।

(२) केचित्सिद्धिः ३० ।

* ननु प्रतिष्ठाधालप्रकारकेच्छा विनापि स्तौष्ट्याखले प्रदत्तोऽनुभूय-
मानत्वेन व्यभिचारादवन्यत्रत्या विन्नविषयकेच्छाया अपि हेतुत्वं वक्ष्य-
मित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, ननु कथं मानत इत्यत आह, 'क्रियाद्वारैवेति,

क्रियानुकूला कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः

ननु कार्य-कारणभावापन्नानां ज्ञानेच्छा-कृतौनां एकविशेष्य-
कत्वानुभवोऽसिद्धस्तथाच साधवात् स्वकृतौच्छात्वेनैव कारणत्वं । न
चातिप्रसङ्गमङ्गाय^(१) तद्विशेष्यककृतौ तदनुकूलकृतौच्छायाएव हेतु-
ताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलस्वकृतौच्छात्व-स्वकृतिसाध्यत्वप्रकार-
कपाकेच्छात्वयोः समशरीरत्वाच्च साधव-गौरवमिति वाच्यं ।
तावतापि विनिगमनाविरहेण तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।
न च पाकानुकूलकृतौच्छाया हेतुत्वे न्यायनये इच्छाद्वारा प्रवृत्तिं
प्रति पाकानुकूलकृतौष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वप्रमत्तौ प्रवृत्तिं प्रती-
ष्टसाधनताज्ञानस्य कार्य-कारणभावे कारणतावच्छेदकगौरवं पाके-
ष्टसाधनताज्ञानत्वापेक्षया पाकानुकूलकृतौष्टसाधनताज्ञानत्वस्य गुरु-
त्वादिति वाच्यं । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि अति-
विरहात् इच्छधैव^(२) उपवीणत्वात्^(३) कृतौच्छां प्रति च^(४) कृतौष्टसा-

(१) एकसाध्यककृतौ अन्यसाध्यककृतौच्छाया हेतुत्ववारण्येत्यर्थः ।

(२) ननु कृतिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वे कृताविष्टसाधनत्वज्ञानकाले
तव प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, इच्छधैवेति, कृताविष्टसाधनताज्ञान-
काले कारणाभावादिच्छैव न जायते कृतौष्टसाधनताज्ञानस्य जनकौ-
भूतस्य सत्त्वे कृताविष्टसाधनताज्ञानस्यासम्भवादिति भावः ।

(३) इच्छादारोपेक्षणीयत्वादिति ख० ।

(४) नन्विच्छा प्रति इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अतिरिक्तकारणत्वकल्पनं
तव मते स्यादित्यत आह, कृतौच्छा प्रति चेति ।

साक्षात्साधनतावाधे परम्परसाधनतामादायैव साधनत्वप्रतीतिरिति सि-
द्धान्तात् क्रियादारत्वभावे तदुभयं भाति, तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वस्यैव

कृतिसाध्यत्वमिष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियाद्वारैव कृतेरि-

धनताज्ञानस्य हेतुतायाम्नापि मध्यतन्नात् तव पाक्षेष्टसाधनता-
ज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य सधुलेऽपि प्रवृत्तिं प्रति स्वरूपतिमाध्यतप्रकार-
कज्ञानस्यापि वृथक्कारणत्वकल्पने गौरवाच्च । न च तवापि स्वरू-
पतिविशेष्यकपाकानुकूलत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् तच्च तुल्यत्वमिति
वाच्यं । तस्य वृथक्हेतुत्वविरहात् पाकानुकूलत्वप्रकारेण तादृश-
कृतिविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतु-
तायामेव तस्य प्रवेशात्, यदि च तवापि स्वरूपतिमाध्यतपाकत्वप्रका-
रेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु स्वरूपतिमाध्यतायवस्य वृथक्हे-
तुत्वं तदा तु नावच्छेदकसाधनत्वसाधनापि स्वरूपतिमाध्यतपाक्षेष्टसा-
धनताज्ञानत्व-पाकानुकूलस्वरूपीष्टसाधनताज्ञानत्वयोः समरौरत्वा-
दित्यस्वरसादाह, 'वस्तुतस्तिति, 'इष्टोपायत्वञ्च भातमिति । न च
स्मरते इष्टोपायत्वभावाभिधानमनुष्यकृमिष्टसाधनत्वज्ञानस्य स्वरू-
पतिमाध्यतप्रकारकेच्छायामहेतुत्वादिति वाच्यं । न्यायमये तुल्यसा-

धारत्वादित्येके, 'क्रियानुगुणा कृतिरित्यत्र समानव्यतिरेकवद्वय कृतिसा-
ध्यत्वभावनित्यपरे । 'उद्यापीति, स्वेदारसहितत्वज्ञानवत् कृतिसाध्यत्वज्ञान-
मिष्टसाधनताज्ञानोपक्षीयमिति भावः । 'तर्हीति, अनन्यथासिद्धान्तवा-
द्यनुविधायित्वमिति भावः । 'जीवनयोरोति, ननु तद्वेतोरेवेति न्यायात्
प्राणपञ्चकसंसारो जीववद्वृष्टजन्य एव न तज्जन्य इति चेत्, यत्र वदन्ति,
वायुदारयत्वेन भस्मवायुदारयवत्तस्यापि यज्जन्यत्वानुमानात् । न च वाह्य-
वायुदारयत्वे यमिचारः, वस्यापीश्वरयज्जन्यत्वादिति, तत्र, एव हीश्वरयज्जे-
नैव प्रकृतेऽप्यर्थान्तरं स्यात् यदि जन्यत्व साध्य वरोक्त्यभिधारस्तुद्धार एव

इसाधनत्वादिति तद्वोधात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यत्वप्रकारनैयत्यमतः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिकारणत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया

मयीकत्वसम्पादनाय तदभिधानात् स्वमतेऽपि इष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि वक्ष्यमाणयुक्ता इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुताया इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकत्वेनापेक्षितत्वाच्चेति ध्येयं । कुतोभातं तदाह, 'क्रियाद्वारैवेति, इष्टं प्रति कृतेः साक्षात्साधनत्वस्य बाधात्तज्जन्यक्रियायामिष्टोपायत्वमगृहीत्वा तस्य दुर्गमत्वादिति भावः । 'तद्वोधात्' इष्टसाधनतावोधात्, 'चिकीर्षायां' प्रवृत्तिपूर्ववर्त्तिक्रियानुकूलकृतीच्छायां, 'कृतिसमानविषयेति' प्राकादिविशेष्यकेत्यर्थः, 'चिकीर्षात्वेन' स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वेन, 'कृतीच्छात्वेन' पाकानुकूलकृतीच्छात्वेन, 'भिन्नविषयतया' गौरवादिति भिन्नविशेष्यकत्वसंज्ञणगौरवादित्यर्थः । ॥ च समान-

इन्द्रस्य परेणानुग्रीकाराद्यः । अन्ये तु धावत प्रयत्नोत्कर्षेण श्वासक्रियात्वावच्छेदेन प्रयत्नजन्यत्वं सुषुम्णादिकाले च प्रयत्नान्तराभावात्तज्जन्यत्व । किञ्च समाधिस्थानां श्वासधारणे श्वासक्रियाप्रतिबन्ध इत्यविवादं जीवनादृष्टन्तु तदापि लब्धवृत्ति तथाच जीवनयोगिकृतित्यतिरेकादेव तत्र श्वासक्रियाविरह इति तत्र तज्जन्यत्वमिति वदन्ति । यद्यपि सञ्चारोद्देशेन प्राये प्रवृत्तिरापादा सा च प्राकृतोद्भूततया न सम्भवति, प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षस्य तद्वेतुत्वात्तथापि तन्मते प्राणस्य प्रत्यक्षत्वादित्युक्तमस्मन्मते तु प्राण-

विशेष्यकमभिन्नविशेष्यकत्वसङ्गणसाधव-गौरवं न कारणतायां विनि-
गमकं किन्त्ववच्छेदकसाधव-गौरवं कस्यनासाधव-गौरवस्य तथेति
वाच्यं । एकत्रावच्छेदकसाधवादेरसत्त्वेऽपि अणुरपि विशोऽधवसा-
यकर इति न्यायेन^(१) समानविशेष्यकत्व-मिन्नविशेष्यकत्वसङ्गणसाधव-
गौरवस्यापि कारणतायां विनिगमकत्वात् साधव-गौरवस्य कारण-
तायां विनिगमकत्वे नाग्निकाणां व्यवहारस्यैव निधामकत्वात्,
अन्यथा^(२) अनुमिति प्रति वज्रिण्यायो धूमः पर्वते इत्यादि पक्ष-
विशेषणकपरामर्शहेतुताया दुर्भारत्वप्रसङ्गात्^(३) घटादिविशिष्टज्ञान

(१) अणुरपि किञ्चिदपि विशेषो नैवस्तस्य व्यवधवसायकरा कारणताया
प्रतिषन्धकतायाश्च विनिगमक इत्यर्थः ।

(२) मिन्नविशेष्यकत्व-समानविशेष्यकत्वसङ्गणसाधव-गौरवस्य कारणताया-
मविनिगमकत्वे ।

(३) एतन्मते मनुविशेष्यकपरामर्श एवानुमितिहेतुरिति भावः ।

बह्वनाशमतिप्रसङ्गो बोध्यः । न च भगवद्वादिनाडोरतथेष्टापत्तिः, फलफलेन
तत्रैव तदधानावात् अस्यास्तु फलाभावेन फलवत्यदधिविषयत्वायोग्यत्वादित्याहुः ।
अतु विषयभेदादिकावर्तनं सविशेष्यवताप्रतिसम्माननमन्त्रं
कार्यताज्ञाने विशेषप्रमावश्यकं तथाच तत एवोक्तातिप्रसङ्गविरासि
चिकीर्षाधीनत्वं विशेषकं चर्यमिति चेत्, न, अयं हतिसाध्यप्राप्तपक्ष-
सङ्घारो जीवित्वादित्याद्यनुमानसम्भवादत एव भवेत्प्रतिप्रसङ्गवारणायै
विशेष्ययोपपत्तिरिति भावः । न च यत् हतिसाध्यताज्ञानं तत सा हति-
रिति जीवयोगीभिरुक्तिसाध्यताज्ञानात् सैव हतिरिति बोद्धातिप्रसङ्ग इति
वाच्यं । तादृशज्ञानं विनापि जीवयोगीभिरुक्त्यादेन व्यभिचारात्तस्या-
स्तङ्गानाजन्मत्वात् तस्मात्तत्प्रतिरूपकत्वविशेष्यं प्रत्येव तज्ज्ञानस्य हेतुत्वात्
तत एवातिप्रसङ्गवारणाय चिकीर्षाधीनत्वं विशेषप्रमावश्यकं । अथ भदन्ति

प्रति भूतत्वे घटाभाव इत्यभावविशेष्यकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-
पत्तेश्च अवच्छेदकलाघव-गौरवविरहादिति भावः ।

केचित्तु 'भिन्नविषयतया गौरवादिति भिन्नविशेष्यतया कार्य-
तावच्छेदक-कारणतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वप्रकारके-
च्छायाहेतुत्वे साध्यतासंसर्गेण स्वकृतिप्रकारकेच्छात्वेन हेतुत्वं स्वकृति-
त्वेन च कार्यत्वं तत्तद्वर्मावच्छिन्नसमानविशेष्यता च प्रत्यासत्तिः ।
न च पुरुषान्तरीयेच्छामादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तत्पुरुषो-
यत्वेनापीच्छाविशेषणत्वं स्वत्वान्तर्भावेन प्रतिपुरुषं कार्य-कारणभा-
वभेदस्यावश्यकत्वात् स्वकृतौच्छाया हेतुत्वे तु भिन्नविशेष्यकतया
समानविशेष्यकत्वस्य प्रत्यासत्तित्वासम्भवात्^(१) अतिप्रसङ्गभङ्गाय वि-
ग्रिय तत्तत्क्रियाविशेषस्यापि कार्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदक-
कोटौ निवेशनीयत्वाद्गौरवमिति भाव इत्याहुः । तदसत्, ममापि
स्वकृतौच्छात्वेनैव हेतुत्वं कृतित्वेनैव कार्यत्वं, किन्तु कार्यदिशि
तत्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वं कारणदिशि चानुकूल-
त्वसंसर्गेण स्वकृत्यग्रे तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतायाः प्रत्यासत्तित्वमिति
तुल्यत्वादिति दिक् ।

(१) तथाच समवाय एव प्रत्यासत्तिः एवञ्च बागानुकूलकृतौच्छासत्त्वे
पाकसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय तत्साध्यककृतौ तदनुकूलकृतौ-
च्छायाएव हेतुत्वोपगमात् कारकतावच्छेदक-कार्यतावच्छेदकयो-
र्गौरवमिति समुदितार्थः ।

कृतिसाध्यताधीरेव हेतुत्वं तु एतावदुक्तविशेष्यतापेक्षा तथा हि चिकीर्षा-
धीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रकृते चिकीर्षाधीना कृतिरयोग्यैव
विषयत्वभावादित्येव बोधः, तथाच कृतिसाध्यताधीरेव चिकीर्षाधीनकृतौ

गौरवात् । तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तत्रेच्छा यथा स्वकेदारदृष्टित्वेन दृष्टसाधनत्वात् तथैवेच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वमतः कृतिसाध्यत्वेन तत्रेच्छा भवतीति, कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां न दृष्टीच्छा, विलक्षण-

ननु भवतु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा तथापि तत्र कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुः किन्तु दृष्टसाधनताज्ञानमेव । न चैवं कृत्यसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरिति वाच्यं । तत्प्रकारकेच्छां प्रति तद्वर्णवच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन कृत्यसाध्यताज्ञानद्वारायां कृतिसाध्यत्वावच्छेदेन पाकस्येष्टसाधनताज्ञानाभावादेव तत्र चिकीर्षानुत्पत्तेरित्याशङ्कते, 'तथापीति, 'येन रूपेणेति धट्ट-
र्भावच्छेदेनेत्यर्थः, 'दृष्टसाधनत्वं' दृष्टसाधनत्वपक्षः, 'तेन प्रकारेण' तत्प्रकारेणैव, 'स्वकेदारदृष्टित्वेन' स्वकेदारदृष्टित्वावच्छेदेन, 'दृष्टसाध-
नत्वात्' तज्ज्ञानात्, 'दृष्टसाधनत्वं' दृष्टसाधनत्वपक्षः, 'अतः' अस्मात्, 'इतिप्रवृत्तानन्तरं' न कृत्यसाध्यताज्ञाने चिकीर्षेति श्रेयः । 'कृतिविषये' वेति, 'वाग्रब्द' इवार्थे कृतावित्यनन्तरं धोव्यः, तथाच कृताविव कृतिविषय इत्यर्थः, 'दृष्टीच्छेति' चिकीर्षाविषयप्रसङ्गयोगाद्युद्देश्यक-

कारणं तथाच तथा ज्ञानेऽप्युक्तस्थाने चिकीर्षाधीनतातेरयोऽयत्वादेव नोत्प-
द्यते । न चाम्बयवभिचारः, सादृश्यविषयविलम्बादेव विलम्बादन्वया अमेय
चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षावामपि प्रागपक्षकत्वच्चादे प्रह-
न्नापत्तेर्वचनेमायमानत्वात् । ननु चिकीर्षाधीनत्वं न ज्ञातं तत्त्वं येन चिकी-

सामग्र्यन्तरकल्पनमिति चेत्, भवेदेवं, यदि कृति-
साध्यत्वेन पाकस्य श्रोदनसाधनता स्यात्, न चैवं,
गौरवात्, किन्तु पाकत्वेन, स तु कृतिं विना नेत्य-
न्यदेतत् । वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या साधया-
मीतीच्छा इष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत्, तर्हि तच्च
वह्निसाध्यताज्ञानवद्वापि कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारण-
मावश्यकं कृतौ चानुभवसिद्धचिकीर्षाधीनत्वं विशेषः

सिद्धवृष्टिगोचरेच्छेत्यर्थः, तच्च जलसंयोगादिसाधनतायहस्य परेणापि
हेतुलोपगमादिति भावः । 'गौरवात्' कृतिसाध्यपाकत्वस्य कारण-
तावच्छेदकत्वे गौरवात्, 'सः' पाकः, 'कृतिं विनानेति परम्परया-
कृतिं विनानेत्यर्थः । 'वह्निना साधयामीतिवदिति, उपायविशेष-
साध्यत्वप्रकारिकेति शेषः, 'इष्टसाधनताज्ञानादेवेति न तु तदव-
च्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानादित्यर्थः, 'कारणमावश्यकमिति, अन्यथा
कृत्यसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरित्युक्तत्वादिति भावः । अनु-
प्राणपञ्चकमक्षारादौ जीवनयोनिहृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षा-
प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, 'कृतौ चेति, 'विशेषः' विशेषणं, तथाच

धांधीनहृदसाध्यमपि तादृशकृतिसाध्यत्वेन बुध्येतेति कथं भ्रमनिवन्धनो-
ऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, न, धिकीर्षाधीनत्वेनोपलक्षितकृतिविशेषासाध्यस्य प्रा-
यश्चक्रसक्षारादेकसाध्यत्वभ्रमसम्भवात् अन्यथा सुखेऽतिप्रसङ्गभङ्गायोपाय-
विषयत्वविशेषप्रवेष्टाप्रप्ते, न वान्वयस्यभिचारः, सिद्धे इच्छामात्र इव विषय-
योग्यताविगम्यादेव विगम्यात् । न च तत्रासिद्धत्वज्ञानविगम्यादिलभ्य, तद-

तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिर्कृतिसाध्ये न

चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः जीवनयोनिर्कृतिश्च न तथेति भावः । 'जीवनयोनीति जीवनयोनियद्वयेन कृतित्वेन वा जीवनयोनिर्कृतिसाध्यताज्ञाने इत्यर्थः, इदमुपलक्षणं निरुक्तित्वेन कृतित्वेन वा निरुक्तिसाध्यताभवे चेत्यपि योच्यते । न च प्राणपञ्चारे या प्रवृत्तिरापद्यते तस्याः प्राण एवोपादानं भविष्यतीत्युपादानप्रत्यक्षाभावादेव न प्रवृत्तिरिति वाच्यं । प्राणवचनाद्या अपि तदुपादानत्वसम्भवात्तस्या अप्यभिधानद्वारा प्राणपञ्चारजनकत्वात् तस्मै प्राणस्यापि प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमाच्च । न च नित्यातिरिक्तस्थले इष्टसाधनताकिङ्ककृतिसाध्यताज्ञानस्य विशेषणमस्तीत्येवापे वाच्यतया तदभावादेव न तच्च चिकीर्षा-प्रवृत्तौ इति वाच्यं । तस्यापीष्ट-

दिष्टापि तादृशकृतिविषययोग्यताज्ञानहेतुत्वौचित्यात् एवञ्च भवेत्तिप्रसङ्गवारणाय स्वपदप्रवेशोपपत्त्यावश्यकं तस्या तादृशकृत्ययोग्यतादिति, यत्र ब्रूमः, स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमित्यग्रे स्फुटं, स्वेच्छाधीनत्वञ्च न ज्ञातं तत्त्वं किन्तु स्वल्पसत् एवञ्च बहुमत्या स्वेच्छाधीना या कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे प्राणपञ्चकसञ्चारस्थले तादृशकृतेरप्रसिद्धतया तदध्यभास्यमेव तद्विवक्षयान्तिप्रसङ्गाभावात् एवञ्च यथाभूतेनैवोपपत्तौ कृतिसाध्यताज्ञाने व्यपक्षेदेककालकल्पयैवातिप्रसङ्गविरामयोग्यमुच्यते न तु तादृशकृतिविषययोग्यज्ञानरूपहेत्वन्तरकल्पनं गौरवात् इति सन्तर्धम् । न च सुखेतिप्रसङ्गवारणाय तस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं । उपायेच्छाधीनकृतित एव सुखसमवेतस्यापि स्वेच्छाधीनकृतेरप्रसिद्धतया तादृशज्ञानात्मन्येवातिप्रसङ्गाभावात् यथा च पलज्ञानं पक्षेच्छा वा न प्रवर्तिका तथोक्तं प्रत्यक्षप्रकाशे इति प्रकाशः ।

साधनत्वेन तद्भ्रमेण वा तल्लिङ्गककार्यताज्ञानस्यापि सम्भवात् । न चेष्टापत्तिः, जीवनयोनिरुत्यादिसाध्यताज्ञानदशायां चिकीर्षा-रुत्योः सर्वानुभवविरुद्धत्वादिति भावः ।

अत्र मिथ्याः प्राणपञ्चकसञ्चारस्य चिकीर्षाधीनप्रवृत्तिविषयत्व-
स्वरूपायोग्यत्वात् प्राणपञ्चकसञ्चारवत्त्वरूपविश्लेष्यतावच्छेदकान्तर्भावेन
चिकीर्षा-प्रवृत्ति-रुतिसाध्यताज्ञानानां कार्य-कारणभावस्य कश्चि-
दप्यक्षपणात् रुतिसाध्यताज्ञानस्य विषयनिष्ठतया हेतुत्वपक्षेऽपि
स्वरूपायोग्यविश्लेष्यव्यावृत्तविश्लेष्यताया एव कारणतावच्छेदकप्रत्या-
सत्तिवाज्जीवनयोनिरुत्यादिसाध्यताज्ञानेऽपि न प्राणपञ्चकसञ्चारे
प्रवृत्तिरिति चिकीर्षाधीनत्वविशेषणं नोपादेयमेव, अन्यथा चिकी-
र्षाधीनत्वविशेषणोपादानेऽपि तद्धीनरुतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्रवृ-
त्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वादित्याहुः । तदसत्, कृतौ चिकीर्षाधीनत्वाविशेषणे
एवंरूपेण प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्त्यभावोपपादनेऽपि घटादौ कृतित्वेन
जीवयोनिरुत्यादेः साध्यताभ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् घटाद्यन्त-
र्भावेन कार्य-कारणभावस्यावश्यं कृतत्वात्तन्निष्ठविश्लेष्यतायाः स्वरूपा-
योग्यव्यावृत्तत्वाच्च । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, अन्यथा प्राण-
पञ्चकसञ्चारेऽपीष्टापत्तेः सम्भवात्, न हि तस्य स्वरूपायोग्यत्वे अनु-
भवातिरिक्तं प्रमाणमस्ति, आहार्यप्रवलश्यामप्रश्यामदशायां प्राण-
सञ्चारेऽपि चिकीर्षा-प्रवृत्त्यारनुभूयमानतया प्राणपञ्चकसञ्चारस्य
स्वरूपायोग्यत्वविरहाच्च । न चेवं चिकीर्षाधीनत्वविशेषणेऽपि तद्धी-
नरुतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यं ।
तत्रानायत्या दृष्टापत्तेरेव शरणत्वाज्जीवनयोनिरुतिसाध्यताज्ञान-

प्रवृत्तिः, अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि तत्र प्रवर्त्तेत । ननु* चिकीर्षाधीनत्वस्योपलक्षणत्वे उपलक्ष्य-

दशायामिष्टापत्तेः शब्दानुभवविरुद्धत्वेनाप्रक्यमाना, अन्यथा एता-
दृशानुभवविवादे कार्य-कारणभावव्यवस्थैव न स्यात् । न च कृति-
त्वेन कृतिसामान्यसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं जीवनद्योनिज्ञायादि-
साध्यताव्यावृत्तप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः कारणतावच्छेदक-
प्रत्यासत्तित्वाच्च लोकातिप्रसङ्ग^(१) इति वाच्यं । तथा सति साधवान्
ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वौचित्येन कृतिसाध्यत्वविषयकत्वान्तर्भावस्यापि व्यर्थत्वा-
पत्तेः जीवनद्योनिज्ञायादिसाध्यताव्यावृत्तकृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारता-
निरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तिमाभ्युपगमेनेवातिप्रसङ्गभङ्गसम्भवात्
प्रवृत्तिसाध्यताभ्रमात् प्राशसञ्चारे प्रवृत्तेरुत्पादस्य तत्रापि दुस्मरत्वात्,
कृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वसामा-
चैव कृतिसाध्यताविषयकत्वान्तर्भाव इति चेत्, तर्हि प्रवृत्तित्वावच्छिन्न-
प्रवृत्तिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वसा-
माय चिकीर्षाधीनलोपादानस्यापि सार्थकत्वादिति कृतं यत्प्रवर्त्तेत ।

‘कृतिसाध्येति कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वपक्षे-
ऽपौत्यर्थः । ननु वस्तुगत्या या चिकीर्षाधीना कृतिसात्सा-
ध्यताज्ञानं हेतुः चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तत्साध्यताज्ञानं वेति
विकस्य दूषयति, ‘नन्विति, ‘उपलक्षणत्वे’ परिचायकमात्रत्वे ज्ञान-

(१) न प्राशसञ्चारे प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

* यस्तु वा सचिकीर्षाधीनत्वं विशेषतः सुखचिकीर्षाजन्या न कृतिरित्यस्यातो
स्मृतादिति वदस्य शङ्कते, ‘नन्विति, ननु स्वप्रमाणकत्वात्प्राथमिकत्वं चाह,

मात्रगतानतिप्रसक्तधर्माभावात् कृतिमात्रस्य चाति-
प्रसङ्गात् तत्तत्कृतिविशेषा उपलक्ष्याः, तथाच तदन-
नुगमात् प्रवृत्त्यननुगमः, विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ
च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च ।

विषयतया कारणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वं इति यावत्, 'उपलक्ष्य-
मात्रगतेति चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यमात्रनिष्ठेत्यर्थः, 'मात्रशब्दो-
पावर्धकः, अतः प्रमेयत्वादिवारणाय 'अनतीति, 'कृतिमात्रस्य'
कृतित्वस्य, 'अतिप्रसङ्गात्' जीवनयोनित्वसाधारणत्वात्, 'तत्तत्-
कृतिविशेषाः' तत्तत्कृतित्वेन कृतिविशेषाः, 'उपलक्ष्याः' कारणता-
वच्छेदकप्रविष्टतया चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्याः, अन्यथा^(१) प्रमेय-
त्वादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्गादिति^(२) भावः। 'तदननुगमात्'
तत्तत्कृतित्वानां नानात्वात्, 'प्रवृत्त्यननुगमः' प्रवृत्तिसामान्ये व्यभि-
चारः,^(३) 'विशेषणत्वे' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदककोटिप्रवि-
ष्टत्वे, प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'प्रमाणाभावश्चेति ।
ननु यथोक्तातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेव^(४) मानमित्यस्येदोषा-

(१) तत्तत्कृतित्वेन कारणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वं इत्यर्थः ।

(२) अतिप्रसङ्गात् पाकः प्रमेयसाध्यइत्यादिज्ञानात् चिकीर्षा-प्रवृत्तौ
स्यातामित्यर्थः ।

(३) तत्कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि प्रवृत्त्युत्पत्तेरिति भावः ।

(४) प्राप्तपक्षकसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिरूपातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेवे-
त्यर्थः ।

। 'प्रमाणेति, 'विरोधेनेति, तत्साध्यत्वमाने समानसंवित्संबन्धनया साधन-

किञ्च चिकीर्षासाध्यावस्थायाः कृते. सिद्धावस्थसाधन
त्वविरोधेन कृतिसाध्यता याकादौ न ज्ञायेतेति चेत्,
न, अस्ति हि कृतिविशेषोमानसप्रत्यक्षसिद्धोजीवनयो
निप्रयत्नव्यावृत्तयिकीर्षोपलब्धयः यच्च चिकीर्षाकारणत्व

न्तरमाह, 'किञ्चेति, 'साध्यावस्थाया' साध्यत्वविशिष्टाया, 'सिद्धा-
वस्थसाधनत्वेति सिद्धतादशमाचष्टिपाकादिनिष्ठसाध्यतानिरूपक-
त्वेत्यर्थ, साधनत्ववत् साध्यतानिरूपकत्वेनापि साध्यासाध्यत्वस्य विरो
धादिति भावः । 'कृतिसाध्यता' चिकीर्षासाध्यकृतिसाध्यता, उपल
क्ष्यमाचनतानतिप्रसक्तधर्मो ग्राह्योति यदुक्तं तद्वृत्त्यति, 'अस्ति हीति,
'कृतिविशेष' कृतिनिष्ठो विशेष, 'चिकीर्षोपलब्ध' चिकीर्षाधीन-
पदप्रतिपाद्यमाचनिष्ठ, 'यचेति यदवच्छिन्ने इत्यर्थ, 'जातिरूप इति
प्रवृत्तिवाच्यजातिरूप इत्यर्थ । न चैकस्मिन् समूहालम्बनयज्ञेऽनि-
ष्टार्थे निवृत्तिरूपे इष्टार्थे प्रवृत्तिरूपे निवृत्तित्वमादाय साध्यार्थ
दुष्परिमिति वाच्यः । राग द्वेषयोर्धौगपद्याभावादेकस्य प्रवृत्ति-निवृ-
त्तिरूपत्वासम्भवात्^(१) । न च यथापेक्षाबुद्ध्यात्मकमिष्टानिष्टसाधन
त्वादिविषयकसमूहालम्बनमेकज्ञानं ततः क्रमेण फलेष्वा-फलदेवौ
ततः क्रमेणोपाधेष्कोपायदेवौ तच्चेष्टानिष्टोभयविषयकप्रवृत्ति निवृ-
त्त्यात्मकसमूहालम्बनयत्नसम्भव इति वाच्यः । अपेक्षाबुद्धेः चणचयाव-

(१) तथाच इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वोभयविषयकसमूहालम्बनं ततः
फलेष्वा ततः फलदेव तत्तमये च ज्ञानाभावात् न समूहालम्बन
प्रयत्नसम्भव इति भावः ।

ग्रहः स च तव जातिरूपो मम त्वनुगतकारणोपाधि-
रूपः, एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषा-

स्थायितया उपायेच्छाकाले तन्नाशात् उपायेच्छाकाले^(१) उपाय-
द्वेषोत्पत्त्यसम्भवेन तच्चाप्युभयात्मकयन्नासम्भवात् उपादानप्रत्यक्षस्य^(२)
प्रवृत्तिं प्रति साक्षात्साधनस्य विलम्बेनापि तत्रोभयात्मकयन्नासम्भवाच्च
ज्ञानेच्छा-द्वेषाणां यौगपद्याभावेन तच्चाव्यवहितपूर्वमुपादानप्रत्यक्षा-
सम्भवात् । न च तथापि ज्ञानेच्छयोः राग-द्वेषयोर्वा यौगपद्याभ्युपगमे
साङ्कर्यं दुर्वारमिति वाच्यं । तथा सति तत्र युगपद्वयत्वद्वयाभ्युप-
गमेन साङ्कर्यविरहात् प्रयत्नयौगपद्यस्यापि एकदोषप्रसरवि-
लक्षणविंशत्यङ्गुलिचेष्टास्थले कृपन्तात् प्रयत्नभेदं विना तदनुपपत्ते-
रिति भावः । 'अनुगतकारणेति प्रवृत्तोऽस्मि प्रवृत्तोऽस्मीत्यनु-
गतप्रत्ययकारणेत्यर्थः, 'उपाधिरूप इति अखण्डोपाधिरूप इत्यर्थः,
गुणगतजात्यभ्युपगमादिति भावः । 'चिकीर्षाधीनत्वेनेति, चिकी-

(१) ननु चतुर्यक्षपथ्यन्तस्थायित्वोपगमेनैव तत्र प्रयत्नोत्पत्तिसम्भव इत्यत-
श्चाह, उपायेच्छेति ।

(२) पक्षमक्षपथ्यन्तस्थायित्वोपगमेऽपि न तादृशस्त्युत्पादसम्भव इत्याह,
उपादानप्रत्यक्षस्येति ।

त्वमानमिति भावः । ननु को धर्मस्तत्र कार्यतावच्छेदक इत्यत आह, 'स चेति,
'ममेति गुणगतजात्यनङ्गीकर्तुमितिर्थः, 'अनुगतेति, अनुगते कारणे चिकी-
र्षालक्षणे, 'उपाधिरूपः' तत्तद्व्यक्तित्वरूप इति यावत्, कार्यतावच्छेदकानुग-
मस्यादोषत्वात् न त्वनुगतकारणघटित उपाधिचिकीर्षाजन्यत्वलक्षण इत्यर्थः,

णामुपलक्ष्याणां अनुगतत्वमपि । यथा गोत्रेण तटस्थे-
नोपलक्षिता महिष्यादिव्यावृत्तधानकर्मव्यक्तिविशेषाः
धेनुपदेनोच्यन्ते न तु गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि,

प्राजन्यतावच्छेदकेनेत्यर्थः, 'अनुगतेन' सर्वसाधारणेन, 'उपलक्ष्याणां'
चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यानां, 'अनुगतत्वं' सर्वसाधारणानतिप्रसक्त-
धर्माविच्छिन्नत्वं, 'यथेति' स्वमते दृष्टान्तः,^(१) 'तटस्थेन' शास्त्रविषयेण,
'उपलक्षिता' प्रमिताः, 'धेनुपदेनोच्यन्ते' धेनुपदजन्यबोधविवक्षा-
इत्यर्थः, 'न तु गोत्वमपीति, तज्जन्यबोधविवक्ष इति श्रेष्ठः । शक्यता-
वच्छेदकान्तु धानकर्मत्वमेव गोत्वस्य प्रयोगोपाधित्वात्^(२) तस्य महि-
ष्यादिसाधारण्येऽपि न महिष्यादिबोध इति भावः । 'तथा चिकी-

(१) गोत्वविशिष्टधानकर्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन प्रतिविषयत्वात् न
स्याप्रसक्तसाधारण्यः ।

(२) तत्पदव्यतिथिभयत्वे यति साध्यवन्निमित्तस्य तत्पदजन्यधाम्यबोधव्याप-
कत्वादिमर्थः ।

तज्जन्यत्वे ग्राह्ये तज्जन्यत्वस्यावच्छेदकत्वादिति । यत्तु अनुगतकारणप्रयो-
क्तानुगतोपाधिरूप इत्यर्थः इति तत्र, तस्यैवानुगतत्वे चिकीर्षाधीनत्वेनानुगत-
त्वमितिप्रसक्तसाधारण्यविरोधाय ।

एवञ्च पूर्वोक्तानुगतममुद्धरति, 'एवमेति, यथा धूमतादवच्छेदेन
वह्निजन्यत्वमप्येव धूमावोकादौ न वह्निजन्यत्वमनुगतं तथा तत्तत्क-
वित्तादवच्छेदेन चिकीर्षाजन्यत्वमप्येव चिकीर्षाजन्यत्वं सर्वानुगतमि-
त्यर्थः । नन्वेवं चिकीर्षापि शिष्टादिपदव्यतिथि स्यादित्यत आह, 'यथेति

एवं जीवनयोऽनियतव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन
ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः । ननु कृतिसाध्ये न
कृतिर्विशेषणमसत्त्वात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं ज्ञाने
च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः, नोपलक्षणमतिप्रसङ्गादिति
चेत्, न, कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये

र्थापीति एवं चिकीर्षाजन्यत्वमपीत्यर्थः, न कारणीभूतज्ञानविषय-
इति शेषः, किन्तु चिकीर्षाधीनत्वेन प्रमिता व्यक्तिविशेषा एव का-
रणीभूतज्ञानविषया इति भावः । क्वचित् 'एवं चिकीर्षापीति पाठः,
'कृतित्वेन' कृतिविशेषत्वेन, 'नाननुगम इति न व्यभिचार इत्यर्थः,
तथाच प्रवृत्तित्वरूपेण प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुरिति भावः ।
'कृतिसाध्य इति कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमित्यत्र कृतिसाध्यताज्ञाने
इत्यर्थः, 'न विशेषणमिति न तदन्वयिना प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्विते-
त्यर्थः, 'असत्त्वादिति कृतेः प्रवृत्तिपूर्वमसत्त्वादित्यर्थः, 'सत्त्वे वा'
प्रवृत्तिपूर्वं सत्त्वाभ्युपगमे वा, 'कृतौ सत्यां' कृतावुत्पन्नायां, 'ज्ञानं'
कृतिविशिष्टज्ञानं, पूर्ववर्त्तीति शेषः, 'ज्ञाने' कृतिविशिष्टज्ञाने,
'नोपलक्षणमिति न ज्ञानान्वयिना प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्वितेत्यर्थः,
'अतिप्रसङ्गादिति, ज्ञानमात्रात् कृत्यसाध्यत्वेन निश्चितेऽपि प्रवृत्ति-
प्रसङ्गादित्यर्थः । कृतौ यथोक्तोपलक्षणत्वसत्त्वेऽपि कृतिविशेषत्वेन
कृतिविशेषविषयकसाध्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वात् ज्ञानमात्रव्यावृत्तिरिति
समाधत्ते, 'कृतिर्हीति, 'ज्ञाने' कारणीभूतज्ञाने, 'विषयतया'
विषयतासम्बन्धेन, 'विशेषणमेव' तदविषयकज्ञानाद्व्यावर्तकमेव, 'साध्ये

च परिचायकतयोपलक्षणं अन्यथा दृष्टसाधनेऽपीष्टं न
विशेषणमसत्त्वात् नोपलक्षणमतिप्रसङ्गात्, लिङ्गज्ञा-
नादौ वा का गतिः । नन्वेवं अमेऽपि चिकीर्षा स्यात्-
स्यापि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वात् अत्र वदन्ति ।

चेति किन्तु प्रवृत्तिरूपकार्यं इत्यर्थः, 'परिचायकतया' ज्ञानविषयतया
कारणतावच्छेदकतया, कारणताभावेनेति शेषः, 'उपलक्षणमिति
ज्ञानान्वधिना प्रवृत्तिकारणत्वेनान्वितेत्यर्थः, विशेषणतोपलक्षण-
तयोर्विरोधेऽपि व्यावर्तकतोपलक्षणतयोर्विरोधाभावादिति भावः ।
'दृष्टसाधने' दृष्टसाधनताज्ञाने, 'लिङ्गज्ञानादाविति, तत्रापि लिङ्गं
न विशेषणं अतीतानागतलिङ्गव्युत्पत्तिमितिपूर्वं तदसत्त्वात् नोप-
लक्षणं ज्ञानमापादनुमितिप्रसङ्गादिति भावः । 'नन्वेवमिति, 'एवं'
एवमपि प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपीति यावत्,
'अमेऽपीति, 'अमः' भान्तरीयकदुःखविशेषः^(१) 'चिकीर्षा' आदिति
अमतरूपेण चिकीर्षा आदित्यर्थः, अन्यथा सुखत्वादिरूपेण तत्र
चिकीर्षायांमिष्टापत्तेः, तेन रूपेण प्रवृत्तिः आदित्यपि बोध्यं, 'चिकी-
र्षाधीनकृतिसाध्यत्वादिति स्वजनकक्रियाहेतुप्रवृत्तिसाध्यतादित्यर्थः ।
ननु अमे चेत्प्रवृत्त्यादिवद्विद्वत्साधनताज्ञानाभावादेव न चिकीर्षा-
प्रवृत्तौ तेरपि निव्यातिरिक्तसुखे दृष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यता-

(१) दुःखविशेष इति ख० ।

'लिङ्गज्ञानादाविति अतीतलिङ्गज्ञानादावित्यर्थः' । नन्वेवं अमेऽपि चिकीर्षा

श्रमस्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न तत्कृतिसाध्यः
अचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्ते

ज्ञानस्येव चिकीर्षा-प्रवृत्तिविशेषसामयौत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । न च
मल्लादीनां सार्थकश्रमे रोगनाशादिरूपेष्टसाधनताज्ञानमपि वर्तत-
इति वाच्यं । तच्चापि श्रमहेतुक्रियाया एव रोगनाशादिसाधनत्वेन
श्रमस्येष्टसाधनत्वाभावादिति चेत्, न, इष्टसाधनत्वभ्रमेण तस्मिन्नक-
कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवात् श्रमस्तु ज्ञानद्वयमेकं वा अन्यदेतत्, यच्च
श्रमात्मकदुःखध्वंसे उत्कटेष्टा तचेष्टसाधनताप्रमाया अपि सम्भ-
वाच्च । न च तदानीं तच्च चिकीर्षा-प्रवृत्त्योरिष्टापत्तिरिति वाच्यं ।
दुःखत्वादिरूपेण दुःखस्येष्टा-प्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावेन अङ्कुर-
जनने गिलाशकसमिव दुःखत्वादिरूपेण दुःखमपौष्टा-प्रवृत्ति-
विषयत्वस्वरूपायोग्यमिति सिद्धान्तात् । न चेवं मल्लादीनां व्या-
थामादिश्रमे चिकीर्षा-प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यं । तच्चापि तद्धेतु-
क्रियायामेव चिकीर्षा-प्रवृत्त्युत्पत्तेर्न तु श्रम इति भावः । 'स्वध्वं-
सेति स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्तं यत् स्वजनकचिकीर्षाया अविषय-
स्तदजनकत्वनियमादित्यर्थः, अत्र 'स्वध्वंसः' स्वजन्योध्वंसः न तु

धीनकृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवर्ततेत्यत्र कस्यचित् समाधानमाह, 'श्रम-
स्त्विति, भन्वचिकीर्षितमपि तथास्तु इत्यत्र व्याहृ, 'कृतेरिति, कृतित्वेन
जनकत्वे नियमोऽयं इत्यत्र स्वध्वंसेत्यादेस्तात्पर्यं तेन स्वपूर्ववर्तिगुणान्तर-
ध्वंसे विरोधिगुणत्वेन कृतेर्जनकत्वेऽपि न दोषः, यद्यप्येवमप्यदृष्टादिकं प्रति
तत्त्वेन कृतेर्जनकत्वाद्यभिचार एव, तथापि तद्विभवेनापि विशेषणोपमिति
भावः । 'चिकीर्षेति स्वजनकचिकीर्षाविषयमात्र इत्यर्थः, व्यप्रयोजकत्व-

चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात्, न हि भोजनचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यते इति केचित्, तत्र, गुरुतरभारोत्तोलने कृत्यसाध्ये भ्रमात् प्रवृत्तस्य निगड-निश्चलदेहस्य वा कृतौ सत्यामुत्तोलन-चलनक्रियानुत्पादेऽपि श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात् । न तु तज्जन्यक्रियायाः सुखे व्यभिचाराच्च । न हि सुखं

समप्रतियोगिकः, तेन विरोधिगुणतया गुणान्तरमात्रकत्वेऽपि न चितिः, ध्वंसमात्राकारातिरिक्त इति तु व्यायः, ध्वंसव्यवच्छेदनुन्यायनयमाश्रित्य तच्छतेऽतिरिक्तं तस्यानभ्युपगमात् चिकीर्षितजनकत्वापारान्वेत्यपि विशेषणञ्च चेष्टार्था व्यभिचारः, अपूर्वकरणापाठवजन्यशब्दोद्यास्यकते कृत्यजन्यत्वात्^(१) यात-दोषयोरेव तज्जनकत्वादिति भावः । 'निगडनिश्चलदेहस्येति, चक्षने भ्रमात्^(२) प्रवृत्तस्येति श्रेयः । ननु तथापि नाडीक्रियात् एव श्रम इत्यद्वेषेराह, 'सुख इति निमित्तवत्तमौ सुखमादावेत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' स्वध्वंसेत्यादिनियमस्य व्यभिचारात्, व्यभिचारमेव विद्वद्वेति, 'न हीति । केवास्मिन् समाधानमात्राद् निराकरोति, 'चिकीर्षाजन्य-

(१) न कश्च व्यभिचार इति श्रेयः । (२) कृतिसाध्यताभ्रमादित्यर्थः ।

निरासावाह, 'न हीति, ननु तत्राप्यङ्गफलनक्रियाजन्यः श्रम इत्यद्वेषेराह, 'निगडेति' यामवातजडोक्तकलेवरस्योत्थातुकामस्येत्यपि बोध्यं, उक्त्याप्तौ व्यभिचारमाह, 'सुख इति' तस्य सञ्चयवचिकीर्षाविषयतामावाह ।

कृतिकारणचिकीर्षाविषयः, उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या । चिकीर्षाजन्यकृति-साध्यत्वं न अमे द्वेषयोनिप्रयत्नादपि तदुत्पत्तेरित्यपरे । तन्न । शत्रुबधस्येष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा-

कृतिसाध्यत्वमिति, चिकीर्षाजन्यकृतित्वेन चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमित्यर्थः, प्रकृते तथैव विवक्षितत्वादिति भावः^(१) । 'द्वेषयोनि-प्रयत्नादिति, द्वेषस्य योनिः कारणं यो यत्न इत्यर्थः, शत्रुगोचरद्वेष-जन्यशत्रुबधगोचरप्रवृत्तितोऽपौत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वेनेति, चिकीर्षा-विषयतयेति शेषः, 'यत्नाजनकत्वादिति प्रवृत्त्यजनकत्वादित्यर्थः,

(१) तथाच प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाधीनकृतित्वावच्छिन्नजनकता-निरूपितजन्यत्वज्ञानं हेतुरिति भावः ।

भावः । तदेवाह, 'न ह्येति, तत्रैवान्येषा समाधानमाह, 'चिकीर्षेति, 'शत्रुबध-स्येति, प्रतियोगिविषयकद्वेषस्य भिन्नविषयतया गौरवेणाप्रवर्तकत्वात् किन्तु साधनेन समानविषयकेच्छाया एव, नन्वेवं तन्निवृत्तौ द्वेष एव हेतुशक्त्युत्ते-रिति चेत्, न, इष्टत्वात् तदुक्तं कुसुमाञ्जनौ "राग-द्वेषाविनाभावोऽपौत्यादि । न च निवृत्तिप्रयत्नतोऽपि अमे पूर्वपक्षतादवस्यमिति वाच्यं । निवृत्तिप्रय-त्नस्य क्रियां प्रयत्नजनकत्वेन तत्प्रभजनकत्वस्य शङ्कायास्तदवयवा इव निवृत्तिहेतु-त्वस्यैव द्वेषे शङ्कितत्वादित्याहुः । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह इव निवृत्तिप्रयत्नाच्च प्राचीनमतेऽनुश्रयप्रकाश एवायं यन्त्यहत इति विनष्टिजनकानिर्दुनान-प्रकाशे । उभयमपि दूषयति, 'तन्नेति, 'दृश्यन्तरात्' जीवनयोदिप्रयत्नाह-

अन्यकृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात्, द्वेष-
सिद्धिस्तु शत्रुं द्वेषीत्यनुभवबलात् ।

यत्तु अमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीन-

भिन्नविषयत्वात्^(१) प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षाया अभिचारप्रसङ्गाच्चेति
भावः । नन्वेवं शत्रुवधप्रवृत्तिपूर्वे शत्रौ द्वेषे किं मानमित्यत आह,
'द्वेषसिद्धिस्त्विति, तदानौमिति श्रेयः । न च द्वेषस्तु प्रवृत्त्यजनकत्वे
निवृत्तिजनकत्वमस्येवेति तज्जन्यमसे अभिचारात् अमस्य न तेन
रूपेण कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यं । निवृत्तेर्भिन्नविषयतया क्रियां
प्रत्यजनकत्वेन अमाजनकत्वात्, पक्षाघादिक्रियायास्तु तद्देववर्जान-
रूपेष्टसाधनताद्यानाधीनप्रवृत्तिजन्यत्वादिति भावः^(२) ।

'यदिति, तथाच चिकीर्षाविषयत्वमेव तादृशकृतियन्यताव-
च्छेदकमिति भावः । नन्वेवं भोजवादावपि चिकीर्षा न

(१) अजनकत्वे हेतुमाह, भिन्नविषयत्वादिति, तथाच शत्रुविशेष्यकदेशाद्
शत्रुध्वंसोपरप्रवृत्तिरिति साह, यदि चिकीर्षा विना प्रवृत्त्युत्पाद-
कादा प्रवृत्तौ चिकीर्षाया अभिचारप्रसङ्गाच्चिकीर्षा विना तत्र
प्रवृत्त्युत्पाद इति समुदिततात्पर्यम् ।

(२) तथाच चिकीर्षाविषयतद्वर्माविच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाधीनकृतित्वेन
हेतुत्वं अमत्वस्य चिकीर्षाविषयतावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छिन्नं
प्रति कृतित्वेनैव हेतुत्वमिति भावः ।

उभयत्र हेतुमाह, 'जीवनयोगीति, यद्यपि चिकीर्षाधीनकृतिमात्रादि
न अम इति छविर्विशेषसादृशोवाच्यस्तथाच जीवनयोगिकृतिविशेष ए
तथास्ति वाच्यं परिहारस्तथापि चिकीर्षाधीनकृतौ क्रियाविशेषरू-

कृतित्वेन, यद्यचिकीर्षिऽतेपि अमे चिकीर्षाधीन कृति-
त्वेन कारणता स्यात् तदा चिकीर्षितमेव भोजनं
कृत्या साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात्,
अमवद्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात्, भोजनादिश्च चि-
कीर्षाधीनकृतिविशेषात्, स हि कृतिमात्रं व्यभिच-
रति जीवनयोनिहतेस्तदनुत्पादात् । यद्वा अमो न
भोजनकृतिसाध्यः किन्तु तन्निरन्तरोत्पन्नाजीवनयो-
निप्रयत्नादेवेति । तन्न । न हि कृतित्वेन तच्छ्रमजन-
कत्वं, नापि कृत्यन्तरादेव अमोत्पत्तिः, जीवनयोनिप्र-
यत्ने सत्यपि भारोद्बहनादिकमकुर्व्वतस्तादृशश्रमाननु-

स्यात् तस्यापि अमवत् कृतिमात्रजन्यत्वादित्यत आह, 'भोजना-
दित्येति, जीवनयोनियत्नसाधारणकृतित्वेन अमं प्रति जनकत्वमुक्त्वा
जीवनयोनियत्नत्वेन तदाह, 'यदेति, तदुभयं दूषयति, 'तच्चेति,
'तच्छ्रमजनकत्वं' तस्याः श्रमजनकत्वं, 'कृत्यन्तरात्' जीवनयोनियत्नात्,

विषयवैलक्षण्यस्यतः श्रमः, न च जीवनयोनियत्ने तथेति वैयर्थ्यमित्याशयः,
'तादृशेति सम्पातायातं, श्रमानुभवेनेत्येव विवक्षितं, 'तस्येति जीवनयोनि-
यत्नस्येत्यर्थः', अमहेतुत्वे किं बाधकमत आह, 'चन्ययेति, 'तदनुवृत्तौ'
सोदानुवृत्तौ, 'श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गात्' स्वकारणीभूतश्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः,
जीवनयोनियत्नानुवृत्तौ तज्जन्यश्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः, इत्यन्ये । एक-
देशिना समाधानं निरस्य स्वयं समाधत्ते 'मैवमिति । अमहेति इष्टसाधने
अस्ति इत्यर्थः ।

भवेन तस्य अमाजनकत्वात् तस्मात् भोजनादिवत्
 अमविशेषणमपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगति-
 कत्वात् । सुप्तस्य स्वेदाद्यनुमितः अमः तज्जन्य इति
 चेत्, न, स्वेदादेः अमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जाग-
 रेऽपि तदनुवृत्तौ अमानुवृत्तिप्रसङ्गात् इति मैवं,
 स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्, अमश्च नियमतो-

‘तस्य’ जीवनयोनियत्वस्य, ‘अमविशेषणां’ भोजनादिनान्तरीयक-
 अमाणां, ‘भोजनादिकृतिसाध्यत्वमिति, च तु जीवनयोनिहृतिसा-
 ध्यत्वमिति शेषः । ‘तज्जन्य इति जीवनयोनियत्वजन्य इत्यर्थः, तथाच
 अमसामान्यएव तस्य जनकत्वमेकच कृपत्वादित्यभिमानः, ‘अमान्येति,
 शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वाभिद्राव्यामव्याहतगतिवा वायुना आनीत-
 वहिद्यरतेओभागेन शरीरस्यो वृद्धिः प्रजायते तेन च फेनायितं
 कलं रोमादिष्वभिमा निर्गच्छतीति मिश्रान्तादिति भावः । ‘तद-
 नुवृत्ताविति जीवनयोनियत्वानुवृत्तावित्यर्थः, एतत्सर्वं समाधिषौक-
 र्यादुक्तं । वस्तुतस्तु अमस्य चिकीर्षाधीनकृतिनेन तादृशकृतिसाध्यत्वा-
 भावेऽपि तद्वत्प्रमादिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्भारत्वात् । न चेष्टापत्तिः,
 स्वरूपायोग्यत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यपि बोध्यं । ‘स्वेच्छाधीनत्वमेति स्वप्रका-
 रस्वेच्छाधीनत्वमेत्यर्थः, ‘स्वपदं चिकीर्षा-प्रवृत्तिप्रकारोभूतधर्मपरं,
 ‘कृतिविशेषणत्वादिति, चिकीर्षाधीनपदोपस्थापिते प्रवृत्तिलावच्छिप्ते

इहसाधनोभूतमह्लादे अम स्वेच्छायोग्यकृतिसाध्यप्रवृत्तिविषयधेति भाव
 न च पक्षेच्छाया हेतुत्वात् ता विना कथं अमे प्रवृत्तिरप्यायत इति वाच्यं

अन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः अमे दुःखत्वेनेच्छाविरहादत-

विशेषणत्वादित्यर्थः, तथाच प्रवृत्तित्वप्रकारकस्वप्रकारकेच्छाधीन-
प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति भावः । 'अन्येच्छा' अन्यप्रका-
रकेच्छा, एवमप्येऽपि, 'दुःखत्वेन' दुःखत्वप्रकारेण, 'अधीनत्वं' प्रयो-
ज्यत्वं, न तु जन्यत्वं, तेन सुखत्वप्रकारकेच्छायाः फलेच्छात्वेन
प्रवृत्तावहेतुत्वेऽपि न सुखे सुखत्वप्रकारेण चिकीर्षानुपपत्तिः । न च
स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वेऽपि तादृशकृतिसाध्यत्वस्यैव
भ्रमात् अमलरूपेण अमे चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्व्यापत्तौ
च स्वरूपायोग्यतायाभातात् विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च यथोक्तस्यले-
ऽपीष्टापत्तेः सम्भवादिति वाच्यः । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वं हि न
ज्ञातं प्रयोजकं किन्तु वस्तुगत्या वा स्वप्रकारकेच्छाधीना प्रवृत्तिः
प्रवृत्तित्वेन तत्साध्यताज्ञानं हेतुरिति अमलप्रकारकेच्छाधीनकृतेर-
भिमिद्वृत्तया तादृशभ्रमासम्भवात् । अतएव स्वविषयकत्वमपचाय
स्वप्रकारकत्वपर्यन्तानुधावनं अमेऽपि सुखत्वाद्यारोपे स्वेच्छाधीन-
वृत्तेः सौलभ्येनारोपसम्भवात् । न च स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य
रूपमती विमेषणत्वे प्रवृत्तिपर्यन्तानुधावनमफलं तावतैव जीवन-
तोनिहत्यादिध्यावृत्तेः किन्तु कृतित्वेन स्वप्रकारकेच्छाधीनकृति-
साध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु साधवाभावेऽपि विनिगमनाविरहेण

साधनतालिङ्गोपक्षीयत्वेनाहेतुत्वात् अन्यथा तन्मते नित्ये प्रवृत्तिर्न स्यात्
। अष्टायाप्तवाभावादिति भावः । 'सचिकीर्षेति, यद्यपि प्रवर्तकज्ञानं न
साधीनत्वं चिकीर्षाधीनत्वं वावगाहते किन्तु तदुपलक्ष्यकृतित्वविशेष

अन्ये तु कृतिगतं धर्मान्तरमेव उद्देश्यत्वं तद्विशिष्ट-
कृतिसाध्यत्वं न अमः अधिकौर्धितत्वात् किन्तु कृति-

तदवच्छेदकरूपप्रकारतापरं तेन अमल-सुख-दुःखाभावत्वात्
वयाणामेव निराशः सुख-दुःखाभावयोः साध्यतया प्रवृत्तिविषय-
स्वरूपायोग्यत्ववत् सुखत्वं दुःखाभावत्वाभ्यां उपायतयोद्देश्यत्वेनापी-
च्छाविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वादिति चेत्, तथापि स्वस्वस्यानुगतसा-
भावात् प्रातिस्निकयागत-पाकलाघन्तभविष्यैव कार्य-कारणभासो
निर्वक्तव्यः तथाच अमादिष्वले प्रष्टुत्तेरलौकिकतया घाम-वाकादिष्वले
कृत्यावद्दिशेषणमग्नौवाधादेव अमादौ प्रष्टुत्तविप्रसङ्गवारणसम्भा-
दिति प्राञ्जः ।

मौमांसकैकदेशिभिरभाष्ट, 'अन्ये' इति, 'धर्मान्तरमेवेति
तद्विशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकतया गुरोरभिमतमिति भव-
'तद्विशिष्टेति उद्देश्यत्वविशिष्टकृतित्वेन उद्देश्यत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे
त्यर्थः, यथाश्रुते भोजनादिकृतेरेव अमजनकतया भोजनादिवः
अमस्याप्युद्देश्यत्वावयवकृतिअव्यत्वादमङ्गतिः, 'अधिकौर्धितत्वादि-
धिकौर्धितं प्रत्येव तेन रूपेण कृतेः कारणत्वेन कार्यतावच्छेदक-
माक्रान्तत्वादिति भावः । 'कृतिमात्रसाध्य इति प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्ति-

मनियं, 'अधिकौर्धितत्वादिति अधिकौर्धितस्यैव तादृशकृतिसाध्यत्वभूदपर-
दिति भावः । 'साध्यत्वेति यत् एव कृतिमात्रसाध्य अमोऽनुत्पद्य, ।
कदाप्यज्ञानं कष्टं अमसम्पन्नितमिति सात्वैशौकिकानुभव इति भावः । ४

मात्रसाध्यः । अतएव कष्टं कर्मैत्यनुभवोलोकानां । एवं चिकीर्षायां ममैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तव तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति च-

मात्रसाध्य इत्यर्थः, यथाश्रुते जीवनयोनियद्वापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । ननु यदि अस्य नोद्देश्यत्वविशिष्टकृतित्वेन कृतिसाध्यता तदा तादृशप्रयद्वात् अमानुत्पत्त्या प्रवृत्तिमात्रस्य अमजनकत्वात्-भवो न स्यादित्यत आह, 'अतएवेति यत एव प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिमात्रसाध्यता अतएव, 'कर्म' प्रवृत्तिमात्रं, 'कष्टं' अमजनकं इत्यनुभवोलोकानामित्यर्थः, कारणतावच्छेदकस्य प्रवृत्तित्वस्य उद्देश्यत्वविशिष्टप्रयत्नसाधारणतया ततोऽपि अमोत्पत्तेरिति भावः । अत्रेदमस्वरसवीजं तथा सति भोजनादपि चिकीर्षां प्रवृत्तिश्च न स्यात् तथापि तथा जनकत्वे मानाभावात् उत्तक्रमैव उपपत्तेस्तादृशधर्मो मानाभावाभावेन कारणतावच्छेदकतया तत्कल्पने साक्षादुपपादकतया ज्ञान एव तत्कल्पनौचित्यात् एककारणपरिश्रयापत्तेः । किञ्च अमे तादृशकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि तदुभमात् चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिदुर्वारा इष्टापत्तौ स्वरूपायोग्यत्वव्याघातादित्यनुसन्धेयं । इदानीं भीमांसकः स्वमते नैयायिकनयापेक्षया साधवमुपसंहारव्याजेन दर्शयति, 'एवमिति, 'प्रयोजकं' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकं, 'तव तु' नैयायिकस्य तु, 'कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमिति कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वहेत्यर्थः, तेन न

अन्तरकल्पने गौरवमिति विपरीतं तदाह, 'एवमिति, 'चतुष्टयमिति, सत्यन्तं

तुष्टयं, इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति
द्वयं, दृष्टिसाध्ये सुखे हीच्छादृष्टिमपि विषयीकरोति,
न त्विष्टसाधनत्वेन तत्रेच्छा साधनत्वस्येच्छाविरोधि-

चतुष्टयत्वानुपपत्तिः, सति सुखे भोगस्यावश्यकत्वाच्च तस्य कान्त्यल-
मिति न भोगत्वमादायाधिक्यं, यदि च भोगोऽप्येच्छाविषयमादा
तदादाय पञ्चत्वं बोध्यं, बलवदनिष्टाननुबन्धितज्ञानस्य हेतुत्वे विवा-
दात्तन्नोक्तं, 'इच्छाप्रयोजकञ्चेति' इति साध्यत्वाप्रकारकेच्छाप्रयोजक-
क्षेत्यर्थः, 'द्वयमिति, भोगस्येच्छाविषयत्वे भोगत्वमादाय च' यं बोध्यं।
नन्वेवं दृष्टिर्भवत्विति कृतिसाध्यत्वाप्रकारिका दृष्टाविच्छा न स्यादत-
श्चाह, 'दृष्टीति दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्याकारिका दृष्टिसाध्यत्वप्र-
कारिका सुखेक्षेत्यर्थः, 'दृष्टिमपीति, विशेषणतयेति शेषः, 'इष्टसा-
धनत्वेन' दृष्टसाधनताज्ञानेन, 'तत्रेक्षेति दृष्टिर्भवत्विति स्नातगव्येण
तत्रेक्षेत्यर्थः, 'साधनत्वस्येति साधनत्वस्य सिद्धमाचधर्मतया तज्ज्ञान-
स्येच्छाविरोधित्वादित्यर्थः, तथाच दृष्टिर्भवत्वित्याकारिकेच्छायाः
सर्वथैवापलापः। न च तथापि कपाल-हविराद्युपादानेच्छा कथं
स्नातस्या अपि कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादिति वाच्यं। एतन्मते
उपादानेच्छायाः प्रवर्तकत्वानभ्युपगमेन तादृशेच्छाया अयमिद्वेः, तस्यै

सर्व्ववान्वितं, कृतिसाध्यत्वमादायैव चतुष्ट्वं बोध्यं, भोगेऽपि विकीर्षा-
सम्भवात्तमादाय चतुष्टयमित्यन्ये, 'द्वयमिति, भोगेच्छाभ्युपगमे भोगत्वमपि
बोध्यं। नन्वेवं दृष्टाविच्छा न स्यादित्यत आह, 'दृष्टीति, सुखेच्छायां सुख-
त्वमिवावच्छेदकतया दृष्टिरपि विषय इति भावः।

त्वात् । तव तु चयं, विषमक्षणे तु कृतिसाध्यत्वेऽपि
बलवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चि-
कीर्षाजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चित्, तत्तुच्छं, एवं हि

चिकीर्षाविषयसाधनत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षादेव प्रवर्तकत्वादिति
भावः । 'तव' नैयायिकस्य, 'चयमिति, इष्टसाधनत्वमादाय भोगस्य
काम्यत्वे भोगत्वमादाय चतुष्टयं बोध्यं, तदयं निष्कर्षः मीमांसक-
नये चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः कृतिसाध्य-
त्वाप्रकारकेच्छां प्रति च सुखत्व-दुःखाभावत्वज्ञानं सुखत्व-दुःखाभाव-
त्वातिरिक्तरूपेण कृतिसाध्यत्वाप्रकारिकेच्छायाः तन्मते अस्वीकृता-
दिति कार्य-कारणभावचयं, नैयायिकनये सामान्यतस्तदर्थी-
त्वावच्छिन्नं प्रति तत्साधनत्वज्ञानत्वेन सुखत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्व-
प्रकारकज्ञानत्वेन दुःखाभावत्वप्रकारकेच्छां प्रति दुःखाभावत्वप्रका-
रकज्ञानत्वेन चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतु-
त्वमिति कार्य-कारणभावचतुष्टयमिति भावः । चिकीर्षाजन्यकृति-
साध्यताज्ञानं प्रवर्तकं तत्र चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत्
केचिद्वदन्ति तदुपन्यस्य दूषयति, 'विधेति, 'इतीति, तत्र चिकीर्षा-
प्रसङ्गवारणायेति शेषः, 'विशेषणमिति, विषमक्षणञ्च न चिकीर्षा-

प्रवर्तकज्ञाने चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत् कैश्चिदुक्तं तदुपन्यस्य
निराकरोति, 'विधेति । 'एवं हीति, द्वेषणया निग्रहस्तु नास्त्येव तत्-
सत्त्वे वा ततोऽपि तदनुत्पत्तेस्तस्य निवृत्तिरूपत्वादिति भावः । तद्यपि
विषमक्षणव्यावृत्त्यर्थं नैतद्विशेषणं तत्तत्साक्षात्त्वभावादिति भाव इति
प्रकाशः ।

विषभक्षणं कृतिसाध्यमेव न स्यात् जीवनयोनिहते-
स्तस्यानुत्पत्तेरिति अर्थं विशेषणं ।

स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्*विषभक्षणे चैत्यव-
न्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्त-
त्वात् कार्यत्वस्य, तथाच सज्जातबाधोऽपि तत्र कार्य-
त्वज्ञानात् प्रवर्त्तत तथा तृप्तोऽपि भोजने ।

धीनकृतिसाध्यमित्यभिमानः । अभिमानं निराकरोति, 'एवं हीति,
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वे हीत्यर्थ', 'जीवनयोनिहतेरिति, निवृत्ते-
त्येति शेषः, 'अपे' विशेषणमिति, कृतिसाध्यताभावेनैव तथाति-
प्रशङ्गवारणसम्भवात् भ्रममादायातिप्रसङ्गश्च विशेषणदानेऽप्यविशेषा-
दिति भावः ।

नैयायिकः शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टसाधनताभ्रमादिति
वक्षवदनिष्टानुबन्धीष्टसाधनताभ्रमादित्यर्थ', उत्तरमिति शेषः,
तेनोभयमतसाधारणं, भ्रमस्य न्यायनये विशिष्टज्ञानं तस्मिन् चान्य-
हीतासंसर्गकज्ञानद्वयमित्यन्वेदतत् । 'विषभक्षणे इति, विषभक्षणे
वक्षवदनिष्टानुबन्धितभ्रमात् कृतिसाध्यत्वे, चैत्यवन्दने च इष्ट-
साधनताभ्रमादिति बोध्य । 'कृतिसाध्यत्वमस्ति स्वकृतिसाध्यत्व-

*भ्रमादिति, नैयायिकस्य मते भोजन इति । न च मलेष्वाविच्छेदप्रति-
बन्धक इति वाच्यं । तस्या प्रवर्त्तकज्ञानोपचौरत्वादिन्यथा तन्मते निवृ-
त्त्यप्रवृत्तिर्न स्यादित्याशयादिति प्रकाशः ।

ननु स्वकृतिसाध्यतानुभवस्तथा, अन्यथेष्टसाधनता-
स्मरणे विषमक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत, न चेष्टसाधनताज्ञानं

मस्ति, 'ज्ञानप्रयुक्तत्वात्' इष्टसाधनताज्ञानप्रयुक्तत्वात्, 'कार्यत्वस्य'
कृतेः, प्रयुक्तत्वञ्च तत्रये कारणतावच्छेदकविधया^(१) अस्मन्मते च
कारणविधयेत्यन्यदेतत् । 'कार्यस्येति पाठे कृतिरूपकार्यस्येत्यर्थः,
'सञ्ज्ञातबाधोऽपीति' इष्टसाधनत्व-बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानपी-
त्यर्थः, 'तत्र' विषमक्षण-चैत्यवन्दनयोः, 'कार्यत्वज्ञानादिति' स्वकृ-
तिसाध्यत्वस्मरणादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं पाकादावपि सञ्ज्ञातबा-
धदग्गायां तथा प्रसङ्गो बोध्यः, 'कृप्तोऽपीति' । न च फलेच्छावि-
रहादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं । फलेच्छाया नित्यस्थले व्यभि-
चारेण भिन्नविषयकत्वेन^(२) चाजनकत्वादिति भावः ।

अत्र कस्यचित् समाधानं शङ्कते, 'स्वकृतौति, 'तथा' गुरुमते
प्रवृत्तिहेतुः, 'अन्यथा' स्वकृतिसाधारणज्ञानमात्रस्यैव गुरुमते प्रवर्त्तकत्वे,
'इष्टसाधनतास्मरण इति निर्धर्मितावच्छेदकप्रमुष्टतत्ताकेष्टसाधनता-
स्मरण इत्यर्थः, सञ्ज्ञातबाध इति शेषः, 'प्रवर्त्तेतेति' तन्मते चैत्य-
वन्दनादौ प्रवर्त्तेत, अनुभवस्य हेतुत्वे च पक्षतावच्छेदकप्रकारेणेष्ट-
साधनत्वरूपसिद्धज्ञानाभावे कृतिसाध्यतानुभवाभावादेव न विष-
मक्षणादौ प्रवृत्तिरिति भावः । 'न चेति, प्रकृत इति शेषः,

(१) इष्टसाधनतानिष्कृतेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्य का-
रणतायामिष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति तात्पर्यं ।

(२) ननु काम्यगोचरप्रवृत्तित्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यमतो न व्यभिचार-
इत्यत आह, भिन्नविषयकत्वेन चेति ।

वेदोवाऽनुभावकमस्तीति चेत्, न, वस्तुतस्तत्र* कृति-
साध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्तवाक्येन वा तदनुभवसम्भवात्
लिङ्गाभासाच्छब्दाभासाद्वा अप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च, भेदा-
ग्रहवादिनस्तत्र तत्र तदनुभवाभावात्, मैवं, स्वविशेषे-

‘दृष्टसाधनताज्ञानमिति पक्षतावच्छेदकचैत्यवन्मत्वादिप्रकारेण दृ-
ष्टसाधनतारूपलिङ्गज्ञानमित्यर्थः, ‘अनुभावकं’ कृतिसाध्यतानुभावकं,
आद्यस्तनयनस्य प्रवृत्तौ व्यभिचारसत्त्वेऽपि मौल्य दूषणान्तरमाह,
‘वस्तुत इति वस्तुगत्येत्यर्थः, ‘तत्र’ विषयभूषणादौ, ‘तदनुभवसम्भवा-
दिति सञ्जातवाधतादशाद्यामपि कृतिसाध्यतानुभवसम्भवादित्यर्थः,
अनुभवस्य हेतुत्वे व्यभिचारमप्याह, ‘लिङ्गाभासादिति, ‘अप्रवृत्ति-
प्रसङ्गादिति कृत्यसाध्ये शुद्धतरभारोक्तोक्तनादौ प्रवृत्त्यसम्भवादित्यर्थः,
‘भेदाग्रहवादिन इति स्वकृतिसाध्यताभेदाग्रहमात्रवादिन इत्यर्थः,
अन्यथास्थितेरनङ्गीकारादिति भावः । ‘तदनुभवाभावादिति,
तथाच स्वकृतिसाध्यताज्ञानसामान्यमेव प्रवृत्तिहेतुर्न तु तदनुभ-
वमात्रमिति तत्र स्वकृतिसाध्यतास्मरणात् प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेति

* दृष्टये सत्येव दूषणान्तरमाह, ‘वस्तुत इति, भेदाग्रहेति, तथाच
कृतिसाध्याह्यं कृतिसाध्यताज्ञानमेव हेतु तद्वाचाप्येवेति प्रवृत्त्यापत्तिरिति
भावः । न च भावियौवनराज्यातिप्रसङ्गवारणायेदानोन्तनकृतिसाध्यताज्ञानं
प्रवर्तकं स्मरणे चानुभवागोचरकालविशेषस्याभावात् कथं तत्र प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति शङ्कं । स्मृत्यापि स्वकालस्थानुभवागोचरस्थैव ज्ञानसामान्यसा-
मग्रीमहिम्ना विषयीकरणात् अतीतवाद्यगोचरज्ञानस्य वर्तमानसमयविष-

भावः । यद्यपि सञ्जातबाधस्य स्वकृतिसाध्यतास्मरणात् कथं प्रवृ-
त्त्यापादनं भावियौवराज्ये प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणाय इदानीन्तन-
स्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेन तदभावात् इदानीमन्तर्भावेण
कृतेः प्रागननुभूतत्वेन स्मरणायोगात् । न च तन्मते अतीतत्वाद्यगो-
चरज्ञानस्य विषयनिष्ठवर्त्तमानत्वविषयत्वनियमादनुभवागोचरस्या-
पीदानीन्तनत्वस्य कृतौ भानमिति^(१) वाच्यं । प्रमुष्टतत्ताकज्ञाने
मुख्यविशेष्यनिष्ठवर्त्तमानताभानस्यैव तैः स्वीकारादिदानीन्तनकृतेः
पूर्वाननुभूतत्वेन पूर्वानुभूतकृतावेव इदानीन्तनत्वभानाभ्युपगमे अन्य-
थाख्यात्यापत्तेश्च । किञ्च इदानीन्तनकृत्यनुत्पादेन इदानीन्तन-
कृतिसाध्यत्वस्य^(२) बाधात् तत्र तादृशकृतिसाध्यत्वस्मरणाभ्युपगमे
अन्यथाख्यात्यापत्तिस्तथापि स्वकृतिसाध्यतास्मरणादेव आद्यस्तनपान-
प्रवृत्त्यनुरोधात् यत्र चिकीर्षायामपि न भोजनादौ कुतश्चित्प्रति-
बन्धकात् प्रवृत्तिस्तत्र इदानीन्तनकृतेरप्रसिद्धा तत्साध्यताज्ञाना-
भावात् चिकीर्षाया असम्भवाच्च कृतावुपस्थितेदानीन्तनत्वाससर्गाग्रह-
सहकृतस्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव तन्मते प्रवर्त्तक तथाच प्रकृतेऽपि
ज्ञानमात्रस्यैव स्वोत्पत्तिक्षणविषयकत्वनियमेन स्मृतितः उपस्थितस्य
इदानीन्तनत्वस्य^(३) कृतावसंसर्गाग्रहात्माभान्यतः स्वकृतिसाध्यतावि-
शिष्टस्मरणाच्च प्रवृत्त्यापत्तिरित्यभिप्रायः ।

शुद्धचरणास्तु दृष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वे सञ्जातबाधदशायामपि

(१) कृतौ स्मृतौ भानमितीति क, ग० ।

(२) इदानीन्तनत्वस्वन्तरसाध्यककृतिसाध्यत्वस्य ।

(३) उत्पत्तिक्षणत्वमेव इदानीन्तनत्वं ।

यत्प्रवृत्ताप्रतिसन्धानजन्यं हि कार्य्यताज्ञानं प्रवर्तकं
तथा हि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना ततः काम्य-
साधनताज्ञानेन याग-याकादौ कार्य्यताज्ञानं, नित्ये

शब्दाभाम-लिङ्गाभावादिना इदानीन्तनसंज्ञकतिसाध्यताभ्रमात् ऐत्य-
वन्दमादौ प्रवृत्तापत्तिः वस्तुनरविषयकतादृशप्रवृत्त्यन्तरमादाय
अनुभूयमानारोपसम्भवात् । न च तन्मते तादृशसंज्ञकतिसाध्यताविशि-
ष्टज्ञानमेव प्रवर्तकमिति न भ्रमात् प्रवृत्तापत्तिरिति वाच्यं ।
तथा सति निगडनिश्चयदेहस्य कृत्यमाद्ये गुरुतरमारोकोक्तमादौ
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अन्यथास्यात्यन्तभुपगमेन विशिष्टज्ञानाभावात् । किञ्च
इदानींपदेन दूलाकाशस्यैव प्रवर्तकज्ञाने निवेष्टादसंज्ञातबाधकात्
ज्ञातेरद्वयेन तत्कालवर्तमानसंज्ञकतिसाध्यताप्रमापि संज्ञातबाधद्वयापा-
लिङ्गान्तरादिना सम्भवतीत्येव दूयणं द्रष्टव्यमिति प्राक्तः ।

‘स्वविशेषणेति स्वं प्रवर्तमानः पुरुषः तस्य यद्विशेषणं तद्विशिष्टो-
धर्मस्तदज्ञानजन्यमित्यर्थः, ‘पुरुषविशेषणं पुरुषवृत्तिधर्मः, ‘ततः’
तदनन्तरं, ‘कार्य्यताज्ञानं’ कार्य्यतानुमानं, स्वविशेषणवृत्ताप्रतिसन्धा-

यतानिबन्धादिनाश्यादित्याहुः । ‘स्वविशेषणेति स्वस्य प्रवर्तमानपुरुषस्य
यद्विशेषणं कामनादि तस्य या तदज्ञातवर्तमानता तत्प्रतिसन्धानजन्यमित्यर्थः ।
नन्वाद्यप्रवृत्तौ काम्येवास्तरस्य हेतुत्वात् तस्य च तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वामा-
दायकमित्यस्य, एवं मेदाद्यहकारिणो विषयादिप्रवृत्तादपि तथा । न च
भरम्भस्या पूर्वाभुवद्वादा तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वान्न तथेति वाच्यं । एवं हि
संज्ञातबाधस्यापि कार्य्यतास्मरणात् विषयमन्त्रे प्रवृत्तापत्तिरिति चेत्, न ।

च काल-शौचादि स्वविशेषणं, तथाचैतत्सन्ध्यायामहं

नजन्यमिति शेषः, अनुमानप्रकारश्च अग्रे वाच्यः । ननु^(१) काम्यसा-
धनताज्ञानात् याम-पाकादौ कार्य्यताज्ञानं कथं कामनावत्ताज्ञा-
नजन्यं स्वकाम्यसाधनताज्ञानेनैव तज्जननादिति चेत्, न,^(२) तदज्ञा-
ज्ञानं हि पक्षे तत्सम्बन्धज्ञानं भवति च काम्यसाधनताज्ञानमपि
कामनायाः स्वविषयसाधनतात्माकसम्बन्धज्ञानं, वस्तुतस्तु तदज्ञाज्ञानं
तत्सम्बन्धज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न तु पक्षोऽप्यन्तर्भूतः तथाच काम्यसा-
धनताज्ञानमपि कामनायाः तत्सम्बन्धस्य च ज्ञानं भवत्येव कामना-
याः स्वविषयतात्माकतत्सम्बन्धस्य च विषयीकरणादिति भावः । एवं
सति यथा नातिप्रसङ्गस्तदनुपदमेव विवेचयिष्यामः । 'कालेति तत्त-
त्कर्मविहितकालेत्यर्थः', 'शौचादीत्यादिना द्विजातित्वादिपरिग्रहः,
तेन शूद्रादौ न व्यभिचारः । 'स्वविशेषणं' प्रवर्तमानपुरुषनिष्ठधर्मः,
तत्तत्काक्षस्यापि जीवित्सम्बन्धेन पुरुषनिष्ठत्वादिति भावः । 'तथा-
चेति तेन चेत्यर्थः, अन्वयस्यास्य कार्य्यताज्ञानमित्यनेन, 'एतत्सन्ध्याया-

(१) न चेति ग० ।

(२) इति वाच्यमिति ग० ।

वदतिरिक्तस्थले तस्य हेतुत्वादित्येके । अन्ये तु क्वाद्यप्रवृत्तौ तद्धेतु विसंवादि-
प्रवृत्तिस्थलेऽपि स्वतन्त्रकार्य्यत्वस्य स्मृतिरूपमस्येष्टसाधनत्वमरूपतत्प्रतिस-
न्धानाधीनत्वादित्याहुः । अपरे त्वाद्यप्रवृत्तावपि स्मरणरूपेष्टसाधनत्व-
प्रतिसन्धानाधीनं यत् कृतविशेषसाध्यमिति ज्ञानं प्रवर्तकं तच्च न स्मृति-
रूपं पूर्वं तादृशानुभवाभावात् किन्तु व्याख्यादिस्मृतौ सत्यामिष्टसाधनता-
लिङ्गकमेव तत्र कार्य्यताज्ञानं । न चैवमयिममव्यतिरोधः, तस्य मतान्तरे-
णाभिधानादित्याहुः । नन्वहं कृतिसाध्यविषमक्षयः पुरुषत्वादित्यादिना

शेषणज्ञानजन्यं, तदुक्तं, स च कार्यविशेषः पुरुष-
विशेषणावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति । संजातबाधस्य च
विषमक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाध-

क्षतौ मदंशाप्रकारकत्वात् तथापि सन्ध्यावन्दनमिदानीं मत्तृतिसाध्यं
मत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकशून्यत्वे सति श्रौचादिमतो ममेदानीं क्षति-
साध्यत्वेन वेदबोधितत्वादित्यनुमाने ग्रन्थतात्पर्यं^(१) । अत्र मीमांस-
कग्रन्थसंवादमाह,^(२) 'तदुक्तमिति, 'स च कार्यविशेष इति स च कार्य-
निष्ठोविशेष इदानीन्तनस्त्वृत्तिसाध्यत्वरूप इत्यर्थः, 'पुरुषविशेषणा-
वगत इति पुरुषविशेषणेन कामनादिसिद्धेनावगत इत्यर्थः, 'पुरुष-
विशेषेणावगत इति पाठे विशिष्यतेऽनेनेति विशेषो विशेषणं काम-
नादि तेनावगत इत्यर्थः, 'प्रवृत्तिहेतुः' प्रवृत्तिप्रयोजकः । एवञ्चोक्ता-
तिप्रसङ्गमुद्धरति, 'संजातबाधस्येति, 'भ्रमदशायामिवेति वक्ष्यवद-

(१) इत्यनुमानोत्तरानुमानान्तरं प्रवर्त्तकं द्रष्टव्यमिति ग्रन्थतात्पर्यमि-
ति ख० । इदानीं श्रौचादिमतो मम इदानीं प्रवृत्तिप्रतिबन्धक-
शून्यत्वे सति मम क्षतिसाध्यत्वादित्युत्तरमाह्यं प्रमाणान्तरं प्रवर्त्तकं
द्रष्टव्यमिति ग० ।

(२) अत्र मीमांसकसम्मतमाहेति ग० ।

सति चननुष्ठाने पापान्यासि पुरुषत्वादिकन्तु तथेति नोक्तातिप्रसङ्ग-
इत्याहुस्तदपि चिन्त्यं, इष्टहान्यादेरननुगमेन विशेषणस्याननुगमात् यदि
चान्यतरत्वादिसा तदनुगमस्तदा कामनाद्यन्यतरप्रतिसन्धानजन्यत्वमेवास्तु
लाघवात्, यदि वान्यतरत्वं न कारणातावच्छेदकप्रविष्टं अन्यथा दृष्टान्य-
तमत्वेनापि हेतुत्वं स्यादिति मन्यसे तदा तुल्यमिति । वस्तुतः सविशेषण-

नताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तत
तत्तस्य च कामनाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानाभावात्
न तथा बोधः ।

निष्ठाननुबन्धोऽष्टसाधनताभ्रमदशापामिवेत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञान-
मिति वक्तव्यदनिष्ठाननुबन्धोऽष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः । यद्यपि विष-
यभूते वक्तव्यदनिष्ठाननुबन्धितज्ञानाभावेऽपि तज्जन्यमुत्ते इच्छा-
सत्तात्^(१) इष्टसाधनत्वरूपस्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानं
सम्भवयति, तथापि स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने वक्तव्यदनिष्ठाननुब-
न्धितविषयकत्वमपि विशेषणं देयमित्यभिप्रायः । 'इष्टसाधनताज्ञा-
नाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानाभावादित्यर्थः, 'न
तथा बोधः' न तज्जन्यबोधः । न चैवमतौतग्रौचादिसिद्धाभासजन्य-
कार्यताज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इदानीन्तनत्वेनापि

(१) इच्छासत्तादित्यनेन इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्वरूपेष्टसाधनत्वस्य
सत्त्वं व्यञ्जितम् ।

वत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वेन हेतुत्वमिति न प्रकृतप्रशार्थं. किन्तु तज्जन्यमित्येव
तथाच प्रवृत्तिसामान्ये कार्यताज्ञानत्वेन हेतुता काव्य-नित्यविशेषयोश्च वि-
शेषसामग्र्योद्भवमिति शब्दाद्ये स्वेच्छाधीनत्वेन अमे समाधारमभ्युपगम-
वादेनेति मन्तव्यं । नित्ये चेतुषलक्षणं नैमित्तिकेऽपि शौचादिमत्त्वे सति
निमित्तवत्त्वं तथेति ध्येयं, 'एतत्तन्म्यायामिति । इदम् प्राथमिकमनुमानं
न त्वेतेन प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । किन्तु-
ज्ञानुमाने सति एतत्तन्म्योपासनमिदानीं मन्त्रविषयं मन्त्रविविध-

स्वविशेषणविशेषणात् । न चैवं कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-
कारणभावभेदादनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्ग इति वाच्यं । नैयायि-
कनयेऽपि प्रवृत्तिविषयविशेष्यकेदानौन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्वेदा-
नौन्तनस्वकृतिसाध्यत्वादिज्ञानस्य चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च हेतुत्वेन
कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारणभावस्याविशिष्टत्वात् । अत-
एव वक्ष्यमाणक्रमेण नित्य-काम्यभेदेन कार्य-कारणभेदेऽपि न
सतिरिति मन्तव्यं । न च स्ववृत्तिधर्मप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञान-
मात्रस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे दृष्टसाधनत्वाद्यज्ञानेऽपि इदं स्वेच्छाधीनेदा-
नौन्तनमस्तुतिसाध्यं स्वेच्छाधीनेदानौन्तनमस्तुतियतिरेकप्रयुक्त्यति-
रेकप्रतियोगित्वात् जन्यत्वे सति तादृशकृत्यघटितसामग्र्यजन्यत्वा-
देत्यादिना कार्यतानुमानात् प्रवृत्त्यापत्तिः तस्यापि तादृशप्रवृत्त्य-
घटितसामग्र्यजन्यत्वादिरूपस्ववृत्तिधर्मप्रतिसन्धानजन्यत्वात्^(१) इति
वाच्यं । स्वविशेषणपदेन विशिष्य तदानौन्तनस्वेच्छाविषयसाधन-
त्व-तदानौन्तनश्रौचादिमत्त्वरूप^(२) स्ववृत्तिधर्मस्य विवक्षितत्वात् ।

(१) तस्यापि तादृशकृतियजन्यत्वे सति तादृशसामग्र्यजन्यत्वादिरूपस्ववृत्ति-
धर्मप्रतिसन्धानजन्यत्वादिति ख० ।

(२) तदानौन्तनश्रुतित्व-जीवित्वरूपेति ग० । इदानौन्तनस्वेच्छाविषयसा-
धनत्वेदानौन्तनश्रौचादिमत्त्वरूपेति ख० ।

हेतुताप्रतियोगिककार्यताधिकारणत्वादित्यनुमानं । न चासिद्धिः, एकवित्तित्वे-
द्यतया प्रथमानुमानेन तद्व्युत्थात्, अतएव प्राक् तदपेक्षा, उक्तानुमानानन्तरं
तद्विशेष्यकं मानसमेव वा ज्ञानं प्रवर्तकमित्याहुः, तच्चिन्त्यं, तस्य स्वविशेषण-
वत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वेनाप्रवर्तकत्वात् परम्परया तज्जन्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्

नैवेमंननुगमः इष्टसाधनताज्ञानेऽपि श्रौचादिमत्वप्रतिसन्धानजन्य-
कार्यताज्ञानात्^(१) काम्ये प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । काम्यगोचरप्र-
वृत्तौ इदानीन्तनसंज्ञाविषयसाधनत्व-वस्तुवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञान-
जन्यकार्यताज्ञानं हेतुः नित्यगोचरप्रवृत्तौ च इदानीन्तनश्रौचादि-
मत्वप्रतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानमिति विशिष्य हेतु-हेतुमदुभा-
सात् प्रवृत्तिमात्रे च कार्यताज्ञानसामान्यं हेतुः नित्य-काम्यभेदेन
कार्य-कारणभावभेदेऽपि यथा न दोषस्तथोक्तं प्राक् । नित्यपदञ्च
इदानीं तत्पुरुषेण नित्यत्वेन ज्ञायमानपरं, तेन नित्यस्य काम्य-
त्वभ्रमेण श्रौचादिलिङ्गककार्यताज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिः, काम्यत्वञ्च
तदानीं तत्पुरुषेण नित्यत्वेनाज्ञायमानत्वं तेन काम्यस्य नित्यत्व-
भ्रमे श्रौचादिमत्ताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिः, नित्यत्वञ्च
प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वं ।

केचित्तु तादृशोभयविशेषणाधीनकार्यताज्ञानानामेकशक्तिमत्त्वेन
प्रवृत्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वं^(२) इति वदन्ति, तदसत्, तथापि भोज-

(१) श्रौचादिमत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानेष्टसाधनत्वप्रतिसन्धानजन्य-
कार्यताज्ञानादित्यर्थः ।

(२) अतः प्रातिस्मिकरूपेण तत्तद्विशेषणस्य कारयतावच्छेदककोटिप्रवि-
ष्टत्वेऽपि न परस्परं व्यभिचार इति श्रेयः ।

तस्मादेतन्मते ज्ञानमात्रस्यैवात्मविशेष्यकतया भिन्नविशेष्यकस्यापि प्रवर्तकत्व-
मिमेव तत्त्वमिति, 'सन्धेति, यथा हेतुर्न व्यभिचारौ तथा कार्यः । न च नित्ये
वेदाधीनज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया नैतदनुमानापेक्षेति वक्तव्यं, तस्य स्वविशेषण-
वत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वेनाप्रवर्तकत्वात् इदानीन्तनतादेक्षन्नाभावात् । यवच्च
नित्ये वेदाधीनकार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति मतान्तरेण बोध्यं । 'सुतमेति पुरय-

नादौ श्रौचादिलिङ्गकार्थताज्ञानमात्रात्^(१) प्रवृत्तिवारणाय विशेष-
पसामग्र्या आवश्यकत्वे तथोपगमस्य प्रयासमात्रत्वात् ।

केचित्तु फलार्थचिकीर्षा-प्रवृत्तौ प्रति फलसाधनताज्ञानविशिष्ट-
कृतिसाध्यताज्ञान हेतुः, फलं स्वर्गादि, तदर्थित्वं तदुद्देश्यकत्वं । न
चैव स्वर्गादाविच्छाविरहेऽपि स्वर्गादिसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसा-
ध्यताज्ञानात् चिकीर्षादिप्रसङ्ग इति वाच्यं । स्वर्गोद्देश्यकेच्छां प्रति^(२)
स्वर्गादौच्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् श्रौचादिमत्ताप्रतिसन्धानविशिष्ट-
कृतिसाध्यताज्ञानञ्च नित्यस्थलीयचिकीर्षा-प्रवृत्तौ प्रति हेतुः, नित्य-
स्थलीयत्वञ्च चिकीर्षाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकनित्यत्वज्ञान-
विशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च क्षणद्वयसाधारणव्यवहितोत्तरक्षणवच्छेदेनेका-
त्मवृत्तित्वं । न चैवं काम्यतादशायामपि श्रौचादिमत्ताप्रतिस-
न्धानविशिष्टकार्थताज्ञानान्नित्यस्थलीयचिकीर्षाद्यापत्तिरिति वाच्य ।
नित्यस्थलीयचिकीर्षादिकं प्रति समानविशेष्यकनित्यत्वज्ञानस्यापि
हेतुत्वादित्याहुः । तदसत्, प्राचीननेयायिकानां गुरुणाञ्च श्रौचादौ
तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकतया कालभेदेन पुरुष-
भेदेन च कार्य कारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् तत एवातिप्रसङ्गवारण-
सम्भवे नित्यस्थलीयत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे नित्यत्वज्ञानस्य

(१) सन्धावन्दनादौ च नित्यतादशायामिष्टसाधनताप्रतिसन्धानजन्यकार्थ-
ताज्ञानमात्रादित्यर्थ ।

(२) स्वर्गार्थीच्छां प्रतीति ग० ।

विशेषणं कामनादि, क्वचित् 'पुरुषविशेषेति पाठस्तदा स्वविशेषणवत्ताप्रति-
सन्धानवत्त्व पुरुषे विशेष्य इति प्रकाश ।

प्रयत्नेतुत्वे च गौरवाच्च, सर्वत्र तज्जन्यत्वं तद्विशिष्टतमेव वैशिष्ट्य-
 एककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं, जन्यत्वप्रवेशे गौरवात् बालकस्याद्य-
 स्नानपानप्रवृत्तौ स्वकृतिषाध्यतास्मरणस्य तैरपि हेतुत्वेन वक्ष्यमाण-
 तथा व्यभिचाराच्च स्मरणस्येष्टसाधनत्वादिज्ञानाजन्यत्वात् । न ।
 जन्यत्वपदेन प्रयोज्यत्वं विवक्षितं तथाच तत्र तत्स्मरणमपि जन्मा-
 न्तरौपतादुभयकार्यत्वानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यं भवत्येवेति न व्यभि-
 चार इति वाच्यं । तथा सति सञ्जातसाधनस्य जन्मान्तरानुभूत-
 कार्यतास्मरणादिप्रभचक्षे प्रवृत्त्यापत्तेः दृष्टस्यापि कालान्तरानुभूत-
 कृतिषाध्यतास्मरणाद्भोजनादौ प्रवृत्तेरापत्तेश्च दृष्टसाधनताज्ञान-
 विशिष्टकार्यताज्ञानञ्च तत्रास्त्येव बालकस्य स्नानपानजन्यसुखविशेष-
 साधनतास्मरणात् तत्सुखविशेषे तदानौमिच्छासत्ताच्च स्वरूपस-
 त्तदानौन्तरेष्वाविषयसाधनताज्ञानस्यापि तदानौ सत्त्वेन स्मरण-
 स्यापि तद्विशिष्टत्वात् । अतएवेष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे लिङ्गान्तरात्
 कार्यताज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना, न वा लिङ्गसंशयस्यानुमित्यहे-
 तुत्वेऽपि दृष्टसाधनतासन्देहात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना । न चैवं फल-
 कामनाविशिष्टकार्यताज्ञानमेव काम्ये प्रवर्त्तकमस्तु इति वाच्यं ।
 फलकामनायां सत्यां तद्विषयसाधनत्वाज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । न
 चेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकार्यताज्ञानं कार्यताज्ञानविशिष्टेष्टसाधन-
 ताज्ञानं वा हेतुरित्यत्र विनिगमनाविरहादिदृष्टसाधनताज्ञानस्यापि
 हेतुत्वं दुर्वारमिति वाच्यं । दृष्टसाधनताज्ञाननाशेऽपि चिकीर्षासत्त्वे
 प्रवृत्त्यनुभवेन व्यभिचारात् । न च चिकीर्षैव तस्य व्यापारः चिकीर्षा-
 प्रत्यपि विनिगमनाविरहेण समयोर्हेतुत्वादिति वाच्यं । दृष्टायाः

अन्ये त्वात्मनो जीवित्वप्रतिसन्धानजन्यं श्रमे कृति-
साध्यताज्ञानं सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्व-

समानप्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुताया-
आवश्यकत्वात्तत्र विनिगमनाविरहानवकाशात् । न च तथापीदृसा-
धनताज्ञानविशिष्टत्व-स्वकृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-
विशेषणभावे विनिगमनाविरहो दुर्वार इति वाच्यं । इदृसाधनताज्ञा-
नविशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानामेकत्र द्वयमिति रीत्या
व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्तादृशविनिगमनाविरहानवकाशात्,
इदृसाधनताज्ञानञ्च उपस्थितप्रवृत्तिविषयागृहीतासंसर्गकेदृसाधन-
तादिज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं, तथा सति भ्रमस्य
विशिष्टज्ञानत्वानभ्युपगमेन इदृसाधनतादिभ्रमाश्चैत्यवन्दनादौ कदा-
चित् प्रवृत्तिर्न स्यात्, एवं कार्यताज्ञानमपि उपस्थितप्रवृत्तिविष-
यागृहीतासंसर्गककार्यताज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं,
तथा सति कृत्यसाध्ये गुरुतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः,
अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन तत्र विशिष्टज्ञानासम्भवात् । न चैवमसं-
र्गाद्यहप्रवेगे गौरवमिति वाच्यं । तावता अन्यथाख्यातिषिद्धावपि
इदृसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वासिद्धेरित्यास्तां विस्तरः ।

महार्णवकारौयमतमाह, 'अन्ये त्विति, 'जीवित्वप्रतिसन्धानेति
जीवित्वादिप्रतिसन्धानेत्यर्थः, आदिना शरीरित्व-ज्ञानवत्त्वादिपरि-
ग्रहः, 'श्रमे' जीवित्वमात्रसाध्यनान्तरौयकश्रमे, 'सम्भवतीति, 'अह-
मिदानीं कृतिसाध्यतत्कर्मजन्यश्रमकः जीवित्वादित्यादिना रूपेणेति

विशेषणे विशेषणमिति, तन्न, अमे स्वेच्छाधीनकृति-
साध्यत्वाभावात् । इष्टसाधनताल्लिङ्गकं कार्यताज्ञानं
प्रवर्तकं इत्यपरे, तन्न, नित्ये* तदभावात् ।

भावः । 'इतीति, नित्यत्वेन ज्ञायमाने तादृशश्रमे जीवित्वप्रति-
सन्धानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमादाय प्रवृत्तिप्रसङ्गवारणायैति शेषः ।
'जीवनव्यतिरिक्तमिति स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्येत्यत्र स्व-
विशेषणपदं जीवनभिन्नस्वविशेषणपरमित्यर्थः । 'स्वेच्छाधीनेति,
स्वविशेषणपदस्य जीवित्वरूपविशेषणभिन्नपरत्वेऽपि इष्टसाधन-
शक्तिलादिभ्रमेण तल्लिङ्गककार्यताज्ञानेऽपि त्वमप्रवृत्त्युपपादनाय
स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वादिति भावः^(१) । 'प्रवर्तकमिति
प्रवृत्तिधामान्यकारणमित्यर्थं, 'नित्य इति, नित्ये फलानभ्युपगमात्
पण्ड्यापूर्वस्य च^(२) स्वतः पुरुषार्थत्वाभावादिति भावः । 'विष-
भक्षणव्यावृत्तमिति विषभक्षणादिव्यावृत्तमित्यर्थः, आदिपदात् है-

(१) स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वेन तावत्तैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवे
इतादृशविवक्षाया मानाभावादिति भाव इति ग० ।

(२) ननु पण्ड्यापूर्वमेव तन्नेष्टं तत्साधनत्वं सन्ध्यावन्दनादावस्त्येव इत्यत-
द्याह, 'पण्ड्यापूर्वस्य चेति, तथाच पण्ड्यापूर्वस्यान्वेच्छागधीनेच्छाविषय-
त्वरूपेष्टत्वाभावादभ्रान्तस्य कश्चिदपि तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

* 'नित्य इति, पण्ड्यापूर्वं नेष्टमिति भावः । 'जघ्रत्वादिति, नित्यमपि
समक्षमिति भावः । 'किञ्चेति, पक्षे हेतौ च जन्यपदं बोध्यं । उपायपद-
भोगचिकीर्षाया अभिचारवारण्याय । 'तुल्यमिति इष्टसाधनत्वधोरमि कृति-

ननु विषयभक्षणव्यावृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसा-
ध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणव-
त्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् । किञ्चोपायविषया

त्यवन्दनादिपरिग्रहः, 'इष्टसाधनत्वमेवेति वस्तवदनिष्ठाननुबन्धित्वे
सतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, 'विशेषणमस्तु' विशेषकार्य-कारणभावे वि-
शेषणमस्तु, तथाच प्रवृत्तिविषयविशेष्यकवस्तवदनिष्ठाननुबन्धित्वेष्ट-
साधनता-कृतिसाध्यताप्रकारताशालिज्ञानत्वेन अन्यथाख्यात्यनङ्गी-
कारे च उपस्थितप्रवृत्तिविषयावृत्तौ तसंभर्गकतादृशचित्तयावगाहि-
ज्ञानत्वेन काम्यस्थले प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणं नित्य-
स्थलेऽपि श्रौचादिमत्त्वं विषयतया कृतिसाध्यताज्ञाने विशेषणमस्तु
इत्यपि बोध्यं । 'स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षयेति इष्टसाधनता-
ज्ञानविशिष्टत्वापेक्षयेत्यर्थः, एककालावच्छेदेनैकात्मप्रवृत्तित्वरूपवैशि-
ष्ट्यस्य उभयत्र^(१) प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्व-ज्ञानत्वयोश्च^(२)
प्रवेगेन तस्य गुरुत्वात् । न चेष्टसाधनताविषयकत्व-कृतिसाध्यताविष-
यकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावात् तवापि
वज्रतरकार्य-कारणभावकल्पनागौरवमिति वाच्यं । एकत्र द्वयमिति
रौत्या तेषां व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्^(३) अन्यथा तवापि

(१) इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यताज्ञाने चेत्यर्थः ।

(२) उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य उभयत्र ज्ञानत्वयो-
श्चेति क०, ग० ।

(३) इष्टसाधनत्वविषयकत्व-कृतिसाध्यत्वविषयकत्व-ज्ञानत्वानां परस्पर-
संस्पृष्टानामेव व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमादिति ख० ।

चिकीर्षा दृष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् दृष्टौ-

दृष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष-
ण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तथात्वप्रसङ्गात्^(१) । न चैवं
पृथगिष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे तदविषयककार्यताज्ञानानन्तरं प्रवृ-
त्तिर्न स्यादिति वाच्यं । साधवादेवंरूपेण हेतुत्वकल्पने तत्र तदु-
त्तरं समूहालम्बनज्ञानकल्पनात् । न च तथापि निश्चिन्ताव्यभि-
चारकं रूपं परित्यज्य सन्दिग्धव्यभिचारकेण रूपेण हेतुत्वकल्पन-
मयुक्तमिति वाच्यं । निश्चिन्ताव्यभिचारकलघुरूपसत्त्वं एव तथात्वा-
दिति भावः^(२) । 'उपायविषयेति सुख-दुःखाभावेतरविषयेत्यर्थः',
'दृष्टसाधनताज्ञानसाध्या इति दृष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रति-
योगिककार्यताश्च इत्यर्थः', 'उपायेच्छात्वादिति सुख-दुःखाभाव-
त्वाप्रकारकेच्छात्वादित्यर्थः', पक्ष-हेतुर्जन्यत्वं विशेषणं दियं तेन द्रव्य-
रेच्छायां नाशतो बाध-व्यभिचारौ, 'दृष्टौच्छावदिति दृष्टिर्भवति-
तौच्छावदित्यर्थः' । इदमुपलक्षणं कृतिसाध्यताप्रकारकपाकादौच्छापि
दृष्टान्तो बोध्यः । अथ च प्रसाध्यावृत्तौ दृष्टान्तः, परेण तु कृति-
साध्यताप्रकारकौपायोद्देशकेच्छानभ्युपगमेन दृष्टिर्भवति तौच्छायास्त-
न्मतेऽसिद्धेः दृष्टिसाध्यं सुखं भवतु इतौच्छायां सुखे दृष्टिसाध्यत्व

(१) शुद्धतरकार्य कारणभावकाञ्चत्यस्य दुर्बलत्वादिति ख० ग० ।

(२) तथाच निश्चिन्ताव्यभिचारकलघुरूपवावच्छेदेनैव कारणत्वं न तु स-
न्दिग्धव्यभिचारकलघुरूपवावच्छेदेनेति नियमो यत्र तस्य सत्त्वं तत्रैव
सम्भवति यत्र तन्नास्तीति भावः ।

च्छावत् । भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसा-
धनत्वमिति चेत्, न, तवापि स्वविशेषणधीजन्यत्वा-
भावेन तच्च तस्याप्रयोजकत्वात् । कृतिहेतुचिकीर्षा-
यां तत् प्रयोजकं, न च भोगचिकीर्षा तथा, उपाय-
चिकीर्षात एव कृतिसम्भवात् इति चेत्, तुल्यमिति,
मैवं, साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्य-

ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् न लिष्टसाधनताज्ञानस्येति ध्येयम् । शङ्कते,
'भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत्, न, तवापि स्वविशेषणधीजन्यत्वा-
भावेन तच्च तस्याप्रयोजकत्वात् । कृतिहेतुचिकीर्षा-
यां तत् प्रयोजकं, न च भोगचिकीर्षा तथा, उपाय-
चिकीर्षात एव कृतिसम्भवात् इति चेत्, तुल्यमिति,
मैवं, साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्य-
ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् न लिष्टसाधनताज्ञानस्येति ध्येयम् । शङ्कते,
'भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत्, न, तवापि स्वविशेषणधीजन्यत्वा-
भावेन तच्च तस्याप्रयोजकत्वात् । कृतिहेतुचिकीर्षा-
यां तत् प्रयोजकं, न च भोगचिकीर्षा तथा, उपाय-
चिकीर्षात एव कृतिसम्भवात् इति चेत्, तुल्यमिति,
मैवं, साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्य-

(१) तव मते कृतिहेतुचिकीर्षायां स्वविशेषणधीजन्यत्व ममापि उपाय-
चिकीर्षायां दृष्टसाधनत्वं प्रयोजकमिति तुल्यमित्यर्थः ।

हेतुचिकीर्षायामेव हेतुरित्यर्थः । 'मैवमिति, तथाच प्रामाणिकं गौरवं न

त्वात् । असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं सिद्धतादशायां
तदभावात्, सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वं असिद्धाव-
स्थावतः कार्यानुत्पत्तेः तथाच पाकादेरसिद्धत्व-सि-

त्व-साधनत्वयोरिति कृतिसाध्यत्व-कालान्तरभाष्योदनादिमाधनत्वयो-
रित्यर्थः, कालान्तरभाषित्वं स्वध्वंसाधिकरणक्षणभाषित्वं, (१) 'विरोधेन'
एकावच्छेदेनैकसाधनमानत्वेनेत्यर्थः, (२) 'एकत्र' पाकादौ, 'ज्ञातुं' एकेन
निश्चयेन विधयौकर्तुं । विरोधमुपपादयति, 'असिद्धावस्थस्येति आ-
द्यक्षणविशिष्टपाकादेरित्यर्थः, 'साध्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं, कृतिसाध्यत्वस्य
तदधीनसमयसम्बन्धवत्त्वरूपत्वादिति भावः । 'सिद्धतादशायामिति
आद्यसमयसम्बन्धविनाशदशायामित्यर्थः, 'तदभावात्' पाकादौ कृति-
साध्यत्वाभावात्, आद्यक्षणसम्बन्धस्यैव कारणाधीनत्वादिति भावः ।
'सिद्धतादशयाञ्च साधनत्वमिति आद्यक्षणसम्बन्धविनाशदशायामेव
कालान्तरभाष्योदनादिमाधनत्वमित्यर्थः, 'असिद्धावस्थावत इति आ-
द्यक्षणवस्थाधिनो यागादेरित्यर्थः, (३) 'कार्यानुत्पत्तेः' कालान्तरभा-
विकार्यानुत्पत्तेः । यद्यपि उत्पत्तिकालोनात्कालान्तरभाविकार्या-
नुत्पादेऽपि कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं कारणत्वमुत्पत्तिक्षणेऽप्यस्ती-

(१) सं कृतिसाध्यत्वाधिकरणकालः स आद्यक्षण इति ।

(२) एकस्मिन् एकदा विरहेत्येति क० ।

(३) उत्पत्तिकालोनात् कारणादित्यर्थ इति प्र० ।

दोषायेति भावः । विरोधमेव सूटयति, 'असिद्धेति, प्रकृते किमायातमत-
श्चाह, 'तथा चेति, ननु साध्यत्वं साधनत्वञ्च पाकादेः स्वस्यमेवातो न विरोध-

ज्ञत्वज्ञाने साध्यत्व-साधनत्वग्रहः । न चैकमेकैकदा

ति कथं विरोधः तथापि स्वरूपयोग्यमिदं न फलं जनयिष्यतीति ज्ञाने प्रवृत्त्यनुत्पादात् फलोपधानात्मकेष्टसाधनत्वस्यैव संशयसाधारणं ज्ञानं हेतुर्वाच्यः तच्च यागादावाद्यक्षणे न सम्भवति तस्य कालान्तर एव फलोपधायकत्वादिति भावः^(१) ।

केचित्तु गुरुनये फलसमयवर्त्तिन एव^(२) कारणतया फलसमयवर्त्तित्वस्यापि कारणताघटकत्वाच्चाद्यक्षणे न तत्सम्भव इत्यभिप्रायः । इत्यच्च साधनत्वपदं सामान्यत ओदनादिसाधनतापरमेव, न तु कालान्तरभावित्वेन ओदनादिकं विशेषणीयं, 'सिद्धतादशायाच्चेत्यत्र कार्य्यकालवर्त्तित्वविशिष्टदशायाच्चेत्यर्थः, 'असिद्धावस्थावतः कार्य्यानुत्पत्तेरित्यस्य उत्पत्तिकाले कार्य्यसहवर्त्तित्वघटितस्य कारणत्वस्याभावादित्यर्थ इत्यप्याहुः ।

विरोधं व्युत्पाद्य एकनिश्चयविषयत्वासम्भवं व्युत्पादयति, 'तथा-चेति, 'असिद्धत्व-सिद्धत्वज्ञान इति असिद्धत्वसिद्धत्वलोभयावगाहिज्ञाने इत्यर्थः, 'साध्यत्व-साधनत्वग्रहः' कृतिसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वप्रकारकग्रहः, विभिन्नावच्छेदकद्वयविषयकज्ञानस्यैव एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकत्वनिश्चयमादिति भावः । 'न चैकमिति भावा-

(१) तादृशस्य कालान्तरमात्रोदनसाधनत्वमुत्पत्तिक्षणे न सम्भवतीति भाव इति ग० । (२) कार्य्यकालवर्त्तिन एवेत्यर्थः ।

सिद्धमसिद्धञ्च इति ज्ञायते । न च स्वरूपगतता
साध्यत्व-साधनत्वधोरतो न विरोध इति वाच्यं । यदि
हि स्वरूपनिवन्धनं तदुभयं तदा तत्स्वरूपं सदैव
सिद्धमसिद्धञ्च स्यात्, भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्ध-

भाववत्त्वज्ञानदयवत् सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानधोरपि परस्परं विरोधि-
त्वादित्यभिमानः, 'असिद्धत्वमुत्पत्तिकालीनत्वं स्रनिष्ठसमयसम्बन्ध-
ध्वंसाभावाधिकरणघण्टृत्तिवमिति यावत्, 'सिद्धत्वं स्रनिष्ठसमय-
सम्बन्धध्वंसाधिकरणघण्टृत्तित्वं यागादेर्वापारसम्बन्धेन स्वर्गादव-
हितपूर्ववर्णेऽपि वृत्तेः, 'न विरोध इति नैकावच्छेदेनैकवावर्तमान-
त्वमित्यर्थः । स्वरूपगतत्वं तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणस्वरूपावच्छिन्नत्वं
विभिन्नावच्छेदकावच्छेदेनैकस्मिन्नधिकरणवर्तमानत्वं वा नाद्य इ-
त्याह, 'यदि हीति, 'स्वरूपनिवन्धनं' तादात्म्येनाधिकरणस्वरूपा-
वच्छिन्नं, 'तत्स्वरूपं' पाकादिस्वरूपं, 'सिद्धमसिद्धञ्चेति, तयोः
साध्यत्व-साधनत्वव्यापकत्वादिति भावः । अन्ये आह, 'भिन्ननिरू-
पितत्वेऽपीति विभिन्नावच्छेदेनैकवाधिकरणे वर्तमानत्वे चेत्यर्थः,

धत्वं दृष्टनिरूपितञ्च साधनत्वं न विरुद्धमित्यत आह, 'भिन्नेति । केचित्तु
स्रगतत्वं यदि स्वरूपावच्छिन्नत्वं तदाह, 'यदीति, यद्य स्वरूपेऽन्यादवच्छेदेन
सत्त्वं तदा तदवच्छेदकमुक्तमेवेत्युक्तदोषानिवृत्तिरित्याह, 'भिन्नेतीत्याहुः ।
'सिद्धत्वेति, तदवगमे च विरोध एवेति भावः । 'तस्मादिति, तथाच समय-
भेदेनोभयज्ञानं सम्भवति न त्वेकदेति भावः । 'इदानीमिति आशास-
वच्छेदेन वृत्ते संयोग-तदवगन्ताभावग्रहवत् समयभेदावच्छेदेन तदुभय-

त्वासिद्धत्वे अनवगम्याज्ञानात्, तस्मात् समयभेदोपा-

विरुद्धतयेति शेषः, 'सिद्धत्वासिद्धत्वे इति, 'अनवगम्य' अविषयीकृत्य,
'अज्ञानादिति, पाकादौ कृतिसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वयोः समूहा-
लम्बनज्ञान एव तथा नियमादिति भावः^(१) । उपसंहरति, 'तस्मा-
दिति,^(२) 'समयभेदोपाधिकः' विभिन्नसमयनिरूपितः, 'तदुभय-
सम्बन्ध इति कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वात्मकसम्बन्धः पाकवृत्तिरि-
त्यर्थः, न विषयतया कृतिकारणतावच्छेदक इति शेषः ।

केचित्तु 'समयभेदोपाधिकः' सिद्धत्वासिद्धत्वदशारूपसमयभेदा-
वच्छिन्नः, 'तदुभयसम्बन्धः' कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वयोः सम्बन्ध इति
व्याचक्रुः । तत्तु 'भिन्ननिरूपितत्व इति पूर्वमेवाभिधानात् सन्दर्भ-
विरुद्धमिति ध्येयं ।

ननु धर्मिणि विभिन्नावच्छेदकद्वयवत्तावगाहितमेकधर्मिणि
विरुद्धोभयप्रकारतायां न तन्त्रमपि तु प्रकारौभूतविरुद्धोभयधर्मं
विभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहितमेव तन्त्रं वृत्ते मूलावयवत्वम-
नवगम्यापि वृत्तेऽपि कपिसंयोगो न भूल इति विरुद्धोभयप्रकारक-
प्रत्ययोदयात् तथाच प्रकृतेऽपि पाकादौ सिद्धत्वासिद्धत्वमनवगम्येव
सिद्धत्वासिद्धत्वदशावच्छेदेन कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयहः स्यादित्यभि-

(१) विभिन्नावच्छेदकान्वयविषयकसमूहालम्बन एव एकस्मिन् धर्मिणि
विरुद्धोभयप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः ।

(२) ननु विरुद्धयोस्तयोरेकत्र समावेश एव कथमित्यत आह, 'तस्मा-
दिति ख०, ग० ।

धिकएव तदुभयसम्बन्धः पाके । इदानीं साध्यत्वं
अग्रे साधनत्वं ज्ञायत इति चेत्, न, इदानीमप्रिमप-
दार्थयोर्नानात्वादननुगमेन व्याख्यग्रहात् शब्देन तथा
प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गौरवाच्च । न च कृतितः
सिद्धमिष्टसाधनमितिज्ञानात् चिकीर्षा, न हि सिद्धं

प्रायेणाशङ्कते, 'इदानीमिति, अनुमानात्तादृशं ज्ञानं विधितो वा
नाद्य इत्याह, 'इदानीमप्रिमेति श्रुत्वाधिकतयोत्पत्तिव्यपदेशे-
वेदानीपदार्थत्वान् तद्ध्वंसाधिकरणवृत्तस्य चाप्रिमपदार्थत्वादिति
भावः । 'अनुगमेनेति इदानीं तदानींसाधारणस्य तदप्रिम-
वृत्तसाधारणस्य चानुगतानतिप्रसक्त्यापकतावच्छेदकस्याभावेनेत्यर्थं,
'व्याख्यग्रहादिति व्याख्यन्तरे इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वाद्यनिस्यपदश्रया
व्याप्तिपक्षसम्भवादित्यर्थः, नान्य इत्याह, 'शब्देनेति, अनुगततया
च तेन रूपेण शक्यभावादिति भावः । ननु अनुगतरूपेणैव
विधिगतिरित्यत आह, 'गौरवाच्चेति । 'कृतितः सिद्धमिति कृत्य-
धीनसमयसम्बन्धसंविशिष्टमित्यर्थः, सिद्धलेष्टसाधनत्वयोर्विरोधा-
भावादिति भावः । 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञात, दूषणान्तरमाह,

पक्षोऽपीति भावः । ननु व्याख्यग्रहेऽनुमानाभावेऽपि शब्दात्तदपहं स्थाव-
व्याह, 'शब्देनेति, शक्यतावच्छेदकैकरूपाभावादिति भावः । अस्तु वा कथ-
ञ्चित्तदपहस्तथापि साधनत्वादिविषयत्वेन व्याख्यासाधनस्य हेतुत्वे गौरव
मित्याह, 'गौरवाच्चेति, यद्यप्येकत्र साधनत्वमपरत्र सविशेषकृताप्रति-
स्त्यानजन्यत्वमिदानीमन्तर्भावसोभयत्र तथाप्यप्ये पदार्थान्तर्भावादौरेख

कश्चित् चिकीर्षति, कृतेः पूर्वं कृतितः सिद्धमिति
ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसा-
धनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं । न हि कृतिसाध्यत्वेन
पाकस्यौदनसाधनता, इत्युक्तं तस्मात् कृत-क्रियमाण-
विलक्षणं कृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपं कृतिसाध्यत्वं चि-

‘कृतेरिति, ‘ज्ञानाभावादिति, सर्वत्र तादृशलिङ्गाभावादिति
भावः । ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टतादृशाद्यमेव कारणत्वमिति
कृतिसाध्यत्वेनौदनादिसाधनत्वादौदनादिसाधनत्वदृशायामपि कृति-
साध्यत्वमित्याशङ्कते, ‘न चेति, ‘साधनत्वमपि साध्यमिति साधनता-
दृशायामपि कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः । ‘उक्तमिति, साधवात् पाक-
त्वेनैव हेतुवादिति भावः । इदमुपलक्षणं कृत्यधीनसमयसम्बन्ध-
वत्त्वरूपस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकादावौदनानुपधाधिकत्वदृशायामसम्भ-
वाच्चेत्यपि बोध्यं । ‘कृत-क्रियमाणविलक्षणमिति अतीतत्वानाद्य-
क्षणवर्त्तित्वदृश्यावृत्तमित्यर्थः, ‘कृत्यनन्तरेति कृत्यधीनसमयस-
म्बन्धवत्त्वमित्यर्थः, ‘साधनत्वविरोध्येवेति औदनादिसाधनत्वदृश्यां
पाकादाववृत्त्येवेत्यर्थः । ननु यथोक्तसिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं
विरोधित्वे मानाभावात् पाकादौ युगपत् सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञाने

बोध्यं । ननु कारणतावच्छेदकावच्छिन्ने कारणत्वमिति कृतिसाध्यत्व-
विशिष्टेसाधनत्वमतः साध्यधर्म एव साधनत्वमिति न विरोध इत्याशङ्क्य
निराकरोति, ‘न चेति, ‘साध्यमिति साध्यधर्मे इत्यर्थः । वैलक्षण्यमेवाह,
‘कृत्यनन्तरेति, भन्वेकावच्छेदेनोभयग्रहणाभावेऽप्येकत्र धर्मिणि तदुभयग्रहे न

कौर्पाप्रयोजकं तादृशञ्च साधनत्वविरोध्येव । किञ्च
साधनत्वस्य सिद्धमाचधर्मात्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छा-
विरोधि, न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तं । एतेन

बाधकाभावः, किञ्चान्त तयोः परस्परविरोधित्वं तथाप्यवच्छेदकम-
त्रगाद्यैश्च विरुद्धयोरेकच प्रतीतिरिति नियमे भानाभावः एव-
च्छेदकविनिर्कोकेनापि वृत्तः संयोगवान् तदभाववांशेति प्रत्ययदर्श-
नादित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'साधनत्वस्य' स्वर्गादिसाधनत्वस्य,
'सिद्धमाचधर्मात्वात्' सिद्धत्वव्याप्यत्वात्, सिद्धत्वं तन्निष्ठसमयसम्बन्ध-
ध्वंसवत्त्वं कणिकपदार्थं स्वर्गादिसाधनत्वविरहात् कृतिसाध्यत्वञ्च^(१) न
तादृशसिद्धत्वव्याप्यं उत्पत्त्यात्मककणिकपदार्थेऽपि तत्त्वत्वादिति भावः ।

केचित्तु 'साधनत्वस्य' तन्निष्ठसाधनत्वस्य, 'सिद्धमाचधर्मात्वात्'
तन्निष्ठसिद्धत्वदशमाचष्टित्वात् कालिकसम्बन्धेन तन्निष्ठसिद्धत्व-
व्याप्यत्वादिति यावत्, तन्निष्ठसिद्धत्वञ्च तदीयसमयसम्बन्धध्वंसवत्
साधनत्वस्य फलसमयवर्तित्वघटितत्वेन उत्पत्तिकाले साधनत्वविर-
हादिति भाव इत्याहुः ।

‘इच्छाविरोधीति उद्देश्यतया इच्छोत्पत्तौ विरोधीत्यर्थः ।
ननु सिद्धत्वज्ञानस्येच्छां प्रत्यविरोधित्वान्नञ्जाप्यवत्त्वज्ञानस्येच्छाविरो-

(१) नन्वेवं कृतिसाध्यत्वमपि साधनत्वव्याप्यं तत्त्वज्ञानस्य इच्छाविरोधो
कथमिच्छाकारकमित्याशङ्क्य निराचिकीर्षुराह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति ।

विरोधः वृत्तं संयोगौ तदभाववांशेतिवदित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'एतेनेति
साधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, एवञ्च पूर्वोक्तानुमाने दृष्टान्तासिद्धिरिति

धित्वे मानाभावः सिद्धत्वस्यापि सिद्धत्वस्याप्यत्रादित्यत आह, 'न
 ह्येति, 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञातं । न चैवं भवन्मते कथमिष्टसाधन-
 ताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानात् चिकीर्षा साधनत्वज्ञानस्येच्छा-
 विरोधिनः सत्त्वादिति वाच्यं । अस्मन्मते अनायत्या इष्टसाधनता-
 ज्ञाननाशे सति विनश्यदवस्थादिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टात्कृतिसाध्य-
 ताज्ञानादेव चिकीर्षा कारणतावच्छेदकपूर्वसत्त्वस्यानपेक्षितत्वात्
 एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यतया चिरकालीनेष्टसाध-
 नताज्ञानमादाय जातिप्रसङ्गः । यदि च फलसमयवर्तिन एव
 कारणत्वं तदा स्वाव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशि-
 ष्यतया इष्टसाधनताज्ञाननाशकालोत्पन्नात् कृतिसाध्यताज्ञानादेव
 सर्वत्र चिकीर्षा, स्वाव्यवहितोत्तरत्वञ्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसान-
 धिकरणत्वे सति स्वध्वंसाधिकरणत्वं । न चैवमेककालावच्छेदेनै-
 कात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यवपत्ते यत्र प्रथममिष्टसाधनताज्ञानं ततो-
 ऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यताज्ञानं तत इष्टसाधनताज्ञाननाशस्त-
 इष्टसाधनत्वज्ञानं तत्रापि तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः कार-
 णतावच्छेदकपूर्वसत्त्वस्यानपेक्षितत्वात्, फलसमयवर्तिन एव कार-
 णत्वमते यथेष्टसाधनताज्ञाननाशकालेऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यता-
 ज्ञानं तत इष्टसाधनताज्ञानं तत्र तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः
 अव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यस्य सत्त्वात्
 फलसमये कृतिसाध्यताज्ञानसत्त्वाच्चेति वाच्यं । मम मते द्वित्वा-
 देरपेक्षाबुद्धिनाशनाशत्वानभ्युपगमेनापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वा-
 सिद्धेरिति भावः । इदन्ववधेयं साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधात्

दृष्ट्यादाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन कृत-
मिति निरस्तं । कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे दृष्ट्यादाविच्छा,
तत्साध्येष्टज्ञानादिति सहाय ।

अन्ये तु सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेष्विच्छाप्रयोज-

काम्यसाधनतालिङ्गकं कार्यताज्ञानं^(१) काम्ये हेतुरस्य नित्ये श्रौषा-
दिमत्ताविषयककार्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमस्य साधवाच्यं तु तद्वै-
जन्यमिति साभाकराणां दुःसमाधेयमिति । 'एतेनेति, साधन-
ज्ञानस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, 'दृष्ट्यादाविति कृतिसाध्यत्वाप्रकार-
कदृष्टादौच्छायामित्यर्थः, 'उपायेच्छाकारणत्वेनेति उपायेच्छासा-
मान्यकारणत्वेनेत्यर्थः, साधवादिति भावः । 'निरस्तमिति, तत्रा-
पीष्टसाधनताज्ञानस्योक्तयुक्ता हेतुताभावादिति भावः । 'तत्साध्येति
सुखादौ दृष्टिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, दृष्टिसाध्यं सुखं भवन्तौ-
च्छायामेव सुखत्वमेव दृष्टेरपि विषयत्वादिति भावः ।

'सुख-दुःखाभावेति सुख-दुःखाभावत्वेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वे
सतीष्टसाधनत्वेन ज्ञातेष्वित्यर्थः, सुखत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यमिति

(१) कृतिसाध्यताज्ञानमिति ग० ।

भावः । 'तदिति, तत्साध्यत्वप्रकारिकेच्छा भवन्ती सुखत्वमिवावच्छेदकतया
दृष्टिमपि विषयीकरोतीति भावः । एतदज्ञाने सिद्धत्वादिकं न भासते
इत्यभिप्रायः । 'तदेवेति, कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञाने स्वतोति श्रेयः । न च
बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाने प्रदृष्ट्यादिति, उद्दिश्यत्वज्ञाने तादृशज्ञानमावर्त-
यति भावः । बलवदनिष्टानुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वज्ञानं तद्येत्यर्थः । ननु दृष्ट-

कमनुगतमुद्देश्यत्वं पुरुषार्थपदवेदनीयं धर्मान्तरमस्ति
अनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात् । तदेव दुःख-
तत्साधनव्यावृत्तं सुख-तत्साधनादौ चिकीर्षाप्रयोज-
कमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तथास्तीति वाच्यं ।
सहानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात्, बध्य-धातक-

शेषः, तेन दृष्टसाधनताद्यज्ञाने न प्रवृत्तिरिति ध्येयं । 'इच्छा-
प्रयोजकमिति ज्ञायमानं' सदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः, 'उद्देश्यत्वमिति
तत्तत्पुरुषोद्देश्यत्वमित्यर्थः, 'पुरुषार्थपदवेदनीयमिति पुरुषार्थ-
पदप्रतिपाद्यमित्यर्थः, 'धर्मान्तरं' पदार्थान्तरं, 'अनुगतकार्येति
तत्तत्पुरुषेच्छासामान्यलक्षणानुगतकार्येतित्यर्थः । 'तदेवेति, ज्ञायमानं
सत् कृतिसाध्यताज्ञानसहितमिति शेषः, 'दुःख-तत्साधनव्यावृत्तं'
दुःखत्वेन दुःखसाधनत्वेन च ज्ञाताद्यावृत्तं, 'चिकीर्षाप्रयोजकमिति,
अतएव चैत्यवन्दन-विषमवचनादौ सञ्जातबाधदशायां न प्रवृत्तिस्त-
दानौमिष्टसाधनत्वादिज्ञानाभावेनोद्देश्यत्वाभावात् तज्ज्ञानस्यासम्भ-
वादिति भावः । उद्देश्यत्वञ्च कारणीभूतेष्टसाधनत्वादिज्ञानमाश्रयाय
तेन दृष्टसाधनत्वादिज्ञाननाशे तज्ज्ञानमात्राच्चेति मन्तव्यं^(१) ।
'तथास्तीति इच्छाप्रयोजकमस्तीत्यर्थः । 'असम्भवादिति, सुखादेरपि

(१) इति द्रष्टव्यमिति ग० ।

दुःखयोः स्वसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यत्वात्तयोर्बध्य-धातकभावो न शब्दास्पद-

भावस्यैकसमये समानाधिकरण्याभावस्य च यत्नादि-
साधारण्यादिति । तन्न । तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादि-
च्छोत्पत्तेः, न हि सुखत्वे ज्ञाते धर्मान्तरज्ञानं विना
नेच्छेति, तथात्वे स्वतः प्रयोजनहान्यापत्तेः, तदेव हि
स्वतः प्रयोजनं यदवगतं सत् स्वरुसितयेष्यते । किञ्चा-

दुःखसमानाधिकरणत्वादिति भावः । 'एकसमय इति एकदेशका-
लावच्छेदेनेत्यर्थः, तेन शिरः-पादावच्छेदेन एकक्षणे एकजातानि
सुख-दुःखोत्पादेऽपि न क्षतिः, 'समानाधिकरण्याभावश्चेति एक-
स्मिन्नधिकरणे अनुत्पद्यमानस्येत्यर्थः, अन्यथा सुख-दुःखयोरपि
एकस्मिन्नधिकरणे एकक्षणवस्थानादसङ्गतेः, 'यत्नादीति, इदमुपल-
क्षणं सुखसाधनाभ्याग्निरपि द्रष्टव्या । 'यदवगतमिति येन रूपेण'
ज्ञाने सद्यसति प्रतिबन्धकेऽवयवं तेन रूपेण दृष्ट्वा भवति तत् तेन
रूपेण ज्ञातं स्वतः प्रयोजनमित्यर्थः, (१) 'स्वरुसितयेति स्वरूपकर्म

(१) येन रूपेण ज्ञाने सद्यसति प्रतिबन्धकेऽप्यवयवं तेन रूपेण दृष्ट्वा
भवति तद्वत्ता स्वतः प्रयोजनत्वमित्यर्थ इति ग० ।

भवेति विरोधपदार्थमाह, 'यत्नेति, यत्नविशेषो बोध्यः,
स्वरूपसतक्षणावेतिप्रसङ्ग इति ज्ञातस्यैव तथात्वं वाच्यमेवं सत्याह, 'तद-
ज्ञानेऽपीति, 'यदवगतमिति येन रूपेण ज्ञानं यदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः,
यात्रादिकस्तु पाकत्वादित्वा ज्ञातं न तथा किञ्चित्प्राधान्यत्वेनेति भावः ।
अन्धैर्बभोगोऽपि स्वतः पुरुषार्थं स्यादिति चेत्, इत्यापत्तेरित्येके । भोगे

नुगतधर्मकल्पनापि कारणे । न च सुखादि इच्छा-
कारणं अनागतत्वात्, किन्तु तदवगमः, तर्हि सुखा-
दिज्ञाने तत् स्वरूपसदेवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत्,

बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेन ज्ञानेऽसति प्रतिबन्धकेऽवशमि-
च्छोदयेऽपि इष्टसाधनत्वस्य तत्राप्रकारत्वात्^(१) न तेन रूपेण यागा-
दीनां स्वतः प्रयोजनत्वं भोगस्याप्येवंरूपत्वे तस्यापि लक्ष्यत्वमिति
भावः । नन्वेच्छामधीनेच्छाविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वं स्वतः पुरु-
षार्थत्वमस्त्वित्यत आह, 'किञ्चेति । 'न च सुखादीति सुप्त-
प्रथमान्तं । शङ्कते, 'तर्हीति, 'सुखादिज्ञान इति, 'आदिना
इच्छाविषयान्तरपरिग्रहः, सुखत्व-दुःखाभावत्व-बलवदनिष्टाननुब-
न्धित्वे सतीष्टसाधनत्वज्ञानसमानकालीने इति शेषः, तेन सञ्जा-
तबाधस्य विषमव्युत्पत्त्यादिव्युदासः । तद्वर्त्मस्य नित्यत्वे समवेतत्वे च
जातित्वापत्त्या साक्षात्कारत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् अन्यमेव तत्
वाच्यं तज्जनने च तादृशसुखादिज्ञानानां प्रत्येककारणत्वे व्यभिचा-
रादन्यतमत्वेन द्व्यारणिमण्यादेरिव एकशक्तिसत्त्वेन वा तादृ-
शसुखादिज्ञानानां हेतुत्वं वाच्यं तथाच इच्छां प्रत्येव तादृश-
सुखादिज्ञानानां तेन रूपेण हेतुत्वमस्तु किं धर्मान्तरकल्पनयेति

(१) तत्र प्रकारत्वानभ्युपगमादिति ग० ।

इच्छा नास्त्येव इत्यन्ये । तद्विभत्वेन विशेषणादित्यपरे । 'तर्हीति' अनुगत-

न, यथा ह्युद्देश्यत्वं सुखज्ञानादिपूत्यद्यते अन्यतरत्वात्
तृणारणि-मणिन्यायाद्वा तथैवेच्छैव जायतां, कृति-

परिहरति, 'यथा धीति, 'अन्यतमत्वादिति पाठः, 'अन्यतरत्वादिति
पाठस्तु प्रामादिकः, तद्वर्त्मस्य बहुतरनिष्ठत्वेनान्यतरत्वेन हेतुने
अभिचारात्, 'तथैवेच्छेति धर्मान्तर-तत्कार्य-कारणभावादिकल्पने
गौरवादिति भावः । न च तज्जात्यतिरिक्तनित्यमखण्डं धर्मान्तर-
मस्त्विति वार्थः । तथापि तस्येच्छां प्रति कार्य-कारणभावकल्पन-
मपेक्ष्य विषयज्ञानविधया कृप्रकारणभावेषु सुखादिज्ञानेष्वेव दृष्ट-
साधनत्वादिज्ञानविरहकालीनसुखादिज्ञानव्यावृत्तधर्मान्तरस्य का-
रणतावच्छेदकत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादिति वदयामि^(१) । ननु कृति-
साध्यत्वप्रकारकेच्छायाधिकीर्षात्वे तव नवै कसञ्जभक्ष्यप्रागभावे
निषेधापूर्वकूपफलजनके संवादिषिकीर्षाधीना कथं प्रवृत्तिः प्राग-
भावस्य कृतिपूर्वमपि सत्वेन कृतिसाध्यत्वस्य तव बाधादित्यत-

(१) इति ध्येयमिति न० ।

त्वेनावच्छेदकतया तस्ययोजनमित्यर्थः, 'अन्यतरत्वादिति । यद्यपि बहुधा
प्रक्रान्तात्वादन्यतमत्वादित्यर्थः तथापि धी इति भावमिष्येयं तदुक्तं 'तेषां
मोक्ष-यामौयानितिवदिति भावः । 'दृष्टेति एकप्रक्षिप्तमन्वादित्यर्थः, एत-
न्नोपलक्ष्यं सुखादेर्जन्यधर्माणाञ्जयत्वात् असम्भव इत्यपि बोध्यः । यद्यपि
नित्यधर्मस्येव न दोषस्तथापि तादृशपदार्थे प्रमाणमेव नास्तीति तात्पर्यम् ।
नन्वेव दुःखादुत्पादार्थतया प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिर्न स्यात् यानुत्पादस्य प्रागभावे-

साध्यत्वञ्च कृतौ सत्यां अग्रिमक्षणे स्वरूपं न कृतिं
विना, क्षेमसाधारणञ्चैतत् । कृतिसाध्यत्वञ्च न कृतेः
पूर्वं । ननु कृतौ नष्टायां सन्नपि धर्मी न कार्यः तथाच

आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति, 'कृतौ सत्यां' अस्मिन् चणे कृतौ सत्यां,
'अग्रिमक्षणे' एतदग्रिमक्षणे, 'स्वरूपं' साध्यतयाभिमतस्य स्वरूपं, 'न
कृतिं विना' नास्मिन्चणे कृतिं विना, तदग्रिमक्षणे तस्य स्वरूप-
मित्यनुषज्यते, कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वमिति तु समुद्धार्यः ।
अधीनत्वञ्च अक्षेतृक्षणसम्बन्धोऽस्याधीन इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरू-
पसम्बन्धविशेष इति भावः । एतच्च प्रागभावेऽप्यस्तीति दर्शयति,
'क्षेमेति, एतच्च क्षेमसाधारणमिति योजनीयं, कृतिपूर्वं वर्तमानो
यः कलञ्जभक्षणादिप्रागभावस्तत्साधारणमित्यर्थः । नन्वेवं कृतेः
पूर्वमपि तच्च कृतिसाध्यत्वव्यवहारः स्यादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्व-
ञ्चेति, तथाच धर्म्मिणः पूर्वं सत्त्वेऽपि धर्म्मस्य तदानीमभावान्न
तत्कालावच्छेदेन तद्व्यवहार इति भावः । 'नन्विति, एतादृशस्य
कृतिसाध्यत्वरूपत्वे इति शेषः, 'सन्नपि धर्म्मीति स्वर्गादेरव्यवहितपूर्व

रूपत्वेन कृत्यसाध्यत्वादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति । 'क्षेमं' दुःख-
प्रागभावादिकं, एतच्च प्रत्यक्षप्रकाशे विपक्षितं । ननु यदि कृत्यग्रिमक्षण-
घटितं कृतिसाध्यत्वं तदा कृतिपूर्वं कृतिकाले च तदभावात् प्राकादौ कृति-
साध्यत्वव्यवहारो न स्यादित्यत आह, 'न कृतेः पूर्वमिति एतच्चोपलक्षणं
कृतिकालेऽपि द्रष्टव्यं, तथाचोक्तकृतिसाध्यत्वं तदा नास्त्येवेति तत्तदा न
व्यवह्रियत एव किन्तु कृत्यर्हत्वं कृतिजननस्वरूपयोग्यत्वं व्यवह्रियत इति
भावः । कृतेर्विशेष्यत्वमादाय शङ्कते, 'नन्विति, यद्यपि नैयायिकमतसाधा-

कथं कार्योऽपूर्वो कामिनोऽन्वयः स एव कृत्वेन क्रियातुल्य-
त्वादिति चेत्, न, यद्वृत्तिकाम्यसाधनत्वं तच्च कार्यता-

विद्यमानोऽप्यपूर्वरूपो धर्मोऽत्यर्थः, 'न कार्यः' न ययोरुक्तकृतिसाध-
ताविशिष्टः, कृत्यधीनसमयसम्बन्धस्याद्यवश एव सत्तादिति भावः ।
'कामिनोऽन्वय इति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागविषयकं स्वर्ग-
कामकार्यमिति कामिकार्यत्वान्वयबोध इत्यर्थः, 'व्यक्तित्वेन'
विशिष्टस्य फलाद्यवहितपूर्वमसत्त्वेन, 'क्रियातुल्यत्वादिति यदा
यागादावस्थिरत्वेन साक्षात्साधनत्वस्य साधितत्वात्परम्पराघटकस्य
चातुष्यितेः स्वर्गरूपेण साधनत्वज्ञानं न सम्भवति तथा कृति-
साध्यत्वविशिष्टापूर्वोऽपि साक्षात्साधनत्वसाधनात् स्वर्गसाधनत्वज्ञाना-
सम्भवादित्यर्थः, (१) कामिकार्यत्वान्वयबोधे च भवनात् कृतिसाध्यत्व-
विशिष्टेण साधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वादिति भावः ।
तस्मात् कृतिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नमेव कृतिसाध्यत्वं वाच्यं तच्च
न प्रागभाव इति वदयं । काम्यसाधनत्वमात्रं कामिकार्यत्वान्वय-
बुद्धिप्रयोजकं, न तु कार्यताविशिष्टोभूय काम्यसाधनत्वमिति
वसाधत्ते, 'यदुक्तमिति, 'तच्च कार्यताबुद्धेरिति कसंखि वही

(१) विशिष्टस्वर्गसाधनताज्ञानासम्भवादित्यर्थ इति क० ।

रजसिद्धं तथापि प्रज्ञाभाजमेतदित्येके । तटस्थप्रज्ञेयमित्यपरे । उपपन्नदण-
माणस्य परिहृत्य, 'यदुक्तमिति, 'न त्विति, गौरवादिति भावः । ५६६
श्लो वीथेति शेषः । 'यस्यो मतकृतिसाध्य इति वदानीं यावत् भेदाभो-
मतकृतिसाध्य इति बोध्यं, तेन प्रवर्तकं ज्ञानमुत्पाद्यते । अन्वितादौ मत्-

बुद्धेः प्रयोजकत्वात् न तु कार्य्यताविशिष्टस्य काम्य-
साधनतेति व्याप्तिः । ननु पाकादौ कृतिसाध्यताज्ञानं
न प्रत्यक्षेण कृत्यनन्तरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञानं
तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्याश्रयात् कृतिसाध्यतो-
त्तीर्णे चिकीर्षा-कृत्योरसम्भवाच्चेति चेत्, न, पाको

तत्र कामिकार्य्यतान्वयबुद्धिं प्रति विधेर्हेतुत्वादित्यर्थः, 'काम्यसाधन-
तेति कामिकार्य्यतान्वयबुद्धिप्रयोजिकेति विभक्तिविपरिणामेनानुष-
ज्यते, 'इति व्याप्तिः' इत्यभ्युपगमः । 'पाके सतीति तदैव विशेष्टे-
न्द्रियसन्निकर्षसम्भवादिति भावः । 'कृतिसाध्यताज्ञानं' स्वकृतिसाध्य-
ताप्रत्यक्षं । नन्वन्यगोचरकृत्या भान्तरीयकतया उत्पन्ने पाके कृति-
साध्यताज्ञानं भविष्यतीति अन्यगोचरकृतौ तस्मिन्नकृतिसाध्यताप्रत्य-
क्षस्याहेतुत्वेन तत्रान्योन्याश्रयाभावादित्यत आह, 'कृतिसाध्यतोत्तीर्ण-
इति कृतित उत्पन्नपाकादावित्यर्थः, तत्र कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवेऽपि

कृतिसाध्यत्वं न प्रसिद्धं यतदनुमानावतारकाले अनुमानकर्त्ता इदानी-
पदार्थतया अभिमतोऽन्येन कालेन विशिष्टस्य साध्यस्य क्वचिदप्ययद्वादिति चेत्,
भ्रान्तोऽसि, न ह्येदानीपदार्थस्य व्यापकतावच्छेदकप्रविष्टत्वेनानुमितिविष-
यत्वमनुमन्यामहे, किन्तु यथा यत्र हेतुस्तत्र साध्यमिति दैशिककथाया यत्र
देशे हेतुयद्दः तद्देशीयत्वं साध्यस्य पक्षधर्मतावन्नात् सिध्यति तथा यदा
हेतुस्तदा साध्यमिति कालिककथाया यत्र काले हेतुयद्दस्तत्कालौनत्यं सा-
ध्यस्य सिध्यति पक्षधर्मतावन्नादेव न त्वन्यतरस्यापि साध्यकोटिप्रवेश,
प्रकृतेऽपि व्याप्तिप्रदर्शकेऽयिमयस्ये 'यदा तदेति यदोपादानात् कालिक-
व्याप्तिरभिमता, तथाच तत्कालावच्छिन्नपाकस्य पक्षत्वपर्य्यवसानात् पक्ष-

मत्प्रकृतिसाध्यः मत्प्रकृतिं विना असत्त्वे सति मदिष्ट-

चिकीर्षा-इत्योरसम्भावत् सिद्धतद्विधः प्रतिबन्धिकायाः सत्तादि-
त्यर्थः, (१) तथाच यत्र चिकीर्षाधीनकृतिस्तत्र कृतिमाध्यताप्रत्यक्षम-
न्योन्याश्रयपदानमेवेति भावः । 'मत्प्रकृतीति इदानीन्तनस्वेच्छाधीन-
मत्प्रकृतिसाध्य इत्यर्थः, पुरुषान्तरीयप्रकृतिसाध्यताज्ञानेऽयप्रकृते
स्वप्रकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमतस्तत्सम्पत्तये 'मदिति, बाह्य-
दशायां भाविष्यौवरान्ये प्रकृतिशरणाय एतत्कास्तीनप्रकृतिसाध्य-
ताज्ञानमेव प्रवर्तकमतस्तत्सम्पत्तये इदानीन्तनेति प्रकृतिविशेषणं,
पक्षभावच्छेदकशामानाधिकरण्येन साध्यमिद्वेदद्वेष्टत्वाच्च परकृतपात्रे

(१) सत्तादिति भाव इति ध० ।

धर्मेतावनादेव तत्त्वज्ञान इति भोक्तृदेव । नन्वेवं एतत्कास्ते मास कृतिसाध्य-
इति ज्ञानेऽपि इदानीन्तनो वा मत्प्रकृति तत्साध्यताज्ञानं यत् प्रवर्तकं तत्र
स्यादिति चेत्, न, व्याचक्षेव प्रवर्तकत्वात् अन्वयस्य तथात्वे इदानीन्तनस्य
कृतिविशेषणत्वेन साध्यप्रवेशे 'यस्येत्याद्यदिमोदाहरणस्यान्यथाकारत्वापत्तेः ।
नन्वेवमिदानीन्तनकृत्वा विरकालसाध्ये भाविनि राज्यादौ प्रकृतिर्न स्यात्
एतत्कास्ते कृतिसाध्यमिति ज्ञानामावादिदिति चेत्, न, तत्र हि तदुपाय-
देवताराधनादौ प्रवर्तते तत्र च तत्रज्ञानमद्यतमेव, अतएव यत्र तदुपायेन
सादृश्यं ज्ञानं तत्र तदा न प्रवर्तते एव । केचित्तु व्याप्तावपि न कालप्रवेश-
स्तदानीं कृतिसाध्यताधीनत्वं वर्तमानकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वादग्रगण्यमिवा-
विवेक्याह । अन्ते तु इदानीं कालस्य साध्यप्रवेश एव तथाच तत्प्रवेशो
हेतावपि । न चैवं साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं । पूर्वमिदानीं मत्प्रकृतिसाध्य-
इति क्वचिदमुमितौ जाताया तत्र व्याप्तिग्रहे जाते प्रकृतानुमानकाले पूर्वा-
प्रसिद्धस्य कालविशेषस्य विशेषकतयैव पूर्वप्रसिद्धसाध्यसाधारण्येन व्यापकता

साधनत्वात् दैवाद्यनधीनत्वे सति मद्दिष्टसाधनत्वाद्वा

स्वीयकालान्तरकृतपाके वा श्रंशतोबाधः, जीवनयोनिरुत्यादिसाध्य-
ताज्ञाने प्रवृत्त्यसाध्यताज्ञाने च प्रवृत्तेरनुदयात् प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्ति-
साध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तत्सम्पत्तये कृतित्वं विहाय प्रवृत्ति-
त्वेन प्रवेगः, सञ्जातसाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय
इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया तत्सौलभ्याय

वच्छेदकरूपेण सिद्धिसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वात् न्यायमते सामान्यवृत्तयया पर्वतोऽय-
वद्विभागवत् कालविशेषस्यापि मानाच्च । न च पूर्वमिदानीमपदार्थस्यापि
भातस्याधुनेदानीमपदार्थस्यैवैकरूपाभावात् कथं पूर्वसाध्यसाधारणमेकं
व्यापकतावच्छेदकं स्यादिति वाच्यं । इदानीमपदस्य हि प्रवृत्तिनिमित्तमनुगत-
मवश्यं वाच्यं अन्यथा तस्य नानार्थतापत्तेः तथाच तदेवैकमनुगतं व्यापक-
तावच्छेदकं स्यात्, अन्यथा पर्वतोऽयमिदानीन्तनधूमवत्त्वात् इत्यनुमितिरपि
न स्यात् । अतएवेदानीं मतकृतिसाध्य इति शान्दबोधोऽपि अन्यथानु-
गमेन सञ्जेताग्रहात् तदनुपपत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यं, 'इदानीमग्रिमपदार्थयो-
र्नानार्थत्वादननुगमेन व्याख्यग्रहादिति पूर्वग्रन्थविरोधात् । पाके कृति-
साध्यत्वं सिध्यत् सिद्धे बाधादित्यग्रिमग्रन्थविरोधाच्च, इदानीन्त्वस्य पूर्व-
कालसाधारणत्वेन तत्रापीदानीं कृतिसाध्यत्वस्याबाधात् अन्यथानुगमस्यैव
वक्ष्येपायमानत्वात् । साध्ये हेतौ च कालप्रवेशे 'यदा तदेति कालिकव्या-
ख्यपददर्शनविरोधाच्च कालस्याधेयकोटिप्रविष्टत्वेन कालेऽधिकरण्ये हेतु-साध्य-
सामानाधिकरण्याग्रहात् अन्यथा दैशिकव्याप्तावपि तत्तद्देशीयत्वस्य साध्या-
द्यन्तर्भावापत्तेः, यच्चोक्तं पूर्वमिदानीं मतकृतिसाध्य इति क्वचिदनुमितौ
व्याप्तिग्रह इत्यादि, तन्न, तत्रापि साध्याप्रसिद्ध्या तादृशानुमित्यसम्भवात् ।

हेताविष्टसाधनताप्रवेगस्यावश्यकत्वेन तत्सार्थक्याय खेच्छाधीनेति
 स्वविषयकेच्छाधीनेत्यर्थः । यत्तु अमे प्रवृत्तिवारणाय खेच्छाधीना
 या प्रवृत्तिस्तत्साध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकं अतः खेच्छाधीनेति स्वविष-
 यकेच्छाधीनेत्यर्थकं इति, तत्तुच्छं, अमे प्रवृत्तिवारणाय खेच्छा-
 धीनत्वस्य स्वरूपस्य एव^(१) कारणतावच्छेदकतया तज्ज्ञानस्यानुप-
 युक्तत्वात्तदर्थं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्यैव^(२) प्रवृत्तिविशेषणताश्च, स्वपदं

(१) अन्यथा खेच्छाधीनत्वस्य ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वे मोह-
 नेच्छाया स्वविषयकत्वधनमादाय अमे प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वमिति भावः ।

(२) अमे प्रवृत्तिवारणार्थं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वं कारणतावच्छेदककोटौ
 निवेष्टितं ध्यानेवेति भावः ।

यदि श्रौतमत्या कालिकयात्या तन्नानुमितिकृदा प्रकृतेऽपि तदस्य इदानी-
 म्यदे च कालप्रज्ञो प्रकृतिमदसहकारितया स्वरूपसदेवोच्चारणकालवन्त्यदा
 धीनियामकं यथाहमादिमदे उच्चारणमिदृश्यादिकं नियमतस्तस्यैव बोधनादतो
 न शाब्दबोधानुपपत्तिः । न च तस्य नानार्थता तददेव, यतएवानुमाने
 शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वादिति श्यक्तत्वा प्रागुक्तं । इदानीं वक्षि-
 मान् इत्यनुमितिरपि कालिकयातिग्रहे सत्युक्तस्यैव यच्च यतत्कालीनधूम-
 स्तत्र यतत्कालीनवज्रिरिति विशेषकालघटितहेतु-साध्यगोर्देशिकयातिग्रहे
 कचिदन्यथापि । न च प्रकृतेऽपि तथा स्वातिरस्त्विति वाच्यं । सर्वत्र तथा
 व्याप्त्यदात् तया सत्यत्वीतपाकादौ व्यभिचारप्रसङ्गाभावेनाये तन्निराससा-
 सङ्गतत्वापाताचीति दिक् । 'मत्कृतिं विनेति इच्छाधीनमत्कृतिं विनेत्यर्थः'
 तेन शापपक्षकवचारे न व्यभिचारः, सत्तन्त्रं दृष्टौ व्यभिचारवाराण्य ।
 'मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदं परकृते मदिरुत्साधने व्यभिचारवाराण्य । सद्य-
 स्तमात्रोपादाने अमे व्यभिचारादुत्तरप्रतीकं । 'मदिरुत्साधने मत्पदं तत्रैव'

प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकधर्मपरं । 'मत्कृतिं विनेति, वृक्षादौ व्यभि-
चारवारणाय सत्यत्वं इदानीन्तनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेक-
प्रतियोगित्वे सतीत्यर्थकं, प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्याभाव इति
प्रतीतिमात्रिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, साध्ये इदानीन्तनत्वस्य प्रवृ-
त्तिविशेषणतया^(१) भावियौवरान्ये व्यभिचारवारणाय इदानीन्तनेति
प्रवृत्तिविशेषणं, इदानीन्तनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियो-
गित्वञ्च इदानीन्तनमत्कृतित्यक्तिर्यस्य^(२) फलीपधायिका तत्रैव
वर्तते, न तु तत्स्वरूपयोग्यमात्रे तेन न तदोषतादृश्यं, प्रवृत्ति-

(१) इदानीन्तनप्रवृत्तिघटितसाध्यस्यैव तत्रासत्त्वं न तु तदघटितस्येति

(२) यस्य प्राकादिरूपमलस्य ।

[भाव ।

व्यभिचारवारणाय, तस्यापि मदीयश्रमार्थि-मदीयप्रचोरित्यसाधनत्वात् ।
ननु श्रमवदन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्ये मदित्यसाधने जलसंयोगादौ व्यभि-
चार । न । सेच्छाधीनमत्कृतिं विनेति विवक्षितं, तथा सति तत एव श्रमे
व्यभिचारवारणे मदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेत्, न, अन्येच्छाधीनमत्कृति-
साध्य मदित्यसाधनान्यत्वे सतीत्यस्यापि विशेषणत्वात् । यद्यप्यन्येच्छाधीन-
मत्कृतिसाध्यान्यत्वे सति इत्येव कृते श्रमेऽपि व्यभिचारवारणादुत्तरप्रतीकं
व्यर्थमेव तथापि तस्य हेतुन्तरतया प्रकृते न दोष इति ध्येय । ननु वस्तुतो
यद्वलवदनियाननुबन्धेव तदनुबन्धित्वेन, मत्कृतिं विना सर्वेव ता विना
व्यसत्वेन, मदित्यसाधनमेव मदित्यसाधनत्वेन श्रमविषयस्तदा तत्र वस्तुतो
निरुक्तहेतुरस्ति कृतिसाध्यत्वं नास्तीति कालिकव्याप्तौ व्यभिचारात् । न च
तत्त्वेन ज्ञायमानत्वं प्रकृतहेतुर्थं, तच्च तत्र दोषान्नास्तीति वाच्य । तत्त्वेन
ज्ञायमानेऽपि निगडनिखलदेहस्यामवातजडीकृतकलेवरस्य वा क्रियालुत्पादेन
व्यभिचारतादवस्यादिति चेत्, न, उक्तश्रमादेव प्रवृत्तिप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन

साध्यत्वस्य साध्यतया जीवनयोनिवृत्तिसाध्ये प्राणपञ्चकषण्यारे व्यभि-
चारवारणाय कृत्तित्वं विहाय प्रवृत्तित्वेन प्रवेशः । न चेद् प्राग्-
दुर्घटं तादृशप्रवृत्तेरसन्निकृष्टत्वात् यत्तद्वां सामान्यतोव्याप्तिव्यले
पञ्चधर्मात्मकसत्त्वसाध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतु-
प्रसिद्धेरावगमकत्वादिति^(१) वाच्यं । अनायत्या शब्दादिना कथञ्चित्
प्रसिद्धिकल्पनात् साध्ये स्वेच्छाधीनत्वस्य प्रवेशात् हेतौ च
तदप्रवेशादन्यविषयकप्रवृत्त्या ज्ञान्तरौघकतयोत्पत्तेः स्वप्न भोजनादौ
व्यभिचार इत्यतो विरोध्यत्वं, तदानौन्तनमदिच्छाविषयसाधनत्वं
तदर्थः, यथोक्तभोजनादिस्य न तथा तत्फलं काष्ठान्तरे इच्छा-

(१) सामान्यव्याप्तिस्मरणे प्रकृतसाधनान्यसाधनसजातीये प्रकृतसाधनान्यसाध्य
सजातीयव्याप्तिप्रवृत्तिसङ्गतस्य पक्षे प्रकृतसाधनवसाधानस्येव हेतुत्वेन
हेतुज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः ।

स्यानिर्बुद्धतया तेनेष्टाजननादिसाधनत्वस्यैव तत्ताभावेन हेत्वसत्त्वात् 'व्यभि-
चरस्येव्याद्यपिमयश्चपर्याप्तौघनया साधनयदस्य प्रलोपहितपरत्वत्वाभावे,
यतएव सम्पत्ति मदिष्टसाधनतायोग्ये विरभाविमाकादौ न व्यभिचारः । न
चेष्टसाधनत्वस्य कृति विनाऽसत्त्वस्य सिद्धासिद्धधर्मवया विरोधादेकदा एक-
धर्म्मिऽतत्वेन भाव न स्यादिति वाच्यं । एकत्र स्थूलकासे द्वयोरवच्छेदभेद-
मादाय तद्व्युत्पत्तात् । नन्वेवमिष्टसाधनत्वेनैव सामञ्जस्ये किं बलवदनिष्ठाननु-
बन्धित्वादादेन । न च तदनुपादेयमेवेति वाच्यं । 'बलवदनिष्ठाननुबन्धित्व-
स्येव्यापिमयश्चविरोधादिति चेत्, न, बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य साध्येऽपि
विवक्षिततया भ्रमकृति मधु विषसम्पत्ताद्यभोजने व्यभिचारवारकत्वेन तदुप-
योगात् । न च साध्ये तदुपपत्तेरन विषयमिति वाच्यः । स्वेच्छाधीनकृतिसाध्य-
त्वेन प्राप्तमाने मधु विषसम्पत्ताद्यभोजने बलवदनिष्टजनकत्वग्रहदृष्टापां न

सत्त्वेऽपि तदा तत्पुरुषस्येच्छाविरहात् पञ्चतावच्छेदकसामानाधि-
करणेन हेतुमत्ताज्ञानादनुमितिरतो न भागासिद्धिर्दोषाय । न-
न्वेवमपि आनुसङ्गिकेच्छाविषयसुखसाधने पिष्टकादिमध्यस्थितमीन-
भोजनादौ नान्तरीयके व्यभिचारो दुर्वारस्तत्र विग्रेयदलस्यापि
सत्त्वात् स्वेच्छाधीनत्वघटितसाध्यस्य चासत्त्वात् । न च फलेच्छास-
त्त्वे तद्विषयकेच्छाधीनकृतेरावश्यकत्वात् तत्र तादृशसाध्यमप्यस्तीति
वाच्यं । फलेच्छासत्त्वेऽपि तत्साधनताज्ञानाभावादुपादानप्रत्यक्षस्य
कृतिहेतुतया तदभावाच्च मीनभोजनादौ कृत्युत्पादासम्भवात् । न
च हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया अन्येच्छा-
धीन-मत्ततिसाध्यान्त्यत्वे सतीत्यनेन वा हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं ।
विग्रेयदलवैयर्थ्यापत्तेः । न च धूमप्रागभाव-धूमविशिष्टप्रमेयत्वयो-
रिव धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यं । तथापि साधनताघटक-
पूर्ववर्त्तित्वादेरेव सार्थकत्वेनान्यस्य वैयर्थ्यात् आनुसङ्गिकेच्छावि-
षयसाधने नान्तरीयकमधु-विषयसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारवारणाय
वक्ष्यमाणवदनिष्टाननुबन्धितविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च तन्नये
वदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्ति-

प्रवृत्तिरिति तद्विषयत्वेनापि तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च तावता तज्ज्ञानाभाव-
हेतुतास्त्विति वाच्यं । तदभावकारणत्वे गौरवाज्जनकज्ञानं विघटयत एव
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादत एव न्यायनयेऽपि तद्विषयतया ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं ।
अन्ये तु सङ्गातवाधस्य मधु विषयसम्पृक्तान्नभोजने कृतेरनुत्पादात् यथाश्रुत-
साध्ये व्यभिचारात्तद्वारणायैव तद्विशेषणमिति वदन्ति, तच्चिन्त्यं, तदा
तस्यानिष्पन्नत्वेनेष्टाजनकतया इष्टसाधनत्वस्याभावेन तत एव तद्वारणात्

हेतुतया तत्सम्पत्तये हेतौ तदुभयोपादानमिति वाच्यं । तथापि
 व्याप्तिपदानुपयुक्तत्वेन व्यर्थविशेषणतातादवस्थादिति, मैवं, अन्ते-
 ष्छाधीनकृतिसाध्यं सद्वलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीदानौक्तनमदि-
 ष्छाविषयसाधनं यत् तदन्यत्वे सतीत्यनेन हेतुविशेषणात् अतो
 न यथोक्तनान्तरौचकमीनभोजनादौ व्यभिचारः, यथोक्तनान्तरौ-
 चकप्रभोजनादेर्यथोक्तनान्तरौचकमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनादेरपि
 तादृशविशिष्टान्यत्वेन तद्वारकतयैव विशेष्यदल-बलवदनिष्टाननुबन्धि-
 त्वदलयोर्न वैधर्म्यं । न च प्रतियोगिकोटौ बलवदनिष्टाननुबन्धि-
 त्वेष्टसाधनत्वयोः कथमुपादानमिति वाच्यं । बलवदनिष्टाननुबन्धी-
 ष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन हेतौ तदुभयोपा-
 दानस्यावश्यकतया तत्सार्थक्याय तदुपादानात् अलक्षणाभावघटक-
 तया च वैधर्म्याभावादिति सुदृशरथाः ।

निष्पन्नत्वे स्नेहाधीनकृतिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वात्कीर्णयोनिज्ञातेकादनु-
 त्तपत्ते, अन्यथा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे भोजनादौ तदनुबन्धित्वभ्रमदृष्ट्यापि
 कृतेरनुत्पादेन तद्विशेषणदाने व्यभिचारस्य वञ्चलैश्वर्यादिति सङ्गोप । पनु
 पितृकादिमध्यस्थितविषमक्षणे तद्विशेषेष्टसाधने स्नेहाधीनकृत्यसाध्ये यथा-
 श्रुते व्यभिचार इति तद्विशेषणमिति, तदुच्छ तन्मध्यस्थितमीनादिभोगने
 तन्नामि व्यभिचारात् । देवादौति, आदिपदेन परकृत्यादिपरिग्रहः, तदन-
 धीनत्वञ्च तदनधीनोत्पत्तिकत्व, तेन न नित्येष्टसाधने व्यभिचारः, यद्यपि
 पाकस्याप्यदृष्टान्यतया देवाधीनत्वमसिद्धं तथापि इच्छाधीनकृत्यसम-
 वहितसामग्र्यनधीनोत्पत्तिकत्वे सतीत्यत्र तात्पर्यं, एतच्च दृष्टौ व्यभिचार-
 वारणाय, अन्यच्च सर्वं पूर्वोक्तं बोध्यं इति प्रकाशः ।

अन्ये तु यस्मिन् काले नान्तरीयककृतिसाध्यस्य फलेनेच्छा
तादृशकाल एव दृष्टसाधनताघटकीभूतेच्छाविशेषणत्वेनोपादेयः,
यदा यस्य पुरुषस्य नान्तरीयककृतिसाध्यस्य फलेनेच्छा स एव
मत्पदेनाभिधेयः, तथाच हेत्वभावादेव नान्तरीयकमीनभोजनादौ
न व्यभिचारः । न च तथापि तादृशपुरुषस्य तादृशकाले च
प्रवर्तकज्ञानानुपपत्तिर्यथोक्तव्यभिचारादिति वाच्यं । तत्र स्ववि-
षयकेच्छाधीनतदातनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्व-
मात्रस्यैव सिद्धत्वात्^(१) इच्छायां स्वविषयकत्वान्तर्भावादेव नान्तरी-
यके व्यभिचाराभावात्, साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वमप्रवेक्ष्य तदा-
तनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव वा तत्र
सिद्धत्वात् । अथेष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्यैव कान्ये प्रवर्त-
कत्वात् तत्र उक्तहेतुना कार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना । न च
तत्रये दृष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वपर्यन्तं मापेक्षितं किन्तु कामनाज्ञा-
नजन्यत्वं तत्रेच्छाया लिङ्गे प्रवेशादेव सम्भवतीति वाच्यं । तथा
सति दृष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि उक्तहेतुना कार्यताज्ञाने प्रवृत्त्यापत्ते-
रिति चेत्, न, उक्तयुक्त्या स्वविशेषणवत्ताप्रतिसम्भानजन्यपदेन तादृश-
प्रतिसम्भानविशिष्टस्यैवाभिहितत्वात् हेत्वन्तरजन्यकार्यताज्ञानस्यापि
कथञ्चित्तादृशत्वसम्भवेन प्रवर्तकत्वात् वक्ष्यमाणसामान्यमुखव्याप्तौ च
तत्तत्काशातिरिक्त्वेन कालः तत्तत्पुरुषातिरिक्त्वेन पुरुषो वा
विशेषणीयः तेन न तदसङ्गतिरपीति प्राहुः ।

(१) तत्र स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेक्ष्य तदानीन्तनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्त-
व्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव सिद्धत्वादिति क० ।

दिष्टसाधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत् तदा
तत्कृतिसाध्यं इति व्याप्तेः । असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभा-
वात्, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन न
मधु-विषसंस्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारः । अतीतपाके च

तन-तदातनेत्यर्थः, तथाच यस्य यत् मत्कालौनेच्छाविषयसाधनं
यदातनेच्छाधीनयत्प्रवृत्तिं विना न सिध्यति तत् तदातनस्येच्छा-
धीनतत्प्रवृत्तिसाध्यमिति व्याप्त्यर्थः, (१) । नन्वस्त्रीकस्याप्यभावाधिकरण-
त्वाभ्युपगन्तुनये अस्त्रीके व्यभिचारस्तत्र प्रवृत्तिसाध्यत्वाभावादित्यत-
आह, 'असिद्धस्येति अस्त्रीकस्येत्यर्थः, 'दृष्टसाधनत्वाभावादिति,
सत्यन्तदसाभावाच्चेत्यपि बोध्यं । तथाचास्त्रीकस्याप्यभावाधिकरण-
त्वाभ्युपगन्तुनये तत्र साध्याभावाधिकरणत्वसत्त्वेऽपि हेतोरसत्त्वादेव न
व्यभिचार इति भावः । 'बलवदिति इदानीन्तनमदीयबलवद्द्वेष-
विषयदुःखाजनकत्वञ्चेत्यर्थः, 'मधु-विषसंस्पृक्तान्नभोजन इति इदानीं
भरणजन्यदुःखे बलवद्द्वेषवतः पुरुषस्यान्यविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्ये
नान्तरौयकमधु-विषसंस्पृक्तान्नभोजने तदातनेच्छाविषयमधुभोजन-

(१) यत् यत्कालौनयत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्ववि-
शिष्टयदातनयदिच्छाविषयसाधनं भवति तत् स्वेच्छाधीनतत्कालौन-
तत्प्रवृत्तिसाध्यं भवतीति पर्यवसितोऽर्थः ।

अप्रयोगकत्वमाशङ्क्याह, असिद्धस्येति तथाचेष्टसाधनत्वदर्शनादेव सिद्धत्व-
सिद्धे विशेष्यनिषेधात् परिशिष्टकृतिसाध्यत्वं पर्यवस्यति इत्यर्थः, 'सामा-

कृतिसाध्यतोत्तीर्णं न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्यापि
कृतिसाध्यत्वात्, अतीततादृशयाच्चातीतौदनेच्छाविर-
हेणोष्टसाधनत्वाभावात् । अतएव निदाघदूनदेहोवर्षति
वारिदे तोयदात्तोयलाभसम्भावनायां वा सरोऽवगा-
हने न प्रवर्तते इष्टसन्तापशान्तिसाधनतोयसम्बन्धस्य

नन्यमुखसाधने इत्यर्थः, तस्य स्वविषयकोच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्यत्वाभा-
वादिति भावः । 'भोजनं' गन्ताधःसंयोगजनकक्रिया, कलावर्ष्-
क्षयापारस्यैव धात्वर्थत्वात् । 'कृतिसाध्यतोत्तीर्णं' इति वर्त्तमानपाक-
इत्यर्थः, यत्तत्तद्गर्भसामान्यव्याप्तौ व्यभिचारः विशिष्य इदानीन्तनव-
घटितविशेषव्याप्तौ वा, आद्ये 'सामान्यत' इति तस्यापि सामान्यतः
स्तृकृतिसाध्यत्वात् यदातनप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वं
यत्र वर्त्तते तदातनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्वादिति यावत् ।
द्वितीये 'अतीतेति, 'इष्टसाधनत्वाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविष-
यसाधनत्वाभावादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं एतस्मिन्मन्त्रप्रवृत्तिघटित
सत्यत्वाभावादित्यपि द्रष्टव्यं । 'अतएवेति यत एव इदानीन्तन-
मन्त्रवृत्तिं विना असत्त्वे यतीति विशेषणमतएवेत्यर्थः, 'सरोऽवगा-
हने' दूरस्थसरोऽवृत्तितोयसम्बन्धे, 'निदाघदूनदेह' इति इष्टसाधनव-

न्यत इति यदा हेतुरस्ति तदा साध्यमपीति साध्यमर्थव्याप्तौ न व्यभिचार-
इत्यर्थः, यदा चावीतदृशया साध्यासत्त्वं तदा हेत्वभावादेव न व्यभिचार-
इति । 'यतीतेति, मत्त्ववृत्तिं विनाऽवयवमपि वास्तव्यमिति बोध्यं । मत्त्ववृत्तिं विना

स्वकृतिं विनापि सिद्धिप्रतिसन्धानेन लिङ्गाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यदा च मत्कृतिं विना न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते तदा प्रवर्तते ।

यस्य सन्तापशान्तिमात्रमिष्टं स सरोऽवगाहनस्येष्ट-साधनत्वमेव न प्रतिसन्धत्ते उपस्थितदृष्टितोऽपि तत्-सम्भवादिति कश्चित्, तन्न, तोयसम्बन्धत्वेन सन्ताप-

सम्पत्तये, 'लिङ्गाभावेन' लिङ्गविशेषणसत्यन्तनिश्चयाभावेन, इदमुप-लक्षणं बलवदित्यादिविशेषणनिश्चयाभावेनेत्यपि बोध्य^(१) । 'मत्कृतिं विना' इदानीन्तनमप्रवृत्तिं विना ।

विशेष्यभागज्ञानाभावादेव न तत्र कृतिसाध्यत्वज्ञानमित्येकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'उपस्थितेति, तथाच व्यभिचाराच्च कारणत्वप्रतिसन्धानमिति भावः । 'तोयसम्बन्धत्वेनेति न तु तत्ततो-यसम्बन्धत्वेन येन व्यभिचारः स्यादिति भावः ।

केचित्तु इदानीन्तनमप्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीदानीन्तनमत्-प्रवृत्तिसाध्यमाधनत्वं कृतिसाध्यत्वानुमाने लिङ्गं तावतापि नान्तरी-यकप्रभोजने व्यभिचारवारणात् तत्फले तदानीमिच्छाविरहेण

(१) सरसो दूरस्थत्वात् तददृष्टितोयसम्बन्धजन्यमुखे बलवद्देशो भव-तीति भावः ।

असत्त्वे सतीत्यस्य प्रयोजकत्वमाह, 'अतएवेति, विशेष्यभागाप्रतिसन्धाना-देव । तत्र लिङ्गाप्रतिसन्धानमित्येकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'तो-येति तोयविशेषसम्बन्धेनेत्यर्थं, सैकदेशिमतं दूषयति, 'कार्येति कृति-

शान्तिसाधनत्वं तस्य च सरोऽवगाहनेऽपि सञ्जातं अन्यथा दृष्टिरपि तत्साधनं न स्यात् सरोऽवगाहनादपि तत्सिद्धेः ।

कार्यसाधनत्वञ्च कृतिसाध्यत्वे न लिङ्गं पाकादिवदोदनादेरपि^(१) प्रवृत्तेः पूर्वं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात् ।

तदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि विरहादिति प्रसयन्ति, तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'कार्येति, 'कार्यसाधनत्वं' सत्यन्तसहितमिदानीन्तनमतप्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं, 'हेत्वभावादिति, इदमुपलक्षणं नाम्नीयकद्वयभोजनजन्यफले तदानीमिच्छाविरहेऽपि नाम्नीयकविधया अन्यमोक्षप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन तद्भोजने व्यभिचारस्य दुर्मारत्वात् "प्रचालनाद्वीतिन्यायेन साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेष्ट्य हेतौ तत्प्रवेशधान्याध्यत्वात्^(२) इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वस्य^(३) तावताप्यनिर्वाहाच्चेत्यपि बोध्यं ।

(१) पाकादिव भोजनादावपीति ग० ।

(२) कृतिसाध्यसाधनत्वप्रवेशस्थान्याध्यत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु तदपि साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेष्ट्य इष्टसाधनत्वं साध्ये प्रवेशितमिति तुल्यमित्यत आह, इष्टसाधनत्वेति ।

साध्येत्यर्थः, ननु सामग्येव मासमत आह, 'प्रवृत्तीति, यथाच सामग्येव नेति मात । 'तत्प्रकारकेति, यद्यपि शुद्धमते श्रुतिविशेष्यरजतत्वप्रकारकेच्छया अथवाभूतज्ञानसाध्यतया व्यभिचारस्तथापि तत्प्रकारिकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकमतिरिति नीतिरिति नियमोऽस्ति च भेदाग्रहहेतुतावाच्चेदकतया रजतत्वप्रकारकज्ञानं

नन्वेवं^(१) लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकं अस्तु प्राथमिक-
त्वात् आवश्यकत्वाच्च । न च साधवात् कृतिसाध्यत्वः
ज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ तदा मानाभावेन
युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामग्र्यानुमितिप्रतिब-

‘लिङ्गज्ञानं’ कृतिसाध्यत्वानुमापकलिङ्गज्ञानं, तथाच दृष्टसाधन-
ताज्ञानं प्रवर्त्तकमायातमिति भावः । ‘प्राथमिकत्वादिति, यद्यपि
प्राथमिकत्वं^(२) न तर्कः किन्तु प्रथमोपस्थितत्वमेव, तथापि तन्मते
ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया प्राथमिकत्वे प्रथमोपस्थितत्वमपीति भावः ।
स्वमते हेतुमाह, ‘आवश्यकत्वादिति अवश्यकृतनियतपूर्ववर्त्तिताक-
त्वादित्यर्थः, तथाच कृतनियतपूर्ववर्त्तिताकस्यानन्यथासिद्धत्वमात्रं
कल्पनीयमिति साधवमिति भावः । ‘साधवादिति अवच्छेदक-
साधवादित्यर्थः, ‘तथा’ प्रवर्त्तकं, यद्यपि दृष्टसाधनताकिङ्गककृति-
साध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे सावच्छेदकसाधवं, तथापि प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने
प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति मताभिप्रायेणेदं, ‘तदा’ प्रवृ-
त्तिपूर्वं, ‘युगपदुपस्थित्यभावादिति प्रवृत्तिपूर्वमुभयवादिसिद्धत्वा-
भावादित्यर्थः । ननु अनुमितिषामग्रेव मानमित्यत आह, ‘प्रवृत्ति-
सामग्रेति तथाचानुमितिषामग्रेव नास्तीति भावः^(३) । यद्यपि यत्र
परामर्शकाले मोपादानप्रत्यक्षं तत्रैव न प्रवृत्तिसामग्री, तथाप्यत्र

(१) एतच्च नैयायिकेनाग्रहितं ।

(२) प्राथमिकत्वं प्रथमोत्पत्तिकत्वं, न तर्कं इत्यत्र न तन्त्रमिति पाठान्तरं ।

(३) प्रतिबन्धकाभावस्यापि सामग्रीघटकत्वादिति भावः ।

न्याच्चेति चेत्, न, सिद्धज्ञाने कृतिसाध्यत्वाप्रकाशे
तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात् । अतएव सिद्धान्त-
ज्ञानमपि न प्रवर्तकं । ननु पाकादिः कृतः क्रिय-
माणोवा न पक्षः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात्, नाप्यना-
गतः, भाविपाके मानाभावेनाश्रयासिद्धेः, पाकत्वं

प्रवृत्तिपदं चिकीर्षांपरं, चिकीर्षां प्रति च शोपादानप्रत्यक्षं कारणं
मानाभावादिति भावः । 'कृतिसाध्यत्वाप्रकाश इति कृतिसाध्यत्वा-
विषयक इत्यर्थः, 'तस्याहेतुत्वादिति तस्य हेतुत्वासम्भवादित्यर्थः,
तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वादिति भावः । 'अतएव' चिकीर्षायां
तस्य हेतुत्वासम्भवादेव, 'सिद्धान्तज्ञानं' नित्यस्थले श्रौचादिमूलज्ञानं,
'तस्य कृतिसाध्यत्वं इति तच्छेदनीयज्ञानकृतिसाध्यत्वं इत्यर्थः, 'माना-
भावेन' तदा मानाभावेन, (१) परैः सामान्यप्रत्यक्षत्वेन भूयःपगमादिति
भावः । 'आश्रयासिद्धेरिति आश्रयस्य पक्षत्वेनाभिमतस्य भविष्यत्-
पाकस्यानिवृत्त्यादित्यर्थः, तथाच तत्प्रकारकानुमितिं प्रति तज्ज्ञानस्य

(१) भविष्यत्पाकेऽपि कालान्तरे यद्युसंशेतादिसत्त्वाभावाभावेनेष-
सङ्गवन्त पूरकसम्बन्धितार्थमाह, वेदा मानाभावेनेति ।

तथापि प्रयोजकमिति भावः । 'अतएवेति, तत्रापि कृतिसाध्यत्वाप्रकाश-
दन्यथा सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः । 'यथादिति काशिकव्याख्या यत्तदर्थम् ।
तत्रात् तत्कारणे कृतिसाध्यत्वं सिध्यति एतच्च तच्च वाच्यतमिति ।

भविष्यद्दृष्टिं सामान्यत्वात् गोत्ववत् इति मानमिति चेत्, न, मानाभावेन गोत्वेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाक-
मात्रं पक्ष इति चेत्, न, मात्रार्थो यदि पाकत्वं तदा
बाधोलिङ्गासिद्धिश्च । सर्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धभागे
बाधोऽनागतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासीनः

हेतुतया तज्ज्ञानं विना कथं तत्पक्षकानुमितिरिति भावः ।
'भविष्यदिति एतत्कालीनप्रागभावप्रतियोगिवृत्तीत्यर्थः, न तु
प्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वमात्रं^(१) यदा कदाचिद्वर्त्तमानप्रागभावप्रति-
योगिवृत्तितया सिद्धसाधनापत्तेः, 'सामान्यत्वादिति, यद्यपि सामा-
न्यत्वं जातित्वं तद्यात्म-मनस्वादी अतीतचैवादिमाचवृत्तिचैत्रत्वादि-
जातौ च व्यभिचारि समानकालीनानेकानित्यसमवेतत्वे सतीत्यनेन
विशेषितेऽपि कुलालविशेषादिजन्यतावच्छेदकातीतघटादिमाचवृ-
त्तिजातौ व्यभिचारि, तथापि स्वाश्रयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगि-
वृत्तिधर्मत्वादित्यर्थः, 'यदि पाकत्वमिति, पाको मीयते इतर-
भिसत्त्वेन प्रतीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्येति भावः । 'तस्य' पाकस्य, निर्द्धार-
रणे षष्ठी^(२) । 'वर्त्तमानाद्युदासीन इति वर्त्तमानत्वादिकं पक्षता-

(१) न तु वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमात्रमिति ख० ।

(२) तन्मध्ये यः सिद्धभागस्तत्रेत्यर्थः ।

'अप्रसिद्धेरिति, एतद्योग्यलक्षणं व्यात्मत्व-चैत्रत्वादौ व्यभिचारोऽपि बोध्यः ।
'वर्त्तमानेति विज्ञेय्य यदि पक्षः क्रियते तदैव दूषणावकाशो नान्यथेत्यभि-

पाकः पद्यः पाकसामान्ये च कृतिसाध्यत्वं न बाधितमित्यपि न, सिद्धस्य पद्यत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेः सिद्धविषयत्वे बाधात् भिन्नविषयत्वे वा सिद्धविषयेऽप्यप्रवृत्त्याद्यनुत्पादकत्वाच्च । कृत-क्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यत्वज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतियोत्पद्यते, अन्यन्यगतिकत्वेन तथाकारणस्वभावकल्पनादिति चेत्,

यच्छेदकेऽनिवेश्येत्यर्थः, 'पाकः' पाकत्वेनेव पाकः, 'पाकसामान्ये' पाकसावच्छिन्ने, तत्तत्पाकस्वरूपेणैव सिद्धपाके बाधज्ञानात् तथाच पाकस्वरूपेण पाके बाधज्ञानाभावात् पाकसावच्छिन्नपाकपक्षिके-
वातुमिति रिति भावः । 'सिद्धस्य' ज्ञातव्यं, 'अनुमितेः' उक्तानुमितेः, 'सिद्धविषयत्वे' पाकस्वरूपेण सिद्धपाकविशेष्यकत्वे, 'बाधात्' बाधितविषयकत्वप्रसङ्गात् अन्यथाख्यातिनप्रसङ्गादिति यावत्, अन्यथा-
ख्यात्यभ्युपगमे दूषणमाह, 'भिन्नविषयत्व इति सिद्धमात्रविशेष्यकत्वे इत्यर्थः, 'अनुत्पादकत्वादिति समानविशेष्यत्वेनैव तयोः कार्यं कारण-
भावादिति भावः । शङ्कते, 'कृत-क्रियमाणसाधारणेति इदानीम-
नत्वाद्यविषयकत्वप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानादेवेत्यर्थः, तथाच प्रवृत्तिसाध्यता-
मात्रं साध्यमतो नान्यथाख्यातिरिति भावः । ननु तथापि अन्य-
विषयकज्ञाने कथमन्यत्र चिकीर्षा स्यादित्यत आह, 'अन्येति,

मानं, सामान्यस्य यावद्विद्येयवियतत्वादतिवृत्त्याभावात् सामान्येण रूपेण च सिद्धस्यैव पक्षलादुक्तदोषत्वादवस्यमिव्याह, 'सिद्धस्येति, 'कृतेति, यद्यपि-
ज्ञानादेः समानविषयत्वं प्रागुक्तं तथापि भिन्नवादिमतेनेदं । 'वातुमिति

तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं
ज्ञाने नास्तीत्यन्यप्रकारकज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् ।
तथाच लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु प्राथमिकत्वात् ।

यत्तु स्मृतपाके कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिः स

‘तथाकारणस्वभावेति समानप्रकारकत्वेन कार्य-कारणभावकल्पना-
दित्यर्थः, ‘तादृशमिति इदानीन्तनमप्रवृत्त्युत्तरभविष्यत्वरूपमित्यर्थः,
‘नास्ति’ विषयो न भवति ।

‘स्मृतपाके’ पाकत्वरूपेण सृष्टे सिद्धपाके, ‘कृतिसाध्यत्वासंसर्गा-
ग्रहादिति इदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहादित्यर्थः, स्मृ-
णात्मकेदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वग्रहसङ्कतादिति श्रेयः, तथाचा-
नुमानाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । न चैवं तत्प्रकारकसंवा-
दीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमभङ्ग इति^(१) वाच्यं । यत्त्व-
तत्त्वादेरननुगमात् कृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्य एव तथा नियमात् ।
न चैवं लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्तकमस्त्विति^(२) वाच्यं । सर्वत्र प्रवृत्तिपूर्व-
मनुमानानभ्युपगमेन लिङ्गज्ञानस्य पूर्ववर्तिताया एवाभिद्धेरिति
भावः । ननु कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहस्य प्रवर्तकत्वे सञ्जातबाधदशायां

(१) या यत्प्रकारिकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानजन्येति नियमभङ्ग इत्यर्थः ।

(२) प्रवृत्तिसाध्यतास्यच तादृशनियमसत्त्वाभिप्रायेणैव लिङ्गज्ञानस्य प्रव-
र्तकत्वं निराकृतमिति भावः ।

एतदनन्तरं भविष्यत्सारूपमित्येके, इदानीं कृतिसाध्यत्वरूपमित्यन्ये, ‘सिद्धत्वेन’
सिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः ।

चासंसर्गाग्रहः दृष्टसाधनताग्रहादिति । तच्च, स्मृत-
पाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्यत्वासंसर्गाग्रहेऽनुमान-

चेत्यवन्दनादौ कथं प्रवृत्तिवारणमित्यत आह, 'स चेति, 'दृष्टसाध-
नताग्रहादिति दृष्टसाधनताज्ञानाधीनः स न प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः,
अधीनत्वञ्च एककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं चण्डयसाधारणावव-
हारोत्तरकालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं वा । न चेवं असंसर्गाग्रहा-
भावरूपतया अनादित्वेन धिरकालीनेष्टसाधनताज्ञानमादायाति-
प्रसङ्गः^(१) समानप्रकारकसाधनत्वज्ञानस्य दृष्ट्याविरोधितया दृष्ट-
साधनताज्ञानविशिष्टस्य पूर्वसत्तायास्तत्प्राप्तेऽन्येष्वित्येवमिति वाच्यं ।
गुरुनयेऽभावस्याधिकरणज्ञानरूपतया असंसर्गाग्रहात्पुत्पादाद्भवि-
नाप्रशासित्वादिति भावः ।

केचित्तु ननु सञ्ज्ञातवाच्यदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय
दृष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया कथं स्मर-
णात्मकेदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वाद्विज्ञानसङ्कलिततदसंसर्गाग्रहात्प्रवृ-
त्तिरित्यत आह, 'स चेति, 'असंसर्गाग्रहः' अग्रहीतासंसर्गक इदा-
नीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वग्रहः, 'दृष्टसाधनताग्रहादिति तद्रूपोद्बोध-
कादित्यर्थः, तथाच स्मरणात्मकतज्ज्ञानमप्युद्बोधकविषयेष्टसाधनता-
ज्ञानजन्यमिति भाव इति व्याचक्षुः ।

'सिद्धत्वेन' सिद्धलक्षणाविशेषदर्शनेन, 'कार्यत्वासंसर्गाग्रहे' इदा-
नीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहे, 'अनुमानवाधादिति इदानीन्त-

(१) सञ्ज्ञातवाच्यदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

वाधात् । स्मृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न गृह्यते इति चेत्, तर्हि स्मृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तत सिद्धौदनोऽपि पाके तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तत, तत्र पाकादौ सिद्धत्वग्रहात्तदसंसर्गग्रह इति चेत्तुल्यं । अपि च स्मृतपाके कार्यत्वासंसर्गाद्विद्यमाना-

नमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गग्रहविरहादित्यर्थः । 'सिद्धत्वग्रहे' सिद्धत्व-
ग्रहदशायां, 'पाके' पाकान्तरे, 'सिद्धौदनोऽपि' सिद्धौदनमाचको-
ऽपि, सिद्धपाकातिरिक्तपाकरहितोऽपीति यावत्, ओदनकाम इति
शेषः, 'तृप्तोऽपि' सिद्धभोजनातिरिक्तभोजनरहितोऽपि, तृप्तिकाम-
इति शेषः, 'प्रवर्त्तत' इत्यन्तु एव पाका इत्यन्त्येव भोजनानि इत्यव-
धारणदशायां प्रवर्त्तत, 'पाकादौ' सिद्धपाकादौ, 'सिद्धत्वग्रहात्'
सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात्, 'तुल्यमिति असिद्धपाकादिसत्त्वस्थलेऽपि
सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात् सिद्धपाकादौ तदसंसर्गज्ञानं तुल्यमित्यर्थः ।
नतु किञ्चित्पाकादेरसिद्धत्वस्थले सिद्धपाके सत्तत्पाकत्वरूपेण तादृ-

'तर्हीति, तत्र कार्यत्वासंसर्गग्रहादिति भावः । तथापि यदि न तद्व्यवहृ-
त्ताह, 'सिद्धौदनोऽपीति, नतु विशेषरूपेणासंसर्गग्रहेऽपि सामान्येन रूपेणा-
संसर्गाग्रहः स्यादित्यस्त्वेराह, 'अपि चेति, विद्यमानासंसर्गाग्रहे हेतुमाह,
'कार्यत्वेति । 'किञ्चेति, यद्यप्यत्रेष्टापत्तिः समानप्रकारकतया च नातिप्रसङ्ग-
स्तथापि समानविषयके हेतौ सम्भवति भिन्नविषयको न कथ्यते इति भावः ।
'अत्रेति प्रामात्ररामिप्रायं भूम इत्यर्थः, 'पक्षतेति, पक्षतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नधर्मिज्ञानस्यैव पक्षज्ञानत्वमाश्रयसिद्धिरिति भावः । नन्वेवं पक्षधर्मी-
ताज्ञानस्यानुमितिहेतोरनुपपत्तिः अप्रसिद्धस्यैव पक्षस्यानुमितिर्विषयताभ्युप-

प्रवृत्तिमाध्यत्वासंसर्गग्रहसन्नेऽपि पाकत्वरूपेण तदसंसर्गाग्रहसत्तात्
 तेन रूपेण प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना पाकत्वरूपेणैव सिद्धत्वज्ञाने तु प्रवृ-
 त्तिरेवासिद्धा इत्यन्त एव पाकादत्यवधारणदशायाञ्च पाकत्वरूपे-
 णैव तदसंसर्गग्रहाच्च प्रवृत्तिः कलत्रलेन तथैव कल्पनात् । न चेत्
 सिद्धपाके सामान्यतः^(१) तदसंसर्गाग्रहादसिद्धपाक इव नियमतः
 सिद्धपाकेऽपि सामान्यत इच्छा-प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । अवि-
 द्भविष्यत्तस्य कार्य्यत्वावच्छेदकतया सिद्धे तयोरनुत्पत्तेरित्यस्मरसा-
 दाह, 'अपि चेति, 'कार्य्यत्वासंसर्गात्' इदानीन्तवमप्रवृत्तिषाद्य-
 त्वासंसर्गस्य विद्यमानत्वात्, 'विद्यमानासंसर्गाग्रहादिति कारयौभूत-
 ज्ञानविषये धर्मिणि विद्यमानो यः कृतिषाध्यत्वासंसर्गस्तस्याग्रहा-

(१) सामान्यधर्मप्रकारेणेत्यर्थः ।

तमेन पूर्वं तद्वृत्तितया हेतोरग्रहात् । न च पञ्चधर्मतात्रावमहेतुरेव परम्य
 अतएव तदुपदर्शक उपमणौऽपि न तेनेष्यत इति वाच्यं । तस्य हेतुवचनेनैव
 ज्ञानादत एव व्याप्यत्वावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतात्रावमं तत्प्रकारकव्याप्ति-
 स्मरणे तस्य परामर्श इति चेत्, अथ वदन्ति, पञ्चसाकाङ्क्षोभूयोपस्थितस्य
 हेतोरसंसर्गाग्रह एव तस्यानुमितिहेतुत्वाभिमतः, अस्ति च पाक्षत्वावच्छेदेन
 प्रवृत्तहेतोरसंसर्गाग्रहः सिद्धपाके तदसंसर्गाग्रहेऽपि पाकत्वावच्छेदेन तद-
 भावात् अन्वया पाको न मद्विद्यसाधनमित्याद्यभिप्रायोऽपि स्यात् एवञ्च
 तदवच्छेदेन हेतोरसंसर्गाग्रहादसंसर्गावच्छिन्नविषयाऽनुमितिर्भवतीत्येव सकल-
 साधारण्यं भवति प्रवृत्ते पाकत्वं, 'तथेति तदवच्छिन्नायतनपाकविषयानुमितिः,
 इयांस्तु विशेषो यथाविद्यमानस्य लिङ्गासंसर्गस्याग्रहादसंसर्गाग्रहात् अन्वयौक्त्यासंसाध्यमात्रं ।
 विद्यमानस्य लिङ्गासंसर्गस्याग्रहादसंसर्गाग्रहात् अन्वयौक्त्यासंसाध्यमात्रं ।
 न च भिन्नप्रकारकविरोधिज्ञानस्याप्रतिपत्त्यकत्वात् सिद्धपाकत्वेन कृति-

संसर्गाग्रहादिसंवादिनी प्रवृत्तिः स्यात् । तत्त्वावश्यकतादिति
पाकज्ञानादेज्ञातेऽसिद्धे पाके इच्छा-प्रवृत्ती स्यात् । अनिय-

दित्यर्थः, 'विमंवादिनी' कृत्यसाध्यविषयिणी, कारणीभूतज्ञानवि-
षये धर्मिण्यविद्यमान-विद्यमानयोः कृतिसाध्यत्वासंसर्गयोरग्रहस्यैव
प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे^(१) प्रयोजकतादिति भावः ।
न तु प्रवृत्तिविषये कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्याविद्यमानत्व-विद्यमानत्वमेव
प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे प्रयोजकं, न तु कारणी-
भूतज्ञानविषये तदविद्यमानत्वादिकमित्यस्येराह, 'किञ्चेति, 'सिद्ध-
पाकज्ञानात्' सिद्धपाकज्ञानादेव, 'इच्छा-प्रवृत्ती' संवादीच्छा-प्रवृत्ती,

(१) इन्दात् पर इति न्यायात् कृतिसाध्यत्ववद्विषयकत्वे तदभाववद्विषय-
कत्वे चेत्यर्थः ।

साध्यत्वासंसर्गे प्रवृत्तीतेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाकस्यानुमितौ मानमस्तीति
साध्यं । असदसंसर्गाग्रहस्य प्रमानुमितौ कारणत्वेन कलमवीजस्य यवाद्भूर-
इव भ्रमानुमितावसामर्थ्यात् सिद्धपाकविषयत्वेऽनुमितेर्भ्रमत्वौचित्यात् ।
नन्वेवं यत्र सन्निहृष्टे पर्वते धूमासंसर्गेऽप्रवृत्तीतेऽपि व्यवहिते धूमवति
सदग्रहात् पर्वतत्वावच्छेदेन न न प्रवृत्ती इति यथोक्तसामग्रीसत्त्वादसन्नि-
हृष्टपर्वतविषयानुमितिः स्यादिति चेत्, न, तत्र साकाङ्क्षीभूय हेतोरभावात्
घट-घटत्वे इत्यादि समूहालम्बनवैलक्षण्येनायं घट इत्यत्र यथा साकाङ्क्षीभूय
घटत्वभावं तथेष्टापि लिङ्गभावं विवक्षितमिति । तच्चिन्त्यं, पक्षसाकाङ्क्षी-
भूयोपस्थितत्वं किं यच्चलिततयोपस्थितत्वमुत पक्षेण सममप्रवृत्तीतासंसर्गी-
भूयोपस्थितत्वमन्यदा, नाद्यः प्रवृत्तेऽजायतस्य पक्षत्वेन तदभावात् अन्यथा
असंसर्गाग्रहहेतुत्वोपवर्गनाशोपपत्तेः, न द्वितीयः अयसन्निहृष्टपर्वतविषयानुमि-

श्रमवृत्तिमाध्यत्वात्प्रभुपगते स्थातामित्यर्थः, तथाच पाकेत्वादिप्रकार-
 तेन दीक्षा-प्रवृत्तौ प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य समानविशेष-
 कत्वेन कार्य-कारणभाव इति भावः । यद्यपि उक्तनियमवत्त्वात्
 पाकत्वादिप्रकारकसंवादीक्षा प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतु-
 त्वेऽपि तन्नये तस्य समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे मानाभावः
 स्थायवात् समवायघटितसामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्या पाकत्वादि-
 प्रकारकेक्षां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवात् । न
 चैवं पाकत्वादिप्रकारकपाकज्ञाने तद्रूपेण पाकेच्छोत्पत्तिद्वारा
 नियमतः पाकत्वादिप्रकारकघटादीक्षाप्रसङ्गः विनिगमकाभावात्
 गृह्यते दण्डादिप्रकारकज्ञानं विनापि जायमानायां दण्डादि-
 प्रकारकविषयवादीक्षायां अभिप्राय दण्डादिप्रकारकेक्षायामपि

(१) या यत्प्रकारिकेच्छेत्यादिनियमवत्त्वादित्यर्थः ।

त्यापत्तेः, नान्य तद्विनियतोः । किञ्चासंसर्गाग्रहस्यानुमितिविनाशयोत्वे हेत्वभा-
 वेन अन्यथापत्त्यातिनिराकरणं तस्य न स्यात् असंसर्गाग्रहैविध्योऽनुमिति-
 द्वैविध्यसम्भवात् अतएव प्रामाण्यैः प्रागुक्तं, न च शब्दानुमानाभावात् सा यो-
 ग्यतादिमत्तया शब्दस्य लिङ्गवत्तया पक्षस्य ज्ञानाच्छब्दानुमितौ, न चानाते
 तद्गानं सम्भवति हेत्वभावादेवेति । अपि. च ज्ञानवात् पक्षे लिङ्गसंसर्गाग्रहस्यै-
 वानुमितिहेतुत्वं, एतेन पाकत्वं भविष्यत्साधनत्वसमानाधिकरणमिति प्रकारेण
 वस्तुगत्यानागतं पाकं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाव्य प्रत्यक्षेण गृह्यते इति तदग्रह-
 एव पक्षधर्मतायद्यो विवक्षितः । न चैवं पक्षधर्मत्वाग्रह एवानागतस्य पाकस्य
 विषयत्वादपसिद्ध एव पाकं पक्षधर्मतावन्नात् सिध्यति इत्यपिमप्यवि-
 रोध इति वक्तव्यं । विशेष्यत्वस्य स्वात्म्येण तद्वन्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायात् । न च
 समानाधिकरणमित्यवशिष्टकरणं विशेष्यमतस्तदुपस्थितिं विना कथं विविष्ट-

संज्ञकनियमबलेन दण्डादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वादिति
वाच्यं । तत्प्रकारकसंवादीच्छाया एव तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनि-
यमेन पाकत्वविशेष्यकत्वदण्डविशेष्यकत्वादिरूपस्य संवादित्वस्यापि
कार्यतावच्छेदके निवेष्टात् । न च तथापि पाकत्वप्रकारकघटादि-
भ्रमात् पाकत्वप्रकारकपाकेच्छापत्तिरिति वाच्यं । परैः भ्रमानभ्यु-
पगमात् तदभ्युपगमे च पाकत्वादिमविशेष्यकत्वादिरूपसंवादित्वं
कारणतावच्छेदकेऽपि प्रवेगनीयं घटत्वादिप्रकारक-यत्किञ्चिद्घटा-
दिज्ञानात् घटत्वादिरूपेण घटाद्यन्तरे दृष्टोत्पत्तेश्च प्रकृतवदिष्ट-
त्वात्, तथाप्युक्तनियमबलात् पाकत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति पाकत्वा-
दिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे भ्रवे उक्तातिप्रसङ्ग-व्यभिचारयोर्वारणाय
पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पाकविशेष्यकज्ञानत्वेन पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पा-

धीरिति वाच्यं । गुह्यतये विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्यणान्तरबोधादेव
विश्रित्यैवैश्रित्यबोधेऽपूर्वविशेष्यविषयत्वस्वीकारादित्यपास्तं । अत्रानिष्टपर्वत-
विषयानुमित्यापत्तेः तत्रापि पर्वतत्वं धूमसमानाधिकार्यमिति प्रकारेणा-
सन्निरूप्यं पर्वतं वैश्रित्यकोटावन्तर्भाव्यं पक्षधर्मताग्रहसम्भवात् । अन्ये तु
सिद्ध एव पाके पाकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मताज्ञानं समागप्रकारकज्ञानस्यैव
विरोधितया विशेष्यतो अतिरेक्यहेऽपि सामान्यतोऽन्यधोसम्भवात् असं-
सर्गाग्रहवत् । न चैवं पक्षधर्मताभ्रमादनुमितिभ्रमापत्त्या विसंवादिप्र-
स्थापतिः पाकत्वाधिकार्याधिकार्यत्वलक्ष्यपरम्परासम्बन्धस्य विद्यमानस्यैव
विषयोक्तत्वेन प्रतीतेरभ्रान्तत्वात् । अतएव पैकाकारमपि लोहितः स्फटिक-
इत्यादिज्ञानं संसर्गमेदेन प्रमा अप्रमा चेति सर्वदर्शनसिद्धान्तविषयाबाधेन
पक्षधर्मताभ्रमेऽप्यनुमितिप्रमात्वात् । न चैवं साध्यभागमपि परम्परासम्बन्धेन
सिद्धपाकविषयकमेवास्तु तत् कुतोऽनागतताम इति वाच्यं । यत्सम्बन्धपुर-

कविश्रेष्ठकेच्छात्वेन कार्य-कारणभावः समवायघटितसामानाधिक-
रण्यं प्रत्यासत्तिः । यदा तत्पुरुषीयपाकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तत्-
पुरुषीयपाकत्वप्रकारकेच्छात्वेन पाकत्ववद्भूतिविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः
इत्यादिकमेतैव कार्य-कारणभावः कल्प्यते, न तु समवायघटित-
सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या पाकत्वप्रकारकज्ञानत्व-पाकत्वप्रकारक-
पाकत्वाश्रयविशेष्यकेच्छात्वादिना, भिन्नविशेष्यकज्ञानव्यावृत्तकारणत्वे
सम्भवति तस्याधारणकारणत्वकल्पनानुद्देशेन साधवस्याप्यकिञ्चित्कर-
त्वात्, अन्यथा जितं क्षतीष्टधाधनताज्ञानहेतुत्ववादिनेत्यभिप्रायः ।
यद्यप्ययं पाकः पाकपूर्ववर्ती पाकत्वात्, अयं कालः पाकप्रागभा-
ववान् सृष्टिकाक्षत्वात्, अयं प्रागभावः पाकप्रतियोगिकः पाकेतरा-
प्रतियोगिकत्वे सत्यभावत्वात्^(१) इत्यनुमानात् पाकः प्रमेय इत्यादौ

(१) सत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य
हेतुत्वादिति भावः ।

स्फादेयं हि व्याप्तिज्ञाने सामानाधिकरण्यप्रतिपोगितया साध्यं निषयक-
व्याप्तिधीजग्यायामनुमितौ तेनैव सम्बन्धेन यत्ते साध्यं भासतेऽन्यथानुमितौ
सम्बन्धमाने नियमो न स्यात् प्रकृते च कृतिसाध्यत्वेन साक्षात्सम्बन्धेन
व्याप्तिर्यङ्गीतेति कथं तत्परम्परासम्बन्धोऽनुमितिविषयस्तथा च सिद्धे नाध-
र्यवेत्यनागतसिद्धिः । न च परम्परासम्बन्धघटकानागतव्यक्तेरमाने दोषतादव-
स्थाप्रमितिं साध्यं । वैशिष्ट्याद्यावत्स्यैव विशिष्टज्ञानविषयत्वाभ्युदगमादिति
वदन्ति । तदपि चिन्त्यं, सम्भते हेतोरपि कालघटितवयसाप्रसिद्धत्वेन परम्परा-
सम्बन्धेनापि तद्विशिष्टबुद्धिसम्भवात् विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं दिना
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासम्भवात् । किञ्चैवमसन्निवृत्तपर्वतानुमित्यापत्तिदुर्वारं
तत्रापि सन्निवृत्ते पर्वते धूमाभावग्रहेऽपि पर्वतत्वाधिकरण्याधिकरण्यपर-

ति । अत्र ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्धत् सिद्धे
वाधात् अनागतपाकमादाय सिध्यति । पक्षतावच्छे-

पाकादिपदाच्च अनागतपाकस्यापि ज्ञानं सम्भवति परनये पक्षधर्म-
तावललभ्यसाध्यव्यक्तिप्रसिद्धेः योग्यतावललभ्यसाध्यव्यक्त्युपस्थितेऽद्यानु-
मिति-शब्दबोधयोरनङ्गत्वात्, तथापि यस्य न तादृशानुमानाद्य-
वतारस्तस्य प्रवर्तकज्ञानप्रकारमाह, 'अत्र ब्रूम इति, 'पाके' पाकत्व-
विशिष्टे, 'सिद्धे वाधात्' सिद्ध एव बाधज्ञानात्, अनागतपाके
बाधज्ञानविरहादिति यावत्, 'अनागतपाकमिति अज्ञातमप्यना-
गतपाकमित्यर्थः, 'सिद्धे वाधादिति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते
पाकत्वरूपेण अनागतपाकभाने सिद्धे बाधज्ञानस्यानुपयोगात् ।
न चानागतपाकमात्रविशेष्यकज्ञानार्थं तदुपयोग इति वाच्यं ।
तन्मात्रविशेष्यकज्ञानाभावेऽपि सतिविरहात् । किञ्च सिद्धे बाधज्ञानं
तत्तत्पाकत्वेन पाकत्वेन वा, नाद्यः, तत्सत्त्वेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाक-
ज्ञानसम्भवात्, ॥ द्वितीयः नव्यमते भिन्नधर्मिकस्यापि समानधर्मि-

परसम्बन्धेन धर्मविशिष्टप्रत्ययसम्भवात् । नचेष्टापत्तिः, तदा तत्र वल्लार्थि-
प्रवृत्त्यापत्तेः । अथ यत्सम्बन्धपुरस्कारेण यामिष्यहे सामानाधिकरण्यप्रति-
योगितया हेतुभावं तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मिणाश्चानुमितिप्रयोजकमन्यथा-
तिप्रसङ्गात् धूमे च संयोगरूपसाक्षात्सम्बन्धस्तथा तथाच परम्परासम्बन्धेन
तज्ज्ञानमकिञ्चित्त्वरमिति चेत्, हन्तैवं प्रकृतेऽपि हेतुसाक्षात्सम्बन्धपुर-
स्कारेण यामिष्यह इति परम्परासम्बन्धेन तज्ज्ञानमकिञ्चित्त्वरमिति तुल्यं ।
अपि च सिद्धपाके परम्परासम्बन्धेन यदि हेतुभावं तदा समानप्रकारकज्ञान-
स्यैव विरोधित्वमित्यभिधानं अर्थं सिद्धपाकत्वावच्छेदेनापि परम्परासम्बन्धेन

दकथर्मसामानाधिकरणं साध्यमानस्य लिङ्गेन सिद्ध-
 तीत्यनुमाने कृतत्वात् यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्नि-
 माघं न बाधितं इत्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति तथा
 प्रसिद्धपाके कृतिसाध्यत्वबाधेऽपि पाकमाघे न बाधित-

भावच्छेदकबाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तत्सत्त्वे पाकत्वेनानागतपाक-
 भानस्यायसम्भवादिति ध्येयं । ननु पक्षतावच्छेदकरूपेण तदुपस्थितिं
 विना कथं तत्रातुमिति रित्यत आह, 'पक्षतेति पक्षतावच्छेदक-
 विशिष्टवैशिष्ट्यमित्यर्थः, 'साध्यमानस्य' साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य,
 'इत्यनुमाने कृतत्वादिति इत्यस्यैव अनुमानकृतत्वादित्यर्थः, न तु
 पक्षतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते साध्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितस्य वैशिष्ट्यं
 सिध्यतीति कृतमिति भावः । इदञ्च 'पक्षेत्यादौ हेतुः, 'पाकमाघे'
 पाकत्वावच्छिन्ने, तथाच पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेवातुमिति हेतुः
 न न तत्पक्षकातुमितौ तज्ज्ञानमिति भावः । ननु तथापि कुत्र
 हेतुनन्तापरामर्शः सिद्धे इदानीन्तनत्वघटितहेतोर्बाधात् अनागते

हेतुप्रवृत्तिसम्भवात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावग्रहणस्यैव तत्सम्बन्धविषयकतन्-
 ज्ञानविरोधित्वात् । अतएव साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नसौहित्याभावनिश्चयेऽपि
 परम्पर्यासम्बन्धविषयकं लोहितः व्यटिकइत्यादि ज्ञानं स्वार्थसिद्धे तस्माद-
 प्रसिद्धपाकसिद्धिरिति चिन्ता । यत्तु मुख्यत्वप्रकारकसिद्धसुखद्वानादिष्वा-
 स्वाभावादानागते सुखे इच्छासमावप्रकारकत्वस्यैव तन्मते विवासकत्वात्
 तत्तत्तद्विच्छाद्याहिवा मनसा तद्विषयकतया अनागतसुखज्ञानं तत्तत्तत्-
 पक्षकभोजनसाध्यत्वानुमित्या पक्षधर्मवाग्लानागतभोजनसिद्धौ तत्पक्ष-
 कौदनसाध्यत्वानुमानानन्तरं तत्पक्षकपाकसाध्यत्वानुमानेनोक्तरीत्यानागत-

च ज्ञातुमशक्यत्वात् तदिन्द्रियसन्निकर्षविरहात् । न चायं पाकः
पाकप्रागभावकालीनः पाकत्वात् अयं कालः पाकप्रागभाववान्
कालत्वात् इत्याद्यनुमित्या पक्षधर्मतावत्त्वाद्नागतपाकसिद्धौ तत्रैव
हेतुमत्ताग्रहसम्भव इति वाच्यं । तस्य ज्ञानेऽपि तत्र लिङ्गवैशिष्ट्य-
ग्रहासम्भवात् परेर्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् 'अज्ञातमप्यनागतं
पाकमादाय सिद्ध्यतीति मूलोक्तासङ्गतेष्व पक्षधर्मताज्ञानानुरोधे-
नामागतपाकज्ञानस्यावश्यकत्वात् । अथ सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वेन
हेतोर्बाधग्रहेऽपि पाकत्वप्रकारेण तत्रैव हेतुमत्वज्ञानं स्यात् समान-
प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वात् । न चैवमनुमितिरपि सिद्ध एव
स्यात् न त्वनागतपाके तथाच तज्ज्ञानाभावेन तत्र प्रवृत्तिर्न
स्यादिति^(१) वाच्यं । समानप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानस्यैव अनुमिति-

(१) तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य
हेतुत्वादिति भावः ।

पाकसिद्धौ क्षतिसाध्यत्वानुमानं । यदा इष्टसाधनत्वहेतुत्वानुरोधेन तादृश-
सुखोपस्थित्यावश्यकत्वे तत्सुखं पाकसाध्यौदनसाध्यभोजनसाध्यमित्यनुमित्या
एकदैवावच्छेदकतया अनागतपाकादिभानमिति तच्चिन्त्यं, ज्ञानस्याप्रत्यास-
त्तित्ववादिनां गुरुणामिच्छाप्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् न्यायनयेऽपि तदनङ्गी-
कारात् कथं तर्हि सुखमिच्छामोति धी । न च गुरुणां विशिष्टवैशिष्ट्य-
निर्वाह्य विधेय्यतावच्छेदकधौधौवे तत एव तदुत्पत्तिरिति वाच्यं ।
विधेय्यतावच्छेदकज्ञानेन हि नेच्छाविषयो विषयोक्त इति सिद्धसुखविषयं
सुखमिच्छामोति ज्ञानं स्यात् त्विच्छाविषयसुखविषयं तथात्वे वा अन्यथा-
स्याप्यपत्तेरिति चेत्, पाककृतौ मानसप्रत्यक्षायां पाकस्यैवेति तदभिधाना-

हेतुतया सिद्धवदसिद्धेऽप्यनुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावात् सामान्या-
श्रविगियत्वात् । न च समानप्रकारकहेतुमत्तापरामर्शस्यैवानुमिति-
हेतुत्वे द्रव्यस्वरूपेण पश्यते वक्ष्यमाणधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यस्वरूपेण
ब्रह्मादौ वक्ष्येरनुमित्यापत्तिः इत्यापत्तावन्यथाख्यातिस्वीकारापत्ति-
रिति बाध्यं । द्रव्यत्वादिप्रकारकपरामर्शस्य हि द्रव्यत्वादिप्रकार-
कतत्तद्भक्तिप्रसक्तानुमितित्वं कार्य्यतावच्छेदकं तत्तद्भक्तिभेदेनानन्त-
कार्य्य-कारणभावस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्ववादिनामपि समान-
त्वात् कारणतावच्छेदकेऽपि तस्मै तत्तद्भक्तिप्रवेशस्य पुनरधिकत्वात्
प्रामाणिकतया अनन्तकार्य्य-कारणभावस्याप्यदोषत्वाच्च तथाच ब्रह्मा-
दिव्यत्पन्तर्भावेन तत्रत्ये कार्य्य-कारणभावस्याकस्मिन्नादेव द्रव्यत्वादि-
रूपेण ब्रह्मादौ न वक्ष्येरनुमितिरिति चेत्, न, पाकस्वरूपेणापि
सिद्धपाके हेतोर्बाधयहे प्रवृत्तिविक्षयापत्तेः तच्च सामान्यरूपेणापि

दिष्ट्यां न विषयविशिष्टानुभव इच्छा क्षयोस्तुल्यत्वात्, किञ्च तदस्य
विशेषणतावच्छेदकज्ञानोपस्थितसिद्धसुखासंसर्गाग्रहाभावात् न चेच्छा-
सत्तिरतो गीतप्रकारः । न्यायनये तदस्यविशेषणज्ञानोपस्थितासिद्धसुखा-
संसर्गाग्रहास्तथा धौ । अस्तु वा ज्ञानक्षया प्रत्यासत्तिरित्यत्र ज्ञानमदस्य
अविषयपरतया इच्छादिकमपि प्रत्यासत्तिः, मुख्यान्तु न तथा व्ययसिद्धा
न्तादिति । वयन्तु ब्रूमः, सोमासकाना नैयाधिकाना वा ज्ञानागतगोघ्न
ज्ञानमस्तीत्यविवादं, भविष्यति पाको भविष्यति घटिरित्यनुमत्वात् तदुपाय
सामान्यलक्षणा वानुमान वा तदप्यतीतानागतविषयकथातिशयान्न
प्रसिद्धमात्रविषयकथातिग्रहणं वेति विवादः, एवञ्च वर्तमानं पाकं
पाकपूर्ववर्धी पाकत्वादय वा वर्तमानदिनं पाकप्राप्तमाकवदित्यादिना पक्ष-
धर्मतात्पत्त्यादनागतपाकसिद्धौ क्षणिसाध्यत्वानुमानं । न च ग्रहमपाकारौ

मित्यप्रसिद्धं पाकमादाय तत्सिध्यति, अप्रसिद्धयोः पक्ष-
साध्ययोः सिद्धावविशेषात्, तस्मात् असिद्धस्य क्वचित्

परामर्शासम्भवात्^(१) सिद्धपाके इदानीन्तनत्वघटितहेतुमत्ताज्ञाना-
भ्युपगमेऽन्यथाख्यात्यापत्तेश्च । किञ्च यत्र सिद्धपाकोऽपि न सन्नि-
ष्टस्तत्र सिद्धपाकेऽपि परामर्शासम्भवात् प्रवृत्तिविलयापत्तेरिति ।
नैवं, तन्मते हि पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसाकाङ्क्षीभूय हेतुतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतयोपस्थितस्य
हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेणासंसर्गापहृष्ट^(२) पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्ष-

(१) समानप्रकारकबाधनिश्चयस्य सत्त्वादिति भावः ।

(२) पक्षतावच्छेदकरूपेण यो बाधनिश्चयस्तदभावश्चेत्यर्थः ।

व्यभिचारः, परेषा महाप्रलयानङ्गीकारेण चरमत्वासिद्धेः तद्विशेषस्य वा
हेतुत्वं अन्यथा न्यायनयेऽपि तदनुमानं न स्यात् सामान्यवृत्त्या च यद्यस्ति
तदोभयत्र मते नास्ति चेत्तदाप्युभयत्र, न ह्यभ्युपगमाधीनं तस्याबोधकत्वं, एवञ्च
कथञ्चिदनागतसुखानुमितौ तत्र भोजनसाध्यत्वाद्यनुमित्याप्यनागतभोजना-
दिसिद्धौ न कोऽपि दोषः अन्यथैतत्सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्धावन्दन-
इत्याद्यनुमितावप्यनागतसन्धावन्दनमानं न स्यात्, यदि च विशेष्यतावच्छेद-
कज्ञानादपूर्वसिद्धिः समानप्रकारकत्वेनेति मन्यसे तदा तुल्यं, एवञ्चानागत-
ज्ञानसम्भवे पक्षधर्मताग्रहसम्भवादसंसर्गाग्रहाद्यनुमितिसामग्र्यन्तरकल्पन-
मप्रामाण्यमित्यप्रसिद्धमित्यसङ्गतमेवेति संक्षेपः । 'प्रतिज्ञपाक इति, यद्यपि
तथाश्रुते साध्ये न तत्र बाधितं, तथापि कालिकव्याया तदा कृतिसाध्यत्वा-
नुमितौ बाधः, अतएव तदा तत्र पक्षधर्मताग्रहानुपपत्तिरपीति भावः ।
'तस्मादिति, 'असिद्धस्य' पर्वतीयवक्त्रे, 'सिद्धस्य' गोत्वादेः, द्वतीयमुदाहरणं
प्रस्तुतमेव बोध्यं इति प्रकाशः ।

तावच्छेदकाशयेऽनुमितौ हेतुर्न तु विगृह्यपरामर्शः प्रकृतान्-
 यानुपपत्त्या गौरवस्यापि स्त्रीकारात्, समूहालम्बनवारणाय पक्ष-
 तावच्छेजकावच्छिन्नसाकाङ्क्षीभूयेत्युपस्थितिविशेषणं, आकाङ्क्षा च
 तन्मते समूहालम्बनव्यावृत्तमुपस्थितिनिष्ठं पदार्थान्तरं, तच्चासंशर्ग-
 ग्रहकालीनोपस्थितावपि तैरूपेयते नातोऽसंसर्गाग्रहोपादानवैयर्थ्यं ।
 न चैवं सर्वतत्वरूपेण एकस्मिन् पर्वते वल्लिव्याप्यधूमासंसर्गग्रहे
 पर्वतत्वरूपेण व्याप्त्यन्तरेऽप्यनुमितिर्न स्यादिति वाच्यं । भिन्नधर्मि-
 कस्यापि समानधर्मितावच्छेदकासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकतया
 विगृह्यपरामर्शाभावेन नैयायिकैरपि तच्चानुमित्यनभ्युपगमात् ।
 अस्तु वा पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तद्व्यक्तिसाकाङ्क्षीभूय हेतुताव-
 च्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतया उपस्थितस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेण
 तद्व्यक्तावसंसर्गाग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपेण तद्व्यक्तावनुमितौ हेतुः, तत्र
 भिन्नधर्मिकासंसर्गग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न घटति । न चैवं सामर्थ्य-
 भावेनान्यथाख्यातिनिराकरणमसङ्गतं स्यात् इदं देयतादृशवज्राद्यनु-
 मितिषामप्रीत्यन्तवादिति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकभेदेन साध्यताव-
 च्छेदकसमस्यादिभेदेन च कार्य-कारणभावभेदात् इदत्वाद्यवच्छिन्न-
 पक्षकसंयोगसंसर्गावच्छानुमितेः परनयेऽस्तीकतया तदन्तर्भावेन
 कार्य-कारणभावकल्पनाविरहादेव तत्तस्ये इदादौ वज्राद्यनुमि-
 त्यनुत्पत्तेः । ■ च तथापि इदादौ द्रव्यत्वादिपक्षतावच्छेदकः,
 वज्राद्यनुमितिप्रसङ्गो दुर्वारः द्रव्यत्वादिपक्षतावच्छेदककर्तृतादि-
 पक्षकवज्राद्यनुमित्यनुरोधेन तदन्तर्भावेन कार्य-कारणभावसावश्यक-
 दिति वाच्यं । उक्तक्रमेण पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नतत्त्वव्यक्तिप्रसङ्गा-

नुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतया तदतिप्रमङ्गस्यापि निरासात् ।
यदा वज्रविशिष्टबुद्धिं प्रति वज्रिमत्त्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमादिति^(१)
न काप्यनुपपत्तिः ।

मिश्रास्तु सिद्धपाके साक्षात्सम्बन्धेन हेतोर्बाधेऽप्येककालीनत्वा-
दिरूपयथाकथञ्चित्सम्बन्धेन पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके हेतुमत्ता-
ज्ञानादेवासिद्धपाकेऽनुमितिर्हेतुमत्तापरामर्शस्थानायत्या समानप्रका-
रतामात्रेणैवानुमितौ हेतुत्वात्, न तु समानविषयत्वेनापि प्रकृता-
नुपपत्तेः द्रव्यत्वरूपेण पर्वते वज्रिव्याप्यधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यत्व-
रूपेण हृदे वज्रानुमित्यापत्तेस्त्रोक्तकमेणैव निरासात् । न च येन
सम्बन्धेन हेतोर्बाध्यता गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्यानु-
मितिहेतुतया कथमेककालीनत्वादिसम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानादनु-
मितिः तत्सम्बन्धस्य सिद्धपाके सत्त्वात्तेन सम्बन्धेन हेतोर्व्यभिचारि-
तया साक्षात्सम्बन्धेनैव हेतोर्बाध्यत्वगहादिति वाच्यं । गृह्यते येन
केनापि सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात् व्याप्यताघट-
कसंयोगसम्बन्धेन धूमस्य पर्वते बाधयद्देऽपि कालिकादिसम्बन्धेन
पर्वते वज्रिव्याप्यधूमवत्तापरामर्शादनुमितेरितृत्वात् । न चैवं
संयोगेन धूमे वज्रिव्याप्यत्वज्ञाने समवायेन तस्य धूमावयवे परामर्श
बाधानवतारदशायां धूमावयवेऽपि संयोगेन वज्रानुमित्यापत्तेर्बाध-
दशायामपक्षधर्मोहेतुरनैकान्तिको वेतिन्यायेन भ्रमानुमितेर्व्याप्ति-
पक्षधर्मतान्यतरांशे भ्रमजन्यत्वनियमादन्यथाख्यात्यापत्तेस्तत्रेष्टाप-
त्तेरसम्भवादिति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकभेदेन बाध्यतावच्छेदकसम्ब-

(१) यदेत्यादि पाठः क०-ग०-घ० पुस्तकेषु नास्ति ।

सिद्धे सिद्धे सिद्धस्य च कश्चित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे

अभेदेन वानुमिति-परामर्शयोः कार्य-कारणभावभेदादेवोक्तक्रमेण^(१)
तन्निरासात् । न च भिन्नधर्मिकस्यापि परामर्शस्य हेतुत्वे गौरवात्
लाघवात् समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्योचितत्वेन
पक्षतावच्छेदकभेदेन न कार्य-कारणभावभेद इति वाच्यं । अन्य-
थाख्यात्यापत्तिभयेन गौरवस्यापि स्वीकारात् समानविशेष्यतावच्छे-
दकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेऽप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यापि निर्वन्तुमश-
क्यत्वाच्चेत्याहुः । तद्वत्, व्यापताघटकमन्वन्नेन पक्षे बाधपक्षद्वयायां
सम्बन्धान्तरेण हेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेऽनुभवविरोधापत्तेः
यच्च सिद्धपाकोऽपि न सन्निकृष्टस्तत्र यत्किञ्चित्सम्बन्धेनापि पक्षधर्म-
ताज्ञानासम्भवाच्च । किञ्च हेतोरयोग्यघटितत्वेन भाविप्रवृत्तिघटि-
तत्वेन च परम्परासम्बन्धेनापि^(२) सिद्धपाके कथं तद्विशिष्टप्रत्ययं
स्यात् उपनीतमानस्य परैरेनभ्युपगमात् पाकत्वेन हेतुना सिद्धपाके
परम्परासम्बन्धेन तद्वत्तानुमानस्य सर्वथावश्यकत्वे मानाभावादिति
समासः ।

‘असिद्धस्य कश्चिसिद्ध इति, यथा पर्वतो वस्तिमान् धूमादि-
त्यादौ सिद्धे पर्वतेऽसिद्धस्य पर्वतोऽयवक्तेः सिद्धिरिति भावः । ‘सिद्धे

(१) धूमावयवत्वावच्छिन्नपक्षक-संयोगसंस्पर्शक-वज्राशुमितेस्तन्मतेऽस्वीकृत-
या तदन्तर्भावेन कार्य-कारणभावाकल्पनादेव तत्रत्ये न तादृशानु-
त्यामत्तिरित्युक्तमत्र इत्यर्थः ।

(२) तदधिकारश्चाणवृत्तित्वादिरूपसमानकाशोऽन्यत्वादिसम्बन्धेनापीत्यर्थः

सिद्धिस्तेनानुमा विधा ॥ अन्यथा* कृतिसाध्येष्टसाधन-
तापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्येत । किञ्च
तवापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं दृष्ट्यादाविच्छा सिद्ध-

सिद्धस्य च कचिदिति, यथायं गौः साक्षावत्तादित्यादौ सिद्धे
पुरोवर्तिनि सिद्धस्य गोत्वस्य सिद्धिरिति भावः । 'अप्रसिद्धस्य
चासिद्ध इति, यथा प्रकृतेऽसिद्धेऽनागतपाकेऽप्रसिद्धस्य उक्तसाध्यस्य
सिद्धिरिति भावः । इदमुपलक्षणं अप्रसिद्धे सिद्धस्य च कचित्
सिद्धिः यथा इदानीं देवदत्तगृहं देवदत्तवत् देवदत्तगृहत्वादित्यादौ
ज्ञातेषु देवदत्तगृहेषु पञ्चतावच्छेदकैतत्त्वणावच्छेदेन देवद-
त्तस्य बाधात्तत्रैव एतत्त्वणावच्छिन्नत्वविशिष्टदेवदत्तत्वप्रकारेण एतत्-
त्वणावच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन वा देवदत्तस्यानुमित्यभ्युपगमेऽन्य-
थाख्यात्यापत्त्या तदितरेखेवाज्ञातदेवदत्तगृहादिषु तेन प्रकारेण
तेन सम्बन्धेन वा सिद्धस्य देवदत्तस्यानुमितिरिति चतुर्थप्रकारोऽपि
द्रष्टव्यः । न्यायनये तु प्रकारद्वयमेव द्वतीयप्रकारस्तु नास्ति सामान्य-
लक्षणया सर्वत्र सिद्ध एव साध्यसिद्धेरिति द्रष्टव्यं । 'अन्यथा' उक्त-
प्रणाल्या अनागतपाके कृतिसाध्यत्वज्ञानानभ्युपगमे, 'कृतिसाध्येष्टसा-
धनतापक्षेऽपीति कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोर्हेतुतापक्षेऽपीत्यर्थः,

* 'अन्यथेति, सामान्यलक्षणा नास्तीयमिमानः । यदि कृतिसाध्यताज्ञानं
प्रतिबन्धकं इष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकमिति ब्रूयात् तत्राह, 'किञ्चेति ।
'तर्हीति । यद्यपि सिद्धपाकविषयकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं नेच्छाप्र-
कारीभूतकृत्यनन्तरमविव्यक्तारूपकृतिसाध्यत्वप्रकारकमिति तद्विन्नप्रकारक-

त्वस्येच्छाविरोधित्वात् अनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् ।
 अतएव सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन सुखादिज्ञानात्
 फलेऽपि नेच्छेति न दृष्ट्यादाविष्टसाधनतापि । न च
 दृष्ट्यादिसाध्येष्टज्ञानात् दृष्ट्यादाविच्छा, इच्छायाः सि-
 द्धासिद्धदृष्ट्यादितत्फलविषयत्वविकल्पग्रासात् । अथ
 सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या दृष्ट्यादित्वेन सुखादित्वेन च
 सिद्धासिद्धदृष्ट्यादि-तत्फलविषयकं ज्ञानमुत्पन्नं तेन
 सिद्धं विरोधिनं त्यक्त्वा असिद्धविषयेच्छोत्पद्यते, यदि
 च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेणेष्टसाधनत्व
 ग्रहः तेन रूपेण ज्ञाते सिद्धे वेच्छोत्पद्यते, अन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधा-

‘पाकादौ’ अनागतपाकादौ । ‘सिद्धासिद्धेति वक्तव्येण इच्छाया,
 सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन इत्यर्थः, अतएव साध्येष्टकत्वज्ञानमि-
 च्छाहेतुरिति मतान्तरमपि न सम्भवतीत्याह, ‘न चेति न वेत्यर्थः,
 ‘सिद्धासिद्धेति तत्फलेऽप्यश्वितं, ‘यानादिति सिद्धे सिद्धत्वज्ञानस्य
 विरोधित्वेनासिद्धस्य’ च ज्ञानाभावेन इच्छाविषयत्वसम्भवादिति
 भावः । ‘नास्ति’ प्रत्यासत्तिर्न भवति, ‘तादृशज्ञानस्य’ भिन्नविशेषक-
 स्थापि तत्प्रकारकज्ञानस्य, ‘तादृशेच्छेति तत्प्रकारकेच्छेत्यर्थः, ‘पाक-

तथा तत्सेच्छाजनकत्वानुपपत्तिरन्वया ‘अर्थासिद्धपाकविशेष्यककृतिसमाध्या-
 तुसरणमनर्थकं । तथापि चिकीर्षा च कालासम्भितविषया न तु भाविनं’

रणात् सुखेच्छायामप्येवं इति चेत्, तर्हि ममापि
पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा
तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सन्निकृष्टपाकविषयं वेत्य-
न्यदेतत् । बालस्य व्याध्याद्यग्रहेणाद्या प्रवृत्तिर्जीवना-
दृष्टोद्बोधितजन्मान्तरसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्य-
मिति स्मरणात् तवापीष्टसाधनतास्मरणात् तच्च

त्वावच्छेदेनेति पाकत्वप्रकारेणेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' इदानी-
न्तनमतकृतिसाध्यत्वासंमर्गाद्यद्वात्, यथाश्रुते सामान्यतः कृतिसाध्यत्व-
ज्ञानं न प्रवर्तकं किन्तु इदानीन्तनमतकृतिसाध्यत्वज्ञानमेव तच्च
पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके भविष्यति असिद्धपाके वा, नाद्यः अन्य-
थाख्यात्यापत्तेः, नान्यः असम्भवादित्यसङ्गत्यापत्तेः, 'तच्च ज्ञानं'
तच्चामंमर्गाद्यहसहितं ज्ञानं, 'सकलेति, सिद्धपाके तत्तत्पाकचरूपेण
विशेषदर्शनात् तदसंमर्गसहितत्वेऽपि सामान्यतोऽसंमर्गाद्यहसत्त्वे बाध-
काभावात् तद्व्यावच्छेदेन विद्यमानासंमर्गस्यापह एव विमंवादि-
प्रवृत्तिहेतुरिति नात्र विमंवादिप्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवं बालस्य
स्तनपाने कथं प्रथमा प्रवृत्तिस्तस्य व्याध्यादिज्ञानाभावेन स्तनपाने
कृतिसाध्यत्वज्ञानासम्भवात् इत्यत आह, 'बालस्येति, 'स्मरणादिति ।
न च स्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः न त्वनागतस्तनपानं तस्य

कृत्यमाध्यामीत्याकादेति मतेनेदं बोध्यं । 'स्तनपानमिति, स्मरणस्य
सविशेषयवत्वप्रतिसन्धानजन्यत्वाभावात् ततः कथं प्रवृत्तिरित्यत्रोक्तमधस्तात्
इति प्रकाशः ।

पूर्वजन्मनि कृतिमाध्यन्तेदाननुभवात् तथाच तस्मात् कथमगर्त-
 क्षानपाने प्रवृत्तिरिति वाच्यः । पूर्वजन्मनि क्षानपानेऽनुमानात् कृति-
 माध्यत्व सिद्धादुक्तकर्मणाभागतक्षानपानेऽपि तत्सिद्धे । ननु तथापि
 तादृशस्मरण कथं प्रवर्त्तकं कृताविदानीन्तनत्वान्तर्भावेन ज्ञानस्यैव
 प्रवर्त्तकत्वात् स्मरणस्य च पूर्वांगनुभूतेदागीन्तनत्वविषयत्वासम्भवात्,
 किञ्चेष्टसाधनताज्ञानजन्यं कार्य्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं, न च स्मरण
 तज्जन्यं । न च तत्पुन्यत्वं तत्प्रयोज्यत्वं स्मरणमपि जन्मान्तरीयकार्य्य-
 तानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यमिति वाच्यः । तथा सति सञ्ज्ञातसाध-
 न्यापि कालान्तरानुभूतकार्य्यतास्मरणाच्चेत्यवन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः,
 तत्रस्यापि कालान्तरानुभूतकृतिमाध्यतास्मरणादुभोजने प्रवृत्त्यापत्ते
 येति, नैव, कृतानुपस्थितेदागीन्तनत्वसमर्गाग्रहणकृतस्मरणप्रवृत्तिमा-
 ध्यताज्ञानस्यैव परमये प्रवृत्तिहेतुत्वात् तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति तस्मिन्ने
 ज्ञानमात्रस्यैव स्रोत्यक्तिकासविषयत्वनिवर्त्तनेन ज्ञानसामान्यसामयौ-
 मत्यादया उपपत्त्यस्य इदानीन्तनत्वस्य कृतावसमर्गाग्रहात् केवल-
 कृतिमाध्यतास्मरणस्य, न वा द्वितीयोऽपि दोषः, इष्टसाधनताज्ञान
 अन्यपदेन प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाग्रहीतासमर्गकेष्टसाधन-
 ताज्ञानविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात्, वैशिष्ट्यस्य एकवर्णावच्छेदेन
 एकात्मप्रवृत्तित्वं तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति बालस्य जन्मान्तरानुभूतक्षानपाननिष्ठ-
 सुखविशेषसाधनतास्मरणधत्तेन तत्सुखविशेषे इदानीमिच्छासत्तेन
 च स्वरूपमदिदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य सत्तादिति भावः ।

केचित्तु तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तदानीन्तनतत्-
 पुरुषीयप्रवृत्तिमाध्यतापी तादृशप्रवृत्तिमाध्यत्वप्रकारकेच्छा च हेतु-

प्रवृत्तिः अनन्यगतिकत्वात् । न च जन्मान्तरेऽपि पर्ये-

रिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षा-कृति-
साध्यताज्ञानयोः कार्य-कारणभावभेदादाद्यप्रवृत्तिस्थले चिकीर्षायां
कृतिसाध्यताज्ञाने च कृताविदानीन्तनत्वविशेषणं नोपादेयं गौरवान्-
मानाभावाच्च किन्तु तत्कालीनस्तनपानगोचरप्रवृत्तौ स्वकृतिसाध्यता-
ज्ञानं तत्प्रकारकेच्छा च हेतुर्ज्ञाघवात्, एवं तत्कालीन-तत्पुरुषीय-
स्तनपानगोचरप्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणतायामिष्ट-
साधनताज्ञानजन्यत्वमिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वं वा विशेषणमपि
कृतिसाध्यताज्ञाने नोपादेयं मानाभावाद्गौरवाच्च, तथाच बालकस्य
दृष्टसाधनताज्ञानाभावेऽपि न क्षतिः । न चैवं चिकीर्षास्थलेऽपि
तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छा-
विषयसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताबुद्धेरेव^(१) हेतुत्वात् दृष्टसाधन-
ताज्ञानं विना कथं तच्च चिकीर्षेति वाच्यं । चिकीर्षास्थलेऽपि
तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयकृति-
साध्यताज्ञानं हेतुरिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारण-
भावभेदादाद्यचिकीर्षास्थले ददानीन्त्वस्य जन्यान्तस्याप्यनुपादेय-
त्वात्^(२) । न चैवं ज्ञानमात्रमेव तच्च हेतुरस्तु किं कृतिसाध्यतास्मरण-
कल्पनेन इति वाच्यं । प्रवृत्तिमामान्यं प्रति सामान्यतः प्रवृत्ति-

(१) न च तथापि चिकीर्षां प्रति तादृशज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैवेति
ख०, म० ।

(२) तादृशविशेषकस्यानुपादेयत्वादिति ख० ।

नुर्योगः । जन्मधाराया अनादित्वात् प्रत्यक्षानुमान-
मूलकत्वाच्च नान्धपरम्परा । वस्तुतस्तु* शुष्ककण्ठतया
बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति, ततः

साध्यतायुद्धेर्हेतुत्वात् । न च फलेच्छायाः चिकीर्षां प्रति प्रयगेव
हेतुत्वादिष्टसाधनताभिन्नककृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति काक्षा-
यन्तभावेन न कार्य-कारणभाव इति वाच्यः । तत्कासीन-तत्पुरुषौ-
रेच्छात्वेन फलेच्छा कारणतावच्छेदिकैव न तु पृथक्कारणमिति
प्राचीननैयायिकस्येव मौमांशकस्यापि सिद्धान्तादिति प्राज्ञः ।

‘तवापीति, ‘तव’ नेयायिकस्य, ‘इष्टसाधनतास्मरणात्’ कृति-
साध्यताविशिष्टेष्टसाधनतास्मरणात्, न तु व्याप्तिस्मरणस्य कल्पनं
गौरवपक्षलादिति भावः । ननु जन्मान्तरेऽपि स्मरणपाने कथं
प्रथमं कार्यताज्ञानमित्यत आह, ‘जन्मान्तरेऽपीति, ‘जन्मधाराया-
इति, तथाच तथापि जन्मान्तरानुभूतकार्यत्वस्यतिरेव मूलमिति
भावः । नन्वाद्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैव स्मरणमूलकत्वे प्रमाणात्मकत्वप्रवृत्तौ
स्मरणस्यानुभवान्यत्वेनाप्रमाणत्वादित्यत आह, ‘प्रत्ययेति स्मरणस्य
प्रत्यक्षानुमानमूलकत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षस्तु आद्यप्रवृत्त्यनन्तरं स्मरणपाने
सति बोध्यं । ‘नान्धपरम्परा’ न प्रमाणमूलकता । वस्तुतस्तु प्रवर्तक-
तया तवाभिमतमिष्टसाधनताज्ञानमेवाद्यप्रवृत्तौ व्यभिचारीत्याह,
‘वस्तुतस्त्विति, ‘विरोधितया’ द्वेषविरोधिविषयतया इच्छाविषय-

* नन्विष्टसाधनतास्मरणमेव कथं तच्च न प्रवर्तकमिति विनि-
श्चयकमाह, ‘वस्तुतस्त्विति । ‘विरोधितयेति, विरोध एव सम्बन्धः ।

सुखत्वज्ञानात् सुखवृत्तिकार्य्यत्वं सुखवृत्तितया, अन्तर-
ङ्गत्वात् न तु स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणं, सुखा-
वृत्तित्वेन वहिरङ्गत्वात् सुखकार्य्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा
जन्मान्तरानुभूतमिति कार्य्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि

तयेति यावत्, 'सुखत्वज्ञानात्' सुखत्वप्रकारकसुखज्ञानात्, 'सुख-
वृत्तिकार्य्यत्वं' सुखनिष्ठकृतिसाध्यत्वं, 'स्मरतौत्यनुषज्यते, 'अन्तरङ्गत्वात्'
उपस्थिते साक्षात्सम्बद्धत्वात्, 'न त्विति न तु प्रवर्तकतया नैया-
यिकाभिमतं स्तनपानत्वावच्छिन्नविशेष्यकं स्तनपानमिष्टसाधनमिति
स्मरणमित्यर्थः, 'सुखावृत्तित्वेनेति, इष्टसाधनत्वविशिष्टस्तनपानस्येति
शेषः, 'वहिरङ्गत्वात्' उपस्थिते साक्षात्सम्बद्धत्वात् । नन्वेवं स्तनपाने
कथं प्रवृत्तिः सुखे कृतिजन्यत्वस्मरणेऽपि वहिरङ्गतया स्तनपाने कृति-
साध्यत्वास्मरणादित्यत आह, 'सुखकार्य्यत्वञ्चेति सुखनिष्ठकृतिजन्य-
त्वञ्चेत्यर्थः, 'स्तनपानद्वारेति स्तनपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वान्तर्भावेनेत्यर्थः,
सुखस्य हि स्तनपानद्वारैव कृतिजन्यत्वं न तु साक्षात्, स्तनपानद्वारा
कृतिजन्यत्वञ्च कृतिनिष्ठान्ययामिद्वानिरूपकत्वे सति कृतिमाध्यस्तन-
पाननिष्ठकारणतानिरूपकत्वं साधवादतः सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्य
स्तनपाननिष्ठचेममाधारणकृतिसाध्यताघटितत्वादिति भावः । 'कार्य्य-
त्वस्मरणे' सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्मरणे, 'स्तनपानमपीति स्तनपाननिष्ठ-

शंस्कारोद्बोधक इति भावः । 'अन्तरङ्गत्वात्' साक्षात् सम्बद्धत्वात्, 'वहिर-
रङ्गत्वात्' व्यवहितसम्बद्धत्वात् । नन्वेवमपि स्तनपानकार्य्यत्वं न स्मृतं प्रवृत्ति-
प्रयोजकञ्च तदित्याह 'सुखेति, 'कार्य्यत्वस्मरणे' सुखकार्य्यत्वस्मरणे, 'स्तनपान-

विययः तेन स्तनपाने कार्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः, दृष्टसा-
धनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ

कृतिमाध्यतमपौत्यर्थः, 'कार्यताज्ञानादेवेति प्रवृत्तिविषयतावच्छे-
दकस्तनपानत्वावच्छिन्नागृहीतासंसर्गकसुखविशेषात्मकेष्टसाधनतास-
रणविशिष्टात् कृतिमाध्यातारणदेवेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' चाद्यप्रवृत्तिः ।
न च सुखीयकृतिजन्यतास्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः न त्वनागत-
स्तनपानं तस्य प्रागननुभवादिति कथमनागतस्तनपाने तस्मात्
प्रवृत्तिरिति वाच्यं । परन्तु विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण
व्यक्तिश्चिद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एकधर्मावच्छिन्नाना-
विशेषणतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतया व्यापकतावच्छेदकता-
वच्छेदकरूपेण व्यक्तिश्चिद्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एक-
धर्मावच्छिन्नानाविधेयतावच्छेदकानुमितिहेतुतया च अज्ञातस्या-
ननागतस्तनपानस्य जन्मान्तरीयसुखनिष्ठनिरुक्ततत्त्वतिजन्यत्वानुमितौ
विधेयतावच्छेदकतया भावसङ्गात् समानप्रकारतामात्रेण कृति-
साध्यताज्ञानस्य हेतुतामते सिद्धमोक्षरजानादेवामिद्वे दृष्टा-प्रवृत्तौ-
रपपत्तयेति भावः । 'दृष्टसाधनताज्ञानस्येति प्रवर्तकतया नैयायिका-
भिमतस्य प्रवृत्तिविषयस्तनपानमुख्यविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्येत्यर्थः,
सुखीयनिरुक्तकृतिजन्यतास्मरणे स्तनपानस्य सुखात्मकेष्टसाधनतां
विशेषणतयेव भावादिति भावः । यथाभूतन्तु न गृह्यते
सुखीयनिरुक्तकृतिजन्यतास्मरणे तद्वटकतया स्तनपाननिष्ठकृतिमा-

मपौति, कार्यत्वेनेति शेषः । 'तदानीमिति सुखकार्यत्वस्मरणसमय इत्यर्थः ।

कार्यत्वज्ञानं प्रयोजकं कृतमित्यग्रेऽपि तदेव प्रवर्त्तकं
कृतत्वात् ।

नवीनास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकं
अनागतविषये प्रत्यक्षानुमानयोरसम्भवात्, किन्तु

यत्नवत् स्तनपाननिष्ठसुखसाधनत्वस्यापि भानात् अन्यथा प्रवृत्ति-
विषयादृष्टीतासंसर्गकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानाभावा-
न्मीमांसकमयेऽपि प्रवृत्त्यसम्भवादिति ध्येयं । 'कार्यत्वज्ञानं' कार्य-
त्वज्ञानमेव, 'अग्रेऽपि' अनाद्यप्रवृत्तावपि, 'तदेवेति' कृतिसाध्यता-
ज्ञानमेव, नेष्टसाधनताज्ञानमकृतत्वादिति भावः । एतच्चापाततः
सुखीयकृतिजन्यताघटकतया स्तनपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्यतेः स्तन-
पाननिष्ठसुखसाधनताविषयकत्वेन चिकीर्षाजनकत्वासम्भवात्, परमये
साधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधित्वात् इष्टकृत्स्ननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्वरणा-
भ्युपगमे च किमपराङ्मं इष्टकृत्स्नपानविशेष्यकेष्टसाधनतास्यत्या ।
न चेच्छाविषयविशेष्यकसाधनताज्ञानमेवेच्छाविरोधीति वाच्यं । तथा
सति साधनताभ्रमस्येच्छायामविरोधित्वापत्तेरिति ध्येयं ।

'ज्ञानं न प्रवर्त्तकमिति अनागतविशेष्यकं मदंशान्तर्भावेन ज्ञानं
न प्रवर्त्तकमित्यर्थः, 'प्रत्यचेति, सामान्यलक्षणानङ्गीकारात् न

'नवीनास्तिनि, इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वाभ्युपगमेन विषयमध्यवत्
दृष्टभोजनस्यापि यवच्छेदे तद्वच्छेदाय कामनाज्ञानस्याप्यधिकस्य प्रयो-
जकत्वाभ्युपगमो नवीनत्वे वीजं । न चेष्टसाधनताज्ञानं तत्राम्येव दृष्टिसाध-
नतापास्तत्राप्यदत्तत्वादिति वाच्यं । न हि यदा कदाचिदिच्छाविषयोभूत-

यादृशस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वमात्मनः
प्रतिसन्धाय तत्र प्रवर्तते, तथाहोदनकामस्य तत्-
साधनताज्ञानवतश्च तदुल्लाद्युपकरणवतः पाकः कृति-
साध्यः अहमपि च तादृश इति ज्ञानात् पाके प्रवर्तते ।
एवञ्चान्यकृतपाके^(१) कृतिसाध्यताज्ञानं आत्मनः पाके
कृतिसाध्यत्वप्रयोजकविशेषणवत्त्वज्ञानञ्च प्रवर्तकं । अ-
न्यथापि प्रवृत्तिरेवमेवेत्यनादितैव । अतएव सञ्जात-
बाधश्चैत्यवन्दने विषमस्त्ये च न प्रवर्तते इष्टसाधनता-
ज्ञानवतो हि तत् कृतिसाध्यं । न च सञ्जातबाध-

प्रत्यक्षं नास्तुमानं पक्षापरिध्यादिति भावः । 'अन्यकृतपाक इति,
पाकत्वप्रकारेणेति शेषः । 'कृतिसाध्यताज्ञानमिति कृतित्वेन परकीय-
कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं परस्म्य होदनकामता-
वत्त्ववदनिष्ठाननुबन्धौष्टसाधनताज्ञानयोः ज्ञानमित्यपि बोध्यं । 'पाके
कृतिसाध्यत्वेति पाकनिष्ठकृतिसाध्यत्वेत्यर्थः, 'विशेषणवत्त्वज्ञानमिति,
तच्च विशेषणं होदनकामतावत्त्वमेव पाकत्वप्रकारकवत्त्ववदनिष्ठाननु-
बन्धौष्टसाधनताज्ञानञ्चेति भावः । 'अन्यथापीति अन्यकृतपाकेऽपी-
त्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' अन्यस्य प्रवृत्तिः, 'सञ्जातबाध इति रष्टासाधनत्व-

(१) अन्यकृतिसाधये पाक इति क० ।

फलसाधनत्वं सत् किन्तु विद्यमानेष्टाविषयोभूतसाधनत्व तच्च तदानीं
रुक्तिकामनाविरुद्धेन नास्त्येवेत्याहुः । वस्तुतोऽग्रे वक्ष्यमाणं गौरवादिकमे-

स्तत्र दृष्टसाधनताज्ञानवान् । एवं दृष्टीच्छावतोऽपि भोजनं कृतिसार्थं दृष्टश्च न दृष्टीच्छावत्त्वमात्मन्य-
वैतीति न भोजने प्रवर्तते ।

अतिनवीनास्तु यादृशस्येत्यादौ अविगीतत्वं तत्-
कृतौ विशेषणमाहुः । सञ्जातबाधस्तु विषभक्षणं चैत्य-

बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानित्यर्थः, 'दृष्टसाधनताज्ञानवतः' बलवद-
निष्टानुबन्धीदृष्टसाधनताज्ञानवतः, 'तत्' चैत्यवन्दन-विषभक्षणादि,
'दृष्टसाधनताज्ञानवान्' बलवदनिष्टानुबन्धीदृष्टसाधनताज्ञानवान्,
आत्मनस्तद्वत्त्वं प्रतिसन्दधातीति श्रेयः विषयबाधादिति भावः^(१) ।
'दृष्टीच्छावतः' वर्तमानदृष्टीच्छावतः, 'दृष्टीच्छावत्त्वं' वर्तमानदृष्टी-
च्छावत्त्वं, अत्र स्फुटतरोऽस्तरसः सिद्धान्तपन्थे स्वयमेव प्रकटयिष्यते^(२)
इति मन्तव्यं ।

'अविगीतत्वमिति बलवदनिष्टानुबन्धीदृष्टसाधनत्वमित्यर्थः, तच्च
स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वं तेन चैत्यवन्दनस्यापि निरामः

(१) विरोधादिति भाव इति क० ।

(२) विवेचयिष्यत इति क० ।

नवीनत्वे वीजं । 'अतिनवीनास्त्विति, अत्रापि यथा दृष्टस्य भोजने अविगीत-
कृतिसार्थेऽपि दृष्टौ कामनाविरहेणैष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् प्रवृत्तिस्तथैव
विषभक्षण-चैत्यवन्दनपरोक्षप्रवृत्तिस्तम्भवात् अविगीतविशेषणवैयर्थ्यमेवेत्यति-
नवीनत्वे वीजं । इयानेव विशेषो यदेकत्र पलेच्छाविरहादियसाधनताज्ञान-

वन्दनश्च विगीतकृतिताध्यत्वेनैव जानातीति तत्र न प्रवर्तते ।

प्रवृत्तिविषयश्च सामान्यतः कालासम्भिन्नः पाका-
दिर्ज्ञायते, प्रवृत्तिमहिम्ना चानागतपाकसिद्धिः, चि-

तत्त्वान्येष्टाभावादिति भावः । 'विगीतकृतीति यद्योक्तविगीतभिन्न-
परकीयकृतीत्यर्थः', बलवदनिष्ठाननुबन्धितज्ञानस्य कृतिताध्य-
प्रयोजकतया चादृशेत्यनेनैव दृष्ट्यक्सञ्ज्ञानसाधवारणात्^(१) तद्विशेष-
व्यर्थमित्यस्वरसोऽतिवर्तीकृत्येन सूचितः ।

ननु भवन्मते उक्तदिशा भाविपाकस्य ज्ञानेऽपि न भाविपाक-
त्वेन ज्ञानमिति कथं तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह, 'प्रवृत्तीति काला-
सम्भिन्नः सन्^(२) प्रवृत्तिविषयः, 'पाकादिः' भाविपाकत्वाद्यप्रकारेण
प्रवृत्तिविषयीभूतः पाकादिः, 'सामान्यतः' पाकत्वादिप्रकारेण,
'ज्ञायते' इत्यन्वयः, 'प्रवृत्तिमहिम्ना च' प्रवृत्तिसाभावाच्च, 'चानागत-
पाकसिद्धिः' अनागतपाकमात्रविषयकत्वसिद्धिः, तथाच भाविपाक-

(१) चादृश्यपदेनैव विगीतत्वस्यापि ज्ञानादिति क० ।

(२) न विषयत्वात्तावच्छिन्न सम्बन्धार्थः ।

विरहोऽन्यत्र ■ तत्त्वसाधनवर्गविरहादिति । नन्वनामते प्रवृत्तित्वापि न
स्यात् अनागतताज्ञानादित्यत आह, 'प्रवृत्तीति पाकत्वेन रूपेण सिद्धपाक-
ज्ञानादेव समानप्रकारकतया प्रवृत्तिसाभावादनागतपाकसिद्धिरित्यर्थः' ।

कीर्षा च कालासम्भिन्नविषया न तु भाविनं कृत्या
साधयामीत्याकारैवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादपूर्वपक्षः-॥

त्वादिप्रकारकज्ञानं^(१) नोपयुक्तमिति भावः । ननु प्रवृत्त्यर्थं तादृश-
ज्ञानं मा मृग्यतां चिकीर्षां तु तादृशज्ञानं विना कथं स्यादित्यत-
आह, 'चिकीर्षां चेति चिकीर्षापीत्यर्थः, तथाच तत्रापि तादृश-
ज्ञानं नापेक्षितमिति भावः ।

इति श्रीमयुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

(१) भाविष्यत्कालविषयकत्वादिप्रकारकज्ञानमिति क० ।

'चिकीर्षां चेति, 'न तु भाविनमिति, तत्प्रकारकज्ञानासम्भवात् इति भावः
इति प्रकाशः ।

विधिवादसिद्धान्तः ।

अचोच्यते । वियभक्षणादिव्यावृत्तं^१ कृतिसाध्यत्व-
ज्ञाने दृष्टसाधनत्वं विययतयावच्छेदकं लाघवात्, न
तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं गौरवात् । न च

विधिवादसिद्धान्तरहस्यं ।

‘वियभक्षणादौति, ‘आदिना चैत्यवन्दनादिपरिपक्षः, ‘दृष्टसाधन-
त्वमिति बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वे षतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, ‘अवच्छे-
दकं’ उपायचिकीर्षाकारणतावच्छेदकं, ‘न त्विति न तु बलवदनिष्ठा-
ननुबन्धित्वे षतीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वमित्यर्थः, ‘गौरवादिति
एककालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यप्रवेशेन ज्ञानत्वस्य वारदय-
प्रवेशे उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रवेशे च^(१) गौर-

(१) एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यप्रवेशेन ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वस्य
च इत्यप्रवेशेन उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य च प्रवे-
शेन चेति ख० ।

‘विधेति, आदिपदमाह्वं चैत्यवन्दनादि । न चोभयसिद्धतया तत्प्रतिसन्धा-
नजन्यत्वमेवावच्छेदकं न त्विष्टसाधनत्वविषयकत्वं कालान्वयतादेव च पुनरुप-
स्थितमात्रेण लघवावतारोऽपीति वार्थं । यत्र शब्दादनुमानाद्वा देवार्थ-
साधनत्वोपस्थितित्वात् तदवतारसम्भवात्, ‘गौरवादिति । न च साधनत्वस्य

सिद्धासिद्धावस्थयोः साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधः, निर्विशेषितयोस्तयोरविरोधात् । पाकोऽसिद्धः साध्यः सिद्धः साधनञ्चेत्यनुभवात् । तदा साध्यत्वं हि तदा साधन-

वादित्यर्थः । न चेवं पृथगिष्टसाधनताज्ञानसत्त्वे तदविषयककार्यता-
ज्ञानात् विकीर्षां न स्यादिति वाच्यं । इच्छा-तद्विषयसाधनताज्ञान-
कृतिसाध्यताज्ञानानां त्रयाणामेकदावस्थानामगमवेन सर्व्वत्र समूहाल-
म्बनस्यैव हेतुत्वात् साधवात्तेन रूपेण कारणत्वकल्पने कश्चित् समूहा-
लम्बनकल्पनायाः फलमुखत्वेनादोषत्वाच्चेति भावः । ननु कृतिसाध्यत्व-
कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वयोर्विरोधेन कथमेकत्र युगपत्तयो-
र्यह इत्यत आह, 'न चेति, 'सिद्धासिद्धावस्थयोः' वर्त्तमानकृतिसाध्यत्व-
कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वयोः, 'विरोधः' एकाधिकरणवृत्तित्व-
मित्यर्थः, यथायोगमन्वयः, 'निर्विशेषितयोः' एककालाविशेषितयोः,
साध्यत्व-साधनत्वावच्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरप्यविशेषितयोर्न
विरोध इति दर्शयितुं 'असिद्धः सिद्ध इत्युक्तं । ननु तर्हि कौटु-
शयोक्तयोर्विरोध इत्यत आह, 'तदेति तत्कालावच्छिन्नं कृतिसाध्यत्वं,
तत्कालावच्छिन्नस्य कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वस्य विरोधीत्यर्थः,
एतच्च कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वं साध्यत्वं फलोपधानरूपं साधनत्व-
मभिप्रेत्य, कार्य्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपसाध्यत्वस्य कारणतावच्छेदक-

गियमानन्यथासिद्धिघटिततया गौरवं मुख्यमिति वाच्यं । तज्जन्यत्वस्यापि
तत्कारणत्वपर्य्यवसन्नतया तत्रवेशस्य मुख्यत्वे स्वविशेष्यणेत्यधिकभागप्रवेशेन
गौरवात् । यदि चाद्यप्रवृत्तौ सामग्रान्तरं तदा तदपि गौरवं बोध्यं, यद्यपि

त्वस्य विरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपेण सहा-
नवस्थाननियमात्, न तु साधनत्वस्यान्यदा साधनत्वस्य
वा, तयोरप्रतिक्षेपात् । अन्यदा साधनत्वेऽपि साधनत्व-
मस्त्येव सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गात् । एवमन्दा

धर्मवत्त्वरूपसाधनत्वेन एककालावच्छेदेनाप्यविरोधादिति द्रष्टव्यं^(१) ।
विरोधमुपपादयति, 'मिथमत इति, 'तेनैव' तत्कालावच्छिन्न-
कृतिसाध्यत्वेनैव, 'तस्य प्रतिक्षेपेणेति तत्कालावच्छिन्नस्वर्गादिसाधन-
त्वाभावस्य व्याप्यत्वानुभवेनेत्यर्थः, 'सहानवस्थाननियमात्' तत्रैव
तत्सहानवस्थाननियमादित्यर्थः । 'साधनत्वस्य' साधनत्वसामान्यस्य,
'अन्यदा साधनत्वस्य चेति, 'तदा सिद्धत्वं विरोधीत्यनुपपद्यते,
'अप्रतिक्षेपात्' परस्परभावव्याप्यनात् । ननु तत्कालौनसाध्यत-
स्यान्यदा साधनत्वाविरोधित्वेऽपि साधनत्वसामान्यस्य विरोधित-
मस्त्येवेत्यत आह, 'अन्यदेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्यस्याभावे,
'विशेषस्यान्यदा साधनत्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः । साध्यत्व-साधनत्वा-
वच्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरपि कौटुम्भयोर्विरोधसदाह, 'एवमिति.

(१) इत्यपि बोध्यमिति न० ।

तत्त्वान्वयं प्रवर्तकज्ञाने न विषय इति यौरवं न, तथापि कारयतायावन्नेष-
वच्छेदकतया तदवश्यं गृहीतव्यमिति यौरवकारो बोध्यः । ननु विरोधादि-
सहाधनत्वविषयकत्वं न कुत्राप्येति न युगपदुपस्थापितव्यमिति विरक्तोक्तिः,
'न चेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्याभावे, 'विशेषस्यान्यदासाधन-

असिद्धत्वस्य तदा सिद्धत्वं विरोधि नियमतस्तस्यैव
प्रतिक्षेपात्, न तु सिद्धत्वमात्रं, अन्यदापि तत्र सिद्ध-
त्वाभावप्रसङ्गात्, निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वा-
सिद्धत्वयोश्चान्यतरदेव पाकादौ स्थान्न तु समयभेदेऽप्यु-
भयं । न च तदा कृतिसाध्यत्वे सति तदेष्टसाधनत्वज्ञानं
प्रवर्तकं, अतएव वाजपेयेन यजेतेत्यत्र यागस्य करणा-

‘नियमत इति, तदधिकरण इति शेषः, ‘प्रतिक्षेपात्’ अभावात् ।
दूषणान्तरमाह, ‘निर्विशेषितयोरिति । नन्वेवमपि तदा कृतिसाध्यत्व-
तदेष्टसाधनत्वयोर्विरोधस्य त्वयाप्यभ्युपगतत्वात् तदुभयविषयकैक-
ज्ञानासम्भवात् कथं प्रवृत्तिरित्यत आह, ‘न चेति, ‘तदाद्वयं साध्यत्व-
साधनत्वान्वितं । ननु साध्यत्व-साधनत्वयोः सामान्यतश्चेन्न विरोधस्तदा
‘वाजपेयेन यजेतेत्यत्र ‘वाजं’ अन्नं, ‘पेयं’ पानयोग्यं, तृतीयार्थोऽन्यत्वं^(१)
इत्युक्तौ वाजपेयजन्यत्वेनोपस्थिते यागे विध्यर्थेऽष्टसाधनत्वस्य वि-
रोधात् प्रतीत्यनुपपत्त्या वाजपेयेति कर्म्मनाम तृतीया चाभेदार्थिकेति
कल्प्यते तन्न स्यादित्यत आह, ‘अतएवेति एककालावच्छेदेन तयो-

(१) तृतीया च अन्यत्वार्थिकेति ख० ।

त्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः, यादृशश्च ज्ञानं विरोधादसम्भवि तादृशं न प्रवर्त-
कत्वेनाभ्युपेयमेवेत्याह, ‘न चेति, ‘अतएवेति एककालीनसाध्य-साधनत्व-
विरोधादेव, तत्र वाजपेयपदस्य यागरूपकर्म्मनामधेयत्वं कल्प्यते, अन्यथा
वाजपेयसाध्यत्वेनोपस्थिते यागे लिङादिना इष्टसाधनत्वान्वयबोधापत्तौ

वस्थायां सिद्धत्वेन न वाज्रपेयस्य साध्यता एकदा तयो-
र्विरोधादिति कर्मनामधेयत्वं, न तु करणस्य सिद्धत्वेन
साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्त्वात् ।

विरोधादेवेत्यर्थः, 'करणवस्थायां' इष्टोपमायकतादशायां, 'करणस्य'
यागस्य, 'साध्यत्वविरोधः' सामान्यतः साध्यत्वविरोधः । न च एक-
कास्मादवच्छेदेन तयोर्विरोधादेककास्मादवच्छेदेन तयोरेकच प्रतीति-
र्मास्तु अवच्छेदेकविनिर्वाणे तयोरेकच प्रतीतौ च विरोधाभावात्
कथं कर्मनामधेयत्वमिति वाच्यं । विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबोधे
विशेष्यतावच्छेदकसमानकास्त्रीमलस्य विधेयसंशर्तमभ्यादाया भान-
नियमादाजपेयजन्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वान्वयासम्भवात् एकास्माद-
वच्छेदेन तयोर्विरोधात् वेदे च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्परि-
त्यागानौचित्यस्य सकलवैदिकसम्प्रदायसिद्धत्वात् । न चैवं 'घोतेन
यजेतेत्यत्रापि उक्त्युक्ता कर्मनामधेयता स्यादिति वाच्यं । तत्र
ब्रह्माकाङ्क्षानिवर्त्तकप्रमाणाभावेन औत्सर्गिकस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधस्य त्यागात्, अथ तु प्रकृतिवद्विहितिरिति न्यायेन सोमोप-

विरोधः स्यात् एकविशेष्यतावच्छिन्ने विशेष्ये विशेष्यत्वात्तरबोधस्यैव विविध-
वैशिष्ट्यधीतिरिति तत्र विशेष्यपदोरेककाश्रयतामाननिधमात्, अतएव गन्धप्राग-
भावात्किंसा एधिवी गन्धवतीत्यत्र वाच्यइत्युक्तं, तथाच हस्तोदरा करणता-
निधाने वाजपेयनामकयाग इष्टसाधनं करणस्यैवत्ववत्, प्रयोगसाधुरेव
हतीयेत्यन्ये । ननु वाजपेयनाम्ना यागस्य वाच्य-वाचकभाव इत्यनयो वाच्य-
शब्दोद्योगश्च न वाजपेयपदोपस्थितिं विना अन्यप्रविशेष्यनुपस्थित्यावन्वय-

द्रव्यान्वयेनेव द्रव्याकाङ्क्षानिष्ठत्तेरिति भावः । इदमापाततः विधेये विज्ञेयतावच्छेदकसमानकालीनत्वं विषयीकृत्यैव विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधो जायते न तु तदविषयीकृत्येति नियमाभावात्, किन्तु यत्र
विज्ञेयतावच्छेदकसमानकालीनत्वं न विधेये बाधितं तत्र तदवश्यं
भासते इति नियमः, तथाच प्रकृते बाधात् तदविषयीकृत्यापि
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे बाधकाभावात्^(१) । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे
द्रव्याकाङ्क्षाविरहात् तस्य विध्यन्तरानुपपत्तिरिति वाच्यं । वाज-
पेययागे स्तनम्बद्रव्यविधेरभावात् किन्तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्या-
यात् सोमोयद्रव्यस्यैवान्वयः । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे प्रकृति-
वद्विकृतिरिति न्यायात् सोमस्यापि द्रव्यत्वेन प्राप्तौ म्रौद्धि-यववदि-
कत्वापत्तिः वाक्यभेदस्य आपद्येत इति वाच्यं । विकृतौ साक्षाद्रव्यविधौ
प्रकृतिवदिति न्यायस्थानवतारात् द्रव्यस्य स्वत्वेन निराकाङ्क्षत्वात्,

(१) विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवादिति ख० ।

बोधनाभावात् तदुपस्थितिर्न तत्पदेन शक्या तस्य यागस्वरूपशक्तत्वात्
स्वपरत्वे लक्षणाभ्युपगमाच्च, न लक्षणाया तदा तत्र शक्त्यग्रहे स्वशक्य
सम्बन्धित्वेन स्वसाध्यादिति चेत्, न, वाजपेयपदस्य सामान्यतः क्वचि-
च्छक्त्यग्रहे तदग्रहसम्भवात् शक्तिस्वमेव सोपस्थितिसम्भवाच्च, यतएव
वर्णयति साधनसम्बन्धाय हे स्वरूपोपस्थितिः शक्तिस्वमादिति । ननु यदि
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तुल्यज्ञानतामानं तदा वद्विना प्रचेतेत्यत्रापि वद्वि-
साध्यत्वेऽसाधनत्वयोर्गुणपङ्कानं न स्यादिति चेत्, न, तत्र वद्विसाध्यत्वस्यो-
पपन्नत्वमेकस्य द्यमित्यन्यथात् । न चात्रापि तथैवान्वितिति वाच्यं । विज्ञे-
यत्वे सम्भवति उपपन्नत्वस्य अन्यथात्वादिति वदन्ति ।

अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादाय एकत्र प्रतीतिः
स्यात् । न च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमा-
दायैकत्र प्रतीतिरस्ति, तथा खिङ्गाभावादिति चेत्, न,
साध्यत्व-साधनत्वयोरविरोधस्योक्तत्वात्, एवं सिद्धत्वा-

परमार्थतस्तु वेदे कर्मनामधेयत्वे सम्भवति द्रव्यनामधेयत्वं न कस्यते
इति नियमस्य सकलवैदिकसम्प्रदायसिद्धस्य । भङ्गप्रसङ्गादेव कर्म-
नामधेयत्वं, तदनादरे च सकलग्रिह्यवहारविशोपापत्तेरित्येव तत्त्वं ।

केचित्तु वेदे विधेयनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकसमानकाक्षीमत्वाव-
गाधिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्तत्त्यागानौचित्यस्य सकलवैदिक-
सम्प्रदायसिद्धत्वात् कर्मनामधेयत्वमित्यप्याहुः । तदसत्, विधयित-
व्यस्य जन्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्य वा जन्यत्वस्य द्वितीयापत्तया
द्रव्यनामधेयत्वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवात् तादृगजन्यत्वेन समं
साधनत्वस्य विरोधाभावात् ।

'अथेति, विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्येव एकत्राधिकरणे युग-
पदव्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमादिति भावः । 'अस्ति' सम्भवति,
'तथा खिङ्गाभावादिति अवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यतदुभयसाध्यकाहु-
मितिजनकखिङ्गाभावादित्यर्थः । मम तु इदानीं सत्प्रतिसाध्यत्वं
साध्यं अपि नदिष्टसाधनत्वं हेतुरिति समयभेदमादायैव तयोरेकत्र
क्रमेण प्रतीतिरिति भावः । 'अविरोधस्येति काष्ठभेदेन एकधर्म्य-

'साध्यत्वसाधनत्वयोरिति, यद्यपि साध्यत्व-साधनत्वयोरन्यत्व-एवमित्यवदवि-
रोधे एकसमयावच्छेदमापि प्रतीत्यापत्तिरिति संयोग-तदभाववदवच्छेदभेद-
मादाय विरोधो वाक्यसंवाध तद्वदेवावच्छेदभेदमादायैव प्रतीतिः स्यादिति

सिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः एकधर्मिग-
तत्वेन मानसिद्धत्वात् । तस्मात् संयोग-तदभावयोरिव
येन प्रकारेण ययोर्विरोधः तेन तयोरेकधर्मिगतत्वं
न प्रतीयते, न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि
साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधस्तदा तवापीष्टसाधनत्वेन

वृत्तिरूपविरोधाभावस्येत्यर्थः । 'भावाभावेति, आद्यक्षणसम्बन्धित्व-
मसिद्धत्वं, तद्वंसावच्छिन्नकालसम्बन्धित्वं सिद्धत्वमिति भावः । नन्वेक-
धर्म्यवृत्तिरूपविरोधाभावेऽपि एककालावच्छेदेन एकधर्म्यवृत्ति-
रूपो विरोधोऽस्येवेत्युक्तं दूषणमुपसंहारव्याजेन प्रकारान्तरेण
परिहरति, 'तस्मादिति, 'येन प्रकारेण' यदवच्छेदेन, 'विरोधः'
एकधर्म्यवृत्तित्वं, 'तेन' तदवच्छेदेन, 'न तु रूपान्तरेणापि' न
तदवच्छेदकान्तरेणैव, अवच्छेदकभेदमादायेवेति यावत्, 'प्रतीयत-
इत्यनुपपद्यते । न च घटादौ सिद्धत्वमिद्धत्वग्रहः अवच्छेदग्रहं
विनामुपपन्नः अवच्छेदग्रहे अवच्छेदकग्रहस्य हेतुत्वात् तथाच
कालस्वरूपावच्छेदकग्रहाभावेन स न स्यादिति वाच्यं । चक्षुरेणौ
सौरासोकसंयोग-तदभावयोः प्रत्यचे व्यभिचारादिति, तथाच
यत्रावच्छेदकग्रहमामयी नास्ति तत्रावच्छेदकग्रहं विनाप्यवच्छेद-
ग्रहः, अतएव प्रत्यचेनावच्छेदग्रहे प्रायशोऽवच्छेदकग्रहः तदानीं

शब्दा न यद्यद्युत्तेजोत्तरेण परिहर्तुं शक्यते, तथापि प्रत्यक्षप्रतीतौ साम्यो-
त्तमानमहिष्ठावच्छेदकग्रहनिमित्तेऽपि शब्दादिप्रतीतौ न भिन्नावच्छेदेना-

कार्यसाधनत्वेन वा कार्यत्वं नानुमीयेत हेतु-साध्य-
योर्विरोधेन सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्तिसिद्धेः
पक्षे साध्य-साधनयोरन्यतरसत्त्वे बाधासिद्धोरन्यतर-
प्रसङ्गाच्च । न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्य-
मग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुः दैवाद्यनधीनत्वे सति यदग्रे
मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तिः,
तथाच समयभेदमादाय साध्यत्व-साधनत्वयोरवगम-
इति, इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नानात्वादनुगतरूपाभा-
वेन व्याप्तेरग्रहात्, पाकन्यायेनान्यथापि तत्तत्समया-

तद्व्यवसामय्याः समवधानादिति भावः । निर्विरोधितयोः साध्यत्व-
साधनत्वयोर्विरोधे पाकोऽसिद्ध इत्यादिना अनुभवं बाधकमुक्त्वा
दूषणान्तरमप्याह, 'अपि चेति, 'कार्यसाधनत्वेनेति प्राग्दूषितैक-
देशिमतेन, 'बाधासिद्धोरिति साध्यत्वे हेतोरभावात् स्वरूपासिद्धि-
हेतुसत्त्वे साध्यासत्त्वादबाध इत्यर्थः । नतु विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्त-
र्भायैव एकत्राधिकरणे युगपदव्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमे
दूषणान्तरमाह, 'न च वाच्यमिति न वा वाच्यमित्यर्थः, 'अग्रे मदिष्ट-
साधनत्वं हेतुरिति दैवाद्यनधीनत्वे सति अग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतु-
रित्यर्थः, 'अवगम इति एकत्र कसेणावगम इत्यर्थः, 'व्याप्तेरग्रहा-
दिति तथाच विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमादायैव एकत्र प्रतीतिरिति

वच्छेदग्रहणियमः, अतएव इह संयोगवान् तदभाववाचेति शब्दादुभय-
योरनुभवसिद्धेत्यत्र तात्पर्यम् । एकदेशिमत्वमाह, 'कार्यसाधनत्वेन चेति ।

न्तर्भावेन साध्यत्व-साधनत्वयोरप्रतीतिः, प्रतीतौ वा
ममापीदानीं कृतिसाध्यत्वे सत्यग्रे दृष्टसाधनमिति ज्ञानं
प्रवर्तकमस्तु । न च पाके साध्येष्टकत्वेन* कृतिसाध्यत्व-
मनुमेयं, असिद्धावस्थावतो हि पाकादिष्टानुत्पत्तेः

निधमे तवापि कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः साध्य-हेतुभूतयोः क्रमेणै-
कत्र प्रतीतिर्न स्यादवच्छेदकान्तर्भावेन साध्य-हेतुकरणासम्भवादिति
भावः । ननु पाककालीनस्तथाविधोऽन्योऽस्तु दृष्टान्तः तथाच पाका-
धिकरणकाल एव विनिष्ठेत्याप्तौ प्रविष्ट इत्यत आह, 'पाकन्याये-
नेति । नन्विदानीमन्तर्भावस्य उभयमतेऽप्यविशेषात् तुल्योऽयमनुयोग-
इत्यत आह, 'प्रतीतौ वेति, 'ज्ञानमिति, संशयसाधारणमिति
शेषः, तेन 'तथा लिङ्गाभावादिति पूर्वोक्तपूर्वपक्षनिरासः । ननु
निर्विशेषितयोरेव साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनत्वं न हेतुः
कार्यत्वज्ञाने किन्तु साध्येष्टकत्वं, तथाच न व्याप्यत्वासिद्धिर्न वा
बाधासिद्धोरन्यतरावकाशः^(१) इत्याशङ्कते, 'न चेति, साध्येष्टकत्व-
ज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमेव च काम्ये प्रवर्तकमिति भावः । 'दृष्टा-
नुत्पत्तेरिति, तत्साध्यकत्वस्य^(२) तद्विष्टमिद्वल्यघटितत्वादिति शेषः ।

(१) बाधासिद्धोरन्यतरप्रसङ्ग इति ख०, ग० ।

(२) तन्निष्ठसिद्धत्वव्याप्यसाधनताकेष्टकत्वस्येत्यर्थः ।

* 'साध्येष्टकत्वेनेति, तथाच भोक्तृविरोध इत्यभिमानः, 'तर्हीति,
दृष्टाकारणस्यत्वज्ञानादेरिच्छाकारणत्वमात्रस्य लघुत्वादिति भावः । एवञ्च

पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्साध्यत्वमिष्टस्यावगन्तव्य-
मसिद्धत्वञ्चावगम्य कृतिसाध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्ध-
त्वयोर्विरोधोऽवापि दुर्वारः । अपि च स्वविशेषण-
धीजन्यकार्यताज्ञानाभावात् सुखे कथं चिकीर्षा, न
हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सा, सञ्जातबाधस्य विप-
भक्षणादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात् । अयोपायचिकीर्षायां
तत्कारणं इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा
विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति
इयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत्, तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा
कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्र-

यथाश्रुते 'सिद्धत्वमवगम्येत्यवगत्यतेः व्याप्यबुद्धिं प्रति व्यापकबुद्धेरहेतु-
त्वात् । 'अयेति, तत्रापि उपायचिकीर्षां प्रत्येव कृतिसाध्यता-
विषयकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । 'इयमेवेति उपाय-
चिकीर्षां प्रति तादृशधीजन्यकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन स्वतःसुन्दरचिकीर्षां
प्रति^(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः
'तर्हीति साधवाच्चिकीर्षांमात्र एव कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनक-
ज्ञानत्वेन हेतुता आस्तामित्यर्थः । नन्वेतावतापि कथमिष्टसाधनता-

(१) अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं स्वतःसुन्दरत्वं ।

प्रत्येच्छायां फलज्ञानमुपायेच्छावामिष्टसाधनताज्ञानं कारणमिति सामग्री-
भेद एव, परेकापि तत्र तद्भेदाङ्गीकारात् फलसाधारणविकाः । १२

मित्येव सुख-तदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात्,
सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् ।
अतएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति
तत्र चिकीर्षा न तु दृष्ट्यादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छा-
मात्रं, सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यता-
विषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् । अन्यथा तत्र

बुद्धेर्हेतुत्वमित्यत आह, 'सुखत्वेति, इदञ्च स्वमतावष्टम्भेनोक्तं । 'सुख-
चिकीर्षायामिति सुखचिकीर्षास्यत्वे इत्यर्थः, 'चिकीर्षाजनकत्वेति
सामान्यतश्चिकीर्षामात्रं प्रत्येव जनकत्वावधारणादित्यर्थः । 'अन्यथा'
कृतिसाध्यत्वविषयकेच्छाकारणज्ञानाभावे, 'तत्र' सुखे, तवमतेऽपीति
शेषः, पूर्वमते उपायचिकीर्षात्वं कार्यतावच्छेदकं, इष्टसाधनता-
प्रकारककृतिसाध्यताज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं, 'अपि चेत्यादिमध्य-
मते च सामान्यतश्चिकीर्षात्वं जन्यतावच्छेदकं कृतिसाध्यत्वप्रका-
रकेच्छाजनकज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकमित्युक्तमिदानीन्तुपायचिकी-
र्षायां कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन इष्टसाधनताज्ञानत्वेन च पृथक्
पृथगेव हेतुत्वं परन्तु इष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकमुपा-
येच्छात्वं कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकमुपायचिकी-
र्षात्व-सुखचिकीर्षात्वादिकं । कारणसमाजादुपायचिकीर्षात्मकवि-

च कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छाजनकज्ञानहेतुतेति सामग्रीरूपमिति लाघव-
मित्यत्र तात्पर्यम् । 'उपायचिकीर्षेति इष्टोपायत्वज्ञानविषयोभवद्गोचरजन्य-

चिकीर्षानुत्यक्तेः । वस्तुतस्तूपायचिकीर्षा दृष्टसाधनता-

शिष्टकार्योत्पत्तिरिति निष्कृतमतमाह, 'वस्तुतस्तुति, 'दृष्ट-
साधनताज्ञानप्राप्तेति दृष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियो-
गिककार्यतायय इत्यर्थः । न चैवं कार्य-कारणभावद्वयापत्त्या
प्रथमतमेव मध्यगिति वाच्यं । तस्मिन् मतेऽपि कृतिसाध्यत्वाप्रका-
रकोपायेच्छानुरोधेन उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति दृष्टसाधनता-
ज्ञानस्य पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् उपायचिकीर्षाकारणताव-
च्छेदककोटाविष्टसाधनताविषयकत्वप्रवेगे च गौरवं वैयर्थ्यञ्च पुन-
रधिकमिति । न च तस्मिन्मते दृष्टसाधनताज्ञानत्वेन कृताया-
उपायेच्छासामान्यकारणताया एव कृतिसाध्यत्वरूपावच्छेदकवृत्तिः^(१)
कल्प्यते इति साधनं कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन पृथक्हेतुत्वे चातिरिक्तं
कारणत्वं तदवच्छेदकञ्च कल्पनीयमन्तो गौरवमिति वाच्यं । अव-
च्छेदकभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात्, अतएव 'अपि चेत्तादि-
मध्यमतमपि प्रत्युक्तं, कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपाय-सुखादौच्छानुरोधेन
उपायेच्छात्वादवच्छिन्नं प्रति दृष्टसाधनताज्ञानत्वेन सुखेच्छात्वादव-
च्छिन्नं प्रति सुखत्वादिज्ञानत्वेन पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात्
चिकीर्षायाः कारणतावच्छेदककोटाविष्टाजनकत्वप्रवेगे गौरवाद्-
वार्थत्वाच्च । नन्वेवं मीमांसकनये उपायोद्देश्येच्छां प्रतीष्टसाधनता-
ज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कार्य-कारणभाववैक्यं
तत्र च कार्य-कारणभाववैयर्थ्यमिति गौरवं । न च तन्मतेऽपि कृति-

(१) कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वरूपावच्छेदकवृत्तिरिति क० ।

ज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् दृष्टीच्छावत् । न च भोग-
चिकीर्षावत्तेन विनापि स्यादित्यप्रयोजकत्वं, उपा-

साध्यत्वाप्रकारकोपायेच्छानुरोधेन उपायोद्देश्यकेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति
दृष्टसाधनताज्ञानत्वेन पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् कार्य-कारण-
भावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं । तैः कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपायो-
द्देश्यकेच्छानभ्युपगमात् दृष्टिसाध्यं सुखं भवन्तितीक्ष्णैव विशेषणतया
सुखत्वमिव दृष्टिमपि विषयौकरोतीत्येव तस्य सिद्धान्तादिति
चेत्, न, पाको भवतु दृष्टिर्भवतु इत्यादिकृतिसाध्यत्वाप्रकारको-
पायोद्देश्यकेच्छाया अनुभवसिद्धत्वेनापलापासम्भवात्, दृष्टसाधनता-
ज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञानयोर्विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावेन
कार्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वाच्च अपच्छेदकगौरवं पुनरधिकं ।
न च तत्प्रकारकेच्छां प्रति तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वनिश्चयमात्
कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वावश्यकत्वमेव विशेष्य-विशेषण-
भावे विनिगमकमिति वाच्यं । यत्त्व-तत्त्वयोरगनुगतत्वात् चिकीर्षां
प्रति कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि कृतिविरहादिति भावः ।
'दृष्टीच्छावदिति दृष्टिर्भवन्तितीक्ष्णवदित्यर्थः, इदमुपलक्षणं कृति-
साध्यत्वाप्रकारकपाकादीच्छापि दृष्टान्तो बोध्यः, अथच प्रसाध्याङ्गको-
दृष्टान्तः^(१) परेण दृष्टिर्भवतु पाको भवन्तितीक्ष्णानभ्युपगमात्, दृष्टि-
साध्यं सुखं भवन्तितीक्ष्णायान्तु सुखत्वरूपेण दृष्टिसाध्यत्वज्ञानस्यैव

(१) उभयवाद्यसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः ।

चिकीर्षेत्यर्थः, एवं हेतावपि बोध्यं । 'दृष्टीच्छावदिति स्वमतावष्टम्भेन ।

येच्छायास्तदन्वय-व्यतिरेकानुविधानात् दृष्टेऽस्वतो-
ऽसुन्दरत्वेनेच्छानुत्पत्तेः अनुगतोपायेच्छायां अनुगतस्य
प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च ।
न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छातृत्वं इच्छातृत्वं वा
तज्जन्यत्वे प्रयोजकं, गौरवात् सुखेच्छायां तदभावाच्च ।
एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनत्वज्ञाने भुवेऽतिप्र-
सङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थञ्च कृतिसाध्यत्व-

हेतुत्वं च निष्टसाधनताज्ञानस्येत्यवधेयं । 'देन विना' इष्टसाधनता-
ज्ञानेन विना, अवयवसमुविधानमेव विवृणोति, 'दृष्टेरिति, 'स्वतो-
ऽसुन्दरत्वेन' सुखादिभिसत्त्वेन, इष्टसाधनताज्ञानं विनेति शेषः ।
'इच्छातृत्वं वेति, अत्रापि चिकीर्षान्यत्वे सतीति सम्बध्यते, 'तज्जन्यत्वे'
इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वे, 'प्रयोजकं' अवच्छेदकं, क्रमेण दूययति,
'गौरवादित्यादिना, 'उपायचिकीर्षायामिति, उपायेच्छायासङ्ग-
कार्यतावच्छेदकसत्त्वादिति शेषः, 'भुवे' सामान्यकारणे भुवे, 'अति-
प्रसङ्गवारणार्थमिति कृत्यसाध्यताज्ञानदशायामपि दृष्टादौ चिकीर्षा-
प्रसङ्गवारणार्थमित्यर्थः, 'निर्वाहार्थमेति, तत्प्रकारकेच्छायास्तदभावा-

द्याये दोषमाह, 'गौरवादिति, अन्त्ये तमाह, 'सुखेच्छायामिति, 'अति-
प्रसङ्गो दृष्टादौ, 'निर्वाहार्थमिति । ननु यदि अनङ्गज्ञानप्रकारस्यैवेच्छायां
प्रकारत्वं तदा षष्ठेच्छायां कथं सत्त्वित्वं प्रकारः स्यात्, न हि सत्त्वित्वेन
ज्ञातमेव सुखादि सत्त्वित्वेनेष्यते, सर्वत्र तथा सामर्थ्यविरहाद्यत्रापि स-
त्त्वित्वबाधावतारस्तथापि दुर्लभवस्तुनि सत्त्वित्वप्रकारकेच्छानुभवाच्च । न च

मपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विधाय तन्मात्रं,
कृत्तकारणं विना कार्यानुपपत्तेः । अतएव स्तनपान-
प्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन दृष्टीतस्येष्टसाधनत्व-
ज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कल्पनायाः ।
ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्मत्वात्

रकज्ञानगन्तव्यनियमादिति भावः । 'विषयतया' ज्ञानविषयतया,
'अवच्छेदकमस्त्विति स्वातन्त्र्येण चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कारणता-
वच्छेदकमस्त्वित्यर्थः, चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञान-
त्वेनापि हेतुत्वमस्त्विति फलितार्थः, 'तद्विधाय' कृतिसाध्यता-
ज्ञानं विधाय, 'तन्मात्रं' दृष्टसाधनताज्ञानमात्रं, चिकीर्षापधायक-
मिति श्रेयः । 'स्तनपानप्रवृत्तावपि' तत्संख्येऽपि, 'दृष्टानुरोधित्वा-
दिति कृत्तकार्य-कारणभावानुरोधित्वात्, 'कल्पनाया इति कारण-
कल्पनाया इत्यर्थः । 'साधनत्वं' साधनत्वज्ञानं, 'इच्छाविरोधि' उद्दे-

खलुचित्वमिच्छायां प्रकार एव नेति वार्थं । अतुभवविरोधात् 'खलुचि-
तयेय्यत इति पूर्वग्रहस्य तत्र साक्षित्वात् । न च क्वाचित्को धर्मोऽसा-
धारणमामग्रीसापेक्षः खलुचित्वप्रकारकत्वं सार्वत्रिकमिति सामान्य-
सामग्रीनिर्वाहमेवेति वार्थं । कारुणिकस्य परदुःखप्रहरणेच्छायां खलुचि-
तत्वाप्रकारत्वेन तस्यापि क्वाचित्कत्वात्, अतएव निरुपधिपरदुःखप्रह-
रणेच्छा लपेक्ष्यते, तस्मात् तत्र समाधानं चिन्त्यं । 'तद्विधाय' दृष्टसाधन-
त्वं विधाय, 'तन्मात्रं' कृतिसाध्यत्वमात्रं । बालस्येत्यादि दूषयति, 'अत-
एवेति । 'दृष्टेति, तथाच सुखालुचित्वेन बहिरङ्गस्यापीष्टसाधनत्वस्य स्मरणं
कल्प्यत इति भावः ।

दृष्ट्यादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत्, न, निर्विशेषि-
तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोर-

श्रुताख्यविषयतया दृष्टोत्पत्तौ विरोधि, 'सिद्धधर्मात्' असिद्धत्व-
विरोधिः सिद्धत्वस्य व्यापत्वात्, तथाच विरोधिध्यायवत्तज्ज्ञान-
विधया दृष्टाजनकौभूतासिद्धत्वज्ञानविघटकत्वेन दृष्ट्याविरोधित-
मिति भावः । 'सिद्धत्वं अस्तित्वं वर्तमानकालसम्बन्धित्वमिति धा-
वत्, असिद्धत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमिति मन्तव्यं । नन्वेव-
मिष्टसाधनताज्ञानादृष्ट्यादौ कथमिच्छेत्यत आह, 'दृष्ट्यादाविति,
'तत्साध्येष्टज्ञानादिति सुखादौ दृष्टिषाध्यताज्ञानादित्यर्थः, दृष्टि-
षाध्यं सुखं भवन्तितीक्ष्णयामेव सुखत्ववद्दृष्टेरपि विषयीकरणात्
स्वातन्त्र्येण दृष्टिर्भवन्तितीक्ष्णयास्यासिद्धत्वादिति भावः । असि-
द्धत्वज्ञानलोकेच्छाहेतुत्वमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'निर्विशेषितयोरिति,
'सिद्धत्वासिद्धत्वयोरिति वर्तमानत्वविरोधितप्रागुक्तसिद्धत्वासिद्धत्वयो-
रित्यर्थः, वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्व-वर्तमानकालसम्बन्धित्वयोरिव
परस्परं विरुद्धत्वादिति भावः । 'दृष्ट्यासाधनत्वयोः' दृष्ट्यासाधनत्व-

अत्र सम्यदायविही नेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकं विषयत्वात् किञ्च
तज्ज्ञाना दृष्टसाधनतासुमिति प्रवर्तकमिति वदन्ति । नवीनास्तु सर्वं सा-
मान्यतत्त्वसाधनतासिद्धत्वं सर्वस्य स्वकृतिसाध्यताज्ञानेन सति तन्मात्रविषयि-
नी सति साध्येष्टसाधनतासुमितरेतत्सूक्ष्मपानविषयिणीति तज्ज्ञानास्मरण्यामि-
त्येतत्सूक्ष्मपानगोचरमिति वदन्ति । 'दृष्टेति, तथापि सुखाद्यतिवेन नहि
रज्ज्वन्यापीष्टसाधनत्वस्य स्मरणं कस्यैव इति भावः । तर्हि कथं दृष्ट्यादा-
विच्छेयत आह, 'दृष्ट्यादाविति ।

सिद्धेष्टन्यसिद्धक्रियाविषयत्वनियमादिति चेत्तुल्यं ।
तस्मात् स्वकृतिसाध्यत्वं विधिरिष्टत्वं सहकारौति, मैवं,
इष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छायां हेतुत्वावधारणात्त-
स्यास्तज्जन्यत्वनियमादिच्छायाः स्वविषयेच्छानुत्पादक-

शेषः । सिद्धकारणकेति च उपादानप्रत्यक्षसत्त्वसम्पत्तये, 'तुल्यमिति
भोगस्यापि क्रियात्माभावेन भोगलनिष्ठप्रकारत्वान्तर्भावेनापि कृति-
साध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्यर्थः,
क्रियात्वञ्च दुःख-तदभाव-सुखभोग-परमापूर्वसाध्यन्यत्वं, 'स्वकृति-
साध्यत्वमिति स्वकृतिमाध्यत्वमेवेत्यर्थः, 'विधिः' प्रवर्तकज्ञानविषयः,
तथाप्युपायस्येष्टत्वे इष्टसाधनताज्ञानं कारणमभ्युपगम्यते इति तस्य
कारणत्वे कल्प्यमाने साधवादुपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येव कल्पनात्
उपायचिकीर्षायामपि तज्जन्यत्वं दुर्वारं, न हि ममापि उपाय-
चिकीर्षत्वेन तज्जन्यत्वं, चिकीर्षात्वस्यार्थवशसिद्धत्वादिति समाधत्ते,
'इष्टेति, 'उपायेच्छायां' उपायेच्छात्वावच्छिन्ने, 'तस्याः' उपाय-
चिकीर्षायाः, 'तज्जन्यत्वनियमादिति, तथाच इष्टसाधनताज्ञान-कृति-
साध्यताज्ञानादेव उपायचिकीर्षायामभ्युपेयं किमवान्तरेच्छाकल्पनेनेति
भावः । ननु तथापि प्राथमिकन्यायमतापेक्षया न्यूनमतं सम्यगेवेत्यत-
श्चाह, 'इच्छाया इति, फलेच्छाया उपायेच्छाहेतुत्वेन तत्र
अभिचारवारणाय 'स्वविषयेति स्वविषयविषयकेत्यर्थः, स्वममाना-

भावः । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन चिकीर्षाहेतुत्वमिति शोक्त-
व्यभिचारः । 'इच्छाया इति, भाष्यादौ तथा व्यवस्थापितत्वेन तथैव सिद्धान्ता-

त्वनियमाच्च । ननु सिद्धीदनः कुतः पाके न प्रवर्तते,
 ओदनमावस्य सिद्धत्वेनेष्टत्वाभावात् । अतएवातीत-
 भोजनादौ न प्रवर्तते अतीतदृष्ट्यादाविच्छाविरहात् ।
 ननु सामुद्रिकविदाख्याते भावियौवराज्ये भोगसाधने
 स्वकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वज्ञानात् कुतो न प्रवर्तते,

धिकरणेत्यपि बोध्यं, तेन नेष्टरेच्छायां व्यभिचारः । यद्यपि मणि-
 कम्पते फलेच्छा नोपायेच्छाहेतुः किन्तु इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतु-
 तायां श्रवणहेदिकैवेति व्यर्थं विमिश्रेण, तथापि यद्यपे फलेच्छायाः
 कारणतावच्छेदकत्वे तत्कालीन-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेना-
 ननुगमात् फलेच्छा न कारणतावच्छेदिका परन्तु कारणस्य
 तन्त्रयेनेदं । इदमापाततः तावता चिकीर्षां प्रति तद्धेतुताम् न
 तु प्रवृत्तावपि चिकीर्ष्यैवान्यथाधिद्वयम् । न च व्यापारेण चा-

दिति भावः । वस्तुतः पाकादाविष्टसाधनताज्ञानादिच्छोत्पत्तिसमये तत्रेते
 हेतुतिन्यायाधिकौर्षेव जायते तज्ज्ञाने कृतिसाध्यत्वप्रकारत्वंसम्भवात्
 न तन्तरापीच्छान्तरकत्वं गौरवान्मानमावाच । अपिच कृतिसाध्यत्वज्ञाने
 प्रवृत्तिहेतुतया व्यवस्थितेऽतिप्रसङ्गवारणार्थमिष्टसाधनत्वं तत्र विषयतया
 च्छेदकमात्रं कल्पते न तु कारणान्तरं गौरवात् यथा इष्टपुरोवर्तिप्रति-
 वैशिष्ट्यमेवावच्छेदकं कल्पते न तु भेदाद्यद्वैतत्वादिकमिति भावः । स-
 रूपसदित्यवधौ एच्छति, 'बन्विति, तथाच तत्रेष्टत्वानावात् प्रवृत्त्या-
 इति तदेव हेतुरिति भावः । उच्यते 'ओदनेति, तथाचेष्टसाधनत्वज्ञाना-
 वादेन तत्र तदभावादिति भावः । 'व्यतिज्ज्ञादिति, राज्ये न प्रवर्तते इति

भाविराज्यस्यासिद्धत्वात् प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमात्

पारौ नान्यथासिद्ध इति वाच्यं । तद्व्यापारत्वस्यैवासिद्धेः । न चेवं
 कृतिसाध्यताज्ञानस्य उपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य च
 प्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं । इष्टापत्तेः ज्ञानं कृतिकारण-
 मिति सिद्धान्तस्य उपादानप्रत्यक्षमादायैवोपपत्तेः । इदं पुनरवधेयं
 यदि भोगादिरूपेष्टसाधनताज्ञानदशायां सुखादौ साध्यतया प्रवृत्तिः
 प्रामाणिकौ तदा पुनरिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमावश्यकं
 अन्यथा इष्टसाधनताज्ञानदशायामपि^(१) साध्यतया तच्च प्रवृत्तिप्रस-
 ज्जात् तस्य स्वतएव चिकीर्षाविषयत्वात् कृतिसाध्यताज्ञानन्तु न
 हेतुरेव चिकीर्षयान्यथासिद्धत्वादिति । 'कुत इति, ओदनसाधनत्व-
 ज्ञानस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य च सत्त्वादिति भावः । परिहरति,
 'ओदनमाचक्षेति, 'इष्टत्वाभावादिति, इष्टसाधनताज्ञानविरहादिति
 शेषः । 'इच्छाविरहादिति इच्छाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानविरहा-
 दित्यर्थः, तथाच फलेच्छाभावेन चिकीर्षाविरहाच्च प्रवृत्तिरिति
 भावः । 'भावियौवराज्य इति भाविराजसिंहासनारोहणविशेषे
 इत्यर्थः, 'न प्रवर्त्तते' न वाक्ये प्रवर्त्तते । भ्रान्तः समाधत्ते, 'भा-
 विराज्यस्येति, 'राज्योपायेति राज्योपायत्वेन राज्योपायापरिचया-
 सेत्यर्थः, न प्रवृत्तिरिति शेषः । ननु तथापि राज्योपाये देवता-
 राधनादौ प्रवृत्तिः स्यात् तदुपायस्य पुण्यादेर्ज्ञानसत्त्वात् कृतिसाध्यत्वे

(१) इष्टसाधनताज्ञानदशायामपीति क० ।

राज्योपायापरिचयाच्च । तत्परिचये च प्रवर्तते एव
 देवताराधनादाविति चेत्, न, सिद्धे चिकीर्षाविरहेण
 यागादावप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् देवताराधनादेरप्यसिद्धत्वे-
 न तदाप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । किञ्च राज्योपायापरिचये
 तत्र मा. प्रवर्तिष्ट स्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञाते राज्ये
 प्रवृत्तिप्रसङ्गे किमायातं । न हि कृतिसाध्येष्टसाधन-
 त्वेन ज्ञानेऽपि तदुपायज्ञानं तत्र प्रवर्तकं, गौरवात्
 भिन्नविषयत्वाच्चेति चेत्, मैवं, यौवने हि तावत्

पतौष्टसाधनताज्ञानसत्त्वाच्चेत्यत आह, 'तत्परिचये चेति कृतिसाध-
 लेष्टसाधनलोपायानां परिचये चेत्यर्थः । भ्रमं निराकरोति, 'सिद्धे
 चिकीर्षाविरहेणेति, असिद्धस्य च प्रवृत्तविषयत्वनियमेनेति शेषः ।
 तत्र प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमेऽपि चिकीर्षाया असिद्धविषयत्व-
 नियमस्य तदाद्यभ्युपगमादिति भावः । 'देवताराधनादेरिति
 तस्मादुपादानताख्यप्रवृत्तिविषयत्वस्यैव सिद्धवृत्तित्वनियमो न ।
 साध्यताख्यप्रवृत्तिविषयतायाः तस्या असिद्धमाचष्टित्वात् इत्यस्य
 स्वीकरणीयमिति भाषियौवराज्ये साध्यतया प्रवृत्तिर्नानुपपद्येति
 भावः । द्वितीयहेतुः^(१) निराकरोति, 'किञ्चेति, 'तत्र मा प्रवर्तिष्टेति
 राज्योपायत्वेन राज्योपाये मा प्रवर्तिष्टेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिप्रसङ्गे' साध्य-
 तया प्रवृत्तिप्रसङ्गे, 'न हीति, इदमापाततः सपादाननिष्ठप्रवृत्ति-
 विषयसाधनताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकतया राज्योपायत्वहेतुः'

(१) द्वितीयस्य हेतुमिति क० ।

प्रवर्त्तत एव राज्ये, बाल्ये तु राज्योपायमकृत्वा मत्-
कृत्येदानीं राज्यं न सिध्यतीति स्वकृत्यसाध्यताज्ञाना-
देव न प्रवर्त्तते यथा तण्डुलं विना पाके स्वकृत्य-
साध्यताज्ञानात्, राज्योपाये तु स्वकृतिसाध्येष्टसाधन-
त्वेन ज्ञाते देवताराधनादौ प्रवर्त्तत एव । अतएव

राज्योपायज्ञानं विना राज्ये प्रवृत्त्यवभावात् परन्तु राज्योपायत्वेन
राज्योपायस्य सिंहासनादेः प्रत्यक्षदशायामेव भाविराज्ये प्रवृत्त्या-
पत्तिर्दृष्ट्या । 'मत्कृत्येदानीमिति इदानीन्तनमत्कृत्येत्यन्वयः', 'स्वकृत्य-
साध्यताज्ञानादिति इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, तथाच
तत्कालीन तत्पुरुषौयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषौयप्रवृत्ति-
साध्यताज्ञानं हेतुरिति भावः । 'तण्डुलं विना' तण्डुलविरहदशायां,
'स्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्' इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्, 'पाक-
दिति, 'न प्रवर्त्तते' इत्यनुषङ्गते । ननु तथापि राज्योपाये देवता-
राधनादौ तदानीं प्रवृत्तिर्न स्यात् इत्यत आह, 'राज्योपाये
न्निति, 'स्वकृतीति इदानीन्तनस्वकृतीत्यर्थः । ननु व्रीह्यवघात-
पुरोडाश-याग-परमापूर्वेषु युगपत् कुतो न प्रवर्त्तते स्वकृतिसाध्यत्वे
सतीष्टसाधनताज्ञानस्याविशेषादित्यत आह, 'अतएवेति इदानीन्त-

शेषः । 'अपरिचयात्', राज्योपाये न प्रवर्त्तत इति श्रेयः । 'सिद्ध इति,
तथाच अन्त्यगत्या असिद्ध एव प्रवृत्तिरभ्युपेया एवञ्च राज्ये प्रवर्त्ततेत्यर्थः,
'इदानीमिति इदानीं मत्कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्याभावात् तदा

ग्रीह्यवधातमकृत्वा पुरोडाशस्तमकृत्वा यागस्तमकृत्वा-
ऽपूर्वं साधयितुं न शक्यत इति क्रमशोऽवधातादौ
प्रवर्त्तते न युगपत् सिद्धवृत्त्यसिद्धक्रियाविषयस्वभा-
वत्वात् प्रवृत्तेः यागानन्तरञ्च नापूर्वं प्रवर्त्तते । कृत्यन्तरं
विनैव यागकृतितस्तत्सम्भवात् । इष्टसाधने चेष्टो-

मत्वस्य स्रष्टृतिविशेषणत्वादेवेत्यर्थः, 'ग्रीह्यवधातमकृत्वा मकृत्येति
ग्रीह्यवधातकृत्यनुत्तरकालीनमकृत्येत्यर्थः, एवं 'मकृत्येत्यनुषङ्गं सर्व्वं
व्याख्येयं, 'न शक्यत इतीति, ज्ञानादिति^(१) श्रेयः । तथाच सर्व्वं
एकदा इदानीन्तनस्रष्टृतिसाध्यताज्ञानं नास्तीति भावः । 'क्रमश्च'
क्रमश्च एव, 'श्रवधातादौ' श्रवधात-पुरोडाश-यागेषु, 'न युगपदिति
न युगपदवधात-पुरोडाश-याग-परमापूर्व्वेषु चतुर्षु प्रवर्त्तत इत्यर्थः ।
ननु यथा क्रमश्चस्तिषु प्रवर्त्तते तथा परमापूर्व्वं कथं न प्रवर्त्तते
इत्यत आह, 'सिद्धवृत्तीति, 'नापूर्व्वं प्रवर्त्तत इत्यन्तमेको पक्षः,
सिद्धकारणकामिद्धक्रियासाध्यकस्वभावत्वादित्यर्थः, साध्यत्वं विष-
यताविशेषः, तेन सिद्धस्य हविरादेरुपादानताप्यप्रवृत्तिविषयताया-

(१) केवलमनुष्ठतिसाध्यताज्ञानादित्येति ख० ।

प्रवृत्तिरित्यर्थः, तर्हि राज्ञोपायमेव करोत्वित्यत आह, 'राज्येति, अन्यदा
कृतिसाध्यत्वादिना न ज्ञानात्वेवेति न प्रवर्त्तते अन्यथा तवाप्रतीकारादिति
भावः । 'सिद्धेति तथाच यात्राद्यर्थिवया पुरोडाशादौ प्रवृत्तिस्तत्सिद्धय-
न्तरमेवेत्यर्थः । नन्वेवमपि स्रष्टृतावधौऽपि यद्विधास्रष्टृमन्त्रे प्रवर्त्तते तस्यापि
वृत्तिरूपेण साधनत्वात् कृतिसाध्यत्वाच्चेत्यत आह, 'इष्टसाधने चेति ।

लित्वेऽपि न दोषः, उपादानप्रत्यक्षसम्पत्तये सिद्धकारणकेति, 'नापूर्वं प्रवर्तते इति, तस्य क्रियात्वाभावादपूर्वादिभिन्नत्वस्य तत्त्वादिति भावः । ननु यागानन्तरमपूर्वं प्रवृत्त्यभावे कथमपूर्वात्पत्तिरित्यत-
 आह, 'इत्यन्तरमिति । ननु तद्वर्णप्रकारक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तद्वर्णधर्मितावच्छेदकक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव हेतुरस्य किं कार्य-कारणभावे उभयदिशि तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेन भाविद्यौवराज्येऽपि बाल्यदशायां कस्यचित् प्रवृत्तेः । न च तदनु-
 पादाने यस्य बालस्य भाविद्यौवराज्यं मम कृतिसाध्यमपि नेदानौ मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं तस्यापि बाल्यदशायां भाविद्यौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । तत्पुरुषीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्तेः यौव-
 नादिकालीनातिरिक्ताया अलीकतया तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणीभूतस्य तत्तत्कालस्य विरहादेव बाल्यदशायां तत्पुरु-
 षीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्त्यापादनामभवात् तत्कालीनत्वेन प्रवृत्ति-
 विशेषणेऽपि वक्ष्यमाणयुक्ता तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति

न ॥ केवलसुखजनके प्रतियोग्यप्रसिद्धा तदधिकदुःखाजनकत्वमप्रसिद्ध-
 मिति वाच्यं । नञर्थत्यासेन इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाजनकत्वस्य विवक्षित-
 त्वात् । वस्तुतस्तु इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखजनकं प्रसिद्धं तदन्यत्वं
 विवक्षितमिति शोक्तदोषः । नञाजनकत्वं जनकत्वात्यन्ताभाव-जनकान्योन्या-
 भावरूपतयाऽभिन्ने तथा च मिलितज्ञानहेतुताया गौरवमननुभवश्च प्रत्येक-
 ज्ञानेऽपि षण्मिद्धेय प्रत्येकहेतुतायामननुगम इति वाच्यं । प्रत्येकहेतुत्वेऽपि
 तादृशदुःखजनकत्वज्ञानविरोधिज्ञानत्वेनानुगमादित्याह । ननु नान्तरीयकत्व-
 मिष्टहेतुक्रियाजन्यत्वं, थाप्यत्वं वा, तदपि दैशिकं, कालिकं वा, इष्टनियत-

तत्तत्कालत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वात् । न च कृतिषाध्यताज्ञान-प्रवृत्त्येन
विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्माद्य समवायघटितसामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्वा
हेतु-हेतुमद्भावः किन्तु तत्पुरुषौयकृतिषाध्यताप्रकारक-तत्पुरु-
षौयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषौयप्रवृत्तिर्त्वेन कार्यता यत्र साध्य-
त्वाख्यविशेष्यतानिर्हृषितप्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषौयप्रवृत्तिः तत्र
विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति प्रकारता-विशेष्यता-
वच्छेदकतोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिरेवमित्युपाधनता-
ज्ञान-प्रवृत्त्योरपि विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्माद्य समवायघटितसामा-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्वा न हेतु-हेतुमद्भावः किन्तु तत्साधनत्व-
प्रकारकतत्पुरुषौयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषौयतदर्थप्रवृत्तिर्त्वेन
कार्यता यत्र तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिर्हृषितप्रकारतासम्बन्धेन
तदर्थिप्रवृत्तिः तत्र विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्साधनत्वप्रका-
रकतत्पुरुषौयज्ञानमिति तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिर्हृषितप्र-
कारता विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः

पूर्वकालोत्पत्त्ये वा, भाष्ये आगम्यागमनादावपि प्रवृत्त्यापत्ते नरकस्येष्टहेतुविना-
कल्याणेन तदधिकत्वामावात्, न द्वितीयः तदस्य तद्वरकस्य तद्विद्योत्पत्ति-
निवृत्तत्वात् तयोरेकान्तप्रवृत्तित्वात्, न तृतीय इत्युत्पत्तिपूर्वकालोत्पत्त्यस्य
पाकादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, नापि चतुर्थः उत्पत्तिनिवृत्तिपूर्वकविधिदृष्टान्तत्वेन
ज्ञापमानेऽपि प्रवृत्त्यापत्ते । अथ वदन्ति इदानीन्तनवत्तद्वैयर्थ्यविषय-
दुःखाभनकत्वे यस्य तात्पर्यं, हेतुं च वचनत्वं उत्पत्तत्वं जातिविशेषं, कर्तृता
रामान्यस्य यदा नरकादौ न तादृशो हेतुः तदा तत्रैवोपपि प्रवृत्तिरव्यदा
निरुतिः । न च हेतुं वचनमधिकं, दुःखमात्रस्यैव हेतुविषयत्वेन पाकारात्

विरोधात् । तदाऽसिद्धत्वं तदा सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधन-
त्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव ।

यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानाद्दृष्ट्यादाविच्छेति, तत्तुच्छं,
असिद्धावस्थाद्दृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्तेस्तस्यावश्यं सिद्धत्वमव-
गन्तव्यमिच्छानुरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति, तच्चापि वि-
रोध एव । दृष्टौ सत्यामिष्टं तथा विना नेत्यन्वय-व्यति-

ज्ञानयोः, 'अविरोधादिति, साधनत्वस्यासिद्धत्वविरोधिव्याप्यता-
भावेन तज्ज्ञानस्य कारणीभूतासिद्धत्वज्ञानाविघटकत्वादिति भावः ।
ननु तथापि वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपासिद्धत्वं वर्तमान-
कालसम्बन्धित्वरूपं वर्तमानत्वविशेषितसिद्धत्वञ्च परस्परं विरुद्धमेव
तदुभयोरेकत्र ग्रहः कथं स्यात् तयोरज्ञाने च इच्छासाधनत्वज्ञान-
योरसम्भवादित्यत आह, 'तदेति, 'तदाऽसिद्धत्वं' वर्तमानप्रागभाव-
प्रतियोगित्वं, 'तदा सिद्धत्वं' वर्तमानकालसम्बन्धित्वं, 'इच्छासाधन-
त्वयोः' इच्छासाधनत्वज्ञानयोः, 'प्रयोजकं' ज्ञानविययतया प्रयोजकं,
इदञ्चासिद्धत्वज्ञानं नेच्छाहेतुः किन्तु तत्कालीनसिद्धत्वज्ञानमेव
प्रतिबन्धकमिति स्वमतानुसारेणोक्तं ।

'असिद्धावस्थान्' अविद्यमानान्, 'तस्येति, इष्टे तत्साध्यता-
ज्ञानदशायामिति शेषः । 'असिद्धत्वमिति, 'अवगन्तव्यमित्यनुपपद्यते,
जनकोभूतमित्यादिनियमात् सिद्धत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् असिद्धत्व-
ज्ञानस्यापि तच्चेच्छाहेतुत्वादिति भावः । 'तच्चापि' सुखादिनिष्ठ-
दृष्टिमाध्यताज्ञानेऽपि, 'विरोध एव' दृष्टौच्छाजनकत्वविरोध एव,

रेकग्रहस्य दृष्टिसिद्धत्वमादाय दृष्टिनिरूपितेष्टसाध्य-
कत्वग्राहकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं
मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं 'मण्डलीं' कुर्यादिति
वाक्यं प्रमाणं स्यात्* विषयाबाधात् । एतेन नवीनमत-

तव मये इति शेषः । ननु सिद्धावच्छेदभादेः सुखाद्यनुत्पत्तेः तदु-
त्पत्तिदशार्थां तस्य वास्तविकं सिद्धत्वमपेक्षितमस्तु सुखादौ तत्-
साध्यताज्ञाने तच्चिष्ठसिद्धत्वज्ञानस्य कुतोऽपेक्षितमित्यत आह
'दृष्टौ सत्यामिति, 'सिद्धत्वमादाय' सिद्धत्वं विषयीकृत्य,
सत्तायाः चणश्चन्वितव्यघटितत्वादिति भावः । 'इष्टसाध्यकत्वेति
सुखादिनिष्ठसाध्यतेत्यर्थः । नन्विदमयुक्तं सिद्धत्वज्ञानसत्त्वेऽपि दृष्टि-
साध्यं सुखं भवन्तितीक्ष्णार्थां सुखत्वविशेषतया दृष्टेरपि विषयत्व-
सम्भवात् तदुद्देश्येक्षणां प्रत्येव तच्चिष्ठसिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वात्
दृष्टिसाध्यं सुखं भवन्तित्यत्र दृष्टेरनुद्देश्यत्वादिति चेत्, न, दृष्टि-
भवंत्वित्याकारकदृष्ट्युद्देश्येक्षणाया अयनुभवसिद्धत्वादिति भावः ।
'चिकीर्षाजन्यकृतीति प्रवृत्ताख्यकृतीत्यर्थः । 'विषयाबाधादिति
तन्मते कृतिसाध्यताज्ञानमात्रस्य प्रवर्तकतया कृतिसाध्यत्वमात्रस्यैव
विधेयत्वात् तस्य च प्रकृतेऽप्राधितत्वादित्यर्थः । इदमापाततः प्रमा-
णस्य तत्तद्विषयघटिततया कृतिसाध्यत्वघटितप्रामाण्यापादने
इष्टापत्तेः इष्टसाध्यत्वघटितप्रामाण्यापादने चापादकमात्रात् । एतेन

* 'प्रमाणं स्यादिति, यद्यप्यत्र परस्त्वेष्टापत्ति' शर्गकामादिपदसमन्विता-
वृत्तस्य शर्गकामविद्योव्यान्वयबोधेनप्रामाण्येऽपि तदसमन्वितावृत्तस्य विष-

मध्यपास्तं, परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावत्त्वेष्ट-
साधनताज्ञानानां ज्ञानं तथा आत्मन ओदनकामना-
वत्त्वेष्टसाधनताज्ञानस्य ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात्,
किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानमेव
स्वाधवात्, यथा च साध्यत्व-साधनत्वयोरव्विरोधः

प्रमाणत्वं भ्रमभिन्नज्ञानजनकत्वमित्यपि प्रत्युक्तं, भ्रमत्वस्यापि तत्त-
द्विषयघटिततयोक्तविकल्पभावात् । न च प्रमाणं स्यात् प्रमाणत्व-
व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थ इति वाच्यं । सामान्यतः प्रमाणव्यव-
हारविषयत्वापादने दृष्टापत्तेः कृतिसाध्यत्वांगे प्रमाणत्वस्य तवापि
भक्ततत्वात् आंगिकप्रमाणव्यवहारविषयत्वापादने च कृतिसाध्यत्वेष्ट-
साधनत्वविकल्पभावात् उक्तदोषद्वयापत्तेः । न च प्रमाणं स्यात्
प्रवर्तकं स्यादित्यर्थ इति वाच्यं । दृष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्य-
ताज्ञानस्य प्रवर्तकतया तदभावादेव प्रवर्तकत्वसम्भवादिति ध्येयं ।
'परस्य कृतिसाध्यत्वेति पाकत्वप्रकारेण परकृतपाके कृतिसाध्यत्वप्रकारेण
परकौयकृतिसाध्यत्वस्येत्यर्थः, 'ओदनकामनावत्त्वेति परनिष्ठौदन-
कामनावत्त्वस्येत्यर्थः, 'दृष्टसाधनत्वज्ञानेति परकौयेष्टसाधनताज्ञान-
स्येत्यर्थः, 'ज्ञानमिति, 'न प्रवृत्तिकारणमित्यनेनान्वितं, 'ज्ञानस्य ज्ञान-
मिति ज्ञानस्य ज्ञानस्येत्यर्थः, चकारप्रवृत्त्यात् । 'किन्त्विति, अना-

यासाधेन प्रामाण्यात् यथासङ्गये मङ्गलो कुर्यादित्यस्याप्रामाण्येऽपि कुर्या-
दित्यस्य प्रामाण्यं, तथापि पूर्वोक्तदोष एव तात्पर्यं । ध्वनिधारमण्याद,

अनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानञ्च तथोपपादित-
मेव किञ्च परकृतिसाध्यत्वमज्ञात्वापि स्वकृतिसाध्येष्ट-
साधनताज्ञानात् स्वकल्पितलिप्यादौ यौवने कामो-
द्रेकात् सम्भोगादौ ग्रहत्तेश्च तदेव प्रवर्तकम् । वस्तु-
तस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं कृत्या साध-
यामीतीच्छा सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् ।
अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानात् असिद्ध-
विषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा ज्ञायते इच्छाया असिद्ध-

गतपाकविशेष्यकेति श्रेयः । 'कृतिसाध्यताज्ञानञ्चेति स्वकृतिसाध्यता-
ज्ञानश्चेत्यर्थः । 'तदेवेति स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानमेवेत्यर्थः,
इदमुपलक्षणं स्वकृतिसाध्यताज्ञानदशायामपि कृतिसाध्यत्वेन परकीय-
कृतिसाध्यताज्ञानात् ग्रहण्यापत्तेर्येत्यपि द्रष्टव्यं । 'सिद्धविषयकेति,
परकृतिसिद्धपाकविषयकेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन पर-
कीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'सिद्ध इति, परकृतपाक इति श्रेयः,
'असिद्धश्च' कर्तव्यानामतपाकश्च, 'अज्ञानात्' कृतिसाध्यत्वेनाज्ञा-
नात् । इदमुपलक्षणं यदप्रज्ञाज्ञानं तत्वेच्छायां प्रकारत्वाभा-
वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । 'सिद्धविषयात्' परकृतिसिद्धपाकविषयात्, 'कृति-
साध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'कृतिसाध्य-
त्वेन' स्वकृतिसाध्यत्वेन, 'असिद्धविषयलेति, बाधकाभावे मदंगविषयत-

'किञ्चेति, स्वकृत्यादिदृश्यतेति, 'वस्तुतस्तिति । नन्वेवमपि गौरव विपर्येत्य-
प्राप्तं, 'अस्तु चेन्निति, वस्तुतस्तित्वाज्ञानकालज्ञानञ्च त्वयापि प्रवर्तकत्वेनाभ्युपेयं

विषयत्वस्वभावत्वादेकप्रकारकत्वेन ज्ञान-चिकीर्षयोः
कार्य-कारणभावो न त्वेकविषयत्वे सति गौरवात्,
इच्छाया अनागतविषयत्वात् तस्य चाज्ञानात् तथात्व-
दर्शनात् सुखादीच्छायामप्येवमिति चेत्, न, असिद्ध-
विषयेच्छानुरोधेनानागतज्ञानोपायस्य दर्शितत्वात् ।
अस्तु चैवं, तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव
व्यावर्तकमस्तु स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-फलका-
मनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् इष्टसाधनताज्ञानज्ञानस्य
फलकामनाज्ञानस्य च हेतुत्वे मानाभावाच्च ।

स्वभावाच्चेत्यपि बोध्यं । हेतुनरमाह, 'इच्छाया इति, 'अज्ञानात्'
ज्ञानामन्भवात्, 'तथात्वदर्शनात्' समानप्रकारकत्वेनैव कार्य-कारण-
भावकल्पनात् । 'अनागतज्ञानेति अनागते कृतिसाध्यताज्ञानेत्यर्थः ।
'कृतिसाध्यताज्ञान इति पाकत्वप्रकारेण परकृतपाकविशेष्यके कृति-
त्वरूपेण परकीयकृतिसाध्यताज्ञान एवेत्यर्थः, 'व्यावर्तकं' विशेषणं,
'अस्त्वित्यभ्युपगमवादः, 'स्व-परकीयेति स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-
स्व-परकीयफलकामनयोर्ज्ञानापेक्षयेत्यर्थः, ।

'नव्याः' प्राभाकरनव्याः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेवेत्येवकारेण
बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनतासिद्धकत्वस्य व्यवच्छेदः प्रवृत्तिसाध्य-

यनभ्युपगमे वा ततोऽप्यस्य गृह्यत्वात् । यदा एतदस्तरसादाह, 'ज्ञानज्ञानस्येति,
एतेनातिशयोक्तमतमप्यपाकं, 'नव्याः' प्राभाकरनव्याः, 'इष्टत्वेति, इष्टसाधन-

नव्यास्तु स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकं तेन स्व-
 त्तसाध्ये दृष्ट्यादौ कारीर्याञ्च कृपीवलस्य न प्रवृत्तिः ।
 न च सञ्जातबाधस्य विषमक्षणे प्रवृत्तिप्रसङ्गः, स्वकृ-
 तिसाध्यताज्ञानविषये दृष्टत्वस्य स्वरूपसतः प्रवृत्तौ
 सहकारित्वात् । न च सञ्जातबाधस्य विषमक्षणादा-
 विच्छास्ति, दृष्टसाधनत्वेनाज्ञानात् अतीतभोजनेऽप्यत-
 एव न प्रवर्तते तृप्तेः सिद्धतया दृष्टाविरहेण भोजने

ताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वादेव दृष्ट्यादौ प्रवृत्तिवारणसम्भवात् स्वाग्रप्रवे-
 शस्य प्रयोजनं तत्र नास्तीत्यत उक्तं 'कारीर्याश्चेति, (१) । 'सञ्जात-
 बाधश्चेति अतीतवलवदनिष्टानुबन्धितकस्य पुरुषलोत्तर्यः । इद-
 मप्युपलक्षणं अतीततेष्टसाधनत्वकस्य चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग-
 इत्यपि बोध्यं । 'दृष्टत्वस्य' इच्छायाः, 'प्रवृत्ताविति, चिकीर्षाया-
 श्चेत्यपि बोध्यं । दृष्टसाधनताज्ञानमपेक्ष्य साधवादिति भावः ।
 'विषमक्षणादावित्यादिना चैत्यवन्दनादिपरिग्रहः, 'दृष्टसाधनत्वेनेति,
 वलवदनिष्टानुबन्धीष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, तथाच चिकीर्षादिकारणी-
 भूतेष्वां प्रति दृष्टसाधनत्वादिज्ञानं हेतुरिति भावः । 'अतएव'
 दृष्टत्वाभावादेव, 'तदुपाधिकेति दृष्टसाधनताज्ञानाधीनेत्यर्थः । इद-

(१) व्यवयहनिवर्तकयश्चविशेष कारीरीपदेनोच्यते ।

तत्प्रकारकेच्छाया सहकारित्वमिति भावः । तेन सुखस्वप्रकारकवृत्ति-

तदुपाधिकेष्टत्वाभावादतीततृप्ताविच्छा नास्तीति तत्-
साधनेऽपीष्टत्वाभावादेव न प्रवृत्तिः । न चैवं पाके न
प्रवर्तेत तस्य स्वरसतद्वृष्टत्वाभावादिति वाच्यं । इष्टता-
धनत्वज्ञानेन तस्यापीष्टत्वात् । हनैवं प्राथमिकत्वा-
दिष्टत्वायमवश्यापेक्षणीयत्वाच्च कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसा-
धनताज्ञानमेव चिकीर्षाकारणमस्त्विति चेत्, न,
इष्टसाधनत्वाभावेऽपि भोगे चिकीर्षासत्त्वात् तस्यां
स्वकृतिसाध्यत्वज्ञाने सतीष्टत्वमेव कारणं न त्विष्टसा-
धनत्वं व्यभिचारात् । पाकादौ तदन्वय-व्यतिरेकाव-

मुपलक्षणं भोजनस्य मिद्वत्तादपि तच्चेष्टाविषयचामम्भवादिति
मन्तव्यं । 'तत्साधनेऽपीति तत्स्वरूपायोग्ये भाविभोजनेऽपीत्यर्थः,
अतो न पौनरुक्त्यं । 'स्वरसत इति इष्टसाधनताज्ञानं विना इष्ट-
त्वामम्भवादित्यर्थः । 'इष्टसाधनताज्ञानेनेति श्रोदनादिरूपेष्टसाधन-
ताज्ञानेनेत्यर्थः । 'चिकीर्षाकारणमिति चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च
कारणमित्यर्थः^(१) । 'इष्टसाधनत्वाभावेऽपि' इष्टसाधनत्वज्ञानाभावे-
ऽपि, 'तस्यां' चिकीर्षायां, 'न त्विष्टसाधनत्वं' न त्विष्टसाधनत्वज्ञानं,
'व्यभिचारात्' नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् । न चोपायवृत्तिविशेष-

(१) समानविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यागम्या चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति प्रवृ-
त्तित्वावच्छिन्नञ्च प्रति कारणमित्यर्थ इति श० ।

पीष्टत्वोपक्षीणौ, एवं भोगेऽपि प्रवर्त्ततेति चेत्, न,
दृष्टसाधनतापक्षेऽपि मुक्तिरूपेष्टसाधने सुखे प्रवर्त्ततेति
तुल्यं । सुखे चिकीर्षा भवत्येव कृतिस्तु न भवति कृतेः

तावच्छेदकत्वं प्रत्यामन्तिः उपायत्वञ्च सुख-दुःखाभाव तदनुभवेतरत-
मिति वाच्यं । गौरवात् इच्छेष्टसाधनताज्ञानयोः कार्य-कारणभावे
उपायत्वप्रवेगस्योभयसम्मतत्वात् कृतिमाध्यमाप्रकारकदृष्ट्यादौष्कादु-
रोधेन इच्छां प्रति दृष्टसाधनताज्ञानस्य प्रयच्छेत्तुतायाश्च तव मते-
ऽप्यावश्यकत्वादिति^(१) भावः । 'तदन्वय व्यतिरेकौ' दृष्टसाधनता-
ज्ञानान्वय-व्यतिरेकौ, 'एवं' प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानस्यानपेक्ष-
णीयत्वे, 'भोगेऽपीति, 'भोगः' सुख-दुःखाभाववाचात्कारः, तच्च
स्वत एव दृष्टत्वात् शरीरादेव तदुपादानलक्षणादिति भावः ।
'सुखे प्रवर्त्ततेति सुखत्वरूपेण सुखे प्रवर्त्ततेत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः,
तस्य तेन रूपेण साधनत्वात्प्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावादिति भावः ।
'सुख इति, सुखत्वरूपेणेति शेषः । 'मिदृहतीति मिदृहकारणका-
मिदृहक्रियावृत्तिधर्मप्रकारकत्वनिवन्नादित्यर्थः, सुखत्वनिष्ठप्रकारका-
न्तर्भावेन कृतिमाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादिति

(१) न्यायमन्त्रेऽप्यावश्यकत्वादित्येति ख०, ग० ।

पूर्वं दृष्टेर्वचनमालम्ब्यमभिमतमिदानीमतोत्तरमिति न पूर्वोक्तिर्भेदः, 'तुल्यमिति,
वस्तुतः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावात् तच्च कृतिरिति भावः । 'दृष्ट-
साधनतेति, न हि चिकीर्षान्योपायेच्छात्वं तद्वन्वयावच्छेदकं, गौरवादिति

तथाच तत्काशीनत्वेन कृत्यविशेषणे पाको मदीयेदानीन्तनकृति-
साध्य इष्टसाधनञ्च राज्यं मदीयकृतिसाध्यमिष्टसाधनञ्च भवति न
विदानीन्तनमत्कृतिसाध्यमिति समूहालम्बनज्ञानदशायां पाकत्व-
इव राज्यत्वेऽपि प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः पाकत्व-
प्रकारकप्रवृत्त्यनुरोधेनैव तत्कालस्याप्येतत्पुरुषीयप्रवृत्तौ हेतुत्वा-
दिति वाच्यं । प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामाना-
धिकरण्यप्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानयोः प्रवृत्तिहेतुत्वे
मानाभावात् उक्तापत्तेरेव बाधकत्वाच्च उक्तापत्तिवारणान्यथानु-
पपत्त्या विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाष्य समवायघटितसामानाधिक-
रण्यप्रत्यासत्त्यैव तयोः प्रवृत्तिहेतुताया युक्तत्वात् । न च समवा-
यघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः
कार्य-कारणभावे प्रवृत्तिप्रकारौभूतधर्मभेदेनानन्तकार्य-कारणभा-
वापत्त्या तदपेक्ष्य प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामाना-
धिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोः प्रवृत्तिकारणत्वकल्पनमेव क्षिप्ति वाच्यं ।
तादृशप्रत्यासत्त्या तयोः कारणत्वे उक्तापत्तिवारणाय तत्काशीन-
त्वस्य कृतिविशेषणत्वावश्यकत्वे विभिन्नकाशीनप्रवृत्तियुक्तिभेदेना-
नन्तकार्य-कारणभावापत्त्या तदपेक्ष्य प्रवृत्तिप्रकारभेदेन समवा-

प्रवृत्तिप्रसङ्गात् योगिनामपि सुख-दुःखयोरोग-क्षेपसम्भवात् अन्यथा प्रवृत्ति-
निवृत्त्योरसम्भवापत्तेः । न चाशक्त इत्यादिविरोधः, अस्मदादिसाधारण्योत्कट-
राग-क्षेपविरहपरत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यं एवं हि न कलङ्गं भक्षयेदित्यत्र
विशिष्टनिषेधस्य विशेषणनिषेधपर्यवसायितया कलङ्गमक्षयमुतकटक्षेप-
विषयदुःखसाधनमित्यन्वयबोधः स्यात् तथाच यस्य रागान्यस्य तददुःखे

यद्यद्विषयसामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्या तयोः प्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव सधु-
त्वादिति । नैवं । यथा हि स्वप्रतिपक्षे गुरुणापि प्रकारान्तरेण
योऽतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यः स न उद्बोधककारणतया वार्यते
इति नियमः तथा गुरुणापि प्रकारान्तरेण यदतिप्रसङ्गो वारयितुं
शक्यः स तत्तत्कालादिकारणत्वेनावश्यकत्वापि न निवार्यते इति
नियमः । अन्यथा स्वकृतिसाध्यतेष्टसाधनत्वज्ञानादेरपि हेतुत्व-
विलोपापत्तेः कृतिसाध्यतेष्टसाधनत्वादिबाधज्ञानद्वयाभां प्रवृत्त्या-
पादनस्य उक्तरीत्या कालकारणतयैव वारणसम्भवात् कृतिसाध्यता-
ज्ञानादेरहेतुत्वे प्रकारतासम्बन्धस्य कार्य्यतामवच्छेदकतया प्रकार-
तासम्बन्धेनाप्यापादानासम्भवात् प्रकारतासम्बन्धेनोत्पत्तिनियमस्यापि
कालकारणतयैव निर्वोदसम्भवात् तस्मात् सामान्यतः स्वकृति-
साध्यताज्ञानसत्त्वेऽपि तत्कालीनस्वकृतिसाध्यताज्ञानसत्त्वेन^(१) तत्काले
प्रवृत्त्यभावात्^(२) तत्कालीन-तत्पुरुषोपप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-
तत्पुरुषोपकृतिसाध्यत्वस्य ताद्रूप्येण ज्ञानं कारणमावश्यकं कार्य-
कारणभावस्य तत्कालीन-तत्पुरुषोपप्रवृत्तित्वेन तत्कालीनतत्-

(१) तत्कालीनसकलव्याप्यवाज्ञानसत्त्वेनेति क० ।

(२) प्रवृत्त्यसम्भवादिति ख० ।

शोल्बट्टेभ्यस्तं प्रति तद्वेदस्यापामाख्यं स्यात् विषयबाधात् एवञ्च स एव हेतु-
कश्चित् प्रति प्रमाणं कश्चित्ति च्यप्रमाणमिति महद्देशसं, एवंच यजेतेत्या-
देरपि तथात्वं स्यात् । यदपि तद्वन्तर्भावो तदापि यत्किञ्चिदुद्देशविधयत्वं
यत्कश्चेद्विधयत्वं वा, आद्ये यजेतेत्यादौ बाधापत्तिः वस्तुवित्तव्यापारसा-
ध्यवागजन्तदुःखेऽपि कस्यचित्प्राप्यतादेवत्कटदेयसम्भवात् । अन्ये न कर्ताः ।

पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारक-तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन यत्र साध्यता-
 ख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तादृशप्रवृत्तित्वत्र विशेष्य-
 तावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति सामानाधिकरण्यं प्रत्या-
 सत्तिः, तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारकपुरुषान्तरीय-
 ज्ञानादपि निरुक्तप्रकारतासम्बन्धेन तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्याप-
 न्तिवारणाय तत्पुरुषीयत्वं ज्ञानस्यापि विशेषणं, तत्तत्कालीनप्रवृ-
 त्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालत्वेनापि पृथक्कारणत्वं तेन वर्तमा-
 नकाले भावि-भूतकालीनकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानात् न वर्तमा-
 नकाले भावि-भूतकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः । न च तद्वारणाय तत्-
 पुरुषीयत्ववत् तत्कालीनत्वेनापि ज्ञानं विशेष्यतां किं तत्कासस्य
 पृथक्कारणत्वेनेति वाच्यं । प्रतिपुरुषं कृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य-
 कारणभावेऽपि ज्ञानविशेषणतया तत्प्रवेगमपेक्ष्य सर्वपुरुषीयतत्का-
 लीनप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तैककार्य-कारणभावकल्पनाया एव लघु-
 त्वात् । न च तथापि तत्कालीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावद्वयायां
 भाविराज्ये तत्तत्कालीनप्रवृत्तिर्मास्तु इष्टसाधनताज्ञानरूपसामान्य-
 कार्य-कारणभावस्यैव प्रवृत्तिसामान्यापत्तिर्दुर्भारैवेति वाच्यं ।

मन्त्रयेदित्यादेरग्रामाख्यापत्तिः, यथोक्तमुत्कटत्वं जातिविशेष इति तदपि
 चिन्त्यं, उत्कटानुत्कटनानादुःखविषयकसमूहालम्बनाद्यत्र तदुभयगोचरो-
 द्वेयः एकाग्रं उत्कटोऽपराग्रोऽनुत्कटस्तत्र कथं तच्चातिरिक्त्याप्यवृत्तित्वात् । न
 तत्र द्वेयद्वयं, आगादेरपि समूहालम्बनत्वोच्छेदापत्तेः सामय्यौग-
 पद्यात् क्वमविनिगमकामावाप । यदि तत्र तथा तदा तत्रापि तुल्यं, यदि
 च तत्र तस्योपाधित्वं तदानुगमः तद्वदेवान्यत्रापि तस्योपाधितापत्तिश्च ।

तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यतिरिक्तस्य प्रवृत्तिसामान्यदालौकतया
 .यावद्विगेषसामग्रीबाधेनैव सामान्यबाधात्^(१) । न च एकस्मिन् काले
 एकस्य पुरुषस्य नानाप्रवृत्तिविरहात् तत्तद्भक्तिविश्रान्त एवायं
 कार्य-कारणभावः तथाचानेन कथं सामान्यकार्यापत्तिवारणं तत्-
 भक्तिविश्रान्तकार्य-कारणभावेनापि सामान्यकार्यातिप्रसङ्गवारण-
 भ्युपगमे तत्तत्प्रवृत्तिव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेनैव
 हेतुतास्तु साधवात् किं तत्तद्भक्तिविश्रान्तगुह्यतरधर्मसावच्छेदक-
 त्वाभ्युपगमेनेति वाच्यं । एतदनुरोधेनैव सर्वत्र धारावाहिकप्रवृत्ति-
 द्वाभ्युपगमात् प्रवृत्तिविशेषणीभूततत्कालपरदश्च चणद्वयसाधा-
 रणतत्कालपरं तथाच प्रवृत्तिद्वयसाधारण एवायं कार्य-कारण-
 भावः । नक्षोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात् प्रवृत्तिहेतुतया कथं सर्वत्र
 धारावाहिकप्रवृत्तिद्वयोत्पत्तिः प्राथमिकप्रवृत्त्युत्पत्तिकाल एव उपा-
 दानप्रत्यक्षेच्छयोरन्यतरस्य विभागादिति वाच्यं । उपादानप्रत्य-
 क्षसाधुपादानेच्छाद्वारेव हेतुत्वाभ्युपगमात् साक्षात्साधनत्वप्रवादश्च
 लौकिकविषयत्वावच्छिन्नकारणत्वनिबन्धनः ।

(१) प्रवृत्तिसामान्यबाधादिति शब्दः, प्रवृत्तिसामान्यवारणादिति न० ।

यावद्व्यवस्थितकालिके संशयेऽपि तत्र जातिरित्युक्तं, यस्तु वा उत्कटत्वं जाति-
 क्षयापि शब्दवद्देवतादिकारणविशेषप्रयोज्यं हेतुं वैजात्यमावश्यकमिति
 तत्प्रवृत्त्याया हेतुनिष्ठमुत्कटत्वं जातिरुपायापि शब्दवद्देवतादिकारणविशे-
 षप्रयोज्यं हेतुं वैजात्यमावश्यकमिति तत्प्रवृत्त्याया हेतुनिष्ठमुत्कटत्वं यनेन
 वाच्यं । तथाच तदननुगमेन आगतानुगमात् प्रवृत्त्यनुगमः लिङ्गादिपराक्षि-
 तः ।

यत्तु तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयतत्तद्भूमिवावच्छिन्नसाध्यकप्रवृत्ति-
त्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्भूमिवावच्छिन्नविशेष्यक-तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरु-
षीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन कार्य-कारणभावः समवायघटि-
तसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः बाह्यकालीनराज्यत्वावच्छिन्नसाध्य-
कतत्पुरुषीयप्रवृत्तेरस्तीकतया तत्कालान्तर्भावेन तदवच्छिन्नसाध्यक-
तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य कार्य-
कारणभावाकल्पनेन घावद्विशेषसामग्रीबाधेनैव तदानौमिष्टसाध-
नताज्ञानादिरूपसामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि न तदवच्छिन्नसाध्यकतत्-
पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्काल-
त्वेन पृथक्हेतुत्वादेव बाह्यदशायां राज्यत्वधर्मितावच्छेदकक-
थौवनकालीनस्यप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि न राज्यत्वाव-
च्छिन्नसाध्यकयौवनकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः । न चैवं तत्तत्काल-तत्तत्-
पुरुष-तत्तत्प्रकारमन्तर्भाव्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनायां किं
फलमिति वाच्यं । तत्तद्भूमिवावच्छेदककस्यकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञा-
नसामान्यविरहदशायां तादृगज्ञानसत्त्वेऽपि प्रकृतकालमन्तर्भाव्य^(१)
तद्भूमिवावच्छेदकक-स्यकृतिसाध्यत्वबाधनिश्चयदशायां वा इष्टसाध-

(१) राज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकयौवनकालीनप्रवृत्तिकालमन्तर्भावेति ग० ।

यदानुपपत्तिश्च । किं वा जनकत्वस्यान्योन्यात्वन्ताभावगर्भतयानुगमेन शक्ति-
ग्रदानुपपत्तिः । न च जनकत्वे विरोधित्वमनुगतमिति वाच्यं । तत्प्रकारक-
ज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेन तत्र शक्तिग्रहकल्पनानहंत्वात्, अपिच सविधान्नभोजन-
जन्यसुखेष्टाविरहेष्टसाधनत्वाभावादेवातिप्रसङ्गवारणे किमुक्तविशेषणेन ।

नताज्ञानादिरूपसामान्यसामर्थीमर्थ्यादया तत्प्रकारक-तत्पुरुषीय-
प्रवृत्तिसामान्यापत्तिवारणस्यैव तत्फलत्वात् इष्टसाधनताज्ञानादेरपि
समवायघटितसामान्याधिकरणप्रत्याघातस्यैव हेतुत्वात् तदपत्तेरपुन-
रीत्या तत्तत्कारणकारणतया वारणस्यध्वेऽपि कात्यादिकारणतया
कारणान्तरस्य ज्ञान्यापत्तिरिति विद्यमाना, एवं तत्तत्पुरुषीय-
प्रवृत्तितावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि ह्यक्कारणत्वमुपेक्षं
तेन न तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानवति पुरुषान्तरे सम-
वायसम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः । न च तादृशकृतिसाध्यता-
प्रकारकतत्तत्पुरुषीयज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुपेयतां किं तत्तत्पुरुषाणां
ह्यक्कारणत्वेनेति वाच्यं । प्रतिकालं तत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्यता-
ज्ञानाणां कार्य-कारणभावेषु ज्ञानविशेषणतया तत्तत्पुरुषप्रवेश-
मेष्ट्य सर्वकालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तैकतत्पुरुषका-
रणताकल्पनाया एव लघुत्वात् । वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तिताव-
च्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि न ह्यक्हेतुत्वं कल्पनीयं शंभोमी-
नारदेशयोः कार्य-कारणभावस्यले सामान्यतस्तत्तद्वाक्तिप्रसवेतत्ताव-
च्छिन्नं प्रति तत्तद्वाक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्य कृपत्वादेव पुरुषा-

ननु यदि विषमसंख्यन्यदुःखाद्यभिन्नसंख्यत्वेन तवेच्छा तदा तस्य सत्त्वं
पुरुषार्थत्वं नभ्येत इच्छोत्पत्तौ दुःखाद्यभेदापेक्षयादिति चेत्, अस्तु तत्र
देवं, तथाप्युक्तदेव्याविषयसाधनतास्यत्वं प्रवर्तकस्यस्तु तदमरवादेव तथार्ति-
प्रसङ्गनिरासि किमुक्तविशेषणेन तज्जन्तुदुःखे हेतुत्वस्येव शरीरत्वा-
भावात् । यदि कलत्रमदयस्तुल्ये कस्यापि शरीरत्वस्यस्यत्वेन विषेधतुल्यता
तत्र विध्यर्थस्तदा तत्रापि तुल्यं । एतेनार्थद्विगुणताविषयदुःखाद्यवत्त्वं तद्वि-

नतरे तत्पुरुषीयप्रवृत्तेर्वारणसम्भवात्^(१) । न चैवंरूपेण कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य कार्य-कारणभावे किमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेन
इष्टसाधनताज्ञानविरहकालमन्तर्भाव्य तत्तत्प्रकारक-तत्तत्पुरुषीय-
प्रवृत्तिं प्रति तद्वर्गितावच्छेदक-तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य
हेतुत्वाकल्पनादेव इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां तत्प्रकारकतत्पुरु-
षीयप्रवृत्त्यापादनासम्भवादिति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां
यागोमे भवतु इतीच्छावारणाय लाघवादुपायेच्छासामान्यं प्रतीष्ट-
साधनताज्ञानस्य हेतुत्वे आवश्यकं प्रवृत्तिं प्रत्यपि तद्वेतुत्वावश्य-
कत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिविरहादन्यथा प्रागुक्तम-
नोऽपीष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुतापत्तेरिच्छाया अन्यथासिद्धत्वा-
दिति । तत्र । एकस्यामेव समूहास्तम्भनप्रवृत्तिव्यक्तौ प्रकारभेदेन
वज्रतरकार्य-कारणभावापत्तेः तत्तद्वर्गप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छे-
दककोटिप्रवेगे गौरवापत्तेरिति सिद्धान्तानुयायिनः । तच्चिन्तं,
एकस्मिन्नेव काले समनियतानन्तकालोपाधिसत्त्वादिनिगमनाविर-

(१) वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तितावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयकृतिसा-
ध्यत्वप्रकारकतत्तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तेन पुरुषान्तरीयकृ-
तिसाध्यताज्ञानवति पुरुषे प्रवृत्तिवारणसम्भवादिति ग० ।

क्षितमिति परास्त्वं । उक्तरीत्या निवेद्याद्यनुपपत्तेः द्वेषातिरिक्ताया चसहि-
ष्णुताया निर्वृत्तमशक्यत्वाच्चेति । वयन्तु ब्रूमः । एकचापि विधये पुरुषभेद-
समयभेदाभ्यां द्वेषेच्छयोरोक्तद्वयशब्दादप्रवृत्ति-प्रवृत्तौ इत्यनुभवसिद्धं । एव-
ञ्चोक्तद्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकमिति नोक्तस्थले प्रवृ-
त्त्यापत्तिः, न तु तदभावज्ञानं कारणं, तथाच तदननुगमत्वेऽप्यदोषः प्रतिबन्ध-
काननुगमस्यादोषत्वात्, निवृत्तिसामग्रीत्वेन सत्प्रतिपक्षवत् साक्षादेव प्रति-

हेष प्रतिपुरुषं प्रतिकाशं कालोपाधिभेदाद्गुरुतरानन्तकार्य-कारण-
भावापत्तेः^(१) सर्व्वं धारावाहिकप्रवृत्तिदयकल्पने उपादानप्रत्य-
क्षेच्छासम्बन्धेन कारणकल्पने च गौरवापत्तेः तत्तत्कालीनतत्तत्-
प्रवृत्तितावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालस्य कार्य-कारणभावेष्वप्युक्तरीत्या
समनियतकालोपाधिभेदेनानन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गाच्च ।

स्वतन्त्रासु सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञान-धिकीर्णयो-
रेव प्रवृत्तिहेतुत्वं न तु तत्तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणीया । न
चैवं तत्तत्कालीनप्रवृत्त्यसाध्यताज्ञानेऽपि सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्व-
प्रकारकज्ञानाङ्गाविराज्यादौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । प्रकारता-
सम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्तितावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति तत्पुरुषीय-
धिकीर्णतावच्छिन्नं प्रति वा सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वहेतुसाध्यत्व-
ज्ञानकालीनानां भाविराज्यत्वादियमित्यावच्छेदक-तत्तत्कालीन-
कृतिसाध्यत्वाभावप्रकारकज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन भावि-
राज्यत्वादिवृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वात् प्रति-
बन्धकाभावकूटञ्च कारणं राज्यमिदानीं मल्लतिसाध्यं पाकस्त्रिदानीं
मल्लतिसाध्य इति समूहाद्यनञ्जानाद्राज्यत्वं इव पाकत्वेऽपि तत्तत्

(१) प्रतिपुरुषमन्तर्भाषानन्तकार्य-कारणभावापत्तेरिति श० ।

मन्यकृतया जनकज्ञानाविरोधिः कथं प्रतिबन्धकत्वमिति शङ्कापि न, ता-
त्तादविरोधिः यव ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटनतया प्रतिबन्धकत्वात् । अत-
एवास्त्यविधितमच्छिन्नत्वज्ञानमपि बलमिति हेतुः तथाच तस्य विधर्मा-
प्रवेशाग्नोक्तदोषः, उक्तत्वं जातिरुपाधिर्वैयर्थ्यदेवम् । अस्तु वा तदनावधान-
मपि हेतुः तदोयोक्तदोषविषयदुष्प्रभावकत्वज्ञानस्य तदोषप्रवृत्तौ विघेय-

पुरुषीयप्रवृत्त्यभावापत्तिवारणाय वृत्त्यन्तं विग्रेयतावच्छेदकताविशेषं तद्वारणाय तत्तत्कालीन-स्वरूपतिसाध्यत्वाभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितविग्रेयतावच्छेदकत्वं वा सम्बन्धोवाच्यः । न च तादृशभावप्रकारकतत्तज्ज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन भाविराज्यत्वादिप्रकारकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वमुपेयतामिति वाच्यं । तथासति स्वरूपतिसाध्यत्वज्ञानेष्टसाधनताज्ञानयोर्विग्रेयतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या हेतुतया तत्तज्ज्ञानव्यक्तिसत्त्वेऽपि तन्मर्थ्यादया^(१) प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न चैवं सामान्यतः स्वरूपतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानादिविरहदृशायामपि तत्तत्कालीन-तत्तज्ज्ञानव्यक्तिरेव प्रतिबन्धिकास्तु^(२) किं सामान्यतः स्वरूपतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानादेरपि हेतुत्वाभ्युपगमेनेति वाच्यं । सामान्यतः स्वरूपतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानविरहकालीनज्ञानव्यक्तीनामनन्तप्रतिबन्धकताकल्पनामपेक्ष्य तादृशज्ञानादेः सामान्यतः कारणत्वस्यैव युक्तत्वादिति प्राज्ञः ।

(१) सामान्यसामयौमर्थ्यदयेति ग० ।

(२) सामान्यतः स्वरूपतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानविरहकालीनज्ञानव्यक्तीनामेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतास्त्विति ग० ।

सामयौत्वान्नानुगमः अन्यथा मद्विष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तवापि अनुगमपत्तेः । न चैवं तस्यापि विध्यर्थप्रवेष्टे पूर्वदोषापत्तिरिति वाच्यं । न हि यावद्विषयत्वेन ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं तावानवश्यं विध्यर्थः तादृशस्यापीदानीं कालस्य मदंशस्य वा तथात्वात् । यदि च बाधकाक्षस्य तदनन्तर्भाव तदोक्तनिषेधा-

त्यत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं विशेषणं

ननु वर्तमानखलुतिमाश्रित्य तन्निविशेषरूपेण साधनत्वयोः सम-
 दास्यन्तज्ञानस्य केवलमधुभोजन-मधुविषममृत्कान्नभोजनयोस्तदभा-
 विशिष्टत्वेऽपि कस्यचित्पुरुषस्य मधुभोजनत्वं एव प्रकारतया प्रवृ-
 त्तिर्न तु मधु-विषममृत्कान्नभोजनत्वं इत्यत्र किं वैजमित्यत आह,
 'इष्टसाधने चेति प्रवृत्त्युपधायकेष्टसाधनताज्ञाने चेत्यर्थः', 'इष्टोत्प-
 न्नीति स्वजन्येष्टोत्पत्तीत्यर्थः', खं प्रवृत्तिविषयः, तथाच स्वजन्ये-
 ष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं
 कारणमित्यर्थः, 'अधिकत्वं भिन्नत्वं, मधु-विषममृत्कान्नभोजने च
 तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानविरहादेव न कस्यचित्प्रवृत्तिर्यस्य त
 तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानमस्ति न प्रवर्तते एवेति । नन्वेवं स्वर्णिशं
 केवलसमुखजनके कर्माणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीय-
 कदुःखाप्रसिद्ध्या तद्विषयदुःखाजनकत्वज्ञानासम्भवात् । न च तत्रापि
 खण्डशः प्रसिद्ध्या भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भव इति वाच्यं । विशेषदर्शनेऽपि
 तच्च प्रवृत्त्युत्पत्तेः । न च स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुः-
 खाजनकं यत्तदन्यत्नमित्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोगिपरं, तथाच
 केवलसमुखजनकेऽपि कर्माणि नाप्रसिद्धिः^(१) तादृशदुःखाजनकत्वज्ञान-

(१) न च केवलदुःखाजनकेऽपि नाप्रसिद्ध इति ज्ञ० ।

नुपपत्त्यादिनायकादस्यापि तथाय । अतएव श्लेघेनाभिघर्त्तन् दजेतेत्यत्रापि
 विधिप्रवृत्तिरप्रसिद्धा । एतत्केवलाविषयसाधनताज्ञानमेव वा हेतुरती नातिप्र-
 सङ्गः । अतएव राग द्वेषयोस्तत्पक्षे प्रवृत्तिरित्यग्रे विभावयिष्यति । यद्यप्ये

न्यागमनादावेव प्रसिद्धत्वात् स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वं वा तदर्थः, स्वपदं प्रकृतकर्मापरं, नातो भेदकूटप्रवेशे गौरवं चैत्यव-
न्दनादाविष्टसाधनताभ्रमेणैव प्रवृत्त्या विग्रिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि दृष्टे
स्वजन्यत्वभ्रमादेव प्रवृत्तेः सम्भवादिति वाच्यं । तथापि नान्तरीय-
कत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा, ध्यान्निरपि कालिकी दैशिकी वा,
व्यापकत्वमपि कालिकं दैशिकं वा, आद्ये अगम्यागमनादौ नरकसा-
धनताज्ञानवतोरगिणः प्रवृत्तिर्न स्यात् तज्जन्यदुःखेन समं कालि-
कव्याप्त्यभावात्, द्वितीये आस्तिकस्याप्यगम्यागमने प्रवृत्तिप्रसङ्गः
तज्जन्यनरकस्य दैशिकतया तज्जन्येष्टोत्पत्तिव्याप्यत्वात्, तृतीये प्रथम-
पक्षोक्तदोषानिवृत्तिः, चतुर्थे द्वितीयपक्षोक्तदोषानिवृत्तिः अग-
म्यागमनजन्यनरकदुःखस्य दैशिकतया तज्जन्येष्टोत्पत्तिव्यापकत्वात् ।
न च कृतप्रायश्चित्तादेर्नरकात्तुत्पत्त्या न व्यापकत्वमिति वाच्यं ।
तथासति प्रथमपक्षोक्तदोषानिवृत्तेः । नापि नियतपूर्ववर्तित्वं, दृष्टो-
त्पत्तिनियतपूर्ववर्तिवज्जतरदुःखजनकसुखलेशमात्रजनके^(१) दूरगम-
नादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः । किञ्च तादृशदुःखजनकत्वं न तत्स्वरूपयो-
ग्यता, भोगिनां^(२) भोगार्थमगम्यागमनादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च

(१) प्रचुरतरोत्तरदुःखराशिबोजतया ज्ञायमाने सुखत्वमात्रजनके इति
ग०, घ० ।

(२) योगिनामिति घ० ।

वमपि न कलङ्गमिव्यादौ निषेधान्वयानुपपत्तिरेव दृष्टसाधनत्व कृतिसाध्यत्व-
योर्निषेधान्वयात् । तथापि पुरुषभेद-समयभेदाभ्यामेकत्र प्रवृत्त्योरन्यथोप-
पादयितुमशक्यतयोक्तस्य प्रवर्तकत्वे तत्र च निषेधान्वयानुपपत्त्या नञोऽसुरा-

तत्कलोपधानं, प्राक् दुर्निर्हणत्वादिति, मैवं, अधिकदुःखान्पदेन
 वस्तवद्देशविषयस्य विवक्षणात् तथाच वस्तवद्देशविषयाजनकत्वज्ञानं
 हेतुः, अत एवाग्रिममकल्पयन्त्योऽपि साधु संवृच्छते । जनकत्वस्य
 स्वरूपयोग्यत्वं, वस्तवत्वस्य देशनिष्ठोऽनुभवमिद्विज्ञातिविशेषः । नचोक्त-
 टानुत्कटदुःखद्वयगोचरसमूहालम्बनदेशे वस्तवत्वसाश्रितकतया शांति-
 त्वात्प्राप्तिरिति वाच्यं । वस्तवत्वस्यान्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् तत्र
 युगपत्क्रमेण वा उक्तटानुत्कटत्वेपदयोपगमात् यद्यवैगपद्यद्देश-
 यौगपत्त्वेऽपि क्षतिविरहात् । न च क्रमभावित्वनये पौर्वापर्यं विनि-
 गमकाभाव इति वाच्यः । वक्ष्यमाणवस्तवद्देशेणामग्नौविरहेणानुत्कट-
 द्वेषोत्पत्तिमये वस्तवद्देशोत्पत्त्यसम्भवात् । न चैव रागान्धस्याग-
 न्यागममादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तज्जन्यनरकस्य कात्यागारे तत्पुरुषस्य
 तत्कालो च पुरुषान्तरस्य तादृशदेशविषयत्वादिति वाच्यः । यमु-
 गत्या तत्कालीन तत्पुरुषोपयवस्तवद्देशविषयतावच्छेदकोद्योयोधर्म-
 स्तदवच्छिन्नजनकत्वाभावकूटविषयकज्ञानस्य तत्कालीन तत्पुरुषोप-
 चिकीर्षादौ हेतुत्वात्, कारणदिशि तत्कालपद चिकीर्षादिपूर्वका-
 लपर, कार्यदिशि च तत्कालपद चिकीर्षाद्युत्पत्तिकालपर, कार्य
 कारणभावस्य प्रागुक्तरीत्या तत्कालीन-तत्पुरुषोपयप्रवृत्तिसाध्यता
 ज्ञान-प्रवृत्त्यो कार्य-कारणभाववन्निर्वाच्यः । न चैकस्मिन्नेव विषये

विधावत् पर्युदासलक्षणाया विरोधनियुक्ताधनत्वपरत्वमस्य । न च कुतश्चि-
 विरोधः, स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य यामविषयकं कार्यं यथा दद्यात्
 धनमेति वक्ष्यार्थमन्तर्भाव्यान्वयबोधेन विधिवाक्ये व्युत्पत्त्यन्तरकल्पवन्निवेध-
 वाक्तेऽप्यनन्यत्रा तत्कल्पनात् सुविभक्तौ लक्षणाया व्यसम्भवात् । अथ वा

न तु तज्ज्ञानाभावः कारणं, किन्तु तदेव विषयतया

कस्यचित्पुरुषस्य बलवद्द्वेषः कस्यचिच्च न, एकस्यैव पुरुषस्य कदा-
चिद्वलवद्द्वेषः कदाचिच्च नेत्यत्र किं नियामकमिति वाच्यं ।
प्रत्यक्षं प्रति दोषविशेषस्यैव बलवद्द्वेषेतरद्वेषोपधानकालीनज्ञानादि-
व्यक्तीनामेव समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तत्तद्विषय-
कबलवद्द्वेषं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न चैवं यत्र प्रवृत्तिपूर्व-
वर्तमानपुरुषस्य कुत्रापि विषये बलवद्द्वेषोनास्ति तत्र तत्काली-
न-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानाभावेन
प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं । कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारण-
भावभेदाद्द्वेषाप्रसिद्धिकालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तत्कालीन-तत्-
पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्याहेतुत्वादिति भावः । अत्र
तादृशजनकत्वज्ञानं न हेतुः किन्तु तद्धेतोरेवेति न्यायात्तादृश-
द्वेषविषयतावच्छेदकोयोयोधर्मस्तदवच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावकूट एव
हेतुरिति केचिदाञ्जलसम्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'न त्विति, 'तज्ज्ञा-
नाभावः' तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावकूटः, 'तदेव' तादृशद्वे-
षविषयाजनकत्वमेव, 'लाघवादिति कार्य-कारणभावैक्यलाघवादि-
त्यर्थः । तादृशद्वेषविषयजनकत्व तदभावयोरेवानुपस्थितिदृशायामपि
केवलेष्टसाधनतादिज्ञानात् प्रवृत्त्यनुत्पादस्थानुभवसिद्धतया तादृश-

नियेधानुपपत्त्या ध्यातामिप्राय एव विध्यर्थः । अतएव कुसुमाञ्जलौ तथैवोक्तं,
प्रवर्तकन्तूक्तमेवेति सहृदयैराकलनीयं, एवञ्च प्रवृत्तव्यत्यसङ्गतिश्चित्येति
दिक् ।

कारणतावच्छेदकं साधवात्* तेन मधु-विषसम्पृक्ताव-

देयविषयजनकत्वाभावज्ञानस्य^(१) कारणतावश्यकतया तादृशदेयविषयजनकत्वज्ञानाभावस्यापि कारणत्वे कार्य-कारणभावदयापत्तेरिति भावः ।

केचित्तु 'कारणतावच्छेदकमिति दृष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतायामवच्छेदकमित्यर्थः, तथाच तादृशदेयविषयजनकत्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तादृशदेयविषयजनकत्वनिवृत्तिविशेषतावच्छेदकत्वं दृष्टसाधनताविवृत्तिविशेषतावच्छेदकत्वञ्च द्वयमेव एकञ्च इयमिति न्यायेन कारणतावच्छेदकसम्बन्धः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च प्रकारत्वमेवेति भावः । 'साधवादिति कार्य-कारणभावैक्यसाधवादित्यर्थः, तादृशदेयविषयजनकत्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वे दृष्टसाधनताज्ञानस्य प्रत्यक्कारणतया कार्य-कारणभावदयापत्तेः । न च तत्रापि तादृशदेयविषयजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विशेष-विशेषणभावे विनिगमकाभावेन शुद्धतरकार्य-कारणभावद्वयं दुर्वारमिति वाच्यं । एकञ्च इयमिति न्यायेन परस्परविशिष्टानामेव तादृशदेयविषयजनकत्वेष्टसाधनत्व-ज्ञानत्वानां चयाणां ज्ञाननिष्ठतया अवच्छेदकत्वात्, अवच्छेदकता तु व्यासज्यवृत्तिः । वस्तुतस्तु ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं, न तु तादृशदेयविषयजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विषयतासम्बन्धेन

(१) तादृशदेयविषयजनकत्वज्ञानस्येति क० ।

* 'साधवादिति त्रुप्तेष्टसाधनताज्ञानेऽवच्छेदकमात्रं कार्यते न स्वभावरूप-कारणान्तरादौरवादित्यर्थः । 'अन्यथा चेति प्रवर्तकज्ञाने तदपि सा विभक्त्या अवच्छेदकमित्यर्थः ।

-कारणतावच्छेदके प्रवेशः; यथोक्तविशेष्यतावच्छेदकतादयस्य कारण-
तावच्छेदकसम्बन्धत्वादेवातिप्रसङ्गविरहात्, 'विषयतया कारणताव-
च्छेदकमित्यस्य मूलस्य विशेष्यतानिरूपकतया सम्बन्धघटकीभूय
कारणतावच्छेदकमित्यर्थः । न चैवं समूहालम्बनज्ञानस्यैव हेतुत्वे
पृथक् तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानसत्त्वे तद्विषयकेष्टसाधनताज्ञा-
नात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं । इष्टत्वात् फलेच्छा-फलसाधनता-
ज्ञान-तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां युगपद्विकीर्षापूर्वमवस्थाना-
सम्भवेन सर्वत्र समूहालम्बनज्ञानस्यैव फलोपधायकत्वादिति भाव-
इत्याहुः । तदसत्, कालभेदेन तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां
अनन्तकार्य-कारणभावेऽपि इष्टसाधनताप्रवेशमपेक्ष्य पृथगिष्टसाध-
नताज्ञानस्य सर्वकालसाधारणातिरिक्तैककार्य-कारणभावकल्पनाया
एव लघुत्वात् ।

अन्ये तु 'साधवात्' कारणतावच्छेदकशरीरसाधवात्, अप्रा-
माण्यानिश्चयानास्कन्दिततादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावत्वापेक्षया
अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशद्वेषविषयाजनकत्वनिश्चयत्वस्य लघु-
त्वात् अप्रामाण्यनिश्चयत्वस्य बहुपदार्थघटितत्वात् । न च तादृश-
द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां
पृथगेव हेतुत्वमवश्यमुपेयं अतुमितौ परामर्शनिष्ठाप्रामाण्यद्वयवत्
तथाच तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावानामनन्तकारणभावकल्पनामपेक्ष्या-
प्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्ट-तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावरूपस्य
विशिष्टाभावस्य हेतुत्वकल्पनाया एव युक्तत्वादिति वाच्यं । यदि
तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानसत्त्वदशायां प्रवृत्त्यनुत्पा-

दोऽनुभवमिद्वस्तदा तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथक् हेतुताया-
 मवाप्यावश्यकत्वात् अप्रामाण्यनिवृत्त्याभावविशिष्टतादृशदेयविषयजन-
 कत्वज्ञानाभावत्वेन तुल्यतरधर्मेण कारणत्वकल्पनस्य च पुनरधिक-
 त्वात् । यदि च तदानीं प्रवृत्त्यनुत्पादो नानुभवमिद्वस्तदा नमसि
 तन्निष्ठाप्रामाण्यपक्षमाश्रयानां पृथक् हेतुताया अप्यावश्यकत्वादिति
 भाव इति प्राज्ञः^(१) ।

‘मधु-विषेति वर्तमानस्वरूपातिमाध्यत्व-रूपविशेषरूपेष्टसाधनत्वयोः
 समूहास्तत्त्वज्ञानस्याविशिष्टत्वेऽपि केवलमधुभोजनस्वरूपेण प्रवृत्ति-
 द्वायां मधु-विषसमूहाद्यभोजनस्वरूपेण कस्यचित् पुरुषस्य न
 प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु तत्पुरुषीयमधु-विषसमूहाद्यभोजननिष्ठ-
 कृतिसाधनज्ञानस्य तत्कालमनभ्यां तत्पुरुषीयमधु-विषसमू-
 हाद्यभोजनत्वप्रकारकप्रवृत्तिं प्रति कारणत्वाकल्पनादेव न प्रवृत्ति-
 सम्भवः किं तादृशजनकत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनेन तत्तत्काल-
 भेदेन यत्नवद्देयविषयदुःखजनकत्वज्ञानस्यानन्तकारणत्वकल्पनामपेक्ष्य
 समवायघटितमामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या विग्रेयत्वावच्छेदकमना-
 भ्यां वर्तमानस्वरूपातिमाध्यत्वसाधनत्वज्ञानयोः कारणत्वकल्पनस्यैव
 पुक्तत्वादिति चेत्, न, तथापि तादृशदुःखजनकत्वज्ञानद्वायां रट-
 साधनताज्ञानसत्त्वेऽपि मधु-विषसमूहाद्यभोजनं सम जायतामि-
 त्याकारकेच्छावारणाय दृष्ट्वां प्रति तद्वेतुने आवश्यकं प्रवृत्तिहेतु-
 त्वसाध्यर्थमिद्वत्त्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धाभावादन्यथेष्ट-
 साधनताज्ञानादेरप्युत्तरीत्या प्रवृत्त्यहेतुत्वमसङ्गादिति भावः । ननु

(१) अनावश्यकत्वादिति वदनोवि ख०, ग० ।

भोजने न प्रवृत्तिः, परेणापि प्रवृत्तिपूर्व लिङ्गविशेषण-
त्वेन अन्यथा वा तज्ज्ञानविनियोगस्वीकारात् । एव-
ञ्चात्यायाससाध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवे^(१) वद्धायाससाध्ये*

यत्रैतज्ज्ञानं विनापि केवलेष्टसाधनतालिङ्गकक्षतिमाध्यताज्ञानात्
परेण प्रवृत्तिः स्वीक्रियते तत्र भवन्मते प्रवृत्त्यपलापापत्तिरित्यत-
श्चाह, 'परेणापीति, 'अन्यथा वेति लिङ्गविशेष्यत्वेन वेत्यर्थः, विशे-
षण-विशेष्यभावस्य कामचारत्वादिति भावः । 'विनियोगः' उप-
योगिता^(२) । नन्वेवमल्पायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनादितः^(३)
पिपासानिवृत्तिसम्भवज्ञाने^(४) वद्धायाससाध्ये दूरस्थसरोऽवगाहनादौ
प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तज्ज्ञानान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषनियमा-
दित्यवेष्टापत्तिमाह, 'एवञ्चेति, 'सम्भवे' सम्भवज्ञाने, 'वद्धायाससाध्ये'
समफले वद्धायाससाध्ये, इदमापाततः तदानीं तज्ज्ञानान्तरीयक-
दुःखे बलवद्द्वेषनियमे मानाभावेन कदाचित् कस्यचित् अत्यायास-
साध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवज्ञानेऽपि वद्धायाससाध्ये प्रवृत्तिसम्भवादेवमपे-
क्षीति धेयं । नन्वल्पायाससाध्यगङ्गास्नानादितः स्वर्गसम्भवज्ञानेऽपि

(१) अत्यायाससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भव इति क० ।

(२) विनियोगः उपयोगिता व्यावश्यकता वेति ग० ।

(३) अत्यायाससाध्यकूपावगाहनादित इति क० ।

(४) अत्यायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनादितो निदाघनिवृत्तिसम्भव-
ज्ञान इति ग० ।

* 'वद्धायासेति, तज्ज्ञानदुःखस्योत्कटदेशविषयत्वादिति भावः ।

न प्रवृत्तिः । अतएव श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि बहुवित्त-
व्ययायाससाध्ये ज्योतिष्टोमादौ फलभूमा कल्प्यते

वक्रायाससाध्ये अग्निष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तज्जन्यजान्त-
रीयकदुःखे बलवद्भेदसम्भवात् अत आह, 'अतएवेति । केचित्तु
तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे युक्तान्तरमाह, 'अतएवेतीत्याहुः ।
बलवद्भेदविषयाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेवेत्यर्थः, 'श्रुतस्वर्गफलकत्वे-
ऽपीति श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपीत्यर्थः, 'फलभूमेति अन्वा-
याससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तज्योतिष्टोमादिषामान्यजन्य-
तावच्छेदकवैजात्यव्याप्यसुत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजात्यान्तरं कल्प्यते इत्य-
र्थः, न तु स्वन्वायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यफलापेक्षया फलनिष्ठं
वज्रतरकासत्वापितरूपं बह्याधिक्यरूपं वा बाह्यं कल्प्यते इत्यर्थः,
ज्योतिष्टोमादिसंक्षेपे फलनिष्ठवैजात्यकल्पनस्यैव वक्ष्यमाणदोषनिरास-
सम्भवे निरुक्तफलवाङ्मयकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च किन्तु यत्र
वैजात्यकल्पनं न सम्भवति तत्रैव वज्रकालकापित्वादिरूपं बाह्यं
कल्प्यते यथैकसुवर्णदानादौ तत्फलनिष्ठवैजात्यकल्पने प्रतिसुवर्णदाव-
जन्यफलस्येऽप्येकसुवर्णदानजन्यतावच्छेदकजातिप्रसक्तत्वावेकधानमन्तजातिम-
न्तस्थानमन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावस्य वा कल्पनापत्तेः, अपूर्वै र
प्रतिसुवर्णदानादिजन्यत्वमेव तादृशफलजनकतावच्छेदकमतो मौक्त-
प्रणाल्या अपूर्वैऽपि तद्दोषतादवस्थामिति सक्तव्यं । तादृशाजनक-
त्वज्ञानस्य हेतुत्वे एव कथं तत्कल्पनं तदाह, 'अन्वयेति, यदि न
'अनेति, तद्यथा फलप्रसक्तत्वात्तज्जन्यदुःखे तादृशो न द्वेष इति नार ।

अन्यथात्पायाससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भवे तत्राप्रवृत्तौ
अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं तद्विधेः स्यात् ।

तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य-
कारणभाव एवाभ्युपगम्यः दृढज्ज्योतिष्टोमे फलभूमाकल्पनेऽपि स्वल्प-
ज्योतिष्टोमानुरोधेन तादृशसामान्यकार्य-कारणभावस्यावश्यकत्वात्
स्वल्पज्योतिष्टोमजन्यतावच्छेदकरूपजात्यन्तरकल्पने गौरवात् तदे-
त्यर्थः, 'अत्पायाससाध्यादेवेति, ज्योतिष्टोमादिति शेषः, 'स्वर्गसिद्धिस-
म्भव इति सामान्यजात्यवच्छिन्नस्वर्गात्पत्तिसम्भवज्ञानदृशायामित्यर्थः,
'तत्र' षड्वित्तव्ययायाससाध्यज्योतिष्टोमे, 'अप्रवृत्तौ' प्रवृत्तिसम्भवे, स्व-
ल्पव्ययायाससाध्यादेव इच्छाविषयतावच्छेदकब्रह्मायाससाध्यजन्यताव-
'च्छेदकधर्मावच्छिन्नोत्पत्तिसम्भवज्ञाने षड्वित्तव्ययायाससाध्यजन्यमा-
न्तरीयकदुःखेऽवश्यं बलवद्दूषोत्पत्तेरित्यभिमानः । 'अननुष्ठानलक्षण-
मिति तत्कालीनप्रवृत्त्यजनकत्वरूपमित्यर्थः, 'तद्विधेः' दृढज्ज्योति-
ष्टोमबोधकविधेः, स्वर्गनिष्ठोत्कर्षाख्यवैजात्यस्य तज्जन्यतावच्छेदक-
त्वकल्पने च तादृशवैजात्यस्यैव तदानौमिच्छाविषयतावच्छेदकतया
तदाश्रयस्य स्वल्पायाससाध्यादुत्पत्तिसम्भवज्ञानाभावाच्च तज्जन्यदुःखे
बलवद्दूष इति भावः ।

प्राञ्चस्तु 'अननुष्ठानलक्षणमिति कृतिसाध्यत्वाभाववति कृति-
साध्यत्वप्रकारकत्वरूपमित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वस्य विधिर्यत्वात् तस्य च
तत्र बाधादिति भाव इत्याहुः । तदसत्, स्वल्पायाससाध्याज्ज्यो-
तिष्टोमात् स्वर्गात्पत्तिसम्भवज्ञानविरहदृशायामेव तत्र प्रवृत्तिसम्भ-

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च न विशेषणं बहुवित्तय-
यायाससाध्यबहुतरदुःखस्याप्यवलवत्त्वं कचिदल्पदुःख-
स्यापि बलवत्त्वं इत्यनुगतस्य तस्याभावात् । न चेष्टा-
पेक्षयानिष्टस्याधिकत्वं बलवत्त्वं । तस्याप्युक्तातिरिक्त-

वेन तद्वोधकविधेस्तादृशामाग्राह्यभावात् सामान्यतः कृतिवाच-
त्वस्यैव विधिर्यत्वादिति मन्तव्यं ।

बलबहुःखाजनकत्वविषयकमिष्टसाधनताज्ञान कारणम् अतस्त-
दभावादेव मधु-विषममृत्कायभोजने कश्चित् पुरुषस्य न प्रवृत्ति-
रिति केचिद्वदन्ति, तस्मात्तमुपन्यस्य दूषयति, 'बलवदिति, 'अनिष्ट-
पदं दुःखपरं, 'अवलवत्वमिति कदाचिदवलवत्वमित्यर्थः, अन्यथा
कदाचिदपि तत्र बहुतरदुःखजनकत्वज्ञानदशायां प्रवृत्तिर्न स्यादिति
भावः । 'कचिदिति, कास इति श्रेयः, अन्यथा तज्जनकत्वेन ज्ञाते
कर्षणालस्यदृष्टायां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । 'अनुगतस्य तस्येति
अनुगतस्य तस्य दुःखनिष्ठबलवत्त्वमित्यर्थः, कदाचित्कत्वेन तस्य जा-
तित्वापत्त्यादिति भावः । 'अनिष्टस्य' दुःखस्य, 'तस्यापीति' आधि-
क्यापीत्यर्थः, 'उक्तातिरिक्तस्य' स्वशब्देष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वाति-
रिक्तस्य बलवद्दूषेयविषयत्वातिरिक्त्येति भावः । न च दुःखे
बलवत्त्वाख्या जातिविशेषा एव ते च नरकादिदुःखवृत्तयः न तु
नान्तरीयकदुःखादिवृत्तयः^(१) रागाध्यानाश्च ते जातिविशेषालभ

(१) न तु नान्तरीयकधर्मादिवृत्तय इति क०, घ० ।

स्थाननुगमात् । आस्तिकस्य* निषिद्धत्वेन ज्ञातेऽपि
प्रवृत्तिः राग-द्वेषयोस्तत्कटत्वेन नरकसाधनत्वज्ञान-
तिरोधानात् । ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थ-

नोपस्थिता इति^(१) तदवच्छिन्नदुःखाजनकत्वभ्रमात् अगम्यागम-
नादौ ते प्रवर्तन्ते अलसादौमात्रं यागादिनान्तरौयकदुःखे तज्जा-
तौयत्वभ्रमादप्रवृत्तिरिति वाच्यं । विनिगमकाभावात् नान्तरौयक-
भ्रमादावेव तज्जातयोनरकादिदुःखे च तद्भ्रम इत्यस्यापि सुवच-
त्वात् । न च न कलञ्जं भक्षयेदगम्यां न गच्छेदित्यादिनिषेधविधि-
भिर्यत्र बलवद्दुःखाजनकत्वाभावोबोध्यते तज्जन्यदुःख एव ते वर्तन्ते
अन्यत्र च तद्भ्रम इति वाच्यं । निषेधविधेरलवत्तावच्छिन्नदुःखा-
जनकत्वाभावबोधकत्वं एव ज्ञानाभावादिति भावः । ननु बलवद्-
द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे व्यास-वशिष्ठादेर्नरकजनकत्वेन
ज्ञातेऽप्यगम्यागमनादौ कथं प्रवृत्तिः बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्व-
ज्ञानविरहादित्यत्र आह, 'आस्तिकस्येति निषेधविधावप्रामाण्यज्ञान-
शून्यस्य व्यास-वशिष्ठादेरित्यर्थः, 'निषिद्धत्वेन' नरकजनकत्वेन, 'ज्ञाते-
ऽप्यगम्यागमनादौ, 'राग-द्वेषयोरिति अगम्यागमनजन्यसुख-तदभाव-
गोचरराग-द्वेषयोस्तत्कटत्वेनेत्यर्थः, तज्जन्यनरकस्य तदानों बलवद्-
द्वेषाविषयतयेति शेषः, 'तिरोधानादिति सतोऽपि तस्याकिञ्चित्-
करत्वादित्यर्थः ।

(१) तद्वृत्तित्वेन नोपस्थिता इतीति ख० ।

* 'आस्तिकस्येति, यद्यपि नरकसाधनत्वज्ञानेऽपि रागौक्त्यात् प्रवृत्ति-

अत्र नव्याः तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छादौ तत्तत्कालीन-
 तत्तत्पुरुषीयबलवद्देवविषयाजनकत्वज्ञानं न हेतुः कालभेदेन पुरुष-
 भेदेन चानन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गात् मानाभावाच्च, न हीष्टमा-
 धनताज्ञानवत्तद्विलम्बेन कचिदिच्छाविलम्बः । न च यदा नरकादौ
 बलवद्देवो नरकसाधनत्वज्ञानस्याप्यगम्यागमनादौ तदा तवेच्छा-
 धारणार्थं तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । यथादौ नरके बलवद्-
 देवस्ततः सुखेच्छा ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं
 तत्र तादृशसमूहालम्बनोत्पत्तिवसमे^(१) बलवद्देवनाग्रात् इच्छादेः
 सम्भवेनापादनासम्भवात् यत्र चादौ सुखेच्छा ततो नरके बलवद्-
 देवस्ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं तत्र तज्-
 ज्ञानोत्पत्तिवसमे फलेच्छानागादेवेच्छाद्यनुत्पत्तिवसम्भवेन तद्धेतुत्वे
 मानाभावात् यत्र वा चादौ तादृशसमूहालम्बनमेकं ज्ञानं ततः क्रमेण
 फलेच्छा-नरकदेवौ तत्र फलसाधनताज्ञाननाग्रादेव इच्छाया अनु-
 त्पत्तेः । किञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छादिकं प्रति तत्कालीन-
 तत्पुरुषीय-बलवद्देवविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे याग-प्राकादौ
 कापि चिकीर्षादिकं न स्यात् चिकीर्षादिपूर्वं देव-फलेच्छा-तादृ-
 शाजनकत्व-फलसाधनत्वोभयविषयकज्ञानानास्तथापि अन्यतमस्यावर्ण-
 नाग्रात् तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्देव तत्कालीन-तत्पुरुषीयफले-

(१) ज्ञानोत्पत्तिवसमे इति ख०, ग०, घ० ।

रगुभवसिद्धा तथापि तन्नरके नोत्पटदेव इति तात्पर्यं, अतएव देवाव-
 द्ग्राप्यं तन्नोत्पटदेवात्तस्यैव निवृत्तिरिति ।

च्छयोः कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन तयोरण्यवहितपूर्वसत्ताया-
 अपेक्षितत्वात् । न च तत्कालौनबलवद्द्वेषविषयेत्यत्र तत्कालपदमि-
 च्छापूर्वक्षणत्रयात्मकसूत्रकालपरं तथाच द्वेषस्याव्यवहितपूर्वमसत्त्वेऽपि
 न क्षतिरिति वाच्यं । तस्य हेतुत्वे मानाभावात् बलवद्द्वेषनाशाव्यव-
 हितक्षणे बाधकाभावेन इच्छोत्पत्तेः स्वीकारात् अन्यथा बलवद्द्वेष-
 नाशे सति त्रि-चतुः-पञ्चादिक्षणान्तरमपि नेच्छा जायते इत्यस्यापि
 सुवचत्वात् विशिष्य क्षणनिर्णयस्य सर्वज्ञमात्रसाध्यत्वात् । न च तथापि
 यत्रादावपेक्षाबुद्ध्यात्मकनरकसाधनत्व सुखसाधनत्वविषयकसमूहालम्ब-
 नज्ञानं ततः क्रमेण नरके बलवद्द्वेषः सुखेच्छा तत्रापेक्षाबुद्धेः क्षण-
 त्रयावस्थायितया चतुर्थक्षणे इच्छावारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति
 वाच्यं । तत्र द्वितीयक्षणे^(१) द्वित्वादिसाक्षात्कारानुत्पत्त्या तदपेक्षा-
 बुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वासम्भवात् । न च तथापि यत्र युगपत्-
 सुखेच्छा-नरकबलवद्द्वेषौ ततो नरकसाधनत्व-सुखसाधनत्वविषयक-
 समूहालम्बनमेकं ज्ञानं तत्रेच्छावारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति
 वाच्यं । द्वेषेच्छयोर्यौगपद्याभावात् । न च तथापि यदि द्वितीयक्षणे
 द्वित्यादेः साक्षात्कारानुत्पादेऽपि तदुपधायकापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयाव-
 स्थायित्वं द्वेषेच्छयोर्यौगपद्यं वा अभ्युपगम्यते तदा तद्धेतुत्वमावश्यक-
 मिति वाच्यं । तदापि तस्य हेतुत्वे मानाभावात् किन्तु तादृश-
 स्थलविशेषीयतत्तत्समूहालम्बनज्ञानव्यक्तिरेव तादृशदुःखजनकत्वनिष्ठ-
 प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या प्रकारतासम्बन्धेन
 तत्पुरुषीयेच्छात्मावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति प्रतिबन्धिका एकस्मिन्नेव

(१) द्वितोत्पत्तिद्वितीयक्षण इत्यर्थः ।

काले समनियतानन्तकालोपाधिसत्त्वादिनिगमनाविरहेष प्रतिपुरुषं
प्रतिकालं कालोपाधिभेदाद्गुस्तरानन्तकार्य-कारणभावकल्पनाम-
पेक्ष्य कतिपयज्ञानयुक्तीनां तत्तद्भक्तित्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यैव
लघुत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु तादृशसत्त्वविशेषे दृष्ट्वावारणाय साधवात् समानप्रका-
रतामत्यासत्त्या बलवद्देय एव कार्यकालवर्तित्वेन दृष्ट्वाप्रतिबन्धक-
फलगोचरबलवद्देय-तद्विषयसाधनताज्ञानयोः सत्त्वे उपायगोचरबल-
वद्देयस्यावगमकत्वात् । न चैवं सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्-
देयविषयदुःखजनकत्वमदगायां सुखत्वादिप्रकारेण सुखादावि-
च्छापतिः सुख दुःखाभावयोः द्वेषस्वरूपायोग्यतया कार्यमहवर्तित्वेन
बलवद्देयस्य तत्र प्रतिबन्धकतासम्भवादिति वाच्यं । दृष्टत्वात् प्रा-
चीनैरपि बलवद्देयविषयदुःखजनकत्वज्ञानस्य उपायेच्छां प्रत्येव
हेतुत्वाभ्युपगमेन तदानीं सुखत्वादिप्रकारकेच्छाया दृष्टत्वात् मा-
भान्यतो विरोधतावच्छेदकत्वप्रत्यामर्त्यैव बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानस्य
बलवद्देयं प्रति हेतुत्वेन सुख-दुःखाभावयोरपि बलवद्देयसम्भवा-
च्चेति प्राहुः ।

केचित्तु बलवद्देयोऽपि न प्रतिबन्धकः अतिरिक्तप्रतिबन्ध-प्रति-
बन्धकभावकल्पने गौरवात् किन्तु गान्तरौघकदुःख-बलवद्देयता-
लौनसुखेच्छायादृष्टं सुखेच्छानिष्ठमेव उपायेच्छाजनकतावच्छेदकं
वैजात्यं कस्यते तदवच्छिद्योत्पत्तिनियमस्य प्राप्ताकरोत्या बलवद्-
देयोत्पत्तिनियमवदुपपादनीयः^(१) । न चैवं यत्र फलद्वयगोचरममूश-

(१) विजातीयकेतरेच्छोपघानकालौघादादित्यलौनां विजातीयेच्छां प्रति
प्रतिबन्धककल्पनादिविधिः पाठः क विद्वित्तुल्लेखे वर्तते इति ।

निषेधानुपपत्तिः* तद्गच्छणस्य दृष्टिरूपेष्टसाधनत्वात् ।

सम्बन्धेच्छानन्तरमेकस्य फलस्य साधन एव चिकीर्षा तत्र नान्तरी-
यकदुःखे बलवद्देषनिबन्धनोऽन्यस्य फलस्य साधने चिकीर्षानुत्पादो
न स्यात् जातेरांशिकत्वाभावादिति वाच्यं । तत्र युगपदिच्छादया-
भ्युपगमात् यत्तयौगपद्यवत् तद्यौगपद्येऽपि क्षतिविरहात् बलवद्-
देषस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि बलवत्त्वस्य जातित्वान्यथानुपपत्त्या द्वेषद्वयौग-
पद्यस्योक्तरीत्या अवग्राभ्युपेयत्वात् । न चोपायेच्छां प्रत्येव फलेच्छा
हेतुर्न तु सुखत्वादिप्रकारेच्छायां तथाच बलवद्देषस्य कार्यसह-
वर्तित्वेनाप्रतिबन्धकत्वे सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्देषवि-
षयदुःखजनकत्वभ्रमदशायां सुखत्वादिप्रकारेण तथेच्छापत्तिरिति
वाच्यं । इष्टत्वात् सुखत्वादिव्यावृत्तविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या
द्विष्टसाधनताज्ञानस्य द्वेषं प्रति हेतुतया च बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञा-
नसत्त्वेऽपि न तदानीं तेन रूपेण बलवद्देषोत्पत्तिः । अतएव सुख-
त्वादेर्देषविषयतावच्छेदकत्वस्वरूपायोग्यत्वप्रवाद इत्याहुः ।

‘न कलञ्जमिति विषाक्तवाणहतमृग-पक्ष्यन्यतरमांसस्य कलञ्जे-
तिसंज्ञा, ‘विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिरिति इष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थनिषेधा-
नुपपत्तिरित्यर्थः, (१) ‘तद्गच्छणस्येति । अथ मीमांसकमतवत् नञर्थ-
भावे विध्यर्थेष्टसाधनत्वान्वयस्तथाच कलञ्जभवणाभाव इष्टसाधन-

(१) विध्यर्थनिषेधप्रमापकत्वानुपपत्तिरित्यर्थ इति ख०, ग०, घ० ।

• ‘विध्यर्थेति, यद्यपि नायं विधिः कलञ्जभक्षणस्य रागप्राप्तत्वादेकत्रैव

न चासुराविद्यादिवत् पर्युदासलक्षणया विरोध-

मित्यन्वयः, विधर्यस्य दृष्टसाधनत्वस्य हेमसाधारणतया^(१) तस्य प्रत्यवायपरीक्षारूपेष्टसाधनत्वान् । न चैवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः विधर्यसेष्टसाधनत्वस्य नञर्थ एवा-
न्वयादिति वाच्यं । साक्षात्परम्परासाधारणप्रकृत्यर्थान्वितत्वस्य तथा-
प्यनपायात् विधर्यसेष्टसाधनत्वस्य प्रकृत्यर्थान्वितत्वेऽपि कृतिमा-
द्यत्वरूपतदर्थमादायैव तद्व्युत्पत्त्युपपत्तेः कस्यचनभक्षणं कृतिमाद्यं
तदभावस्य दृष्टसाधनमित्यन्वयबोधस्त्रौकारात् । न हि प्रत्ययानां
भावतुल्यार्थं प्रकृत्यर्थान्वितत्वनिधमः, अन्यथा वक्ष्यमाणसिद्धात्सोऽप्य-
गतेः विधर्यस्य बलवद्भेदविषयदुःखाजनकत्वस्य प्रतियोगितया
नञर्थ एवान्वयादिति चेत्, न, तथा सति विधर्यसेष्टसाधनत्वस्या-
न्यतासम्बन्धेनान्वयोभवम्सोपस्थापकपदमभिधाहृतप्रकृत्यर्थ एवा-
न्वेतीति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेरिति भावः । 'असुराविद्यादिवदिति,
'असुराविद्येत्यत्र यथा नञः सुरविरोधिनि विद्याविरोधिनि च
लक्षणा तथेत्यर्थः, 'पर्युदासलक्षणयेति दृष्ट्याविरोधिनि लक्षणयेत्यर्थः,
तस्य चाभेदेन लक्षणया विधर्यस्य नरकसाधनत्वस्य एकदेशे नरके-
ऽन्विततयेति शेषः, 'विरोध्यनिष्टेति दृष्ट्याविरोधिनरकेत्यर्थः,
विरोधित्वं प्रतिषम्बकत्वं तादात्म्यमन्वयेन दुःखसोऽप्यप्रतिषम्बकता-

(१) योग हेमसाधारणतयेति घ० ।

विधि-विधेयानुपपत्तेषु, तथापि निषेधकोट्युपस्थापको विधिप्रतिषम्बकोत्

निष्टसाधनत्वबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन
प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेश्चेति चेत्, न, विशेष्यवति वि-
शिष्टनिषेधस्य सविशेषणे हीति न्यायेन विशेषणनि-

दिति भावः । 'असमस्तत्वादिति, असमस्तस्य तु नञोविरोधिनि
लक्षणायाः कायदृष्टत्वादिति भावः । 'क्रियेति आख्यातरूपेत्यर्थः,
तेन नेदं गमनमित्यादौ न व्यभिचारः । बलवद्देयविषयाजनकत्व-
विशिष्टेष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'विशेष्यवतीति,
'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टनिषेधबोधकवाक्यस्य, 'सविशेषणे हीति
सविशेषणे हि विधि-निषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे
इति न्यायेनेत्यर्थः, 'सविशेषणे' विशिष्टे, 'विशेषणनिषेधपर्यवसाधि-
तया' विशेषणान्वितत्वेन निषेधबोधकतया, इतरविशेषणत्वेनोपस्थि-
तस्यान्यत्र विशेषणत्वेन नाश्वय इति व्युत्पत्तेरत्र बद्धोपादिति भावः ।
'दष्टोत्पत्तीति स्त्रजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वाभाववदित्य-
र्थः, स्त्रजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वस्य बलवद्देयविषयत्वं ।

मिश्रानुपायिनस्तु 'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टाभावस्य, 'सविशे-
षणे हीति, 'सविशेषणं' विशेष्यं, तत्फलत्वे हि विशिष्टाभावो विशि-

भक्षयेदिति शब्दः प्रवर्तकज्ञानजनकस्यैव विधित्वादिति बोध्यं । 'नञ-
इति, यद्यपि व्यासेऽपि न घटः पट इत्यादौ लक्षणाभ्युपगमादसमाप्तनञो-
ऽपि पर्युदासलक्षणा तथापि विरोधिपरत्वं समस्तस्यैव व्यासे ॥ तद्विज्ञत्व-
मात्रबोधनात् । न चात्रापि तद्यैवास्त्विति वाच्यं । तथा सतीष्टसाधन-
भिन्नत्वज्ञानेऽपि नरकरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानानुदयादिति भावः । केचित्तु
पूर्वांसरसादाह, 'क्रियेति, 'विशेष्यवतीति, एतच्चातिरिक्तविशिष्टाभावा-

येधपर्यवसायितया कलञ्जभक्षणेमिष्टोत्पत्तिनान्तरी-
यकदुःखातिरिक्तदुःखसाधनमिति न कलञ्जं भक्षयेदि-
त्यनेन बोधनात् । इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामा-

यसाभावकत इति न्यायेनेत्यर्थः, 'विशेषणनिषेधपर्यवसायितया'
विशेषणाभावव्याप्यतया, 'बोधनादिति विशिष्टाभावरूपलिङ्गोप-
स्थितिद्वारा बोधनादित्यर्थः, इत्याहुः ।

अथ नव्या वलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वेन
स्वाताव्येष वा न विध्यर्थत्वसम्भव आगादिजन्यमान्तरीयकदुःखापि
यदा कदाचित् यद्य कलचित् वलवद्द्वेषविषयतया सर्वथासेव वि-
धीना अप्रामाण्यापत्ते न कलञ्ज भक्षयेदित्यादिनिषेधविधिवशात्
सेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधेरपि प्रामाण्यापत्ते । न चायमेधादौ
यदा य पुरुष प्रवर्तते तत्तत्कालीन तत्तत्पुरुषौयवलवद्द्वेष-
विषयदुःखाजनकत्वमेव विध्यर्थ इति वाच्यः । कालभेदेन पुरुषभेदेन
चानन्तशक्तिकल्पनापत्ते विशिष्य तत्तत्काल तत्तत्पुरुषाणां जात-
मशक्तत्वेन कालविशेष पुरुषविशेषान्तरभावेन विधिशक्तियहासश्रवण-
नाश्रमेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवत् कलञ्ज भक्षयेदिति निषेध-
विधेरप्रामाण्यापत्तेश्च तत्र यदा य पुरुष प्रवर्तते तत्कालीन-तत्पुरु-
षौयवलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्य तथापि सत्तात् । न च भान्त तादृश

नभ्युपगमेन बोध्यः । वस्तुतो विशिष्टनिषेधविधौ ततोऽनुमानादिशेषशान्त-
सिद्धिरिति ध्येयः । तदननुबन्धितस्य विध्यर्थानन्तर्भावेऽपि यो निषेधत्व-
मुपपादयति तन्मतमुपन्यास्य निराकरोति, 'इत्येति । भौमावक श्रूते

न्यतो निषेधानुपपत्तेर्वलवदनिष्टाननुबन्धौष्टसाधन-
त्वविशेषनिषेधतात्पर्यं, तथाचाशक्यविशेषनिषेधपरत्वं
नञ इति कश्चित् । तन्न । यथा ह्ययोग्यतया सच्छिद्रं
विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तु छिद्रेतरत्वेन युग-

दुःखाजनकत्वं विध्यर्थः किन्तु निषेधविधेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या
पापाजनकत्वेऽपि विधिशक्तिसदभाव एव निषेधविधौ नञा बोध्यते
इति वाच्यं । तथापि न विषं भक्षयेदित्यादिलौकिकनिषेधविधेर-
प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति न किञ्चिदेतत् । वस्तुतस्तु निषेधविधौ
यत्र घटनिष्टं प्रमाणान्तरसिद्धं तदजनकत्वे विधिप्रत्ययस्य लक्षणा तच्च
यथासम्भवं कश्चित्पापाजनकत्वं कश्चिन्मरणाद्यजनकत्वञ्च तस्यैवाभावो
नञा बोध्यते इत्येव तत्त्वमिति प्राङ्गः ।

तादृशदुःखाजनकत्वं न विध्यर्थ इति मतेमाह, 'इष्टसाधनतेति,
'सामान्यत इति कलञ्जभक्षणे इष्टसाधनतासामान्यस्य निषेधानुप-
पत्तेरित्यर्थः, 'वलवदनिष्टेति वलवद्देशविषयाजनकत्वविशिष्टेष्टसाध-
नतेत्यर्थः, 'अशक्येति विधिप्रत्ययाशक्यस्यापि तादृशाजनकत्वरूप-
विशेषणस्य निषेधबोधकत्वमित्यर्थः । 'यथा हीति, घटेन जलमा-
हरेत्येति शेषः, 'न तु छिद्रेतरत्वेनेति न तु उद्देश्य-विधेयभावेन
घटे तादात्म्यसम्बन्धेन छिद्रेतरप्रकारेणान्वय इत्यर्थः, छिद्रेतरोप-
स्थापकपदाभावादिति भावः । ननु घटपदादेव शक्या घटस्य लक्ष-
णया च छिद्रेतरस्योपस्थितिः स्यादित्यत आह, 'युगपदिति युग-
पदेकस्य पदस्य वृत्तिद्वयजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधजनक-

पट्टतिद्वयविरोधात् तथाचापि बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वेनानुपस्थितौ^(१) कथं तन्निषेधः । श्येनेनाभिचरन्
यजेतेत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्ठानु

तविरहादित्यर्थः, 'तथाचापीति, विधिप्रत्ययादिति शेषः, 'बलव-
दनिष्टाननुबन्धित्वेनेति तत्प्रकारेणेत्यर्थः, 'अनुपस्थितौ' इष्टसाधन-
त्वानुपस्थितौ, 'तन्निषेधः' तस्य निषेधेऽप्यत्र, तदुपस्थापकपदाभावा-
दिति भावः । शङ्कते, 'श्येनेनेति, 'अभिचरन्' बध कामधन् श्येनेन
यजेतेत्यर्थः, श्येनेनेति कर्मबालाधेयः, 'अभिचारो बध' बधो हिंसा
न तु मरण, अधिमसकलपन्यासश्रुते, 'विधिप्रवृत्तिः' विधेः प्रा-
माण्या, 'बलवदनिष्टेति बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वादित्यर्थः, तथाच
बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयत्वात् तत्-
साधनीभूतस्य श्येनस्यापि बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन विधिर्यस्य
बाधितत्वाच्च प्रामाण्यसम्भव इति भावः । न च मा हिंसात् वर्ग-
भूतानीत्यस्य यज्ञीयपक्षासम्भनानुरोधेन वैधहिसेतरहिंसापरत्वं
व्यावश्यकत्वात् श्येनजन्यहिंसापि बलवदनिष्टासाधनमिति वाच्यः ।

(१) बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन भोयस्थितिरित्येति क० ।

'श्येनेनेति, अभिचारस्य हिंसात्वेन न हिंसात् वर्गो भूतानि इत्यनेन वि-
भक्तत्वादित्यर्थः । न चाप्यौघोमीयपक्षहिंसावदियमप्यनिषिद्धा श्रद्धावोधि-
तत्वादिति वाच्यः । न हिंसादित्यस्य रागप्राप्तहिंसाविषेधपरत्वात् तदेव
हिंसायाश्च रागप्राप्तत्वात् अप्यौघोमीयपक्षासम्भनस्य च काल्पन्यत्वेन वैधत्वात्

बन्धित्वात् इति चेत्, न, तत्र कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसा-
धनत्वमेव योग्यतयान्वेति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वमपि अयोग्यत्वात् । निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोप-

श्लेनजन्यहिंसाया वैधत्वविरहात् श्लेनेष्टिस्तु विधीयते न तु वैरिवधः
तस्य फलत्वात्, यज्ञीयपश्यालम्बनन्तु वैधं अग्नौषोमीयं पशुमालभेत
वायव्यं ह्यगलमालभेतेत्याद्यद्विविधिश्रुतेः । न च तस्य वैधत्वाभावे-
ऽपि श्लेनविधेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या निषेधविधेस्तदितरपरत्वमिति
वाच्यं । श्लेनाद्यभिचारजन्यहिंसाया अपि नरकसाधनत्वश्रुतेः ।

साह्यमतानुयायिनस्तु वैधावैधसाधारणी सर्वैव हिंसा अनिष्टहेतुः
मा हिंसादित्यत्र सङ्कोचे मानाभावान् नरकविशेषं प्रति हिंसायाः
कार्य-कारणभावे साधवाच्च यज्ञीयपश्यालम्बनादेश्च इष्टानिष्टोभय-
जनकत्वमेव तथानिष्टकल्पनाद्याश्च फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अतएवाङ्ग-
हिंसाया अपि लघुतरप्रायश्चित्तं । न चैवं अग्नौषोमीयं पशुमाल-
भेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिः तेन बलवद्दोषविषयाननुबन्धित्व-
योधनादिति वाच्यं । श्लेनविधिवत्समाधास्यमानत्वात् उक्तक्रमेण
बलवदनिष्टाजनकत्वस्य विधिर्यत्वाभावाच्चेति प्राहुः ।

‘अयोग्यत्वादिति विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् वैशि-

दित्याहुः । ‘अयोग्यत्वादिति, ननु पदार्थः पदार्थनान्वेतीति व्युत्पत्तेः कथं
तदेकदेशेनेष्टसाधनत्वमात्रेण व्यस्य इति चेत्, न, गौरनित्य इत्यत्र विशेष-
यज्ञानन्ययेऽपि विशेष्यमात्रेणान्वयस्य दर्शनात् विशेष्यस्य अयोग्यत्वे विशेष-
यस्य विशेष्यान्यततया निराकाङ्क्षत्वादपरपदार्थेन नामान्वयो भवति तथा

देशेन च हिंसाया बलवदनिष्ठानुबन्धित्वावगमात् ।
 अतएव विहितेऽपि श्येने विगानान्न तात्त्विकप्रवृत्तिः ।
 राग-द्वेषयोस्तत्कटत्वेनानिष्ठानुबन्धंशस्य तिरस्कारात्
 कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके । अन्ये त्वभिचारस्य वैरिवध-

क्षात्रेऽपि शक्तिविषयत्वकल्पने गौरवाच्च कृतिसाधेष्टसाधनत्व-बलवद्-
 द्वेषविषयाजनकत्वेण प्रत्येकमेव शक्तिरिति भावः । अयोग्यत्वमेवोप-
 पादयति, निन्दार्थेति, 'हिंसाया इति, हिंसाया बलवद्द्वेषविषय-
 साधनत्वे च तत्साधनोभूतस्य श्येनस्य सुतरां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वात्
 बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयत्वादिति
 भावः । 'अतएव' हिंसाया बलवदनिष्ठजनकत्वादेव, 'विहिते' इष्ट-
 साधनत्वेन वेदबोधिते, 'विगानात्' बलवद्द्वेषविषयहिंसासाधनता-
 ज्ञानात्, 'तात्त्विकेति हिंसाजन्यनरकदुःखे बलवद्द्वेषवत् इत्यर्थः ।
 'राग-द्वेषयोरिति शत्रु-तद्वधगोचरद्वेष-रागयोरित्यर्थः, 'अनिष्ठानु-
 बन्धंशस्य' हिंसाजन्यनरकस्य, 'तिरस्कारात्' बलवद्द्वेषविरहात्,
 'इत्येक इति ।

केचित्तु अत्र श्येनत्वसामानाधिकरक्षेण बलवदनिष्ठानुबन्धित्व-
 स्थान्ययाश्च विधेरग्रामाख्यं आततायिवैरिवधपक्षकस्य श्येनस्य बलव-
 दनिष्ठाजनकत्वादिति समादधिरे ।

गौरवत्या इत्यादौ । अतएव वत्र स्ववशतोपस्थितये लक्षणा निराकाङ्क्ष-
 मूलकमेव पदार्थः पदार्थेनाभ्येतोत्यपि । तन्विष्टसाधनत्वं विशेष्यं बलवदनि-
 स्थानुबन्धित्वं विशेष्यजनित्यत्रैव किं विविगमकं वैपरीत्यस्यापि सुस्पष्टम् ।

फलकत्वेन श्रुतत्वात् वधसाधनत्वेन श्येनो विधीयते
न तु वधसाध्यनरकसाधनत्वेन नरकस्य फलत्वेना-
श्रुतेः । न च जनकजनकस्य जनकत्वनियमः, कुम्भ-
कारपितृपरम्परायाः कुम्भजनकत्वापत्तेः विधिनैव
श्येनस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वबोधनाच्च । न च
श्येनस्य नरकाहेतुत्वे अपेक्षितवैरिवधहेतुत्वे वा अवि-
गानेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं । श्येनाद्वधो वधा-
च्चावश्यं नरक इति प्रतिसन्धानेन विगानात् ।

‘विधीयते’ अभ्युपगम्यते, ‘वधसाध्यनरकसाधनत्वेनेति, ‘अभ्युप-
गम्यते’ इत्युपपद्यते । प्रमाणान्तरमाशङ्कते, ‘न चेति, ननु तस्य
कुम्भकारपितृत्वेनाजनकत्वेऽपि कुम्भकारत्वेन जनकत्वमस्येवेत्यनुशया-
दाह, ‘विधिनैवेति । ‘अविगानेन’ बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानाभावेन,
तात्त्विकस्येति शेषः । ‘विगानात्’ बलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानात् ।

अतएव ‘विशेष्यवतीत्यादिपूर्वग्रन्थोऽप्यसङ्गत’ इति चेत्, न, दृष्टौच्छाया-
मिष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्तद्विशेष्यक एव विधिष्टे लिङ्-
शक्तेः । नन्येतत् कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यं चिकीर्षानिर्वाहार्थं कृतिसाध्यत्व-
प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् । न चाख्यातत्वेन कृतौ शक्तेस्तत एव
संसर्गमर्यादया कृतिसाध्यत्वसामाना एव कृत्तृशक्तिकल्पनमिति वाच्यं । एवं
सति कृतिसाध्यत्वस्य ज्ञानाप्रकारतया चिकीर्षायास्तत्प्रकारकत्वानुपपत्तेः ।
किं तदा सति लङादिवदियत्येन कृतौ धात्वर्थान्वयः स्यात् न तु साध्य-
त्वेनेति एवमन्यत्पक्षौ एवम् शक्तेरावश्यकत्वाच्चेति कृतिसाध्यत्वादिति

अवेदमस्तरसरीजं एवं सति बलवद्विष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवर्तक-
तया तत्रैव विधिशक्तेः श्रेते विधिर्यबाधो दुर्वार एव नरकसाधन-
त्वाभावेऽपि नरकप्रयोजकत्वात् । किञ्च नरकसाधनत्वाभावेऽपि बल-
वद्देयविषयसाधनत्वमस्यैव नरकसाधनत्वेन बलवद्देयविषयीभूताया-

प्रत्येकं शक्तित्रयमेव युक्तं तृतीयायाः कारणात्वेत्यतएवदिति चेत्, अथ वदन्ति,
कृतिसाधने उक्तबोधसम्भवेन एतद्व्याप्तावपि तदननुबन्धितविशिष्टेष्टसा-
धनत्वे बाधकारैकैव शक्तिरिति तच्चिन्त्यं । तदननुबन्धितविशिष्टेष्टसाधने
एका शक्तिरिष्टसाधनत्वमात्र एवापरेति विनियन्तुमशक्यत्वात् तद्यापि
शक्तित्रयमेव । अपि च इष्टसाधनत्वे तदननुबन्धितवैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्य-
रूपमेव बाध्यमन्यस्यासम्भवात् अथवा धर्मागारे तदननुबन्धितत्वसमानाधिकर-
णस्येष्टसाधनत्वस्य वैशिष्ट्यं यत्र सविज्ञानभोगनारौ बाधावतारकालोऽवर्त-
तथापि प्रवृत्तिप्रसङ्ग एव । न च तद्विष्टसाधनत्वं भिन्नमेवेति बाध्यं । अनुगत-
प्रत्ययादनुगतस्यैव तस्य प्रकृत्यात् तस्मात् प्रवृत्तिविषयविशेष्यक-चित्तप-
प्रकारकं ज्ञानं भूयते तच्च प्रकृतौ न तत्तत्तथापि सुविभक्तौ तदभावेऽपि तद्वि-
विभक्तौ तदनुपपत्त्यात् । अतएव दयो गच्छतीत्यत्र व्यापारलक्षणेति
निरस्तं । विनिश्चयनाविरहेऽपि विशिष्टस्याप्रकृत्यात् एवञ्च सप्रमादत्वं ता-
नार्थत्वे गौरवं न दोषाय । किञ्च विशिष्टप्रकृत्यत्वे सामानाधिकरण्यस्यैव
वैशिष्ट्यमपि शब्दं शक्तित्रये तु तत् संलग्नमर्थोदयेव भासते इति वि-
रोधमपि गौरवमिति संक्षेपः । यद्यपि भूमा, तदननुबन्धितत्वं बलवद्देयविषय-
दुःखजनकत्वमेव बाध्यमन्यस्य निर्वर्तुमशक्यत्वात् एवञ्च यस्या इति बलवद्देय-
न तादृशोद्देशकं सति तदननुबन्धितत्वमन्वं सति चेति वेदार्थविष्टा न भव-
तद्यापि तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽपि पूर्वीतदनुगतं तत्त्वप्रवर्तकत्वमत्र वि-
प्रवर्तकत्वमुपपत्तिः । न च वैशिष्ट्यकामवाया अधिकाविरहेऽप्यस्यात् तद्वि-
कामस्य बलवद्विष्टाननुबन्धितत्वमप्य इति तत् सर्वत्र योद्धमेवेति बाध्यं ।

ननु श्येनोमरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा सा च
नरकजनिकेति चेत्, न, न हि साक्षात्-परम्परा-

हिंसाया एव साधनत्वात् दुःखत्वपर्यन्तप्रवेशे प्रयोजनविरहेण बल-
वद्द्वेषविषयाजनकत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वात् । न च श्येनविधिप्रामाण्या-
न्यथानुपपत्तिरेव प्रयोजनं तस्य तदंशान्वयानभ्युपगमेऽपि प्रामाण्यस-
म्भवात्, अपि च श्येनस्याभिचारत्वेन नरकसाधनत्वमपि प्रमाणसिद्धं
मनुनाभिचारस्य उपपातकत्वेन परिगणनात् “नाभिचरेत वैरिमिति
श्रुतेः, अतएव “अभिचारमहीनञ्च^(१) चिभिः कृच्छैर्यपोहतीति
प्रायश्चित्तोपदेशोऽपीति ध्येयं ।

ननु श्येनस्य हिंसात्वात् सा हिंसादित्यनेन नरकसाधनत्वबोध-
नात् तस्य नरकसाधनत्वमस्यैवेत्यन्येषां मत एवाग्रहते, ‘नन्विति,

(१) अभिचारमरीणाच्चेति क० परन्तु अयं पाठो न समीचीनः ।

तत्त्वामस्यापि तात्त्विकम्यात्र देयौत्वत्वात् । न हि तात्त्विको न प्रवर्तत इति
तस्य वैदिग्धेष्टापि नास्तीति । नन्विदमिष्टसाधनत्वेऽपि तुल्यं स्वर्गोऽपि सर्व-
स्तेष्टाविरहादिति चेत्, न, स्वर्गकामनाप्राप्त्याधिकारिविशेषणत्वेन तत्-
कामं प्रति तस्य सर्वान्वययोग्यत्वात् एवं कृतिसाध्यत्वेऽपि स्वरूपयोग्य-
तायाः सर्वत्र सत्त्वादिति दिक् । ‘रागेति, शत्रुबधे रागौत्वस्थं शत्रौ देयौ-
त्वस्थं, यदा श्येनादिनिष्ठानिष्ठानुबन्धितिरस्कारस्तदा तज्जन्यनरके बलवद्-
देयाभावात् प्रवृत्तिरिति भावः । ‘अन्ये त्विति, अग्नेदमनभिमतिवीजं यदि
श्येनादृग्धो बधाय नरक इति बलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानाद्विदितस्तदा
बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानमेव प्रवर्तकं वाच्यं अन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्या-
पत्तिरेवय वचैव लिङ्गादिशक्तिरिति तदन्वयायोग्यमेवेति । ‘सा चेति,

साधारणमरणफलकव्यापारो हिंसा, कृपादौ विनष्टे
गवि तत्कर्तुर्गोबधकर्तृत्वापत्तेः बध्यस्यापि हन्तुर्मृत्यु-
त्पादनद्वारेणात्महन्तृत्वप्रसङ्गाच्च । न हि अनुत्पादित-
मन्युः कथितं कमपि व्यापादयति, किन्वनुनिष्यादि-
मरणफलकोव्यापारो हिंसा यदनन्तरं मरणं भवत्येव ।

यद्यपि श्लेष्मस्य हिंसालेऽपि वैधहिंसात्वादेव न नरकसाधनत्वं नि-
वेधविधेस्तदितरपरत्वात् तथापि तदुपेक्ष्य प्रसङ्गात् हिंसालक्षणं वि-
वेचयितुं समाधानान्तरमाह, 'न हीति, 'मरणफलकेति मरणप्रयो-
जनकेत्यर्थः, 'कृपादाविति, कृपादेरेव तच्च मरणजनकत्वेन हिंसा-
त्वादिति भावः । 'व्यापादयति' मारयति, 'अनुनिष्यादौति, 'अन्व-
हितामनन्यैर्मृत्युशब्दार्थः, तथाच स्वाव्यवहितोत्तरभाविमरणरूपं फलं
यस्य तादृशो व्यापारो हिंसेत्यर्थः, फलपदमन्ययाचिद्वल्लभाभाय,
एतदेव विग्रहयति, 'यदनन्तरमिति यदव्यवहितोत्तरमित्यर्थः, 'एव-

यथाच बलवदनिष्टाननुबन्धितमन्ययाद्योग्यमेवेति भावः । व्यापाततो महा-
यैवलक्षणमाह, 'अनुनिष्यादौति, 'अनुनिष्यादि' स्वाव्यवहितोत्तरवर्ति मरणं
फलं यस्य । न चैवं फलपदवैयर्थ्यं, मरणजनक-तदव्यवहितपूर्ववर्तिमिति
स्थापितारकत्वात् यन्निश्चितसम्बन्धेन मरणस्य तदोपलब्धत्वं फलपददाने च
जन्य-जनकसम्बन्धेन तदोपलब्धत्वाभावाद्दोषः । नन्वेवं खड्गमाशतोऽपि हिंसा
न स्यात् तस्याप्यव्यवहितमरणफलकत्वाभावादिति चेत्, न, 'मरणफलकेत्यत्र
तादृशमरणं फलं यस्य तादृशो व्यापारो यत्नेति मध्यपदलोपिसमासाभावा-
त्वादित्येके । अन्ये तु मरणं प्राकृष्टरौरविमग्नरूपं फलं यस्य स मरणफल

न च श्येनस्तथा, किन्तु खड्गहननादिकमेव । अथ मरणानुकूलव्यापारो मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा कृपादौ च न मरणोद्देशेनानुष्ठीयमान-

कारेणानन्यथासिद्धत्वमुक्तं । 'न च श्येन इति, तस्य मरणं प्रत्यन्यथा-
सिद्धत्वात् अपूर्वखड्गाभिघातादिना व्यवधानाच्चेति भावः । 'खड्ग-
हननं' प्राणखड्गाभिघातः, प्राणखड्गाभिघातादेव प्राणशरीरसंयोग-
ध्वंसः प्राणो हि खड्गाभिहत उत्क्रामतीति खड्गप्राणाभिघातस्य
हन्तृव्यापारस्य तथात्वादिति भावः । अत्र दैवान्मरणाव्यवहितपूर्व-
वर्त्तिनि मरणजनकेऽतिव्याप्तिवारणाय अनन्यथासिद्धत्वप्रवेशः, कृप-
खड्गादावतिव्याप्तिवारणायव्यवहितोरभावीति । नन्वेवं खड्गाभिघा-
तादावव्याप्तिः प्राण-शरीरसंयोगध्वंसविशेषस्य प्राण-शरीरविभाग-
विशेषस्य वा मरणस्य तदव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वाभावात् प्राण-
क्रियादिना व्यवधानात् । अथात्र खड्गणव्यवहितत्वं नोक्तं किन्तु
स्वाव्यवहितोत्तरत्वं, तच्च स्वध्वंसाधिकरणवर्णध्वंसानाधिकरणत्वे सति
स्वाधिकरणवर्णध्वंसाधिकरणत्वं, इत्यञ्च स्वाधिकरणयत्किञ्चित्-

प्राणपरिस्पन्द इव सौऽनुनिष्पादौ यस्य स खड्गप्राणयोगस्तथेत्याहुः । अपरे
तु साङ्गमयवधायकमिति न्यायेन व्यापारस्याव्यवधायकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः ।
'गौरवादिति । यद्यपि तत्रानुनिष्पादित्वं विशेषणमत्र तदुद्देशेनानुष्ठीयमा-
नत्वमिति न गौरवं तथापि त्रयपाकपरम्परामूर्ते न हन्तृत्वमिति तद्वारणा-
धानुनिष्पादित्वमत्रापि विशेषणमावश्यकं वाच्यमिति स्वाभ्युपगमावष्टम्भेन
मरणोद्देशाद्यप्रवेशाद्गौरवमुक्तं, यदि च तत्रापि हन्तृत्वमेवेति नात्र तदि-
शेषस्य तदा दोषान्तरमाह, 'मरणेतीति प्रज्ञाशः ।

त्वमिति चेत्, न, एवं सति गौरवात् मरणानुद्देशेन

घणायवहितचण एव वर्त्तते इति न कोऽपि दोषः । इत्युच्यते
मरण प्रत्यनन्वयामिदूत्वे सति मरणाव्यवहितपूर्ववर्त्तिव्यापारत्वमिति
फलितार्थः, मरणश्चात्र प्राण शरीरसंगोऽप्यस्य विशेष एव विवक्षितो
न तु तादृशविभागविशेषः प्राण शरीरयोरपि हिंसात्वापत्तेः, परम
क्रियाविभाग-संयोगानां हिंसात्वन्तु दृष्टमेवेति चेत्, न, हिंसक
पुरुषस्य कृप-खड्गादेव हिंसात्वापत्तेरिति । न च मरण फल यस्य
स मरणफलकः प्राणपरित्यज्य एव “सन्निपातादेव मरणमित्याहु-
र्वेदात् सन्निपातानन्तर प्राणक्रियानभ्युपगमे तु सन्निपात एव स,
अनुनिष्यादौ मरणफलको यस्तु तादृशो व्यापार इति वक्तव्यमिति
ह्यवगर्भकर्षधारयः, खड्गाभिघातजनकोभूतखड्गपूर्वदेगमयोगमात्रो
ऽपि हिंसेन, अनुनिष्यादित्वं खड्गणाव्यवहितोत्तरचणभावित्वमतो
॥ खड्गादिष्वतिव्याप्तिरिति वाच्यः । वैरिनिष्ठदुरितापूर्वमादाय श्रेय-
स्यापि हिंसात्वापत्तेः तस्यापि मरणफलकत्वादिति नैव, अनु
निष्यादि मरण फल यस्य सोऽनुनिष्यादिमरणफलकः प्राणपरि-
त्यज्य एव स एव व्यापारो यस्तु स खड्गाभिघातादिहिंसेत्यर्थः
व्यापारत्वञ्च समवायिकारणातिरिक्तकारणविधया असाधारण
जन्यत्वमतो न प्राणादिष्वतिव्याप्तिः, श्रेयस्य न वैरिप्राणपरित्यज्य
जनको मानाभावात् किन्तु तच्चन्यदुरितापूर्वमेव तच्चरक तच्च
हिंसेवेति दिक् । ‘गौरवादिति मरणोद्देशेनानुसूयमानत्वप्रवेगे
गौरवादित्यर्थः । ननु भवतामपि अनुनिष्यादिनां शस्त्राधिक्यं प्रवे

क्षिप्तनाराचादतब्राह्मणे च हिंसा न स्यात् । किञ्च^१
 हिनस्तिधात्वर्थे अवच्छेदकं फलमव्यवहितमेव मरणं
 अव्यवहितफलकस्यैव व्यापारस्य धातुवाच्यत्वात् अ-
 न्यथा परम्परया विसृष्टिफलकान्नकामेष्टतण्डुलक्रया-
 दावपि पचतीतिप्रसङ्गात् । एवं खड्गाभिघातानन्तरं
 यत्र विसृष्टेन मरणं ब्रह्मपाकपरम्परया वा अन्ने विष-
 प्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यात्
 इति चेत्, न, प्रायश्चित्ततुल्यतार्थं हि तत्र हन्तृव्यपदेशो

ज्ञात् क गौरवमत आह, 'मरणानुद्देशेनेति, 'नाराचः' शरः । ननु तस्य
 हिंसात्वाभावे द्रष्टापत्तेरेव तत्कर्तृर्हन्तृव्यपदेशो भाग इत्यस्मिन्-
 मादाह, 'किञ्चेति, इदञ्च यथाश्रुतलक्षणाभिप्रायेण । शङ्कते, 'एव-
 मिति, 'खड्गेति, यत्र खड्गाभिघातानन्तरं ब्रह्मपाकपरम्परया मरणं
 यथास्त्रे विषप्रयोगेण वा विसृष्टेन मरणमित्यन्वयः, 'हन्तृत्वमिति
 'न स्यादित्यनेनावयः, दूषणान्तरमाह, 'प्रायश्चित्तादि चेति ।
 नन्वेवञ्चेन्मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारत्वमेव हिंसात्वमस्तु
 भवन्मतेऽप्येव मरणानुद्देशेन क्षिप्तनाराचाद्ब्राह्मणमरणे हन्तृव्यपदेश-
 स्थापि गौणत्वस्य सुवचनेन विनिगमकाभावादित्यत आह, 'विनि-

• द्रष्टापत्तिमाशङ्क्याह, 'किञ्चेति, शङ्कते, 'एवमिति । ननुक्षरीत्या न
 लाघवं तथापि विनिगमकाभावादनुद्देशेक्षिप्तनाराचदतब्राह्मण एव हन्तृ-
 त्वव्यपदेशो गौणोऽस्तु ब्रह्मपाकपरम्परामृते च हन्तृत्वं मुख्यमेव तथाचा-

गौणः, विनिगमकश्च लाघवमेव । वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टादारकस्तदनुकूलव्यापारो हिंसा श्येन-

गमकश्चेति, यद्यपि अनुनिष्पादितस्याधिकस्य प्रवेशात् कुतो लाघवं तथापि अस्माकमेतत् हिंसाप्राप्त्यर्थं एव हिंसापदेन बोध्यते इति लाघवं भवत्यते हि हिंसापदस्य समुदायस्य मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणादनुकूलव्यापारे ग्राह्यत्वरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । ननु व्यवहितफलकव्यापार एव धात्वर्थ इत्युक्तं गमधातौ व्यभिचारात् उत्तरसंयोगस्याव्यवहितफलत्वाभावात् विभाषादिना व्यवधानात् ददातीत्यादौ व्यभिचाराच्च स्वस्वत्वध्वंसानन्तरमेव परस्वत्वस्योत्पादात् सम्प्रदानस्वीकारविलम्बेन विलम्बात्, किञ्चैवं प्राणक्रियैव हिंसा स्यात् न तु ब्रह्ममिषातः प्राणक्रियया व्यवधानात् गलाक्षसंयोगेऽतिव्याप्तिश्चेत्यक्षेपेराह, 'वस्तुतस्तु', कूपादौ गलाक्षसंयोगे चातिव्याप्तिवारणाय 'मरणोद्देशेनेति, मरणोद्देशेन धान्या क्रियमाणा इत्यादिभक्षणेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टादारकस्तदनुकूलेति अदृष्टादारकस्वरूपप्रयोजकेत्यर्थः, प्रयोजकत्वं फलोपधानरूपं नातः स्वरूपयोगेऽतिप्रसङ्गः, त्रिसन्ध्यं अच्युतं केनैवमित्यादिप्रवृत्तिगङ्गाभरणस्यैव इतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टादारकेति, न तु ब्रह्मवापादावतिव्याप्तिः ।

यातिर्गलस्य मरणोद्देशेतिव्याप्तिश्चेत्यपरितोषादाह, 'वस्तुतस्तु', तन्मरणोद्देशेनेति बोध्यं तेन विद्वद्भूमरणोद्देशे क्षिप्तवाराण्यहतवाक्षयोगेऽपि न ग्राह्यत्ववधः । न चैवमन्यग्राह्योद्देशेक्षिप्तवाराण्येव वदन्त्यग्राह्ये इत्येवमन्यवधो न स्वात्तन्त्र्यस्य सत्त्वावश्यकतादिति वाच्यं । इत्यादिप्रवृत्तिः ।

वारणाय तत्, तस्यापि हिंसात्वे दृष्टापादनस्य सुकरत्वात् प्राय-
श्चित्तादिह्यासस्य वाच्येकत्वात् ।

सोन्दङ्गोपाध्यायस्तु सकलरिपुक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेः^(१)
अदृष्टद्वारा रिपुमरणहेतुत्वात्तद्वारणाद्यादृष्टादारकत्वं विशेषणमा-
वाश्यकं, न हि श्येनवत्सोऽपि हिंसैवेति परेण सुवचं, धर्मस्य सर्वदा
तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च । अतएवाविगा-
नेन तत्र श्रिटानां प्रवृत्तिरपीत्याहुः ।

मिश्रास्तु नरकविशेषजननौपयिकरूपमेव इह लक्ष्यं । न च
हिंसामात्रं तथा, तस्य सर्वसाधारण्यात्, किन्तु भरणकर्तृत्वं नरक-
विशेषजनकमतः कर्तुरेव प्रत्यवायो नान्यस्य, कर्तृत्वञ्च अदृष्टादारक-
तदनुकूलव्यापारगोचरकृतिमत्त्वं अन्यथा घटभोक्तुर्घटकर्तृत्वापत्तेरतो
नादृष्टादारकेति व्यर्थं, तच्च श्येनमपि वारयति न तु तदर्थं तदुपाप्तं
इत्याहुः । तच्च, 'ननु श्येन इत्यादिना हिंसास्तत्त्वस्यैव प्रकृतत्वात्

(१) सकलोपमक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरिति ग० ।

ब्राह्मणमरणोद्देशकब्राह्मणमरणफलकव्यापाररूपाया ब्राह्मणहिंसायास्तत्रा-
प्रवृत्तिरित्येके । 'यदि चेति, ननु यदि सप्तमोक्तेर्नाभ्यङ्ग्यं अनुद्दिश्य कृत-
स्तदा प्रथमविशेषज्ञेनैव वारित', यदि च तदुद्दिश्य कृतस्तदा व्यसम्भवः इष्ट-
मरणस्यानुद्देशत्वात् उद्देशत्वे वा श्येनतुल्यतया सोऽपि हिंसैवेति परेण
सुवचत्वात्, कथं तदुपमोनादृष्टादारकत्वं विशेषणमिति चेत्, यत्र द्रूमः,
सकलानिष्टक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरदृष्टाद्वारापि रिपुमरणहेतु-
त्वात् तद्वारणार्थमदृष्टादारकत्वं विशेषणमावाश्यकं तस्य रिपुमरणोद्देशेनैव
अनुष्ठेयमानतया तद्विशेष्यत्वेनावारयात्, न हि श्येनवत् सोऽपि हिंसैवेत्यपि

गौणः, विनिगमकश्च लाघवमेव । वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलव्यापारो हिंसा श्येन-

गमकश्चेति, यद्यपि अनुनिष्ठादिनिराधिकस्य प्रवेशात् कुतो लाघवं तथापि असम्भवे हिंसाधातुर्न एव हिंसापदेन बोध्यते इति लाघवं भवन्मते हि हिंसापदस्य समुदायस्य मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारे शतवन्तरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । न च व्यवहितफलकव्यापार एव धातुर्न इत्ययुक्तं गमधातौ व्यभिचारात् उत्तरसंयोगस्याव्यवहितफलकत्वाभावात् स्थित्यन्तवन्तीऽस्याधनत्वमेव विधिना बोध्यते न तु वस्तुवदनिष्टाननुबन्धितमपि अद्योग्यतादिति केचिदस्मिन्मतेनैव श्रुत्यर्थोपपत्तेः ।

‘मरणसाधनं’ मरणप्रयोजकं, एवमुत्तरचापि, यदा श्येनस्य मरणजनकव्यापाराजनकत्वेऽपि मरणजनकत्वमस्त्वित्यभिप्रायेणेदं । ‘तदा सप्तमीतैलेति । न च सप्तमीतैलाभ्यङ्गो न इष्टमार्यामरणोद्देशेन कृत इति प्रथमविशेषणमेव स धारित इति वार्थः । वैराग्यादिना तदु-

परस्य सुवर्णं, सर्वस्य सर्वं वा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रापञ्चितानुपदेशात् । अतश्चाविज्ञानेन सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिरपि तदनुद्देशेन कृतवतीत्याहुस्तस्यापि न हिंसात्वमिति तद्व्याख्यायोर्दं । न चेष्टमरणमनुद्देशेनैवेति वार्थः । वैराग्यादिना कदाचित् तत्सम्भवादिति ।

केचित्तु श्रुत्यर्थवादमयेनैव श्येनस्यावश्यवशाद्युक्तया दृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमावश्यकमिति सप्तमीतैलाभ्यङ्गोवाचितोऽपि पुनर्वर्त्यते न तु तद्व्यापारमेव विशेषणमित्याहुः ।

वारणाय तत्, तस्यापि हिंसात्वे दृष्टापादनस्य सुकरत्वात् प्राय-
श्चित्तादिद्विषयस्य वाचनिकत्वात् ।

सोन्दङ्गोपाध्यायस्तु सकलरिपुचयकामकृतदुर्गामाहाव्यपाठादेः^(१)
अदृष्टद्वारा रिपुमरणहेतुत्वात्तद्वारणायादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमा-
वाग्यकं, न हि येनवत्सोऽपि हिंसैवेति परेण सुवचं, सर्वस्य सर्वदा
तच्च हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च । अतएवाविगा-
नेन तच्च शिष्टानां प्रवृत्तिरपीत्याहुः ।

मिश्रास्तु नरकविशेषजनमौपयिकरूपमेव इह लक्ष्यं । न च
जातं । इदमात्रं प्राभाकराणां किन्तु मरणकर्तृत्वं नरक-
परेण सुवचत्वात् किन्तु त्रिसन्ध्यस्तवपाठ एवातिप्रसङ्गात् बाध्यः ।
मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति, भोक्तुरात्महन्तृत्वं
परिवेपयितुम्राद्विषयहन्तृत्वमित्यन्वयः, 'अणपाकेति खट्वाभिघातान-
न्तरं अणपाकपरम्परयेत्यर्थः, 'विलम्बेन विषप्रयोगेण चेति विष-
प्रयोगेन विलम्बेन चेत्यर्थः, यच्च मरणं तच्चापीति शेषः । तच्चापि

यत् नरकविशेषजनकताप्रयोजकं रूपमिह विवक्षितं तस्यैव प्रकृत-
त्वादनरकविशेषहेतुश्च न मरणानुकूलव्यापारमात्रं अकामकृते तत्प्रसङ्गात्
अत्रार्हमलक्षणात् तद्व्यापारकर्तृत्वे तन्नरकविशेषभागित्वात् कर्ता च त-
दिच्छापुर्व्वकतदिषयककृतमिमांसा तु तदिषयककृतमन्मात्रं अतएव तन्न
अपदेशो मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति, यथा च तदुद्देश्यकत्वपूर्व्वकत्वं
तथादृष्टाद्वारकत्वमपि अदृष्टद्वारककृतेः कर्तृत्वनिर्व्वाहकत्वात्, अतएव
घटभोक्ता न तत्कर्तेति व्यवह्रियते, तथाच नरकविशेषजनकताप्रयोजकं
तद्व्यापारकर्तृत्वमिति कर्तृत्वनिर्व्वाहायैतद्विशेषणमिति तच्चिन्त्यं, तावता
मरणं प्रत्यकर्तृत्वेऽपि तदनुकूलव्यापारकर्तृत्वसाधकाभावात् । न हि मरणा-

गौणः, विनिगमकश्च साधवमेव । वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलव्यापारो हिंसा श्येन-

गमकश्चेति, यद्यपि अनुनिव्यादित्वाधिकस्य प्रवेशात् कुतो साधवं तथापि अस्मकते हिंसाधातुर्प एव हिंसापदेन बोध्यते इति साधवं भवकते हि हिंसापदस्य समुदायस्य मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणात्-कूलव्यापारे शास्त्रान्तरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । नन-थवहितफलकव्यापार एव धातुर्प इत्युक्तं गमधातौ व्यभिचारात् सत्तरसंयोगस्याव्यवहितफलत्वाभावात् दिव्यत्वं यत्तौष्ट्याधनमेव विधिना बोध्यते न तु वस्तवदनिष्टानुबन्धितमपि अयोमत्तादिति केषाञ्चित्कतेनैव व्युत्पत्त्यपपत्तेः ।

‘मरणसाधनं’ मरणप्रयोजकं, एवमुत्तरचापि, यदा श्येनस्य मरण-जनकव्यापाराजनकत्वेऽपि मरणजनकत्वमस्येवेत्यभिप्रायेणेदं । ‘तदा सप्तमीतैलेति । न च सप्तमीतैलाभ्यङ्गो न दृष्टभार्यामरणोद्देशेन इति प्रथमविशेषणेनैव स वारित इति वाच्यं । वैराग्यादिना तदु-

परेण सुवचं, सर्वस्य सर्वथा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुप-देशाच्च । अतश्चाविशानेन सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिरपि तदनुद्देशकतत्वेना-भ्यङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति तद्वारकायापोदं । न चेष्टमरणमनुद्देशमेवेति वाच्यं । वैराग्यादिना कदाचित् तत्सम्भवादिति ।

केचित्तु क्षुत्पथवादनवेनैव श्येनस्यावश्यकारणोयतया अदृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमावश्यकमिति सप्तमीतैलाभ्यङ्गोवारितोऽपि पुनर्वाच्यते न तु तदा-रणाद्यमेव विशेषणमिच्छाः ।

वारणाय तत्, तस्यापि हिंसाले दृष्टापादनस्य सुकरत्वात् प्राय-
श्चित्तादिह्यासस्य वाचनिकत्वात् ।

मोन्दङ्गोपाध्यायस्तु सकलरिपुचयकामकृतदुर्गामाहाव्यपाठादेः (१)
अदृष्टद्वारा रिपुमरणहेतुत्वात्तद्वारणायादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमा-
वश्यकं, न हि ग्नेवसोऽपि हिंसैवेति परेण सुवचं, सर्वस्य सर्वदा
तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च । अतएवाविगा-
नेन तत्र गिष्टानां प्रवृत्तिरपीत्याहुः ।

मिश्रास्तु नरकविशेषजननौपयिकरूपमेव इह साध्यं । न च
नान्ति । इदमात्रं किन्तु मरणकर्तृत्वं नरक-
परेण सुवचत्वात् किन्तु चिमन्ध्यस्तवपाठ एवातिप्रसङ्गा बोध्यः ।
मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति, भोक्तुरात्महन्तृत्वं
परिवेपयितुर्माह्वयहन्तृत्वमित्यन्वयः, 'ब्रणपाकेति खट्वाभिघातान-
न्तरं ब्रणपाकपरम्परयेत्यर्थः, 'विलम्बेन विषप्रयोगेण चेति विष-
प्रयोगेन विलम्बेन चेत्यर्थः, यत्र मरणं तत्रापीति शेषः । तत्रापि

यस्तु नरकविशेषजनकताप्रयोजकं रूपमिह विवक्षितं तस्यैव प्रकृत-
त्वान्नरकविशेषहेतुश्च न मरणानुकूलस्यापारमार्थं अकामकृते तत्प्रसङ्गात्
अत्रार्हमलवत्वात् तद्व्यापारकर्तृत्वे तन्नरकविशेषमागित्वात् कर्ता च त-
दिष्टापुर्णकतदिष्यककृतमिमांसा तु तदिष्यककृतमिमांसां अतएव तत्र
अपदेशो भूतो भूतं न तु मया कृतमिति, यथा च तदुद्देशकत्वपूर्वकत्वं
तथादृष्टाद्वारकत्वमपि अदृष्टद्वारककृतेः कर्तृत्वनिर्वाहकत्वात्, अतएव
घटभोक्षा न तत्कर्तेति अवक्रियते, तच्च नरकविशेषजनकताप्रयोजकं
तद्व्यापारकर्तृत्वमिति कर्तृत्वनिर्वाहार्थैतद्विशेषणमिति तद्विचिन्त्यं, तावता
मरणं प्रत्यक्षहेतुर्वापि तदनुकूलव्यापारकर्तृत्वमात्रमात्रात् । न हि मरणा-

त्वनुनिष्पादिमरणफलकत्वं गललग्नान्नमरणे स्वहन्तृ-
त्वापत्तेः । अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचेन हते ब्राह्मणे
ब्रह्महन्तृत्वं न स्यादिति चेत्, न, द्रष्टापत्तेः व्यपदेशस्तु

खड्गाभिघातादेरद्रष्टाद्वारा मरणप्रयोजकत्वात् तदुद्देशेन हन्तृत्वाच्चेति
भावः । पूर्वोक्तलक्षणपरित्यागे हेतुमाह, 'न विनि, 'गललग्नयेति ।
न च सा हिमेव प्रत्यवायाभावस्तु वाचनिक एव यथा सतिः "क्रिय-
माणोपकारे तु हते विमे न पापभागिति^(१) वाच्यं । तथा
व्यवहारापत्तेः, प्रत्यवायाभावाच्च व्यवहार इति चेत्, न, इति
व्यवहार्यं तस्याकिञ्चित्करत्वात् वैधपशुघातस्य हिंसात्वव्यवहाराच्च ।
न चैवं तत्त्वस्यतिवैयर्थ्यं तस्य हिंसाताभावेन प्रत्यवायजनक-
त्वस्यासम्भावितत्वादिति वाच्यं । व्यायमूलस्यत्वनन्तरवदुपपत्तेः ।
'द्रष्टापत्तेरिति । न चैकमेव ब्राह्मणमुद्दिश्य क्षिप्तनाराचेन तदति-
रिक्तब्राह्मणे हतेऽपि ब्रह्मवधो न स्यात् तन्मरणस्य तच्चानुद्देशादिति
वाच्यं । ब्राह्मणमरणोद्देशकब्राह्मणमरणफलकत्वापारम्पर्यादा यत्
गतहिंसायास्तत्त्वापत्तयात्, न हि चैत्रादिविशेषघटिता ब्रह्महिंसा

(१) न दोषभागितोति क० ।

कुलश्रेणयामान्तर्गतव्यापारकलापेऽपि कर्तव्ये हन्तेरवृष्टद्वारकत्वं । न च
मरणकर्तृत्वमेव मरणविशेषजनकमिति वाच्यं । खड्गाभिघातादिना मरण-
मरणं तत्रापि मरणकामपत्तेः । न हि प्राज्ञ शरीरविभागादिरूपे मरणे
यस्मादादेः कर्तृत्वं, तदुपादाने गौरवादस्तदादिशानान्नमत्वादिति प्रकाशम् ।

गौणः प्रयोगोत्तमस्यापि समर्थयितुं शक्यते तत्पक्षे-
ऽतिप्रसङ्गोवारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनिगमकं ।
अतएव* अतदुद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्तार्द्ध-
मुक्तं ।

अननुगमापत्तेः । ननु प्रणपाकपरम्परया मृत एव तद्व्यपदेशो
गौणोऽस्तु तथाचानुनिष्यादिमरणफलकव्यापारत्वरूपमेव हिंसात्मकस्य
विनिगमकाभावादित्यत आह, 'प्रयोग इति, 'तत्पक्षे' अनुनिष्या-
दीत्यादिसंक्षेपपक्षे, 'अतिप्रसङ्ग इति, गस्तस्यैवमरण इति शेषः ।
'अतएव' गौणहिंसाव्यवहारादेव । न चैवं पित्रा मात्रा वा शिष्यार्थं
चपेटप्रहारादिना दैवात् मृते ब्राह्मणे हिंसा न स्यात् तन्मरणी-
हेतुनाकृतत्वादिति वाच्यं । इष्टापत्तेः प्रत्यवायोऽपि न तत्र तथाच
स्मृतिः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न दोषभाक्" इति ।
नन्वत्र मरणं प्राणस्य क्रियाविशेषो वा विभागविशेषो वा संयोगध्वं-
सविशेषो वा । न चैतन्मृते इति वाच्यं । अन्यतमोद्देशेन कृते-
ऽप्याप्तेः, सर्वमिति चेत्, न, एकमात्रोद्देशेन कृतेऽप्याप्तेः । न च
हिंसापदस्य नानार्थता, सा हिंसादित्यादियुतौ हिंसापदार्थस्यान-
नुगतस्यानिर्वचनात्, अन्यतम इति चेत्, न, तथापि मरणसमग्रीलं
गिरन्धेदादिकमुद्दिश्य कृते व्यापारेऽप्याप्तिः । नैवं, मरणपदेनात्र
गिरन्धेदादिकमन्तर्भावान्यतमस्य उक्तत्वात् ।

* मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति । ननु प्रणपाक-
परम्पराम्न एव तद्व्यपदेशो गौणोऽस्तु विनिगमकाभावादित्यत आह,

अपरे तु अनभिसंहितनरान्तरव्यापारमद्वारौक्त्य

हरिनाथोपाध्यायकृतं दूषयितुमाह, 'अपरे' इति, मरण-
साधनत्वमाचोक्तौ खड्गकारश्च खड्गघटनायाश्च हिंसात्मापत्तिः कत-
उक्तं 'हत्यान्तं, तस्य तु नरान्तरव्यापारः खड्गप्राणाभिघात एव
दारमिति नातिप्रसङ्गः तथालेऽपि अस्ते विषमयोगेऽप्याप्तिः तस्य
हि नरान्तरव्यापारो भोजनमेव दारमतः 'अनभिसंहितेति, भोज-
नन्तु अभिसंहितमेवेति अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय विषमयो-
गात् अतएव परदारा विषं दत्त्वा मरणेऽपि गतं विशिष्टव्यतिरे-
कात्, अनभिसंहितप्राणक्रियादारक-खड्गाभिघातादिष्वुहाय 'नरा-
न्तरेति हिंसकत्वेनाभिमतभिन्ननरेत्यर्थः, प्राणक्रिया तु न मरणा-
पारः प्राणस्य मरणाभावात् प्राणक्रियाया अपि परमरया हिंसक-
मरणैव व्यापारत्वात्तदोपतादवस्थामतो हिंसकमिष्येति । यदा
देवाद्ब्राह्मणमरणसाधनस्य अन्योद्देशेन चित्तनारायक्रियायाः सङ्ग-
श्चायं हिंसकमिष्येति, अन्यथा तत्क्रियाया अनभिसंहितनर-
व्यापारः परमरया हिंसकनरजन्यब्राह्मणप्राणग्राराभिघात एव तस्यैव
दारत्वादव्याप्यपत्तेः, इत्यस्य ब्राह्मणप्राणग्राराभिघातो न हिंसकन-
रभिन्नव्यापारः प्राण-ग्रयोर्नरत्वाभावात् ब्राह्मणस्य तु तदजनक-
त्वात्, अभिसंहितनरान्तरव्यापारं दारौक्त्येत्युक्तौ खड्गघातादार-

'प्रयोग इति, 'तत्त्वज्ञ इति, 'अनुनिष्पादोत्प्रेक्षार्थ', 'अतिप्रसङ्ग इति,
मरणप्राप्तमरण इति शेषः, । 'अनभिसंहितेति विशिष्टानभिसंहितेत्यर्थः,
श्रेणे तु नरान्तरस्य वैशिष्ट्यो व्यापारो विशेषाकारेणाभिसंहित एव दार-

मरणसाधनं हिंसा खड्गकारस्यानभिसंहितनरान्तर-
व्यापारद्वारा मरणसाधनत्वं तस्य हि नरान्तरव्या-
पारो नाभिसंहितः किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो
न घातकः । विपस्यान्ने प्रक्षेपेण नरान्तरव्यापारो
भोजनसेवाभिसंहितः अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय
विपप्रयोगादिति हिंसैवान्ने विपप्रयोग इति । तन्न ।

व्याप्तिरिति नञ्द्वयं । न च दैवान्महिषादिमरणसाधनेऽन्योद्देशक-
कृपादावतिव्याप्तिः तस्यानभिसंहितमहिषव्यापारदारकत्वेऽपि अन-
भिसंहितनरान्तरव्यापारदारकत्वाभावादिति वाच्यं । नरपदस्य प्रा-
णिमात्रपरत्वात् । न चैवं श्वेनोऽपि हिंसा स्यात् अपूर्वस्थानभि-
संहितत्वाभावादिति वाच्यं । अस्मिन्मते तस्यापि सत्त्वत्वात् श्रुति-
प्रतिषेधोक्तरीत्यैव । खड्गकारेऽतिव्याप्तिमुद्धरति, 'खड्गकारस्येति,
खड्गघटनामादाय खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'तस्य हीति,
'न घातकः,' खड्गघटनामादायेत्यादिः । यदा खड्गघटनामादाय
खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'खड्गकारस्येति, करणं कारः
घटनेति यावत्, 'तस्य हीति तत्कर्तुर्हीत्यर्थः, यथाश्रुते 'खड्गकारो
न घातक इत्यभिप्रेत्याशङ्कतेः । ननु अनभिसंहितत्वं मरणहेतुत्वे-
नानभिसंहितत्वं विवक्षितमतः परिवेषके न प्रसङ्ग इत्यत आह,

मिति न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र श्वेनोऽपि सङ्गाह्य एवेत्यन्ये ।
साक्षादप्यत्र मरणं तत्परिग्रहाय नञ्द्वयं, मरणसाधनमित्युक्ते खड्ग-

गसलप्रकवलादयत्र मरणं तत्र परिवेषयितुर्घातक-
तापातात् अनेनैदं भोक्तव्यं इत्यभिसन्धाय परिवेषणा-
द्भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेर्य अनभिसंहितनरान्तरव्यापार-
मद्वारौकृत्य मरणानुकूलान्वभक्षणानुष्ठानात् । अत-
एवाव्यवहितप्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा 'व्रण-
पाकपरम्परया' सृते तु हन्तृत्वं व्यापारस्याव्यवधायक-
त्वादिति निरस्तं ।

स्यादेतत् नेष्टसाधनता विधिः नित्ये सन्धोपास-

'भोक्तुरिति, 'अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेरेवेत्यर्थः, 'व्यापार-
स्याव्यवधायकत्वादिति, तथाच खेनोऽपि हिंसैव व्यापारस्याव्यवधा-
यकत्वादिति भावः । न चानुनिष्यादीत्यनेन पौनःपुन्यं, तथाच-
धानवामान्यं मरणे विवक्षितं अथ तु व्यापारेतरेषाव्यवधानमिति
भेदात् । यद्वा पूर्वसत्त्वो मरणपदं विभाग-संयोगध्वंसयोर्मध्ये यत्
परं तदन्वपरमत्र वियोगपदमिति भेदः ।

मीमांसकः शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'विधिः' विधिप्रत्ययार्थः, 'न

कारस्यापि हिंसापधिरिक्त उक्तं, 'नरान्तरव्यापारमद्वारौकृतेति, अत्र
विषययोगेऽवधारितवारस्याय 'अनभिसंहितेति, अन्योद्देशे क्षित्तद्वारादेव
हन्तृत्वपरिग्रहाद्यान्तरपदमिच्छाः । नन्वयं व्यापारोऽस्य मरणं अनर्था-
त्तेवमाकारकभिसन्धानं विवक्षितमिति परिवेषणे नातिप्रसङ्ग इत्यदवे-
राष्ट्र, 'भोक्तुरिति, तत्र नरान्तराभावेनैव विशिष्टाभावसत्त्वादिति भावः ।
'अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वं स्यादित्यर्थः, 'अव्यवहितेति, पूर्वं काला-

मादौ फलाभावात् । अथ नास्त्येव तत् नित्यं यच्चार्य-
वादादिकं विधिवाक्ये वा न फलं श्रुतमस्ति “सन्ध्या-
मुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते
यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनं” इत्याद्यर्थवादात् “दद्या-
दहरहः आहं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्” इत्यादिविधि-
वाक्यश्रवणाच्च, कृत्वाचिन्तयानूच्यते, यच्च न फलश्रुति-
स्तत्र विश्वजिन्यायात् स्वर्गः फलमिति चेत्, न, काम-
नोपाधिकार्यत्वेन यागवन्नित्यताभङ्गप्रसङ्गादहरहः-

फलमिति, ‘कृत्वाचिन्तया’ प्रौढ्या, वस्तुतः सर्वत्रैव फलश्रुतिरस्त्येवेति
भावः । ‘कामनोपाधिकार्यत्वेनेति फलकामनाजन्यकृतिमाध्यत्वेने-
त्यर्थः, ‘यागवत्’ काम्ययागवत्, ‘नित्यताभङ्गेति श्रौच-तत्काल-
जीवित्वादिविशिष्टदिजमाचकृतिमाध्यतारूपाया नित्यताया भङ्ग-
प्रसङ्गादित्यर्थः, ‘मात्रपदं साकल्यार्थकं, कथं सन्ध्यावन्दनस्य तादृश-
नित्यता कथं वा तद्भङ्ग इत्युभयमुपपादयति, ‘अहरहःश्रुत्या हीति
अहरहः सन्ध्यामुपासीतेति श्रुत्येत्यर्थः, ‘तत्कालेति सन्ध्यावन्दनत्व-
सामानाधिकरण्येन श्रौच-तत्कालजीवित्वविशिष्टदिजमाचप्रत्येककृ-
तिमाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, एकसन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिमाध्यत्वञ्च

अवधानं इहान्यथासिद्धिप्रयोजकत्ववधानाभाव इत्यपौनरुक्त्यं । अतएव
प्रदपाकपण्यराम्यते तत्र मोक्षो दन्तृत्वव्यपदेश इत्युक्तं, अथ च दन्तृत्वं
मृत्यमेवेत्याह, ‘ब्रूतेति, ‘दद्यादिति, तद्याद्य नित्यत्वादि पितृगतप्रीतिरेव

श्रुत्या हि तत्कालजीविमात्रकृतिसाध्यं सन्ध्यावन्दन-

नान्यसन्ध्याकालीनसन्ध्यावन्दने विशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधात्
 शौच-तत्कालजीवित्वादेरधिकारिविशेषतया पदाध्याहारादध्या-
 ध्याहाराद्वा तन्नामः वीर्या च तात्पर्यं वाहिकेति भावः । अत्रासन्धा-
 भावस्य द्विजविशेषणत्वं द्रष्टव्यं,^(१) अन्यथा बाधापत्तेः । न चैवमाह-
 स्थादिना सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यं । प्रत्य-
 वाययोधकत्वाको आसन्ध्याभावादेरप्रवेशात् । न च सन्ध्यावन्दनस-
 सामानाधिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वबोधने सन्ध्यावन्दनमात्रस्य
 कर्तव्यत्वं न प्राप्तं सन्ध्यावन्दनत्वावच्छेदेन तदुपगमे बाधः भावि-
 सन्ध्याकालजीवित्वादिविशिष्टभाविद्विजकृतिसाध्यत्वस्यातीतसन्ध्याव-
 न्दने विरहात् एकपुरुषीयकृतिसाध्यत्वस्यापरपुरुषीयसन्ध्यावन्दने
 विरहाच्चेति वाच्यं । तत्सन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य
 तत्सन्ध्याकालीनसन्ध्यावन्दन एव सम्भवेन सन्ध्यावन्दनसामाना-
 धिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वावगमोऽपि फलतः सन्ध्यावन्दनमात्रस्य
 कृतिसाध्यत्वावगमात् सर्वेषामेव सन्ध्याकालानां प्रातिस्निकरूपेण
 जीवित्वविशेषणतया प्रवेशात्, न ह्येकसन्ध्याकालजीवित्वविशिष्ट-
 कृतिसाध्यत्वस्य सन्ध्याकालीनवन्दने सम्भवति, विशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य

(१) आसन्ध्याभावाद्यपि द्विजविशेषणं द्रष्टव्यमिति श० ।

फलमित्यर्थं, बाधद्वित्व-नैमित्तिकाबुद्ध्यावस्थावच्छं न ह्यलोकावाप्तिरुक्तत्वेऽपि

मवगतं, कामनोपाधिकार्यत्वे च यदा फलकामना नास्ति तदा तत्समय एव तत्कर्त्तव्यता न स्यात्, न हि तत्काले फलकामनावश्यभावः, प्रमाणाभावात् । किञ्च प्रथमप्रवृत्तेरनिरपेक्षाहरहः श्रुत्या जीवि-

तत्र बाधादिति भावः । 'कामनोपाधिकार्यत्वे चेति फलकामना-धीनकृतिसाध्यत्वे चेत्यर्थः, 'यदा' यस्मिन् काले, 'फलकामना नास्ति' यत्पुरुषस्य फलकामना नास्ति, 'तदेति, 'तत्समये तदा तत्कर्त्तव्यतैव न स्यादिति योजना, 'तत्समये' इत्यस्य च सन्ध्याकालः समयो यस्येति व्युत्पत्त्या तत्सन्ध्याकालवन्दन इत्यर्थः, 'तत्कर्त्तव्यतेत्यस्य च तत्सन्ध्याकालजीवितविशिष्टस्य तत्पुरुषस्य तत्कर्त्तव्यतेवेत्यर्थः, 'न हीति, 'तत्काले' सन्ध्याकाले, 'फलकामनावश्यभावः' शुचि-तत्कालजीवित्वादिविशिष्टमात्रस्यैव फलकामनावश्यभावः^(१) । सन्ध्यावन्दनस्य फलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे प्रमाणमपि नास्तीत्याह, 'किञ्चेति, 'प्रथमप्रवृत्तेति मथमोत्पन्नेत्यर्थः, 'इतरनिरपेक्षेति शाब्दानुभवजनने वाक्यान्तरनिरपेक्षेत्यर्थः, यदा इतरनिरपेक्षः सन् प्रथमप्रवृत्तेति योजना, अर्थवादनिरपेक्षः सन् प्रथमशब्दबोधजनकेत्यर्थः,^(२) 'जीविमात्रस्याधिकारोऽवगत इति सन्ध्यावन्दनत्वसामा-

(१) तत्पुरुषोपयत्फलकामनासत्त्वनियम इति घ० ।

(२) अर्थवादनिरपेक्षा सती प्रथमशब्दबोधजनिकेत्यर्थ इति क० ।

घोषिवादेनाह, 'छर्षेति अशुभप्रसङ्गादेनेत्यर्थः । 'प्रथमेति, नियोगविधि-

मात्रस्याधिकारोऽवगतस्तथाच तत्सापेक्षचरमप्रवृत्त्यर्थवादोपनीतफलकामस्य न तत्राधिकारः प्रथमप्रवृ-

त्ताधिकरणेन श्रौच-तत्कालजीविनादिविशिष्टस्य सर्वस्य प्रत्येक-
कृतिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, 'तत्सापेक्षेति, भवन्मते अहरहःश्रुति-
बोधितं यत् सन्ध्यापासनजन्यमिष्टं तत् किमित्याह्वार्याः^(१) अहरहः-
श्रुतिसापेक्षः सन् चरमप्रवृत्तिचरमं शास्त्रबोधजनकोदोऽर्थवादः
तदुपनीतं यत् फलं तत्कामस्य, 'न तत्राधिकारः' न कृतिसाध-
तावगम इत्यर्थः, 'विरोधात्' अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

मित्रानुधाचिनस्तु ननु अर्थवादबलात् कामनाविशिष्टकृतिसा-
ध्यत्वे अवगते^(२) विशेषणीभूतकामनाया अपि तद्वोचरकृतिहेतुत-
विद्वौ अहरहःश्रुतिविद्वज्जीविमात्रकृतिसाध्यत्वेव जीविमात्रस्य
तदानीं तत्कामनावगमभावे मानमित्यतोऽर्थवादात् कामनाविशि-
ष्टकृतिसाध्यत्वावगम एव न सम्भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'अहरहःश्रुति-
विरोधादिति अहरहःश्रुत्या कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वावधारण-
जकोभूतायाः कौटुम्बस्य तत्कृतिसाधमित्याकाङ्क्षाया विघटकत्वा-
दित्यर्थः, अहरहःश्रुत्या प्रवसतो जीविनादिविशिष्टस्य कृतिसाध-
त्वावगमे तादृशाकाङ्क्षाया अभिप्रायादिति भाव इत्याहुः ।

(१) अहरहःश्रुतिबोधितं सन्ध्यापासनजन्यमिष्टं किमित्याह्वार्या इति वा

(२) सिद्ध इति क० ।

रादौ प्रवर्तत इत्यभ्युपगमादिति भावः । 'तत्सापेक्षेति, निरोधपक्षाद्वा-
च्यमस्य प्रवृत्तिरिति भावः । 'प्रथमेति, उपशौक्यविरोधादित्यर्थः, नये

त्ताहरहःश्रुतिविरोधान्नित्ये फलश्रुतेरर्थव्यतिरिक्त एव
स्तुतौ तात्पर्यं । अतएव प्रत्यवायपरिहारोऽपि न यत्न-
तत्कामनोपाधिकार्यत्वे नित्यताक्षतेः । किञ्च नित्ये
कर्त्तव्यताबोधनात् प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्ति विधेः

नन्वेवं "दद्यादहरहः आहुमित्यत्र फलश्रुतेः "सन्ध्यामुपासते
ये नित्यर्थवादस्य च का गतिरित्यत्र आह, 'नित्यइति, 'फलश्रुतेः'
विधिवाक्ये फलश्रुतेः, 'अर्थवादस्य चेति फलबोधकार्यवादस्य चेत्यर्थः,
'स्तुतौ' स्तुतित्वे, 'तात्पर्यं' वक्तुरभिप्रेतत्वं, 'तत्कामनोपाधीति
प्रत्यवायपरौहारकामनाधीनकृतिमाध्यत्वे इत्यर्थः, 'नित्यताक्षतेरिति
शौच-तत्कालजीवित्वादिविगिष्टद्विजमाचकृतिमाध्यतारूपाया नित्य-
ताया भङ्गापत्तेरित्यर्थः । प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्वे अन्योन्या-
श्रयोऽपि भवतीत्याह, 'किञ्चेति ।

मिश्रानुषाधिनस्तु 'नित्यताक्षतेः' प्रत्यवायज्ञानं विना प्रवृत्ति-
विषयताभावापत्तेः । ननु प्रत्यवायाप्रतिमन्धाने तत्कारणं नास्त्येवे-
त्यचेष्टापत्तिरित्यतोऽन्योन्याश्रयरूपं दोषान्तरमाह, 'किञ्चेतीत्याहुः ।

'नित्य इति, 'कर्त्तव्यताबोधनात्' विधिना कर्त्तव्यताबोधनात्,
'प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्तीति न प्रत्यवायत्वरूपेण प्रत्यवायज्ञा-
नमस्तीत्यर्थः, 'विधेरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः, 'कर्त्तव्यत्वं'

पशुश्रुतेः का गतिरित्यत्र आह, 'नित्य इति, सा च विधिप्रतिमवसोदन्तो-
मुपधाति तदुक्तं "विधिप्रतिमवसोदन्तो स्तुत्यादिभिरुक्तमन्य इति,

न्तरादिगिष्य प्रत्यवायानुपस्थितावपि विधिजन्योपस्थितित एव
विगिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वावगमसम्भवः विगिष्य फल-
ज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोधे बाधकाभावश्च ।
तथापि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया विधितोन
विगिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वोपस्थितिसम्भवः न वा
विगिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोध-
सम्भवः विगिष्य फलेन सममिष्टस्याभेदेभान्वयबोधजननं विना
इष्टसाधनताबोधजनकत्वस्य विधेरव्युत्पन्नत्वात् । अतएव स्वर्गकामोय-
जेतेत्यादौ यागः स्वर्गाभिप्नेष्टसाधनमित्यन्वय इत्यभिमानेनेदं ।
वन्तुतस्तु विगिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधन-
ताबोधे बाधकाभावः, अन्यथा विश्वजित्स्थलेऽपि प्रथमं सामान्यत-
इष्टसाधनत्वज्ञानासम्भवात् परन्तु प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्वे प्रागुक्त-
नित्यताच्चतिः परीहारस्य नित्यतया फलत्वासम्भवो वा वक्ष्यमाण-
दोषो बोध्य इति सम्प्रदायः ।

केचित्तु 'न प्रत्यवाये प्रमाणमिति, न तत्करणाभावस्य प्रत्य-
वायजनकत्वे मानमित्यर्थः, 'विधेरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः,
'कर्त्तव्यत्वं' अहरहःकर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति प्रतिदिनकर्त्त-
व्यत्वेन वेदबोधिताकरणत्वेन हेतुनेत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तत्कर-
णाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वकल्पनं, 'फलाभावेनेति, प्रत्यवायपरिहार-
रूपफलसाधनत्वान्वयामभावेनेत्यर्थः, 'प्रथमं' सन्ध्यावन्धनादिकरणा-
भावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्वं, 'मूक एव' तव मते शाब्द-
बोधाजनक एव, भवन्मते कृतिसाध्यत्वविशिष्टफलसाधनत्वस्य विध्यर्थ-

अपरे तु न विधेः कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे
प्रत्यवायकल्पनं येनान्योन्याश्रयः किन्तु निन्दार्थवा-

तथा फलसाधनत्वमवोधयित्वा कृतिसाध्यत्वबोधनेऽप्यसामर्थ्यात् ।
न च सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्वं
सन्ध्यावन्दने प्रत्यवायपरौहाररूपफलसाधनत्वान्नय एव कुतो न
सम्भवतीति वार्त्थं । विधिवाक्ये प्रत्यवायपरौहाररूपफलश्रुतेरभावेन
सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानस्यैव सन्ध्यावन्द-
नादिनिष्ठप्रत्यवायपरौहाररूपफलसाधनत्वप्रतीतौ तात्पर्यपादकत्वात्
तत्परौहारसाधनत्वप्रतीतौ तज्जनकोभूतभावप्रतियोगिकृतिविषय-
त्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताज्ञानाभावाच्चेति
भावः । ननु सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञाना-
नन्तरमेव विधेः प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'प्रत्यवायप्रतीतौ'
अकरणनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वप्रतीतौ, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः प्राप्-
बोधः, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकाकरणत्वेन हेतु-
ना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थ' इति प्राहुः ।

'कर्त्तव्यत्वमवगम्येति, 'कर्त्तव्यत्वं' कृतिसाध्यत्वे सति प्रत्यवाय-
परिहाररूपफलजनकत्वं, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्य-
ताकाकरणत्वेन हेतुना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति सदादायमते प्रत्यवा-
यत्वरूपेण प्रत्यवायानुमानमित्यर्थ', केषाञ्चिन्नते तु सन्ध्योपासना-
भावस्य प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'निन्दार्थवादेन' निन्दार्थ-

विहितवाक्यस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वबोधनादिति भावः । 'निन्दार्थवदनेति,

देन प्रायश्चित्तोपदेशेन चोपासनस्य प्रकृत्यर्थस्य ताव-
द्वापारस्वरूपस्याभावः प्रत्यवायहेतुरवगतः, तथाच
सन्ध्योपासनाभावः प्रत्यवायद्वारा दुःखसाधनं, तद-
भावः सन्ध्योपासनं दुःखसाधनाभावत्वेन फलं, प्राय-
श्चित्ते पापध्वंसवदिति तत्साधनत्वेन कृतिर्वोध्यते वि-
धिना । न चैवं प्रत्यवायपरिहार एव फलमस्त्विति
वाच्यं । परिहारस्य प्रागभावरूपत्वेन अनादितया

वादविषयत्वेन, 'प्रायश्चित्तोपदेशेन' प्रायश्चित्तविधिविषयत्वेन, 'प्रकृ-
त्यर्थस्येति "नोपास्ते यस्य पश्चिमामित्यादावुपास्तिधात्वर्थस्येत्यर्थः,
'फलं' इष्टं, 'प्रायश्चित्ते' प्रायश्चित्तस्य, 'तत्साधनत्वेनेति सन्ध्योपा-
सनरूपेष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'कृतिः' सन्ध्योपासनविषयिका कृतिः,
कृतौष्टसाधनताज्ञानमेव च प्रवर्त्तकमिति भावः । 'न चैवमिति,
'एवं' उक्तरीत्या अन्योन्याश्रयाभावे, 'प्रागभावरूपत्वेनेति अत्यन्ता-

यद्यपि तस्य साक्षात् प्रत्यवायहेतुत्वं विषयस्तथापि तादृशार्थवादविषयत्वस्य
प्रत्यवायहेतुत्वव्याप्यत्वात् तेन शिङ्गेन तद्वबोधनादिति भावः । 'प्रायश्चित्तेति
तद्विषयत्वस्य तद्व्याप्यत्वादिति भावः । सन्ध्योपासनाभावप्रायश्चित्तमिति
शब्दात् प्रतीते प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तपदार्थालोचने क्रियमाणे "प्रायः पापं
विज्ञानोपायिभं तस्य विशोधनमिति तदर्थसङ्केतस्याहकार्यवादप्रवृत्तौ पाप-
नाशककर्मप्राप्तौ पापस्य हेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितस्य सन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतु-
तायाश्च इति भाव इत्यन्ये । इष्टसाधनत्वमुपपादयति, 'तत्साधनत्वेनेति, तत्-
कृतौष्टसाधनताज्ञानस्यैव तत्र प्रवर्त्तकत्वमिति मतेनेदं । 'न चैवमिति, 'एवं'

असाध्यत्वात् । न च उपासनाकरणं प्रत्यवायहेतुर्नो-
 पासनाभावः तथाच दुःखसाधनाभावत्वेन कृतिरिष्टा
 न तूपासनमिति वाच्यं । निन्दार्थवादस्योभयत्र सत्त्वेन
 उभयस्यापि तथात्वादिति, तन्न, एवमपि काम्यत्वे
 नित्यताद्यतिप्रसङ्गात् । किञ्च “अकुर्वन् विहितं क-
 र्मेत्यादिना ‘नोपास्ते यश्च पश्चिमाभित्यादिना च
 करणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोध्यते न तु तद्विषया-
 भावस्य, अन्यथा अकर्तुः प्रत्यवायो नान्यस्येति कथं
 भावरूपत्वेन वेति श्रेयः, ‘असाध्यत्वात्’ सन्ध्योपासनाद्यजन्तत्वात् ।
 ‘कृतिरिष्टेति उपासनागोचरकृतिरिष्टेत्यर्थः, तथाच उपासनागोचर-
 कृतिबाधनत्वमुपासनागोचरकृतौ बाधितमिति कुतोविधिरिति
 भावः^(१) । ‘उभयवेति सन्ध्योपासनाभाव-तत्करणाभावयोर्द्वयो-
 रेवेत्यर्थः, ‘काम्यत्वे’ सन्ध्योपासनारूपफलकामनाधीनकृतिबाधने ।
 ‘किञ्चेति, ‘नोपास्ते इत्याद्याख्यातार्थकृतौ नञर्थान्वयादिति भावः ।
 ‘अन्यथा’ विषयाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे, ‘नान्यस्येति न कर्तुं’

(१) कुत एवेदमिति भाव इति ग० ।

प्रत्यवायपरिहारस्योक्तगत्या प्रथमोपस्थितत्वे, ‘कृतिरिष्टेति तथाच कृतावपि
 नेष्टसाधनतागवय इति भावः । ‘उभयवेति सन्ध्योपासनाभावे तदकरये चेदर्थः,
 “एतत् सन्ध्यावय प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधिकृतं । यस्य नाम्नादरस्य न
 च ब्राह्मण उच्यते” ॥ इत्यादेरुभयसाधारणत्वादिति भावः । ‘नोपास्ते इति
 आख्यातस्य कृतिप्रसङ्गाद्वोपासनाविषयककृतिमान्वित्यर्थः । ननु विषया-
 भावेऽपि निन्दार्थवाद इत्यत आह, ‘अन्यथेति, तथाचात्रान्यगता तत्रापि

स्यात् विषयाभावस्य साधारण्यात् । वस्तुतस्तु कृति-
साध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकत्वेन निर्व्यूढं । न
च कृतौ कृतिसाध्यत्वमस्तीत्यतो न किञ्चिदेतत् ।

नव्यास्तु^(१) नित्यापूर्वप्रागभावो दुरितद्वारा दुःख-

रित्यर्थः, 'विषयाभावस्येति उपासनारूपक्रियाया अभावस्येत्यर्थः,
'साधारण्यादिति उपासनाकर्तुरात्मन्यपि सत्त्वादित्यर्थः, क्रियायाः
आत्मन्यममवाद्यादिति भावः । न च स्वजनककृत्याश्रयत्वलक्षण-
परम्परामन्वयेन तदभावोद्देतुरिति वाच्यं । तादृगस्य समन्वले
अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे च मानाभावादिति हृदयं । यदा
एतदस्वरसेनैवाह, 'वस्तुतस्तु', 'कृतिसाध्यत्वे सतीति कृतिसाध्यत्व-
विशिष्टेष्टसाधनत्वस्य ज्ञानमित्यर्थः, 'निर्व्यूढं' न्यायमते निर्व्यूढं । 'न
च कृताविति, तथाच विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य तत्रासम्भवात्
कुतस्तद्विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं
यजेतेत्यत्र प्रकृत्यर्थे दृष्टसाधनत्वान्वयस्य व्युत्पत्तिमिद्वत्त्वेन अत्र कृतौ
तदन्वये व्युत्पत्तिविरोध इत्यपि द्रष्टव्यं । 'एतत्' अपरेतुमतं ।

'नव्याः' नैयायिकनव्याः, 'नित्येति नित्यजन्यापूर्वस्य प्रागभाव-

(१) गौडान्तित्वे क० ख० ।

करणाभावस्यैव प्रत्यवापहेतुत्वे तात्पर्यं । 'विषयेति मार्जन्यादिक्रियायाः
शरीरनिष्ठत्वेन कर्तव्यं तदिरिहादित्यर्थः । अस्तु चोक्तगत्या उपासनस्यैवे-
त्येव तत्कृतेरिष्टसाधनत्वं तथापि कृतिसाध्यत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्याह,
'वस्तुतस्तु' इति प्रकाशः ।

साधनं तदभावोऽपूर्वं दुःखसाधनाभावत्वेनेष्टं तत्सा-
धनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च सन्धोपासनं विधीयते
इति, तन्न, निन्दार्थवादादिना सन्धोपासनाभावस्तद-
करणं वा प्रत्यवायहेतुरवगतो न त्वपूर्वाभावः प्रथमं

इत्यर्थः, एतत्सन्ध्याकालीनसन्धोपासनजन्यापूर्वस्य प्रागभावः का-
लानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन तत्तत्सन्ध्याकालसद्वृत्त, सन् दु-
रितजनकः तेन प्रागभावस्यानादित्वेऽपि न सतत्तं दुरितोत्पत्ति-
पत्तिः । एकसन्धोपासनजन्यापूर्वप्रागभावस्य प्रतिषन्ध्याकालसद-
कारेण दुरितजनकत्ववारणाय तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वं सन्धोपासन-
विशेषणं, सन्ध्याकालस्य दण्डद्वयात्मकतया चरमदण्डवृत्तसन्ध्या-
वन्दनकस्यापि प्रथमदण्डे दुरितोत्पत्तिवारणाय सम्बन्धविशेषादु-
द्भावनं, कार्यतावच्छेदकस्य सन्ध्याकालभेदविभिन्नदुरितनिष्ठवैजात्य-
मेव तेन न परस्परं व्यभिचारः । न चैवमपि सन्ध्याकालस्य दण्ड-
द्वयात्मकतया दण्डद्वयमेवाकृतसन्ध्यावन्दनकस्य धारावाहिकदुरि-
तोत्पादापत्तिरिति वाच्यं । तत्तत्सन्ध्याकालजन्यदुरितविशेषोत्पत्ति
प्रति तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वविशिष्टीभूय तादृशदुरितविशेषस्य प्रति-
बन्धकत्वादिति भावः । 'निन्दार्थवादादिमेति "नोपास्ये यय पश्चि-
मामित्यादिनिन्दार्थवादविषयतादिनेत्यर्थः, 'सन्धोपासनेति न-
तत्सन्ध्याकालीनसन्धोपासनस्य तादृशस्य सन्धोपासनकरणस्य ॥
अभाव इत्यर्थः, 'प्रत्यवायहेतुरिति कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वस-
विशेषितसाधनत्वविधानात्तरं किन्तदिष्टमित्याकाङ्क्षायां अपूर्वत्वपरमितायाः ।

प्रमाणाभावेन तदनुपस्थितेः विधेः* इष्टसाधनत्वबो-
धकत्वात् परिशेषेणापूर्वमिष्टं कल्प्यत इति चेत्, तर्हि
विश्वजिच्यायेन स्वर्ग एव फलं कल्प्यतां काम्यत्वस्य
त्वयापि स्वीकारात्, किञ्च विधिप्रवृत्तावपूर्वज्ञानं अ-
पूर्वज्ञाने च विधिप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयः ।

न्वेन तत्तत्सन्ध्याकालसङ्गतः सन् प्रत्यवायहेतुरित्यर्थः, कालानव-
च्छिन्नाधिकरणत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धतया यदाकदाचित्
हृतेकसन्ध्यावन्दनकस्य सन्ध्यावन्दनान्तराकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्प-
त्तिवारणाय तत्तत्सन्ध्याकालौनवं सन्ध्योपासन-तत्करणयोर्विशेषणं,
सर्वमन्यदुक्तदिशावसेयं । 'प्रथममिति निन्दार्थवादजन्यशब्दबोधात्
पूर्वमित्यर्थः, 'प्रमाणाभावेन' उपस्थापकपदाभावेन, 'तदनुपस्थितेः'
अपूर्वज्ञानानुपस्थितेः, निन्दार्थवादविषयत्वस्य तच्चासिद्धेरिति शेषः ।
अङ्गते, 'विधेरिति सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधेरित्यर्थः, 'परिशेषेण'
इष्टान्तरवाधेन, 'स्वर्ग एवेति, नित्यजन्यापूर्वस्य स्तः परतो वा
पुरुषार्थत्वाभावेन इष्टत्वाभावादिति भावः । 'अपूर्वज्ञानमिति
इतरफलबुद्ध्यामेन परिशेषादपूर्वज्ञानमित्यर्थः, 'अन्योन्याश्रय इति,
एतच्चापाततः विधेः सामान्यतः प्रथममिष्टसाधनत्वमादाय प्रवृत्तौ
यदादनुपपत्त्या इतरफलबुद्ध्यामेनापूर्वरूपेष्टकल्पनमित्यपूर्वज्ञानं वि-
मापि विधिप्रवृत्तिसम्भवेनान्योन्याश्रयाभावादिति ध्येयं ।

* 'विधेरिति, 'तर्हीति, यद्यपि स्वर्गकल्पनेऽप्यपूर्वकल्पनमिति साध-
वाप्तदेव कल्पयितुमर्हं किञ्च स्वर्गकल्पनेऽप्योष्टसाधनत्वं परस्थाप्यपपन्नमेव

यावन्नित्य-नैमित्तिकनिर्वाहस्य तत्तदाश्रमविहित-
कर्मणां सम्यक्परिपालनस्य च ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं
श्रूयते, तथाच नित्यस्य सफलत्वमिति केचित् । तन्न ।
तस्य विधेर्नित्यविधिमुपजीव्य प्रवृत्तिस्तस्य च फला-
भावेन प्रथमं-सूकत्वात्, अन्यथा परस्परसापेक्षत्वेना-
न्योन्याश्रयः तस्मात् कार्यतैव विधिः । ननु नित्ये

मतान्तरमाग्रङ्गते, 'यावदिति, 'कर्मणां' यावन्नित्य-नैमित्तिक-
काम्यकर्मणां, तेन 'यावन्नित्येत्यादिना न पौनरुक्त्यं, 'श्रूयते' विधिना
बोध्यते, 'तथाचेति, यावतामेव नित्यनैमित्तिकादिकर्मणां सखमाप-
नन्यापूर्वद्वारा दण्ड-चक्रवत् ब्रह्मलोकावाप्तिजनकत्वादिति भावः ।
'तस्य विधेः' ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधेः, 'नित्यविधिमुपजी-
व्येति नित्यविधिकाशेन शाब्दबोधजनकानन्तरमेवेत्यर्थः, 'अहरह'-
कर्त्तव्यतादिरूपनित्यतज्ज्ञानस्य तदधीनत्वादिति भावः । 'फलाभावे-
नेति फलज्ञानाभावेनेत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाधनस्य वि-
धयंतथा तदपहाय केवलकृतिसाधनेनापि बोधयितुमशक्यत्वादिति
भावः । 'अन्योन्याश्रयः' नित्यविधितोऽहरहःकर्त्तव्यत्वादिरूपनित्य-

तथामि काम्यत्वे नित्यतास्यतिरिक्त्यैव तात्पर्यं, किञ्च विशेषतः प्रसादुप-
स्थितौ विधिप्रवृत्तिरेव न भवतीत्याह, 'किञ्चेति । 'यावदिति, उपार्धभेदेन
नित्य-नैमित्तिक-तत्तदाश्रमविहितकर्मणोर्भेदः, 'तस्य' ब्रह्मलोकावाप्तिरूप-
बोधकस्येत्यर्थः । 'नित्येति, विहितपरिपालनत्वादिना तत्त्वज्ञानेति
भावः । तर्हि नित्यविधिरेव प्रथमं प्रवर्तमानमिति आह, 'तस्य चेति,

वेदात् कार्यताज्ञानेऽपि प्रयोजनज्ञानं विना कथं प्रवृत्तिः, न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तते इति चेत्, न, नित्ये फलवाधेन प्रवृत्तिमात्रे प्रयोजनज्ञानस्याप्रयोजकत्वात्, काम्येऽपि प्रयोजनज्ञानं न साक्षात् प्रवर्तकं उपायाविषयत्वात् प्रयोजनेऽप्रवृत्तेश्च, किन्निष्ठसाधनताज्ञानद्वारा कार्यताज्ञाने उपक्षीण-

त्वज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधिना फलज्ञानं जनयितव्यं तेन फलोपपत्तितौ नित्यविधिना विशिष्टकृतिसाध्यत्वं बोधयितव्यं इतिक्रमेण बोद्धव्यः^(१) । 'प्रयोजनज्ञानं विनेति, अमुकमिष्टमेतज्जन्यमिति इष्टैतज्जन्यत्वज्ञानं विनेत्यर्थः, एतच्च इष्टविशेष्यकतज्जन्यत्वज्ञानमपि स्वातन्त्र्येण हेतुरित्यभिमानेन । 'अनुद्दिश्य' तज्जन्यत्वेनाज्ञात्वा, 'प्रयोजनज्ञानम्' इष्टनिष्ठजन्यताज्ञानम्, एवं सर्व्वत्र, 'साक्षात्प्रवर्तकमिति अनन्यथासिद्धत्वे सति प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः, 'उपायाविषयत्वादिति उपायाविशेष्यकत्वादित्यर्थः, उपायविशेष्यकज्ञानस्यैव चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिप्रयोजकत्वादिति भावः । 'अप्रवृत्तेश्चेति उपायमुख्यविशेष्यतया अप्रवृत्तेश्चेत्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानद्वारेति, 'उपक्षीणं' उपयुक्तं, इदञ्च तन्निष्ठजन्यतानि-

(१) अन्योन्याश्रय इत्यादि बोध्य इत्यन्तं पाठ क-पुस्तके नास्ति ।

'कथमिति, प्रयोजनज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिकारणं न भवति किन्तु कार्यताज्ञानोपक्षीयमिति निर्दयं कथमित्यर्थः । पञ्च फलज्ञानरूपकारणाभावात् प्रवृत्तिरिच्छामिदं तु निष्फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्

मेव, कथमयं निश्चयः नित्ये दृष्टसाधनताज्ञानासम्भवात् कार्यताज्ञानस्य वेदादपि सम्भवात् । ननु निष्कले

रूपकत्वं तत्त्वजनकत्वमित्यभिप्रायेण । 'अयं निश्चय इति प्रयोजन-
ज्ञानं दृष्टसाधनताज्ञानद्वारा काम्यस्यैव एव प्रवृत्तिहेतुकार्यज्ञानो-
पयुक्तं न नित्यस्यैव इति कथं निर्णय इत्यर्थः, 'दृष्टसाधनताज्ञानासम्-
भवादिति नित्य इत्यादिः दृष्टसाधनताज्ञानरूपद्वारा सम्भवादित्यर्थः^(१),
प्रयोजनज्ञानसाध्यसम्भवाद्येव बोध्यं^(२) । नन्वेवं कार्यताज्ञानमेव
तत्र कथं स्यात् तस्य दृष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रयोजनज्ञानाधीनता-
दित्यत आह, 'कार्यताज्ञानमेति, तथाच दृष्टसाधनतासिद्धकृति-
साध्यताज्ञानमेव प्रयोजनज्ञानाधीनमिति भावः । यद्यपि वेदाधीन-
कार्यताज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः किन्तु स्वविशेषणवत् प्रतियोगित्वमन्य-
मेव तथेति तैत्तिरीयसूत्रेण सम्भवादित्येव वक्तुं शक्तिं, तथापीद-
म्भाज्ञानतासिद्धकृतिसाध्यताज्ञान-वेदाधीनकृतिप्रयोजनताज्ञानयोरेक-
शक्तिसत्वेन प्रवृत्तिप्रामाण्यहेतुत्ववादिनामयं यथ्यः, अतएवापि स-
धन्योऽपि सङ्गमयिष्यत इति ध्येयं । पूर्वं प्रयोजनज्ञानस्य प्रवृत्ति-
हेतुतया तेन विना कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्कितं ददायीं निष्कल-
नज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण प्रवृत्तिः, 'नन्विति, 'निष्कलत्वे'
काम्यस्य

(१) निश्चये प्रयोजनज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः ।

(२) प्रयोजनेऽप्येतच्च नित्यज्ञानासम्भवादित्येव बोध्यमिति न ।

प्रवृत्तिहेतुत्वाच्च, 'नन्विति, ननु यदि निष्कले चेतज्ञानाभावात् प्रवृत्तिरिति

दुःखैकफले वा प्रेक्षावतां कथं प्रवृत्तिः, वेदाधीन-
कार्यताज्ञानसत्त्वात् सफलप्रवृत्तावपि तस्यैव तन्त्रत्वात् ।
यत्तु लौकिके निष्फले दुःखैकफले वा न प्रवर्तते
तदिष्टसाधनतालिङ्गकस्य कार्यताज्ञानस्य वेदाधीनस्य
वा अभावात् । न च दुःखैकफलत्वज्ञानं प्रवृत्ति-
प्रतिबन्धकं, सति कार्यताज्ञाने तस्य प्रतिबन्धकत्वा-

इष्टसाधनत्वं, 'दुःखैकफले वेति, 'वाकारस्वार्थे, नित्ये इति शेषः,
'कथं प्रवृत्तिरिति निष्फलत्वादिज्ञानाभावं विना कथं प्रवृत्तिरि-
त्यर्थः, उत्तरयति, 'वेदाधीनेति, 'तस्यैवेति कार्यताज्ञानस्यैवेत्यर्थः,
तथाच निष्फलत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति भावः ।
नन्वेवं लौकिकेऽपि दुःखैकफले प्रवृत्तिः स्यादिति दुःखैकफलत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्यत आह, 'यत्त्विति, 'यदिति 'न
प्रवर्तते इत्यस्य विशेषणं, 'तत्' अप्रवर्तनं, 'वेदाधीनस्य वेति अन्य-
तरकार्यताज्ञानस्यैकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वादिति भावः । इदञ्च न सम्यक्
एवं सति विश्वजिता यजेतेत्येवापि स्वर्गकल्पना न स्यात् वेदाधीन-
कार्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिमग्नवादिनि धेयं । 'न चेति, 'चस्त्वर्थः,
'कार्यताज्ञाने' तादृशान्यतरकार्यताज्ञाने । ननु प्रयोजननिष्ठतज्ज्ञ-
नत्वज्ञानं विनापि यदि प्रवृत्तिस्तदा "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो-
ऽपि प्रवर्तते" इति सकलप्रामाणिकप्रवादव्याघात इत्यतो नित्येऽपि

श्वित्वा कार्यताज्ञानाभावात्तदा जन्ताः आदौ दुःखैकफलतया ज्ञानेऽप्यनाम-

दर्शनात् । अथ वा काम्ये लिङोऽपूर्ववाचकत्वाच्चित्ये-
ऽपि लिङोपासनादिविषयकमपूर्वं बोध्यते, तच्च नि-
ष्फलमपि स्वतएव सुखवत्प्रयोजनं नित्यमभ्यर्थ्यमान-
श्चेति । उच्यते । सर्वत्र नित्ये फलश्रवणाज्जीविफल-

प्रयोजनमाह, 'अथ वेति, 'काम्ये' स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ, 'अपूर्व-
वाचकत्वात्' कार्यत्वरूपेणापूर्वगमत्वात्, 'नित्येऽपि' सन्ध्यामुपासी-
तेत्यादावपि, 'विषयकं' अन्यं, 'अपूर्वं' षष्ठापूर्वं, 'बोध्यत इति'
कार्यत्वरूपेण बोध्यत इत्यर्थः । वैदिकलिङ्गावच्छेदेनैव कार्यत्वरू-
पेणापूर्वगमकल्पनात् तच्च च अन्यतासम्बन्धेन उपासनादेरभ्य-
स तु अर्थवादाद्युपस्थितप्रज्ञालोकावाप्यादिषाधनत्वं तदर्थः, तथा-
चपूर्वसावशकत्वेन गौरवादिति भावः । 'तच्च' षष्ठापूर्वं ।
अन्वेवं तथापि कामनावश्याभावे मानाभावात् नित्यतावतिष्ठन्त्येत-
न्नाह, 'नित्यमिति तत्तदिहितकालेऽवश्यं कामनाविशयस्येत्यर्थः,
श्रुतिबोधितनित्यतान्वयानुपपत्त्यैव तथा कल्पनादिति भावः ।
ग्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'उच्यत इति'
'फलकामस्येति' अर्थवादाद्युपस्थितफलकामस्येति, अन्यथा अर्थवादा-

शब्दजन्यकार्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति नित्येऽपि पक्षमाह, 'अथ वेति,
तथापूर्वं न पूर्वमुपस्थितमिति न तदादाय इत्युपाधनत्वान्नय इति भावः ।
'तच्चेति, यद्यप्येवमपि काम्यत्वे नित्यतावतिरन्वयार्थवादिभेद किमपराह
तथापि तदुद्गमशमये वाच्यमेवेति भावः । 'श्रीवैति, प्रयोजनश्राव विना
अपटत्तेनैविसावस्थाधिकारासम्भवादिति भावः । सम्बन्धिताधिकारमात्रे

कामस्य सम्बलिताधिकारः यथोपरागे नैमित्तिकं
ज्ञान-श्राद्धादि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे प्रायश्चित्ता-
दिश्रुतेश्च नियतकर्तव्यताकं, यथा वा षोडशश्राद्धस्य
प्रेतत्वविमुक्तिकामनाश्रुतेः प्रेतत्वविमुक्तिहेतुषोडश-
श्राद्धे सङ्कल्पं विधाय महाजनानामाचारात् काम्य-
त्वं निन्दार्थवादेनाकरणे प्रत्यवायश्रुतेरवश्यकर्तव्यत्वं
तथा सन्धोपासनमपि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे नर-
कश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च नियतकर्तव्यताकं । यत्तु

दिवैफल्यमिति भावः । 'सम्बलितः' समुदितः, 'अधिकारः' फल-
हेतुप्रवृत्तिप्रयोजकः, तेन शुचि-तत्कालजीवित्वं फलकामना च
इयमेव नित्यक्रियाजन्यफलहेतुः यदिग्रिष्टेन क्रियमाणस्य कर्मणः
फलार्जकत्वं तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकधर्मस्याधिकारत्वात् । न च
फलकामनाया अधिकारत्वे तद्विगमदशायां शुचि-तत्कालजीवि-
नोऽपि नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायो न स्यात् यावदधिकारवत-
एवाकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् अन्यथा ग्रीवाभावदशायामप्यकर-
णात् प्रत्यवायापत्तेरिति वाच्यं । अथे निरस्तत्वादिति ध्येयं ।
ननु काम्यत्व-नित्यत्वयोर्विरोधादेकस्य कर्मणस्तदुभयरूपत्वमङ्गत-

दृष्टान्तमाह, 'यथेति, सन्धोपासनवत् फलश्रुतावपि नैतत्काम्यमिति यदि
नृपात् तदा दृष्टान्तान्तरमाह, 'यथा वेति, तस्याप्यकाम्यत्वे सामिन्नाय-
सङ्ख्यापारविरोध इति भावः । 'अर्थवादेति, तथा चेष्टसाधनत्वस्य विधि-

यागे काम्यत्वेऽपि न नियतकर्तव्यताकत्वं तदकरणे प्रायश्चित्तानुपदेशात् । न च नित्ये फलकामनाया-
 असम्भवः, चिकालकाम्यस्तवपाठवत् नित्ये फलकाम-
 नामम्भवात् । यत्तु प्रथमप्रवृत्ताहरहःश्रुत्या तत्का-
 लजीविमाद्यस्याधिकारबोधनात् न फलकामस्याधि-
 कार इति, तन्न, अहरहःश्रुत्यर्थवादयोः प्रथमगृही-
 तैकवाक्यताश्लेन तत्कालजीविफलकामस्य सम्बलि-
 ताधिकारात् अर्थवादोपस्थितफलान्वयं विनैकवाक्य-
 ताभङ्गात् । न चार्थवादस्य स्तुतिपरत्वान्नैकवाक्यता,
 बाधकं विना स्वार्थापरित्यागात् विधिवाक्योपस्थिते

मत आह, 'यथेति । 'स्तवपाठवदिति सन्नमौषमायादिति, तथाच
 तच्च यथा अननुभूयमानापि फलकामनावश्यकौ तथा नित्यस्थ-
 लेऽपीति भावः । 'प्रथमगृहीतेति, विधेरिष्टसाधनताबोधकतया
 इष्टविशेषाकाङ्क्षाया प्रवृत्तस्वार्थवादस्य तदेकवाक्यलनियमादिति
 भावः । ग्राह्ये, 'न चेति, 'स्तुतिः' पदार्थमात्रोपस्थितिः, निरस्तति,
 'बाधकं विनेति, 'स्वार्थस्यापरित्यागः' श्रुतभावकत्वं । न चैवमा-
 ध्यानीयापि फलश्रुतिः प्रमाणं स्यात्, नैयायिकानामिष्टापत्तेः
 प्रधानफलैर्नैवाद्यानां फलाकाङ्क्षानिरुक्तेस्तत्तया फलश्रुतिः स्तुति-

त्वमस्तमिति भावः । 'विधीति "दद्यादहरहः आहमिमादिविधिवक्तो-
 पस्थितमित्यर्थः । ननु काम्यवातिरिष्टेऽप्यकरणे प्रत्यक्षायास्तत्परिहारार्थमेव

फले विधिवाक्यस्थफलमादायैवाहरहःश्रुत्या. कार्य-
ताबोधनात् । नन्वेवं तत्कालजीविकामिनोऽधिकारे
यदा फलकामनाविरहस्तदा अशुचेरिवाधिकाराभा-
वान्नियतकर्तव्यतां न स्यात् अधिकृताकरणे प्रत्यवा-
यो न त्वकरणमात्र इति चेत्, न, नैमित्तिकेऽपि तत्-
काले कस्यचित्कामनाविरहिणोऽनियतकर्तव्यताप-
त्तेः । अथापवादाभावेनौत्सर्गिकी फलकामनास्थेव

मात्रमित्यपि वदन्ति । अर्थवादस्याप्रमाणत्वेऽप्याह, 'विधीति "नित्यं
नैमित्तिकं यद्येत्यादिमागुक्तविधिवाक्योपस्थितइत्यर्थः, 'फलं' विधि-
बोधितफलं, 'बोधनादित्यस्य चः शेषः । 'अधिकाराभावादिति
प्रवृत्तिप्रयोजकयावदधिकाराभावादित्यर्थः । ननु फलकामनाद-
शायामेव नियतकर्तव्यत्वमुपेयं सन्ध्यावन्दनादेरतोदोषान्तरमाह,
'अधिकृताकरण इति, 'न त्वकरणमात्र इति, 'स्यादित्यनुपप्यते,
अधिकृताकरणप्रयुक्तः प्रत्यवायः फलकामनाविरहदशायामकरण-
मात्रे न स्यादन्यथा कामनादशायामशुचेरप्यकरणे प्रत्यवायः स्यादि-
त्यर्थः, प्रतिषन्धिमुद्रया निरस्यति, 'नैमित्तिकेऽपीति, 'अनियत-
कर्तव्यतापत्तेः' अकरणे प्रत्यवायानापत्तेः । शङ्कते, 'अथेति, 'फल-
कामनास्थेव' नैमित्तिक इति शेषः । नन्वपवादो बाधकः तथाच

विषयः अतः प्रवृत्तिरित्यत आह, 'अधिकृतेति, इति गूढाभिसन्धिः ।
प्रतिषन्ध्या समाधत्ते, 'नैमित्तिकेऽपीति, अभिसन्धिमुद्घाटयति, 'तथेति,

फलज्ञानस्य स्वविषयकेच्छाजनकत्वभावत्वात् यस्य तु
मुमुक्षापवादेन फलान्तरे कामना नास्ति तस्याकरणे-
ऽपि न प्रत्यवाय इति न तन्नियतकर्तव्यताकत्वं नैमि-
त्तिके तथा नित्येऽपि मुमुक्षया फलकामनाबाधेना-

तदभावमात्रं यदि फलकामनाहेतुस्तदानवगतेऽपि फले कामना
स्यादत आह, 'फलज्ञानस्येति, आर्चवादिकेत्यादि, 'मुमुक्षापवा-
देनेति मोक्षोपधायकेच्छया प्रतिबन्धेनेत्यर्थः, 'तस्य' व्यास वशिष्ठा-
देः, नैमित्तिककर्माणामकरणेऽपि न प्रत्यवाय फलकामनाविर-
हेणानधिकारित्वादिति भावः । श्रद्धा निरस्यति, 'तथा नित्ये-
ऽपीति, 'श्रौतगर्गिको फलकामनास्येवेत्यनुपपद्यते, 'तुल्यमिति ।
वस्तुतः "निद्रया कलहेर्नृत्यैरनाद्यासैश्च शस्यत । त्याक्तवेदिककर्माद्यो
घोर नरकमाप्नुयुः" इत्यादिस्मृतिवत्त्वात् फलकामनातिरिक्तयाव-
दधिकारवत् एव नित्य-नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवाय कस्यते इति
सन्ध्यावन्दनदशाया फलकामनाविरहेऽपि श्रौचादिमतसदकरणे
प्रत्यवायः । किञ्च सन्ध्यादशाया पतितस्पर्शनिवन्धनादप्यकरणात्
प्रत्यवायो न स्यात् श्रौचरूपाधिकारविरहात् अतः स्वज्ञाननिष्पा-
द्यभिन्नेनैवाधिकारेण विग्रिष्टस्याकरणे प्रत्यवायो वाच्यः तदानीं
श्रौचस्य निष्पादनानर्हत्वादेवञ्च फलकामनापि स्वकीयज्ञाननिष्पादे

तथापि अस्य नित्ये नियमत कर्तव्यता तस्य फलकामनाविरहमात्र एव
नैमित्तिकादिवदिति भावः । ननु मुमुक्षोरपि फलकामनाविरहिणो

करणेऽपि न प्रत्यवाय इति तुल्यं । किञ्चार्थवादोपस्थित-
तफलोपाधिकर्तव्यत्वेऽवगते “अकुर्वन् विहितं कर्मे-
त्यादिवाक्याच्छौचे सति सन्ध्यावन्धनाकरणे निन्दार्थ-

वेति तदन्य एवाधिकारोऽकरणे प्रत्यवायप्रयोजकः । यदि च
फलकामना नाधिकारः प्रमाणाभावादन्यथा प्रसङ्गात् फलसिद्धिः
क्वापि न स्यात् यदिग्रिष्टेनैव क्रियमाणस्य कर्मणः फलहेतुत्वं तस्य
श्रीच-ब्राह्मणत्वादेरेवाधिकारत्वात् “अकामक्षतात् कामक्षतं पापं
पुण्यञ्च दिगुणमित्यापस्तम्बादिवचनात् कामनायाः दिगुणफलं प्रत्येव
प्रयोजकत्वावगतेरित्यादि विभाष्यते, तदा तु नानुपपत्तिगन्धोऽपैति
युक्तमुत्पश्यामः । नन्वार्थवादिकफलस्योपस्थित्यनियमात् तत्कामना
नावग्यकीर्त्यत आह, ‘किञ्चेति, ‘अर्थेति वस्तुगत्या आर्थवादिक-

यावन्नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानमस्यैवेत्यस्वरसादाह, ‘किञ्चेति, न हि प्रत्यवाय-
परिहारमेव फलमादाय विधिप्रवृत्तिर्मेगान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ।
‘शौचे सतीति, नन्वधिकारे सत्यकरणे गरकदुष्कृतिर्न शौचभावे माना-
भावात्तथापाशुचेरिव फलकामनाविरहिणोऽपि सम्बन्धिताधिकाराभावाद-
करणे ॥ प्रत्यवाय इति कथं तदा तत्परिहारार्थं निवृत्तप्रवृत्तिः तदिदमुक्तं
आधिकृत्यकरणे प्रत्यवायो न तत्कारणमात्र इति चेत्, न, श्रौथादिमत्त्वं
नपकामना चेत्तेधिकारद्वयं एवसाधिकारयोः सम्पन्नमित्येव सम्बन्धिताधि-
कारपदार्थः, तथाचाधिकाराभ्यामन्यतरेण बाधिततस्याकरणं प्रत्यवाय-
हेतुः अतः श्रौचे सति फलकामनाविरहिणोऽप्यकरणं तथेति तात्पर्या-
दित्येकं, तच्चिन्त्यं, एवमशुचेरपि फलकामनावतोऽकरणे प्रत्यवायापत्तेः ।
वपन्तु भूमः “अकुर्वन् विहितं कर्म”त्यादिना विहितकरणस्य प्रत्यवायहेतु-

वादेन च नरकश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च प्रत्यवायः
कल्प्यते तत्फलकामनाविरहेऽपि प्रत्यवायपरिहारार्थं
नियमतः प्रवर्तते विधिप्रवृत्त्यनन्तरं प्रत्यवायस्य

‘फललोपाधिकं कर्त्तव्यत्वं यस्य तादृशे बन्ध्यावन्दनादाहुपस्थितेत्यर्थः ।
‘तत्फलमेति आर्यवादिकफलेत्यर्थः, प्रागुक्तान्योन्याश्रयं परिहरति,
‘विधिप्रवृत्त्येति, बन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधेरित्येनेष्टसाधनतावगतौ

तन्मवर्तं न त्वधिकृताकारणस्य तद्विधौकप्रदाभावात् । न चैवमशुचेरपि
तत्कारणे प्रत्यवायापत्तिरिति वाच्यं । अशुचेस्तत्कर्त्तव्यतानिवेधेन शुचेरेव
तत्कर्त्तव्यताविधानेन च तं भवि तस्याविहितत्वात् विहिताकारणस्य च
प्रत्यवायहेतुत्वात् एव तत्कारणे तस्य विहितत्वेनान्यकारणोपाकरणं न
प्रत्यवायहेतुस्तद्वदिति कामनायां तत्कर्त्तव्यताविधानं कामनाविरहे तत्कर्त्त-
व्यतानिवेधश्च स्यात् तदा अशुचेरेव कामनाविरहिणोऽप्यकरणे प्रत्यवायो
न स्यात् । न चैवं, न हि सकामस्याहंरहंश्रुत्या तद्विहितं येन निष्कामस्य
तद्विहितं तस्मादस्तु वाधितताकारणं प्रत्यवायहेतुः तथापि निम्नो उक्तपुण्या
सामान्यतः प्रौढमात्रं अधिकारिविशेषणं न तु फलकामनापि, ता हि
वित्यस्य फलजनकतायामधिकारः । अतएव फलकामेवैव ज्ञातं निम्नं फलजनकं
अन्यथा तु प्रत्यवायपरिहारमात्रफलकं व्ययनेव च कामादुभेदः हरि-
मुक्तं ‘प्रौढे सतीत्यादि ।

केचित्तु समर्थस्य फलकामस्याकरणं न प्रसक्तं येन प्राप्तहेतुत्वप्रतिपादनेन
तद्विवार्येत तथाच “शकुर्वन् विहितं कर्म्मोत्पादेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वापत्त्याधि-
कारिकदेशे करव्याभावेऽपि प्राप्तमिति तात्पर्योक्त्यन्यादन्विष्टत्वाकरणमपि
प्रत्यवायहेतुरित्याहुः ।

प्रामाणिकत्वात् अकरणोन्मुखस्य* करणेन प्रत्यवाय-
प्रागभावस्य साध्यत्वात्, नैमित्तिके फलोपाधिकर्तव्यत्वे
कामनाविरहेऽपि नियतकर्तव्यतावत् ।

यत्तु निष्फलेऽपि नित्ये वेदाधीनकार्यताज्ञानात्
प्रवर्तत इति, तन्न, दुःखैकफलत्वेन ज्ञायमाने प्रेक्षावतां
कृतेरनुत्पादनियमात् अयोग्यतया नित्ये कृतिसाध्य-
त्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । अतएव सन्ध्योपासनमफल-

तत्किमिष्टमित्याकाङ्क्षायामकुर्वन्नित्यादिवचनैः प्रत्यवायानुत्पादस्यै-
वेष्टत्वेन फलप्राप्त्यर्थः । ननु प्रत्यवायानुत्पादस्याजन्यत्वात् तत्सा-
धनत्वं सन्ध्यावन्दनादेर्दुर्घटमत आह, 'अकरणेति, प्राचां मतेनेदं,
'कामनाविरहेऽपीति फलान्तरकामनाविरहेऽपीत्यर्थः, प्रत्यवाय-
परौहारार्थमिति शेषः । इदमुपलक्षणं यत्र प्रत्यवायपरौहारस्या-
नुपस्थितिः तच्चान्ततः स्वविशिष्टताप्रतिपत्त्यर्थं लोकविमाननिवृत्त्यर्थ-
मेव वा नित्यश्ले प्रवृत्तिर्भविता कृत्तकारणं विना कार्यानुत्पा-
दस्यावगमभावादिति ध्येयं ।

ननु तत्कार्यताया वेदबोधितलधीरेव सन्ध्यावन्दनादेर्दुःखै-
कफलकत्वबुद्धौ प्रवृत्तिविरोधितामपनयेदत आह, 'अयोग्यतयेति,
असं ताडयेदित्यादेः प्रामाण्यभिधेयसाधनत्वविशिष्टस्यैव कृतिसा-
ध्यत्वस्य विध्यर्थत्वादिति भावः ।

* परिहारस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वं निरस्यति, 'अकरणेति, 'नैमि-
त्तिक इति, अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारादिति भावः । 'गुणमतं' प्रामा-

मपि क्रियते वेदबोधितकर्तव्यताकत्वादित्याशङ्क्य गुरु-
मतमेतन्न गुरोर्मतमित्यभिप्रायेणोपेक्षितवानाचार्यः ।

यत्तु पाण्डापूर्वं स्वत एव प्रयोजनं इत्युक्तं, तदपि
न, एवं तथापि काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः । किञ्च
सुखं दुःखाभावश्च सुखं प्रयोजनं तत्साधनञ्च गौणं
नित्यापूर्वन्तु तेषु नैकमपि पाण्डापूर्वत्वात्, काम्यापूर्वञ्च
सुखहेतुगौणं प्रयोजनं । प्रवर्त्तकविध्यनुरोधेन तदपि
प्रवर्त्तकं कल्प्यत इति चेत् । न । प्रवर्त्तनीयेन लोकेन
तस्य प्रयोजनत्वेनाज्ञानात् गुरुणा नित्यापूर्वं प्रयोजन-
मुक्तं इत्युच्यमानेऽपि नादरः प्रज्ञावतां । मुक्ति-स्वर्गौ
चालौकिकावपि सुख-दुःखाभावसजातीयतया प्रयो-
जने, तस्मादेवं वदन् गुरुरपि सधुरेव । तदयं सङ्क्षेपः

‘गौणं’ सफलतृतीयाधिकं । शङ्कते, ‘प्रवर्त्तकेति विधेः प्रवर्त्त-
कत्वासुरोधेनेत्यर्थः’, ‘तदपि’ पाण्डापूर्वमपि, ‘प्रवर्त्तकं’ प्रत्युपपुन-
फलं । ननु यथा मुक्ति-स्वर्गयोरलौकिकयोरपीप्सा तथा पण्डा-
पूर्वमपि स्थादत आह, ‘मुक्तीति, ‘सङ्क्षेपः’ विचारम् । दुःखसाध-

करमतं, ‘गुरु’ महदा मतमिति शोषदास, ‘गुरो’ अस्मद्गुरो ।

अनु स्वत प्रयोजनत्वाभावेऽपि गौणमेवान्वित्यत आह, ‘तत्साधनश्चेति ।
नन्वेवमपि मुक्तिः स्वर्गावपि प्रयोजने न स्यातां लोकेन तयोः आद्यभेदाज्ञाना
दित्यत आह, ‘मुक्तीति, पण्डापूर्वं त्वपूर्वजातीयमपि पण्डात् तदपि

नित्ये दुःखैकफलत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः फलोपाधिकर्त-
व्यता तच्च फलं दुःखसाधनाभावः पाण्डापूवं वेति
तदिच्छा प्रवृत्त्यर्थं प्रत्यहमुपेया तां विना प्रवृत्त्यनुप-
पत्तेः, तथाचार्यवादिकं विधिवाक्यश्रुतञ्च फलमस्तु
कृतमन्येन । न च कामनाविरहे नियतकर्तव्यता न
स्यात्, अपूर्वादीच्छाविरहेऽपि तुल्यत्वात्, प्रत्यवायप-
रिहारार्थं नियमतः प्रवृत्तिस्तुल्यैव । यच्च च न फलश्रु-
तिस्तच्च विश्वजिज्ञ्याय इति । नन्विदमिष्टसाधनमिति
ज्ञानादेतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानाच्च प्रवृत्तिदर्शनात्

नञ्च सन्धानमुपासनादेरभावः सन्ध्योपासनादिरूपः, कृतिगतमेवेष्ट-
साधनत्वं प्रवर्तकमिति मतेनेदं । क्रियागतं तत्तथेति मतेनाह,
'पण्डापूवं वेति, 'तदिच्छा' दुःखसाधनाभाव-पण्डापूव्योरन्यतरगो-
चरेच्छा, 'उपेया' परैरिति शेषः । 'आर्थवादिकं' "सन्धानमुपासते
ये नित्याद्यर्थवादलभं, 'विधीति "नित्यं नैमित्तिकं यद्येत्यादिप्रागु-
क्तविध्युपस्थापितञ्चेत्यर्थः । नित्यतामङ्गमाशङ्कते, 'न चेति । प्रति-
सन्ध्या निरस्यति, 'अपूर्वादीच्छेति, 'यच्च' नित्ये, 'विश्वजिज्ञ्याय इतीति
प्रत्यवायानुपादय्याजन्यत्वेन फलत्वसम्भवात् स्वर्गं एव तच्च फलमि-
त्यर्थः । 'इदं' आशङ्कति, 'एतन्माध्यममिष्टमिति, 'ज्ञानाच्चेति, उक्त-

भाषः । 'तथाचेति, अन्यथाप्यवादादेः स्तुतिपरत्वकल्पनागौरवं स्यादिति
भावः । ननु यच्च नित्ये न फलश्रुतिस्तच्च कथमिष्टसाधनत्वान्वय इत्यत-
द्याह, 'यच्च चेति, तदस्य एष्टुति, 'नन्विति । ननु फलेच्छायामपि

प्रथमस्यैव प्रवर्तकत्वे किं विनिगमकं, उच्यते, फले-
च्छायां स्वविषयविश्लेषकज्ञानस्य हेतुत्वेन कृतत्वात्
उपायचिकीर्षापि बाधकं विना तथा । वस्तुतस्तु कृति-
साध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे यजे-
तेतिपदान् प्रथमं कृतिसाध्यो याग इति ज्ञानं ततः
कृतिसाध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानं विश्लेषणज्ञा-

रमिति शेषः, 'प्रथमस्यैवेति उपायविश्लेषकहेतुसाधनत्वज्ञानस्यैवेत्यर्थः,
यत्र च एतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिस्तथापि फल-
बलात् तादृशहेतुसाधनताज्ञानं कस्यचिदित्याशयः । 'फलेच्छाया-
मिति सुखादौच्छायामित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः ।
ननु स्तनस्थाननुगततया फलेच्छायां स्वविषयविश्लेषकज्ञानस्य
हेतुत्वेऽपि उपायेच्छायां हेतुत्वे मानाभाव इत्यरुचेराह, 'वस्तुत-
स्त्विति, साध्येष्टस्य च विश्लेषणादिति भावः । एवञ्च स्वर्गकामो
यजेतेत्यादौ स्वर्गकामकृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमिति प्रत्ययार्थविश्ले-
षकः कृतिसाध्ययागसाध्येष्टवान् स्वर्गकाम इति प्रथमान्तविश्लेषको
वा अन्ययबोधः । न च द्वितीये "पितृस्वर्गकामो गङ्गायां पिब
दद्यादिति विधेर्बाध इति वाच्यं । तत्र परम्परासम्बन्धेनैव कर्त्तारि

स्वविषयत्वेनैव हेतुत्वं, न तु तद्विश्लेषकत्वेन गौरवादित्यरुचेराह, 'वस्तु-
तस्त्विति, एतत्साध्यमिष्टमेतावन्मात्रं न प्रवर्तकं, 'कृतिसाध्येतिप्रव-
णदित्यत्रापि कृतिसाध्यत्वप्रवेशेऽप्यवश्यक इति दर्शयति, 'प्रथममिति,
'तत इति, वस्तुतस्तु कृतिसाध्यविश्लेषकाच्चक्ष्णाप्य तथापि ब्रह्महीनो धर्मो

नसाध्यत्वात् विशिष्टज्ञानस्येति ज्ञानद्वयं तव, मम तु यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमित्येकमेव ज्ञानं । न च कृतिसाध्यत्वं यागे बोधयित्वा कृतिसाध्ययागस्य साध्य-इष्ट इति लिङ्ग बोधयितुं शक्यमपि, एकस्वार्थान्वय-मपरपदार्थे बोधयित्वा तदन्वितापरस्वार्थान्वयबोध-कत्वस्य पदेऽव्युत्पत्तेः यजिपदे च कृत्या सह यागा-न्वयं बोधयित्वा पर्यवसिते पुनः स्वार्थान्वयबोधकत्वे आवृत्तिप्रसङ्गः ।

अथ साध्यमिष्टं यस्येति साध्येष्टकत्वं शक्यं, तथाच

इष्टान्वयादिति ध्येयं । 'विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति विशेषणतावच्छे-दकप्रकारकविशेषणज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः, 'विशिष्टज्ञानस्य' विशिष्ट-वैशिष्ट्यज्ञानस्य, 'एकमेवेति, एकच द्वयमिति न्यायेनेति भावः । तथाच धर्मद्वयकल्पनागौरवाच्च तस्य हेतुत्वमिति भावः । दूषणान्तरमाह, 'न चेति न वेत्यर्थः, 'कृत्या सहेति साध्यतासंसर्गेण कृत्या सहेत्यर्थः, 'पर्यवमिते' निराकाङ्क्षिते ।

शङ्कते, 'अथेति, तथाच मभाष्येकच द्वयमिति न्यायेन कृति-साध्यत्व-साध्येष्टकत्वयोरेकदैव यागे यह इति भावः । परि-

लभ्यतत्पदस्य सम्बन्धमात्रमिति विशेष इत्याहुः । ननु विशेष्ये विशेष्यत्वं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैकदैव इष्टे यागसाध्यत्वस्य यागे कृति-साध्यत्वस्य भागं सम्भवति तदाद्यात्राप्येकमेव ज्ञानं व्यतरेण न व्युत्पत्ति-

बहुव्रीह्यर्थपेक्षया इष्टस्य साधनमिति यथार्थस्य लघु-

हरति, 'तथाचेति । न च इष्टवृत्तिमाध्यतमेव निरूपकतामन्वेन विधार्थं इति वाच्यं । तत्सम्बन्धस्य^(१) वृत्त्यनियामकतया अभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन मण्डलीकरणं न कुर्यादित्यत्र नम-
र्थानन्वयापत्तेस्तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वे च न यत्नेतेत्यपि
प्रयोगापत्तेः तस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धेनाभावस्य तेषां-
न्यसित्वादिति भावः । ननु विग्रिष्टवैग्रिष्टबोधभुपगमे छत्त-
सकलदोषसम्बन्धेऽपि धाने कृतिसाध्यत्वं यागसाध्यत्वञ्च इष्टे एकदैव
गृह्यते इत्यभुपगमे न कोऽपि दोषः । न चैकत्वान्वितापरपदा-
र्थांस्वित्कर्मादिबोधकसुबिभक्तनिरूप्यत्वे एकस्वार्थांस्वित्तापर-
पदार्थांस्वित्त्वार्थबोधकत्वं यदस्याव्युत्पत्त्यमिति वाच्यं । ज्ञानाति-
रूपितौत्तादौ वर्तमानत्वावयवबोधावयवबोधस्य ज्ञानादौ दर्श-
नात् । किञ्चैवमिष्टसाधनत्वस्य विधार्थत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वे
न विनिगमकं^(२) । न च तस्याप्रवर्तकत्वे विधिः प्रवर्तकत्वमङ्गप्रपञ्च-
इत्येव विनिगमकं, परम्परयापि तदुपपत्तेः तत्रापि विधिग्रन्थज्ञानस्य

(१) तत्र वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्येति क० ।

(२) विनिगमकं न किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः ।

विरोधोऽपि एकदैवोपयवबोधनेनैकं स्वार्थान्वयं बोधयित्वा अपरस्वार्थान्वया-
बोधनादेकदा तद्वबोधने व्युत्पत्तिविरोध इत्यत्र मादाभावात् अतएव च वा-
च्यप्रसङ्गोऽपि घटमानयेत्यादाविव तादृशादृष्टेरोधत्वञ्च यथापि घटप-
दादेहवान्तरवाक्यार्थबोधजनवानन्तरं पुनर्महावाक्यार्थान्वयबोधनादिति ॥

त्वात्तदेव शक्यं । किञ्च तत्साध्यत्वं न नियमतस्तदु-
त्तरसत्त्वं दण्डसाध्ये घटे व्यभिचारात्, नापि तदव-
च्छिन्नक्षणोत्तरक्षण एव सत्त्वं एवकारव्यवच्छेद्यतदनु-
त्तरसमयस्याकाशेऽप्रसिद्धेः शब्दस्य तदसाध्यत्वापत्तेः ।
अतएव न तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं रूपे रस-
साध्यत्वापत्तेश्च । नापि तदवधिकोत्तरत्वव्याप्यसमय-
सम्बन्धः, उत्तरत्वव्याप्यत्वं ह्युत्तरत्वानधिकरणकाला-

माचादप्रवर्त्तकत्वादित्यस्येराह, 'किञ्चेति, 'तदुत्तरत्वं' तद्वध्वंसा-
धिकरणक्षणत्वं, दण्डध्वंसाधिकरणक्षणमाचक्षते^(१) न घटस्येत्याह,
'दण्डेति तदण्डसाध्ये तदघट इत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' अव्याप्तेः,
तदधिकरणक्षणस्योत्तरत्वं वाच्यमित्याशयेनाह, 'तदवच्छिन्नेति ।
'अतएवेति घट-शब्दयोर्दण्डाकाशासाध्यत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः, आका-
शस्य सार्वकालिकतया कालिकसम्बन्धवच्छिन्नाकाशाभावाधिकरण-
कालान्नामिद्वेति भावः । 'रूप इति समसमयवृत्तिरूप-रसव्यक्तयोः
परस्परं साध्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । 'तदवधिकेति तदधिकरणसमयाव-
धिकेत्यर्थः, अतो न नित्यामङ्गहः, 'व्याप्येति सम्बन्धविशेषणं । तद्वद-
न्यावृत्तित्वं व्याप्तिमभिप्रेत्याह, 'उत्तरत्वेति । ननु व्यापकमामाना-

(१) नियमत इत्यनेन माचार्थनामादिति भावः ।

व्याप्तिरमादाह, 'किञ्चेति, 'दण्डेति दण्डोत्तरमपि कदाचिदघटाभावादित्यर्थः,
'अतएव' शब्दभ्यादाशयाध्यत्वापत्तेरेव, न ह्याकाशाभावव्यापकः शब्दभावः,

दृष्टित्वं तच्चाकाशेऽप्रसिद्धं गुरुतरञ्च । तस्मात् तत्साध-
नकत्वमेव तत्साध्यत्वं, एवञ्च साधवात् तत्साधनत्व-
ज्ञानमेष प्रवर्त्तकं न तु तत्साधनकत्वज्ञानमिति ।

धिकरणरूपं व्याप्यत्वं तच्च साधिकरणसमयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रति-
धोगि-तदधिकरणचणोत्तरत्वकत्वं । न च तथापि परमाणादेरा-
काशसाध्यत्वापत्तिः अन्यथासिद्धसाधारण्येति वाच्यं । अन्यत्वेना-
न्यथासिद्धत्वेन च विशेषणीयत्वादित्यद्वेराह, 'गुरुतरञ्चेति ।
'तत्साधनकत्वमेवेति तन्निष्ठाया अनन्यथासिद्धत्वे सति साध्यवहित-
पूर्ववर्त्तिताया निरूपकत्वमेवेत्यर्थः, 'साधवादिति निरूपकत्वाप्रवेगेन
साधवादित्यर्थः, 'तत्साधनत्वज्ञानमेवेति तन्निष्ठेष्टसाधनताज्ञानमेवे-
त्यर्थः ।

अथ जयाः सामान्यत इष्टसाधनत्वं प्रत्येकं स्वर्गादिसाधनत्वं ॥
न विध्यर्थः सम्भवति, न वा तज्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं, अग्निष्टोमस्यै-
वाधितत्वात्, साधनत्वं हि तदव्यवहितपूर्वकाद्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
धोगितामवच्छेदकान्वयाबिद्यनिरूपकधर्मवत्त्वं तच्च ज्ञानवच्छेदकत्वं न
निरूपप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकभेदमात्रं विशेषाभावाभा-
वातिप्रसङ्गेः किन्तु तादृशवच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं ।
न चाग्निष्टोमत्वादिकं तथा, तदवच्छिन्नमन्तरेणापि वाजपेयादिना

शब्दवत्याकाशात्यन्ताभावसत्त्वेन अभिचारादित्याह । 'तत्साधनत्वज्ञानमेव
प्रवर्त्तकमिति, तच्चेदं चिन्त्यं, यदि तत्साधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं तदा इत्थं
प्रागभाशार्थितया प्रावक्षितत्वादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्साधनत्वं हि तद्विगतं

गङ्गास्नानादिना च^(१) स्वर्गात्पत्तेः । न चाग्निष्टोमादिजन्यतावच्छेदकं
स्वर्गादिनिष्ठं वैजात्यमस्ति तदवच्छिन्नसाधनत्वमेव विधयः प्रवर्तक-
ज्ञानविषयश्च तस्याबाधितत्वादिति वाच्यं । तादृशजातिविशेषाणां
विधेकगम्यकार्यतावच्छेदकतयैव सिद्धतया विधेः प्रवृत्तिपूर्वमुप-
स्थितिविरहेण तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधिप्रक्रियहाससम्भवात् अन्यथा
कार्यतावच्छेदकतया सिद्धत्वथाघातादिधित एव तत्सिद्धेः स्वर्गविशे-
षत्वाद्यनुपस्थितावपि यागादौ प्रवृत्तिदर्शनाच्च तस्मात् सामान्यतः
स्वसाध्येष्टं प्रत्येकं स्वसाध्यस्वर्गादिकं वा विधिर्यः, तस्य च वृत्तिमिथा-
मकेन कालिकादिना येनकेनचित्सम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः, स्वं सम-
भिव्याहतमग्निष्टोमादि, समभिव्याहारविशेषस्य नियामकत्वाच्च
नियमतस्तत्तदुपायविशेषसाध्येष्टाभः अग्निष्टोमयागः स्वसाध्येष्टवा-
नित्यन्वयबोधः । न च साध्यत्वमपि साधनत्वघटितमिति तद्दोष-
तादवस्थमिति वाच्यं । साध्यत्वं हि अन्यथासिद्धनिरूपकत्वे सति
तद्वर्मावच्छिन्नवदन्यावृत्तित्वं । नन्वेवमग्निष्टोमेन यजेतेत्यादावसम्भवः
अग्निष्टोमादेरपि प्रमेयत्वादिरूपेण स्वर्गं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात् । न
च तद्वर्मारूपेणान्यथासिद्धेरनिरूपकत्वे सति तद्वर्मावच्छिन्नवदन्या-

(१) गङ्गाजलसंयोगादिना चेति क० ।

पूर्ववर्तित्वं तत्पूर्ववर्तित्वश्च तत्प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्तित्वं । न च प्राग-
भावस्य प्रागभावाभावेन तन्नियतपूर्ववर्तित्वं सम्भवति । न च प्रागभावस्यो-
त्तरसमयसम्बन्ध एवात्र साध्यस्तत्साधनत्वज्ञानमविकलमेवेति वाच्यं । तत्-
सम्बन्धस्य समयप्रागभावात्मकत्वात् तस्य च तदसाध्यत्वात् । किञ्च प्रापश्चित्ता-
दिषु दुःसाभावमुद्दिश्यैव प्रवर्तते न तु तत्समयसम्बन्धमुद्दिश्य तस्य सतः

वृत्तित्वं तदिति वार्थं । दद्यात् यजेतेत्यादावव्याप्तेः सामान्यतो
दानत्व-यागत्वयोः स्वर्गजनकतामवच्छेदकतया स्वर्गस्य तेन रूपेण-
न्यथासिद्धेर्निरूपकत्वात् स्वर्गनिष्ठजातिविशेषत्वेवाग्निष्टोमादिजन्यता-
वच्छेदकतया गुरुधर्मान्तरेणाग्निष्टोमत्वाद्यवच्छिन्नाया अन्यथासि-
द्धेर्निरूपकत्वाच्चेति चेत्, न, यद्वृत्तावच्छिन्नं प्रति याग-दानादेर्न
येन रूपेण हेतुत्वं तत्तद्वर्त्मभेदकूटवद्वर्त्मवत्त्वस्य सत्यत्वेन विवक्षित-
त्वादित्याहुः । तदसत् । चेत्तं न वन्देतेत्यादिमिषेधविधौ सभा-
ध्येष्टस्य सिद्धसिद्धिभ्यां नञर्यानिश्चयापत्तेः ।

मिश्रास्तु वैजात्यांशं परित्यज्य वस्तुगत्या विजातीयस्वर्गसाधन-
त्वादिकमेव विधायः, अतो वैजात्यस्य कारणत्वाघटकत्वेन न सप-
क्षितिरपेक्षिता । न च वैजात्यस्याप्रवेशे केन रूपेण स्वर्गविशेषाणां
शक्यतावच्छेदकेऽनुपवेश इति वार्थं । दृष्टत्वेन स्वर्गत्वेन वा तेषां
प्रवेशात् दृष्टत्वादिः कारणत्वाघटकत्वेऽपि शक्यतावच्छेदके प्रकारतया
प्रवेशे बाधकाभावादित्याहुः । तदसत् । प्रतियोगिनि प्रतियोगिता-
वच्छेदकतापण्याप्यधिकरणस्य वैशिष्ट्यमवगाहमान एव तदवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वमभावेऽवगाहते न त्वन्यथेति नियमात् वैजात्यांशं
परित्यज्य विजातीयस्वर्गाभ्यवहितशक्काक्षदृष्ट्यभावप्रतियोगितानव-

ध्यापार्थत्वात् । *नु येन रूपेण यस्य साध्यता तदुपायान्तसाध्याधिकरण-
लोपाधिपूर्ववर्तिवज्ञानं प्रवर्तकं तत्साध्याप्यसि दुःखप्रागभावस्य प्रादयित्वा-
दानन्तरकालवृत्तिप्रागभावत्वेन साध्यत्वात्तदधिकरणत्वालोपाधिपूर्ववर्तिवस्य
प्रादयित्वात्तदौ सम्भवादिति चेत्, न, एवं घटाद्यधिकरणसमयात् पूर्ववर्ति-
त्वाप्रतिबन्धाने प्रवृत्तिर्न स्यात् । न घटायत्ति, अयुनवविरोधात् । न चोद-

स्यादेतत्, इष्टत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्तते मनसा तृप्तेरिष्टत्वज्ञानात् । अथ स्वरूपसत्यपि

च्छेदकत्वपदसम्भवात् । वस्तुतस्तु इष्टत्वेन इष्टं प्रातिस्निकरूपेण स्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, साध्यत्वञ्च धात्वर्थ-विध्यर्थयोः संसर्गः, स्वर्ग-कामोऽग्निष्टोमानुकूलकृतिमान् अग्निष्टोमवच्छेदमिति प्रत्ययार्थवि-श्लेषकस्यान्वयबोधः, निषेधविधौ च साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थसैवाभा-वोविध्यर्थे भासते निषेधविधौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोध-कत्वयुत्पत्तिभङ्गस्तु इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामपि समानः । यदा विजातीयस्वर्गसाधनत्वमेव संसर्गः तथाच धात्वर्थविश्लेषक एवा-न्वयबोधः^(१) । न च वैजात्यं प्रागनुपस्थितमिति वाच्यं । संसर्गो-पस्थितेरनपेक्षत्वादिति दिक् ।

इच्छाविषयसुखसाधनं याग इत्याकारकं ज्ञानं प्रवर्तकत्वेन नैयायिकाभिमतमित्यभिमानेनाशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टत्वज्ञान-स्येति इष्टत्वप्रकारेणेच्छाविषयतावच्छेदकधर्मविशिष्टसाधनत्वज्ञानस्ये-त्यर्थः, 'मनसेति, इच्छानाग्रेऽपीति शेषः, 'इष्टत्वज्ञानात्' इष्टत्वप्रका-

(१) इष्टवान् याग इति धात्वर्थविश्लेषकान्वयबोध इत्यर्थः ।

योरपि प्रवर्तकत्वं, अथानुगमात् प्रवृत्तिवैजात्यकल्पने मानाभावात् । किञ्च गोत्वादधिकारकालोपाधिपूर्ववर्तित्वज्ञानसम्भवात्तदर्थितयापि प्रवृत्त्यापत्तिः तस्मादनन्यगत्या तत्साध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्तकं । न च तदपि तत्साधनकत्वं अन्यानिरुक्तेः एवञ्च दोषतादवश्यमिति वाच्यं । यस्मिन् सत्यप्रिमक्षणे यस्य सत्यमित्यादिना क्षेमसाधारणस्य तत्साधनत्वस्य यन्त्यक्तैव निर्बन्धनात्, एतेन

फलेच्छा कारणं सा च सिद्धतया तृप्तौ नास्तीति चेत्,
तर्हि हन्तैवमावश्यकत्वात् फलेच्छैव कारणं न तु
तज्ज्ञानं गौरवात्। किञ्च इच्छाज्ञानस्य कारणत्वे
इच्छा कारणं न स्यात् स्वज्ञानेन तन्नाशात् इच्छा-

रकज्ञानसम्भवात्, 'फलेच्छेति, वस्तुगत्या इच्छाविषयतावच्छेदको
बोधर्मस्तद्विमिश्रसाधनताज्ञानसहकारेणेति शेषः। 'तज्ज्ञानं' इच्छा-
विषयत्वप्रकारकं ज्ञानं, 'गौरवादिति तत्प्रकारकत्वसाधिक्यं प्रवे-
शादित्यर्थः। न चेष्टापत्तिः, इष्टत्वाग्नि विधिशक्तिकल्पनावैयर्थ्य-
सङ्गात्, इष्टत्वाग्निोपस्थित्यर्थमेव तच्च विधिशक्तिसौकारादित्यभि-
मानः। 'स्वज्ञानेनेति इच्छात्वप्रकारकज्ञानहेतुना तन्निर्विकल्पके-

तत्साधनकालमेव तत्साधनत्वमेव च साधनत्वे आधवमिच्छावृत्तं बोध्यं। न
चैवमिष्टसाधनत्वज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। तवाप्येतत्साध्यमिष्टमिति
ज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति तौल्यात्। यदि च आधवादिषा तत्साधनत-
ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे निर्योति तच्च प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्वसंवेद्यत्वात्
तथापि तज्ज्ञानसम्भवात् तत्त एव तत्र प्रवृत्तिरिति मन्यसे, तदा प्रव-
ृत्तिप्रवृत्त्यनुपपत्त्या तत्साधनत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे निर्योति तथापि
प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्वसंवेद्यत्वात् तज्ज्ञानादेव वा प्रवृत्तिरिति
तुल्यं तस्मात् यन्मते दुःखसाधनध्वंसस्य स्वस्य प्रवृत्त्यर्थत्वात् तदतिवै-
प्रायश्चित्तारौ प्रवृत्तिस्तन्मत एव तत्साधनताज्ञानं प्रवर्तकमिति। ननु
स्वज्ञानमिष्टार्थं व्यापारोऽस्तु तथापि व्यापारिणाग्रेष्वेव न सति। किञ्च
विगम्यवस्तुच्छेदवा आरम्भमस्तु। न चेच्छात्वनिर्विकल्पकेन तत्राग्रे तदस-
म्भवं इति वाच्यं। ज्ञानवदिष्टाया अपि विषयविरूप्यत्वेन निर्विकल्पकत्व-

तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थानात् । अपि चेच्छाविषयः
सुखं इति ज्ञानं न मानसं सुखस्यासिद्धतया तद्विशे-
ष्यकसाक्षात्कारस्य तत्सन्निकर्षं विना अभावात्,
ओदनादावपीष्टत्वज्ञानं न सम्भवति मनसोवहिरस्वा-
तन्व्यात् । नापि चक्षुरादिना ज्ञातः द्रव्य इतिवत्

त्यर्थः । ननु ज्ञानेन पूर्वच्छायां विनाशितायामपि दृष्टसाधनता-
ज्ञानोत्तरमिच्छान्तरोत्पत्त्या प्रवृत्तिरित्यत आह, 'इच्छेति इच्छायाः
स्वरूपमत्या हेतुत्वे प्रथमापि तथास्तु ज्ञाताया एव कारणत्वे च
उत्तरेच्छाया अपि ज्ञानेन नाज्ञात् तदनन्तरमपि इच्छान्तरं वाच्यं
सापि तथेवेत्युत्तरोत्तरेच्छा-तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थेत्यर्थः, 'असि-
द्धतयेति, अनागतसुखस्यैव इच्छाविषयत्वादिति भावः । अन्तर्विष-
यकस्येष्टत्वज्ञानस्यामभावमुक्त्वा बहिर्विषयकस्याह, 'ओदनादाविति,
'न सम्भवति' मनसा न सम्भवति, 'दृष्टत्वज्ञानं' ओदनादाविष्टत्व-

भ्युपगमादित्यस्तरसादाह, 'अपि चेति, तथाच सुखसाधने भोजनादाविष्ट-
साधनत्वज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । 'ओदनादावपीति, तथाच
तत्साधने पाकेऽपि न प्रवर्ततेति भावः । 'तथेति, इह त्वसिद्धतयोदनादे-
स्तदसम्भव इति भावः । ननु सुखमोदनचेष्टामि इत्यनुष्यवसायेन तद्विष-
यत्वमिच्छायां गृह्यता तुल्यवित्तियेद्यतया इच्छाविषयत्वमपि सुखादौ गृह्यते ।
न पौत्रमपि तदसद्विक्रयात्सुखादिविशेष्यकमिष्टत्वज्ञानं न स्यादिति वाच्यं ।
इष्टसाधनताज्ञानस्य तथाप्यवैकल्यात्तत्र विशेष्यत्वज्ञानत्वेन तदुपयोगात् ।
किंच ज्ञानोपनीतवृत्तादेर्विशेष्यत्वेऽप्यदोषः अन्यथासन्निष्टपद्वर्त्तादिविशे-

इष्टत्वज्ञानं, तत्र विशेष्यसन्निकर्पात् । वस्तुतस्तु इष्टस्य विशिष्य सुखत्वादिना अज्ञाने याग-याकादाविष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः इष्टस्याल्पाधिकभावेन नानाप्रकारत्वेन च विशिष्यानध्यवसायात् । न चेष्टविषयतावच्छेदकसुखत्वादेरुपलक्ष्यमिष्टत्वं, सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेषु अनुगतस्वोपलक्ष्यस्याभावेनानुगमा-

ज्ञानं, 'तथेति ज्ञातः कृत इत्यादावित्यर्थः, अथ चेच्छाया अविष्टविषयतया न विशेष्यसन्निकर्प इति भावः । ननु उपनयद्वयविकर्पसत्तात् इच्छाविषयः सुखमिति ज्ञानं नैयायिकानां न दुर्घटमित्यरूपेराह, 'वस्तुतस्तिति, 'इष्टसाधनताज्ञानेऽपीति सामान्य-इष्टत्वेन यागइष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपीत्यर्थः, (१) 'विशिष्यानध्यवसायादिति, इष्टस्यासुखस्य साधनमिति विशेषतोऽनिर्णयादित्यर्थः । ननु तत्र इष्टसाधनताज्ञानानन्तरं तदिष्टे इष्टवहेतुना सुखादिसंलक्ष्यत्वमनुभाष्य मनसा इच्छाविषयसुखसाधनं याग इति विशेषतो निर्ययमभाव इत्याशङ्कते, 'न चेति, 'सुखत्वादेः' सुखतादिरूपेण सुखादेः, 'उपलक्षणं' अनुमापकं, 'तत्साधनेषु' प्राप्तपाश-हिरण्यादिषु, 'उपलक्ष्यस्य' व्यापकतावच्छेदकस्य, 'अनुगुमात'

(१) सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताज्ञानेऽपीत्यर्थ इति क० ।

यको मानस परामर्श इत्यस्वरसादाह, 'वस्तुतस्तिति, यत्तच्छा सत्यपरातो प्रवृत्तिप्रयोजिका न प्रवर्तकधीविषय इति न इत्यस्य भोजने प्रवृत्तिरिति-

दिति । उच्यते । यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानमेव लोक-
वेदसाधारणं प्रवर्तकं तेषां सुख-दुःखाभाव-तत्साधन-
त्वेनेच्छाविषयाणां अननुगतानामपि वस्तुसदिच्छावि-
षयत्वमेवानुगमकं एवं यदा सुखादाविच्छा भवति

व्यभिचारात् । इष्टापत्त्या परिहरति, 'यवेच्छेति येन रूपेणेत्यर्थः,
'तत्साधनताज्ञानमेवेति तद्रूपविशिष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः, अन्यथा
घटत्वेनेच्छायां द्रव्यसाधनमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तेः, तथाच
इष्टत्वप्रकारकत्वं न प्रवेगनीयमिति भावः । ननु यत्त-तत्त्वयो-
रैक्यस्याभावात्तद्विज्ञेयक-सुखत्वविशिष्टसाधनताज्ञान-दुःखाभावत्ववि-
शिष्टसाधनताज्ञान-यामलाभत्वादिविशिष्टसाधनताज्ञानानां तत्सा-
ध्यकप्रवृत्तिं प्रति प्रातिस्निकरूपेण हेतुत्वं वाच्यं, तथाचाननुगमः ।
न च तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकं कार्यतावच्छेद-
कमिति वाच्यं । सुखार्थित्वस्य सुखेच्छाजन्यत्वरूपतया तज्जन्यताव-
च्छेदकानुगतरूपाभावेनाननुगतत्वाद्धूमसिद्धकत्वादिवदित्यत-आह,
'तेषामिति, 'सुख-दुःखाभावेति सुखत्व-दुःखाभावत्वेत्यर्थः, 'तत्साध-
नत्वेनेति यामलाभत्व-पशुनाभत्व-हिरण्यलाभत्वादिनेत्यर्थः, 'इच्छा-
विषयाणां' इच्छाविषयतावच्छेदकानां, 'वस्तुसदिच्छाविषयत्वमेवेति
इच्छाविषयतावच्छेदकत्वमेवेत्यर्थः । न चैवमपि घटत्वेनेच्छायां
द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिः इच्छाविषयत्वस्य केवलान्व-

शयेन परिहरति, 'यवेति, 'वस्तुसदिति । नन्विदमसम्भवि इष्टसाधनता-
ज्ञान-पक्षेष्टावदुपादानप्रत्यक्षस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं । न चैतेषामात्मगुणानां

स्वकृतिसाध्यत्वे सति सुखादिसाधनमिति ज्ञानं तदा

यितया द्रव्यत्वादेरपीच्छापिषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं । तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वेनेच्छाविशेषणात् कार्यतावच्छेदकमपि तत्कालीन-तत्पुरुषीय-तत्साध्यककृतित्व-तादृशोपायेच्छात्वमेवेति न च भिन्नारः । न चैवमपि द्रव्यसाधनत्वाज्ञानदृशायां तदभावज्ञानदृशायां वा चिकीर्षा-प्रवृत्तिद्वारा तत्कालीन-तत्पुरुषीय-तद्विषयकचिकीर्षादेरसिद्धतया तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वाकल्पनादिति वाच्यं । प्रसिद्धेषु सर्वेषु तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वकल्पनेन विशेषज्ञानमयीविरहादेव यद्योक्तस्यले चिकीर्षाद्यनुत्पत्तिः । न च स्वरूपसत्तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यं । विनश्यदवस्थकलज्ञानजनितफलेच्छाक्षणे तदवस्थत्वात् तत्कालपदेनोपायेच्छा-प्रवृत्त्योः पूर्वकालस्याभिहिततादृशत्व-द्रव्यलोभप्रकारकज्ञानानन्तरं घटत्वमात्रप्रकारकेच्छायां घटसाधनमिति ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् कपाले प्रवृत्त्यापत्तेश्च । किञ्च ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनानुगमे फलेच्छातुदप्यदृशायामतिप्रसङ्गवारणाय फलेच्छापि पृथक्जनिका वाच्येति गौरवं स्वरूपसत्तादृशकृतित्वविषयतावच्छेदकत्वन्तु न सम्भवत्येव फलस्य प्रवृत्तिविषयत्वाभावादिति भावः । इदमापातनः एवं सति तत्तत्प्रकृतित्वेन कार्य-कारणभावस्यैव सम्भक्त्वात् एकस्य पुरुषस्य एकदा सहावस्थितिरिति चेत्, न, दृष्टोत्पत्त्यनन्तरं तद्विरोधानुत्पादसम्भवाच्च

पाकादौ प्रवर्तते । नन्वेवं प्रवर्तकज्ञानविषयस्य नाना-
त्वेन तच्छक्तस्य विधिप्रत्ययस्य नानार्थत्वप्रसङ्ग इति

नानाप्रवृत्तिविरहेण यथोक्तरूपेण कार्य-कारणभावेऽपि तत्तद्व्य-
क्तिविद्यामात् कार्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकयोगैरिव पुनर-
धिकमिति ।

केचित्तु सुखसाधनत्वज्ञान-दुःखाभावसाधनत्वज्ञान-ओदमसाध-
नत्वज्ञान-धनलाभसाधनत्वज्ञान-धामलाभसाधनत्वादिज्ञानानां प्रत्ये-
कमेव हेतुत्वं तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकञ्च प्रत्येकं
कार्यतावच्छेदकं, सुखार्थिप्रवृत्तित्वञ्च सुखसाधनताज्ञानवत्प्रवृत्तित्वं
तत्तदव्यवहितोत्तरत्वं मतुवर्थः समन्धानुगमश्च न दोषाय, फले-
च्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् न तदनुदयदगायां प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः
तत्रापि सुखेच्छावत्प्रवृत्तित्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकमित्याहुः ।

एकदेशिनस्तु प्रवृत्तेर्विषयताचयी साध्यत्वेन विषयता सिद्धत्वेन
विषयता उद्देश्यत्वेन विषयता च तत्रोद्देश्यत्वेन विषयता सुखादि-
फलनिष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोगं करोमीत्यनुभवात् । न चैवं
सुखादेः प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वमिद्वान्तव्याघात इति वार्यं ।
तस्य साध्यतास्यविषयतायामेव स्वरूपायोग्यत्वात्, तथाच सुखाद्यु-
द्देश्यकत्वमेव सुखार्थित्वं तदेव च सुखादीच्छायाः सुखादिसा-
धनत्वज्ञानादीनाञ्च कार्यतावच्छेदकं एवमुपायेच्छाया अपि विष-
यतादयी उद्देश्यत्वेन विषयता तदन्यविषयता च, उद्देश्यता च तत्र

प्रस्यैव वस्तुमदिच्छाविषयत्वेन विवक्षितत्वादित्याहुः । भ्रान्त शङ्कते, 'नन्विति,

चेत्, न, सुखत्वादिनानुगतं दृष्टत्वेनानुगतं फलं
प्रति साधनत्वस्य यागादेर्लिङ्गादिना बोधनात्,

फलत्वेन उद्देश्यता सुखादिफलनिष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोग-
मिच्छामौल्यनुभवादिति प्राक्तः ।

‘दृष्टत्वेनानुगतमिति, इदमापाततः एवमपि ज्ञानविषय-
कृतिविषयत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नानार्थत्वस्य दुर्वारत्वात्
केवलान्वयित्वस्य चिद्वैवाविशिष्टत्वात् तथाच विनिगमनाविरहेण
दृष्टसाधनत्व-श्रेयसाधनत्व-कृतिविषयसाधनत्वात् प्रकृत्यावच्छेदकत्व
दुर्वारमिति । न चानुभवादिष्टसाधनत्वमेव प्रकृत्यावच्छेदकमिति
वाच्यं । अनुभवस्यैवासिद्धत्वात् इतरथा कृतिसाधनत्वावप्रक्रिया-
दिनो मीमांसका अप्यनुभवेनैव निरस्यः स्युः । न च तथापि
विनिगमनाविरहेण दृष्टसाधनत्वं श्रेयसाधनत्वं कृतिविषयसाधनत्व
चयमेव विधिप्रकृत्य अनन्तसुख दुःखाभावादिसाधनत्वमपेक्ष्य साध-
वादिति वाच्यं । दृष्टत्वादेः केवलान्वयितया चैतन् न वन्देत् सर्वं
न ताडयेदित्यादौ नञर्थानन्वयप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वर्गसाध-
नत्वादौ लक्षणेति वाच्यं । स्वर्गसाधनत्वादौ प्रक्रिरिष्टसाधनत्वे च
लक्षणेत्यस्यापि सुवचनान् प्रयोगस्य तुल्यत्वात् दृष्टसाधनत्वापेक्षया
स्वर्गसाधनत्वस्य लघुत्वाच्च । वस्तुतस्तु आख्यातसामान्यस्य कृतौ प्रक्रि-
कल्पनादिधेरपि कृतावेव प्रक्रियापत्त्या स्वर्गसाधनत्वादौ निरु-
लक्षणेत्येव तत्त्वं ।

यज्ज्ञानं हि प्रवक्तव्यं ॥ एव विधिस्तत्र नेष्टसाधनत्वं किमु शृणुहि

तथाच फलानामनुगमार्थं फलेच्छा शक्या न त्विच्छा
ज्ञानकारणत्वेन । अथैवं सुखादिसाधनत्वेन ज्ञानं प्रव-
र्त्तकं तन्न शक्यं अननुगमात्, यच्च शक्यमिष्टसाधनत्वं
तज्ज्ञानं न प्रवर्त्तकं इति विधेः प्रवर्त्तकता न स्यात्
इति चेत्, साक्षादेवमेव किन्त्विष्टसाधनं यागइति
लिङ्ग बोधिते इष्टाकाङ्क्षायां काम्यत्वेन श्रुतः स्वर्ग एव
इष्टत्वेनावगम्यते, तदनन्तरं स्वर्गकामपदसमभिव्या-

नन्विष्टप्रकारकज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेरिष्टत्वांशे शक्तिकल्पनं वृथेत्यत-
आह, 'तथाचेति, 'तन्न शक्यमिति, 'तत्' सुखादिसाधनत्वं, 'एवमेव'
विधेरप्रवर्त्तकत्वमेव, 'लिङ्ग बोधिते' लिङ्गन्तयजेतेत्यादिपदेन बो-
धिते, 'इष्टाकाङ्क्षायां' किं तदिष्टमिति जिज्ञासायां, इदञ्च जि-
ज्ञासाकाङ्क्षा इति मतेन^(१) 'इष्टत्वेनेति तादात्म्यसम्बन्धेन इष्टविशे-
षणत्वेनेत्यर्थः, 'अवगम्यत इति, स्वर्गवदिष्टसाधनं याग इत्याकारेणेति
भावः । इदञ्च न प्रवर्त्तकं साधनत्वांशे स्वर्गाप्रकारकत्वाद् अह,
'तदनन्तरमिति, 'स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादिति तत्समभिव्या-

(१) इदञ्च जिज्ञासायां व्याकाङ्क्षात्वमत इति ग० ।

साधनत्वमिति तत्रैव लिङ्गः शक्तिरिति नानार्थत्वमित्यर्थः, 'तथाचेति एवञ्च
न नानार्थत्वमित्यर्थः । ननु तथापि स्वर्गत्वेन तज्ज्ञानं न स्यात् तेन
रूपेणानुपस्थितेरित्यत आह, 'एवचेति, 'एवञ्च' स्वर्गत्वेन कामनाविषयत्वेन

द्वारात् स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं प्रवर्तकमुत्पद्यते ।
एवञ्च विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं प्रवर्तकं ।

द्वारजन्यस्वर्गवदिष्टसाधनं याग इति ज्ञानमहकारादित्यर्थं, 'उत्पद्यते' मनसा उत्पद्यते ।

केचित् 'उत्पद्यते' शब्दादुत्पद्यते, इष्टागमपदहाय स्वर्गेण सह साधनत्वान्वयः स्यादित्यर्थं (१), इत्याहुः । तदपत्, साधनत्वस्य इष्टविशेषतयोपस्थितत्वेन तदपहायान्वयेन सह अन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् ।

'विधिजन्येति विधिजन्यः स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग इति महावाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यः स्वर्गसाधनं याग इति मानसं ज्ञानं तदेव प्रवर्तकमित्यर्थं (२) । इदमापाततः स्वर्गपदस्य समासनिविष्टतया इष्टे तदर्थान्वयबोधस्य प्रत्ययार्थैकदेशेन नामार्थभेदान्वयस्य शब्दोत्पन्नतया इष्टेन सह स्वर्गसाधनत्ववबुद्ध्यवभावात् । वस्तुतस्तु स्वर्ग-

(१) इष्टागमपदहाय स्वर्गेण सह साधनत्वस्यान्वयादित्यर्थं इति ग० ।

(२) तदेव प्रवर्तकमिति भावः इति क० ।

सोपस्थितस्य स्वर्गस्य लिङ्गा उपस्थाप्येष्टेन सहान्वये, स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग इति शब्दः ज्ञानमित्यर्थः । न धैव विधिजन्यत्वादिविरोधः, विधिजन्यतात्वात्तात्पर्यान्वयज्ञानरूपमवान्तरवाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यमुत्तररूपमहावाक्यार्थज्ञानं प्रवर्तकमित्येतत्परत्वान्नस्येति भावः । अतएवातुमानमाशङ्क्य निवेद्यति, 'यत्किञ्चित् योजयन्ति, तच्चिन्त्य, यच्च यदिच्छा सरूपसतो तत् साधनवाङ्मयस्यैव प्रवर्तकत्वेन सेष्टसाधनतातुमानस्य निष्प्रत्ययत्वेऽपि भव-

यत्तु सर्वेषामेव विधेर्न साक्षात् प्रवर्त्तकत्वं विधिवोधकात् स्वकृतिसाध्यत्वादेरनवगमात्, स्वेष्टसाधनत्वञ्च अहं इष्टसाधनयागकः स्वर्गकामत्वाद्दर्शवाक्यावगतस्वर्गकामवदित्यनन्तरमर्थात् प्रतीयते । तन्न ।

कामकृतिसाध्यो याग इष्टसाधनञ्च इति विधिवाक्येन बोधिते तदनन्तरमेव मनसा स्वर्गसाधनं याग इति प्रवर्त्तकं ज्ञानमुत्पद्यते इत्येव तत्त्वं ।

शब्दज्ञानाप्रवर्त्तकत्वं सर्वसिद्धमित्याह, 'सर्वेषामेवेति, मत-इति शेषः । 'विधिवोधकात्' 'विधिः' इष्टसाधनत्वादिः तद्वोधकात् प्रत्ययात्, 'स्वकृतिसाध्यत्वादेरित्यादिना इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यत्वपरिपहः तस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । नन्विष्टत्वेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वयागादौ कुतः स्वेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'स्वेष्टेति, 'इत्यनन्तरं' इत्यनुमानानन्तरं, 'अर्थात्' उपनयवशात्, 'प्रतीयते' मनसा

कृतिसाध्यत्वज्ञानार्थमनुमानमावश्यकमेव कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य मदंशविषयत्वेनैव प्रवर्त्तकत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गादिधेय तत्रासामर्थ्यादिदानीं कालविषयतयापि च तस्य प्रवर्त्तकत्वात्तदर्थमनुमानमावश्यकं तदिदमुक्तं 'विधेः स्वकृतिसाध्यत्वादेरनवगमादिति । किञ्चेष्टस्य पदार्थैकदेशतया स्वर्गस्य धान्यान्यतत्वेन निराकाङ्क्षतया कथमिष्ट-स्वर्गयोरन्वयः तथाच कथमुक्तं महावाक्यार्थज्ञानं प्रवर्त्तकमिति तस्मादिधिजन्यमहावाक्यार्थज्ञानजन्यमानुमानिकं भागसं वा ज्ञानं प्रवर्त्तकमित्येवार्थः । न चैवं 'यत्त्वित्यादिनानुमानमाशङ्क्य तन्निषेधप्रतिपादनविरोधः, तस्य स्वेष्टसाधनत्वानुरोधेन नानुमाना-

यच्चेच्छा^(१)तत्साधनमिति शाब्दज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्ते-
स्तत्प्रतीतिर्निष्कला ।

अन्ये तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः, स्वर्गादिसाध-
नतालाभस्तु समभिव्याहारात् इष्टसाधनतापक्षेऽपि

प्रतीयते, 'किन्तु यच्चेत्तेति पाठः, 'इच्छा' खेच्छा, 'शाब्दज्ञानात्'
शब्दप्रयोज्यमानसज्ञानात्, 'तत्प्रतीतिः' खेष्टलप्रकारेण खेष्टसाधन-
त्वप्रतीतिः, 'निष्कलेति, खेच्छाविषयमल्ल स्वरूपसत् एवातुगमक-
तथा तज्ज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुतादिति भावः ।

नेषिन्तु 'सर्व्वेयामित्यस्य प्राक् 'यत्त्विति पाठः, 'किन्त्वित्यस्य
स्थाने 'तच्चेति पाठः । तत्र 'सकृत्तिसाध्यतादेरित्यादिना खेष्टसाध-
नत्वपरिपक्षः, कृतसार्द्धं खेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'खेष्टेति ।
आदिपदगृहीतमादाय दूषयति, 'तच्चेतीति बोध्यं ।

'साधनत्वमात्रमिति, मात्रपदेनेष्टांशविरासः, 'समभिव्याहारा-
दिति 'समकामेत्यत्र स्वर्गपदसमभिव्याहारादित्यर्थः, यत्र फलवृत्ति-
र्नास्ति तत्र तदव्याहारात् शाब्दबोध इति भावः । 'इष्टसाधन-

(१) किन्तु यच्चेत्तेति श० ।

पेक्षीत्येवंपरत्वात्तदिदमुक्तं 'यच्चेत्तेति, एवञ्च 'तत्प्रतीतिर्निष्कलेत्यत्र साम-
प्रतीतिरित्यत्र ये वा तत्प्रतीतिरित्यर्थः, सकृत्तिसाध्यत्वबोधार्थन्वदुमागमा-
वस्थानमेव । ननु मतृकृतिसाध्यतापक्षेऽदिष्टसाधनतापक्षस्यैव प्रवर्तकताद्
सामि सम्पत्तेर्वेति चेत्, न, इच्छाया स्वरूपसत्ता एव प्रवर्तकत्वे तद्विषय-
तदीयत्वस्यापि स्वरूपसत्ता एव तदुपयोगात् शतौ नु नैव । न चैवं शाब्दमा

तस्योपजीव्यत्वात्, तथाहि यजेतेत्यनेन यागः कृति-
साध्यः साधनञ्चेति बोधिते साधनस्य साध्याकाङ्क्षायां
कामनाविषयत्वेन श्रुतीऽसिद्धः स्वर्ग एव साधनाकाङ्क्षी
साध्यत्वेनावगम्यते उपस्थितत्वात् । न च यागस्य साध-

तेति, 'तस्येति स्वर्गपदसमभिव्याहारस्येत्यर्थः, समभिव्याहारादेव
स्वर्गरूपेष्टाभादिति भावः । 'साधनस्येति कस्य साधनमित्या-
काङ्क्षयामित्यर्थः, 'साधनाकाङ्क्षी' आकाङ्क्षितसाधनकः, 'साध्यत्वेन'
यागनिष्ठसाधनतानिरूपकत्वेन । न च साधनत्वस्य कार्यघटिततया
इष्टान्तर्भाव आवश्यक इति वाच्यं । साधनत्वमखण्डमतिरिक्तपदार्थ-
इत्यभिप्रायात् । वस्तुतस्तु 'साधनत्वमाद्यं' इष्टांशमपहाय साधनता-
घटकौभूततावत्पदार्थमाद्यं, 'विध्यर्थः' प्रत्येकं खण्डगो विध्यर्थः,
स्वर्गसाधनत्व-दुःखाभावसाधनत्ववाचनान्तगुरुधर्मस्य शक्यतावच्छेद-
कत्वंकल्पने वैशिष्ट्यांशे शक्तिकल्पने च गौरवादित्यर्थः, एवकार-
स्यलवदेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयस्वीकारात् संसर्गमर्यादया पर-
स्परवैशिष्ट्यलाभ इति भावः । 'यजेतेत्यनेनेति यजेतेत्यत्र प्रकृति-
प्रत्ययपदेनेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यः' कृतिसाध्यत्वं, 'साधनञ्च' साधनत्वं
अव्यवधानादित्य, 'बोधिते' स्मारिते, 'साधनस्येति कस्य साधनं
यागइत्याकाङ्क्षायां सत्यामित्यर्थः, 'साध्यत्वेनावगम्यत इति याग-

भादेव प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यनेन विरोधः, शब्दप्रयोज्यानुमानिकादिज्ञानादे-
रिति तदर्थः । क्वचित्तु 'सर्वेषामित्यस्य पूर्वं 'यत्त्विति न पाठः, 'तत्रेतिस्थाने
'किन्त्विति पाठः, तत्र विधिजन्यज्ञानजन्यं मानसादिज्ञानं प्रवर्तकमित्यत्रो-

नाकाङ्क्षा, कृतिसाध्यत्वेनैवोपस्थितेः। अतएव विश्वजि-
दादौ स्वर्ग एव साध्यत्वेन कल्प्यत इति। इष्टसाधन-
ताविधिपक्षेऽपि “तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां यो-
ऽश्वमेधेन यजते” इत्याद्यर्थवादे विधिवोध्येष्टसाधन-

निष्ठसाधनत्वनिरूपकत्वेनानुभूयते इत्यर्थे इत्येव तत्त्वं। ननु याग-
साधनं स्वर्गकाम इति यागस्यैव निरूपकतया साधनत्वेनाश्वयो-
ऽस्त्वित्यत आह, ‘न चेति, ‘साधनाकाङ्क्षा’ साधनत्वेनाश्वये आकाङ्क्षा,
‘कृतिसाध्यत्वेनैवेति कृतिसाध्यत्वप्रकारेणैव यागस्य शाब्दबोधे भाता-
दित्यर्थः, तथाच सुम्बिभक्त्यतिरिक्तस्यैव पदानामेकस्यार्थाभितार-
पदार्थाभितारस्यार्थान्तरान्वयबोधकत्वमन्युत्पन्नमिति न तदाश्व इति
भावः। इदमाप्यततः जानाति स्वपितीत्यादौ वर्तमानमाश्रय-
त्वधोरन्वयबोधस्य ज्ञानादौ तथा दर्शनात्, किन्तु विश्वर्षसाधनत्वं
प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयेवाश्वीयते न तु विशेषणतयेति व्युत्पत्तौर्वाग्यस्य
निरूपकतया न साधनत्वेऽश्वयः, अन्यथा तदापि यागस्यैष्टसाधनं
स्वर्गकाम इत्यश्वबोधस्य दुर्वारत्वात् इत्येव तत्त्वं। ‘अतएवेति य-
एव यागस्य साधनत्वेनाश्वये नाकाङ्क्षा अतएवेत्यर्थः, ‘स्वर्गं एवेति

प्रत्यक्षार्थं सर्वेषामित्यादि, क्षेत्रसाधनत्वार्थात् प्रतीयते, किन्तु तत्-
प्रतीतिनिष्कलेनैव वाच्यम्।

‘साधनत्वमात्रमित्यत्र भाष्यपदेनेष्टांशमात्रत्ववच्छेदः, न तु कृतिसाध्य-
त्वादेरपीति बोध्यं। ‘तस्येति सममित्याहारस्येत्यर्थः। न चेदुपपन्नं
यागस्य आश्रयसाध्यत्वये बाधोऽपीति प्रत्यक्षं। ‘अतएवेति उपपत्तिरसौ-

त्वस्यार्थवादादेवावगमात् । कुतो विधिकल्पनमिति चेत् । न । अविनाभावात्, तथाभूतसाधनत्वस्य

अथाहृतस्वर्गकामपदोपस्थापितस्वर्ग एवेत्यर्थः, साध्यत्वेन साधनता-
न्वितत्वेन, अचापीदं चिन्त्यं, स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदस्य समासनिविष्ट-
तया तदर्थेन सह विधिर्यसाधनत्वस्य कथमन्वयोनिराकाङ्गत्वादिति
परन्तु स्वर्गादिष्वपि प्रत्येकं खण्ड्यः शक्तिरित्येव शारं । 'इष्ट-
साधनताविधिपक्षेऽपीति न्यायनय इति श्रेयः, 'अपिशब्देन कृति-
साध्यत्वमात्रस्य विधिर्यत्वाभ्युपगमे तु सुतरां तन्नये विधिकल्पनम-
नर्थकं आख्यातमात्रस्यैव कृतिशक्ततया तदर्थकृतेः साध्यतासम्बन्धेन
प्रकृत्यर्थेऽन्वयादेव कृतिसाध्यत्वलाभसम्भवादिति सूचितं । भौमांसका-
नामाख्यातस्य व्यापारशक्ततया कृतिसाध्यत्वलाभार्थमेव विधिकल्पन-
मिति वदयं । 'अर्थवादे' अर्थवादस्थले, 'अर्थवादादेवेति, अत्र विधिर्यं
लटोऽनुशिष्टत्वादिति भावः । 'कुत इति हेतुप्रश्नः फलप्रश्नो वा,

न्यस्य साध्यत्वान्वयायोग्यत्वादेवेत्यर्थः, अत्रेदमनभिमतिवीजं इष्टसाधनता-
विधिपक्षे कामनादेः साध्यान्तरस्याप्यन्वयसम्भवात् स्वर्गान्वयनियमः । न
चान्यद्विपक्षितं कामना च न यागसाध्येययोग्यताज्ञानं तथान्वये इति
वाप्यं । कामनाविशेषो यागसाध्यः स्यादिति योग्यतासंशयसम्भवात्
स्वर्गान्वयेऽपि तत्संशय एव । ननु प्रवर्तकत्वतात्पर्येण हादन्यायानुपपत्त्यैव
तत्ताम इति चेत्, हन्तैवं सत एवेष्टसाधनत्वमेवाक्षिप्यता कृतं साधन-
त्वाद्येऽपि शक्येति भौमांसकः शङ्कते, 'इष्टेति, इष्टसाधनतामात्रविधिपक्षे
इदं बोध्यं, अन्यथा कृतिसाध्यत्वलाभायैव विधिकल्पनस्यावश्यकत्वादयं-
वादाच्च तद्येष्टसाधनत्वलाभः । तच्चिन्त्यं, अविनाभावमेव विदधोति, 'तथाभूते-

विधेयत्वव्याप्तत्वात्, व्यापकानुपलम्भवाधोद्वाराय वा प्रयोजनाभावान्न तत्कल्पनं तत्रेत्यप्याहुः ।

यत्त्विष्टसाधनत्वाभिधाने करणे लिङोऽनुशासनात् दर्श-पौर्यमासाभ्यामित्यनभिहिताधिकारविहिता तृ-
तीया न स्यादिति । तन्न । उपायतामात्राभिधा-

त्राद्ये आह, 'अविनेति, अविनाभावमेव दर्शयति,^(१) 'तथाभूतेति श्रौतेष्टसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्ये आह, 'व्यापकेति श्रौतेष्टसाधनत्व-
व्यापकं विधेयत्वं तच्चात्र नास्ति अतो नैष्टसाधनमिति व्यापकानु-
पलम्भनिवन्धनो यो बाधस्तदुद्द्वाराय वेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं बल-
वदनिष्टानुवन्धितत्वाभावेत्यपि बोध्यं । 'आहुरिति, बलवदनिष्टा-
ननुपलम्भित्वं न लाभ इति विधिकल्पनमावगच्छकमित्यहविदौ न-
मत्र बोध्यम् ।

वैयाकरणमतमाशङ्क्य दूषयति, 'यत्त्वित्यादिना, 'करण इति, 'लिङोऽनुशासनात्' लिङोऽनुशासनाभ्युपगमात्, प्रवर्त्तकज्ञानोत्पत्तये
यागनिष्टेष्टसाधनत्वस्य लिङाभिहितत्वे इत्यर्थः, 'उपायतेति लिङा
साधनतामात्राभिधानेऽपौर्यत्वर्थः, आख्यातेन कारणेऽभिहिते प्रपत्ते-

(१) विग्रहयतीति श० ।

ति । व्यापकत्वाच्च तथा यागिदित्ये ये मन्यन्ते तस्मत्तमाह, 'प्रयोगेति ।

'करण इति, इष्टसाधनत्वेन करणस्य यागादेः लिङाभिधानं ततो
ऽभेदान्वयधौरित्यभिमान, 'उपायतेति तज्ज्ञानमात्रादेव प्रवृत्तद्वयं
तथाचानभिहितकरणत्वाभिधानाय हतोयेत्यर्थः । ननुपायतेत्यापि करणस्य

नेऽपि तद्विशेषकरणत्वानभिधानात् । वस्तुतस्त्वभि-
हितान्वयलभ्यं यागेष्टसाधनत्वं इष्टसाधनत्वमात्रस्य
विध्यर्थत्वात्^(१) ।

तस्याख्यातेन कारकसङ्ख्यायामभिहितायां प्रथमेत्यर्थोऽवश्यं वाच्यः
कर्त्तादीनामाख्यातावाच्यत्वात् तथाच प्रकृते कथमभिहितत्वमाख्या-
तेन कारकसङ्ख्यानभिधानादित्याह,^(२) 'वस्तुत इति, 'अभिहिता-
न्वयलभ्यं' लिङ्पदप्रतिपाद्यं, 'यागेष्टसाधनत्वं' यागनिष्ठेष्टसाधनत्व-
मात्रं, न तु तद्गतसङ्ख्यापीति शेषः^(३) । तदेव कृत इत्याह,
'इष्टेति, 'विध्यर्थत्वात्' अत्र विधिप्रतिपाद्यत्वात्, सङ्ख्याभिधानेऽन-
न्वयाच्चेत्यपि बोध्यं । इदञ्च दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ करणत्वे
द्वितीया तस्य विध्यर्थकदेशे इष्टेऽन्वयः तथाच दर्श-पौर्णमासकरण-
केष्टसाधनं याग इत्यन्वयबोध इत्यभिमानेन । वस्तुतो धान्येन
धनवानित्यादिवदभेदे द्वितीया न तु करणतायां, दर्श-पौर्णमासा-
भिन्नो याग इष्टसाधनं इत्येवान्वयबोधः, एवमग्निष्टोमेन यजेते-
त्यादाविति बोध्यम्^(४) ।

(१) लिङ्पदत्वादिति क०, ख० ।

(२) प्रकृते इष्टसाधनतामात्रस्य विध्यर्थत्वेनाख्यातेन सङ्ख्यानभिधानादि-
त्याहेति घ० ।

(३) न तु कर्त्तादीनां व्याख्यातावाच्यत्वात् तद्गतसङ्ख्यापीति शेष इति ग० ।

(४) इति ध्येयमिति ग०, घ० ।

यागादेरभिधानात् अत्रभिहिताधिकारविहिता द्वितीया न स्यादेवेत्यहचे-
राह, 'वस्तुतस्त्विति, यागादेर्धातुभ्यस्तादन्त्यन्त्यस्य च शब्दार्थत्वात् के-

नव्यास्तु चिकीर्षाद्वारा ज्ञानस्य कृतौ हेतुता
चिकीर्षा च कृताविच्छा सनः प्रकृत्यर्थगोचरेच्छावाचि-
त्वात् पिपक्षादिवत् । न तु कृतिविययपाकादिवियये
कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाभिधायकत्वं^(१) याकादेः प्रकृ-
त्यनभिधेयत्वात् । न हि कृतिवाचकस्य तद्विययवाच-
कत्वं, करोतीत्युक्ते तद्विययसंश्रयात् । एवञ्च कृतावि-
च्छेष्टसाधनताज्ञानात् तत्साध्येष्टज्ञानाद्वा दृष्ट्यादौ तदा
कल्पनात् । यदा च कृताविच्छा तदा सैव चिकीर्षा
अन्यत्रेच्छामात्रं न तु कृतिसाध्यताज्ञानात् कृतौ कृति-
साध्यत्वाभावात् । अथ पाकं कृत्या साधयामीती-
च्छानुभवसिद्धा अनुभवापलापे उपेक्षणीयत्वापत्तेः,

सोन्दङ्गस्य पुनरपि मतं दर्शयति,^(१) 'नव्यास्त्विति, 'प्रकृत्यनभि-
धेयत्वात्' कृताविवर्तनभिधेयत्वात्, 'तद्विययसंश्रयादिति घटं पटं
वेति संश्रयादित्यर्थः । 'अनुभवसिद्धेति प्रकृत्यः पूर्वमतनुभवसिद्धे-

(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावाचित्वमिति ख० ।

(१) सोन्दङ्गस्य पुनरपि मतं दर्शयतीति ग०, सोन्दङ्गमतं विप्रियय वदि-
युक्त्य पुनरपि दर्शयतीति घ० ।

नापि रूपेण न विषया करणाभिधानमिति भावः । यदापि वाक्यान्तया तद-
भिधानमद्येव तथापि पदार्थतया तदभिधानं नेत्येवमभिहितत्वात् इति
कुष्ठमात्रविप्रियया अकुटं, एवञ्च त्रयोदश्याद्यन्तयोराश्रयवाच्यमिव एव

सा च कृतिसाध्यताज्ञानात्, सा च चिकीर्षापदा-
प्रतिपाद्यापि कृतिहेतुः समानविषयत्वात् न तु कृती-
च्छा कृतिहेतुः कृतिविषयाविषयत्वादिति चेत्, अस्ति
तावत्पाककृताविच्छा दृष्टीच्छावत्, अस्ति च कृतिसा-
ध्यत्वप्रकारिकेच्छा, याके तथापि कृतीच्छैव कृतिकारणं
लाघवात् न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा गौरवात् ।
धात्वर्थानुपरक्ते कृतिस्वरूपे इच्छैव नोदेतीति चेत्,

त्यर्थः, 'समानविषयत्वादिति कृतिसाध्यताख्यविषयताश्रयविषयक-
त्वादित्यर्थः, 'लाघवादिति, समानविश्लेषकत्वस्य चाप्रयोजकत्वादिति
भावः । 'धात्वर्थेति, तथाच धात्वर्थोपरक्तकृतावेव इच्छेति भावः ।

न्यय इति बोध्यं । न चेष्टसाधनत्वमित्यसाधनत्वत्वेन शक्यं वार्यं तच्चेष्टसा-
धनघटितं तदितरावृत्तित्वघटितत्वेति लाघवादियसाधनमेव तत्त्वेन शक्यम-
मेद एवान्वय इति वार्यं । प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयाद्युत्पत्तेः किञ्चेष्ट-
साधनस्य शक्यत्वे तद्वर्त्मोऽपि शक्य इत्यत्र मानाभावः । न हि यच्छक्यं
तद्वर्त्मोऽप्यवश्यं शक्य इति नियमः, शक्यागत्यापत्तेः शक्यस्यैवोपाधिविशेष-
स्यैकत्वे तदनुगमार्थमपि तदनुगममात् गवादिपदे तु व्यक्तेरनुगमार्थं
गोत्वादेः शक्यत्वं । न चैवं लिङ्पदान्निर्विकल्पकापत्तिः, उपाधिविशेषस्य
नानापदार्थघटितत्वेन सविकल्पमानविषयत्वात् । वस्तुतः सङ्ख्यानभिधानाभि-
धानं प्रयोजकं अन्यथा कर्तुरवाप्तत्वेनागमिहितत्वादेवदत्तं पञ्चतौत्यत्र प्रथमा
न स्यादेव लिङ्गा करणसङ्ख्यानमिधानात् द्वितीया स्यादेवेति तत्त्वं । प्रकृत-
मप्यधिज्ञाभिधानायाह, 'नद्यास्त्विति, तथाच कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं
चिकीर्षानवकाशानस्यैव तथात्वादिति भावः । 'लाघवादिति कृतिसाध्यत्व-

न । पाकादिदृष्टीसाधनताज्ञानात् पाककृताविच्छा-
ततः कृतिरित्यभ्युपगमात् । न चावगति-प्रवृत्त्योः
समानविषयत्वं उभयसिद्धं, तस्यैव विचार्यत्वात् । कथं
तर्हि पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छा, यथा वह्निसाध्यत्वेन
दृष्टसाधनतावगमात् वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा
तथा कृतिसाध्यत्वेन दृष्टसाधनत्वात् पाकस्य पाकं

‘अवगति-प्रवृत्त्योरिति कार्य-कारणभावापन्नयोरिष्टसाधनताज्ञान-
प्रवृत्त्योरित्यर्थः, ‘तस्येवेति तत्रैव विवादादित्यर्थः । ननु मासु
कृतिमाध्यत्वप्रकारकेच्छा प्रवृत्तिहेतुमयापि तादृशेच्छायां तत्र नये
को हेतुः किमिष्टसाधनताज्ञानमात्रं कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा
उभयं वेति^(१) सुहृद्भावेन पृच्छति, ‘कथं तर्हीति चेन्न हेतुना
तथाप्येत्यर्थः, उत्तरयति, ‘यथेति, ‘वह्निसाध्यत्वेन’ वह्निसाध्यपाक-
त्वावच्छेदेन, ‘कृतिमाध्यत्वेन’ कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेन, ‘दृष्टसाधन-

(१) पूर्वमनुभवविद्वेष्टसाधनताज्ञानं वा नम कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा
उभयं वेतीति घ० ।

प्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतौच्छात्वस्य कारणतावच्छेदकस्य कृत्वत्वरिति
भावः । ननु किं भिन्नविषयत्वात् कृतौच्छा न हेतुरित्यत आह, ‘न चेति, तथा
चोक्तत्वावगात् कृतौच्छेव हेतुरिति भावः । पृच्छति, ‘कथं तर्हीति, यदि
कृतिसाध्यताज्ञानं न विकीर्याहेतुरिति शेषः । उत्तरं, ‘यथेति, यथेति किं
कीर्षाया कृतिसाध्यताज्ञानमन्वयेति नयमवे न कृतिसाध्य कृतौच्छात्त्व-

कृत्वा साधयामीतीच्छा अन्यथा तत्तदुपायसाध्यत्वेन
इच्छा पाकादौ तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात्
स्यादित्यनन्तकारणकल्पना स्यात् । मम तूपायेच्छा-
यामिष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुः क्रियाद्वारा कृतेरि-
ष्टसाधनत्वज्ञाने क्रियाया अपीष्टसाधनत्वं विषयइति
कृतौच्छा भवन्तौ क्रियाविषयापि भवतीति ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नानां समानविषयतापि । अतएव पाकं चिकीर्ष-

त्वात्' इष्टसाधनत्वावगमात्, 'अन्येति यदि कृतिसाध्यताज्ञान-
मिष्टसाधनताज्ञानञ्च द्वयं हेतुरभ्युपेयते तदेत्यर्थः, 'उपायेच्छायां'
तद्वर्त्मप्रकारकोपायेच्छायां, 'इष्टसाधनताज्ञानमेवेति तद्वर्त्माविच्छेदे-
नेष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः । पूर्वं कार्य-कारणभावापन्नानां ज्ञान-
चिकीर्षा-प्रवृत्तीनां समानविशेष्यकत्वमसिद्धमित्युक्तं इदानीं तेषां
समानविशेष्यकत्वमुपपादयति, 'क्रियाद्वारेति, 'ज्ञानेच्छा-प्रयत्नाना-
मिति, कार्य-कारणभावापन्नानामिति शेषः, 'समानविषयतापि'
समानविशेष्यकतापि, 'पाकं चिकीर्षन्तीति सप्तम्यन्तं, 'विषयतया'

चिकीर्षाहेतुत्वाद्भोकारेण कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य तथाप्यप्रवर्तकत्वात् इष्ट-
साधनताज्ञानादेव तदुपपत्तेस्तथापि कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छाया प्रवर्तकत्वेऽपि
कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्तकं इष्टसाधनताज्ञानादेव तस्या अभ्युपपत्तेरिति
दर्शयितुं इदमुक्तमिति ध्येयं । समानविषयत्वेन हेतुत्वमभ्युपेत्याह, 'क्रियेति ।
'अतएवेति यत एव पाकोऽपि चिकीर्षाविषयः अतएवेत्यर्था, अन्यथा

तीति चिकीर्षाविषयतया पाकः प्रतीयते । यद्वा इच्छा-
विषयविषयतया पाकः प्रतीयते इति तस्य कर्मता
ग्रामं जिगमिषति श्चुं जिघांसतीत्यत्र ग्रामादे-
रिव, न हि ग्रामादाविच्छा, सिद्धत्वात् । अंतर-
भोगे सुखे च चिकीर्षा तदनुकुलकतेरिष्टहेतुत्वात्
अन्यथा कृतिसाध्यैष्टसाधनतापक्षे तच्चिकीर्षासाम-
व्यन्तरं कल्प्येत । एवञ्च सन्ध्यावन्दनं दुःखसाधना-

विशेष्यतया, 'प्रतीयते' द्वितीयातः प्रतीयते, 'इच्छाविषयविषयतया'
इच्छाविषयविशेष्यतया, 'तस्य' पाकपदस्य, 'कर्मता' द्वितीयाकता,
'जिगमिषतीति, अथ गमधातुर्ज्ञानार्थकः, 'जिघांसतीति, अथ
चनधातुर्देवार्थकः, 'न हीति, तथाच सन्ध्यावन्दनविषयार्थक-
धातुयोगे द्वितीयाया इच्छाविषयविशेष्यत्वमर्थ इति भावः । 'कृत-
येवेति यत एव कृतौष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षा अतएवेत्यर्थः, 'कृति-
साध्यैष्टसाधनतेति कृतिसाध्यत्वे कृतौष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षा-
हेतुत्वे इत्यर्थः । 'सन्ध्यावन्दनं' सन्ध्योपासनं, 'तत्साधनं' कृति-

कृतौरेवेष्टितत्वात् पाकस्य तदभावात् कर्मता न स्यादिति भावः । पाकस्येष्टा-
विषयत्वाभावेऽपि कर्मत्वमुपपादयति, 'यदेति इच्छाविषयः कृतिः तद्विषय-
तयेत्यर्थः, 'ग्रामादेरिति तत्रापोऽच्छाविषयसम्यग्दिविषयतवेव कर्मता-
मिदर्थः, 'सामव्यन्तरमिति, एतच्च धन्यते भोगे वेष्टा तत्र बोध्यम् । यदपि
सुखिरूपेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोः सुखैवैककथात्वं तच्च सामव्यन्तरं स्या-
दिति । लोकावहेदेऽपि कृतौष्टसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्तकमित्याह, 'इत्यर्थः,

वन्दनाभावरूपत्वेनेष्टं तत्साधनं कृतिरिति लिङ्गर्थः,
अन्यथा कृतिर्न कृतिसाध्या सन्ध्यावन्दनञ्च नेष्टसाध-
नमिति कस्य कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं विध्यर्थः
स्यात् । अतएवैकप्रत्ययाभिधेयत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गतया
विधिप्रत्ययाभिधेयेष्टसाधनत्वस्य कृतावेवान्वयो न प्रकृ-
त्यर्थे तथैव चिकीर्षाकारणज्ञानजनकत्वात् प्रकृत्यर्थस्य
च कृतौ विषयत्वेनान्वय इति ।

रितौति सन्ध्योपासनविषयककृतिः सन्ध्योपासनसाधनमित्यर्थः,
'लिङ्गर्थः' सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधौ लिङ्गर्थः, 'अन्यथा' कृति-
साध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वस्य लिङ्गर्थत्वे । नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ
विधेयचिकीर्षाप्रयोजकज्ञानजनकत्वानुपपत्तिः तत्र बाधकाभावेन
क्रियानिष्ठेष्टसाधनत्वस्यैव लिङ्गा बोधनात्, न तु कृतिनिष्ठेष्टसाध-
नाह, 'अतएवेति कृतौष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः, 'एक-
प्रत्ययेति, आख्यातसामान्यश्रवणा कृतेरपि विधिप्रत्ययोपस्थापितत्वा-
दिति भावः । 'अन्तरङ्गतया' स्वसम्बन्धितया, 'जनकत्वात्' जनकत्व-
निर्वाहात्, 'प्रकृत्यर्थस्येति यागादेरित्यर्थः । न चैवं प्रत्ययानां प्रकृ-
त्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्ग इति वाच्यं । कृतिस्वरूपस्वार्थ-

'नेष्टसाधनमिति, कान्दत्वे नित्यताद्यतेरिति भावः । अनु कृतौष्टसाधनता-
ज्ञानाद्यत्र इष्टित् प्रवर्त्ततेत्यत आह, 'प्रकृत्यर्थस्य चेति, तथाच सन्ध्यो-
पासनपान्नादिविषयककृतेरिष्टसाधनत्वावगममात्रान्यत्र प्रवर्त्तत इति भावः ।
यदा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमुपपादयति, 'प्रकृत्यर्थस्य चेति,

उच्यते । वह्निसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वेन वा न पाक-
स्यौदनसाधनता इत्युक्तं । कथं तर्हि वह्निना पाकं
साधयामीतीच्छा इति चेत्, न, इष्टसाधनत्वेन ज्ञाते
यत्र यत्साध्यत्वं ज्ञायते तत्र तत्साध्यत्वेनेच्छा भवतीति,
यथेष्टसाधनत्वेन ज्ञाते पाके वह्निसाध्यत्वज्ञानात्
वह्निना साधयामीतीच्छा एवं कृतिसाध्यत्वेनावगते
इष्टस्य साधनताज्ञानात् कृत्या साधयामीतीच्छा
तथाचेष्टसाधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च ज्ञाते कृतिसा-

मादायैव तादृशव्युत्पत्तिस्थितेः, न हि प्रकृत्यर्थाव्यवहितवैव पाक-
स्वायंबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः, पवतीत्यादौ वर्त्तमानत्वादेरपि
ज्ञातावनन्वयापत्तेः वर्त्तमानत्वाद्यतिरिक्तत्वेन स्वार्थविशेषणत्वे किमप-
राद्धमिष्टमाधनत्वातिरिक्तत्वविशेषणेनेति भावः । 'उच्यते इति
अत्र मयोच्यते इत्यर्थः, 'उक्तमिति, पाकत्वादिकमपेक्ष्य गौर-
वादिति भावः । 'कथं तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छेति पाठः
इष्टसाधनताज्ञानमात्रात् स्मादिति श्रेयः, तथा सति दृष्टार्थे
तादृगेच्छापत्तेरिति भावः । 'यथेति प्रसाधाङ्गको दृष्टान्तः, 'तथा-
चेति तदुक्तावच्छिन्नविशेष्येष्टसाधनताज्ञानात्तदुक्तावच्छिन्नविशेष-
ताक-कृतिसाध्यताज्ञानाच्च तदुक्तावच्छिन्नविशेष्यताक-कृतिसाध्यत-

इष्टसाधनत्वस्य कचिद्द्वारैवान्वय इति भावः । दृष्टान्तं दूषयन्नेव शार्ङ्गानिर्भ
दूषयति, 'वज्रोति, 'यथाचेति, एवं च कृतिसाध्यत्वमपि प्रवर्तकं विध्यर्थेति
भावः । नित्येऽप्यौष्टसाधनत्वमुपपादितमेव । नन्वस्य कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा

ध्यत्वप्रकारिकेच्छा न त्विष्टसाधनताज्ञानमात्रादिति ।

प्रकारकेच्छेत्यर्थः, 'न त्विति, अतो न वृष्ट्यादौ तथेच्छेति भावः ।
न च मास्तु तदुपायसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानं
पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छाहेतुर्गौरवात् तेन
रूपेणेष्टसाधनत्वविरहाच्च तथापि तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिप्रकार-
केष्टसाधनताज्ञानं पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छा-
हेतुरस्तु यत्प्रकारिका उपायेच्छा तत्प्रकारकमिष्टसाधनताज्ञानं
हेतुरिति सामान्यकार्य-कारणभावेनैवोपपत्त्या कार्य-कारणभाव-
साधवात् भवतु तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिना इच्छा तत्तदुपाय-
साध्यत्वप्रकारकज्ञानात् सादित्यनन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गादिति
वाच्यं । यत्त्व-तत्त्वयोरनुगतयोरभावात् तत्तदुपायसाध्यत्वान्तर्भावे-
नानन्तकार्य-कारणभावस्य तवाप्यावश्यकत्वात् तत्तदुपायसाध्यपा-
कत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं^(१) हेतुः किमिष्टसाधनपाकत्वादि-
धर्मितावच्छेदकतत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं हेतुः पाकत्वादि-
धर्मितावच्छेदक-तत्तदुपायसाध्यत्वेष्टसाधनलोभयप्रकारकज्ञानं वा
इत्यत्र विनिगमकाभावात् उद्देश्य-विधेयतावच्छेदकभेदेनानन्तकार्य-

(१) तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिधर्मितावच्छेदककेष्टसाधनताज्ञानमिति ग० ।

इति साध्यत्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं तथापि सा न इति हेतुः किन्तु साधवात्
इतोऽप्यैव सा च इतोऽष्टसाधनताज्ञानादेव उपपन्नेति इति साध्यताज्ञानं
न प्रवर्तनं इति हेतुष्विच्छोर्गानवकज्ञानस्यैव तथात्वादित्यत्र नयमते किमपि
नोत्तरमुक्तमिति चेत्, अत्राहुः, पाकादेरिष्टसाधनताज्ञानं विना तत्त्वते-
स्तद्विधासम्भवेन तत्प्रापमिश्रत्वे इष्टसाधनोभूतपाकजनिका इतिरिति

आचार्यास्तु प्रवर्तकमिष्टसाधनताज्ञानमेव सिद्धर्थ-

कारणभाववक्ष्यते पुनरधिकं दृष्टसाधनताज्ञानावच्छेदककोटि-
प्रविष्टत्वादवच्छेदकगौरवञ्च मम पाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यककृतिसाध-
नताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकेष्टानुरोधेन पाक-
त्वादिप्रकारकेष्टत्वेन पाकत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन कार्य-
कारणभावस्यावश्यकत्वात् ततश्चातिप्रसङ्गादिविरहादिति भावः ।
यद्यप्येतावता कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्य-
त्वप्रकारकेष्टत्वात् हेतुरिति यथैवैकं तच्च दूषणाभिधानेऽपि
साधवात् कृतौचैव कृतिकारणं न तु कृतिसाध्यताप्रकारकेष्टा
इत्यत्र न किमपि दूषणमभिहितं तथापि प्रथममेव मध्य दूषित-
त्वात् नात्र पुनर्दूषणाभिधानमिति मन्यम् ।

‘आचार्याः’ उदयनाचार्याः, ‘दृष्टसाधनताज्ञानमेव’ बलवद्-
निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमेव, ‘आप्ताभिप्राय इति आप्तत्वप्रका-
रकेष्टेत्यर्थः, आप्तत्वञ्च साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनकृतिविवक्षितं, अनेन
हेतुना बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वमनुमीयते चैत्यवन्दन-विष-

ज्ञान एव कृतिसाध्येष्टसाधनत्वयोः प्रत्ययान्वेनैव तद्वेतोरिति न्यायेन प्रसङ्गौ
सम्भवया न तत्कृतिसोपरेष्टसाधनत्वप्रामाण्येष्टा गौरवात् । न च
पाकजनिका कृतिरिति ज्ञानेऽपि पाकः कृतिसाध्य इति ज्ञानाज्ञान-
समानविविधेद्यतया तत्ताभादिति वक्षित्यं, उक्तसाधनेन कृतौष्टायाः प्रवर्त-
कत्वे सिद्धे तदुपपादकत्वेन तदुपार्थेनापेक्षायाः शुक्लत्वात् । वस्तुतस्तु समान-
प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया पाककृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपि पाक-
कृत्यसाध्य इति ज्ञानसम्भवात्तेन च प्रकृतिप्रविष्टत्वात् कृतिसाध्यताज्ञानं

स्वाप्ताभिप्रायो लाघवात् पाकं कुर्याः कुर्यामित्यत्र
विधिलिङः सम्बोध्य-स्वकर्तृकक्रियेच्छाभिधायकत्वेना-

भक्षणादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनत्वं ह्यविशिष्टं, भोज-
नादिनान्तरीयकजलताडनादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वसत्त्वं
साध्यत्वं विहाय साध्यत्वाख्यविषयत्वानुधावनं, भ्रमभिन्नत्वेनापि
इच्छा विशेषणीया तेन तादृशकृतिविषयत्वप्रकारकाद्यथार्थेच्छा-
मादाय चैत्यवन्दनादौ विषयभक्षणादौ च न व्यभिचारः, कृतौ
विध्ययांशयनये ॥ भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वमाप्तपदार्थः, जन्यत्वपदेन च
स्वाविषयककृत्यदारकजन्यताविशेषो ग्राह्यः, तेन नान्तरीयकजल-
ताडनादौ न व्यभिचारः । न च तादृशजन्यत्वं यागादावसिद्धमिति
वाच्यं । तत्र ये कृतौऽसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया यागादावसिद्ध-
त्वेऽपि क्षतिविरहात् द्वितीयेच्छा च पूर्ववत् भ्रमभिन्नत्वेन विशे-
षणीयेति भावः । 'लाघवादिति, तव निषेधविध्यनुपपत्त्या बलव-
दनिष्ठानुबन्धित्वेऽपि शक्तिः कल्पनीया मम ॥ तद्विरहालाघव-
मित्यपे स्वयमेव विवेचयिष्यते । ननु तवाप्तत्वप्रकारकत्वप्रवेशात् भ्रम-
भिन्नत्वप्रवेशाच्च गौरवमित्यरुचेराह, 'पाकमित्यादि त्वं पाकं कुर्याः
अहं पाकं कुर्यामित्यत्रेत्यर्थः, 'सम्बोध्य-स्वकर्तृकेति सम्बोध्यकर्तृका
आत्मकर्तृका च या क्रिया तद्गोचरेच्छाबोधकत्वेनेत्यर्थः, इच्छाविष-
यपाकानुकूलकृत्याश्रयत्वं इच्छाविषयपाकानुकूलकृत्याश्रयोऽहं इत्य-
न्वयबोधादिति भावः । सविषयवाचिधातुयोग्याख्यातसामान्यस्यैवा-
प्रवर्त्तकं, जनकज्ञानं विषटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव च तज्जन्या
क्षतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्चैव हेतुः, गौरवश्च प्रामाणिकमेव । 'लाघवादिति

**आ-प्रार्थनाशंसनादिलिङ्गे वक्तादीक्षाभिधायकत्वेन
लिङ्माचस्येक्षावाचकत्वकल्पनाच्च । इवञ्च स्वर्गकामो**

अपने निरुद्धसाधकिकलाविधिनेवायत्नलाभः, सं पचेरित्यादौ तु
इक्षाविषयपाकानुसूतमतिमांस्त्वमित्यप्यवोधः आख्यातमामान्य-
गत्या हातिलाभादिति ध्येयं । 'आग्रसेति, धनी भूयादित्यादौ बोध्यं ।
'वक्तादीक्षाभिधायकत्वेनेति, 'अभिधायकत्वेन' शक्तत्वेन, 'आदि-
पदात् एव इकादौ वकुरीक्षा बाधिता तच्च शिवकपुरुषेक्षापरि-
पक्षः, इदञ्च स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण प्रकृतिः इक्षालेनैव शक्तेः परन्तु
इक्षालेन वकुरिष्यैव बोध्यते नान्यस्य पुष्पदक्षदादिपदवद्बुद्ध्युत्पत्ति-
वैचित्यादित्यवधेयं । 'लिङ्माचस्येति, तद्दृष्टान्तेन^(१) लिङ्त्वेन
हेतुना लिङ्माचस्यैव इक्षावाचकत्वानुमानाच्चेत्यर्थः, तथाच प्रामा-
णिकं गौरवं न दोषायेति भावः । एतेनाप्तत्वं न शक्यत्वं इष्टसाधन-
त्वानुमितौ तस्यानुपयोगितया व्यर्थविशेषणत्वात् अनेनैव हेतुना
बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेऽनुमीयमाने भ्रान्त्या क्रियमाणे
चैत्यबन्धनादौ व्यभिचारप्रसङ्गात् न कस्यञ्च सचयेदित्यादौ निषे-
धविधिबाधप्रसङ्गाच्च । अतएव न भ्रमशून्यत्वं सर्वत्र ईश्वरमादायो-
पपत्तावपि निषेधविधिबाधात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च बलवदनिष्टाननु-
बन्धीष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च । न च प्रकृतक्रियागोच-

(१) आद्यादिलिङ्दृष्टान्तेनेति ग० ।

'अभिधायविधिपक्ष इत्यादिना वक्ष्यमानादित्यर्थः । भ्रान्त्यपत्तलविवेचने गौरवं-

यजेतेत्यस्य स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतया यागो याग-

रेष्टसाधनताप्रभावत्वं तत् तचेष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारवारकतया न व्यर्थमिति वाच्यं । तत्तत्क्रियान्तर्भावेनानन्तशक्त्वापत्त्या निषेध-
विध्यर्थवाधेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेऽपि पृथक्शक्त्वापत्त्या च साध-
वादिष्टसाधनत्वस्यैव शक्यत्वापत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वानु-
माने मधु-विषसम्पृक्कासभोजने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च । अतएव प्रकृत-
क्रियागोचर-बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताप्रभावत्वं तदि-
त्यपि परास्तं तत्तत्क्रियान्तर्भावेनामन्तशक्त्वापत्तेर्निषेधविधिस्थले-
ऽप्रसिद्धापत्तेरिति दूषणमप्यप्राप्तं ।

केचित्तु स्वेच्छाधीनभ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वमाप्तत्वपदार्थः, सा-
ध्यत्वञ्च जन्यत्वं, अनेन हेतुना इष्टसाधनत्वानुमाने भोजनादिना-
न्तरीयके जलताडनादौ तादृशकृतिसाध्यत्वप्रकारकायपार्थ्येच्छामा-
दाय चैत्यवन्दनादौ च व्यभिचारवारणाय स्वेच्छाधीनेति भ्रमान-
धीनेति च कृतिविशेषणं, स्वपदं प्रकृतक्रियापरमित्याहुः । तदसत्,
न कलञ्जमित्यादिनिषेधविधिस्थले तादृशकृतेरप्रसिद्धेः । न च
स्वेच्छाधीनत्वं न शक्तौ प्रवेशनीयं किन्तु इष्टसाधनत्वानुमाने कर्त्तव्ये
व्यभिचारवारणाय हेतौ स्वातन्त्र्येण तद्विशेषणमुपादेयमिति
वाच्यं । तथा सति भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यापि शक्तौ
प्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरभिप्रायमात्रस्यैव सम्भक्तत्वात् अययार्थेच्छा-
मादाय निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेरिति ।

‘स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतयेति विशेषणे द्वितीया साध्यतासम्ब-
मित्युपपादकत्तरमाह ‘पाकमिति, ‘यागो यागयज्ञो वेति मतभेदेन, तथाच

यत्रो वा आग्नेष्ट इत्यर्थः । ततो यो व्यापारः यस्य

न्नेन स्वर्गकामकृतिमानुयाग इत्यर्थः, आख्यातसामान्यशक्तिवत्त्व-
भ्यायाः कृतेरन्वयावश्यकत्वादिदमभिहितं, 'यागयत्रो वेति स्वर्ग-
कामस्य यागानुकूलो यज्ञ इत्यर्थः । इदञ्च कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य
हेतुज्ञानये, सर्वत्र वक्ष्यर्थः संसर्गः, (१) 'आग्नेष्ट इति आग्नेत्वप्रकारक-
भ्रमभिषेच्छाविषय इत्यर्थः, आग्नेत्वञ्च उक्तक्रमेण यथायुक्तं पाद्य ।
यद्यपि स्वर्गकामपदस्य प्रथमान्ततया तदर्थस्य कृतौ नान्वयसम्भवः
निराकाङ्क्षत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य शाब्दबोधे विग्रेयत्वादा-
ख्यातार्थमुख्यविग्रेयकत्वनिवृत्त्याच्च अन्यथा देवदत्तः पशतीत्या-
दावपि देवदत्तनिष्ठा पाकानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधापत्तेः,
तथाप्यत्रानुभववत्तादिसत्त्वस्यैव ध्युत्पत्तिः, अतएव दृष्टसाधनत्वादिश-
क्तिमतेऽपि प्राचीनाः स्वर्गकामेष्टसाधनं यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यश्च
इत्यन्वयबोधमङ्गीकुर्वन्तीति भावः । एतेनाख्यातोपस्थापकृतेर्विष-
यित्वानुकूलत्वान्यतरसम्बन्धेन धात्वर्थविग्रेयत्वमेव भाननियमात् कर्म
साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थविग्रेयत्वतया भानमित्यपि परास्तं, अथ विल-
क्षणव्युत्पत्तेः । 'यस्य कृतिसाध्यतयेति यस्य कृतिसाध्यत्वाख्यभ्रमान-
धीनकृतिविषयतारूपेण, 'आग्नेनेयते' भ्रमभिषेच्छाविषय इत्यर्थः,

(१) सर्वत्र यद्यर्थः कृतावन्वित इति ग० ।

'कृतिसाध्यतयेति न यत्नान्वयि, श्वमद्योऽपि बोध्यं । एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि
प्रकथमिति ध्येयं । ननु यत्त्वं तत्त्वं वा नानुगतमिति नानुमावयव आह, 'तथा-

कृतिसाध्यतया यद्वापारविषयकः प्रयत्नो वा यस्याप्ते-
नेष्यते स तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनमिति
व्याप्तिग्रहात् यागस्येष्टसाधनत्वमनुमिनोति । तथा
हि यागो मदिष्टसाधनं मत्प्रयत्नविषयतया आप्तेने-
ष्यमाणत्वात् यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतयेष्यमाणं

‘आप्तेनेति प्रकारे द्वतीया, आप्तपदं साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनकृति-
विषयत्वपरमिति स्फुटीकरणायाप्तेनेत्युक्तं, हेतुश्च साध्यत्वाख्यभ्र-
मानधीनयत्कृतिविषयत्वप्रकारकभ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वमेवेति बोध्यं,
एवं सर्वत्र । कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतानये आह, ‘यद्वापारेति,
‘यस्येति, भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वरूपेणेति शेषः, यागस्य याग-
यत्नस्य वा इष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वमि-
त्यर्थः, ‘यागो मदिष्टसाधनमिति यागो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे
सति मदिष्टसाधनमित्यर्थः, ‘मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमा-
नधीन-मत्कृतिविषयत्वरूपेणेत्यर्थः, ‘इष्यमाणत्वात्’ भ्रमभिन्नेच्छा-
विषयत्वात्, अत्र भ्रान्त्या तत्पुरुषक्रियमाणे चैत्यवन्दन-विषयभ्रमणादौ
व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनेति मत्कृतिविशेषणं, भोजनादि-
नान्तरीयकजघताङ्गनादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वलक्षणं साध्यत्वं
विहाय साध्यत्वाख्यविषयत्वानुधावनं, तादृशकृतिविषयत्वप्रकारका-
यथार्थेच्छामादाय चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमभिन्नेति

ह्येति । ‘कलभमक्षणमिति, सत्यन्तं उदासीने व्यभिचारवारणाय, मद-

मद्भोजनं मदिष्टसाधनं तथाचेदं तस्मात्तथा । एवं न
 कलञ्जं भक्षयेदित्यस्य मम कलञ्जभक्षणप्रयत्नो नाप्ते-
 ष्छाविषय इत्यर्थः । ततः कलञ्जभक्षणं मम बलवदनिष्ट-
 साधनं मदिष्टसाधनत्वे सत्यप्याप्तेन मत्प्रयत्नविषयतया
 अनिष्टमाणत्वात् यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतया
 अनिष्टमाणं मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनं मम बलवदनि-

ष्टाविशेषणं । न च साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनमस्तुतिविषयत्वादित्ये-
 वास्त्विति वाच्यं । भिन्नधर्मिकत्वेन धूमप्रागभावदवैधर्ष्यादिति ध्वेयं ।
 'मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमानधीन-मस्तुतिविषयतयेत्यर्थः ।
 'नाप्तेष्छाविषय इति नाप्तत्वप्रकारकभ्रमभिक्षेष्छाविषय इत्यर्थः,
 'मदिष्टसाधनत्वे सत्यपीति मदिष्टसाधनत्वे मस्तुतिसाध्यत्वे च सत्य-
 पीत्यर्थः, अथ च भागः प्रायशः प्रमाणान्तरादुपस्थित इति द्रष्टव्यं ।
 'आप्तेन मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमानधीन-मस्तुतिविषयल-
 क्षणेणाप्तेनेत्यर्थः, 'अनिष्टमाणत्वात्' भ्रमभिक्षेष्छाविषयत्वाभावात्,
 'मत्पित्रेति मत्पित्रापीत्यर्थः, तेन भ्रमानधीनमस्तुतिसाध्यत्वप्रका-
 रनेष्छाविषयत्वसामान्याभावो लभ्यते यथाश्रुते सामान्याभावस्य
 हेतौ अप्रवेशादसङ्गतेः । मन्वाज्ञादिलिङा इच्छात्वेन वक्तुरेवेष्छा
 बोध्यते स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ च विधिलिङा कसेष्छा बो-

नाप्तेन मदिष्टसाधनस्यापि मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्टमाणत्वाद्भिन्नार-
 ह्यत्वं उक्तं 'आप्तेनेति, अत्र यद्वैश्वरेष्छाविषयतया अप्रसिद्धिभयादाह,

* एसाधनं तथा चेदं तस्मात्तथा, स चातो वेदव्याख्याता^(१)
भगवानीश्वर एव । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नोपैति तं
प्रति विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे
प्रमाणं । न तर्हि लाघवं तात्पर्यगौरवादीश्वराद्यनन्त-
कल्पनादिति चेत्, न, लाघवादिनेच्छाबोधकत्वेन
लोके लिङः प्रमाणसिद्धत्वेन फलमुखगौरवस्यादोष-
त्वात् । न तु कर्तुरस्मरणं बाधकं प्रागेव निरासात्
तृप्तिकामनया विषभक्षणप्रवृत्तस्य विषभक्षणं तत्-
कृतिसाध्यतया नेश्वरेणेष्यते ततो विषभक्षणस्य ईश्व-

धनीयेत्यत आह, 'स चेति तादृगेच्छाश्रयस्येत्यर्थः, आप्तश्च प्रकृत-
वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान्, तथाचाचापि वक्तुरेवेच्छा बोध्यत-
इति भावः । ननु यन्मते वेदस्य वक्ता नास्ति तन्मते किं स्यादत-
आह, 'यस्त्विति, 'विधिरेवेति, वक्तृभिन्नस्येच्छाबोधने तस्य निरा-
काङ्क्षत्वादिति भावः । 'कर्तुः' वेदवक्तुः, 'अस्मरणं' मन्वादिस्मृत्या
अबोधनं, 'प्रागेवेति, "प्रतिमन्वन्तरक्षैषा श्रुतिरन्या विधीयते" ।
इत्यादि स्मृत्या कर्तृबोधनादिति भावः^(१) । 'तत्कृतिसाध्यतयेति

(१) वेदवक्तोति ग० ।

(१) कर्तृबोधनादित्यर्थ इति ख०, ग० ।

'मत्प्रयत्नविषयतयेति, ईश्वरस्य तत्प्रकारिका न तत्रेच्छेति भावः । तात्पर्य-
गौरवमेव विदुषोति 'ईश्वरइति इति प्रकाशः ।

आद्यहेतौ मत्प्रयत्नविषयतयेत्यस्य फलं दर्शयति, 'दृष्टोति, द्वितीयानु-

रेच्छाविषयत्वेऽपि न तेन व्यभिचारः । यद्वा यत्-
कामकृतिसाध्यत्वेन यो व्यापार आत्तेनेष्यते स तस्ये-
ष्टसाधनं विषयभक्षणश्च तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेन नैश्व-
रेच्छाविषयः मानाभावात् । अतएव न कलञ्जं
भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणं तृप्तिकामनया भक्षण-
प्रवृत्तस्य कृतिसाध्यत्वेनास्तेच्छाविषयो नेति तस्येश्वरे-

भ्रमानधीनतृप्तिसाध्यताव्यविषयत्वेत्यर्थः, एवं सर्वत्र साध्यत्वपदं
साध्यताव्यविषयतापरं । ननु स्वर्गादिदृष्टेषु स्वर्गादिसाधन-
ज्ञानसेव हेतुः न सिद्धत्वेन तच्च न वृत्तं इत्यरुचोराध,
'यदेति, 'यत्कामेति' यदर्थीत्यर्थः, अत्रापि 'भ्रमानधीनेति' कृति-
विशेषणं बोध्यं । 'तस्येष्टेति' तस्येष्टेत्यर्थः, 'तृप्तिकामकृतौति'
भ्रमानधीनतृप्त्यर्थिकृतौत्यर्थः, 'मानाभावात्' विषयबोधभावात्
इत्यरेच्छायाश्च अस्माच्चविषयकत्वनिषेधमादित्यर्थः, 'कृतिसाध्यत्वेन'
भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वेन, 'आत्तेच्छेति' भ्रमविषयेच्छेत्यर्थः । नन्वेवं

मानेऽपि तत्पक्षमाह 'अतएवेति, 'यत्तदिति, यथाच पातो यत्तदनिष्टा-
ननुबन्दीयसाधनमित्येव साध्यं, यतएव तद्वर्गसाधुपदर्शनं प्रागुक्तं संगच्छत-
इति भावः । अथेदमर्थमितिबोधं भ्रमेऽत्र तृप्तिकामकृते विषयतस्य तथापि
व्यभिचार एव तस्य तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेनेष्टरेच्छाविषयतात् । न चात्र
मानाभावः । वस्तुतस्तत्र वस्तुकृतिसाध्यत्वे तद्व्यपकारकतदिच्छाया वचनेष-
त्वादिच्छाया संकलप्रकारकतात्, यस्याया घटस्य घटत्वेन तदिच्छाविषयत्वे
किं मतं । न च वस्तवद्विष्टात्रवक्तव्यमपि लिङ्गविशेषणं, अमलतज्जताड-
नारौ तथापि व्यभिचारात् उक्तवत्या वस्यापि मत्तृप्तिसाध्यत्वेनेष्टरेच्छा-
विषयतात् तस्यानुमानिकताव्युपपत्तेरिव विधिवत्त्वात्तुयस्येति । न च

च्छाविषयत्वेऽपि विशिष्टनिषेध उपपद्यते, अभिप्राय-

कुतो लाघवमित्यतः पूर्वोक्तं लाघवमेव विवृणोति, 'अभिप्राय-
विधिपक्ष इति, अत्रेदमस्वरसवीजं तत्रयेऽपि भ्रमानधीनत्व-
भ्रमभिन्नत्वेच्छात्वादीनां प्रवेशादिपरीतमेव गौरवं आज्ञादिलिङ्-
दृष्टान्तेन लिङ्त्वेन हेतुना लिङ्मात्रस्यैव इच्छाशक्तत्वानुमाना-
प्रयोजकं श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिश्च श्येनस्य
बलवदनिष्टामनुबन्धित्वभ्रमाधीनकृतिसाध्यत्वनियमेन तत्र तादृश-
भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वस्य बाधितत्वादिति ।

अत्र नद्याः आप्तत्वप्रकारकत्वं भ्रमभिन्नत्वञ्च न प्रवेशनीयं
किन्तु इच्छात्वेन इच्छैव विध्यर्थः, इष्टसाधनत्वादौ च निरुद्धलक्षणा

प्रकारान्तरोपस्थितस्यैव तस्य लिङ्गविशेषणत्वं, कृतिसाध्यत्वस्याप्यशक्यत्वा-
पत्तेः तद्वदेव तस्यापि लिङ्गविशेषणत्वसम्भवात् । एतेन यद्वापारविषयः
प्रयत्नो यस्याप्तेनेष्यत इत्यादित्याप्तौ यमिचारो बोध्यः, एवञ्च भ्रमकृते
कलङ्कभक्षणे विशिष्टनिषेधानुपपत्तिरेव उक्तगत्या तस्यापि तत्कृतिसाध्य-
त्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वादिति दिक् ।

अन्ये ॥ अनुमितेर्थापकतावच्छेदकविषयकत्वादिवृत्तसाधनत्वप्रकारकानु-
मितावपि प्रवर्तकस्वर्गसाधनताज्ञानमितो न भवतीत्यस्वरसमाहः ।

विधिस्वनेकधा भिद्यते क्वचित् क्रियाविधिः यथोद्भिदर यजेतेति, क्वचित्
सम्बन्धविधिः, यथा यदाघेयोऽष्टाकपालो भवतीति, क्वचिद्विशिष्टविधिः
यथा न जीर्णमलवद्वासा खातकः स्यादिति, अत्र हि नानुयानेधित्ववत्
पर्युदासलक्षणया जीर्णमलवदन्यत्वविशिष्टवासोविधिरेवायं अनन्यगतिक-
त्वात् । न ह्यत्र जीर्णत्व-मलवत्त्वाभ्यां विशिष्टं वासो निषिध्यते, विशिष्ट-
वासोनिषेधस्य विशेष्यवासोनिषेधेऽप्युपपत्तेर्न प्रत्याप्यन्वयापत्तेरेकविशिष्ट-
स्योपादानापत्तेश्च । नाप्येकैकविशिष्टमेव निषिध्यते, वाक्यभेदापत्तेः, वि-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाखतुरीयखण्डे विधिवादः समाप्तः ।

पस्थापितस्य सापाजनकत्वस्यैव कलत्रमचण्डोऽभावबोधनात् अन्यथा
तत्प्राप्तासाध्यं दुर्वारमिति प्रागेवावेदितत्वात् । न च तथापि पाकं
न कुर्यात् पाकं न कुर्यामित्यादिलौकिकनिषेधसिद्धोऽप्राप्तासाध्या-
पत्तिरिति वाच्यं । तत्र सचक्षया सिद्धोपस्थापितायास्तत्तत्पुरुषेष्वा-
लेन वक्षिष्वाद्या एव विषयतया अभावबोधनात् । यद्वा तथेच्छाले-
नैव वक्षिष्वाद्यन्तेरभावो गत्ता बोध्यते अन्यत्र सिद्धोऽप्यपिताव-
च्छेदकावच्छिन्नाभावबोधकत्वनिश्चयेऽपि अथ युत्पत्तिवैचित्त्याभ्युप-
गमादिति शङ्कः ॥०॥

इति श्रीमयुराभाष-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाखतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादरहस्यम् सम्पूर्णम् ॥०॥

॥ तत्र शब्दः प्रवर्तते अन्वयव्यत्यात् वक्षिणिप्राधं प्रति धूमोऽग्नौति-
शब्दवत्, परिसङ्ख्यावान्तु नैवं तत्र मध्यमक्रियायाश्च पक्षव्यवस्थेय्ये प्रतीते-
ऽर्थादितरपक्षगन्तव्यो न क्षुदास्यते उत्तमगता वच समुच्चयसम्भवात् तथा-
चात्रान्यगताया अन्यपक्षगन्तव्यनिषेधोऽत्र वाक्यार्थः, यवश्च मत्त-पक्ष-
प्रदयोर्विरोधलक्षणा वेन पक्षेतरं पक्षगता न मत्ता इति वाक्यार्थः विद्यति,
तथापीपस्थितयदार्थपरिहारादादनुपस्थितपदार्थकल्पनादभावविधित्वाच्च नि-
यमापेक्षया दोषत्रयवती परिसङ्ख्यामन्यागतेति तच्चिन्त्य । यात्रगादिनन्य-
तत्तदर्थान्तेतरोपायक्षुदासस्थार्थवन्तत्वेऽपि छद्म्यादिभिर्वाज्येदिरहस्याप्रति-
भगन्यमत्ता नियमेऽपि निषेधस्यैव वाक्यार्थत्वोचितत्वात्, अन्यथा छद्म्यादिभि-
रह्येदेष सङ्गन्याज्यैक-तत्तन्मन्यक्षुदासमावादिति प्रकाशः ।

अथापूर्ववादः ।

अथ स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं

अथापूर्वज्ञादरहस्यं ।

प्रसङ्गादपूर्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यतां प्राभाकराभिमतं निराकर्तुं विचाराङ्गसंशयप्रयोजिकां विप्रतिपत्तिमादर्शयति, 'अथेत्यादिना, 'यदिधिः' यदिधिपदोपस्थापितार्थः, 'समभिव्याहृतक्रियान्वयीति एतदिधिसमभिव्याहृतधातूपस्थापितार्थान्वयी तदन्यान्वयी वेत्यर्थः, तदन्वयित्वञ्च तदिष्टेयकत्वावच्छिन्नशब्दबोधप्रकारताश्रयत्वं, अत्र विधिकोटिः विधेः कार्य्यत्वे शक्तिवादिनां नैयायिकानां तन्नये स्वर्गकामकृतिसाध्यो याग इत्यन्वयात्, निषेधकोटिस्तु कार्य्यत्वरूपेण-पूर्वं शक्तिवादिनां प्राभाकराणां तन्नये स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्य्यमिति यागविषयकार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्येव वान्वयबोधात् । अत्र विषयकत्वं जन्यत्वं, तच्च याग-कार्य्ययोः संसर्गः, कार्य्यत्वं कृति-साध्यत्वं, अपूर्वस्यापि कचिन्नवणादिना धातूपस्थापितत्वात् विधि-

प्रसङ्गादाह, 'अथेति, यद्यपि गुरुमते विधि' कार्य्यात्मा समभिव्याहृतक्रियान्वयेव तथापि कार्य्यत्वाश्रमुभयवादिसिद्धं लिङ्गार्थमादायैव विप्रति-

वा यदिधिः स समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी

समभिव्याहृतधातूपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ भिद्वसाधनं निषेध-
कोटौ बाध इति तद्वारणाय एतदिधिममभिव्याहृतेति धातु-
विशेषणं, तदन्यान्वयितश्च तदन्वयिभिन्नत्वं, यथाश्रुतस्य विरोधि-
कोटित्वाभावात् । इष्टसाधनत्वत्वादिना प्रत्येकरूपेण पक्षे द्वयो-
रसङ्गः इष्टसाधनताविधिपक्षे इष्टसाधनत्वस्यापि तत्र ये विध्यर्थ-
कार्यत्वमादतः पक्षे 'यदिधिरिति, इत्यञ्च यदिध्यर्थत्वेन द्वयोरनु-
गमासोक्तदोषः । 'इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं वेति तु स्वरूपकथनं न तु
तद्रूपेण पक्षे प्रवेगः, 'इष्टसाधनत्वमिति प्राभाकरैकदेशिमते,
'कार्यत्वं' इतिसाध्यत्वं । न च गुहनये कार्यस्य धर्मिणो विध्यर्थतया
कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव कुतो
विध्यर्थत्वमिति वाच्यं । कार्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि अवच्छेदकविधया
कार्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात् । वस्तुतस्तु तस्मिन् कृतिसाध्यत्वरूपं कार्यत्वं
न शक्यतावच्छेदकं, अपि तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रति-
योगित्वरूपं धर्मत्वरूपं वा लाघवात्, कृतिसाध्यत्वन्तु इयमेव शक्यं
लिङ्गमामान्यशक्यं वा पक्षेतेत्यादिसौक्तिकसत्त्वानुरोधात् । अन्वय-
बोधोऽपि यागविययकं कार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकः
कृतिसाध्ययागविययककार्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारको वेति
यथाश्रुतमेव साधु । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटिभिद्वे-
रुद्देश्यतया बलवदनिष्टाननुबन्धितस्य प्रकृत्यर्थान्वयमादाय नांशतः

प्रतिबोधा, इष्टसाधनत्वं विधिरिति न्यायमवेनाभ्युपगमवादेश वा बोध्यं ।

सिद्धसाधनं, न वा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्यतरचांशतः साध्य-
सिद्धिमादायार्थान्तरत्वं, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वेन च विध्यर्थो
विशेषणीयः तेन वर्त्तमानत्वादेः कालस्य सङ्ख्यायाश्च तादृशविधि-
प्रतिपाद्यत्वेऽपि न तच्च विधिकोटावंगतो बाधः, न वेष्टसाधनत्व-
त्वादौ विध्यर्थतावच्छेदकेऽंगतो बाधः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वस्य
प्रवृत्तिविशेष्यांशे प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वरूपत्वात् । यदा सङ्ख्या-
कालातिरिक्तत्वेन विध्यर्थोऽपि विशेषणीयः, विधिप्रत्ययत्वरूपस्य
विध्यर्थत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वादिष्टसाधनत्वत्वादौ नांगतो बाधः,
कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् प्रकृत्या नैतदसङ्गहः । निषेधसिद्धिस्तु पक्ष-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन उद्देशा नातो बलवदनिष्टाननुन्धित्वे-
ऽंगतो बाधः । प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वमात्रेण पक्षतार्था ओदन-
कामः पचेदित्यादिविध्यर्थे ओदनसाधनत्व-पाकमात्रविषयककृति-
साध्यत्वादौ विधिकोटावंगतो बाध इति, स्वर्गकामो यजेतेत्यादि-
स्यलौयतत्तद्विध्यर्थत्वेन पक्षतास्त्राभाय 'स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविति
विधिविशेषणमिति भावः ।

नयामु विज्ञातविधितत्त्वार्थस्तु तदन्वयिनं पृच्छति, 'अयेति,
न तु विप्रतिपत्तिपरोऽयं अन्यः, गुरुणा समं विधादे तु कार्यत्वं
विधिप्रत्ययप्रकृत्यावच्छेदकं न वेति विप्रतिपत्तिरूहनीया विधि-
कोटिः परेषां । न च विधिप्रत्ययप्रकृत्यत्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थ-
यागादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विवचितार्थमिद्वयार्थान्तरप्रसङ्ग-

यद्यप्यौपादानिकं साधनत्वादिकं परमते यागेऽन्वेयेव तथापि प्राथमिक-

वा, अत्र गुरुवः, नाहत्य क्रियाकार्यतया लिङ्ग बोध-

इति वाच्यं । धातुर्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदाभ्यवोधस्याव्युपपत्तयः ता-
दृशान्वयबोधामम्भवात् अन्यथा पूर्वोक्तविप्रतिपत्तावपि यागनिष्ठ-
कृतिसाध्यत्वस्य निरूपकतासम्भवेन विध्यर्थे कृतावस्थादपि नैया-
यिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थान्तरप्रसङ्गस्य दुष्परिवादितादिति प्राङ्ग-
रिति दिक् ।

‘अत्र गुरुव इति, ‘अत्र’ विप्रतिपत्तौ प्रत्ये वा, ‘नाहत्येति, ‘आहत्य’
साक्षात्, अपूर्वकार्यत्वात् अनुपपत्तिज्ञानद्वारा पद्यान्तु बोध्यत एवेति
भावः । ‘क्रिया’ यागादिः, ‘कार्यतया’ स्वर्गकामलुप्तिसाध्यतया । न
चेवं अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधमादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे
च बाध इति वाच्यं । तदन्वयित्वस्य शब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाध-
नादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिक-
बोधत्वेन शब्दत्वविरहात्, औपादानिकत्वस्य प्रत्यक्षत्वादिवदनुभव-
त्वव्याप्यो धर्मविशेषः तदवच्छिन्ने प्रति च औपानुपपत्तिज्ञान-
सचिवः शब्द एव पुनरनुमन्वीयमानो हेतुः अतएवानुपपत्तिज्ञान-
सचिवः शब्द एव पञ्चमप्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भावः^(१) ।

(१) न चैवमित्यादि इति भाव इत्यन्तं पाठं गणुस्तुते नास्ति ।

शब्दोपस्थितान्वयबोधस्तमभिप्रेत्येदं बोध्यं । ‘आहत्येति इष्टसाधनताज्ञा-
नात् प्राप्तिवार्थं । ‘सुगतेति स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य नियोज्यत्वेन योज्यत्व-
बोधस्तत्र योग्यताज्ञानविरहादित्यर्थः । कुत्र एवमित्यत आह, ‘कामनेति
विशेषध्यान्यवन्वयिनो विशेषकत्वव्युपपत्तिरित्यर्थः । न च कामनोपपत्त्य-

यितुं शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविर-
हात्, कामनाविशिष्टस्य हि ममेदं कार्यमिति बोद्धृत्वं

‘स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र यो विधिवाक्यनियोज्य-
स्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकौभूतस्य ज्ञानस्य विरहादित्यर्थः,
वक्ष्यमाणयुक्त्या यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेष्टसा-
धनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथमं तद्विरहादिति भावः । प्रयोजकज्ञान-
विरहमेवोपपादयति, ‘कामनाविशिष्टस्य हीति, ‘ममेदं कार्यमिति
यागविशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकेत्यर्थः, ‘बोद्धृत्वं’ शाब्दबोधो-
पयोगित्वं, तच्च कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन वक्ष्यमाण-

मेव, यकामस्याहत्तोपलक्ष्याभावात् विशेषणत्वे बाधकाभावाच्च । ननु कर्तृ-
त्वेनाधिकारित्वेन वा तदन्वयसम्भवे किं नियोज्यत्वेनेति चेत्, एतिसम-
वायित्वरूपस्य कर्तृत्वस्य स्वर्गरूपफलमाविविन्नक्षयस्याधिकारित्वस्य च का-
मनाश्लेषान्वयात् । न च कृतिक्रमकत्वेन कर्तृत्वेनान्वयोऽस्तु तच्च विशेषणौ-
भूतकामनायामपि अन्यथा बोद्धव्यत्वान्वयोऽपि कथमिति वाच्यं । न हि
न्यायनय इव, फलकामना गुह्यमतेऽपि साक्षात्प्रयत्नहेतुः, किन्तु ममेदं
कार्यमिति बोधद्वारेणस्यापि नियोज्यत्व एव विद्यामादिति वदन्ति ।

अन्ये तु शुचिविहितकालजीविते सति फलकामनावत्वमियोपायताज्ञान-
वत्त्वसाधिकारित्वं तच्च कामिनो यागे न सम्भवति तस्य क्षयिकत्वात् स्वर्गस्य
क्रमिकत्वात् । न च फलसाध्यलक्षणेनाधिकारित्वेनान्वयोऽस्त्विति वाच्यं ।
फलवत्त्वे ह्यधिकारिता तथा च तस्य क्रियान्वये सति प्रवृत्तौ सत्या फलवत्त्व-
मित्यन्योन्याश्रयात् । नापि कर्तृत्वेनान्वयः, तथा हि स्वर्गकाम इत्यादि-
वाक्यं तावत् इष्टाविषयत्वेन स्वर्गे बलवदित्यप्रतिपादकं । न चेदमन्यार्थं

नियोज्यत्वं, तत् कामनायास्तद्वोधोपयोगे सति भवति

क्रमेण कामनाया अपि तादृशशब्दबोधोपयोगित्वं सङ्गच्छते, कामना-
विशिष्टस्य तु तादृशबोधोपयोगित्वं समवायिकारणतया, 'नियोज्य-
त्वं' सकलप्रामाणिकमिद्विनियोज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं, 'तदिति
स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः, 'तद्वोधोपयोगे
सतीति तादृशकार्यताबोधोपयोगित्वे सतीत्यर्थः, विवेकान्वयिन एव
विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगि-

भवति, नेष्टं परनिष्पत्तये इति न्यायात्, किन्त्वित्यर्थतैवान्यस्य सर्वस्य
कामनायि तावत् काम्यार्थेव सा हि स्वर्गे' भवन्ती तत्साधने इष्टोपायता-
धियं तत् कार्यताधियं तन्नोत्पाद्याधिकारिणं तत्र प्रवर्धं स्वर्गमन्वयतीति,
एवं चागोऽप्युपायतया स्वर्गार्थं, एवं सहेतुभूतापूर्वविनियोज्यतया पुरुषोऽपि
स्वर्गार्थं एवेति न ह्यस कर्तृत्वेन क्रियायामन्वयं श्रुत्यादितस्वर्गसाधन्य-
मङ्गायते । तथा हि स्वर्गकामकर्तृको याग इत्यन्वये स्वर्गस्य कर्तृकोटि-
प्रवेशात् अन्वयार्थत्वप्राप्ते । ननु यनेतेत्यनेनोक्ता भावना सुज्ञेन प्रातिपादि-
कार्येणान्वीयते उभयाकाङ्क्षावशात् तदनुयायिनी लिङ्गका सङ्ख्यामि एक-
प्रत्ययोपाकृतात्, एवञ्चैकैव सङ्ख्या सृष्टिर्भ्यामभिधीयते इति शाब्द-
सामानाधिकरण्यं, तथाच भावनान्वयेन पुरुष कर्त्ता भवन्नन्वीयते यागे
एवञ्चाधिकारित्वेनान्वये अधिकारिणोऽन्वये प्रवर्त्तकत्वायोगः सत्कथमेव-
मिति चेत्, न, पश्चात् कर्त्तृत्वादिनाप्यन्वयस्याभ्युपगमेन सर्वस्योपपत्तेः ।
अथैकैकादशाद्ये तथैव सिद्धान्तितमिति वदन्ति । ननु विरक्तविनिय-
त्वमनुपस्थित कथमन्वयप्रकार इति चेत्, न, योग्यतावच्छेदकप्रकारेणोप-
स्थित एव इतरान्वय इति किमेतरत्ववत् तस्य योग्यतानन्तादेवोपस्थिते
संसर्गरूपतयैव तद्भावनमित्यप्याहुः । 'बोद्धृत्वमिति बोधजनकत्वमित्यर्थः ।

स च कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधात् कार्य्यता-
बोधे सति स्यात्, एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्ग-
कामनियोज्यान्वययोग्यता । न च कालान्तरभाविस्वर्गे
क्रिया साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दो

त्वासम्भवात् । न च रूपवति रस इत्यादिवत्कामना चोपलक्षणमिति
वाच्यं । विशेषणत्वसम्भावे उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वादिति भावः । 'स
चेति, कामनायासाद्बोधोपयोग्येत्यर्थः, 'कामनानन्तरं काम्य-
साधनताबोधादिति, 'कामनानन्तरं' कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं,
यः काम्यसाधनताबोधः कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति
यावत्, तस्मात् कार्य्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्य्यताबोधस्तदैव
स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात्, न हि कामनैव साक्षात्-
कार्य्यताबोधजनिका, असम्भवात् इत्यर्थः, अतः काम्यसाधनताज्ञानं
स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजक इति शेषः । 'स्वर्गकामेति स्वर्ग-
कामो यो नियोन्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकज्ञानमि-
त्यर्थः । नन्वेवं प्रथम वेदाद् यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तरं
तच्च स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्य्यत्वरूपेण विधेर-
पूर्वग्रहणेत्यत आह, 'न चेति, 'क्रिया' यागादिः, 'साक्षादिति

कामनाया साक्षात् तदबोधोपयोगे बाधात् तद्वारमाह, 'स चेति साक्षात्
जनकत्वबाधे द्वारानुपस्थित्या कामनाया तद्व्यहोऽसम्भवोक्त्यतो द्वारोप-
स्थितिर्वाप्या द्वारक्षेपसाधनताज्ञानं तदसम्भवे योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थ-
इत्यन्ये ।

बोधयितुमर्हति, आशुविनाशित्वात् परम्पराघटकानु-
पस्थितेश्च तृतीयप्रकाराभावाच्च । अन्यथा तमादाय

अथवहितपूर्वत्वमन्वेन कार्याधिकरणौभूतचणनिष्ठात्यन्ताभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकान्यथामिद्वानिरूपकधर्मवत्त्वं साक्षात्साधनत्व,
तादृशधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्यनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदका-
न्यथामिद्वानिरूपकधर्मवत्त्वं परम्परासाधनत्वमिति भावः । साक्षात्-
साधनत्वसावोधने हेतुमाह, 'आश्रिति यागादेरिच्छाविशेषरूपस्य
तृतीयचणवृत्तिध्वसप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः, परम्परासाधनत्वसावोधने
हेतुमाह, 'परम्परेति अथवहितपूर्वत्वमन्वेन स्वर्गविशेषाधिकर-
णौभूतचणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथामिद्वानिरूपक-
धर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदका-
न्यथामिद्वानिरूपकधर्मवत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यापूर्वस्यानुपस्थि-
तेरित्यर्थः । न चापूर्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विधायितया
तत एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्वस्य पृथगुपस्थित्या इति
वाच्यः । परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटकफलपर्यन्तस्त्रायित्या-
पारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन योग्यतात्वात् प्रथमं तज्ज्ञानं
विना तदन्वयबोधामशक्यमिति भावः । नन्वेतदुभयविलक्षणमेव
साधनत्वं बाधयित्यतीत्यत आह 'तृतीयेति, 'अन्वया' तृतीय

यद्यपि तन्मते औपनिषदिकं तत्र शब्दः, तथाप्युपादानसद्वृत्तप्रवृत्त्यन्य
तया शब्दाभ्युपगमादेव दुक्तः । 'स्वर्ग' इति शब्दात् स्वर्गसाधनताहमित्यर्थः,
अन्यथा क्रियातौल्ये दोषतौल्यादिष्ववधेयः । एतच्च काम्यसूत्रे, निर्ये चेष्ट
साधनताज्ञानं विनापि तन्मते कार्यताबुद्धेर्निर्गोचरान्वयसम्भवादित्यवधेयः ।

साधनत्वसम्भवात् कल्प्यमप्यपूर्वं न स्यात्, इष्टसाधन-
ताविधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः । कार्य्यताविधिपक्षे

प्रकारसत्वे, 'साधनत्वसम्भवादिति अपूर्वं विनापि यागस्य स्वर्ग-
साधनत्वसम्भवादित्यर्थः^(१) । 'कल्प्यमिति तव नयेऽप्यपूर्वकल्पना न
स्यादित्यर्थः, आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गसाधन-
त्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वयापूर्वकल्पनादिति भावः । नन्वेवं प्रथमं पर-
म्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधनत्वान्वयामम्भवेऽपि सामान्यतः
स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वयः स्यादित्यत आह, 'इष्टसाधनताविधिपक्ष-
इति सामान्यत इष्टसाधनत्वस्य विधिर्यत्वपक्षे इत्यर्थः, 'अनुपपत्ति-
रिति साक्षात्परम्परोदासीनेन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलपर्यन्त-
स्यायित्व-तादृश्यापारोपधायकत्वान्यतरवत्त्वस्य योग्यतात्वेन तज्ज्ञानं
विना सामान्यतोऽपि तत्साधनत्वान्वयामम्भवात् इति भावः । न च
साक्षात्परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाधनत्वमनुगतमेव दुर्व-
चमिति वाच्यं । स्वर्गत्वावच्छिन्नविजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तिताव-
च्छेदकान्यथाभिद्यनिरूपकधर्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात् । न चैवमव्यवधानां-
ग्रस्याप्रवेशात् स्वतो व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्णममतोऽपि
नियतपूर्वमतः कारणत्वापत्तिरिति वाच्यं । अन्यथाभिद्यनिरूपकत्व-
विशेषणेनैव तद्धारणात्, विजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वन्तु
यावत्तो विजातीयस्वर्गव्यक्रयः प्रत्येकं तत्पूर्ववर्णवृत्तिनिष्ठत्वं
विजातीयस्वर्गात्पत्त्यधिकरणनिष्ठत्वावच्छिन्नोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्ना-

(१) इति भाव इति ख० ।

अन्वयप्रकारतया साधनत्वं शब्दमिति फलतो न ।

भावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वमिति यावत्, एवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यं ।
कार्यत्वं कारणत्वस्यातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेणोदमित्यपि कथितं ।
ननु भवन्तीत्यपि विधिप्रत्ययात् कार्यत्वरूपेणपूर्वावगमेऽपि तस्य
स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथाच तावन्नाचज्ज्ञानात् कथं प्रवृत्त्यर्थमुत्तर-
कालं यागे परम्परया स्वर्गसाधनत्वावगमः परम्परासाधनत्वस्यापूर्व-
निष्ठसाधनताघटितत्वात् । न च कार्यवत्साक्षात्साधनत्वस्यापि
विधिर्यतया तस्य च समानपदोपपत्तयया कार्य एवान्वयादपूर्वस्य
स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं । तथापि कार्यमात्रस्य विधिर्यत-
पक्षेऽप्रतीकारादित्यत आह, 'कार्यताविधिपक्ष इति कार्यत्वमात्रस्य
विधिप्रवृत्तिनिमित्तत्वपक्षे इत्यर्थः, मात्रपदादिदृष्टसाधनत्वत्वमात्रस्य
अवच्छेदः, तेन सङ्ख्यादेर्विधिर्यतेऽपि न घटितः, कृतिसाधनत्वस्य इपक्
प्रकृत्यपक्षे तु कार्यत्वमात्रस्य विधिप्रकृत्यपक्षेऽपीत्यर्थः, मात्रपदा-
दिदृष्टसाधनत्वस्यवच्छेदः, 'अन्वयप्रकारतयेति कृतिसाधनत्वान्वयप्रयो-
जकरूपतयेत्यर्थः, 'साधनत्वं' पदानुपस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं, घटेन
जलमाहरेदित्यादौ अपदार्थस्यापि द्विद्वेतरत्वस्य मानवच्छाब्दमिति
भावः । यद्यपि अपूर्वं कृतिसाधनत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वय-
प्रयोजकरूपतया योग्यतात्वे शब्दबोधात् पूर्वमपूर्वं तज्ज्ञानमव-
भावि अपूर्वस्य शब्दबोधात् पूर्वमज्ञानात् तथापि परमये बोध-
नीयपदार्थे योग्यताज्ञानं न कारणं बोधनीयपदार्थस्यापूर्वत्वात्
किन्तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने कचित्तस्याज्ञानं तच्च प्रकृतोपि

कश्चिद्विशेषः । अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताहं
क्रियाकार्यतानिर्वाहकं लिङ्गाद्यर्थः । ननु* स्वजाती-
येऽन्वयदर्शनं योग्यता दृष्टञ्च घृतपानस्याशुविनाशिनः

सम्भवति कार्यत्वरूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकाम्यसाधनताज्ञा-
नमत्वादिति निगमः^(१) । स्वयमुपसंहरति, 'अतइति, 'स्वर्गसाधन-
ताहंमिति साक्षात् स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्यमित्यर्थः, 'क्रियाकार्य-
तानिर्वाहकमिति कार्योपस्थितेरिष्टसाधनताज्ञानं ततः कृतिरिति
प्रणाख्या क्रियायाः कृतिसाध्यतानिर्वाहकमित्यर्थः, 'लिङ्गाद्यर्थ इति,
आदिपदान्तव्यादिपरिग्रहः । 'सजातीयइति तत्सजातीये तत्-
सजातीयस्यान्वयदर्शनं संसर्गनिश्चयः तच्च तस्य योग्यता न त्वन्वय-
प्रयोजकरूपवत्त्वमित्यर्थः, तथाच सामान्यतः फलसाधनत्वस्यान्वये
निरुक्तान्यतरधर्मवत्त्वस्य योग्यतात्वाभावात् परम्पराघटकापूर्व्यानुप-
स्थितावपि प्रथमं सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण परम्परासाध-
नत्वस्यान्वयः स्यादिति भावः । ननु सजातीयेऽन्वयदर्शनमप्यत्र
नास्तौत्यत आह, 'दृष्टञ्चेति, 'पुष्टिहेतुत्वमिति काम्यसाधनत्वत्वरूपेण
पुष्टिहेतुत्वमित्यर्थः, आशुविनाशित्वे काम्यसाधनत्वमेव साजात्य-
मिति भावः । 'पदार्थतावच्छेदकेनेति अन्वयितावच्छेदकरूपे-
णेत्यर्थः, 'प्रकृते चेति अग्निष्टोमेनेत्यादौ अग्निष्टोमत्वावच्छिन्ने

(१) निगमं इति ख० ।

* 'नम्यति तथाच न योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थः, 'याद्येति यथा चेतत्

कालान्तरे पुष्टिहेतुत्वमिति चेत्, न, यथाकथञ्चित् साजात्यस्यायोग्येऽपि सत्त्वेन योग्यताया अव्यावर्तकत्वापत्तेः पदार्थतावच्छेदकेन साजात्यस्याद्यजातः ययः पिवतीत्यादौ प्रकृते चासम्भवात् तस्मादन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं साजात्यं । अतएव द्रवद्रव्यत्वं सेककरणत्वे प्रयोजकं इत्ययोग्योवह्निः, तदिहाशुविनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वे फलसमयपर्यन्तस्थायिव्यापारजनकत्वं प्रयोजकमतोऽपूर्वं विना साजात्यमेव न

स्वर्गसाधनत्वत्वावच्छिन्नस्यान्वयादर्शनादिति भावः । 'अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं साजात्यमिति' अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपं साजात्यमित्यर्थः, योग्यतेति शेषः । 'सेककरणत्वे' सेककरणत्वान्वये, यद्वर्धवत्तया ज्ञात एव यदन्यधीस्तद्वर्धवत्त्वमेव तदन्यप्रयोजकं भवति च द्रवद्रव्यत्ववत्तया ज्ञातएव सेककरणत्वधीरिति द्रवद्रव्यत्वं तदन्यप्रयोजकमिति भावः ।

केचित्तु तदन्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तत्त्वं द्रवद्रव्यत्वपदञ्च तद्विशेषपरमित्याहुः ।

'तदिहेति' तथाचेहेत्यर्थः, 'आशुविनाशिनः' थागस्य, 'फलजनकत्वे' स्वर्गजनकत्वान्वये, 'फलसमयेति' स्वर्गसमयेत्यर्थः, 'प्रयोजकमिति, साक्षात् स्वर्गसमयपर्यन्तस्थायित्वस्य बाधितत्वादिति भावः । 'अपूर्वं' विना अपूर्वज्ञानं विना, 'साजात्यमेवेति' स्वर्गसाधनत्वान्वय-
तथा व्याख्यात योग्यतालक्षणे । 'प्रकृते चेति, प्रथमं तज्ज्ञानस्यासम्भवादिति

गृह्यते घृतपानस्य तु वैद्यकोपस्थितधातुसाम्यमादाय
पुष्टिसाधनत्वयोग्यताज्ञानं विज्ञस्य । अथ बाधकप्रमा-
णाभावो योग्यता । न च साधनत्वमात्रे बाधकं,
साक्षात्तद्वाधेऽपि परम्परासाधनत्वमादाय तद्विश्रान्ति-
सम्भवात् । न च योग्यानुपलब्ध्या द्वारस्य बाधात्
परम्परासाधनत्वमपि बाधितं, संस्कारस्येव तस्य

यप्रयोजकरूपवत्त्वरूपं साजात्यमेवेत्यर्थः । नन्वेवं पुष्टिकामो घृतं
पिबेदित्यादौ आशुविनाशिनो घृतपानस्य कथं पुष्टिसाधनताज्ञानं
फलपर्यन्तस्यायित्व-तादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरवत्त्वज्ञानाभावादित्यत आह, 'घृतपानस्येति फलपर्यन्तस्यायिधातुसाम्यरूपव्यापार-
मादायेत्यर्थः, 'विज्ञस्येति, अविज्ञस्य न भवत्यन्वयधीर्भवति वा
घृतपानस्येव स्मिरत्वभ्रमादिति भावः । भ्रमस्यागृहीतासंसर्गकज्ञा-
नद्वयं विशिष्टज्ञानं वेत्यन्यदेतत् यथार्थतात्पर्यस्य शाब्दबुद्धिसा-
मान्यहेतुत्वाच्च तद्भ्रमान्नायोग्ये शाब्दधौरिति हृदयं । 'बाधक-
प्रमाणाभाव इति, तद्वर्गावच्छिन्ने तद्वर्गावच्छिन्नाभावप्रमाविरह-
इत्यर्थः, न त्वन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमिति भावः । 'साधनत्वमात्र इति,
यागत्वावच्छिन्ने स्वर्गसाधनत्वत्वावच्छिन्नाभावप्रमेत्यर्थः, 'साक्षात्त-
द्वाधेऽपि' साक्षात्साधनत्वस्याभावेऽपि, 'तद्विश्रान्तिसम्भवात् इति
स्वर्गसाधनत्वसत्त्वसम्भवादित्यर्थः । 'बाधात्' अभावनिश्चयात्, 'बा-
धितं' निश्चिताभावकं, 'संस्कारस्येव तस्येति संस्कारस्येवातीन्द्रि-
भावः । 'संस्कारस्येवेति, ययोग्यस्य योग्यानुपलब्ध्या बाधोऽशक्य इति

सम्भवात्, अन्यथा वाच्येऽप्यपूर्वं क्रिया कामिकत्वात्
न स्यात् काम्यासाधनत्वात् । न हि यदेवायं क्र-
तत्पश्चात् योग्यं, अयोग्यत्वे च निष्फलः प्रयासः । न
कामिकार्यमपूर्वं तदर्थिकायां च क्रियेति वाच्यं ।
यागे रागादित्यनेन विरोधात् । तथापि द्वारानुप-

पक्षे द्वारस्य सम्भवादित्यर्थः, तथाच योग्यानुपपत्त्या योग्यस्य
द्वाराभावनित्ययेऽपि न द्वारसामान्याभावनित्ययसम्भवइति भावः ।
'अन्यथा' यागे स्वर्गसाधनत्वसामान्यस्यैवाभावे, 'वाच्ये' वाच्येऽपि,
कचिन्नयैव पाठः, 'कामीति' स्वर्गकामेत्यर्थः, 'यदेव' क्रियास्वरूपः,
'अयोग्य' स्वर्गसाधन, 'पश्चात्' अपूर्ववाच्यत्वज्ञाने, 'योग्य' स्वर्ग
साधन, 'अयोग्यत्वे चेति' स्वर्गसाधनत्वे चेत्यर्थः, 'निष्फलः प्रयास-
इति' अपूर्ववाच्यताकल्पने घटवत् प्रयासः स निष्फल इत्यर्थः ।
'न चेति', 'कामिकार्ये' स्वर्गकामकार्यं, 'तदर्थिकायां' अपूर्वार्थि-
कायां, तथाच यागः स्वर्गसाधनमेव नेति भावः । 'यागे रागा-
दिति' यागे रागादङ्गे वैधीत्यनेन विरोधापत्तेरित्यर्थः, तस्य हि
रागः स्वर्गादिकलेष्ठा, स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यचिकीर्षा वा, तथा
यागे प्रवृत्तिः अङ्गे च विधिरपूर्वं तदर्थितया प्रवृत्तिः, अन्यथा
स्वर्गार्थितया अङ्गे प्रवृत्तौ यागवदङ्गस्य प्रधानतापत्तेरित्यर्थः इति
भावः । शङ्कते, 'तथापीति', 'किन्त्विति', विधेः सामान्यत इष्टसा-

भावः । 'अयोग्यत्वे' इति यागादिक्रियायाः अयोग्यत्वे तद्विधौ यजमानस्य
प्रयत्नो विफल इत्यर्थः, इत्यस्य तत्कार्यतानोधनाय प्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः ।
'न चेति' तथाच यागः स्वर्गसाधनमेव नेत्यर्थः । 'याग इति' रागः स्वर्गादि

गृह्यांया परम्परासाधनमिति ज्ञानं न भवेदिति चेत्,
पुष्टिं, किन्तु स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं साक्षात्पर-
णपरोदासीनं वस्तुगत्या परम्परासाधनत्वविषयकमुत्प-
द्यमानं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यम् । यदि च
साक्षात्परम्पराविशेषद्वयव्यतिरिक्तं सामान्यं नास्त्येव

धनत्वमात्रशक्तत्वादिति भावः । 'परम्परासाधनत्वेति साधनत्वत्वेन
परम्परासाधनत्वविषयकमित्यर्थः, 'अयोग्यतयेति अन्वयप्रयोजकरूप-
वत्त्वलक्षणभवनमतसिद्धयोग्यताज्ञानविरहेणेत्यर्थः । ननु साक्षात्सा-
धनत्व-परम्परासाधनत्वलाभ्यामतिरिक्तं साधनत्वमेव नास्तीत्यत-
आह, 'यदि चेति साक्षात्साधनत्व-परम्परासाधनत्वलाभ्यामतिरिक्तं यदि

प्रलेप्सा तया तत्साधने यागे प्रवृत्तेरङ्गे वैधौर्विधिरपूर्वं तदर्थितयाङ्गे प्रवृ-
त्तिरिति तदुक्तं तवैव विरोधादित्यर्थः, स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यचिकीर्षा
याग इत्यन्ये । ननु न्यायनये यद्यपूर्वार्थितयैवाग्रे प्रवृत्तिस्तदा प्रथमं तद-
नुपस्थितौ मूलत्वमङ्गविधे स्यात्, स्वर्गार्थितया चेत् तदा यागेनाविशेषात्
विनिगमनाविरहात् तदङ्गत्वे न स्यादिति चेत् न, स्वर्गान्वयाविशेषेऽपि
फलसमभित्याहारेण यत्र विधिवाक्यं प्रवर्तते तत्प्रधानमिति निर्णयादि-
त्येके । प्रथमं साधनत्वेनेष्टसाधनत्वेन वाङ्गविधिप्रवृत्तावपूर्वकल्पनोत्तरम-
पूर्वरूपेष्टसाधनताज्ञानादङ्गे प्रवृत्तिरित्यन्ये । तदुत्तरमेवाङ्गविधिप्रवृत्तिरि-
त्यप्याहुः । ननु विशेषविनाशकं सामान्यज्ञान कथमित्यत आह, 'वस्तु-
गयेति, विशेष्यमानमस्त्येव विशेषरूपेण भागनियमोऽसिद्ध अतएव घटत्वेन
नीलघटादेर्विशेषस्य भावादिति भावः । ननु नीलघटत्वाद्यतिरिक्तघटत्व-
वदुभयातिरिक्ततत्साधनत्वं नास्त्येवेत्यत आह, 'यदि चेति, 'योग्यमयोग्य-

तदा अननुगमः, किं वा विशेषयसि साक्षात्परम्पर्या-
वेति । न च यावद्विशेषबाधे तदाधितं, परम्परासाध-
नत्वेऽबाधादिति । मैवं । योग्यता हि स्वबाधकप्रमा-
विरहो वा सकलबाधकप्रमाविरहो वा, आद्ये वह्निना
सिञ्चतीत्यादौ स्वबाधकप्रमा-तद्विरहौ समयभेदेन
स्त इति तदेव योग्यमयोग्यञ्चेति प्राप्त, द्वितीये तु
योग्यानुपलब्ध्या तन्निश्चयोऽशक्यः परप्रमाया अयोग्य-
त्वात् । न च वार्त्थं सकलबाधकप्रमाविरहः स्वरूप-
सन्नेव प्रयोजक इति, अयोग्ये योग्यताभ्रमादन्वय-
बोधाभावप्रसङ्गात् अन्यस्य तत्र बाधकप्रमासत्त्वात् ।
अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेन बाधकप्रमाविरहो निश्चीयते

साधनत्वसामान्य नास्तीत्यर्थं, 'तदाननुगम इति, भवन्मतेऽपि
शक्यतावच्छेदकाननुगम इत्यर्थं (१) । 'किं वेति, धर्मितावच्छेदकै-
ककारभावादिति भावः । भ्रान्ताशङ्कां निराकरोति, 'न चेति,
'तदाधित' साधनत्वसामान्य बाधितः । 'परप्रमाया इति, अमुमानस्य
च सर्वत्र सर्वदा अनवतारादिति भावः । 'अयोग्य इति, भवन्मत-
इति शेषः, 'योग्यताभ्रमादिति निरुक्तयोग्यताभ्रमस्यैव सत्तादित्यर्थः,

(१) भौमासकैकदेशिना इष्टसाधनत्वेऽपि शक्तिस्वीकारादिति भावः ।

चेति । न च विरहपदमत्यन्ताभावपर, तन्निश्चयस्याशक्यत्वादिति भावः ।
'वाग्न्या इति । न च नित्य निर्दोषत्वेन वेदे तदनुमेय, तस्यैव प्रथमं दुर्घेय

इति चेत्, तर्हि प्राथमिकत्वात् सैव योग्यता । न च सा प्रकृते सम्भवतीत्युक्तं, किञ्चैकविशेषबाधे शाब्द-सामान्यज्ञानं तदितरविशेषप्रकारतानियतं छिद्रबाधे छिद्रेतरघटज्ञानवत् । न च द्वारानुपस्थित्या प्रकृते तथा घटते । एतेन यदुक्तं प्रशस्तरूपवान् चैव इत्यत्र गौर-श्यामविशेषानवगमेऽपि रूपमाधमवगम्यते तद्वत्

‘सैव’ अन्वयप्रयोजकरूपवत्तैव, ‘सम्भवति’ प्रथम ज्ञाता सम्भवति । ननु योग्यतायाः सश्रयसाधारण ज्ञान शाब्दधीकारण न तु निश्चयमात्रं तथाच स्व परसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य सर्वत्र निश्चेतुमशक्यत्वेऽपि न चतिरित्यस्वरसादाह, ‘किञ्चेति, ‘शाब्दसा-मान्यज्ञान’ सामान्यप्रकारकशाब्दसामयोजन्यज्ञान, यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते प्रकृते सामान्यप्रकारकत्वे विशेषप्रकारकत्वासम्भवात् । ‘द्वारानुपस्थित्येति, विध सामान्यत इष्टसाधनत्वस्यैव शक्यता-वच्छेदकत्वादिति भावः । इदमापातत छिद्रबाधे तदितरघटत्वेन घटविशेषधीवदेषापि साक्षाद्बाधे तदितरसाधनत्वत्वेन व्यापारानु-पस्थितावपि साधनत्वधीसम्भवान्नस्यापि विशेषधर्मत्वादिति ध्येयः । ‘गौर-श्यामेति, गौर-श्यामयोर्योविशेषो गौरत्व-श्यामत्वरूप, ‘रूप-मात्र’ रूपत्वः ।

त्वात् । वस्तुतः सर्वत्र तन्निश्चयासम्भवात् सा योग्यतेति भावः । ‘प्रसङ्गा-दिति, तन्मते यस्यसर्गाद्यहत्वेऽपि न्यायनयमभ्युपेत्योक्तः । ननु न योग्यता-सश्रयः शाब्दधीहेतु स्वरूपसती योग्यताप्रमा हेतुरित्यवचेराह, ‘किञ्चेति ।

विशेषानवगमेऽपि साधनत्वमात्रमिति तत्प्रत्युक्तं, तत्रै-
कविशेषत्राधाभावेनौदासीन्यसंभवात् ।

एतेन स्वर्गकामान्वयबलात् क्रियायाः फलसाधनत्वं
तदस्माच्च पटोः संस्कारस्येव स्थायित्वं कल्प्यतां किम-

भट्टैकदेशिमतं दूषयितुमाह, 'एतेनेति, 'स्वर्गकामान्वयेति
स्वर्गकामीयक्षितिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'पटोः संस्कारस्येवेति भवन्मते
पटोः संस्कारस्येवेत्यर्थः, तन्मतेऽनुभवस्यापि स्थायिकत्वनपेक्षोपपत्त्या
संस्कारकल्पनायां मानाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, सर्वस्य संस्कारस्य
फलसमयस्यायित्वाभावान् 'पटोरिति, पटुत्वं सतिफलोपहितत्वं,

सामान्यघटितविशेषद्वयमध्ये नियमोऽयं बोध्यः, 'क्षिप्तेतरत्वप्रकारकघटशान-
वदित्यर्थः, अत्रेदं चिन्त्यं यथा क्षिप्त्वाधे क्षिप्तेतरत्वेन घटधीक्षणा साक्षा-
त्त्वबाधे तदितरकारणत्वेन हारानुपस्थितावपि तद्धीरक्ष्य तस्यापि विशेष-
त्वात् । किञ्च परम्परासाधनत्वेनापि तद्धीरक्ष्य क्षिप्तेतरत्ववदुपयोग्यतावका-
देव तन्मते तदुपस्थितिसंभवात् । न च परम्पराघटकापूर्वस्य प्रागननुभवात्
नोपस्थितिरिति वाच्यं । न हि तन्मते अन्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिर-
न्वयबोधात् । अपूर्ववाच्यत्वेऽपि तदनन्वयप्रसङ्गात् कार्यत्वेन घटादेरेव
अक्षिप्यविषयत्वेन प्रदार्थस्मरणे तस्यैव विषयत्वात् तथाच परम्परासाधन-
त्वप्रकारकोपस्थितेर्वाच्यसमानप्रकारकत्वेन हेतुत्वात् । सा च न दुर्लभा
वाक्यार्थानुभवकाले च योग्यतानन्त्यात् परम्परात्वेनापूर्वमेव भासता, तथाच
किमपूर्ववाच्यतया । न च प्रदानव्यतया नोपस्थितिर्नाङ्गं, क्षिप्तेरोपस्थि-
तावपि तुल्यत्वादित्येति प्रकाशः ।

भट्टमतं विरह्यति, 'एतेनेति । संस्कारस्यापि न सर्वस्य तथात्वमत-

पूर्वेण सङ्कल्पविशेषस्य यागस्याग्रे प्रत्यक्षानुपलब्धि-
रात्मविशेषगुणानां प्रथमक्षण एव स्वविषयकप्रत्यक्ष-
जननस्वभावात् अस्तु, न चैवं क्रियान्तरमपि तथा,

‘स्थायित्वमिति फलपर्यन्तस्यास्थितमित्यर्थः । न च योग्यात्मविशेष-
गुणानां स्तोत्रोत्पन्नगुणनाशतया कथं यागादेरिच्छाविशेषरूपस्य
तावत्कालस्यास्थितमिति वाच्यं । स्वतस्यानुगतस्यैकस्याभावेन साध-
वात्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाश-नाशकभावात्तच्च स्वर्गव्यक्तेरेव नाशकत्वाभ्युप-
गमात् । न च तत्तद्व्यक्तित्वेन नाश-नाशकभावेऽपि तत्तत्क्षणोत्पन्न-
ज्ञानेच्छादिकं प्रति तत्तत्क्षणद्वितौयोयोक्षणस्तदुत्पन्नत्वेन नाशकत्वं
तथाच यागादिसमानकालीनज्ञानाद्यन्तरवद्वागादेराशुविनाशित-
मावश्यकमिति वाच्यं । एकस्मिन्नेव क्षणेऽनन्तक्षणसत्त्वेन विनिग-
मनाविरहादनन्तकार्य-कारणभावस्यावश्यकतया साधवेन तत्तद्व्य-
क्तित्वेनैव नाश-नाशकभावादिति भावः । नन्वेवं दिनान्तरेऽपि
यागस्य प्रत्यक्षापत्तिरत आह, ‘सङ्कल्पेति, ‘सङ्कल्पः’ इच्छा, ‘प्रथ-
मक्षण एवेति चतुर्थक्षणपूर्वक्षण एवेत्यर्थः, तेन विनश्यदवश्यप-
रामर्शादेरनुव्यवसाये न व्यभिचारः, अपेक्षाबुद्धेः क्षणवयावस्थापिते
तदितरत्वेनात्मविशेषगुणोविशेषणीयः, तेन विनश्यदवस्यतदनुव्यव-
साये न व्यभिचारः । ‘क्रियान्तरमपीति ज्ञान-देषादिकमपीत्यर्थः,

आह, ‘पटोरिति, ‘प्रथमक्षण एवेति उत्पन्नयिमक्षण एवेत्यर्थः, एतदपि
निर्विकल्पकानपेक्ष्यपक्षे ।

केचित्तु ‘प्रथमक्षण एवेत्यस्य द्वितीयक्ष्यान्यतरक्षण एवेत्यर्थः, तेनानु-
मित्यनन्तरं परामर्शानुव्यवसायसम्भव इत्याहुः ।

प्रमाणाभावात्, एवं लोकप्रसिद्धक्रियाकार्यत्वव्युत्पत्ति-
रपि भग्ना न भवतीति परास्तम् । स्वर्गसाधनतायोग्य-
तया स्वर्गकामान्वयः तदन्वये च स्थायित्वं इत्यन्यो-
न्याश्रयात् लोके धर्मिग्राहकमानेन क्रियायाः क्षणिक-
त्वनिश्चयाच्च ।

‘तथा’ बहुतरङ्गणवस्थापि, ‘लोकप्रसिद्धेति’ ओदनकामः पचेते-
त्यादिसौक्तिकविधिसंलब्धेति, ‘क्रियाकार्यत्वेति’ विधेरग्रहण-
क्रियानिष्ठकार्यताबोधकलभणीत्यर्थः, ‘स्वर्गसाधनतेति’ स्वर्गसाधनत्व-
रूपयोग्यतानिश्चये सतीत्यर्थः, ‘स्वर्गकामान्वयः’ स्वर्गकामीयकृतिमा-
भ्यामन्वयः, ‘स्थायित्वं’ स्थायित्वकल्पनं, स्थायित्वकल्पने च स्वर्ग-
साधनत्वनिश्चय इति श्रेयः, ‘लोके’ लोकस्थ, ‘धर्मिग्राहकमानेन’
प्रत्यक्षेण, ‘क्षणिकत्वनिश्चयाच्चेति’ इदानीं नाहं यजे इदानीं मम
यागोनष्ट इत्याद्यभावनिश्चयाच्चेत्यर्थः, अन्यथा घट-तज्ज्ञानादिरपि
नित्यत्वापत्तेरिति भावः । इदमुपलक्षणं धागादेशावत्कालस्थायित्वे
दिनान्तरेऽपि तत्प्रत्यक्षायत्तिर्दुर्ब्वारा, न हि सामयौघत्वे नियम-
सहस्रैरपि कार्योत्पत्तिर्वारयितुं शक्या, आत्माविशेषगुणस्थले तादृ-

मनु नान्योन्याश्रय यथा स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या सिद्धं कार्यं प्रकृतिस्तथा
तत एव धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन क्रियाया एव स्थायित्वं कल्प्यतामि-
त्येवाह, ‘लोके’ति क्रिया तावत् फलपर्यन्तो व्यापारः फलश्चावच्छेदकं तस्य
पत्रे. सत्यभ्रंश्च इति तस्माच्छोऽयं यन्वर्थः सिद्धः क्रियान्तरवदिति लोक-

ननु देवपूजार्थं यजिः, पूजा चाराधना गौर-

शनियमसत्त्वेऽपि गङ्गास्नानादिस्थले तादृशनियमे मानाभावेन^(१)
स्यायित्वासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं ।

तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, 'गौरवितेति गौरवितनिष्ठप्रीति-
हेतुक्रियेत्यर्थः । यद्यपि गौरवितत्वं न स्थापेक्षयोत्कर्षवत्त्वं, उत्कर्षस्य
गुण-कर्मगतजातिरूपतया^(२) द्रव्ये तदसम्भवात्, नापि स्वज्ञानापेक्ष-
योत्कृष्टधोमत्त्वं, मूर्खायां मातरि तदसम्भवात्, नापि स्वगुणापे-
क्षया उत्कृष्टगुणवत्त्वं, राग-देषाधर्मात्कथ्यैरपि तथात्वापत्तेः, नापि
स्वसुकृतापेक्षयोत्कृष्टसुकृतवत्त्वं, ऐन्द्रपदजनकसुकृतवति नीचेऽपि
तथात्वापत्तेः, स्वसुकृतापेक्षयापेक्षसुकृतवति मातृप्रभृतावध्याप्याप-
त्तेय । तथापि भक्तिविषयत्वं^(३) गौरवितत्वं, भक्तित्वञ्च प्रत्यक्षसिद्धो-

(१) स्वर्गकामो गङ्गाया स्नानादित्यादौ सर्वाङ्गोत्पन्नसंयोगादिरूपस्वाभा-
दिक्रियायाः स्यायित्वासम्भवादपूर्वकस्त्वभावा व्यावश्याकत्वाच्चेति भावः ।

(२) गुणगतजातिरूपतयेति ख० ।

(३) भक्तिविशेषविशेष्यत्वमिति ख० ।

सिद्धद्वयिकत्वायाः क्रियाया न सौम्यं कल्प्यते धर्मिण्याहकमानवाधादि-
त्यर्थं इत्याहुः । तथाच प्रमाणान्तरबाधे न धर्मिकल्पनापि व्यापसौ,
धन्यया प्रतीतध्वंसानामपि लोके तिरोभावमात्रकल्पने साह्यमतप्रवेश इति
भावः । एवमनुभवस्यापि स्यायित्वे संस्कारोऽपि न कल्पेत तथाच संस्कार-
स्येवेत्यप्युक्तं स्यादिति बोध्यं ।

तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, पिबन्धो दद्यात् सन्ध्यामुपासतेत्यादावपि

नौचविषयकमूहालम्बनव्यावृत्तः^(१) माभसत्तव्याधोजातिविशेषः, तद-
वच्छिन्नं प्रति कारणञ्च नानैव कार्यमाचवृत्तिजातेः कार्यताव-
च्छेदकतानियमस्याप्रयोजकतया तस्याः कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि
क्षतिविरहात् यथाकथञ्चिन्नदनुगतकारणस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च ।
ननु तथापि अग्निमाराधयेदित्यादावन्वयानुपपत्तिः । न चाग्निना
सह गौरवितस्याभेदेनान्वय इति वाच्यं । गौरवितस्य पदार्थैकदे-
शत्वात् श्लोकं पञ्चतीत्यादाविव क्रियाविशेषणतया भुङ्क्तेकलिङ्ग-
त्वापत्तेः । नापि गौरवितप्रौढावाधेयतया तदन्वयस्तस्याप्येकदेश-
त्वात् गौरवितधम्मन्धितया उपस्थितेत्येति चेत्, न, गौरवित-
प्रौढिहेतुक्रियारूपविशिष्टेऽग्नेः कर्मत्वेनान्वयात् । न चैवमग्नि-
निष्ठप्रौढेरेवाभ इति वाच्यं । धाल्यतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्व-
मिति कर्मविभक्त्येव तस्माभात् गौरवितादिषु खण्डगः श्रव्या
प्रौढावेव वा आधेयतया तदन्वयात् । न च तथापि कृष्णमुपासीते-
त्यादावगतिरेव भगवतः कृष्णस्य प्रौढेरेवाभादिति वाच्यं । तथापि
विषयितायाः कर्मविभक्त्यर्थत्वात् सा च गौरवितप्रौढिहेतुक्रियाया-
मेवान्वेति । न च भगवद्विषयकक्रियाया गौरवितनिष्ठप्रौढिहेतुत्वं
बाधितमिति^(२) वाच्यं । प्रौढिहेतुपदेन प्रौढिस्वरूपयोग्यस्य विव-
क्षितत्वात् इति भावः ।

(१) नौचविशेष्यकमूहालम्बनज्ञानव्यावृत्त इति ख० ।

(२) ईश्वरस्य गौरवितत्वेऽपि तन्निष्ठप्रौढेरेवाभात् अन्यगौरवितनिष्ठप्रौढे-
स्तादृशक्रियाया अत्रनक्तत्वादुबाधितत्वमिति भावः ।

वितप्रीतिहेतुः क्रिया, अतो देवताप्रीतिद्वारा यागस्य स्वर्गसाधनत्वं, प्रीतेः क्षणिकत्वेऽपि प्रीत्यनुभवजनित-संस्कारद्वारा ततसम्भवात् । अतएवाग्नेयादौ प्रीति-भागितया अग्नादेरुद्देश्यत्वमिति चेत्, न, यज् देव-पूजायां इति हि शाब्दिकस्मृतिः स्मृतित्वादेव न स्वतः प्रमाणं । न च यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वं स्वर्गस्य देवताप्रीतिसाध्यत्वे वा मानान्तरमस्ति । वस्तुतस्तु

नद्यास्तु भक्तिजन्यक्रिया आराधना कृष्णमुपासीतेत्यादौ च वैजस्य मन्त्रा इत्यादाविव विषयतया एकदेशे भक्तावेव कृष्णादे-रन्वयबोध इति प्राज्ञः ।

‘देवताप्रीतिद्वारेति, तथाच किमपूर्व्वेति भावः । ननु प्रीते’ सुखस्याशुविनाशितया कथं स्वर्गसाधनत्वमत आह, ‘प्रीतेरिति, ‘प्रीत्यनुभवजनितेति स्वलौकिकप्रत्यक्षद्वारा प्रीतिजनितेत्यर्थ’, ‘तत्-सम्भवात्’ प्रीते. स्वर्गसाधनत्वसम्भवात्, ‘आग्नेयादौ’ आग्नेयादि-यागस्यले, ‘प्रीतिभागितया’ तज्जन्यप्रीत्याश्रयतया, ‘शाब्दिकस्मृति’ शाब्दिकानामर्थवाद इत्यर्थ, ‘स्मृतित्वात्’ अर्थवादत्वात् । नन्वर्थ-वादत्वेऽपि महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्यमित्यरुचेराह. ‘वस्तुतस्त्विति, ननु विष्णुप्रीतिकामो विष्णुं ध्यायेदित्यादिश्रुतिरेव देवताचैतन्ये

स्यादित्याशङ्क्याह, ‘न चेति, न चाविगोतत्वादिविशेषितस्मृतित्वाद् वेदोऽनु-मेय इति वार्थं । अनुकूलतर्काभावादिति भावः । ‘यत्र चेति, न च यत्र

चेतने देवे मानमेव नास्ति यच्च च विष्णुप्रौतिकामा-
दिवादोऽस्ति तच्च विष्णुरेव प्रीतिः न तु विष्णोः
पदार्थलक्षणादोपात् विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषवाच-
कत्वं वेद एव कल्प्यते । न च देवपूजार्थयज्यन्वय-
बलात्तथा, अन्योन्याश्रयात् । नन्वेवं आग्नेयादीनां

मानमित्यत आह, 'चेतन इति, अतीन्द्रियप्रीतेरभावात् परकीय-
सुखस्यापराप्त्यसत्त्वादतः सुखसिद्धिर्देवताचेतन्यविरहे न सम्भव-
तीति भावः^(१) । 'यच्च चेति, विष्णोः प्रौतिकामसं ध्यायेत् प्रीयते
भगवान् हरिरित्यादिश्रुतौ च मानाभाव इति भावः । ननु
विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषबोधकत्वं क्वाप्यदृष्टमिति तत्र आह, 'विष्णु-
शब्दस्येति अन्यथा भवन्नयेऽपि विष्णौ प्रीतेर्बाधितत्वेन तन्निष्ठ-
प्रीतेः फलत्वासम्भवादिति भावः । 'देवपूजार्थेति स्वर्गकामोपजे-
तेत्यादौ देवपूजार्थकयजधातुना देवतानिष्ठगौरवितप्रीतिहेतु-
क्रियात्वेन बोधनादित्यर्थः, 'तथा' देवतायाश्चेतन्यं, 'अन्योन्याश्रया-
दिति यजधातोर्देवतानिष्ठप्रीतिहेतुक्रियाबोधकत्वसिद्धौ देवता-

(१) चेतन इत्यादि न सम्भवतीति भाव इत्यन्तं प्राठ कापुस्तके नास्ति ।

विष्णोरित्यस्ति तत्र का गतिः, तच्च मानामावादित्याहुः । न च वक्ष्य-
प्रोतिरित्यादौ का गतिः, तस्यापि प्रीतिविशेषवाचकत्वकल्पनात् । वस्तुत-
पूर्वे यानि देवताप्रीतिरित्यन्तराष्ट्रं विना कथं तन्निर्वाह्यं, तदनुभवश्रुति-
संस्कारस्य च सन्नयस्मृत्यादिना नाग्रे यथाभावप्रसङ्ग इति बोध्यं । 'अन्यो-

चैतन्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रया-
दित्यर्थः । इदमापाततः यज्धातोस्तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धौ देव-
तानिष्ठचैतन्यसिद्धेरनुपयोगात् महाजनपरिगृहीतशाब्दिकस्यतित-
एव तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धेः । किञ्च तन्नये चेतनस्य देवतात्वे
मानाभावेऽपि सहसाक्षादिशरीरिणमभ्युपगच्छत्येव तत्प्रतीतिरेव
व्यापारोऽस्तु । न च प्रीतेः सुखस्याशुविनाशित्वात् संस्कारस्य च
स्वध्वंस-स्मरणेतराजनकत्वनियमादिदमथयुक्तमिति वाच्यं । तादृश-
नियमे मानाभावात् । वस्तुतस्तु देवतायाश्चेतनत्वेऽपि सर्व्वं च देव-
तायाः प्रीतेर्न व्यापारत्वमभावः वैष्णवं चरुं निर्व्वपेदित्यादिविधि-
बोधितवैष्णवयागादौ सुवर्णदानादौ च तदसम्भवात् । न च
तत्रापि विष्णुप्रीतिरेव व्यापार इति वाच्यं । विष्णुनिष्ठप्रीते-
र्बाधितत्वात् । न च तथायाग्रेयादियागस्यत्वे आवश्यकाग्न्यादि-
प्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु किं तत्रापूर्व्वणेति वाच्यं । देवतानिष्ठप्रीतेः
स्वर्गव्यधिकरणत्वेन व्यापारत्वासम्भवात् एतत्पुरुषीययागजन्यदेव-
ताप्रीतितः पुरुषान्तरस्यापि स्वर्गप्रसङ्गात् तत्तत्पुरुषीयत्वान्तर्भा-
वेन कार्य्य-कारणभावेऽनन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गात् गौरवाच्च । अथ
देवतानिष्ठप्रीतिर्न व्यापारः किन्तु देवताविषयकस्वप्रीतिः, प्रीतित्या-
नुरक्तिः, एवं यत्र विष्णुप्रीतिकामादिवादोऽस्ति तत्रापि विष्णुविष-
यकप्रीतिरेवायं, अन्यथा विष्णुत्वादेः प्रीतिनिष्ठत्वे विष्णोः प्रीति-
कामः प्रीयते भगवान् हरिरित्यादिश्रुतेः सर्व्वमिद्धाया अपला-
पापत्तेरिति चेत्, न, यागादेः साक्षाद्देवताविषयकानुरागजन-
कत्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेनापूर्व्वदारैव कालान्तरे तज्जनकत्वस्य वक्तव्य-

तथा अपूर्वस्यावश्यकत्वात् कल्पत्वाविशेषेण विनिगमनाविरहेणा-
पूर्वसिद्धेर्दुर्वारत्वाच्च इत्येव दूषणमवसेयं ।

केचित्तु यागादिगोचरसंस्कार एवावश्यकत्वाद्यापारोऽस्तु किम-
पूर्वेण स च संस्कारो न स्मृतिनाश्रयतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नोऽपि तु
स्वर्गनाशः । न च संस्कारस्य विषयाजन्यतया यागादिगोचरसंस्कारस्य
कुतो यागादिष्वपारत्वमिति वाच्यं । यागादेः स्वगोचरलौकिक-
प्रत्यक्षद्वारा स्वविषयकसंस्कारजनकत्वसम्भवात् अतएवानुमित्यादिज-
नितपरकीययागादिगोचरसंस्कारवतो न स्वर्गात्पत्तिस्तस्य यागजन्य-
त्वाभावात् । न चैवं घटादिलौकिकप्रत्यक्षजन्यसंस्कारं प्रत्यपि घटादे-
र्जनकत्वापत्तिरिति वाच्यं । तत्र मानाभावात् अत्र तु साधनतर्कसह-
कृतस्वर्गसाधनत्वान्ययानुपपत्तेरेव मानत्वात् । अथैवं गङ्गास्नानादिस्थले
परकीयगङ्गास्नानादिलौकिकप्रत्यक्षजन्यतद्गोचरसंस्कारतोऽपि स्वर्गप्र-
सङ्गः कुष्ठाद्युपहतत्वचः अभ्यस्य च प्रत्यक्षासम्भवात्^(१) गङ्गाजलसंयोगात्
स्वर्गात्तुत्पत्तिप्रसङ्गयेति चेत्, तर्हि तत्रापूर्वस्यावश्यकत्वेऽपि यागादि-
स्थलेऽपूर्वं मानाभावात् अज्ञातयागादेरनभ्युपगमादित्याहुः ।

ननु फलसाधनत्वान्वये फलसमयस्यायिल-तादृशत्वापारोधापक-
त्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपालयाग-ऐन्द्र-दधियाग-ऐन्द्र-
पयोयागात्मकयागचयरूपस्य दर्शस्याग्नेयाष्टाकपालयाग-उपांशया-
गाग्नौसोमौघैकादशकपालयागात्मकयागचयरूपस्य पौर्णमासस्य चा-
वान्तरकलिकापूर्वचयं चयं विना षड्जन्येकपरमापूर्वजनकत्वम-
नुपपन्नं युगपदग्नेयादीनां सहानवस्थानादतो दर्श-पौर्णमासाभ्यां

(१) कुष्ठाद्युपहतत्वचा प्रत्यक्षासम्भवादिति म० ।

यस्यां क्षणिकत्वात् योग्यतानवगतौ परमापूर्वकारण-

यजेत स्वर्गकाम इत्यादिप्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्य-
थानुपपत्त्या तत्र परमापूर्वनाशकलिकापूर्वषट्कं कल्प्यते इति तव
सिद्धान्तो व्याहतः योग्यताज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं
परमापूर्वसाधनताज्ञानस्यैवासम्भवादित्याशङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'एवं'
साधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरवत्त्वस्य योग्यतान्ते, 'क्षणिकत्वादिति
आशुविनाशित्वादित्यर्थः, परम्पराघटकानुपस्थितेति शेषः ।
'कथमिति कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या
कलिकापूर्वकल्पनमित्यर्थः । यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि
परमापूर्वसाधनत्वावगमस्तदा परमापूर्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्या-
पि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्वस्यापि वाच्यतयेति भावः । न च
तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलि-
कापूर्वाणि न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात्
कलिकापूर्वापस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसाधनत्वावगमः
प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्यं मूकमेवेति वाच्यं । अपसिद्धान्तात्
आग्नेयाष्टाकपालो भवत्यमावास्यायामित्यादिप्रत्येकविधिवाक्यानां
दर्श-पौर्णमासस्वरूपमात्रबोधकतया कलिकापूर्वाबोधकत्वाच्चेति नि-
गम्यः । आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहिते कर्माणि यद्रूपेण फलस्य

न्याय्यादिति पूजार्थकयज्यन्वये सति देवताचैतन्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ च
पूजार्थकयज्यन्वय इत्यन्योन्याय्यादित्यर्थः । तुल्यन्यायतया शङ्कते, 'नन्विति,
आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावास्यायामैन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामित्यादयः
यदुत्पत्तिविधयः दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेति विधिवाक्यार्थोभूतप्रधानापूर्व

त्वानवगमे कथमपूर्वकल्पनेति चेत्, न, काम्ये अपूर्व-

काक्षान्तरभावित्वप्रतिसन्धान तद्रूपावच्छिन्नफलसाधनत्वान्वये तत्पर्यन्तस्यायिष्यापारोपधायकत्वं योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना कार्यत्वरूपेण परमापूर्वं बोध्यते तथाच कार्यत्वरूपेण तज्जनकता दृशादीनां शङ्का तत्र च परमापूर्वत्वरूपेण काक्षान्तरभावित्वप्रतिसन्धानेऽपि न कार्यत्वरूपेण काक्षान्तरभावित्वप्रतिसन्धानकार्यत्वावच्छिन्नस्य दृशाद्यव्यवहितवर्णेऽपि सम्भवादत् परमापूर्वसमयस्यायिष्यापारोपधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथम कार्यत्वरूपेण सामान्यतत्त्वाधनत्वपक्षे उत्तरकालस्य स्वर्गसमयस्यायिकार्यान्तराजनकस्य तादृशकार्यजनकत्वं परमापूर्वजनकतयैव पर्यवस्यति तत्र साक्षात् सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशित्वादत्, पवम्पराजनकत्वं तत्रावान्तरव्यापारं विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्वाणि कल्प्यन्ते स्वर्गस्य च देशान्तरभोग्यत्वेन काक्षान्तरभावित्वप्रतिसन्धानात्तत्पर्यन्तस्यायिष्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न तत्त्वाधनत्वपक्षसम्भव इति शुद्धाभिसन्ध्या समाधत्ते, 'काम्य इति दर्मे-पौर्णमाशाभ्यां चवेत स्वर्गकाम इति काम्यविधावित्यर्थः, 'अपूर्ववाच्यत्वस्थितादिति कार्यत्वरूपेण परमापूर्ववा-

प्रति दधिदोमादीनां साधनत्वं बोधयन्ति, तेषां तत्त्वाधनत्वे तद्विपूर्वाद्यस्य यदुत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यन्ते, एवञ्च सर्वत्र प्रधानोभूतमपूर्वं वाच्यं । उक्त्यपूर्वाणि कल्प्यानीति तत्सिद्धान्तं च न स्यात् क्रमिकप्रधानापूर्वं प्रति धातिकागमाग्नेयादिकर्मणामयोग्यतया साधनत्वपक्षसम्भवादित्यर्थः । 'काम्य इति, पञ्चस्रोत्ररागगोचरतया तत्पूरयत्तम कलिकापूर्वबोधक-

वाच्यत्वस्थितौ आग्नेयादौ तद्वारा साधनत्वस्य योग्य-
तासम्भवात् न तु प्रथमं ।

च्यत्वस्थितावेवेत्यर्थः, 'तद्वारा साधनत्वस्थेति परमापूर्वद्वारा साधनत्व-
स्थेत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेणान्वये इति शेषः । 'योग्यतास-
म्भवात्' योग्यताज्ञानसम्भवात्, 'न तु प्रथममिति न तु परमापूर्व-

काम्यप्रधानविधिरेव, तथाच प्रथमप्रवृत्तात् तस्मात् अपूर्वे प्रतीते अपूर्व-
द्वारैव स्वर्गं प्रति यागस्येव नियोगं प्रति आग्नेयादीनां कारयतास्त्विति
प्रतीतावेवाग्नेयादीनां नियोगसाधनताधीरुदेति, तावत्पर्यन्तस्यापिथापार-
वत्त्वरूपयोग्यतायां ज्ञानात् न तु प्रथममुत्पत्तिविधिप्रवृत्तिरिति भाव-
इत्याहुः तच्चिन्त्यं, न हि स्वं प्रति स्वं साधनं, तथाच तद्वारौभूतापूर्वा-
नुपस्थितौ परमापूर्वकारयताबोधे कथं योग्यताज्ञानं, कथं वा साक्षात्-
साधनताबाधे परम्परासाधनत्वप्रकारकधी । न च तज्ज्ञातीयपरमापू-
र्वोपस्थितौ स्यापिथापारवत्त्वरूपयोग्यतानिश्चयसम्भव इति वाच्यं । तज्ज्ञा-
तीयसंस्काराद्युपस्थितानुक्तयोग्यतानिश्चयसम्भवे प्रधानापूर्वस्यापि वाच्यता-
नापत्तेः । तन्न तज्ज्ञातीयमिति चेत्, न, सर्वथा साक्षात्कृत्यं प्रवृत्तेऽप्यसम्भ-
वात् गुणत्वादिना साक्षात्कृत्यस्य तत्रापि सम्भवात् प्रवृत्ते तन्न योग्यताघटक-
मिति तुल्यमिति । अथाहुः देहान्तरोपमोग्यस्वर्गे आमुविनाशिक्रियायां
साक्षात् साधनताबाधे युक्तस्तत्र योग्यताज्ञानविरहः, प्रवृत्ते च परमापूर्व-
प्रति साक्षादपि तस्य हेतुत्वसम्भवे योग्यताज्ञानसम्भवः । न च योग्यपद्या-
भावात् न तथा, अतिगमिरनेकैरेकदा क्रियमाणायां योग्यपद्यस्यापि सम्भ-
वात्, अथैव च यस्यामेककर्तृकत्वप्रतिसन्धाने अपिमायिमनाशादनुपपत्त्या
प्रथममट्हीतसाधनतानिर्वाहार्थमुत्पद्यपूर्वं कथ्यत इति, तदिदमुक्तं 'तद्वा-
रेति सत्प्रतीतेत्यर्थः ।

वाच्यत्वं विनेत्यर्थः, स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रति-
सम्भानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्य यो-
ग्यतात्वात् कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्यन्त-
स्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्यत्वावच्छिन्नस्य काला-
न्तरभावित्वप्रतिसम्भानादित्यभिप्रेतम् । एतच्चापाततः स्वर्गस्य का-
लान्तरभावित्वप्रतिसम्भाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रतिसम्भाने वा स्वर्ग-
साधनत्वान्वयेऽप्यपूर्वोपस्थितिं विना योग्यताज्ञानसम्भवात् ।

केचित्तु द्रष्टृ-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र विधिप्रत्य-
यस्य कार्यत्वरूपेणापूर्वसामान्य एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्यत्वरूपेण
कलिकापूर्वसाधनत्वावगमस्ततः कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्वाव-
गमः न तु प्रथममेव परमापूर्वसाधनत्वावगमः । न च प्रथमं कार्य-
त्वरूपेण कलिकापूर्वसाधनत्वावगमेऽपि तत्र परमापूर्वपर्यन्तस्थायित्वं
न गृहीतमिति वाच्यं । द्वितीयबोधे परमापूर्वं स्वर्गपर्यन्तस्थायि-
त्ववत् प्रथमबोधे कलिकापूर्वं स्वर्गपर्यन्तस्थायिव्यापारसमयस्थायि-
त्वमनेऽपि बाधकाभावादिति समाधत्ते, 'काम्य इति द्रष्टृ-पौर्ण-
मासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति काम्यविधावित्यर्थः, 'अपूर्ववाच्य-
त्वस्थिताविति कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वस्यपि वाच्यत्वस्थितावित्यर्थः,
'तद्वारा साधनत्वस्येति कलिकापूर्वद्वारा परमापूर्वसाधनत्वस्येत्यर्थः,
अन्वय इति शेषः, 'योग्यतासम्भवात्' प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्,
'न तु प्रथममिति, परमापूर्वसाधनत्वावगम इति शेषः । न चैवं
प्रतीतपरमापूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्वार्थां कस्यत्वमिति
सिद्धान्तस्थाधात इति वाच्यं । प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसा-

धनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्वाणामेव प्रथमान्वयबोधविषयत्वं
इत्येव तदर्थान् इति भाव इत्याहुः ।

ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्वं स्वर्गे च दर्श-पौर्णमासयोरुभयोः
केन रूपेण जनकत्वमिति चेत्, उच्यते, दर्श-पौर्णमासोभयसाधार-
णेन दर्शल-पौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशेषेण विजातीयपूर्वं
विजातीयस्वर्गश्च प्रति जनकत्वं विजातीयपूर्वजनकतावच्छेदकतयैव
तदैजात्यसिद्धिः । न च दण्ड-चक्रन्यायेन दर्शल-पौर्णमासत्वाभ्यामेव
जनकत्वमस्तु केवलदर्शान् केवलपौर्णमासाद्वा फलानुत्पादस्य परस्पर-
व्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्य । कार्य-कारणभावद्वयकल्पने गौ-
रवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकतापर्यन्तस्य विध्वर्थत्वाभावात् । न च
तथापि दर्शत्वादिप्रत्येकधर्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्य-
कारणभावत्रयमावश्यकमिति वाच्यं । केवलदर्शान् केवलपौर्णमासाश्च
फलोत्पादस्य वारणाय कार्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव
विनिगमकत्वात् । यदि च पौर्णमास विना कृते दर्शं दर्शलस्य दर्शं
विना कृते च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते
किन्तु दर्शपूर्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं पौर्णमासोत्तरकृत-
एव दर्शं दर्शलमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शल-पौर्णमासत्वाभ्यामेव
जनकत्वं न तु व्यापकजात्या अतिरिक्तजातिकल्पने गौरवात्
अतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेण
कार्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात् । अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते
दर्श एव दर्शलं तदा दर्शलत्वेनैव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतु-
तया । न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति

वाच्यं । केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं दर्शात्पाद-
 प्राक्काष्ठ एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनिगमकत्वादिति चेत्,
 न, दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि
 हेतुत्वबोधनात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य
 पौर्णमासावृत्तित्वात् । एतेन पयोधागात्मकदर्शचरमयागस्यैव पयो-
 द्यागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरस्तं । दर्श-पौर्णमासत्वाक्रान्तानामन्ये-
 धामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात् । अयोभयमाधारणवैजात्येन
 हेतुतापत्ते जातेरव्यासव्यवृत्तितया आग्नेयादियागपदस्यैव एव
 आग्नेयादियत्किञ्चिद्व्यागानन्तरं परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः कारण-
 भावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्वात् एवं दर्शत्व-पौर्णमास-
 त्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि^(१) पौर्णमासानन्तरं दर्शान्तर्गततया
 यत्किञ्चिद्व्यागे कृते एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेत्, न,
 परमापूर्वं अति व्यापारीभूतानां कलिकापूर्वपदानामपि तत्तद्रूपेण
 दण्ड-चक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्वपदानां सम्बद्धतया वा तदभावा-
 दैव तत्र परमापूर्वानुत्पादात् । ननु तथापि दर्श-पौर्णमासस्यैव
 कियन्त्यपूर्वाणीति चेदत्र प्राञ्चः, प्रथमतः पौर्णमासत्रयेण प्रत्येकं
 कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते एवं दर्शत्र-
 येणापि प्रत्येकं कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं
 जन्यते ततश्चाभ्यां परमापूर्वाभ्यां चरमं परमापूर्वान्तरं जन्यते
 इति न चापूर्वाणीत्याहुः ।

(१) दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यां हेतुत्वपक्षेऽपीति ग० ।

नव्यास्तु मध्यमपरमापूर्वदये मानाभावात् षड्भि कलिकापूर्वे-
रेव चरम परमापूर्वं जनयत इति सप्तापूर्वाणि । न च पूर्वपूर्वक्रिया-
भिर्जनितै पञ्चभि कलिकापूर्वे सह उत्तरक्रिययैव चरम परमा-
पूर्वं जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्वेणेति वाच्य । तस्या-
अपि स्रोत्तराङ्गदक्षिणादानादिसाचित्येनैव परमापूर्वजनकत्वोपगमेन
तावत्कालावस्थित्या चरमकलिकापूर्वस्वीकारात् दक्षिणादानाद्यु-
त्तराङ्गश्च साक्षादेव परमापूर्वहेतुर्न तु तत्र द्वारापेक्षेति प्राज्ञ ।

उच्छृङ्खलास्तु षड्भ्य कलिकापूर्वभ्य एव स्वर्गोपपत्ते चरमपर-
मापूर्वेऽपि मानाभावः । न च स्वर्गं प्रति षण्णामपूर्वाणा षडपूर्व-
सम्बन्धेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च हेतुत्वे गौरवमिति वाच्य । तवापि
परमापूर्वं प्रति षडपूर्वाणा षडपूर्वसम्बन्धेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च
हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्वाणा सम्बन्धत्वन्तु मतद्वय एव । यदि
षडपूर्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्वत्वेनैव इतरथा तु षट्त्वेन
इत्यन्यदेतदित्याहुः ।

तदसत् परमापूर्वानभ्युपगमे दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोप-
योगित्वानुपपत्तेः, न हि दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात्
आश्रयविनाशित्वाच्च, तज्जन्यस्यापि पृथगपूर्वस्य स्वीकारे किमपराद्ध
परमापूर्वेण, परमापूर्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य साक्षादेव
हेतुत्वं इत्युक्तमेव । न च परमापूर्वानभ्युपगमे तत्र षडपूर्वाणा दक्षि-
णादानस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्य । तवापि
षडपूर्वाणा दक्षिणादानादिजन्यापूर्वस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन
तुल्यत्वात्, मम तु कलिकापूर्वषट्क परमापूर्वजनन एव द्वारं न

तु स्वर्गहेतुः मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत् ।

ननु तथापि नवावृत्त्यादिस्थले दम्नपार्थिवशिवपूजादिस्थले च केन रूपेण परमापूर्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं तत्र नवावृत्तित्वादिर्ज्ञातित्वाभावात् । न च तथापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपमवृत्तादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वं अपेक्षाबुद्धिश्च प्रत्येकसङ्कल्पपूर्वकनवावृत्त्यादिस्थावृत्ता याद्या इति वार्थः । प्रत्येकनवावृत्त्यादिमावृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकलनवावृत्त्यादिदृष्ट्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वे अननुगमात् सकलनवावृत्त्यादिदृष्ट्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वे असम्भवात् । अथ चण्डीपाठावृत्तितत्त्वबलेतरनवलत्वादिना भवत्वादिकमनुमतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं वाच्यं कारणतावच्छेदकसमन्वयस्य स्वर्गं प्रति परमापूर्वमेव परमापूर्वं प्रति तु परमापूर्वतरापूर्वसामान्यमेव दम्नादिस्थलवदचापि प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वमवकादिदारैव परमापूर्वजननात् प्रत्येकसङ्कल्पपूर्वकप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्वतो नवावृत्त्यादिस्थलौचप्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वस्य न वैलक्षण्यमतः कलिकापूर्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्यतावच्छेदकस्य चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो नवावृत्तादिजन्यतावच्छेदकजातित्यापको ज्ञातिविशेष एव धारावाहिकपरमापूर्वदयादिवारणाय परमापूर्वतरेति, भवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेकस्यास्य परमापूर्वात्प्राद इति चेत्, न, निखिलापेक्षाबुद्धिषाधारणस्य नवतलस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणानुगमासम्भवादिति । नैवं । नवावृत्तित्वादेरपि नवपाठा-

ननु* यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेदित्यत्र ब्राह्मणबधोद्यमस्य शतयातनाहेतुत्वावगमे यथा दुरितापूर्वं कल्प्यते^(१) तथेहापीति चेत्, न, अवगुरेत् यातयेत् इत्यत्र हेतु-हेतुमतोर्लिङ्गित्यनुशासनात् लिङ्गा अवगोरण-शतयातनयोर्नियतं पौर्वापर्यं बोध्यते प्र-

दिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसव्याप्यजातित्वात् नवकृत्यः पठेत् दृग्गार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेदित्यादावपि तादृग्गज्ञानविशेष-एव धात्वर्थः, तादृग्गज्ञानविशेषश्च परमापूर्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति सङ्केपः । प्रतिबन्धनरमाशङ्कते, 'नन्विति, 'शतयातनेति शतवर्षावच्छिन्नयातनेत्यर्थः, 'यातना' नरकविशेषः, 'तथेहापीति तथा स्वर्गकामो धजेतेत्यादावपि स्वर्गसाधनत्वावगमानन्तरं परमापूर्वंकल्पनमस्त्वित्यर्थः, 'नियतमिति कारण-कारणव्यावृत्तान्यथा-सिद्धिचतुष्टयानिरूपकनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमात्रमित्यर्थः,

(१) यथा दूरितापूर्वंकल्पनमिति ख०, ग० ।

* प्रतिबन्धिमाशङ्कते, 'नन्विति, 'शतयातना' नरकविशेषः, तथाचात्र तव या गति सा समापीति भावः । 'नियतमिति अन्यथासिद्ध-चतुष्टयरहितनियतपौर्वापर्यमित्यर्थः, तेन मध्यवर्त्तिकल्पनं विवर्द्धति, अन्यथा दृग्गर्भादौ तत्कल्पनापत्तेरिति भावः । नन्वेतदप्यास्यविनाशिना मध्यवर्त्तिज्ञानेन विनाऽयोग्यतया दुर्यर्हं अन्यथा अन्यथासिद्धिपञ्चक-रहितनियतपौर्वापर्यपर्यवसन्नस्य कारणत्वस्यापि ग्रहे बाधकामावात्

त्यक्षेणानुभव-स्मरणयोरिव, तच्च साधनत्वे साधनसा-
धनत्वे वा उभयमपि मध्यवर्त्तिघटितमिति दूरित-

तेन 'मध्यवर्त्तो'त्यादि सङ्गच्छते, 'साधनसाधनत्वे वेति' च सङ्गच्छते,
नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वन्तु तदुत्पाद्यधिकरणक्षणमिष्टोत्तरत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्युक्तमेव । मन्वनन्यथा-
सिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वाभावबोधने कथं दुरितापूर्वकल्पनं दुरितापूर्व-
कल्पनं विनापि तादृशपूर्ववर्त्तित्वोपपत्तेरित्यत आह, 'तच्चेति, प्रकृत-
इति शेषः, 'साधनत्वे' शतयात्रनापरम्परसाधनत्वे, 'साधनसाधनत्वे
वा' शतयातनासाधनसाधनत्वे वा, सम्भवतीति शेषः, साक्षात्साधन-
त्वस्य बाधितत्वादिति भावः । 'घटितमिति व्याप्तमित्यर्थः, 'इह
त्विति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ त्वित्यर्थः, 'विध्यनुप्रिष्टेति प्रवर्त्तक-

जितं नैयायिकैः । एतेनोक्तस्य मध्यवर्त्तिज्ञानं विना यद्वसम्भवेऽपि
इष्टसाधनता दुर्यंहा सा हीष्टसहभावनिर्निता, तत्सहभावस्य दायिकस्य
थापारनिर्मितशरीरमेव यागस्य स्वर्गसाधनत्वं तत् कथं थापाराप्रतीतौ
प्रतीयता एकदेशस्यापरिचयादिति परास्त । एवमप्यनन्यथासिद्धनियत-
पूर्वत्वत्वादिरूपकारणत्वबोधे बाधकान्मिथानादिति । अत्राहुः, उक्त-
लिङ्गा नियतपौर्वापर्यमात्र बोध्यते तस्मान्नावगुरितव्यमिति निषेधक-
वेदभागेनावगोरणाभावविषयकापूर्वकार्यत्वे बोधिते तदन्यथानुपपत्त्या
अवगोरणस्य शतयातनाहेतुत्वनिबन्धनपूर्वत्वमित्यनुमीयते । न ह्यवगोरण-
स्यानिष्टसाधनत्व विना तदभावविषयकापूर्वकार्यत्वमुपपद्यते, प्रत्युत राग-
प्राप्तिमवगोरणमेव कुर्यात् तथाचोक्तशकालानुमितकारणत्वनिर्वाह्य

कल्पनं संस्कारवत्, इह तु विध्यनुशिष्टा लिङ् कार्य-
तामाह । किञ्च कामी काम्यादन्यत् काम्याव्यवहित-

ज्ञानजनकत्वेनाभिमतेत्यर्थः, 'कार्यतामाहेति, कार्यतान्वयबोधे चेष्ट-
जनकत्वमेव योग्यता तज्ज्ञानाश्चाशुविनाशिनो यागस्य स्वर्गसमय-
स्यायित्यापारजनकत्वज्ञानं विनाऽनुपपन्नमिति कार्येऽपूर्वरूपव्यापारे
लिङ् शक्तिरावश्यकौति भावः । नन्ववगुरेदित्यत्रान्यथासिद्धिश्चतु-
ष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तितमात्रस्य लिङ्पर्यन्ते श्रतयातनारूपा-
निष्ठसाधनत्वस्यावगोरेऽस्माभान्निवृत्त्यनुपपत्तिः । न च तादृशनि-
यतपूर्ववर्त्तितमात्रस्य लिङ्प्रत्ययादवगतौ प्रमाणान्तरात् साधनत्वा-
वगम इति वाच्यं । तथा सति यजेतेत्यादिप्रवर्त्तकस्यलेऽपि तथा सुव-
चत्वेन तच्चाप्यपूर्ववाच्यत्वानुपपत्तेरित्यस्त्रसाम्नास्तु आशुविनाशिनः
फलसाधनत्वान्वये फलसमयस्यायित्यापारोपधायकत्वं योग्यता तथापि
अपूर्वकामनां विना यागे प्रवृत्त्यनुपपत्त्या अपूर्वकामनार्थमपूर्वज्ञान-
स्यावश्यकत्वेनापूर्वशक्तिरप्यावश्यकौत्याह, 'किञ्चेति ।

केचित्तु साधवान्नियतपूर्ववर्त्तिताज्ञानमेव निवर्त्तकमिति तत्र
साधनत्वानवगमेऽपि न क्षतिः । न चैवं प्रवृत्तावपि नियतपूर्ववर्त्ति-
ताज्ञानमेव हेतुरस्तु किं साधनताज्ञानार्थं प्रवर्त्तकस्यलेऽप्यपूर्ववाच्य-

दुरितकल्पनं यागे तु नैवमिति न प्रतिबन्धिरिति दिक् । 'इह त्विति तत्र
चोक्तयोग्यताज्ञानविरुद्धादिदोष इति न तौल्यमित्यर्थः । इतोऽपि क्रियायां
न कार्यतान्वय इत्याह, 'किञ्चेति, नित्ये व्यभिचारादाह, 'कामीति, काम्ये
व्यभिचारादाह, 'काम्यादन्यदिति । न च पाकत्वात् पाकः कार्य इत्यनु-

साधनतया ज्ञातमेव कर्त्तव्यतयाऽवेतीति नियमात् न

तथेति वाच्यं । तत्र प्रवृत्त्यर्थं साधनताज्ञानानुमरणादपि तु प्रवर्त्तककार्यताज्ञानार्थं कार्यतान्वयबोधे च फलवत्त्वेन काम्यसाधन-
त्वस्यैव योग्यतात्वादिति न कोऽप्यत्रास्तरम इत्याहुः ।

‘काम्यादन्यदिति यः काम्यभिधत्ते सति यत्कामनाजन्यप्रवृत्ति-
हेतुकार्यताज्ञानविषयो भवति सोऽवगमं तदव्यवहितसाधनतया
ज्ञातो भवतीति नियमार्थः, अत्र यत्कामनाजन्यप्रवृत्तिविषयत्वमा-
चोक्तौ अपूर्वमादाय हविराद्युपादाने व्यभिचार इति प्रवृत्तिहेतु-
कार्यताज्ञानविषयत्वपर्यन्तं, अपूर्व-यागोभयगोचरकार्यतासमूहाल-
म्बनविषयत्वेनापूर्वमादायापूर्वं व्यभिचारवारणाय विषयताविशेष-
ज्ञाभार्थं सत्यन्तोपादानं, विषयताविशेषं प्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकौ-
भूतकार्यताग्रे विशेष्यत्वं, यत्कामनापदेन च कृतिसाध्यत्वाप्रकारक-
यदुद्देश्यककामना विवक्षिता, तेन चिकीर्षात्मकयागगोचरकामनाया-
अपि प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि यागमादाय यागे न व्यभिचारः, न वा
हविराद्युपादानगोचरकामनाया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वाद्धविरादिमा-
दाय यागे व्यभिचारः, प्रवृत्तिश्च प्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेना-
पूर्वकामनया कृते चैत्यवन्दनादौ न व्यभिचारः । न च साध्ये
ज्ञातत्वस्य भ्रम-प्रमायाधारणस्य प्रवेशाच्च व्यभिचार इति वाच्यं ।
प्रकृतेऽपि स्वर्भाव्यवहितसाधनत्वभ्रममादाय सिद्धसाधनापत्त्या साध्ये
प्रमाविषयत्वरूपज्ञातत्वपर्यन्तस्याविवक्षितत्वादिति मन्तव्यं । ‘कामिन-

मितौ व्यभिचारः, तन्मते तत्रापि तदपेक्षानुपपत्त्यादित्याहुः । न च तन्मते

क्रियायां कामिनोऽन्वयो योग्यः । न च तृप्तिकामस्य
पाके प्रवृत्तेर्यभिचारः, ओदनकामस्य तत्र प्रवृत्तेः,
तृप्तिकामना तु तत्कामनोपयोगिनी न तु साक्षात्,
अन्यथा साधनसाधने प्रवृत्तिर्न स्यात् । काम्यसाधनत्वं
प्रवर्तकं साधवादिति चेत्, न, भोजनकामस्य सिद्धौ-
दनस्य पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्यौदनद्वारा भोजन-

इति स्वर्गकामनामात्रवत् इत्यर्थः, 'अन्वयः' प्रवृत्तिविषयत्वं, 'योग्यः'
सम्भवी, क्रियायाः स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वाभावादिति भावः । तथा-
चापूर्वकामनयैव यागे प्रवृत्तेरपूर्वकामनार्थमपूर्वज्ञानस्यावश्यकत्वेना-
पूर्वं शक्तिरप्यावश्यकौति निगर्वः । 'तृप्तिकामस्येति, पाकस्य दृश्य-
व्यवहितसाधनत्वाभावादिति भावः । 'तत्कामनेति ओदनकामने-
त्यर्थः, 'न साक्षादिति, प्रवृत्तिहेतुरिति शेषः । 'अन्यथेति तृप्ति-
कामनाया ओदनकामनासम्पादकत्वाभावे इत्यर्थः, 'साधनसाधने'
तृप्तिसाधनस्यैव साधने दृष्टावन्यथासिद्धे पाके इति यावत्, 'प्रवृत्तिर्न
स्यादिति तन्मते तृप्तिकामस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः, काम्यसाधनता-
ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादिति भावः । 'काम्यसाधनत्वमिति साधन-
तत्साधनसाधारणं काम्यप्रयोजकतामात्रमित्यर्थः, 'साधवादिति
कारणकारणव्यावर्तकानन्यथासिद्धत्वाप्रवेशेन साक्षात्साधनत्वमपेक्ष्य

साध्यत्व-साधनत्वयोरेकदा माने विरोध इति वाच्यं । वादिभेदेनाविरोधा-
दित्याहुः । अवच्छेदभेदमादायादोष इत्यन्ये । 'काम्येति, तथाच व्यापके

साधनत्वाविशेषात्, विशेषणं तु यत्राव्यवहितसाधनं
पाकः तत् न काम्यं यच्च काम्यं तत्र नाव्यवहितसाधनं
पाकइति न प्रवृत्तिः । ननु पाकस्य सिद्धौदनद्वारा
भोजनसाधनत्वं न सम्भवति द्वारस्यासाध्यत्वात् श्रोद-
नान्तरद्वारा च तथा प्रतिसन्धाने अव्यवहितविशेष-
णोऽपि कुतो न पाके प्रवर्तते श्रोदनान्तरे द्वारे साक्षा-
त्साधनत्वादिति चेत्, न, पाकस्य भोजनसाधनत्वे

साक्षादित्यर्थः, 'साधनत्वाविशेषात्' प्रयोजकत्वाविशेषात्, 'विशेषणे
त्विति साक्षाद्विशेषणे त्वित्यर्थः, 'यच्च' श्रोदने, 'अव्यवहितसाधनं'
साक्षात्साधनं, 'तत्र काम्यमिति, सिद्धत्वादिति भावः । 'यच्च'
भोजनं, 'अव्यवहितसाधनं' साक्षात्साधनं । इदमापाततः बलवदनि-
ष्टानुबन्धितज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्त्यभाव-
सम्भवादिति ध्येयं । 'पाकस्य' सिद्धुपाकस्य, 'भोजनसाधनत्वं' भोजन-
प्रयोजकत्वज्ञान, 'द्वारस्वेति' यस्य यद्द्वारं तस्य तत्साध्यत्वनिश्चयमा-
दित्यर्थः, 'तथा प्रतिसन्धान इति भोजनप्रयोजकत्वप्रतिसन्धान-
इत्यर्थः, 'अव्यवहितविशेषणे' साक्षात्त्वविशेषणे, 'श्रोदनान्तर इति,
तस्यासिद्धत्वेन तत्रौदनत्वरूपेण काम्यत्वस्यापि सम्भवादित्याशयः ।
'भोजनसाधनत्वे' भोजनप्रयोजकत्वज्ञाने, 'विशेषस्य' विशेषरूपेण

अव्यवहितपदवैयर्थ्यमिति भावः । 'यत्रेति' श्रोदन इत्यर्थः, 'यदिति' भोजन-
मित्यर्थः, 'श्रोदनान्तरेति, तस्यासिद्धत्वेन काम्यत्वमित्यभिमानः । 'श्रोदन-

विशेषस्याप्रयोजकतया ओदनमात्रस्य द्वारत्वात् तस्य च साध्यत्वाविवादात् । ओदनविशेषे च सिद्धे ओदन-
कामनाविरहात् न तुल्यत्वं । नन्वोदने सिद्धत्वात् यथा
न कामना तत एव द्वारतापि न, अथौदनान्तरस्या-
सिद्धत्वमादाय^(१) द्वारता तर्हि कामनापि स्यात्
तस्यासिद्धत्वादिति चेत्, न, पाकस्यैकविशेषद्वारता-
बाधो न विशेषान्तरद्वारताविरोधी सकलविशेषस्यैकत्र

ओदननिष्ठद्वारताज्ञानस्य, 'द्वारत्वात्' द्वारतया ज्ञानात्, 'तस्य'
ओदनत्वाश्रयस्य, 'साध्यत्वाविवादात्' पाकसाध्यत्वाविवादादित्यर्थः ।
ननु तथापि पाके प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यता दुर्व्यरिवेत्यत आह, 'ओदन-
विशेष इति, यत्किञ्चिद्विशेषसिद्धौव सामान्येच्छाविच्छेदात् । न च
तथापि ओदनत्वरूपेण कामना सम्भवत्येवेति वाच्यं । तादृशकाम-
नादशायां^(२) प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति भावः । भावमविद्वानाशङ्कते,
'नन्विति, 'द्वारतापि' द्वारताज्ञानमपि, 'द्वारता' द्वारताज्ञानं ।
भावमुद्घाटयति, 'पाकस्येति, 'द्वारताविरोधी' सामान्यतोद्वारता-

(१) ओदनान्तरमसिद्धमादायेति ख० ।

(२) तादृशकामनयेति ग० ।

विशेषे चेति, यत्किञ्चिद्विशेषसिद्धौव सामान्येच्छाविच्छेदादिति भावः ।
आशयमविद्वान् शङ्कते, 'नन्विति, आशयमुद्घाटयति, 'पाकस्येत्यादि ।
नन्वेवमपूर्वं कामिकर्तव्यतया न बुध्यते काम्याथर्वहितसाधनत्वेन प्रथमं

द्वारत्वासम्भवात्, एकविशेषसिद्धौ तु तन्मात्रकामना
विच्छिद्यते, न हि सकलविशेषसिद्धत्वेन सामान्यकाम-
नाविच्छेदः, सकलविशेषसिद्धेरसम्भवेन तदनुच्छेदप्रस-
ङ्गात्। अथ वा काम्यादन्यत् साक्षादसाधनत्वेन ज्ञाय-
मानं यत्कर्त्तव्यतया कामी बुध्यते तत्काम्याव्यवहित-
साधनमन्तरा कृत्यैव। यद्वा काम्यादन्यत् कामी प्रथमं
काम्याव्यवहितसाधनं कर्त्तव्यतयाऽवैति पश्चात् तद्-

ज्ञानविरोधीत्यर्थः, 'तन्मात्रकामना' सामान्यकामना, यागेऽपूर्वार्थि-
तया प्रवृत्तौ "यागे रागादङ्गे वैधीति सूत्रविरोधात्, अन्यथा
व्याप्तिमाह, 'अथ वेति, 'असाधनत्वेनेति तदसाधनत्वेनेत्यर्थः,
'कर्त्तव्यतया' तत्कामकृतिषाध्यतया, 'काम्याव्यवहितेति तदव्यव-
हितसाधनजनकतया ज्ञात्वेनेत्यर्थः, अत्र स्वर्गस्यापि स्वर्गकामकृति-
षाध्यताज्ञानविषयत्वात् स्वर्गं व्यभिचारवारणाय विषयताविशेष-
लाभार्थं 'काम्यादन्यदिति, एवमप्येऽपि। 'तदद्वारेति काम्याव्यव-
हितसाधने कार्यताज्ञानदारेत्यर्थः। न च यागस्य स्थिरत्व-निर्वा-
पारत्वभ्रमवतोविनाशपूर्वकार्यताबोधं यागकार्यताबोधाद्वाभ्यभार-
इति वाच्य। मुख्यतये तदभावात्तत्त्वतः कार्यत्वसंभर्गादस्यैव तत्रो-

त्तद्बोधाभावादित्युच्यते, 'अथ वेति। 'यदेति, न च यत्र साक्षात् साधन-
एव कामिप्रवृत्तिस्तत्र व्यभिचार इति वाच्य। परम्परासाधननिष्ठप्रवृत्ति-
प्रयोजकेच्छावत् कामिप्रदेन विवक्षितत्वात्। न चैवमपि स्थिरत्व निर्वा-
पारत्वभ्रमवता कामिना यत्र याग कर्त्तव्यतया बुध्यते तत्र व्यभिचार इति

द्वारा अव्यवहितसाधनमिति प्रथमं यागे कामिका-
र्यताबोधोऽयोग्यतापराहत एव ।

उत्तानास्तु विवादविषयो लिङ् समभिव्याहृत-
क्रियान्वितकार्यताबोधिका प्रमाणलिङ्त्वात् लौकिक-

दयादिति भावः । 'अयोग्यतापराहत इति काम्याव्यवहितसाधने
कार्यताज्ञानात्मकयोग्यताज्ञानविरहपराहत इत्यर्थः ।

'उत्तानास्त्विति नैयायिकोत्ताना इत्यर्थः, उक्तबाधकमनिराह-
त्यानुमानेन यागान्वितकार्यताबोधकत्वसाधनादुत्तानत्व न हि
बाधकसत्त्वेऽनुमानसहस्रैरपि विषयसिद्धिरिति भावः । 'विवादविष-
यो लिङ्गिति, लौकिकलिङ्गि अग्नत सिद्धसाधनवारणाय 'विवाद-
विषय इति स्वर्गकामोयजेतेत्यादावित्यर्थः, 'समभिव्याहृतेति 'स्व-
समभिव्याहृतधात्वर्थविशेष्यककार्यत्वप्रकारकबोधजनिहेत्यर्थः, अपूर्व-
स्यापि क्रियात्वात् सिद्धसाधनवारणाय स्वसमभिव्याहृतेति । न
चापूर्वकार्यताबोधानन्तर यागेऽपि कार्यताबोधात्सिद्धसाधनमिति
वाच्यः । अपूर्वापस्थिते प्रागिति साध्यविशेषणोक्त्यादिति भावः ।
'प्रमाणलिङ्गादिति कार्यत्वप्रमापकलिङ्गादित्यर्थः, तेनावगुरे-

वाच्यः । परम्परासाधनविषये आशुविनाशित्वज्ञानवत्त्वेन कामिनो विशेष-
यातः । 'विवादविषय इति, एतच्च सम्प्रत्ययमते लौकिकलिङ्गा अग्नत
सिद्धसाधनवारणाय । अपूर्वस्यापि क्रियात्वेन सिद्धसाधनादाह, 'समभि-
व्याहृतेति । न चावगुरेदित्यत्र 'यमिषार', लिङ्विशेष्यहेतुत्वे तात्पर्यात्,

लिङ्त्वत्, लिङुपस्थाप्यं कार्यत्वं समभिव्याहृतक्रिया-
न्वितं लिङुपस्थाप्यकार्यत्वत्वात् पचेतेतिकार्यत्ववत्,

दित्यादौ हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यादिना विहिते आमंगा-प्रार्थना-
दिविहिते च लिङि न व्यभिचारः । न वा कुर्यादित्यत्र व्यभिचारः
तत्र धात्वर्थे कार्यत्वस्य बाधेन कार्यत्वप्रमापकत्वाभावात् । न चैवं
कुर्यादित्यत्र कथं व्यभिचारं वक्ष्यतीति वाच्यं । 'नान्यावित्युपक-
स्यान्यथोरेव तदुद्भावनात् ।

केचित्तु 'उत्ताना इत्यस्य भौमांमकोत्ताना इत्यर्थः, निर्पुक्तिक-
मतमाशङ्क्य स्वपक्षहानिकर्तृतया चोत्तानत्वं, इत्यत्र 'प्रमाणलिङ्-
त्वादिति यथाश्रुतमेव बाधु, हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यादिना विहि-
तसामंगादिविहितस्य च सिद्धार्थकतया प्रमाणत्वाभावेन व्यभिचा-
राभावात् । न च तथापि कुर्यादित्यत्र व्यभिचार इति वाच्यं ।
अन्यानुमानदयवदेतदनुमानेऽप्यस्य दोषस्योद्घोषत्वादित्याहुः ।

'लिङुपस्थाप्यमिति विवादास्पदलिङ्जन्या कार्यत्वोपस्थितिः
स्वजनकलिङ्गमभिव्याहृतधात्वर्थविश्लेषककार्यत्वप्रकारकबोधजनिका
लिङ्जन्यकार्यत्वोपस्थितित्वादित्यर्थः, अतएव कार्यत्वस्यैकत्वेऽपि पचे-
तेत्यादिकमादाय सिद्धमाधन, न वा कार्यत्वस्यानुगतस्य सुखादि-
वृत्तेर्यागेऽपि मत्त्वेन व्यभिचाराभावाद्देतौ उपस्थाप्यान्तवैयर्थ्यमिति

'लिङुपस्थाप्यमिति । नन्वत्र सिद्धमाधनं कार्यत्वस्यानुगतस्यैकत्वेन लिङुपस्थाप्य-
स्यैव तस्य कदाचित् कियान्वयात् एवञ्च हेतौ त्वर्थविश्लेषत्वं कार्यत्वमात्र-
स्यैवाव्यभिचारादिति चेत्, न, लिङ्जन्या कार्यत्वोपस्थिति तत्क्रियान्वित-

यागो वा कार्यत्वान्वितः लिङ्सम्बलितधातुप्रतिपाद्य-
त्वात् पाकवदित्यनुमानात् क्रियाकार्यत्वावगमेनापूर्वं
कल्प्यमिति, तत्र प्रथमे यागान्वितकार्यत्वबोधकत्वं
लिङ्गे बोध्यते न तु क्रियते । न च योग्यताज्ञानं
विना तत्सम्भवतीत्युक्तमेव । न हि योग्यतादिकं
विनैव तदनुमानप्रामाण्यप्रयोजनमात्रादन्वितमभि-
धीयते शब्देन, नान्त्यौ, कुर्यादित्यत्र व्यभिचारात्
वेदस्यानुवादकतापाताच्च ।

ध्येयं । 'यागो वेति यागः स्वप्रतिपादकधातुसमभिध्यादृतलिङ्-
जन्यकायत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यः लिङ्समभिध्यादृतधातुप्रतिपाद्यत्वात्
पाकवदित्यर्थः, 'लिङ्पदं विधिलिङ्परं, तेनावगुरेदित्यादौ न
व्यभिचारः । 'क्रियाकार्यत्वावगमेनेति क्रियाकार्यत्वावगमस्य प्रामा-
णिकत्वेनेत्यर्थः, दूषयति, 'तत्रेति, 'बोध्यते' अनेनानुमानेन बोध्यते,
'इत्युक्तमेवेति, दूषणमिति शेषः, 'अन्वितमभिधीयत इति शाब्द-
बोधोजन्यत इत्यर्थः, तथाच बाध इति भावः । 'कुर्यादित्यचेति
तत्र धात्वर्थे कार्यत्वस्य बाधेन साध्याभावादिति भावः । इदमुप-
सृष्टं उक्तक्रमेण बाधोऽपि बोध्यः । श्रोतुरुक्तानुमानानन्तरमेव

कार्यत्वबोधिका लिङ्जन्यकार्यत्वोपस्थितित्वादित्यत्र तात्पर्यात् । 'कार्य-
त्वान्वित इति लिङ्जन्यकार्यत्वप्रकारकबोधविशेष्य इत्यर्थः, 'लिङ्पदस्य
विधिलिङ्परं अतो नावगुरेदित्यत्र व्यभिचारः । दूषयति, 'तत्रेति,
तथाच बाध इति भावः । 'कुर्यादिति, धातु-प्रत्ययोपस्थाप्यह्योः

नन्वपूर्वं व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रतिज्ञार्थस्वर्ग-
कामपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या उपस्थिते शक्ति-
ग्रहीतव्या । न च शाब्दानुभवात् पूर्वं अपूर्वमुप-
स्थितं,^(१) मानाभावात् अपूर्वत्वव्याघातात् अवाच्य-

विधिप्रवृत्तिरिति^(२) पराशय मत्वा दूषणमाह, 'वेदस्येति, इदमा-
पाततः भिन्नप्रकारारक्तयाऽनुवादकत्वाभावादिति मन्तव्यं ।

'व्युत्पत्तिविरह इति विधे' शक्तिग्रहामभाव इत्यर्थः, 'समभि-
व्याहारान्यथानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामभावतो यानि
कृतिषाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः, 'ग्रहीतव्येत्येतेनैवान्वयः । ननु अन्य-
थानुपपत्त्या जन्मान्तरीयमस्कारादेव तदुपस्थितिः कल्पनीयेत्यत-
आह, 'अपूर्वत्वव्याघातादिति, शाब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणान्तराविषय-

(१) अपूर्वोपस्थितिरिति क० ।

(२) वेदप्रवृत्तिरित्येति ग० ।

परस्परमन्यथादिति भावः । न चाभेद एवान्वयः, भिन्नप्रकारोपस्थितिं
विना तदभावात् अत्र बाधोऽपि बोध्यः । ननु तद्व्यावृत्तो हेतुर्वाच्य इति
न व्यभिचार इत्यत आह, 'वेदस्येति वेदप्रतिपाद्यकार्यत्वादेर्बोधावच्छेदक-
समा प्रागेव सिद्धेक्षतशानुमानयो ज्ञातव्येतिवेत्यर्थः । न च भिन्नप्रकार-
कत्वान्नानुवादकत्वमिति वाच्यः । समानविषयत्वेन तथात्वमिति मतेनोक्त-
त्वात् । वस्तुतो नैवमनुवादकत्वमन्यथा तन्मतेऽप्यापत्ते कार्यत्वादे-
कदाचिदनुमितस्यैव ततः प्रतीतेः । यदि च नियमतस्तथाऽभावाद्गानुवाद-
कत्वं कदाऽप्यहोरेषि नृत्यं, नम्यात् प्रथमतः कदाऽपि, 'प्रतिवेति,
वदथवद्वारादेरभावादिति भावः । 'अपूर्वत्वेति शाब्दानुभवात् पूर्वं मा-

त्वापाताच्च । न च लिङादिना तदुपस्थितिः, व्युत्पत्त्य-
नन्तरं तत्प्रवृत्तावन्योन्याश्रयात् । न च कार्यत्वेनोप-
लक्षिते तत्र शक्तिग्रहः, उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं
वा अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमिति । मैवं । कार्य्य-
धर्मिणि कार्य्यत्वेन शक्तिग्रहात् कार्य्यत्वविशिष्टञ्चोप-

त्वस्यैवापूर्वत्वरूपत्वादिति भावः । ननु सन्नपि योगार्थोऽथ त्यज्यते
मण्डपपदवदित्यस्मरसादाह, 'अवाच्यत्वेति, प्रकारान्तरेणापूर्वस्योप-
स्थितौ तद्वाच्यत्वं विनापि तद्द्वारा जमकत्वनिश्चयसम्भवादिति
भावः । 'तत्प्रवृत्तौ' लिङादिनाऽपूर्वोपस्थितौ, अपूर्वत्वेनैवोपस्थितिः
प्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते, 'न चेति, 'उपलक्षिते' उपस्थिते,
'स्मरण' लिङादिना स्मरण, 'अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमिति'ति,
स्मरणे सम्बन्धग्रहस्य अनुमितौ साध्यव्याप्यहेतुसम्बन्धग्रहस्यापेक्षित-
त्वादिति भावः^(१) । गुढाभिसन्धि समाधत्ते, 'मैवमिति, 'कार्य्य-
धर्मिणीति कार्य्यत्वान्नये धर्मिणीत्यर्थ', 'कार्य्यत्वविशिष्टञ्चेति घटा-

(१) 'अगृहीत इत्यादि' इति भाव इत्यन्तं पाठं कपुस्तके नास्ति ।

मान्तराविषयत्वमेवापूर्वत्वं तद्वाहन्यत इत्यर्थं, 'अवाच्यत्वेति प्रकारान्तरेण
तत्क्षामे तदेव द्वारमादाय यागे साधनत्वान्वयसम्भवे क्रियाकार्य्यत्वमेव लिङ्-
वाच्यं स्यात् न त्वपूर्वमित्यर्थं, अवन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यर्थं इत्यन्ये,
'कार्य्य' इति । नन्वेवमपि स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वय-
योग्यताज्ञानं स्यात् स च घटादौ, अपूर्वत्वं वा, नाद्यं बाधात्, नान्य

स्थितमेव ततोऽन्विताभिधानदशायां यागविषयकं
कार्यमित्यनुभवः स्वर्गकामान्वयायोग्यतया घटादिकं
तिरस्कृत्य क्रियाभिन्ने योग्यतावशादयागविषयकापूर्वं
'पर्यवस्यति न त्वपूर्वत्वेन शक्तिग्रहः । न चापूर्वं
कार्यमित्यनुभवः, भवति च सामान्यतः सम्बन्धबुद्धिः
सहकारिवशात् विशेषबुद्ध्युपायः यथा तत्रैव कर्तृमात्रे
सम्बन्धग्रहात् कर्तृविशेषसिद्धिः । ननु कार्यत्वेनापि
किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्वं उभयत्र वा, नाद्यः
अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहानुपयोगात् । नान्यौ प्राग-

दिकमिति शेष, 'यागविषयक कार्यमिति, स्वर्गसाधनमिति शेष,
'स्वर्गकामेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थं, 'विशेषबुद्ध्युपाय इति
सामान्यरूपेण विशेषबुद्ध्युपाय इत्यर्थं, 'सम्बन्धग्रहात्' इति (१) सम्-
बन्धग्रहात्, 'कर्तृविशेषेति पक्षेत्यादौ पाककर्त्तादिविशेषसिद्धिरि-
त्यर्थं (२) । अभिसन्धिमुद्घाटयितुं शङ्कते, 'नन्विति, प्रागनुपस्थिते-

(१) ह्यप्रत्ययस्येत्यर्थः ।

(२) पाककर्त्तृत्वादिवान् विशेषसिद्धिरित्यर्थं इति क० ।

न्यनुपस्थिते, अन्यथा क्रियाया तदन्वयेन किमपराध इति चेत्, न, नित्यं
स्थल इव यागविषयक कार्यमित्यनुभवे जाते तदादाय स्वर्गकामान्वय
योग्यताबुद्धौ महावाक्यार्थज्ञानाभ्युपगमादित्याहुः । 'यागविषयकमिति,
विषयत्व न प्रकारः, किन्तु याग कार्ययोर्विषय विषयिमात्र ससर्ग इति

नुपस्थितेरिति चेत्, न, येन हि रूपेण शब्देनानुभवो
जन्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शाब्दानु-
भवहेतुः, न हि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च
घटत्वेन शाब्दानुभवहेतुः । एवञ्च घटादावेव कार्य्ये
शक्ता लिङ्गिति शक्तिग्रहस्ततः कार्य्यमिति स्मरणं ततो
योग्यतादिवशात् प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्माणि कार्य्याणि
विधाय यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्वमा-
लम्बते योग्यत्वाच्च तस्य स्थायित्वलाभः । अतएव

रिति अपूर्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः, 'येन हीति शक्तिग्रह-पदार्थ-
स्मरण-शाब्दानुभवानां समानप्रकारत्वेनैव कार्य्य-कारणभावो न तु
समानविषयत्वेनापि गौरवादित्यर्थः । ननु समानविषयत्वेनैव कार्य्य-
कारणभावो न तु समानप्रकारत्वेनेत्यत आह, 'न हीति, 'पदार्थ-
स्मरणञ्च' प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणञ्च, तथाच समानप्रकारकत्वसावध्य-
कत्वान्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः । 'स्मरणं' घटादेः स्मरणं,
ननु कार्य्यमात्रप्रज्ञा कथं स्वर्गपर्य्यन्तस्याधिकार्य्यलाभ इत्यत आह,
'योग्यत्वाच्चेति यागविषयककार्य्यं स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्य्यन्तस्या-
यित्वस्य योग्यतारूपत्वाच्चेत्यर्थः । 'अतएवेति यत एव प्रथमं न

बोध्यं । ननु स्थायित्वानुपस्थितौ नियोज्यान्वयानुपपत्तिस्तदवस्यैवेत्यत आह,
'योग्यत्वाच्चेति । समानप्रकारकत्वमात्रञ्च न तन्न किन्तु समानविषयत्वमपि

वाक्यार्थानुभवमात्रविययत्वात्तदपूर्वं । न च स्मृता-
नामाकाङ्क्षादिवशादन्वयबोधः पदेन क्रियते, न चापूर्वं
स्मृतिगोचर इति वाच्यं । शक्तिग्रह-पदार्थस्मृति-
शाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण हेतु-हेतुम-
द्भावावधारणात् साधवादावश्यकत्वाच्च, न तु क्वचित्
सहचारमात्रेण अन्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा,
गौरवात् गोपदादपूर्वगवाननुभवप्रसङ्गाच्च । विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधे सर्व्वत्र तथैव, अन्यथा पर्वतौयवह्निर्व्याप-

तज्ज्ञानमित्यर्थः, 'अपूर्वं' अपूर्वव्यवहारः, 'पदेन क्रियते' इति,
नियम इति शेषः । 'शक्तिग्रहेति, तथाच तादृगनियमोऽधिष्ठ इति
भावः । नन्वाकाङ्क्षादिपदस्थले साध्यपदार्थोपस्थितेहेतुलक्ष्य दृष्टत्वाद-
चापि तथेत्यत आह, 'न त्विति, 'क्वचित्' आकाङ्क्षादिपदे, 'तथा'
शाब्दधीहेतुः, 'अपूर्वं' इति शक्तिग्रहाविषयीभूतेत्यर्थः । ननु विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुतया
यागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुरोधाद-
पूर्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह, 'विशिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव हेतुर्न तु विशेषणविषयतस्यापि
तत्र प्रवेश इत्यर्थः, 'अन्यथा' विशेषणविषयतस्यापि तत्र प्रवेशे,

अन्यत्र तथा दर्शनादित्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'शक्तिग्रहेति,
यद्यपि शक्तिग्रहस्य शाब्दानुभवहेतुत्वे भागामावृत्तयापि पदार्थस्मरणं प्रति
हेतुत्वं बोध्यं, 'गोपदादिति, सामान्यलक्षणा नास्तौत्वनिमान्, एवमप्येति ।

कतया नावगत इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ । ननु सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सर्वाएव व्यक्तयो व्याप्तिग्रहे शक्तिग्रहे च विपयीभवन्ति, कथमन्यथा पर्वतीयधूमव्याप्त्यग्रहे तस्मादनुमितिरिति चेत्, न, येन रूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन रूपेण व्याप्यत्वेन वा पक्षधर्मताग्रहोऽनुमितौ कारणमस्तु किं तथा । अपि च सा यद्यस्ति ममापि, नास्ति चेत्तवापि । किञ्च तव दर्शने सास्तीति

‘व्यापकतयेति व्यापकताज्ञाने न भात इत्यर्थः, ‘तदन्वय’ तद्विषयत्वं, ‘तस्मात्’ तदीयपक्षधर्मताज्ञानात्, ‘तेन रूपेणेति सूमते, तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्, ‘व्याप्यत्वेन वेति महानसीयधूमे गृहीतेन धूमव्यापकवक्त्रिसमानाधिकरणधूमत्वरूपेण वक्त्रिमदन्यावृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः, एतच्च न्यायनये, परनये वक्त्रिव्याप्तौ धूम धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्ते वक्त्रिव्याप्यवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तयेति ध्येय । ‘वा’ सामान्यप्रत्यासत्तिः, ‘ममापीति, तथाच कार्यत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या अपूर्वोपस्थितेर्यागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इत्यन्वयबोध इति भावः । इदञ्चाभ्युपगमनादेन तैरूपनी-

तदेव दृश्यितुं शक्यते, ‘नन्विति, ‘व्यापकत्वेनेति परनयेनोक्त, ‘अपि चेति, न ह्यभ्युपगमेनार्था क्रियन्ते, अथभ्युपगमेन वा निवर्त्यन्ते इति भावः । ‘सुतरामिति, अत्रोक्तदोषामावादिति भावः । तदेव विद्वदिति, ‘कार्यं

सुतरामपूर्ववाच्यता कार्यत्वेन हि रूपेणापूर्वस्यापि
शक्तिग्रहविषयत्वं पदार्थसमृतिविषयत्वञ्च । न चैवम-
पूर्वत्वशक्तिः, यागविषयत्वादेर्विशेषस्य कार्ये लिङ्गं
विनानुपस्थिते, यथा पर्वतीयत्वभानं वह्नौ नानुमिति
विना । ननु कार्ये यदि क्रियासाधारणेन लिङ्गशक्तिः
क्रिया चायोग्येति योग्यापूर्वलाभः तदा नित्यनिषेधा-
पूर्वयोरलाभः, न हि तच्चायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं
शक्यते, फलाश्रवणात् कल्पनायाञ्च बीजाभावात् ।

तभानामभ्युपगमादिति ध्येयं^(१) । 'सुतरामिति, विवृणोति, 'कार्य-
त्वेन' इति । 'क्रियासाधारणेन' क्रियासाधारणधर्मप्रकारेण, 'अ-
योग्या' साक्षात्फलजननायोग्येत्यर्थः, 'नित्य-निषेधेति' सन्ध्यासुपा-
सीतेत्यत्र सन्ध्यावन्दनजन्यापूर्वस्य न कलशं भक्षयेदित्यत्र कल-
शभक्षनाभावजन्यापूर्वस्य चास्त्राभ इत्यर्थः, तथाच तत्रापसिद्धान्त-
इति भावः । 'अयोग्यतया' साक्षात्फलजननायोग्यतया, 'फला-
श्रवणादिति' नित्य-निषेधस्थले फलाश्रवणादित्यर्थः, 'कल्पनायाञ्चेति'
फलकल्पनायाञ्चेत्यर्थः, 'बीजाभावात्' प्रमाणाभावात्, 'कार्येण समं'

(१) 'ममापोतोत्यादिः इति ध्येयमित्यन्तं पाठं कण्टकके नास्ति ।

त्वेनेति, 'यागेति, तथाच विशिष्टं पूर्वाप्रतीतत्वमपूर्वत्वमिति भावः ।
'नन्विति, तदुक्तं कान्ये स्मृतशक्तिर्लिङ्गादिर्नित्ये निषेधे वाऽपूर्वमाहेतीति
भावः । 'न हीति, न च तात्पर्यान्नियमः, तथा तात्पर्ये मानाभावादन्वया

न च एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथैवेति न्यायात्
तत्राप्यपूर्वमेव लिङ्गार्थ इति युक्तं, न ह्यपूर्वत्वेन शक्ति-
ग्रहः किन्तु कार्यत्वविशिष्टे धर्मिणि क्रिया च तथा
भवत्येव । न च कार्येण समं क्रियाया अन्वयानुपपत्त्या
अपूर्वे पर्यवसानं, अभेदस्याप्यन्वयादिति । मैवं । न
हि लोके पचेतेत्यादौ कार्ये धर्मिणि शक्तिः कल्पिता,
किन्त्वनन्यलभ्ये कृतिरूपे कार्यत्वमात्रे धर्मिणः पाका-
देर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्यत्वस्यान्विता-
भिधानलभ्यत्वात्तथाच धर्मिणि वेदे शक्तिः कल्पनीया

क्रियारूपेण कार्येण समं, 'अभेदस्यापीति । यद्यपि निषेधस्यले
कृत्तञ्जभक्षणाभावस्य कार्यत्वाभावेन कार्यत्वरूपेण लिङ्गं न तद्वोध-
सम्भवस्तथापि अभावस्योत्पाद-विनाशशालित्वमयेऽभावस्यापि कार्य-
त्वसम्भव इत्यभिप्रायेणेदं धर्मत्वरूपकार्यत्वाभिप्रायेण वा ।

केचित्तु कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तच्च योग-चेमसाधारणमित्यभा-
वस्यापि कार्यत्वसम्भव इत्याहुः ।

'कृतिरूप इति, साध्यत्वं संसर्ग इति भावः । 'अन्विताभिधानेति

विवादाभावादित्याहुः । 'कृतिरूप इति, जन्य-जनकभावस्य संसर्ग इति
मतेनेदं । वस्तुतः कार्यत्व एव तात्पर्यं चिकीर्षानुरोधेन तत्प्रकारकज्ञानस्यैव
प्रवर्तकत्वादिति । 'वेद इति, विधिनिष्ठ इत्यर्थस्तेनावगृहेदित्यादौ न दोषः ।
न चामुकपापक्षयकामो गङ्गाया स्नायादित्यादौ विघ्नध्वंसकामस्य क्षवादि-
विधौ वा नापूर्वं दारं गौरवादिति न क्रियातिरिक्तान्वय इति वाच्यं ।

सा च क्रियानिरासेनैव । न हि क्रियायाः कार्यत्वान्वययोग्यत्वे धर्म्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते, तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिः कल्पनीया^(१) । न च क्रियातिरिक्तकार्यात् कार्यमात्रं लघु ततः क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं । यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया क्रियायां निरस्तायां धर्म्मिणि शक्तिकल्पनसमये यत् क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिग्रहे क्रियाप्रवेशः, न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्कल्पनं तदेव तस्य

शब्दबोधेत्यर्थः, 'धर्म्मिणि' कार्यं, 'कार्यत्वान्वयेति' स्वर्गकामकृति-साध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'अयोग्यतया' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयायोग्यतया, एवमप्येऽपि । 'तत्र शक्तिरिति तत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः, 'यत्प्रयुक्तेति' यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्कल्पनं तदेव तस्य

(१) तदतिरिक्ते शक्तिकल्पनमिति ख० ।

तद्विभक्तिप्रत्ययादिवाक्यः । अतः शक्तिग्रहेऽपि क्रियाप्रवेशमावाद्युपदिश्यामि क्रिया नान्वेति तदाऽपूर्वमपि तथा स्यात्तस्यापि प्रागनुपस्थितत्वेन तदप्रवेशात् । यदि च समानप्रकारत्वेन हेतुत्वात् तदप्रविष्टस्याप्यन्वये न विरोधस्तदा क्रियायामपि तुल्यमित्यत आह, 'न हि यदिति, तथापि क्रियाप्रयुक्तानुपपत्त्या तत्कल्पनादये बोध्यामि क्रिया नान्वेति उक्तनियमाभ्युपगमादत एव छिद्वेतरत्वं च क्रियातिरिक्तकार्यत्वमेवान्वयबोधप्रकार इति वदन्ति, अपूर्वं तु नैवमनुपपत्तिरिति भाव इति प्रकाशः ।

विषयः, एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्तकार्यं एव
शक्तिकल्पनान्नित्य-निषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वय-
योग्यं लिङ्गभिधीयते न तु कार्यत्वमात्रं धर्मिणि
बाधकाभावात् लक्षणाप्रसङ्गाच्च* । घटादिस्तु लिङ्-

दिति वैदिकलिङ्मात्रस्य शक्तिकल्पनादित्यर्थः, 'उपासनादौति
सन्ध्योपासनादौत्यर्थः, 'आदिपदान्निषेधविधिस्यले कलञ्जभक्षणाद्य-
भावपरिग्रहः, 'लक्षणेति, वैदिकलिङ्गः कार्यं धर्मिण्येव शक्तिकल्प-
मादिति भावः । एतच्च श्लोकस्यले लौकिकलिङ्गत्वं कार्यत्वशक्तता-
वच्छेदकमित्यभिप्रायेण, अन्यथा तच्च लिङ्गत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे
लक्षणाया असङ्गतेरिति ध्येयं । एतच्चापाततः तत्तयैऽपूर्वस्य शक्ति-
ग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्ववत्क्रियाया अपि कार्यत्वरूपेण
वैदिकलिङ्गः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्वसम्भवात् । न
हि न्यायनय इव तन्मते यादृशपदार्थव्यक्तौ शक्तिधीरपेक्षिता, किन्तु
पदार्थतावच्छेदकरूपेण यच्चकुचचिद्धर्मिणि शक्तिग्रहादेव शाब्दबोधे
योग्यव्यक्तेर्भावं । किञ्चैवमपि निषेधस्यलेऽपूर्वालाभः तच्च कलञ्ज-

* नन्वेवमपि निषेधापूर्वभावो न स्यात् क्रियातिरिक्तनिषेधे कार्यता-
बोधेनोपपत्तावपूर्वकार्यतावगमकल्पने मानाभावात् । न च प्रागभावरूपे
निषेधे कार्यत्वस्य बाधामैवमिति वाच्यं । दोषसाधारणस्यैव तस्य प्रवर्तक-
त्वेन प्रागुक्तत्वात् तस्य चाबाधादिति चिन्त्यं । 'लक्षणेति विशिष्टशक्त-
पदस्य एकदेशे लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । ननु यदि घटादिकार्यत्वेन लिङ्-
शक्तिग्रहस्तदा नापूर्वालाभः घटाद्यतिरिक्तकार्यत्वेन चेत् तदा शक्तिग्रह एव
न स्यात् तस्यानुपस्थितेरित्यत आह, 'घटादिस्तिति कार्यत्वमात्रं पुरस्कृत्य

शक्तिग्रहे न तिरस्क्रियते न पुरस्क्रियते उभयथापि
गौरवात् । अन्विताभिधानदशयान्वयोग्यतया तस्या-
प्रवेशः विधिप्रत्ययस्य च तच्चाप्रयोगः केवलस्य तस्या-
साधुत्वात् । धातुसमभिव्याहारस्थले च तदर्थेनान्वय-
बोधजनननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् । अतएवाप्र-

भक्षणाभावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्यत्वरूपेण सिद्धा तस्यैव
बोधसम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदावयवभाष्युत्पन्नतया
सिद्धा क्रियादेर्न बोधसम्भव इत्येव तत्त्वं । ननु घटादिलक्षणकार्यत्वस्य
शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ कथमपूर्वलाभः घटादिभिन्नकार्य-
त्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपूर्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्यत्वशक्तिग्रह-
इत्यत आह, 'घटादिस्त्विति, 'उभयथापीति घटादिभिन्नकार्यत्वस्य
घटादिलक्षणकार्यत्वस्य वा शक्यतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः, किन्तु कार्य-
त्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः । ननु सामान्यतः कार्यत्वस्य
शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्ति-
रित्यत आह, 'अन्वितेति शाब्दबोधदशायामित्यर्थः, 'अथयोग्यतया'
धात्वर्थान्वयायोग्यतया । नन्वेवं कार्यत्वेन घटादेरपि शक्यत्वान्तचापि
सिद्धः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह, 'विधीति, 'केवलस्य'
धात्वसमभिव्याहृतस्य, 'तस्य' विधिप्रत्ययस्य । 'अप्रयोगादेवेति

तत्र शक्तिग्रह इत्यभ्युपगमादन्यधोमयथा गौरवादित्यर्थः । 'यत्प्रकारिका
द्येति एकविधेयवार्धं विनेत्यर्थः, तेन किहेतव्यत्वादौ न प्रसङ्गः । न च

योगादेवाप्रयोगोऽपूर्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति ।
अथाप्रतिपाद्यघटादिवृत्तितया न कार्यत्वं प्रवृत्तिनि-
मित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेय-
त्वमेव तथास्त्विति चेत्, न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः
पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं फलकलप्यत्वात्

असाधुत्वादेवेत्यर्थः, 'अप्रयोगः' विधिप्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः, 'प्रयो-
गोपाधिरिति शक्तिप्रमाजन्यशब्दबोधे^(१) अभावसम्बन्धेन प्रतिबन्ध-
कमित्यर्थः, तादृशबोधेऽपूर्वत्वं कारणमिति पर्यवसितोऽर्थः, 'प्रति-
पत्तिः' शक्यप्रतिपत्तिः, 'तदेव तच्चेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना,
शक्यवृत्ति तदेवेत्यर्थः, तथाच तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्यो-
पस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितं, आह-
तेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवाद्यंशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन
प्रकारत्वान्नचातिशयान्निवारणाय सत्यन्तं, आहतिस्तु अवयवसंयोग-
विशेषरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परा-
सम्बन्धस्य वृत्त्यनियमकत्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तु न कोऽपि
धर्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः, पशुपदादेरपि लोमवन्माङ्गूलादि-
समवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं, न त्वसमवेतत्वसम्बन्धेन लोम-
वन्माङ्गूलादिकं, तदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपाल-
त्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणैव, आहतेरपि द्रव्यादिपदश-

(१) शक्तिं प्रमाय तज्जन्यशब्दबोध इति ग० ।

तोरत्वादौ प्रसङ्गः, तत्प्रकारिका शक्यप्रतिपत्तिरित्यर्थात्, आहतिर्न

शक्तेः न तु प्रतिपाद्यमावृत्ति साक्षादौ व्यभिचारात् ।

कवृत्तित्वात् तत्पदेति । न चाकृतेरपि कालिकादिष्वन्वयेन शक्य-
गवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं । तत्पदशक्तिविशेष्यता-
वच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विव-
क्षितत्वात्, मुख्येत्युपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः घटादिपदे
आकृतिवृत्त्यवन्तराजतेषु शक्यतावच्छेदकत्वमुदाहः ज्ञानविषयशक्त-
वत्त्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिमुख्यविशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्तिमुख्य-
विशेष्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वं । न चाकाशात्वादे-
रपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं । नयमते
घटत्वादिर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशात्वादेरप्याकाशादिप-
दशक्यतावच्छेदकत्वे दृष्टापत्तेः, अन्तरायमते चाकाशादिपदशक्ते-
र्विशेष्याग्रे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धा-
प्रविष्टौवातिव्याप्तिविरहान्, अवयवावयविवाचिदध्यादिपदे दध्यादेः
शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यदत्तं, उपस्थितिस्य लक्षणा-शक्ति-
भ्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके द्रव्यत्वादौ नाति-
प्रसङ्गः । न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । यत्प्रका-
रताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति
मिगम्यं । तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं,
संस्थानञ्च गुरुनये न्यूननैयायिकनये च न शक्यमिति न तत्राति-
व्याप्तिरिति तु व्यायः । 'साक्षादौ' साक्षादसम्बन्धत्वादौ, 'तथा'

प्रकार इति मतेनेदं । 'साक्षादाविति, यद्यपि प्रतिपाद्यमावृत्त्येव प्रवृत्ति-

न च प्रमेयत्वं तथा, तद्वोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् । अतएव लोके लिङ् लाक्षणिकी क्रियाभिन्ने धर्मिणि वेदे

यथोक्तलक्षणाश्रयः, 'तद्वोधस्य' तत्प्रकारकज्ञानस्य, 'अप्रवर्त्तकत्वात्' शक्त्या अजनकत्वात्, घटादिपदस्येति शेषः । ननु लौकिकलिङः कार्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्यं धर्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्त्व-वैदिकलिङ्त्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदक-गौरवमित्यत आह, 'अतएवात शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः, 'लाक्षणिकी' कार्यत्वलाक्षणिकी, 'वेदे' वेदस्यत्वे, 'शक्तिकन्यगादिति लिङ्सामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः । न च लिङ्मात्रस्य कार्यत्वे शक्तिः^(१) वेदे च कार्यं धर्मिणि लक्षणेत्वेव किं न स्यात् कार्यत्व-

(१) न च लौकिकलिङ् कार्यत्वे शक्तिरिति श० ।

निमित्तमित्याक्षेपो न भावत् प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति तावत्तथा, तथाच ध्या-प्रकथ्यभिधारोऽयमयुक्तः, तथापि तत्त्व न प्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रयोजकं साक्षादौ तत्त्वेऽपि तथात्वाभावादिति तात्पर्यं । 'अतएवेति, अतिदेष्टुमाह, 'क्रिया-भिन्न इति ध्यादौ लोके लिङ् कार्यत्वे शक्तिकल्पनेऽपि वेदे कार्यं शक्ति-कल्पनसमये बाधवात् लिङ्त्वावच्छेदेनैव क्रियाभिन्ने कार्ये शक्ति कस्यत्वे तथाच क्रियाया कार्यभेदान्वये कार्यत्वमात्रोपस्थितये लौकिकी लिङ् लाक्षणिकीत्यर्थः ।

केचित्तु उभयशक्तिकल्पने गौरवात् लोके लक्षणा । न च लोके कार्यत्वशक्ताया लिङ् वेद एव कार्यं लक्षणास्तु विनिगमकामावादिति वाच्यं । यपूर्वाग्निनुभवापत्तेरित्यग्रे स्फुटमित्याहुरिति प्रकाशः ।

शक्तिकल्पनात् । न च* लौकिकानामपूर्वं तात्पर्यं
सम्भवति, पूर्वं प्रमाणान्तरेणाप्रतीतेः, क्रियासाधा-
रणशक्तावपि लोके लक्ष्यैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्य-

त्वापेक्षया कार्यत्वविशिष्टस्य कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य गुणत्वात्
विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं । कृतिमाध्यतत्वरूपकार्यत्वत्वापेक्षया
प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्मात्वरूपस्य वा कार्यत्वस्य लघु-
त्वादित्यभिप्रायः । वस्तुनस्तु साधवाङ्निङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः
साध्यत्वं संसर्गः वेदे च प्रागभाववत्त्वादिरूपकार्यत्वाश्रये धर्मिणि
लक्षणेत्येव श्रूयः । ननु लोकेऽस्य कार्यत्वरूपेणापूर्वमेवाप्येऽस्तु
किं लक्षणयेत्यत आह, 'न चेति, 'पूर्वमिति, वेदे तु अनादि-
लिङ्प्रवाहादेवाध्यापकानामपूर्वाविगमान्तत्र तात्पर्यसम्भव इति
भावः । वस्तुतोऽपूर्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यं । ननु
लिङ्गः शक्तिपक्षे क्रियाभिन्नधर्मिणी विषयत्वेऽपि कार्यत्वस्य शक्य-
तावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्येव तथाच लोकेऽपि पाक-
कार्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्त्येवोपपत्तौ किं लक्षणयेत्यत-
आह, 'क्रियासाधारणेति, 'लक्ष्यैव' कार्यत्वे लक्ष्यैव, 'पाककार्य-
तावगम्यत इति आधाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेषककृतिमाध्य-
त्वप्रकारकान्वयबोधो जायत इत्यर्थः, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च
प्रवर्तकज्ञानानुरोधाज्जलणेति भावः । इदंश्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतो

* ननु लोकेऽपि न लक्षणा किन्त्वपूर्वबोध एवास्तु इत्यत आह, 'न
चेति, 'क्रियेति, एतच्चाभ्युपगमवादेन अन्यथा निवृत्त्यनुपपत्तेरिति बोध्यं ।

तावगम्यते, तत्र कार्यत्वे लिङ्स्तात्पर्यं लाघवात् ।
न धर्मिणि क्रियाया धातुलभ्यत्वात् । तदाहुः,
तात्पर्याद्विद्वत्तिर्न तु वृत्तेस्तात्पर्यमिति, तृतीयायाः
करणत्वैकत्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं

धातुर्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्मयबोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारणश-
क्तावपि शक्त्या नोपपत्तिरन्यथा नित्य-निबेधस्थलेऽपि तथाभ्यबोध-
सम्भवादपूर्वालाभापत्तेरिति ध्येयं । ननु लोके पचेतेत्यादौ कार्यत्वे
लिङ्गोल्लेखार्था लिङ्पदात् कार्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाक-
विशेष्यककार्यत्वरूपकारकाभ्यबोधो जायतामिति वक्तुं तात्पर्यमनुपपन्नं
लिङ्गो लक्षणाया कार्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यत आह, 'तचेति,
'कार्यत्वे' कार्यलोपस्थितौ । 'तात्पर्याद्विद्वत्ति' लोके लाघवात् केवल-
कार्यलोपस्थितौ लिङ्स्तात्पर्यात् केवलकार्यत्व एव वृत्तिरित्यर्थः,
'न तु वृत्तेरिति, अन्यचेति शेषः । इदमापाततः लौकिकतात्पर्यस्य
पुमिच्छानियन्तितत्वात्तत्र लाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् । वस्तुतस्तु ता-
त्पर्यसत्त्वेऽप्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वं । ननु
तथापि धन्यते वेदस्थले कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वाश्रये लिङः शक्ति-
स्तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके
शक्त्यैव तादृशकार्यलोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणयेत्यत आह, 'तृती-
याया इति । 'न स्वतन्त्रं शक्यमिति, धर्म्यश्रे विधेर्निर्विकल्पकशक्त्याप-

तत्रापूर्वानङ्गीकर्तृमते इदमित्यन्ये । 'क्रियाया इति, धनन्यलभ्यतया न तत्र
तात्पर्यं तदभावाच्च सत्यपि वृत्तिस्तत्राप्रयोजिकेति भावः । न चैवं गौलो

किन्तु विशिष्टं विशिष्टाच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यत्वे
लक्षणा । न च कार्यत्वविशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्य-
शमपहाय क्रियायां कार्यत्वान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति
वाच्यं । न हीतरधर्म्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्यन्तरा-
काङ्क्षास्ति, अतः स्वतन्त्रकार्यत्वोपस्थितये लक्षणा
यथा पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपतीत्यत्र पुरोडा-
शार्थितया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवा-

नेरिति भावः । 'कार्यत्वे लक्षणेति कृतिषाध्यत्वरूपकार्यत्वविशिष्ट-
शक्तिवादिनामपि तादृशकार्यत्वे लक्षणेवेत्यर्थः, 'अतन्त्रेन' विशेषणत्वेन,
'स्वतन्त्रेति इतराविशेषणतयेत्यर्थः, 'तुपानुपवपतीत्यत्रेति, पुरोडाशाय
कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः, 'पुरोडा-
शार्थितयेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः, 'तदन्वितत्वेनेति पुरो-
डाशप्रयोजनकरूपपुरोडाशप्रदार्थान्वितत्वेन शाब्दानुभवविषयस्य क-

षट इत्यादौ नीलपदं नीलमात्रपरं स्यात् न तु धर्मपरं अन्यकभत्वादिति
वाच्यं । तुल्यविभक्तिकप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयस्यैव श्रुत्यसिद्धिवादि-
त्याहुः । व्याकाङ्क्षानुपपत्तेस्तथात्वमित्यन्ये । ननु विशेषणस्य कार्यत्वस्य
विशिष्टप्रतिष्ठतया न शक्यतन्त्रत्वस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यत आह, 'वि-
शिष्टाच्चेति । न च 'किन्तु कार्यत्वमात्र इत्येतेनेन विरोधः, तस्याभ्युपगम-
नीया क्रियानिश्चयपरत्वादित्येके । मतान्तरेण तदित्यन्ये । 'यद्येति, ननु
षटार्थेन दृष्टेन शास्त्रभ्यानेत्यादावपि लक्षणा स्यात् । यदि च वाक्यैकवाक्य-
न्ययेन निराकाङ्क्षत्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति चेदत्राहुः, वेदे न्यापककथं
सात्पर्यमिति आद्यवाङ्मयप्रयोजनान्वये तात्पर्याभावाच्च लक्षणा लोके च

पाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठानलक्षणा ।

पालस्येत्यर्थः, 'नोपवापाकाङ्क्षेति, एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षावा-
दिमते, एकप्रयोजनकत्वेनावगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया श्रस-
म्भवात्, न ह्यमुकस्यास्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः ।
'स्वतन्त्रकपालोपस्थितय इति पुरोडाशप्रयोजनकामन्वितत्वेन कपा-
लमाह्वयबुद्धये इत्यर्थः, 'अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य पुरोडा-
शाधिष्ठाने मृण्मयपात्रे लक्षणेत्यर्थः, एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानाभिज्ञ-
कपालेन तुषासुपवपतीत्यन्वयबोधः, पुरोडाशस्य कपालमिति षष्ठी-
तत्पुरुषः पुरोडाशश्च तत्कपालश्चेति कर्मधारयो वा समास इति
भावः । 'उपवापः' स्फोटनं, यद्यप्यत्र इतरविशेषणतया उपस्थिति-
निबन्धनं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवत्त्वोपस्थितिनिबन्ध-
नमेवेति दृष्टान्त-दाष्टान्तयोर्महदैषम्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनि-
बन्धनलक्षणाग्रमात्रे दृष्टान्तः । एतच्चापाततः जिज्ञासायोग्यताया-
श्चाकाङ्क्षाभावात् घटजनकेन दण्डेन गामभ्याजेत्यत्राप्येवंरूपेण नि-
राकाङ्क्षतयाऽन्वयबोधानुपपत्तेः । किञ्चावाप्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकम-
हावाक्यार्थबोधेऽप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि खले कपोतन्यायेन^(१)
युगपत्तथान्वयबोधे न काव्यनुपपत्तिः । वस्तुतस्तु वेदखले एकप्रयो-

(१) वृद्धा युवान्- शिक्षक- कपोता खले यथामौ युगपत् पतन्ति । तथा
तथामौ युगपत् पदार्थाः परस्पररेखान्वयिनो भवन्तीति न्यायेनेत्यर्थः ।

न्यायविषयेऽपि सात्पर्यादुभयत्र सदविरोधादुभयान्वयबोधाम् लक्ष्येति
दिक् । ननु लोके क्रियाकार्यत्वं वेदे तु चपूर्वकार्यत्वं लिङ्गं इति व्युत्पत्ति-

न च व्युत्पत्तिविरोधः, न हि लोके क्रियाकार्यत्वे
शक्तिरवधारिता, येन विरोधो भवेत्, किन्तु कार्य-
त्वमात्रे क्रियाया धातुलभ्यत्वात् । न च धर्म्यन्तरे
शक्तावपि तद्गङ्गाः, तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं

जनकत्वविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरेण नान्वयः आनुपूर्वीभेदेन व्युत्पत्ति-
भेदात् वेदानुपूर्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकैकवाक्यतया
तथा निर्णीतत्वादित्यधिष्ठानलक्षणेत्येव तत्त्वं । 'व्युत्पत्तिविरोध इति
लोके लिङ्त्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वमवधारितं वेदे च
कार्यं धर्मिणि लिङः शक्तौ तद्गङ्गा इत्यर्थः, 'लोक इति, लिङ्त्वावच्छे-
देनेति शेषः, 'क्रियाकार्यत्वे शक्तिः' क्रियाविशेष्यककार्यत्वानुभव-
जनकता, 'कार्यत्वमात्र इति 'शक्तिरवधारितेत्यनुषज्यते, 'शक्तिः'
अनुभवजनकता । 'न चेति, वेदस्थले इति शेषः, 'धर्म्यन्तरे' कार्यं
धर्मिणि, 'तद्गङ्गा इति, क्रियानिष्ठकार्यत्वस्यैव लिङा बोधनादिति
भावः । ननु तथापि लोकस्थले लिङः क्रियानिष्ठकार्यताबोधकतया
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं लिङ्त्वावच्छेदेन सिद्धं कार्यं धर्मिणि
शक्तौ च तद्गङ्गाः कार्यं धर्मिण्येव लिङर्थकार्यत्वान्वयादित्यत आह,
'तस्मादिति लोकस्थले लिङः क्रियान्वितकार्यताबोधकत्वादित्यर्थः

विरोध इत्यत आह, 'न चेति । नन्वेवमपि तत्र कार्यत्वेन धर्मिण्येति
विरोध एवेत्यत आह, 'न चेति तस्या एव शक्तौ क्रियातिरिक्तधर्मिविषय-
त्वमात्रं कल्प्यते न तु तद्गङ्गा इत्यर्थः । ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वं
प्रत्ययानां श्रुताग्रं, न च यागान्वितकार्यत्वं लिङा बोध्यत इति व्युत्पत्ति-
विरोध एवेत्युपलक्ष्यमेव निरस्यति 'तस्मादिति । 'क्रियेति क्रियोपलक्षित-

प्रत्ययानां गृहीतं प्रत्ययार्थश्चापूर्वमपीति न विरोधः ।
अस्तु वा लोके लिङः क्रियाकार्यत्वे शक्तिः तथापि
तद्गङ्गं विनैव नानार्थन्यायेन वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिस्तां
विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात् ।

‘प्रत्ययानां गृहीतमिति लिङ्प्रत्ययत्वावच्छेदेन गृहीतमित्यर्थः, न
तु प्रकृत्यर्थान्वितयावत्स्वार्थबोधकत्वमिति भावः । ‘प्रत्ययार्थश्च’
लिङ्प्रत्ययार्थश्च, ‘न विरोध इति, अपूर्वरूपस्वार्थस्यैव प्रकृत्यर्थान्वि-
तत्वादिति भावः । तुय्यतु दुर्जनन्यायेनाह, ‘अस्तु वेति, ‘क्रिया-
कार्यत्व इति, ‘क्रिया’ छतिः, तस्याः कार्यत्वे तत्साध्यत्वे इत्यर्थः,
शक्ततावच्छेदकश्च लिङ्त्वमेव वेदेऽपि अपूर्वनिष्ठकृतिमाध्यत्वावग-
मादिति भावः । ‘नानार्थन्यायेनेति ह्य्यादिपदन्यायेनेत्यर्थः, यथा-
श्रुते अस्यापि नानार्थतया नानार्थतुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः,
‘वेदे’ वेदस्यले, ‘धर्म्यन्तरे’ कार्ये धर्मिणि, शक्ततावच्छेदकन्तु अत्रापि
लिङ्त्वमेवेति भावः । तथाच यथा ह्य्यादिपदस्यले एकमेव हरि-
पदत्वादिकं शक्ततावच्छेदकं विष्णुत्व-चन्द्रत्वादिभेदेन शक्ततावच्छे-
दकश्च नाना तथा अत्राप्येकमेव लिङ्त्वं शक्ततावच्छेदकं शक्तता-
वच्छेदकश्च कार्यत्वत्वं कार्यत्वश्च द्वयमिति फलितार्थः । न च
लिङ्त्वावच्छेदेन कार्यं शक्तौ लोकेऽप्यपूर्वलाभापत्तिरिति वाच्यं ।
प्रागेव समाहितत्वात् तत्रापूर्वस्य बाधितत्वाच्चेति भावः ।

कार्यत्व इत्यर्थः । न च पूर्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्वानाशक्तिरिति पूर्वा-
भेद इति वाच्यं । तत्र कार्यत्वशक्तेरेवातिरिक्तधर्मिविषयत्वमात्रं कल्प्यते
न तु शक्त्यन्तरं यत्र तु शक्त्यन्तरमेवेत्याशयात् । यद्यप्येवं नानार्थतैव न तु

अन्ये तु पचेतेत्यादौ, धातुनैव पाकः कार्योऽभि-
धीयते लिङ् तत्र तात्पर्यग्राहिका न तु शक्ता नियम-
तस्तादृश्येव तत्प्रयोगात्, सामान्यशब्दस्य विशेषपर-

केचित्तु कार्यत्वशक्ततावच्छेदकं सामान्यतो लिङ्त्वमेव कार्य-
शक्ततावच्छेदकन्तु वैदिकलिङ्त्वं, अतएव 'नानार्थन्यायेनेत्यपि यथा-
श्रुतं मङ्गच्छते नानार्थन्यस्ते शक्ततावच्छेदकैक्यादित्याहुः । तदमत्,
शक्ततावच्छेदके वैदिकत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहादिति ध्येयं ।

'तां विना' कार्ये धर्मिणि शक्तिं विना, 'स्वर्गकामान्वयेति
प्राप्तयुक्त्या स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयामभावदित्यर्थः ।

'न तु शक्तेति न तु कार्यत्वे शक्ता साधनिकी वेत्यर्थः, तात्पर्य-
ग्राहकतामेवोपपादयति, 'नियमत इति, 'तादृश्येवेति पाकादि-
विशेष्यककार्यत्वप्रकारकबोधव्यस्य एवेत्यर्थः, 'तत्प्रयोगात्' लिङ्प्रयो-
गात्, एतन्मते केवलं पचेतेत्युक्तौ पदार्थोपस्थितिमात्रं न तन्वय-
बोधः पदार्थद्वयाभावात् किन्तु ओदनं पचेतेत्यादावेवान्वयबोध-
इति ध्येयं । ननु पाकसामान्यवाचिनः पचधातोः कार्यपाकाभि-
धायित्वे लक्षणापत्तिरित्यत आह, 'सामान्येति, 'विशेषपरत्वं' विजे-
तत्त्वापत्त्यापि शक्ततावच्छेदकमेदात् तत्वात्वं लौकिक वैदिकविधिलिङ्-
त्वावच्छेदेन शक्तिमेदाज्ञानार्थं नैवमित्याहुः ।

केचित्तु नानार्थं परस्परसङ्कीर्णार्थद्वये शक्तिद्वयं यत्र चैकशक्ति-
विषयकार्यत्वघटिते विशिष्टेऽपरशक्तिरिति नानार्थन्यायमभिधानमित्याहुः ।

नन्वेवं पचतोत्यादावपि तद्वी' स्यादित्यत आह, 'लिङ्गिति, शक्तिरेव
कथं नेत्यत आह, 'सामान्येति । यथा घटघटेन नीलघटयोः शङ्खान्तरे

त्वञ्च न वृत्त्यन्तरनिर्वाह्यं, अतएव वर्तमानत्वादौ न लडादिशक्तिरिति लोके शक्त्यग्रहात् न व्युत्पत्तिविरोध इति, तदसत्, लिङः कार्यत्वेऽशक्तौ पचिपदात् कार्यत्वज्ञानानुपपत्तेः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न चाज-

शबोधकत्वं, 'वृत्त्यन्तरेति लक्षणेत्यर्थः । 'अतएवेति धातुत एव वर्तमानत्वादिप्रकारेण क्रियाबोधसम्भवादेवेत्यर्थः, लडादिकन्तु तात्पर्यग्राहकमिति भावः । एवञ्च प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपि नास्तीत्याह, 'इतीति, 'लोके' लोकस्थले, 'शक्त्यग्रहादिति लिङः क्रियानिष्ठकार्यताबोधकलाघदादित्यर्थः, 'न व्युत्पत्तिविरोध इति न प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपीत्यर्थः । 'कार्यत्वज्ञानानुपपत्तेरिति धातुना वस्तुगत्या कार्यपाकाभिधानेऽपि कार्यत्वप्रकारकान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु पक्षेः कार्यत्वे लक्षणा पाके च शक्तिरुभयोः परस्परमन्वयाच्च कार्यत्वप्रकारकान्वयबोधोपपत्तिरित्यत आह, 'युगपदिति, 'उभयसाधारणेति शाब्दबोधे उभयसाधारणधर्मस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतस्य प्रकारतया अभामादित्यर्थः, कार्यत्वलक्षणेणैव कार्यत्वस्य पाकत्वावच्छिन्ने प्रकारत्वादिति भावः । ननु कार्यपाकत्वरूपेण कार्यं पाक एव धातोर्लक्षणास्तु । न च विनि-

विनैवेति भावः । 'अतएवेति, धातुनेव वर्तमानत्वादिविशिष्टाभिधानं लडादिकन्तु तात्पर्यग्राहकमिति भावः । 'कार्यत्वेति कार्यत्वप्रकारकज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः, अतएव घटपदादपि नीलघटधोर्न नीलघटत्वप्रकारिकेति भावः । लक्ष्यया तत् स्यादत आह, 'युगपदिति । न च प्रकृत्ययवत्

इत्थार्था, उभयसाधारणस्यानुपस्थितेरिति दिक् । ;

गमकाभावात् प्रत्यय एव किमिति न लक्षणा धातुस्तु तापर्यपा-
हकोऽस्तु सङ्गाया एव प्रत्ययस्य शक्यार्थत्वादिति वाच्यं । प्रत्ययस्य
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकलनियमभङ्गापत्तेः । न धानन्तधातुषु
लक्षणापेक्षया एका शक्तिर्नधीयसीति वाच्यं । लक्षणाकल्पनाया-
श्चदोषत्वात् अन्यथा प्रयजतीत्यादावुपसर्गेऽप्येवङ्गमेण शक्त्यापत्ते-
रित्यस्वरसादाह, 'दिगिति, दिगर्थस्तु कार्य्यपाके धातोर्लक्षणायां
चैवः पचेतेत्यादौ चैवादेरन्वयापत्तिः धात्वर्थ-नामार्थयोरन्वयस्या-
द्युत्पत्तयया कार्य्यलैकदेशे कृतौ चैवादेरन्वयासम्भवात् अन्यथा पच-
तीत्यादावपि प्रत्यये शक्तिविलोपापत्तेः धातोरेव पाकातुकूल-
कृत्यादौ लक्षणासम्भवात् । न च सर्व्वव धातौ लक्षणायां मुख्य-
प्रयोगालाभ इति वाच्यं । शोभनं पाचक इत्यादौ तत्सम्भवात्
तच्च धातोः पाककर्त्तरि लक्षणायां सुप्विभक्त्यर्थान्वयप्रसङ्गात्, न
हि धातुक्तप्रकृतिः, पाकादिपदे मुख्यतायाः साक्षाज्ज्ञातः । न च
कृतिमाश्रित्य प्रत्ययार्थत्व एव चैवादेः कुचान्वय इति वाच्यं ।
तदेकदेशे कृतावेव चैवादेरन्वयात् चैवादेः प्रथमान्तपदोपस्थाप-
नेऽपि विधिलिङ्स्थले व्युत्पत्तिवैधिव्यात् प्रत्ययार्थविशेषणतया
अन्वयो व्युत्पन्नः^(१) स्वर्गकामो भवेतेत्यादौ वैदिकस्थले तादृश-

(१) अन्वयस्य व्युत्पन्नत्वादिति ॥० ।

कार्य्यत्वविशिष्टे पाके अक्षराणां केवलस्य विशिष्टान्यत्वादिति वाच्यः । युगपद्-
वृत्तिदयाङ्गीकर्त्तृमतेन कथञ्चित्तस्योपपादयत्वात् तद्विरोधाङ्गीकर्त्तृमते चात्र
तदभावात् । एतदभिप्रायेणैवाह, 'दिगिति । योग्यताबलात् स्थापित्वादि-

यद्वा ज्ञाने पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, एवञ्च लिङ्-

व्युत्पत्तिभेदस्य तथाभ्युपगमात् । अस्तु वा आख्यातसामान्यशक्ति-
वल्लभ्यकृतेर्विशेष्यतयैव चैवादेरन्वयः कृतिसाध्यपाकानुकूलकृति-
मांश्चैव इत्यन्वयबोधस्य निरुपद्रवत्वात् । न चैवं कृतिसाध्यपाके
धातोर्लक्षणापत्तेऽपि सामान्यशक्तिवल्लभ्यकृतेर्विशेष्यतयैव चैवादे-
रन्वयसम्भव इति वाच्यं । लिङः कृतौ शक्तिस्त्रीकारे तस्या एव
साध्यतासंसर्गेण धात्वर्थविशेषणतया अनुकूलतासंसर्गेण धात्वर्थविशे-
ष्यतया चान्वयसम्भवाद्भातोर्विशिष्टलक्षणाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् लाघ-
वात् साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया कृतिसाध्य-
त्वप्रकारकज्ञानविरहेऽपि कृतिविरहात् । यद्युक्तमत एव वर्त्त-
मानत्वादौ न लडादिशक्तिरिति, तदपि तुच्छं, धातोर्वर्त्तमानपा-
कादौ लक्षणायां लङ्यंकृतौ वर्त्तमानत्वाद्यल्लभप्रसङ्गात् । न च तत्र
वर्त्तमानत्वाद्यल्लभेऽपि न कृतिरिति वाच्यं । तथा सति कृतिनि-
वृत्तावपि पाकस्य विद्यमानतादृशायां पचतीति प्रयोगापत्तेः कृते-
र्विद्यमानत्वे भाविपाकदृशायां तादृशप्रयोगानापत्तेरिति भावः ।

मन्वपूर्वे व्युत्पत्तिविरह इति पूर्वपक्षे समाधानान्तरमाह,
'यदेति, 'ज्ञान इति शब्दबोधविशेषणतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञान-
इत्यर्थः, (१) 'पदानां' पदज्ञानानां, 'शक्तिः' शक्तिपक्षः, 'शक्यत्वादिति

(१) शब्दबोधविषयतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञान इत्यर्थ इति ग० ।

ज्ञान इति मतेन कल्पान्तरमाह, 'यदेति, एतन्मते कार्यत्ववत् साधन-
त्वबोधोऽपि शब्दो न विरह इत्यपि बोध्यं । 'शक्यत्वादिति, ज्ञानस्येति

पदं एकचोच्चारणे स्थायित्व-स्वर्गजनकत्व-कार्यत्वानां
ज्ञाने शक्तमिति व्युत्पत्तिः स्थायिज्ञानादिकञ्चोप-
स्थितमेव, ततो लिङ्पदेन एकचोच्चारणे योग्यता-
दिवशात् यागविषयकं स्थायिस्वर्गजनकं कार्यमित्येकं
ज्ञानमनुभवरूपं प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्मविलक्षणविषयं
क्रियते । न चैवं नानार्थवदेकैकज्ञाने शक्तिग्रहादेकैक-
विषयोऽनुभवो भवेत् न समुदितविषय इति वाच्यं ।
शक्तिग्रहकाले एकचोच्चारण इति विशेषणमहिम्ना

अर्थस्य शक्यत्वेऽपि ज्ञानस्य शक्तिविषयत्वादित्यर्थः, तत्प्रकारकशक्ति-
ग्रहादेव तत्प्रकारेण तदाश्रयशक्तिभानमिति भावः । 'लिङ्-
पदमेकचोच्चारण इति लिङ्पदविषयकमेकज्ञानमित्यर्थः, 'स्थायि-
त्वेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिः' शक्तिग्रहः,
'स्थायिज्ञानादिकञ्चेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञानञ्चेत्यर्थः, 'लिङ्पदे-
नैकचोच्चारण इति लिङ्पदविषयकैकज्ञानेनेत्यर्थः । 'एकैकज्ञाने'
एकैकप्रकारकज्ञाने, 'न समुदितविषय इति, सकृदुद्धरित इत्या-
दिनियमात्^(१) इति भावः । 'शक्तिग्रहकाल इति लिङ्पदज्ञान-

(१) सकृदुद्धरित शब्दः सकृदर्थं गमयतीति नियमादित्यर्थः ।

शेषः, शक्त्यैव शक्तिरचितत्वादिति भावः । अर्थस्य तु शक्यज्ञानविषयतया
शक्यत्वोक्तिरिति ध्येयः । 'स्थायित्वेति स्थायित्वादिप्रकारके स्थाय्यादिज्ञाने
शक्तमित्यर्थः । अतएवाह, 'स्थायीति, प्रत्येकमिति शेषः । 'एकैकेति,

तत्सम्भवात्, नानार्थे तु प्रमाणाभावेन गौरवेन च शक्तिग्रहे तस्याप्रवेशात् । तथाप्यमीषां समूहालम्बनं स्थानं तु परस्परं वैशिष्ट्यज्ञानमिति चेत्, न, साकाङ्क्षधर्म-धर्मिगोचरैकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वात्, न च समूहालम्बनसम्भेदः । तस्य निराकाङ्क्षविषय-

स्योक्तरीत्या शक्तिग्रहेत्यर्थः, तथाच तदतिरिक्तस्थले सद्गुदुच्चरित-इत्यादिनियम इति भावः । 'प्रमाणाभावेनेति, युगपन्नानार्थानुभवाभावेनेति भावः । 'तथापीति, वैशिष्ट्यांगे शक्तिग्रहविरहादिति भावः । 'साकाङ्क्षेति साकाङ्क्षौ यौ धर्म-धर्मिणौ तदुभयगोचरैकज्ञानस्येत्यर्थः, 'समूहालम्बनसम्भेदः' समूहालम्बनाविशेषः । 'निराकाङ्क्षेति, आकाङ्क्षा च तन्मते पदार्थान्तरं तच्च न समूहालम्बनज्ञाने इति भावः । वृत्तिरूपा शक्तिः कार्यानुकूला शक्तितोऽन्यैव अतः सा साक्षादर्थनिरूपितापि सुवचा इति मतमाश्रित्यापि व्यधिकरण-

विशिष्टस्य प्रागनुपस्थितेरिति भावः । 'प्रमाणाभावेनेति, प्रकृते च स्वर्गकामान्वयानुपपत्तेरेव मानत्वात्त एव गौरवं न दोषायेति भावः । प्रकृते नानार्थानुभवबलादेव तत्प्रवेश इत्यन्ये । 'तथापीति शक्तिग्रहकाञ्च इव स्थाय्यादीनां वैशिष्ट्यज्ञानसम्भेदज्ञानं न स्यादित्यर्थः । यदा स्थायित्वादीनां एकस्मिन् धर्मिणि सामानाधिकरण्याज्ञानं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि प्रत्येकमप्युपस्थितानामाकाङ्क्षादिवशात् संसर्गबोधः सम्भवत्येव तथाप्यमुपेत्य स्वमतेन समाधत्ते, 'साकाङ्क्षेति चाष्टहोतासंसर्गेत्यर्थः, 'सम्भेदः' अविशेषः । नन्वेवं नित्यस्थले का गतिः तच्च स्वर्गजनककार्याभावात् कथं वा अपूर्वलाम-

त्वात् । अस्तु वोपस्थितेष्वष्टहोतासंसर्गेषु स्थायित्व-
स्वर्गजनकत्व-कार्यत्वेषु शक्तिः अष्टहोतासंसर्गक-
स्यापि विशिष्टज्ञानसमानशीलत्वात् अत उक्तन्यायेन
तावद्विषयकमेकं ज्ञानं लिङ्गपदेन जन्यते । एवमेवा-
लौकिकार्येषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रहः । ननु भव-

नानाधर्मविशिष्टनिर्हृपितैकशक्तिमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'अस्तु वेति,
'उपस्थितेष्वष्टहोतासंसर्गेष्वित्यनेन संसर्गान्तर्भावेन धर्म-धर्मिणोक्ता-
वपि विशकलितोपस्थितेरेवासंसर्गाग्रहमहकारेण समूहादस्यनविल-
क्षणशब्दबोधजनकत्वमिति सूचितं ^(१) । 'शक्तिरिति शक्तिग्रह इत्यर्थः,
धर्म शक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण धर्मिण उपस्थितिः यथा जाति-
शक्तैव व्यक्तेर्लाभ इति भावः । अशक्यस्य वैशिष्ट्यस्याभावेऽपि न
क्षतिरित्याह, 'अष्टहोतेति, 'अष्टहोतासंसर्गकस्य' असंसर्गाग्रहन्य-
ज्ञानस्य, 'विशिष्टज्ञानेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेत्यर्थः, 'अत-
इति नामार्थेषु शक्तेरैक्यादित्यर्थः, 'उक्तन्यायेनेति तावदर्थनिर्हृपि-
तैकशक्तिमतवदित्यर्थः, 'एवमेव' विशदङ्गलविशेषण-विशेष्यमवगाह्येव,
'स्वर्गादिपदेऽस्त्विति, तच्च दृःस्वामन्त्रेदादिविशिष्टमुखादेरर्थस्य प्रमा-
णान्तरानवगम्यत्वादिशिष्टविषयकशक्तिधियोऽसम्भवादिति भावः ।
एतच्च विधिग्रन्थस्यार्थवादस्य प्रामाण्यं नास्तीत्यभिप्रेत्य, अन्यथा यत्र

(१) इतिरूपेत्यादि" सूचितमित्यन्तं पाठं गणुस्तु नास्ति ।

इति चेत्, न, व्यबोध्यन्त्या स्वर्गजनकत्वाग्रहमहाय स्यादिकार्यमित्येवा-
न्ययादित्येके । उक्तव्याप्या तया बोध इत्यन्ये । न च वैदिकलिङ्गादौ का

तूक्तप्रकारेण शक्तिग्रहस्तथापि लिङ्पदात् यागवि-
षयककार्यानुभवे सत्यपूर्वलाभात् स्वर्गकामान्वयः
सम्भवतीत्युपपादकप्रतिसन्धाने प्रसिद्धार्थस्वर्गकामपद-
समभिव्याहारान्वयानुपपत्त्या लिङः कार्ये शक्ति-
कल्पनं । न हि प्रथममुपपादकप्रतिसन्धानं विनार्था-

दुःखेन सन्निवृत्तित्यर्थवादादिशिष्टार्थेऽपि स्वर्गपदशक्तिग्रहसम्भवात्
तत्रोक्तरीत्यनुशरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, उपपादकप्रतिसन्धाने लिङ्पद-
स्य स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकत्वरूपस्वर्गकामसमभिव्याहारानुपपत्त्या
कार्ये शक्तिः कल्या कृतायाश्च शक्तौ अपूर्वोपस्थित्या तद्वटि-
तस्य लिङो यागविषयककार्यानुभावकत्वरूपस्य उपपादकस्य ग्रह-
इत्यन्योन्याश्रयमाशङ्कते, 'नन्वित्यादिना, 'सम्भवति' उपपद्यते, तथाच
लिङः कार्यानुभावकत्वं स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकत्वोपपादकमिति
पर्यवसितः प्रतिसन्धानाकारः, तदुपपादकत्वञ्च स्वाभावव्यापकतद-
भावकत्वं, स्वर्गकामसमभिव्याहारानुपपत्त्या तदनुपपत्तिविद्वत्कार्या-
नुभावकताया अपूर्वानुभावकतायां पर्यवसानादिति भावः । का-
र्याद्रिपदे कार्यानुभावकत्वपक्षात् कार्यानुभावकत्वसामान्यस्योप-
पादकत्वपक्षे उपपाद्यवत्तया प्रतीते लिङ्पदे कार्यानुभावकत्व-
सामान्यं सिद्ध्यत् कार्यान्तरानुभावकत्ववाधेनापूर्वरूपकार्यानुभाव-

गतिः तत्र धादुसायद्वारा साधनत्वज्ञानात् क्रियायामेव कार्यत्वान्वयादिति
वाच्यं । तदतिरिक्तलिङ एव उक्तशक्तिग्रहादित्येके । अक्षय्या तथान्वय-
इत्यन्ये ।

पत्तिः सम्भवति । न च शक्तिकल्पनात् पूर्वं उपपाद-
कशरीरनिविष्टमपूर्वं ज्ञातमिति चेत्, तत् किं य एव
विशेष उपपादकः पक्षधर्मतावलात् सिध्यति तत्प्र-
तिसन्धानमर्थापत्तौ कारणं तथान्वे पूर्वं गृहीतमा-
त्रस्य कल्प्यत्वे कल्पनोच्छेदापत्तिः । तस्मात् यथा
सामान्यतोभोजनस्य पीनत्वसम्बन्धावगमात् उपपाद-
कतर्के सति कल्पनातो विशेषावगमः यथा वा

कवं पर्यवस्यति । न च तादृशविशेषस्योपपादकत्वेन ज्ञानमर्थापत्ति-
प्रवर्त्तकमिति धमाधत्ते, 'तत्किमित्यादिना, 'कल्पनोच्छेदापत्ति-
रिति देवदत्तादौ प्रतीयमानपीनत्वानुपपत्त्यापि तदुपपादकदेवद-
त्तीयभोजनादिरूपापूर्ववन्मिद्व्युच्छेदापत्तिरित्यर्थः, 'पीनत्वसम्बन्धा-
वगमात्' पीनलोपपादकत्वावगमात्, 'विशेषावगम इत्यनेनास्यान्वयः,
'उपपादकतर्के' सतीति यदि देवदत्तो भोजी न स्यात्तदा पीनो
न स्यात् इत्यादिविषयपरिशोधकतर्के सतीत्यर्थः, तदपेक्षा चानु-
मान इवार्थापत्तावपि बलवत्या इच्छाघटितविपरीतप्रज्ञासामर्थ्या-
निरासद्वारा इत्यवधेयं । अथ वा 'तर्कपदं संशयपरं, संशयश्च पच-
ताघटकः अनुमान इवार्थापत्तावुपयुज्यते । अथ वा 'पीनत्वसम्बन्धा-
वगमात्' पीनत्वकारणतापहात्, 'उपपादकतर्के' पीनत्वरूपोपपाद्ये
भोजनरूपोपपादकान्वय-अतिरेकव्याप्तिज्ञान इत्यर्थः, तर्कपदस्य
करणव्युत्पत्त्या व्याप्तिज्ञानपरत्वात्, 'कल्पनातः' कल्पनासामर्थ्यात्, ८

न हि तन्मते कल्प्यज्ञानमपि पूर्वं गृह्यते इति चिन्त्यं । ननु

सामान्यशक्त्यक्तिवाचकपदेन समभिव्याहारवशाद्वि-
शेषाभिधानमेवमत्रापि कार्यमात्रवाचकत्वे कार्यवि-
शेषलाभः सम्भवतीति तर्कितोपपादकप्रतिसन्धानाद्-
भवत्यर्थापत्त्या शक्तिकल्पनं, यागविषयकञ्च कार्यं न
घटादि तस्य सविषयकत्वाभावात्, विषयत्वञ्च ज्ञान-
घटयोरिव स्वभावसम्बन्धो वा तन्निरूपणाधीननिरूप-

‘विशेषावगमः’ भोजनत्वेन वस्तुगत्या अपूर्वदेवदत्तीयभोजनशक्ति-
मिद्धिः । प्रमाणान्तरादपूर्वशक्तिलाभस्यले सामान्यतः सिद्धिं दृष्टा-
न्तयति, ‘यथा वेति, ‘समभिव्याहारवशात्’ समभिव्याहृतानयनाद्य-
भावात्, ‘विशेषाभिधानं’ अपूर्वशक्तिविशेषलाभः, ‘कार्यमात्रवाचकत्वे’
कार्यसामान्यानुभावकत्वे, सिध्यतीति शेषः । ‘कार्यविशेषलाभः’
कार्यत्वेनापूर्वरूपकार्यानुभावकत्वलाभः । अपूर्वलाभवीजं कार्यान्त-
रस्य यागाद्यन्ययायोग्यत्वरूप दर्शयति, ‘यागेति, ‘सविषयकत्वा-
भावादिति यागविषयकत्वाभावादित्यर्थः, ‘विषयत्वञ्चेति, प्रकृत-
इति शेषः । यागापूर्वयोस्तादृशस्वरूपसम्बन्धे मानाभावादाह,
‘तदिति तन्निरूपणाधीननिरूपणविषयत्वमित्यर्थः, ‘तम्’ अपूर्वम् ।
नन्वेवं यागविषयकयत्किञ्चिन्निरूपणव्यक्तेर्घटादिनिरूपणस्याप्यधीन-

शब्दबोधे घटादिकार्यान्वय इव कथं नेत्यत आह, ‘यागेति । नन्वपूर्व-
मपि घटवन्निर्विषयकमेवेति कथं तथेत्यत आह, ‘विषयत्वञ्चेति तद्विषय-
कत्वञ्चेत्यर्थः । ‘ज्ञानेति घटज्ञानस्येत्यर्थः । ननु स्वभावसम्बन्धो विषयादि-
साधारण इत्यत आह, ‘तन्निरूपणेति यागनिरूपकाधीन निरूपणमिति-

एत्वं वा तत्त्वानसंवित्सवेद्यत्वं वा व्यावृत्तसाधनत्वं
वेति । अस्ति हि याग-दान-होमजन्यापूर्वाणां तुल्य-

तया घटादेरपि यागविषयकत्वापत्तिः । न च तन्निरूपणाधीन-
मात्रविषयत्वं तद्विषयत्वमिति वाच्यम् । अपूर्वमप्रतीत्यापि याग-
पदादितो यागप्रतीतेरसम्भवापत्तेरित्यत आह, 'तदिति । ननु
तत्समानमवित्सवेद्यत्वं तद्विषयकधीविषयत्वं तद्विषयकथावद्धौविष-
यत्वं वा, नाद्य यागे घटादिविषयत्वस्यापत्तेः, नास्त्य यागे-
ऽपूर्वविषयत्वस्याप्यनापत्तेरित्यत आह, 'व्यावृत्तेति असाधारण-
कारणत्वमित्यर्थः, यागविषयककार्यत्वरूपेण ध्वजभानवारणाया-
साधारणत्वप्रवेशः । वस्तुतस्तु पुरुषोत्तममुख पद्मेदित्यत्र पुरुषोत्त-
ममुखदर्शनविषयककार्यत्वरूपेण संस्कारभानवारणाय तत्प्रवेशः,
असाधारण्यञ्च अन्वयितावच्छेदकव्याप्यनानाव्यक्तिवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
त्वमित्येव सारम् । असाधारणकारणत्वमेव व्यवस्थापयति, 'अस्ति
हीति, 'तुल्यरूपेति, यागनिष्ठतत्कारणताया सकलकार्यसाधारण-

त्यर्थः, एतदपि यागज्ञानादावतिप्रसक्तमत आह, 'तत्त्वमानेति, यदा
कदाचित् समानवित्सवेद्यत्वं घटादावपि नियमेन प्रकृतेऽप्यसम्भवतीत्यत-
आह, 'व्यावृत्तेति व्यावृत्तसाधनत्वं यागस्य विषयत्वं तत्साध्यत्वमपूर्वं
सविषयकत्वं इत्यर्थः, एतच्च प्रागनुपस्थितमपि ससर्गमर्थ्यादया भासत इति
स्मर्त्तव्यम् । व्यावृत्तत्वमुपपादयति, 'अस्ति हीति, अनभिसहितपरस्तत्वापत्ति
फलस्यागो याग अभिसहितपरस्तत्वापत्तिफलस्यागो दान, देशविशेष
गतद्रव्यप्रक्षेपोपाधिकस्यागो होम इत्याहुः । 'तुल्येति यागापूर्वस्य दाना-
दिव्यावृत्तो याग कारणमेवमन्यवायीत्यर्थः । यद्यप्येतदपि तत्त्वान्यसर्गादा-

रूपसाधनान्तरव्यवच्छेदेन प्रत्येकमात्रजन्यत्वं । तदुक्तं,
“विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोतिर्वन्ध उच्यते । विशेषे-
षेण सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः” इति । ननु
येन रूपेण शक्तिग्रहः तेन रूपेण कार्यत्वशक्तास्त्रिङ्-
पदास्त्रयणया कार्योपस्थितौ योग्यतादिवशादपूर्वला-

ज्ञानाद्यात्मककारणान्तरव्यावृत्तत्वेनेत्यर्थः, ‘प्रत्येकमात्रजन्यत्वं’ यागा-
दिप्रत्येकमात्रनिष्ठजनकतानिरूपकत्वं । विषयशब्दस्य व्यावृत्तजनक-
ताश्रयवाचित्वे साधकमाह, ‘तदुक्तमिति, ‘विशेषार्थः’ व्यावृत्तत्वार्थः,
‘बन्धः’ जमनं, ‘सिनोतीतीति, व्युत्पत्त्येति शेषः, ‘नियामकः’
व्यावृत्तजनकताश्रयः । ‘शक्तिग्रह इति मीमांसकस्य तत्र शक्तिग्रह-
इत्यर्थः, ‘तेन रूपेणेति ‘कार्योपस्थितावित्यत्रान्वेति, अतएव^(१)
शक्तिलाघवं लौकिकव्युत्पत्त्यनतिक्रमश्च भवतीति भावः । ननु
अपूर्वस्य शक्यसम्बन्धितया अनवगमात् कथं लक्षणयोपस्थितिः

(१) एवञ्चेति श० ।

वतिप्रसक्तं तथापि तद्व्यावृत्तं निर्व्याजं, एतदतिप्रसक्तिर्न दोषायेत्यप्याहुः ।
वस्तुतः स्वभावसम्बन्धविशेष एवेतरव्यावृत्तस्तदिति बोध्यं । अत्र ह्यह-
सम्मतिमाह, ‘तदुक्तमिति, ‘विशेषेणेति धन्यतो व्यावृत्त्या असाधारण्येने-
त्यर्थः, ‘सिनोति’ सम्बन्धाति अनयतीति यावत् । ननु वेदेऽपि लिङः कार्य-
त्वमात्र एव शक्तिरस्तु धर्मिणोऽन्यलभ्यत्वादित्याशङ्कते, ‘नन्विति, तथाच
न व्युत्पत्तिविरोधोऽपीति भावः । ‘कार्योपस्थिताविति येन रूपेण त्वन्मते
शक्तिः तेन रूपेण लक्षणया कार्योपस्थिताविति बोध्यं । ननु कस्यापूर्वा-

भोऽस्तु कार्यस्मरणं हि अन्विताभिधानोपयोगि न
 त्वपूर्वस्मरणं तच्च पदेन पदार्थेन वेति न कश्चिद्विशेषः,
 कार्यञ्च शक्यकार्यत्वसम्बन्धितयावगतमेवेति चेत्, न,
 लिङ्गे लाक्षणिकत्वेनापूर्वाननुभावकत्वात् । न चेत-
 रान्वितस्वार्थशक्तस्य यज्यादिपदस्येतरदपूर्वमादायानु-
 भावकत्वमिति वाच्यं । इतरोपलक्षितस्वार्थान्वयमात्रे
 हि यदानां शक्तिर्न त्वितरत्र गौरवात् यदान्तरलभ्य-

स्यादित्यत आह, 'कार्यस्मरणं' हीति कार्यत्वरूपेण चत्किञ्चित्-
 कार्यस्मरणं हीत्यर्थः, अन्यथा कार्यशक्त्यभ्युपगमेऽप्यगतेरिति भावः ।
 'तच्च' कार्यत्वप्रकारककार्यस्मरणञ्च, 'पदेन' लिङ्पदेन, 'पदार्थेन
 वा' शक्त्या लिङ्पदोपस्थापितेन कार्यत्वेन वा, एतच्च लक्षणायां
 मुख्यार्थ एव पदस्मारितो लक्ष्यार्थस्मारक इति सम्प्रदायमतानुसारे-
 णोक्तं । 'कार्यञ्चेति कार्यत्वरूपेण चत्किञ्चित् कार्यञ्चेत्यर्थः । 'अपूर्-
 वाननुभावकत्वादिति अपूर्वाननुभावकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्रेष्टा-
 पत्तिमाशङ्कते, 'न चेति, 'इतरान्वितस्वार्थशक्तस्य' इतरान्वितस्वार्था-
 नुभवशक्तस्य, इतरनिष्ठविषयतानिर्दिष्टस्वार्थविषयताशाल्यनुभवश-
 क्त्येति यावत्, 'यज्यादिपदस्य' यज्यादिपदस्येव, 'इतरोपलक्षितेति
 इतरविषयत्वाविशेषितस्वार्थानुभवत्वावच्छिद्येत्यर्थः, 'न त्वितरत्र' न

स्मरणे कथं लक्षणेत्यत आह, 'कार्यस्मरणमिति, अन्यथा शक्तिपक्षेऽप्य-
 ऽलोकार इति अत्र । पूर्वस्येव लोरेस्मारकत्वमिति नतेनह, 'पदार्थे-
 नेति । न च कार्यत्वोपस्थिति शङ्क्येति यजपदवृत्तिद्वयविरोधः, दिशि-

त्वाच्च । लक्षणायाञ्च तौरोपलक्षितान्वयशालिस्वार्थानुभावकत्वमितरपदस्य तौरस्य तु संस्कारादुपस्थितिरसन्निहितेनान्विताभिधानाभावात् । न चापूर्वं सं-

वितरत्व-विषयत्वमन्तर्भाव्य । नन्वेव गङ्गायां घोष इत्यत्र कथं तौरवृत्तित्वानुभवः^(१) इत्यत आह, 'लक्षणायाञ्चेति गङ्गायां घोष-इत्यत्र चेत्यर्थः, 'तौरोपलक्षितेति वस्तुगत्या तौरनिष्पन्नवृत्तित्वा-शालीत्यर्थः, 'इतरपदस्य' घोषादिपदस्य, न तु तौरानुभावकत्वमिति शेषः । 'तौरस्य' तु तौरवृत्तित्वस्य तु, तथाच लक्षणास्थले लक्ष्यस्थितिरेव न तु तत्र तस्य शाब्दानुभवे प्रवेश इत्यभिमानः । नन्वन्वयबोधे तौरवृत्तित्वस्याप्रवेशे किं तस्य सृतेरित्यत आह, 'असन्निहितेनेति अनुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति, तौरवृत्तिर्घोष इति विशिष्टव्यवहारासम्भवादित्यर्थः, तथाच आकाङ्क्षानन्दयस्यैव तत्र विशिष्टव्यवहारजनकत्वमिति भावः ।

पिष्टचरणान्तु मनु यदि तौरवृत्तित्वस्य संस्कारादुपस्थितिस्तदा कथं न शाब्दानुभवे भानमित्यत आह, 'असन्निहितेनेति शक्त्यानुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति शाब्दानुभवासम्भवादित्यर्थ-इति प्राञ्जः ।

(१) तौरवृत्तित्वान्वय इति क० ।

यस्य केवलान्वयतया प्रकृतजयवत्तदभ्युपगमात् । तर्हि गङ्गायां घोष इत्यत्र का गतिरित्यत आह, 'लक्षणायाञ्चेति, 'असन्निहितेनेति चानासन्नेनेत्यर्थः, पदजन्योपस्थितेरेवासत्तत्वादय च पदार्थस्यैवोपस्थापकत्वाभ्युपगमादिति

स्कारविषयः । किञ्च यजिपदेन स्वर्गकामकार्यविषयो
याग इत्यनुभवोभवेत् लक्षणायामितरपदस्य लक्षणी-
यविशेषणस्वार्थविशेष्यकानुभवजनकत्वात् । न चैता-
दृशो बोध आकाङ्क्षितः । न च यागाविशेषितकार्य-
मात्रेण स्वर्गकामान्वयः प्रतीयते, किन्तु यागविषयक-

ननु प्रकृतेऽप्यपूर्वस्य सस्कारादुपस्थितिरस्त्वित्यत आह, 'न
चेति । ननु लक्षणाया लक्ष्यस्यतिरेव यदि तदा तव नये अपूर्वा-
नुपस्थिततीरवृत्तिन न प्रतीयेतेत्यत आह, 'किञ्चेति । ननु तथैवा-
नुभवोऽनु को दोष इत्यत आह, 'न चेति, 'आकाङ्क्षित'
यागविषयक कार्यं कृतिमात्रं भवन्तियपूर्वविषयकचिकीर्षाजनक' ।
नन्वेतादृशबोधस्य तादृशापूर्वविशेष्यकचिकीर्षां प्रत्यजनकत्वेऽपि
न कृतिस्तस्याप्रवर्तकत्वादित्यस्तरसादाह, 'न चेति न वेत्यर्थः, स्वर्ग-
कामो यजेतेति वाक्यादिति शेषः । 'स्वर्गकामान्वय' स्वर्गकाम-

भावः । ननु त्वन्मतेऽर्थाध्याहारवदासन्नत्वमितरपदेनानुभवविषयः स्यात्,
किञ्च त्वोरस्य शाब्दबोधविषयत्वमवश्यं वाच्यं । अन्यथा विभक्त्यर्थागन्वयापत्तेः,
तथाच यथा तत्र शाब्दत्व तथा प्रकृतेऽपि कार्यस्वरूपे सति समानप्रका-
रकत्वस्य नियामकत्वेन योग्यतया शाब्दानुभवोऽपूर्वभादाय पर्यवस्येदित्यत्र
चैराह, 'किञ्चेति, 'लक्षणायामिति, यद्यपि मया क्रोशन्तीत्यादौ व्यभि-
चारः, तथापि व्यभिचारमनु 'यथा हि मया इत्यादिना हि कृतो
यश्चकार श्वाये विभावविध्यतोति बोध्यः । ततः किमित्यत आह, 'न चेति,
कृतिमात्रत्वाप्रकारकत्वादित्याहुः, तच्चिन्त्य, कार्यांशे कार्यत्वप्रकारकत्वस्या-
विरोधात् । तस्मात् स्वर्गकामबोधक यागविषयक कार्यमिति कार्यविशेषे

कार्यविशेषे, तथाच तथाविधबोधार्थं लिङः कार्यं
शक्तिरेवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे अपूर्ववादपूर्वपक्षः ।

कृतिषाध्यत्वान्वयः । 'यागविषयकेति यागविषयकतया भाते कार्य-
विशेषे इत्यर्थः, तथैवानुभवादिति भावः । 'तथाचेति, लक्षणाया-
लक्षणीयविशेषणकतया अनुभवजनकत्वनिधमादिति भावः । अत्र
मक्षाः क्रोशन्तीत्यादौ व्यभिचारो घन्यकृतैव स्वयं वक्ष्यते इति
नासङ्गतिः ।

इति श्रीमपुराणाय-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये अपूर्ववादपूर्वपक्षरहस्यम् ॥०॥

यत्कृद्वागस्यैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात्तदनाकाङ्क्षितत्वमिति भन्तव्यं । ननु स्वर्ग-
कामकार्यमित्येव ज्ञानं कार्यविशेष्यकतया प्रवर्तकमस्त्विन्यत आह, 'न

अथापूर्ववादसिद्धान्तः ।

—००—

अबोच्यते । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं न योग्यता
अनाप्तोक्ते ययसा सिञ्चतीत्यव सत्यप्यन्वयप्रयोजकद्रव-
द्रव्यत्वे बाधकप्रमायामन्वयाबोधात् । अथ योग्यत्वेऽपि
स्वबाधकप्रमाविरहः कारणं तर्हि सोऽप्यवश्यापेक्ष-
णीयइति लाघवात् सैव योग्यता, एवञ्च तदेव योग्य-
मयोग्यञ्च स्यादिति चेत्, सत्यं, यथा दशाविशेषे तदेव
साकाङ्क्षमनाकाङ्क्षमासन्नमनासन्नञ्च तथा स्वबाधक-

अथापूर्ववादसिद्धान्तरहस्यं ।

—००—

‘अनाप्तोक्त इति करकाभिप्रायप्रयुक्त इत्यर्थः, ‘द्रवद्रव्यत्वे’ द्रव-
द्रव्यत्वज्ञाने, ‘योग्यत्वेऽपि’ योग्यताज्ञानेऽपि, ‘स्वबाधकप्रमेति, ‘प्रमा-
पदमत्र निश्चयपरं, तेनाप्तोक्ते बाधभ्रमदशायां नातिप्रसन्नः । अङ्गते, (१)
‘एवञ्चेति, ‘तदेव साकाङ्क्षमिति अनजितान्वयबोधकत्वमाकाङ्क्ष

(१) यद्योग्यं तत् सर्वदैव योग्यं यद्योग्यं तत् सर्वदैवायोग्यं इत्यभि-
प्रायेण शङ्कत इत्यर्थः ।

चेति । व्यापाततोऽभ्युपगमवादेनाह, ‘तर्हीति । न चैवं स्वबाधकभ्रमदशा-
यामन्वयबोधार्हत्ति, प्रमापदस्य निश्चयपरत्वात् । ‘साकाङ्क्षमिति अन्वय-
बोधजननाजनदशायां साकाङ्क्षमनाकाङ्क्षञ्च, एवं स्मरणास्मरणदशायां व्या-

प्रमा-तद्विरहदशायां तदेवान्वयबोधे योग्यमयोग्यञ्चा-
भिधीयते, स्वबाधकप्रमायां तद्विरहे वा योग्यायोग्य-
ताव्यवहारदर्शनात् स्वबाधकप्रमाविरहदशायां यो-
ग्यतादिसत्त्वेऽपि वह्निना सिञ्चतीत्यत्रान्वयबोधः अ-
प्रमादोषवत्पुरुषप्रणीतत्वात् । सामान्यभानस्य किञ्चि-
द्विशेषभाननियतत्वात् विशेषाभाने कथं तद्भासत-
इति चेत्, न, वस्तुगत्या परम्परासाधनं विशेषो भासत-
एव परम्परासाधनत्वन्तु प्रकारो न भासते तत्प्र-
कारभाने हि परम्पराघटकज्ञानस्य हेतुत्वात्, यथा

इत्यभिप्रायेणेदं, स्वीयबाधनियमाभावस्य योग्यतात्वे साधकमाह,
'स्वबाधकेति । नन्वेवं स्वीयबाधनियमविरहदशायां बाधितार्थक-
स्यापि योग्यत्वे तत्रान्वयधीः प्रमा स्यादित्यत आह, 'स्वबाधकेति,
'दोषवदिति, तथाच दोषाभाव एव शाब्दप्रमाप्रयोजक इति भावः ।
शङ्कते, 'सामान्येति, 'विशेषाभान इति परम्परासाधनत्वाभान-
इत्यर्थः, साक्षात्साधनत्वस्य च बाध इति श्रेयः । 'यथेति, छिद्रेत-

सद्रमनासद्रहेत्यर्थः । नन्वेवं शाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यतासत्त्वे कथं शाब्द-
भ्रम इत्यत आह, 'सेति । यद्यपि भ्रान्तप्रतारकवाक्यं करुणापाटवजन्यञ्च
वाक्यं दोषजन्यत्वेऽपि प्रमाजनकं, तथापि वस्तुवैयर्थ्यावाक्यार्थज्ञानं गुणः तद-
भावो दोष इति मते तात्पर्यं । तथाच यागे स्वर्गसाधनत्वान्वयो नायोग्यता-
पगाएत, इति भावः । अथ शङ्कते, 'सामान्येति, 'तथा सतीति । यद्यपि

घटेन जलमाहरेत्यत्र योग्यतया छिद्रेतरघटे घटत्वेन
भासते न तु छिद्रेतरत्वेन तथा सति लक्षणायां
युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन घटानन्वयप्रसङ्गात् उभय-
साधारणरूपेणानुपस्थितेश्च नाजहत्स्वार्था । अथ

राभिन्नघटत्वरूपेण घटपदस्य लक्षणामविदुषः पुरुषस्येति श्रेयः ।
'न तु छिद्रेतरत्वेनेति न तु छिद्रेतराभिन्नत्वेनेत्यर्थः, 'लक्षणेति
छिद्रेतरे घटपदस्य लक्षणेत्यर्थः, 'घटानन्वयेति घटत्वेन घटानन्वयप्र-
सङ्गादित्यर्थः, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधादेकपदवृत्त्युपस्थापितयोः कृति-
वर्त्तमानत्वाद्यतिरिक्तस्थले परस्परमन्वयबोधस्यायुत्पन्नत्वाच्चेति भावः ।
नतु यत्किञ्चिद्भूमौ छिद्रेतरत्व-घटत्वे अनुगतीकृत्य तदुक्तं वच्छिन्न-
वत्त्वरूपेण घटपदस्य घटे अजहत्स्वार्थलक्षणास्त्वित्यत आह, 'उभ-

युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकर्तृमते प्रकृत्यत्रयवत्तेन भावं सम्भवति, तथापि यत्र न
तथा तात्पर्यं तत्र योग्यतादिज्ञानसत्त्वे शब्दबोधोपपत्तौ लक्षणाकल्पने
मानाभावात् तद्यत्वेन भानमिदञ्च तात्पर्यं । तन्मते गङ्गातीरत्वेन यद्यपि न
शब्दबोध आकाङ्क्षाविरहाच्चथा प्रकृतेऽपीत्यन्ये । 'संस्कारेति संस्कारसङ्-
घतस्य घटपदस्यैव तदुपस्थापकत्वाभ्युपगमात्तस्यापि प्रकृत्यर्थतया छिद्रेतर-
त्वावच्छेदेन विभक्त्यर्थान्वय इत्यर्थः । न च शब्दा प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं प्रकृ-
त्यर्थत्वं, गौरवादित्याशयः । 'शब्देति, सत्येति श्रेयः, अन्यथोक्तन्यायेन
तीरेऽपि सप्तभ्यर्थान्वयसम्भवे लक्षणावच्छेदः स्यात् पदात् समवायसम्बन्धेना-
काशोपस्थितौ तदन्यबोधोपापत्तेरुति बोध्यः । अन्येतावता स्मरणनियम-
सम्भवेऽप्यन्वयानुभवप्रवेशेन हेतुशक्तः । न चोपस्थितपरित्यागे वीजाभावा-
दित्यतोपस्थित शब्दाद्यत्वमादायैवानुभव इति वाच्यं । छिद्रेतरत्वेऽपि

संस्कारात्तदुपस्थितिः । न च सुविविभक्तौनां प्रकृत्यर्थ-
गतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तत्र विभक्त्यर्थो नान्वी-
येतेति वाच्यं । प्रकृत्यर्थो हि प्रकृतिप्रतिपाद्यः लक्षणी-
यान्वयानुरोधात् । स च संस्कारसहकारात् प्रकृतेऽपि ।
न च तस्यानियतोद्बोधकान्न नियता तदुपस्थितिः ।
फलवत्त्वेन तथा कल्पनादिति चेत्, न, शब्दोपस्थापि-
तेनैव शब्दस्यान्वयबोधकत्वात् । न चैवमाकाशपदा-

येति, 'अनुपस्थितेरिति घटल-च्छिद्रेतरत्नयोः शाब्दबुद्धिविषयत्वा-
भावादित्यर्थः । 'संस्कारादिति, वृत्त्यतिरिक्तयत्किञ्चित्सम्बन्धेन
घटपदादिति शेषः । 'तदुपस्थितिः' घटत्वेन घटोपस्थितिः, लक्षणया
च घटपदाच्छिद्रेतरोपस्थितिरिति शेषः, अतो न युगपद्बुद्धिद्वय-
विरोध इति भावः । 'तत्र' घटत्वविशिष्टे घटे, 'प्रकृतिप्रतिपाद्यः'
प्रकृतिजन्यसूतिविषयः, न तु शब्दा प्रकृतिस्मारितः, 'संस्कारसहका-
रादिति, वृत्त्यतिरिक्तप्रकृतिसम्बन्धज्ञानजन्यसूतिविषयत्वेनेति शेषः ।
'तस्य' संस्कारस्य, 'अनियतोद्बोधकादिति वृत्त्यतिरिक्तघटपदसम्बन्ध-
ज्ञानरूपस्योद्बोधकस्थानियतत्वादित्यर्थः, 'तदुपस्थितिरिति, स्यादिति
शेषः । 'तथा कल्पनात्' नियतोद्बोधकत्वकल्पनात्, 'शब्दोपस्थापि-

तथात्वापत्तेः । यदि घ तत्तन्नियतोपस्थितिकं, तदाष्टम्यातिरिक्तमव्यक्तेन
शक्तिग्रहे शब्दाश्रयत्वस्यापि तथात्वाभावात् तुल्यं वृत्त्यनुपस्थापितस्याप्यन्वये
प्रागुक्तदोषस्य, वृत्त्यनुपस्थापितत्ववन्निवमत इत्यादेरपि तन्प्रयोजकत्वान्न्यने

शक्यस्य संस्कारोपस्थितस्य शब्दाश्रयत्वस्य कथं शब्दानुभवविषयत्वमिति वाच्यं । नियमतो यद्वर्त्मवत्त्वेनोपस्थिते यच्च शक्तिग्रहः तत्स्मरणजनकसंस्कारस्य तद्वर्त्मविषयतानियमेन तदुद्बोधकादेव तदंशेऽपि उद्बोधनियमेनाकाशपदादशक्यस्यापि तस्य भानात् । अस्तु

तेनैवेति दृष्ट्या शब्दोपस्थापितेनैवेत्यर्थः, 'शब्दानुभवविषयत्वमिति आकाशपदजन्याकाशासुभवविषयत्वमित्यर्थः, 'नियमतः' निययतः, द्वितीयान्तात्तसि, अभेदस्य द्वितीयार्थः, अन्वयस्यास्य 'शक्तिग्रह इत्यनेन, 'यच्च' धर्मिणि, 'तत्स्मरणजनकेति शक्तिग्रहसहकारेण तद्वर्त्मस्मरणोपधायकेत्यर्थः, 'तद्वर्त्मविषयतेति तद्वर्त्मस्मरणोपधायकतेत्यर्थः, 'विषयतापदस्य व्यापारानुबन्धिविषयतापरत्वात्, 'तदुद्बोधकादेवेति आकाशोद्बोधकाच्छब्दाश्रयत्वविशिष्टे आकाशे आकाशपदशक्तिग्रहादेवेत्यर्थः, 'तदंशेऽप्युद्बोधनियमेनेति शब्दाश्रयत्वांशेऽपि स्मरणनियमेनेत्यर्थः, 'अत्रकान्थापि तस्येति आकाशनिष्ठाकाशपदवृत्त्यविषय-

गौरवं । किञ्चैवं गोत्वादिकमपि शब्दाश्रयत्ववत् शक्यं स्यादित्यस्मरसादाह, 'अस्तु वेति, तथाच वक्ष्युमस्थापितमादायैवान्वयबोधं ह्यिदमेतत्त्वन्तु न तथेति भावः । 'नियमत इति, नन्वष्टमव्यातिरिक्तव्यत्वेनाप्युपस्थितेर्न नियतोपस्थितिरतएवानुपदं तथैव वक्ष्यति तथाच कथं तत्र शक्तिरिति चेत् । अत्राहुः, नियमतोऽनुपस्थितावपि शब्दाश्रयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं विनिगमकामावादक्षादिपदव्यग्राचार्यत्वेऽप्युपपत्तेः । न चैकस्या वृत्तौ नानैव प्रवृत्तिनिमित्तमिति दाहः । व्यप्रयोजकत्वात् । किञ्च त्वं तन्मोर्मुग्धार्थत्वेनोप-

वा तदपि शक्यं यदि नियमत उपस्थितिः सहप्र-
योगस्य वाच्यादिपरत्वेनाप्युपपत्तेः । वस्तुतस्तु निय-

स्यापि^(१) शब्दाश्रयत्वस्य भानादित्यर्थः, तथाच स्वप्रकारकपदवृत्ति-
ज्ञानोपस्थापितत्वमेव विधेयतातिरिक्तस्वप्रकारताकशब्दबोधे तन्त्र
न तु स्वप्रकारकस्वनिष्ठपदवृत्तिज्ञानोपस्थापितत्वमिति भावः । ननु
तथापि शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदशक्त्यविषयत्वे आकाशपदशक्तिप्रमाण-
न्याकाशोपस्थितौ कथं तस्य नियमत प्रकारत्वं तत्पदशक्तिप्रमाण-
न्योपस्थितौ नियमतः प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वस्य व्याप्यत्वा-
दिति तटस्थान्नङ्गायामाह, 'अस्तु वेति, 'तदपि' शब्दाश्रयत्वमपि,
'शक्य' विशेषणीभूयाकाशपदशक्तिविषयः, 'नियमत उपस्थिति'
नियमेनाकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितिः । ननु

(१) आकाशपदशक्त्यविषयस्यापीति क० ।

पक्षावुपचरितार्थत्वे नानाभावादिति । वस्तुतस्तु लाघवाच्छब्दाश्रयत्वमेव
प्रवृत्तिनिमित्तं न त्वदृश्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिकमपि गौरवात् । क्वचित्तथा-
त्वेन शक्तिभ्रमात्तदुपस्थिते । अन्यथा कम्पुद्योवत्वादिनापि शक्तिग्रहात्तदुप-
स्थितौ तदपि शक्यं स्यात् । यदि च लाघवात् घटत्वमेव तथेति तत्र शक्ति-
ग्रहो भ्रमस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति न नानार्थत्वमिति । नन्वयं घटं कुम्भ-
इतिवदाकाशः शब्दाश्रय इति सहप्रयोगो न स्यादत आह, 'सहेति,
आकाशपदवाच्य इति तदर्थः' । 'वस्तुतस्तु' इति तथाच नियतानुपस्थितस्यापि
शक्यत्वं विनिगमकाभावेन नानार्थत्वमन्यथा न तथेत्यन्यदेतदिति भावः ।
शक्त्यभावपक्षे संस्कारस्य कदाचिदनुद्बोधमभ्युपेत्याह, 'अस्तु वेति, तथा-

तोपस्थितिरेव नास्ति । अस्तु वा पदादपि निर्व्वि-

शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आकाशं शब्दस्येति नह
प्रयोगोऽनुपपन्नः आश्रयत्वस्य पञ्चम्यंतथा पचन् पचतीतिवन्निराका-
ङ्क्षादित्यत आह, 'सहेति, 'वाच्यादौति आकाशपदस्याकाशपदवा-
च्यादिपरत्वेनापीत्यर्थः, 'आदिपदात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपरत्वपरि-
यहः । 'नियतोपस्थितिरेव नास्तीति आकाशपदशक्तिप्रमया शब्दा-
श्रयत्वप्रकारकोपस्थितिरेव न नियतेत्यर्थः, कदाचिदष्टद्रव्यातिरि-
क्तद्रव्यत्व-केवलद्रव्यत्वादिप्रकारेणाप्युपस्थितेरिति भावः । ननु तद्वर्त्म-
विशिष्टविशेष्यकतद्वर्त्मान्वच्छक्तिर्मग्नकज्ञानमेव तद्वर्त्मप्रकारक-
शब्दबोधकारणमन्यथा घटादिपदस्यापि घटत्वादेः शक्यतावच्छे-
दकत्वविलोपापत्तेः उक्तरीत्यैव घटत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि
शब्दबोधे भावसम्भवात् । न च तत्पदशक्तिप्रमाजन्योपस्थितौ
नियमतः प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वव्याप्यतया घटत्वादौ
घटादिपदस्य शक्तिविद्धिरिति वाच्यं । आकाशपदशक्तिप्रमया
शब्दाश्रयत्वेनैव घटादिपदशक्तिप्रमयापि घटत्वादिना नियतोप-

काशपदशक्तिप्रकारकमेवाकाशस्मरणं स्मृतेर्विशिष्टज्ञानत्वस्य नियमोऽतिजो-
रवेति भावः । न चाकाशोद्वयमित्यादौ भिन्नप्रकारोपस्थितिं विना कथम-
भेदान्वय इति वाच्यं । विभक्त्युपनौतधंस्याभादाय तथात्वादित्याहुः ।
'तथापीति, न चान्वयप्रकारकतया साधनत्वं शब्दमिति, कान्ध्याव्यवहित-
साधनतया ज्ञातमेवेति च परेण प्रागभिधानात्तद्विरोधः । मतान्तरेया-
स्योक्तत्वादित्येके ।

कल्पकं तर्ह्यन्वयबोधदशायामितरान्वयानुपपत्त्यभावा-

स्थितेरसिद्धत्वात् द्रव्यत्वादिप्रकारकघटत्वावच्छिन्नघटपदशक्तिप्रमया तादृशकेवलघटपदशक्तिप्रमया वा द्रव्यत्वादिप्रकारेणापि घटोपस्थितेः, परन्तु तदुपस्थितिर्न शब्दबोधाङ्गमित्येवाभ्युपगमात् तावता घटत्वादौ घटादिपदस्य शक्तिसिद्धावपि हरिपदादिसङ्गत्वादौ शक्तिविकोपापत्तेर्दुवारत्वाच्च तत्र कदाचित् सिंहत्वादिनाप्युपस्थितेः सर्वसिद्धत्वात् तथाचाकाशपदाशक्यतावच्छेदकस्य शब्दाश्रयत्वस्य कुतः शब्दबोध इत्यत आह, 'अस्तु वेति, 'पदादपीति द्रव्यादिपदादिवाकाशादिपदादपीत्यर्थः, शक्तेरिति शेषः, 'निर्व्विकल्पकं' आकाशादेः शब्दाश्रयत्वाद्यप्रकारकमेव शब्दज्ञानं । न चैवं तत्र कः प्रकार इति वाच्यं । सङ्ख्यादेः पदान्तरोपस्थितस्यैव तत्र प्रकारत्वसम्भवादिति भावः ।

मौमांसकः शङ्कते, 'तर्हीति अपूर्वस्यावाच्यत्वे इत्यर्थः, 'अन्वयबोधेति स्वर्गसाधनत्वत्वेन स्वर्गसाधनत्वान्वयबुद्धिदशायां यथा नापूर्वप्रत्ययस्तथेत्यर्थः, 'अन्वयानुपपत्त्यभावादिति तादृशान्वयबुद्धिदशायां स्वर्गोपधायकस्यापारोपधायकत्वं विना यागस्य स्वर्गसाधनत्वसमन्वोऽनुपपन्न इति स्वर्गसाधनत्वान्वयानुपपत्तिज्ञानाभावादि-

विशेषस्तु प्रेक्षायामबोधमभिप्रेत्येदमित्यन्ये । न चोपादानिकस्वर्गसाधनत्वपक्षे कथं योग्यतायुक्तः, यागविषयकं कार्यमित्यनुभवानन्तरमनुपपत्तिप्रभवेऽसाधनताज्ञाने सति स्वर्गकामबोधकयागविषयककार्यमित्यनुभवादित्याहुः । कार्यत्वमात्रं नित्यस्यैवप्रदानुपपन्नं स्वर्गकामकार्यत्वं तदा

दग्रेऽपि कल्पना न स्यादिति चेत्, तर्हि तदापि कार्य-
ताबोधानन्तरं औपादानिकसाधनताबोधो न स्यात्
औपादानिकबोधेऽनुपपत्तिबोधस्य हेतुत्वात्, कल्पना-

त्यर्थः, 'अग्रेऽपि' तादृगान्वयवृत्तुत्तरमपि, 'कल्पना न स्यादिति
निष्क्राम्यमानुपपत्तिज्ञानादपूर्वकल्पना न स्यात्, प्रतीतानुपपत्ति-
मूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशायां अनुपपत्तिज्ञानस्थापेक्षितत्वादिति
भावः । तथाचापूर्वसिद्धिप्रसङ्ग इति भावः । 'तर्ह्येति यदि प्रती-
तानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानम-
पेक्षितं तदेत्यर्थः, 'कार्यताबोधानन्तरमिति अपूर्वनिष्ठकार्यता-
बोधानन्तरमित्यर्थः, 'औपादानिकेति यागे काम्यसाधनत्वविशिष्ट-
कामिकार्यत्वप्रकारकौपादानिकबोधो न स्यादित्यर्थः, अपूर्वका-
र्यताबोधदशायां यागविषयककार्यस्य कामिकार्यत्व न यागकृतिं
विना सा च कृतिर्न यागस्य कामिकार्यत्वविशिष्टकाम्यसाधनताधियं
विना^(१) इत्यनुपपत्तिज्ञानाभावादिति भावः । ननु प्रतीतानुपपत्ति-
मूलकप्रतीतावेव प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं
औपादानिकबोधस्य न तथेत्यत आह, 'औपादानिकेति औपादा-
निकग्राह्यबोधेऽपीत्यर्थः, 'अनुपपत्तिबोधस्य' प्रतीतानुपपत्तिबोधस्य,
'हेतुत्वादिति, भवचये हेतुत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षत्वादिवदौपादानि-

(१) कामिकार्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताधियं विनेति ग० ।

अप्रतीतमेवेति कथमनुपपत्तिप्रसवतजज्ञानमिति चिन्त्यं ।

ननु दोषस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वमुक्तयोग्यतापक्षे प्रागुक्तं तच्च भ्रान्त-प्रता-

माघोच्छेदश्चैवं स्यात् प्रतीतानुपपत्तिमूलकत्वात् कल्प-

कत्वमप्यनुभवत्वव्याप्तो धर्मविशेषः, स च जातिरूप उपाधिरूपोवे-
त्यन्यदेतत् । तदवच्छिन्नं प्रति च प्रतीतानुपपत्तिप्रतिषन्धानसचिवः
शब्द एव पुनरनुसन्धीयमानो हेतुरतएवानुपपत्तिमसचिवः शब्द-
एव पञ्चमं प्रमाणमिति तव सिद्धान्तादिति भावः । 'एवं स्यादिति
प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशाधामनुपपत्तिज्ञानस्या-
पेक्षितत्वे सति स्यादित्यर्थः, 'कल्पनाया इति, कल्पनात्वमर्थापत्तित्व-
व्याप्तो जातिविशेषस्तदवच्छिन्नं प्रति प्रतीतानुपपत्तिज्ञानं कारण-
मिति तव सिद्धान्तादिति भावः । ननु स्वीयबाधनिश्चयविरहो न
योग्यता तथा सति शाब्दप्रमां प्रति अनुगतकारणत्वाभात् । न च
दोषाभाव एव तथा, भ्रान्त-प्रतारकवाक्य-शुकादिविसंवादिवाक्ययो-
रप्याप्त्यतिव्याप्यापत्तेः शाब्दसामान्यं प्रति क्लृप्तकारणभावस्यैव विशेष-
रूपेण शाब्दप्रमाहेतुत्वनियमविलोपापत्तेः । अतएव स्व-परसाधा-
रणबाधकप्रमाविरह एव स्वरूपसन् शाब्दप्रमाहेतुरित्यपि ॥ तस्य
शाब्दसामान्यकारणत्वेनाक्लृप्तत्वादतः स्व-परसाधारणबाधकप्रमावि-
रह एव योग्यता वाच्या सा च न स्वरूपसती शाब्दसामान्यहेतुः
शाब्दभ्रमोच्छेदापत्तेः किन्तु तज्ज्ञानं शाब्दसामान्यहेतुः तत्प्रमा
च शाब्दप्रमायामित्येवोपेयं, तथाच प्रकृते यागे परकीयबाधक-

रकवाक्ये तदभावादयुक्तं, अनावश्यकयोग्यताप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवोपपत्तौ
च ह यद्यार्थवाक्यार्थज्ञान-तदभावयोर्मुख्य-दोषतया हेतुत्वकन्यता गौरवात्,
किञ्च परमाधकप्रमानिश्चये स्वबाधकप्रमाविरह-तन्निश्चयदशायामपि न

नायाः । वस्तुतस्तु बाधकप्रमाविरहस्य योग्यतात्वे
संशयसाधारणं ज्ञानमात्रमेव तस्याः प्रयोजकं तेन
यत्र बाधकप्रमानिश्चयस्तच्चैवान्वयबोधाभावोऽन्यत्र तु
तद्द्वीमात्राच्छाब्दबोध इति यागेऽपि योग्यतासंशये-
नान्वयबोधाप्रतिबन्धः बाधसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात्,
अन्यथा अनुमानाद्युच्चेदप्रसङ्गात्^(१) । अपूर्ववाच्यत्वे-

प्रमाविरहस्य निश्चेतुमशक्यतया कथमन्वयधोरित्यत आह, 'वस्तु-
तस्त्विति, 'बाधकप्रमाविरहस्य' स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य,
'योग्यतात्वे' योग्यतात्वेऽपि, 'अन्यत्र त्विति यत्र न बाधकप्रमानिश्चय-
एवेत्यर्थः, 'तद्द्वीमात्रात्' स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहज्ञानमा-
त्रात् । ननु स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहसंग्रहे तदाहितबाधमंग-
यस्यावश्यकत्वात् कथं शाब्दबोध इत्यत आह, 'बाधसंग्रहस्येति,
'अनुमानादौति' सन्दिग्धसाध्यकानुमानादौत्यर्थः । अस्तु वा स्वर्ग-
कामकृतिसाध्यत्वान्वये स्वर्गसाधनत्वं योग्यता तथापि संग्रहसाधारण-
तज्ज्ञानस्यैव तदन्वयबोधहेतुतया यागेऽपि तत्संग्रहादेव स्वर्ग-
कामकृतिसाध्यत्वशाब्दबोधोऽस्तु किमपूर्ववाच्यत्वेनेत्याह, 'अपूर्ववाच्य-
त्वेऽपीति साध्यतामन्वयेन कृतिमत्त्वलक्षणकार्यत्वरूपेणापूर्वस्य लिङ्-

(१) अनुमानमात्रोच्चेदप्रसङ्गादिति क० ।

शाब्दधोरिति तद्विरहोऽपि योग्यतान्तर्भूत इत्यवचेदराह, 'वस्तुतस्त्विति ।
'अन्यत्रेति, विशेषदर्शनेऽपि संग्रहो वर्तते अनुमित्या नाश्रयते इति मतेनेद-

ऽप्यपूर्वे स्वर्गसाधनतासंशयाद्योग्यतायाः संशय एव
अपूर्वस्य प्रथमं स्वर्गसाधनत्वानिश्चयादुपादानस्यान्वि-
ताभिधानोत्तरकालीनत्वात् साधक-बाधकप्रमाणा-
भावेन द्वारसम्भावनया साधनत्वसम्भावनतः स्वर्ग-

पदवाच्यत्वेऽपीत्यर्थः, 'अपूर्वे' लिङ्पदार्थतावच्छेदककार्यत्वावच्छिन्ने,
'स्वर्गसाधनतासंशयादिति कस्यचित् पुरुषस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वा-
न्वयपूर्वं स्वर्गसाधनतायाः संशयस्यैव सत्त्वादित्यर्थः, 'योग्यतायाः
संशय एवेति स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यतायाः संशय एवेत्यर्थः, अपूर्व-
निष्ठस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे कचिद्वेतुरिति शेषः । 'अपूर्वस्य'
लिङ्पदार्थतावच्छेदकनिरुक्तकार्यत्वावच्छिन्नस्य, 'प्रथममिति, सर्वेषा-
मिति शेषः । नन्वनुपपत्तिज्ञानसहकारादौपादानिकस्वर्गसाधनता-
मिदृशः सर्वेषामेव यागविषयकेऽपूर्वं भविष्यतीत्यत आह, 'उपा-
दानस्येति यागविषयककार्यस्य स्वर्गकामकृतिमाध्यत्वं स्वर्गसाधनत्वं
विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्येत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति
अपूर्वं स्वर्गकामकृतिमाध्यत्वान्वयबोधोत्तरकालीनत्वादित्यर्थः, तथा-
चान्विताभिधाने उपादानेन स्वर्गसाधनत्वोपस्थितिः स्वर्गसाधनत्वोप-
स्थितौ चान्विताभिधानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः । 'साधकेति,
तथाचेत्यादि', 'द्वारसम्भावनयेति पुष्टिं प्रति हतपानस्येव स्वर्गं प्रति

मित्येके । सन्देहोत्तरक्षये यत्र स्मरणात्माक परामर्शस्तदभिप्रायेणैदमित्यन्ये ।
'अपूर्वेति, न च यागविषयकं कार्यमित्यनुभवानन्तरमौपादानिकस्वर्गसाध-
नताबोधे सति स्वर्गकामान्वय इति वाच्यं । स्वर्गकामकार्यम्यैवानुपपन्नतया

कामान्वय इति तुल्यं । अपि च यथा न क्रिया स्थिरे-
त्ययोग्या तथा कार्यमपूर्वमपि विशिष्टं न स्थिरं
कृतेर्विनष्टत्वात् । न चाधिष्ठाने अपूर्वमात्रे साधनत्वं,
तस्य पदार्थैकदेशत्वेनान्वयाप्रतियोगित्वात् ।

यागस्यापि किञ्चिन्मध्यवर्त्तिद्वारं स्यात्कृतीति सम्भावनयेत्यर्थः,
'साधनत्वसम्भावनातः' यागेऽपि स्वर्गसाधनत्वसम्भावनातः, 'स्वर्गकामा-
न्वयः' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयसम्भवः, 'तुल्यमिति, तथाच किम-
पूर्ववाच्यत्वेनेति भावः । अपूर्वस्य लिङ्पदवाच्यत्वे साधकाभावमुक्त्वा
बाधकमप्याह, 'अपि चेति, 'अयोग्या' साक्षात्स्वर्गसाधनत्वान्वया-
विशेष्या, 'विशिष्टं' साध्यतासम्बन्धेन कृतिसत्त्वनक्षणकार्यत्वविशिष्टं,
'न स्थिरं' न स्वर्गाद्यवहितपूर्ववर्त्ति । न च गौर्द्रव्यं गोला गौरि-
त्यादौ गोत्वोपलक्षिते द्रव्यत्वादेरन्वयवदपि कृत्युपलक्षिते स्वर्ग-
साधनत्वान्वयो भविष्यतीति वाच्यं । तथा सति फलान्वयवहित-
पूर्वस्यापि धर्मस्यैव^(१) वैदिकविधिजन्यसाक्षात्फलसाधनताबोधे विशेषे-
यत्तावच्छेदकत्वमिति नियमभङ्गापत्तेरिति भावः । 'अधिष्ठाने'
वस्तुगत्या साध्यतासम्बन्धेन कृतिसत्त्वाश्रये, 'साधनत्वं' एकच इय-

(१) स्वर्गाद्यवहितपूर्वस्यापि धर्मस्यैवेति ग० ।

तदुपपादकत्वेनैव तत्त्वत्वेनात्, अन्यथा नित्येऽपि कार्यत्वमात्रानुपपत्त्या तत्
कस्येतेति । 'अपि चेति, यद्यपि घटमात्रयेत्यादौ घटत्वमिवावच्छेदकतया
वासस्तौ देवदत्तपदवाच्य इत्यत्र वास इवोपलक्ष्यतयात्वयो योग्य एव,
तथापि विशेषकतयात्वये चयोग्यत्वं बोध्यं, अतएव 'विशिष्टमिति । वस्तु-
तस्तु पूर्वबोध एव तात्पर्यं । 'तस्येति, यद्यपि शङ्ख पाण्डुर एव इत्यादा-

अन्ये त्वन्वयविरोधिरूपविरहो योग्यता, अतएव वह्निना सिञ्चतीत्यत्र तद्भ्रमे भवत्यन्वयभ्रमः । यागे चान्वयविरोधिरूपविरहो योग्यानुपलब्ध्या सुगम एव । न च यागे आशुविनाशित्वं कालान्तरभाविफलजनकत्वविरोधीति चाच्यं । अनुभवे काथपाने चाशु-

मिति न्यायेन यागविषयकत्व-साक्षात्साधनत्वयोरुभयोरन्वयः, न तु साध्यतासम्बन्धेन कृतिविशिष्टत्वं तत्र विग्रेयतावच्छेदकमिति भावः । 'अन्वयाप्रतियोगित्वादिति स्वरूपतोऽन्वयप्रतियोगित्वासम्भवादित्यर्थः । अस्तु वा पदादपि निर्विकल्पकमिति मते आकाशमित्यादौ स्वरूपत एवाकाशस्य सङ्ख्याद्यग्रे विग्रेयत्वात् 'पदार्थैकदेशत्वेनेत्यभिहितं, पदार्थैकदेशत्वज्ञावच्छिन्नशक्तिविग्रेयत्वम् ।

'अन्वयविरोधीति विग्रेये विग्रेयणासमानाधिकरणधर्माविरह इत्यर्थः, 'तद्भ्रमे' वह्निकरणकत्वविरोधिधर्माभावभ्रमे, 'अन्वयविरोधीति स्वर्गसाधनत्वविरोधीत्यर्थः, 'सुगम एव' सुज्ञेय एव ।

वयोग्यवच्छेदादौ पदार्थैकदेशपाण्डुरत्वाद्यन्वयो दृष्टस्तथाप्यन्यथा तत्र तथा च न तु न तथेत्याशयः । नन्वेकविग्रेयभाधे सामान्यज्ञानमपरप्रकार नियतमवश्यं वाच्यं । अन्यैकप्रकारभाधे सामान्यविग्रेयेऽपरप्रकारसशय कदाचित् स्यात् । न चैव, तथाचापूर्ववाक्येति । मैव, तादृशसामान्यस्यापरप्रकारस्याप्यतया तन्निश्चयस्यैव विग्रेयदर्शनादित्याहुः ।

'अन्ये त्विति, अन्वयविरोधित्वमन्वयाभावतथाप्यत्वं यदि तदा केवला-न्वयिन्यथाभेरिति यत्प्रसक्तदुक्तयोग्यतापरत्वे यस्य पूर्वविग्रेय इत्यनभिमत-बोधमत्रेत्याहुः । 'योग्येति, यद्यपि बाधकप्रभाविषयत्वादेरतोन्निपस्याप्य-

विनाशिनि कालान्तरभाविफलजनकत्वाद्यागेऽप्यन्त-
तस्तत्सत्त्वात्, अन्यथापूर्ववैफल्यात् । अस्मादन्वयप्रयो-
जरूपवत्त्वं लुध्विति चेत्, न, तत्सत्त्वेऽप्यनाप्तोक्ते
व्यभिचारादन्वयविरोधित्वेन यत्किञ्चित्प्रतिसन्धानं
तच्चास्त्येव अन्ततो बाधकप्रभाविषयत्वस्यैव विरोधि-
नोद्धानादिति ।

‘अन्ततस्तत्त्वादिति व्यापारद्वारा तत्सत्त्वादित्यर्थः, ‘अन्वयप्रयोज-
केति, अन्वयप्रयोजकत्वमन्वयममानाधिकरणत्वमित्यभिमानः, ‘तत्स-
त्त्वेऽपि’ तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि, ‘व्यभिचारात्’ बाधनिययदशायां ग्राह्य-
बोधानुत्पादात्, प्रकृते यागेऽपि यागत्वादेरेव तादृशरूपस्य सुल-
भत्वाच्चेत्यपि बोध्यं । नन्वन्वयविरोधिरूपविरहज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि
अनाप्तोक्तौ बाधनिययदशायां कुतो नान्वयबोधः बाधनिययदशा-
यां निश्चयतोऽन्वयविरोधिरूपवत्ताज्ञानाभावेन बाधनिययसत्त्वेऽपि
तादृशरूपविरहज्ञाने बाधकाभावादित्यत आह, ‘अन्वयविरोधि-
त्वेनेति, ‘तच्चास्त्येवेति तच्च बाधनिययदशायामस्त्येवेत्यर्थः । एतद-
पेक्षया बाधनिययाभावस्यैव लघुत्वं बाधनिययदशायामन्वयविरो-
धित्वेनावश्यं कस्याचिद्बुद्धे मानाभावस्याचास्वरस्यो बोध्यः ।

अन्वयविरोधित्वान्तदभावोऽशक्यनिश्चय एव तथापि योग्यमात्राभिप्रायेणैवं ।
अयमपि वा अस्वरस्योऽत्र बोध्यः । ‘अन्तत इति वस्तुतस्तत्तादृशफलजनकत्व-
सत्त्वादित्यर्थः । ‘व्यभिचारादिति, तदज्ञानेऽप्यन्वयबोधामावादित्यर्थः । प्रकृते
तु नायं दोष इत्याह, ‘अन्वयेति ।

काम्यसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्तकं लाघवात् । सिद्धौ-
दनस्तृप्तिकामो लघूपाये भोजने प्रवर्तते न तु पाके
गुरूपायत्वात्, जलाद्यर्थौ च सन्निहिते । अतएव ज्यो-
तिष्टोमादौ श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि गुरूपायत्वेनाननुष्ठा-
नलक्षणाप्रामाण्यापत्त्या फलभूमा कल्प्यते, इष्टोत्प-

किञ्च कामी काम्यादन्यदित्याद्युक्तं नियमं दूषयति, 'काम्येति,
'एवकारात् काम्याव्यवहितसाधनताज्ञानव्यवच्छेदः', 'प्रवर्तकं' प्रवृत्ति-
प्रयोजकं, तच्च न्यायनये प्रवृत्तिहेतुचिकीर्षां प्रति साक्षाज्जनकतया
परमये च कामीत्यादिनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानद्वारा प्रवृत्ति-
हेतुचिकीर्षाजनकतयेति मतद्वयसाधारण्यं । नन्वेवं द्वैतिकामस्य
सिद्धौदनस्यापि पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गः पाकस्यापि परस्परया इष्टकृति-
साधनत्वात्^(१) इत्यत आह, 'सिद्धौदन इति, 'गुरूपायत्वादिति
बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानाभावादित्यर्थः । तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रव-
र्तकत्वे युक्तिमाह, 'अतएवेति तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वा-
देवेत्यर्थः, 'ज्योतिष्टोमादौ' ब्रह्मायामसाध्यज्योतिष्टोमादौ, 'श्रुत-
स्वर्गफलकत्वेऽपि' श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपि, 'फलभूमा कल्प्यत-
इति योजना, सन्न्यायामसाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तं ज्योति-

(१) पाकस्यापि काम्यद्वैतसाधनत्वादिति ग० ।

कामी काम्यादन्यदित्यादि दूषयति, 'काम्येति, 'भूमेति बाहुल्यमुत्कर्ष-
रूपवैनायं वेत्यर्थः । विशिष्य कल्पकामावादैलक्ष्यत्वेन सामान्यतः कल्पन-
मबाधितं विषयौकरोतीति बोध्यं । गुरुत्वमननुगतमतः प्रतिषन्धकान्तर-

अतएव काम्यादन्यदित्यादि प्रकारद्वयं निरस्तं, कार्य-
ताबुद्धौ प्रवृत्तौ वा काम्यसाधनत्वस्यैव हेतुत्वात् । न
च कार्यं घटादौ लिङ्शक्तिग्रहः, यथा लिङ्शक्ति-
ग्रहकाले स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वात् क्रियानिरासस्तथा
यागान्वयानुपपत्त्या घटादिनिरासोऽपि स्यात् । न हि
यागविषयको घटादिः सम्भवति, अन्यथा अन्विता-
भिधानदशायामपि तन्निरासो न स्यात् । स्यादेतत्,

साधनीभूतयागविषयककार्यस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनत्व विना स्वर्ग-
कामकृतिसाध्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्य स्वर्गाव्यवहितसाधन-
त्वज्ञापकस्येत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधेत्यर्थः' ।
न च संग्रयात्मकमेव तज्ज्ञानं पूर्वं भविष्यतीति वाच्यं । अपूर्वस्य
पूर्वमनुपस्थित्या संग्रयस्यायसम्भवात् संग्रयस्य हेतुत्वे यागेऽपि
तादृशसाधनत्वसम्भावनातः कर्तव्यताबोधसम्भवादपूर्ववाच्यताभ्युपग-
मस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्चेति भावः । 'प्रकारद्वयमिति, 'अथवा-यदेत्यादि-
नोक्तं प्रकारद्वयमित्यर्थः, 'कार्यताबुद्धौ' प्रवृत्तिहेतुकार्यताबुद्धौ,
एतच्च परनये, 'प्रवृत्तौ वेति स्वमते, 'काम्यसाधनत्वस्यैव' साक्षात्-
परम्परासाधारणकाम्यसाधनत्वज्ञानस्यैव । कार्यं लिङ्ः शक्तिग्रहा-
सम्भवमाह, 'न चेति, 'स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वादिति प्रथमं स्वर्ग-

अथवहितत्वाद्बोधकाभावात् तथात्वमिति भावः । 'अथएवेति वक्ष्यमाया-
देवेत्यर्थः, अग्रयोगकत्वे तात्पर्यं । व्युत्पत्तिविरहमाह, 'न चेति । 'न

स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या तदन्वययोग्ये लिङ्शक्तिग्रहः
 स्थायिकार्यञ्च तथा, अतः शक्तिग्रहकाले क्रियानिरा-
 सो युज्यते न घटादेः । यजिपदमन्तर्भाव्य स्वर्गकाम-
 पद-लिङ्पदाभ्यां अन्विताभिधानदशायां घटादिनि-
 रासो यागान्वयायोग्यत्वादिति, तत् किं शक्तिग्रहकाले
 यागान्वयानुपपत्तिर्हस्तपिहिता येन घटादिनिरासिका
 सा न प्रतिसन्धीयेत । प्रत्युत प्रत्ययस्यान्तरङ्गप्रकृत्यर्था-
 न्वयं बोधयत एवेतरान्वयबोधकत्वमिति तदन्वयानु-
 पपत्तिप्रतिसन्धानमेव प्राथमिकं, पुरुषदोषादप्रति-
 सन्धाने शक्तिग्रहो भ्रम एव घटादेरशक्यत्वात् पुरुष-

कामकृतिसाध्यत्वान्वयायोग्यत्वादित्यर्थः, । 'स्वर्गकामान्वयेति प्रथम
 स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'स्थायीति स्वर्गाव्यवहितपूर्वस्थायी-
 त्यर्थः, 'तथा' प्रथम स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वययोग्य, 'न घटादेरिति,
 तस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्वमपि स्थायित्वमश्ववादित्यभिमान, दूषयति,
 'तत्किमिति, 'अन्तरङ्गेति स्वार्थनिष्ठेत्यर्थः, 'अप्रतिसन्धान इति
 यागान्वयानुपपत्तेरप्रतिसन्धान इत्यर्थः । ननु घटादिकमपि शक्य-
 मेव योग्यतावशाच्चापूर्वलाभ इत्यत आह, 'पुरुषविशेष प्रतीति यद्य

हीति, प्रागुक्त विषयत्वमसम्भवीति भावः । 'अप्रतिसन्धाने' घटान्वया
 उपपत्तेरप्रतिसन्धाने । ननुप्रतिष्ठाद्यघटादिदृष्ट्यापि कार्यत्व प्रवृत्तिनिमित्त
 मित्युक्तं तदाश्रयतयैव घटादेरपि शक्यत्व म्यादित्यत आह, 'पुरुषेति,

विशेषं प्रति अपूर्ववाच्यतापत्तेश्च । घटादीनाम-
नन्तत्वेन यदि तन्निरासो न शक्यः तदा अन्विता-
भिधानदशायामपि न स्यात् पाकादीनां क्रियात्वेनेव
पृथिवीत्वादिना निराससम्भवाच्च । एवञ्च प्रचुरद्रव्य-
गुण-कर्मसु निरस्तेषु क्व कार्ये धर्मिणि शक्तिग्रहः ।
न च विशेषे निरस्तेऽपि कार्यसामान्यं न निरस्त-

पुरुषस्य घटादौ शक्तिग्रहकाले यागान्वयानुपपत्तिर्न स्फुरिता तस्यैव
पुरुषस्येत्यर्थः, 'अपूर्ववाच्यतापत्तेः' अपूर्वस्य लिङ्पदप्रतिपद्यतापत्तेः,
अपूर्वस्य विधिजन्यशाब्दबोधविषयतापत्तेरिति यावत्, तथाच यस्य
घटादौ यागान्वयानुपपत्तिः स्फुरिता तस्य लिङः कार्यशक्तिग्रहा-
सम्भवेन यजेतेति विधिवाक्याद्यागविषयकं कार्यमिति शाब्दबोधो
न स्यात्, न चेष्टापत्तिः, तस्यापि पुरुषस्य विधिवाक्यजन्यशाब्दबो-
धस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । ननु घटादीनामनन्तत्वेन तत्रानुप-
पत्तिप्रतिसन्धानमेवानुपपन्नमित्यत आह, 'घटादौभामिति, 'तन्नि-
रामः' तन्निष्ठानुपपत्तिग्रहः, 'न स्यात्' अनुपपत्तिग्रहो न स्यात्,
'निराससम्भवात्' अनुपपत्तिग्रहसम्भवात् । 'निरस्तेषु' शक्तिग्रहविष-
यताबाधकविशिष्टेषु, 'निरस्तेऽपि' शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टे-

तथाच यत्रानुपपत्तिप्रतिसन्धानं तत्र शाब्दबोधो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः,
अनुभवविरोधात्, तदप्रतिसन्धाने क्रियायामपि कार्यत्वान्वयस्य सुवचन-
मित्यपि बोध्यं । 'एवमेति, ननु सामान्यलक्षणाभ्युपगमपक्षे कार्यत्वेनोप-
स्थितेऽपूर्वे शक्तिग्रहो यथाच नापूर्वत्वप्रतिस्तथा प्रागुक्तमिति चेत्, न,

मिति वाच्यं । न हि विशेषाविषयं सामान्यज्ञानं
सम्भवति । एतेनापूर्वसाधारणकार्यत्वेन घटादौ श-
क्तिग्रह इति परास्तं । अगृहीतासंसर्गेषु स्थायित्व-
कार्यत्व-स्वर्गजनकत्वेषु तज्ज्ञानेषु वा शक्तिग्रह इत्यपि
परास्तं, स्थायिनां घटादीनां निरासात् धर्मभावे च
शक्तिग्रहस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् । किञ्च तेषु शक्तिग्रहः

ऽपि, 'न निरस्तं' न शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टं । उपमहरति,
'एतेनेति, 'ज्ञानेषु' तज्ज्ञानेषु, कचित्तथैव पाठः । स्यादित्यादिषु
धर्मेषु शक्तिग्रहो धर्म्यक्तभावेन कैवल्येन वा, आद्ये 'स्थायिनामिति,
'निरासात्' यागान्वयानुपपत्त्या शक्तिग्रहविषयत्वनिरासात्, द्वितीये
'धर्मभावे चेति, 'अनुपयोगादिति धर्मोपस्थित्यननुकूलत्वेनानुपयो-
गादित्यर्थः । ननु जातिशक्तिग्रहो व्यक्तिमिव धर्मशक्तिग्रह एव
धर्मिणमुपस्थापयतीत्यन आह, 'किञ्चेति, 'समुदितेषु' मिथः सामा-

तन्मते पूर्वदोष एव तात्पर्यात् । 'न हीति, ननु विशेषरूपेण बाधितेऽपि
सामान्यतः कार्यत्वेन तथैव शक्तिग्रहोऽस्तु अन्यथा निर्वन्निपक्ष्यते पक्ष्यतेतर-
हृत्तिर्वाङ्मिरश्न गच्छीति प्राप्तेऽनुमितेर्निर्विषयतापत्तिरिति चेत्, न, विशेष-
बाधकस्यापि दोषत्वात् यथाचेतस्ययानुमानप्रकाशे विपक्षितं । 'एतेनेति,
यद्यपि प्रागपि तदेव निरस्तं तथापि भूत्वे घटत्वादिनोपस्थिते कार्यत्वेन
शक्तिग्रह इत्यपास्तं, इदानीं कार्यत्वेनोपस्थिते घटादौ शक्तिग्रह इति
निरस्तमिति भावः । 'यदेत्यादिमतद्वयं निरस्यति, 'अगृहीतेति, 'तज्-
ज्ञानेत्विति । यद्यपि तेषामेकं ज्ञानं प्रागुक्तं तथापि वक्तव्यभिप्रायकं वङ्ग-
वचनं । 'अनुपयोगादिति चापूर्वज्ञानानामपत्तेरित्यर्थः, 'समुदितेत्विति,

समुदितेषु प्रत्येकं वा, नाद्यः प्रथमं समुदायस्यैकज्ञा-
नाविषयत्वात् विषयत्वे वा पूर्वमेव विशिष्टस्य सत्त्वे-
ऽपूर्वत्वव्याघातः एकज्ञानविषयसाकाङ्क्षधर्म-धर्मिणो-
रेव विशिष्टत्वात् । न द्वितीयः एवं हि लिङ्पदात्
स्मरणत्रयं यजिपदाच्च यागस्मरणं । न च चतुर्णां

नाधिकरण्यावच्छिन्नेषु, 'समुदायस्य' सामानाधिकरणस्य, 'एकज्ञा-
नाविषयत्वादिति स्थायित्वादिविषयकज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः, अ-
पूर्वरूपाधिकरणस्य सामानाधिकरणघटकत्वादिति भावः । 'पूर्व-
मेव' शाब्दानुभवात्पूर्वमेव, 'विशिष्टस्य' स्थायित्वादिविशिष्टापूर्व-
ज्ञानस्य, 'अपूर्वत्वव्याघात इति, शाब्दानुभवात्पूर्वं विशिष्टज्ञाना-
विषयत्वस्यैवापूर्वत्वरूपत्वादित्यभिमानः । ननु सामानाधिकरण-
घटकतया अपूर्वस्योपस्थितावपि स्थायित्वादिविशिष्टज्ञानं न तच्च
वृत्तमेवेत्यत आह, 'एकज्ञानेति साकाङ्क्षधर्म-धर्मिणोरेकज्ञानस्यैवे-
त्यर्थः, 'विशिष्टत्वात्' विशिष्टज्ञानत्वात् । 'स्मरणचयमिति स्थाय्या-

एकाधिकरणवृत्तित्वं समुदाय, प्रथममिति, त्वयान्वयाख्यातेरनभ्युपगमा-
दिति भावः । 'एकपदं सम्पातायातं, अतएवाग्रे पूर्वमननुभवदित्येव वक्ष्य-
तीति ध्येयं । नन्वपूर्वमादाय तथा बोधः स्थादित्यत आह, 'विषयत्वे चेति ।
ननु तावद्धर्मविशिष्टशरीरादेस्तथात्वमस्तु तथाचापूर्वस्य तदविषयत्वात्
कथमपूर्वत्वव्याघातः । न च क्रियान्तरमाविचमपि विवक्षितं परेणापूर्वत्व-
नियत एव शक्तिग्रहाभ्युपगमादिति वाच्यं । स्वर्गिशरीरादौ तथाप्यतिप्रसङ्गे-
रिति चेत्, न, अथवद्विवाक्यवन्तर्त्यस्य विवक्षितत्वादिति दिक् । 'सत्त्वे' उप-
स्थितत्वे । तन्मतेनैवाह, 'एकेति । ननु समुदायमतिरिक्तं न ब्रूमः किन्तु

तेषां यौगपद्यमस्ति । न च प्रत्येकं शक्तिग्रहेऽपि समु-
दितविषयकमेकमेव स्मरणं लिङ्पदादिति युक्तं, समु-
दायस्य पूर्वमननुभवात् । स्मरणञ्च यदि साकाङ्क्ष-
धर्म-धर्मविषयकमेकं तदा अपूर्वत्वस्यतिः एकज्ञाना-
रूढयोः साकाङ्क्षधर्म-धर्मिणोरेव विशिष्टत्वात् तन्नि-
यतत्वाद्वा । एतेन स्वर्गादिपदेषु अष्टहोतासंसर्गधर्म-

दीनां स्मरणत्रयमित्यर्थः । 'अस्ति' सम्भवति, 'समुदितविषयक-
मिति स्याद्यादित्रयविषयकमित्यर्थः, 'समुदायस्येति स्याद्यादित्र-
यस्येत्यर्थः । 'अननुभवान्' समूहालम्बनानुभवविरहात् । ननु समू-
हालम्बनानुभवविरहेऽप्युद्बोधकसमाजादार्चिकं समूहालम्बनमेकं स्मरणं
भविष्यतीत्यत आह, 'स्मरन्नेति, 'धर्म-धर्मविषयकमिति अपूर्व-
स्याद्यादिविषयकमित्यर्थः, 'एकज्ञानेति, 'ज्ञानपदं स्मरणपरं
'एवकारोऽप्यर्थः, तथाच साकाङ्क्षधर्म-धर्मिणोरेकस्मरणस्यापि विशि-
ष्टज्ञानत्वादित्यर्थः । ननु तादृशानुभव एव विशिष्टज्ञानं न तु
स्मरणमित्यत आह, 'तन्नियतत्वादेति विशिष्टज्ञाननियतत्वादेत्यर्थः,

स्यापित्वादिकमेव तथाच तत्तदुद्बोधकमाणागतसमूहालम्बनमेकमेव स्मरणं
तदेव समुदितविषयमित्यत आह, 'स्मरन्नेति, अन्यतरमात्रविषयत्वे
निराकाङ्क्षविषयत्वे वा कृतानुपयोग एव दोष इति रक्षस्यं । 'तन्नि-
यतत्वादेति साकाङ्क्षधर्म-धर्मिणोरेकज्ञानारूढत्वस्य विशिष्टत्वनियतत्वा-
देत्यर्थः । एतेन तन्मते ज्ञानाभावकालेऽपि विशिष्टसत्त्वमुपपादितमिति
ध्येयं । 'एतेनेति स्वर्गस्य वाक्यार्थधीमात्रगोचरत्ववादिनस्तत्र मते स्वर्गपदे-

धर्मिषु शक्तिग्रह इति व्युदस्तं । प्रत्येक-समुदायविषय-
कस्मरणविकल्पग्रासात् । अस्तु वा लिङः कार्ये लक्षणा,
यथा हि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ पुरुषविशेषः प्राग-

अन्यथा स्मृतेरप्यगृहीतयाहितया प्रामाण्यापत्तेः, तथाच स्मृति-
जनकौभूतविशिष्टज्ञानमादायैवापूर्वत्ववृत्तिः । न च स्यादित्यादि-
रूपेण घटादिकमेव स्मरणविषयो नापूर्वमिति वाच्यं । तथासत्य-
नुपस्थितस्यापूर्वस्य शब्दबोधविषयत्वानुपपत्तेः उपस्थितयोग्यतादि-
विशिष्टार्थबोधकत्वस्वभावत्वात् पदानामन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ।
एवमेवालौकिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रह इति प्रागुक्तं दूषयति,
'एतेनेति, 'धर्म-धर्मिषु दुःखासन्निभत्वादिधर्मसुखादिष्वित्यर्थः,
'व्युदस्तमिति स्वर्गस्य वाक्यार्थानुभवमात्रगोचरत्ववादिनस्तव मते
व्युदस्तमित्यर्थः । अभ्युपगमवादेन परसिद्धान्तमात्रेणैवापूर्वस्य लिङ्-
पदवाच्यतां खण्डयति,^(१) 'अस्तु वेति, 'लक्षणा' न तु शक्तिः । नन्वेवं
लाक्षणिकस्याननुभावकतया विधिवाक्यश्रवणानन्तरं यागविषयका-
पूर्वप्रत्ययो न स्यात् । न चागृहीतसंभर्गकं ग्रहण-स्मरणात्मकं ज्ञा-
नद्वयमेकत्र भवतीति वाच्यं । सामान्यस्याप्रत्यासत्तितया अपूर्वस्य
पूर्वमननुभूतत्वेन स्मरणायोगादित्यत आह, 'यथा हीति, 'प्राग-

(१) अभ्युपगममात्रेणैवापूर्वस्य लिङ्वाच्यता खण्डयतीति म० ।

ऽप्येवं शक्तिग्रहो निरस्त इत्यर्थः । तन्मतेऽप्यपूर्वशक्तिकल्पनमत्यन्तासङ्गत-
मित्याह, 'अस्तु वेति । नन्वेवमपूर्वं नानुभूयेतैव लाक्षणिकस्याननुभावक-
त्वादित्यत आह, 'यथा हीति । एतेन लक्षणायामितरपदस्येत्यादिप्रागुक्त-

ननुभूतोऽप्यनुभूयते इतरपदाल्लाक्षणिकस्यानुभावक-
त्वात् तथाऽपूर्वमपि, अस्तु च स्वर्गकामकार्यविषयो
याग इत्यनुभवे स्वर्गकाम-यागयोरन्वयप्रकारतया

ननुभूतोऽपीति समानप्रकारकस्मरणदेवेति शेषः । यद्यपि सङ्घ-
णीयार्थस्य विशेषणतयेव भागमिति नियमस्य मक्षाः क्रौञ्चन्तीत्या-
दावेव स्फुटतरो व्यभिचारस्तथापि तादृशनियममन्त्रेऽपि न क्षति-
रित्यभिप्रेत्याह, 'अस्तु चेति, 'स्वर्गकाम-यागयोरिति स्वर्गकाम-
कृतिसाध्यत्व-यागयोरित्यर्थः, 'अन्वयप्रकारतया' विशेष्य-विशेषण-
तया, 'अर्थात्' अर्थापत्त्या । नन्वेवं विधिजन्यभाब्दबोधे तदुत्तरा-
र्थापत्तौ वा क्रियायां कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारत्वात् ततः क्रियायां कथं
प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविषयविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वादित्यत-

ध्यातौ व्यभिचाराप्रयोजकत्वमपि सूचितं इति मन्तव्यं । ननु पुनश्च संज्ञा-
दादुपतिष्ठते न त्वनुभूयत इत्यत आह, 'प्रागिति, यतश्च परमतान्धुपगमे-
नैव । न च तत्रापि कथमनुपस्थितस्यानुभवः, पुनश्चादिसामान्यप्रकार-
स्मरणे सति योग्यतावशाद्विशेषानुभवात् समानप्रकारकत्वेनैव तस्य हेतु-
त्वाभ्युपगमात् । यद्यपि स्वार्थान्वयेन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा, न चेह
कार्यत्वादन्येन रूपेण तदुपस्थितिः, तथाप्युक्तनिषमोऽप्ययोजकः, अतएव
नौलोघट इत्यादौ तथैव लक्षणेति पराभ्युपगमानुसारेणोद्भूतमिति ध्येयं ।
ननु विधौ न लक्षणा तदुक्तं "न विधौ पर" शब्दार्थ इति चेत्, न, तस्य
मतान्तरत्वात् । अतएव परस्य लौकिकी लिङ् लक्षणाकीति । यजि-
पदेन स्वार्थविशेष्यकं ज्ञानं स्मादित्यनेष्टापत्तिमाह, 'अस्तु चेति, यथा तथा
बोधोऽन्तपूर्वज्ञान पर भग्यत इति भावः । नन्वेतादृशो बोधो नाका

अपूर्वलाभः । यद्वा स्वर्गकामकार्यविषयो याग इति
शब्दानुभवानन्तरमर्थादयागविषयकं कार्यमिति
ज्ञानं अनुपपत्तिप्रभवं । अतएव शब्दबोधानन्तरमौपा-
दानिकबोधात्प्रवृत्तिः । किञ्चापूर्ववाच्यत्वेऽपि न कलञ्जं
भक्षयेदित्यादितः कलञ्जभक्षणाभावविषयकमपूर्वमव-
गम्यापि न प्रवर्त्तेत तदभावे, तथाहि भक्षणे रागा-
दस्य कर्तव्यताबुद्धिर्जाता शब्दाच्च भक्षणाभावे, निष्फ-
लात् कार्यात् सफलं गरीय इति न्यायेन सुखहेतौ
भक्षण एव प्रवर्त्तेत न तदभावे, निषेधापूर्वमेव फल-

आह, 'अतएवेति विधिजन्यवाक्यार्थानुभवे क्रियायां कृतिसाध्यत्व-
स्याप्रकारत्वादेवेत्यर्थः', 'औपादानिकेति औपादानिकक्रियाविशे-
ष्यककृतिसाध्यत्वबोधादेवेत्यर्थः, अपूर्वस्य विधिपदवाच्यत्वेऽपि तथैवा-
भ्युपेयत्वादिति भावः । नित्य निषेधयोरपि तदेव लिङा विधीयत-
इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चेति, 'रागात्' रागविषयसाधनताज्ञा-
नात्, 'शब्दाच्चेति, उपादानसहकारेणेति शेषः, 'भक्षणाभाव इति,
तथाच्चेति शेषः, 'निष्फलादिति निष्फलत्वज्ञानमवहितात् कार्यता-

द्वितः कार्यविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'यदेति,
'नित्य-निषेधयोरपि तदेव लिङा विधीयत इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चेति,
तथाचेष्टसाधनत्वशक्तिर्नापूर्वं इति भावः । 'न तदभाव इति, इष्टसाधनता-
किङ्ककार्थताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादिति भावः । 'यन्मिति, तथापि तदेव

मिति चेत्, न, तस्य सुख-दुःखाभावान्यतया पण्डत्वेन
तदजनकतया च गौण-मुख्यप्रयोजनत्वाभावात् । सुख-
वदपूर्वमपि प्रयोजनमिति चेत्, न, लोके तथानव-
गमात् । अलौकिकयोः स्वर्गापवर्गयोः लोकावगत-

ज्ञानात्, 'सफलं' सफलत्वज्ञानसमवहितकार्यताज्ञानं,^(१) 'फलं' इष्टं,
'पण्डत्वेन तदजनकतया चेति सुख-दुःखाभावाप्रयोजकत्वेन फलान-
नकतया चेत्यर्थः, 'गौण-मुख्येति इष्टसाधनताज्ञानाधीनेष्टाविषयत्व-
सुख-दुःखाभावत्वज्ञानाधीनेष्टाविषयत्वयोरभावादित्यर्थः, 'सुखव-
दिति यथा सुखं फलसाधनताज्ञानं विनापि सुखत्वप्रकारकज्ञाना-
देवेष्टाविषयताया अपूर्वमपि फलसाधनताज्ञानं विनापि अपू-
र्वत्वप्रकारकज्ञानादेवेष्टाविषय इत्यर्थः, 'लोके' लोकेन, 'तथान-
वगमादिति फलसाधनत्वेनाज्ञानदशायासपूर्वस्येष्टाविषयत्वानवग-
मादित्यर्थः । नन्वेवं निषेधापूर्ववत्फलसाधनताज्ञानाभावेन^(२) स्वर्गा-
पवर्गयोरपौष्टाविषयत्वं न स्यादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति
लौकिकसुख-दुःखाभावभिरयोरित्यर्थः, 'लोकावगतेति लौकिकसु-

(१) निष्फलादिति निष्फलत्वज्ञानसमवहितायुः कार्यताज्ञानात् सफलत्व-
ज्ञानसमवहितं कार्यताज्ञानं नलवदिति व्यायर्थ इति ग० ।

(२) फलसाधनत्वामावेनेति ग० ।

फलसाधनतायाः फलसाधनत्वसत्त्वज्ञानोक्त दोष इति भावः । 'गौणेति तथाच स
दोषस्तदवस्य एवेत्यर्थः । नन्वेवं स्वर्गापवर्गावपि न प्रयोजने स्यातां लोके
तथानवगमादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति । ननु चेदे तथा स्याल्लोक-

प्रयोजनसुख दुःखाभावजातीयतथा प्रयोजनत्वं, वेदे-
ऽपि काम्यस्थले काम्यसाधनस्यैवापूर्वस्य गौणप्रयोज-
नस्य लिङ्गभिधानं काम्यसाधनताज्ञानं विना कामि-
कार्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् न तु स्वतः प्रयोज-
नत्वेन तच्चासामर्थ्यादनुपयोगाच्च प्रवृत्तेर्भोजनादाविव
लोककृत्तकाम्यसाधनताज्ञानात् कार्यताज्ञानाद्वा गौ-
णप्रयोजनत्वेनैवोपपत्तेः । नापि नित्य-निषेधयोरपूर्वं

ख-दुःखाभावगतेष्वाप्रयोजकसुखत्व-दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानविषय-
तयेत्यर्थः, 'प्रयोजनत्वं दृष्ट्वाविषयत्वं । नन्वपूर्वस्यापि फलसाधनता-
ज्ञानाजन्यापूर्वत्वप्रकारकज्ञानजन्येष्वाविषयत्वं वेदगम्यमित्यत आह,
'वेदेऽपीति, तव मत इति शेषः, 'काम्यसाधनस्यैवेति काम्यसाध-
नतया ज्ञातस्यैवेत्यर्थः, 'गौणप्रयोजनस्य' फलसाधनताज्ञानाधीने-
ष्वाविषयस्य, 'लिङ्गाभिधानं' लिङ्गा कार्यत्वप्रकारेणाभिधानं, 'न
तु स्वतःप्रयोजनत्वेनेति न तु ययोक्तेष्वाविषयत्वेनेत्यर्थः, 'तच्चा-
सामर्थ्यादिति तेन रूपेण शक्तिविरहादित्यर्थः, 'अनुपयोगाच्चेति
स्वतःप्रयोजनत्वप्रकारकज्ञानम्यानुपयोगाच्चेत्यर्थः, अनुपयोगित्वमेवोप-
पादयति, 'प्रवृत्तेरिति, 'लोककृतेत्यादि प्रकारद्वयं मतभेदेन,
'गौणप्रयोजनत्वेनैवेति अपूर्वनिष्ठस्वतःप्रयोजनत्वज्ञानं विनैवेत्यर्थः,

एव लोकावगमादूरादत आह, 'वेदेऽपीति, 'लिङ्गेति, त्वन्मतइति श्रेय । अनु-
पयोगमेवाह, 'प्रवृत्तेरिति न प्रवृत्तावुपयोगश्चापि साध्यन्यपैवोपपत्तेत्यर्थः ।

स्वतः प्रयोजनं लिङाभिधीयते । काम्यस्थले हि धर्मि-
 ग्राहकलिङ्गादिना प्रवर्त्तककार्यत्वेनापूर्वमभिहितम-
 तोनित्यादावपि कार्यत्वेनापूर्वबोधनं न तु स्वतः
 प्रयोजनत्वेन । ननु नित्ये लोक-वेदावगतगौण-मुख्य-
 प्रयोजनाभावे सति लिङ्गेवापूर्वस्य स्वतः प्रयोजनत्वं
 बोधयति तेन विना प्रवृत्तिपरत्वानिर्वाहादिति चेत्,
 न, निरुपधीच्छाविषयत्वं हि स्वतः प्रयोजनत्वं अपूर्वस्य

‘धर्मिग्राहकेति अपूर्वस्वरूपधर्मिग्राहकेत्यर्थः । ‘प्रयोजनाभावे सतीति
 प्रयोजनान्तराभावेसतीत्यर्थः, ‘लिङ्गेवेति सन्ध्यामुपासीतेत्यादि-
 नित्यविधिष्वलौघलिङः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेवेत्यर्थः,
 ‘लिङ्गेवेति यथाश्रुतं न सङ्गच्छते ‘तत्राष्टामर्थादिति पूर्वम-
 भिधानात् ‘अतोऽपीत्यादिवक्ष्यमाणान्यस्य पुनरुक्तत्वप्रसङ्गाच्च, ‘अ-
 पूर्वस्य’ नित्यापूर्वस्य, ‘तेन विनेति नित्यापूर्वस्य स्वतःप्रयोजनत्वे-
 न विनेत्यर्थः, ‘प्रवृत्तिपरत्वेति नित्यविधिष्वलौघलिङः प्रवृत्तिप्रयो-
 जकत्वानिर्वाहादित्यर्थः, लिङो हि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तवेष्टमाधन-
 ताज्ञानद्वारा, इष्टञ्च नित्यापूर्वाभिरिक्तं प्रकृते बाधितं, नित्यापूर्व-
 स्तोष्टन्तश्च ॥ फलमाधनताज्ञानेन सम्यगिति पण्डितादतोऽपूर्वस्य स्वतः-
 प्रयोजनत्वं विना ॥ प्रवृत्तिपरत्वनिर्वाह इति भावः । ‘निरुपधीति

परमतेनाह, ‘कार्यत्वेति, तन्मतेनैवाह, ‘काम्येति । ननु काम्ये यथातथाह
 नित्ये तु तथा व्यादित्याह, ‘नन्विति, तथाचानन्यस्य लिङ्गस्य सामर्थ्यमपि

सिद्धं लिङ्ग बोधनीयं । न च तादृशेच्छाविषयोऽपूर्वं
क्वचिदपि सिद्धं । न च लिङ्गेवापूर्वेच्छां जनयित्वा तां
बोधयति तस्यास्तत्रासामर्थ्यादिच्छायाः सामग्र्यन्तरज-
न्यत्वाच्च । अतोऽपि काम्ये नित्ये चेच्छाविषयत्वं प्रयो-
जनत्वमपूर्वस्य लिङ्गादिना न बोध्यते अपूर्वेच्छायाः

फलसाधनताज्ञानानधीनेत्यर्थं, 'सिद्ध' वर्त्तमान, 'लिङ्ग' लिङ्-
निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्त्या, 'क्वचिदपि सिद्धमिति क्वचि-
दपि वर्त्तमानमित्यर्थं, क्लृप्तकारणाभावेनेच्छोत्पत्तेरसम्भवादिति
भावः । 'लिङ्गेव' लिङ्निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेव,
'तस्या,' अनुपपत्तेः । ननु तस्यास्तत्रासामर्थ्यमसिद्धमित्यत आह, (१)
'इच्छाया इति, 'सामग्र्यन्तरेति अनुपपत्त्यघटितसामग्रीजन्यत्वनिय-
माच्चेत्यर्थः । 'अतोऽपीति, 'अपिशब्दात् 'लिङ्गस्तत्रासामर्थ्यादिति
पूर्वाक्तस्य समुच्चयः, 'इच्छाविषयत्वप्रयोजनत्वमिति निरूपधीच्छा-
विषयत्वरूप स्तत्र प्रयोजनत्वमित्यर्थं, पूर्वमर्थापत्त्या बोधयितुं न
शक्यते इत्यभिहितमिदानीं लिङ्गादिना शब्दबोधोऽपि तस्य न
सम्भवतीत्युच्यते इति नाभेदः । 'अपूर्वेच्छाया इति फलसाधनता-

(१) तस्यास्तत्रासामर्थ्यमपि तथैव सिद्धमित्यत आह इति ग० ।

कल्प्यमिति भावः । 'न चेति, तथाचायोग्यत्वात् तद्बोध इति भावः । तर्हि
कार्यताज्ञानरूपसामग्र्यन्तरजनितामेवेच्छा सा बोधयत्वित्यत आह, 'अतो-
ऽपीति, यद्यप्यनागतस्यापि शब्देन बोधने न दोषः, तथापि लिङ्गस्तत्रासाम

शाब्दज्ञानात् पूर्वं असत्त्वात् किन्तु शाब्दकार्यताज्ञानात् सेति । अथ नित्ये कार्यत्वेनैवापूर्वस्याभिधानं न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन किन्तु लिङ्ग अपूर्वे बोधिते तस्य स्वतः प्रयोजनत्वमिच्छाविषयत्वं सम्भवति सुखज्ञानवदपूर्वज्ञानस्यापि स्वत एवेच्छाजनकत्वात्, ततः काम्यापूर्वसाधनताज्ञानान्निधे कार्यताबोधात् प्रवृत्तिरिति चेत्, न, अपूर्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेनाकृतत्वात् । काम्यापूर्वं हि लोककृतप्रेतसाधनताज्ञानादेवेच्छा न

ज्ञानानधीनाया अपूर्वेच्छाया इत्यर्थः, 'शाब्दज्ञानात् पूर्वं' शाब्दज्ञानात्पूर्वमपि, अपिशब्दादुत्तरसमुच्चयः, 'असत्त्वात्' अप्रामाणिकत्वात्, 'शाब्दकार्यताज्ञानादिति, फलसाधनताज्ञानममवहित्वादिति शेषः, 'सा' अपूर्वेच्छा । 'अथेति, 'नित्यपद निषेधस्यापुनस्तकं, एवमप्येऽपि, 'इच्छाविषयत्वमिति निरुपधीच्छाविषयत्वमित्यर्थः, 'सम्भवति' तिष्ठति, 'सुखज्ञानवदिति सुखलप्रकारकज्ञानवदित्यर्थः, 'अपूर्वज्ञानस्येति नित्य-निषेधापूर्वविषयककार्यत्वप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः, अपूर्वत्वप्रकारकज्ञानस्य लिङ्गपदजन्यत्वाभावेन यथाश्रुतामङ्गतेः, एवमप्येऽपि, 'स्वत एव' फलसाधनताज्ञानं विनैव, 'काम्यापूर्वेति, काम्यं

यमेव मूलदूषणं बोध्यं । 'नित्य इत्युपलक्षणं, निषेधेऽपीति द्रष्टव्यम् । स्वत-द्रव्यतिदेशमाह, 'अपूर्वेति, 'काम्येति काम्यस्य तदपूर्वंचेति काम्यापूर्वमित्यर्थः । 'काम्यापूर्वं' इति काम्यस्यापार्थक्ये इति । न च नित्य निषेध-

त्वपूर्वत्वज्ञानात् । शास्त्रस्थस्य शास्त्रजकर्तव्यताज्ञानं
वस्तुवदिति चेत्, सफलविषयं तथा इदञ्च निष्फलवि-
षयं । अथ प्रवृत्तिमतो निवृत्तिनियोगेऽधिकार इति
यदा भक्षणप्रवृत्तस्तदा तन्निषेधे शाब्दकार्यताधी-
रिति तथा विपरीतप्रयत्ने जनिते रागात् क्रियोत्पत्तिः
तेनैव प्रतिबन्धात् रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य हि

यदपूर्वं तत्साधनताज्ञानात्कार्यताबोधान्नित्ये प्रवृत्तिरिति योजना ।
निष्फलात् सफलं गरीय इत्यत्र शङ्कते, 'शास्त्रस्थेति', 'शास्त्रजेति'
शास्त्रप्रयोज्येत्यर्थः । प्रतियोग्यभावातिरिक्तस्य एव निष्फलात्
सफलं गरीय इत्यभिप्रायेणाशङ्कते, 'अयेति', 'प्रवृत्तिमतः' प्रतियो-
गिप्रवृत्त्युन्मुखस्य, प्रतियोगिगोचरप्रवृत्तिसामग्रीविशिष्टस्येति यावत्,
'निवृत्तिनियोगेऽधिकारः' तदभावप्रकारकप्रवृत्तौ अधिकारः, तद-
भावप्रकारकप्रवृत्तिमत्त्वमिति यावत्, 'भक्षणप्रवृत्तः' भक्षणगोच-
रप्रवृत्तिमान्, 'तदा' तदैव, 'शाब्दकार्यताधीः' शब्दप्रयोज्यकार्य-
ताधीः, एवम्भूता प्रवृत्त्युपधाधिकेति यावत् । नन्वेवं युगपद्भक्षण-
तदभावयोरुभयोरेव प्रवृत्तौ कुतो न भक्षणोत्पत्तिरित्यत आह,
'तयेति शाब्दकार्यताधियेत्यर्थः', 'विपरीतप्रयत्ने' भक्षणाभावगोचर-
प्रयत्ने, 'तेनैव' भक्षणाभावगोचरप्रयत्नेनैव । ननु विनिगमकाभावा-

विषयकापूर्वकार्यताज्ञानत्वेनैवेषाहेतुत्वं कर्तव्यं मानामावात्, प्रवृत्त्यादेर-
न्यधेवोपपाद्यतादिति भावः । ननु राग-शास्त्रयोर्बलवत्त्वे विनिगमकाभावा-
द्वैपरीत्यमेवान्वित्यत आह, 'रागेति, अन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात्तेन पक्ष-

निवृत्तिकार्यता शास्त्रेण बोधिता अतस्तेन बोधने
स्वफलं विपरीतकृतिरवश्यं उत्पाद्येति शास्त्रस्य बलव-
त्त्वमिति चेत्, न, निवृत्तिकार्यताबोधेऽपि निवृत्तौ
प्रयत्न एव नोत्पद्यते यस्य प्रतिबन्धकता स्यात् स्याच्च
निवृत्तिकार्यताबोधकमप्रमाणं निष्फलत्वेन तत्र कृते-

हृद्यणगोचरप्रयत्नेनैव तदभावगोचरप्रवृत्तिः कुतो न प्रतिबध्यत-
इत्यत आह, 'रागकारितेति रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य या नि-
वृत्तिनिष्ठकृतिसाध्यता रागकारितभक्षणगोचरप्रवृत्तिकाशौना या
कृतिर्भक्षणादिनिवृत्तिनिष्ठतत्साध्यतेति यावत्, अन्यथा भक्षणाभा-
वगोचरप्रवृत्तेरलौकिकादिति भावः । 'तेन' शास्त्रजकार्यताबोधेन,
'स्वफल' परस्परया स्वफलं, 'विपरीतकृतिः' विपरीतस्योत्तरका-
लानुवृत्तिरूपया कृतिः, भक्षणाभावस्योत्तरकालानुवृत्तिरूपं कार्य-
मिति यावत्, कृतिपदस्य बहुषु कार्येषु प्रयोगात्, 'अवश्यमिति,
अन्यथा शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेरिति भावः । 'शास्त्रस्य' शास्त्रजकार्य-
ताज्ञानस्यैव, 'बलवत्त्वं' स्वफलस्य भक्षणाभावोत्तरकालमन्वन्धस्योप-
धायकत्वं, 'निवृत्तिकार्यताबोधेऽपीति वेदाङ्गभक्षणाभावे कार्यता-
ज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'निवृत्तौ' भक्षणाभावे, 'नोत्पद्यत इति, लोककृतका-
रणस्येष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्याभावादिति भावः ।
'बोधकमिति, शास्त्रमिति शेषः, 'कृतेरभावादिति कृतेरभावे

भक्षणात्तथा कथ्यते इति भावः । 'निवृत्तौति भक्षणादिनिषेधेत्यर्थः, 'अप्रमा-
णमिति । न च फलमप्राप्यमानकृतिमादाय कृतिसाध्यत्वमश्रद्धितमिति

रभावात् । अथ कलञ्जभक्षणस्य निन्दार्थवादेन बलव-
दनिष्टसाधनत्वावगमात् तद्भक्षणे न प्रवर्त्तत इति चेत्,
एवमपि कलञ्जभक्षणे निवर्त्ततां तदभावे निष्प्रयो-
जनतया प्रवृत्तौ किमायातमिति । एतेन नित्यापूर्व-
साधने सन्ध्यावन्दनादावपि प्रवृत्तिरपास्ता क्रियायाः
कष्टत्वात् तदपूर्वस्य पण्डित्वात् स्वतोऽप्रयोजनत्वाच्च ।
तस्मात् लोके पचेतेत्यादौ कार्यत्वेष्टसाधनत्वरूपधर्म-
शक्तत्वेन ज्ञाता लिङ् स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तदन्वयं
यागे योग्यतादिवशाद् बोधयतीति न वेदे धर्मिणि

कृतिसाध्यत्वलक्षणस्य कार्यत्वस्यापि बाधादिति भावः । न
■ फलभ्रमजन्यकृतिसाध्यत्वमादायैव न बाध इति वाच्यं । तादृश-
कृतिसाध्यत्वस्य वेदेनावोधनादिति हृदयं । 'बलवदनिष्टेति, बलवद-
निष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्त-
कत्वादिति भावः । 'निवर्त्ततां' मा प्रवर्त्ततां, 'किमायातमिति, तथा-
च निषेधविधेरपार्यकत्वमिति भावः । 'एतेनेति, यदि नित्यस्य न
फलमिति श्रेयः, 'अपास्ता' असम्भवा, 'कष्टत्वात्' इष्टसाधनत्वात्,
'तदपूर्वस्य' तज्जन्यापूर्वस्यापि । नैयायिक स्वमतमुपसंहरति, 'तस्मा-
दिति, 'धर्मिणि' कार्यं, 'स्वर्गसाधनता' स्वर्गसाधनत्वलक्षणेण स्वर्ग-

तद्बोधकं प्रमाद्यमिति वाच्यं । ममेदं कार्यमिति हि ज्ञानं तत्तत्तथाच
यस्य न तदभ्रमस्तं प्रति मदंशान्वितकृतेषां घातथात्वमित्याहुः । उपसंह-
रति, 'तस्मादिति । नन्वेवमपूर्वमप्रमादकं स्यादित्यत आह, 'प्रतीताये-

त्वेन व्यापारस्य तचासामर्थ्यात्, नेतरः लिङैव तद्वोध-
नात् चिरध्वस्तं कारणं व्यापारेण व्याप्तमिति चेत्, न,
विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादन्यथा ऐन्द्रियकं
कारणमतीन्द्रियव्यापारकमिति यागानुभवयोर्दर्शनात्
तथा कल्प्येत ।

‘लिङैवेति, तथाच व्यापारकल्पने मानाभाव इति भावः । व्यापारे
मानमाशङ्कते, ‘चिरेति, व्याप्यत्वं तादात्म्येन व्यापकत्वञ्च जनकता-
सम्बन्धेन बोध्यं, ‘अन्यथेति सहचारदर्शनमावाङ्मात्रिकल्पन इत्यर्थः,
‘तथा कल्प्येतेति दण्डादावप्यतीन्द्रियव्यापारकल्पनापत्तेरित्यर्थः ।
न च व्यापारमन्तरेण यागादेः स्वर्गादिजनकत्वे स्वर्गादिधाराया
अनिवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । यथा हि अदृष्टस्वीकारे समयविशेष-
एव तस्य फलजनकता तथा यागादेरपीति सुवचत्वात् । अथा-
दृष्टाभ्युपगमे मिथ्यावामनाया विजातीयवासनात्वेन धर्माधर्मजन-
कतया धर्माधर्मानुत्पादादेव तत्त्वज्ञानवर्ता कर्मणां न भोगः अदृ-
ष्टानभ्युपगमे ■ तत्त्वज्ञानिनामपि कर्मणां भोगप्रसङ्गः । न च
मिथ्यावामना भोगं प्रत्येव हेतुरिति वाच्यं । तत्त्वज्ञानिनोऽपि
भोगश्रवणादिति चेत्, न, विजातीयवासनाकालोत्पन्नकर्मण एव
स्वर्गादिहेतुत्वात्^(१) । अथ “पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीतिसृतेरपूर्वमि-

(१) स्वर्ग-नरकहेतुत्वादिति ग० ।

सम्भवात् । न चाकृतप्रायश्चित्तान्येव तत्तत्कर्माणि नरकं प्रति
विशेषयामगौ, तथा सति प्रायश्चित्तवैफल्यपक्षेर्विशेषयामगौविर-
हादेव नरकाभावोपपत्तेः । न च प्रायश्चित्तविशेषध्वंस एव नरक-
विशेषप्रतिबन्धक इति वाच्यं । प्रायश्चित्तोत्तरोत्पन्ननिषिद्धकर्मणापि
नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति चेत्, न, तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्तिप्राग-
भावकालीनविजातीयकर्मजन्यफलं प्रति तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्ति-
माश्रय्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकलोपगमात् तादृश-
फलन्तु पुरुषान्तरे तत्पुरुषस्यापि जन्मान्तरे प्रसिद्धं । न चैकस्मिन्नेव
प्रायश्चित्तविशेषे कृते पूर्वोत्पन्नसर्वप्रसङ्गावधानां नरकाजनकत्वप्रसङ्ग-
इति वाच्यं । इष्टत्वात् त्वयापि एकजातीयकर्मजन्यनामापापानां
क्रमिकोत्पन्नानामेकेनैव प्रायश्चित्तेन नाशमभ्युपगमात् । न चैवं
प्रायश्चित्ते कृते पूर्वजन्मान्तरीयनिषिद्धकर्मणापि नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गः
तच्छरीरकृतत्वेन कर्माविशेषणे तादृशकर्मजन्यनरकस्याप्रसिद्ध्या प्रति-
बन्ध-प्रतिबन्धकभावासम्भवादिति वाच्यं । तच्च पूर्वजन्मान्तरीयनि-
षिद्धकर्मणा नरकानुत्पादस्य इष्टत्वात् अन्यथा तवापि जन्मान्तरीय-
तादृशपापस्य तथाविधप्रायश्चित्तेन नाशस्य दुर्न्वारत्वात् । अस्तु वा
स्वममानाधिकरणत्वे सति स्वपूर्ववर्तित्वविशिष्टोद्देश्यताख्यमन्वय-
विशिष्टप्रायश्चित्तविशेषाभाववत्कर्माविशेषत्वेनैव नरकविशेषजनकता ।
एतेन एकप्रसङ्गयधमुद्दिश्य प्रायश्चित्ते कृते तदितरप्रसङ्गादपि दुःखा-
नुत्पत्त्यापत्तिरित्यपि निरस्तं । त्वयापि स्वममानाधिकरण-स्वोद्देश्य-
जन्यत्वमन्वयेनैव प्रायश्चित्तस्य पापनाशकताया अभ्युपेयत्वात् । अथैवं

‘अपूर्वं’ सिध्येदित्याशङ्क्याह, ‘प्रायश्चित्तादीनाञ्चेति । ॥ च तत्प्रागभावस्या-

श्चित्तस्य “तस्मादेनसः पूतो भवतीति” यत् फलं
श्रुतमस्ति तस्य निषिद्धक्रियातः फलभाक् न

येन कर्मणा फलं दत्तं अनन्तरञ्च तत्कर्मोद्देशेन प्रायश्चित्तं कृतं
तत्र तत्कर्मण्यन्तादृशसम्बन्धेन प्रायश्चित्ताभाववत्ताभावेन फलानुत्पा-
दकत्वापत्तिः । न च तादृशप्रायश्चित्तान्यत्वं प्रायश्चित्ते विशेषणमिति
वाच्यं । अदत्तफलक-दत्तफलकोभयकर्मोद्देश्यकप्रायश्चित्ते तद्विष-
याभावेनादत्तफलककर्मणोऽपि फलोत्पत्त्यापत्तेरिति चेत्, न, तत्तत्-
कर्मभिन्नत्वविशिष्टोद्देश्यत्वस्य तत्तत्कर्मविशिष्टोद्देश्यत्वातिरिक्तोद्देश्य-
त्वस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटकतया अभ्युपेयत्वात् । न
सर्वं प्रायश्चित्तस्य दृष्टसाधनत्वाभावात् कथं तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यं ।
तत्र विष्टप्रयोजकौभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानमेव प्रवर्तकं न विष्ट-
साधनताज्ञानमित्यभ्युपगमात् पापनाशादाविच्छानुरोधेन विष्टा-
भावत्वज्ञानस्य तवापि दृष्टाजनकत्वावश्यकत्वात् प्रायश्चित्ताभावस्य
विष्टतया तदभावस्य प्रायश्चित्तस्य दृष्टत्वेन तत्साधनताज्ञानात्तदु-
पायादौ प्रवर्त्तते न तु प्रायश्चित्त इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । अन्यथा
तवापि दादादिवारणाय मण्णादौ कथं प्रवृत्तिरित्यस्य दुःशमा-
धेयत्वादिति कृतं पक्षवितेन । ननु प्रायश्चित्तस्य नरकविशेषप्रति-
बन्धकत्वे “तस्मादेनसः पूतो भवतीति पापनाशरूपफलश्रुतिविरोध-
इत्यत आह, ‘प्रायश्चित्तस्येति, ‘फलभागिति नरकभागित्यर्थः,

यन्ताभावत्वापत्तिः । पापनाशे च पापान्तरमासाद्य तदुत्पत्तेर्न तथालमिति
वाच्यं । निषिद्धक्रियाविशेषस्यैव प्रतिबन्धत्वात् क्रियान्तरमादाय तत्सम्भ-

भवतीत्यर्थः, “धर्मः क्षरति कौर्त्तनादिति च कौर्त्तना-
दिहितक्रिया क्षरति फलं न जनयतीत्यर्थः । क्षरती-
त्यत्र बाधकं विना न लक्षणेति चेत्, न, उपस्थितत्वेन
विहितक्रियायामेव धर्मपदशक्तिग्रहस्य बाधकत्वात् ।
न चैतस्य मुख्यत्वार्थं पदार्थान्तरे शक्तिः, लक्षणोच्छेदा-

न तु ‘एतस्य’ पापात्, पूतो भवतीत्यर्थ इति भावः । ननु तथापि
“धर्मः क्षरति कौर्त्तनादित्यादिभुतिवशादिहितकर्मजन्यधर्मसिद्धिः
विहितक्रियायाः कौर्त्तनात् तज्जन्यो धर्मो नश्यतीति तदर्थ-
दित्यत्र आह, ‘धर्म इति, अत्रापि तत्तत्कौर्त्तनप्रागभावकालीन-
तत्तत्कौर्त्तनविषयकर्मजन्यफलं प्रति तत्तत्कौर्त्तननाशस्य प्रतिबन्ध-
कत्वं तत्तत्कौर्त्तनाभाववत्कर्मत्वेन कारणत्वं वा अवश्यं । ‘क्षरती-
त्यनेति, क्षरधातोर्नाशशक्तत्वादित्यभिमानः । वस्तुतस्तु क्षर चक्षणे
इत्यनुशासनात् क्षरधातोर्गतिशक्ततया नाशेऽपि लक्षणेति ध्येयं ।
‘उपस्थितत्वेनेति कृपत्वेनेत्यर्थः, ‘बाधकत्वादिति, विहितक्रियानाशं
प्रति कौर्त्तनस्याहेतुत्वादिति भावः । ‘न चैतस्येति ‘एतस्य’ क्षर-
धातोः, ‘पदार्थान्तरे’ अपूर्वरूपे, ‘शक्तिरिति धर्मपदस्य शक्तिरित्यर्थः,
‘लक्षणोच्छेदेति, गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गापदस्य मुख्यत्वार्थं

वादिति भावः । ‘उपस्थितत्वेनेति, पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः ।
‘देवदत्ताद्यशरीरमिति, अत्र देवदत्तपदमन्यदोषशरीराशे बाधवारणाय,
‘आद्यत्वमपि शरीरविशेषणं बोध्यं । यदाशतं सिद्धमाधनं न दोष इति

पत्तेः विहितक्रियाकर्तृत्वज्ञानेन धार्मिकपदंप्रयोगाच्च ।
एतेन देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेषगुणप्रेरितभूतपू-

घोषपदस्य जले शक्ति कस्यतामिति गङ्गापदेऽपि स्रष्टा न
स्यादित्यर्थं, 'विहितेति, इदमदृष्टजनक न वेति सन्देहेऽप्युक्त्यादि ।
'देवदत्ताद्यशरीरमिति, द्वितीयादिखण्डशरीरे आहारादिद्वारा
पूर्वशरीरोत्पन्नज्ञानादेर्हेतुत्वमादायार्थान्तरवारणाय 'आद्येति, आ-
द्यत्वं देवदत्ताद्यशरीरध्वसाकालौघत्वं, कश्चिदाद्यपदस्यैव एव पाठः,
तच्च पचतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाज्ज्ञातदोषः, सस्कार-
जन्यत्वेनापि पक्षो विशेषणीय अतो न तेनार्थान्तरं, 'देवदत्तेति
देवदत्तौघविशेषगुणसहकृतं यद्भूतं प्रयित्वादि तज्जन्यमित्यर्थं, ईश्वर-
विशेषगुणमादाय सिद्धसाधनवारणाय देवदत्तौघेति, देवदत्तौ-
घत्वं देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मनिष्ठत्वं, तेन वक्ष्यमाणदोषसङ्गतिः,
सामान्यगुणमादायार्थान्तरवारणाय विशेषपदं । न च देवदत्तौघ-
विशेषगुणजन्यमित्येव साध्यमस्तु किं भूतजन्यत्वदत्तेनेति वाच्यं ।
तावन्मात्रस्यैव साध्यत्वात् भूतजन्यलोपादान्तु अदृष्टस्य कारणान्तर-
सहकारेणैव जनकत्वं न त्वितरनिरपेक्षेणेत्याविष्कर्तुं, 'जन्यत्व-

मतेनेद । ईश्वरगुणमादायार्थान्तरवारणाय साध्ये 'देवदत्तेति, सत्त्वादिना
र्थान्तरवारणाय 'विशेषेति । न च सत्कारेणार्थान्तरं, सत्कारान्येति
विशेषगुणविशेषणद्वयेके । सत्कारजन्यत्वं पक्षविशेषणमित्यन्ये । यत्
सत्कारस्य प्रेरकत्वाभावात् प्रेरितपदेनैव तद्वारणमिति तच्चिन्त्यं । प्रेरितत्व
हि सहकृतत्वं तच्च तच्चापि भगवति स्थितिवारणाय, सप्ततमोपादान्तर-

व्वकं जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निर्मितस्रग्व-
दित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति परास्तं । जन्मान्तरीय-
ज्ञानादिभिरेव तज्जनकत्वाभिमतैः सिद्धसाधनादिति,
मैवं, चिरध्वस्तस्य व्यापारसत्त्वे कारणत्वमिति निरु-
पाध्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्यवधारणात् यागस्य चिर-
ध्वस्तकारणत्वेन व्यापारकल्पनात् । कार्यं व्यापारस्य

इति, मनसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्त । न चात्म-मनःसंयोगे
व्यभिचारः तस्य भूतजन्यत्वाभावादिति वाच्यं । साध्ये भूतजन्यत्व-
दस्यस्यानुपादेयत्वात् हेतौ वा जन्यपदस्य भूतजन्यपरत्वात्,^(१) साध्ये
भूतपदं द्रव्यसामान्यपरमित्यपि केचित् । 'तन्निर्मितेति तद्भोगसा-
धन-तन्निर्मितस्रग्वदित्यर्थः, 'तज्जनकत्वाभिमतैरिति अदृष्टजनक-
त्वाभिमतैरित्यर्थः, यागादिवधिरातीतस्यैव हेतुत्वावगमादिति
भावः । 'चिरेति व्यापारसत्त्वं एव चिरध्वस्तस्य कारणत्वमित्यर्थः,
भ्रम्यादिव्यापारके दण्ड-चक्रसंयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः ।
'चिरध्वस्तस्येति स्वर्गपूर्वै चिरध्वस्तस्येत्यर्थः, 'कार्यं इति तदन्वय-
व्यतिरेकानुविधायितया साक्षात्कृतव्यापारजनकत्वं तज्जनकव्या-

(१) जन्यद्वयपरत्वादिति ग० ।

घटादौ व्यभिचारवारणाय 'तदिति तद्भोगसाधनद्वयत्वमित्यर्थः, तेन नात्मन-
संयोगादौ व्यभिचारः । 'तन्निर्मितेति, तद्भोगसाधनेत्यपि बोध्यं, 'सिद्धेति,
यागादिवधिरातीतस्य जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः । 'चिरेति, भ्रम्यादि-

पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रहस्तद्व्यापारकत्वे उपाधिरिति चेत्,
न, संस्कारे तदभावेऽप्यनुभवस्य तद्व्यापारकत्वात् । न
चाप्रयोजकत्वं, यागो यदि चिरध्वस्तत्वे सति सव्या-
पारो न स्यात् स्वर्गसाधनं न स्यात् घटवदिति विपक्षे

पारवत्त्वे माध्ये उपाधिरित्यर्थं, 'तदभावेऽपीति स्मरणं प्रति अन्वय-
व्यतिरेकमाहात्काराभावेऽपीत्यर्थं, 'तद्व्यापारकत्वेति स्मरणजनक-
संस्काररूपव्यापारवत्त्वदर्शनादित्यर्थं, 'चिरध्वस्तत्वे सतीति स्वर्गपूर्व-
कासीनध्वप्रतियोगित्वे सतीत्यर्थं, 'सव्यापारो न स्यादिति माहात्मा
स्वर्गजनकमाहाजनको न स्यादित्यर्थं, अव्यवहितस्वर्गजनके व्यभि-
चारवारणाय सत्यन्तमभावविशेषणं, प्रतियोगिविशेषणत्वे तदोप-
तादवस्थ्यात् स्वर्गजनकशरीरजनकत्वस्य परैरभ्युपगमात्तद्वारणाय
साक्षादिति जनकविशेषणं । यद्यपि व्याप्तिग्राहकतर्कपदार्थमेव प्रकृते
उचितमप्यस्य विषयपरिशोधकतर्कतया न व्याप्तिग्राहकस्तथापि

व्यापारके चका दण्डादिसंयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः । 'संस्कार इति,
तन्नावश्यं तत्कल्पनमन्यथा नष्टसंस्कारकत्वाभिमतानुभवादपि स्मरणप्रसङ्ग-
इति भावः । 'याग इति चिरध्वस्तत्वे सति व्यापारवद्विघ्नत्वमापादकं तथापि
चिरध्वस्तत्वस्य भिन्नेऽन्वयः अन्यथा प्रतियोग्यन्वयेऽव्यवहितस्वर्गसाधने
व्यभिचारवारणार्थोपात्तमत्यन्तदानेऽपि व्यभिचारतादवस्थ्यापत्ते विशिष्ट
विरहस्य तत्र सत्त्वात् सत्यन्तमाधे च कृतेऽर्थान्तरं, व्यवहितस्वर्गसाधने
व्यभिचारहेत्ययिमपदं, स्वर्गपदं दृष्टान्तासिद्धिवारणाय, स्वध्वसादिकं प्रत्यपि
तस्य हेतुत्वात् । न च विषयपरिशोधकोऽयं न व्याप्तिग्राहक इति वाच्यः ।

बाधात् । न चात्र कारणताग्राहकाभाव उपाधिः,

अप्रयोजकत्वसंग्रहादितपक्षीयव्यभिचारसंग्रहस्य प्रतिबन्धकतया तद्विधूननद्वारा अस्य व्याप्तिग्राहकत्वमिति भावः । वस्तुतस्तु स्वर्गकारणत्वं न स्वर्गप्राक्कालवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं यागे बाधात् । नापि स्वर्गप्राक्कालव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं किञ्चित्स्वर्गप्राक्कालवृत्तिनो व्यभिचारिणोऽपि तथात्वेनातिप्रसङ्गात् अपि तु स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वस्य तत्तद्व्यक्तिघटितत्वेऽपि संगततया प्रवेशान्नानुगमः, यागस्य चाशुविनाशितया न कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वसम्भव इति व्यापारसम्बन्धेनैव तथात्वं वाच्यमिति सम्बन्धतया व्यापारसिद्धिः । न चैतावता कस्यचित् सम्बन्धस्य सिद्धावपि तस्य यागजन्यत्वे किं मानमिति वाच्यं । तस्य कारणान्तरकल्पभाषेन्नया स्थायवेनोपस्थितानुगतयागस्यैव कारणत्वसिद्धेः । न च तथापि स्वर्गजनकत्वे मानाभावः यागस्य स्वर्गसाधनतायाः श्रुतिसिद्धत्वेन विनिगमनाविरहाभावादिति वाच्यं । तथा सति^(१) व्यापारमात्रस्यैव कारणत्वविलोपप्रसङ्गादिति दिक् । 'कारणताया-

(१) एवं सतीति ग० ।

व्याप्तिग्राहपूर्वं तत्परिपन्थिप्रज्ञापनायकत्वात् । न च पक्षे तच्छब्दा न परिपन्थिनीति वाच्यं । अप्रयोजकत्वाद्याहितायास्तस्यास्तथात्वात्, यतएव पक्षेऽप्युपाधिसन्देहाहितायास्तस्यास्तथात्वं । यत्तु विषयपरिग्रहकतर्कस्यापि विरोधिजिज्ञासागिरुत्तिहारोपयोग इति स ग्वाभिहित इति, तन्न, तस्य

तेनापि समं व्याप्त्यवधारणे तस्याप्यापादनात् । न
चैन्द्रियकस्यातीन्द्रियव्यापारवत्त्वनियमः, सव्यापारत्वे
कार्याव्यवहितपूर्वसमये असत्त्वस्योपाधित्वेनाप्रयोज-

इकाभाव इति स्वर्गकारणत्वेनागृह्यमाणत्वमित्यर्थः, 'तेनापि सम-
मिति स्वर्गकारणत्वेनागृह्यमाणत्वरूपोपाधिनापि सममुक्तापादकस्य
व्याप्त्यवधारणेनेत्यर्थः, 'तस्यापि' उपाधेरपि, 'आपादनादिति आ-
पाद्यतुल्यत्वादित्यर्थः, तथाच साधनव्यापकत्वमित्यर्थः । अन्यथैन्द्रियक
कारणमिति पूर्वोक्तं दूषयति, 'न चेति, 'सव्यापारत्व इति सव्या-
पारत्वमात्र इत्यर्थः, 'मात्रपदादतीन्द्रियव्यापारवत्त्वव्यवच्छेदः, 'अस-
त्त्वस्येति असत्त्वे सति कारणत्वस्येत्यर्थः, 'उपाधित्वेन' प्रयोजकत्वेन,

शङ्किताप्रयोजकत्वनिरासात्तत्त्वत्वेन प्रकृतासंगतत्वात् । यदि चोक्तरीत्या
तथात्व तदा व्याप्तिग्राहकत्वमेवेति । अन्यथैन्द्रियकमित्यादि प्राप्नुक्तं दूषयति,
'न चेति, 'उपाधित्वेनेति, प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः, तथाच कार्याव्यवहित-
पूर्वसमयेऽसत्कारण सव्यापारकमेवेति मन्त्रियमस्य निष्कलकत्व-
त्वमिषमस्यैव परमप्रयोजकत्वादित्यर्थः । एतेनाप्रयोजकतया प्राप्नुक्तं तौल्य-
मपाहृतं बोध्यः । अतएव चक्षुरादावुक्तोपाधि साध्यास्थापकत्व ऐन्द्रियकत्व
विशेषणं च शब्दादिजनके दण्डादौ साध्यास्थापकत्वमित्यपास्तः । ननु त्वदुक्तं
तर्केऽप्यप्रयोजकत्वशङ्का । न च निरुपाधित्वमेव विपक्षसाधकः, प्रतीति
विशेषविषयत्वादीनामुपाधित्वसम्भवात् । न च साध्यव्यापकत्वादिसन्देहः
तथाप्युपाधित्वसन्देहस्य दूरीकर्तुमशक्यत्वात् । किञ्च तादृशातीन्द्रिया-
तिरिक्तपदार्थकल्पने व्यापारकल्पने च गौरवमेव भवत्वसाधकः । यत्
कार्याव्यवहितपूर्वसमयविद्यमानता कारणतया सा च सरलत्वात् कारणाद्व्या-
प्या, साहचर्यवधायकमितिन्यायात् तथाच व्यापारकल्पनमावश्यकमिति

‘सपाधित्वेनेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते कार्याऽव्यवहितपूर्वसमथा-
सत्त्वस्य सचुरादावतौन्द्रियव्यापारवत्त्वरूपसाध्याव्यापकत्वात् । न च
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिति वाच्यं । तथामि पतनजनक-
गुरुत्वजनके घटादौ तथाविधसंयोगजनके चात्मनि साध्याव्या-

तन्न, नियमानन्वयासिद्धोरवश्यं तत्र प्रवेष्टे अव्यवहितत्वस्य व्यर्थत्वात् ।
न च वज्रादिक्रियानियामकत्वेनादृष्टसिद्धिः, तादृशयागादिवदात्मसंयोगाद्वा
तदुपपत्तेः यागादेश्च स्वभावादेव नियतकालीन-सावधिफलजनकत्वं अन्यथा
अपूर्वेऽपि कल्पिते फलस्यानन्त्यापत्तिरिति चेत्, अत्राहुः, यदि नादृष्टं
तदा प्रायश्चित्तादीनां वैमल्यं स्यात् । न च तेषां फलप्रतिबन्धकत्वं, तेषा-
माशुविनाशितया तदभावागन्तरं फलप्रसङ्गात् । न च तदुत्तरं समयस्य
प्रतिबन्धकत्वं, तस्य तथात्वे मानाभावात् तेषामप्रतिबन्धकत्वापत्ताच्च । न च
तत्प्रागभावसहभूतानिबिद्धक्रिया फलहेतुरिति वाच्यं । अन्यप्रायश्चित्तप्राग-
भावमादाय फलप्रसङ्गात् तत्तत्क्रियोद्देश्यक-तत्तत्प्रायश्चित्तप्रागभावस्य
तथात्वे यत्र कर्मणि न प्रायश्चित्तं जातं तत्र प्रतियोग्यप्रसिद्धा तदभावा-
सिद्धौ फलाभावप्रसङ्गात् । एवं विहितक्रियायां कौर्त्तनादिवैमल्यमपि
द्रष्टव्यं । किञ्च सत्कर्मणादिदामं ततश्च फलमिति श्रूयते तद्विषयेत, न हि
तत्र प्राचीनविहितक्रियाया एव दानं, तस्याविनष्टत्वात् अदृष्टस्याभ्युप-
गमात् अकर्मिकाया दानक्रियाया अभावात् भावे वा तस्याः फलजनकत्वे-
ऽतिप्रसङ्गात्तत्तदादृष्टदानेनादृष्टान्तरं जन्यत इत्यकामेनाप्यभ्युपेयं । यत्तु एवं
सति निरन्वयध्वस्तबीज-दण्डादेरङ्गुर-भ्रम्यादिकार्यं कालान्तरेऽपि स्यादिति
बाधकमिति, तन्न, तत्र फलबलेन तथैव हेतुत्वात् यागादेश्च व्यवहितस्यापि
हेतुत्वे विरोधाभावादिति । अन्यस्तु व्यापारस्तथापि संस्कार एवास्त्विति
चेत्, न, तस्य स्मृतिमात्रहेतुतया स्वर्गाद्यहेतुत्वापत्तेः अनुभवमात्रजन्यतया
यागाद्यजन्यत्वाच्च । वैजात्यकल्पने च सिद्धं नः समोहितं । वेगादिवत्तद्विषयो-
ऽस्य गुणान्तरकल्पने गौरवादिति चेत्, न, गुणत्वादेरपि तस्यात्वापत्तेरिति-

कत्वात् । नन्वेवं सन्ध्यावन्दनाकरणस्य दुःखसाधनत्व-
श्रुतेः तत्करणप्रागभावो दुःखहेतुस्तथाच तस्य स्थिर-
त्वेन दुःखजननसम्भवात् न पापे प्रमाणं । न च
प्रायश्चित्तवैफल्यं, प्रायश्चित्ताभावसहकृतस्यैव तस्य
तज्जनकत्वात् । यत्तु प्रागभावनाश एव तेन क्रियत-
इति, तन्न, ध्वंस-प्रागभावानवच्छिन्नकालस्य प्रतियोगि-
कालत्वेन तदा करणापत्तेरिति चेत्, न, सन्ध्याकालौ-

पक्षवादिति शेषः । नित्याकरणजन्यपापे प्रमाणाभावमाशङ्कते,
'नन्वेवमिति, 'एव' क्रियाया अस्मैव्यादिवाङ्मूलकल्पने, 'तत्करणप्राग-
भाव इति सन्ध्यावन्दनकरणप्रागभाव इत्यर्थः, 'पाप इति नित्या-
करणजन्यपाप इत्यर्थः, 'प्रायश्चित्तेति विहितकारणनिमित्तकप्राय-
श्चित्तेत्यर्थः, 'प्रायश्चित्ताभावेति प्रायश्चित्तमुक्तरीत्या ध्वंससम्भवेन
फलप्रतिबन्धकमेवेत्यर्थः, 'प्रागभावनाश इति सन्ध्याकरणादिप्राग-
भावनाश इत्यर्थः, 'सन्ध्याकालौनेति सन्ध्याकालवृत्तित्वविशिष्टस्य

रिक्तः । एवञ्च पक्षे साध्यसिद्धौ शङ्कितोपाधीना तत्रैव साध्यव्यापकत्व तदिद-
मुक्तं 'निरुपाध्यन्वय स्थितिरेकाभ्यामिति । 'नन्वेवमिति, 'एव' चिरध्वस्त-
त्वस्य व्यापारकल्पनाप्रयोजकत्वे, 'पाप इति, यद्यप्यगत्यागमनादेराप्तुविना
शित्वात्तज्जन्यपापे बाधकाभावस्तथापि सन्ध्यावन्दनाकरणाजन्यपापे प्रमाणा-
भाव इत्यर्थः, 'ध्वंसेति । न च प्रागभावनाशस्यापि तद्विरोधित्वात् तदा
पत्तिरिति वाच्यः । प्रतियोगिन एव तन्नाशत्वादिति भावः । 'सन्ध्येति, नन्वेव
सन्ध्याकालौनकरणाप्रागभावो हेतुरित्यायातं तत्र तल्लक्षणेन करण प्रति

नाकरणस्य दुःखजनकत्वेन^(१) विशिष्टस्य सन्ध्याकाला-
पगमेऽनुपगमात् । न च सन्ध्याकालो नाकरणे विशे-
षणं किन्तु प्रतियोगिनि करणे तथाच विशिष्टाभावः
स्थिर एवेति वाच्यं । सन्ध्याया ह्यकरणेऽन्वयस्तस्य

सन्ध्याकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः, 'दुःखजनकत्वे-
नेति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या दुःखजनकत्वेनेत्यर्थः, अन्यथा केव-
लस्य करणाभावस्य सन्ध्याकालवृत्तित्वोपलक्षितस्य करणाभावस्य
वा नरकसाधनत्वे तादृशाभावस्याहतसन्ध्यावन्दनपुरुषे नरकजनन-
समये हतसन्ध्यावन्दनेऽपि सत्त्वेन तस्यापि नरकोत्पत्त्यापत्तिः काल-
विशेषस्य पुरुषान्तर्भावेनाहेतुत्वादिति भावः । 'विशिष्टस्येति, तथाच
तादृशविशिष्टाकरणस्य नरकोत्पादप्राक्कालेऽसत्त्वान्तर्भावाप्यवश्यमधर्म-
कल्पनमिति भावः । 'सन्ध्याया हीति, सन्ध्याकालो नाकरणं नरक-
साधनमिति वाक्य इत्यादिः, 'पदार्थत्वात्' प्रधानत्वात्, विशेष्यत्वा-

(१) दुःखसाधनत्वादिति क०, ख०, ग० ।

योगि यदि तदाऽसम्भवः प्रागभाव-प्रतियोगिनोरेककालत्वाभावात्, यदि
चान्यकालीनं तदा तत्कारिणोऽपि प्रागपत्तेरिति चेत्, न, तत्पुरुषे करण-
सामान्यसंसर्गाभावः सन्ध्याकालीनः स च तद्धेतुरित्यर्थात् । ननु सन्ध्या-
काल उपलक्ष्यं, न च विशेष्यत्वे बाधकाभावात् तथात्वं, विशेष्यकस्यापि
हेतुत्वकल्पने गौरवस्यैव बाधकत्वादिति चेत्, न, व्यावृत्तौपलक्ष्यनावच्छेदक-
रूपाभावादित्याहुः । तच्चिन्त्यं, सन्ध्याकालस्य स्ववृत्तिकरणाभावोपलक्षकत्व-
सम्भवात् यथासन्नसमयसमाप्ते घटत्वे तत्समयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्ष-

पदार्थत्वात् न तु करणे तस्य पदार्थैकदेशत्वेनाप्रधान-

दिति यावत्, 'पदार्थैकदेशत्वेनेति करणाभावरूपविशिष्टविशेषण-
त्वेनेत्यर्थः, प्रधानविशेषणत्वेनान्वये सम्भवति प्रधानविशेषणविशेषण-
त्वेनान्वयस्याकल्पनादिति भावः । इदमुपलक्षणं, वस्तुतस्तु सन्ध्या-
कालस्य प्रतियोगिन्यन्वये कृतसन्ध्यावन्दनेऽपि सन्ध्याकालीनवन्दना-
भावस्य तज्जन्यनरकोत्पादकाले सत्त्वात् नरकोत्पत्त्यापत्तिरित्येव
दूषणं द्रष्टव्यम् । ननु सन्ध्याकालस्य करणाभावविशेषणत्वेऽपि उपा-
सनाया पूर्वं परतो वा तस्यामेव सन्ध्याया वन्दनाभावस्य प्रा-
यिकत्वात् सर्वत्र पापोत्पत्तिप्रसङ्गः । न च यावत्सन्ध्यावर्णवृत्ति-
त्वविशिष्टाकरणं यापहेतुरिति वाच्यम् । यावत्सन्ध्यावर्णवृत्तित्व-
विशिष्टाकरणस्य कुत्रापि सन्ध्यायामसम्भवादिति चेत्, न, प्रति-

कालः । वस्तुतस्तु व्यख्यान्यायेन विशेषणत्वं अन्यथोक्तगौरवेणाहव्यस्यापि
कथसाधनत्वं न स्यात् तस्यापि स्वाधिकरणव्यत्युपलक्षकत्वसम्भवादिति बौत-
सार्गिकं विशेषणत्वमिति गौरवमपि न्याय्यं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति प्रागु-
क्तदोषा प्रागखिन्नवैषम्यमपि स्यादित्यपि बोध्यम् । 'पदार्थैकेति । यद्यपि
पदार्थत्वमेव करणस्य न तु पदार्थैकदेशत्वं तथापि करणाभावरूपविशिष्टा-
पेक्षया प्रतियोगिन एकदेशोक्तिरिति ध्येयम् ।

नन्वेव करणं एव तदन्वयोऽस्तु तस्य वस्तुतः पदार्थैकदेशत्वाभावेन विनि-
गमकामावादिति चेदत्राहुः । तत्राकाङ्क्षाविरहः, न च चक्षुषा न पश्यतीत्यत्रैव
तत्सम्भवः, तत्र तथा तात्पर्येण तथात्वात् प्रकृते च तथा तात्पर्यान्वया
रूपतः प्रधानत्वविशेषणत्वे सम्भवति न तद्व्यत्युपलक्षकतात्पर्यात्काङ्क्षेति, तद्विद-
मुक्तं 'अप्रधानत्वादिति । यस्तु सन्ध्याकालीनकरणस्य तदीयस्याभावो यदि

योग्यनधिकरणसन्ध्याकालवृत्तिलविशिष्टतत्पुरुषीयसन्ध्यावन्दनत्वा-
वच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषीयपापविशेषे हेतुत्वात् नरकविशेषं प्रति
सामान्यतः सन्ध्यावन्दनत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव सामानाधिकरण्य-
प्रत्यासत्त्या हेतुत्वं पापाभावादेव च कृतसन्ध्यावन्दनस्य न नरको-
त्पत्तिः तेन नरकविशेषे तत्तत्पुरुषान्तर्भावेण^(१) कार्य-कारणभावा-
सम्भवेऽपि न क्षतिः । न च तथापि सन्ध्यावन्दनपूर्वोत्तरसन्ध्याक्षण-
मादाय पापातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यं । क्षणानां न सन्ध्यात्व-
मपि तु तावत्क्षणराशिर्वृत्तिस्थूलकालोपाधिरेव सन्ध्येत्यभ्युप-
गमात् सन्ध्यात्वन्तु शक्तिविशेषसम्बन्धेन सन्ध्यापदवत्त्वं तत्तत्काले-
तरकालत्वं वा, तत्तत्पुरुषीयत्वविशिष्टत्वेनाभावोऽपि विशेषणीयः,
तत्पुरुषीयाधर्मं प्रति तत्पुरुषस्य वा तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वमतः
पुरुषान्तरे न तत्पुरुषीयपापविशेषादेरुत्पत्तिः । न च सन्ध्यायाः
दण्डदयात्मकतया दण्डदयेनैव धारावाहिकापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः या-
गादिस्थले च यागादेरुत्पत्तिसम्बन्धेन हेतुतया न धारावाहि-
कापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात् । न च यत्पुरुषीय-
सन्ध्यावन्दनमेवासिद्धं तत्पुरुषीयसन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतुत्वासम्भ-
वात् तस्य पापाद्यनुत्पत्त्यापत्तिः पुरुषपदेनात्मविवक्षणे शूद्रशरीर-

(१) तत्तच्छरीरान्तर्भावेति श० ।

तथा तदा प्रतियोग्यप्रसिद्धिं अन्यदोयस्य धेत्तदातिप्रसङ्ग इति तथिन्त्यं,
सन्ध्याकालोनकरत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषे तथात्वसम्भवात्, यत्र सन्ध्या-
कालस्य विशेषणत्वे विशिष्टत्वं इत्यभ्युपगमेऽनुमानखण्डोक्तविशिष्टप्रति-

परिग्रहदशाद्यामपि मन्ध्याकरणाभावे प्रत्यवाद्यापत्तिरिति वाच्यं ।
 यस्य मन्ध्यावन्दनमप्रमिद्वं तत्पुरुषीयपापविशेषे मन्ध्याकालवृत्ति-
 त्वविशिष्टतत्पुरुषवृत्तित्वविशिष्टमन्ध्यावन्दनमामान्याभावस्यैव हेतु-
 त्वात् पुरुषभेदेन कार्य-कारणभावभेदात् विशिष्टान्तद्वयमभावे
 विशेषणं । यदा द्वितीयविशिष्टान्तं नोपादेयं तत्पुरुषीयाधक्षं प्रति
 तत्पुरुषस्य तादात्म्येन हेतुत्वादेव न पुरुषान्तरे तत्पुरुषीयपाप-
 विशेषोत्पत्तिः । न च पुरुषभेदेन कार्य-कारणभावभेदे प्रतियोग्य-
 नधिकरणमन्ध्यावृत्तित्वविशिष्टेत्यभावविशेषणमनर्थकं हतमन्ध्या-
 वन्दनपुरुषान्तर्भावेन कार्य-कारणभावविरहादेवातिप्रसङ्गभङ्गादिति
 वाच्यं । अहतमन्ध्यावन्दनस्यैव मन्ध्येतरकाले धारावाहिकपापा-
 नामुत्पत्तिवारणाय तदुपादानात् दृष्टापत्तावनन्तापूर्वकल्पने गौर-
 वात् फलमुख्यगौरवस्यापि दोषत्वात् तस्यादोषत्वे तु विशिष्टा-
 क्तस्यानुपादेयत्वात् । ननु तथापि प्रयागावच्छिन्नोत्पत्तिकमरणा-
 दिरपूर्वजनकत्वे भावाभावः मरणस्य स्वर्गपूर्वकालेऽपि सत्त्वात् ।
 न न निर्यापारमरणस्य फलजनकत्वे फलधाराया अनिरुद्धापत्तिः
 प्रयागावच्छिन्नोत्पत्तिसम्बन्धेन तस्य हेतुत्वे च स्वर्गाव्यवहितप्रारब्ध-
 काले तेन सम्बन्धेन तदसत्त्वात् तदनुत्पत्त्यापत्तिः^(१) अतोऽपूर्वमा-
 वश्यकमिति वाच्यं । अपूर्वाम्भुपगमेऽपि स्वर्गजनने कालविशेषस्य

(१) स्वर्गानुत्पत्त्यापत्तिरिति ग० ।

योगिकर्म्मसामुद्रोकाराद्विरोधश्चिन्त्य इति, अन्यथा विशेषणमात्रस्यैव धा-
 पारकल्पनेऽकरस्यस्य मापहेतुत्वं न स्यादिति दृष्टेर्नैवोपपत्तौ नावृत्त्यकल्प-

त्वात्, तथापि ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु तव सहभावा-
निरूपकस्यापि कारणत्वात् तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात्
सावधिफलजनकत्वं । यत्र यद्ध्वंसोहेतुस्तत्र तत्राग-
भावोऽपीति चेत्, न, दुग्धध्वंसजन्यदग्नि मिथ्याधीध्वंस-

सहकारित्वावश्यकतया तत एवातिप्रसङ्गभङ्गादिति चेत्, न, तत्रा-
पूर्वानभ्युपगमादिति दिक् । ननु सन्ध्यावन्दनादिनित्याकरणजन्या-
पूर्वसावश्यकत्वेऽपि यागादिस्थलेऽपूर्वं मानाभावः तत्र स्वध्वंसस्यैव
व्यापारत्वसम्भवादित्याशङ्कते, 'तथापीति' नित्याकरणजन्यापूर्वसा-
वश्यकत्वेऽपीत्यर्थः, यागादिस्थले इति शेषः । ननु कार्यसहवर्तिन-
एव कारणतया ध्वंसस्य यागजन्यत्वाभावात् कुतो व्यापारत्वमित्यत-
आह, 'तवेति, अन्यथा प्रागभावादेरकारणत्वापत्तेरिति भावः ।
ननु ध्वंसस्य व्यापारत्वे स्वर्गादिधाराया अनित्यत्वापत्तिः ध्वंसस्य
नित्यत्वात् अदृष्टोपगमे तु तस्य चरमस्थक्तेरेव नाशान्न प्रसङ्ग इत्यत-
आह, 'तस्येति, 'अनन्तत्वेऽपि' ध्वंसाप्रतियोगित्वेऽपि, 'स्वभावादिति
तत्तद्ध्वंसजन्यफलसामान्ये तत्तत्कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यर्थः,
अपूर्वामभ्युपगमेऽपि कालविशेषस्य सहकारित्वावश्यकत्वादन्यथेह लोक-
एव स्वर्गोत्पत्त्यापत्तिरिति भावः । 'यच्चेति, मण्डादिप्रतिबन्धकस्थले
तथा दृष्टत्वादिति भावः । 'दुग्धध्वंसेति, इदमुपलक्षणं, महापट-

मित्याशयेनाह, 'तथापीति । ननु ध्वंसो न यागव्यापारः यागासहभावित्वेन
तदजन्यत्वादित्यत आह, 'तवेति अन्यथा याग स्वर्गेऽपि कारणं न स्यादि-
त्यर्थः, । फलानन्त्यमाशङ्क्याह, 'तस्येति, अपूर्वकल्पनेऽपि समावस्येवाशय-

साध्यमुक्तौ च^(१) व्यभिचारात् प्रतिबन्धकाभावत्वेन
हेतुत्वे तथाभावाच्च । ध्वंसेनानुपपत्तिं कथं तेनैव
समाधातव्येति चेत्, न, ध्वंसे सति तद्व्यापारत्वज्ञानं
विनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शान्तेरिति । मैवं ।
प्रतियोगि-ध्वंसयोरेकवाजनकत्वात् । न हि नियमतो
यद्ध्वंसे सति यद्भवति तत् तच्च कारणं ।

ध्वंसजन्यखण्डपटे समवायादिनाशजन्ये द्रव्यादिनाशे च व्यभिचारी
बोध्यः । 'प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति प्रतिबन्धकसमर्गभावत्वेनेत्यर्थः,
'तथाभावात्' तन्नाशभावस्य हेतुत्वात्, 'ध्वंसेनानुपपत्तिरिति स्वर्ग-
माक्काले ध्वंसज्ञानप्रयुक्ता स्वर्गकारणत्वाभावधीरित्यर्थः, 'तेनैव
समाधातव्येति ध्वंसज्ञानेनैव निवर्तनीयेत्यर्थः, एकच निवर्तकत्व-
प्रयोजकत्वयोर्विरोधादिति भावः । 'ध्वंसे सति' ध्वंसज्ञाने सति,
'तद्व्यापारत्वेति तद्व्यापारत्वज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तानुपपत्तिबुद्धेरित्यर्थः,
'कल्पनया' ज्ञानेन । अजनकत्वे हेतुमाह, 'न हीति, 'हि' यस्मात्,
ध्वंसजन्यं यत् तच्च तत्कारणकमित्यर्थः, तथाच तत्कारणकत्वस्य
तद्ध्वंसजन्यत्वाभावव्याप्यतया स्वर्गो न यागध्वंसजन्य यागकरणक-
त्वादित्यनुमेयमिति भावः । न च परमदुःखं प्रति यागादिद्वार-

(१) मिथ्याज्ञानादिध्वंसजन्यमुक्तौ चेति ख० ।

बोध्यत्वादिति भावः । 'न हीति, यद्यप्येवमपूर्वपक्षेऽपि यागस्य स्वर्गकारणत्व
न स्यात् निदमतस्तद्ध्वंसे सत्येव सदुत्पत्तेः, यदि च तथात्वेऽपि वेदबोधित-
कारणत्वमप्रवृत्तं तदा तुल्यं, यथाप्युक्तव्याप्तायेव तात्पर्यम् । इति प्रकाशः ।

न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे तथेति वाच्यं । व्यभि-
चाराभावेन तस्यापि* प्रयोजकत्वात् । अथ शब्दाद्-

कस्य मिथ्याज्ञानस्यादृष्टजनकस्य जनकत्वं मिथ्याज्ञानाभावस्यापि
जनकत्वमित्युक्तव्याप्तिभङ्ग इति वाच्यं । तत्र मिथ्याज्ञानध्वंसस्य हेतुत्वे
मानाभावात् । न च शब्दध्वंसप्रत्यये विषयतया शब्दध्वंसजन्ये श्रोत्र-
व्यापारतया च शब्दजन्ये व्यभिचार इति वाच्यं । शब्दध्वंसप्रत्यये
शब्दध्वंसस्य श्रोत्र-मनःसंयोगस्य वा व्यापारतया शब्दस्याव्यापारत्वात् ।
न च तथापि तत्ता-तदनुभवध्वंसविषयकसमूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायां
व्यभिचारः तत्र विषयतया तत्तानुभवध्वंसस्य संस्कारद्वारा तत्ता-
नुभवस्य च हेतुत्वादिति वाच्यं । संस्कारस्य सन्निकर्षविधया हेतुत्वेऽपि
तत्र तत्तानुभवस्य हेतुत्वे मानाभावात् । अथ तथापि यज्ञये प्रत्य-
भिज्ञाया ग्रहण-स्मरणरूपकत्वं तत्रये तादृशसमूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायां
व्यभिचारः स्मरणरूपतया तत्र संस्कारद्वारा तत्तानुभवस्यापि हेतु-
त्वावश्यकत्वादिति चेत्, न, ध्वंसत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितजन्य-
ताया व्याप्तिघटकत्वात् तादृशजन्यता च महापटमाश्रय्ये खण्डपटे
दुग्धध्वंसजन्ये दग्धि समवायिमाश्रय्यसमवेतनाग्रादौ च प्रसिद्धा समू-
हालम्बनप्रत्यभिज्ञायाश्च विषयत्वेनैव तत्तानुभवध्वंसस्य हेतुत्वात् ।
एतेन पूर्वानुभवजन्यस्य तदनुभवध्वंसस्य कालोपाधितया हेतु-
त्वेऽपि न चतिरिति ध्येयं । 'हेतुत्व इति ध्वंसस्य हेतुत्व इत्यर्थः,
'तथेति प्रतियोगिनो न हेतुतेत्यर्थः, 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्यापि,

* 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्याप्यर्थः, तथाच ध्वंसत्वेनापि हेतुत्वे प्रति-
योगी ॥ कारणमिति व्याप्तिरेव व्यभिचाराभावादिति भावः । 'यद्येति,

यागकारणता व्यापारं विना तदनुपपत्तेः तज्जन्यध्वंसस्य
कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकं, अन्यच्च तु माना-
भावान्न तथेति चेत्, न, यागध्वंसस्य यागजन्यस्वर्ग
प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्याप्य-

‘प्रयोजकत्वादिमि प्रतिधोगिनो हेतुत्वाभावे नियामकत्वादित्यर्थः ।
उक्तव्याप्तौ तज्जन्मकारणकत्वेनाप्रमोयमाणत्वमुपाधिमाशङ्कते, ‘अ-
थेति, ‘ग्रन्दात्’ वेदान्, ‘यागकारणता’ यागस्य स्वर्गकारणता,
‘कारणत्वकल्पनमिति स्वर्गकारणत्वकल्पनमित्यर्थः, तथाच स्वर्ग
यागध्वंसकारणकत्वस्य प्रकाशसिद्धत्वेन पक्षे साधनाव्यापकतया त-
ज्जन्मकारणकत्वेनाप्रमोयमाणत्वमुपाधिरिति भावः । ‘अन्यच्च त्विति
घटादिस्थले त्वित्यर्थः, ‘न तथेति न दण्डादिरूपकारणध्वंसस्य कार-
णेत्यर्थः, तथाच घटादायेव साध्यव्यापकतेति भावः । ‘प्रमाणान्त-

तथाप्योक्तव्याप्तौ कारणतायाहकाभाव उपाधिरिति भावः । ‘प्रमाणान्तरेति
स्वर्गं न यागध्वंसजन्यः यागजन्यत्वादित्याद्यनुमानविरोधेनेत्यर्थः । नन्व-
त्राप्यप्रयोजकत्वं तथाच तन्निराकारण्ये उक्तव्याप्तिरेव हि अथ मूलं सा प्रो-
क्तोपाधिनः प्रयोजकत्वकवलितैव । न च यागस्य प्रतिबन्धकत्वाप्रतिरेव
प्रमाणान्तरविरोधः, ससर्गाभावत्वेनैव हेतुत्वे तथात्वात् । न च ध्वंसत्वेनापि
हेतुत्वे तथा स्वगुणटोत्पत्तौ महापटवदिति वार्थः । तच्च कारणतायाहका-
भावादत्र न तत्सत्त्वे प्रतिबन्धकत्वं न किन्तु हेतुत्वमेव । किञ्च धर्मिकल्पनात्-
इति न्यायेन ध्वंसस्यैव व्यापारत्वमिति चेत्, न, प्रामुक्तरीत्या इष्टसिद्धौ
तत्रैव व्यापारत्वं कल्प्यते साधवाद् न तु ध्वंसे तस्याभावतया गुरुत्वात्, एवञ्च
अभिधाराभावे उक्तव्याप्तिरप्यविषयता, तदिदमुक्तं व्यभिचाराभावेनेत्यादि,

नेति स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः यागकरणकत्वादित्यनुमानस्य सत्-
प्रतिपक्षतया विरोधित्वेनेत्यर्थः । न चास्य सोपाधितया हीनबल-
त्वेन कथं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यं । स्वर्गे यागध्वंसकरणक-
सिद्धावेव पक्षे साधनाव्यापकतया तस्योपाधित्वसम्भवादिति भावः ।
इदमापाततः तत्कारणकत्वस्य तद्वंसजन्यत्वव्याप्यत्वे मानाभावात् ।
न च यागध्वंसस्य स्वर्गहेतुत्वे यागादेः प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति
वाच्यं । संसर्गाभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वा हेतुत्वे तथात्वात् अन्यथा
समवाय्यादिनाशस्य द्रव्यादिनाशहेतुतया समवाय्यादेरपि प्रति-
बन्धकत्वापत्तेः । न च ध्वंसस्य व्यापारत्वे यागध्वंसत्वेन हेतुत्वं
अपूर्वस्य व्यापारत्वे जातिविशेषेण तत्त्वमिति लाघवात्पूर्वसिद्धि-
रनन्तापूर्वव्यक्तिकल्पनन्तु फलमुखमिति वाच्यं । ध्वंससम्बन्धेन यागस्य
हेतुलोपगमात् ध्वंसस्य च ध्वंसत्वेन हेतुत्वमहेतुत्वं वा । अथ पुच-
क्षतगयाश्राद्धादेर्ध्वंससम्बन्धेन पित्रादिस्वर्गहेतुत्वासम्भवः तद्वंसस्य
पित्राद्यनिष्ठत्वात् । न च तत्र स्वाश्रयपितृकत्वसम्बन्धेन स्वर्गः कार्य-
इति वाच्यं । नानामुचस्यत्वे तेन सम्बन्धेन स्वर्गस्याक्षतगयाश्राद्धेऽपि
पुत्रे सत्त्वेन अभिचारापत्तेरिति चेत्, न, पुत्रादिनिष्ठध्वंसस्यैव
पित्रादौ गयाश्राद्धादेः सम्बन्धत्वात् । न च तदसम्बद्धस्य कथं
तत्सम्बन्धत्वमिति वाच्यं । स्वप्रतियोग्युद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य-पित्रादि-
सम्बद्धत्वात् सम्बन्धसम्बन्धगौरवस्य चादोषत्वात् तत्रापूर्वसिद्धावपि

प्रमाणान्तरविरोधोऽप्ययमेव बोध्य इति । ननु घटमदुःखोत्पत्तौ मिथ्या-
ज्ञानध्वंसो हेतुरन्वय-व्यतिरेकात्तदपि च रागादिद्वारा कारणमिति दृष्ट-

यागादिस्थलेऽपूर्वाभिद्वेः “पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीत्यत्र च प्रथमपुण्यपदं
 यागादिक्रियापरमेव, दानपदन्तु इदं मम स्वर्गं न जनयतु अमुकस्य
 जनयत्वित्येवापरं, द्वितीयपुण्यपदन्तु स्वर्गादिपरमेव, तादृशेच्छा-
 रूपदानञ्च ध्वंससम्बन्धेन स्वर्गहेतुरिति तद्वत्तादपि भादृष्टमिद्विः ।
 न च मुक्तपिबुद्देश्यकगथाश्रद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः फलप्रसङ्गः
 श्रद्धाध्वंसे फले वा दोषस्याहेतुत्वात् चदृष्टं प्रति तु दोषस्याहेतुतया
 न तत्कल्पनायां तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं । तत्र फलप्रागभावाभावेन
 फलाशुत्पादात् स्वप्रतियोग्यबुद्देश्यदोषकासोत्पन्नध्वंसस्यैव वा तत्र
 सम्बन्धत्वाभ्युपगमात् । अतएव तत्त्वज्ञानिनोऽपि यागादिना न भोग-
 प्रसङ्गः तत्र तादृशभोगविशेषप्रागभावाभावात् तादृशध्वंसविशेष-
 सम्बन्धेन यागादेरभावाच्च । ननु विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगाद्या-
 त्मकगङ्गाद्यानादिस्थले नानाव्यक्तीनां जलसंयोगादिध्वंसानां सम्ब-
 न्धत्वकल्पनामपेक्ष्य छाधवादेकस्यैवापूर्वविशेषस्य सम्बन्धत्वं कारणत्वं
 वा कल्प्यते । न चेकैव विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगव्यक्तिः ध्वानं
 न तु नानाव्यक्तिरिति वाच्यं । विनिगमनाविरहेण युगपदुत्पन्नानां
 गङ्गाजल-तदवयवादिपरम्परासंयोगानां सर्वेषामेव जलसंयोगतया
 ध्वानत्वादिति चेत्, न, युगपदुत्पन्न-विनष्टानां गङ्गाजल-तदवय-
 वादिपरम्परात्मसंयोगानामेव गङ्गाध्वानत्वं, न तु क्रमोत्पन्नानां
 क्रमिकविनष्टानां वा, तथाच ध्वानव्यक्तीनां नामात्वेऽपि एक एव
 ध्वंसः अतिरिक्तापूर्वधर्मिकल्पनापत्त्या छाधवेन तथैव कल्पनात् ।

एव व्यभिचार इति चेत्, न, तद्वत्प्रतीकारास्तथैव चतुर्घटोक्तादर्शनादि-
 त्याहुः । न च यदप्रत्यक्षे पूर्ववर्णने तदसंयोगाकार इति वाच्यं । तद्वत्-

न च गङ्गाजल-तदवयवादीनामाश्रयाणां भेदात् कथमेकध्वंस इति वाच्यं । आत्मजलसंयोगध्वंसानामतीन्द्रियतया आश्रयभेदेऽपि ध्वंस-स्यैक्ये बाधकाभावात् तावता गङ्गास्नानादिस्थलेऽपूर्वसिद्धावपि धागादिस्थलेऽपूर्वं मानाभावाच्च । न चापूर्वानभ्युपगमेऽङ्ग-प्रधानयोः फलं प्रत्यविशेषादङ्ग-प्रधानव्यवस्यैव न स्यात् अपूर्वानभ्युपगमे परमा-पूर्वजनकापूर्वजनकस्यैवाङ्गत्वात्, न हि ध्वंसपक्षे तत्सम्भवः, तद्ध्वंसस्य तद्ध्वंसाहेतुत्वादिति वाच्यं । प्रधानकथन्ताप्रवृत्तिविधिविधेयत्वेनै-वाङ्गपरिभाषोपपत्तेः कथन्ताप्रधाननिर्वाहप्रकारकमिज्ञासेति न किञ्चिदेतत् ।

नव्यास्तु यथा प्रामाणिकव्यवहाराभिसिद्धितान्त्रिकविचारकरूपेण सन्दिग्धव्यभिचारकरूपस्य लघुधर्मेण गुरुधर्मेण व्याप्यधर्मेण व्यापक-धर्मेणान्यथामिद्धिस्तथा ध्वंसजन्यकार्यं प्रति प्रतियोगी प्रतियोगि-जन्यकार्यं प्रति च ध्वंसोऽन्यथामिद्धः तथैव प्रामाणिकव्यवहारात् । अतएवानन्तापूर्वव्यक्तिकल्पनागौरवमपि न दोषाय प्रामाणिकत्वात् । न च पक्षसु अन्यथामिद्धिषु नान्यान्तर्भाव इति वाच्यं । व्याप्यधर्मा-दिना अन्यथामिद्धिवद्व्यवहारवत्तादधिकस्यैवैतस्य स्वीकारात् । अन्यथा व्यवहारानादरे व्याप्यधर्मादिना व्यापकधर्मादेरनन्यथामिद्धत्वापत्तेः तेषामन्यथामिद्धत्वे तत्तद्गुणभेदानामपि कारणतालक्षणे प्रवेश-नीयत्वेन गौरवापत्तेः । न च कार्य-कारणभावस्य कार्य-कारण-

भ्युपगमादभ्युपगमे वा तदंशे तत्प्रत्यक्षस्थानीकित्वेन विमयाजन्यतया तद्वापाराकल्पनात् । न च शब्दध्वंसप्रत्यक्षे शब्दस्य श्रोत्रव्यापारतया ध्वमि-चारः, तत्र तद्ध्वंसस्यैव व्यापारत्वसम्भवादिति दिक् ।

कल्पनात् । अस्तु तर्हि देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेत्, न, यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात्

विशेषनियन्त्रिततया स्वध्वंसजन्यकार्यान्तरं प्रति यागस्य यागजन्य-
कार्यान्तरं प्रति तद्धर्मस्याकारणत्वव्यवहारेऽपि याग-स्वर्गस्यैव तथा-
त्वाभावः तत्र तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युपगमादिति
वार्त्तम् । तथा सति व्याप्य-व्यापकभावस्य व्याप्य-व्यापकविशेषनिय-
न्त्रिततया व्याप्यधर्मांन्तरेण व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धत्वव्यवहारेऽपि
प्रकृते तथात्वाभावः । अत्र तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युप-
गमादिति व्याप्यधर्मोऽन्यथासिद्धिस्यैव सुवचनेन तथाप्यन्यथा-
सिद्धत्वाभावापत्तेरिति शङ्कः ।

‘अस्त्विति, यद्यपि देवताप्रीतेर्यापारत्वं पूर्वमेव निराकृतं
तथापि देवताप्रीतन्यस्यास्माभिरुपगमात् पूर्वोक्तबाधकासम्भवेन स्वम-
तेन दूषणान्तरमभिधातुं पुनः शङ्कते, ‘अस्त्विति, यद्यपि प्रीति-
रप्याशुविनाशिनौ तथापि प्रीत्यनुभवजनितसंस्कारद्वारा प्रीते-
र्यापारत्वमिति भावः । ‘मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति
शान्दिकस्मृतेरप्रामाण्यत्वादित्यर्थः, तथाच कस्यैवाविशेषे किमप-
राद्धमपूर्वमेति भावः । ननु भगवत्प्रणीताद्यव्याकरणमूलकत्वाच्छान्दि-

केचित्तु षष्ठसमासाधिकरणमेव जनकमिति स्थितौ पुण्यदानात्परस्मिन्
दानध्वंसादेरभावात्पूर्वमन्यगत्याहोकार्यमित्याहुः । ‘अस्त्विति, पूर्व-
मन्यप्रयोजकतया अश्रितमिह व्यापारतयेति विशेष इत्येके । अधिक-
निर्बन्धनाय तदेव स्मारितमित्यन्ये ।

‘मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति शान्दिकस्मृतित्वादेव न सत’

गङ्गास्नानादौ देवताविरहेण तदसम्भवात् । न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्तृ-भोक्तृगतव्यापारकल्पनाच्च । ननु नायं नियमः पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना पितरि पितृकृतजा-तेत्या पुत्रे चादृष्टोत्पत्तेः । अथ तत्रापि कर्तव्येवादृष्टं

कस्त्यतिरपि मानमेवेत्यरुचेराह, 'गङ्गेति, 'देवताविरहेण' मीणनीच-देवताविरहेण, 'तदसम्भवादिति^(१) देवताप्रीतेर्ब्यापारत्वासम्भवा-दित्यर्थः, 'तत्प्रीतिरिति गङ्गाधिष्ठातृदेवताप्रीतिरित्यर्थः, 'लाघ-वेनेति साक्षात्सम्बन्धेन कारणत्वे लाघवेनेत्यर्थः, 'कर्तृ-भोक्तृगतेति कर्तृरूपो यो भोक्तृत्यर्थः, भोक्तृपदं प्रकृताभिप्रायेण सम्पातायातं । 'नायं नियम इति कर्तृगत एव व्यापार इति न नियम इत्यर्थः, 'पुत्रकृतेति । न च गयाश्राद्धाद्यदृष्टयोः सामानाधिकरण्यप्रत्या-सत्तैव हेतुत्वान् कथं पित्रादेरदृष्टोत्पत्तिरिति वाच्यं । उद्देश्यता-

(१) 'तदसम्भवादित्यत्र 'तदभावादिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः तस्या-प्ययमेवायं, कस्मिंश्चित् टीकापुस्तकेऽपि 'तदसम्भवादित्यत्र 'तद-भावादित्येति पाठो वर्तत इति ।

प्रमाणमिति भावः । 'तत्प्रीतिः' गङ्गाप्रीतिः । न च सर्गिंशरोरमेव व्यापारः, पूर्वादृष्टेन प्रलयोत्तरसर्गानुपपत्तेः । 'लाघवेनेति ह्यतिहेतुत्व-निर्व्यादाय कस्यमानो व्यापारः तत्समानाधिकरण एव कस्यते एवं भोगोपपादकस्तत्समानाधिकरण इत्यर्थः, 'कर्तृ-भोक्तृगतेति मतमेवेन उभ-यथा देवताप्रीतिर्न व्यापार इति भावः । कर्तृगतत्वनियममाक्षिपति,

विहितक्रियायाः यागस्येव कर्तृगतादृष्टजनकत्वात् ।
न च मुक्ते पुत्रे तददृष्टनाशत् पितरि न स्वर्गः स्यादिति
वाच्यं । अदृष्टस्य फलनाशतया पितरि स्वर्गाभावे-

सम्बन्धेन तेषामदृष्टहेतुत्वादिति भावः । 'विहितक्रियायाः' विहित-
क्रियात्वेन, पुण्यजनकक्रियात्वेनेति यावत्, तेन भेषजपानादौ न
अभिचारः, तथाच पुत्रकृतं आहुं स्वधमानाधिकरणादृष्टजनकं
'पुण्यजनकक्रियात्वात् यागवदित्यनुमेयमिति भावः । न च तददृष्टस्य
कर्तृनिष्ठत्वेन समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या अदृष्टस्य
स्वर्गहेतुत्वात् कथं तस्मात् पित्रादौ स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम् ।
स्वजनककर्मादित्यवसम्बन्धेन तददृष्टस्य स्वर्गादिजनकत्वादिति उदघा-
'मुक्ते पुत्र इति पित्रनिष्ठभोगात् प्रागेव मुक्ते पुत्र इत्यर्थः, 'तददृ-
ष्टेति गद्याआह्लादिजन्यादृष्टेत्यर्थः, 'न स्वर्ग इति, स्यादिति शेषः (१) ।
'अदृष्टयेति प्रायश्चित्ताद्यनाशस्य प्रधानजन्यस्यादृष्टेत्यर्थः, तेना-
जनितप्रधानापूर्वाङ्गापूर्वे न अभिचारः । नन्वेवं पुत्रस्याशेषविशेष-

(१) स्यादितिपदपूरणेन कस्मिंश्चित् मूलपुस्तके स्यादिति पदं गाली-
यमुनीयते, असंस्तत्वादर्थपुस्तकेषु सर्वेष्वेव तादृशपदं वर्तते इति
पूरणमकिञ्चित्तरमिति ।

'नन्विति, 'विहितेति विहितक्रियाविशेषस्येत्यर्थः, तेन वैद्यकविहित-
क्रियायां न अभिचार इत्याहुः । 'अयेति, न चाक्षतप्रधानाङ्गापूर्वे अभि-
चारः, यत्र न प्रधानं तत्र तदपूर्वे मानाभावात् भावे वा अदृष्टविशे-

नादृष्टानाशात् स्ववृत्तिभोगजनकादृष्टस्य मुक्तिविरोधि-
त्वात्, न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते मुक्ते पितरि दोषा-
भावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः पितृदृष्टाजनक-
त्वात्, तथात्वे च साङ्गमपि आह्लादिकं निष्फलं
स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च मुक्ते

गुणोच्छेदरूपमुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्ववृत्तीति, तथाच स्वा-
वृत्तिभोगजनकेतराग्रेषविशेषगुणोच्छेद एव मुक्तिरिति भावः ।
इदमुपलक्षणं अग्रेषविशेषगुणोच्छेदस्य मुक्तिसिद्धेयेत्यपि बोध्यं ।
पितृगतादृष्टजनकत्वे बाधकमाह, 'न त्विति, 'विहितक्रियाया इति
मुक्तपितृदृष्टकगयाआह्लादेरित्यर्थः, 'अजनकत्वादिति जनकत्वा-
सम्भवादित्यर्थः । ननु तत्र नोत्पद्यत एवादृष्टमित्यत आह, 'तथात्वे
चेति, 'अप्रामाण्यापत्तिरिति । इदमापाततः स्वरूपयोग्यत्वलक्षण-
फलबाधनत्वस्य विध्यर्थतया कश्चित् फलाजननेऽपि प्रामाण्यसम्भवा-
दिति बोध्यं^(१) । नन्वेवं पुत्रगतगयाआह्लादिना मुक्तस्यापि पितुः
सुखाद्युत्पत्तिः स्यात् तत्त्वज्ञानिनामपि भोगश्रवणेन दोषस्य
सुखादेतुत्वात् पितृनिष्ठादृष्टाभ्युपगमे च पितुर्दोषाभावेनादृष्टानु-
त्पत्त्या न तत्प्रसङ्ग इत्यत आह, 'पुत्रगतेति, तथाचेष्टापत्ति-

(१) इति ध्येयमिति ग० ।

धामिप्रापकत्वात् । नन्वेवमदृष्टसत्त्वे मुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्ववृ-
त्तीति । नन्वेवं मुक्तस्यापि स्वर्गोपभोगः स्यादित्यत आह, 'पुत्रेति, तथा-

पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ
 दोषस्याहेतुत्वात् । अथ पितृसुखं^(१) पितृपुण्यजन्य-
 मिति पितरि पुण्यं तेन विना तदसम्भवात् न पुत्रे तत्र
 फलप्रसङ्गादिति पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्य-
 हेतुरिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत्, एवं, पितृ-
 क्रियापि पितृपुण्यजनिकेति न तां विना पितरि पुण्यं
 पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं पितृस्वर्ग-
 कामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु, तत्पुण्यं पितृ-
 वृत्ति तत्सुखहेतुपुण्यत्वात्, न पुत्रवृत्ति तत्सुखाहेतु-

रिति भावः । 'पितृसुखमिति पुत्रकृतगयाश्राद्धादिजन्यपितृसुखं
 पितृपुण्यजन्यं पितृसुखत्वादप्यपितृसुखवदित्यनुमेयमित्यर्थः, तर्क-
 माह, 'तेनेति पितृनिष्ठपुण्येन विना गयाश्राद्धजन्यपितृसुखासम्भ-
 वादित्यर्थः, अधिकरणपुण्यस्य अधिकरणभोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गा-
 दिति भावः । 'न पुत्रेति पुत्रकृतपुण्याभाववान् तज्जन्यस्वर्गभाव-
 वत्वादित्यर्थः । ननु पितृक्रियायाः पितृपुण्यजनकत्वात् पुत्रक्रियायाः
 कथं पितरि पुण्यं स्यादित्यत आह, 'पितृस्वर्गेति, उक्तानुमाने
 बाधकमाह, 'एवमिति । ननु तत्पुण्यस्य पुत्रनिष्ठत्वे तस्मात् पितृस्वर्गः
 कथं स्यात् अधिकरणस्यापि जनकत्वेऽतिप्रसङ्गादित्यत आह, 'पितृ-
 स्वर्गकामनाजन्येति, पुण्यपक्षकमनुमानान्तरमाशङ्कते, 'तत्पुण्यमिति,
 'तत्सुखाहेतुपुण्यत्वादिति तत्सुखाहेतुफलजनकपुण्यत्वादित्यर्थः, तेन

पुण्यत्वादिति चेत्, न, तत्पुण्यं न पितृवृत्ति तत्कृत्य-
जन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कृतपुण्यत्वात्, तस्मात्
पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्र-
एव तत्पुण्यमिति । मैवं । स्वर्गोपपादकं ह्यपूर्वं स्वर्गा-
श्रये कल्प्यते प्रथमोपस्थितत्वात् साधवात् कल्पनायाः

सुखानुपधायके तच्चिष्ठपुण्ये न व्यभिचारः । सप्रतिपक्षमाह, 'तत्-
पुण्यमिति, 'अथ तथापि कर्त्तर्येवाद्दृष्टमिति पूर्वपक्षीयसमतनुप-
संहरति, 'तस्मादिति, 'पुत्र एवेति, तथाच 'कर्त्तर्येव व्यापार इति
नियमोऽस्येवेति भावः । 'ननु नायं नियम इति पूर्वपक्षी दूषयति,
'मैवमिति, 'प्रथमोपस्थितत्वादिति पितृस्वर्गकामोगयायां आहुं
कुर्वीतेति विधिवाक्ये पितृपदस्य प्रथमोपस्थितत्वेन स्वर्गाश्रयस्य
पितुरेव प्रथमोपस्थितेरित्यर्थः । ननु यच्च पितृपदस्य प्रथमं श्रवणे-
ऽपि शक्तिज्ञानादिविलम्बेन पितुर्न प्रथमोपस्थितिस्तच्च यच्च वा
विधिसापेक्षप्रवृत्तिकार्यवादादेव फल-तदाश्रययोरुपस्थितिस्तच्च च^(१)
गयाआह्लादिक्रियैव प्रथमोपस्थितेति तदाश्रयएवाद्दृष्टं कल्प्यता-

(१) यच्च विधिसापेक्षप्रवृत्तकाम्यपदादेव तदाश्रयस्य पितुरुपस्थितिस्तच्च
चेति ख० ।

चेष्टापीतिरिति भावः । अनियमवादो शङ्कते, 'तत्पुण्यमिति गयाआह्लादि-
जन्यमित्यर्थः, नियमवादो दूषयति, 'नेति, एवञ्च जातेष्टिसत्तेऽपि कष्टगता-
द्दृष्टादेव फलसिद्धिरिति सक्तं । अनियमवादो समाधत्ते, 'मैवमिति, 'प्र-
थमेति पितृस्वर्गकामइत्यादितः स्वर्गाश्रयः पिता प्रथमोपस्थित इत्यर्थः ।

साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च । न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये
स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्त्तरि वा, विलम्बोपस्थिति-
कत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाच्च ।

मित्यस्वरमाढाह^(१) 'लाघवादिति कार्य-कारणभावे समवायघटित-
सामानाधिकरण्यस्य प्रथामन्तित्वे लाघवादित्यर्थः, 'साक्षादिति
लाघवेनादृष्ट-स्वर्गयोः कार्य-कारणभावकल्पनायाः समवायलक्षण-
साक्षात्सम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वविषयत्वाच्चेत्यर्थः, 'अदृष्टस्य क्रिया-
सामानाधिकरण्ये स्वजनककर्माद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य पितृस्वर्गहेतुतया
परम्परसम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । स्वर्गहेतु-
कामनाश्रयत्वस्याकर्त्तर्यपि सत्वेनातिप्रसङ्गादाह, 'स्वर्गकामनेति,
'परम्परयेति स्वजनककर्माद्देश्यत्वलक्षणपरम्परसम्बन्धेनादृष्ट-स्वर्गजन-
कत्वादगौरवाच्चेति योजना । ननु गयाआद्यादिजन्यादृष्टस्य स्वर्ग-
सामानाधिकरण्येऽपि आद्यादृष्टयोः कार्य-कारणभावे कारणताव-
च्छेदकसम्बन्धगौरवं उद्देश्यत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । न
चोद्देश्यत्वापेक्षया स्वजनककर्माद्देश्यत्वं गुर्विति वाच्यं । ममापि
तत्तदुद्देश्यताया एव सम्बन्धत्वात् स्वजनककर्माद्देश्यत्वस्य च सम्बन्धता-
नियामकसम्बन्धत्वात् तद्गौरवस्यादोषत्वात् । न च गयाआद्यादि-
जन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे एकोद्देश्यकानेककर्तृकआद्यादिसत्त्वे कर्तृभेदेन

(१) कल्पमित्यत आहिति ग० ।

'लाघवादिति स्वर्गहेतुकामनाश्रयत्वापेक्षया स्वर्गाश्रयत्वस्य सधृत्वादित्यर्थः,
उत्सर्गमाह, 'साक्षादिति साक्षात्सम्बन्धेनोपपादकविषयत्वादित्यर्थः ।

यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्तिः
सुखञ्च स्यात् तदा साक्षिविधया असत्याभिधानादि-
पुत्रक्रियाजन्यपापेन “स विष्ठायां हृमिर्भूत्वा पितृभिः
सह पच्यते” इत्यादिवोधितनरकभागितापि मुक्तस्य
पितुः स्यात् । तथाच पुत्रकृततथाविधशङ्कया न कश्चि-
न्मोक्षार्थं ब्रह्मचर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् “दुःखे-

नानादृष्टकल्पने गौरवमिति वाच्यं । तदपूर्वस्य फलसामानाधिक-
रण्येऽपि षट्पुरुषाश्चाद्वादावाश्रयभेदेन नानादृष्टकल्पने गौरवात् । न
च गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे गयाश्राद्धादेः केन सम्बन्धेन
पितृनिष्ठस्वर्गहेतुता अदृष्टस्य अधिकरणत्वात् उद्देश्यतासम्बन्धेन
गयाश्राद्धादेः स्वर्गपूर्वमसत्त्वादिति वाच्यं । अदृष्ट-स्वर्गयोः सामा-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात् श्राद्ध-स्वर्गयोर्देशिक-
सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वविरहेऽपि क्षतिविरहादित्य-
स्वरसादाह, ‘यदि चेति, ‘चकारः किञ्चेत्यर्थ, ‘पुत्रकृतपुण्येनेति
पुत्रकृतगयाश्राद्धादिजन्यपुण्येनेत्यर्थः, ‘मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्ति-
रिति, सुखस्य शरीरसाध्यत्वादिति भावः । ‘पुत्रक्रियाजन्यपापेनेति

‘पुत्रगतादृष्टेन चेति दूषयति, ‘यदि चेति । यद्यपि शरीराद्युत्पत्तेः प्राक्
भोक्ता तथापि स्वर्गस्य स्वयन्दत्तानियमेन तदप्युक्तप्रायमिति दूषितमिति
ध्येयं । नन्वेवं दुःखाभावसिद्ध्यन्तरं शरीर-सुखादिसम्भवे को दोष इत्यत-

नात्यन्तं विमुक्तश्चरति न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुति-
विरोधश्च तथाच मुक्तस्य सुख-दुःखे शरीरञ्च भवती-
त्यपदर्शनं मुक्ते पितरि आद्यादिना दोषाभावादेव

सुखक्रियाजन्यपुत्रनिष्ठपापेनेत्यर्थः, ‘आवर्त्तते’ शरीरौ भवति, ‘अप-
दर्शनमिति अपसिद्धान्त इत्यर्थः, तथाच गयाआद्यादिजन्यादृष्टस्य
कर्तृनिष्ठत्वाभ्युपगमे मुक्तपितृद्वेष्टकगयाआद्यादिना मुक्तस्यापि पितुः
स्वर्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य फलसामानाधिकरण्यनियम इति
सिद्धान्तनिष्कर्षः । ननु तददृष्टस्य पितृनिष्ठत्वाभ्युपगमेऽपि मुक्ते
पितर्यदृष्टोत्पत्त्या सुखाद्युत्पत्तिर्दुर्वारित्यत आह, ‘मुक्त इति, ‘आद्या-
दिना’ पुत्रकृतगयाआद्यादिना, ‘दोषाभावादेवेति दोषस्यादृष्टं प्रति
सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुतया तदभावादेव मादृष्टमुत्पद्यत-
इत्यर्थः । न च ममापि स्वर्गादिकं प्रति दोषस्य सामानाधिकरण्य-
प्रत्यासत्त्या हेतुत्वेन मुक्ते पितरि न स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं ।
तत्त्वज्ञानिनामपि भोग्यवशेन दोषस्य स्वर्गाद्यहेतुत्वात् । न च
गयाआद्यादिजन्यपुत्रनिष्ठादृष्टं प्रति पितृदोषस्यापि स्वाश्रयपितृकत्वं
रूपपरम्परासम्बन्धेन हेतुत्वात्पुनःपितृद्वेष्टकगयाआद्यादिना पुत्रस्याप्य-
दृष्टं नोत्पद्यत इति वाच्यं । श्रुतरातिरिक्तकार्य-कारणभावकल्पने
गौरवात् । न च मुक्ते पितरि गयाआद्यादिजन्यस्वर्गादिप्रागभावा-
भावादेव न स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं । प्रागभाव एव मामाभावात् ।

आह, ‘न स पुनरिति न शरीरौ भवतीत्यर्थः, शरीरविवेधे तत्कारणकं
सुखमपि निविद्धमित्यर्थः । विधेयप्रागभ्युपगमाकरोति, ‘मुक्त इति, ‘विप्र-

नादृष्टमुत्पद्यते । न चैवं साङ्गश्राद्धस्यापि निष्फलत्वं,
अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतोदोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा
विघ्नहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जनयति
स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादेवञ्च^(१) यागस्यापि

किञ्च गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे यच्च तत्त्वज्ञानिना गया-
श्राद्धादिकं कृतं तच्च पित्रादेः स्वर्गा न स्यात् कर्तृदोषाभावेना-
दृष्टानुत्पत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अपमिद्भान्तात् । न चैवं श्येनस्यलेऽप्य-
दृष्टस्य श्चुनिष्ठत्वापत्तिर्युक्तेस्तौल्यादिति वाच्यं । दृष्टत्वात् । न चैवं
कुसुमाञ्जलिविरोध इति वाच्यं । कुसुमाञ्जलावेकदेशिमतेन
कर्तृनिष्ठत्वाभिधानादिति भावः ।

केचित्तु यवैकेन यद्गनुद्दिश्य श्राद्धादिकं क्रियते तच्च कर्तृनिष्ठ-
मेवैकमदृष्टं साधवात् यच्च च गोष्ठौश्राद्धादौ यद्गनामेकमुद्दिश्यं तच्च
भोक्तृनिष्ठमेवैकमदृष्टमित्यनियमपच एव सम्यगित्याहुः । तदमतः,
गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टविशेषस्य क्वचित् परस्परसम्बन्धेन स्वर्गविशेषोप-
धायकत्वं क्वचिच्च साक्षात्सम्बन्धेनेति सम्बन्धविशेषेणादृष्टविशेष-
स्वर्गविशेषयोः सामान्यकार्य-कारणभावे व्यभिचारापत्तेः गया-
श्राद्धादिक्रियायाः क्वचित् साक्षात्सम्बन्धेनादृष्टविशेषोपधायकत्वं
क्वचिच्च परस्परसम्बन्धेनेति गयाश्राद्धाद्यदृष्टविशेषयोः सामान्यकार्य-
कारणभावेऽपि व्यभिचाराच्चेति दिक् । 'न चैवमिति, 'एवं' मुक्ते

(१) इति तस्मादिति ख० ।

रेत्विति प्रतिबन्धहेत्वित्यर्थः । उपमंहरति, 'एवमेति जातेष्ट्यादिवद्याग-

व्यधिकरणो व्यापारो भविष्यतीति । उच्यते । विहित-
क्रियया कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरभाविफलं ज-
न्यत इत्युत्सर्गः, स च बलवता बाधकेनापोद्यते, प्रकृते
च बाधकं नास्ति, यथा शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरी-

पितरि गयाश्राद्धादिना अदृष्टानुत्पादे । 'अनु भावं नियम इति
पूर्वपक्षी स्वाभिप्रेतमुपसंहरति, 'एवमेति, कर्तृगत एव व्यापार इति
नियमाभावादिति भावः । 'व्यधिकरणो व्यापार इति देवताप्रौढिरूपो
व्यधिकरणो व्यापारो भविष्यतीत्यर्थः । अत्रैव पूर्वपक्षे समाधत्ते,
'उच्यते इति, 'उत्सर्गइति असति बाधके आवश्यक इत्यर्थः, 'स
चेति, गयाश्राद्धादिविति शेषः, 'अपोद्यते' परित्यज्यते, 'प्रकृते
चेति । न चातिरिक्तधर्मिकल्पनागौरवमेव बाधकमिति वाच्यं ।
देवताप्रौढ्यनुभवजनितसंस्कारस्य फलव्यधिकरणतया परम्परासम्बन्धे-
नैव हेतुत्वे गौरवापत्त्या साधवात् साक्षात्सम्बन्धेनापूर्वनिवृत्त-

स्यापि कृतियधिकरणो व्यापारोऽस्त्वित्यर्थः । नन्वेवं यस्य कर्मणो वज्र-
पुटपगतं स्वर्गं फलं श्रूयते तत्रानेकादृष्टकल्पने गौरवं कथं वा नरकादि-
स्थितानां तेषां श्रौचस्यभावे अदृष्टोत्पत्तिरिति चेत्, न, उक्तप्रमाणपक्षेन
सर्वस्योपपत्तेः । प्रायश्चित्तस्यैव अभिप्रायादाह, 'कालान्तरेति ।

न च यत्रानेकक्रियात्मकं प्रायश्चित्तं तत्र का मतिरिति वाच्यं । तत्र फल-
स्यापि कालान्तरीयतया अदृष्टापेक्षयाऽप्यदोषात् । यद्यपि बाधकेनोत्सर्ग-
सम्पाद्यते, न तु बाध्यते तथात्वे नियमापत्तेः । तथापि 'स चेत्तस्य नियम-
येत्यर्थस्तेन बलवद्वाद्यादुत्सर्गं फलतीति भावः । ननु सौम्योऽप्यनियम इत्यनि-
यमवादिमतमेव साधितमित्यत आह, 'प्रकृते चेति, तथाच बलवद्बाधकेन

त्युत्स्वर्गः । पुत्रकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति पितृकृत-
जातेष्टेः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोध-
नात् । नन्वयं नियम एव पितृयज्ञ-जातेष्ट्यादौ पर-
म्परासम्बन्धेन कर्तृगतमेव फलं । न हि यस्य कस्यापि
पितरि पुत्रे वा फलं, किन्तु स्वपितृ-पुत्रयोस्तथाच
स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागिपितृकत्वं वा परम्परासम्बन्धः
फलेन पुत्रस्य, एवं पूतपुत्रकत्वादिकमपि^(१) पितृगतमेव ।

तद्वैजात्यविशेषेण हेतुत्वकल्पने व्यक्तिकल्पनायाः फलमुखत्वादिति
भावः । 'इत्युत्स्वर्गं इति, न तु नियम इति शेषः । नियमाभावे
हेतुमाह, 'पुत्रकृतेति, 'नन्वयमिति, 'अयं' शास्त्रदेशितं फल-
मनुष्ठातरीत्येवंरूपः, 'पितृयज्ञेति, यत इत्यादिः, परम्परासम्बन्धमेव
विदुषोति, 'न हीति, स्वपितृगतत्वं फले पुत्रस्य सम्बन्धः न तु पुत्रे
फलमेत्यत आह, 'स्वर्गभागीति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'पितृ-
गतमेवेति स्वाश्रयपितृत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः, 'साक्षात्सम्बन्धेनै-

(१) पूतपुत्रत्वादिकमपीति ग० ।

गयाश्राद्धादौ कृतियधिकरणत्वापाराभ्युपगमेऽपि यागे कृतिसमानाधिकरण-
एव थापारक्तमते तु अधिकरणो देवताप्रोत्यादिरिति विशेषः ।

केचित्तु उत्सर्गो नानियमः किन्तु सर्वत्र प्रसक्तिर्ज्ञानमिति यावत्,
तस्य कृषिदपवादोऽप्याधार्यमिति नियमाद्वेदः, एवञ्च 'स चेत्तस्यापि यथा-
द्युत एव सात्पर्यमित्याहुः ।

दृष्टान्तं दूषयति, 'नन्विति सादृश्यफलस्य कर्तृगामित्वे नियम एवे-

न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनैवेति वाच्यं ।
ग्राम-पशु-पुष्प-हिरण्यादीनां परम्परया कर्तृगतत्व-
मिति व्यभिचारात् । न हि ग्रामादयः साक्षात्
कर्तृ-सम्बन्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामित्वबोधने
शास्त्रस्योत्सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने ।

यत्तु स्वर्गभागिपितृकत्वं न फलं तत्कामनाया-
अधिकारिविशेषणत्वाभावात् पितृगतस्वर्गकाम इत्या-
दिश्रुतेः । स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ श्रुतकामना-

वेति, परम्परयाः कर्तरि फलस्य सम्बन्धत्वे मानाभावादिति भावः ।
'परम्परयेति स्वामित्वसम्बन्धेनेत्यर्थः, अन्यथा ग्रामशानरं पशुमानरं
इति प्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः । 'एवमिति एवं प्रतीत्यर्थः,
'कर्तृगामिताबोधन इति साक्षात्परम्परासाधारणकर्तृगामिताबोधन-
इत्यर्थः, तच्च तु नियम एवेति भावः ।

अथैव पूर्वपक्षे धान्तानां समाधानमाशङ्क्य निराकरोति,
'यत्त्विति, 'स्वर्गभागौति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'अधिकारिविशेष-
णत्वाभावादिति कर्तृविशेषणत्वेनाश्रुतत्वादित्यर्थः, 'स्वतयेति तत्काम-

त्यर्थः, 'एवमिति भूतपुत्रकलादिना परम्परासम्बन्धेनेति शेषः । 'ग्रामेति
स्वतः हि तत्र सम्बन्धः, तच्च शास्त्रविषयदोषादविषयत्वं द्रव्युपायादिघटितं
न साक्षादित्याहुः । एवं सद्युत्सर्गत्वप्रवादं समर्थयति, 'एवमिति । सम्-
बन्धस्य फलत्वमिति व्यमक्तः समाधानं निरस्यति, 'यत्त्विति, 'तर्हीति,

विरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः । किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्र विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काम्यं न वा फलं सिद्धत्वात्तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु विशेषणं पितृगतस्वर्ग इति स एव फलमिति । तन्न । न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलं, अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति ।

उच्यते । यदि परम्परासम्बन्धेन पुत्रगतत्वं पितृ-स्वर्गस्य तदा संयुक्तसमवायादिना पुत्रेतरस्यापि फलं स्यात् । स सम्बन्धो न शास्त्रेण बोधित इति चेत्, तर्हि स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा शास्त्रेणाबोधितत्वात्,

नाया अधिकारिविशेषणत्वेनाश्रुतत्वेऽपि चेत्यर्थः, 'प्रयोगे' यागादौ । 'पितृगतस्वर्ग इति, काम्य इति श्रेयः । भ्रमं निराकरोति, 'न हीति, गुढाभिसन्धिः मनाधत्ते, 'परम्परेति ।

'संयुक्तेति स्वसमवायिसंयुक्तशरीरसंयोगसमवायेनेत्यर्थः, 'पुत्रे-तरस्यापीति पुत्रेतरगतमपीत्यर्थः, तथाच परम्परासम्बन्धस्य सर्व-साधारणतया शास्त्रदेशितमिति सूत्रेण तद्वोधनं व्यर्थमिति भावः । गुढाभिसन्धिमुद्धाटयति, 'स सम्बन्ध इति, तथाच शास्त्रबोधित एव परम्परासम्बन्धः शास्त्रदेशितफलस्येति भावः । 'न तथेति न पुत्रादौ पितृस्वर्गादेः सम्बन्ध इत्यर्थः, 'शास्त्रेणेति, पितृस्वर्गकाम-

भवेदमधिकारः फलसाम्यं तच्च फलसम्बन्धित्वमिति स न स्यादिति चेत्,

ग्राम-पशु-हिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं किन्तु
तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि तदेव तच्च साक्षादेव
कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात् सम्बन्धो-
नियत एव तस्माद्यद्गतत्वेन फलकामना तद्गतमेव
शास्त्रदेशितं फलं । अतएव कामनाविषयः स्वगत-

इत्येव श्रुतेरिति भावः । ननु शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्धः शास्त्र-
देशितफलमेति नियमे ग्रामादेः कथं स्वामित्वसम्बन्धेन कर्तृगतत्वं
शास्त्रबोधितत्वात् तथाच ग्रामवानहं पशुमानहमित्यादिप्रतीत्य-
नुपपन्निरित्यत आह, 'ग्रामेति, 'सिद्धत्वेनेति संयोगादिना सम्बन्धेन
सिद्धत्वेनेत्यर्थः, 'तद्विषयकं स्वत्वमिति तद्विद्ध्यपितस्वामित्वसम्बन्धेन
तत्काम्यमित्यर्थः, 'तदेवेति स्वामित्वसम्बन्धेन ग्रामाद्येवेत्यर्थः, 'तच्च'
ग्रामादि च, 'साक्षादेवेति स्वामित्वसम्बन्धेनैवेत्यर्थः, 'कर्तृगतत्वेनेति'
वेदबोधितसम्बन्धेनैव ग्रामादेः कर्तृगतत्वेनेत्यर्थः, कामनाघटकतया
स्वामित्वस्यापि वेदबोधितत्वादिति भावः । 'फलस्य' शास्त्रदेशितफ-
लस्य, 'साक्षात्सम्बन्ध इति शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्ध इत्यर्थः ।
मन्वेवं फलं कश्चिदनुष्ठातरि कश्चिच्चान्यवेत्यनियमेऽतिप्रसङ्ग इत्युपसर्हन्
निराकरोति, 'तस्मादिति, 'फलकामनेति यत्कर्मजनिकेति शेषः,
'शास्त्रदेशितं फलमिति, तत्कर्मणा जन्यत इति शेषः । यद्यपि नायं

न, एतन्मते फलकामनाया एवाधिकारत्वात् । 'तच्चेति, स्वरूपसम्बन्धेनेति
भावः । एवं फलस्येत्यादि दूषयति, 'कर्तृगतत्वेनेति । शास्त्रदेशितं फलमनु-
ष्ठातरोत्तुल्यं इत्युपसंहरन्निष्पन्नान्तरं दर्शयति, 'तस्मादिति, 'अतएवेति,

एव स्वर्गः फलं यागादेः स्वर्ग-पूतत्वादेश्च पितृ-पुत्र-
गतत्वेन काम्यत्वमिति आह-जातेष्ट्यादेः पितृ-पुत्र-
गतमेव फलं । एवञ्च मातापित्रादिगतस्वर्गकामनया
पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं माता-
पित्रादिस्वर्गजनकमेव कामनाविषयस्वर्गसाधत्वेन तेषां
श्रुतत्वात् । न हि स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करि-
ण्यादेर्विधिर्वोधयति तथा श्रुतेः, किन्तु स्वर्गकामस्य,

नियमः स्वर्गोद्देशेन कृतगयाश्राद्धादौ पुत्रेतरपुत्रत्वादिकमुद्दिश्य
कृते जातेष्ट्यादौ च व्यभिचारात् तेषां स्वगतस्वर्गाद्यजनकत्वात्,
तथापि 'तद्गतमेव शास्त्रदेशित फलमित्यस्य तदितरगतशास्त्र-
देशितफलं तत्कर्म्मणा न जन्यत इत्यर्थं इति न दोषः । 'काम-
नाविषय इति, स्वगतत्वेन कामनाविषयीभूतो यागादेः फलं
स्वर्गः स्वगतएवेति योजना, 'स्वर्गसाधनत्वेनेति स्व-परमाधारणस्वर्ग-
मात्रसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'तेषां' पुष्करिणीदानादीनां, 'स्वगतेति स्वमा-

यतस्तद्गतत्वेन कामनेति भावः । 'अविशिष्टमिति, तथाच तत्र परगत-
स्वर्गकामनैवाधिकार इति भावः । इतोऽप्यनुष्ठातरोग्युत्सर्ग इति बोध्यं ।
न च व्यक्त्वचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति स्वकोपस्वर्गसाधनतैव श्रुत्या
बोध्यत इति वाच्यं । स्वर्गत्वेन तस्यापि बुद्धिविषयतया बुद्धिसन्निधानस्याविशे-
षात् । नन्वेवमतिप्रसङ्गः येन केनचित् कृतस्य यस्य कस्यचित् स्वर्ग-
कामनया महादानादेः फलोदयः स्यात्तथापि रागादिना परदारैव तत्,
सम्भवादुपोषणादिदुःखानुभवप्रसङ्ग इति चेत्, न, यत्र सामान्यनोऽधि-
कारबोधनं विशेषतस्तद्वोधकं नास्ति तत्र तथात्वस्येष्टत्वात् अतएव परगत-

स्वर्गं स्वगतः परगतो वेति स्वर्गकामत्वमविशिष्टं, य-
जेतेत्यात्मनेपदमपि कर्धभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वे,
न च स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ, स्वगतस्वर्गकामनाया-

भगतेत्यर्थः, 'स्वर्गकामत्वमविशिष्टमिति मातापिषादिस्वर्गकामनाया-
श्चयधिकारिविशेषणतया युतस्वर्गकामनाग्रयत्वमविशिष्टमित्यर्थः ।
नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि पिष्टस्वर्गादेः फलत्वे तच्च कर्ध-
मात्मनेपदं स्यात्, "कर्धभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रेण कर्त्तृमवेत-
एव क्रियाफले तदिधानात्तच्च हि कर्धभिप्राय इत्यस्य कर्त्तारम-
भिप्रेति ममवेतीति युक्त्या कर्त्तृमवेत इत्यर्थं इति नियन्धृभि-
र्योख्यानादित्यत आह, 'यजेतेति, 'कर्धभिप्रेतेति कर्त्तृममवेतेत्यर्थः,
'क्रियाफलमात्रजनकत्वं इति क्रियाफलजनकत्वमात्र इत्यर्थः, तच्च
तच्च कर्त्तृगतफलाभिप्रायत्वे यजेतेत्यत्राप्यस्येव, न ह्यकर्त्तृगतफला-
जनकत्वे आत्मनेपदमिति भावः । परस्मैपदन्तु परगतफलमात्र-
जनताभिप्रायेण । न चैवं स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ स्व-परमाधा-
रणकत्वबोधके परस्मैपदमनुपपन्नमिति वाच्यं । तच्च हि परस्मैपदस्य
लिङ्ग्यभावे तात्पर्यं, न तु परस्मैपदार्थं तथैव श्रिष्टाचारादिति

प्रसार्थितत्वेव दुर्गास्तवपाठाद्याचरन्ति । राजादीनां दुःखानुभवस्य प्रद्वं-
शकृतया कायक्षेत्रस्य यन्माधिक्यहेतुत्वमित्यन्ये । नन्वेवं यजेतेति न स्यात्
कर्त्तृगतक्रियाफल एवात्मनेपदस्मरणत्वात् अतएव परार्थं पद्यतीति प्रत्युदा-
हरणं, अतएव यजेतेत्यात्मनेपदवशादपि फलस्य कर्त्तृत्वमितिव प्रतीयत-
इति तृतीयटीकापि सङ्गृह्यत इत्यत आह, 'यजेतेति । न च टीकाविरोधः,
तस्य मतान्तरत्वादन्वयार्थत्वाद्वा प्रत्युदाहरणमप्यनिष्प्रविषयकमेवेति । न च

अन्तरङ्गत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकामत्वेन स्वगतस्वर्ग-
काम एवोच्यते सामान्ये बाधकं विना विशेषपरत्वे
मानाभावात् ।

केचित्तु सम्यग्गृहस्थाश्रमपरिपालनस्य ब्रह्मलो-
कावाप्तिः फलं श्रूयत इति जातेष्टि-पितृयज्ञयोरपि
गृहस्थकर्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य कर्तृगामित्वे

निगम्यः । 'स्वर्गकाम इति स्वर्गकामः पुष्करिणीं दद्यादित्यादा-
वित्यर्थः, 'सामान्य इति । नन्वेवमग्निष्टोमादेरपि परगतस्वर्ग-
कामनया कर्त्तव्यत्वापत्तिः । न च कर्त्तुरपस्थितत्वात् स्वगतस्वर्ग एव
तत्र शब्दार्थ इति वाच्यं । पुष्करिणीदानादावप्येवं तुल्यत्वादिति
चेत्, न, तस्य स्वगतस्वर्गकामकर्त्तव्यप्रकरणे परिपठितत्वेन बाधक-
सत्त्वादिति भावः । 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः, 'ब्रह्मलोकावाप्तिः'
मोक्षप्राप्तिः, 'तदेव फलमिति कर्तृगतमिति शेषः । 'फलस्येति

यत् ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं धाकं न कुर्वत इत्यादावकर्त्तृभिप्रायेऽपि
तत्प्रयोगाग्नैवमिति वाच्यं । तथात्मनेपदस्य प्रयोगसाधुत्वादित्येके । अष्टि-
प्रयोगत्वेनात्र समाधिरित्यन्ते ।

यत्तु पितृगतस्वर्गकामनया न कर्म कियते किन्तु फलमुत्पाद्य तस्मै
दीयते "पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीति वचनादिति, तन्न, उक्तरीत्या तथात्वे
बाधकाभावात् भूतस्य स्वीकाराभावेन सम्प्रदानत्वासिद्धौ दानासिद्धेः
विष्यवे दद्यादित्यादौ च दानपदं गौरवं वेदवत्त्वादित्यु जीवने पुण्यदाने-
नैवोपपत्तेर्मुक्त्यर्थत्वे बाधकाभावादिति दिक् । 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः ।
तर्हि कथमुत्सर्ग इत्यत आह, 'प्रातिष्ठिकेति प्रत्येकेत्यर्थः । ननु सामान्या-

नियम एव, प्रातिस्विकफलाभिप्रायेणोत्सर्ग इत्याहुः । ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काम्य-
 आदादेः, काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्या-
 नुष्ठानाशक्तेश्च । यावच्छक्यानुष्ठानस्यापि नात्रान्तर्भावः
 कामनाविरहादिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्-
 फलाभावप्रसङ्गात् नित्यस्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्व-
 याच्च । अपि च तैः कर्मभिः प्रत्येकमुत्पत्त्यपूर्वं तैश्च
 परमापूर्वं जन्यते इति न, गौरवान्मानाभावाच्च ।

शास्त्रीयक्रियायाः कर्तृगतफलजनकत्वे नियम एवेत्यर्थः, 'प्राति-
 स्विक्तेति स्वर्गादिप्रत्येकफलेत्यर्थः । केषाञ्चिन्मत एव शङ्कते,
 'नित्येति, ननु यस्य कामनाविरहादकरण तस्य न भवत्येव तत्फल-
 मित्यहचेराह, 'यावन्नित्येति यावन्नित्यमाचानुष्ठान इत्यर्थः, 'तत्-
 फलाभावेति बहुललोकाभावप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच सिद्धान्तव्याघात-
 इति भावः । 'आवश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्चेति, नित्यघटितयावत्-
 कर्मापस्थितौ यावन्नित्योपस्थितेरावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः, 'गौरवादिति
 अन्तिमक्रियामात्रादेव तत्प्रभावेन पूर्वक्रियाया अपूर्वजनकत्वकल्पने
 गौरवादित्यर्थः, अन्तिमत्वनिर्वाहायैव पूर्वार्थेऽप्यपयोगादिति
 भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'मानेति,

यत्कं सम्यक्प्रदमेव मानमित्यत आह, 'यावत्काम्येति, तथाचानन्यगत्या
 सद्बोध इति भावः । एव सत्यं दोष इत्याह, 'यावन्नित्येति, 'नित्यं'
 यावत्प्रसक्तं, तेन वैमित्तिकस्यापि सद्बोध, 'गौरवादिति अन्तिमक्रियामात्रात्

किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण वेति, न सर्व्वं कर्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति^(१) । मैवं । भगवदुद्देशेन कृतस्य काम्यस्य नित्यस्य वा यस्य कस्यापि कर्मणः परिपालनाद्ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रुयत-इति जातेष्टि-पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव फलं । तथाच भगवद्गौता “यज्ञायाचरतः कर्म कर्मग्रन्थि-

‘परिपालनं’ भगवत्समर्पणरूपकर्मान्तरं, ‘तथा कृतयोरिति भगवदुद्देशेन कृतयोरित्यर्थः, ‘तदेव फलमिति । न च तथापि भगवदुद्देशेन कृतयोजातेष्टि-पितृयज्ञयोः कर्त्तृनिष्ठफलजनकत्वाभावेन तच्चैव कर्त्तृनिष्ठफलजनकत्वनियमो व्यभिचारौति वाच्यं । तयोरपि विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेणैव ब्रह्मलोकावाप्तिजनकजातीयत्वेन व्यभिचाराभावात् विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेण कर्त्तृनिष्ठफलजनकजातीयत्वस्यैवोक्तनियमेन साध्यत्वादिति भावः । ‘यज्ञायेति यज्ञो विष्णुः तदुद्देशेन कर्माचरतः पुरुषस्येत्यर्थः, ‘कर्मग्रन्थिर्विलीयत-

(१) ब्रह्मलोकावाप्तिफलजनकमिति वा ।

तत्सम्भवे क्रियान्तरहेतुत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु प्रामाणिकं गौरवमपि न्यायमित्यत आह, ‘मानेति । यद्यपि सन्ध्यावन्दनवत् सर्व्वकर्मणां हत्फलसम्पत्तौ युज्यते, तदुद्देशेनैव पूर्णफलं परस्परपूर्त्वे वा तदुद्देशे च पृथग्धानेऽप्येकं प्रयोगत्वं, तथापि काम्यान्तर्भावे मानाभाव इत्यादि दूषण एव तात्पर्यमित्याहुः । सन्ध्यावन्दनेऽप्यन्तिमस्यैव ब्रह्मलोकफलकत्वमित्यन्ये । परिपालनञ्च भगवत्समर्पणरूपं कर्मान्तरमित्याशयः । ‘भगवदिति, तथाच

र्विलीयते । यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यच्च लोकोऽयं कर्म-
बन्धनः” । इति, तच्च कर्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव
तत्फलसमर्थं सम्बलनन्तु मङ्गलवदुपयुज्यते, अन्यथा
एकप्रयोगस्य व्यवधानादसम्भवः, परिपालनन्तु कर्त-

इति आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः, ‘यज्ञार्थादिति भग-
वदुद्देशकतत्कर्मभिन्ने कर्मणीत्यर्थः, ‘कर्मबन्धनः’ कर्मभिर्बन्धते दुःख-
भागी भवतीत्यर्थः । नन्वेवं भगवदुद्देशेन यस्य कस्यचित् कर्मणो-
ऽनुष्ठान एव मङ्गललोकावाप्तिः सादित्यचेष्टापत्तिमाह, ‘तच्चेति ।
नन्वेवं कर्मान्तराचरणमनुपपद्यमित्यत आह, ‘सम्बलनमिति कर्मा-
न्तराचरणमित्यर्थः, ‘उपयुज्यते’ उपपद्यते, यथा साङ्गत्वश्रद्धया
मङ्गलान्तराचरणं तथाचापि साङ्गत्वश्रद्धया कर्मान्तराचरणमित्यर्थः,
‘अन्यथेति, यदि कर्मराशेरेव तत्फलं तदेत्यर्थः, ‘एकप्रयोगस्येति
एकस्य कर्मणोऽन्यकर्मकाले विनाशान् फलासम्भव इत्यर्थः, प्रत्येका-
पूर्वजन्यपरमापूर्वं च मानाभाव इति भावः । ननु परिपालन-
रूपक्रियान्तरस्य तत्फलं न तु जातेत्यादेरित्यत आह, ‘परिपाल-
नञ्चिति, ‘कर्तव्यमित्येवेति उत्कटफलकामनायातिरेकेण जातेत्या-
दिरूपविहितकर्मणां करणमित्यर्थः ।

भगवदुद्देशकतत्वं सम्यक्त्वमिति भावः । ‘यज्ञायेति, इत्यत इति यज्ञो
विष्णुः तत्प्रौढये, स च जगत्कर्तृनिष्ठ इति न तच्च प्रौढिर्विरुद्धा । तत्-
समर्पणायैत्यने, ‘कर्मयज्ञि’ कर्मजनितो धर्मोऽधर्मश्च, यज्ञिर्बन्धहेतु-
त्वादित्यर्थः । ‘मङ्गलवदिति, तथाच यथा तन्नेकविघ्नघ्नस्तत्तथाप्यनेक-

व्यमित्येव करणं । तदुक्तं “ददामि देयमित्येव यज्ञे
यष्टव्यमित्यहमिति ।

यत्तु निषिद्धासम्बन्ध एव सम्यक्त्वं न तु विहित-
मात्रानुष्ठानमिति । तन्न । यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्ध-
स्याभावात्^(१) सर्व्वनिषिद्धासम्बन्धस्य सर्व्वञ्च सुलभ-
त्वादिति सम्प्रदायः ।

अत्र ब्रूमः । भगवदुद्देशेन कृतं किञ्चिद्देव कर्म,
सर्व्वं काम्यं वा, सर्व्वं नित्यं वा, सर्व्वमिति वा, नाद्यः

यत्तु कर्त्तव्यताज्ञानमात्रात् जातेत्यादेः करणमित्यर्थ इति,
तन्न, तावन्मात्रात् प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

ननुत्कटफलकामनायतिरेकेण विहितकर्षणां करणमेवाधिहू-
मित्यत आह, ‘तदुक्तमिति जनकादिभिरिति शेषः । ‘ददामि
देयमित्येवेति उत्कटकामनायतिरेकेणापि दानस्य कर्त्तव्यत्वादहं
ददामि यागस्य कर्त्तव्यत्वादहं यज्ञे इत्यर्थः ।

(१) निषिद्धासम्बन्धस्यासम्भवादिति क० ।

फलमित्याहुः । तच्चिन्त्यं मुक्तेर्नात्वात्मावात् । साहचर्य्य-बालोक्त्यादिभेदात्
तथात्वमित्येके । अन्ये तु एकस्य कर्मणस्तत्फलकत्वेऽप्यसाङ्गत्वशङ्कया
मङ्गलवत् कर्म्मन्तराचरणमित्यर्थ इत्याहुः । ननु परिपालनरूपक्रियान्तरमेव
तत्फलत्वेन श्रूयते न जातेष्ट्यादीत्यत आह, ‘परिपालनन्विति, ‘एवकारः
फलकामनायवच्छेदार्थः । तदुक्तं “असङ्गस्यितफलकाम्यकर्त्तारो हि हिरण्य-
गर्मपदवोमवाप्यापलव्यन्त इति । न च फलकामना विना प्रवृत्तिरेव न

एकेनैव काम्येन नित्येन वा स्नानेन तथा हस्तेन तत्-
फलसिद्धौ बहुवित्तादिसाध्ये आद्यादावप्रवृत्त्यापत्तेः ।
नापरौ अशक्यत्वात् । न तुल्यः जातेष्ट्यादेर्नित्यत्वा-
भावात् । तस्मात् सम्यग्गृहस्थाश्रमपालनस्य तत्फलं,
सम्यक्कान्तु सामस्यमेव अतो गयाआद्यादेर्न ब्रह्म-
लोकायाप्तिः फलमिति साधुक्तं “शास्त्रदेशितं फलं

‘विहितमावेति । ‘मात्रपदं धावदर्थकं, ‘एकेनैवेति । न च
साङ्गत्वग्रहणा तदाचरणमिति वाच्यं । साङ्गे सावधानेन हस्ते-
ऽप्येकस्मिन् कर्मणि अपरानुष्ठानदर्शनादिति भावः । ‘जातेष्ट्यादे-
रिति, तथाच जातेष्ट्यादावुक्तमित्यसौ व्यभिचार्यवेति भावः ।
‘सम्यक्कान्तिरिति,^(१) तदाश्रमविहितावश्यककर्मणामिति शेषः । देवा-
देकस्याकरणे न भवत्येव तत्फलं । ॥ च प्रत्येकजन्यापूर्वकल्पने

(१) सामस्यमिति ग० ।

स्यादिति वाच्यं । उत्कटं फलकामनाभिधेधात् । ‘एकेनैवेति, विशेषतः
शास्त्रोक्त्यादिफलबोधकश्रुत्यादेरभावादेकेनैव तावत्सिद्ध्यापत्तेः । तथापि
चात्स्यायासदिवादि कर्मणैवोपपत्तौ ब्रह्मायासवज्जलकर्मण्यकरणप्रसङ्गः । न
चासाङ्गत्वश्रुत्या तदिति वाच्यं । सावधानं साङ्गेऽपि हस्तेऽन्यकर्मपलादर्श-
नात् । ‘सामस्यमेवेति, चावश्यककर्मणामिति शेषः । तथाच तेयामेव
कर्तव्यमित्येव कृतानां ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं न ॥ जातेष्ट्यादेः । तत्र च
विनिगमनाविरहेण सन्धावन्दनवत् सर्वकर्मणामेव तत्फलहेतुत्वमुत्पन्न-

अनुष्ठातरौत्युत्सर्ग इति । तच्च फलं क्वचिद्विधिवाक्य-
श्रुतं क्वचिच्चार्यवादिकमिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे अपूर्ववादः ॥

गौरवमिति वाच्यं । ग्रामाणिकत्वादिति भावः । 'क्वचिदिति यथा
स्वर्गकामो राजपेयेन यजेतेत्यादौ,^(१) 'क्वचिच्चेति, अर्थवादस्तु द्वेधा
विधिवन्निधिश्रुतो यथा "आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्त्तत इति,
क्वचिच्च विधिकल्पको यथा "तरति मृत्युमित्यादौ, तत्सिद्ध-
मित्यर्थः । एतदुपलक्षणं क्वचिन्नायगम्यमपि बोध्यं यथा विश्वजिता
यजेतेत्यादाविति ॥०॥

• इति श्रीमयुराणाय-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्येऽपूर्ववादसिद्धान्तरहस्यं ॥

(१) स्वर्गकामो राजपेयेन यजेतेत्यादाविति ग० ।

पूर्वादिकल्पगमपि ग्रामाणिकमित्युत्सर्गं यवेत्युपसंहरति, 'इति साधूक्त-
मिति । 'क्वचिदिति स्वाराज्यकामो राजपेयेन यजेतेत्यादौ । 'क्वचिच्चेति
तरति मृत्युमित्यादौ । इति प्रकाशः ।

अथ कार्यान्वितशक्तिवादः ।

—१७०—

नन्वर्थवादादीनां सिद्ध्यर्थतया न प्रामाण्यं । कार्यान्वित एव पदानां शक्त्यवधारणात् वृद्धव्यवहारा-

अथ कार्यान्वितशक्तिवादर्हस्यम् ।

—१७१—

प्रसङ्गादर्थवादस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं परमतमवतारयति, 'नन्वित्यादि ।

केचित्तु फलं कचिदार्थवादिकमिति पूर्वमुक्तं तथैवाक्षिपति, 'नन्वित्यादि, तथाषोपोद्गात एवात्र सङ्गतिरित्याहुः । तदसत्, विधेकवाक्यतापस्यार्थवादस्य नैरपि प्रामाण्यस्वीकारात्तन्मादायैव तदुपपत्तेः ।

'अर्थवादादीनामिति घटोऽस्ति घटोऽस्तीत्यादिवाक्यानां सूक्ष्म-
पाख्यानमात्रपराणां काव्य-नाटकादीनामेत्यर्थः, 'सिद्ध्यर्थतयेति
कार्यतावाचकलिङ्गाद्यसमभिव्याहृततयेत्यर्थः, 'न प्रामाण्यमिति न
विशिष्टानुभवजनकत्वमित्यर्थः, किन्तु पदार्थोपस्थिति-तदसंसर्गा-
ग्रहमात्रजनकत्वमिति, अत्र शाब्दत्वं कार्यत्वप्रकारकज्ञानवृत्ति न
वा शब्दप्रामाण्यं कार्यत्वोपस्थापकपदनिराकाङ्क्षपदज्ञानवृत्ति न
वा अनुमित्याद्यजनकं घटपदज्ञानं कार्यत्वान्वितघटाद्यनुभव-
जनकं न वेत्यादयो विप्रतिपत्तय ऊहनौघाः । कुतो न प्रमाणं
तदाह, 'कार्यान्वित एवेति, शक्तिर्द्विविधा एका कारणत्वरूपा,

यार्थवादिकमित्याक्षिपति, 'नन्विति । एतदेव कुतः इत्यत आह, 'व्यव-

अन्या पदसङ्केतरूपा इत्यमेव स्मारिका शक्तिरिति गीयते,
 प्रकृते च शक्तिपदं कारणतापरं यानुभाविका शक्तिरिति गीयते
 तथाच कार्यत्वान्वितघटाशब्दबुद्धित्वेन घटपदज्ञानत्वेनेत्यादिक्रमेण
 पदमात्राणां कार्यत्वान्वितस्वार्थबोध एव जनकत्वावधारणादित्यर्थः,
 शक्तिपदस्य स्मारकशक्तिपरत्वन्तु न चङ्गच्छते गुरुणा जातावेव
 घटादिपदानां स्मारकशक्त्यभ्युपगमात् । अतएव तन्मतेऽपि यन्यादि-
 पदात् स्मृतियांगत्वादिरूपेणैव अनुभवस्तु लिङ्गादिपदसाधिव्यात्
 कार्यताविशिष्टस्यैव । किञ्च घटादिपदानां कार्यत्वान्वितघटत्वादि-
 रूपेण स्मारकशक्त्यभ्युपगमेऽपि घटोऽस्तीत्याद्यर्थवादानां ग्रामाण्यं
 दुर्वारमेव घटादिपदात् कार्यत्वान्वितघटत्वादिरूपेण घटादेरुप-
 स्थित्या कार्यत्वान्वितघटोऽस्तीत्यादिरूपशब्दबोधस्यैव सम्भवात्
 पदार्थोपस्थित्याकाङ्क्षाज्ञानादिरूपसकलसामग्रीसत्त्वात् । न च शक्ति-
 पदस्यानुभावकशक्तिपरत्वेऽपि घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्याद्यर्थवादस्यले
 घटादिपदात् कार्यत्वान्वितघटादिशब्दबोध एव कुतो न जायत-
 इति वाच्यं । कार्यत्वोपस्थिति-घटादिनिष्ठकार्यत्वान्वयबुद्धिप्रचो-
 जकाकाङ्क्षाज्ञानादिरूपकार्यत्वान्वयबोधसामग्रीविरहेण तदभावात्
 सामान्यसामग्रीसहिताया एव विशेषसामग्र्याः कार्योपधायकत्वात् ।
 न च तथापि कार्यभावोऽस्तीत्याद्यर्थवादानां ग्रामाण्यं दुर्वारमिति
 वाच्यं । घटः कृतिसाध्य इत्याद्यर्थवादवत्तस्यापि ग्रामाण्ये दृष्टापत्तेः ।
 न च तन्मते कार्यत्वान्वितघटादिशब्दबोधाप्रसिद्धा कार्यता-
 वच्छेदके कार्यत्वान्वितविशेषणवैयर्थ्यमव्यावर्तकत्वादिति वाच्यं । शब्दा-
 वर्तकत्वेऽप्यविशेषदर्शिना बालेन प्रथमं तदन्तर्भावेणैव जन्यताया-

नहीतत्वेन तदपरित्यागात् अन्यथा कार्यत्वान्विततत्तच्छब्दबुद्धि-
त्वमपेक्ष्य साधवात् तत्तच्छब्दबुद्धित्वमेव कार्यतावच्छेदकमित्य-
स्यापि सुवचनात् । न च कार्यत्वान्वितघटशब्दबुद्धित्वं न कार्यत्व-
विषयकघटशब्दबुद्धित्वं घटोऽस्ति पटमानयेत्यादौ विधर्ष-सि-
द्धार्थयोः समूहासम्बन्धापत्तेः, नापि घटविषयककार्यत्वप्रकारक-
शब्दबुद्धित्वं तस्य कार्यतावच्छेदकत्वे घटमानयेत्यादावपि घटा-
दीनामन्यवोधानुपपत्तेरिति वाच्यं । आत्तात्परम्यया घटविष-
यितानिहूपितकार्यत्ववैशिष्ट्यविषयिताशालिशब्दबुद्धित्वस्य तत्त्वा-
दिति ग्रन्थानुयायिनः ।

उष्कृत्वास्तु घटविषयकशब्दबुद्धित्वमेव घटपदादेः कार्य-
तावच्छेदकं साधवात्, न तु कार्यत्वस्यापि तत्र प्रवेशः । न चैव-
मर्थवादाद्घटादिशब्दबोधो दुर्वार इति वाच्यं । तत्र ये घटादि-
शब्दबोधस्य कार्यत्वान्वितत्वनिधमेन कार्यत्वान्वितशब्दबोधसा-
मग्रीविरहादेव तत्र शब्दबोधाभावादिति गुरुमतं परिजुर्वन्ति ।

यत्तु शब्दसामान्यं प्रति कार्यत्वप्रकारकज्ञानजनकसामग्रीत्वेन
हेतुत्वान्वयवादाच्छब्दबोध इति । तत्र । घटोऽस्ति पटमानयेत्यादौ
विधर्ष-सिद्धार्थयोः समूहासम्बन्धस्य दुर्वारतापत्तेः ।

केचित्तु घटशब्दबुद्धित्वेन आत्तात्परम्यया घटविषयिता-
निहूपितकार्यत्वप्रकारिताकशब्दबुद्धिसामग्रीत्वेनेत्यादिक्रमेण हेतु-
हेतुमद्भावः शब्दबोधमात्रस्यैव कार्यत्वप्रकारकतया कार्यत्वप्रका-
रकत्वद्वयस्याव्यावर्तकत्वेऽपि सिद्धार्थमन्ते अन्वयबोधपरम्परया तत्र-
प्रवेश इत्यर्थ इत्याहुः ।

देव सर्व्वेषामाद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्द-
व्युत्पत्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकवाक्योच्चारणा-
नन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावदा-

ननु घटपदादिज्ञानस्य कार्य्यलान्वितघटादिशब्दबुद्धित्वं न
कार्य्यतावच्छेदकमपि तु साधवाद्घटादिशब्दबुद्धित्वमित्यत आह,
'व्यवहारादेवेति, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वादिति पञ्चमर्थः समुदाये-
ऽवेति, तेन यत इति क्षभ्यते, 'सर्व्वेषां' पुरुषाणां, 'आद्या व्युत्पत्ति-
रिति प्रथमं पदत्वेन कार्य्यलान्वितशब्दबुद्धित्वेनेति क्रमेण सामान्यतः
पदत्वावच्छेदेन कार्य्यलान्वितशब्दबुद्धिजनकताग्रह इत्यर्थः । 'उपा-
यान्तरस्येति विशेषतो घटादिपदानां घटादिशब्दबुद्धिजनकता-
ग्राहकस्येत्यर्थः, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वादिति सामान्यतस्मादुक्तकार्य्य-
कारणभावोत्तरकालीनत्वादित्यर्थः, तथाच प्रथमगृहीतसामान्य-
कार्य्य-कारणभावे कार्य्यलान्वितत्वस्य कार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयता-
शालित्वरूपस्य प्रवेशादिशेषकार्य्य-कारणभावे गुरोरपि तस्य प्रवेश-
इत्यभिमानः । कथं व्यवहारात् प्रथमं पदत्वावच्छेदेन कार्य्यला-
न्वितशब्दबुद्धिजनकत्वग्रहः कथं वा कार्य्य-कारणभावग्राहकस्य
तदुत्तरकालीनत्वं तदुत्पादयति, 'तथा हीति, 'वाक्योच्चारणेति,
घटमानयेत्यादिवाक्योच्चारणेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' घटानयनादिगोचर-
प्रवृत्तिः, 'प्रेक्षावदिति प्रेक्षावदाक्योच्चारणस्य प्रेक्षावद्भवहारत्वेन

हारादिति, 'उपायान्तरस्येति प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्य-वाक्यशेष-
व्याकरण-कोषाप्तोपदेशोपमानादेरित्यर्थः । तदुक्तं "शक्तिग्रहं व्याकरणो-

देव सर्व्वेषामाद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्द-
व्युत्पत्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकवाक्योच्चारणा-
नन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वा-

नतु घटपदादिज्ञानस्य कार्यत्वान्वितघटादिशब्दबुद्धित्वं न
कार्यतावच्छेदकमपि तु साधवाद्घटादिशब्दबुद्धित्वमित्यत आह,
'यवहारादेवेति, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनतादिति पञ्चमर्थः समुदाये-
ऽवेति, तेन यत इति लभ्यते, 'सर्व्वेषां' पुरुषाणां, 'आद्या व्युत्पत्ति-
रिति प्रथमं प्रदत्तेन कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धित्वेनेति क्रमेण सामान्यतः
पदत्वावच्छेदेन कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धिजनकतायह इत्यर्थः । 'उपा-
यान्तरस्येति विशेषतो घटादिपदानां घटादिशब्दप्रतीरणादि-
त्यर्थः, तथाच व्यभिचारज्ञानसत्त्वाच्च प्रवृत्तिकारणतायह इति भावः ।
प्रवृत्तिगतविशेषस्य च तेनागवगमाच्च विजातीयप्रवृत्तिं प्रत्यपि हेतु-
त्वग्रहसम्भव इति हृदयं । नन्वेव कार्यत्वान्वितज्ञानेऽपि व्यभिचा-
रात् शब्दस्य न कारणता गृह्यत इत्यत आह, 'ज्ञाने चेति, 'ना-
नोपायकत्वदर्शनादिति नानोपायकार्यतावच्छेदकसाक्षात्कारत्व-शा-
ब्दत्वादिरूपवैजात्यज्ञानादित्यर्थः, 'कार्यताज्ञानहेतुरिति, 'कार्या-

तर्हि शब्दस्य ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वमस्त्वित्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति,
'शब्देति शब्दप्रयोज्यजातिमत इत्यर्थः, तथाच तत्र व्यभिचारादत्रापि ज्ञान-
शब्दान्यथासिद्धं शब्दः । न च प्रवृत्तिविशेषे तस्य हेतुत्वं, सामान्यसामग्रीत-
यवोपपत्तौ तथा हेतुत्वकल्पने गौरवान्मानाभावाच्चेति भावः । तर्हि व्यभि-
चारात् ज्ञानेऽपि हेतुत्वं कल्पयेदित्याशङ्क्याह, 'ज्ञाने चेति, तथाचान्यथा-

कल्पयति उपस्थितत्वात् पश्चादावापोहारेण क्रिया-
कारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति
प्रथमगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात् । स्यादेतत्, यद्यपि
दृढव्यवहारादादौ कार्यान्वितधीरनुमिता तथाप्य-
न्वितमात्रशक्त्यैव कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारादा-

न्वितेति साक्षात्परम्परया कार्यत्वात्त्वितेत्यर्थः, 'तत्तदर्थेषु' तत्तदर्थ-
शब्दबुद्धिभावच्छिन्नेषु, 'शक्तिं' जनकतां, 'सामान्यशक्त्यनुरोधादिति
सामान्यकार्य-कारणभावे कार्यत्वात्त्वितत्वस्य प्रवेशादित्यर्थः । न च
तावता कार्यान्वितज्ञानशक्तिसिद्धावपि कार्यत्वात्त्वितज्ञाने शक्ति-
नांथाता कार्यान्वितज्ञानस्याप्रवर्तकतया बाधेन प्रकृत्या तद-
ननुमानादिति वाच्य । कार्यान्विते शक्तिरित्यादिसर्व्वत्र कार्य-
पदस्य भावश्रुत्यन्या कार्यतापरतया कार्यत्वात्त्वितज्ञान एव तैः
शक्त्यभ्युपगमात् । ननु तन्नयेऽपि कार्यान्वितज्ञाने शक्तिः सा-
मान्यकार्य कारणभाव एव कार्यत्वात्त्वितत्वस्य प्रवेश एव तदेव
नेत्याग्रहते, 'यद्यपीति, 'अन्वितमात्रशक्त्यैवेति पदत्वावच्छेदेनान्वित-
शब्दबुद्धिभावच्छिन्नजनकत्वाभ्युपगमेनैवेत्यर्थः, 'अन्वितत्वं' वैशिष्ट्य-

सिद्धान्तपादिना शब्दस्य चानहेतुत्वादवैजात्याच्च न व्यभिचार इति भावः ।
विशिष्य शक्तियुक्तार्थमाह, 'यथादिति, 'यावाय' सङ्गह, 'उद्धार' त्याग,
शचित् 'उदापेति पाठ, 'कार्यान्वितेति । नन्वेवं कार्यान्वितघटत्वादिकं
शक्यतावच्छेदकमिति घटमरादेस्तत्कारिकैव मदायंरूपति स्यादिति चेत्,
न, इष्टापत्तेरित्येके । वस्तुतस्तु यथा पदानामन्वितज्ञानजनननिघनेऽप्यन्व-

काङ्क्षादिमहिम्ना कार्यान्वितधीसम्भवात् न कार्यांशे-
ऽपि शक्तिः परम्परयापि शब्दस्य कार्यान्वितज्ञाना-
नुकूलत्वादर्यापत्तौ अन्ययोपपत्तिरपि । अवश्यञ्चा-
काङ्क्षादेः कारणत्वं कार्यांशे शक्तावपि तद्वृत्तिरेकाद-

विषयकत्वं, एतच्चाव्यावर्त्तकतया नोपादेयमित्यनुपदं स्वयमेव व-
क्ष्यते, 'कार्यान्वितधीसम्भवादिति कार्यान्वितधीसम्भवादित्यर्थः, 'न
कार्यांशेऽपि' न कार्यान्वितधीऽपि, 'शक्तिरिति कार्यतावच्छेदकतेत्यर्थः,
गौरवादिति भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह,
'परम्परयेति आकाङ्क्षाज्ञानसहकारेणेत्यर्थः, 'अनुकूलत्वात्' अनुकूल-
त्वसम्भवात्, उपधायकत्वसम्भवादिति यावत्, 'अर्थापत्तावन्ययोप-
पत्तिरपीति अर्थापत्तिप्रयोजकान्यथानुपपत्त्यभावोऽपीत्यर्थः, तथा-
चार्थापत्तेरेव प्रमाणतया तदसम्भवेन प्रमाणमपि तत्र नास्तीति
भावः । ननु तत्राकाङ्क्षाज्ञानादेः पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवञ्चेत्यत-
आह, 'अवश्यञ्चेति, 'आकाङ्क्षादेः' आकाङ्क्षाज्ञानादेः, 'कार्यांशे

यांशे स्वरूपसतीति शक्तिक्रियात्र कार्यान्वितत्वज्ञानजनननियमाभ्युपगमात्
तत्र शक्तावपि तदंशे स्वरूपसती सा व्याप्तिरिति न तथात्वमिति ।
ननु कार्यांशे शक्तिं विना कार्यान्वितधीर्न स्यादित्यन्यथानुपपत्त्या तदंशे
शक्तिकल्पनमित्यत आह, 'परम्परयेति । यद्यपि पदार्थस्मरणद्वारा आ-
काङ्क्षादिसहकारेणोभयमतेऽपि कार्यान्वितधीरिति पदस्यापि परम्परयैव
तज्ज्ञानानुकूलत्वं, तथापि कार्यान्वितत्वान्तरत्वाकार्यज्ञानद्वारा तद्वी-
रिति परम्परा, तन्मते तु कार्यान्वितज्ञान एव पदसामर्थ्यात् साक्षादेव

न्विताभिधानव्यतिरेकनियमात् । सति चाकाङ्क्षादौ
कार्यव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न का-
य्यस्ति । अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावेव शक्तिः
स्यात् संस्कारादेव व्यक्तिलाभदर्शनान्न तथेति यदि
तदा कार्यवाचकपदादेव कार्यान्वितलाभ इति किं
शक्त्या, दृष्टव्यवहारे नियमतः कार्यान्वितज्ञानं तच्च
दृष्टमिति तच्च शक्तिकल्पने दृष्टव्यवहारे शब्दोप-

शक्तावपीति कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकप्रवेगेऽपीत्यर्थः, 'कार्य-
व्यतिरेकदर्शनादिति कार्यत्वान्वितज्ञानव्यतिरेकादित्यर्थः, 'अन्विता-
भिधानव्यतिरेक इति शब्दबोधव्यतिरेक इत्यर्थः । 'अन्यथेति
प्रकारान्तरसम्भार्यान्तर्भावेणापि शक्तिकल्पनेऽपीत्यर्थः, 'व्यक्तावेव'
व्यक्तावपि, 'शक्तिः स्यादिति तव मते स्मारिका शक्तिः स्यादित्यर्थः,
'संस्कारादेवेति जातिशक्तिज्ञानोद्बोधिताश्रुतिगोचरसंस्कारादेवेत्य-
र्थः, 'व्यक्तिलाभदर्शनादिति व्यक्तिलाभसम्भवादित्यर्थः, 'किं शक्तेति

कार्यान्वितज्ञानमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधोऽपि कार्यान्वितविषयत्वनियत ए-
वेति साक्षात् । अतएव हृदिपूर्वकलक्षणास्थाने सत्यकार एव वक्ष्यति
यथा पञ्चजमानयेत्यत्र प्रथमं द्वायवाक्यार्थधीस्तत्सदन्वितजन्मधीस्तदनु च
तथाभूतजन्मनि षड्पदार्थान्वयधी कार्यान्वितश्रुत्यनुसारात् न तु सिद्ध-
पञ्च-जन्म-कलत्वात् प्रथममन्वयधीरिति वयमालोचयाम । 'तद्यतिरेका-
दिति, स्वरूपसंज्ञाकाङ्क्षाहेतुत्वपक्षे 'सति चेति, सिद्धान्तोऽप्यन्वयबोधादि-
त्याश्रयः । 'अन्यथेति उपसिद्धत्वमानादेव यदि शक्तिकल्पनं सदेत्यर्थः,

स्थापितेनैवान्वयबोधदर्शनाच्छब्दसन्निधेरेवान्वयबोध-
हेतुत्वकल्पने द्वारमित्यादौ शब्द एवाध्याह्रियेत । क-
चिदसम्पूर्णवाक्ये दृढव्यवहारादाद्यव्युत्पत्तेः शब्दस-
न्निधिर्व्यभिचरतीति चेत्, तर्हि, सिद्धार्थेऽप्यन्वय-
प्रतीतिदर्शनात् कार्यत्वमपि व्यभिचारि । न च तत्र
लक्षणा, बाधकाभावात् । शक्तिकल्पनाभिया ह्यन्यत्र

किं कार्यत्वाग्रान्तर्भावेणानुभावकशक्तित्यर्थः, 'शब्दसन्निधेरेवेति
शब्दजन्यपदार्थोपस्थितेरित्यर्थः, 'शब्द एवेति, त्वन्मतेऽपीति शेषः,
तथाच तवापसिद्धान्त इति भावः । शङ्कते, 'कचिदिति, 'अस-
म्पूर्णवाक्ये' असम्पूर्णवाक्येऽपि, सकलान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदाभावे-
ऽपीति यावत्, 'आद्यव्युत्पत्तेरिति, आद्यव्युत्पत्तिस्थानेऽपीति शेषः,
'सिद्धार्थेऽपीति कार्योपस्थापकलिङ्गाद्यममभिव्याहृतवाक्यादपी-
त्यर्थः, 'कार्यत्वमपीति कार्यत्वान्वितत्वमपीत्यर्थः, 'व्यभिचारौति
शब्दबोधलाभ्यापकमित्यर्थः । 'लक्षणेति कुचक्षित्यदे कार्यत्वेन
लक्षणेत्यर्थः, 'बाधकाभावादिति स्वशक्त्यान्वयबोधे बाधकाभावादि-
त्यर्थः । नन्वन्वितशब्दबुद्धावप्यनुभावकशक्तिकल्पनारूपगौरवमेव
बाधकमन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदादेरपि तीरे
लक्षणा न स्यात् तीरे स्मारकशक्तिकल्पनागौरवरूपबाधकादेव
तत्र तीरे लक्षणाभ्युपगमादित्यत आह, 'शक्तिकल्पनेति शक्त्यन्तर-

तत्र त्वन्मत इति शेषः । 'अध्याह्रियेतेति, त्वन्मतेऽपीति शेषः, 'शक्तीति शक्त्य-
न्तरेत्यर्थः । ननु प्रथमं शक्तियदस्योपजीव्यत्वात् तद्विरोध एव बाधक इति

लक्षणानुमता इह तु लघीयस्या उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्या मुख्यस्यैवोचितत्वात् । किञ्च कार्यवाचिसिङ्गादीनां आकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमवश्यं वाच्यमतो विशेषान् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु लाघवादिति । मैवं । व्यवहारहेतुतया-

कल्पनेत्यर्थः, 'उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्तेति एकयैव कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धि-तदनन्वितशब्दबुद्ध्युभयसाधारणान्वितपदार्थशब्दबुद्धित्वरूपधर्मावच्छिन्नेऽनुभावकशक्तेत्यर्थः, सिद्धार्थस्थले शब्दबोधापत्तेरिति शेषः । 'कार्यवाचोति कार्यत्ववाचोत्यर्थ, 'स्वार्थबोधकत्वं स्वार्थबोधकशक्तत्वं, 'अवश्यं वाच्यमिति, कार्यत्वान्वयासम्भवेन कार्यत्वान्वितस्वार्थबुद्धौ तस्य शक्त्यसम्भवादिति भावः । इदञ्च सूत्रतानुसारेणोक्तं तन्मते सिङ्गादेः कार्यं धर्मेणि शक्त्या कार्यत्वान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य सिङ्गादेरपि सम्भवादिति ध्येयं ।

केचित्तु कार्यान्वितस्वार्थबोधे शक्तिरिति भ्रमेण दूषणमाह, 'किञ्चेति, 'अवश्यं वाच्यमिति, कार्यं कार्यान्वयासम्भवेन कार्यान्वितस्वार्थबुद्धौ तस्य शक्त्यसम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

'लाघवादिति पदभेदाच्छक्तिभेदाभावेन लाघवादित्यर्थः । 'सादेतदितिपूर्वपक्षे समाधत्ते, 'मैवमिति, 'साक्षात्कारणत्वमिति

शक्त्या स्यादित्यत आह, 'किञ्चेति, कार्यवाचिनि कार्यान्विते शक्तिकल्पनेऽनवय एवेति व्यभिचारात् प्रथममेव कार्यान्वितेन शक्तिग्रहो भूतो वाये

नुमिते हि कार्यान्वितज्ञानेऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वमवधारयति न परम्परया, साक्षात्त्व-स्यौत्सर्गिकत्वेन तत्सम्भवे परम्पराया अन्याय्यत्वा-दिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वितज्ञाने पदार्थज्ञाने

कार्यान्वितशब्दबुद्धिनावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताअथल-मित्यर्थः । 'न परम्परयेति । नान्वितशब्दज्ञाननावच्छिन्नकार्यता-प्रतियोगिककारणतां कल्पयित्वा कार्यवाचकपदसमभिव्याहारादि-वशेन कार्यत्वान्वितशब्दबोधलाभ इति कल्प्यत इत्याह, 'साक्षात्त्व-स्यौत्सर्गिकत्वेनेति बाधकाभावे सति कार्य-कारणभावग्रहदशायां कार्यवृत्तितयोपस्थितत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वव्यापत्वेनेत्यर्थः, का-र्यत्वान्वितशब्दबुद्धित्वेन कार्यत्वमकल्पयित्वेति शेषः, 'तत्सम्भवे' कार्य-त्वान्वितशब्दबोधोपपत्तिसम्भवे, 'परम्पराया इति कार्यतावाचक-पदसमभिव्याहारादेरित्यर्थः, सहकारित्वकल्पमाया इति शेषः । उपसंहरति, 'इतीति, 'तत्रैवेति कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धिनावच्छिन्न-एवेत्यर्थः, 'नान्वितज्ञान इति नान्वितशब्दबुद्धिनावच्छिन्न इत्यर्थः, वैशिष्ट्यविषयत्वरूपस्यान्वितत्वस्यांशस्याव्यावर्तकतया व्यर्थत्वादाह, 'प-

त्याज्य इति भावः । 'शब्दस्येति, पदार्थस्मरणव्यापारादिविशिष्टस्येति शेषः । अन्यथा स्मरणद्वारा हेतुत्वे साक्षात्त्वानुपपत्तेः उक्तरोत्या साक्षात्परम्परे बोध्ये । यत्तु कार्यवाचिपदसमभिव्याहारात् तत्त्वामो न्यायमते परम्परेति, तन्न, परमतेऽपि तत्त्वमभिव्याहारस्यापेक्षणात् अन्यथा कार्यान्वितशक्तावपि सिद्धार्थान्वयबोधस्य दुर्बलत्वात् । यवहारोपपादकतावच्छेदककार्या-न्वितज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वमेव साक्षात् कारणत्वमिहेत्यन्ये । 'तत्रैवेति,

वा, अप्रवर्तकतया प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेन तयोरनुप-
स्थापनात् । न चान्वितज्ञानशक्तावपि परम्परया का-
र्य्यत्वधीः सम्भवतीत्यर्थापत्त्या सैव कल्प्यतां लाघवात्
न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरन्यलभ्यत्वात्^(१) इति वाच्यं ।
अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमात्रविषयत्वेन न्यूना-

दार्थज्ञाने चेति शाब्दबुद्धिर्वावच्छिन्ने वेत्यर्थः । ननु बाधकाभावे
सत्युपस्थितरूपस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वव्यापत्वं प्रकृते तु गौरवमेव
बाधकमित्यत आह, 'अप्रवर्तकतयेति, 'तयोः' अन्वितज्ञानत्वा-
वच्छिन्नपदार्थज्ञानत्वावच्छिन्नयोः, पुनरुपस्थित्या न लाघव-गौर-
वावकाश इत्यभिप्रायः । कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वमध्येऽन्वितशाब्द-
बुद्धित्व-शाब्दबुद्धित्वयोरपि प्रवेशाद्युपपत्तिरस्येवेति सिद्धान्ते
क्षयमेव वक्ष्यत इति नाशङ्कतिः । गौरवं बाधकमुद्धृत्य अन्यलभ्यत्वं
बाधकमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'परम्परया' कार्य्यवाचक-
पदसमभिव्याहारादिना, 'अर्थापत्तेति कार्य्यत्वादुभयशाब्दबुद्धिजन-
कत्वं विना दारान्तररहितस्यास्य प्रवर्तकतानुपपत्तेत्यनुपपत्तिकरण-
कार्थापत्तेत्यर्थः । 'सैव' अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने शक्तिरेव, न तु
प्रथमोपस्थितनलाघवात् 'विशिष्टज्ञाने' कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने,

(१) सम्भवतीत्यन्वितज्ञान एव अर्थापत्त्या शक्ति कल्प्यतां लाघवात् न तु
कार्य्यत्वाग्रेष्यन्वयो जम्भत्वादिति क० ।

धिकाग्राहकत्वात् साक्षादुपपादककार्यान्वितज्ञाने^(१)-
शक्तिः कल्प्यते लिङादीनां शक्तेरल्पनात् अन्यलभ्यत्व-
तर्कस्याप्यभावात्^(२) वा आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात् । किञ्च
प्रवृत्तिकारणतयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपहायानु-

‘शक्तिरिति योजना, ‘साक्षादुपपादकेति असति बाधने यद्वर्त्म-
विशिष्टजनकत्वं विना अनुपपत्तिज्ञानं तद्वर्त्मावच्छिन्नकार्यताप्रति-
योगिककारणताविषयत्वेनेत्यर्थः, ‘न्यूनाधिकेति, तद्वर्त्मघटकौभूत-
यत्किञ्चिद्वर्त्मान्तभावेण तदघटकौभूतधर्मान्तभावेण कारणत्वा-
ग्राहकत्वादित्यर्थः, ‘साक्षादुपपादकेति अनुपपत्तिज्ञाने जनकतांशे
साक्षाद्विशेषणतया भासमान इत्यर्थः, ‘कार्यान्वितज्ञाने’ कार्यत्वा-
न्वितशब्दबुद्धित्वावच्छिन्ने, कार्यत्वान्वितवैशिष्ट्यविषयशब्दबुद्धित्वा-
वच्छिन्ने इति यावत्, ‘कल्प्यत इति अर्थापत्त्या विषयीक्रियत-
इत्यर्थः । नन्वनन्यलभ्यत्वज्ञानमेव बाधकमस्तीत्यत आह, ‘लिङा-
दीनामिति, ‘शक्तेरल्पनादिति बालस्य कार्यत्वे शक्तेरज्ञानादित्यर्थः,
‘अन्यलभ्यत्वतर्कस्यापौति लिङादिषमभिव्याहाररूपान्यलभ्यत्वप्रति-
सम्भानरूपस्य बाधकस्यापौत्यर्थः । कार्यत्वान्वितज्ञाने शक्ति-
कल्पने परोक्षगौरवादिति बाधकमुद्धृत्यान्वितज्ञानशक्तिकल्पनात्मकं
बाधकमाह, ‘किञ्चेति, ‘शक्तिकल्पनमिति शक्त्यभ्युपगम इत्यर्थः,

(१) साक्षादुपपादककार्यान्वितज्ञान इति क० ।

(२) अन्यलभ्यत्वतर्कस्याप्यसम्भवादिति क० ।

मादिका कार्यान्वितज्ञानशक्तिः कल्प्येतेत्यर्थः । यदा व्यवहारसाक्षादुप-

पस्थितान्वितज्ञानमात्रे शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावा-
दुपस्थित्यन्तरे च गौरवात् । अथ कार्यान्वितज्ञा-
नोपस्थितावप्यन्वितज्ञानमप्युपस्थितमिति लाघवात्
कार्यांशमपहायान्विते शक्तिर्गृह्यतामिति चेत्, न,
ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वान्नायेषु, अन्यच्च का-
र्यान्वितज्ञानं अन्यदेवान्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञान-

‘हेत्वभावादिति उपस्थितकार्यत्वान्वितज्ञानपरित्यागे हेत्वभावादि-
त्यर्थः, ‘उपस्थित्यन्तरे चेति अन्वितशब्दज्ञानस्योपस्थित्यन्तरकल्पने
चेत्यर्थः, ‘अन्विते’ अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने, वैशिष्ट्यविषयकशब्दज्ञा-
नत्वावच्छिन्न इति यावत्, ‘शक्तिरिति कारणतेत्यर्थः, ‘शक्यत्वादिति
ज्ञानस्यैव पदकार्यत्वादित्यर्थः, ‘मार्घ्येति मार्ग्येचित्यर्थः,
अवधानां शक्यत्वं एव कार्यत्वान्वितज्ञानस्योपस्थितिद्वयायां कार्य-
त्वाग्रदन्वयाग्रस्याप्युपस्थितत्वात्तत्रैव शक्तिपक्ष इति सुवचं स्यादिति
भावः^(१) । ननु ज्ञानस्य शक्यत्वेऽपि कार्यत्वान्वितज्ञानस्योपस्थिति-
द्वयायां अन्वितशब्दज्ञानस्याऽप्युपस्थितत्वात्तत्रैव शक्तिपक्ष इति
सुवचमिदं आह, ‘अन्यथेति, ‘कार्यान्वितज्ञानमिति कार्यत्वान्वि-

(१) तथाच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि विशेषण विशेष्योपस्थितिं विना ना-
तिरिक्तविशिष्टोपस्थितिर्विति भावः । अन्यथा तादृशविशिष्टविषयक-
ज्ञानोपस्थितिकाले अन्यथाप्युपस्थित्यविषयेन कथमर्थेषु शक्तिकल्पनस्य
सुवचत्वं सङ्गच्छत इति ।

भेदात् । तदुक्तमभाववादे अन्यद्भूतलज्ञानमन्यच्च
घटवद्भूतलज्ञानमिति अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तच्च शक्ति-
ग्रह इति गौरवमेव । लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यलभ्यं
गुरु न तथेति चेत्, न, युगपदुपस्थितौ तथात्वात् । न
च तस्याप्यनुपस्थितिः, पुरुषविशेषदोषात्, सर्वैरेवा-

तत्त्वविशिष्टशब्दज्ञानमित्यर्थः, 'अन्वितज्ञानमिति अन्वितत्वविशिष्ट-
शब्दज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'विषयभेदेनेति विशेषणभेदेनेत्यर्थः,
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति भावः । 'घटवद्भूतलज्ञानमिति घट-
प्रकारकत्वविशिष्टभूतलज्ञानमित्यर्थः । 'अन्वितज्ञानमिति अन्वित-
शब्दज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः । अन्यलभ्यत्वप्रतिसम्भान-गौरवज्ञानयो-
र्बाधकत्वमुद्धृत्य स्वरूपसतोक्तयोर्बाधकत्वमाशङ्क्य निराकरोति, 'लघू-
नोति वस्तुगत्या लघूनि धर्मे इत्यर्थः, 'शक्ये' शक्यतावच्छेदके, का-
र्यतावच्छेदक इति यावत्, 'अन्यलभ्यमिति, वस्तुगत्येत्यादि, 'युग-
पदुपस्थिताविति कार्य्य कारणग्रहप्राक्काले वास्तविकलघु-गुरुधर्म-
द्वयोर्युगपदुपस्थितिसत्त्व एवेत्यर्थः, 'तथात्वादिति वास्तविकलघु-
धर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे सम्भवति गुरोरतथात्वादित्यर्थः, यथा-
श्रुते पौनरुक्त्यापत्तेः । 'तस्यापीति अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्यापी-
त्यर्थः, 'अनुपस्थितिः' कार्य्य-कारणभावग्रहप्राक्कालेऽनुपस्थितिः ।

रूपहेतुभावादित्यर्थः, 'दोषादिति, 'न चेति सम्बन्धः, तच्च हेतुमाह, 'सर्वै-
रिति, 'सर्वपदानामिति । नन्वेवं कार्य्यान्वितशक्तौ कार्य्यान्वितत्वेनैव पदा-
र्थोपस्थितिपक्षे सिद्धार्थेऽपि विशेषणोभूतकार्य्यमादाय कार्य्यत्वविशिष्टयो-

व्युत्पत्तौ तथानवगमात् । तथापि न कार्यान्विते
शक्तिः कार्यवाचिसिद्धिर्नदीनां व्यभिचारादिति चेत्,
न, सर्वपदानां कार्यत्वविशिष्टधीजनकत्वात् । तच्च
कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वितस्वार्थकार्यप्रति-
पादकतया वेति । एवञ्च कार्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्या-

‘पुरुषविशेषदोषादिति पुरुषदोषविशेषव्यक्तेरित्यर्थः, तथाच कस्यचि-
दुपस्थितिरस्येवेति भावः । पुरुषसामान्यस्यैव तदुपस्थितिर्नास्तीति
समाधत्ते, ‘सर्वैरिति, ‘आद्यव्युत्पत्तौ’ आद्यव्युत्पत्तिकाले । कार्या-
न्वितस्वार्थबोधशक्तिभ्रमेण शङ्कते, ‘तथापीति, पदमात्रस्येति शेषः,
‘कार्यान्विते शक्तिरिति कार्यान्वितस्वार्थबोधशक्तिरित्यर्थः । ‘व्यभि-
चारादिति, कार्यान्वयासम्भवेन तेषां कार्यान्वितस्वार्थबोधा-
जनकत्वादिति भावः । भ्रमं निराकरोति, ‘सर्वपदानामिति, ‘का-
र्यत्वविशिष्टधीजनकत्वादिति कार्यत्ववैशिष्ट्यविषयकशब्दधीजनक-
त्वादित्यर्थः । ‘तच्च’ तादृशशब्दधीजनकतच्च, ‘कार्यान्वितेति इतर-
पदार्थोपस्थापितकार्यत्वान्वितेत्यर्थः । ‘स्वार्थकार्येति स्वोपस्थापित-
कार्यत्वविशिष्टकार्यप्रतिपादकतया चेत्यर्थः, ‘इतरान्वितेति स्व-
रूपकथनं । ननु पदमात्रस्यैव कार्यत्वान्वितशब्दज्ञाने शक्तौ निरा-
काङ्क्षेऽपि कुतो न तादृशबोध इत्यत आह, ‘एवमेति, ‘व्यभि-

जनकत्वमस्तु । न च कार्यवाचिसिद्धादिपदभावात् न तद्वैरिति वाच्यं ।
कार्यत्वोपस्थित्यर्थं हि तदपेक्षा सा च सिद्धार्थादेव अत्र तथापि च तदपे-
क्षाया कार्यस्थाप्याहारेण सत्त्वयया बोधस्थितौ तद्विशिष्टधीर्न स्यात् स्वी-

मनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वं । तथा-
चोपजीव्यप्रथमभाविकार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन वि-
ध्यश्रुतावपि कार्याध्याहारः, क्वचिन्नक्षणा क्वचिद-
संसर्गाग्रह इति सिद्ध्यर्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकाल-
मन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां, प्राचीनकार्यान्वित-
ज्ञानं बाध्यतामित्यप्यत एव निरस्तं । पूर्वकल्पनातः

चारादिति अन्वयव्यभिचारादित्यर्थः, 'उपाधित्वमिति कारणीभूत-
ज्ञानविषयत्वरूपं प्रयोजकत्वमित्यर्थः । 'उपजीव्येति क्रिया-कारकप-
दानां विशेषतस्तत्तदर्थज्ञानशक्तिपक्षोपजीव्येत्यर्थः । अस्योपजीव्यत्व एव
मानाभाव इति सिद्धान्ते स्वयमेव वक्ष्यते इत्यदोषः । 'प्रथमभावौति
प्रथमोत्पत्तेत्यर्थः, 'लक्षणा' कार्यं लक्षणा, 'असंसर्गेति चा पदार्थो-
पस्थितिसदसंसर्गाग्रह इत्यर्थः, 'सिद्ध्यर्थ इति सिद्ध्यर्थवाक्यस्यान्वय-
प्रतीतिजनकतादर्शनादित्यर्थः, 'अन्वितमात्र इति अन्वितशब्दज्ञान-
मात्र इत्यर्थः, 'कार्यान्वितज्ञानं' कार्यत्वात्त्वितशब्दत्वावच्छिन्नज्ञाने
शक्तिज्ञान, 'बाध्यतामिति अप्रमात्वेन कल्प्यतामित्यर्थः । 'उत्तरका-

ल्लतद्वागुपदमेव तथा । किञ्च कार्याभाव इत्यादिशब्दोऽपि तन्मते प्रमाणं
स्यात्, अत्राहुः, प्रवृत्तिहेतुज्ञान एव व्युत्पत्तिग्रहादुपादृशकार्यत्वोपस्थित्या
तथा निर्वहति तादृशस्य प्रयोजकत्वं प्रवृत्ते तु न तथा । यद्वा ध्ययमपि
दोषस्तन्मते बोध्य इति, 'उपाधित्वमिति प्रयोजकत्वमित्यर्थः, यत्र न तथा
तात्पर्यग्रहस्तत्रासंसर्गाग्रह इत्याह, 'क्वचिदिति । ननु पूर्वमपि भ्रमज्ञान-
मन्यथासिद्धत्वेनोत्तरेण बाध्यत एवेत्यत्रापि तथा स्यादित्यत्र आह, 'अगन्य-
येति, 'उपजीव्येति, कार्यान्वितव्युत्पत्तिमुपजीव्य सिद्ध्यर्थेऽन्वयप्रतीतिरिति

कल्पनान्तरप्रसङ्गात् उत्तरकालभाविसिद्ध्यर्थप्रयोगस्य
लक्षणादिभिरप्युपपत्तेः अनन्यथासिद्धत्वाभावेन प्रा-
चीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजीव्यव्याघाताच्च । अथ
सिद्ध्यर्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैव-
पुत्रजन्मा बालस्तादृशेनैव वार्ताहारेण समं चैव-
समीपं गतश्चैव पुत्रस्ते जात इति वार्ताहारवाक्यं
शृण्वन् चैवस्य मुखप्रसादं गृह्णन् श्रोतुर्द्वयमनुमि-
नोति, इषाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति, उप-

सभावौत्यादि 'अबाधकत्वादित्यन्तमेको धन्यः । 'सिद्ध्यर्थप्रयोगश्चेति
सिद्ध्यर्थकवाक्यजन्यशब्दबोधोक्त्यर्थः, 'लक्षणादिभिरिति कार्येण
लक्षणादिभिरित्यर्थः, 'अनन्यथेति शब्दज्ञानत्वावच्छिन्नगत्तयभावं
विनाऽनुपपन्नत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अबाधकत्वादिति अप्रामाण्याज्ञापक-
त्वादित्यर्थः, 'उपजीव्यव्याघाताच्चेति प्राचीनज्ञानबाधोपजीव्यस्य
सिद्ध्यर्थेऽप्युपपत्तीतिदर्शनस्यासिद्धेरेत्यर्थः, यथाश्रुते कार्यान्वित-
व्युत्पत्तेः सिद्ध्यर्थान्वयप्रतीतिदर्शनानुपजीव्यतया असिद्धत्वापत्तेः ।
'सिद्ध्यर्थेऽप्येति कार्यत्वाविषयकज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'व्युत्पत्तिरिति
प्रथमजनकतायह इत्यर्थः, तथाच प्रमात्वानुरोधादर्थतः शब्दत्वाव-
च्छिन्न एव पदानां शक्तिरभ्युपेयेति भावः । 'तादृशेनैव' उपलब्धचैव-

तन्मूर्जिकान्वितशक्तिकल्पना न बाधत इत्यर्थः । 'अथेति, तथाच कार्या-
न्वितशक्तेर्नोपजीव्यत्वमिति न तद्व्याघातो न वा कल्पान्तरप्रसङ्ग इति भावः ।
'अलक्षणादिति, यमिचारादिति भावः । ननु परिशेषाद्बोध्यमत आह,

स्थितत्वादुपपादकत्वादान्योपस्थितौ गौरवाच्च तच्च वा-
क्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत्, न,
हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्म-
ज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य
परिशेषयितुमशक्यत्वाच्च । अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभि-
चारिवृद्धिश्चाद्यादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञाना-
नुमानेमिति चेत्, तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्

पुत्रजन्मैव, 'उपस्थितत्वादिति पुत्रजनन एव उपस्थितत्वादित्यर्थः,
'उपपादकत्वादिति पुत्रजन्मज्ञानस्य हर्षोपपादकत्वादित्यर्थः, 'तच्च'
तस्मिन् कार्यत्वाविषयकपुत्रजन्मज्ञाने, तत् इत्यादिः । 'लाघवादिति,
कारणान्तरकल्पने गौरवादिति भावः । 'हर्षहेतूनामित्यशक्यत्वा-
दित्यन्तमेको अन्यः, 'हर्षेण लिङ्गेनेति, व्यभिचारादिति भावः ।
ननु प्रियान्तरज्ञानाभावकालीनो हर्षो लिङ्गं स्यादित्यत आह,
'प्रियेति, 'परिशेषयितुं' निरसितुं, तदभाववत्त्वेन निश्चेतुमिति
थावत्, तथाच विशिष्टहेतोरज्ञानलक्षणासिद्धिरिति भावः । इदञ्च
समाधिषौक्यादुक्तं । वस्तुतस्तु पुत्रजन्यज्ञानानुमानेऽपि तस्य कार्य-
त्वाविषयकत्वे मानाभावः, कुचचित्पदे लक्षणादिना तत्र कार्यत्व-
विषयकत्वस्यासम्भवादिति ध्येयं । 'वृद्धिश्चाद्यादौति वृद्धिश्चाद्-

'प्रियान्तरेति, 'परिशेषयितुमिति निरसितुमित्यर्थः । यदा प्रियान्तरज्ञानस्य
सम्भवेन पुत्रजन्मज्ञानस्य परिशेषयितुमिति पूरयित्वा व्याख्येयं । अन्य-

क्रियाकर्तव्यपरमेवेति कार्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य
प्रथमतो गृह्यते उत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति
न व्युत्पत्तिः कार्यं जहाति, यच्चापीह सहकारतरौ
मधुरं पिको रौतौति प्रसिद्धार्थपदसमानाधिकरण्यादि-
भिर्युत्पत्तिस्तत्रापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्विका का-
र्यान्वित एव युक्ता पिकपदशक्तिः, पूर्वं नावृतेति
चेत्, न, तत्र पिकमानयेत्यादौ कस्यचित् कार्यान्वित-

विशेषादित्यर्थः, 'तर्हीति यदि सुषस्ते जात इति वाक्यश्रवणान्तरं
वृद्धिग्राह्यादिक्रियादर्शनं तदेत्यर्थः। ननु प्रसिद्धार्थकपदसमानाधि-
करणगृहीतस्मारकशक्तिकपिकादिपदस्य कार्यत्वाविषयकशब्दबो-
धजनकत्वात् पदमात्रस्य कार्यत्वात् न्वितज्ञाने शक्तिरित्यत आह,
'यच्चापीति, पिकादिपद इति शेषः। सहकारतरस्य आद्यवृत्तः,
'पिको रौतौति, अत्रापि पिकपदवाच्ये लक्षणेति, 'प्रसिद्धार्थ-
पदेति तादृशप्रसिद्धार्थकबोधस्य विलक्षणमधूरवकलं-पिकपद-
वाच्यत्वसमानाधिकरण्यज्ञानादिभिरित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिरिति उप-
मानविधया कौकिलत्वादिविशिष्टस्मारिकायाः शक्तेर्धौ रित्यर्थः।

त्रापि सिद्धार्थे व्युत्पत्तिमाशङ्क्य निराकरोति, 'यच्चापीति। यद्यपि 'उपा-
यान्तरस्येति प्रागुक्तं तथापि अधिकवचनाय पुनराशङ्कितमिति ध्येयं।
यद्यपि पिकपदशक्त्यवधारणेऽपि सहकारादिपदव्युत्पत्तिपूर्वकतयापि तथा
यूज्यते तथापि अभ्युपगमरौत्या समाधत्ते, 'यच्चापीति, 'कस्यचिदिति प्रयो-

एव व्युत्पत्तेः, उपजीव्यजातीयतया च तस्या बलवत्त्वं ।
किञ्चेदमपि कार्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामा-

‘तत्रापीति, सा शक्तिधौरिति शेषः, ‘व्युत्पत्तिपूर्विकेति पिक-
पदनिष्ठकार्यत्वान्वितपिकानुभावकशक्तिग्रहपूर्विकेत्यर्थः, ‘कार्यान्वित-
एवेति अध्याहारादिना कार्यत्वान्वितपिकानुभवमेव जनयतीत्यर्थः,
अन्यथा प्राथमिकपिकपदवाच्यनिष्ठकार्यत्वान्वितानुभवजनकशक्ति-
ग्रहस्याप्रमात्वापत्तेरिति भावः । न च प्रसिद्धार्थपदजन्यसामानाधि-
करण्यज्ञानस्योपमानविधया शक्तिग्राहकत्वे “शक्तिग्रहं व्याकरणोप-
मान-कोषाप्तवाक्याद्वावधारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विदुतेर्बुद्धन्ति सा-
न्निध्यतः सिद्धपदस्य दृढाः” ॥ इत्यत्र शक्तिग्राहकस्य साध्ये प्रसिद्ध-
पदसामानाधिकरण्यस्य पृथक्पाठानुपपत्तिरिति वाच्यं । उपमान-
पदस्य सादृश्यकरणकोपमानपरतया गो-वृषन्यायेन विभागात् ।
ननु पिकपदस्य स्मारकशक्तिग्रहपूर्वं घटादिपदस्य कार्यान्वित-
घटाद्यनुभाविकायाः शक्तिर्ग्रहेऽपि पिकपदस्य कार्यत्वान्वितशक्तिर्भ-
ग्वहीतेत्यपि शङ्कते, ‘पिकपदेति, ‘शक्तिः’ कार्यत्वान्वितपिकानु-
भावकशक्तिः, ‘तत्र’ पिकादिपदे, ‘कश्चित्’ पुरुषान्तरस्य, ‘का-
र्यान्वित एवेति कार्यत्वान्वितपिकानुभव एवेत्यर्थः, ‘व्युत्पत्तेः’ प्रथमं
शक्तिग्रहात्, ‘उपजीव्यजातीयतयेति उपजीव्यताश्रयतयेत्यर्थः, प्रा-
थमिकत्वादेवोपजीव्यत्वं, ‘बलवत्त्वं’ प्रामाण्यं । तथापि पुरुषस्य प्रथमं
कार्यत्वान्वितानुभावकशक्तिग्रहः सम्भवतीत्याह, ‘किञ्चेति, ‘इदं’

क्षुत्तित्यर्थः, एवमप्युपजीव्यकार्यान्वितव्युत्पत्तिजातीयतया इदानीन्तन्यपि
पिकपदस्य कार्यान्वितशक्तिरेव बलवतीत्याह, ‘उपजीव्येति, ‘इदमिति

न्यतोऽवगतं स्वार्थविशेषः परं नाधिगतः स इदानीं
सुहृदुपदेशादिभिरवगम्यते । अतः सिद्धं प्रवृत्तिपराणां
शब्दानां प्रवर्तकज्ञानजनकत्वं, तच्च कश्चित् साक्षात्
कार्यान्वयात् कश्चित् परम्परया कार्यान्वयात् अत-
एव विधिगोपीभूतार्थवादानां स्वर्गादिपदशक्तिग्राह-

पिकपदं, 'सुहृदुपदेशादिभिरिति पिकः कोकिल इत्याप्तवाक्या-
दिभिरित्यर्थः । उपसंहरति, 'अतः सिद्धमिति, घटमानयेत्यादा-
विति शेषः, 'शब्दानामिति नाम-कारक-विभक्ति-धालाख्यातादि-
पदानां ध्वन्येवमित्यर्थः, 'प्रवर्तकेति कार्यत्वान्वितस्वार्थज्ञानत्वा-
च्छिन्नजनकत्वमित्यर्थः, 'तच्च' तच्च तादृगज्ञानजनकत्वञ्च, 'कश्चित्'
आख्यातपदे, 'साक्षात्कार्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः साक्षात्का-
र्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'कश्चिदिति नामादिपद-
इत्यर्थः, 'परम्परया कार्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः परम्परया
कार्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः । 'अत एवेति यत एव
कार्यत्वान्वितस्वार्थबोधपदेन साक्षात् परम्परया स्वार्थविषयितानिरू-
पितकार्यत्ववैशिष्ट्यविषयिताग्राहिवोधोविवक्षितः अत एवेत्यर्थः, 'वि-
धिगोपीभूतेति "आत्मा साक्षात्कर्तव्य इत्यादिविधिगोपीभूतानां
“न स पुनरावर्तत इत्याद्यर्थवादानामित्यर्थः, 'स्वर्गादिपदेति, स्वर्ग-

पिकपदमित्यर्थः । प्रथममृद्धोक्तसामान्यशक्त्यनुरोधादप्ये न कार्याशक्त्याग-
्रह्ययुक्तं प्रथमं वाक्यसामान्य-कार्यान्वितज्ञानसामान्ययोर्हेतु-हेतुमङ्गावाप्तये

काणाञ्च प्रवृत्तिपरत्वेन परम्परया कार्यान्वयात् कार्या-
न्वितस्वार्थबोधकत्वमिति । यच्च पुराण-भारतादि-
पाठे फलश्रुतिरस्ति तच्चार्यवादकल्पितविधिग्रेषीभूत-
त्वेन प्रवृत्तिपरत्वमेव तेषामतिपरम्परया कार्यान्व-
यात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं, स्वरूपाख्यानपराणान्तु
काव्य-नाटकादीनां पदार्थासंसर्गग्रहेण संसर्गव्यव-
हारो न संसर्गग्रह इति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे कार्यान्वितशक्तिवादपूर्वपक्षः ।

कामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिग्रेषीभूतानामित्यादिः, 'परम्परया
कार्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः कार्यत्वविषयितानिरूपकत्वा-
दित्यर्थः, 'अर्थवादकल्पितविधीति भारतादिनाम पठेदिति विधी-
त्यर्थः, 'अतिपरम्परया कार्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः पर-
म्परया कार्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'स्वरूपाख्यामेति
प्रवृत्त्यपराणामित्यर्थः, 'पदार्थेति स्मारितपदार्थेत्यर्थः ।

इति श्रीमयुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये कार्यान्वितशक्तिवादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

अथ कार्यान्वितशक्तिवादसिद्धान्तः ।

अचोच्यते, घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयो-
ज्यस्य घटानयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्यताज्ञान-
मनुमितं बाधेन न तु कार्यान्वितज्ञानं, प्रवृत्तिविशेषे
तस्याहेतुत्वाद्घटादिपदशक्तिग्रहे तस्यानुपयोगाच्च ।
तच्च तज्ज्ञानविशेषे घटमानयेतिवाक्यविशेषस्याना-
कलितपदविभागस्य हेतुत्वमवधार्यं घटपद-द्विती-
या-धातु-विधिप्रत्ययानां प्रत्येकमवापोदापद्वारेण घट-

अथ कार्यान्वितशक्तिवादसिद्धान्तरहस्यम् ।

‘घटानयनकार्यताज्ञानमिति घटकर्मकानयनविशेष्यकार्यता-
ज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, ‘न तु कार्यान्वितज्ञानमिति न कार्यत्ववै-
शिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, तस्मिन्ने अन्वितज्ञान-कार्यत्वा-
न्वितज्ञानयोरिव घटानयनकार्यज्ञान-कार्यत्वान्वितज्ञानयोर्भेदादिति
भावः । ‘प्रवृत्तिविशेष इति घटानयनगोचरप्रवृत्तावित्यर्थः, ‘घटादि-
पदशक्तिग्रह इति आवापोदापद्वारेण घटादिपदानां प्रत्येकं विशिष्य
तत्तदर्थशक्तिग्रह इत्यर्थः, ‘अनाकलितपदविभागश्चेति अनाकलितं
विशेष्यपदानां तत्तदर्थज्ञानजनकत्वं यच्च तादृशेत्यर्थः, ‘घटपदेति
यथासङ्गेन घटज्ञानादिष्वन्वयः, ‘आवापोदापद्वारेणेति घटज्ञाना-

कर्मत्वानयन-कार्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमवगम्य
शक्तिं कल्पयति । पश्चात् प्रवृत्तिसामान्येनानुमितका-
र्यान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यान्यलभ्यत्वेन कार्यांशम-
पहायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति, न तु प्रथमं
वाक्यमात्रस्य कार्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनं । अथ
घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्तिमा-

दिकं प्रति प्रवृत्त्यन्वय-व्यतिरेकग्रहेणेत्यर्थः, 'शक्तिं कल्पयतीति घट-
शब्दबुद्धि-कर्मत्वशब्दबुद्धिवादेः कार्यतावच्छेदकत्वं कल्पयती-
त्यर्थः । नतु तदनन्तरं प्रवृत्तिसामान्येन सामान्यतः कार्यत्वान्वित-
ज्ञानतावच्छिन्नत्वमनुमाय तत्रैव पदतावच्छेदेन शक्तिपक्षः स्यादि-
त्यत आह, 'पश्चादिति, 'अनुमितकार्यान्वितज्ञान इति अनुमितेऽपि
कार्यान्विततावच्छिन्नज्ञान इत्यर्थः, 'अन्यलभ्यत्वेनेति प्रथमं विधि-
प्रत्ययानां कार्यत्वज्ञानशक्तेर्गृहीतत्वादन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानेनेत्यर्थः,
अन्यथा घटाद्यन्तर्भावेणापि पदमात्रस्य शक्तिपक्षः स्यादिति भावः ।
'कार्यान्वितज्ञानमात्र इति, कार्यत्वान्वितज्ञानतावच्छिन्नस्योपस्थित-
त्वादिति भावः । 'प्रथममिति घटानयनकार्यताज्ञान-घटमानयेति-
वाक्ययोर्विशेषकार्य-कारणतावग्रहात् पूर्वमित्यर्थः, 'क्रियात्वेति चे-

प्रथमं सामान्यशक्तेरग्रहादित्याह, 'घटमिति, 'कार्यांशमिति, प्रथमं वि-
धिप्रत्ययानां शक्तिग्रहादन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानस्य सुकरत्वादन्यथा घटाद्यन्त-
र्भावेणापि सर्वत्र शक्तिपक्षः स्यादिति भावः । 'क्रियात्वेति, यद्यपि तन्मते
क्रियात्वं प्रवृत्तिं व्यभिचरत्येव तथापि अन्यकृतिजन्यक्रियामात्रे विशेषोऽस्ती-

वानुमानं तेन च कार्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्य-
मात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदुत्तरं
विशेषयोः कार्य-कारणभावधीरिति चेत्, न, प्रथमं
प्रवृत्तिमात्र-कार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं वास्तव्य-
क्रमशोभवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तियदस्य
तेन विनापि सम्भवात् । न च तदनुमानसामग्री
तदाहतेति वाच्यं । तदा व्याख्यादिस्मृतौ मानाभावात् ।

ष्टावेत्यर्थः, अतस्तस्मिन् ईश्वरानुमीकारात् क्रियामात्रस्य कृतिजन्य-
त्वाभावेऽपि न व्यभिचारः । 'कार्यान्वितज्ञानमिति कार्यत्वान्वित-
ज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'शक्तिं कल्पयतीति कार्यत्वान्वितशब्दज्ञा-
नत्वं कार्यत्वावच्छेदकं कल्पयतीत्यर्थः, 'विशेषयोः' घटानयनकार्यता-
ज्ञान-घटमानघेतिवाक्ययोः, 'क्रमश इति पौर्वापर्येणेत्यर्थः । ननु
घटादिपदानां विविध्य तत्तदर्थज्ञानशक्तियहानुपपत्तिरेव मानमि-
त्यत आह, 'घटादौति, 'शक्तियदस्य' विविध्य तत्तदर्थज्ञाने शक्तिपद-
सौवेत्यर्थः । 'न च तदनुमानेति, तथाच सामर्थ्येव मानमिति भावः ।

व्यभिचार इत्येके । व्यभिचारापतिसन्धानदशायामनुमानाविरोध इत्यन्ये ।
'घटादौति, तथाच तदन्यथानुपपत्तिर्न तत्र मानमिति भावः । एतच्च पर-
रौत्या परस्मै दूषणमसम्भवे कार्यान्वितज्ञानोपस्थितत्वावच्छिन्नज्ञानत्ववत् घटा-
नयनकार्यताज्ञानोपस्थितौ कार्यताज्ञानोपस्थितिधौत्यात् तदुपस्थितत्वापि
सामान्यतो हेतुत्वापह्नौ सामान्यशक्तियद इत्यत्र वा तात्पर्यं । अतएव

सामान्ययोः कार्य-कारणभावग्रहे विशेषयोस्तथात्व-
ग्रहे हेतुरिति चेत्, न, विशेषयोरन्वय-व्यतिरेकाभ्या-
मेव तद्ग्रहात् । यथा धूम-वह्निविशेषयोः कार्य-कार-
णभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि हेतु-हेतुमद्भावो भासते
अन्यथा न सकृद्दर्शनगम्या व्याप्तिः स्यात् तथाचापि
विशेषयोः कार्य-कारणभाववित्तिवेद्य एव सामान्य-
योस्तथाभाव इति चेत्, न, प्रत्यक्षेण विशेषग्रहे
योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते प्रकृते च कार्यविशे-

शङ्कते, 'सामान्ययोरिति । न च तावता सामान्यकार्य-कारणभावपरि-
ग्रहस्यावश्यकत्वेऽपि कार्यत्वान्वितज्ञानत्वेन पदत्वेन कार्य-कारणभावे
मानाभावः अन्वितज्ञानत्वेन पदज्ञानत्वेनैव सामान्यकार्य-कारण-
भावसम्भवादिति वाच्यं । अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्यानुपस्थितत्वात्का-
र्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वेनैवानुमानसम्भवादित्य-
भिमानः । ननु हेतुतया तस्योपस्थितिर्मास्तु समानवित्तिवेद्यतया तु
नियतोपस्थितिः स्यादेवेत्याशङ्कते, 'यथेति, स्वमतेनाह, 'अन्यथेति,
'व्याप्तिः' कारणताविशेषः घटानयनकार्यताज्ञानरूपः, 'न सामा-

सामान्यहेतुत्वग्रहमेव शङ्कते, 'सामान्ययोरिति, विशेषहेतुत्वग्रह एव प्रा-
चमिक इति नैपरौत्यमित्याह, 'विशेषयोरिति । शङ्कते, 'यथेति, स्वमत-
दार्ढ्येनाह, 'अन्यथेति, यद्यपि कार्य-कारणभाव एव न व्याप्तिर्दण्ड-घटयो-
स्तत्त्वत्वेऽपि तदसत्त्वात् उपाध्यभावस्य तन्मते व्याप्तित्वाच्च, तथापि मत-

पेण कारणविशेषानुमितौ न सामान्यमिति न युग-
पदुपस्थितिः । अथ विशेषयोः कार्य-कारणभावात्
सामान्ययोरपि तथात्वमनुमाययतीति चेत्, तर्हि
विशेषयोः कार्य-कारणभावावगमः प्राथमिक इति
तन्मूलकः प्रथमं पदविशेषे शक्तिग्रह एव स्यात् निष्प्र-
योजनकत्वेनान्तरानुमितौ मानाभावात् यद्योक्तं प्रवृत्ति-
कारणतयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपहायान्वितज्ञानं
कल्पयित्वा तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तं उभयथा गौरवा-

न्यमिति न कार्यान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'न युगपदुप-
स्थितिरिति कार्यान्वितज्ञानस्य-घटानयनकार्यताज्ञानरूपयोः
सामान्य-विशेषधर्मयोर्न युगपदुपस्थितिः, प्रवृत्तिप्रामाण्येन तदनु-
माने मानाभावादित्यर्थः, तथाच यत्र सामान्य-विशेषधर्मयोर्युगप-
दुपस्थितिस्तत्रैव विशेषकार्य-कारणभावग्रहस्तु सामान्यकार्यकारण-
भावविषयतामियम इति भावः । 'पदविशेष इति घटादिपदानां
प्रत्येकं घटादिज्ञानेषु शक्तिग्रह इत्यर्थः । 'उभययेति उपस्थितपरि-

विशेषेणेदमुक्तमित्याहुः । 'विशेषग्रहे' कार्यं कारणभावग्रहे, 'सामान्यमपि'
सामान्यकार्य-कारणभावोऽप्युक्त्यर्थः, एतदपि क्वचित्त्वाभिप्रायं, 'कार्यविशे-
षेति, कारणत्वेनेति शेषः, 'युगपदुपस्थिति', विशेष-सामान्यकार्य-
कारणभावयोरिति शेषः । यद्वा प्रत्यक्षेण सामान्योपस्थितौ सामान्यकार्य-
कारणभावग्रहा प्रवृत्ते च तदनुपस्थितौ न तच्छङ्कापीति यद्याश्रुतमेव
योज्यं । 'निष्प्रयोजनकत्वेनेति, व्याख्यादिस्तुतिविरहादिति भावः । प्रथमं

दिति, तन्न, कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वस्य सत्त्वात्
तद्विशेषत्वात् तस्य अतस्तत्रैव शक्तिग्रहो न कार्यत्वां-
शेऽपि । अतएव घटवद्भूतलज्ञाने भूतलज्ञानत्वमपीति
तद्विन्नं तज्ज्ञानमभावव्यवहारे कारणं त्वयापि स्वी-
कृतं । अस्येवं किन्तु तदुपस्थितावप्यन्वितज्ञानत्वं न
विषय इति तस्यैवोपस्थित्यन्तरं कल्प्यमिति चेत्, न,
कार्यान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानं विशेष्यमिति तदुप-
स्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसामग्रीतो-

त्यागे अनुपस्थितकल्पनायाच्चेत्यर्थः, 'कार्यान्वितज्ञान इति विशिष्ट-
ज्ञानतिरिक्तत्वादिति भावः । 'तत्रैव' तदवच्छिन्न एव, लाघवादिति
भावः । 'कार्यत्वांशेऽपीति कार्यत्वांशान्तर्भावेणापीत्यर्थः, 'तज्ज्ञानं'
भूतलज्ञानं । कार्यत्वान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानस्य सत्त्वेऽपि नान्वित-
ज्ञानत्वरूपेण तदुपस्थितमपि तु कार्यत्वावच्छिन्नज्ञानत्वेनैव तदुप-
स्थितमित्याशङ्कते, 'अस्तौति, 'तदुपस्थितावपि' कार्यत्वान्वितज्ञा-
नत्वेनोपस्थितावपि, 'तस्य' अन्वितज्ञानत्वस्य, 'कार्यान्वितज्ञाने'
कार्यत्वान्वितज्ञानत्वे, 'अन्वितज्ञानं' अन्वितज्ञानत्वं, इदञ्च समाधि-
सौकर्यादुक्तं । वस्तुतस्तु तन्त्रयेऽप्युपस्थितं कार्यान्वितज्ञानत्वं न

सामान्यस्योपस्थितिमभ्युपेत्य कार्यत्वांशे गौरवान्न शक्तिग्रह इत्याह,
'कार्यान्वितज्ञान इति, 'अतएवेति, 'विशिष्टेति, अन्यथा विशेषशस्याप्य-
विषयतया विशिष्टबुद्धिर्निर्विमया स्यात् विशिष्टस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमः

विषेयभानावश्यभावात् अन्यथा अन्यजातिज्ञानं
अन्यच्च जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय
जातिज्ञानं क्वापि नोपस्थितमिति न तव जातिरेव
पदार्थः स्यात् जातेः केवलोपस्थितौ च व्यक्तिमान-
संवित्संवेद्यत्वं न स्यात् । अथ जातिविशिष्टज्ञानो-

पदजन्यतावच्छेदकं प्रत्यक्षादिना तादृशज्ञाने व्यभिचारात् किन्तु
कार्यत्वान्वितशब्दत्वमेव, तच्च प्रवृत्तिहेतुकानुमानान्नोपस्थितमिति
मायमनुयोग इत्येव तत्त्वं । 'जातिज्ञानमिति जातिप्रकारकज्ञान-
मित्यर्थः, 'जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारक-
ज्ञानत्वमित्यर्थः, 'व्यक्तिज्ञानं' व्यक्तिविशेष्यकज्ञानत्वं, 'जातिज्ञानं'
जातिप्रकारकज्ञानत्वं, 'जातिरेवेति जातिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्न-
एव पदानां शक्तिग्रह इति न स्यादित्यर्थः, जातिप्रकारकज्ञान-
त्वस्यानुपस्थितत्वादिति भावः^(१) । ननु केवलजातिविषयकज्ञान
एव जातिज्ञानत्वमुपस्थितमिति तदेव लाघवाच्छक्यतावच्छेदकमि-
त्यत आह, 'जातेरिति । 'जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेरिति व्यक्ति-

(१) तन्मते जातिविशिष्टज्ञानं विना केवलजातिज्ञानभावात् विशिष्टोप-
स्थितौ च न जातिज्ञानोपस्थितिरक्तयुगाया स्वीक्रियते कथं तच्च शक्ति-
ग्रह इति भावः ।

दिति भावः । अग्नितान्तरमप्याह, 'अन्यथेति, अस्तु तदुपस्थितिस्तथापि
न यौगपद्येनेति न लाघवात्कार इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति,

पस्थितेर्व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौरवाद्ब्यक्तेरन्यलभ्य-
त्वाच्च जातिविशिष्टज्ञानत्वं न शक्यतावच्छेदकं किन्तु
जातिज्ञानत्वं साधवादिति मतं तर्हि तुल्यं । न च
युगपदुपस्थितौ साधवावतारो न चात्र युगपदुपस्थिति-
रिति वाच्यं । विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वानिय-
मात् । किञ्च ममेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं
प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेनानुमितमतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात्
साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः । न त्विदं का-
र्यमिति ज्ञाने, तस्य साक्षादुपपादकोपपादकत्वात् ।

विशेष्यकजातिप्रकारकज्ञानत्वेनोपस्थितेरित्यर्थः, 'व्यक्तिज्ञानेति व्यक्ति-
विशेष्यकविषयत्वेऽपीत्यर्थः, विशेष्यविधया जातिप्रकारकज्ञानत्ववि-
शेष्यकतयेति शेषः । नन्वसु तदुपस्थितिरुपापि न यौगपद्येनेति
कथं साधवावतार इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति । 'साक्षादु-
पपादकमिति प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः, 'अत इति
स्वकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिजनकत्वादित्यर्थः, 'तचेति तच्चैवेत्यर्थः,
'साक्षादिति, तत्र नय इत्यादिः, तदनये प्रवृत्तिकारणतावच्छेदका-
वच्छिन्नमात्रनिष्ठशक्तिविषयकत्वादित्यर्थः, 'कल्पनायाः' प्रवृत्त्यन्यथा-
नुपपत्त्या कार्यताज्ञाननिष्ठशक्तिकल्पनायाः, तथाच मदंशान्तर्भा-

'विशिष्टेति, तथाच विशिष्ट-विशेष्ययोर्युगपदुपस्थितिरेवेत्यर्थः । यदि
प्रवृत्तिसाक्षादुपपादकत्वेन तत्र शक्तिकल्पना तत्राह, 'किञ्चेति, तथापि
मदंशोऽपि शक्यः स्यादन्यलभ्यत्वं गौरवञ्च तुल्यमिति भावः । परम्परा-

अथेदं कार्यमितिज्ञाने शक्त्यैव परम्परयानुमानंद्वारा
ममेदं कार्यमिति ज्ञानसम्भवात् अन्यसम्भवेन न
शक्तिकल्पना, तर्हि इतरान्वितज्ञानशक्त्यैव कार्यवा-
चकपदसमभिव्याहारेणैव कार्यान्वितज्ञानसम्भवात्
अन्यसम्भवेन न तच्च शक्तिकल्पनमिति तुल्यं ।

नन्विदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्तकं कर्त्त-
व्यताप्रयोजकयावदेकविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धानं
सहकारि तेन नातिप्रसङ्गः । न च सहकारिविलम्बेन

वेषापि शक्तिः स्यादिति भावः । 'साक्षादुपपादकोपपादकेति
प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य मत्फलविषयताज्ञानस्य विशेषे-
षणज्ञानादिविधोपपादकत्वादित्यर्थः, 'शक्त्यैवेति शक्त्यभ्युपगमेने-
वेत्यर्थः, 'परम्परयेत्यस्य विवरणं 'अनुमानदारेति, 'अन्यसम्भवेनेति,
गौरवेण चेत्यपि बोध्यं, एवमप्येपि ।

तत्र सदर्शे विध्युक्तमनौमदमाह, 'नन्विदमिति, 'इदं' पाका-
दिकं, 'साक्षादेव प्रवर्तकमिति प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्न-
मेवेत्यर्थः, पाकत्वादधिर्नितावच्छेदककार्यताज्ञानत्वेनैव प्रवर्तक-
त्वादिति भावः । नन्वेवं पाकादौ स्वकृत्यसाध्यताज्ञानदशाधामपि
प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'कर्त्तव्यतेति, 'यावदेकेति सकलेत्यर्थः,

मेवाह, 'अनुमानदारेतीति प्रकाशः ।

ननौमदतेनाशङ्कते, 'नन्विदं, 'कर्त्तव्यतेति, तदुक्तं चोदनकामस्य तद्यु-
क्ताद्युपकरणवत् इत्यादि । 'यावदेकेति लोकोक्त्या सकलेत्यर्थः, तेन नैक-

कार्यानुत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्तत इति चेत्, न, लाघवेन ममेदं कार्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः, यथा च भविष्यद्विषया कार्यतानुमितिस्तथोक्तमधस्तात् । अपि च यादृशस्य पुरुषस्याविगीतकृतिसाध्यमिदं तादृशोऽहमिति धीर्न प्रवृत्तिहेतुः कृतक्रियमाणविषय-ककृतिसाध्यताज्ञानस्य सिद्धविषयस्यासिद्धविषयेच्छा-

तथाच पुरुषान्तरौपपाककृतिसाध्यताप्रयोजकत्वेनावधृतं सत् यत् प्रवर्तमानपुरुषविशेषणं तादृशसकलविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धान-मित्यर्थः, तच्च विशेषणं ओदनकामना-तत्साधनताज्ञान-तण्डुला-द्युपकरणवत्त्वादिकं, स्वकृत्यसाध्यताज्ञानदशायाच्च न तत् स्वगतत्व-प्रतिसन्धानमिति भावः । 'साक्षात्साधनत्वं' कारणतावच्छेदकावच्छि-न्नत्वं, 'कार्यतानुमितिः' कृतिसाध्यतानुमितिः, 'यादृशस्येति ओद-नकामादिमत इत्यर्थः, 'अविगीतेति वस्तवदनिष्ठाजनकेत्यर्थः, 'इदं' पाकादिकं, 'कृत-क्रियमाणेति, परकीयपाकेति शेषः । ननु समान-प्रकारकत्वेनैव कार्य-कारणभावो न तु समानविषयत्वेनापि गौरवा-

पदानर्थक्यानन्वयादित्यर्थः, 'ममेदमिति, यद्यप्यौपसाधनत्वविषयकत्वमपि तत्र तथापि तदन्यस्य परोक्तस्य एवकारव्यवच्छेदत्वे तात्पर्यम् । नन्वेतद्-दुर्यहं नदुक्तन्तु परलतपाकादौ सुदृढमित्याशङ्क्य निरागच्छे, 'दृश्येति, स्वसमानप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वं । ननु समानविषयत्वमपि तन्नं गौरवा-दित्यत आह, 'इच्छाया इति, इदानीं कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः सिद्धे च पाकादौ तद्वाधितमित्यपि दोषो बोध्यः । श्रौतार्थिकत्वेन साक्षात्-

नुत्पादकत्वात् इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृत्या
साधयामीतीच्छायाः स्वकृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपकृति-
साध्यताधीजन्यत्वाच्च । अपि चास्तु प्रथमं कार्यान्वित-
ज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारणताबोधोक्तव शक्तिग्रहः
तथापि पद्यादावापोद्गारेण पदविशेषस्येतरान्वित-
स्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति साधवात् । न तु कार्य-
त्वांग्रेऽपि गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । न चैवं प्रथम-
प्रवृत्तस्य साक्षात्कारणताबोधस्य तन्मूलककार्यान्वित-

दित्यत आह, 'इच्छाया इति, 'कृत्या साधयामीति मल्लतिषार्थं
भवत्वित्यर्थः, प्राथमिकसामान्यकार्य-कारणभावपक्षे कार्यत्वांग्रस्य
प्रवेगेऽपि पद्यादावापोद्गारेण तत्तत्पदानीं तत्तदर्थज्ञानेषु शक्तिग्रहे
न तस्य प्रवेश इत्याह, 'अपि चास्त्विति, साक्षात्कारणतेति कार्यत्वा-
न्वितज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताबोधादित्यर्थः, 'तत्र'
कार्यत्वान्वितज्ञाने, 'शक्तिग्रहः' अवच्छेदकताग्रहः, 'इतरान्वितेति
अन्विततत्तदर्थज्ञानत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । 'न त्विति सामान्यकार्य-
कारणभावपक्षे यस्य प्रवेशोविशेषकार्य-कारणभावपक्षेऽपि तस्य
प्रवेश इति नियमे साक्षात्भावादिति भावः । 'कार्यान्वितशक्ति-

कारणत्वमवधारयतीत्यत्राह, 'अपि चेति, 'अन्यलभ्यत्वावेति, यतश्च
लिङ्गादिशक्तिकल्पनोत्तरमिति मन्तव्यं । 'तन्मूलकेति, यच्चैव कारणत्वस्यैव
तथैव तदवच्छेदकतया कल्पनाच्छिन्नं तन्मते पदार्थान्तरे अस्मन्मते
चेदरेच्छेत्यन्यदेतदिति भावः । अदर्थने हेतुमाह, 'बालस्येति । 'सः'

शक्तिग्रहस्य च बाधा स्यादिति वाच्यं । इष्टत्वात्
अन्यथासिद्धिमपश्यतो हि बालस्य स भूत इति तस्या-
बलवत्त्वात् गौरवान्यलभ्यत्व-तर्क-सहस्रतप्रमाणजन्य-
त्वेनोत्तरस्य बलवत्त्वात् । न चोपजीव्यबाधान्न तथा
प्रत्येतीति वाच्यं । उपजीव्यत्वे मानाभावात् । दैवाद्धि
प्रथमं तद्वृत्तं न तु पदविशेषशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वं
तेन विनापि तत्सम्भवात् । न च प्राथमिकत्वेन

ग्रहस्येति कार्यत्वान्वितज्ञानत्वेऽवच्छेदकताग्रहस्येत्यर्थः, 'बाधेति अप्र-
मात्वमित्यर्थः, 'अन्यथासिद्धिमिति अन्यथोपपत्तिकमित्यर्थः, 'सः'
साक्षात्कारणताबोध इत्यर्थः, 'अबलवत्त्वात्' अप्रमात्वात्, एवमपे-
क्षि, 'अन्यलभ्यत्वेति, 'तर्कपदमचोत्कटकोटिकसम्भावनापरं, 'बल-
वत्त्वात्' प्रमात्वात्, एवं सर्व्वत्र, 'बाधात्' अप्रमात्वप्रसङ्गात्, 'तथा
प्रत्येतीति अन्वितस्वार्थज्ञानत्वावच्छिन्ने पदविशेषाणां शक्तिं प्रत्ये-
तीत्यर्थः, 'उपजीव्यत्व इति सामान्यशक्तिग्रहस्य विशेषशक्तिग्रहो-
पजीव्यत्वे मानाभावादित्यर्थः, 'दैवादिति सामग्याः प्राथमिक-

कार्यान्वितशक्तिग्रहः, अन्यलभ्यत्वं यद्यपि न तर्कस्तथापि यदि श्रव्यं
स्यादन्यलभ्यं न स्यादित्यादितर्कप्रयोजकतया तर्कलोक्तिरित्याहुः । तर्कपदेन
तर्कान्तरमेवोक्तं न तु तदुभयान्वितं तदित्यन्ये । तर्कपदं श्रावपरमित्यपरे ।

'उत्तरस्य' अन्वितमात्रशक्तिग्रहस्य, 'तेन विनापीति, पूर्वोक्तिन्याये-
नेति शेषः, तथाच कार्यान्वितशक्तिग्रहस्य पदविशेषशक्तिग्रहेषोपजीव्यत्व-

बलवत्त्वं व्यभिचारात् । नापि सर्व्वैः प्रथमं प्रतीय-
मानत्वेन बलवत्त्वं सर्व्वेषां शरीराहम्यत्यये चन्द्रतार-
कादिपरिमाणस्य सर्व्वैरल्पत्वग्रहे च व्यभिचारात् ।
अतएव पूर्व्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः स्यादिति
निरस्तं । यच्चानन्यथासिद्धतयोपजीव्यतया वा बलवत्त्वं
पूर्व्वकल्पनाद्यास्तत्र तथात्वात् । किञ्च प्रथमं कार्या-
न्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परम्परोदासीनं कारणत्व-

त्वादित्यर्थः, 'व्यभिचारादिति इदं रजतमित्यादिभ्रमस्य प्राथ-
मिकत्वे तदुत्तरवर्त्तिनो विशेषदर्शनजन्यज्ञानस्यैव प्रमाणादित्यर्थः,
'बलवत्त्वमिति साक्षात्कारणत्वादेव बाधितमित्यर्थः, 'अहम्यत्यये'
अहम्यत्ययविषये, 'अल्पत्वग्रहे' । 'अनन्यथासिद्धतयेति प्रयोजनान्त-
रक्षतिभिर्या उपजीव्यतयेत्यर्थः, 'तथात्वादिति पूर्व्वकल्पनातो विप-
रीतकल्पनाया दोषत्वादित्यर्थः । पूर्व्वकल्पनातो विपरीतकल्पनैव
न भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'साक्षात्परम्परोदासीनमिति कार्य्यत्वा-
न्वितज्ञानत्वात् न्वितज्ञानत्वावच्छिन्नेकार्थ्यताप्रतियोगिकत्वेनान्वितज्ञान-

मिति भावः । 'व्यभिचारादिति भ्रमस्य प्राथमिकस्याप्यवलत्वादित्यर्थः ।
'सर्व्वैरिति सर्व्वस्य प्रत्ययत्वेनेत्यर्थः, तेन प्रत्यये व्यभिचारोऽप्ये न विरुध्यत-
इति बोध्यं । एतच्चाभ्युपगमवादेनेति सन्तत्यः । 'यचेति, चान्यथा ज्ञान-
ज्ञानं स्वविषये प्रवर्त्तकमिति प्रथमकल्पनाया व्यबाध्यत्वे तवान्यथाज्ञात्या-
पत्तिरिति भावः । एतच्चाभ्युपेत्य समाहितं । वस्तुतस्तु साक्षात्कारणत्व
गृह्यत एव नेत्याह, 'किञ्चेति, 'उपायस्येति, यद्यपि प्राथम्येऽन्ये व्यति-
रेकादिरुपायः, तथापि अनुमाने लिङ्गघटकतया तथात्वे तात्पर्य्यं । ननु-

मात्रं गृह्यते न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्वय-व्यति-
रेकादेरुभयविशेषसाधारणत्वेन तत्संशयकत्वात्,
उत्सर्गोऽपि बाधकाभावनिश्चयसहकृतो निश्चायकः ।
न चान्यलभ्यत्वस्य बाधकस्याभावमापाततः स्वतो दर्श-
नमात्रेण बालो निश्चेतुमर्हति । अतएव प्रामाण्यस्यौ-
त्सर्गिकत्वेऽपि बाधकाभावसहकृतनिश्चयादेव निश्चयः,
अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा साक्षात्परम्परासाधनं वेति

त्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकत्वेन चाविशेषितमित्यर्थः, अश्वमे-
धादौ स्वर्गकारणतायहवत्कार्यतावच्छेदकमविषयीकृत्यापि कार-
णताग्रहसम्भवादिति भावः । 'न तु विशेषोऽपीति न तु निरुक्त-
साक्षात्त्वविशेषितमपीत्यर्थः, 'उभयविशेषसाधारणत्वेनेति साक्षात्-
कारणत्वे परम्परया कारणत्वे च सम्भवेनेत्यर्थः । ननु कार्य-कारण-
भावग्रहद्वयायां कार्यवृत्तितया उपस्थितस्व-कार्यतावच्छेदकत्वयोः
सहचारदर्शनसहकारात् साक्षात्कारणत्वनिश्चयः कथं न स्यात् साध-
वादिज्ञानवद्भूयोदर्शनरूपोत्सर्गस्यापि प्रमाणसहकारित्वादित्यत आह,
'उत्सर्गोऽपीति निरुक्तभूयःसहचारग्रहोऽपीत्यर्थः । 'औत्सर्गिकत्वेऽपि'
भूय सहचरितत्वेन गृहीतत्वेऽपि, 'साक्षात्परम्परेति, कारणत्व-

त्सर्गसहकारात् साक्षात्त्वनिश्चयः स्यादित्यत आह, 'उत्सर्गोऽपीति, कदा-
चित्तन्निश्चये वाये त्याग इति पूर्वोक्त एव तात्पर्यम् । ननु यदि बाधकाभाव-
निश्चयसहकृत एवोत्सर्गो निश्चायकस्तदा किमुत्सर्गेण बाधकाभावनिश्चया-
देव तन्निश्चयसम्भवात् बाधकाभावोऽप्यनियमरूपतया बाधनिश्चये परं
नोत्सर्गावतार इति तन्निश्चयमाभावः परमपेक्ष्यता न तु तदभावनिश्चयोऽपि
तथाच बाधकनिश्चयसन्देहेऽपि तदवतार इत्युपेयं इत्यत आह, 'अन्यथेति

संशयः कापि न स्यात् । यच्च हर्षहेतूनां वङ्गनां
सम्भवादित्यादि, तन्न, स्वतोऽग्रहीतहर्षहेतुस्तनयाना-
देर्वाधावतारादन्यस्य हर्षहेतोर्ग्रहादुपस्थितत्वादुप-
पादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन कल्पनात् ।
अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति शङ्कायां कथ-
मेवमिति चेत्, न, एवं हि कार्यान्वितज्ञानेऽपि
शक्तिर्न गृह्येत, प्रयोज्यज्ञानहेतूनां बहुत्वादनन्यथा-
सिद्धशब्दानुविधानस्य च तुल्यत्वात् अन्यप्रियस्याज्ञा-

साक्षात्कारणत्वयोर्भूय सहचारग्रहस्वरूपस्योत्सर्गस्य सत्तादिति भावः ।
इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु कार्यान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्वरूपयोग्यत्वेनैव
पदत्वावच्छेदेन गृहीतस्य स्वरूपशक्तौ कार्यान्वितत्वस्य प्रवेगेऽपि
न बाधः, न वा विपरीतकल्पनेत्यपि बोध्यम् । 'हर्षहेतुत्वेनेति' अयं
हर्षः प्रियज्ञानजन्यः हर्षत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः, 'अन्यप्रियज्ञानमिति,
'तुल्यत्वादिति' इहापि हर्षहेतुज्ञाने शब्दस्यान्यथाऽनुविधानसत्ता-

एवं सति सर्वत्रैवागिर्कार्यतिसिद्धये तत्संशयो न स्यादित्यर्थः । न चोत्सर्ग-
वैयर्थ्यं, अन्यत्र व्यतिरेकाभावात् तस्यापि साधवादिवत् प्रमाणासहकारिणा-
भ्युपगमादिति दिक् इति प्रकाशः ।

‘एव हीति, यदि च शङ्काया अनावश्यकत्वं शङ्कापिशाचोत्वेन वा व्यप्रति-
बन्धकत्वं तदा तुल्यमिति भावः । कोटिज्ञानाभावादपि न शङ्केत्याह,
‘अन्येति, ‘नियम इति तथाच यत्रैव तदनुपस्थितिस्तत्र सिद्धार्थशक्तिप्रदो-
ऽविकल एवेत्यर्थः । नन्वेवमन्यप्रियज्ञानाभावविशेषितो हर्षो न पुत्रजन्म-

नाच्च ज्ञानेऽपि वा तदा तदुपस्थितिनियमे माना-
भावात् सन्देहाभावोपपत्तेः लिङ्गाभासजन्यकाकता-
स्त्रीयसम्पन्नसंवादानुमितिवङ्घर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञा-
नानुमानसम्भवाच्च । न चाभासजत्वेनानुमितेर्ममत्वे
तद्धेतुकशक्तिग्रहो भ्रमः, विषयस्य तथाभावेन तयो-
र्यथार्थत्वात् । यथा कश्चित् सूक्ष्मसञ्चाराधिष्ठितं
दारुपुत्रकं घटमानयेति नियुङ्क्ते स च तमानयति तदा
चेतनव्यवहारादिव तद्दर्शी बालो व्युत्पद्यते । इयं क्रिया

दित्यर्थः, तच्च पुत्रजन्मज्ञानस्य हेतुत्वं एव सम्भवतीति भावः ।
सन्देह एव न सम्भवतीत्याह, 'अन्यप्रियस्येति अन्यस्य प्रियत्वेना-
ज्ञानाच्चेत्यर्थः, 'सन्देहाभावोपपत्तेरिति सन्देहस्यैवाभावाच्चेत्यर्थः,
'हर्षेण लिङ्गेनेति व्यभिचारिणापि हर्षेण हेतुनेत्यर्थः, 'पुत्रजन्मेति
अयं पुत्रजन्मज्ञानवान् हर्षवत्त्वादित्यादिकमेणेत्यर्थः, 'तथाभावेनेति
अबाधितत्वेनेत्यर्थः, 'तयोः' अनुमिति-शक्तिग्रहयोः, कारणस्य भ्रम-
त्वेऽपि कार्यस्य यथार्थत्वे दृष्टान्तमाह, 'यथेति, तदन्वय इति शेषः ।
'स च' दारुपुत्रकः, 'व्युत्पद्यते' अनुभाविकां शक्तिं गृह्णाति ।

ज्ञानानुमाने लिङ्गं तदनुपस्थितेः तदविशेषितं व्यभिचारौत्थत आह,
'लिङ्गाभासेति, तथाच व्यभिचारास्फुरणदशाया लिङ्गभ्रमात् तत्सम्भव इति
भावः । 'तयोः' अनुमिति-शक्तिग्रहयोः, अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह, 'यथेति,
'स चेति दारुपुत्रक इत्यर्थः, 'कृतौति आत्मकृतिजन्येत्यर्थः, तथाच पक्ष-
धर्मेतावलात् तदीयत्वं कृतौ भातमिति भ्रमत्वं । न चैवमपि पक्षाप्रसिद्धिः,

कृतिजन्या सा ज्ञानजन्या तत् वाक्यजन्यमित्यनुमिति-
परम्पराया भ्रमत्वेऽपि तद्धेतुशक्तिग्रहः तज्जन्यशब्द-
बोधश्च यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धं

शक्तिग्रहप्रकारसेवाह, 'इयमिति, 'कृतिजन्या' स्वसमानाधिकरण-
कृतिजन्या, तेन भ्रमत्वं, 'सा' एतत्क्रियासमानाधिकरणा कृतिः,
'ज्ञानजन्या' स्वसमानाधिकरणकार्यत्वान्वितज्ञानजन्या, 'तत्' एत-
त्क्रियासमानाधिकरणकृतिपमानाधिकरणीभूतं कार्यत्वान्वितज्ञानं,
'अनुमितिपरम्पराया इति, तथेत्यादिः, 'तद्धेतुशक्तिग्रह इति तद-
धीनः कार्यत्वान्वितज्ञानस्य पदमात्रकार्यतावच्छेदकताग्रह इत्यर्थः,
'तज्जन्येति अनुमितिजन्येत्यर्थः, तदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्य हेतुतया अनु-
भावकशक्तिज्ञानमपि शब्दधीहेतुरिति मतेनेदं, 'तथाभावादिति
अबाधितत्वादित्यर्थः, 'सिद्धार्थेऽपीति सिद्धत्वेन कार्यत्वान्वितशब्द-
बोधेऽपीति यावत्, 'शक्तिग्रह इति शब्दस्य कारणताग्रह इत्यर्थः,
'इत्यन्तं 'सिद्धमित्यस्य कर्तुं नातो नपुंसकलिङ्गतात्तुपपत्तिः । 'अत-
एवेति शब्दस्य कार्यत्वान्वितशब्दबोधं प्रत्यपि ज्ञमकत्वादेवेत्यर्थः,
विभिन्नावयववर्णं विनापीति श्रेयः, यथाश्रुते "यच्च दुःखेनेत्याद्यर्थ-

काश्चनमयोऽदिरितिवत् तदीयत्वेन प्रसिद्धकृतेरेव पक्षत्वात् अतएव तद्वदेव
तदंश एव भ्रमत्वं प्रसिद्धकृतौ ज्ञानजन्यत्वस्याबाधितत्वात्, एवं तदीयत्वेन
प्रसिद्धज्ञानं पक्षोक्तत्वं तदावयवत्वं साध्यं तत्र घोमयाश्च एव भ्रमत्वं । यदा
कृतिसाक्षाज्जन्येति साध्यं । न चेदमबाधितं, अतएवाश्रुमितीर्भसत्वात्
दास्यपुनःकक्रिया स्वकृतिजन्येति सामान्यव्याप्तिपुरस्कारेण साध्यमित्याहुः ।

सिद्ध्यर्थेऽपि शक्तिग्रह इति । अतएव “यन्न दुःखेन

वादस्यापि विधिप्रेषौभूतत्वेन विधिवाक्यैकवाक्यतया कार्यताविष-
यकशब्दबोधं प्रत्येव जनकत्वात् तेन रूपेण शक्तिग्रहे बाधका-

‘अतएवेति सिद्ध्यर्थस्यापि व्युत्पन्नतया वाक्यार्थानुभावकत्वादेवेत्यर्थः ।

ननु दुःखासम्भिन्नत्वमत्रासम्भावि, आद्यन्तयोक्तद्विग्रहमात् । यदि च तदसह-
सृत्तित्वं तत् तदा अस्मदादिसुखेऽप्यस्ति । न चानन्तरमित्यनेनाविरलसम-
प्रवाहो दुःखासम्भिन्न इत्यर्थान्न दोष इति वाच्यं । कतिपयकालावच्छेदे-
नास्मदादेरपि तथा सम्भवात् । न चामिलाषोपनीतमित्यनेन तन्निरासः,
चक्रवर्त्तिसुखे तस्यापि सम्भवात्, अन्यथा तत्र एवातिप्रसङ्गनिरासे
विशेषणान्तरवैयर्थ्यादिति । अत्र केचित् एकजन्मावच्छेदेन दुःखासम्भिन्न-
त्वादिकं नागैव प्रवृत्तिनिमित्तं अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् तदुपस्थि-
तेस्तु तात्पर्यग्राहकत्वात् एवञ्च न चक्रवर्त्तिसुखातिप्रसङ्ग इत्याहुः, तच्चिन्त्यं,
एवं हि नानार्थत्वपर्यवसाने गौरवात् तथा तात्पर्यग्राहकाभावाच्च । या-
वति न वैयर्थ्यं तावदेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमभिमतमित्येके । अन्ये तु अध-
र्माजन्यशरीरजन्यसुखलोपलक्षकमिदं । न च योगिनस्तादृशं शरीरं,
तत्र दुःखोत्पत्तेरधर्माजन्यत्वात् सुखमात्रावच्छेदके तच्छरीरे मानाभावात् ।
न च स्वर्गिशरीरेऽपि मरणजन्यदुःखसम्भवात् अधर्माजन्यत्वं मरणस्य दुःख-
स्याप्यत्वात् “ते नरा सुखमत्यव इति दुःखात्पत्वपरमिति वाच्यं । विपक्ष-
बाधकाभावेन ध्यातेरसिद्धेः सिद्धौ वा मरणदुःखजनकाधर्मान्याधर्माजन्य-
शरीरजन्यसुखत्वे तात्पर्यात् । न च स्वर्गहेतुपुण्यक्षयशून्या स्वर्गेऽपि दु-
खोत्पत्तेर्दोषतादवस्थम, तदुक्तं “स्वर्गेऽपि पातमौतस्येत्यादौति वाच्यं । तद-
न्यत्वेनाप्यधर्मविशेषणादित्येके । वस्तुतस्तु स्वर्गिशरीरं सुखमात्रावच्छेदक-
मिति यदि तत्र दुःखधीस्तदा भ्रान्ति अतएव तद्धर्मात्रजन्यमेव । केचित्तु
अविरलसमप्रवाहचिरस्थायीच्छामात्रयोनिदुःखासम्भिन्नसुखत्व तथा, अत-
एव तत्प्रकारिकैव धौ चक्रवर्त्तिसुखे अवश्यमन्यतमविशेषणवैकल्यमिति याहुः ।

सम्भिन्नं न च यस्तमनन्तरं । अभिलाषोपपत्नीतञ्च

भावात् । 'यच्च दुःखेन सम्भिन्नमिति, 'न दुःखेन सम्भिन्नं' न दुःख-
समानाधिकरणं न दुःखावच्छेदकशरीरावच्छेद्यमिति यावत्, अन्यथा
स्वर्गिणः सुखस्याप्यात्मानि भावि-भूतदुःखसमामाधिकरणत्वादसम्भवा-
पत्तेः दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यमिति निष्कर्षः, तच्च
एकजन्मावच्छेदेन दुःखासुत्यादएव सम्भवति तेन राजचक्रवर्त्तिनो-
धारावाहिकसुखमात्रावच्छेदकपुष्पपरीपाकमात्रजन्यखण्डशरीरमा-
दाय तदवच्छिन्नसुखे नातिप्रसङ्गः, स्वर्गिणो मरणेऽपि न दुःखं 'ते
मराः सुखमृत्यव इत्यादिवेदेन तथैव बोधनात् पापजशरीरविरहाच्च ।
अतएव स्वर्गिशरीरेऽपि पातभयजन्यदुःखग्रवणादसम्भव इत्यपि
निरस्तं, पापजशरीरविरहेणानायत्या तस्य संसारनिन्दामात्रपरत्वात्,
अतएव धर्मजन्यमावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यसुखत्वं स्वर्गतमित्यपि
वदन्ति । 'दुःखपदं वा मरण-पातभौतनादिजन्यदुःखातिरिक्तदुःख-
परं, 'पक्षमिति शाश्वतं लौकिकसुखापेक्षयाऽपकर्षं, तच्छून्यमित्यर्थः,
'अनन्तरं' अन्तरा विच्छेदस्तद्वहितं स्वाश्रयावच्छेद्यसुखानधिकरण-
कालोत्तरोत्पत्तिकसुखावच्छेदकवृत्तिजातिमदनवच्छेद्यमिति यावत्,
खपदं जातिपरं, स्वर्गिणः सुपुत्रावपि मानाभावात् युगपत्सकल-
ब्रह्माण्डे खण्डप्रलयाभावात् धत्ता-द्रव्यत्वादेः स्वाश्रयावच्छेद्यसुखान-
धिकरणकालाप्रसिद्धा न तदादायासम्भवः, तादृशसुखावच्छेदका-
वृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यमिति वा अनन्तरत्वं वक्तव्यं, अत्रापि
खपदं स्वर्गिशरीरवृत्तिजातिपरं, इत्यच्च युगपत्सकलब्रह्माण्डप्रल-

तत् सुखं स्वःपदास्पदं” ॥ इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे
वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः न तु चन्दनादौ सुखो-

याभ्युपगमेऽपि न क्षतिः^(१) । ‘अभिलाषोपनीतश्चेति सुखाभिलाषा-
नन्तरं तत्साधनार्जनविलम्बासहमित्यर्थः, स्वसमानाधिकरणस्वविषय-
काभिलाषोत्पत्त्यनियतसामग्र्यजन्यमिति यावत्, स्वर्गिणां तथैव
विक्षलणमदृष्टं यतः सुखविषयकाभिलाषोत्पत्तिसमय एव तत्र
कारणानां सर्वेषां सम्पत्तिरिति भावः । स्वसमानाधिकरणेत्यभि-
लाषविशेषणात् संसारितादग्रायां स्वर्गविषयकाभिलाषे स्वर्गानुत्पा-
देऽपि न क्षतिः । स्वसमानाधिकरणत्वञ्च स्वावच्छेदकशरीरावच्छे-
द्यत्वं, अभिलाषव्यतिरेकोत्पन्नस्वर्गोऽयान्निवारणाय निषेधद्वयगर्भता,
‘स्व.पदास्पदमिति स्वर्गदिपदशक्यमित्यर्थः । न चायस्तलादिविशे-
षणवैयर्थ्यं तादृशसुखस्यैव दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीराव-
च्छेद्यत्वनियमेनाव्यावर्तकतया तादृशजातिमच्छरीरावच्छेद्यसुखत्वस्यैव
शक्यतावच्छेदकलौचित्यात् आसादिविशिष्टैतादृशशरीरावच्छेद्यसुखे
मानाभावादिति वाच्यं । प्रवृत्तिनिमित्ते विशेषणवैयर्थ्यस्यादोषत्वात्
यत्प्रकारेण स्मारमिकबोधस्तस्याव्यावर्तकस्यापि गृह्यतरस्यापि शक्य-
तावच्छेदकत्वादिति भावः । ‘वेदादेवेति ‘स्वःपदास्पदमिति वेदादे-

(१) तथाच पूर्वकल्पे सकलव्रक्षाण्डेषु प्रलयानन्तरं पुन स्मृतौ सत्या स्वर्गि-
शरीरोत्पत्तौ सत्ता द्रव्यत्वादिकमादायासम्भवो बोध्य, यनादौ संसारे
स्वर्ग-प्रलययोरसकृज्जावत्वादिति भावः ।

अयस्तुल्यं चिरस्थायित्वं प्रवाहस्य बोध्यं । ‘वेदादेवेति ”स्व.पदास्पदमिति

परागेण स्वर्गपदप्रयोगाद्देयतादशायाञ्चाप्रयोगात्
सुखमेव शक्यं, बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तत्तत्कर्मणि
सुखमावायी न प्रवर्त्तत इत्यर्थवादोपस्थिते स्वर्गपद-
तात्पर्यम् । न चार्थवादस्योपजीव्यत्वात् तदुपनीते तत-
एव शक्तिग्रहः, तस्य स्वर्गपदतात्पर्यविषयत्वेनास्पद-

वेत्यर्थः, 'सुखोपरागेण' सुखजनकताप्रतिमन्वानेन, 'देयतादशाया-
मिति सुखजनकत्वाप्रतिमन्वानदशायामित्यर्थः, 'सुखमेवेति अति-
शयितसुखसामान्यमेवेत्यर्थः, तथाच तज्जनकतात्मकशक्यसम्बन्धेन
चन्दनादौ स्वर्गपदप्रयोगो भाक् इति भावः । नन्वेवं "यन्न दुःखेने-
त्याद्यर्थवादस्य वैयर्थ्यमप्रवृत्तियेत्यत आह, 'बहुवित्तेति, 'तत्तत्कर्मणि'
अग्निष्टोमादौ, 'स्वर्गपदेति "स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यत्र स्वर्ग-
पदतात्पर्यमित्यर्थः, तथाच सामान्यशब्दस्य विशेषे तात्पर्यपादक-
तया अर्थवादसाफल्यमिति भावः । 'उपजीव्यत्वादिति तात्पर्यप्रहार्य-
मवग्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः, 'तदुपनीते' तदुपस्थिते सुखविशेषे,
'ततएवेति, तच्च स्वःसदास्पदमित्यभिधानादिति भावः । 'स्वर्गपदेति
सुखसामान्यशक्तस्वर्गपदेत्यर्थः, 'आस्पदलोपपत्तेरिति स्वर्गपदविषय-
तोपपत्तेरित्यर्थः, 'वाच्यत्वाभिधायकत्वमिति "यन्न दुःखेनेत्यादे-
र्विशेषरूपेण शक्त्यभिधायकत्वमित्यर्थः, आस्पदपदं हि न वाच्यत्व-
वाचकमपि तु विषयतावाचकं तच्च सामान्यशक्त्यैव सामान्यशब्दस्य
विशेषपरतया निर्वहतीति न विशेषरूपेण शक्तिबोधकत्वं तस्येति
भावः । क्वचिदास्पदोक्तेरिति पाठः तच्च 'तात्पर्यविषयत्वेन' तात्पर्य-

त्वोपपत्तेर्न वाच्यत्वाभिधायकत्वं गौरवात्, सुखमात्रे
चाप्रयोगात् अतिशयितसुखत्वं वाच्यं प्रयोगोपाधिर्वा-
तिशयः । न चातिशयस्य सार्वधित्वेन चन्दनसुखेऽस्मा-
दयं स्वर्ग इति धीः स्यात्, रसादाविवातिशयस्य
जातित्वेनावध्यनिरूप्यत्वात् । अतिशयपदप्रयोगस्तु
इतरज्ञानापेक्ष इति चेत्, न, विचित्रहेतुसाध्यतया

विषयार्थकत्वेन, 'आस्पदोक्तेः' आस्पदपदस्येत्यर्थो बोध्यः । 'गौरवा-
दिति, तत्प्रकारेण स्वारसिकबोधस्त्वसिद्ध इति भावः । नन्वेवं
सामान्यतः सुखत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु किमतिशयस्य शक्यताव-
च्छेदकत्वेनेत्यत आह, 'सुखमात्र इति, 'अतिशयितसुखत्वमिति
सुखत्वव्याप्योऽतिशय इत्यर्थं, 'वाच्य' शक्यतावच्छेदकं, 'प्रयोगोपाधि-
रिति सुखत्वमेव शक्यतावच्छेदकमतिशयस्तु प्रयोगोपाधिरित्यर्थः,
प्रयोगोपाधित्वञ्च विशेष्यतासम्बन्धेन शक्तिप्रमया स्वर्गपदजन्यशब्द-
बोधोत्पत्तिप्रतिबन्धकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, विशेष्यता-
सम्बन्धेन तादृशशब्दबोधोत्पादेऽतिशयावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्रति-
बन्धकत्वादिति भावः । 'अतिशयपदेति अस्मादतिशयितमिति
पदप्रयोग इत्यर्थः, 'इतरज्ञानेति अवधिज्ञानेत्यर्थः, अवधेर्वाक्यार्थ-
घटकत्वादिति भावः । 'विचित्रहेतुसाध्यतयेति विचित्रो हेतु-

वेदादवेत्यर्थः । 'गौरवादिति विशिष्टव्याप्यत्वे गौरवादित्यर्थः, स्वर्गपदशक्ति-
ग्रहस्य प्रकारान्तरेणेति भावः । तर्हि सुखमात्र एव स्वर्गपदप्रयोग
स्यादित्यत आह, 'सुखमात्रे चेति, विचित्रो हेतुर्भाग दानादि प्रत्येकं

विलक्षणान्तिशयस्यानेकत्वेनाननुगमात्, सुखत्वावान्तरातिशयत्वेनास्यानुगमेऽप्यनध्यवसायेन शक्त्यग्रहादप्रवृत्त्यापत्तेः । सुखत्वावान्तरजातेषु सुखमात्रसाधारणत्वात् प्रयोगोपाधेर्निराकर्तव्यत्वात् लोके च लक्षणा ।

यांगदानादिलक्षणाध्यतया तज्जन्यतावच्छेदकतयेत्यर्थः, 'सुखत्वावान्तरेति सुखवृत्त्यतिशयपदवाच्यत्वेनेत्यर्थः, अतिशयवाच्यत्वञ्च वाच्यतासम्बन्धेनातिशयपदत्वञ्च तेन वाच्यतावच्छेदकभेदेन वाच्यतायाः अननुगमेऽपि न क्षतिः, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वादिति भावः । 'अनध्यवसायेनेति' सा जातिरतिशयपदार्थ इति विग्रह्यानिशयेनेत्यर्थः, 'अप्रवृत्त्यापत्तेरिति स्वर्गपदस्याप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः, अप्रवृत्तिः—शब्दबोधाजनकत्वं, इदमुपलक्षणं विनिगमनाविरहेणातिशयपदोत्कर्षपदादिः प्रकृत्यावच्छेदकतया सर्वस्वेवाननुगमतादवस्थ्याच्चेत्यपि बोध्यं । ननु सुखत्वावान्तरजातित्वेनानुगमः जातिवच्च समवेतत्वमित्यत आह, 'सुखत्वावान्तरेति, 'सुखमाचेति, तथाच सुखत्वमेवावच्छेदकमस्तु अतिप्रसङ्गस्य विवचितेऽप्यनुद्धारादिति भावः । एतच्च दूषणं पूर्वकल्पेऽपि बोध्यं, अत्यन्तापहृष्टसुखे मानाभावेन तस्यापि सुखमात्रसाधारणत्वात् । नन्वास्तां तर्हि प्रयोगोपाधित्वं । न च तत्राप्यननुगमो दोषः, तत्तदतिशयावच्छिन्नान्योन्याभावस्य हेतुत्वादित्यत आह, 'प्रयोगेति, 'निराकर्तव्यत्वादिति शक्तिप्रमया स्वर्ग-

प्रकृत्ये नानार्थत्वापत्तिरिति भावः । 'सुखत्वावान्तरातिशयत्वेनेति । यद्यपि विलक्षणान्तिशयसाधारणं नैकमतिशयत्वमिति दोषान्तरतादवश्यं ।

ननु दुःखासम्भिन्नसुखस्य शक्यत्वे चन्दनादौ स्वर्गपद-
प्रयोगोलक्षण्यापि न स्यात् सातिशयसुखस्य शक्यत्वे
तत्सम्बन्धितया चन्दनादौ लक्षणा भवति तस्मात्
दुःखासम्भिन्नत्वादिनोपलक्षिता सुखत्वावान्तरजाति-

पदजन्यत्वस्यानुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्बलतया स्वर्गवाचकपदभेदेना-
नन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावापत्त्या च निराकर्तव्यत्वादिति भावः ।
ननु “यस्मैत्याद्यर्थवादोपनीतसुखस्य शक्यत्वे चन्दनादिजन्यलौकिक-
सुखे कथं स्वर्गपदप्रयोग इत्यत आह, ‘लोके चेति । स्वर्गतमश्वमे-
धादिजन्यसकलस्वर्गसाधारणं चन्दनादिसुखसाधारणञ्च कौटादि-
सुखव्यावृत्तौ जातिसादेव च स्वर्गादिपदशक्यतावच्छेदकमित्या-
शङ्कते, ‘नन्विति, ‘लक्षणयापीति, शक्यसम्बन्धाभावादिति भावः ।
‘सातिशयेति विजातीयेत्यर्थः, ‘तत्सम्बन्धितयेति जनकतात्मकतत्स-
म्बन्धितयेत्यर्थः, ‘उपलक्षिता’ लक्षणया बोधिता, ‘सुखत्वावान्तरजा-
तिरिति कौटादिसुखव्यावृत्ता अश्वमेधादिजन्यसकलस्वर्गसाधारणी

तथाप्यतिशयत्वं जातित्वमित्यनुगम इति भावः । तादृशतिशयस्य सुख-
मात्रवृत्तित्वात् कुत्र शक्तिरित्यनध्यवसायः विधिध्यातानमित्यर्थः । ननु
सुखत्वावान्तरजातिमत्त्वेन सर्वत्रैव शक्तिर्यह इति गाननुगमो न वानध्य-
वसाय इत्यत आह, ‘सुखत्वेति, तथाच सुखमात्र एव प्रयोगः स्यादिति
भावः । तथात्वे लाघवेन सुखत्वेनैव शक्यतापत्तेरपि बोध्यं । ‘तत्सम्बन्धि-
तयेति तत्साक्षात्सम्बन्धितयेत्यर्थः, शक्यसाक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणेतिभिमानः ।
‘तस्मादिति, लाघवाज्जातिविशेषः शक्यः तदुपस्थापकतया च नार्थवाद-
वैयर्थ्यमिति भावः । सुखमात्रे प्रयोगं परिहर्तुमाह, ‘सुखत्वेति ।

रेय वाच्या सायवादिति चेत्, न, एकजातीयहेतु-
साध्ये एकजातिसत्त्वेऽपि विसृष्ट्यहेतुसाध्यस्वर्गेऽपेक-
जातौ मानाभावात् । विहितकर्मजन्यता च तत्त-
द्विशेषत्वेनैव, अननुगतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्

चन्द्रनादिसुखमाधारणौ च जातिरित्यर्थः, 'वाच्या' मध्यमावच्छे-
दिका, 'सायवादिति' "यत्र दुःखेनेत्याद्यपेक्षया सायवादित्यर्थः,
तत्प्रकारेण स्वारमिकयोधस्त्वभिद्भु इति भावः । ननु विहितकर्म-
जन्यतावच्छेदकत्वेन सा जातिः सिद्धेदित्यत आह, 'विहितेति ।
न च भानाजातीनां जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवाभाप्येन विहितकर्म-
जन्यतावच्छेदकमेकमेव सामान्यं कल्प्यत इति वाच्यं । तादृशकार्य-
कारणभावे भानाभावात् विहितत्वस्य स्वर्गकारणत्वेन वेदयोधितत्व-
रूपतया आत्माश्रयेण कारणताया अनुवच्छेदकत्वाच्च । न च धर्म-
जनककर्मत्वं विहितत्वमिति वाच्यं । तथा सति सुखमाचक्ष्येव धर्म-
जन्यतात् सुखत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वसम्भवेतिरिक्तजातौ मानाभावा-
दिति भावः । नन्वेवं चन्द्रनादौ लक्षणया कर्षं स्वर्गपदप्रयोग इत्यादि-

ननु विहितकर्मजन्यतावच्छेदकत्वेन सा जातिः सिद्धेदित्यत आह,
'विहितेति । ननु तत्तद्विहितकर्मविशेषजन्यतावच्छेदकत्वं तेषामिति
भविष्येययोरिति न्यायेन सामान्ययोरपि कार्यकारणभाव स्यात् अन्यथा
जन्यसाक्षात्कारित्वमपि जन्यतावच्छेदकं न स्यात् न स्याच्च कर्षजन्यता-
वच्छेदकं जन्यत्वमिति । मैवं । अस्त्येवं तथापि लौकिकोत्कटसुखस्य
विहितकर्मजन्यतया चन्द्रनादौ तज्जातीयसुखसम्भवाभावात् लक्षणानुप-
पत्तेः । ननु लौकिकस्याप्यवृष्टद्वारा विहितकर्मजन्यत्वमिति चेत्, नन्त तर्हि

सम्बन्धमात्रञ्च लक्षणावीजमिति वक्ष्यते । एवं देवता-

आह, 'सम्बन्धमात्रञ्चेति शक्यस्य सम्बन्धमात्रञ्चेत्यर्थः, 'लक्षणावीजं' लक्षणास्वरूपं, प्रकृतेऽपि स्वर्गवृत्तिसुखत्वाश्रयजनकत्वादिरूपपरम्परा-
सम्बन्ध एवास्तीति भावः ।

अत्र नय्याः, दुःखासम्भिन्नत्वादिरूपेण शक्यत्वेऽपि तेषां विशेष्य-
विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् स्वत्वघटितत्वेनामगुगतत्वाच्च नामा-
र्थत्वं दुष्कारं, तथाच लाघवादश्वमेध-वाजपेयादिजन्यतावच्छेदिकाः
गङ्गास्नानादिजन्यतावच्छेदिकास्तप्तज्जातय एव स्वर्गादिपदशक्यताव-
च्छेदिकाः दुःखासम्भिन्नत्वादिप्रकारेण स्मरसिकबोधस्यासिद्धत्वात्
“यत्र दुःखेनेत्याद्यर्थवादस्य च शक्यतावच्छेदकत्वपर्यन्ताबोधकत्वान्न
तद्विरोधः । नन्वश्वमेधादिजन्यतावच्छेदिका न जातिचन्दनसंयोग-
पुष्पसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिभिः साङ्ख्यात् विनिगमनाविरहेष्य
चन्दनसंयोग-पुष्पसंयोग-तरुणीसम्बन्धादीनां सर्वेषामेवाश्वमेधादि-
जन्यस्वर्गोपधायकत्वात् । न च चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदक-
जातीनां नामालमिति वाच्यं । विनिगमकाभावात् । न चाश्वमे-
धादिजन्यतावच्छेदकजातयश्च पुष्पसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजातीनां
सुखत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं तस्यैव शक्यत्वे अतिप्रसङ्ग इत्युक्तमेव, तस्मात्
लौकिकातिश्रयितसुखत्वावृत्तपारलौकिकसुखमात्रवृत्तिजातिर्न तज्जन्यताव-
च्छेदकतया न वा मानान्तरेण सिद्ध्यतीत्यत्रैव तात्पर्यमिति वयमालोचयामः ।
केचित्तु विहितकर्मत्वं वेदबोधितकारणताकर्मत्वं, तथाच तस्या-
वच्छेदकत्वे कारणतैव कारणतावच्छेदिका स्यादित्याहुः ।

‘सम्बन्धेति स्ववृत्तिसुखत्वजातिमज्जनकत्वरूपपरम्परासम्बन्धस्तथेत्यर्थः, एवं

विरुद्धाः तज्जन्यस्वर्गाणां धर्ममात्रहेतुकत्वादिति वाच्यं । अथमेधादि-
जन्यस्वर्गाणामुर्वशीसम्बन्धादिनानोपधायकत्वश्रवणादिति चेत्, न,
विनिगमनाविरुद्धादयमेधादिजन्यतावच्छेदकजातीनां चन्दनसंयोगा-
दिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-विरुद्धभेदेन चन्दनसंयोगादिजन्यता-
वच्छेदकजातीनामायमेधादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-विरुद्धभेदेन
नानात्वाभ्युपगमात् । न चैवमयमेधादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-
चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजाति-चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेद-
कजातिव्याप्यायमेधजन्यतावच्छेदकजात्योस्तुल्यव्यक्तिवृत्तितया कथं
जातित्वमिति वाच्यं । जातिजन्याया एव जातेरुभयजन्यतावच्छेद-
कत्वाभ्युपगमादिति प्राहुः ।

केचित्तु निरुक्तदुःखासम्भिन्नसुखत्वमेव स्वर्गपदजन्यतावच्छेदकं,
'न च पक्षमित्यादिकन्तु स्वरूपकथनं, न हि विशिष्टधर्मस्त्वावच्छेद-
कत्वपर्यन्तं वेदेन बोध्यते, किन्तु तदाश्रयस्य वाच्यत्वमात्रं वेदार्थः,
विशिष्टधर्मस्य स्वारसिकबोधोऽप्यभिद्व्यः । न च तज्जातीनामेव
प्रकृत्यावच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्यं । नानार्थत्वप्रसङ्गादित्याहुः ।
तदसत्, प्रत्येकं तज्जजातिमादाय विनिगमकाभावेन जातीनामव-
च्छेदकत्वस्य दुर्भवेत्वात् जातिप्रकारेण स्वारसिकप्रयोगाभावस्य
विवादपक्षत्वादिति दिक् ।

दुःखासम्भिन्नत्वादिसमानाधिकरणसुखत्वस्य विशिष्टस्यैव स्वर्गपदजन्यप्रतीति-
प्रकारत्वात् समानाधिकरणत्वात्तदपि शक्तौ गौरवं न दोषः प्रामाणिक-
त्वात् । अतएव दुःखासम्भिन्नत्वादिकं शक्यमाधिरिति नातिप्रसङ्गः तस्यापि
प्रकृत्यैव च गौरवमिति निरुक्तं, यदाश्रयतोऽवस्थितोः शक्तिसाध्यत्वात् ।

यामपि “इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमात्
गौणतयैव व्यवहाराच्चार्यानध्यवसायेऽलौकिकसह-
साक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः, प्रमाणञ्च, “इन्द्रः सह-

प्रसङ्गादिन्द्राय साक्षा अग्रये साहेत्यादिमन्त्रात्मकाचेतनमेव
इन्द्राग्न्यादिपदशक्तं “इन्द्रमुपासीतेत्यादावपि इन्द्रपदं तादृशमन्त्र-
वाचकमेव तदुपासना च तत्करणकहविख्यागादिसृज्यपादिञ्चेति
मीमांसकमतं निराकर्तुमाह, ‘एवमिति, ‘देवतायामपि’ देवताधो-
धकेऽपि, एतच्च इन्द्रमुपासीतेत्यादावित्यस्य विशेषणं, ‘लोके’ लौकिके
ईश्वरे, ‘प्रयोगस्य’ इन्द्रादिपदस्य, ‘अनियमात्’ शक्तिनियामक-
त्वासम्भवात्, अनुगतानतिप्रसक्तशक्त्यतावच्छेदकासम्भवादिति यावत्,
यामेश्वर-मण्डलेश्वर-पृथिवीश्वरादिभेदेन लौकिकानाममीश्वराणां वि-
भिन्नतया सर्वसाधारणानतिप्रसक्तशक्त्यतावच्छेदकस्य दुर्वचत्वात् । न
चेश्वरत्वमेव तथेति वाच्यं । तस्याप्यनुगतस्य दुर्वचत्वादिति भावः ।
नन्वेवं विनिगमनाविरहान्नानार्थतैवास्त्वित्यत आह, ‘गौणेति तच्चेन्द्र-
पदप्रयोगस्य गौणतया व्यवहाराच्चेत्यर्थः, ‘अर्थानध्यवसाय इति लौ-
किकेश्वरस्य इन्द्रपदार्थत्वाभावनिरर्थे इत्यर्थः । ननु तत्र सहसाचपुरुषे
इन्द्रपदशक्तौ मानाभावः मन्त्रात्मकाचेतनस्यैव इन्द्रपदशक्त्यतया त-
स्यैव तत्र तत्पदार्थत्वादित्यत आह, ‘प्रमाणञ्चेति, ‘विधिसमभिव्या-
हतेति “इन्द्रमुपासीतेत्यादिविधिगोपीभूतेत्यर्थः, विधिगोपीभूतत्वञ्च

‘लोक इति राजादौ तत्प्रयोगस्यानियमादित्यर्थः । तर्हि तत्रैवोभयत्र
वा शक्तिरस्त्वित्यत आह, ‘गौणतयैवेति, ‘विधीति, तथाच प्रवृत्त्यन्यथा-

साक्ष इत्यादिर्विधिसमभिव्याहृतोऽर्थवाद एव स्वर्ग-
पदवत् । अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या “तत्सुखं
स्वःपदास्पदमिति श्रुतेत्यर्थवादादेव शक्तिग्रहः, न चेह
तथार्थवादः, किन्तु “इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यादि स्ताव-
कत्वेन प्रवृत्तिपरमिति चेत्, न, “इन्द्रः सहस्राक्ष-

विधिप्रयोज्याकाङ्क्षेत्याशङ्क्यं, ‘अर्थवाद एवेति, “इन्द्रः सहस्राक्ष-
इत्यर्थवादस्येन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तेन्द्रत्वाश्रये योगार्थमर्थादया सहस्र-
चतुर्विंशतिपुरुषसाभेदबोधकतया इन्द्रत्वाश्रयाभेदेन हेतुना परम्प-
रया सहस्राक्षपुरुषे इन्द्रपदशक्तिसाधकत्वादिति भावः । यद्यपि
विध्यसमभिव्याहृतार्थवादस्यापि न्यायनये प्रमाणतया विधिसमभि-
व्याहृतेति व्यर्थं, तथाप्युभयवादिषिद्धप्रमाणताख्यापनाय तदुपात्त-
मिति ध्येयं । मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते, ‘अथेति, ‘प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येति
स्वर्गपदस्य सुखमात्रशक्तौ बह्वित्तव्ययायाससाधे यागादौ स्वर्गार्थि-
प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । ननु स्वर्गपदस्य सुखमात्रशक्तौऽपि यागा-
दिस्थले तस्य “यस्य दुःखेनेत्यादिसुखविशेषलाक्षणिकत्वाच्च प्रवृत्त्यनु-
पपत्तिरित्यत आह, ‘तत्सुखमिति, ‘न चेहेति, ‘इह’ इन्द्रमुपासीते-
त्यादौ, ‘तथार्थवादः’ अर्थवादस्तथा, “इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य
इन्द्रपदशक्तिबोधकत्वमिति यावत्, ‘स्तावकत्वेनेति मन्त्रात्मकेषु सह-
स्राक्षाभेदरूपोत्कर्षध्वमजनकत्वेनेत्यर्थः, ‘प्रवृत्तिपरमिति मन्त्रोपा-

नुपपत्त्या व्यवहृतं तस्य शक्तिग्राहकत्वमिति भावः । प्रामाण्यस्योभयसिद्धत्वाच्च
तदुक्तमित्यन्ये । ‘किन्त्विति, तथाच न शरीरिणो देवतेति तात्पर्यम् ।

इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतौ बाधकं विना
सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्वावधारणात् प्रसिद्धपद-
समन्वयबलेन प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तेषां
प्रवर्त्तकत्वात्^(१) । मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमु-

सनविषयकप्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः, 'प्रसिद्धपदेति प्रमाणतया
महाजनप्रसिद्धपदादिन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तेन्द्रत्वाश्रये सहस्राक्षभेद-
शब्दप्रमितावित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः, 'इन्द्र-
पदेति इन्द्रत्वाश्रयाभेदेन हेतुना इन्द्रपदवाच्यत्वानुमानादित्यर्थः ।
नन्वस्तु इन्द्रपदस्य सहस्राक्षेऽपि शक्तिस्तथापि "इन्द्रमुपासौतेत्यादौ
इन्द्रपदं मन्त्रवाचकमेवेत्यत आह, 'प्रसिद्धपदेति प्रमाणतया
महाजनप्रसिद्धपदसमभिध्याहारबलेनेत्यर्थः, 'प्रतीयमानमिति इन्द्र-
पदवाच्यत्वेन प्रतीयमानं सहस्राक्षमित्यर्थः, 'अबाधितमिति उपास्य-
त्वबाधरहितमित्यर्थः, 'तेषां' "इन्द्रमुपासौतेत्यादिविधीनां, 'प्रवर्त्त-
कत्वादिति 'प्रवर्त्तकज्ञानजनकलसम्भवादित्यर्थः, तथाच किं वृत्त्य-
न्तरेणेति भावः । ननु देवताया एवेष्टसाधनौभूतोपासनाविधयतया
सहस्राक्षे ज्ञादृशोपासनाविधयत्वरूपमुपास्यत्वमेव बाधितं मन्त्रस्यैव
देवतात्वेन सहस्राक्षे देवतात्वाभावादित्यत आह, 'मन्त्रेति, 'शशि-

(१) प्रवृत्तिपरत्वादिति क० ।

'बाधकं विनेति तथाच सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेव शक्तिप्राप्तिकेत्यर्थः ।
नन्वेवमपि सहस्राक्षदेवतायामिन्द्रपदशक्तियश्च इत्ययुक्तं देवतायास्त्वचैतन्य-
नियमे सहस्राक्षस्य तद्विन्नत्वनियमादित्यत आह, 'मन्त्रेति, आदिपदा-

दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव यान्निकानां देवताव्यव-
हारात् । अपि च “शिवाय गां दद्यादित्यादिना
देवतासम्पदानत्वश्रुतेः शिवादिसहस्रनाम्नां पर्यायत्वेन
श्रुतेर्महाजनपरिग्रहेण प्रमाणत्वादाराधितदेवतायां

शेखरादीत्यादिपदाद्विषहस्तादिपरिषद्, ‘तत्रैव’ सहस्राक्ष एव ।

केचित्तु ननु देवतैव इन्द्रपदवाच्या सहस्राक्षस्तु न देवता मन्त्रा-
त्मकाचेतनस्यैव देवतात्वादिति कथं तस्येन्द्रपदवाच्यत्वमित्यत आह,
‘मन्त्रेतीत्याहुः ।

‘शिवाचेति देवाचेत्यर्थः, ‘सम्पदानत्वेति, न चाचेतनस्य सम्प-
दानत्वमिति भावः । ‘शिवादिसहस्रनाम्नामिति, देवतावाचकत्वेन
प्रसिद्धानामिति शेषः, यथाश्रुते शिवादिसहस्रैतावता चेतने शक्ति-
सिद्धावपि तस्य देवतासिद्ध्या असङ्गतत्वापत्तेः, ‘पर्यायत्वेनेति अभिन्न-
शक्त्यावच्छेदककत्वेनेत्यर्थः, मन्त्रस्य शक्त्यत्वे च पदभेदेन मन्त्रभेदा-
वच्छेदकतावच्छेदकैक्याभावेन पर्यायत्वं न स्यादिति भावः । ‘वरेति
॥ च मन्त्रस्य वरदात्मत्वमिति भावः । ‘देवताचेतन्यपच इति^(१)

(१) देवताचेतन्य इति क० पुस्तकपाठ ।

दक्षिसहस्रादिसंयच्छ । ननु तत्र माह्व प्रयोग इत्यस्तरसादाह, ‘अपि चेति
सम्पदानत्वं चेतनस्यैवेत्यर्थः । ननु ब्रह्मागोदकभासिच्चतोतिवत् सम्पदानत्वं
वैवर्तिकमादाय धनुर्जा न तु वास्तवसम्पदानत्वं सौकरविरहादिति यदि
परो ब्रूयात् तदा दोषान्तरमाह, ‘शिवादिति पर्यायत्वमर्थैक्य एवेति

वरदांतृत्वश्रुतेश्च बाधकं विना चेतनैव देवता । अथ
देवताचेतन्यपक्षे तत्प्रीतिरेव यागव्यापार इति
नापूर्वसिद्धिरिति चेत्, न, प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य
चाशुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये
फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्यायिकृतिव्यापारापेक्षायां
लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् ।
नानायागेष्वेकदाह्वाने चैकदा सन्निधानं तद्बुद्धिविशेष-

देवताचेतन्याभावादेव यजदेवपूजायामिति यागस्य देवताप्रीति-
हेतुताबोधकशाब्दिकसूतेरप्रमाणत्वाभ्युपगमादिति भावः । 'तज्ज-
न्येति प्रीत्यनुभवजन्येत्यर्थः, 'स्वाविषय इति स्वाविषयाविषयकफला-
हेतुत्वादित्यर्थः, 'व्यापारापेक्षायामिति व्यापारे कल्प्यमान इत्यर्थः ।
नन्वेवमेकस्या एव देवतायाः कथमेकदा नानायागेषु सन्निधानं स्यात्
शरीरस्यावच्छिन्नपरिमाणवत्त्वादित्यत आह, 'नानेति, 'बुद्धिविशेष-
इति तस्य तत्तत्कर्माविषयकबुद्धिविशेष इत्यर्थः । ननु बोधककोटि-
भिरेकदावाहने देवतानां सार्वज्ञ्याभावात्कया प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानं ।

शब्दभिन्न एकोऽर्थः सिद्ध इत्यर्थः, अन्यथा अनेकदेवताकल्पनापत्तिश्चेत्यपि
बोध्यम् । ननु उपचरितार्थैव श्रुतिः स्यादत आह, 'बाधकं विनेति ।
निराकृतमपि प्रसङ्गान्तरेण शङ्कते 'अथेति, 'लाघवेनेति, बाधकं
विनेति शेषः, 'तदुद्धीति । ननु नरेन्द्रादे सार्वज्ञ्याभावात् सग्रामादि-
त्यासङ्गदशया आराधककोटिभिरेकदाह्वाने कथं ज्ञानमिति चेत्, न,
अदृष्टविशेषसंस्कारितलिङ्गादिप्रतिसन्धानादित्येके । अदृष्टविशेषप्रत्यासत्त्या

एव प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत् । अथ राज-
जस्त्यादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिश्वेतन एव देवतात्वन्तु
तस्य नास्ति मानाभावात्, किन्तु देशनादेशितचतु-
र्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं देवतात्वमितीन्द्रायेत्यादिपदमेव

न चातुर्मानान्तज्ज्ञानं, तद्यथे तद्वाप्यादेरपक्षदिति चेत्, न, आवा-
हनजन्यादृष्टविशेषसारितप्रत्येकपदार्थसंशङ्गायहमहितमनसैव तद्वा-
नादिति भावः । यन्तुतस्त्वस्मभ्यतेऽपि तन्मतवददृष्टविशेष एव फलसह-
कारौभूतावाहनेन अन्यतेऽप्यत एव विष्णवावाहनसङ्गतिरेवं प्रतिष्ठावि-
धावपीत्येव तत्त्वं । यद्यप्यचेतनस्य देवतात्वं निराकृतं, तथापि चेतनस्य
देवतात्वे मीमांसकोक्तवाधान्तरनिरासाय पुनरागङ्गते, 'अथेति,
'श्रुतेः' इन्द्रत्वस्य श्रुतेः, 'इन्द्रादिः' इन्द्रादिपदवाच्यः, 'देवतात्वं' देवता-
पदवाच्यत्वं, 'देशनादेशितेति', 'निर्देश्यत्वं' चतुर्थ्यन्तनामोच्चार्यत्वं, तथाच
देशना वेदः तद्देशितं तद्बोधितं यच्चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं यच्चतुर्थ्यन्त-

अन्यमगत्या मनसैव तज्ज्ञानमित्यन्ये । 'अथेति, वरदाहृत्यममि तस्यैव
न देवताया इति भावः । 'देशनेति, "आग्नेयोऽष्टाक्रमान् ऐन्द्रं
रक्षीत्यादिना तद्धितेनाग्नदेः प्रकृत्यर्थस्य चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं बोध्यत-
इति तत्र तत्र हविषि तस्य देवतात्वं । यन्तु साम्यं देवतेति देवताधिकार्य-
त्वात् तद्धितस्य देवतात्वमित्यर्थः, तदुक्तं, "तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन
वा पुनः । देवतासङ्गतिस्तत्र दुष्फलन्तु परस्परम्" ॥ इति, तथाच देवतात्व-
ज्ञाने तद्धितस्यैकदेशनाप्रवृत्तिः तन्प्रवृत्तौ तु देशनादेशितं तद्धितदेवता-
त्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत्, न, देवतैकदेशस्य तत्पदनिर्देश्यत्वमात्र-
त्वमप्येव तदर्थत्वात् तन्प्रवृत्तकारेण प्रवृत्ते तद्धिते देशनादेशिततत्पदनिर्देश्य-

पदत्वविशिष्टं चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वं तद्देवतापदशक्यतावच्छेदकमित्यर्थः, यादृशपदं चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वेन देशनया बोध्यते चतुर्थ्यन्तं सत् तादृशपदं देवतापदशक्यमिति तु फलितार्थः । न च कया देशनया इन्द्रादिपदस्य चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वं बोध्यत इति वाच्यं । “ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामाग्नेयं चरुं निर्व्वपेदित्यादौ “सास्य देवतेत्यर्थं विहितेन तद्धितेनैव चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वरूपदेवतात्वस्येन्द्राग्न्यादिपदे बोधनादिन्द्राग्न्यादिपदस्य स्वभावत्वादिति भावः । अतएवेन्द्रायाग्नये इत्यादिपदमेव देवता न तु शक्राय वज्रये इत्यादिपदं शक्र-वज्रादिपदे चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वस्य वेदेनाबोधनात् । न चेन्द्राय स्वाहेत्यादिसमुदाय एव देवता तस्य चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वं न वेदबोधितमिति वाच्यं । स्वाहेत्यादेस्त्यागमाचपरत्वेन देवतानन्तर्गतत्वात् । न च देवतार्थं विहितस्य तद्धितस्य देवतात्वमेवार्थः तच्च न चतुर्थ्यन्तयोच्चार्यत्वमात्रमपि तु देशनादेशितत्वविशिष्टमिति वाच्यं । विशिष्टस्यापि तद्धितार्थत्वे बाधकाभावात् साधवाद्विशिष्ट-

त्वरूपं तद्वाट्टक्यत इति । न चैवं प्रकृत्यर्थस्य तद्धितादिना तत्पात्वबोधनात् तस्यैव देवतात्वं स्यादिति वाच्यं । शब्दात्मकस्यैव प्रकृत्यर्थत्वाभ्युपगमात् । शब्देवमपि इन्द्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्युक्तं । न हि चतुर्थ्यन्तस्यैव तस्य तदन्तपदनिर्द्देश्यत्वं तेन बोध्यत इति चेत्, अथाह, अर्थोपहितशब्दस्य देवतात्वमिति मते देशनादेशितं यस्य तत्पदनिर्द्देश्यत्वं तदर्थोपहितचतुर्थ्यन्तपदमेव देवतेत्यर्थः, एवञ्च यद्यप्यर्थस्यापि देवताशरीरान्तर्भावस्तथापि विशिष्टस्याचैतन्यं चतुर्थ्यन्तपदस्यैव प्राधान्याच्चेन्द्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्युक्तमिति मन्तव्यं । यदा अर्थस्य उपलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तथोक्तं, एतेन तिर्यग्गधिकरण्ये तिर्यक्पङ्क्त्यर्थैश्चदेवतानामनधिकारइत्युक्तं, तत्र

यमात्रमेव तद्वितार्थत्वाच्च, एवञ्च “ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामि-
त्यादौ चतुर्थ्यन्तयोश्चार्थेन्द्रपदकरणकाभिन्नदधियागोऽमावास्याया
भवतीत्यन्वयबोधः । यदा ‘निर्द्देश्यत्वं’ स्वरूपत्वं, तथाच देशनादे-
शिता या चतुर्थ्यन्तता तदिशिष्टपदत्वं देवतात्वमित्यर्थः, घटाद्येत्यादौ
घटादिपदस्य चतुर्थ्यन्तताविशिष्टत्वेऽपि या चतुर्थ्यन्तता न वेदबोधि-
तेति नातिप्रसङ्गः, केवलेन्द्रादिपदस्य चतुर्थ्यन्तताविशिष्टत्वाभावादेव
नातिप्रसङ्गः, एवमैन्द्रमित्यादौ तद्वितस्य चतुर्थ्यन्तत्वमर्थः, चतुर्थ्य-
नेन्द्रपदकरणकाभिन्नो दधियाग इत्यन्वयबोधः । न च यथातथा-
र्थोऽस्तु सर्वत्रैव धृतिः स्वाहेत्यादौ प्रथमान्ते धृत्यादिपदेऽध्याप्तिः
चतुर्थ्यन्तत्वाभावादिति वाच्यं । चतुर्थीपदेन चतुर्थ्यर्थकपदस्याभिधा-
नात् धृतिः स्वाहेत्यादौ चतुर्थीनिवेधान् प्रथमाया एव चतुर्थीत्या-
नाभिधिश्रुतया इन्द्राय स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्या इव तस्या अप्रुद्देश्यता-
र्थकत्वात् धृतिपदेन्द्रपदादेश न चेतनवाचकत्वं । वस्तुतस्तु चतुर्थ्यन्तत्वं

तिरस्त्रां विशिष्टान्तसंज्ञाविरहात् पद्मोः प्रचरणविरहात् तिष्ठो दृष्टि-
श्रुति-वाचः चार्थेणा ऋषियोग्याः स्वस्वविषये विमुखा तेषामन्य बधिर-
भूकानामवेक्षण-श्रवणोच्चारणाशक्ततया युक्तोऽनधिकारः, देवतानात्व-
त्यन्तविदुषीणा कथमनधिकार इति पूर्वपक्षस्तदचैतन्ये न घटेत घटादि-
वदप्रसङ्गात् । किञ्च देवतानामचैतन्ये आवाहनमन्त्रानर्थक्यं बौद्धस्य
शरीरस्य वा समिधेरसम्भवात्, एवंच तीर्थेषु देवताभिं नित्यसन्निहित-
त्वादावाहनबाध इति यदुक्तं तद्विरुद्धोदेत्यादिनिरवकाशं वेदितव्यं विशेष-
बलीभूतार्थस्य चैतन्यमादाय सर्वस्योपपत्तेः, धृतिश्चोमादावर्थतत्त्वतुर्थ्या-
ऊहनमन्यया स्वाहेति न स्यात् धृत्यादेर्न देवतात्वमित्यप्याहुः । चतुर्थ्यन्त-
त्वेन चतुर्थ्यर्थकत्वं विवक्षितमित्यन्ये । केचित्तु देशनादेशितं यत्र चतु-

देवता, अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रेणाग्निप्रकाशनान-
न्तरं अग्नय इति नियमतो हविस्त्यागो न पर्या-
यान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविस्त्याग इन्द्रनिष्ठकि-
ञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदुद्देशेन क्रिय-

वैज्ञानिकं तथाच धृतिः स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्या ऊहनान्नाद्याग्निः ।
अतएव भूः स्वाहेत्यादौ कृत्स्नचतुर्थीकेऽपि नाद्याग्निः । न चैव-
मचेतनस्य देवतात्वे तिर्यक्पञ्च-व्यार्षेयदेवतानामनधिकार इति
सूत्रेण तिर्यक्खञ्जान्ध-वधिर-भूकदेवतानां विहितकर्माधिकारनिषे-
धोऽसङ्गतः देवताया अचेतनत्वेन तत्र कर्मकर्तृत्वस्याप्रसक्तत्वादिति
वाच्यं । तत्र देवतापदस्य सहस्राद्यादिपरतया भाक्तत्वादिति
दिक् । 'अतएवेति यतएव देशमादेशितत्वं विशेषणमत एवेत्यर्थः,
'अग्निप्रकाशकमन्त्रेणेति अग्नये स्वाहेति मन्त्रेणेत्यर्थः, 'अग्निप्रकाश-
नानन्तरमिति अग्निरुद्देश्यताप्रतिपादनानन्तरमित्यर्थः, 'अग्नय इतीति
अग्नये इत्यनेनेत्यर्थः, 'न पर्यायान्तरेणेति न वक्रय इत्यादिनेत्यर्थः,
देवतोद्देशानन्तरमेव हविस्त्यागविधानान्तस्य च देवतात्वविरक्षादिति
भावः । देवतायाश्चैतन्यमनुमानेन साधयति, 'न चेति, 'किञ्चि-
दिति, पक्षधर्मताबलात् स्वामित्वस्य प्रीतेर्वा सिद्धिः उभयमपि

श्रान्तपदनिर्देश्यत्वमुच्चार्यत्वं तत्तथा एवसेन्द्रायेत्युच्चार्यं दद्यादिति वेदेन
बोधनात् तत्र कक्षश्रममनं । न च पिबभ्य इत्युच्चार्यं दद्यादित्यादावति-
प्रसङ्गः, तादृशवेदाभावादित्याहुः । 'न चेति, 'इन्द्रपदं देवतापरं, स च
जन्यः स्व-स्वामिभावः सम्बन्ध इति देवताचैतन्यमिति भावः । 'तत्-
स्वरूपेति, घटोत्पत्तये क्रियमाणे दण्डव्यापारादौ यमिधारादाह, 'सत्यन्तं,

माणत्वात् ब्राह्मणाय दानवदिति वाच्यं । अप्रयोजक-
त्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च । इन्द्राय

देवताया अचेतनत्वे न घटत इति परिग्रहे देवताचेतन्यभिद्विरिति
भावः । यद्यपि तन्मतेऽपि इन्द्रयेतन एवेति मिद्विमाधनं, तथापि
पक्षे साध्ये च इन्द्रपदं देवतापरं, देवतात्वन्तु देवतापदशक्यत्वं तेनो-
भयमतसाधारणदेवतात्वनिर्वचनशक्यत्वेऽपि न क्षतिः । न च तन्मते
इन्द्राद्येत्यादिपदस्यैव देवतात्वेन हविस्त्यागस्तु देवतोद्देशकत्वमेवा-
भिद्वं इन्द्रादेयेतनस्यैव हविस्त्यागोद्देशकत्वादिति वाच्यं । इन्द्रादि-
वदचेतनमन्त्रस्यापि तन्मते उद्देशकत्वाददोषः । 'तत्स्वरूपेति देव-
तास्वरूपजनकत्वे सति देवतोद्देशेन क्रियमाणत्वादित्यर्थः, यत्तद्वा
सामान्यतोव्याप्तिः तेन तन्मते न साध्याभिद्विः न वा दृष्टान्ते साध्य-
साधनवैकल्यं, घटोद्देशेन क्रियमाणे दण्डादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तं, 'क्रियमाणत्वं' शिष्टैः क्रियमाणत्वं, तेन भ्रमेण क्रियमाणे न
व्यभिचारः । 'तदर्थत्वेनेति तद्गतफलार्थित्येत्यर्थः, हविस्त्यागस्तु
स्वनिष्ठस्वर्गादिफलार्थित्यैव क्रियत इति पक्ष एव साधनाव्यापकत्व-

'क्रियमाणत्वं प्रमाप्रयोज्यकृतिविषयत्वं । शिष्टैरिति च विशेष्यमतो
न भ्रमेण क्रियमाणे व्यभिचारः, सामान्यव्याप्यभिप्रायकमिदमिति न
तन्मते साध्याभिद्विः । न वा दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं । न बोधयमते
नैकं देवतात्वमनुगतं, देवतापदवाच्यत्वेनानुगमादित्याहुः । ननु निरु-
पाधित्वमेव विमलशक्यकमित्यत आह, 'तदर्थत्वेनेति तन्निष्ठफल-
जननायेत्यर्थः । एतन्तु स्वनिष्ठफलजननस्य क्रियत इति भ्रमः । कश्चिं
तर्हि तदर्थं चतुर्थीत्यत आह, 'इन्द्रायेति, साधवेन विशेष्योभूतार्थ-

स्वाहेत्यत्र न तादर्थ्यं चतुर्थीं किन्तु स्वाहादिपद-
योगे उपपदविभक्तिरेव अन्यथा “नमः-स्वस्ति-स्वा-
हेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यात् । मैवं । चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-
त्वे मानाभावात् चतुर्थीं विनापि इन्द्रो देवतेति व्यव-
हारात्^(१) । अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वयप्रस-
ङ्गात् “इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य “इन्द्रमुपासीते-
त्यादिविधिसमभिव्याहारेण एकवाक्यतया तस्यैवोपा-

मिति भावः । ननु देवाय स्वाहेत्यादौ तादर्थ्यचतुर्थ्येव देवतायाः
स्वामित्व-श्रीत्यादौ मानं स्वाहापदार्थं त्यागे तन्निष्ठफलजनक-
त्वस्य तादार्थ्यचतुर्थ्यर्थत्वात्तथाच परिग्रेषाद्देवताचेतन्यसिद्धिरित्यत-
आह, ‘इन्द्राय स्वाहेति देवाय स्वाहेत्यर्थः, ‘उपपदविभक्तिरिति उप
समीपवर्त्ति पदं उपपदं, तद्योगादिभक्तिरित्यर्थः, अन्यथा तादर्थ्य-
चतुर्थीसूत्रवैयर्थ्यात् सूत्रे स्वाहापदवैयर्थ्यात् । ‘देवतात्व इति देवता-
पदवाच्यत्व इत्यर्थः, साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, ‘चतुर्थीमिति,
‘व्यवहारात्’ अभेदव्यवहारात् । ननु तच्चेद्भूतपदं इन्द्रायेतिपदे भाक्त-
मित्यत आह, ‘अग्नय इति । ननु कव्यवाहनपदस्य चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्यत्वं
चतुर्थ्यन्तत्वं वा न वेदबोधितमतो न कव्यवाहनायेति पदं देवते-
त्यत आह, ‘इन्द्र इति, ‘एकवाक्यतयेति मिलित्वा सहस्राक्षमभिचेन्द्र-

(१) व्यवहारदर्शनादिति ख० ।

स्यैव देवतात्वमित्याशयेनाह, ‘चतुर्थ्यन्तेति, तर्हि विशेष्यमात्रस्यैव तद्यात्व-
मस्त्वित्यत आह, ‘चतुर्थीमिति, ‘देवताद्वयेति । अथास्मिन् हविषि

स्यत्वात् “शिवस्वन्नाददौ तेत्यत्र महादेवमुद्दिश्य त्यक्ते-
ऽपि शिष्टानां शिवस्वत्वेन व्यवहाराच्च । अग्नय इति
पदेन नियमतस्यागश्रुतिबोधितत्वेन तथा त्यागस्य

मुपामौ तेत्यभ्ययोधजनकतया इन्द्रपदस्य महात्माचे तात्पर्यं पादकतया
वेत्यर्थः, ‘तद्येवेति चेतनस्य महात्माद्यैवेत्यर्थः । उपास्यत्वे देवतात्व-
मावश्यक तेन विना तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु देवतात्वाभा-
वेऽप्युपास्यत्व वाचनिकमित्यत आह, ‘शिवस्वमिति देवस्वमित्यर्थः,
‘महादेवमिति, ग्रौरिणमिति श्रेयः, ‘शिवस्वत्वेन’ देवस्वत्वेन, इदमुप-
सर्गणमचेतनस्य स्वतात्त्विकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु अग्नय इति पदस्य
देवतात्वाभावे कथं तेनैव नियमतो हविस्त्याग इत्यत आह, ‘अग्नय-
इतीति, ‘श्रुतिबोधितत्वेनेति अग्नये इत्युच्चार्यं दद्यादिति श्रुतिबोधित-
त्वेनेत्यर्थः, ‘तथा त्यागस्य’ तथा त्यागस्यैव । न च चेतनस्यैव देवतात्वे
आकाशाय स्नाहेत्यादावाकाशादे कथं देवतात्व श्रूयत इति वाच्यम् ।
तदधिष्ठातृपरत्वादाकाशादिपदस्य । न च चेतनस्य देवतात्वे देवाय
स्नाहेत्यादौ तादर्थ्यं एव चतुर्थीसम्भवात् स्नाहायोगे चतुर्थ्यनु-
शासनवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तादर्थ्याविवक्षायां चतुर्थीविधायकत्वा-

चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यतया विशिष्ट एव देशनया देशित इति कथं वाहनत्व-
विशिष्टाग्निरेव देवतेति चेत्, न, विशेषणचतुर्थीवैयर्थ्यापत्तेः । विशिष्ट-
देवतात्वेऽपि तत्प्रयोगो देशनानुरोधादिति चेत्, तर्हि स्नापि चतुर्थी
देशनादेशितैवेति देवतादयापत्तिरेवेति वदन्ति । ‘शिवस्वमिति, अचेतनस्य
स्वामित्वासम्भवादिति भावः । न च देवताभिन्न शिवमादाय तदनुपपत्तिः, तथापि
देवतास्वमित्यत्रागते । न चाकाशादेरचेतनस्य कथं देवतात्वमिति वाच्यम् ।

फलहेतुत्वात् । न च वीजाक्षराणां देवतात्वात् तत्रैव
शिवादिपदशक्तिग्रह इति वाच्यं । वीजाक्षराणां चतु-
र्थ्यन्तत्वानियमात् । तदप्रतीतावपि मन्त्रप्रकाशित-
शशिग्रेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञि-
कानां व्यवहारः वीजाक्षराणां हविस्त्यागभागित्वेना-
नुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं वीजाक्षराणां नाना-
त्वात् अननुगमेन शिवपदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च । न
च मूर्तिभेदेन शिवशरीराणामननुगतत्वेन तवापि
न शक्तिग्रह इति वाच्यं । बाल्यादिना भिन्नशरीरेषु

दिति भावः । वीजाक्षराण्येव देवताः शिव-महादेवादिपदशक्तिरपि
तत्रैवेति भौमांशकैकदेशिमत्तं निराकरोति, 'न चेति । ननु चतुर्थ्य-
न्तवीजाक्षरत्वं न स्वप्नमत आह, 'तदप्रतीतावपीति वीजाक्षरा-
प्रतीतिदशायामपीत्यर्थः, 'तत्रैव' शशिग्रेखराद्युपेत एव । ननु तत्र
देवताव्यवहारो भाक्त इत्यत आह, 'वीजेति, 'हविस्त्यागभागित्वेनेति
हविर्निष्ठत्यागजन्यफलनिरूपकत्वेनोद्देश्यत्वाभावादित्यर्थः, तादृशोद्दे-
श्यस्यैव देवतात्वनियमादिति भावः, तच्च फलं स्वत्वं । ननु तादृशो-
द्देश्यस्यैव देवतात्वमिति नियमे मानाभाव इत्यत आह, 'शिवस्येति,
'शिवपदेति, देवतापदेत्यपि बोध्यं, 'न शक्तिग्रहः' न शिवपदशक्ति-

तदधिष्ठातृत्वेतन्नस्यैव देवतात्वात् । तदेकदेशिमत्वमाशङ्क्य निराकरोति,
'न चेति । नन्वेकदेशिनो न तत् देवतात्वमिति आह, 'तदिति, तस्य
च भाक्तत्वे मानाभावादिति भावः । 'शिवपदेति, शानार्थत्वकल्पने

शैवत्ववच्छिवत्वजातेरदृष्टविशेषोपगृहीतत्वस्य वानुग-
तत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न देवतात्वं, ईशानस्य

यहः, 'शिवत्वजातेरिति । न च शिवशरीरस्य तैजसत्व-पार्थिवत्वा-
दिनाकारूपताश्रवणाश्रैका जातिः सम्भवतीति वाच्यं । तावता
पार्थिवत्वादिस्थाप्यजातिचतुष्टयस्य शक्यताश्चेदकत्वेऽपि बीजाक्षरा-
पेक्षया लघूत्वादिति भावः । ननु नानासर्गैयशिवशरीरे शिवत्व-
जातौ मानाभावः रदानौमपि बलेरिन्द्रत्वापत्तेय बलित्वमादाय
साङ्ख्यप्रसङ्गात् खण्डशरीरमादायोपपत्त्यसम्भवादित्यत आह, 'अदृ-
ष्टेति, अदृष्टस्य विशेषोविजातीयत्वं तदुपगृहीतत्वं, परतोऽदृष्टानभ्यु-
पगमेऽपि वारणादीनामदृष्टविशेषमादाय लक्षणसङ्गतिः बलेयेन्द्र-
तादृशायां खण्डशरीरं तदवस्थमिति गौतमीय इति भावः ।

केचित्तु पतितब्राह्मणे ब्राह्मणत्वस्यैव बलेरपीन्द्रत्वमिदानीमस्त्येव
श्ववहाराभावस्याधिकारविशेषविच्छेतिप्रयुक्त इत्याहुः ।

नचदृष्टोपगृहीतत्वं शरीरवृत्ति न आत्मवृत्ति तथाच परमा-
त्मनो ब्रह्मणः कथं शिवत्वप्रवाद इत्यत आह, 'अदृष्टेति अदृष्टा-
नुपगृहीतस्येत्यर्थः, 'ईश्वरस्य' परमात्मनः, 'न देवतात्वं' न शिवत्वं ।
नन्वेवमीशानः शिवइति कोषविरोध इत्यत आह, 'ईशानस्येति,
गौरवादिति भावः । ननु नानास्वरूपशिवे एकजातौ मानाभावः भावे वा
बीजाक्षराणामेव तद्यानुगमोऽस्त्वित्यत आह, 'अदृष्टेति, 'विशेषो जातिरूप-
इत्यनुगमः । न चेन्द्रपदे तद्यात्वादिदानीन्तनैतद्व्यवहारापत्ति, उत्तरकालीना-
खण्डशरीरशैवत्वोपगृहीतकत्वेन नच तत्त्ववहारास्येष्टव्यमिति दिक् । 'ईश-
रस्येति, अदृष्टमात्रेण तस्य अविरसम्बन्धात्तथापि गायत्रीश्वरावाहुतिः सामी-

तद्भिन्न एव, तस्मान्मन्त्रकरणकहविस्त्यागभागित्वेनो-

‘तद्भिन्न एव’ परमात्मभिन्न एव, ईशानत्वस्य शरीरवृत्तित्वादिति भावः । ‘मन्त्रकरणकेति मन्त्रकरणकहविस्त्यागोद्देश्यत्वमित्यर्थः, ‘हविःपदं स्वरूपकथनं, हविःपदस्य द्रव्यसामान्यपरतयाऽव्याप्तिविरहेऽपि व्यर्थत्वात्, उद्देश्यत्वञ्च यादाकादाचित्कं याद्व्यं तेनोद्देश्यताविरहदशायामपि न देवतात्वविरोधः हविस्त्यागानुद्देश्यदेवे च मानाभावः अनन्तसंसारे याज्ञिकानामप्यनन्तत्वात् । न च यदाकदाचिदुद्देश्यत्वस्य देवतास्वरूपत्वे इन्द्राद्यात्मन इन्द्रादिशरीरानवच्छिन्नतादशायामपि देवतात्वापत्तिरिति वाच्यं । इन्द्रादिशरीरस्यैवोद्देश्यत्वाद्देवतात्वाच्च आत्मव्यावृत्तौद्देश्यताया लक्षणघटकत्वात् कदाचित् कस्यचिदात्मन उद्देश्यत्वेऽपि न चतिः । न चैवं देवतायाश्चेतनत्वापत्तिरिति वाच्यं । अवच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानाधारतया शरीरस्यापि चेतनत्वात् । न चैवं गयाआङ्गादौ मुक्तस्य पित्रादेर्देवतात्वप्रसङ्ग इति वाच्यं । इष्टत्वादिति भावः । कृततो ‘मन्त्रकरण-

श्रानाय तस्येश्वरभिन्नस्य देवतात्वसम्भवात् । ‘मन्त्रेति मन्त्रप्रयोज्यहविःसम्बन्धवलेनोद्देश्यत्वमित्यर्थः, हविःश्च त्यागकर्म्मत्वं, तदुपादानञ्च तादृशस्वर्गसम्बन्धसत्त्वेनोद्देश्यतया त्यागकर्म्मव्यंतिव्याप्तिवारणाय । न चेवमपि प्रति-
पक्षीतुः कोऽुदादिति मन्त्रप्रयोज्यवृत्तादिसत्त्वसम्बन्धवत्त्वेनोद्देश्यतया देवता-
त्वापत्तिः, त्यागकर्म्ममन्त्रप्रयोज्यत्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः । न चोद्देश्यपदं व्यर्थं, पार्वणादौ पित्रादेर्देवतात्वाभ्युपगमेऽपि तत्पत्त्या अपि देवतात्वापत्तिः,
“न योमिहः पृथग्दद्यादित्यादिना तस्या अपि तत्र तादृशहविःसम्बन्धित्वप्रतिपादनात् । न चैवं शूद्रपित्रादेरपि देवतात्वेन तत्र मन्त्रप्रयोज्य-

द्देश्यत्वं देवतात्वं, अन्येषां हविःसम्बन्धे मन्त्रस्याहेतु-
त्वादिति ।

क्वचिच्च वाक्यशेषाच्छक्तिग्रहः, यथा यवमयश्चरुर्भ-

क्त्यस्य व्यावृत्तिमाह, “अन्येषां हविःसम्बन्ध इति ब्राह्मणाद्युद्देशक-
द्रव्यत्याग इत्यर्थः, तथाच ब्राह्मणादावतिथ्याप्रिवारणाय ‘मन्त्रकर-
णकत्वं त्यागविशेषणं, “इन्द्राय स्वाहेत्यादेरेव मन्त्रत्वादिन्द्रादौ
लक्षणसङ्गतिः, प्रेतश्राद्धकरणीभूतस्य च न मन्त्रत्वमतो न प्रेतस्य
देवतात्वं । अस्तु वा तस्यापि देवतात्वं प्रेतपदोन्नेषस्तु वाचनिकः, एवं
कन्यात्यागादावपि “कोऽदादित्यादिमन्त्रस्य प्रतिपक्षोत्पठनीयत्वेन
न करणत्वमतो नामावादेर्न देवतात्वं, शूद्रादेस्तु नमःपदस्यैव
मन्त्रत्वात् पार्वण्ये तत्पिवादेर्देवतात्वं, तत्प्रेतश्राद्धे तु नमःपदस्य
मन्त्रत्वातिदेश इति भावः ।

अर्थवादस्य शक्तिग्राहकत्वं व्युत्पाद्य प्रसङ्गादाक्यशेषस्यापि शक्ति-
ग्राहकत्वं व्युत्पादयति, ‘क्वचिच्चेति, ‘वाक्यशेषादिति वाक्यशेषसह-

त्वामावाद्याति, तस्य देवतात्वाकभ्युपगमात्, व्यभ्युपगमे वा तज्जातीय-
हविःसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् । प्रेतस्यैव देवतात्वमिष्टमेवेत्येके । तदन्यत्वेन
विशेषणान्न तत्रातिथ्याप्तिरित्यपरे । ननु नात्मनि देवतात्वं शरीरान्तरा-
वच्छिन्नत्वदशाया मतिप्रसङ्गात् किन्तु शरीरे तथाचात्मन्यतिथ्याप्तिरिति चेत्,
न, तथात्वे उद्देश्यत्वेनैव तद्वारणात् देवतामुद्दिश्य हविर्व्यागात् । वस्तुतस्तु
विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वं देवतात्वमेति नोक्तरोष इति हिक् । ‘अन्येषामिति,
उत्सर्गंत इति शेषः ।

‘वाक्यशेषादिति, प्रधानकाले पृथगी, तेनार्थव्यवहाराच्छक्तिग्रह-
इत्युपसद्वारेण न विरोधः । ‘शूकरस्येवेति, उपलक्षणं तत्, यथेनेव ककु-

वति वाराही चोपानत् वैतसे कटे प्राजापत्यं चरुं
चिनोतीत्यत्र यव-वराह-वेतसशब्दाः किं कङ्कु-वायस-
जम्बूनां वाचकाः, उत दीर्घशूक-सूकर-वञ्जुलानामिति
स्नेच्छार्थव्यवहारदर्शनाद्विप्रतिपत्तौ मुख्यार्थानध्यव-
सायात् तत्पदे प्रामाण्यानिश्चये व्यवहाराद्युत्पत्तिः,

कृतव्यवहारादित्यर्थः, यथाश्रुते खर्गादिपदेऽपि विधिवाक्यगेषी-
भूतादेव शक्तिग्रह इति पृथगुपादानासङ्गतेः 'आर्यव्यवहारात् शक्ति-
ग्रह इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन विरोधापत्तेरिति ध्येयं । अत्र भीमांसक-
ग्रन्थं प्रमाणमाह, 'यथेति यस्मादित्यर्थः, 'वाराही चेति वराह-
चर्मनिर्मिता चेत्यर्थः, 'वैतसे कट इति वेतसत्वचा निर्मिते कटे
प्रजापतिदेवताकं द्रव्यं स्थापयतीत्यर्थः, 'कङ्कुः' सस्यविशेषः, काङ्कु-
इति यस्य प्रसिद्धिः, 'वायसः' काकः, 'जम्बुः' वृक्षविशेषः, याम् इति
यस्य प्रसिद्धिः, 'दीर्घशूकः' यवः, 'वञ्जुलः' जलजोवृक्षविशेषः,
वयला इति यस्य प्रसिद्धिः, 'स्नेच्छार्थेति कङ्कदादौ स्नेच्छव्यवहारस्य
दीर्घशूकादौ आर्यव्यवहारस्य दर्शनादित्यर्थः, 'विप्रतिपत्तौ' शक्ति-
संग्रहे, 'मुख्यार्थानध्यवसायात्' मुख्यार्थनिश्चयाभावात् तत्तदर्थं शक्ति-
निश्चयाभावादिति यावत्, 'तत्पदे प्रामाण्यानिश्चय इति यवा-
दिपदे तत्तदर्थप्रमाजनकत्वानिश्चय इत्यर्थः, तत्तदार्थाधिगम एव
तत्तदर्थप्रमाजनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः । इदञ्च व्यवहारादेव
युत्पत्तौ हेतुः, तत्तदर्थप्रमाजनकत्वनिश्चय इति व्यवहारं विना-
प्यनेनैव युत्पत्तिसम्भवादिति भावः । 'व्यवहाराद्युत्पत्तिः' इतर-

स चाविशिष्टः पिकादिपदेषु स्वेच्छव्यवहाराद्भुत्पत्तेः
 शृकरस्येव चर्मणा काकस्याप्युपानहोः सम्भवादिति
 पूर्वपक्षे “वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पञ्चशतनं ।
 मोदनमानाः प्रहस्यन्ते ववाः कणिशशालिनः” ॥
 “वराहं गावोऽनुधावन्ति” । “अम्बुजो वेतसः” । इति

व्यवहारादेव व्युत्पत्तिः, यवादिपदे वाचेति शेषः । ‘अविशिष्ट’
 उभयत्राविशिष्टः, तथाच तस्मादपि नागृहीताप्रामाण्यशक्तिपक्ष-
 सम्भव इति भावः । यद्यपि व्यवहारस्योभयत्राविशिष्टत्वेऽपि नानार्थ-
 न्यायेनोभयत्रैव शक्तिपक्षसम्भवस्तथाप्यन्यायस्यानेकार्थत्वमिति न्याये-
 नानेकार्थत्वाभावनित्युपाश्लोभयत्र तादृशशक्तिपक्षसम्भव इति हृदयः ।
 ननु स्वेच्छव्यवहारो न शक्तिपक्षक इत्यत आह ‘पिकादीति,
 ‘स्वेच्छव्यवहारात्’ स्वेच्छव्यवहारादपि । ननु काकस्योपानहोरसम्भवा-
 देव वराहपदस्य शृकरे शक्तिनिश्चय एव जम्बुना कटासम्भवादेव
 वेतसपदस्य वज्रुले शक्तिनिश्चय इत्यत आह, ‘शृकरस्येवेति, ‘काक-
 स्यापीति, चर्मणेति शेषः । ‘उपानहोरिति षष्ठीदिवचनः । इदमुप-
 लक्षणं वज्रुलवत्कलेनेव जम्बुल्लेनापि कटसम्भवादित्यपि बोध्यः ।
 ‘इति पूर्वपक्ष इति, यवमयश्चर्मभवतौ न्यादावित्यादि, ‘पञ्चशतनं’
 पञ्चगुण्यत्वं, ‘मोदमाना इति कणिशशालिनो मोदमाना ये तिष्ठन्ति
 ते यवपदवाच्या इत्यर्थः, “कणिशः प्रत्यमञ्जरी,” ‘वराहः गावो-
 ऽनुधावन्तीति ‘अनुधावन्ति’ सदृशीकुर्वन्ति, वराहपदवाच्यमदृशा-
 गाव इत्यर्थः, गोसदृशो वराहपदवाच्य इति कलितायं, ‘अम्बुज-

वाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी श्वेच्छप्रसिद्धिः स्मृतिरिव
वेदविरुद्धा हेयेति निरस्तायां श्वेच्छप्रसिद्धौ निष्प्रति-
पक्षार्थव्यवहाराच्छक्तिग्रहः । ननु वाक्यशेषात् श्रुत-

इति, वृत्त इति शेषः, 'वेतसः' वेतसपदवाच्यः, 'वाक्यशेषेति यवनश-
स्त्रसंभवतीत्यादिवाक्यशेषेत्यर्थः, 'वेदविरोधिनीति वेदबोधितार्थ-
विरुद्धार्थसाधिकेत्यर्थः । यद्यपि वेदस्य दीर्घश्रुकादिशक्तिग्रहप्रयो-
जकत्वमात्रं न तु कङ्क्षादिशक्तिविरहबोधकत्वं नानार्थत्वेनाप्युपपत्ते-
रिति श्वेच्छप्रसिद्धेः कुतो वेदविरोधित्वं, तथापि उक्तक्रमेण नाना-
र्थत्वाभावनियम्ये सति तत्सहकारेण दीर्घश्रुकादौ शक्त्यभावसाधकतया
श्वेच्छप्रसिद्धेर्वेदविरोधित्वमिति भावः । 'स्मृतिरिवेति वेदविरुद्धा
स्मृतिरिवेति योजना, 'हेया' वस्तुसाधिका, 'निरस्तायां श्वेच्छ-
प्रसिद्धाविति श्वेच्छप्रसिद्धिविषये कङ्क्षादौ शक्त्यभावज्ञाने सतीत्यर्थः,
'शक्तिग्रहः' दीर्घश्रुकादावेव यवादिपदार्थां शक्तिग्रहः, इति
मीमांसकसिद्धान्त इति शेषः । यथाश्रुते पूर्वपक्ष इत्यस्यानवस्था-
पत्तेः । न च श्वेच्छप्रसिद्धिनिरासे वाक्यशेषादेवागृहीताप्रामाण्यक-
शक्तिग्रहसम्भवात् किमार्थव्यवहारेणेति वाच्यं । उपायान्तरस्य

नापि घरोः वज्रवल्कलैरिव जम्बुवल्कलैरपि कटस्य सम्भवादित्यपि नष्ट्यं ।
'वेदविरुद्धेति, यद्यपि वेदस्य दीर्घश्रुकादिशक्तिग्रहप्रयोजकत्वमात्रं न तु
कङ्क्षादिशक्तिविरहबोधकत्वं तथाच नानार्थत्वेऽप्युपपत्तेर्न वेदविरोधः,
तथाप्यन्यायस्यानेकार्थत्वमिति निश्चये वेदस्य वज्रवत्त्वात् तत्सहकृतार्थ-
व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमिति विनियमकमुक्तमिति तात्पर्यं । 'नन्विति,

रादिषु तात्पर्यनिश्चयो न शक्तिनिर्णायकः काकादि-
सदृशतया शूकरादौ प्रयोगस्य गौण्यादिनापि सम्भवा-
दिति चेत्, न, शूकरादौ तात्पर्यवच्छक्तेरपि निश्च-
यात् । तथा हि यद्यप्यनादिप्रयोगयोगिता न शक्ति-
नियता वैदिकगौण्यादिना व्यभिचारात् तथापि
शक्तिरनादिप्रयोगनियता अतो वराहशब्दस्यानादि-

उपायान्तरादूषकत्वादिति वदयं । 'तात्पर्यनिश्चय इति "वाराही
चोपानदित्यादौ वराहपदादेः शूकरादौ तात्पर्यनिश्चय इत्यर्थः,
तथाच वाक्यशेषे यथा इत्यादेर्यथादिपदतात्पर्यविषय इत्यर्थ इति
भावः । अनु वृत्तिं विना तात्पर्यज्ञानमात्रात् कथमन्वयबोध-
इत्यत आह, 'काकादौति, 'शूकरादौ प्रयोगस्येति, "वाराही
चोपानदित्यादौ शूकरादेरन्वयबोधस्येत्यर्थः । तात्पर्यग्राहकत्वमेवा-
भ्युपेत्य समाधत्ते, 'शूकरादाविति, 'तात्पर्यवदिति "वाराही
चोपानदित्यादौ वराहपदादेस्तात्पर्यवदित्यर्थः, 'अनादिप्रयोगयो-
गितेति, तात्पर्यविषयतासम्बन्धेन अन्यज्ञानाजन्यतत्पदयोगितेत्यर्थः,
'न शक्तिनियता' ॥ तत्पदशक्तिनियता, 'शक्तिः' तत्पदशक्तिः,
'अनादिप्रयोगनियता' उक्तसम्बन्धेन अन्यज्ञानाजन्यतत्पदव्याप्या,
चैवादौ च चैवादिपदस्य न शक्तिः किन्तु आधुनिकशङ्केत इति
चैवादिपदस्य भगवदनुत्तरितत्वेऽपि न घटिरिति भावः । 'वराह-

वाक्यतादिप्रतिपादकास्पदादिशब्दाभावादिति भावः । 'शक्तिरिति आधु-
निकशङ्केतादियदशक्तिमित्रशक्तिरित्यर्थः । 'वराहशब्दादिति, न च शक्तिग्रह-

प्रयोगयोगिता शक्तिश्च काके कल्प्येति गौरवं शूक-
रत्वेऽनादिवेदसम्बन्धात् प्रयोगोऽनादिसिद्ध एव शक्ति-
मात्रं कल्प्यत इति लाघवमित्यनादितात्पर्यात् शूकरे
शक्तिरेव । अथ काकवत् शूकरोऽप्यसदृश एव सुस-
दृशस्य गवयादेः सत्त्वात् कथञ्चित् सादृश्यं काक-
स्याप्यस्तीति चेत्, न, काक-शूकरयोर्वराहशब्दाद्-
बुद्धिस्थत्वेऽनयोः को वाच्य इति जिज्ञासानुरोधात्

शब्दस्येति अनादिवराहपदयोगितेत्यर्थः, 'अनादिवेदसम्बन्धादिति'
“वाराही चोपानदित्यनादिवेदसत्तादित्यर्थः, 'प्रयोगोऽनादिसिद्ध-
एवेति तात्पर्यविषयत्वसम्बन्धेनानादित्वेन सिद्धो वराहपदप्रयोगो-
ऽस्येवेत्यर्थः, 'अनादितात्पर्यादिति अनादिवराहपदपर्यादित्यर्थः,
'शक्तिरेव' वराहपदस्य शक्तिरेव । ननु “वाराही चोपानदित्यत्र
वैदिकवराहपदस्य शूकरवत् काकेऽपि तात्पर्यं शूकरवत् काकस्यापि
यथाकथञ्चित्सदृशतया “वराहं गावोऽनुधावन्तीतिवाक्यशेषेण
गोसदृशलक्षणेन तत्रापि वराहपदतात्पर्यबोधनादित्याशयेन शङ्कते,
'अथेति, 'असदृशएव' असुसदृश एव, 'वराहशब्दादिति “वाराही
चोपानदित्यत्र वराहशब्दादित्यर्थः, 'बुद्धिस्थत्वे' स्यतिविषयत्वे, 'को
वाच्य इति वस्तुगत्या को वाच्य इत्यर्थः, इदञ्च वाक्यशेषस्य शक्ति-
शाहकल्पचे, तात्पर्यशाहकल्पचे तु कस्तात्पर्यविषय इति जिज्ञासा
बोधा, 'जिज्ञासानुरोधादिति जिज्ञासात्मकवाक्यशेषजन्यशब्दबोध-
पूर्वं कथं तत्तत्तयोरुपस्थितिरिति वाच्यं । प्रथममुभयत्रैव शक्तिग्रहानुपग-

तयोरन्यान्यापेक्षया गोसादृश्यमुद्धृतं जिज्ञासमानस्य
स्मृतिविषय इति तन्निरासादन्यथा तात्पर्यग्राहक-
वाक्यशेषस्यापि निष्प्रयोजनत्वं स्यात् कथञ्चित् सादृ-
श्यस्य सर्वत्र सत्त्वेन तात्पर्यानिध्यवसायादिति । इत-
रान्विते शक्तिरित्यपि गुडजिह्विका, वस्तुतोऽन्वयेऽपि न

प्रयोजकाकाङ्क्षानुरोधादित्यर्थः । अन्यथा यथाकथञ्चित् सादृश्यस्य
वाक्यशेषार्थत्वे तादृशाकाङ्क्षाया अनिष्टत्तेरिति भावः । 'तयोरन्यो-
न्यापेक्षयेति गो-काकथोरन्योन्यसादृशापेक्षया उद्धृतं प्रकृतं यद्गो-
सादृश्यं तदेवेत्यर्थः, 'स्मृतिविषय इति "वराहं गवोऽनुधावन्ती-
त्यनुधावनपदजन्यस्मृतिविषय इत्यर्थः, 'तन्निरासादिति काके
वाक्यशेषाच्छब्दादिग्रहनिरासादित्यर्थः, तथाच प्रकृतसादृश्यमेवात्रा-
नुधावनपदार्थ इति भावः । 'तात्पर्यग्राहकेति तात्पर्यादिग्राहकेत्यर्थः,
आदिपदान् समते शक्तिग्रहः, 'तात्पर्यानिध्यवसायादिति ततोऽपि
विभिन्न तात्पर्याद्यनिष्ठयादित्यर्थः । कार्यत्वांशमपहाय साधवाद-
न्वितशब्दज्ञानत्वावच्छिन्न एव पदानां शक्तिरन्वितत्वं वैशिष्ट्यावगा-
हितमिति पूर्वमुक्तमिदानीमन्वितत्वांशस्य न प्रवेशो गौरवादद्या-
वर्तकत्वाच्चेत्याह, 'इतरान्वितेति, 'इतरेति स्वरूपकथनं, 'अन्वित-
शब्दज्ञानत्वं शक्यतावच्छेदकमित्यपीत्यर्थः, शक्यता कार्यता एव-

मात्, ततश्चोक्तन्यायेनेकार्थत्वनिश्चये कोऽनयोर्वीक्ष्य इत्यत्र विनिगमकानु-
सरणमिति भावः । यत्र च विनिगमकाभावस्तत्र नानार्थत्वमिति ध्येयं ।
'अन्यथा' उद्धृतवत्सापुरस्कार इत्यर्थः । नन्वन्यत्राभ्यन्तरे गौरवमप्रयोजकं तथाच

शक्तिः । ननु व्यवहारेणानुमिते इतरान्वितज्ञाने पद-
शक्यत्वग्रहात्^(१) तत्रैव शक्तिं गृह्णाति उपस्थितत्वात् ।
न चाग्रे तत्त्यागो हेत्वभावात्, न तु पदार्थज्ञानमात्रे,
व्यवहारात् तस्यानुपस्थितेः, उपायान्तरात्तदुपस्थित्य-
न्तरकल्पने मानाभावान्, अत इतरान्वितस्वार्थज्ञान-
शक्तत्वेन ज्ञातपदं स्वार्थान्वयानुभावकं^(२) इत्यन्विता-
भिधानमिति चेत्, न, इतरान्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ
पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषय-
त्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति

मयेऽपि सर्व्वत्र । 'वस्तुत इति, 'न शक्तिः' न शक्यतावच्छेदकता,
गौरवादव्यावर्तकत्वाच्चेति भावः । 'शक्यत्वं' कार्य्यत्वं, 'तत्रैव' अन्वित-
शब्दज्ञानत्वं एव, 'शक्तिं' शक्यतावच्छेदकतां, 'पदार्थज्ञानमात्र-
इति शब्दज्ञानत्वं इत्यर्थः, एवंमयेऽपि सर्व्वत्र पदार्थज्ञानपदं शब्द-
ज्ञानपरं, 'अत इति, अन्वयानुभावकत्वेन ज्ञानस्य शब्दबोधे हेतु-
तया अनुभाविकाया अपि शक्तेर्ज्ञानं शब्दधीहेतुरिति मतेनेदं ।
'व्यवहारात्तस्यानुपस्थितिरित्युक्तं दूषयति, 'इतरेति, 'पदार्थज्ञानो-
पस्थितौ' शब्दज्ञानलावच्छिन्नोपस्थितौ, 'पदार्थज्ञानं' शब्दज्ञानत्वं,
'विशेष्यं' विशेष्यतावच्छेदकं, 'तस्यापि' शब्दज्ञानत्वस्यापि, 'विशि-
ष्टज्ञानस्येति तद्वर्णनावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानस्य तद्वर्णविषयत्वनियमा-

(१) पदकारणत्वग्रहादिति क०, ख०, ग० ।

(२) स्वार्थस्मरणद्वारानुभावकमिति क० ।

तत्रैव शक्तिं कल्पयति साधवात्, न त्वन्वयांशेऽपि
 गौरवात् । अस्तु वा प्रथममितरान्वितज्ञाने शक्ति-
 ग्रहेऽग्रे तत्त्यागः अन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानात् अनन्य-
 लभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्, प्रथमगृहीतमात्रञ्च न बल-
 मित्युक्तमेव, तस्मात् सर्वैः प्रथमव्यवहारादुपस्थिते
 कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञाने वा पदकारणत्वग्रहान्तश्च
 शक्तिग्रहोऽग्रेऽपि गौरवान्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानेऽपि न
 तत्त्यागः पूर्वकल्पनाया विपरीतत्वादिति स्वशिष्य-
 व्यामोहनं । अथ कार्यत्वस्येतरपदलभ्यत्वेन तथा न

दित्यर्थः, 'शक्तिं' शक्यतावच्छेदकतां, 'इतरान्वितज्ञाने' इतरशाब्द-
 ज्ञानत्वे, 'शक्तिग्रहे' शक्यतावच्छेदकताग्रहेऽपि, 'प्रथमेति सर्वैः'
 प्रथमगृहीतमात्रञ्चेत्यर्थः, 'न बलमिति न बोधितत्वं व्याप्यमित्यर्थः,
 'उक्तमेवेति, आत्मनि शरीरभेदप्रत्ययादिविषये व्यभिचारादिति
 भावः । 'तस्मादिति 'इति स्वशिष्यव्यामोहनमित्यघेतनेनान्वयः, 'तच्च
 शक्तिग्रह इति कार्यत्वान्वितज्ञानत्वादौ शक्यतावच्छेदकताग्रह-
 इत्यर्थः । 'अथेति, घटमानयेत्यादिवाक्य इति शेषः, 'इतरपद-
 लभ्यत्वेनेति लिङादिपदेन ज्ञानसम्भवेनेत्यर्थः, 'तथेति पदसामान्य-
 शक्यतावच्छेदकाप्रवेश इत्यर्थः, 'एवं' इतरपदलभ्यत्वं, 'अन्ये' कर्म-

तदानीमन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानाभावाच्छक्तिग्रहः स्यादित्युक्तेराह, 'यस्तु वेति ।

त्वेवमन्वये तस्येतरपदाशक्यत्वाच्छक्यत्वे वा अविवादा-
दिति चेत्, न, घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थस्मरण-
द्वारा आकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदा-
र्थेन सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्य-
न्यथैवान्वयज्ञानलाभात् किं शक्त्या । अन्वयमात्रश-
क्तावप्यन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात्,
क्रिया-कारकपदयोः प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वे

त्वादिनिष्ठघटाद्यन्वये, 'इतरपदाशक्यत्वादिति' शब्दज्ञानविषयतया
अमादिपदशक्यतागवच्छेदकत्वादित्यर्थः, 'शक्यत्वे वा' अमादिपद-
शक्यतावच्छेदकत्वे वा, 'अविवादादिति, विनिगमनाविरहेण घट-
पदादीनामपि तदन्तर्भावेण शक्तिमिद्धा पदमात्रस्यैवान्वितज्ञाने
शक्तिमिद्धेरिति भावः । 'आकाङ्क्षादौति' आदिपदाद्योग्यता-तात्पर्य-
परिग्रहः, 'स्वभावादिति तथैवाकाङ्क्षादेः कार्य-कारणभावादित्य-
र्थः । नन्वेवमाकाङ्क्षादेः सहकारित्वकल्पनायामेव गौरवमित्यत-
आह, 'अन्वयमात्रेति' अन्वयसामान्येत्यर्थः, 'अन्वितज्ञानत्वमितर-
विशेषणकस्वार्थविशेष्यकबोधत्वं तदेव निखिलपदकार्यतावच्छेद-
कमित्यभिमानेन दूषणमाह, 'क्रिया-कारकपदयोरिति, घटमान-
येत्यादौ कर्मतासंसर्गेण घटानयनयोरन्वयबोध इति प्राचां मते-

नन्वाकाङ्क्षादिसहकारित्वकल्पनायामेव गौरवमत आह, 'अन्वयमात्रेति,
अन्वयसामान्येत्यर्थः । 'क्रियेति, यद्यप्येक एवान्वय उभयप्रतियोगिक इति न
वाक्यार्थद्वयोपपन्नस्तथापि घटान्वितानयनस्यानयनान्वितघटस्य च विशे-

वाक्यार्थद्वयधौ प्रसङ्गात् । न चैकमेवान्विताभिधायक-
मितरत्तु प्रतियोगिस्मारकमिति वाच्यं । अविशे-
षादशक्यान्वयानुभवेऽतिप्रसङ्गात् । अन्वयेऽपि शक्ति-
रिति चेत्, न, अशक्यमपि हि शक्यान्वयं बोधयति

नेदम् । नयमते तु कारकविभक्ति-नामपदयोरिति बोध्यं । 'इत-
रान्वितेति इतरविशेष्यक-स्वार्थविशेष्यकबोधत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्व-
इत्यर्थः, 'वाक्यार्थद्वयेति घटवदानयनमानयनवान् घट इत्युभय-
विशेष्यकबोधापत्तेरित्यर्थः । नयमते तु घटवत्कर्तृत्वं कर्मत्ववान् घट-
इत्युभयविशेष्यकबोधापत्तेरिति द्रष्टव्यं । 'अन्विताभिधायकं' इतर-
विशेषणकस्वार्थविशेष्यकबोधजनकत्वं, 'अन्वयप्रतियोगीति अन्वयप्र-
तियोगिस्वार्थस्मारकमात्रं न त्वितरविशेषणकस्वार्थविशेष्यकानुभव-
जनकमित्यर्थः । 'अविशेषादिति सामान्या अविशेषादित्यर्थः । इदमा-
पाततः आकाङ्क्षादिविरहेणैव सामग्रीविरहात् । वस्तुतस्तु गौरव-
मेव बाधकं सारं । 'अशक्यान्वयानुभव इति शाब्दज्ञानविषयतया
शक्यतानवच्छेदकस्यापि तदनुभव इत्यर्थः, शक्यता जन्यता, एवमपि-
ऽपि, 'अतिप्रसङ्गादिति घटमानयेत्यादौ यटादिसंसर्गस्यापि भान-
प्रसङ्गादित्यर्थः, 'शक्तिः' शक्यतावच्छेदकता, 'अशक्यमपि' शक्यतान-
वच्छेदकमपि, 'शक्यान्वयमिति अतथा स्वस्मारितस्यान्वयमित्यर्थः, अप-

यस्य-विशेष्यभावभेदेन भिन्नत्वात् तथात्वं बोध्यं । अन्वयप्रकारधौ प्रसङ्ग-
इत्यत्र तात्पर्य्यमित्यर्थः । 'अशक्येति प्रकृतपदप्रयोज्यनिवतसम्यक्विषयानुभव-
इत्यर्थः । तेन तन्मते व्यक्तेरशक्यतया न दोष इति ध्येयं । इति प्रकाशः ।

नान्यत् शक्यान्वयत्वस्य स्वरूपतो नियामकत्वात्,
अन्यथा तवाप्यप्रतीकारात् । नन्वेवं पदानामन्वित-
ज्ञानजनकत्वात् तच्च शक्तिरस्येव अशक्तस्याजनकत्वात्

अग्रे शक्तिभ्रमादेव बोधो गौण-स्वाचणिकयोस्तु मानुभावकत्वमिति
भावः । 'शक्यान्वयत्वस्येति शक्त्या पदस्मारिततत्तदर्थान्वयविषयक-
बोधत्वस्येत्यर्थः, 'नियामकत्वादिति आकाङ्क्षादिधीजनकतावच्छेद-
कत्वादित्यर्थः, 'अन्यथेति आकाङ्क्षादेरनियामकत्व इत्यर्थः, 'तवापि'
अन्वयसामान्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वादिनस्तवापि, 'अप्रतीकारादिति
अन्वयान्तरभानप्रसङ्गस्याप्रतीकारादित्यर्थः, अन्वयविशेषस्य भवम्भते-
ऽपि शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । पदानामन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नं
प्रति जनकतात्किं शक्तिं निरस्य पदार्थं स्मारकशक्तिवदन्येऽपि
पदानां नित्यसम्बन्धविशेषरूपा शक्तिरसौति ये वदन्ति तन्मतमुप-
न्यस्यति, 'नन्विति, 'तच्च' अन्वये, 'शक्तिरस्येवेति नित्यसम्बन्धरूपा
शक्तिरस्येवेत्यर्थः, 'अशक्तस्येति तवाशक्तस्य पदस्य स्वच्छा-शक्तिभ्रमा-
जन्यतच्छब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः, एतन्मते जातिप्रकारेण व्यक्ता-
वेव शक्तिः कार्यत्वादिवच्छेदेरपि किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमेन केवल-
जातौ शक्त्यभावात् परन्तु जातिनिष्ठत्वेन ज्ञाता व्यक्तिं स्मारयति

'नियामकत्वादिति, यद्यपि शक्यान्वयत्वं न कारणं न वा कारयतावच्छेदकं
अन्वयबोधे तस्याकारयत्वात् अन्ववच्छेदकत्वात्, तथाप्यन्वयांशविषयक-
ज्ञानत्वमपि न कार्यतावच्छेदकं गौरवात् अन्वये आकाङ्क्षादिसामग्र्योपत्त्वा-
दन्यत्र तदभावाद्जातिप्रसङ्ग इत्यत्र तात्पर्यं, 'अशक्तस्येति, अयमर्थे चैतन्मते
जनकत्वेन न व्यभिचारः । तदभ्युपगमेऽपि शक्तिस्तत्रास्तोत्याह, 'तवा-

तवापि पदादन्वयबोध इतीश्वरेच्छासत्त्वादिति सत्यं,
किन्तु अन्वयबोधे स्वरूपसती सा व्याप्रियते, न तु
ज्ञाता घटज्ञानशक्तत्वेन ज्ञानादेव घटान्वयबोधो-
पपत्तेः, यथा तव जातिशक्तपदस्य आत्मव्यक्तिज्ञाने,
दृष्टञ्च ज्ञातकरणे सामान्यसम्बन्धितया ज्ञातस्यापि

न तु व्यक्तिनिष्ठत्वेन ज्ञातेति न तत्र व्यभिचारः । 'अन्वयबोधः'
अन्वयस्य बोधः, 'ईश्वरेच्छेति ईश्वरेच्छायाः शक्तेरन्वयेऽपि सत्त्वा-
दित्यर्थः, परन्तु सा असम्भवे नित्यमन्वयवृत्तौऽतिरिक्तपदार्थ इत्येव
विशेष इति भावः । दृष्टापत्त्या परिहरति, 'सत्यमिति, 'अन्वय-
बोधे' अन्वयस्य बोधे, 'स्वरूपसती' अन्वयप्रकारेण ज्ञाता, 'सा'
शक्तिः, 'व्याप्रियते' उपयुज्यते, 'घटज्ञानशक्तत्वेनेति घटज्ञानजनकत्व-
प्रकारकेच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः, शक्तिप्रकारकं ज्ञानं हेतुरिति प्राचीन-
मतेनेदं, एवमयेऽपि, नव्यमते ॥ स्वज्ञानजनकत्वप्रकारकेच्छात्मक-
शक्तिसम्बन्धेन घटप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं बोध्यं, साधवाच्छक्ति-
सम्बन्धेन घटवत्ताज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । 'जातिशक्तपदस्येति जाति-
शक्तत्वेन ज्ञातस्य पदस्येत्यर्थः, 'आत्मव्यक्तिज्ञान इति स्वाययव्यक्ति-
ज्ञान इत्यर्थः, जनकत्वमिति शेषः, स्वपदं जातिपरं । ननु व्यक्ति-
सम्बन्धितया ज्ञातस्य संसर्गबुद्धिजनकत्वं क्वाणदृष्टचरमित्यत आह,
'दृष्टेति, 'ज्ञातकरणे' ज्ञायमानकरणस्येति, 'सामान्यसम्बन्धितयेति

पीति, विषयाबाधादिति भावः । 'किन्त्विति, तथाच यदियमतया ज्ञाता
शक्तिरनुभावयति स एव शक्य इत्युक्तव इति नान्वयः, शक्य इत्यर्थः ।

विशेषबुद्ध्युपायत्वं यथा वह्निसामान्यव्याप्ततया गृही-
तधूमस्य वह्निविशेषबुद्धिजनकत्वं । अथ घटज्ञानत्वं
इतरान्वितघटज्ञानेऽप्यस्तीति तेन रूपेणान्वितघट-
ज्ञानेऽपि ज्ञाता शक्तिर्व्याप्प्रियत इति चेत्, सत्यं, किन्तु
घटज्ञानत्वं शक्यतावच्छेदकं न त्वन्वितघटज्ञानत्वं
गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । एवञ्च जातिवाचकपदस्य
व्यक्ताविव एकैव शक्तिरन्वयांशे स्वरूपसती पदार्थांशे

शक्तिसम्बन्धितयेत्यर्थः, 'विशेषबुद्धीति संसर्गबुद्धीत्यर्थः, 'वह्नि-
विशेषबुद्धिजनकत्वमिति वह्निसंसर्गबुद्धिजनकत्वमित्यर्थः । 'अथेति,
घटज्ञानत्वरूपेण शक्तिज्ञानस्य हेतुत्व इति शेषः, 'तेन रूपेण'
घटज्ञानत्वेन, 'अन्वितघटज्ञानेऽपीति अन्वितघटज्ञानप्रकारेणापी-
त्यर्थः, 'व्याप्प्रियते' व्याप्प्रियेत, हेतुः स्यादिति यावत् । 'शक्यताव-
च्छेदकमिति शक्तिज्ञानविशेषणतावच्छेदकीभूय कारणतावच्छेदक-
मित्यर्थः, 'अन्यलभ्यत्वादिति, तेन रूपेण शक्तिज्ञानं विनापि नि-
रुक्तप्रणाद्या तन्माभसम्भवादिति भावः । 'अन्वयांशे स्वरूपसतीति
अन्वयप्रकारेणाज्ञातेत्यर्थः, 'पदार्थांशे ज्ञातेति पदार्थप्रकारेण ज्ञाते-

प्रतिबन्धमिप्रायेण दृष्टान्तमाह, 'यथेति, 'वह्निविशेषेति पर्वतोपत्तादि-
विशिष्टेत्यर्थः । तत्तत्पदार्थसामान्यशक्तस्याप्यन्वितपदार्थबोधकत्वं तत्र
पक्षधर्मांतरात् पर्वतादिसम्बन्धभावं यतएव योग्यतादिबलात् पदार्था-
न्वयभावनमिति भावः । 'न त्विति, अन्वयांशे शक्तत्वज्ञानस्य गौरवेद्याप्रयो-
जकत्वात् तत्र शक्तिरिति भावः । 'व्यक्ताविति, स्वमत इति शेषः । वैयर्थ्यं

. ज्ञाता व्याप्रियते । जाति-व्यक्तयोः समानसंवित्सर्वेद्य-
त्वात् तथा घटज्ञानादिकन्तु नान्वयविषयतानियतं
स्मरणे व्यभिचारादिति चेत्, घटानुभवविशेषं प्रति
घटपदत्वेन कारणता स च शब्दानुभवोऽन्वयविषयता-
नियत एव केवलस्य शब्देनानुभवात् स्मरणञ्च प्रति
पदत्वेन न जनकता व्यभिचारात् किन्तु सम्बन्धितया

त्यर्थः । शङ्कते, 'जाति-व्यक्तेरिति, 'तथेति जातिप्रकारेण ज्ञाता
शक्तिं बोधयतीत्यर्थः, 'घटानुभवविशेषमिति, तथाच घटपदत्वा-
वच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतायघटज्ञानमन्वयविषयतानि-
यतमिति घटशक्तिज्ञानादेवाश्रयभाजमिति भावः । ननु घटानु-
भवविशेषं प्रति घटपदत्वेन हेतुत्वे स्मरणं प्रति केन रूपेण
हेतुत्वेत्याकाङ्क्षायामाह, 'स्मरणञ्चेति, 'व्यभिचारादिति श्राप-
मानपदं विनापि सम्बन्धान्तरज्ञानेन पदार्थस्मरणोत्पत्त्या व्यति-
रेकव्यभिचारात्तत्त्वत्वेऽपि कदाचित् पदार्थस्मरणानुत्पत्त्यान्वयव्यभि-
चाराच्चेत्यर्थः । 'सम्बन्धितयेति तत्तत्सम्यक्तित्वेन तत्तत्सम्बन्धिज्ञानत्वे-

शङ्कते 'जातीति, 'घटेति शब्दप्रयोज्यजातिविशेषावशिष्टघटानुभवं प्रती-
त्यर्थः, 'एवञ्चान्वयविषयत्वमन्यथासिद्धतया न कार्यतावच्छेदकतया प्रविष्टं
व्यतस्तत्र न शक्तिरिति । 'स्मरणञ्चेति, यद्यप्यत्रापि तत्त्वेन जनकत्वेऽनु-
गतस्यापि अन्यतावच्छेदकत्वात् शङ्कते न कोऽपि दोषः, तथापि स्मरणेनैक-
रूपेण जनकत्वमित्याकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्येके । अन्ये तु यत्र पदत्वेन कार-
णता तत्रान्वयविषयतानिषम एवञ्च शब्दानुभववत् तज्जन्यस्मरणेऽपि
तथा स्यात् इत्याकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्याहुः । 'किञ्चित्, यद्यप्येतददृष्टा-

ज्ञातत्वेन । स्यादेतत्, अन्वयतात्पर्यकतया तत्प्रति-
पादकं पदमित्यविवादं, तात्पर्यनिर्वाहिका च वृत्तिः,
सा चेह न गौणी न वा लक्षणेति शक्तिसिद्धिः । अथा-
न्वये लक्षणेव स्वार्थसम्बन्धिनि तात्पर्यात् पदार्थोप-

नेत्यर्थः, यथाश्रुते अदृष्टादिकारितस्मृतौ व्यभिचारात् । नन्वन्वया-
शेऽपि शक्तिज्ञानमावश्यकमित्याशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'अन्वयतात्प-
र्यकतयेति अन्वयतात्पर्यकत्वज्ञानसहकारेणेत्यर्थः, 'तत्प्रतिपादकं'
अन्वयप्रतिपादकं, 'तात्पर्यनिर्वाहिका चेति तात्पर्यज्ञानाधीनतद्वो-
धनिर्वाहिका चेत्यर्थः, 'वृत्तिरिति तच्च तत्पदवृत्तिधोरित्यर्थः,
एतन्मते व्यक्तावपि शक्तिज्ञानस्य हेतुतया न व्यक्तिशब्दबोधे व्यभि-
चारः घटेन जलमाहरेत्यादौ किद्वेतरत्वस्यापि योग्यतावत्ताज्ञान-
मिति न तत्रापि व्यभिचारः । 'सा चेति, वृत्तिरिति श्रेयः, 'इह'
अन्वये, 'शक्तिसिद्धिः' शक्तिज्ञानं, आवश्यकमिति श्रेयः । तटस्थः
शङ्कते, 'अपेति, 'लक्षणेव' लक्षणाज्ञानमेव, ज्ञानजनकमिति श्रेयः,
'स्वार्थसम्बन्धिनीति स्वार्थसम्बन्धित्वरूपेणान्वये तात्पर्यपक्षादित्यर्थः,

दिकारितस्मरणे व्यभिचार्येव यदि च तद्विशेषहेतुत्वं तदा पदत्वेनापि तस्य
हेतुत्वे तुल्यं, तथापि हस्त्यादिदर्शनस्य हस्तिपक्षादिस्मरणे सम्बन्धिज्ञानत्वेन
हेतुत्वमावश्यकमिति सामान्यसामग्री एवञ्च तदुपपत्तौ विशेषसामग्र्यन्तर-
कल्पने मग्नमात्र इत्यत्र तात्पर्यं, 'ज्ञातत्वेनेति । यद्यपि घिरणपदस्य न
हेतुत्वं, तथापि सम्प्रदायमतेनेदं । प्रामाणिकं गौरवमित्याशयेन शङ्कते,
'स्यादेतदिति, तटस्थ आह, 'अपेति, 'तदन्वयोपपत्तेरिति, यथा पुरोप-

स्थित्यनन्तरं तदन्वयोपपत्तेश्च । न च वृत्तिद्वयस्य
विरोधः, अन्वयविशेषणतया पदार्थोपस्थितेः । न च
लाक्षणिकानामननुभावकत्वादन्वयानुभवः कथमिति
वाच्यं । पदार्थस्य स्मरणादन्वये शक्तत्वाच्च पदानां

घटपदं घटसम्बन्धतात्पर्यकमिति तात्पर्य्यपदशरीरत्वात्तादृशतात्प-
र्य्यज्ञानजन्यवनिघतमिति भावः । 'तदन्वयोपपत्तेश्चेति तदन्वयज्ञा-
नोदयाच्चेत्यर्थः, तथाच यथा गङ्गायां घोषइत्यादौ स्मरकप्रवाहो-
पस्थित्यनन्तरं तीरान्वयबोधाच्च लक्षणाज्ञानं तीरयोधजनकं तथा-
ऽन्वयेऽपीति भावः । 'वृत्तिद्वयश्चेति शक्त्या पदार्थस्य लक्षणया
चान्वयस्य शाब्दबोधजननादिति भावः । 'अन्वयविशेषणतया'
अन्वयनिरूपकतया, सर्व्वेतेत्यादिः, 'पदार्थोपस्थितेरिति पदार्थानां
बाधादित्यर्थः, तथाच फलान्तरिरोध एव गङ्गावैक्यतइति भावः ।
'लाक्षणिकानां' लक्षणावृत्तीनां, 'अन्वयानुभवः' अन्वयस्यानुभवः,
लक्षणयेति श्रेयः । 'पदार्थश्चेति शब्दार्थस्य प्रवाहादेरित्यर्थः, 'स्मर-
णात्' स्मरणमात्रात्, माघपदाच्छब्दानुभवव्यवच्छेदः, 'अन्वय इति
शाब्दबोधविषये तीरादावित्यर्थः, 'पदानां' गङ्गादिपदानां, 'सर्व्वेति

स्थित्यनन्तरं तीरान्वयबोधात् तत्र लक्षणा तथेष्टापीति भावः । 'अन्वय-
विशेषणतयेति, यद्यपि शक्त्या शक्त्या विशेषणतयोपस्थितौ व्यदोषत्वे
गङ्गायां घोष इत्यादावपि तथात्वापत्तिस्तथाप्यन्वयस्य सम्बन्धरूपतया यदि
देन विना न मासते इति न्यायेन लक्षणयैव पदार्थोपस्थितिरिति न
वृत्तिद्वयविरोधः । अतएव राज्ञपुत्रश्च इत्यादावपि तथा, गङ्गायामित्यादौ
॥ नैवमित्याहुः । यत्रकारमते वृत्तिद्वयविरोधाभावादेतदुक्तमित्यन्ये ।

शक्त्यानुभावकतया सर्व्वं साक्षणिकस्यैवानुभावक-
त्वादिति । तन्न । वृत्तिर्हि ज्ञातोपयुज्यते न स्वरूपस-
त्यतिप्रसङ्गात् । न चेह स्वार्थसम्बन्धितयाऽन्वयः प्राग-
वगतः, वाक्यार्थस्यापूर्व्वत्वात् । किञ्च शक्यसम्बन्धितया
अन्वये लक्षणार्थं पदार्थं शक्तिकल्पनं तद्वरं साधवाद-

गङ्गायां घोष इत्यादौ साक्षणिकस्यैव सर्व्वत्रेत्यर्थः, 'साक्षणिकस्येति
लक्षणावृत्तिज्ञानस्यैवेत्यर्थः, तत्र घोषादिपदशक्तिज्ञानमेवानुभावकं
लक्षणाज्ञानन्तु तीरादिस्मारकतामात्रेणोपयुज्यते इति चेत्, किं
प्रकृतेऽपि पदार्थशक्तिज्ञानमेवानुभावकमन्वये लक्षणाज्ञानन्तु अन्वय-
स्मारकतयोपयुज्यते सूनस्यापि तात्पर्य्यमर्यादया संसर्गतया भाने
बाधकाभावादिति सुवचमिति भावः । 'अतिप्रसङ्गादिति अगृही-
तवृत्तिकादपि पदाच्छाब्दबोधप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वेकपदार्थनिष्ठा-
परपदार्थनिष्पितसंसर्गत्वादिमा प्रागनवगतत्वेऽप्याधेयत्वादिना सा-
मान्यतः शक्यसम्बन्धिताज्ञानं सम्भवत्येवेत्यत आह, 'किञ्चेति,
'शक्यसम्बन्धितयेति, अभेदे तृतीया, तथाचान्वये शक्यसम्बन्धित-
रूपलक्षणासम्बन्धित्यर्थमित्यर्थः, 'शक्तिकल्पनं' तत्र पृथक्शक्तिकल्पनं,
आवश्यकमिति शेषः, 'साधवात्' शक्तैक्यसाधवात्, 'अन्वये' पदार्थ-

'पदानामिति, यदि च पदार्थशक्त्यैव साक्षणिककार्यानुभावकत्वं तदा प्रकृते-
ऽपि तद्यास्त्विति भावः । 'साधवादिति, विशिष्ट एव शक्तिकल्पने साधवं,
गङ्गापदे च भानाशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् न तद्यात्वमिति भावः । यद्यप्य-
न्यस्य लक्षणालभ्यत्वे विशिष्टशक्तावेव गौरवं । यतएव. श्रुतादिपदस्य

न्ययेऽपि शक्तिरस्तु किं वृत्तिद्वयकल्पनया, एवं स्थिते प्रयोगोऽपि अन्वयः पदशक्यः वृत्त्यन्तरं विना पद-
प्रतिपाद्यत्वात् पदार्थवदिति । उच्यते । वृत्तिं विनापि
तात्पर्यनिर्वाहात् किं वृत्त्या पदानामुक्तक्रमेणान्वय-

विशिष्टान्वये, 'किं वृत्तिद्वयेति । इदमापाततः अन्वये पदार्थ-
विशिष्टे शक्त्यपेक्षया पदार्थमात्रशक्त्यान्वये लक्षणायामेव साधवात् ।
वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणक्रमेण शक्तिवस्तुत्तरेण विनाऽप्युपपत्त्या लक्षणाया-
मपि मानाभाव इत्येव तत्त्वं । 'अन्वय इत्यादि घटमित्यादौ
घट-कर्मत्वयोरन्वयस्य बोधः तन्निष्ठघटपदाम्बुदान्यतरशक्तिज्ञान-
जन्यः तन्निष्ठतदन्यतरपदवृत्त्यन्तरज्ञानाजन्यत्वे सति तदम्यतरपद-
जन्यतच्छाब्दबुद्धित्वात् यो यन्निष्ठतत्पदवृत्त्यन्तरज्ञानाजन्यत्वे सति
यत्पदजन्यतच्छाब्दबोधः स तन्निष्ठतत्पदशक्तिज्ञानजन्यः घटपदादि-
जन्यघटशब्दबोधवदित्यर्थः, यथाश्रुतेऽन्वयादिपदशक्यत्वात् पूर्वं
घटादिपदशक्यत्वाभ्युपगमाच्च सिद्धसाधनापत्तेरिति ध्येयं । 'वृत्तिं
विनापीति घटमित्यादौ अन्वये घटादिपदवृत्तिज्ञानं विनापी-
त्यर्थः । 'तात्पर्यनिर्वाहादिति घटादितात्पर्यज्ञानाधीनस्यान्वयस्य
निर्वाहादित्यर्थः, 'किं वृत्त्या' किमन्वयवृत्तिज्ञानेन, 'उक्तक्रमेणेति
आकाङ्क्षाज्ञानानामन्वयविशेषमन्तर्भाव्य कार्य-कारणभावबलेनेत्यर्थः,

प्रत्यक्षत्वात् तथाप्युक्तरीत्या अक्षयकालभ्यत्वमेव नेति भावः । 'वृत्त्यन्तरं वि-
नेति, यद्यपि तन्मते व्यक्ती किंदेतरेत्यादौ च व्यभिचारः, तथापि पररीत्या

बोधजनकत्वसम्भवादन्वया शक्त्या तात्पर्यनिर्वाहोदृष्ट-
इति लक्षणोच्छेदः । अथ शक्तिं विनापि शक्यसम्बन्धात्
तन्निर्वाह इति न तत्र शक्तिः, तर्हि वृत्तिं विनापि
तन्निर्वाह इति किं वृत्त्या । अतएवानुमानमप्रयोजकं
अन्यथा पदप्रतिपाद्यत्वादेव शक्तिसाधने वृत्त्यन्तरो-
च्छेदः । अतएव धूमोऽस्तीत्यत्र धूमपदस्य वह्निबोधपर-

‘अन्वयबोधेति अन्वयविषयकबोधेत्यर्थः, ‘अन्येति कश्चित्तात्पर्य-
ज्ञानाधीनस्य बोधस्य वृत्तिज्ञाननिर्वाहत्वदर्शनात् सर्वत्र तथा
कल्पने इत्यर्थः, ‘तात्पर्यनिर्वाहः’ तात्पर्यज्ञानाधीनस्य बोधस्य
निर्वाहः, ‘दृष्टः’ कश्चिद्दृष्टः, ‘लक्षणोच्छेदः’ तीरादावपि गङ्गा-
दिपदस्य शक्त्यभावोच्छेदः, तीरादावपि गङ्गादिपदस्य शक्तिग्रहप्रसङ्ग-
इति यावत् । ‘शक्तिं विनापीति तीरादौ गङ्गादिपदस्य शक्तिं
विनापीत्यर्थः, ‘तन्निर्वाहः’ तीरादेर्बोधनिर्वाहः, ‘वृत्तिं विनापि’
अन्वयवृत्तिज्ञानं विनापि, ‘तन्निर्वाहः’ अन्वयस्य ज्ञाननिर्वाहः,
‘किं वृत्त्या’ किं वृत्तिज्ञानेन । ‘अन्येति, महत्त्वरदर्शनमात्रादेव
व्याख्यभ्युपगमे इत्यर्थः, ‘पदप्रतिपाद्यत्वादेव’ तत्पदप्रतिपाद्यत्वादेव,
‘शक्तिसाधने’ तत्पदशक्तिसाधने, ‘वृत्त्यन्तरोच्छेदइति तीरादावपि
गङ्गादिपदशक्त्यभावोच्छेद इत्यर्थः । तात्पर्यज्ञानाधीनत्वं यथाकथ-
ञ्चित् तात्पर्यज्ञानप्रयोज्यत्वमित्यभिप्रायेणाह, ‘अतएवेति तत्पद-
तात्पर्यज्ञानाधीनस्य तद्बोधस्य तत्र तत्पदवृत्तिज्ञानानिर्वाहत्वादे-
तदभ्युपगमेन व्यापातत इदमुक्तं । वस्तुतो यथे व्याप्रयोजकत्वाभिधानं

त्वेऽपि बहौ न लक्षणा शक्त्या धूमोपस्थितौ अनुमान-
द्वारा तत्प्रतीतिसम्भवात् । तथा “गच्छ गच्छसि चेत्
कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । समापि जन्म तत्रैव
मूयाद्यत्र गतो भवान्” इति ॥ वाक्यस्य भा गच्छेत्यत्र
तात्पर्येऽपि न लक्षणा गमनस्य प्रियामरणहेतुत्वं हि
वाक्यार्थः, तेन गमनं संया न कर्त्तव्यं प्रियामरण-
हेतुत्वादित्यनुमानादेव गमने अकर्त्तव्यताबोधनेन

चेत्यर्थः, ‘वह्निबोधपरत्वेऽपीति धूमशब्दबोधं जनयित्वा वह्निज्ञानं
जनयत्विति तात्पर्येऽपीत्यर्थः, ‘न लक्षणा’ न लक्षणाज्ञानं, वह्नि-
बोधनिर्वाचकमिति शेषः, ‘धूमोपस्थितौ’ उक्ततात्पर्यज्ञानाद्धूम-
शब्दबुद्धौ, ‘तत्प्रतीतिसम्भवादिति लक्षणाज्ञानं विनापि तात्पर्य-
ज्ञानाधीनस्य वह्निज्ञानस्य सम्भवादित्यर्थः । ‘शिवाः’ कल्याणरूपाः,
‘गतः’ गमिष्यति, ‘न लक्षणेति तादृशबोधे न लक्षणाज्ञानं हेतु-
रित्यर्थः, ‘वाक्यार्थ इति, यद्यपि मरणमेव न वाक्यार्थः कुतः
प्रियामरणस्य तद्धेतुत्वं, तथापि मरणं विना पुनर्जन्माभावात्तेन
मरणमाक्षिप्यते ततश्च मनसा तद्धेतुत्वं उपस्थितमरणस्यैव प्रतीयत-

उपलक्ष्यं यत्रापि दूषणे तात्पर्यं, ‘गमनस्येति कान्तगमनस्येत्यर्थः । यद्यपि
प्रियामरणहेतुत्वं न वाक्यार्थं प्रदार्थसंसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वात् किन्तु मरणं
विना जन्माभावात् तेन तदाक्षिप्यते, तथापि वाक्यप्रयोज्यज्ञानविषयत्वेन
वाक्यार्थत्वं बोध्यं वाक्यतात्पर्यविधयत्वेन वा तदर्थत्वं । यदा च लिङ्गस्याद्या-
द्यप्रतिसन्धानात् कालुष्यानेन तात्पर्यनिर्वाहं तदा लक्षणाभ्युपगमे न क्षति-

तात्पर्यनिर्वाहात् । यच्च हि मुख्यया साक्षात्परम्परया
वा न तात्पर्यनिर्वाहः^(१) तच्च लक्षणा । ननु घट-
मानयेत्यत्र प्रत्येकमन्वयविशेषे जिज्ञासा भवति । न
च सामान्यानवगमे विशेषे सा स्यात्, इत्यन्वयसा-
मान्ये शक्तिरेवेति चेत्, न, कारकेण क्रियया च क्रिया-

इति परम्परया वाक्यार्थत्वमवगन्तव्यं । 'तात्पर्यनिर्वाहादिति
तात्पर्यज्ञानाधीनस्याकर्तव्यताबोधस्य निर्वाहादित्यर्थः । 'यच्च हीति,
'मुख्यया' शक्त्या, 'परम्परया वेति, 'अन्वये साक्षाच्छक्त्या निर्वाहः
धूमोऽस्तीत्यादौ वज्रौ परम्परया शक्त्या निर्वाह इति भावः ।
'तात्पर्यनिर्वाह इति तात्पर्यज्ञानाधीनस्य बोधस्य निर्वाह इत्यर्थः ।
'अन्वयसामान्ये शक्तिरेवेति, सामान्यतोऽन्वयस्मरणार्थमन्वयसामान्ये
शक्तिधीरपेक्षितैवेत्यर्थः, 'कारकेणेति यथा यत् कारकं तत् सक्रियं
या क्रिया सा सकारकेति व्याख्या कारकेण सामान्यतः क्रियानु-
मानं क्रियया च सामान्यतः कारकानुमानं, यथा यत् कारकं
तत्क्रियासंघट्टं या क्रिया सा कारकसंघट्टेति सामान्यतो व्याख्या
अन्वयमनुमाय तच्च विशेषतो जिज्ञासोपपत्तेरित्यर्थः, एतच्च 'क्रिया-
कारकसामान्याच्चेपवत्तदुपपत्तेरिति पाठे, क्रिया-कारकसामान्या-

(१) न तात्पर्यं निर्वाहतीति ख० ।

रित्याहुः । अतएवाह, 'यच्च हीति, 'क्रियेति क्रिया-कारकान्वयसामा-
न्याच्चेपकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमपि विशेषज्ञानं विना कथं विशेषजिज्ञासेति
चेत्, न, अन्वयरूपधर्म्मिज्ञाने सति तत्र सुख्युपनीतविशेषजिज्ञासासम्भ-

कारकसामान्याक्षेपात्तदुपपत्तेः दृष्टे फलादौ रसविशेष-
पजिज्ञासावत् । एतेन यदुक्तमन्वितपदार्थे मम त्वेकैव
शक्तिस्तव त्वेका पदार्थेऽपरा त्वन्वय इति निरस्तं ।
अन्वये शक्त्यभावात् । न चैवमन्ययानुभवे पदवि-
नियोगो न स्यादिति वाच्यं । अन्वयानुभवार्थमेव
पदार्थे पदानां शक्तिकल्पनान् । तस्मात् पदं करणं

क्षेपात्तदुपपत्तेरिति पाठे तु क्रियायाः कारकस्य च सामान्यतः
संसर्गाक्षेपादित्यर्थः, 'रसविशेषेति जम्बीरत्वादिना रससामान्यमनु-
भाय रसविशेषपजिज्ञासावदित्यर्थः, 'अन्वितपदार्थ इति अन्वित-
पदार्थशक्तिज्ञानत्वेनैकेन रूपेण मम कारणतेत्यर्थः, 'एका पदार्थ-
इति पदार्थशक्तिज्ञानत्वेनान्वयशक्तिज्ञानत्वेन बोधयरूपेण कारण-
तेत्यर्थः, 'अन्वये शक्त्यभावादिति अन्वये शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाभावा-
दित्यर्थः । 'न चैवमिति, 'एवं' अन्वये शक्तिज्ञानाभावे, 'विनि-
योगः' उपयोगः, 'न स्यादिति, अन्वयस्यतिदारैव तस्यान्वयानुभवे
उपयोगित्वादिति भावः । 'पदार्थ इति, तथाच पदार्थस्यतिदारैव
तस्यान्वयानुभवहेतुत्वमिति भावः ।

केचित्तु 'न स्यादिति, शक्तिज्ञानविषयतयैव तस्योपायोगादिति
भावः । 'पदार्थ इति, तथाच पदार्थशक्तिज्ञानविषयतयैव पदाना-
मन्वयानुभवे उपयोग इति भाव इत्याहुः ।

वात् । अत एवानुक्तं वृष्टास्तमाह, 'वृष्ट इति ह्यविशेषेभ्योऽक्षिप्त-
सामान्ये स्यादुपपत्तेरनुभवविशेषपजिज्ञासावदित्यर्थः । 'पदमिति, एतच्च

पदार्थस्मरणं व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारिवशात्
स्मारितार्थान्वयानुभवः फल पदार्थस्मरणं न व्यव-
धायकं व्यापारत्वात् । न च स्मरणद्वारा पदार्थ एव
करणं, तस्यानागतत्वादिना स्वस्मरणे अन्वयानुभवे
चाजनकत्वात् । तथापि पदार्थस्मरणमेव करणमस्तु
आवश्यकत्वात्, अतएव चिन्तावशोपनीतपदार्थाना-
मन्वयबोधात् काव्यादिरिति चेत्, न, स्मरणस्य नि-

‘पद करणमिति वृत्तिलक्षणसम्बन्धेन पदार्थविशेषणतया
पदार्थविशेष्यतया वा पदज्ञानमित्यर्थं, ‘पदार्थस्मरणमिति पदार्थ-
मात्रस्मरणमित्यर्थं, ‘मात्रपदादन्वयवच्छेद’, ‘स्मारितेति वृत्त्ये-
त्यादि, ‘न व्यवधायकमिति न पदज्ञानस्यान्यथासिद्धिसम्पादक-
मित्यर्थं, ‘तस्य’ पदार्थस्य, ‘स्वस्मरण इति, तज्जनकत्वाभावे च
तद्वारा कुतोऽन्वयबोधकारणत्वं स्यादिति भावः । अङ्गते, ‘तथापीति,
‘आवश्यकत्वादिति । न च व्यापारेण व्यापारौ नान्यथासिद्ध इति
वाच्यः । तद्व्यापारत्वस्यैवासिद्धेरिति भावः । पदज्ञानस्य व्यभिचारम-
प्याह, ‘अतएवेति, ‘चिन्ता’ उद्बोधकसमवधानं, पदज्ञानं विनापीति
श्रेयः । ‘स्मरणस्य’ पदार्थस्मरणस्य । ननु व्यापाराभावेऽपि फलायोग-
सम्प्रदायमत, ‘व्याकाङ्क्षादिति, स्वरूपसङ्केतत्वमत्र इदं, अन्यथा तज्ज्ञाने
मात्रार्थं ।

मदृमतमाशङ्क्य निराकरोति, ‘न चेति, ‘आवश्यकत्वादिति, तथाच
पदानामर्थस्मरण एवोपक्षीयत्वादन्यथासिद्धत्वमिति भावः । व्यभिचारम-
प्याह, ‘अतएवेति, फलवैज्ञान्यं नास्त्येवमिति । ‘स्मरणस्येति, तथा-

व्यतिरेकेणाकरणत्वात् अनन्यथासिद्धान्वय-व्यतिरेकाभ्यां
 आकाङ्क्षादिमतपदस्यान्वयानुभवविशेषे कारणत्वात्
 पदार्थोपस्थितेः संसर्गधीमात्रहेतुत्वेऽपि शाब्दसंसर्ग-
 धीविशेषे पदस्यैव हेतुत्वात्, गौः कर्मत्वमानयन-
 मित्यत्र पदार्थज्ञानेऽपि अन्वयज्ञानानुदयात् पदवि-

धवच्छेदत्वेनैव कारणत्वं स्यादित्यत आह, 'अनन्यथेति, 'अन्यथानु-
 भवविशेषे' शाब्दानुभवे । ननु पदार्थस्मरणेनैवान्वय-व्यतिरेका-
 वन्वयासिद्धावित्यत आह, 'पदार्थेति, 'संसर्गधीमात्रेति विशेषण-
 ज्ञानविधया विभिद्युद्धिमात्रहेतुत्वेऽपीत्यर्थः, 'हेतुत्वात्' हेतुत्वा-
 वश्यकत्वात्, अन्यथा मनसोपनीतमानमात्र एव शाब्दयामौत्यनु-
 व्यवसायापत्तेरिति भावः । ननु शब्दजन्यपदार्थोपस्थितिर्न हेतुत्वान्न
 सर्वत्र तादृशानुव्यवसाय इत्यत आह, 'गौरिति, 'पदविशेषेति

चागन्यगत्या पदानामेव कारणत्वं न तु स्मरणे तदुपचरितत्वमिति भावः ।
 न चासत्तिज्ञानरूपमज्ञानयापारोऽस्त्विति वाच्यं । तद्धेतुत्वस्य प्रागेव
 निराकृतत्वात् । क्रियया व्ययीगव्यवच्छेदेन सम्बन्धित्वं कारणत्वमिति निर्या-
 पारमपि कष्टमस्तु स्मरणेयापारकं मन एव वा कारणमस्तु तद्धेतुत्वस्या-
 वश्यकत्वात् यथा चैवं न मानसत्वापत्तिस्तथोक्तमनुमानप्रकाशे, तथाच स्म-
 रण एव पदोपलब्ध इत्यतो हेतुन्तरमाह, 'अनन्यथेति, अतएव पदादनुमानं
 प्रत्येकीत्यनुभवोऽपीति भावः । 'विशेष इति शब्दप्रयोज्यजातिमतौत्यर्थः,
 तथाच भोक्तृत्वविधारोऽपीत्यर्थः । न च वैजात्यमसिद्धं, अनुभवसिद्धत्वात् ।
 पदहेतुत्वे मानान्तरमाह, 'गौरिति तदुक्तसकलहेतुसत्त्वेऽप्यनुव्यवसायानु-
 त्पाद पदविशेषहेतुत्वमाक्षिपतीत्यर्थः । व्यवच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्य

श्रेयोपस्थितपदार्थज्ञानस्य हेतुत्वे पदविशेषस्यैवावश्य-
कत्वेन हेतुत्वाच्च । काव्यस्थले च पदार्थज्ञानव्यापारकं
उत्पन्नादिसहकृतं मन एवान्वयानुभवकरणं । न चैव-

गामान्येत्यादिपदविशेषजन्येत्यर्थः, 'आवश्यकत्वेनेति, साधनेन चेत्यपि
बोध्यं, 'हेतुत्वादिति वृत्त्यर्थजन्यपदार्थोपस्थितिसम्बन्धेन हेतुत्वादि-
त्यर्थः, पदार्थोपस्थितेः शब्दबोधस्य विग्रिष्टानुभवतया विशेषणादि-
ज्ञानविधयैव हेतुत्वमिति भावः । एतेन वृत्त्या शब्दजन्यपदार्थोप-
स्थितिं विना पदज्ञानमात्राच्छब्दबोधानुदयात्तद्धेतुत्वावश्यकत्वा-
त्तत्रैव शब्दविशेषान्तर्भावसाक्षिण्यादिदमसङ्गतमिति परास्तं । इद-
मुपलक्षणं शब्दजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणत्वे च तदवच्छेदककोटौ
शब्दविशेषान्तर्भावो नोचितः आनुपूर्वीभेदेन पदार्थोपस्थितेर्गुरु-
तरानन्तकारणतावच्छेदकप्रसङ्गात्, आनुपूर्व्याः वृत्त्युपयोजकत्वे च
जन्यलोपस्थितित्वादेरवच्छेदककोटावप्रवेशादनन्तकार्य-कारणभावा-
विशेषेऽपि कारणतावच्छेदकगौरवाभावात् पदार्थोपस्थितेः सर्वांनु-
पूर्वीसाधारणशब्दजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैकेनैव सधुरूपेण सामान्यतो
हेतुत्वादित्यपि बोध्यं । नन्वेवं काव्यस्थले चिन्तावशोपनीतपदानां
कथमनुभव इत्यत आह, 'काव्येति, 'उत्प्रेक्षादीति, 'उत्प्रेक्षा'
इच्छाविशेषः, आहार्यज्ञानस्थले सहकारिणी, 'आदिपदात् कचिद-

निराचष्टे, 'पदविशेषेति । यद्यप्येवं तन्मतेऽपि काव्यस्थले व्यभिचारस्तथा-
प्यन्यबोधविशेषे अस्मादविशेषस्यैव हेतुत्वं न तु मदस्येति भावः । 'हेतुत्वा-
दिति, व्यापारावच्छेदकतया व्यापारिणोऽप्यन्यथासिद्धौ चक्षुरादेरपि तथा-

मुत्प्रेक्षयाः पृथक् प्रमाणत्वं, व्यभिचारिजातीयतया
लिङ्गादाविव प्रमाकरणतावच्छेदकानतिप्रसक्तानुगत-
रूपामावान्निर्व्यापारत्वाच्च, किन्तु प्रमाणसहकारिणी
सा । अतएव मानसे लिङ्गपरामर्शं व्यातिस्मृत्यादि
न पृथक् प्रमाणं । अथ पदमन्तरेणापि योग्यतादि-

संस्कारादहपरिग्रहः । 'न चेवमिति, यदसाधारणं बहुकार्यामाद्येति
न्यायादिति भावः । 'उत्प्रेक्षाया इति, इदमुपलक्षणं पदार्थोप-
स्थितेरपि बोध्यं । 'व्यभिचारिजातीयतयेति उत्प्रेक्षायाः कश्चिद्भ्रमं
प्रत्यपि जनकतयेत्यर्थः, 'लिङ्गादाविवेति लिङ्गपरामर्शादाविवेत्यर्थः,
तच्च सलिङ्गपरामर्शस्यैव शाब्दरूपत्वादिति भावः । 'करणता'
कारणता, 'चेति, कश्चिदिति शेषः । अतिरिक्तनिर्वचनाच्च पुनः
शङ्कते, 'अथेति, 'अन्वयबोधः' शाब्दानुभवः, 'यस्यतः येतमा रूप-

त्वापत्तेः उक्तपुत्तेः इति भावः । 'व्यभिचारोति, ननु तत्तदुत्प्रेक्षातः कदाचिद्
प्रमोक्षपत्तेः तत्तद्विशेषवहेतुत्वमावश्यकमिति तथैव प्रमाणत्वमस्तु पदार्थज्ञानं
वा तथास्तु यथा च चक्षुरादौ व्यभिचारिव्यावृत्तं निर्दोषत्वादिकमवच्छेदकं
तथा प्रकृतेऽप्यस्तु । यदि च निर्वाणतया च तथात्वं तदा पदार्थोपस्थायक-
चिन्तादेक्षयात्वमस्तु । च चानुग्रहः, उपाधिविशेषस्य तथात्वापत्तेः ।
यदि च तस्य स्वरूप एवोपलब्धं तदा पदेऽपि तुल्यं । किञ्चापुमिति परा-
मर्शस्यापारकमन करणकत्वपक्षे यथा परामर्शस्य प्रमाणान्तरत्वं तथा
प्रकृतेऽप्यस्त्विति चेत्, नैवं, पक्षबलेन परामर्शस्य विजातीयप्रमाजनकत्वं
प्रकृते च न तथेति प्रमित्यन्तरासाधारणकारण्यसहकृतमनोजन्यत्वेनास्य
मानसत्वेन तत्स्वरूपस्यातथात्वात् अधिकमनुमानप्रकाशे विपश्चितं । चान्वय-
विरोधिपदाजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुर्वित्याशयेन शङ्कते, 'अथेति । 'या रूप-

ज्ञानेऽन्वयबोधो भवत्यतः पदार्थस्मरण एव पदानो-
मुपक्षयः । तदुक्तं “पश्यतः श्वेतमा रूपं हेपार्शब्दश्च
शृण्वतः । खुरविशेषशब्दश्च श्वेतोऽश्वोधावतीति धीः” ॥
इति चेत्, सत्यं,^(१) प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्र-
योज्यव्यापारदर्शनात् अन्वितज्ञानोपपत्त्यर्थं पदस्यैव
शक्तिः कल्प्यते प्रथमतस्तस्यैव कारणत्वावधारणात्

मिति श्वेतं रूपमा पश्यत इति योजना, आपदमौपदर्थकं, ‘प्रयो-
जकेति प्रयोजकतत्तत्पदोच्चारणानन्तरमेवेत्यर्थः, ‘प्रयोज्येति प्रयोज्येन
स्वस्य तत्तत्पदार्थशाब्दबोधदर्शनादित्यर्थः, अन्वय्यतिरेकाभ्यमिति
शेषः, ‘अन्वितज्ञानेति तत्तत्पदार्थशाब्दात्मकोपस्थितावित्यर्थः,
‘पदस्यैव’ तत्तत्पदस्यैव, ‘शक्तिः’ ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेद-
कता, ‘प्रथमत इति आद्यव्युत्पत्तिममय इत्यर्थः, ‘तस्यैव’ पद-
त्वावच्छिन्नस्यैव, ‘कारणत्वावधारणादिति शाब्दबुद्धिसामान्यं प्रति

(१) इति चेत्, नेति क० ।

मिति, ‘व्या’ ईषत्, श्वेतं रूपं पश्यत इत्यर्थः, इत्येके । ‘व्या पश्यत इति व्यव-
हितोपसर्ग इत्यन्ये । व्याख्यशब्दोऽस्यष्टार्थक इत्यप्याहुः । तथा हेतुत्वे
गौरवमित्याश्रयेणाह, ‘प्रयोजकेति, ‘प्रथमत इति । ननूपायस्यान्यथादेः सा-
धारणतया प्रयोजकत्वमात्रमवधारयति, न तु कारणत्वं गृहीतमपि
कारणद्वयकल्पनागौरवादये त्याज्यं कार्यान्वितशक्तिवत् । न चैवं पदे
शक्तिरपि न स्यात् इति वाच्यं । प्रयोजकत्वगर्भाया इवेत्यरेष्ट्यायाः शक्ति-

पदार्थेषु शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात्, तदाहुः, “प्राथ-
म्यादभिधातृत्वात्तात्पर्योपगमादपि । पदानामेव सा

कारणतावच्छेदकत्वावधारणादित्यर्थः । नन्वस्तु पदज्ञानस्य कारणत्वं
तथापि पदार्थोपस्थितेरपि हेतुत्वं दुष्परिमन्वय-व्यतिरेकयोरविशे-
षादित्यत आह, ‘पदार्थेविति, ‘शक्त्यन्तरकल्पनरिति तत्तच्छब्दबु-
द्धिर्लावच्छिन्नं प्रति ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वान्तरकल्पन-
इत्यर्थः, अन्यथ व्यतिरेकयोर्ज्ञानस्य कारणतावच्छेदकमन्यतया
विशेषणज्ञानादिरूपतया बोधपक्षेति भावः । ‘प्राथम्यादभिधातृ-
त्वादिति, प्राथम्यमभिधातृत्वे हेतुः, ‘अभिधातृत्वं’ बोधकत्वं, तथाच
प्रथमग्रहीतत्वेन पदानां बोधकत्वावश्यकत्वादित्यर्थः, ‘तात्पर्योपग-
मादपीति पदविशेष्यकतात्पर्यज्ञानस्य शब्दबोधे विशिष्य हेतुत्वो-
पगमादपीत्यर्थः, ‘पदानामेवेति, ‘एवकारात् पदार्थव्यवच्छेदः, ‘सा
शक्तिः’ शब्दबुद्धिः प्रति विशेषतः शक्तिस्य ज्ञानविषयतया कारण-
तावच्छेदकता । नन्वेव श्रुतोऽस्यो धावतीति धौ कथं सादित्यत-

त्वाभ्युपगमादिति चेत्, न, अन्यथासिद्धान्त्यादेस्तदुपपत्त्यर्थं व्यापारेण च
नान्यथासिद्धिरित्यादिप्रागुक्ते तात्पर्यात्, ‘शक्त्यन्तरेति, । ननु कारणता
महि शक्तिः सास्येव पदवत् अतएव विषयावाधारोऽप्येच्छापि । न आस्ता-
च्छब्दादिति शब्दगर्भा सा, तर्हि तत्र बाधो न गौरवः पदार्थान्तररूपा तु
पदेऽप्यनभ्युपगतेति चेत्, न, तद्विषयतया तद्विच्छाया ज्ञानहेतुत्वे गौरवा
दित्यत्र तात्पर्यम् । ‘अभिधातृत्वादिति भट्टमते लिङ्गादिपदाभिप्रायेणाभि

शक्तिर्वरमभ्युपगम्यतां” ॥ इति, श्वेतोऽश्वोधावतीति
धीश्च लिङ्गजा पदस्य कृतकारणभावस्याभावादिति ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतापाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे कार्यान्वितशक्तिवादः ।

आह, ‘लिङ्गजेति, अनुमानश्चायं श्वेतोऽश्वो ज्ञेयावत्वात् । न च
ज्ञेयाया ज्ञानेऽपि तदत्वं श्वेतोऽसिद्धमिति वाच्यं । ज्ञेयाया अश्व-
शरीराकाङ्क्षायामुपस्थितयेत एव मनसा तदत्त्वग्रहात् ततोऽयं श्वेतो-
ऽश्वो धावति खुरविशेषशब्दविशेषवत्वात् पक्षधर्मतासिद्धिस्तु पूर्व-
वदिति भावः । इदमुपलक्षणं कचिन्नानसापि तादृशधीर्द्रष्टव्या ।

केचित्तु अयं श्वेतो धावदश्वः ज्ञेयावत्त्वे सति खुरविशेषशब्द-
विशेषवत्त्वादित्यनुमानप्रकारमाहुः । तद्वत्, तस्य श्वेतोऽश्वो धाव-
तीत्याकारविरहादिति समासः ।

इति श्रीमत्पुराणाय-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये कार्यान्वितशक्तिवाटरहस्यं ॥

धावास्तत्र दत्तेरित्याहुः । ‘लिङ्गजेति, अयं श्वेतो धावदश्वः ज्ञेयाशब्द-
कारित्वे सति खुरविशेषविशेषकारित्वादिति लिङ्गजैत्यर्थः । इति प्रकाशः ।

अथ जातिशक्तिवादः ।

एवं, पदार्थमात्रे शक्तौ^(१) पदार्थानिरूप्यते । तत्र प्रा-

(१) कार्यान्वितशक्तिवादप्रत्ययान्तं मूलं मधुरानाद्यज्ञतरङ्गस्याभिधानव्याख्या कथितं प्रकाशितं । तत्परवर्तिनः आख्यातवादपूर्ववर्तिनश्च मूलभागस्य मधुरानाद्यज्ञतरङ्गस्य नामकव्याख्यायां दुर्लभत्वेन मधुरानाद्योपजीव्यजन्यदेवमिश्रज्ञतालोकाख्यायाः साहित्येन प्रकाशे प्रवृत्तमस्माभिरिति ।

जातिशक्तिवादे 'एवमिति एवमकारेणेत्यर्थः', 'पदार्थमात्रे शक्तौ' स्थाय-
शब्दबुद्धित्वमात्रस्य पदानां कार्यतावच्छेदकत्वसिद्धौ, 'मात्रपदात् कार्य-
त्वान्वितत्वात्परिग्रहः', 'पदार्थो निरूप्यते इति पदानां स्मारकशक्ति-
विशेषो विचार्यते इत्यर्थः, गवादिपदानां गोत्वादिजातावेव शक्तिर्न तु
गवादियुक्तिषु व्यक्तीनामनन्ततया तत्र शक्तिसम्बन्धकल्पने गौरवात् । न च
शक्तेर्गोशब्दबुद्धौ बोद्धव्येत्यादौच्छारूपतया व्यक्तीनामपि शक्तिसम्बन्धित्वं
दुर्वाहमिति वाच्यं । शक्तेर्गोपदाद्गोत्वप्रकारकबोधो भवत्वित्यादौच्छारूप-
तया व्यतिरिक्तपदार्थरूपतया वा तादृशेच्छारूपत्वासिद्धेः । न च गोत्वादेः
शक्त्यै गोत्वत्वादिकं शक्त्यन्तावच्छेदकमिति महद्गौरवमिति वाच्यं । गो-
त्वादौ निरवच्छिन्नशक्त्यभ्युपगमात् शक्तेः किञ्चिदवच्छिन्नत्वनिघने मागभा-
वात् । किञ्च गोत्वप्रकारकगोशब्दबुद्धौ गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानकारणत्व-
मपेक्ष्य लाघवाद्गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुः । न चैवं गोपदं गव्यशक्तमिति
गमोऽपि गोपदाद्गोशब्दबोधोपाप्सिदिति वाच्यं । न्यायनयेऽपि गोपदं
गोत्वाशक्तमिति ज्ञाने गोपदाद्गोत्वशब्दबोधोपाप्सिदित्यनुयोगस्य मुख्यत्वात् ।

भाकराः । यद्यप्यानयनादिव्यवहाराद्व्यक्तावेव शक्ति-
रुचितां तथाप्यानन्त्य-व्यभिचाराभ्यां^(१) तत्र न शक्ति-

अथ जातिशक्तिवादालोकः ।

‘आनन्त्येति यदि यच्च शक्तिपक्षे च शाब्दधीस्तदानन्तासु शक्तिषु
शक्तिपक्षाभावात् अगृहीतशक्तिके शाब्दधीर्न स्यात् यद्यन्यच्च शक्ति-

(१) आनन्त्याद्यभिचारादिति क० ।

न च न्यायनयेऽपि गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानं न गोत्वप्रकारकशाब्दबोधे हेतु-
र्माणाभावात् किन्तु पदार्थसूतावेव तत्तत्शक्तित्वेनोद्बोधकविधया हेतुरिति
न कार्य-कारणभावे लाघव-गौरवावतार इति वाच्यं । तथापि पदार्थाप-
स्थितेः कार्य-कारणभावे लाघव-गौरवसत्त्वात् पदनिरुक्तगोत्वविशिष्टशक्ति-
ज्ञानजन्यगवोपस्थितित्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य पदनिरुक्तगोत्वशक्तिज्ञानजन्यगवोप-
स्थितित्वेन हेतुत्वे लाघवात् स्वरूपतो गोत्वनिरुक्तशक्तिज्ञानाद्गोशाब्दबोधव-
त्तावृण्णगोत्वनिरुक्तलक्षणाज्ञानादपि गोशाब्दबोधस्येष्टत्वात् । न चैवं गोपदं
गोत्ववदित्याकारकं गोत्वं गोपदवदित्याकारकं वा शक्तिज्ञानं गोत्वप्रकारक-
गोशाब्दबोधे गोत्वप्रकारकगोसूतौ वा हेतुरिति शङ्कितं, तथाच क्वचित्
समवायेन गोत्वप्रकारकगोशाब्दधीः क्वचिच्च कालिकादिसम्बन्धेनेत्यत्र किं
नियामकं एवं क्वचित् समवायेन गोत्वप्रकारिका गोसूतिः क्वचिच्च कालि-
कादिसम्बन्धेनेत्यत्र वा किं नियामकमिति वाच्यं ।

एतत्पर्यन्तं जातिशक्तिवादस्य रहस्यनामकव्याख्यानमस्मानिहोपनिषत्-
तद्विज्ञापनमेवैतत्संख्येयतांशसन्निवेशनप्रयोजनमिति ।

‘आनन्त्येति सर्वासामनन्त्यज्ञानानुपस्थापनमशक्यमिति कस्याश्चिदेव
शक्तिपक्षो वाच्यः स च व्यभिचारो व्यक्त्यन्तरस्याप्युपस्थितिदर्शनादित्यर्थः ।

ग्रहः, समुच्चयेन शक्यत्वे गां दद्यादित्यादौ सर्वोपा-
दानासामर्थ्यं एकस्य शक्यत्वेऽनध्यवसायः । न च
गोव्यक्तिमात्रमर्थः, मात्रशब्दस्य सर्वार्थत्वे उक्तदो-
षात्, सामान्यार्थत्वे व्यक्तेरप्रतीतेः, नानार्थत्वे च
सर्वासां प्रत्येकं ज्ञातुमशक्यत्वं, शक्तौ शक्ये च गौरवं,
अपूर्वगवि व्यवहाराभावश्च । नापि गोत्वेनोपलक्षिता

पक्षोऽन्यत्र शाब्दज्ञानं तदा शक्तिधीः शाब्दज्ञाने व्यभिचारिणीत्यर्थः,
यद्यन्यशक्तिज्ञानादन्यधीस्तदा 'व्यभिचारात्' व्यभिचारप्रसङ्गात्, शक्ति-
ग्रहमात्रं विनापि सादित्यपि कथित् । 'अनध्यवसायः' का सा
व्यक्तिर्गा गोपदवाच्या इत्येवं रूपः । 'गोव्यक्तिमात्रं' गोलमित्यर्थः,
'नानार्थत्वं इति, तत्तद्व्यक्तित्वस्य तदा प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः ।
'अपूर्वगवीति समासान्तविधेरुक्तत्वाद्बोध्य । नन्वस्येव साक्षा-

वेचितु एकव्यक्तौस्तदन्यसर्वव्यक्त्यप्यप्यत्वाद् व्यभिचारात्कदाप्यत्वे चेत्तादृक्-
इय एव सर्वव्यक्तिसम्भवे सर्वग्रहसम्भवोऽपीति भावः । आनन्त्यदोषे
सपिव निमित्तानां सर्वव्यक्तौना शक्यत्वे दोषान्तरमाह, 'समुच्चयेनेति,
अन्यतमव्यक्ति शक्येति शोक्तदोषद्वयमित्यत आह, 'एकस्येति, इयं व्यक्ति
शक्या अन्या वेत्यनिर्धारणात् गां दद्यादित्यादावप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः, 'अप्र-
तीतेरिति अप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः, अतएवेति शेषः । अस्मन्त्यायेन व्यक्ति-
लामाभ्युपगमे वा मन्मतप्रवेश एवेति भावः । ननु तत्तद्रूपेण सर्वं व्यक्ति
शक्या तथाच शोयर्दं नानार्थं अतएव नानाध्ववसाय इत्यत आह, 'नाना-
र्थत्वं इति, 'प्रत्येकमिति प्रत्येकरूपेणेत्यर्थः, 'शक्तौ' नावाशक्तौ, 'शक्ये'
नावाशक्यतावच्छेदक इत्यर्थः, 'अपूर्वगवीति तत्र तेन रूपेण शक्तेरप्यधीत-

व्यक्तिः शक्या धेनुपदवदतो न शक्यानन्त्यं, न व्यभि-
चारः, न सर्वासङ्ग्रहः, न नानार्थत्वं, गोत्वेन तासामै-
क्यादिति वाच्यं । रूपान्तरेण विज्ञातमन्येन रूपेण
हि उपलक्ष्यते यथा काकेन गृहविशेषोगोत्वेन धान-
कर्मव्यक्तिविशेषः स्वतो विलक्षणः, न तु काकाद्या-
कारेणैव तत्प्रतीतिः । न च व्यक्तीनां जातिं विना
रूपान्तरमेकमस्ति ज्ञायते वा, गोपदाद्गौरित्येव
प्रतीतेः, गोत्वविशिष्टे च कार्यान्वयाद्गोत्वं विशेषणं
नोपलक्षणं, तदन्येन कार्यान्वये उपलक्षणं, यथायं

वत्त्वादौत्यत आह, 'ज्ञायते चेति, तदेवोपपादयति, 'गोपदादिति ।

त्वाद्व्यवहारमावप्रसङ्ग इत्यर्थः, एतच्च समासान्तविधिरनित्य इति साधु ।
'न व्यभिचार इति, द्वितीयपक्षे दोषायेति श्रेयः । तन्मतेनाह, 'गोत्वेनेति ।
• ननु तत्रोक्तृत्वादिकमिवापि साक्षादिमत्त्वादिकमस्तीत्यत आह, 'ज्ञा-
यते चेति । ननु ज्ञायते चेत्यत आह, 'गोपदादिति यदि गोत्वोपलक्षित-
तत्त्वकारावच्छेदेन शक्तिस्तदा तत्त्वकारिका धी स्यादित्यर्थः । दोषान्तर-
माह, 'गोत्वेति गा पश्येत्यादौ गोत्वविशिष्टे दर्शनाद्यन्वयादित्यर्थः, कार्या-
न्वयविशेषणं तदन्वयुपलक्षणमिति ज्ञानानुसारेणैव । उपलक्षणमुदाह-
रति, 'यद्येति वाससि तत्पदवाच्यत्वान्नन्ये तस्योपलक्षणमिति मित्यर्थः ।

केचित्तु गोत्व यदि वासोऽवच्छेदके गत्युपलक्षणं तदा देवदत्तपद-
जन्यज्ञाने वासस्तद्गोपदजन्यज्ञाने गोत्वमपि न स्फुरेदित्यत्र तात्पर्यादि-
त्याह ।

वासस्वी देवदत्तशब्दवाच्य इत्यत्र वासः । न च गोत्वै-
कत्वेन व्यक्तीनामैक्यं क्रियते, अशक्यत्वात् । नापि
ज्ञाप्यते, असत्त्वात् । न च तदेकत्वमेव व्यक्तेरेकत्वं,
असम्भवात् । नापि व्यक्तिः शक्या गोत्वमवच्छेदकं
कारणत्वे दण्डत्ववत्, एवं हि गोपदात् न गोत्ववि-
शिष्टबुद्धिः स्यात् शक्तिग्रहादितसंस्कारसचिवाद्गो-
पदादेव धेनुपदादिव गोत्वविशिष्टज्ञानं तदुद्बोधश्च
तद्वदेव, परम्परासम्बन्धादिति चेत्, न, तत्र हि धान-
कर्मव्यक्तिविशेषस्यावश्यशक्यत्वेऽनुगमाय गोत्वमव-
च्छेदकमात्रं न तु वैपरीत्यं गोत्वस्य वृषभेऽपि सत्त्वात्,
इह तु व्यक्तिरतिप्रसक्तेति जातिविशिष्टैव सा शक्या

गोत्वेन तासामैक्यादिति दूषयति, 'न चेति । 'एवमिति अवच्छेदक-
त्वेऽपि यथा दण्डत्वे न कारणत्वं तथा गोत्वेऽपि न शक्यत्वमिति तदुप-
स्थितिर्न स्यादित्यर्थः । अशक्यत्वेऽपि तदुपस्थितिः स्यादित्याह, 'शक्नोति,
शक्यवृत्तित्वं परम्परासम्बन्धः । अनुगमतेन दूषयति, 'तत्र हीति । ननु
लाघवाद्गोत्वमपि शक्यमस्त्वित्यत आह, 'न त्विति । ननु धानकर्म-
विशेषवदिहामि व्यक्तिविशेषायां शक्यत्वमस्तु । न धानानुगमः, गोत्वे-
नैवानुगमात् । न हि धानकर्मविशेषेऽप्यन्यदनुगमकं, तथात्वे अनुग-
मार्थं गोत्वमवच्छेदकमित्यसङ्गतं स्यात् । न च तत्र तत्तद्धानकर्मैतमपि
शक्यमित्यतिप्रसक्तं इह तु व्यक्तिरतिप्रसक्तेति वार्थः । तत्तत्प्रकारक-
प्रतीत्यापत्तेः, अन्यथा तथापि तत्राशक्यत्वं शक्यमिति सुवचं स्यादिति
चिन्त्यम् ।

स्यात् । वस्तुतस्तु जातेः शक्योपलक्षणत्वे शक्त्यव-
च्छेदकत्वे वावश्यकत्वात् लाघवाच्च जातिरेव शक्या
स्यात् न तु व्यक्तिः, धेनुपदे तु गोत्वं न तथा अति-
प्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि जातिविशिष्टं शक्यं स्वव्यवहारेण
च स्वहेतुतया जातिविशिष्टज्ञानस्यानुमितत्वादिति
चेत्, न, विशेष्यभेदाद्विशिष्टानामनन्तत्वेन व्यक्तिवा-
च्यत्वे उक्तदोषग्रासात् । विशेषणस्यैक्येन विशिष्टानामै-
क्यस्योपलक्षणपक्षवद्दुष्यत्वात्, तस्माद्व्यक्तेरपदार्थत्वे
जातिरेव पदार्थः । वस्तुतस्तु व्यक्तौ जातिरनुगमिका
विशेषिका चावश्यं वाच्येति नागृहीतविशेषणान्यायेन
सैव वाच्या । अथ जातावपि व्यक्तिरेव विशेषः धर्मा-
न्तराभावात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वादे-
रुपाधेरपि व्यक्तिघटितत्वात् नागृहीतविशेषणान्या-
योव्यक्तावपीत्युभयमपि वाच्यमिति, न, जातेः स्वत-

केचित्तु एतदस्वरसादेवाह, 'वस्तुतस्त्विति । शक्तौ वावश्यकत्वमित्य-
श्चेराह, 'लाघवाच्चेति, व्यक्तिधौश्च सङ्कारादेवेति भावः । 'अतिप्रसङ्गा-
दिति, दृष्यम इति शेषः । यद्यपि लाघवादित्युक्तं तथापि विशिष्टस्यै-
वोपस्थितत्वात् तत्र शक्तिरित्याह, 'व्यस्त्विति । नन्वेवमवच्छेदकैक्येन धान-
कर्मविशेषाणामपि नैक्यमिति तत्र धेनुपदेऽपि तुल्यं दण्डत्वादिविशिष्ट-
कारणत्वे का गतिरित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, लाघवादिति भावः ।
'विशेष इति विशेषिकेत्यर्थः, 'धर्मेति विशेषिकेत्यर्थः, 'गवेतरेति, योपद-
मुभयत्र साक्षादिमतपरमिति नास्माद्यय इत्याह । 'उभयमपीति'

एव व्यावृत्तत्वात् । अन्यथा जाति-व्यक्त्योर्व्यावृत्तत्वज्ञा-
नादन्योन्यव्यावृत्तत्वबुद्धावन्योन्याश्रयः । स्वतो व्यावृत्त-
त्वञ्च न स्वयमेव स्वव्यावर्तकत्वं स्वस्मिन् स्वावृत्तेः ।
नापि व्यावर्तकं विनैव व्यावृत्तत्वं, असम्भवात् । किन्तु
स्वाश्रयवत्स्वात्मनि व्यावृत्तधीजनकस्वभावत्वं परेषा-
मन्त्यविशेषवत् । व्यावर्तकधर्मेऽपि धर्मान्तरादेव व्या-
वृत्तबुद्धावनवस्था स्यादतएव किञ्चिद्वि वस्तु स्वत एव
विलक्षणमित्याहुः ।

अस्तु वा व्यक्त्या व्यावृत्ततया बोधिता जातिरेव
पदार्थोलाघवात् न तु वैपरीत्यमुभयं वा गौरवात्,
कुतस्तर्हि व्यक्तिधीः, जातिशक्तादेव कथमन्यशक्ताद-
न्यधीः, स्वभावात्, तत्स्वभावत्वमेव व्यक्तिशक्तिं विना

ननु स्वतो व्यावृत्तायां जातौ विशेषणं व्यक्तिरवश्यं वाच्या व्यक्ति-
विशिष्टज्ञानाभावे निर्विकल्पकविषयौभृतायां जातौ शक्त्यपहानि-
विकल्पकस्य व्यवहारालभ्यत्वात् तथाच नागद्वैतविशेषणान्यायशुल-
्लयत आह, 'अस्तु वेति, 'व्यावृत्ततया' विशेष्यतया, यदा स्वतएव

विनिगमकामावादिति भावः । 'स्वस्मिमिति, व्यावृत्तिसमानाधिकरणस्यैव
व्यावर्तकत्वादिति भावः । 'नापीति, व्यावर्तकत्वस्यापि व्यावृत्त्यधिकरणता-
वच्छेदकत्वं न तु व्यावृत्तिधोऽवयवत्वमतो नादिमस्यविरोधः । 'गौरवा-

न निर्व्वहतीति चेत्, न, गोपदं हि नियमतोजाति-
व्यक्ती बोधयति तत्रास्य जातिशक्तिधीरेव सहका-
रिणी कल्प्यते लाघवादावश्यकत्वाच्च, न तु व्यक्ति-
शक्तिधीरपि गौरवात् । जातिशक्तिज्ञाने सति तां
विना व्यक्तिबोधे विलम्बाभावात् यथा तव पदार्थ-
शक्तादेवान्वयधीः । यद्वा जातिशक्तमेव पदं व्यक्तिं
बोधयति अशक्यत्वेऽपि जात्याश्रयत्वमेव नियामकं
यथा अशक्यमपि स्वार्थान्वयं बोधयति । तच्च प्रयोज-
कत्वेन कृप्ता शक्तिरेवास्तु जात्याश्रयत्वस्य तथात्वकल्पने
गौरवादिति चेत्, न, अन्यलभ्यस्यापदार्थत्वादन्यथा
अन्वयोऽपि शक्यः स्यात् लक्षणाद्युच्छेदश्च । अथ वा

व्यावृत्ततया व्यक्तिविशेषणतयाप्युपस्थितेरित्यर्थः, 'लाघवादिति तथाच
न्यायसाम्येऽपीदमेव विनिगमकमिति भावः । 'नियमत इति,
जातिशक्तिज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं जातिविशिष्टज्ञानत्वं कार्यताव-
च्छेदकं इत्याद्यः कल्पः, 'यदेतिद्वितीयकल्पे जातिशक्तं पदं जातिं
व्यक्तिञ्च बोधयति तच्च जातिबोधे जातिशक्तिधीः व्यक्तिबोधे

दिति व्यक्तेर्नानार्थत्वादित्यर्थः । 'व्यस्येति पदस्येत्यर्थः, यथा पदार्थशक्तादन्य-
बोधे व्याकाङ्क्षादिधीः सहकारिणी तथा व्यशक्यत्वाविशेषेऽप्यन्वयबोधे
न सा सहकारिणीत्यत्र स्वभाव एव नियामक इति भावः । नियामका-
न्तरमाह, 'यदेति, 'व्यन्येति, तथाच प्रामाणिकं गौरवमिति भावः ।
एकवित्तिवेद्यत्वमेव वा नियामकमित्याह, 'व्यथवेति, 'तद्विषयमिति, यद्यपि

जातिशक्तिज्ञानाजातिधीर्भवन्ती व्यक्तिमपि गोचर-
यति । व्यक्तिं विना जातेरभावात्, यो येन विना न
भासते तद्वीहेतुस्तमवबोधयति, यथा ज्ञानधीहेतुस्त-
द्वियं, यथा वा तवाधिकरणसिद्धान्तो ज्ञानादिनि-
त्यत्वं, अन्यथा पदं जातिमपि न बोधयेत् केवलाया-
चपत्तीतेः, तथा जातिशक्तिकल्पनावैयर्थ्यं तस्मात्
जातिज्ञानार्थं कृता शक्तिर्व्यक्तिमपि बोधयति एकवि-
त्तिपेक्षत्वनियमात् । एतेनैकवित्तिपेक्षतैव व्यक्तिशक्तिं
विना न स्यात् प्रापकाभावात् । न हि व्यक्तिज्ञानम-
हेतुकं जातिहेतुकं वा, सदातनत्वप्रसङ्गात् । नापि
जातिधीहेतुकं, संविद्भेदापत्तेरिति निरस्तं । जाति-

स्वरूपसंख्यजात्याश्रयत्वं सहकारौति, 'अथ वेतिप्रतीत्यकल्पे जाति-
शक्तिज्ञानत्वं जातिबोधे कारणतावच्छेदक व्यक्तिबोधस्तु सामग्री-
महिम्ना जातिबोधकस्य व्यक्तिबोधकत्वनियमादिति । 'अधिकर-

ज्ञानमज्ञोत्यादौ व्यभिचारस्तथापि सविषयकमेव ज्ञानं तत्रापि भासते इति
भतेनेदमित्येके । केचित् प्रत्यक्षाभिप्रायेणेदमित्याहुः । 'यथा वेति, 'अधि-
करणसिद्धान्त' पक्षधर्मेतावतलभोऽर्थं यथा ज्ञानादिनित्यत्वमादाय सि-
ध्यतीत्यर्थः । समतौपक्षमेवाह, 'अन्यथेति, 'सदातनत्वेति, 'अहेतुकमित्यत्र
तन्मते प्रागभावाभावात् व्यभिचारः, भावत्वेन विशेषणादित्यन्ये । अनादि-
स्यादित्यत्र तात्पर्यमिति पदे । 'जातिहेतुकमित्यत्र यद्यपि जातिसाक्षात्कारे

शक्तेरेव व्यक्तिज्ञापकत्वात् । ननु जातिं विना प्रत्यक्षा-
दिना व्यक्तिज्ञानादन्यैव व्यक्तिधौसामग्री जातिविशि-
ष्टज्ञानञ्चोभयज्ञापकसामग्रीद्वयसमाजादार्थं । अतएव
व्यक्तिं विना जातेरस्मरणेन जातिस्मरणस्य व्यक्तिवि-
षयत्वनियमात् जातिज्ञापकमात्रमेव व्यक्तिज्ञापकं
कल्प्यते सामान्यकल्पनायां बाधकाभावादिति परास्तं ।
जातिं विनापि व्यक्तिस्मरणान्नचान्यैव सामग्री जा-
तिविशिष्टस्मरणञ्चोभयांशस्मारकसमाजादिति । अत्र
ब्रूमः । जाति-व्यक्तिप्रत्यक्षादिबोधे तथैव सामग्रीद्वयस्य
पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रहाच्छाब्दे तु व्यक्तिबोधे जाति-

णेति पक्षधर्मावबललभ्योविशेष इत्यर्थः, 'जातिं विनेति जाति-
ज्ञापकसत्त्वे जातिज्ञानापत्तेः तत्र जातिज्ञापकं विनैव व्यक्तिज्ञान-
मित्यर्थः । 'पृथगिति संयोगादेर्व्यक्तिग्राहकस्य संयुक्तसमवायादेर्जाति-
ग्राहकस्य प्रत्येकं पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रह इत्यर्थः, न तु जाति-व्यक्तिग्रहे
पृथग्जातिग्रहस्य व्यक्तिव्यभिचाराभावादिति । 'शाब्दे त्विति, नन्वेवं
पूर्वकल्पनादविशेषः शाब्दव्यक्तिज्ञाने जातिशक्तिज्ञानहेतुत्वे पर्यवसा-

व्यभिचारः जातिमात्रहेतुत्वमप्रसिद्धं, तथापि यदि व्यक्तिज्ञानं जातोत्तरान-
पेक्षं स्यादित्यत्र तात्पर्यं । न च जातोत्तरेति व्यर्थं, अखण्डाभावे तात्पर्यात् ।
'अन्येवेति, अन्येदेवं रजतमिति भ्रमस्थाने शक्तिधौर्न स्यात् जातिधौसाम-
ग्यभावादिति भावः । 'सामग्रीद्वयमेति, संयोगो व्यक्तिः, संयुक्तसमवायो-

शक्तिज्ञानमेव हेतुर्लाघवात् न सामग्र्यन्तरं, तत्सत्त्वे
 तेन विना विलम्बाभावात् । एवञ्च जातिशक्तत्वेन
 ज्ञातं पदं जातिविशिष्टस्य स्मारकमनुभावकञ्च । ननु
 ज्ञाने शक्तिः शक्यत्वात् तथाच यस्य ज्ञाने शक्तिस्त-
 च्छक्यं जाति-व्यक्तिज्ञाने च शक्तिरिति जातिवद्भक्तिरपि
 शक्येति चेत्, न, यदिपयतया हि ज्ञाता ज्ञाने शक्ति-
 रूपयुज्यते तत् शक्तिज्ञाने विषयतया शक्यतावच्छे-
 दकं शक्यं जातिज्ञानञ्च तथेति जातिरेव शक्या
 न तु व्यक्तिज्ञानत्वमप्यवच्छेदकं गौरवात् । न च
 शक्यज्ञाने नियतविषयत्वमेव शक्यत्वं व्यवहारानुमित-

नादिति, मैवं, स्मरणहेतुसंस्कारवज्जातिज्ञापकसामग्र्या व्यक्ति-
 ज्ञापकत्वकल्पनादिति सामान्य-विशेषभेदेन कल्पभेदोपपत्तेरिति ।
 'जातिज्ञानं' जातिज्ञानत्वं, 'तथा' अवच्छेदकं, 'ज्ञातप्रकृति
 स्तुविषयज्ञातप्रकृत्यर्थः, अन्ये व्यभिचारवारणाय 'योग्यतादौति,

जातेरिति सामग्रीभेदस्य तत्र प्रमाणासिद्धत्वादित्यर्थं, 'न सामग्र्यन्तर-
 मिति, यद्यपि जाति-व्यक्त्योरुपस्थित्यनन्तरमन्यतरञ्च बाधावतादादन्यतर-
 मात्रान्वयबोधसम्भवादत्रापि सामग्रीभेदसम्भवस्तथापि यत्रोभयत्र न सा
 बाधप्रतीतिरुदभिप्रायेषेदमित्याहुः । एतन्मते चाकृतिमानं नेत्येके । व्य-
 क्तिवदेव तद्ज्ञानमित्यन्ये । 'जातिज्ञानचेति, जातिश्च तथेत्यत्र तात्पर्ये ।
 'तत्सम्बन्धीति अन्यसम्बन्धोत्तरं ।

शक्यानुभवविषयाणामन्वये तत्सम्बन्धिमिति-मातृणा-
मपि शक्यतापत्तेः, एवञ्च जाति-व्यक्तिज्ञानजनकत्वा-
दुभयत्रापि शब्दशक्तिः । जात्यंशे सा ज्ञाता व्यक्त्यंशे
स्वरूपसती हेतुर्लाघवादिति कुञ्जशक्तिवादः । एवञ्च
सैव तदैव तेनैव ज्ञाता अज्ञाता च वाचिका अवाचि-
कावेत्यत्र जातिव्यक्त्यवच्छेदकभेदेनाविरोधः, त्वया-
प्यन्वये कुञ्जशक्तिस्वीकारात् । व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि^(१) ज्ञात-
शक्तिशब्दजनितज्ञानविषयत्वलक्षणं वाच्यत्वं नास्ति ।
न चैवं परिभाषा, शब्दजन्यज्ञानविषयत्वेन वाच्यत्वे
लाक्षणिकादेरपि वाच्यत्वापत्तेः, व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि
व्यक्तिशक्तिज्ञानं न कारणं व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वं नाव-
च्छेदकमिति लाघवं ।

यत्तु तच्छक्तत्वेन ज्ञातादेव तदर्थबोधः शक्तिभ्रमा-
दपि धीर्दर्शनात् । तथा योग्यताद्यन्वयानुपपत्तौ विना

(१) वाच्यत्वेऽपीति क० ।

यद्यपि ध्वनेष्टापत्तिः, तथापि मिलिताना शक्यत्वापादने तदभाव इति भावः ।
'मिति-मातृणामिति स्वमतावष्टम्भेन । 'ध्वन्येति, न्यायमते परमनिष्ठापा-
दनं बोध्यं, 'ज्ञातशक्तोति, तद्विषयत्वेनेति श्रेयः । अधिकोपपत्तिवधनाय
पूर्वोक्तमेव विवृतमिति न शौनस्त्यं दोषः । 'नावच्छेदकमिति न कारणता-
वच्छेदकमित्यर्थः ।

'ज्ञातादेवेति लक्षणादिकं विनेति श्रेयः । पक्षान्तरमाह, 'तद्येति,

पदादुपस्थितिः शक्तिसाध्येति व्यक्तिरपि शक्येति ।
तन्न । अन्यसम्भे शक्तेरकल्पनात्, अन्यथा तवान्वयेऽपि
शक्तिर्लक्षणाद्युच्चेदस्य । ननु न जातिरर्थः व्यवहारा-
भावेन व्युत्पत्तेरसिद्धेः, कारकोपरक्तक्रिया हि व्यव-
हारगोचरः, जातिश्च न क्रिया नित्यत्वात्, कारकं
न कर्षादि क्रियायास्तत्त्वासमवायात् परसमवेतक्रिया-
फलभागित्वाभावात् कर्तृव्यापारानाश्रयत्वात् अचे-
तनत्वात् तथा सह विभागाभावात् क्रियानाधारत्वा-
च्चेति चेत्, न, व्यक्तिव्यवहारादेव उक्तन्यायेन जातौ

लक्ष्ये व्यभिचारवारणाया 'अन्यथानुपपत्ति इति, 'अन्यथेति अन्य-
सम्भेऽपि शक्तौ विशेषणद्वयं त्यक्त्वा पदादुपस्थितिरित्येवास्तित्यर्थः,
'न कर्षादीत्यत्र प्रत्येकं हेतुमाह, 'क्रियाया इति, एतच्च वैद्या-
करणमतेन अन्यथा कृतेरिति श्रेयः ।

अन्यथानुपपत्तिकार्यमादाय व्यभिचार इति विनान्तः । 'शक्तिसाध्येति तद्वि-
षयतया ज्ञातशक्तिसाध्येत्यर्थः, 'अन्यथेति, तथाप्युक्तनिषेधेनान्यसम्भवेत्येवो-
पाधित्वादप्रयोजकत्वमिति भावः । 'न क्रियेति, अतियैव क्रियेत्यभिप्रा-
येत्येदमित्येके । चानयनादिक्रियेत्यर्थः इत्यन्ये । प्रत्येकभेदे साध्ये क्रमेण
हेतुमाह, 'क्रियाया इत्यादि कृतेत्यर्थः, तेन पक्षतोऽप्यसौ पाकादे कर्तु-
र्धनसमवायान्न व्यभिचारः । न चैवं साध्यावैशिष्ट्यं, कर्तृपदवाच्यभेदस्य सा-
ध्यत्वोपाधिभेदात्, अन्योन्यात्यन्ताभावभेदाद्भेद इत्यप्याह । 'क्रियाकृतेति
जातेर्नान्यधर्मानाश्रयत्वादित्यर्थः, 'तथेति जात्येत्यर्थः, 'व्यक्तिरिति, जाति-

शक्तिग्रहात्, जातिसविकल्पकाद्यव्यावृत्ततया ज्ञातायां व्यक्तौ क्रियान्वयः, सविकल्पकश्चालोचनद्वारा^(१) जाति-जन्यमिति परम्परया जातेरपि कारकत्वेनान्वयः । यद्वा न केवलव्यक्तेः कारकत्वं, न हि गौर्गच्छतीत्यत्र व्यक्तिमात्रं यातीति कस्यचित्प्रतीतिः, किन्तु जाति-विशिष्टायाः, तथाचोभयमपि कारकं ।

श्रीकरस्तु केवलजाति-व्यक्तयोरकारकत्वात् क्रियान्वयोव्यक्तेराश्रयतया जातेरवच्छेदकतया आरुण्यादिवत्, एवञ्च जातिशक्तपदात् जातेरनुभवः शब्दोव्यक्ते-रौपादानिकः अशक्यत्वादिति ।

‘श्रीकरस्त्विति, ‘श्रीपादनिक इत्येतावतैव पूर्वकल्पतोऽस्य भेदोऽवच्छेदकतायाः पूर्वकल्पेऽपि सत्त्वादिति ।

(१) निर्विकल्पकद्वारेत्यर्थः ।

व्यक्तिभावस्यैव नियामकत्वादिति भावः । ‘ब्यालोचनेति, यद्यपि तन्मदे न निर्विकल्पकजन्यत्वं तथापि परमतेनेद । अनुगतत्वबुद्धौ तद्वेतुरिति ह्यत्वा तद्योक्तमित्यन्ये । ननु तथापि प्रकृत शब्दज्ञान मालोचनजन्य, किञ्चैवमपि जाते सविकल्पके परम्परया कारकत्वेऽपि प्रकृतक्रियान्वये कारकत्वं नोप-पादितमित्यदप्येतराह, ‘यदेति, ‘किञ्चित्ति विज्ञेयजे गोत्वेऽपि गमनक्रियान्वयावगमात् तदपि कारकमित्यर्थः । ननु बाधात् तत्र न तदन्वय इत्यदप्ये-तराह, ‘श्रीकरस्त्विति, ‘आरुण्येति “अवयवैकद्वयान्येयत्र गो करणत्वेना-वयवस्य चावच्छेदकत्वेन क्रियान्वयवदित्यर्थः । नन्वेवं गोत्वप्रकारकशब्द-

अन्ये तु जातिशक्तमेव पदं जाति-व्यक्तयोः स्मारक-
मनुभावकश्चेति व्यक्तेरपि शाब्दत्वं । न च वृत्तिं विना-
ऽन्वयानुभवेऽप्रवेशान्न व्यक्तेः शाब्दत्वं, वृत्तिं विनापि
एकवित्तिवेद्यत्वनियमेन जातिशक्तादेव व्यक्तेरनुभवात्,
अन्यथा जात्यन्वयोऽपि न स्यात् व्यक्तिं विना जातेरन-
नुभवात् । अतएव जातिशक्तिरेव व्यक्तिं बोधयतीति
गुरवः । किञ्च शक्त्योपस्थापितस्यान्वयानुभवं प्रति
पदानां कारणत्वं अतो जातिवदुपस्थापिताया व्यक्ते-
रनुभवः पदात्, न तु तत्तच्छक्त्योपस्थापितस्य गौर-
वात् । न चैवमशक्यपरत्वे लक्षणा, यथा ह्यन्यत एव

‘अन्ये वित्यनेन श्रीकरकन्याङ्गेदयितुं पूर्वोक्त एवानूदितो-

ज्ञानादुपपत्तिरित्युच्यते, ‘अन्ये त्विति, यद्यपि प्रागेतदुक्तं तथापि
श्रीकरमतेनात्यन्ततो दोषदर्शनाय पुनरभिधानमिति मन्तव्यं, अत्र मते
यावत्तदंशे स्वरूपसत्यमि न शक्तिरिति वा मतान्तरत्वाभिधानं । ‘शाब्दत्वमिति
शाब्दबोधविषयत्वमित्यर्थः । ‘वृत्तिं विनेति स्वरूपं विनेत्यर्थः, प्रत्युत स्थाप-
यन्ने गौरवमिच्छाद्, ‘किञ्चेति, ‘अन्यत इति तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादि-
त्यर्थः । ननु जातिशक्तमिति ज्ञाने अतिविशेष्यकस्मरणात् कथं व्यक्ति-
विशेष्यकशाब्दयोरिति चेत्, न, शब्दशक्तिवैचित्र्यात् तदुपपत्तिरित्येके ।
गोपदेन गोत्वस्य विशेषणतयैवोपनयात् तद्विशेष्यकस्मरणादिति द्विरित्यन्ये ।
‘वस्तुतस्त्विति, नन्वत्र यौगक्त्यं कुत्र वा पूर्वपक्षे एतदुत्थानमिति चेत्, न,
‘न चेत्यादिपूर्वपक्षे हतौषसमाधिपरत्वात् । न च तत्रापि प्रथमसमाधिना

ज्ञानान्न शक्तिस्तथा लक्षणापि न तत् किमशक्येऽपि मुख्यः प्रयोगः, सत्यं, शक्त्या साक्षादुपस्थित एव तस्य मुख्यत्वात्त्वशक्त्येति त्वधिकं । वस्तुतस्तु जातिशक्तादेव व्यक्तिधीसम्भवान्न व्यक्तौ शक्तिः । यदि च ततो न तद्वीस्तदा तच्च शक्तिरेव स्यात्, अन्यथा तद्वीन स्यादेव । ननु पद-जातिभ्यामप्येकोजाति-व्यक्त्यनुभवः क्रियते, तच्च जात्यंशे पदस्य व्यक्त्यंशे जातेरनुभाव-कत्वमयमेव उपादानार्थं इति चेत्, तर्हि जातेः कारणत्वापेक्षया शक्तिज्ञाने उपस्थितव्यक्तेरवच्छेदकत्व-मात्रकल्पनैव लघीयसी जातेः प्रमाणान्तरत्वापातश्च । अतएव ब्रौह्मीनवदन्तीत्यथ व्यक्तौ न लक्षणा तत्साध्यो-

पौनरुक्त्यं, एकविवेचनेन व्यक्तिभाभिप्रायेण तस्योक्तत्वादस्य चान्यथा तत्ताभाभिप्रायकत्वादित्याहुः । केचित्तु 'वत्किमशक्येऽपीति शक्तिसाधक-पूर्वपक्षे समाध्यन्तरमिदमित्याहुः । 'अन्यथेति शक्त्यकल्पन इत्यर्थः, तथाच तत एव तद्वीरिति भावः । औकरमतान्तरं शङ्कते, 'नन्विति, 'जातेरिति । ननु प्रमाणसहकारितया अस्याजनकत्वे कथं प्रमाणान्तरत्वं अन्यथा यो-ग्यताज्ञानादेरपि तथात्वापत्तेः, यदि च निर्यापारतया तस्य न तथात्वं तदाप्रापि मुख्यमिति चेत्, न, तदंशे स्वातन्त्र्येणैव तज्जेतुत्वं निर्यापारस्य करणत्वमित्यभ्युपगन्तारं प्रति तदापादनात् । वस्तुतो जातिशक्त्यैव तथा धीसम्भवे जातेः कारणत्वकल्पने गौरवादित्यत्र तात्पर्यं । 'अतएवेति यत-एव जातिशक्तादेव व्यक्त्यन्वयबोध इत्यर्थः, औकरमते तु ब्रौह्मिवायययावद-घातस्य शब्दात् प्रतीतेरक्षणा स्यादिति भावः । ननु तथापि व्यक्तिमाधा-

पस्थितेर्जातिशक्तिर एव सिद्धेः । अस्तु वा गवा-
वच्छेदकत्वेनारुण्यादिवद्ब्रौह्मत्वेऽप्यवघातान्वय इति ।
अचोच्यते । गोत्वज्ञाने गोज्ञाने वा शक्तं पदमित्या-
कारः शक्तिग्रहः तथाच शक्यज्ञाने विषयतया जाते-
रवच्छेदकत्वं व्यक्तिमादायैव प्रतीयते न बौवलायाः
व्यक्तिं विना जातेरप्रतीतेः, तथाच जातेरवच्छेदकत्वे-
नागृहीतविशेषणान्यायेन व्यक्तेरवच्छेदकत्वं वज्रले-
पायितमिति शक्तिज्ञाने विषयतया अवच्छेदकत्वात्
जातिवत्सापि शक्या तस्मात् परिहरैकवित्तिवेद्यत्वनि-

ऽन्यथा पूर्वनिर्बिम्बेणैव पौनरुत्थापत्तेरिति ध्येयं । 'गोत्वेति गोत्व-
ज्ञानत्वमवच्छेदकं न तु विशिष्टविषयत्वं अतः स्वविषयज्ञातशक्ति-
शब्दजन्यज्ञानविषयत्वं शक्यत्वं न व्यक्तावित्युक्तं, तच्चेदमुच्यते गोत्व-
ज्ञानत्वेऽवच्छेदके विशिष्टविषयत्वमेवावच्छेदक निर्बिम्बेणैव तस्या-
नुपस्थितेरुपस्थितौ वा न समानवित्तिवेद्यत्वं तथाच व्यक्तिभानार्थ-
मेव शक्तिरित्युभयथापि व्यक्तावुक्तरूपं शक्यत्वमित्यर्थः । ननु विशि-
ष्टमेव गोत्वं ज्ञानविषयत्वेनोपस्थितं तत्रावच्छेदकत्वं विशेषणीभूतां

भवेत् तन्मात्रोपस्थित्यर्थं सत्त्वैव स्यादत आह, 'अस्तु वेति, ज्ञानशक्तिपक्ष-
माश्रित्याह, 'गोत्वज्ञान इति, मतभेदेनोपयोगन्यास, उभयसमते व्यक्तेरव-
च्छेदकत्वमित्याह, 'तथाचेति, 'नागृहीतेति । ननु यत्र प्रथमोपस्थितत्वं
तत्र तत्रगयावतारो न चात्र तथेति चेत्, न, तदग्रहं विना यत्र विशेष-
ण्यस्य ग्रहो न सम्भवति तत्रैव तत्रगयाग्रहणे, यत्र व्यक्ता व्याख्या जातिशक्त-

यमं स्वीकुरु वा व्यक्तेर्वाच्यत्वं । अपि च यद्वर्त्मवत्तया
ज्ञात एव यच्च यस्य ज्ञानं स तवावच्छेदकः व्यक्तिज्ञा-
नत्वेन ज्ञात एव तच्च ज्ञाने शक्तिधीरिति व्यक्तिरपि
शक्या । नन्वाद्यवृत्तौ मिति मातृविषयत्वेन ज्ञात एव
ज्ञाने प्रवर्तकत्वं ज्ञातं न च तयोर्ज्ञानं प्रवर्तकमतो
व्यभिचारः, अन्यथा प्रवर्तकत्वेन मिति-मातृज्ञान-
मपि प्रयोज्यस्यानुमाय बालस्तत्रापि शक्तिं गृह्णीयात्,
एव तवापि कार्यान्वितज्ञान एव शक्तिः स्यात् तत्त्वेन
ज्ञात एव ज्ञाने शक्तिग्रहादिति चेत्, मिति-मातृज्ञा-
नत्वं कार्यान्वितज्ञानत्वञ्च विनापि प्रवर्तकज्ञाने घट-
ज्ञानत्वादिकं ज्ञातुं शक्यमिति तयोर्नावच्छेदकत्वं
किन्तु घटज्ञानत्वादिकमेव लाघवात् तयोरपि तत-

व्यक्तिमपचाय विग्रेयौभूतजातेरेव लाघवादित्यस्वरभादाह, 'अपि
चेति । ननु स्वज्ञानस्य प्रवृत्तिरिति कारणत्वगृहे मिति-मातृविष-

यात्वेन याच्ना तत्र प्रथमं व्यक्तिज्ञानभावश्चक्षुमिष्यप्याहुः । ननु जाति-
व्यक्तयोरेवच्छेदकत्वप्रतीतावपि यत्तद्यग्रे तद्भूतं भव लाघवेन जातेरेवावच्छेद-
कत्वादित्यत आह, 'अपि चेति, तथाच विषयाभाधात् तत्प्रमेयेति भावः ।
'मिति मातृज्ञानत्वमिति, तथाच नियतोपस्थित्यभावादेव कारणघटितोक्त-
दोषाभावात् न व्यभिचार इति भावः । 'तयोरपीति, मिति-मातृज्ञानलाम-
इति ॥ पररीयोक्तं । ननु 'यद्वर्त्मवत्तयेत्यत्र लघुत्वं धर्मविशेष्यममतो न
व्यक्तेरेवच्छेदकत्वं तस्या नागत्वेन गृह्यत्वात् । न च तत्प्रवेशे गौरव, एवं हि

एव प्राप्तेष्व । किञ्च पदं व्यक्तिज्ञानार्थं शक्यज्ञाने विषयतया व्यक्तेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्पयति लाघवात् जातिविषयत्ववद्व्यक्तिविषयत्वस्य ज्ञानवित्तिवेद्यत्वेनावश्यं शीघ्रोपस्थितत्वात्, न तु जातिशक्तिस्तदोद्ये कारणान्तरं वा तदवच्छेदकं गौरवाच्छक्तिग्रहकाले कल्पनीयोपस्थितिकत्वाच्च ।

यतया ज्ञात एव जाने प्रवृत्तिहेतुतायच्चः स्वज्ञानग्रहस्य च तदि-

एवकारस्याप्यप्रवेष्टे मिति-माष्टज्ञानत्वादवतिप्रसङ्गात् । किञ्चैवं धूमत्वादिकमवच्छेदकं न स्यात् इदन्वादिनोपस्थिते व्याप्तिग्रहसम्भवात् । यदि वा नियतोपस्थितत्वेऽप्यनुगतत्वात् लघुत्वाच्च तस्यैवावच्छेदकत्वं तदा नियतोपस्थितिकत्वेऽपि तत एव जातिरेव तथा, अपि च शक्तिग्रहविषयीभूते शब्दज्ञाने उभयविषयत्वनियमेऽपि व्यक्तिज्ञानत्वं विनापि जातिज्ञानत्वं अनुमानेन शक्यग्रहमिति कार्यत्वादिवत् न व्यक्ति शक्या । न च व्यवहारानुमिते तदज्ञाने शक्तिग्रहव्यवहारस्य व्यक्तिविषय इति तद्विषयत्वेनावश्यं तदुपस्थितिरिति वार्थः । लिङ्गाभासादिना जातिविषयत्वमात्रेणानुमिते तत्र शक्तिग्रहे बाधकाभावात् मागान्तराणां तत्सम्भवाच्च उत्सर्गतोभारं कार्यत्वविषयत्वेनापीत्यवचेष्टाच्च, 'किञ्चेति, तथाचोभयविषयशब्दज्ञानत्वावच्छिन्ने पदस्य कारणतया तदवच्छेदकत्वेनोभयचैव शक्तिरिति भावः' । न चान्यविषयताया नियमेऽपि तद्विषयत्वं यथा नावच्छेतकं तथा व्यक्तिविषयत्वमपीति वाच्यः । तस्यावश्यककाकाङ्क्षादिष्वभ्यत्वात् व्यक्तेरान्यलभ्यत्वात् सङ्गाभार्यमनावश्यककारणान्तरकल्पने गौरवमित्यनुपदमेव क्लृप्तम् । 'ज्ञानवित्तीति, यद्यपि प्रत्यक्षे तथात्वेऽपि अनुमाने तथात्वानियमं तथाप्युत्सर्गतस्तथात्वं बोध्यम् । 'कारणान्तरं' जात्याथयत्वादि, 'शक्तिग्रहेति, यद्यप्युत्तरकाल तद-

अन्ये तु प्रथमं व्यवहारानुमितव्यक्तिज्ञाने शब्दानु-
विधानात् पदं शक्तमित्यवधारयति न तु जातिज्ञाने,

पयतानियतत्वादित्युच्यते, 'किञ्चेति, 'अन्ये त्वित्यस्वरसोद्भावनं,
तद्विजन्तु व्यक्तिज्ञाने कारणत्वग्रह उपजीव्यो न तु व्यक्तिज्ञानत्वेन,

ग्रहे न दोषः तथापि गौरवमेव मूलं । नन्वव्युत्पन्नस्य शब्दानुभवामावा-
च्छक्तिबोधोऽवश्यं हेतुः । न च पदार्थस्मरण एव तदुपक्षयः, तथापि
प्रयोजकत्वसम्भवात् एवञ्च जातिशक्तिधोरवश्यं प्रयोजिकेति तत एव व्यक्ति-
धीः । किञ्च जातिरिव व्यक्तिरपि शक्यज्ञानमवच्छिनत्तु तथापि न व्यक्ति-
र्वाच्या शक्तिज्ञानं यद्विषयत्वेनाङ्गं तदेव शक्यं जातिश्च तद्येति लाघवात् सैव
शक्या । अतएवान्वयो न शक्यः व्यक्तिविषयत्वेन च तस्य ज्ञान सामग्रीबलात्
सम्पादायातं न तु तथात्वेन तदङ्गं गौरवात् शक्तिधीश्च तुल्यवित्तिवेद्यत्वादिति
चेत्, न, शक्तिबोधस्य प्रयोजकत्वेऽपि व्यक्तिशब्दबोधहेतुत्वकल्पनाया
गौरवतादवच्छ्यात् जातिशब्दानुभवे पदं व्यक्तिशब्दानुभवे च जातिशक्ति-
बोधो हेतुरिति सामग्रीद्वयकल्पने गौरवाच्च, तथाचानन्यलभ्यत्वाद्व्यक्ति-
रपि शक्या, एवञ्च लाघवाद्वाङ्मतेरवच्छेदकत्वकल्पने विशिष्टशक्तिज्ञानमङ्गं
गौरवञ्च प्रामाणिकं । न च तुल्यवित्तिवेद्यत्वाद्वाक्तिरपि शक्या, एवञ्च लाघ-
वाद्वाङ्मतेरवच्छेदकत्वकल्पने विशिष्टशक्तिज्ञानमङ्गं गौरवञ्च प्रामाणिकं । न च
तुल्यवित्तिवेद्यत्वाद्वाक्तिलाभः, शक्तिं विना ज्ञापकत्वाभावे तथात्वासिद्धे
जातिशक्तियहे तथात्वस्यापाकत्वात् । किञ्चैव वैशिष्ट्यलाभो न स्यात्,
न हि तदपि तुल्यवित्तिवेद्यं, चालोचने तदभावेऽपि तद्गानात् शब्दे तथात्वस्य
निर्वोजत्वात् । न च गोपदं स्वभावादेव गोत्वविशिष्टशायकं तत्र च जाति-
शक्ततया ज्ञातत्वमेव प्रयोजकं लाघवादिति वाच्यं । वैशिष्ट्यशक्ततया ज्ञात-
त्वस्यैव तथात्वापत्तेः तस्यापि समवायरूपस्यैकत्वप्रसाधनाद्विशिष्टलाभः
एवं सति तस्मादिति तुल्यं स्वभावाद्विशिष्टबोधकत्वमित्यपि तुल्यमिति दिक् ।

व्यवहाराजनकत्वेन तदा तस्यानुपस्थितेः, पश्चाद्भक्ते-
र्यादृष्ट्यर्थं अनुगमार्थञ्च जातिरपि तद्विषय इति
मानान्तरेण ज्ञात्वा जातिज्ञानेऽपि तत्पदस्य कारणतां
प्रत्येति, तथाच व्यक्तिशक्तिज्ञानमपि कारणं न तु जा-
तिशक्तिज्ञानेनान्यथासिद्धिः व्यक्तिज्ञानकारणतां उप-
जीव्य जातिज्ञाने कारणताग्रह इत्युपजीव्यविरोधात् ।
एतेन जातिरेव शक्या साधवात् शक्तिग्रहजन्यसंस्का-
रस्य व्यक्तिविषयत्वनियमेन पदात् जातिस्मरणमुत्पा-
द्यमानमवश्यं व्यक्तिविषयं, संस्कारस्यानियतोदोषध-
त्वेऽपि जात्यंशोदोषकादेव व्यक्त्यंशोदोषनियमकल्प-
ना, यथा पदेनोद्बुद्धसंस्कारादेव नियता शक्तिस्मृतिः

तथाच जातिज्ञानस्य कारणत्वग्रहेऽपि नोपजीव्यविरोधः तेन रूपेणापि
व्यक्तिधौहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । वयन्तु न जातिरेव पदार्थः
जातिविशिष्टव्यक्त्यनुभवानुपपत्तेः^(१) । न च समानवित्तिवेद्यतया
व्यक्तिलाभः, वैशिष्ट्येन सह तथात्वाभावात् अन्यथा निर्विकल्पको-

(१) जातिविशिष्टव्यक्तिलामानुपपत्तेरिति ख० ।

‘अन्ये निति, ‘उपजीव्यविरोधादित्यन्तमेतन्मतं । ‘अत्रायमस्मरस’,
न ह्यनेनैव न्यायेन जातिशक्तिकल्पना येनोपजीव्यतानियमः, किन्तु साधवा-
दिना प्रकारान्तरेणापि, तथाचान्यत्रभ्यत्वे प्रथमसूत्रा व्यक्तिशक्तिधौभ्याम्या
अनन्यत्रभ्यत्वे किमनया कुल्यतेति प्रकाशः ।

पदं विनापि च सर्व्वा जातिसमृतिर्व्यक्तिविषया, अन्यथा केवलजातिमात्रस्मरणपत्तेः । संस्कारसहितात् पदादेव जातिविशिष्टानुभवोऽपौन्द्रियादिव प्रत्यभिज्ञा । अतएव भाष्यं, “संस्कार-शब्दशक्तिभ्यां विशिष्टानुभव-इत्युन्नीतमतमपास्तं”, उक्तन्यायैर्जातिवद्भाक्तेरपि शक्यत्वात् विशिष्टानामानन्त्येऽपि एकच विशिष्टे तत्त्वं विहाय गोत्वमादाय गोत्वविशिष्टं शक्यमिति शक्तिग्रहः, यथा च क्वचिदेव धूमे धूमोवह्निव्याप्य इति बुद्धिः, यथा वा तवैव कार्याणामानन्त्येऽपि क्वचित् कार्यं तत्त्वं तटस्थीकृत्य कृतिमादाय धर्मिणि कार्यं शक्यमिति लिङ्गादेरपूर्वे शक्तिग्रहः, अवच्छेदकैक्याच्छक्तेरेकत्वं तद्वदेव, यथा वा व्यक्तिवाचकपञ्चादि-

च्छेदापत्तेः । तथाच नियमतोजातिविशिष्टव्यक्तिलाभादिशिष्टे शक्तिः

‘तत्त्वमिति तद्व्यक्तित्वादिकमित्यर्थः’, तथाचैकव्यक्तावेव शक्तिग्रहः समानप्रकारकत्वनिग्रामक इति तन्मतमालम्ब्योक्तं । ‘यथा वेति जाति-साध्यैश्च शरीरत्वादिवत् पशुत्वादिजातेरभावात् लोमवह्नाङ्गुलयोगित्व-लक्षणोपाधिमादाय व्यक्तावेव पशुपदशक्तिग्रह इत्यर्थः । न चैवं हिम-लाङ्गुलानां पशुत्वेन व्यवहारो न स्यादिति वाच्यं । तादृशलाङ्गुलवदृश्य-न्यावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वे तात्पर्यादित्येके । अदृष्टविशेषोपपत्तिरभूत-भेदारब्धत्वमित्यन्ये । यत्तु अन्यथाप्रकाशमात्रं पशुत्वं जातिरिति, तन्न,

पदानां, अथ वा गोत्वेन सामान्यलक्षणाया ज्ञाते सर्वत्र गवि गोत्वमादाय शक्तिग्रहः, प्रमेयत्वेन च सर्वज्ञाने सार्वज्ञमिष्यत एव, नेष्यते तु घटत्वादि-सर्वप्रकारकज्ञानवत्त्वेन, सर्वैकोदासीनगोः शक्यत्वाद्-यत्किञ्चिदेकोपादानेऽपि गोरूपादानादन्योपादाना-शक्यत्वं एकोपादानेऽनध्यवसायो वा । अन्यथा तवा-प्येकवित्तिवेद्यतया सर्वैकपरत्वे उक्तदोषे का गतिः, का वा गतिर्यक्तिवाचकपञ्चादिपदानां । भट्टमते तु जातिरेव शक्या लाघवात् व्यक्तिस्त्वाक्षेपलभ्या । ननु नाक्षेप एकवित्तिवेद्यत्वात्तयोः, समानानां हि भावः सामान्यं तच्च व्यक्तिं विना न भासते इति चेत्, न,

अन्यथा समूहालम्बनरूपनिर्विकल्पकापत्तेरिति ब्रूमः । 'पञ्चादीति, इदञ्च तन्मते, पशुत्वं न जातिः उच्चैःश्वःशरीरादिवृत्तित्वात् योग्यसंस्थानशृङ्गलनियमाच्च जातेः, अस्माकन्तु जातिरेव पशुत्वं अश्वत्वादिव्यापिका लोभवत्ताङ्गुलवत्त्वव्यङ्गेति ध्येयं । 'नेष्यते त्विति,

उक्तोपाधेरेव तयालोपपत्तेः, अन्यथा किमवच्छेदेन व्यक्तावपि शक्तिः स्यात्, अस्मन्मते पशुत्वस्य जातित्वेऽपि परानभ्युपगतत्वेन तथोक्तमित्यप्याहुः ।

रुमतमाह, 'अथ वेति, 'लाघवादिति, व्यावश्यकत्वाद्भाट्टद्वीतविशेष-छान्यायाच्चेत्यपि बोध्यं । तदुक्तं, "विशेष्यं नाभिध्या गच्छेत् द्वीयशक्ति-विशेषण इति । सामान्यत्वदुरस्तारेण सामान्यं शक्यं तच्च व्यक्तिं विना न भासत इति आन्तः शङ्कते, 'नन्विति, 'न भासत इति, सामान्यत्वेनेति

स्वरूपेण शक्या जातिः, न च सामान्यत्वं तस्याः स्वरूपं,
तद्धर्मत्वात्, अन्यथा आलोचनेऽपि सा न भासेत ।
कथं सामान्यत्वेनाप्रतीता जातिर्व्यक्तितोभिन्नतया
शब्देनाभिधातव्येति चेत्, न, शब्देन व्यक्तितो भिन्न-
तया जातेरबोधनात् । ननु व्यावृत्ता जातिर्याच्या
व्यावृत्तबुद्धिं विना व्यक्तिविशेषानाश्लेषात् व्यावर्त्तिका
च तत्र व्यक्तिरेव अनुगतत्वमप्यनुगम्यमानं विना न
भासत इति जातिवित्तिवेद्यैव व्यक्तिरिति चेत्, न,
स्वतोव्यावृत्तजातिस्वरूपस्य वाच्यत्वात् । व्यक्तेर्धर्मा-
न्तरस्य वा व्यावर्त्तकत्वेऽन्योन्याश्रयोऽनवस्था वा । ननु
गौरितिपदात् जाति-व्यक्त्योर्युगपत्प्रतीतिः । न च
सूक्ष्मकालभेदाग्रहात् सा भ्रान्ता, बाधकाभावात्,
तथाच गोपदाद्गोत्वधीस्ततः क्रमेण व्याप्ति-पक्षधर्म-
ताज्ञानं ततो व्यक्त्यनुमितिरिति ज्ञानपरम्पराकल्प-
नाद्वरं जातिवित्तिवेद्यत्वं व्यक्तेरिति चेत्, न, व्युत्प-
त्त्यधीनं हि शब्दस्य बोधकत्वं, अतो व्युत्पत्तिपर्या-
लोचनया युगपज्ज्ञानमसिद्धं । अतएव ज्ञानपरम्परा-
सर्वशब्दात् सर्वज्ञानात्त्वयाप्येवं मन्यमानत्वादिति भावः ।

शेषः । भ्रान्त एव शङ्कते, 'कथमिति, अनुगतत्वस्य व्यावर्त्तकत्वे व्यक्तिविशेषणा-
क्षेपदोषे सत्येवाह, 'अनुगम्यमानमिति, 'युगपत्प्रतीतिरिति यौगपद्यधी-

कल्पनमपि युक्तं, अन्यथा कर्तुरप्याक्षेपोन स्यात्
 शब्दात् सकर्तृकाया एव क्रियाया अवगमात् । न च
 जातिज्ञानत्वेन व्यक्तिविषयतानिममः, प्रत्यक्षादौ तस्य
 व्यक्तिधीहेतुसमाजाधीनत्वात् । अतएव न जाति-
 धीहेतौ व्यक्तिधीहेतुसहकारितानियमः समाजस्यार्थ-
 सिद्धत्वात् गोत्वं गवाविषयप्रतीतिविषयः जाति-
 त्वात् गोभिन्नभावत्वाद्देति जातिमात्रधीसिद्धेः । अथ
 यत् यत्परतन्त्रं तत् तेनैकवित्तिवेद्यं यथार्थपरतन्त्रं
 ज्ञानमर्थेन जातिश्च परतन्त्रेति व्यक्तौ भासमा-

‘जातित्वादिति, न च अवज्ञात्वादौ व्यभिचारः, बाह्य-कौमारा-
 दिना तन्मते शरीरभेदाभावेन तज्जातित्वासिद्धेः । नित्यत्वे सति
 समवेतत्वस्यैव सामर्थ्यं व्यर्थविशेषणत्वमित्यदपेराह, ‘गोभिन्नेति, भावत्वं
 गोनिरूपणानधीननिरूपणत्वं गवाभाववद्गोग्राहृग्रादावपि व्यभि-
 चारात् तत्तच्च गव्येव व्यभिचारौति गोभिन्नत्वं विशेषणमिति भावः ।

रित्यर्थं, ‘श्रुत्यन्वधीनमिति स्थापनेन जातिमात्रस्यैव शक्यतया प्रदादुपस्थिते-
 रित्यर्थं । ‘अवगमात्’ अवगमाभ्युपगमप्रत्यक्षादित्यर्थं, यदि च यौगपदधीस्तत्र
 भ्रमस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः । ‘गोत्वमिति, न च नित्यप्रदादिना
 गवादिविषयकप्रतीतिविषयत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यं । जातिज्ञानस्य
 व्यक्तिविषयतानियमाभ्युपगमन्तारं प्रत्येव तदनुमानावतारेणादाततस्तदसिद्धे,
 अतएव सामान्यत एव तत्सिद्धिं वक्ष्यति, ‘जातिमात्रधीसिद्धेः’ इति
 जातित्वनिर्बन्धने यावदेव स्थाप्यं तावदेव विवक्षितं, ‘गोभिन्नेति । ननु भाव-

नायामेव भासत इति चेत्, न, परतन्त्रत्वं हि न परसमवेतत्वं गन्धादिना व्यभिचारात्, न तद्धी-
निरूप्यत्वं असिद्धेः, नापि तस्मिन् भासमान एव
भासमानत्वं साध्याविशेषात्, नापि विशेषणत्वेनैव-
ज्ञानं गौरित्येव प्रतीतेः । गवि गोत्वमिति कश्चित्
प्रत्येतीति चेत्, न, आलोचने विशेषणत्वं विनापि
‘विशेषणत्वेनैवेति यत् प्रतीयमानं यद्विशेषणत्वेनैव भासते तद्विशेष्य-
समानवित्तिवेद्यमिति नेत्यर्थः, ‘गौरित्येति, तथाच न व्यक्तिवित्ति-
वेद्या जातिरिति भावः । ‘गवोति, गोवि गोत्वमित्येव प्रतीतिरिति,
‘कश्चित्’ परः, विशेषणत्वेनैवेत्यादिनियमवादीति यावत्, ‘प्रत्येति’
स्वीकरोति, तेन गौरित्येव प्रतीतिरिति परं प्रत्यसिद्धं तेन गवि
गोत्वमित्येव प्रतीतिस्वीकारादिति भावः^(१) । ‘आलोचन इति,

(१) स्वीकारादित्यर्थ इति ख० ।

पदं व्यर्थं नियेधपदादिना व्यभावमात्रस्यैव गवादिविषयकप्रतीतिविषयतया
तत्र व्यभिचाराभावात्, अन्यथा गोसादृश्यादौ व्यभिचारतादवस्थापत्तेः ।
न च प्रतीतिपदं प्रत्यक्षपरं भावपदश्चेतरनिरूपणानिरूप्यपरमिति वाच्यं ।
वाध्यापत्तेः, किञ्च गोघटितोपाधेरपि नियमतो गोविषयकप्रतीतिविषयतया
तत्र व्यभिचार इति । मैवं । भावपदस्याखण्डभावपरत्वेनोक्तदोषनिरासात् ।
‘नापि विशेषणत्वेनैवेति, व्यक्तिविशेषणत्वेनैव जातेज्ञानं तस्याः व्यक्तिपार-
तन्त्र्यमित्यपि नेत्यर्थः, ‘गौरित्येवेति गोपदादिना गौरित्याकारिकायाः
प्रतीतेर्दर्शनात् तस्याः स्वयत्तत्वात्तत्त्ववादिना मया जातिमात्रविषयत्वेनाप्युप-
पाद्यत्वादित्यर्थः । ‘गवोति, गवि गोत्वमिति प्रतीतौ गवोत्यंशो गोत्वा-

स्वरूपतः प्रतीतेः जातिमात्रशक्तात् यदात् जातेः
स्मरणमालोचनमेव जातिविशिष्टगोचरसंस्कारादेव
पदेन जात्यंशोद्बोधे सति जातिमात्रस्मरणात् । अतएव
ततो जातिं विनापि कदाचित् व्यक्तिस्मृतिः । अस्तु वा
गुरोरिवालोचनमपि संस्कारजनकं शब्दव्युत्पत्तिबलेन

गवि गोत्वमित्येव प्रत्यय इति तेनापि स्त्रीलार्थं विशेषणज्ञानं विना
विशिष्टज्ञानानुदयादिति आलोचने नियमभङ्गस्य ध्रुवतादिति
भावः । ननु विशिष्टज्ञानस्यैव संस्कारजनकत्वेन तेन समानप्रका-
रकस्मरणजननात् जातिमात्रस्मरणमसिद्धं, अतएव तथा शाब्दानु-
भवोऽपि नेत्यत आह, 'जातीति, संस्कारमत्वेऽपि तदुद्बोधकवि-
लम्बेन व्यक्त्यश्रयणाभावादिति भावः । नन्वेकदेशोद्बोधकादेवा-
पराशस्यति अन्यथा सदृशदर्शनादिना धर्मिस्मरणेऽपि तद्वर्मा-
स्मरणपत्तेः, अतएवेत्यादिकमसिद्धमेव, न हि जातिविशिष्टानुभ-
वेन कदापि व्यक्तिमात्रस्य स्मृतिरित्यदचेराह, 'अस्तु वेति, 'विशे-

न्यर्थं व्यक्तिभानस्यावश्यं वाच्यत्वात् तत्र च गोत्वस्य विशेषणत्वेनैव भाव-
स्वीकार इति गौडित्याकारकप्रतीतावपि तथैव तत्रज्ञानस्वीकार विम-
लार्थभेदेऽपि प्रकृत्ययोस्तेन विशेषणज्ञानाभावादिति भावः । स्वकारान्वितो
हेतुस्तथाप्यसिद्ध एवेत्याह, 'व्यालोचन इति निर्विकल्पक इत्यर्थः । नन्वेव
पदानिर्विकल्पकामतिरिक्तेष्टापत्तिमाह, 'जातिमात्रेति । 'अतएवेति
संस्कारोद्बोधकप्रतिनियमादेवेत्यर्थः, 'गुरोरिवेति, यद्यपि तन्मते तदनभ्युप-
गमः, तथापि व्यक्तिविशेषानवगाहिज्ञानं तस्य निर्विकल्पकत्वेन बोध्यं,
तदेकदेशमतेनेत्यन्ये । 'शब्दव्युत्पत्तेरिति जातिमात्रशक्त्यदात् तन्मात्र

जातिमात्रस्मरणसिद्धेः । न च स्मरणस्य विशिष्टज्ञान-
त्वमेव, अनुभवस्यापि तथात्वेन निर्व्विकल्पकासिद्धि-
प्रसङ्गात् एकवित्तिवेद्यत्वेऽपि प्रथमदर्शनवत् शब्दाद्-
गोत्वस्मरणमालोचनमेव गोत्वे गोव्यक्तिवृत्तित्वादि-
वैशिष्ट्यस्याशक्यत्वेन तद्विषयत्वात् । न चालोचनस्ये-
न्द्रियजन्यत्वात् न स्मृतित्वं, ज्ञानत्वसाक्षाद्वाप्यधर्म-
त्वेन स्मृतित्वस्यालोचनवृत्तित्वात् । नन्वाक्षेपाद्व्यक्ति-
धीर्न व्यक्तित्वेन न वा रूपान्तरेण गौरित्येव प्रतीतेः,
नापि गोत्वेन गोत्वस्य गोत्वविशिष्टाभेदेनाक्षेपाभा-
वादिति चेत्, न, विशेषण-विशेष्ययोर्भेदेनानुमा-
नाविरोधात् । अतएव गोत्वं व्यक्त्याश्रितं जातित्वा-

वणेति गोत्वं गवाश्रितं गोत्वत्वादित्यत्र गोत्वत्वे गवाश्रितत्वप्रवेशेऽपि
विशिष्टाविशिष्टभेदादित्यर्थः, 'अतएव' विशिष्टाविशिष्टभेदादेव,
'जातित्वादिति अत्रानेकव्यक्तिवृत्तित्वगर्भतया जातित्वस्य साध्यप्रवेशे-
ऽपि विशिष्टस्य हेतुत्वादित्यर्थः । ननु इयमप्यनुपपन्नं प्रथमे पक्ष-

विषयकसंस्कारोद्घोषात् तन्मात्रस्मरणसिद्धेरित्यर्थः । ध्येयुषेत्याह, 'एकेति,
'ज्ञानत्वेति, यनुमित्यादौ व्यभिचारादाह, 'साक्षादिति, यदि चानुमिति-
विशिष्टस्मरणान्यतरत्वादिकमपि साक्षाद्वाप्यं तदा धर्मभेदं जातिपरं बोध्यं ।
'गोत्वविशिष्टाभेदेनेति आक्षेप्यगोत्वविशिष्टान्तर्गतत्वेनेत्यर्थः, तथाच न
गोत्वांशाक्षेपकत्वभेदादिति भावः । गोत्वांशस्य आक्षेप्यत्वमित्याह, 'विशे-

दिति पक्षधर्मताबलात् गोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिः, अ-
र्थापत्तेर्व्या तत्सिद्धिः । ननु व्यक्त्या विना किमनुपपन्नं
व्यक्तिं विनापि गोत्वस्य तदुद्देश्य सिद्धेः कथमर्था-
पत्तिरिति चेत्, न, व्यापकं विना व्याप्यस्यासिद्धेः ।
उच्यते । सामानयेत्यतो गोत्वविशिष्टस्य क्रियान्वय-
बोधाद्गौरित्याकारकगोविशेष्यकबुद्धिः कारणं सा
च न शब्दं विना आक्षेपाद्व्यक्त्याश्रितं गोत्वमिति
धीर्न तु गौरिति । न चैवं व्यक्तेः क्रियान्वयोऽपि,
गोत्वाश्रिततया निराकाङ्क्षत्वात् राजपुरुषमानयेत्येव

तावच्छेदकस्य हेतुत्वं यच्च विशिष्टाविशिष्टभेदेन समाधानं तदवि-
शिष्टेन हेतुना विशिष्टसाध्यसिद्धौ सम्भवति विशिष्टसाध्यसिद्धत्वेन
सिद्धसाधनाभावान् न त्वविशिष्टसाध्ये विशिष्टहेतौ सिद्धसाधना-
दित्यश्चेराह, 'अर्थापत्तेरिति, गां विना गोत्वमनुपपन्नमित्यर्थाप-
त्त्या गोत्वविशिष्टसिद्धिरित्यसम्भवेऽनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं न तु
व्याप्यादिकमपि अधिकरणस्यैव जीविगृह्यभावस्य बहिः सत्त्वं विना-
ऽनुपपत्तिज्ञानेन बहिः सत्त्वसिद्धेरिति भावः । 'व्यापकमिति व्याप्ति-
रवश्यम्भावः तथाच व्यापिका व्यक्तिः विना व्याप्यगोत्वान्वयोऽनुपपन्न-

यमेति । तर्हि कथं गोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिरित्यत आह, 'क्षतएवेति अमे-
देनाक्षेप्यत्वविरोधादेव, पक्षधर्मताबलात् तत्सिद्धिरित्यर्थः । 'न तु
गौरिति, अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति भावः । 'न

राज्ञः, अन्वये वा व्यक्तिमानयेति धीः स्यात् न तु
गामिति । किञ्च गोत्वं न व्यक्तिव्याप्यं, न हि यच्च
यदा वा गोत्वं तच्च तदा व्यक्तिर्यत् सामान्यं सा
व्यक्तिरिति वा नियमः, व्यभिचारात् । नापि गोत्वं
गवाश्रितं गोत्वादित्यनुमितिः, व्याप्तिग्रहशरीरत्वात् ।
न च जातित्वं व्यक्त्याश्रितत्वे लिङ्गं, जातित्वस्य पदाद-
नुपस्थितेः, तथात्वे वा जातिवित्तिवेद्यैव व्यक्तिः । अपि

इत्यर्थः । यद्गोत्वं सा गौरिति यच्च गोत्वतादात्म्यं तच्च गोतादात्म्यं
सम्बन्धसामानाधिकरण्यस्यैव सम्बन्धिव्याप्तितादिति भावः । 'व्या-
प्तीति, पक्षतावच्छेदकस्यैव हेतुतादिति भावः । ननु साधनशब्दं
विनेत्यनुपपन्नं गां विना गोत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानाद्गोत्वविशिष्टस्यैव
सिद्धेः, अतएव व्यक्त्याश्रितं गोत्वमित्याद्यनुक्तोपाक्षम्, गोत्वं न

ह्येति, यद्यपि प्रलयाभावादयदा गोत्वं तदा गौरिति व्याप्तिरस्येव तथापि
समतत्वावच्छेदेनमुक्त । 'गोत्वादिति गोत्वतादित्यर्थः, गोत्वत्वस्य गोपदा-
दनुपस्थितेरिति दोषे सत्येव दोषान्तरमाह, 'व्याप्तीति हेतोरेव पक्षता-
वच्छेदकतया व्याप्तिग्रहकाल एवोद्देश्यसिद्धे' सिद्धसाधनतादित्यर्थः, 'जाति-
त्वस्येति, तथाच गोपदव्यवधानान्तरं नियमतो व्यक्तिधोरनुभवसिद्धा न स्यात्
प्रकारान्तरेण तदुपस्थितेरनावश्यकत्वादिति भावः । 'तथात्वे चेति जाति-
त्वस्य व्यक्तिघटितत्वादित्यर्थः । ननु गोत्वमेव लिङ्गं तच्च पदादुपस्थितमेवेत्यत-
व्याह, 'यपि चेति अधिकरणयोर्न गन्ध-गमकभाव इत्यर्थः । 'प्रकृत्यर्थत्वं'
प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं, नन्वेतावतापि न पक्षतावच्छेदसात्त्विकनिर्वाहार्थमेव तत्-

च लिङ्गं व्याप्यमनुपपन्नं स्वाश्रये व्यापकमुपपादकञ्च
बोधयति । न चेह गोत्वाश्रये व्यक्तिबुद्धिः । वयन्तु व्रूमः,
व्यक्तेरपदार्थत्वे विभक्त्यर्थसङ्ख्या-कर्मत्वादेर्व्यक्तावनन्वयः
स्यात् सुव्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य
व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्प्रकृतितात्पर्यविषये तदन्वयव्युत्पत्तौ
लक्षणोच्छेदो गौरवश्च । आख्यातार्थसङ्ख्यापि नानुमिते-
नान्वेति, किन्तु भावनान्वयिना शुद्धेन प्रथमान्तादुप-

व्यक्तिव्याप्यमित्यपि तथा व्याप्तिनैरपेक्षेणार्थापत्तेरेरभावात्, गोत्वं
गवाश्रितमित्यपि तथा जातित्वेनापेक्षप्रसक्त एव शब्दाध्यातित्वा-
नुपस्थितिस्तु गोत्वत्वेऽपि तुभ्या, परन्तु विग्रहितोपस्थितये एवकारकः
प्रसज्यते जातित्वेनाप्रसङ्ग एव न किञ्चित्, 'अपि चेत्यादि यदुक्तं
तदपि न श्रुतार्थापत्तौ तथा नियमस्य तत्त्वत्वेऽभावादित्यस्मरमा-
दाह, 'वयन्त्विति, 'सुव्विभक्तीनामिति, लिङ्ग-सङ्ख्यायोः प्रकृत्यर्था-
नन्वयादिशेषनियमः योऽपि पाचक-पद्मादिपदे व्यक्तिवाचके ध्वव-
स्थित इति भावः । इदमुपलक्षणं "शब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव
प्रपूर्यते" इति व्युत्पत्तेरित्यपि हेतुर्दृष्टव्यः । अतएव तद्व्यभिचार-
माशङ्क्योद्धरति, 'आख्यातार्थसङ्ख्यापीति । ननु विग्रहितलक्षणावादे

कल्पनादित्यस्मरेदाह, 'गौरवश्चेति तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्योच्चरितत्वगर्भत्वे
शुद्धत्वादित्यर्थः । शब्दादिभ्यो कर्तव्याख्यातार्थसंस्थान्वयवक्ष्यतावध्यादिभाषा-
मन्वयोऽस्तु 'सुव्विभक्तीना इत्यादिव्युत्पत्तिश्चासिद्धैवेत्यत आह, 'आख्यातेति,

स्थितेन पदान्तरादुपस्थितिरेव तच्चाक्षेपार्थः । अतएव
न व्यक्तेराक्षेपः किन्तु लक्षणाया गोपदाद्गौरिति व्य-
क्तिधीरिति मण्डनः । यदाह, “जातावस्तित्व-नास्तित्वे
न हि कश्चिद्विवक्षति । नित्यत्वालक्ष्यमाणाया व्यक्ते-
स्ते हि विशेषणे” इति ॥ उच्यते । स्वार्थादन्येन रूपेण
ज्ञाते भवति लक्षणा, तौरत्वेन ज्ञाते गङ्गापदस्येव । न
चेह गोत्वादन्येन रूपेण व्यक्तेरुपस्थितिः, किन्तु गोत्वे-
नैव, व्यक्तित्वेन साक्षादिमत्त्वेन चोपलक्ष्यत्वे गोपदा-
द्यक्तित्वादिरूपेण धीः स्यान्न तु गौरिति । नापि गोत्व-
सम्बन्धिनि गोत्वविशिष्टे लक्षणा, गोत्वे हि न साक्षा-
दानयनाद्यन्वय इति व्यक्त्यवच्छेदकतया तस्यान्वयेऽमु-
ख्यत्वं । लक्षणायापि गोत्वावच्छिन्नैव व्यक्तिः क्रियान्व-
यिनी प्रतीयते न केवला व्यक्तिरिति गोत्वविशिष्टस्य

शक्योपस्थितिर्लक्षण्यैवेति गोत्वेऽपि लक्षणायामिष्टापत्तिरित्युच्ये-

शब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत इति न्यायात् अतएव श्रुतार्थापत्तिरिति
भावः । ‘अतएवेति विभक्त्यर्थान्वयादेवेत्यर्थः’, ‘अस्तित्व-नास्तित्वे’ उत्पाद-
विनाशौ, तथाच गौरुत्पन्ना गौरिर्विण्णेत्यादौ जातौ तदन्वयानुपपत्त्या व्यक्तौ
लक्ष्येत्यर्थः । ननु स्वार्थादन्येनेत्यप्रमाणकं तथाच गोत्वेनैव व्यक्तेरुपलक्ष्यत्वम-
स्त्वित्यत आह, ‘वापीति, ‘गोत्वसम्बन्धिनीति शक्यसम्बन्धो दर्शितः’, ‘ल-
क्ष्यत्वे’ उपस्थाप्यते । ननु लक्ष्यत्वैव विशिष्टोपस्थितौ भोक्तृविरोध इत्यत-

लक्ष्यत्वे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः, गोत्वेऽपि वा लक्षणा ।
 अपि च जातिमात्रे न शक्तिर्न वा व्यक्तौ लक्षणा जातौ
 मुख्यप्रयोगाभावात्, तयोस्तन्मूलकत्वात्, प्रयोगो हि
 व्यवहारहेतुज्ञानार्थः । न च जातिमात्रनिर्व्विकल्प-
 काङ्क्षुक्तिमनादाय केवलजातौ व्यवहारः, तस्य विशि-
 ष्टज्ञानसाध्यत्वात्, गां पश्य गौरस्तीत्यादावपि गोत्व-
 विशिष्टस्यैव ज्ञानं व्यवहारश्च । तस्मादेकवित्तिवेद्यत्व-

राह, 'अपि चेति, किञ्च मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या लक्षणा तथाच
 यच्च न सा तथापि व्यक्तिधोरिति सापि शक्येत्याह, 'गां पश्येति,

आह, 'गोत्वेऽपि चेति, सा च न सम्भवति अभेदे शब्दसम्बन्धाभावादिति
 भावः । ननु विशिष्टस्य केवलादन्यत्वात् गोत्वविशिष्टे लक्षणास्तु अतएव
 गुणवाचकस्य गौणादिपदस्य गौणादिविशिष्टे लक्षणेति सिद्धात्, तथाच
 स्वार्थादन्वयेत्युक्तं । न च तत्र गौणादिसम्बन्धित्वेनोपनक्षत्वं सम्बन्धि-
 लक्ष्यस्यैव "यद्भिन्नेन विनेत्यादिन्यायेन गौणादिभावमिति वार्थः । प्रकृतेऽपि
 गोत्वसम्बन्धित्वेन तथात्वापत्तेः । गोपदेन गोत्वमात्रप्रकारकानुभवात् तथेति
 यदि तदा गौणादिपदेनापि गौणादिमात्रप्रकारकानुभवात् तत्तुल्यं । यदि
 च केवलवाचकस्य न विशिष्टे लक्षणा तदा 'प्रकृत्यत्रये लक्षणेति वक्ष्यमाण-
 विरोधश्चेत्यस्यैवाह, 'अपि चेति, 'तयोरिति शक्ति-लक्षणायोः प्रयोगमूलक-
 तादित्यर्थः, मुख्यप्रयोगाच्छक्तिः मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या अन्यत्र प्रयोगा-
 लक्षणेत्यर्थः । ननु गां पश्येत्यादावेव जातौ मुख्यप्रयोगोऽज्ञतोक्त्यत आह,
 'गांमिति, अत्र जातेरप्यन्वययोग्यत्वादन्वयानुपपत्त्यभावे लक्षणाविरहात्
 तद्विशिष्टज्ञानोऽनुभूयमानो न स्यात् । न च वाक्यार्थानुपपत्त्यैव यद्यो

नियमात् जातिविशिष्टं शक्यं । यदि च तृतीयायाः
करणैकत्व इव गो-गोत्वे शक्ये तदा गोत्वं गोव्यक्तियेति
धीः स्यात् न तु गौरिति, वैशिष्ट्यञ्च सम्बन्धो वा
ज्ञातो घट इत्यत्रेव विशेषणताविशेषोऽर्थान्तरं वे-
त्यन्यदेतत् । जातिविशेषवदवयवसंयोगरूपाकृतिरपि

‘जातिविशेषेति जातिविशेषवानवयवसंयोग इत्यर्थः, । नन्वन्यतर-
कर्मजत्वादित्याया मानाजातेः कथमनुगमकं विना पदादुप-
स्थितिः, मैवं, अनुभवसिद्धतत्तज्जातिव्यञ्जकतत्तत्संस्थानवैजात्य-
ध्यायनानान्यतरकर्मजत्वादिस्वीकारात् न तु वैपरीत्यं, तत्तज्जाता-

प्रवेशयेतिवक्तव्यत्वात्स्विति वाच्यं । उभयसाधारणतात्पर्यायहेऽपि विशिष्टा-
नुभवात् तदिदमुपसंहरन्नेव स्पष्टयति, ‘तस्मादिति, एवञ्च गौर्नित्येत्यादौ
जात्यादिपरत्वं एव लक्षणोक्तवधेयं । अत्रेदं चिन्त्यं शक्तिग्रहकावे लाघव-
ज्ञाने लक्षणां विना विशिष्टलाभोऽसिद्ध एव तदप्रतिसन्धाने च शक्तिभ्रमात्
तत्ताभोऽन्यथा सिद्ध इति क्वचित् लक्षण्या क्वचिच्छक्तिभ्रमात् व्यक्तिलाभ-
इति जातिरेव शक्नोति । अनुभवबलादेवानन्यलभ्यं तद्वैशिष्ट्यमपि, शक्य-
मित्याह, ‘यदि चेति, न चान्वयवदन्यलभ्यमिति वाच्यं । अन्वयो हि अर्थ-
मात्रपदार्थयोरेर्ग्यतादिवललभ्यः । न च प्रकृतेऽपि तथा, निर्विकल्पको-
पस्थितयोर्जाति-व्यक्तयोरेर्ग्यतादिप्रतिसन्धानासम्भवात् तत्प्रतिसन्धानेऽपि
विशिष्टोपस्थितेऽपि । अतएव पदाद्विशिष्टस्यैव स्मरणमपि न तु निर्वि-
कल्पकं । न चैवमाकृतिवैशिष्ट्यमपि शक्यमित्येवाह, ‘जातिविशेषवदिति
जातिविशेषवान् योऽवयवसंयोगः संस्थानविशेषस्तद्रूपेत्यर्थं, तथाच जाति-
विशेषस्यैवानुगमकतया व्यक्तवदननुगतानां संयोगानां कथं शक्यत्वमिति

पदशक्या गोपदात् आत्माकृतिविशिष्टस्यैवानुभावात्,
पिष्टकमय्यो गाव इत्यादौ गवाकृतिसदृशाकृतौ लक्षणा
पिष्टकसंयोगविशेषस्याशक्यत्वात्। आत्माकृति-व्यक्तीनां

वनुगतप्रत्ययाभावप्रसङ्गादन्यतरकर्मजत्वेन उपाधिना तद्वानुगतबुद्धि-
सम्भवात् । अतएव मत्त कत्त न नाना किन्तु तत्तद्वाच्यं भावत्वमेव ।
न चेन्द्रिय-भ्रम-मयोगेन जातिभेद इत्याशङ्क्यामन्यतरकर्मजत्वव्याप्य-
जातिनानात्वे परीक्षारानुपपत्तिः तत्र तादृशजातेरेवानुगतबु-
द्धिभावादिति । नन्वाकृतेः शक्यत्वे पिष्टकमय्योगाव इत्यत्र लक्षणा
न स्यात् इत्यतश्चाह, 'पिष्टकेति । ननु कारणत्वे सति जातिविशे-

निरक्तमिति वदन्ति, तच्चिन्तं । अन्यतरकर्मजत्वादिवानुगतेन तादृश-
जात्यसिद्धे । केचित्तु जातिविशेषवद्गोत्वादिवदिति दृष्टान्त इति, तदपि न,
तथाप्यनुगताना कथं शक्यत्वमिति दोषस्यापरिहारात् । न च जातिप्रदं
धर्ममात्रमरं तथाधोपाधिविशेष एवानुगत इति वाच्यं । तादृशोपाधेरनि-
रुक्ते । न च जातिविशेषवत्त्वमवयवविशेषणं तथाच कपलसंयोगादिकमेव
तथेति वाच्यं । गवादिप्रदे सास्त्राद्यवयवस्याप्यनुगतत्वेन दोषतादवच्छा-
दिति । अत्र वदन्ति जातिविशेषवतो गवादेरवयवसंयोगरूपेत्यर्थं, वि-
शेषप्रदोपादानेन एभिर्गोपदादौ नाकृति शक्येति सूचितं, तथाच गवाद्यवय-
वसंयोगत्वादिकमेवानुगमकं । न चैवं तद्व्याख्यायिका धौ स्यादिति वाच्यं ।
इत्यापत्ते, अतएव तथा सति सास्त्राद्यवयवस्यापि शक्यता स्यादित्यपास्तं ।
गवादावाकृतिवैशिष्ट्यस्य परम्परासम्बन्धात्मकत्वेन तद्वृत्तकतया तच्छक्यत्व-
स्यावश्यकत्वाच्च । अन्यथा गोत्वविशिष्टमात्रमेवानुभूयते न त्वाकृतिरित्य-
स्यापि वाचात्तदवयवोऽवकाशापत्तेरिति दिक् । 'सदृशेति, तथाच सादृश्यमेव
शक्यसम्बन्ध इति भावः । 'जातोति, यद्यपि गोवृत्त्यत्र इत्यादौ व्यक्तीमात्र-

प्रत्येकमात्रपरत्वे लक्षणैव प्रत्येकस्य जात्याकृतिविशिष्टादन्यत्वात्, यथा गुरूणां कार्यशक्ताया लिङ्गे लोके कार्यत्वपरत्वे । अतएव व्यक्त्याकृति-जातयस्तु पदार्थ-इति पारमर्षसूत्रं, एकयैव शक्त्या एकवित्तिवेद्यत्वसूचनाय पदार्थ इत्येकवचनं । एवं पद्मं पङ्कजपदशब्दं ततो नियमतः पङ्कजनिकर्तृपद्ममिति प्रतीतेः, अवयवानां तच्चासामर्थ्यात् रूढिं विना योगमात्रात्

षड्वत्संयोगवदवयवकलमाकृतिविश्लेषणत्वेन शक्या सा च पिष्टकमथ्यो-गाव इत्यत्राप्यस्तीति कथं लक्षणेत्यत आह, 'प्रत्येकेति समुदायशक्तस्य पदस्य प्रत्येके लाक्षणिकत्वमिति पिष्टकमथ्यो गाव इत्यत्रैव लक्षणे-त्यर्थः । 'एवमिति यतो नियमतो यत् प्रतीयते तत् तत्पदशक्य-

परत्वेऽपि न लक्षणा यत्ने स्वातन्त्र्येणैवोपस्थिते गोत्वस्य चावच्छेदकतया-प्यन्वयात्तथापि तत्र शक्तिमात्रपरत्वमेव नास्ति जातेरप्यन्वयात् तथाच शक्तित्वादिना तदुपस्थितौ यत्र तात्पर्यं तत्र लक्षणा मात्रपदव्यवच्छेदश्च गोत्वादिकमतो शक्तिशक्तिवादमतमादायात्रापि न शक्तिमात्रपरत्वमित्य-यास्तं । 'अतएवेति प्रत्येकवाच्यत्वे पदार्था इति स्यादित्यर्थः ।

प्रसङ्गाद्योगरूढिं साधयति, 'एवमिति, तत्र पङ्कजसमुदाय' पक्षे शक्तो न वेति विप्रतिपत्तिः, 'तत इति, प्रामाणिकानामिति शेषः, तेन शक्तिभ्रमादन्यादृशप्रतीत्या न व्यभिचारः । यद्यपि पद्ममित्येव वक्तुमर्हति प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वात् तथापि योगरूढित्वसाधनाय विशिष्टमुपात्तं, अन्य-योद्भिदादिवदयौगिकरूढत्वशङ्का स्यादिति । 'अवयवानामिति पद्मादि-पदानां पद्मत्वे शक्त्यभावादित्यर्थः, 'रूढिं विनेति, गृहीतपद्मप्रयोगस्यापीति

कुमुदे प्रयोगधीप्रसङ्गाच्च । ननु रूढावपि योगात्
 कुमुदे तौ कुतो न स्यातां, रूढ्या प्रतिबन्धादिति प्राश्नः ।
 वयन्तु नियमतो रूढ्या स्मृतं यद्गमेव व्यक्तिवाचक-
 ङप्रत्ययेन पङ्कजनिकर्तृतयानुभाव्यते, बाधकं विना
 व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात् यथा-
 ग्नेयीति ढगन्तपदेन प्रकरणादिना सन्निहिता ढगभि-
 हिता ऋग्व्यक्तिर्वोध्यते, एवञ्च सर्व्वच पद्मानुभवसाम-
 ग्रेवेति न कुमुदे धीर्न वा तदर्थप्रयोगः । नन्वेवं रूढि-

मित्यस्मिन् सतीत्यर्थं, 'तत्र' पद्माग्रे, 'प्रयोगप्रसङ्गादित्युपलक्षणं पद्मा-
 नुभवप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यं । ननु सामान्या सत्त्वा फलाभावे प्रति-
 बन्धकत्वं कल्प्यते न तु कारणाभावे कार्य्याभाव इत्यस्य कारणा-
 भावमेव सिद्धान्तयति, 'वयन्त्विति । ननु पङ्कजं द्रव्यमित्यादौ यत्र
 सामान्यवचनत्वं तत्र कुमुदसाधारणबोधापत्तिः, मैवं, चैत्रो दण्डौ
 द्रव्यमित्येव सामान्यवचनतापि विशिष्टे पर्यवस्यति, न हि दण्डि-
 मात्रे सामान्यवचनत्वं, किन्तु विशिष्टप्रतिपादकोभयपदे तेन याव-

शेष, 'रूढ्येति ज्ञातयेत्यर्थं । ननु रूढिज्ञानं याज्ञानमात्रवशाद्विज्ञा-
 जगत्ज्ञानाविघटकतया च न प्रतिबन्धकं ज्ञानस्य भविमत्त्वादिवत् प्रति-
 बन्धकत्वानभ्युपगमात् । यत्प्रमाणमुक्त्या सामग्रीविरुद्धादेव कुमुदे प्रती-
 त्यादिविरुद्धोपपत्तौ तत्तथात्वे मानाभावस्यैव रूढेरुद्देशः, 'वयन्त्विति, 'व्यक्ति-
 वाचकेति कर्तृरूपव्यक्तिवाचकेत्यर्थं, 'व्यक्तिवचनानामिति किञ्चिद्व्यक्ति-
 तात्पर्यकायामित्यर्थं, सन्निहितत्वं बोद्धं बोध्यं । घटेन जलमाहरेत्यत्र

रेवास्तु तत एवोभयलाभात् किं योगरूढ्या, न,
अवयवशक्तेः कृतत्वात् यौगिकार्थानुभवाच्च । यदि च
रूढ्यर्थ एव यौगिकार्थ एव वानुभूयेत, तदा विवाद-
एव न स्यात् अनुभवेनैव तद्विच्छेदात् ।

अत्र मौमांसकाः । न तावत् स्मृत्यर्थं शक्तिः
पङ्कजपदप्रयोगविषये नियतपद्मानुभवजनितसंस्कारात्
स्मृतेरेवोपपत्तेः स्मृतेस्तज्जन्यत्वनियमात् । नाप्यनुभ-
वार्थं, नियमतः स्मृतं पद्ममादाय व्यक्तिवचनन्यायेना-

दृष्टिचैत्रमिष्टं द्रव्यत्वं प्रतीयते, न तु परस्परनिर्मुक्तोभयविषयक-
द्रव्यत्वं प्रतीयते, वाक्यभेदापत्तेः, तथेहापि पङ्कजनिष्ठकर्तृत्वविशि-
ष्टपद्मप्रतिपादके पङ्कजपदे सामान्यपरत्वमपि यावद्विशिष्टपरताया-
मेव पर्यवस्यति, न तु यावत्पङ्कजनिष्ठकर्तृत्वमात्रपरतायां, वाक्यभे-
दापत्तेः । यदि वाक्यभेद एवाभ्युपेतस्तात्पर्यवगादिना न परस्पर-
रमन्वयबोधः, तदा दृष्टिपदस्य दृष्टिमात्रपरत्ववदस्तु पङ्कजपदे-
ऽवयवानां यावत्पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रपरत्वे कुमुदसाधारणतापि कि-
ञ्चिद्विज्ञमिति, वस्तुतः शाकाङ्ग-योग्यासन्नपदसमुदाये परस्परार्था-
न्वयनियम एव चैवो दृष्टौतिवदिति तत्त्वं । 'तत एवेति, धेनुप-
दवदिति भावः । 'अवयवेति, धेनुपदे तु प्रत्ययशक्तेरकल्पनादिति

हिदस्य प्रथमोपस्थितत्वेऽपि नान्वय इति व्यभिचारवारणाय 'बाधकं विने-
त्युक्तं । यद्यप्येवं पङ्कजं प्रमेयमित्यादौ व्यक्तिवचनलाभावे कुमुदसाधारणबोधः
स्यादेव तथापि 'व्यक्तिवचनानामिति क्वाचित्क्वाभिप्रायं । बाधकं विना

वयवैः पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवसम्भवात्, स्मृतिश्च
रूढ्या अन्यथा वेति न कश्चिद्विशेषः । शक्तिं विना

वक्ष्यत इति भावः । 'रूढ्या अन्यथा वेति, तन्मते शब्दौ द्वाकाङ्क्षा
शब्देनैवेत्यादिनियमामिद्वेरिति भावः । 'शक्तिं विनेति ज्ञापकं

पदानां पदोपस्थिताकाङ्क्षादिविशिष्टान्वयबोधकत्वनिश्चयमादित्यत्र तात्पर्यं,
तथाच पङ्कजं प्रमेयमित्यादावपि पद्मान्वयात् तत्रैव प्रमेयत्वान्वयो न कुमुदे-
ऽपीति । वस्तुतोऽस्यापि शक्तिवचनत्वमेव कर्तृविशेषोभूतपङ्कजम्भकर्तृपर-
त्वादिति । आग्नेयीति वैदिक, घटादौति लौकिको वृत्तान्त, "आग्नेया
अमौघमुपतिष्ठते" इत्यत्र प्रकरणसन्निहितैव घटादिशक्तिर्बोध्यत इत्यर्थः ।
अत्रेदं चिन्त्यं, यदि रूढिर्न प्रतिबन्धिका तदा पङ्कजपदस्य अत्र पद्मे तात्पर्या-
भावः कुमुदे तात्पर्यञ्च गृह्यते तत्र लक्षणा विनैव कुमुदबोधः स्यात् तथाच
वक्ष्यमाणविरोधः । न हि तत्रापि पद्मानुभवसामग्र्यौ, पद्मे तात्पर्याभाव-
निश्चयस्यैव बाधकत्वात् बाधकं विनैव शक्तिवचनानां सन्निहितपरत्वाभ्युपग-
मात् कुमुदं पङ्कजमित्यत्र कुमुद एव प्रथमसन्निहितत्वसम्भवाच्च । न च तत्र
कुमुदं भिन्नपदोपस्थाप्यमिति वाच्यं । प्रथमोपस्थितिमात्रस्यैव तन्त्रत्वात्
अवयवापेक्षया सम्प्रदायस्यापि भिन्नत्वान्च । ननु तादृशस्थाने शक्त्यैव कुमुदा-
न्वयबोधोऽस्तु पङ्कजपदस्य कुमुदे लक्षणीति सिद्धान्तस्य क्वाचित्काभिप्रायेणा-
प्युपपत्तेः । सम्प्रदायमते सर्वत्र लक्षणाभ्युपगमेऽपि सामर्थ्यवत्त्वात् पद्मान्वये
कुमुदान्वयमभ्युपगच्छतो मखिलतत्तादृशान्वययोग्यतात् एवञ्च सर्वत्र पद्मा-
नुभवसामग्र्यैवेत्यपि तदभिप्रायकमेवेति चेत्, मैव, तथा सति क्वचिदपि
लक्षणापत्तेः । न च यत्र पद्मान्वयानन्तरं कुमुदतात्पर्यधीस्तत्र स्वतन्त्रोप-
स्थितये लक्षणा स्यादिति वाच्यं । तत्रापि पङ्कजम्भकर्तृत्वस्य कुमुदान्वय-
तात्पर्यग्रहकाले पुनः स्मृतं पङ्कजपदेन शक्त्यैव तदुपस्थापनसम्भवात् ।
न हि तत्रापि तस्य पद्म एवान्वयः, तत्र तात्पर्याभावनिश्चयात् कुमुदे ता-

नियमतः प्रयोग एव कृत इति चेत्, न, पूर्वप्रयोग-
मपेक्ष्य अवयवानामुक्तन्यायेन पद्मानुभवजनकत्वनि-
यमात् । पूर्वप्रयोगोऽपि तत्पूर्वप्रयोगमपेक्ष्येत्यना-
दितैव । अथानियतोद्बोधस्य संस्कारस्य शक्तिं विना
नियतोद्बोधे हेत्वभावात् नियता स्मृतिरेव न स्यादिति

सम्बन्धमपश्यतोऽनेनेदं ज्ञानं जनयितव्यमित्यज्ञात्वा तज्ज्ञापनाय
प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यर्थः, 'पूर्वेति विशेषतस्तदयहेऽपि सम्बन्धं विना
ज्ञापनाय कथं पूर्वप्रयोग इति पूर्वप्रयोगादेव ज्ञापकसम्बन्धनिश्चयः
शक्तेरपि सामान्यत एव ज्ञानं न विशिष्येति वक्ष्यते सम्बन्धश्च न
शक्तिः किन्तु प्रयोग एव परिशेषादित्यर्थः, 'शक्तिं विनेति सम्ब-
न्धग्रहे सति सम्बन्धितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानात् संस्कारोद्बोधे

स्पर्धनिश्चयाच्च, अन्यथा लक्षणाया अप्यसम्भवात् । ननु तेषामपि लाघवात्
लक्षणास्तु लक्ष्यया पद्मजन्मकर्तृत्वस्य पदार्थविधया लघूपस्थितिकत्वात्,
अवयवशक्त्या च योग्यतादिवलेन वाक्यार्थविधया ग्रथसोपस्थितिकत्वादिति
चेत्, न, पद्मजन्मकर्तारिमानयेत्यादिवाक्यमात्र एवं लक्षणापत्तेः, यदि च
प्रत्येकशक्त्यैवावश्यकयोग्यतादिवत्त्वात् तस्मात्तत्र तथा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं,
तस्मात् रूढिज्ञानप्रतिबन्धकत्वपक्ष एव लक्षणा युज्यते । न च विरोध्य-
विधयतया तत्र प्रतिबन्धकं, अनुमितौ साध्यज्ञानवत् तथात्वसम्भवादिति,
तदिदं नयमते वक्ष्यति, स्मृतपद्मत्वस्यान्वयानुपपत्त्यनन्तरमेव कुमुदधौरिति
तत्र लक्षणाव्यवहारो वस्तुतो मुख्यतैवेत्यादि । 'उभयनामादिति पद्मानु-
भवस्य कुमुदधौप्रतिबन्धस्य च लाभादित्यर्थः । 'यदि चेति, योगार्थानुभवा-
नभ्युपगमे पद्मानुभवार्थमेव परेण रूढिस्वीकारप्रसङ्गादिति भावः । 'कुव-

चेत्, न, कदाचिच्छक्तितोऽपि उद्बोधाभावेन शक्या-
स्मरणात् शक्तिं विनापि नियमतः शक्तिस्मरणाच्च ।
उद्बोधकञ्च न नियतं सदृश-पदशक्ति-सम्बन्धिज्ञाना-
नां प्रत्येकं व्यभिचारात्, किन्तु यत्र स्मृतिस्तत्र तत्-
कासोत्पन्नमनियतमेवोद्बोधकं कल्प्यते फलवत्तात्,
कार्योन्नेयधर्माणां यथाकार्यमुन्नयनात् । न च पद्म-
त्ववत्तद्वापकादेरपि स्मृतिप्रसङ्गः, स्मृतिबलेनोद्बोधक-
ल्पनमिति तत्र स्मृत्यभावेन तदुद्बोधाभावात्, तस्मा-
च्छक्तिं विना शक्तेरिव पद्मत्वस्य नियता स्मृतिः ।

स्मरण सम्बन्धश्चात्र शक्तिरेव तथैव पदे कृप्यत्वात् प्रयोगादीनां
तथालेनाकल्पनादित्यर्थः । ननु शब्दस्थले शक्ते स्मारकत्वेऽस्मारकत्वे
उभयतोऽनियमव्यभिचार इत्याह, 'कदाचिदिति, 'कार्येति, तथा-
चात्र पूर्वप्रयोगादिकं श्रम्यत्राकृष्टमप्यनन्यगतिकतया स्मरणाय
कल्प्यमिति भावः । ननु पदादशक्यस्यापि स्मृतौ पद्मत्ववत्तद्वा-
पकस्यापि स्मृतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निषेधति, 'न चेति । पदाद-

इत्याक्षेपे, तथाच शक्तिं विना नियतप्रयोग एव न स्यादित्यर्थः, प्रथमार्थले-
नेत्यस्यासङ्गतत्वापातादिति । शक्तेरन्वयव्यभिचारमाह, 'कदाचिदिति, व्य-
तिरेकव्यभिचारमाह, 'शक्तिं विनापीति । नन्वेवमपि नियतसंस्कारोद्बोध-
कानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह, 'उद्बोधकञ्चेति, फले च वैजात्यमिति भावः ।
'तद्वापकादेरिति पद्मपदप्रयोगविषयत्वे कुम्भदत्त-पुण्डरीकत्वादेरप्यनुभवा-
पातादित्यर्थः । 'स्मृतिबलेनेति, कदाचित् सामय्योक्तत्वात् वक्तव्यस्मृतौ तात्प-

न चैवं गवादिपदेऽपि न शक्तिः स्यात् व्यवहार-
कालीनसंस्कारादेव गवादिस्मृतिसम्भवादिति वाच्यं ।
न हि तत्र स्मृत्यर्थं शक्तिः, किन्वनुभवार्थं पदादन्यतो
गवादेरनुभवासम्भवादव्युत्पन्नस्य ततोऽनुभवासम्भा-
वः, पद्मानुभवश्च योगादेवेति न समुदायो हेतुरन्य-
थासिद्धत्वात्, अतो नानुभववत्त्वात् समुदाये शक्तिक-
ल्पनं । नन्वेव गवादिपदानां प्रमेयत्वे शक्तिरस्तु गवा-
दिस्मृतिः संस्कारादिति चेत्, न, गोव्यवहारेण स्वोप-

न्यतोऽननुभवात् अस्तु पदमनुभावक तावतापि तत्र शक्तिर्न सिद्धा-
त्यतो हेत्वन्तरमाह, 'अव्युत्पन्नस्येति, 'व्युत्पत्ति' शक्तिश्च, तथाच
शक्त्यभावे व्युत्पत्त्यपेक्षा न स्यादित्यर्थः, 'पद्मेति । ननु चागृहीत-
पद्मप्रयोगनियमस्य पद्मानुभवनियमस्तुमुदसाधारणबोधात् प्रयोग-
नियमपक्षे तु स एवानुभवनियामकः, तथाच गवादिपदेऽपि

र्याभावात् तत्प्रकारिका धौ तदग्रहे चेष्टापत्तिरन्यथा तवापि लक्षणा
न स्यादिति भावः । 'किन्चित्, शक्त्यैवानुभावकत्वादिति भावः । नन्वे-
वमपि गवादिपदे अनुभवनजनकतावच्छेदकत्वेन शक्तिरस्तु तज्ज्ञानस्य च
प्रयोजकत्वे मानाभाव उक्तन्यायेन गवादिस्मृतिसम्भवादित्युच्यते, 'अव्यु-
त्पन्नस्येति अगृहीतशक्त्येत्यर्थः, तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वेतुत्वमिति
भावः । अनुभवजनकतावच्छेदकमपि शक्तिमत्तया ज्ञातव्यमेव अन्यथा
अपमशस्यानुभावकत्वानुपपत्तेः । न च साधुशब्दस्मरणं, तद्विरहिणामप्य-
नुभवादित्यपि द्रष्टव्यम् । 'योगादेवेति अन्वयादेवेत्यर्थः, अर्थाध्याहारव-
दन्वयबोध इति भावः । 'अनुभववत्त्वादिति अनुभवार्थमित्यर्थः, 'गोज्ञान-

पादके गोज्ञाने पदस्य शक्तिकल्पनं न त्वनुपपादके
 प्रमेयत्वेन गोज्ञाने गोपदात् प्रमेयो गौरित्यननुभ-
 वाच्च । अथैवं संस्कारादेव तीरादिस्मृतिसम्भवे गौण-
 लाक्षणिकोच्चेदः, तीराद्यनुभवार्थं हि न तत्कल्पनं
 तदनुभवस्येतरपदादेव सिद्धेः^(१) तयोरननुभावकत्वात्,
 तस्मान्नियता स्मृतिः वृत्तिसाध्येति तयोः कल्पनात्,
 तथाच नियतपद्मस्मृत्यर्थं पङ्कजपदेऽपि वृत्तित्वेन शक्ति-
 कल्पनमावश्यकं लक्षणाद्यभावादिति चेत्, न, गङ्गा-
 यामित्यादौ वृत्तिं विना तीरादेरपदार्थत्वे विभक्त्य-
 र्थान्वयस्तत्र न स्यात् विभक्तौनां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थान्व-

य एवास्तु अनुभवनियामकः, मैवं, शक्तिर्हि अनुभावकतावच्छेदको
 धर्मः तं विना नानुभावकत्वमिति शक्त्यावयवस्यास्तुभावकत्वं न
 तशक्त्य गोपदस्य, स्मारकता तु तं विनापि प्रयोगादिनिघमादपि
 सम्बन्धमात्रादेव स्मृत्युपपत्तेरिति । ननु गोज्ञाने शक्तिं कल्पयित्वा
 पक्षाक्षाधवात् सर्वपदानां प्रमेयत्वे शक्तिं कल्पयित्वातो हेतु-
 म्तरमाह, 'प्रमेय इति, पदस्य शक्योपस्थापकत्वनियमादिति भावः ।
 'विभक्तौनां' सुविभक्तौनां, 'प्रकृत्येति । ननु प्रकृत्यर्थत्वं वृत्त्या प्रक-

(१) इतरपदादेव सम्भवादिति क० ।

इति गोत्वप्रकारकज्ञान इत्यर्थः, तर्हि तदनुभवार्थमेव तत्कल्पनमस्त्वित्याह,
 'तीरादीति, 'विभक्तौनामिति प्रकृत्यर्थान्वितेत्यर्थः, तेन तिष्ठामपि

यबोधकत्वव्युत्पत्तेः । पद्मस्य तु पङ्कजवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन
पाचकादेरिव विभक्त्यर्थान्वयोपपत्तिः ।

यत्तु शब्दोपस्थित एव शाब्दान्वयबोधः अन्यथा
प्रत्यक्षोपस्थिते कलाये पचतीत्यन्वयबोधः स्यादिति ।
तन्न । पदस्य तत्र तात्पर्याग्रहात् तदग्रहे भवत्येव
किं पचसीत्युक्ते बधूपदर्शितकलायादौ, अन्यथा दैवात्
श्रुत-स्मृतकलायपदात् कुतो नान्वयबोधः । द्वारमि-
त्यादावपि न पिपेहिपदाध्याहारः किन्तु तदर्थस्यैव

त्युपस्थाप्यत्वं वृत्तिश्च शाब्दानुभवानुकूलपदार्थस्मृतिजनकः पद-
पदार्थसम्बन्ध इति वक्ष्यते, तथाच संस्कारवशादुपस्थितेऽपि प्रक-
त्यर्थत्वमस्यैव, न हि संस्कारमात्रात् स्मृतिः, किन्तुद्विसंस्कारात्,
उद्बोधकश्च सम्बन्धिज्ञानं प्रकृत्या स्मरणे यः कश्चित् सम्बन्धस्तथा-

तथात्वात् व्यभिचारः । सुपामिति शेष इत्यन्ये । 'पङ्कजवाक्येति पङ्कजकल्प-
वाक्येत्यर्थः ।

'अन्यथेति तात्पर्यग्रहमनपेक्षैव शब्दोपस्थितत्वमात्रादर इत्यर्थः । 'गौर-
वादिति कक्षयया कुमुदादिपरस्यापि पद्मादिपदस्य पद्मानुभावकत्वापत्त्या
पद्मान्वयबोधतात्पर्यकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । न चैतच्छ्रुतवाक्ये व्यभि-
चारि तन्मते तत्र तात्पर्याभावादिति वाच्यं । तद्विग्रहखण्डे तद्वेतुत्वस्य
विवक्षितत्वात् । वस्तुतो जाघवादार्थाध्याहारसिद्धौ पद्मोपस्थापकपदत्वं
व्यभिचारीति भावः ।

योगमात्राभ्युपगमपक्षे परमयं दोषो न तु योगरूपिपक्ष इति भ्रमवान्

लाघवात् । न च पद्ममानयेत्यादौ शाब्दानुभवे पद्मो-
पस्थापकपदजन्यत्वादन्यत्रापि तथेति वाच्यं । शाब्द-
पद्मानुभवे हि तदन्वयबोधतात्पर्यकपदत्वेन कारणता
न तु पद्मोपस्थापकपदत्वेनापि गौरवात् ।

अथैवं जनिकाल एव प्रयोगः स्यात् न तदत्ययेऽपि,
न ह्यसति हि दण्डे दण्डीति व्यपदिश्यत इति चेत्,
न, पाचकादिपद इव प्रत्ययस्य योग्यताशक्तत्वात् तल्ल-

वशं वाच्य इति, नैवं, प्रकृत्या शक्त्युपस्थाप्यस्य प्रकृत्यर्थत्वात् शक्तिय-
कचित् साक्षात् कचित् परस्परया वा इत्यन्यदेतत्, पाचकादि-
प्रकृतेरप्यवयवशक्तिभिर्वाक्यार्थोपस्थितेस्तत्र शक्त्युपस्थाप्यत्वं । न चाव-
यवो न प्रकृतिः समुदाये च न शक्तिरिति कथं पद्मज-पाचकादि-
प्रकृतिशक्त्युपस्थाप्यता वाक्यार्थ इति वाच्यं । यावदवयवघटितत्वात्
समुदायस्य तत्प्रकृतित्वेऽवयवस्यापि तत्प्रकृतित्वात् । अतएव कृत-
द्वित-समासाद्येत्यर्थवादादिसूत्रप्रपञ्चतया सिद्धान्तितं । अन्यथा
समुदायस्थानर्थकतया अर्थवादादिसूत्रेणसंग्रहात् हृदित्यादिसूत्रं
विधायकमेव स्यात् । अतएव गवादिपदानां शक्तिकल्पनं तेन
विना तदर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वात् अन्यथा तत्र शक्तौ प्रमाणाभावः स्मर-
णस्य सस्कारवशादनुभवस्य विभक्तिबलादुपपत्तेः पद्मजादिपदेऽपि
आवश्यकयोगबलादेवानुभवसम्भावे समुदायशक्त्यभाववत्सुविभक्तिमा-
शङ्कते, 'अथैवमिति कर्तृत्वशक्तस्य ह्यप्रत्ययस्य कृतिविरहदृष्ट्या न प्रयोग-
इत्यर्थः, 'प्रत्ययस्य' ह्यप्रत्ययस्य, 'योग्यतेति कृतियोग्यताविशिष्टशक्तत्वादि-

क्षकत्वाद्वा उपसर्गादौ तथा निर्णयात्, अन्यथा योग-
रूढावपि जनिकाल एव प्रयोगः स्यात्, योगत्यागे
केवलरूढिवादे विवादाभावश्च, तथापि कुमुदे लक्षणा
न स्यात् योगार्थस्याबाधादिति चेत्, न, वक्ष्यते हि
तत्र तस्यासाधुत्वं ।

नव्यास्तु नियमतः स्मृतपद्मस्यान्वयानुपपत्त्यनन्तर-
मेव कुमुदधीरिति न तत्र लक्षणाव्यवहारः वस्तु-
तो मुख्यतैव तत्रापि पद्मत्वस्यायोग्यतया अनन्वये
योगादेव कुमुदधीर्न लक्षणीयेति । उच्यते । अस्ति व्यु-
त्पन्नस्य पदज्ञानानन्तरं नियमतोऽन्वयप्रतियोगिस्मृति-
रतस्तद्देतुसंस्कारोद्बोधकं प्रतिबन्धकं विना पदज्ञान-
मेव दृष्टानुविधानत्वादनुगतत्वाल्लघुत्वाच्च, न तु प्रति-

चादेवासुभवसम्भवे गवादिपदानामपि शक्तिर्न कल्प्येत, नहि सुखि-
भक्तिं विना कृतं किञ्चिदाक्यमिति दिक् । 'ग्रन्धेति ग्रन्धेन शक्तो-
पस्थापित एवेत्यर्थः, तथाचास्तु तौरस्य पदान्तरादनुभवो न पद्म-
स्येति भावः । 'पदज्ञानमिति पदत्वं शब्दत्वं तथाच शक्त्याश्रयताव-

त्यर्थः, 'तवापीति व्यक्तिवचनन्यायात् पद्मान्वयेन कुमुदान्वयसौकर्तृ-
रित्यर्थः । 'व्युत्पन्नस्येति गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः, 'प्रतिबन्धकं विनेति बाधकं
विनेत्यर्थः, 'पदज्ञानमिति गृहीतशक्तिकपदज्ञानमित्यर्थः । 'दृष्टेति गवा-
दिपदे दृष्टान्वय-शक्तिरेकत्वादित्यर्थः, 'लघुत्वाच्चेति दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टस्य
तथात्वकल्पने गौरवमित्यर्थः । ननूक्तरीत्या पद्मानुभवोपपत्तौ पद्मेन समं

पदार्थस्मृति-तत्कालोत्पन्नमनन्तमदृष्टचरमनिर्व्वचनीयं
 गौरवात्, अतः पदस्मृतावपि गृहीतसम्बन्धं पङ्कजप-
 दमपि तथेति सम्बन्धत्वेन शक्तिसिद्धिः । एवञ्च रथ-
 कारशब्देऽपि जातिविशेषे रूढिर्न स्यात् संस्कारादेव
 तदुपस्थितिसम्भवात् । तथाच “वर्षासु रथकारोऽग्नौ-
 नादधीतेत्यत्र रूढ्यर्थस्य वस्तुवत्त्वेन शीघ्रमुपस्थितत्वात्
 जातिविशेषवत् एवाधानं विधीयत इति साङ्ख्यान्तव्या-

च्छेदकावच्छिन्नज्ञानमित्यर्थः । ननु, रथकारशब्दे अनुभवार्यमेव
 शक्तिर्न हि पङ्कजपदवत्तत्वावयवानामनुभावकत्वमिति न साङ्ख्य-
 व्याघातो न वास्तौत्यादिसमाधानमिति पूर्वपदानास्कन्दनादित्य-

पङ्कजपदस्य गृहीतसम्बन्धत्वमेवाविद्ध अन्यथा गृहीतसम्बन्धस्य तस्य
 स्मारकत्वे शक्तिसिद्धितत्तिङ्गौ च गृहीतसम्बन्धस्य स्मारकत्वमित्यन्योन्या-
 श्रयापत्तिरित्युच्यते, ‘एवमिति, ‘जातिविशेष सञ्चरजातिविशेष ।
 तदुक्तं, “शूद्राया करणो वैश्यान्माहिष्यो विटस्त्रिया मृपात् । रथकारस्य
 माहिष्यात् करणा यस्य सम्भवः” । इति, ‘व्याचेति, अतएव तत्र विद्या-
 प्रयुक्तकल्पनमपि, अन्यथा योगेन त्रैविर्गिकपरत्वेन तदपि न स्यादिति भावः ।
 ननु जातिविशेषस्य संस्कारोपस्थितावपि तदनुभवार्यमेव रूढिरुक्ता । न हि
 तस्यापि पङ्कजपदवत्तत्वावयवानुभवः, अवयवार्थानुपस्थितस्यैव जातिविशेषस्य
 निवृत्तमवगते । न च पङ्कजपदवत्तत्वापि रूढिं योगयोरविरोधेन योगार्थो-
 पहितरूढ्यर्थप्रसौतौ बाधकाभावात् रथकरणयोग्यजातिविशेषवत् एवा-
 धानविधिरिति वार्थः । परस्मैवमनश्रुपगमात् । अतएव रूढ्यर्थस्य शीघ्र-
 मुपस्थितत्वादित्युक्तं । अन्यथा योगार्थसाहित्येनैवोपस्थितौ तदनुपपत्तेः ।

घातः । यथाच शाब्दः सन्निधिरन्वयबोधाङ्गं तथोक्त-
मासत्तिप्रस्तावे । स्यादेतत्, पद्मे नियतप्रयोगरूपस-
म्बन्धेन पङ्कजपदादेव पद्मस्मृतिरस्तु, एवञ्च पद्मे वि-
भक्त्यर्थान्वयः शाब्दानुभवप्रवेशश्चोपपद्यते पङ्कजपद-
प्रतिपाद्यत्वात् । न च प्रतिपाद्यता दृष्ट्यैव तदुपयो-
गिनी, पाचकमानयेत्यादौ वाक्योपस्थाय्ये तदभावात् ।
न च पदाद्दृष्ट्यैव स्मृतिः, किन्तु सम्बन्धिज्ञानाद्दृष्टे-
रपि सम्बन्धत्वेन स्मृत्युपयोगात्, अन्यथा पदाच्छक्तेः
स्मृतिर्न स्यात्, गवादिपदे त्वेवं स्मृतिसम्भवेऽप्यन्यथानु-
भवार्थं शक्तिरित्युक्तं । एतेन पङ्कजपदान्नियमतः
पद्मज्ञानं न दृष्टिं विना अतो लक्षणाद्यभावे शक्तिरि-

स्वरसादाह, 'यथाचेति, तथाच शक्ति विना उपस्थितपद्मस्य शाब्दा-
नुभवप्रवेश एव न स्यादिति शक्तिसिद्धिरिति भावः । उक्तसमा-
धिमबुद्ध्या यथाश्रुते शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'नियतप्रयोगेत्युपलक्षणं
उक्तक्रमेणेत्यपि द्रष्टव्य, 'पाचकमित्यापातत, वस्तुतोऽवयवशक्त्युप-
स्थाप्यत्वमेवेति, 'अनुभवार्थमित्युल्लेखं विभक्त्यर्थान्वयार्थमित्यपि

अन्यथा पङ्कजपदवत् तत्रापि योगरूपिरेवेति क्वचित् परस्य तदभ्युपगम
क्वचिन्नेति असम्भवदुक्तिकमापाद्येतत्पुनश्चान शब्दाध्याहार्युक्तिमेव सार-
यति, 'यथा चेति, शब्दाश्रयत्वे शक्तिरित्येव मत सम्मगिति भावः । अस्तु
गृहीतसम्बन्धं पङ्कजपदं पद्मसारकं तथापि न शक्तिसिद्धिरित्याह, 'स्यादे-
तदिति, तथाच न शाब्दसन्निधिभङ्गोऽपीति भावः । 'दृष्ट्यैवेति, यद्यपि शाब्द-

त्यपास्तं । ज्ञानं हि स्मृतिरनुभूतिश्च शक्तिं विनाप्युप-
पन्ना न तां कल्पयति अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्,
अन्यथा शक्तिं विना पदान्नोपस्थितिरित्यन्वयेऽपि
शक्तिलक्षणोच्चेदश्च । पङ्कजं पद्ममुच्यत इति प्रसि-
द्धार्यपदसामानाधिकरण्यात् पद्मस्य ज्ञापकं तत् सिध्य-
ति न तु तच्छक्तं । अत एव पङ्कजपदं पद्मशक्तं निय-
मतस्तत्स्मारकत्वात् पद्मपदवदिति निरस्तं । शक्तौ
व्यभिचारात् अनन्यलभ्यत्वस्य पद्मानुभावकत्वस्य चो-
पाधित्वाच्चेति । उच्यते । नियतपद्मस्मृतेरुक्तसम्बन्धेन

द्रष्टव्यं । ‘अनन्येति अनन्यलभ्यार्थकत्वं, तदपि सामान्यव्याप्तौ यत्
यच्चानन्यलभ्यबोधकं तत्तत्र शक्तमित्यत्र,^(१) विशेषव्याप्तावुपाधिमाह,
‘पद्मेति, ‘नियतेति, अत्र पद्मस्मृत्यर्थं न सम्बन्धापेक्षा उपदान्
कर्तृत्वेन स्मरणस्य समुदायादाकार्योभावेन चानुभवस्य सम्भवात्

(१) यत् यत्र नियतस्मारकं तत् तत्र शक्तमित्यनेति ख० ।

बोधहेतुपदार्थोऽस्मिन्पङ्कजपद पदार्थसम्बन्धत्वं दृष्टित्वमत्रापि, तथापि
दृष्टिपदमत्र शक्तिं लक्षणान्यतरपरं, साक्षादिति श्रेय । अन्यथा पाचक-
स्यापि परम्परया दृष्टुं शक्यत्वेनाग्निमदोषस्यासङ्गतत्वापत्तेः । ‘शोषस्थिति-
रिति नानुभव इत्यर्थं, पदादन्वयस्मृतेरभावात् । ‘अतश्चेति नियमतस्तत्-
स्मारकत्वस्य हेतोरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । साक्ष्यलक्षके व्यभिचारवारणाय
‘नियमत इत्युक्तं । दोषान्तरमाह, ‘शक्ताविति, सामान्यव्याप्ताविति श्रेय ।
विशेषव्याप्तावाह, ‘अनन्येति अनन्यलभ्यार्थकत्वस्येत्यर्थः, ‘पद्मेति, पङ्कजशब्दे

पङ्कजपदसाध्यत्वे पद्मवत्तद्व्याप्य-स्थापकयोरपि नियमतः
स्मृतिप्रसङ्गः । अथ पद्मे प्रयोग एव पद्म एव प्रयोग-
इति नियतसम्बन्धेन पद्मेतरव्यावृत्तेन पद्मस्यैव पदात्
स्मृतिः । न चैवं नियतप्रयोगादेव शक्तिसिद्धिः, अन-
न्यस्तभ्यस्यैव पदार्थत्वादिति चेत्, न, तर्हि ज्ञानस्यास्य
हेतुत्वे सकलप्रयोगादर्शिनो बहुधा पद्म एव गृहीत-
प्रयोगस्य समव्याप्तिज्ञानाभावान्न नियता पद्मस्मृतिः
स्यात् स्वरूपसत्तत्त्वान्वे वा अगृहीतपद्मप्रयोगस्यापि
ततो नियतपद्मस्मृतिप्रसङ्गः । अथ यादृशः प्रयोगस्त्वया

तथाच पद्मत्वस्मृत्यर्थं सम्बन्धानुसरणं तेन नियतपङ्कजपदप्रयोगवि-
षयवृत्तित्वमुक्तसम्बन्धो वाच्यः तथाच तन्निष्ठरूपादि-प्रमेयत्वयोरपि
स्मरणप्रसङ्ग इति भावः । 'अथेति यदिशिष्टे प्रयोग एव यदिशिष्ट-
एव प्रयोग इत्येवंरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः, तेन प्रमेयत्वविशिष्टे पङ्कज-
पदप्रयोग एवेत्यभिद्धं घटादौ तदप्रयोगात् तत्रैव प्रयोग इत्यनेन
रूपादिवारणं तत्त्यागेन पद्मान्तरेऽपि प्रयोगादित्युभयानतिप्रसङ्ग-

शक्त्यानामवयवानामेवानुभावकत्वमतः पङ्कजसमुदाये पक्षे न साधनस्थापकत्व-
शङ्कापीति भावः । यद्यपि शक्तिवदनुभावकत्वमपि सन्दिग्धं तथापि सन्दि-
ग्धोपाधि स्यादिति भावः । 'पद्मवदिति पद्मत्ववदित्यर्थः । पङ्कजपदप्रयोग-
विषयवृत्तित्वेन सम्बन्धेन यदि स्मारकता तदेदं दूषणं, यदि पद्मत्वविशिष्टे
नियतप्रयोगरूप एव सम्बन्धस्तथा तदा तत्प्रकारकप्रतीत्यापत्त्या कुसुदत्वा-
दिविशिष्टे तत्प्रयोगाभावात् न तन्नियतस्मृतिप्रसङ्गः, एवञ्च तत्र वक्ष्यमाण-

शक्तिग्राहकत्वेनाभिमतः स एव पद्मस्मारकोऽस्तु ।
 न च पद्मत्वस्येव प्रयोगसमव्याप्तत्वेन गृहीतस्य सौर-
 भादेरुपाधेस्ततः स्मृतिप्रसङ्गः, तवापि शक्तिग्रहप्रस-
 ङ्गात् । तयोस्तुल्यत्वेऽपि शक्तिग्राहकप्रमाणे लाघवा-
 दितर्कावतारान्नोपाधौ शक्तिरिति यदि तदा तर्कसह-
 कृतएव शक्तिग्राहकत्वाभिमतः सम्बन्धः पद्मस्मृतिहेतु-
 रस्तु, तर्काद्यनवतारेऽपि बहुधा गृहीतप्रयोगस्य पद्म-
 स्मृतिदर्शनान्न तथेति चेत्, तर्हि तवापि तर्कं विना
 शक्तिग्राहकाभावात् कथं पद्मस्मृतिरिति तुल्यं । न
 चैवं तत एव शक्तिग्रहोऽपि स्यात्, अनन्यलभ्यस्यैव
 शब्दार्थत्वादिति, मैवं, एवं गवादिपदेऽपि शक्तिग्राह-
 कत्वाभिमतादेवंविधप्रयोगादेव ज्ञाताद्गवादेः स्मृत्य-

इति भावः । 'पद्मेतरेति पद्मत्वेतरेत्यर्थः, एवमप्येऽपि, 'सौरभादेः'

शेषो बोध्य, 'यस्येति समनियमस्यैवेत्यर्थः । 'सौरभादेरिति सौरभविशेष-
 वत्त्वादेरित्यर्थः, तथाच पद्मेतरव्यावृत्तत्वमप्यसिद्धमिति भावः । 'तयोरिति
 मन्त्रत्वं सौरभविशेषवत्त्वयोरित्यर्थः, 'तदेति, यद्यपि स्मारकसम्बन्धे सति
 गुरोरपि स्मरणान्न तर्कस्य प्रतिबन्धकत्वं तथात्वादर्थवात् शक्तिग्रहस्य
 पद्मत्वे लघुनि युज्यते, तथापि लघुत्वे सति नियतप्रयोगविषयवृत्तित्वमेव
 स्वसम्बन्ध स्मारक स च सौरभविशेष इति तात्पर्यं । 'तत एवेति तादृ-
 षप्रयोगविषयत्वादेवेत्यर्थः, 'स्मृत्यनुभवाविति, शक्तिवत्तस्याप्यनतिप्रसङ्गात्वा-
 दिति भावः । ननु शक्तिग्राहकत्वाभिमतप्रयोगात् शक्तेरेवमप्यसिद्धिः, न

नुभवौ स्यातां किं शक्त्या, तस्मात् पदाधीना नियता
स्मृतिः शक्तिसाध्या वा नियतसम्बन्धसाध्या वा वृत्ति-
साध्या वा, तत्र परिशेषादिह शक्तिसाध्यैव । न
च शक्तिस्मृतौ व्यभिचारः, शक्तिस्मारकत्वाभिमतद्वि

शौरभविशेषवत्त्वादेः, 'किं शक्तेत्यापाततः, वस्तुतः प्रयोगविषयवृत्ति-
त्वस्य स्मारकत्वे तर्कापेक्षाया अदृष्टचरत्वात् सम्बन्धिज्ञानात् सम्ब-
न्धिसहस्यस्य गुरोर्लघोस्य युगपत् स्मरणदर्शनात् शक्तौ च तदपे-
क्षायाः प्रामाणिकत्वात् । किञ्च प्रामाणिकं सम्बन्धमपश्यत आप्तस्य
तादृशप्रयोगाभावेन सम्बन्धान्तरस्य तदुपजीव्यस्यावश्यकत्वात् । अत-
एवाप्ततात्पर्यमात्रादेव नार्थोपस्थितिरिति वक्ष्यत इति दिगिति
तत्त्वं । 'नियता' आवश्यकौ, 'नियतेति प्रयोगादिनियामकसम्बन्ध-

हि शक्ति प्रयोगादेव ज्ञायते, तथाच व्यवहारादिना शक्तियहेऽन्वयबोधो
न स्यात् न स्याच्च सादिदेवदत्तादिपदादन्वयबोधो नियतप्रयोगाद्यानादिति
चेत्, न, प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं गवादिपदे पदाधीननियतस्मृतित्वा-
वच्छेदेन शक्ते प्रयोजकत्वकल्पनादत्रापि तथा, तदिदमाह, 'तस्मादिति,
'शक्तिसाध्येति शक्तिप्रयोज्येत्यर्थः, तेन शास्त्रशिकार्यस्मृतौ न व्यभिचारः
शक्योपस्थितिद्वारा शक्तेस्तत्रापि प्रयोजकत्वात् । यदा नियतगर्भहेतोरेव
तत्राभावात् व्यभिचारः । न च समवायेन पदादाकाशस्मृतौ व्यभिचारः,
पदाधीनत्वेन शब्दबोधानुकूलत्वस्य विवक्षितत्वात्, एवञ्च 'न चेत्यादिशब्दा
यथाश्रुत इति बोध्यं । अग्रिमसाध्यदयेऽपि सामान्येन रूपेण शक्तिरेव
सिद्धतीत्याह, 'परिशेषादिति, नियतप्रयोगादिसम्बन्धस्य दूषितत्वात् लक्ष-
णादेशाभावादिति भावः । 'हेत्वभावादिति शक्तिस्मारकानुकूलशक्त्यभावादि-

पदात् पदार्थस्यैवाहत्य स्मरणं न शक्तेर्हेत्वभावात्
कल्पनागौरवाच्च सम्बन्धिनं विना सम्बन्धस्यास्मरणेन
प्रथमं पदार्थस्मरणस्यावश्यकत्वाच्च । पदार्थस्मृतेश्च श-
क्तिविषयत्वे मानाभावात् उद्बुद्धसंस्कारविषयत्वाद्-
यदि शक्तिरपि तद्विषयः, तथापि पदार्थशक्तत्वेनैव
ज्ञातस्य पदस्य शक्तिस्मारकता न तु शक्तिसम्बन्धित्वेन

साध्येत्यर्थः । ननु पदार्थस्मृत्यन्तरं शक्तिसृति न द्रुमः किन्त्वे-
कैव उभयसृतिरित्यत आह, 'पदार्थेति सम्बन्धिसृतेः सम्बन्धविष-
यत्वानियमेन शक्तिविषयत्वनियमे मानाभावादित्यर्थः^(१) । 'न त्विति,
तथाच शक्तिसाध्यत्वेनैव नियमो न तु तच्छक्तिसाध्यत्वेनेति भावः ।
ननु पदान्तच्छक्त्येति नियमः शक्तिमात्रेण वा आद्ये शक्तिसृतावेव
व्यभिचारः अन्ये चेष्टापत्तिरवयवशक्तेरेव परस्परया पद्मत्वस्मार-

(१) सम्बन्धिसृते सम्बन्धविषयत्वे मानाभावादित्यर्थ इति ख० ।

त्यर्थः, तत्कल्पने तु गौरवमित्याह, 'कल्पनेति, 'सम्बन्धिनमिति । यद्यपि
संयोगादिपदजन्यसृतौ व्यभिचारः, तथापि सम्बन्धियदितरूपेण सम्बन्ध-
स्मरणे तथा नियमः, शक्तित्वस्य सम्बन्धिव्यटितत्वादिति भावः । नन्वेवं
विस्मृतशक्तेरपि पदात् पदार्थसृति स्यात् तथाच शक्त्यंशेऽपि संज्ञा-
रोद्धोद्यथावश्यक इति सामर्थ्यीकणादिव विशिष्टस्मरणं । न च प्रथमं
पदार्थस्मरणे विशेषणज्ञानाभावात् विशिष्टस्मरणं गवादिपदादपि विशिष्ट-
स्मरणमावापत्तेः । यदि च स्मरणे तत्र हेतु पूर्वानुभवरूपस्य वा हेतुसदा
प्रकृतेऽपि मुख्यमिति शक्तिसृतौ व्यभिचारतादवच्छेदमित्याह, 'उद्बुद्धेति,
निराकरोति, 'तथापीति, तथाचानन्यगत्या पदार्थशक्तत्वेनैव ज्ञातं पदं

अन्यथासिद्धत्वात् । यदा पदान्नियमतः स्मृतिर्नियतसम्बन्धसाध्या शक्त्यापि समं पदस्य शक्त्याश्रयत्वमेव नियतः सम्बन्धः । अपिच कुमुदेऽवयवशक्तिप्रतिबन्धार्थं रूढिः । न च नियतपद्मस्मृतिरेव प्रतिबन्धिका, रूढिं

कत्वात् इत्यरूपेराह, 'अपि चेति, तथाच 'नियतेत्यपराम्बध्यवच्छिन्ना अपराम्बयप्रतिबन्धिकेति यावत् । न च शक्तिस्मृतिः पद्मस्मृतिवदन्यान्वयप्रतिबन्धिकेति भावः । ननु रूढिज्ञा पद्मस्मृतिर्न तत्र तन्त्रमपि तु पद्मस्मृतिरेवेति कथं विग्रहिता स्मृतिः रूढौ लिङ्गं इत्याशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, 'रूढिं विनेति, पद्मस्मृतिरेव

शक्तेरपि स्मारकं कल्प्यत इति शक्तिस्मृतिरपि शक्तिसाध्येति न व्यभिचारः । न हि स्वशक्तिसाध्येति साध्यमिति भावः । 'न त्विति, येन शक्तिनिरूपितसम्बन्धस्य शक्तिभिन्नत्वेन व्यभिचारश्चाह स्यादिति भावः । 'अन्यथेति पदार्थश्रुत्यैवान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । ननु पदस्यापि सम्बन्धित्वेन स्मारकता न ॥ पदत्वेन मानाभावात् गौरवाच्च । न च शक्तिसम्बन्धित्वेन पदं ज्ञातमतो न तत् स्मारकमित्यरूपेराह, 'यदेति, उक्तनाधकाश्रियतप्रयोगरूपसम्बन्धेन नार्थान्तरं, 'सम्बन्धसाध्या' सम्बन्धज्ञानसाध्येत्यर्थः, तेन शक्तिभ्रमजन्यस्मृत्त्यादौ न व्यभिचारः । यद्यपि शक्ते सम्बन्धत्वाच्छक्तिग्रहकाले सत्सम्बन्धस्यापि भाने मानाभावः, तथापि शक्ते स्वरूपतो ज्ञान नान्वयबोधप्रयोजक किन्त्वनुभवजनकतावच्छेदकत्वेनेति पदस्य तद्वत्त्वेन भाने शक्तेरपि सम्बन्धो भासत इति भावः । न चैवं पदविशेष्यकमेव स्मरणं स्यान्न पदार्थविशेष्यकमिति वाच्यं । हस्त्यादिना हस्तिप्रकादिसृतेर्हस्त्यादिगोचरत्वाददर्शनेन तदश्रय एव संस्कारोद्बोधकल्पनात् । पदार्थविशेष्यकसंस्कारानन्तरमेव पदमुद्बोधयतीत्यपि कश्चित् । 'रूढिं विनेति, उक्तशक्तेरिति भावः । 'व्यतएवेति

विना नियतस्मृतेरभवात् । अत एव न व्यक्तिवचनन्या
योऽपि । नचैकं पदमेकदैकेनैव रूपेण प्रवर्तते अतो
न पदत्व-पङ्कजत्वयोर्धीरिति वाच्य । अवयव-समुदा-
ययोर्भेदात् लम्बकर्णादिपट्टे व्यभिचाराच्च । तर्हि तद्व-
देव रूढ्या नावयवशक्तिप्रतिबन्ध इति चेत्, न, तत्रा-

रूढौ कार्यतया सिद्धिं या स्वभावात् कुमुदायप्रतिबन्धिका
अतः शक्तिसूत्रावेव व्यभिचारवारणाय तादृशसूत्रसिद्धिमिति
भावः । नचैकं पद इत्यत्र न पदत्व शक्तत्वं अपि तु विभक्त्यन्तर्त्वं
तथाचैकं पदं योग-रूढ्योरन्यतरैरेव रूपेण प्रवर्तते इत्यत्र
व्याप्तौ नाथ दोष इत्यरूपेराह, 'सम्बन्धेति, तन्मते वज्रनीहा-
वन्यपदार्थे रूढिसत्त्वादिति भावः । 'तर्हीति, इतराश्वयप्रति-
बन्धकरूढि योगयोरन्यतरप्रवृत्तिनियमो ॥ रूढि-योगमात्रयो-
रिति न व्यभिचार इति भावः । 'तत्रावयवेति, प्रकृतेऽपि न
रूढि प्रतिबन्धिका अपि तु सारिका सती यथाकाहादि-
ममवहिता तमनुभावयति तत्समवधानञ्च पद एव न कुमुदे-

रूढि विना नियतस्मृतेरभवादेवेत्यर्थः । 'लम्बकर्णेति समासशक्तिवादिन
पक्षस्य मते तदगुणसविज्ञानवज्रनीहौ योग रूढिभ्यां लम्बकर्णवत्पुरुषप्रती-
तेरित्यर्थः ।

केचित्सु लम्बकर्णपद कर्णाख्ये रूढि लम्बकर्णवति यौगिकमिति लम्ब
कर्णत्वेन कर्णाख्यत्वेन च युगपदेव प्रवर्तते इत्याहुः ।

'तद्वदेति लम्बकर्णादिपदवदेत्यर्थः, 'तच्चेति, परबलेन क्वचिदेव
प्रतिबन्धो न सर्व्वचेति भावः । अथापि प्रतिबन्ध कुमुदमभिप्रेत्य पट्टेऽवयवा-

वयवार्थक्रियान्वयेनाप्रतिबन्धान्नानार्थं च नानार्थानु-
भवात् नैकशक्त्यान्यशक्तिप्रतिबन्धः ।

यत्तु अवयवशक्तिस्मृतिकाले समुदायशक्तिस्मृति-
नियमे हेत्वभावान्न तथा प्रतिबन्ध इति । तन्न । समु-
दायस्य तावदवयवरूपत्वेन सर्वावयवादेवोभयशक्ति-
स्मृतिसम्भवात् मण्डपपदे तथा दर्शनात् ।

अथ पङ्कोत्तरजपदं प्रतिबन्धकं गो-बलीवर्द्धवत्
पङ्कजनिपदप्रयोगे उपत्ययस्य कर्तृविशेषपद्मपरत्वं वा

ऽपौत्यन्यदेतत् । अथ च क्रियया सम तत्समवधानात्तथा सहान्वय-
इति न कश्चित् रूढेः प्रतिबन्धकत्वमिति विशेषणप्रचेपेऽपि प्रकृते
व्यभिचार एवेति भावः । ननु सकृदुच्चरितात्सकृदर्थप्रत्ययनियमा-
देकरूढिरेवापराम्बयप्रतिबन्धिकेत्यत आह, 'नानेति, सैन्धवमा-
नयेति युगपदुभयार्थतात्पर्यमहेऽन्वयानुभवदर्शनात् सकृदित्याद्य-
सिद्धेरिति भावः । ननु पङ्कोत्तरजपदमित्यत्र पद वर्णः स चेत्
पद्मेतराम्बयप्रतिबन्धकः तदा चैववदाधुनिकसङ्केतितपङ्कजपदादपि
तदनुभवो न स्यादिति कल्पान्तरमाह, 'गो-बलीवर्द्धेति । नन्वच-
न्याये पौनरुत्थापत्तिर्मानं तेन विशेषपदसमभिव्याहार एव सामा-

र्थस्य भावादिति ध्येयं । 'मण्डपेति, अन्यथा मण्डपानकर्त्तरि रूढिपूर्विका
लक्षणापि न स्यादिति भावः । 'व्यथेति, तथाच न प्रतिबन्धार्थं रूढि
अन्यथासिद्धेरिति भावः । 'गो-बलीवर्द्धवदिति बलीवर्द्धपदसमभिव्याहृतस्य

जनेः पद्मजनिविशेषपरत्वं वा स्वभावादेव कुमुद-
 बोधाजनकत्वं वा चक्षुष इव रसे कुमुदेऽवयवशक्ति-
 कुण्ठनं वा कल्प्यतां तेन कुमुदे न धीरिति चेत्, तर्ह्य-
 ज्ञातपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधो न स्यात् । न
 भवत्येवेति चेत्, किमवयवव्युत्पन्नस्य । ततोऽर्थप्रत्यय-
 एव न भवति, यद्वा पद्मजत्वेन पद्ममेवानुभूयते, आद्ये
 मन्दुरजादिपदादिव सामग्रीसत्त्वे कथं नानुभवः,
 द्वितीये कुमुदमप्यनुभूयेताविशेषात् । न चैवं पद्मज-
 शब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् तात्पर्यवशेन विशेषतः
 पद्म-कुमुदधौसम्भवात् न रूढिर्न वा स्रक्षणा स्यादिति
 वाच्यं । न हि प्रयोजनक्षतिभयेन सामग्री नानुभा-
 वयति । यदि च पद्म-कुमुदयोस्तुल्यता तदा अष्ट-

न्यपदस्य तदितरविशेषसारकत्वमित्यस्या कन्यान्तरमाह, 'स्व-
 भावादिति । नन्ववयवानां शक्तिमत्त्वे कुमुदबोधजनकत्वस्वभावतोहि
 भानाजनकत्वस्वभावतेत्यवयवानामेव शक्तिकुण्ठनमाह, 'अवयवेति,

गोपदस्य स्त्रोगवौमात्रपरत्वादित्यर्थं, 'तेनेति धर्मिकल्पनात् इति न्याया-
 दित्यर्थं । 'न धैवमिति, 'एव' कुमुदसाधारणेन बोधकत्वे, पाचकशब्दव-
 दिति भावः । 'न हीति, तथाचावयवव्युत्पन्नस्य कुमुदसाधारणबोध स्यादेव
 सामग्रीः सत्त्वादित्यर्थः । कुलकर्हि पक्षे शक्तिः कुमुदे वा कदाचित् सामान्य-
 शब्दत्वेनैवोभयबोधोपपत्तेरित्यत आह, 'यदि चेति, कुण्ठने दोषान्तरमाह,

हीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्तिपुरःसरैव कुमु-
दधीर्न स्यात् स्याच्च कदाचिद्वैपरीत्यं अतः पद्मे रूढि-
रेव, कुमुदे यथा लक्षणा तथा वक्ष्यामः । कुण्डनञ्च
शक्तिवृत्तिधर्मान्तरं वा शक्तेरनुद्भवो वा अभिभवो
वा तत्र कारणान्तरं वा अदृष्टचरं कल्प्यं । रूढेः
प्रयोगप्रतिबन्धकत्वं मण्डपादौ दृष्टमेव । अतएव
पङ्काद्यवयवैः पद्ममेवानुभाव्यत इति, अवयवनियमस्य
कल्पनान्न कुमुदे धी-प्रयोगौ । अन्यथा रूढावपि
योगान्न कुतस्तौ कुमुदे, यथा उद्भित्पदस्य योगात्
खनिचे रूढ्या कर्मविशेषे प्रयोग इति निरस्तं ।
अयुहीतनियतपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधदर्श-
नात्, रूढिवादे तु सैव प्रतिबन्धिका मण्डपपदवत्,
ज्ञातस्य चावयवनियमस्य प्रयोजकत्वे पद्मे शक्तिरेव
पद्मज्ञानजनकत्वज्ञानस्य शक्तिनिर्वाह्यत्वात्, उद्भित्य-

‘एवमिति अविशेष इत्यर्थः, ‘ज्ञातस्येति, अस्मात् पदादयमर्थो-

‘कुण्डनञ्चेति, ‘धर्मान्तरमिति पदार्थान्तरमित्यर्थः, ‘कारणान्तरं’ अभि-
भवोदिकारणान्तरं, पदार्थान्तरादृष्टचरमित्यर्थः, ‘अवयवनियमस्येति
पद्मानुभवजनकत्वस्येत्यर्थः, नियमस्यार्थस्य प्रयोजकत्वे मत्ताभावात् शौरवाच्च,
अतएवाह, ‘पद्मज्ञानजनकत्वज्ञानस्येति, ‘शक्तीति जनकतावच्छेदकशक्तिं
विना जनकत्वस्यासम्भवादित्यर्थः, तथाचात्र सैव प्रतिबन्धिकेति भावः ।
उद्भित्यदे तु न रूढे प्रतिबन्धकत्वं तद्वि योगरूपस्यैवोर्विशिष्टप्रतीतिविर-

दे त्ववयवार्थः कर्मण्ययोग्यत्वादेव नान्वीयते न तु
 रूढ्या प्रतिबन्धात् । अवयवान्वययोग्ये खनिचेऽपि न
 प्रतिबन्धः योगेन खनिचेऽपि प्रयोगात् । एवञ्च रूढि-
 योगाभ्यामुद्भित्यदस्य नानार्थतुल्यतैव उभाभ्यामेका-
 र्यानवगमात् । ननु गृहीतपद्मप्रयोगस्यावयवैः सह
 प्रयोगे पद्ममेवानुभाव्यत इति स्वभावकल्पनमस्तु ।
 नचैवं व्युत्पत्त्यन्तरं, स्वरूपसत एव प्रयोगग्रहस्य शक्ति-
 ग्रहस्यैवोपसन्धानत्वात् उपसर्गस्येव धातोः प्रकर्षादि-
 बोधकत्वे, उपसन्धानं विना कुमुदबोधोभवत्येव ।

अनुभूत इत्यस्य ज्ञातस्य शक्तिकल्पकत्वादनुभवजनकतावच्छेदक
 विना अनुभावकत्वाभावेनावच्छेदकतया शक्तिकल्पनमिति भावः ।
 'नानार्थेति, एकच वर्णे शक्तिद्वयाभावात्तुल्यमिति द्रष्टव्यं ।
 'व्युत्पत्त्यन्तरं' ज्ञापकसम्बन्धान्तरकल्पनं ।

हेतु वा योगेनान्यप्रयोगाभावेन वा कल्प्यं, तथाचाद्ये अन्यथासिद्धिमाह,
 'अयोग्यत्वादिति, अन्ये व्यसिद्धिमाह, 'योगेनेति । शक्ततावच्छेदकैक-
 रूपामावाहस्तुतो न नानार्थत्वमिति विभावयन्नाह, 'तुल्यतैवेति, 'उभाभ्या-
 मिति, यद्यप्येवमुद्भित्यदतुल्ययोगत्वेमतथा मण्डपपदेऽपि खद्वया न स्यात्,
 तथापि तत्र रूढ्यर्थान्वयानुपपत्तिपुर सरमेव योगार्थभानमिति विशेष-
 इति वदन्ति । उद्भित्यदे तु कथं न तथेति चिन्त्यं । नन्ववयवै सह प्रयोगे
 गृहीतपद्मप्रयोगस्य पद्ममेव समुदायेनानुभाव्यत इति स्वभावकल्पने समु-
 दाये शक्तिरेव स्यादित्यत आह, 'न चैवमिति, 'व्युत्पत्त्यन्तरं' अवयव-
 शक्तिग्रहाणेत्या शक्तिग्रहान्तरमित्यर्थः, 'स्वरूपसत एवेति, व्युत्पत्त्ये

यत्तु पदानां स्वार्थान्वयबोधसामर्थ्यं उपजीव्य कुमुदाबोधार्थं नान्विताभिधानेऽवयवनियमः कल्प्यते उपजीव्यविरोधात्, किन्तु समुदायस्य कुमुदे स्वार्थत्वाभाव एवेति । तन्न । एवं स्वार्थत्वाभावेन समुदायात् कुमुदधीर्न स्यात् अवयवेभ्यस्तु स्यादेवेति ।

मैवं । न हि पदानां स्वभाषाधीनं बोधकत्वं किन्तु शक्तिज्ञानाधीनं अज्ञातशक्तेरबोधकत्वाच्छक्तिभ्रमेण बोधकत्वाच्च । तथाच बोधकशक्त्यभावाद्देवाबोधकत्वं कार्याभावे हेत्वभावस्यैव तन्त्रत्वात् । धातोश्चोपसर्गो-

‘धातोश्चेति, तथाच तच्च तदुत्तरत्वेन शक्तिरेवान्यादृशस्थोप-

ज्ञाताया एव प्रयोजकत्वादिति भावः । ‘उपसन्धानत्वात्’ सङ्गकारित्वात्, उपसन्धानं साग्निध्यामिति कश्चित् । न चैतददृष्टपरमित्याह, ‘उपसर्गस्येवेति, ‘उपसन्धानं विनेति प्रश्ने प्रयोगग्रहं विनेत्यर्थः, पूर्वं प्रयोगग्रहस्य उपसन्धानत्वं नाशङ्कितमित्यपौनरुक्त्यः । ‘पदानामिति अन्यथा कुमुदबोधस्याप्रसङ्गत्वे तदुबोधार्थं नावयवनियमः कल्प्येतेत्यर्थः, एव सति कुमुदाबोधमुपपादयति, ‘किन्त्विति, ‘कल्प्यत इत्यनुषङ्ग्यते, ‘एवमिति, तथाच कुमुदाबोधार्थमवयवनियमः एव कल्प्यते न रूढिगौरवादिति भावः । ‘अबोधकत्वं’ कुमुदस्येति शेषः । बोधकशक्तिमत्त्वाच्च पद्मबोधकत्वमित्यपि बोध्यः । न चोक्तप्रयोगग्रहादेवोभयोपपत्तिरिति वाच्यः । गवादिपदेऽपि शक्तिविलयापत्तेः पद्मत्वस्य पदादनुपस्थितौ तेन रूपेणानुभवानुपपत्तेरिति भावः । तर्हि पदानुपस्थितप्रकर्षस्य कथमनुभव इत्यत आह, ‘धातोश्चेति, ‘उच्चा-

पसन्धानात् प्रकर्षादौ शक्तिरेव । स्यादेतत् यथा सर्व-
नामत्वमहम्पदेषु बुद्धिस्थत्व-सम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वानि
प्रयोगोपाधयस्तेन बुद्धिस्थादिकमेव तद्वोधयति तत्रैव
प्रयुज्यते च न तु बुद्धिस्थत्वादिकं शक्यं तेन रूपेण
ज्ञानाभावात् तथा पद्मत्वमपि प्रयोगोपाधिरिति चेत्,
न, तेन हि नावयवशक्तिर्विच्छिद्यते पद्मे तत्सत्त्वात् ।
नापि कुमुदे तात्पर्यमपोद्यते, बाधकं विना तस्यौत्स-
र्गिकत्वात् । नाप्यवयवाधौ न ज्ञानं प्रतिवध्यते, शक्त्या-
काङ्क्षादि-तात्पर्याणां सत्त्वे अन्वयज्ञानस्यावश्यकत्वात्

सन्धानस्य क्वचिदप्यदर्शनात्तदुपसन्धानस्य नियतानुभावकत्वकल्पन-
मित्येव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमिति भावः । ननु शक्यतावच्छेदकातिरिक्त-
नियामकत्वकल्पनादन्यत्र क्वचिदप्यदर्शनाद्बुत्पत्त्यन्तरकल्पना गौरवाय ।
न च तस्या अदर्शनमिति शङ्कते, 'स्यादेतदिति, त्वमहमिति युक्त-
दस्मदर्पकनिपातद्वयं । नन्वेवं पद्मजनिकर्तृत्वेन पद्मानुभवो न पद्मत्वेन
बुद्धिस्थत्ववदप्रकारौभूतस्य प्रयोगोपाधित्वादित्यनुभवविरोधं दोषं

रयितृत्वं' स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वं । यद्यपि पद्मत्वं शब्दानुभवगोचरत्वेन धेनुपदे
गोत्ववच्छेद्युपाधिः, तथापि अहमादिपदेषु उच्चारयितृत्वादिवदतिप्रसङ्ग-
मञ्जुकत्वेन प्रयोगोपाधित्वं न तत्र शब्दोपाधित्वं शक्येऽनुगमाद्यं गोत्ववत्तद-
फल्यनात् । अतुल्यमस्य पद्मजनिकर्तृत्वेनैव भावात् कुमुदोपयोगप्रसङ्ग-
प्रतिबन्धस्य तावदेव सिद्धौ पद्मत्वस्यानुभवगोचरत्वमनङ्गीकृत्यैवाभ्युक्तत्वा-

उपाधेरन्वयबोधप्रतिबन्धाहेतुत्वात्^(१) । नापि प्रयोगो-
वार्यते, इष्टकुमुदधीहेतुतया इष्टसाधनताज्ञानस्य
तल्लिङ्गककार्यताज्ञानस्य वा प्रयोगहेतोः सत्त्वे अप्र-
योगस्याहेतुत्वात् । अहमादिपदे त्वात्ममात्रशक्ते

स्फुटतथोपेक्ष्य दोषान्तरमाह, 'तेन हीति । 'उपाधेरिति, आकाङ्क्षा-
दिसत्त्वे मण्यादिवत् पद्मज्ञानमात्रस्य तदितरान्वयप्रतिबन्धकत्वा-
सम्भवात् कचिदप्येवमदर्शनादिति भावः । 'इष्टेत्यादिकल्पद्वयं मतभे-
देन द्रष्टव्यं । 'आत्मेति, अन्यस्य सम्बोधतोच्चारयितृत्वाभावादिति
भावः । 'शक्तीति, शक्यतावच्छेदकोपलक्षणतया स्वरूपसदेव शक्य-
तावच्छेदकत्वेनागृहीतमेव स्वभावात् शब्दान्तरे एवमकल्पनेऽप्यथैव-
अकारकज्ञानसामर्थ्यकल्पनादिति भावः । इदमवाकृतं सर्वनाम्ना

(१) अन्वयबोधाप्रतिबन्धकत्वादिति ख० ।

दिति, 'पद्म इति, पद्मजनिकर्तृत्वेनैव तदनुभवादिति भावः । 'उपाधेरिति,
तथा अदर्शनात् उच्चारयितृत्वादिवत् स्वरूपसत एव तथात्वेऽवयवव्युत्पन्न-
स्यापि कुमुदसाधारणबोधो न स्यात् तदिदं वक्ष्यति 'पद्मत्वं न तथेत्यादि,
'अहमादीति, सर्वनामादिपदेभ्यो बुद्धिस्थत्वादिना गोपस्थितिः किन्तु देव-
दत्तत्वादिनेत्यनुभवसिद्धं तत्र देवदत्तत्वादीनामननुगमाद्बुद्धिस्थप्रकारत्वाद्यनु-
गतीकृततत्तद्देवदत्तत्वादुपाधिविशिष्टेऽनन्यगत्या शक्तियहः । न चैवं बुद्धि-
स्थत्वादिनैवोपस्थितिः स्यात् तेनैव रूपेण शक्तियहादिति वाच्यं । न हि येन
रूपेण शक्तिर्गृह्यते तेनैव धीः, ज्ञाने पदानां शक्तियहे ज्ञानत्वस्यापि धी-
प्रसङ्गात्, किन्तु यत्प्रकारकज्ञानजनकत्वं यस्य गृहीतं तत्तत्सादृशानुभव-

शक्तिग्रहसहकारितया स्वरूपसदेव उच्चारयितृत्वा-
दिकं धीनियामकं स्वभावान्नियमतस्तस्यैव बोधना-
दिति स्वरूपसत एवोपाधित्वं । पद्मत्वन्तु न तथा, कु-
मुदसाधारणबोधदर्शनात् । ननु कुमुदे पूर्व्वेयामप्रयो-
गादाधुनिकानामप्रयोगः । न च प्रयोगमात्रे कोहेतु-
रिति वाच्यं । प्रयोगाणां हि न मेखनकार्यता किन्तु
प्रत्येकं, तद्योत्तरस्य पूर्व्वोहेतुः यथा पूर्व्वगौरुत्तरस्य,
अन्यथा गोमात्रे कोहेतुरित्यत्र किमुत्तरं तवेति चेत्,
न, प्रयोगहेतोः सत्त्वात् पूर्व्वप्रयोगस्य चाहेतुत्वात्
पूर्व्वप्रयोगमज्ञात्वाप्यवयवव्युत्पन्नेन पाचकादिपदानां
नवकाव्यानां गौणलाक्षणिकदेवदत्तादिपदानाञ्च प्र-
योगात् । स्यादेतत्, ग्रामगामादिपदेऽन्वयबोधाभा-

सर्व्वेषां बुद्धिस्थमात्रवाचकता, बुद्धिस्थत्वञ्च न प्रवृत्तिनिमित्तं तेन
रूपेणानुपस्थितेः सर्व्वेषां पर्यायतापत्तेश्च, किन्तूपलक्षणं, तेन तदुप-
स्थितेषु चैव-मैवादिषु शक्तियहः प्रत्येकान्तरं तच्च शक्तियहासम्भवात्
अपूर्व्वव्याक्रिस्ताभासम्भवाच्च । तथाच बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नमेतेषां
पदानां वाच्यमित्याकारके शक्तिपक्षे यद्यदा बुद्धिस्थस्तत्प्रकारिका
धीस्तैस्तैः पदैर्जन्यते, न च पर्यायता, बुद्धिविशेषेणैव विग्रहमात् । तथाहि

इति भावः । 'स्वरूपसत इति, न तु शोत्वादिवच्छक्यतयायोत्यर्थः । 'प्रयोग-
हेतोरिति पूर्व्वोक्तस्येत्यर्थः, 'पूर्व्वेति, मानाभावादिति भावः । अभिधार-

धातु साधुत्वज्ञानमपि हेतुः । न चैवं तदेव हेतुरस्तु किं
शक्त्या गौण-लाक्षणिकविवेकश्च सोपाधित्वानुपाधि-
त्वाभ्यामेवास्तु इति वाच्यं । प्रथमं व्यवहारेण शब्दस्य
ज्ञानकारणतावगमात् तत्रैव शक्तिकल्पनं ततो ग्राम-
गामादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरिव साधुत्वज्ञानस्य
हेतुत्वकल्पनात् । साधुत्वञ्च न पूर्वप्रयोगप्रवाहा-
विच्छेदः नवकाव्यादौ तदभावात्, किन्तु भ्रमादि-
जन्यत्वाभावः । कुमुदे च तत्प्रयोगोबोधकत्वभ्र-
मात् । न चैवं समजन्यत्वादबोधकत्वं अबोधकत्वे च

उद्देश्यतावच्छेदकबुद्धिविषया यावन्तस्मावत्प्रकारेषु सर्वपदं, प्रपञ्चेऽपि
क्रमबुद्धिविषयप्रकारे किम्पदं, उद्देश्यबुद्धिविषये यत्पदं, अवान्तर-
वाक्योद्देश्यविषये तत्पदं, प्रत्यक्षबुद्धिविषये इदमेतत्पदयोः, व्यवहित-
बुद्धिविषये अदःपदस्य शक्तिग्रहः, तथाच तैः तैः पदैस्तत्प्रकारिका
तदा तदा धीः, एवं त्वमहम्पदयोरपि नात्ममात्रशक्तत्वं नात्मत्वं वा
प्रवृत्तिनिमित्तं, तेन रूपेणानुपस्थितेः अन्यथा त्वमहं चेति विकल्पा-

मप्याह, 'पूर्वेति, 'साधुत्वज्ञानमपीति, एवञ्च तदभावान्न प्रकृते कुमुदधी-
रिति भावः । 'सोपाधित्वेति इतरान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानानन्तरमेव
प्रतोऽन्यधौ स गौणादितया व्यवहर्त्तव्य इत्यर्थः । अष्टहोतशक्ते साधुत्व-
ज्ञानेऽप्यन्यथाबोधात् तदावश्यकत्वमित्यभिप्रेत्याह, 'प्रथममिति, 'व्यभिचा-
रादिति इतरकारणे सत्यपि साधुत्वज्ञानं विना तत्रान्वयबोधापत्तेरित्यर्थः ।
'किन्त्विति, न च शुकोक्तग्रामगामपदेऽतिप्रसङ्गः, भ्रमादिजन्यजातीयत्वा-

भ्रमजन्यत्वं^(१) इत्यन्धोन्ध्याश्रयः, पूर्वभ्रमजन्यत्वेनोत्तरं
प्रति बोधकत्वभ्रमात् उत्तरस्य प्रयोगोभ्रमजन्यः, एवं
पूर्वस्थापीति तच्च भ्रमपरम्परैव मूलं एवं ग्रामगामा-
देरपि । कथमिदं ज्ञातव्यमिति चेत्, ग्रामगमनकर्त्तरि
ग्रामगामपदस्येव ग्रामाणिकानां कुमुदे तस्य निरु-
पाधिप्रयोगाभावात् । अतएव साधुत्वभ्रमात् कुमुद-

मुपपत्तेः प्रकारविरोधं विना तदसम्भवाददयोः पर्यायतापत्तेः । न
च सम्बोध्यत्वमुच्चारयित्वं तथा, 'स्वरूपसदेवेति' ग्रन्थविरोधात् । न च
स्वरूपसन्नियामकत्वे तयोरसम्बोधे अनुच्चारयितरि च तदुभयत्र
भ्रमेण ताभ्यां पदाभ्यां अनुपस्थापनापत्तिरिति वाच्यं । तावतापि
ग्रन्थविरोधानुद्धारान्, तथाचात्र सम्बोध्यतावच्छेदकबुद्धिविषयप्रका-
रावच्छिन्ने तत्पदस्य उच्चारयित्वावच्छेदकधीविषयप्रकारावच्छिन्ने
अप्यपदस्य शक्तिस्तच्च चैवताद्येवेति न काप्यनुपपत्तिर्न वा ग्रन्थ-
विरोधः, शक्यतावच्छेदकत्वेनागृहीतत्वमात्रस्य तदर्थत्विनौकत्वादत-
एव विकल्पोऽपि सङ्गच्छते । उच्चारयित्वञ्च स्वातन्त्र्येण विवक्षितं

(१) बोधकत्वभ्रमजन्यत्वमिति ख० ।

भावस्य विवक्षितत्वात् । 'निरुपाधीति' लक्षणा विनेत्यर्थः, एवञ्च लक्षणां
विनापि यदि तत्र बोधकदा साधुत्वभ्रमादित्याह, 'व्यतयवेति' । यद्यपि कु-
मुदबोधकत्वे विषयानाघात् बोधकत्वभ्रमासम्भवे साधुत्वभ्रमासम्भवस्तथापि
बोधकत्व बोधजन्यस्वरूपयोग्यता विवक्षिता सा च ग्रामाणिकानां निरु-
पाधिप्रयोग इवेति तद्व्यभमात् साधुत्वभ्रम इति भावः । समुदायप्रत्यय

साधारणोबोधोऽपि । कुमुदे ह्यसाधुत्वात् समुदायेन
तत्र पङ्कजन्मकर्तृत्वं लक्ष्यते । न चासाधुत्वे ग्रामगाम-
पदवत् लक्षणापि न स्यात्, यद्मे तस्य साधुत्वात् ।
उच्यते । पङ्कजन्मकर्त्तरि तत्प्रयोगस्य भ्रमाद्यजन्यत्वेन
साधुत्वं । कुमुदे न तथेति चेत्, न, पुण्डरीकवन्नवप-
द्मवच्च तस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात्, प्रतिवाक्यार्थश्च सा-
धुत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अभिनवव्यक्तौ भ्रमाद्यजन्यत्वस्य
ग्रहीतुमशक्यतया पाचकादिपदप्रयोगो न स्यात्, या-

तेनानुवादि वाच्यस्त्वया मदचनात् च राजेत्यादौ न कवेरेव मत्प-
दोपस्थाप्यतातिप्रसङ्ग इति^(१) सङ्क्षेपः । पद्मत्वन्तु न तथा स्वरूपस-
म्बन्धतावच्छेदकत्वेनाग्रहीतमेव निधामकं तथात्वे कुमुदसाधारण-
बोधानुपपत्तेरिति ध्येयं । ननु कुमुदावगमप्रतिबन्धार्थं न पद्मे
रूढिः तदनवगमस्यान्यथासिद्धेरित्याशङ्कते, 'सादेतदिति । 'समु-
दायेनेति वाक्यलक्षणापचमान्नित्य, अन्यथा रूढ्यभावे समुदायस्या-

(१) कविरेव मत्पदोपस्थाप्य इतीति ख० ।

बोधकत्वभ्रमात् साधुत्वभ्रम इत्यन्ये । साधुत्वभ्रमविरहदशायाम्नु लक्षणयैव
तज्जीरित्याह, 'कुमुदे ह्येति, यद्यपि समुदाये शक्त्यनभ्युपगमात् तत्र लक्षणा
तथापि वाक्यलक्षणावादिमतेनेदं । 'साधुत्वमिति साधुत्वाद्ययत्वमित्यर्थं,
अतो न साध्याविशेष, अन्यथा पङ्कजनिकर्त्तृतया पद्ममपि नानुभावयेदिति
भावः । ननु साधुत्वनिश्चयत्वेन न हेतुता किन्तु तज्ज्ञानत्वेन साधवात्
तथाच तत्सन्देहमादायाभिनवव्यक्तौ नान्वयप्रतिषेध कुमुदे चासाधुत्व-

ककर्तृजातीये भ्रमाद्यजन्यत्वस्य सुग्रहत्ववत् पङ्कजन्म-
कर्तृजातीयेऽपि सुग्रहत्वात् येन रूपेणान्वयबोधस्तस्य
कुमुदवृत्तित्वात् ।

अथ पङ्कजपदं कुमुदे वृत्त्यन्तरं विना न साधु वृत्त्य-
न्तरं विना वृद्धैस्तत्राप्रयुज्यमानत्वात्, यः शब्दो यत्र
वृत्त्यन्तरं विना वृद्धैर्न प्रयुज्यते स तत्र वृत्त्यन्तरं विना
न साधुः यथा गङ्गापदं तौरे, यथा वां ग्रामगामपदं
ग्रामगमनकर्त्तरि, न प्रयुज्यते च वृत्त्यन्तरं विना पङ्क-
जपदं कुमुदे, तस्माद्वृत्त्यन्तरं विना न तत्र साध्विति
चेत्, न, व्यर्थविशेषणत्वात् तत्राप्रयुज्यमानत्वस्यैव व्या-
प्यात्वत् आकाङ्क्षादिमद्वाक्यासाधुत्वे अवयवार्थान्वया-

शक्तत्वे लक्षणादुपपत्तेरित्यवधेयं । 'येन रूपेणेति श्रवयितावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्ने भ्रमाद्यजन्यत्वग्रहस्य तन्मत्वादिति भावः । 'यथा वेति,
सामान्याभावादेव ग्रामगामे विशेषाभावादिति भावः । 'आकाङ्क्षा-

निखयान्न तद्येत्याह, 'अथेति, भाष्यवारणाय साध्ये वृत्त्यन्तरं विनेति,
असिद्धिवारकतया सार्थकत्वमभ्युपेत्य हेतौ तदुक्तं, विशेषव्याप्तिसत्वेऽपि
दृष्टान्तसौकर्याय सामान्यव्याप्तिमाह, 'य इति, विशेषणभावेन विशिष्टा-
भावाददृष्टान्तमुक्त्वा विशेष्यभावाद्विशिष्टाभावेन तमाह, 'यथा वेति, अ-
सिद्धिवारकं न सार्थकमित्यभिप्रेत्याह, 'अथेति, 'तत्रेति, तत्र स्वरूपासि-
द्धमेवेति भावः । असाधुपदे अवयवार्थविज्ञेः साध्यावयवकत्वादाकाङ्क्षादि-
भेदात्कृतं पञ्चम्यै साध्यावच्छेदकमाह, 'आकाङ्क्षादौति । यद्यपि वाक्य-

बोधकत्वस्य व्याकरणस्मृत्यनुपगृहीतत्वस्य पक्षधर्माव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्वाच्च । पक्षे उभयाभावेन
साधनाव्यापकत्वात् । पक्षजशब्दः कुमुदे साधुः साधुत्वे
सति कुमुदबोधप्रयोजकाकाङ्क्षादिमदाक्यत्वात्, साधुत्वे

दीति अत्र वाक्यत्वमात्रपक्षधर्मावच्छिन्नव्यापकत्वादाकाङ्क्षादीति
समव्याप्तमभिप्रेत्यान्यथाकाङ्क्षाद्यभावे यथाबोधकत्वं तत्र साधुत्वसत्त्वा-
द्यभिचारः, आकाङ्क्षादिमदाक्यत्वावच्छिन्नाबोधकत्वेऽसाधुत्वनिवृत्तिः
कारणान्तरसाकल्ये साधुत्वं विना फलाभावाभावात्, अत्र यद्-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तदवच्छिन्नस्यैव साध्यव्याप्यत्वे समव्याप्तत्वादिति

त्वमात्रेणैव तन्निरासस्तथापि साधुत्वभेदान्वयबोधकतया ग्रामगामवाक्ये
साध्याव्यापकत्वादाकाङ्क्षादीत्युक्तं । तत्र च आकाङ्क्षादीति मतेनेदं, तदिदं
वक्ष्यति तत्राकाङ्क्षैव नास्तीति, एवञ्च वाक्यत्वं स्वरूपनिर्वचनं । न चैवमा-
काङ्क्षादिमदाक्यासाधुत्वमप्रसिद्धं, पाचकादेरपि घटादौ ह्यन्तरं विना
असाधुत्वात् तत्रावयवार्थान्वयाबोधकत्वाच्च ।

केचित्तु गङ्गाया घोष इत्यत्र ह्यन्तरं विना व्यसाधुत्वं तौरे सप्तम्यर्थ-
रूपावयवार्थान्वयबोधकत्वञ्चेति साध्याव्यापकत्वादाकाङ्क्षादीत्युक्तं, गौणसाध-
यिकयोरननुभावकत्वपक्षे च तत्र आकाङ्क्षेत्याहुः ।

आकाङ्क्षादिमत्त्वं वाक्यत्वञ्च पक्षधर्मद्वयमेवेत्यन्ये ।

‘अवयवेति स्वावयवेत्यर्थः, ‘व्याकरणेति, वाच्यति-ग्रामगाम इत्यादौ
धानमिधानेन निषेधान्न व्याकरणस्मृत्युपसङ्गश्च इति भावः । ननु गङ्गाया-
मित्यत्र साध्याव्याप्तिः सामीप्यविवक्षादिना साक्ष्यविकल्पापि व्याकरणस्मृत्यु-
पगृहीतत्वादित्युक्तं स्यादयमि, ‘पक्षधर्मेति आकाङ्क्षादिमत्त्वेत्यर्थः, ‘उभ-

सति यदाक्यं यद्वोधप्रयोजकाकाङ्क्षादिमद्भवति तत्तत्र
साधु यथा तरुप्रसूनशब्दः कुसुमे, यथा वा पाचकशब्दः
पाककर्त्तरि, तथा पङ्कजपदं कुमुदे तस्मात्तथेति सत्प्र-
तिपक्षत्वाच्च । वस्तुतस्तु साधुत्वज्ञानं न हेतुः अवय-

भाव । 'वस्तुतस्त्वित्यादि वस्तुगतिमनुसूय, असाधुत्वनिश्चयप्रति-
बन्धकत्वेऽपि पूर्वप्रयोगतः कुमुदेऽसाधुत्वनिश्चये ततएव कुमुदा-
नन्वयेन तत्प्रतिबन्धकपक्षरूढ्युक्त्यनुरूपपूर्वपक्षानास्कन्दितादिति
ध्येय । 'सप्रत्ययेति, अतएव साधुत्वनिश्चयो न हेतुः यत्सप्रत्य-
येकनिश्चयौ यत्प्रतिबन्धकौ तच्चिन्त्यस्यैव तत्र हेतुत्वादिति भावः ।

येति । यद्यपि वृत्त्यन्तरं विनापि कुमुदेऽप्रयुज्यमानत्वं पङ्कजशब्दस्य कुमुदे-
ऽवयवार्थान्वयान्बोधकत्वञ्च सन्दिग्धं तथापि सन्दिग्धोपाधित्वं स्यादिति
भावः । 'कुमुद इति, वृत्त्यन्तरं विनेति शेषः, तेन न सिद्धसाधनः । अतएव
पूर्वसाधविपरितत्वाभावात् न सत्प्रतिपक्षतेत्यपाकः । अत्र वाक्यत्वं शब्द-
त्वमिति, कुमुदबोधकापभ्रंशे अभिचारवारणाय साधुत्वे सतीति ।

यस्तु ग्रामगामपदेऽप्याकाङ्क्षेतिमते सामान्यथात्तौ तत्र अभिचाराद्
तदुपादानमिति, यद्वा, ग्रामगामपदस्यापि कदाचिदुत्पत्त्या क्षाप्त्यर्थे साधुत्वेन
दोषतादवस्थात् तदर्थसाधुत्वविवक्षायाञ्च अर्थविशेष्यत्वात् ।

कुमुदलाक्ष्यिके पद्मादिपदे अभिचारादाह, 'आकाङ्क्षादोति,
आकाङ्क्षादिमत्वं नैकस्यैव पदस्येतीतरपदः । नन्वस्तु सत्प्रतिपक्षक्यापि
सन्देहः एव न तु साधुत्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः, सप्रत्ययसाधारण्यं
तज्ज्ञानं हेतुरेव अन्यथा असाधुत्वनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः,
जनकज्ञानं विषयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । अतएव च तत्

वादिष्युत्पन्नेन भ्रमाद्यजन्यं पूर्वप्रयोगमज्ञात्वापि नव-
काव्यादिप्रयोगात्, कुतस्तर्हि ग्रामगामादौ नान्वयबो-
धः, असाधुत्वनिश्चयादिति ब्रूमः, साधोरप्यसाधुत्वनि-
श्चयेनावोधकत्वात् अभिनवकाव्यादौ नासाधुत्वनिश्च-
यः, संशयश्च न प्रतिबन्धकः, अन्यथा योगरूढिसंशये
सत्यभिनवव्यक्तौ पाचकादिप्रयोगो न स्यात् ।

अन्ये तु ततोऽन्वयबोधोभवत्येव, अपभ्रंशादिव यथा
तव साधुत्वभ्रमात्, साधुत्वं तस्य नास्ति तद्वदेव ।

‘अन्ये त्विति अस्तरसोद्भावम तदीज इदमेव, यदसाधुत्वनिश्चये-
नापभ्रंशादप्यन्वयधीस्तन्निश्चये तु भवन्त्यन्वयधीस्तदसाधुत्वनिश्चय-

संशयेऽप्यन्वयबोध वक्ष्यति ‘संशयश्च नेति, तदभावकारणत्वापेक्षया साधु-
त्वज्ञानहेतुत्वे जायवाच । अन्यथा योग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वं न स्यात् ।
न च साधुशब्दमज्ञानता ग्रामराणामन्वयबोधाद्भिचारः, उक्तयुक्त्या तद्धेतु-
त्वसिद्धौ साधुत्वभ्रम संशयान्यतरकल्पनात् । अन्यथा योग्यताज्ञानेऽपि-
तुल्यत्वात् । व्युत्पन्नस्य चापभ्रंशस्थाने साधुशब्दस्मरणमेव । एतदपि
वक्ष्यमाणव्याकरणोपगृहीतत्वरूपसाधुत्वमभिप्रेत्योक्त । भ्रमादिजन्यत्वाभाव-
ज्ञानस्तु न हेतुरेवेत्याह, ‘अवयवादीति, ‘भ्रमादीति प्रयोगे भ्रमादि-
जन्यत्वाभावमज्ञात्वापीत्यर्थः । ‘असाधुत्वेति व्याकरणानुपगृहीतत्वनिश्चया-
दित्यर्थः ।

केचित्तु धनुमितौ साध्यज्ञानवदस्य साक्षाद्विरोधित्व, साक्षाद्विरो-
धिन एव जनकज्ञानविघटकतया प्रतिबन्धकत्वमेवञ्च साधुत्वसंशयस्तथापि
तत्प्रयोजक इति इति ज्ञत्वोक्त ।

अपरे त्ववाकाङ्क्षैव नास्ति घटः कर्मत्वमानयनमित्य-
त्रैव ।

यत्तु गमाद्यनुत्तराण्यत्वेन गमादिपूर्व्वतराण्यत्वेन
वा शक्तिः काशपूर्व्वतरकुशत्वेनेवेति । तन्न । कर्मोप-
पदधातुत्तराण्यत्वेनैव शक्तेर्न तु तत्तद्वात्वनुत्तराण्यत्वेन
गौरवात्, तत्तद्वातूनां विशिष्याज्ञाने शक्तिग्रहानुप-
पत्तेः कर्मण्यणिति सूत्रार्थमजानतः कुम्भकारादिप-
दप्रयोगानुपपत्तेश्च शक्तिसन्देहात् ।

असाधुत्वञ्च न भ्रमादिजन्यत्वं अनाप्तोक्ते असा-
धुत्वापत्तेः शुकाद्युदीरिते ग्रामगामादौ भ्रमाद्यजन्य-

प्रतिबन्धकतायां पर्यवस्यति न साधुत्वनिवृत्त्यहेतुतायामिति ।

‘अपरेत्वित्यत्र योग्यतादिसकलकारणोच्छेदोऽस्तरसवीजं व्यक्तं ।

‘तत इति ग्रामगामादिद्वितीयं, ‘साधुत्वभ्रमात्’ व्याकरणोपगृह्योक्त-
भ्रमात्, तत्सश्रयाद्देव्यायै बोध्यं, तथाच तन्ज्ञानं हेतुरेवेति भावः ।

‘यत्त्विति, तथाच शक्तिविरहादेव ततो न ग्रामगमनकर्तुमपस्थिति-
द्वितीयं । ‘काशपूर्व्वतरैति, काश इति पूर्वं यस्य तदितरकुशत्वेन
चन्द्रसमाशक्तिपक्षे कुश-काशमित्यत्र शक्तिः, न तु काशकुशमित्यत्र लब्धघटं
पूर्व्वमिति सूत्रात्, ह्यचित् ‘कुशपूर्व्वतरैति पाठस्तत्र कुशस्यपूर्व्वो यः काश-
कदितरकाशत्वेनेत्यर्थ इति प्रसक्तो न कश्चिद्विशेषः, एतन्नाभ्युपेत्य समाहितः ।

वस्तुतस्तु त्वदुक्तं नासाधुत्वमिष्याह, ‘असाधुत्वञ्चेति, वाक्यमेति
श्रेयः । ननु व्याकरणस्मृतिर्न निषेधिकेत्युच्येराह, ‘तदिति, तथाच

त्वाच्च । किन्तु महाजनपरिगृहीतव्याकरणस्मृतिनि-
पिद्धत्वं तदपरिगृहीतत्वं वेति वक्ष्यते । पदस्य साधुत्वं
वृत्तिरेव वृत्तिश्च शब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूल-
पद-पदार्थयोः सम्बन्धः, वाक्यसाधुत्वञ्चाकाङ्क्षादिमत्-
स्वार्थान्वयबोधकत्वे सति व्याकरणस्मृत्यनिपिद्धत्वं,
तस्मात् कुमुदे पङ्कजशब्दस्य साधुत्वे सति प्रयोगप्रति-
बन्धकत्वेन समुदायशक्तिसिद्धिरिति । न चैवं लाघवात्
जशब्द एव शक्तिरस्तु न समुदाये, मन्दुरजादौ पङ्क-

‘आकाङ्क्षादौति, अत्र सत्यन्त वाक्यलक्षणमविशिष्टं साधुत्वमेति
स्मर्त्तव्यं । ननु प्रतिबन्धकत्वं हृदयद्वयदेवां तज्जन्यपदत्वस्मृतेर्वा,
आद्ये कदापि कुमुदसाधारणबोधो न स्यात्, अन्त्ययोर्मानाभावः,
ज्ञानस्य हि प्रतिबन्धकताविषयविरोधेन बाधवत्कारणविरोधेन
वाच्यव्यभिचारादिज्ञानवदनयोस्तु नैकमपीति दूषणं स्फुटतयोपेक्ष्य

महाजनपरिगृहीतत्वं साधुत्वमिति भावः । व्याकरणत्वञ्च प्रकृति-प्रत्यय-
विभागकल्पनया शब्दार्थाख्यापकत्वं, एवञ्च कल्पितव्याकरणश्रुत्याद्येति-
व्याप्तिवारणाय महाजनपरिगृहीतत्वं विशेषणं । ‘वृत्तिरेवेति, न तु
पूर्वोक्तमतं पदविशेषे तस्याव्याप्तिर्न दोष इति भावः । ‘वृत्तिश्चेति,
आकाङ्क्षपदे आकाङ्क्षोपस्थित्यनुकूल समवायोऽपीत्यतिव्याप्तेराह, ‘हेत्वन्तं
पदार्थोपस्थितिर्विशेषणं । न च वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शब्दबोधहेतुत्वं
ग्राह्यमित्यन्योन्याशयः, शक्तिजन्योपस्थितित्वादिना शब्दबोधविशेषजनक-
त्वग्रहणान्तरं तदग्रहणसम्भवात् दृष्टादीनामभिजननत्ववत् । ‘वाक्येति, घट-

धीप्रसङ्गात् । पङ्कोत्तरजपदत्वेन शक्तिरिति चेत्तर्हि सर्वत्र तत्तद्वर्णोत्तरान्यवर्ण एव शक्तिरिति समुदाय-
शक्त्युच्छेदः, न चैवं, विनिगमकाभावादिति सम्प्रदायः ।

अत्र ब्रूमः ज्ञाता हि या शक्यमनुभावयति सा शक्तिः । न च समुदायः पद्मानुभवहेतुः, अवय-
वादेव तदुपपत्तेः । एवञ्च प्रतिबन्धकमात्रे शक्तिपदं पारिभाषिकं, शक्तित्वादनुभावकत्वसाधनेऽन्योन्याश्र-
यः प्रतिबन्धकत्वेनावगते शक्तित्वासिद्धिश्च । मण्ड-

दोषान्तरमाह, 'ज्ञातेति, यत्सम्बन्धवच्छिन्नतया ज्ञातस्य शब्दस्या-
नुभावकत्वमिति भावः^(१) । अनुभवजनकतावच्छेदकोऽन्यसम्बन्ध इति

(१) शब्दस्यानुभावकत्वमित्यर्थ इति ख० ।

कर्मत्वमित्यादिवाक्येऽतिशयोक्तिराह, सत्यन्तं । यद्यपि तस्य साधुत्वमेव तथा-
प्याकाङ्क्षादिमदक्ष्यस्य साधुत्वमिदमुक्तमित्याहुः । यामगामादावप्याका-
ङ्क्षेतिमते तत्रातिशयोक्तिराह, विशेष्यमिति ।

केचित्तु घट कर्मत्वमित्यादि साध्येवेति यामगामव्यावर्तनार्थमेवा-
काङ्क्षादौवृत्तं, तत्र नाकाङ्क्षेतिमताभ्युपगमादेवञ्च ज्ञेयद्वये तात्पर्य-
मित्याहुः ।

'विनिगमकेति, यद्यपि शक्तिरौश्वरेच्छा अयासज्यवृत्तिरित्येकवर्ण-
वृत्तितया मन्दुरजादावतिग्रसकृत्तदवस्था एव तथाप्यपेक्षानुद्धिवदौश्वरेच्छापि
यासज्यवृत्तिरिति भावः । 'पारिभाषिकमिति शक्तिभिन्नस्यापि प्रति-
बन्धकत्वसम्भवादित्यर्थे, 'प्रतिबन्धकत्वेनेति शक्तेरनुभवप्रयोजकतया प्रति-

पादौ त्वनुभावकत्वेनैव शक्तिसिद्धिः । किञ्च रूढि-
योगयोर्विरोध एव परं रूढ्या योगप्रतिबन्धः मण्ड-
पादौ तथा निर्णयात् । अन्यथा लम्बकर्णादावपि
योगप्रतिबन्धः स्यात् । न चेह विरोधः, पद्मे समा-
वेशात् योगादर्थधीश्वोभयत्र तुल्या ।

यत्तु पङ्कजमानयेत्यादौ रूढ्या शीघ्रोपस्थितं पद्ममेव
क्रिययान्वीयते, न पङ्कजन्मकर्तृ, तस्य वाक्यार्थत्वेन

धावदिति भावः । नन्वेवं गोपदाहीनपदादेरपि पङ्कजपदवदसु
योगरूढता तथाच केवलरूढोच्छेदः, अहीनपदे च यौगिके द्वादशो-

बन्धकत्वविरोधादित्यर्थः, 'मण्डपादौ त्विति गृहविशेषेऽवयवार्थान्वपाननु-
भवादित्यर्थः । ननु प्रतिबन्धार्थं कल्पितापि समुदायशक्तिरवयवशक्तिवदनु-
भावयिष्यति अविशेषात् अन्यथा स्मृत्यर्थं कल्पिताया अननुभावकत्वेन
सिद्धान्तेऽप्यगते । न च शक्तिभिन्नस्यापि प्रतिबन्धकत्वसम्भवाच्छक्तित्वेन
तत्कल्पनमेव न स्यादिति वाच्यं । अगृहीतसमुदायशक्ते कुमुदसाधारण्य-
धीदर्शनात्, अतएव गान्धोग्याश्रय अवयवशक्तिप्रतिबन्धकतया शक्तित्वेनैव
तत्कल्पनात्, प्रतिबन्धकत्व-प्रयोजकत्वयोश्चावच्छेदकभेदेनाविरोधात् अन्यथा
मण्डपादावपि रूढेर्योगप्रतिबन्धकत्वानापत्तेः । किञ्च स्मृत्यर्थमेव कल्पि-
ताया रूढे कुमुदे योगप्रतिबन्धकत्वमित्यत्र नैवमपि दोषाभिधानमित्य-
रुचिराह, 'किञ्चेति, यद्यप्येवमपि यदवच्छेदेन विरोधस्तदवच्छेदेन प्रति-
बन्धकत्वं स्यात् कुमुदे समावेशाभावात् रूढ्या योगप्रतिबन्ध स्यादेव
तथापि शक्तिवचनन्यायेन पद्मान्वयात् कुमुदान्वयोपपत्तौ रूढिप्रति-
बन्धकत्वे मानाभाव इति निगमं । अत्र विरोध एवेत्यभिधानादविरोधे

विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । एवञ्चाविरोधेऽपि रूढेर्यो-
गापहारितेति । तन्न । क्रियापद-तदर्थयोग्यतादिज्ञा-
नाधीनत्वेन क्रियान्वयबोधस्य विलम्बितत्वात् रूढ्य-
वयवार्थयोरन्वयबोधस्य सामग्रीसत्त्वेन प्राथमिक-
त्वात् । तस्मान्न प्रतिबन्धकत्वेन रूढिसिद्धिर्न वा तथा
योगप्रतिबन्ध इति । अत्रोच्यते । नियमतः पद्मस्मृत्यर्थ-
मेव रूढिः रूढ्या च नियमतः स्मृतं पद्ममेवावयवैः
पङ्कजनिकर्तृत्वेनानुभाव्यते, बाधकं विना व्यक्तिवच-
नानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात् । अतः सर्व्वत्र
पद्मानुभवसामग्रीवेति न कुमुदे धी-प्रयोगौ । न

पंसन्दोऽहीनस्येत्यत्र न हीनोऽहीन इति योगदर्शनात् वज्रियाम-
माचस्य न द्वादशोपपत्ता अपि तु रूढाहीनपदोपस्थापयामविशेष-

प्रतिबन्धाभाव इत्यत्र तात्पर्य्यं न तु विरोधे प्रतिबन्ध एवेति उद्भिदाहौ
अभिधारात् योगेनापि प्रयोगेन फलकल्यप्रतिबन्धकत्वस्य तत्रानभ्युप-
गमात् । 'अविरोधेऽपीति पद्मेऽपि रूढेर्योगापहारितेत्यर्थः, 'विलम्बित-
त्वादिति, यद्यपि रूढ्यावयवार्थान्वयबोधेऽपि योग्यतादिज्ञानापेक्षाभ्येव
तथापि योगापहारितानियमखण्डने तात्पर्य्यं । अवयव समुदाययोरेकैवो
पस्थिति क्रियापदस्य चोपस्थित्यन्तर्हमिति विजम्ब इत्यन्ये । 'पद्मस्मृत्यर्थमे-
वेति, यद्यपि शक्तिकल्पनसमये व्यवहारहेतुतया पद्मस्मृतिर्नोपस्थिता किन्तु
तदनुभव इत्यनुमवार्थमेव रूढिरुचिता, तथापि प्रकारान्तरेणोपस्थापित-
स्यावयववैरनुभव इति पराभ्युपगमादाहृत्य न तदर्थं तत्कल्पना किन्तु
पदान्वयवैरनुभव इति शक्तिसाधोति समर्थनात् प्रकारान्तरोपस्थितिरतन्वमिति

चैवमनुभवाजनकत्वेन न सा शक्तिः या ज्ञाता निय-
मतः शक्यं ज्ञापयति सैव हि शक्तिः, ज्ञप्तिश्च स्मृति-
रनुभूतिश्चेति नियतस्मारिकापि शक्तिः । वस्तुतः स्वार्थ-
स्मृतिद्वारा अवयवानामिव समुदायस्य स्वार्थानुभाव-
कत्वमविशेषादिति पश्चादनुभाविकापि रूढिः पङ्कज-
मानयेत्यादावानयनादिना स्वार्थान्वयानुभवे समुदा-
यावयवयोर्हेतुत्वाच्च तस्मान्वियतस्मृतिहेतुत्वेनैव रूढि-
सिद्धिः न तु प्रतिबन्धकत्वेन । यदि च नियता स्मृतिः
प्रकारान्तरेण भवति तदा योग एव न रूढिः । रूढि-

सैवेति सिद्धान्तो भज्येत, अङ्गि भवोऽङ्गीन इत्यत्रापि योगसत्त्वेन

नियतरन्ध्रार्थं कृत्वा समुदायरूढिरवयवशक्तिवदविशेषादनुभाविकापीति
समुदायार्थः । अतएव वक्ष्यति यदि च नियता स्मृतिः प्रकारान्तरेणेत्यादि,
'या ज्ञातेति, सामान्यबाधके सत्येव विशेषनिष्ठत्वकल्पनादिति भावः ।
'समुदायावयवयोरिति, विनिगमनाविरहादिति भावः । नन्वेव लक्ष्यैवास्तु
॥ रूढिरन्यलभ्यत्वात् । न च शक्त्यभावे लक्ष्यणामि न स्यादिति वाच्यं ।
पङ्काद्यवयव एव तदभ्युपगमात् । न चैव युगपदवृत्तिद्वयविरोधः शक्य-
लक्ष्यसाधारणतादृशैकरूपामावाच्च नाजहत्स्वार्थेति वाच्यं । मणिहन्मते
तदिरोधामावात् । न चैव शक्यसम्बन्धग्रहं विनापि तदुपस्थितिदर्शनात्
रूढिरिति वाच्यम् । शक्तिभ्रमादपि तदुपपत्तेः । अन्यथा गङ्गापदमपि
तौरशक्तं स्यात् । न चैवं लम्बकर्णादिपदेऽपि रूढिर्न स्यादिति वाच्यम् ।
इष्टत्वात्, अतएव समासेऽपि शक्तिः नाङ्गीकुर्ये । न चैकपदेन वृत्ति-
द्वयोपस्थापितयोः परस्परमनाकाङ्क्षेति वाच्यम् । रथो गच्छतीत्यादौ

न्यायेनैव कुमुदे धी-प्रयोगयोरभावादिति । गोपदस्य
गवि वेदेऽहौनपदस्य कर्मविशेषे रूढिरेव लाघवात् ।
न तु गमेर्ङोरङ्गः खः कृतावित्यनुशासनाद्योगोऽपि,
ङोः-खप्रत्ययोर्लोके कर्त्तरि कर्मविशेषे च शक्तिर्न
कृता अतः प्रत्यये शक्तिः नियामकश्च गमिपदोत्तरत्वं
अहःपदोत्तरत्वञ्च^(१) कल्प्यं, तथाच गौरवं । एवं धेनु-
पदेऽप्येकैकस्यातिप्रसक्तत्वात् गोत्वविशिष्टधानकर्मणि

विनिगमनाविरहादित्यत आह, 'गोपदस्येति, 'अक्षवहेति अक्षं

(१) गवाह पदोत्तरत्वञ्चेति ख० ।

वर्तमानत्व-ध्यायात्पौर्णमिचारादिति, मैवं, शक्त्यान्वये बाधकामात्रेण लक्ष-
योपगौतानपेक्षणे कुमुदसाधारणबोधापत्तेः । तदाह, "श्रुताम्वयादवाका-
ङ्क्षमित्यादि । न च तात्पर्यानुपपत्त्या यद्यौ प्रवेशयेतिवस्तुल्यत्वात्, कुमुदेऽपि
कदापिलक्षणाया पद्म कुमुदयोस्तुल्यत्वापत्तेः । अतएव प्रागुक्तं 'यदि च पद्म-
कुमुदयोस्तुल्यता तदा गृहीतमग्नप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्तिश्च सदैव कुमुद-
धौर्न स्यात् स्याच्च कदापिद्वैपरीत्यमिति । अतएव शक्तिभ्रमोऽप्यप्राप्तः,
कुमुदेऽपि कस्यापिद्वैपरीत्यस्य सम्भवेन तुल्यत्वापत्तेः । किञ्चैव तम यदादेरा-
कोकाभावत्वादिविशिष्टे शक्तिर्न स्यात् तदिदं वक्ष्यति व्योपाधिककारणादि-
पदानां विशिष्टे शक्तिर्न स्यादिति । विशेष्यशक्तस्य अक्षय्याया शक्तिभ्रमेण
वा तदुपस्थापकत्वसम्भवादतएव धेनुपदेऽपि गोत्वं शक्यमित्यनुपपदमेव श्रुत-
मिति दिक् । नन्वेवं गवादिपदमपि योगरूपमस्त्वित्यत आह, 'गोपद-
स्येति, 'कर्मविशेषे' क्रतुविशेषे । 'ङो-खेति, अतएव गमनकर्त्तृत्वादिना ततो
गोपस्थितिरिति भावः । 'एकैकस्येति गोत्वस्य स्वयमेव धानकर्मत्वस्य मर्हि-

रूढिरेव नियमतो गोत्वविशिष्टोपस्थितेः, न तु योगो-
ऽपि, दानु-भानु-कृशान्वादौ भिन्नार्थत्वेन नुप्रत्ययशक्ते-
रकल्पनात् गमेर्दोरहः खः क्रतौ दा-भाभ्यां नुर्धट-
इच्चेत्यादिस्मृतिश्चालवड्डादिवत् कथञ्चिद्व्युत्पादन-
परा, अतएव भगवान् पाणिनिरर्थाननुगमात् समु-
दायशक्त्यपेक्षया गौरवादुणादिप्रत्ययेषु न शक्तिरिति
पञ्चपादिकाविहितानुणादिप्रत्ययान् उणादयो बहु-
लमित्येकेनैव सूत्रेण विहितवान्, यत्र तु प्रत्यये
शक्तिस्तत्र प्रत्येकमेवास्तूचयत् ।

यत्तु धेनुपदे गोत्वं न शक्यं, किन्तु शक्योपलक्षण-
तया शक्त्युपाधिः, यत्र गोत्वं तद्वानकर्म शक्यं शक्या-
स्तूपलक्ष्या महिष्यादिव्यावृत्ता धानकर्मव्यक्तिविशेषा-
एव, अनुगमस्तूपलक्षणैक्यात् । न चैवं लाघवाद्गोत्वं
शक्यं धानकर्मत्वमुपाधिः, उपलक्ष्यस्य गोत्वस्यातिप्रस-

वदतीति अलवत् तं डाति चिपतीति अलवड्ड इत्यर्थः, 'उपलक्ष्य-
व्यादावित्यर्थः, 'भिन्नार्थत्वेनेति नानार्थत्वापत्त्येत्यर्थः, दानुरित्यादौ कर्तृत्वं
धेनुरित्यादौ कर्मत्वं तदुत्तरत्वञ्च नियामकमिति गौरवमिति भावः ।
'अलवड्डादिवदिति, अलवड्डादेः कचिदर्थे कथञ्चिद्व्युत्पादनसम्भवेऽप्यवयवान्-
पेक्षस्यैव काष्ठप्रतिमाकारवाचित्वं तथोद्यादिकप्रत्ययान्तस्यापीति । व्याह-
व्यहादिवदिति पाठे व्याट अथु व्यट इत्यादेरशक्त्यैव यथा शक्त्याधुत्वाप-
मनुशासनं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । गुणमतमाह, 'यत्त्विति, 'धानकर्मत्व-

कृत्वात् । गोत्वविशिष्टधानसमृत्तिस्त्वेकैव शब्द-संस्काराभ्यां जन्यते न तृतीयसमृत्यनन्तरं परस्परमन्वयबोधः अवयवशक्तेरभावादिति । तन्न । शक्तिं विना नियत-

स्तेति, गोत्वस्य शक्यत्वेन गोव्यक्तिः शक्या गोपदवदन्यसम्भवात् नागृहीतविशेषणान्यायाच्चेति गोत्वमात्रं दृष्टमेतिप्रसक्तं धानकर्मत्व-शक्यत्वे तस्योपाधितया नान्यतो व्यक्तित्वाभः पश्चादिवदतो धानकर्मत्वादिविशिष्टव्यक्तिविशेष एवानतिप्रसक्तः शक्योऽतोऽनुगमार्थं गोत्वमुपाधिरित्यर्थः, 'ग्रद्धेति, धानकर्मणि शक्यद्विधितसंस्कारात् गोत्वाग्रे च केवलसंस्कारात् कथं एकदेशोद्बुद्धसंस्कारादिविशिष्टस्यतिरिति चेत्, नैवं, विशिष्टविषयकसंस्कारस्य एकदेशोद्बोधकादेवोद्बुद्धसंस्कारादिविशिष्टस्यतिरित्यर्थात् । 'अवयवेति, अनुभवो गोत्वाग्रे समुदायशक्त्या आधागाग्रे सावयवशक्त्या वाच्योऽन्यथा समुदायेनैव धानकर्मोपस्थापनेन गोत्वस्य शक्यवच्छेदकत्वाभावेनाशक्यानुभवस्या-

मिति तद्वानकर्मत्वमित्यर्थः, अन्यथा गोत्ववदस्यापि महिष्यादावतिप्रसक्त-तथायिनप्रत्यस्यासङ्गतेः व्यस्यैवानुगततयानुगमशब्दाविरहे पूर्वैरप्यास्त-तेष्व । अतएव महिष्यादियादृक्तधानकर्मत्वेऽपि न शक्तिरिति सिद्धान्तो वक्ष्यति । यदा तत्तद्धानकर्मविशेषा इत्यर्थः, तथाच ये तद्धानकर्मवि-शेषास्तद्वृत्तिगोत्वं शक्यमिति तेषामेव शक्योपलक्ष्यत्वमिति वैमरीख-मेवास्त्विति शङ्कायाः । न चैवं गोपदवदधेनुपदादपि गोत्वमात्रप्रकारक-प्रत्ययापत्तिः, धानस्याशक्यस्यापि प्रकारत्वादिति, 'अवयवशक्तेरिति, यद्यपि तेदभावेऽपि समुदायशक्त्युपस्थापितमेव धानकर्मत्वमादाय कृत्वा नारोप-स्थितगोत्वेनान्वयः सम्भवत्येव, तथापि योग्यतादिप्रतिसन्धानं विनैव विशि-

गोत्वोपस्थित्यभावादुपलक्ष्यैक्येन उपलक्ष्यैक्याभावाच्च ।
अन्यथा सहिष्यादिव्यावृत्तधानकर्मत्वेऽपि न शक्तिः
धान-गोत्वे शक्त्युपाधी, अग्रे च संस्कारादुपस्थितयो-
स्तयोः कर्मणि धेनुपदादन्वयोभासत इति धानमपि
न शक्यं । यदि चानुगतं विशेषणं शक्त्युपाधिर्विशेष्ये
च शक्तिरनुगमातिप्रसङ्गाभावश्चोपाधिनैव, तदौ-
पाधिककारणादिपदानां विशिष्टे शक्तिर्न स्यात् ।

नन्ववयवात् पङ्कजनिकर्तृत्वानुभवः समुदायाच्च
यद्भस्मरणं स्यान्न तु पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभव इति
चेत्, न, अवयव-समुदायस्मारितपङ्कजनिर्तृपद्मानां

शुक्तिषमवाप्तयासतीदमुत्तरमित्यर्थः, 'शक्तमिति, पदाच्चियमतः
स्युतेः शक्तिसाध्यत्वादिति भावः । 'उपलक्षणेति, गोत्वविशिष्टं
धानकर्म शक्यमित्याकारके शक्तिगृहे गोत्वं विशेषणमेव, धानकर्म
शक्यमित्याकारके तु गोत्वस्य तज्ज्ञानागोचरतायां तदैक्येन धान-
कर्मैक्यापत्तिरिति भावः । ननु गोत्वविशिष्टं धानकर्म शक्यमित्या-
कारकेऽपि साधवाङ्गोलांघ्रे न शक्तिरित्यत आह, 'अन्यथेति शक्ति-
यद्गोचरस्याप्यशक्तत्वे इत्यर्थः, 'अन्वयो भासत इति तदुभयवैशिष्ट्यं

उपोपस्थितेर्न तथात्वमन्यथा तथापि वैशिष्ट्यमशक्यं स्यादिति भावः । नन्वा-
काशपदाब्ध्याऽन्यत्पदस्यापि नियतोपस्थितिः स्यादुपलक्ष्यैक्यं प्रयोजक-
मिति प्रूमः किन्त्वनुगमनिवारकमित्यत आह, 'अन्यथेति, शब्दाध्ययत्वस्य
शक्यमेवेति भावः । तटस्य शब्दे, 'नन्विति, 'अवयवेति, अत्र वाशब्दो-

पङ्कजनिकर्तृ पञ्चमित्यनुभवोऽवयव-समुदायाभ्यां स-
 भूय जन्यते समुदायोपस्थितपद्मेन समं स्वार्थान्वयो-
 ऽवयवैर्वा अवयवजनितानुभवोपस्थितपङ्कजनिकर्तृ-
 त्वेन समं स्वार्थान्वयः समुदायेन वा अनुभाव्यते,
 आकाङ्क्षाद्युपेतशब्दानां तात्पर्यविषयोपस्थापितस्वा-
 र्थान्वयबोधकत्वनियमात् । न च वाक्यान्तरे तथात्वा-
 दर्शनेन नैवं व्युत्पत्तिरिति वाच्यं । वाक्यान्तरे हि समु-
 दायशक्त्यभावेन तथा अत्र तु समुदायशक्तिवत्त्वात्
 पदविधया वाक्यविधया वा एकस्मादेवोपस्थितयोः
 पङ्कजनिकर्तृ-पद्मयोरन्वयोबोध्यते समुदायेन पदैक-
 वाक्यतावत् पङ्कजं कुमुदमित्यत्र समुदायेनैव पङ्कज-
 निकर्तृत्वमशक्यं स्वार्थपञ्चसन्वन्धि लक्ष्यते । कुमुदे

स्मर्यते तदुभयविशिष्टोऽर्थः स्मर्यत इति यावत्, ॥ लम्बयानुभवो
 जन्यत इति भ्रमः कर्त्तव्यः अनुभवस्य पदाभ्यामेव सम्भवादिति ।
 'अवयवैर्वा समुदायेन वेत्यनास्थायां वा, अनयोरन्यतरेणैवानुभाव्यतां
 तावतापि समीक्षितसिद्धिः । वस्तुतस्तु उभाभ्यामेवानुभवो विनि-
 गमकाभावादिति ध्येयं । 'समुदायेनैवेति, अवयवानां तत्र लक्ष-

शास्त्राणां सर्वशेषसिद्धिरिति भावः । सर्वत्र हेतुमाह, 'आकाङ्क्षेति,
 'पदैकवाक्यतावदिति भिन्नयुतपदवाक्यैकवाक्यतावदित्यर्थः, 'योगादेवेति,
 तत्र तस्य साधुत्वादिति भावः । प्राचीनमतेन समाधत्ते, 'कुमुद इति ।

साधुत्वात् कथं तत्र लक्षणेति चेत्, न, समुदायस्य
तत्रासाधुत्वात् ।

यत्तु तत्र पद्मत्वमयोग्यतया नान्वेति योगादेव
मुख्यया वृत्त्या कुमुदे पङ्कजनिकर्तृत्वं अनुभूयते इति
तन्न, कुमुदेऽवयवशक्तेः समुदायशक्त्या ज्ञातया प्रतिबन्धात्
तथैव तदवगमात् ।

ननु यदा व्यक्तिवचनन्यायात् न कुमुदे धीर्न
त्ववयवशक्तिप्रतिबन्धात् तदा पङ्कजशब्दादुपस्थिते
पङ्कजं पद्ममिति वाक्यार्थेऽयोग्यतया पद्ममपह्नाय पद-
वाक्यैकवाक्यतया पङ्कजनिकर्तृ कुमुदमित्यनुभव इति
चेत्, तर्हि पद्मान्वितत्वेनोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्या-
श्रयाकाङ्क्षा नास्तीति स्वतन्त्रोपस्थित्यर्थमवश्यं लक्षणा,
यथा पुरोडाशकपालपदेऽधिष्ठानलक्षणा । ननु^(१) प्रथ-
ममेवावयव-कुमुदपदैरन्वययोग्यतया स्मृतं पद्मं त्यक्त्वा
स्वार्थान्वयानुभव इति चेत्,^(२) । कुमुदपद-तदर्थयोग्य-
तादिज्ञानात् पूर्वमेव पङ्कजशब्दात् पङ्कजं पद्म-
णायां वृत्तिद्वयविरोधात् पद्मत्वोपस्थितौ कुमुदानन्वयापत्तेयेति

(१) न चेति क० ।

(२) वाच्यमिति क० ।

मित्यनुभवात् विलम्बे हेत्वभावात्, स्थलपङ्कजन्तु
विजातीयमेव, साजात्येऽपि तत्र लक्षणा ।

यत्तु अयोग्यतया योगार्थोनान्वेति किन्तु योग्यतया
रूप्युपस्थितं पद्मत्वमेवान्वीयते इति । तन्न । पद्मत्वस्य
योगार्थगतत्वेन उपस्थित्या निराकाङ्क्षत्वात् । स्वतन्त्रो-
पस्थितये लक्षणाया अवश्यं वाच्यत्वादिति ।

नन्वेवं पङ्कजपदस्येवापभ्रंशानामपि शक्तिस्ततो
नियमेनार्थप्रतीतेः व्यवहाराधीनव्युत्पत्तेरविशेषात्

इष्टम्^(१) । 'विलम्ब इति, यदि च तात्पर्यादिविलम्बात् तदन्वयधी-
विलम्बस्तदा लक्षणां विनापि पङ्कजनिकर्तृत्वं कुमुदेऽन्वेत्युत्सर्गतस्त-
त्त्वेति प्रकृतपन्थार्यः । 'विजातीयमेवेति, अतोऽशक्यत्वान्तत्र लक्ष-
णेति भावः । 'स्वतन्त्रेति स्वतन्त्रपङ्कजपदेन पद्मत्वं लक्ष्यते न तु

(१) कुमुदानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यमिति ख० ।

'तद्धीति, 'स्थलेति, तथाच तत्र पद्मत्वजातेरभावात् सर्व्वेशानेव पद्मवा-
च्यत्वादिसंज्ञायां पद्माकृतिसदृशाकृतौ लक्षणपद्मत्वविशिष्टे वा लक्षणोत्तर्यः ।
यदि क्षामुगतप्रतीतिवशात् तथापि सा भातिसदृशापि स्वतन्त्रोपस्थितये
लक्षण्येवेत्याह, 'साजात्येऽपीति । अथैव शब्दे, 'यत्त्विति, 'स्वतन्त्रेति ।
यद्यपि शब्दे यदो समुदायस्य लक्षणा न युक्ता स्वार्थादन्येनेति पूर्व्वोक्तेन
विरोधश्च । न चान्येनैव रूपेण तदुपस्थितिः, स्वतन्त्रोपस्थितय इत्यनेन
विरोधात्, तदा रूपस्थित्यर्थमेव लक्षणा स्यात् तथापि कर्तृवाचके उपद-
यव लक्षण्येत्याहुः । ननु मणिकर्मणे कुमुदे लक्षणा न क्षादिति प्रागेव

अन्यथा असति दृष्ट्यन्तरे तेभ्योऽर्थधीर्न स्यात् । न च लक्षणा, मुख्यार्थाबाधात् न चापभंगेन स्मारितसाधुशब्दादन्वयबोधः, साधुशब्दमजानतामपि यामराणां ततोऽर्थप्रतीतेः तदर्थकसंस्कृतेनार्थाप्रतीतेश्च । शक्त्यारोपात्ततोऽर्थप्रत्यय इति चेत्, न, मानाभावात् व्यवहारार्तिनादृष्टशक्तियहे बाधकाभावाच्च । न च शक्तिसार्थं शक्त्यारोपाद्भवितुमर्हति, आरोपितादपि दहनादाहापत्तेः ।

अथ ज्ञायमानकरणे प्रयोजकरूपवत्तया ज्ञायमानादेव फलं वाच्ये धूमारोपाद्यङ्गानुमितिर्वदिति चेत्,

धमुदायेनोक्तयुक्तेः यदि च कारणाभावात् पङ्कजनिकर्तृत्वानन्वयस्तदा पूर्ववच्छक्तैवान्वयधीरित्यवधेयं । एवञ्च प्रथममिति प्रकृताभिप्रायं, व्युत्पन्नस्य साधुस्मरणादन्यस्य शक्त्यारोपादिति भावः । अत्र वदन्ति ननु गावीशब्दात् अर्थानुभवश्चेत्तदा शक्तिरेवास्माच्छब्दादप्यमर्षो

विपश्चितं तद्वगायेनैवात्रापि सा न मुक्ता स्थलपदसमभिव्याहारेण पङ्कजनि-
कर्तृत्वस्य यद्गान्धमतात्पर्याभावग्रहे तदगन्वितपद्मस्य साकाङ्क्षत्वात् यत्रापि
प्रथमं तदन्वयस्तत्रापि स्थलीयपद्मतात्पर्यमज्ञानान्तरं पुनः स्मृतेन तत्पदेन
लक्ष्यण्या स्तत्त्वमद्गोपस्थितिर्वाच्या, एवञ्च तदा शक्त्यैव तदुपस्थितिरस्तु
अयोग्यतया योगार्थस्यानन्वयात् । किञ्च श्येनेनाभिधरन् यजेतेत्यत्र यथा
विशेषयामस्यायोग्यतया अन्वयेऽपि विशेष्यान्यस्तथा प्रकृतेऽप्यस्तु । न च
योगार्थस्यैव विशेष्यत्वं तथासति पङ्कजं कुमुदमित्यत्र तस्य साकाङ्क्षता,
लक्ष्यानुपपत्तेरिति धिन्त्यं । 'एवं' पदाम्बितोपस्थितेः शक्तिसार्थत्वे ।

न, तर्हि तद्वदेव फलस्यायथार्थत्वापत्तिः । अन्यथा
 अपभ्रंश एव शक्तिः साधुशब्द एव तथेति किं न स्यात् ।
 न च सादित्वात् देवदत्तादिशब्दवदाधुनिका एव तत्र
 शक्केताः गवादिपदे त्वनादित्वात् शक्तिरिति वाच्यं ।
 सजातीयप्रयोगजन्यप्रयोगत्वस्य भ्रमाद्यजन्यत्वस्य वा
 अनादित्वस्यापभ्रंशेऽपि सत्त्वात् । तत्तद्देशीयापभ्रंशेऽपि
 शक्केतयितृणामस्मरणाच्च । न चापभ्रंशानां देशभेदेन
 एककार्यं बहुत्वात् संस्कृतस्यैकत्वास्मादघवेन तत्रैव शक्तिः,
 प्रमाणवतो गौरवस्थापीष्टत्वात् । अन्यथा नानार्थो-
 च्छेदः प्रतीत्यन्यथानुपपत्तिस्तुल्यैव । ननूभयोः शक्तत्वे
 साध्यसाधुविभागाभावात् तद्यवहारविरोधः साधु-

बोद्धव्यः । इतीश्वराभिप्रायसम्भवात् ईश्वरेच्छायाः सर्ववस्तुविषयत्व-
 नियमात् । किञ्च गावीपदे लक्षणा न स्यात् अपभ्रंशस्य बोधक-
 तया लक्षणाप्यसम्बन्धसत्त्वात् गङ्गीरायां नद्यानित्याद्यनुरोधेन शक्य-
 सम्बन्धस्याल्लक्षणात्वात् तथाच गावीपदं लक्ष्यसाध्यपि स्यात् दृष्टेरेव

‘तद्वदेवेति, निर्बन्धिसंज्ञाभिप्रायेण लिङ्गोपहितलैङ्गिकमानमतेन वेदं । ननु
 विषयाबाधादत्र याथाार्थी स्यादित्युच्यते, ‘अन्यथेति तथा शक्त्यारोप इत्य-
 धे । ‘शक्केतयितृणामिति, स्मरण इव देवदत्तादिशब्दवद्भक्तत्वेऽप्यविरोध-
 इत्यपि बोध्यं । ‘प्रमाणेति, शक्तिप्राप्तकमानस्याविशेषादिति भावः । शक्ति-
 तद्विरुद्धनिबन्धन एव साध्यसाधुव्यवहार इति सम्मानः शङ्कते, ‘नन्विति ।
 न चैवं नानार्थोच्छेदः, तत्र विनिगमकामावादिति भावः । अथ विनिगमक-

भिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न म्वेच्छितवै इत्यादिकवै-
दिकविधि-निषेधानुपपत्तिश्चेति चेत्, तर्हि शक्तत्वा-
विशेषेऽपि तदभियुक्तेन्द्रपाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणोप-
गृहीतानामेव संस्कृतानां साधुत्वमस्तु, न ह्यपभ्रंशे
तैः साधुत्वं स्मर्यते, तद्विषया एव साधुभिर्भाषितव्य-
मित्यादिविधयः तेषामेव धर्मोपयोगित्वं स्वभावात्
वौजस्येवाङ्कुरे, तस्मादपभ्रंशोऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाच्छक्त-
इति । उच्यते । एकत्र शक्त्याप्यन्यत्र तदारोपात्तदर्थ-
प्रतीत्युपपत्तावेकत्रैव शक्तिर्लाघवात् अनन्यलभ्यस्यैव
शब्दार्थत्वात् । अन्यथा वृत्त्यन्तरोच्छेदः । तदाह भग-
वान् जैमिनिः “अन्यायश्चानेकशब्दत्वमिति । सा च
शक्तिः संस्कृत एव सर्व्वदेशे तस्यैकत्वात् नापभ्रंशेषु
तेषां प्रतिदेशमेकत्रार्थे भिन्नभिन्नरूपाणां तावच्छक्ति-
कल्पने गौरवात् पर्यायबहुतरत्वञ्चोभयत्रापि । न च
देशभेदेऽपि प्राकृतस्यैकरूपत्वात् तत्रैव शक्तिः, संस्कृत-

पदसाधुत्वरूपत्वादिति । अत्र ब्रूमः । अस्मात् पदादयमर्थाबोधव्य-
वृत्तीच्छयेत्येव स्थातव्येणोच्चरितत्वेनैव शक्तिः ईदृरेच्छायाः स्व-
विषयशक्तिबोधादिना नियन्त्रितत्वादपभ्रंशादौ न दोषः । न च
चैत्रादिपदाव्याप्तिः, “दादग्रेऽङ्कि पितेत्यादितो नामत्वेन तेषामपी-

मस्तीत्याह, ‘सा चेति । न चोभयन्नारोप’, तस्य प्रमापूर्व्वकत्वात्, एत-

प्रभवतत्समदेशिभेदेन तस्याप्यनेकत्वात् । एवमेकव
 शक्त्यारोपादर्थप्रत्ययोपपत्तौ नापभ्रंशे शक्तिः । ननु
 च्छेच्छादीनां संस्कृतमजानतां कथं तच्छक्त्यारोपः ।
 उच्यते । केनचिद्गौरिति शब्दे प्रयोक्तव्ये प्रमादाद्-
 गावीशब्दे प्रयुक्ते व्युत्पन्नस्तेन गोशब्दमुन्नीय ततो गां
 प्रतीत्य व्यवहृतवान्, यथाहुः, “अम्बाम्बेति यदा
 बालः शिष्यमाणः प्रभाषते । अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते
 भवति निर्णयः” ॥ इति पाञ्चस्यस्य व्युत्पत्तिर्गावी-
 शब्दादेव अयं गां प्रतीतवान् इत्यवगम्य गावीशब्द-
 मेव गोशक्तत्वेन प्रतीत्य अन्येषां व्युत्पादको बभूवेति

शरोचरितत्वात् । न च नापभ्रंशेत्यादिश्रुतेरपभ्रंशस्यापि तदुचरि-
 तत्वं, तच्च तद्विच्छेदोच्चारणाभावादिह तु नामपदालोचनमेव तथा-

देवानिमेत्युच्यते, ‘नन्विति, ‘गोशक्तत्वेनेति । ननु व्युत्पत्तिर्गौरीस्य गो-
 शक्तत्वप्रमादिरहे कथं तत्त्वेन भ्रमः कथं वा सोऽन्यथा पामराणां व्युत्पाद-
 कलोभामप्युक्तन्यायेन शक्तत्वभ्रमासम्भवमिति चेत्, मैवं, न हि शक्तिर्वै
 शक्तिश्चार्थं प्रयोजकं, अन्यथा मोमासकस्यातिरिक्तशक्तिश्चागादन्यस्येव
 सत्त्वेतज्जादादर्थप्रत्यय इति व्यभिचादावपत्तेः, किन्तु तद्व्योजनकतावच्छेदक-
 त्वेन, तच्च कस्यचिच्छक्तिः, कस्यचित् सत्त्वेत इत्यन्यदेतत् । तथाच गावी-
 शब्दस्य गोज्ञानजनकत्वज्ञानानन्तरं तदवच्छेदकरूपत्वानयमिति भ्रमः सम्भ-
 वत्येव तस्य गोप्रत्ययजनकत्वादावेव प्रसिद्धत्वात् । यदा तद्व्योजनकत्वज्ञाना-
 नन्तरं ज्ञानजनकत्वात् आप्यसम्बन्धाधीनेति प्रत्यक्षादौ दर्शनात् तत्सम्बन्ध-

ततः प्रभृत्यपभ्रंशे शक्तत्वभ्रमः । पवञ्च प्रथमव्युत्पन्नस्या-
पभ्रंशादेव स्मारितसाधुशब्दादर्थप्रत्ययस्तन्मूलकश्चान-

नात्यर्थकोच्चारणसत्त्वात् लक्षणा च शक्यसम्बन्धो न तु ज्ञाप्यसम्बन्धः,
तथाच शक्तिप्रयोजकसम्बन्धाश्रयसम्बन्धः पर्यवसन्नश्चेत् साक्षात्-

त्वेन शक्तिज्ञान प्रयोजक प्रकृते च गोज्ञानजनकताप्रयोजकसम्बन्धवानय-
मित्यारोप सम्भवत्येव चस्यापि गण्येव प्रसिद्धे, तदिदं वक्ष्यति तत्रापि ज्ञान-
जनकत्वज्ञानेनैव प्रत्यक्षादिवदत्रापि सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनादिति । ननु
तथापि कथमपभ्रंशात् तद्भ्रमः ततोऽर्थप्रत्यये चस्मादयमघोषोध्य इति ईश्व-
रेच्छाया विषयाबाधेन सत्त्वात् तत्सत्त्वे च विषयाबाधेन शक्तिग्रहस्यापि
प्रमात्वादिति चेत्, अत्र वदन्ति, तदिच्छया ईश्वरोचरितत्वं शक्तिर्न चाप-
भ्रंशे तदिति तद्भ्रम इति तच्चिन्त्य, तदुचरितत्वं हि न तज्जन्यत्वमपभ्रंशेऽपि
गतत्वात् । नापि तत्कण्डुवाम्नाद्युदीरितत्वं आधुनिकपदाध्यापनात् । न च
“इदं श्रेष्ठं हि पिता नाम कुर्यादिति नामत्वेन तदुच्चारणमस्येवेति वाच्य ।
नापभ्रंशितवै इत्यादिना अपभ्रंशत्वेन तदुच्चारणमादाय तत्रातिव्याप्ते
हेऽरयो हेऽलय इत्यपभ्रंशेऽतिशब्दे गतत्वाच्च । वयन्तु मूम, तादृशेऽश्वरेच्छा-
रूपपद पदार्थसम्बन्धत्वं शक्तित्वं, अतएव पद पदार्थयोः सम्बन्धो वृत्तिरिति
प्रागुक्त, सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनादिति च वक्ष्यति, अपभ्रंशे तादृशेऽश्वरे-
च्छाया सत्त्वेऽपि तस्याः सम्बन्धत्वे माणाभावः । उक्तरीत्यैव ततोऽर्थप्रत्ययो
पपत्तेः । तथाच सम्बन्धत्वाभावेन शक्तिविरहात् तद्भ्रमः यथा घटवति
भूतत्वाभावस्वरूपयोः सम्बन्धत्वाभावादेव घटाभावभ्रमः । सादिमैत्रादिपदे
चान्ययानुपपत्त्या सम्बन्धत्वं कल्प्यते अन्यथा अपभ्रंशवद्विरर्थकात् तस्मात्
प्रातिपदिकाधिकारोऽपि विभक्तिर्न स्यात् न स्याच्च यच्चादौ तत्प्रयोगः ।
एव साक्ष्यविक्रमेऽपि तस्याः सम्बन्धत्वाभावादेव शक्तिविरहः वक्ष्यमाणरीत्या
तत्राप्यर्थप्रत्ययोपपत्तौ तत्सम्बन्धत्वाकल्पनात् । न च साक्ष्यविक्रमज्ञाननुभाव

संस्कृतश्रोवशाद्यत्वात् । न च संज्ञाशब्दानामसाधु-
त्वापत्तिः, तत्रापि प्रकृति-प्रत्ययोदसम्भवात् । गाव्या-
दिशब्देऽपि तत्सम्भवात् साधुत्वञ्च स्यादिति चेत्,
न, यत्रार्थे तथा सम्भवः तत्र तथैव गवादौ न तथेति
तत्रासाधुत्वमिति चेत्, न, जातिरूपत्वे सप्रतियोगि-
कत्वानुपपत्तो सर्वस्य सर्वत्र साधुत्वापत्तेः । ननु गो-
शब्दः अग्रे प्रयुक्तः साधुरेव ज्ञापकस्तु न भवति तच्छक्त-
त्वेनाज्ञानादिति चेत्, एवं गावौशब्दोऽपि कयाचिद्-
व्युत्पत्त्या क्वचित् साधुरिति साधुत्वजातियोगात् ग-
व्यपि साधुः स्यात्, प्रतिशब्दञ्च भिन्नतद्विषयजाति-

यापत्तिर्वाक्ये तथा प्रत्ययानुपपत्तिः । देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकजाति-
सङ्करापत्तिश्चेति दूषणत्रयं स्फुटनयोपेक्ष्य दूषणान्तरमाह, 'जातीति,
'एवं गावौति गंगणपतिश्चित् प्रीणयितुं प्रीणमस्येति गावौशब्देऽपि
साधुता क्वचित् साधुतादेव च गव्यपि साधुत्वं प्रतिपादकता चा-

भावः । अर्थविशेषे व्ययचक्षुःस्थायि साधुत्वमेवेत्यग्रे स्फुटमिति यथाश्रुतेऽप्य-
दोष इत्यन्ये । 'सञ्ज्ञेति, तत्र व्याकरणसंस्काराभावादिति भावः । 'यत्रार्थ-
इति गाव्यवतौत्यादिव्युत्पत्त्यर्थः, 'गव्यपीति, तत्र व्यवहारविरुद्धमिति
भावः । 'प्रतिशब्दमिति मोक्षतिपादकशब्देभ्यु मोक्षाधुत्वं जातिरित्यादिकमे-
वेत्यर्थः । न चोक्तरूपेणानुगमः, तदप्रतिषेधान्तेऽप्यनुगतव्यवहारादिति
भावः । ननु जातिर्यदि न सप्रतियोगिका तदा तारत्वादिकं कथं जाति-

स्वीकारेऽननुगमः । तारत्वादेस्तु जातित्वेऽप्युत्कर्षरूप-
तया अर्वाधिनिरूप्यत्वं । नापि यज्ञप्रयोगार्हत्वं साधुत्वं
एकमवच्छेदकं विना प्रतिशब्दमर्हत्वस्य दुर्निरूप्यत्वात् ।
साधुत्वेनैव यज्ञे विधानात् । चाण्डालाद्युच्चार्यमाण-
स्यापि साधुत्वात् । यज्ञाग्रहणेऽपि साधुत्वव्यवहा-
राच्च । नापि धर्मजनकशब्दत्वं अपभ्रंशेऽपि गतत्वात्
पतितोच्चार्यमाणस्यापि साधुत्वाच्च । नापि वेदस्थश-

स्तीति गोपदवद्भावोऽशब्दः गत्यपि साधुः स्यादित्यर्थः । ननु जातिर्यदि
न प्रतियोगिनिरूपणनिरूप्या तदा तारत्वजातिरप्यौत्तरनिरूपणनि-
रूप्या न स्यादित्यत आह, 'तारत्वादेरिति, कुत्रापि जातिर्नैतर-
निरूपणनिरूप्या किन्तु तदुत्कर्षवत्त्वं तथेत्यर्थः, 'साधुत्वेनैवेति
"साधुभिर्भाषितव्यमित्यादिश्रुतित एवेत्यर्थः, 'चाण्डालेति, एतच्च
फलोपधानपक्षे, स्वरूपयोग्यताया अर्हत्वस्येत्यनेनैव निरस्तत्वादित्यर्थः,
'अपभ्रंश इति, परोपकाराद्यर्थकस्य व्यापारमात्रस्य तथात्वादिति
भावः । 'पतितेति, घटमानयेत्यादेरिति शेषः । इदमपि द्वयं फलोप-

रित्यत आह, 'तारत्वादेरिति, यतश्चाभ्युपेत्योक्तं । वस्तुतस्तदपि नावधि-
निरूप्यं किन्तु सजातीयसाक्षात्कारप्रतिगन्धकृतावच्छेदकजातित्वं तस्योत्कर्षत्वं
तदेव तन्निरूप्यमिति बोध्यं । 'साधुत्वेनैवेति, "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादि-
नेति शेषः, तथाचात्माश्रय इति भावः । 'अपभ्रंश इति, व्यापारमात्राद्यर्थ-
मुच्चारित इति शेषः । अथानिमाह, 'पतितेति, न च जनकत्वं स्वरूप-
योग्यत्वं तत्राप्येति वार्थः । तदवच्छेदकाद्यह्यदिति भावः । 'वेदस्येति वेदस्य-

ब्दत्वं अपभ्रंशेऽलिशब्देऽपि गतत्वात्, संज्ञाशब्दे तद-
भावात् । भाषायां सदवसश्रव इत्यादेः साधुत्वानुशा-
सनविरोधात् सर्वेषां साधुत्वेन सप्रतियोगिकत्वानुप-
पत्तेश्च । न हि कचिद्विषये तद्वेदस्थं कचिन्नेति युज्यते,
विरोधात् । नापि व्याकरणव्युत्पाद्यशब्दत्वं संज्ञाशब्दे
तदभावात् साधुत्वेन सिद्धे व्याकरणप्रवृत्तेः साधुत्वान्वा-
स्थापकस्य व्याकरणशब्दवाच्यत्वात् । उच्यते । यः शब्दो
यच्चेष्टरेण सङ्केतितः स तच्च शक्तः साधुरित्युच्यते,

धानपक्षे स्वरूपयोग्यतापक्षे तदवच्छेदस्वरूपाज्ञानादसम्भावः सम्भवे वा
तदेव सचणमुपजीव्यतादित्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वननुवादतया वेदस्थत्वं
विवक्षितगतो दोषान्तरमाह 'सङ्गेति । ननु नामत्वेन तदपि वेद-
स्थमतो दोषान्तरमाह, 'भाषायामिति । ननु संज्ञाशब्दे निर्वि-
भक्तिकेऽसाधुत्वमेव सविभक्तिके तु व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमेव तथेति
कुतोऽव्याप्तिरत उत्पत्तावन्योन्याश्रयरूप दोषान्तरमाह, 'साधुत्वेनेति,

शब्दभातीयत्वमित्यर्थः, 'भाषायामिति, भाषामात्रप्रयुक्तसाधुशब्दाव्याप्ति-
रिति भावः । 'सङ्गेति, प्रकृत्याद्युद्भवत्वेन भाषाभावादिति भावः । 'य-
इति, सप्रतियोगित्वार्थं यच्च तच्चेष्टुक्तं, ईश्वरपदस्याथ वादिसङ्केतितायभ्रंश-
वारणार्थं, "एकादशे द्वादशे वाङ्मि पिता नाम कुर्यादित्यादिना सामा-
न्यत ईश्वरसङ्केताग्र चैत्रादिशब्दाव्याप्तिरित्यग्रे स्फुटं । यच्च च नामदया-
दिकं छतं तत्र प्राथमिकं एव सत्सङ्गेतः, "नाम कुर्यादित्येकवचन-
स्वरसात् । न हि हविश्मयत्ववदेषाणि एकत्वमाविवाक्षितमिति वार्थः,
हविर्विधायकान्यानुसारेण तत्र दितस्याविवक्षणात्, विनिगमका-

परेषां शब्दार्थयोः स्वाभाविकसम्बन्धवत् अस्माकमी-
श्वरसङ्केतस्य नियामकत्वात् यथा या काचिदोषधी
नकुलदंष्ट्रास्पृष्टा सा विषं हन्ति तथा प्रतिपादकत्वावि-
शेषेऽपि ईश्वरसङ्केतिता एव शब्दा धर्मोपयोगिनः
स्वभावात् तद्विषया एव “साधुभिर्भाषितव्यमित्यादि-
विधयः । ईश्वरसङ्केतज्ञानञ्च व्यवहारात् उपमानात्
प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यात् आप्तोपदेशात् यव-
वराहेन्द्रादिशब्देषु वाक्यशेषात् कोपात् तदभियुक्तेन्द्र-
पाणिन्यादिप्रणीतशब्दानुशासनाच्च तेषां साध्वसाधु-
विभाग एवाधिकारात् । तदुक्तं “तच्च तत्त्वमभियोगात्
स्यादिति । “अभियुक्ताश्च ये यच्च यन्निबद्धप्रयोजनाः ।
तै तच्च गुण-दोषाणां ज्ञाने चाधिकृता मताः” ॥ इति ।
न च साधुत्वे सिद्धे शब्दानुशासनं तस्मिंश्च सति

‘आप्तोपदेशादित्युक्तेनैव, चिप्रमाणीकयनादवशिष्टं यथमेतत्तत्पञ्च-
क्षणापि यव-वराहादौ वाक्यशेषस्य व्यवहारयोः सत्प्रतिपक्षितयो-
रेकतरस्मिन्ननुकूलतर्कोपस्थापकतया व्यवहारादेव शक्तिग्रहः स-
चानुमानात्मा कोष-व्याकरणे तु शब्दविधया प्रसिद्धार्थपदसामा-

भावात् सर्वत्रैश्वरसङ्केत इत्यप्याहुः । ‘ईश्वरेति, तदुक्तं, “शक्तियर्थं
व्याकरणोपमान-कोषाप्रवाक्य-व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषादिलेखितेर्वदन्ति
सामिधृतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” इति कोषादेराप्तोपदेशत्वेऽपि मो-व्यन्या-

तद्धीरित्यन्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वशब्दान्वाख्यानानेन साधु-
त्वमवगम्य उत्तरोत्तरानुशासनप्रवृत्तेः । सर्गादौ भग-
वत एव तत्प्रणीतव्याकरणाद्वा साधुत्वनिश्चयेन उत्त-
रव्याकरणप्रवृत्तिः । विश्राम-विश्रमशब्दयोश्च साधुत्वे
पाणिनि-चन्द्रगोमिव्याकरणविरोधे “वौ श्रमेर्विकल्प-
इष्यत इति महाभाष्यकारवचनादुभयमपि साधु ।
ननु मैत्रादिशब्दानामौश्वरसङ्केताभावादसाधुत्वे यज्ञा-
दौ न प्रयोगः स्यादिति चेत्, न, “द्वादशेऽहनि पिता
नाम कुर्यादित्यनेन सामान्यतस्तेषामपौश्वरसङ्केत-
विषयत्वात् । ननु वासुदेवशब्दस्य वसुदेवापत्ये
व्याकरणेन व्युत्पादनात् तत्रैव साधुत्वं न त्वाधुनिकस-
ङ्केतविषये । अथ तत्र प्रकृति-प्रत्ययविभागपरिकल्प-
ना कर्तव्या, तर्हि गाव्यादिशब्देऽपि तथात्वं सम्भव-
तीति तस्यापि साधुत्वं स्यादिति चेत्, न, “द्वादशे-

नाधिकरणविधया वा आप्तोपदेशोऽनुमानं वेति, प्रत्यक्षम् न
तत्र सम्भवत्येवेति ध्येयं । ‘प्रकृति-प्रत्ययेति, वासुदेवादिपदं प्रकृतिः,
‘प्रत्ययः’ विभक्तादिः, यथाश्रूयमाणस्तत्र सुप्रः कल्प्यत इत्यर्थः,
‘तर्हीति, ‘गावीतिपदं प्रकृतिसुतो विभक्तिरिति तत्रापि सम्भव-
तीत्यर्थः, ‘द्वादश इति, तथाचार्यवत्त्वेन^(१) मैत्रादिशब्दस्यास्तीति

ऽहनि पिता नाम कुर्यादिति सामान्यतः तस्येश्वर-
सङ्केतितत्वेन तस्य साधुत्वनिश्चयात् व्याकरणस्य तद्वि-
शेषविषयत्वमस्तु न तु गावीशब्दे तथा । अथ शास्त्र-
कारसङ्केतितशब्दादश्चादिषु सङ्केतितगवादिशब्दाद्वा
कथमर्थप्रत्ययः शक्ति-तदारोप-वृत्त्यन्तराणामभावा-
दिति चेत्, न, येन शब्देन उपस्थितेऽर्थे गवादिशब्द-
सङ्केतग्रहः तस्मादेव गवादिपदेन स्मारितादर्थप्रत्य-
यात् चेष्टास्मारितपदादिवेति सम्प्रदायः ।

अथ वदन्ति, नेश्वरसङ्केतितत्वं साधुत्वं तस्य निष्पृति-
योगिकत्वेन सर्वत्र सर्वस्य साधुत्वापत्तेः । नापि यः
शब्दः यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः गौण-लाक्ष-

प्रकृतित्वमतो विभक्तिकल्पना युक्ता न तु गावीशब्दे तस्यानर्थकत्वेन
प्रतिपादकत्वाभावादित्यर्थः । 'शक्नोति, शक्तिरौश्वराभिप्रायः, परा-
भिप्रायनिश्चयादेव न तदारोपः, शक्त्यभावादेव न वृत्त्यन्तरमि-
त्यर्थः, 'येनेति, यत्र पराभिप्रायनिश्चयः तन्मूलकायिमशब्दप्रयोगे तु

यात् एषगुपन्यासः । 'व्याकरणस्येति, वासुदेवशब्दस्य सार्धकतया प्राति-
पदिकाधिकारौघविभक्तिविधानादिति भावः । 'शास्त्रकारेति नदी-वृक्षादि-
शब्दादित्यर्थः, 'तदारोपेति, विशेषदर्शनादिति भावः । ननु पदसाधुत्वमिदं
तथाच बाधत इत्यादावत्याप्तावपि न दोषः । न च बाधतोत्यादावतिष्याति,
प्रकृत्यादेः प्रत्येकं साधुत्वात् । समुदाये शक्त्यभावादिति यदि ब्रूयात् तदाह,
'इत्येति, प्रकृत्यादेः प्रत्येकं साधुत्वे यत्रादौ प्रयोगापत्तिरित्यपि बोध्यं ।

णिकयोरसाधुत्वापत्तेः । केवलयोः प्रकृति-प्रत्यययोः
 बाधति-ग्रामगाम इत्यादेश्य साधुत्वापत्तेः । बाधतीत्यादौ
 समुदायस्यासङ्केतितत्वादसाधुत्वे बाधत इत्यस्यापि
 साधुता न स्यात् प्रकृति-प्रत्यययोः प्रत्येकं सङ्केतितत्वात्
 अन्यस्य प्रत्येकशक्तिसंभ्यत्वात् प्रत्युत प्रकृति-प्रत्यय-
 समुदायो न साधुः स्यात् समुदायस्यासङ्केतितत्वात्
 ईश्वरसङ्केतमज्ञात्वापि व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमवधार्य सा-
 धुत्वव्यवहाराच्च । शक्तत्वं साधुत्वमित्यपि न, ईश्वरसङ्के-
 तोक्तदोषग्रासात् । अत्रोच्यते । व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं

तदारोपः, एवं कश्चिदुक्त्यन्तरमपीति भावः । मन्वीश्वरसङ्केतवशा-
 दर्थोपस्थापकत्वं साधुत्वं तच्च साक्षात् परम्परया वेति क गौणा-
 दध्यातिरिक्तस्वरसात् दोषान्तरमाह, 'केवलेति । ननु पदसाधुत्वं
 सङ्केतितत्वं बाधतीत्यादि वाक्यं तत्साधुत्वं अन्यदेवेत्यपरितोषादाह,
 'ईश्वरेति, 'शक्तत्वं' सङ्केतितत्वमित्यर्थः, 'व्याकरणेति, अस्याप्यमाशयः
 ईश्वरसङ्केतितत्वं वृत्तिमत्त्वं वा पदसाधुत्वमिति न युक्तं केवलस्य सा-

मीमांसकमतमाह, 'शक्तत्वमिति । न च सर्वोपपन्नस्य नामत्वेन प्रकृत्य-
 सम्भवात् "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादौ व्यावर्त्त्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं । यस्य
 यत्र शक्तिः तत्र तत् साध्विति तात्पर्यात् । 'ईश्वरेति गौणादध्यातिरिक्त्यर्थः ।
 न च वृत्तिमत्त्वं तत्त्वं, साधुत्वसामान्यत्वेन लक्ष्यत्वेन व्यवहारेति । अतएव
 वाक्यसाधारणमेव सिद्धान्तसत्त्वमाह, 'व्याकरणेति, घट कर्मत्वमि-
 त्यादौ च साधुत्वमित्येव व्याकाङ्क्षादिगर्भश्च पूर्वोक्तलक्ष्यं मतान्तरेण

साधुत्वं यः शब्दो यस्मिन्नर्थे व्याकरणव्युत्पादितः स तत्र साधुः । अतएव गावौशब्दोव्याकरणोक्तव्युत्पत्त्या यमर्थं प्रतिपादयति स तत्र साधुरसाधुरन्यत्र नाम्नामप्युणादयो बहुलमित्यादिना व्युत्पादनात् । केवलप्रकृतिप्रत्यययोर्व्याधिति-ग्रामगाम इत्यादेश्व न व्युत्पाद्यत्वं तत्प्रयोगस्यानभिधानात् निषेधाच्च । गौण-लाक्षणिकयोश्च यथा प्रतिपादकत्वं तद्व्युत्पादनमपि तत्र तथेति तयोरपि साधुत्वं तस्माच्चकृतत्वमौश्वरसङ्केतितत्वं वा

धुत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, केवलस्यापि यज्ञे प्रयोगापत्तेः तदर्थमेव साधुत्वविचारणादन्यथा प्रतिपादकत्वाविशेषे तदिचारस्य काकदन्तविचारत्वापत्तेः, प्रयोगस्य वाक्यस्यैवेति तस्माधुत्वमेवेह विचार्यं तन्नेश्वरसङ्केतितत्वमममवादनो व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमेव साधुत्वं । किञ्च वाक्यसाधुत्वायं तस्यावश्यं तया निर्वाच्यत्वमतो न पदसाधुत्वाय लक्षणात्तरं । यत्तु पदसाधुत्वे ईश्वरसङ्केतितत्वमज्ञातेत्यादि दूषणं । तन्न । तदज्ञाने व्याकरणव्युत्पादनस्याज्ञानात् प्रातिपदिकत्वाज्ञाने प्रत्याज्ञानादिति । 'नास्त्रामपीत्यादि समाधिसौकर्यादुक्तं, केवलस्या-

बोध्यं । मैत्रादिपदाख्याप्तिमाशङ्क्याह, 'नास्त्रामपीति, एवञ्च विभक्तिग्रन्थस्यापि यच्चादौ प्रयोगमाशङ्क्याह, 'केवलेति, एवञ्च यद्यपि वाक्यसाधुत्वमात्रमेवात्र लक्ष्यं इति पर्यवस्यति, तथापि सुबन्तादिमात्रस्य पदत्वाभ्युपगमादुपसाधारण्यं बोध्यं । 'गौणेति, यद्यपि गङ्गायामित्यादिपदं न तोरे व्याकरणेन व्युत्पादितं तथाप्यर्थवतः सुपो विधानादर्थवत्त्वेन सामान्यतस्तत्रापि

अज्ञात्वापि साधुत्वश्वहारात् ज्ञात्वाप्यश्वहाराच्च
 न तत्साधुत्वं किन्तु व्याकरणपरिग्रहीतत्व-तदभावा-
 भ्यामेव प्रामाणिकानां साध्वसाधुव्यवहारात् तावेव
 ते । न च साधुशब्दव्युत्पादकत्वमेव व्याकरणत्वं इत्या-
 त्माश्रयः, शब्दगुण-दोषविद्विरभियुक्तैः प्रकृति-प्रत्य-
 यादिकल्पनया शब्दान्वाख्यायकस्य व्याकरणत्वात् । न
 च साधुत्वे सिद्धे व्याकरणश्रुत्याद्यत्वं तद्व्युत्पाद्यत्वे
 साधुत्वं इत्यन्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वव्याकरणतः साधुत्व-
 मवगम्य उत्तरोत्तरव्याकरणेन व्युत्पादनमित्युक्तत्वात् ।
 ननु तद्धीजनकतावच्छेदिकायाः शक्तेः तद्धीजनकता-
 विप्रयकेश्वरसङ्केतस्य वा ज्ञानादर्थप्रत्यय इत्यावश्य-
 कत्वात् साधवाच्च तद्धीजनकत्वज्ञानमेवाथप्रतीतौ
 हेतुरस्तु किं शक्तेरौश्वरसङ्केतस्य वा ज्ञानेन अन्यथा

साधुत्वादिभक्त्यन्तस्य व्याकरणश्रुत्याश्वेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकादि-
 भक्तिविधानादतो नामांशस्य व्याकरणाव्युत्पाश्वेऽपि शक्तेरभावा-
 दिति ध्येयं । अज्ञावन्योन्याश्रयमाशङ्क्य निवेदयति, 'न चेति, 'शब्द-
 गुणेति । न च गुणवत्त्वं दोषवत्त्वञ्च साध्वसाधुत्वमिति तथैवान्योन्या-

तात्पर्यं कल्पितं, व्याकरणातिव्याप्तेराह, 'शब्देति । न च व्याकरणैकदेशे-
 दितिवापि, तस्यापि व्याकरणात्वात् । सिद्धान्तोक्तितन्वायेन तदस्यः शब्देते,
 'नन्विति, 'शक्तेरिति स्वाभाविकसम्बन्धरूपाया इत्यर्थं, 'अन्यथेति । नन्वे-

मीमांसकस्य शक्तिज्ञानादर्थप्रत्ययोनैयायिकस्येश्वरस-
ङ्केतज्ञानादिति व्यभिचारेणैकस्यापि कारणता न
स्यादिति, अतएव लौकिकानां शक्तीश्वरसङ्केताज्ञाने-
ऽपि वृद्धव्यवहारादर्थज्ञाने शब्दस्य जनकत्वमवधार्य
अग्रे शब्दादर्थप्रत्ययः । न चैवं लक्षणोच्छेदे गङ्गापदात्
विलम्बितार्थधीर्न स्यादिति वाच्यं । लाक्षणिकस्याननु-
भावकत्वात्, तथात्वेऽपि तीरज्ञानजनकत्वेन ज्ञातस्य
न तीरज्ञापकत्वं किन्तु प्रवाहज्ञानजनकत्वेन लाघ-
वात् । अथ ज्ञानजनकता ज्ञाप्यसम्बन्धाधीना प्रत्य-
क्षादौ तथा दर्शनादिति सम्बन्धत्वेन शक्ति-सङ्केतयो-

श्रयत्वमिति वाच्यं । धर्मजनकत्वाधर्मजनकत्वयोरेव गुण-दोषत्वादिति
भावः । उत्पत्तावन्योन्याश्रयमाशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, तद्धीजन-
कत्वं तद्धीजननस्वरूपयोग्यत्वमेव यदि स्वरूपयोग्यतावच्छेदकोधर्मः
स न प्रातिस्त्रिकेन रूपेणोपस्थितो हेतुरित्यर्थः', तेन रूपेण यदे-
व्यभिचारान्तरमाह, 'अतएवेति । 'न तिति, हेतुरित्यन्ते शेषः ।

वमिष्टसाधनताज्ञानमपि प्रवर्तकं न स्यादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, न हि
मीमांसकस्य तत्सामग्र्योक्त्यमेव, किन्तु तत्प्रवर्तकतायामनभ्युपगममात्रं,
अथ शक्ति-सङ्केतयोरन्योन्यस्य बाधात् तज्ज्ञानासम्भवेन व्यभिचारादिति ।
एतदपि शक्तित्वादिसा तज्ज्ञानहेतुत्वमभ्युपेत्य । सम्बन्धत्वादिना तज्ज्ञान-
हेतुत्वपक्षे बोधमावादिति । एतदभिप्रायेऽप्येवाह, 'अतएवेति, 'लाघ-
वस्येति तथाच न तद्धीजनकत्वं तस्येति न सामग्र्योक्त्यमिति विनम-

रन्धतरसिद्धिरिति चेत्, न, तद्धीजनकत्वेन ज्ञातत्वस्यैव सम्बन्धत्वात् । न च तद्धीजनकत्वमेव न गृह्यते सम्बन्धज्ञानं विनेति वाच्यं । तवापि ज्ञानजनकत्वज्ञानेनैव प्रत्यक्षादिवद्वापि सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनात्, अन्यथा अन्योन्याश्रयः सम्बन्धज्ञाने सति ज्ञानजनकत्वज्ञानं तस्मिन् सति सम्बन्धज्ञानात् । यद्यर्थतद्धीजनकत्वज्ञानं यत्र भवति तत्र तत्पूर्वं सम्बन्धोऽस्त्येवेति चेत्, अस्त्येव पूर्वपूर्वेषां तद्धीजनकत्वेन ज्ञातत्वस्य पूर्वमपि सत्त्वात् । एतावतापि शक्तिः सङ्केतो वा सम्बन्धोऽस्तु तथात्वेऽपि तदोद्यमस्य नार्थप्रत्यायकत्वं गौरवात्, किन्तु तद्विषयधीजनकत्वज्ञानस्यैव, एवञ्च तद्धीजनकत्वेन ज्ञातं यत्पदं यदनुभवं जनयति तस्यैव तत्र शक्तत्वं न तु शक्तिरीश्वरसङ्केतोवेति । उच्यते । देव-

‘देवदत्तेति, तद्धीजनकत्वं जननयोग्यता सा च तदेव चैदकोद्यमः

इत्यर्थः । ननु शक्तत्वेनानुभावकत्वानुपपत्तये तदेवासिद्धमित्यत आह, ‘तथात्वेऽपीति शक्तिसान्निध्यतद्धीजनकत्वज्ञानात् पूर्वोपस्थितौ ज्ञानसम्बन्धेन शीरघोरान्धकारविज्ञेति युक्तो विनाश इत्यर्थः, ‘पूर्व-पूर्वेणामिति । ननु ज्ञातत्वं ज्ञानं तथास्माकमसम्भवात् सर्गादावीश्वरस्यैव वाच्यमितौच्छातौल्यमिति चेत्, न, तद्धीजनकत्वज्ञानस्योपस्थितत्वेन तच्चैव सम्बन्धकल्पनात् । यथा एतदस्मरणादाह, ‘एवाववापीति, ‘एवञ्चेति, न चैवमपभ्रंशे ज्ञानायति, इत्यादिति भावः । ‘देवदत्तादिवदादिति । ननु गवादिपदे सङ्केत-

दत्तादिपदादर्थबुद्धौ सङ्केतज्ञानस्य कारणतावधारणात्
अन्यत्रापि तत्कल्पनात् । न ह्यस्माच्छब्दादयमर्थो-

तदवच्छिन्ना वा सेत्युभयथा तद्वर्त्मज्ञानमपेक्षते तज्ज्ञानमपि न

कल्पकस्य मानान्तरस्याभावाद्देवदत्तादिपदे सङ्केतज्ञानस्य हेतुत्वं यावन्नाव-
धार्यते तावत्तद्वोजनकत्वज्ञानादेव गवादिपदादर्थधीरिति व्यभिचारेण
सङ्केतज्ञानं न हेतुः किन्तु तद्वोजनकत्वज्ञानमेव । न च देवदत्तादिपदे
तस्यापि व्यभिचार इति वाच्यम् । अस्मादयमर्थो बोद्धव्य इति सङ्केतज्ञाने
वत्पदे तद्वोजनकत्वविशिष्टस्यावश्यं भागात् । न चैतदर्थज्ञानमेतच्छब्दजन्य-
त्वेनेष्टाविषय इति ज्ञाने कथं तद्भावमिति वाच्यम् । द्वितीयार्थप्रकारत्व-
भावनवैशिष्ट्यमात्रस्यावश्यकत्वात् स्वातन्त्र्येण तु वैशिष्ट्यं न मातमित्यन्यदेत-
दिति चेत्, अथ नूनं, स्वातन्त्र्येण तद्वोजनकत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव
परेण हेतुतया सौकार्यत्वादप्येदं न तद्वोजनकमिति विशेषदर्शनेऽपि
अस्मादयमर्थो बुद्ध एतदर्थज्ञानमेतच्छब्दजन्यत्वेन ज्ञानविषय इति ज्ञानेऽपि
कथञ्चित्तद्वैशिष्ट्यज्ञानात्तत्तद्वदुद्भापयति । यदि च न तत्र तद्ज्ञानं भार-
तन्त्र्येण वा तद्ज्ञानं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं तस्मादिदं तद्वोजनकमित्याकारक-
ज्ञानं तद्वेतुरिति वाच्यं तत्र देवदत्तादिपदे व्यभिचार्येव तदिदमाह, ‘तद-
यदस्य वा सम्भवादिति । न च सङ्केतज्ञानस्यापि व्यभिचारः, सङ्केतत्वेन
तज्ज्ञानहेतुत्वस्यागम्यप्रगमे तेन रूपेण व्यभिचारेऽप्यदोषात् तद्वोजनकता-
वच्छेदकत्वादिना च तज्ज्ञानहेतुत्वस्य पूर्वमपि सम्भवेन तेन रूपेण व्यभि-
चाराभावात् अन्यथा लाघवावतारपूर्वं भेदायदादेव प्रवृत्तिर्जातेति व्यभि-
चारादिशिष्टज्ञान तद्वेतुर्न स्यात् । यदि च लाघवात्तद्वेतुत्वे निश्चिते पूर्व-
मपि तत एव प्रवृत्तिरभूदिति कल्पनात् व्यभिचारावकाशप्रसङ्गात् देवदत्तादि-
पदे तद्वेतुत्वनिर्णये पूर्वमपि तद्वोजनकतावच्छेदकत्वादिना सङ्केतज्ञानादेव
तद्वोरभवदिति तत्त्वव्युत्पत्तिरिति तुल्यं तदिदमाह, ‘अन्यत्रापि तत्कल्पना-

बोद्धव्य इति यस्तत्र सङ्केतः तद्वोधं विना ततस्तेदर्थ-

विशेषाकारेण प्रत्येकज्ञानव्यभिचारस्योक्तत्वादिति । घटपदं घटानु-
भवजनकतावच्छेदकधर्मवदित्याकारकः शक्तियहः स एव चावच्छे-
दकधर्मः पदार्थसम्बन्धरूपस्य, तथाच तथा शक्तियहे तत्सम्बन्धिता-

दिति । इदं चिन्तं देवदादिपदे यथा तद्वैजनकत्वादिज्ञानं तथा
तद्वैजनकतावच्छेदकत्वादिप्रकारकज्ञानमप्येत्यनुभवसिद्धं, तन्ज्ञानेनैव तद-
वच्छेदकतया तन्निर्वाहकसम्बन्धत्वेन वा तत्कल्पनात् किन्तु विशेषप्रकारक-
सङ्केतज्ञानादेव ततोऽर्थप्रत्यय, तदिदमाह, 'न ह्यस्माच्छब्दादयमर्थो
'बोद्धव्य इति, 'यस्तत्र सङ्केतस्तद्वोधं विना ततस्तेदर्थप्रत्यय इति, तथाच
'तादृशसङ्केतज्ञानस्य व्यभिचारो दुर्वार एव गवादिपदे व्यवहारकाले तन्-
ज्ञानासम्भवात्, तदिदमुक्तं 'लौकिकानां शक्तौश्वरसङ्केताज्ञानेऽपि ब्रह्मव-
हारादर्थज्ञाने शब्दस्य जनकत्वमवधार्यामे शब्दादर्थप्रत्यय इति । किञ्चैवमप्यौ-
श्वरेष्वाख्यसङ्केतज्ञानादेव शब्दबोध इति सिद्धान्त उभययैव । न च सङ्केत-
'ज्ञानत्वेन हेतुत्वं तथाधुनिकसङ्केतसाधारण्यमिति वाच्यं । गवादावाधुनिका-
न्नादिपदसङ्केतस्यापि शक्तित्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिर्यथमन्यथा शास्त्रकार-
सङ्केतितनदी-वृक्षादिपदानां प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् इति वाच्यं । गवादी
मायादिपदस्याधुनिकसङ्केतसम्भवेन शक्तितया साधुत्वापत्तेः । तथाच साध-
साधुव्यवहारोच्छेदः । अतएव 'चिन्तास्मादितपदादिव ततोऽर्थप्रत्यय इत्युक्तं ।
एवञ्च तत्र प्रातिपदिकसंज्ञाविरहेऽपि न क्षतिः, लक्ष्यत्वा वा तत्वात्वं । न च
सादिपदेऽप्यौश्वरेक्षैव सङ्केतज्ञानादेव चार्थप्रत्यय इति वाच्यं । आधु-
निकसङ्केताज्ञाने ततोऽर्थप्रत्ययानुदयात् तन्ज्ञाने चेश्वरेष्वाज्ञानं विनापि
तदुदयाच्च । किञ्च तन्ज्ञानात् ततोऽर्थप्रत्यये नियतपदविषया भगवदिच्छा
न निर्वाहिका वस्तुपूर्व तस्याः साधारणत्वात् । न चाधुनिकसङ्केतज्ञानादये-
यतो धरंघोस्तद्विषया प्रागपि तदिच्छा तस्या धनागतविषयत्वादिति

प्रत्ययः, सङ्केतज्ञानात् पूर्वं तद्बीजनकत्वस्य तद्ग्रहस्य वा असम्भवात् । सादिपदे तथा अनादिपदे त्वर्थ-
प्रत्ययस्य अन्यथापि भावात् न तत्कल्पनेति चेत्, न,
पदत्वस्यैव प्रयोजकत्वे सम्भवति तत्र विशेषणं गौरवात्
सङ्केत एव मुख्या वृत्तिः तात्पर्यनिर्वाहकत्वात् अन्वय-

वच्छेदकोत्तरघटत्वज्ञाने सम्बन्धिनोऽर्थस्य स्मरणं सम्बन्धितावच्छेदक-
वृत्तितावच्छिन्नत्वपदे वृत्तिपक्षस्यतिवदच्छेदकत्वेन गृहीतः सम्बन्धः
शक्तिरूपपदार्थान्तरं वा भगवदिच्छा वा पर्यवस्यतीतिसन्देहे
इच्छायास्तयात्वकल्पनात् खैव कल्प्यते कृतायाश्च तस्यान्तर्गतदिच्छाया-
अननुगमेन लाघवादनुगतत्वाच्च भगवदिच्छैव कल्प्यत इत्यर्थः । ननु

वाच्यं । तर्हि तादृशतदिच्छायामाधुनिकसङ्केतज्ञानमुपजीव्यमिति तज्ज्ञेतुत्व-
धौष्यात् तस्मात् सादिपदे आधुनिकसङ्केतज्ञानमनादिपदे च तद्बीजनकत्व-
ज्ञानं विशेषसामग्री सामान्यसामग्री च योग्यतादिज्ञानमित्येवास्तु । न च
गौरवं, प्रामाणिकत्वात् । न च तद्बीजनकतावच्छेदकत्वादिना ईश्वरसङ्केत-
ज्ञानमेव तत्र विशेषसामग्र्यत्विति वाच्यं । गौरवात् । न च सादिपदे
कृतत्वात् वधेति वाच्यं । तेन रूपेण तथा व्यकल्पनादिति । न च तद्बी-
जनकत्वं न पलोपधानं प्रथमं दुर्निरूपत्वात् किन्तु स्वरूपयोग्यता तदवच्छे-
दकः सङ्केत एव सादिपदे कृतत्वादिति वाच्यं । तथापि तज्ज्ञानहेतुत्वे
भानामावात् गौरवाच्च । न चावच्छेदकामहे तदेव दुर्यहं, अवच्छेदकमहस्य
दृष्टारणि-मणिवद्भावात् तद्विषयत्वेन तथाप्यहेतुत्वादिति । 'पूर्वमित्युप-
पन्नं सङ्केतज्ञानेऽपि तद्विषयत्वासम्भवादित्यपि बोध्यं । 'तात्पर्येति, सा-

प्रतियोग्युपस्थापकत्वाच्च । लक्षणा च वृत्त्यन्तरं यत्र
वाच्यार्थान्वयानुपपत्त्या वाच्यसम्बन्धोपस्थापिते वा-
क्यार्थान्वयः, यथा गङ्गायाह्नोप इत्यत्र गङ्गापदस्य
तीरे । तदुच्यते, “वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुप-
पत्तिः । तत्सम्बन्धवशमाप्तस्यान्वयात् लक्षणोच्यते” ॥

मुख्येति विशेषणस्य व्यावर्त्ताप्रसिद्धिरत आह, ‘लक्षणा चेति,
सर्वमतसाधारणं लक्षणास्वरूपमाह, ‘यचेति, ‘वाच्येति, ‘वाक्यार्थे
सम्बन्धानुपपत्तिः’ विधेयार्थेऽन्वयानुपपत्तिः । एतेन “विधौ न परः
शब्दार्थ इति सूचितं । न च गौण्याद्यतिव्याप्तिः, तस्या अपि
लक्षणप्रभेदत्वात् सादृश्यात्मकप्रत्ययसम्बन्धस्वरूपत्वात् गो-बलीवर्द्धन्या-
यात् गौण-साक्षणिकव्यवहारोबलीवर्द्धन्याह्नस्तौगवीवश्च गौणी-
व्यावृत्तविशेषणान्ते निर्वचनम् ॥ लक्षणे, लक्षणस्य तस्य तत्त्वस्यैवा-
नुसर्तव्यत्वात् । यद्वा गौण्युपचारादीनां भेदेऽपि विभाजकोपाधिर्यं

ह्यदिति श्रेयः । ननु मुख्येति व्यर्थमव्यावर्त्तकत्वादित्यत आह, ‘लक्षणा
चेति, एवञ्चाग्रे तद्व्यावृत्त लक्षणं मतान्तरेण बोध्यं । एवं लक्षित-
लक्षणापि लक्षणैव लक्षणभ्रमरपदघटितपरम्परासम्बन्धेन द्विरेफपदस्य
मधुपार्थोपस्थापकत्वात् शब्दसम्बन्धमात्रस्यैव लक्षणात्वात् । न च लक्ष्यपदा-
देव तदुपस्थितिः, द्विरेफपदसममिथ्याहृतविभक्त्यर्थस्य तत्रान्वयप्रसङ्गात् ।
‘वाचेति, ‘वाक्यार्थे’ सम्बन्धानुपपत्तिः विधेयार्थेऽन्वयानुपपत्तिरित्याहुः ।
तच्चिन्त्यं, लिङादिष्वल्लक्षणायां सदभावात् । न च न विधौ परः शब्दार्थः,
सर्वभक्तिवद्वा लक्षणाकाशकत्वादेन तत्त्ववादस्याप्रामाण्यकत्वात् तथाच

इति । अथ तीरे शक्तिरेव शक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्य-लक्ष्यसाधारणत्वात् पदानां सम्भूय वाच्यार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः पदजन्योपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वात् । अन्यथा न तत्र शाब्दत्वं तात्पर्यं वा तयोः शक्तिनियतत्वात् । किञ्च तीरे यदि तात्पर्यमवधृतं तदा तन्निर्वाहकत्वेन शक्तिरेव कल्प्या कृतत्वादक्षादिपदवन्नानार्थतैव युक्ता न त्वकृतवृत्त्यन्तरं कल्प्यत इति । उच्यते । गङ्गापदस्य लक्षणीयतीरादिसहस्रेषु प्रत्येकं शक्तिकल्पनं तद्ग्रहार्थं लक्षणीयेषु प्रत्येकं वृद्धव्यवहारान्तरापेक्षा स्यात् तथा च गौरवमननुभवश्च,

साधारणोक्तिरुक्त इति हे एव वृत्ती विवक्षिते अपे तु व्यावर्त्तकं लक्षणमुक्तं, लक्षितलक्षणा तु स्फुटैव लक्षणास्तत्त्वपदं सम्बन्धमन्तर्भाष्यद्विरेफपदेनार्थोपस्थापनात् । नच लक्ष्यपदादेवार्थोपस्थितिः, द्विरेफपदसमव्याहतविभक्तेस्तदुपस्थापितभ्रमरपदानुगतस्वार्थबोधकत्वे व्युत्पत्तिविरोधादिति भावः । 'सम्भूयेति, साक्षणिकत्वे त्वननुभावकतया तद्गङ्गा इति भावः । हेतुन्तरमाह, 'पदेति शाब्दबोधानुकूलपदजन्योपस्थितेरित्यर्थः, अत्र चकारः पूरणीयः, 'लक्षणीयतीरादौति ।

वाक्यार्थपदं तात्पर्यविषयपरं बोध्यं । तटस्थः शङ्कते, 'अथेति, हेतुन्तरमाह, 'पदानामिति, साक्षणिकत्वे अननुभावकतया तद्गङ्गा इति भावः । हेतुन्तरमाह, 'पदेति, शाब्दबोधानुकूलपदजन्योपस्थितेरित्यर्थः, तत्र

लक्षणा तु शक्यसम्बन्धस्वरूपैका लक्षणीयविषयकद्व-
व्यवहारान्तरानपेक्षा चेति लाघवात् सैव युक्ता । न
च गौरवमपि नाय्यं प्रामाणिकत्वात् लक्ष्यत्वाभिमत-

न च लक्ष्यसहस्रस्य प्रथमलक्षणाकल्पनकालेऽनुपस्थितिः, तदानीं
शक्तिकल्पनेऽपि यदोक्तगौरवप्रतिसन्धिसदा तत्कल्पनमित्यपे स्फुट-
मेवेति भावः । 'सिद्देति, वस्तुतः' शक्यसम्बन्धस्य सम्बन्धिसारकत्वञ्च

चकार पूरणीय इत्याहुः । 'लक्षणा त्विति, ननु शक्तिरपीन्द्ररेष्णारूप-
तया कृता एका च । न च तीरादिसम्बन्धिभेदात् तद्वेद', लक्षणाग्रामपि
मुख्यत्वात् पूरप्रतियोगिकतीरादिवर्गयोगस्य स्वरूपतोऽपि नानात्वाच्च ।
शक्यसम्बन्धत्वेनानुगमे शक्तित्वेनानुगमस्य मुख्यत्वात् । एतेन शक्यसम्बन्ध-
स्य सम्बन्धिसारकत्वञ्च न कल्प्यं कृतत्वात् तत्त्वान्वरूपते शान्दबोधा-
नुकूलत्वं धर्मिमात्रं कल्प्यते न तु शक्तिरूपधर्मिकत्वमिति निरस्तं,
इन्द्ररेष्णाया अपि कृतत्वात् । न चास्मादयमर्थो बोध्य इत्याकारा शक्ति-
स्तादृशी चाकृतमेवेति वार्यं । गङ्गायदात् तीरान्वयबोधे सर्वविधयतया
तस्यास्तादृशत्वप्रतीत्यात् । न च आक्षेपिकस्यानुभावकत्वया न तद्यात्वमिति
वार्यं । अन्योन्याश्रयात् अन्यनुभावकत्वे श्रुत्यभाव तस्मिन् सत्यनुभावक-
त्वमिति । अत्र ब्रूम, यथार्थं शक्तिभ्रमागुरोधेन तावृष्टेष्टामात्रं न शक्ति-
किन्तु सम्बन्धलग्नां प्रागुक्ता तथाच तस्यां तत्तद्वन्ततीरादिनामासम्बन्ध-
कल्पनं तत्त्वान्वरूपते शान्दबोधानुकूलत्वकल्पनमेवेति गौरवं प्रकृते च कृत-
सम्बन्धस्य तदनुकूलत्वमात्रकल्पनमिति । किञ्च वक्ष्यमाणरौत्या अध्याहृत-
वदितरपदैस्तादृशानुभवोपपत्तौ तस्यां तादृशाकारत्वमकृतमेव कल्प्यमित्यपि
गौरवं । यदि च भान्यथा तदुपपत्तिस्तदा प्रामाणिकतया गौरवं परिभूय
शक्तिः स्यादेव । अतएव तदेवाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, प्रामाणिकत्व-

न्यवबोधस्य शक्तिं तदग्रहं वा विनानुपपत्तेः लक्षणायाः
क्वापि कारणत्वाग्रहादिति वाच्यं । शक्तिं विनापि
तौरान्वयबोधोपपत्तेः । तथाहि व्युत्पन्नो निरूपितास्त-
भावस्य गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति वाक्यं श्रुत्वा
विमृशति इदं प्रमाणं आप्तोक्तत्वात् सम्भवति चेदं
तथा, यथा वस्त्रेण पिघेहीत्यत्र कर्मत्वापन्ने द्वारे
अध्याहृते योग्ये इतरपदैः स्वार्थान्वयो बोध्यते तथा
शक्त्या गङ्गापदस्मारितमुख्यार्थस्मारिते तीरे योग्या-

न कल्प्यं कृत्तत्वात् तज्जन्यसूतेः शब्दबोधानुकूलत्वं धर्मभावं
कल्प्यते न तु शक्तिर्धर्मिण्यपीति लाघवं । किञ्च गङ्गापदजन्यतौर-
सूतेः शब्दबोधानुकूलत्वमुभयपक्षसाधारण्यात् कृत्तमेव तस्यास्त-
स्वरूपतः कारणतश्च कृत्तशक्त्यसम्बन्धजन्यत्वं कल्प्यते न त्वकृत्तशक्ति-
जन्यत्वं गौरवादौ मम मतेष्वेव एव निगर्वः । शब्दश्रवणोऽर्थातु-
भवादर्थोपपत्त्या हि कारणता कल्पणीया कृत्तायाश्च तस्यामवच्छेदक-

मेवाह, 'कल्प्यतेति, 'इदं प्रमाणमिति, तच्च सम्भूय विशिष्टैकार्थानुभावक-
मित्यपि बोध्यं । 'अध्याहृत इति, एतच्चाध्याहारमतमाश्रित्योक्तं । वस्तुतः
शब्दाध्याहारेऽपि तदुपपादकशब्दत्वेनाक्षेपात्, तत्त्वञ्च शक्त-लाक्षणिक-
साधारणमिति, शक्तत्वेनानिश्चयात् तस्याननुभावकतया इतरपदैरेवा-
न्वयानुभव इति भावः । 'तथेति, शक्तिप्रयोज्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव प्रयो-
जकत्वं न ॥ शक्तिजन्यत्वेन । अन्यथासिद्धांशप्रवेशे गौरवादिति भावः ।
अर्थस्मारकत्वपक्षे चात्रान्वयप्रतियोग्यस्मारकतया विध्यापारत्वेन लाक्ष-

काङ्क्षिते इतरपदैः स्वार्थान्वयबोधोऽत्रापि सम्भवति
इति ततोमुख्यार्थस्मारिते तौरे घोषादिपदैः स्वार्था-
न्वयबुद्धिरस्य उत्पद्यते । एवञ्च तौरान्वितवाक्यार्थबुद्धिः
तौरप्रतिबद्ध्यवहारादिदर्शनं विनैव जायते पदा-
नां स्मृतयोग्यान्वितस्वार्थप्रतिपादनस्य प्रागेव व्युत्पन्न-
त्वात् । एवञ्च तौरस्मृत्यनुभवयोः शक्यसम्बन्धज्ञाना-

तथा पदार्थान्तरभौत्यराभिधन्विषां शक्तिपदार्थः कल्पणीयः सैव च
तद्भावभावितभावेण न शक्तिकल्पना तावन्भावेण पौष्पापौष्प्यनियम-
माचक्षिहेः य च कारण-तत्कारणसाधारण इत्यन्यथासिद्धिग्रहा-
नवकारे अन्यथासिद्धतया प्रथमकस्यो व्यवतिष्ठते, प्रकृते तद्या-
वतवत्सुतस्य पदान्तरैरेवानुभवसम्भावनाया अन्यथासिद्धतया स्मार-
कतामात्रेण हेतु-हेतुतया शक्तिकल्पनामन्तर्यनियमेन प्रकृते-
ऽन्यथासिद्धिपदधीयादित्यखण्डतात्पर्यार्थः एवमपेक्ष्यमेव भावः ।
'शक्नोति, शक्यान्वयानुपपत्तिज्ञानञ्च सत्त्वानुभवे कारणत्वादिति

शक्तिपदं नानुभवकरणमिति सूचितं । 'तव इति पूर्वोक्तविमर्शानन्तर-
मित्यर्थः । ननु विमर्शस्य कथमपेक्षा सम्बन्धिदर्शनगत्यायाः स्मृतेस्तदन-
पेक्षत्वात् स्मृतपदार्थान्वयानुभवस्यापि योग्यतादिभावसङ्कारेणोपपत्तौ
तदनपेक्षत्वात् । न चाद्यैरन्यस्मृतेरन्वयबोधानुक्षणत्वकल्पनायां तदपेक्षा,
तद्बोधस्यान्वयबोधानङ्गत्वात् । न च योग्यतादिप्रतिसन्धान एव तदपेक्षा,
तस्य प्रागेव जातत्वात्, तदिदमाह, 'योग्याकाङ्क्षित इति । न च तात्पर्यज्ञाने
तदुपयोगः, तदनङ्गताभ्युपगमस्याप्येकतत्वात्, तथाच स्मृतादिप्रतिसन्धा-
नात्मकविमर्शस्य कथमुपयोग इति चिन्त्यं । 'तौरपतिवदेति, शक्तिपदो

देवोपपत्तेः न शक्तिः स्वार्थसम्बन्ध एव च लक्षणा
पश्चात्तु परम्परया गङ्गासम्बन्धितौरप्रतिपत्तये अने-
नाप्तेन गङ्गापदं प्रयुक्तमिति तात्पर्यधीर्जायते ।
गङ्गास्मारिततीरान्वयबोधश्च न तात्पर्यज्ञानमपेक्षते
न्यायत एव तीरस्य प्रथमं वाक्यार्थान्वयबोधोत्पत्तेः ।
अथवा निश्चिते स्वार्थसम्बन्धिनोऽन्वये तद्विशेषज्ञानार्थं
तदपेक्षास्तु, न च तदर्थमपि, योग्यतादेरेव तद्विशेष-
लाभात् । अन्यथानुपस्थिते विशेषे तात्पर्यस्यावगन्तु-
मशक्यत्वात् । शक्तिस्मारितशक्यसम्बन्धो वा तज्जन्या
शक्यसम्बन्धस्मृतिर्वा लक्षणा उभयथापि लक्षकपदस्य
लक्ष्ये तात्पर्यज्ञानं लक्षणायामनुपयुक्तमेव । उक्तन्या-
येन शब्दात् परम्परया अशक्यस्मृतेस्तात्पर्यग्रहात्

भावः । 'पश्चात्तित्यादि, तात्पर्यग्रहं विना लक्षणाकल्पणमन्यथा-
सुभवश्च न भवतीति न न्यायतोयोग्यतावशतश्च भवेत् कचित्तात्प-
र्यतोविनिगमनापि तन्नियामकं कल्पयति तथापि वा तद्ग्राहक-

तद्ग्रहार्थं तदपेक्षाया गौरवमिति भावः । 'स्वार्थसम्बन्ध एवेति, व्यङ्गनादि-
कमपि लक्ष्येवेति भावः । 'न्यायत एवेति तात्पर्यग्राहकप्रकरणादित एवे-
त्यर्थः, 'अथ वेति शक्यसम्बन्धिनो योग्यस्यान्वय इति सामान्यतो निश्चये
तद्विशेषतौरादिज्ञानार्थं तदपेक्षेत्यर्थः । 'अस्त्वित्यथौ तामेवोद्भावयति,
'न चेति, प्रकरणादित एव वक्ष्यामादिति भावः । 'अन्यथेति, तथाचा

पूर्वमेव कृतकारणादुपपत्तेः । शक्त्युपस्थापितार्थे
 शब्दतात्पर्यात् लक्षणेति तात्पर्याद्धि वृत्तिरिति च
 लक्षणास्थले लक्ष्ये वस्तुतस्तात्पर्यमस्तीत्येवम्परं ।
 नन्वेवं तात्पर्यानपेक्षणे यच्च तीरं नीरञ्चान्वययोग्यं
 तच्च कदाचित्तीरान्वयोऽपि बोध्येतेति चेत्, न, श-
 क्त्युपस्थापितेन योग्याकाङ्क्षितेनैवान्विताभिधानमिति
 व्युत्पत्तेः शब्दत्वन्तु तीरस्याध्याहतस्येव इतरपदैस्ती-
 रान्वितस्वार्थान्वयाभिधानात् । तदेव वृद्धव्यवहारादि-
 दर्शनं विनैव तीरादौ लक्षणेति स्थितं । अथ वा
 गङ्गायां घोषः प्रतिवसति तमानयेति वाक्यश्रवणा-
 नन्तरं प्रयोज्यस्य तीरोपितघोषानयने प्रवृत्तिमुपलभ्य
 किं तीरेऽपि गङ्गापदस्य शक्तिरुत स्वार्थेन सम्बन्धात्

प्रकारणादिमेव तत्त्वभावादिति भावः । ननु स्वार्थानुभवे पदानां
 हेतुत्वात्माक्षयिकस्याशक्तत्वे तदनुभावकशब्दाभावात् कथं शाब्द-
 मित्यत आह, 'शाब्दत्वमिति, इतरान्वितस्वार्थानुभावकत्वस्य पदे
 कृत्तृत्वात् तीरान्वितानुभवस्येतरपदादेव भावादिति भावः । 'अध्या-

न्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । 'शक्त्येति, तदन्वयस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः ।
 नन्वेवमुपधोरन्वययोग्यत्वे यच्च तीर एव तात्पर्यस्थानं तच्च न तीरान्वयबोध-
 स्यात्, किञ्च प्रकारणादोनामवयवतया तैस्तदन्वयसिद्धिभावात् तात्पर्य-
 भग्न हेतुरिति प्रागेव निर्णीतमित्यतः सत्तदेतत्त्वमभ्युपगम्याह, 'अथ वेति,

स्मारिततौरे तात्पर्यमात्रं, तौरान्विताभिधानन्तु पदान्तरैः, एवमप्ययोग्यार्थपरत्वाभावेन प्रामाण्यादाप्तोक्तत्वोपपत्तेरिति विचिकित्सन् बालः तौरादौ न शक्तिः तथासत्येकार्थसम्बन्धिषु बहुष्वेकपदस्य बहुौ शक्तिरेवं पदान्तरेष्वपि तेषु तेषु च शक्तिग्रहार्थं दृढव्यवहारापेक्षा च, तथाच गौरवमतः स्मार्थसम्बन्धिनि तौरादौ तात्पर्यमात्रं लाघवादिति तत्र तत्र लक्षणामेव कल्पयति ।, यस्य चैवं विमर्शः प्रथमं लाक्षणिकपदश्रवणेन जायते तस्य तत्र शक्तिबुद्धावपि यदा लक्षणाख्यावृत्त्यन्तरज्ञानं पूर्वोक्तन्यायेन जायते तदा प्रथमावगतशक्तिज्ञानं मम भ्रम इति कल्पयति लाघवात् ।

इतस्त्वेवेति, यद्यथाध्याहारस्तदा स्फुटमेव यदि च पदाध्याहारस्तदाप्यन्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वेनाचेष्टासत्त्व शक्त-लाक्षणिकसाधारणमेवेति शक्तत्वेनाज्ञानात् तस्याननुभावकत्वादुभयथापि यदान्तरादेवानुभव इति भावः । 'यस्य चैवमित्याद्युपलक्षणं, यदा प्रथमं लक्ष्य एव शक्तिं शक्य एव लक्षणां कल्पयति तदा प्रथमकल्पनं भ्रम इत्यपि कल्पयतीति द्रष्टव्यं । एवमुभयशक्तवेलादिपदेऽपि, यद्येकत्र लक्षणां कल्पयति तदा तत्रापि विशेषदर्शने प्रथमकल्पनां त्यजती-

‘लक्षणामेवेति, लक्षणात एव प्रयोज्यस्य तौरधीर्न तु तत्र शक्तिरिति कल्पयतीत्यर्थः । ‘भ्रम इति, अपचंश्रवत् सम्बन्धत्वाग्रे भ्रमो बोध्यः, ‘एवञ्च

अन्यत्र तु यत् प्रथमावगतस्य सत्यत्वकल्पनं तदुपपादककल्पनञ्च तस्माद्यथादेव अत्र तु न तथा । अन्यथा सम्बन्धिसहस्रेष्वपि शक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । एवञ्च लक्षणास्थले यस्य प्रयोज्यव्यवहारादाद्या वृत्तिः तीरादौ स यदा तीर-नीरयोरन्वयबोधयोग्यप्रयोगे तीरे व्यवहारं पश्यति तदा तत्रैव शक्तिः तीरधीस्तु प्रयोज्यस्य लक्षणावशात् मम तदनाकलनात्तत्र शक्तिज्ञानं भ्रम इति कल्पयति । यदा तूभयानुगतमेकमेवावच्छेदकमस्ति उभयत्र प्रयोगश्च तत्रोभयत्र शक्तिरेव न लक्षणा तुल्यवद्भूत्यन्तरेकत्र मुख्यत्वोपमर्हे हेत्वभावात् ।

अपि द्रष्टव्य । 'अन्यत्र' अन्यथाख्यात्यादौ, 'तदुपपादकेति' दोषकारणत्वमित्यर्थः । 'तत्रोभयत्रेति, यद्यप्येतावतैव सम्यक् तथापि यत्रोभयत्र

लक्षणास्थल इति, गवादिपदवत् विधिकित्वा विभेदेति शेषः, तेन न प्रौढतया । 'स यदेति, ननु नीरतात्पर्यादेव तीरव्यवहारोऽन्यथासिद्धौ न शक्तिकल्पक अन्यथा तीरवृत्त्यस्य तीर नीरयोरन्वययोग्यप्रयोगे तात्पर्यवशेन नीरव्यवहारात् तत्रैव शक्तिकल्पने नीरशक्तिधीरेव भ्रम इति वैषम्यकल्पनापत्तेः । यदि च लक्षणायापि तात्पर्यनिर्वाहान् न तीरे शक्तिः तदा नीरेऽपि तुल्यं तस्मात् सर्वस्य न प्रथमं नीरेऽपि व्युत्पत्तिः केषाञ्चित् तीरेऽपीति विनिगमकामावादन्यतरशक्तियद्व्यमलककल्पकभावादद्यादिपदवद्भानार्थतैव युक्तेति चेत्, न, तदनुशयेनैव 'किञ्चेत्यभिमतप्रावृत्तारान् । नन्वेव नील पीतघटयोरपि द्वयोरनं शक्तिः स्यादित्यत आह, 'यदा त्विति,

यत्र तु न तथा तज्ज्ञानेकार्थत्वमेव । अक्षादिपदे तावदन्यतरत्वं तत्राप्यनुगतमस्तीति चेत्, न, तावदन्योन्याभाववदन्यत्वं हि तत् । न च तावदन्योन्याभाववदन्यत्वेन रूपेण तावतामक्षपदादवगतिः, किन्तु पाशकत्वादिनैव । किञ्च यदि तीरेऽपि शक्तिस्तदा न तीर-

तुल्यः प्रयोग इत्येव व्यापकं, तद्भिभागस्तु यद्येकमवच्छेदकं तदा न नामार्थता, यदि तु तन्नामा तदा नामार्थतेति भावः । 'यत्र तु न तथेति, तुल्यवत्प्रयोगे नैकमवच्छेदकमिति भावः । 'न च तावदिति, वस्तुतस्तावदन्यान्यत्वं न सर्व्वनानात्वव्यापकं अर्थशब्दस्य धन-प्रमेयवाचकस्य तावदन्याप्रसिद्धा तदभावेन नामार्थत्वस्यैव्यादिति द्रष्टव्यं । एकत्र शक्तिनिश्चये सत्यपरत्र प्रयोगाप्राप्त्यर्थं लक्षणाबीजमुक्तत्वाद्यवस्थापि तदपेक्षणादन्यथा वेलापदादावुभयत्र शक्तावन्यत्र लक्षणार्था विनिगमकं न स्यादित्यवधेयं । एतदवष्टेनेनैव 'किञ्चेत्यादिग्रन्थः, अन्यथा मत्सरशब्दादौ धर्मिणि शक्तिर्न स्यात् यदि प्रयोगप्राप्त्यर्थं

'यत्र तु न तथेति तुल्यवत्प्रयोगे नैकमवच्छेदकमित्यर्थः, विनिगमकाभावादिति भावः । 'किन्त्विति, ननु बुद्धिस्थप्रकारकज्ञानजनकत्ववत् तावदन्यान्यत्वप्रकारकज्ञानजनकत्वगृहात् तत्पदे बुद्धिस्थत्ववदन्यान्यत्वस्य स्वरूपसत एव शक्यतावच्छेदकतया कथमक्षादिपदं नानार्थं । न च तावदन्यान्यत्वं न सर्व्वनानार्थव्यापकं अर्थशब्दस्य धन-प्रमेयवाचकस्य तावदन्याप्रसिद्धा तदभावेन नामार्थत्वस्यैव्यादिति वार्थः । तस्य प्रकारानुगमकतया धनत्व-प्रमेयत्वप्रकाररान्यप्रसिद्धा तत्सम्भवात् अक्षादिपदे तथापि नामार्थत्वानुपपत्तेश्च ।

मात्रे किन्तु गङ्गातीरे तथाच विशिष्टशक्तौ विशेषणो
शक्तिरावश्यकौ नायुद्दीतविशेषणान्धायात् । अथ लक्ष-
णापक्षे यथा प्रवाहेणोपलक्षणेन व्यावृत्ततौरविशेषस्था-

न सहकारि भवेदिति । 'आवश्यकौति, तथाच तच्छक्त्यवोक्तक्रमेण
तीरोपस्थितिसाधवादिति भावः । ननु शब्दाद्ययत्नस्यापि विशेषणत्वं
सम्भवत्येव अर्थगौरवात्तदसम्भवस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वादित्युपलक्षणत्वं

एकार्थत्वसम्भवे नानार्थत्वस्याप्याप्यत्वादिति चिन्त्यं । 'आवश्यकौति, तथाच
तच्छक्त्यवोक्तक्रमेण तीरोपस्थितिसम्भवे तथापि न शक्तिरिति भावः । अतएव वेत्ता-
दिपदवदुभयत्र शक्तिरस्त्वित्यपास्तं । तस्य स्वातन्त्र्येण तीर-भौरशक्ततया
विशिष्टशक्त्यभावेन तद्व्यापनवतारात् । नन्वेव मत्सरशब्दादावपि धर्म्मिणि
शक्तिर्न स्यात्, अतएव गुणशक्तगौलादिपदस्य न गुणिशक्तत्वं । यदि मोक्ष-
न्धायात् जायवेन विशेषणमात्रे शक्तिस्तदा मत्सरशब्देऽपि तुल्यं । एतेन
प्रयोगप्राचुर्यं शक्तिनियामकं मत्सरशब्दस्य च धर्म्मिणि तुल्यवत्प्रयोगात्
तथापि शक्तिरित्यपास्तं । गौलादिपदस्य गुणिनि प्रयोगप्राचुर्येऽप्यशक्तत्वात्
समासस्य तत्प्राप्तेऽप्यशक्तत्वाच्च । अद्यप्येवोपपत्तौ न शक्तिरिति तुल्यमिति
चिन्त्यं । ननु तीरे शक्त्यन्तरं तत्र विशिष्टशक्त्यत्वे गौरवादुपलक्षणत्वं स्यादित्यत-
थाह, 'किञ्चेति, शक्ततावच्छेदकत्वे गोत्वादिवच्छक्तौ विशेषणत्वमेव स्यादन्यथा
शब्दात् तदुपस्थितिर्न स्यात् तथाच पूर्वोक्तगौरवादिविशेषणमात्रे शक्तिरेवा
स्त्वित्यर्थः, शक्त्युपाधावपि गौरवेण शक्तेरसौकारे धेनुपदात् गोत्वप्रकारिका
धीर्न स्यात् अन्यथा धानमपि शक्यं न स्यात् धानोपस्थित्यर्थं निमित्तान्तर-
कल्पनागौरवञ्च गोत्वेऽपि तुल्यमिति भावः । कथं न कल्पयेत् यदि गोत्वं
गौरवं बाधकं प्रतिषेधयतिदिति श्रेयः । प्रथमं तीरव्युत्पन्नस्य व्यवहारवैपरी-
त्यमेवेत्यपि बोध्यं । 'किन्त्विति, एतच्च यत्र तीरत्वेन पूर्व्वं तज्ज्ञानं तदभिप्रेत्य,

नव्योन तु तीरान्तरस्य तथा प्रवाहोपलक्षिते तीरे
शक्तिरस्तु न तु तीरे प्रवाहेऽपीति चेत्, न, गङ्गापद-
शक्तौ प्रवाहस्य शक्यत्वेन विशेषणत्वे सम्भवति नोप-
लक्षणत्वं विशेषणत्वासम्भवे सत्येव उपलक्षणत्वादतः
प्रवाह एव शक्तिः । किञ्च तीरशक्तौ उपलक्षणत्वं

विकल्पयति, 'किञ्चेति, व्यक्तयः शब्दाः व्यवहारात्तासामानन्धेन
व्यभिचारेण च पदशक्तिग्रहासम्भवादुपचयस्य परिचायकत्वमस्य आव-
र्त्तनार्थमनुगमार्थञ्च अपेक्ष्यते यथा गोपदे गोत्वस्येति वा । अथ
वा शक्त्यानुपलक्षणत्वमविषयं धेनुपदे परमते यथा गोत्वस्याद्यशक्य-
त्वमेवान्यथा शब्दात्तदनुपस्थित्यापत्तेः अन्यस्य गौरवेणास्त्रीकारः,
अन्यथा धानमपि न शक्यं स्याद्धानोपस्थित्यर्थं निमित्ताभारकल्पना-
गौरवञ्च गोत्वेऽपि तुल्यमित्युक्तमिति भावः । कथं न कल्पयेत् घट्यु-

पदा तु गङ्गासम्बन्धितोरत्वेन ज्ञानं तदा तेनापि प्रकारेण तज्ज्ञानसम्भवात्
सम्बन्धिदर्शनं हि येन प्रकारेण सम्बन्धौ ज्ञातस्तत्प्रकारकसंस्कारमुद्बोध्य
तत्प्रकारिकामेव स्मृतिं जनयति । न च गङ्गासम्बन्धित्वावच्छेदेनापि कथं
गङ्गासम्बन्धानुभवः स्यादिति वाच्यः । घटेन घटवद्भूतत्वमिति वद्गङ्गास-
म्बन्धौति बुद्धिरुम्भवात् । न च वृत्तिद्वयविरोधः, गङ्गाया अप्युक्तक्रमेण लक्ष्य-
यैवोपस्थिते, शक्यसम्बन्धो हि तीरे वर्तमानस्तत् स्मारयन् तीरत्वदुक्त-
क्रमेण गङ्गासम्बन्धित्वमुपस्थापयतीति किमनुपपन्नम् । न हि तीरत्वोपस्थित-
येऽप्युक्तकल्पादन्य कल्पोऽस्ति, शक्यतावच्छेदके शक्तिवत् लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि
कक्षणाया अभावादिति वदन्ति । तत्र ब्रूम एवं हि गोत्वादावपि शक्तिर्न
कल्पेयत उक्तक्रमेणैव तत्प्रकारकस्मृतिसम्भवात् । यदि च वृत्त्युपस्थापितस्यै-

प्रवाहस्य न शक्यतावच्छेदकत्वं, नापि धेनुपदे गोत्वस्यैव शक्त्युपाधित्वं गौरवात् ।

अन्ये तु तीरे नीरे च व्यवहार एव विलक्षणः नीरे त्वनुपपत्तिं विनैव व्यवहारो निरुपाधिकत्वाच्छक्त्युपाधः, तीरे त्वनुपपत्त्या द्यौपाधिक एव व्यवहारः, स च शक्त्यभावोपपाद्य इति, तन्न, लक्षणायामव्युत्पन्नो बालः प्रयोज्यस्य तीरान्वितानयनादिरूपं व्यवहारं पश्यन्नन्यत्र दृष्टां शक्तिं कथं न कल्पयेत् ।

कल्पं बाधकं न प्रतिबन्ध्यादिति शेषः । 'तीरान्तरेति, न च गङ्गातीरान्वयापत्तिरिति तुल्योऽनुयोगः, तथापि योग्यतासत्ते गङ्गातीरानुभववत्तीरान्तरानुभवाभावेन तस्याप्यापाद्यत्वादिति भावः ।

वार्यस्यान्वय इति तत्र शक्तिस्तदा तीरत्वेऽपि तुल्य तस्मात् तीरत्वेऽपि धर-
म्यरासम्बन्धात्मिका लक्ष्यैव । न च गङ्गासम्बन्धित्वेऽपि तथैवास्त्विति वाच्यं ।
तत्र तत्सम्बन्धाभावात् तदिदं वक्ष्यति तत्सम्बन्धे तत्सम्बन्धाभावादिति ।
न च सयोगे समवायवत् तत्सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धान्तरं अन्यथा गङ्गाया-
सम्बन्ध इत्यत्र भङ्गार्थानुपपत्तिरिति वाच्यं । गङ्गाश्रे तथापि तदनुपपत्ते-
रिति । इदन्तु स्यात् नीलोद्यत इत्यादाविव विशिष्ट एव लक्षणास्तु अन्यथा
तथापि वृत्तिद्वयविशेषस्य बन्धलेपत्वापत्तेः । कैवलादिशिष्टस्यान्यत्वात् प्रजय-
तौत्यच्चापे तस्य स्फुटत्वात्, एवं यथा व्यक्तौ शक्तिस्तथोक्तं । यदा तत्सम्बन्धे
तत्सम्बन्धान्तरसम्भवात् लक्ष्यैव, यदि येन विनेत्यादिन्यायेन गङ्गाश्रकाभो-
ऽप्यस्तु । अतएव राजपुरुष इत्यत्रापि राजसम्बन्धित्वेनैव मुख्यानुभवः ।
तस्मात् यद्रूपेण धूर्त्वं तीरभागं तेनैवाप्ये तदनुभव इति सत्यं किन्तु तस्मात्-
उक्तप्रकारेण न किन्तु लक्ष्यैवेति ।

अथ लक्षणाया तीरत्वेनोपस्थितौ तीरान्तरान्वयो-
ऽपि स्यात् गङ्गातीरत्वेनैवोपस्थितौ युगपद्वृत्तिद्वय-
विरोधः गङ्गोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वादिति चेत्, लक्ष-
णाधीनतीरस्मृतेन गङ्गासम्बन्धित्वेन तीरं विषयः,
किन्तु यद्वस्तुगत्या गङ्गासम्बन्धि तदेव तीरत्वेन परि-
चीयते सम्बन्धिदर्शनजस्मृतेस्तत्सम्बन्धविषयत्वात् यथा

‘न तीरमिति, नियमत इति शेषः । ‘किञ्चित्, सम्बन्धिदर्शनं
संस्कारोद्बोधकं येन रूपेण सम्बन्धो प्राक् ज्ञातस्तत्प्रकारकसंस्कार-
मुद्बोध्य तत्प्रकारिकां तद्गोचरासेव सृतिं जनयति न त्वन्यप्रकारिकां
अन्यविषयां वा तथाच तीरत्वेन सम्बन्धिज्ञाने तत्प्रकारिकैव तस्मा-
च्चगोचरैव सृतिः, यदा तु गङ्गासम्बन्धितीरत्वावच्छेदेन तीरत्वानु-
भवस्तदा तथैव सृतिर्न प्रकारान्तरेण । न च गङ्गासम्बन्धित्वावच्छे-
देन कथं तत्सम्बन्धित्वानुभव इति वाच्यं । घटेन घटवद्भूतस-
मितिषद्गङ्गासम्बन्धि तीरं गङ्गासम्बन्धीति बुद्धिसम्भवात् । न च
वृत्तिद्वयविरोधः, गङ्गाया अप्युक्तकमेण लक्षणयैव उपस्थितेः शक्य-
सम्बन्धो हि तीरवर्तमानस्तत्प्रकारकतीरत्वदुक्तकमेण गङ्गासम्ब-
न्धित्वमुपस्थापयतीति किमतुपपन्नं, न हि तीरलोपस्थितावप्युक्त-
प्रकारादन्यप्रकारोऽस्ति शक्यतावच्छेदके शक्तिवस्तुतावच्छेदके-
ऽपि लक्षणाया अभावादिति सर्वं सूक्ष्ममिति । ‘तत्सम्बन्धविषय-

केचित्तु मणिकृन्मते वृत्तिद्वयविरोधस्यादोषत्वेन उपस्थिततीर-भौरमोर-
न्यस्य गङ्गातीरत्वेनानुभव इत्याहुः ।

‘तत्सम्बन्धविषयत्वात्’ सम्बन्धिविषयत्वानियतत्वादित्यर्थः । ‘न पर-द्वृत्ति-

पद-हस्तिदर्शनात् पदार्थ-हस्तिपकस्मृतेन पद-हस्ति-
विषयत्वं । अतएव तीरान्वितवाक्यार्थबोधेऽपि न
गङ्गासम्बन्धित्वेन तीरं विषयः । अपि च गङ्गायामि-
त्यादिपदानां आसोक्तत्वेन प्रामाण्यात् संभूय पदप्रति-
पाद्यान्वयबोधकत्वमेकवाक्यत्वमवगतं मुख्यार्थश्चायोग्य-
इति योग्य आकाङ्क्षितस्यामुख्यार्थोऽपि पदप्रतिपाद्यः
कल्प्यते, अन्यथैकवाक्यत्वभङ्गप्रसङ्गात् । न चापदा-

स्यात्' सम्बन्धिविषयत्वानियतत्वादित्यर्थः, 'न पद-हस्तिविषयत्वं'
नियतमिति शेषः । 'तीरं विषयः', नियमेनेति शेषः । नन्वाद्याहृत-
तीरपदाभ्यामेव शब्दैव प्रामाण्ये किं वृत्त्यन्तरेणेत्युक्तत्वाच्च ये व्युत्पत्त्य-
सुपपत्तिमपि सहायमाह, 'अपि चेति । वस्तुतस्तदेकवाक्यत्वप्रहेऽपि
शब्दार्थोभयकल्पनापेक्षाया अर्थकल्पनापचे स्वाध्यायमिथ्येव बीजमद्या-
हाराकल्पने तु शब्दकल्पना गौरवमिति वृत्त्यन्तरमेव कल्प्यमिति तत्त्वं ।

विषयत्वं', नियतमिति शेषः । 'तीरं विषयः', नियमेनेति शेषः । ननु नीलोत्पद-
हत्यादावपूर्वनीलधर्मानुभवो न स्यात् तत्र नीलसम्बन्धप्रहेष तदनुप-
स्थितेरिति चेत्, नीलसम्बन्धित्वेन सामान्यतस्तत्सम्बन्धिमात्रोपस्थित-
योग्यतात्वेन विशेषतामात् । ननु गङ्गाया जलं तीरे घोषइत्याद्याहृतपदा-
भ्यामेवोक्तवाक्यप्रामाण्योपपत्तौ किं लक्षणाकल्पनेनेत्यहचेष्टकृत्यापानुप्रादिकं
चिन्तावशोक्तित्वान्नायेनाह, 'अपि चेति, 'अन्यथेति व्यधाहारादिकल्पन-
इत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, तस्यौत्सर्गिकत्वात्, व्यधाहारे शब्दार्थोभयकल्पन-
मिति गौरवमपि बोध्यं । 'गङ्गापदेत्यामाततः शब्दानुपप्राप्यस्य शब्द-

येनैव योग्यतादिमतान्वयबोधकत्वमस्त्विति वाच्यं ।
गङ्गापदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिपाद्यता च लक्षणीयस्य
कृतेनैव स्मार्थसम्बन्धेन न तु शक्त्या गौरवात्तदन्वय-
बोधश्चेतरपदेनैव । शक्त्योपस्थितस्य पदेनान्वयो बोध्य-
तेऽन्यत्र तथा दर्शनात् इति चेत्, न, लाघवेन पदोप-
स्थापितत्वस्यैव तन्त्रत्वात् । यद्यपि लाक्षणिकस्य पदा-
न्तरेण सम्भूय न प्रतिपादकत्वं अननुभावकत्वात्
लक्ष्यस्मृतौ च न सम्भूयकारित्वं अतएव नैकवाक्य-
त्वमपि, तथापि घोषादिपदानां समभिव्याहृतपदप्रति-
पाद्यान्वयबोधकत्वमवगतं तच्च न लक्षणां विनेति तां
कल्पयति ।

यत्तु सामान्यतो गङ्गादिपदार्थान्वयो ज्ञात इति

‘गङ्गापदेत्यापाततः, शब्दानुपस्थाप्यस्य शब्दधीवद्भिर्भाव एवाकाङ्क्षा-
विरहादिति परमार्थः । ‘लाघवेनेति, पदत्वावच्छिन्नोपस्थापितत्वा-
येव यथा शक्तिपुरस्कारेण पदत्वावच्छिन्नोपस्थापितत्वस्य गुरुत्वादिति
भावः । वस्तुतः शक्त्या पदोपस्थापितत्वं तन्त्रं लाघवात् न तु स्वशक्त्या
पदोपस्थापितत्वं गौरवादस्ति च प्रवाहशक्त्या तीरोपस्थापकत्वं
गङ्गापदस्य अतएवाकाशपदोपस्थाप्यशब्दाश्रयत्वस्यान्वयधीविषयत्व-

बोधवद्भिर्भावापत्तेरित्वपि बोध्यं । ‘शक्त्येति स्वशक्त्येवार्थः, परशक्त्या गङ्गा-
पदस्यापि तीरोपस्थापकत्वात् साश्रयवेगे गौरवमित्याद्यलाघवेनेति । ‘ल

तद्रक्षार्थं परम्परया गङ्गादिपदार्थस्मारिते तीरादौ
लक्षणा कल्प्यत इति, तन्न, प्रथमं गङ्गापदार्थान्वय-
बोधकाभावादन्यबोधेऽपि लक्षणया गङ्गापरिचित-
तीरस्य घोषान्वयबोधेऽपि गङ्गाया अन्यबोधाविषय-
त्वेन तदन्यस्यारक्षणात् ।

यत्तु गङ्गायां घोष इत्यादेरेकवाक्यत्वं पदस्मारि-
तार्थान्वयबोधकत्वरूपमवगतं तच्च यद्यपि गङ्गापदा-
र्थस्य साक्षाद्घोषाधारत्वायोग्यत्वात् न सम्भवति,
तथापि गङ्गासम्बन्धितीरे योग्ये घोषान्वयात् तीरा-
वच्छेदकतया गङ्गापदार्थस्य घोषान्वयादेकवाक्यत्वं
सम्भवति । अत एवेकवाक्यत्वस्य सामान्यतोऽवगत-
पदार्थान्वयस्य च रक्षार्थं गङ्गापदस्मारितस्वार्थस्मारिते
तीरे वृत्त्यन्तरं लक्षणा कल्प्यते तयोरन्यथा भङ्ग-

मिति । 'लक्ष्येति प्रकृताभिप्रायं, सामान्यत एव स्मृतिं प्रति
पदानां सम्भूयाजनकत्वादिति । 'गङ्गादिपदार्थेति प्रवाहेत्यर्थः, एव-
मपेऽपि । ननु गङ्गातीरत्वेनान्वयबोधनियम एव तदुभयरक्षा । न
च सम्बन्धितावच्छेदकतया गङ्गातीरत्वभावे तद्धीनियमः, तीरत्व-
मात्रेणापि तत्सम्बन्धिपदादतः प्रत्या प्रवाहो लक्षणया तीरत्व-

त्येति प्रकृताभिप्रायकं, स्मृतिमात्र एव सम्भूयाजनकत्वात् । 'गङ्गादिपदार्थेति
प्रवाहेत्यर्थं, 'प्रथममिति, अयोग्यत्वादिति भावः । 'गङ्गाया इति तीरत्वेन

प्रसङ्गादिति, तन्न, तीरार्थस्य घोषान्वयबोधेऽपि गङ्गा-
पदार्थस्य तदन्वयबोधाविषयत्वात् ।

अथ गङ्गातीरत्वेनोपस्थिते घोषान्वयबोधात् भवति
गङ्गायास्तीरावच्छेदकतया अन्वयबोधविषयत्वमिति
चेत्, न, गङ्गापदाद्गङ्गा-तीरयोर्युगपदुपस्थितौ वृत्ति-
द्वयविरोधात् । न ह्युभयोः शक्त्या लक्षण्या वोपस्थितिः
सम्भवति । अथ लक्षणास्वाभावात् लक्षकपदेन स्वार्थ-
सम्बन्धित्वेनैव लक्षणीयतीरादेरुपस्थितिः, अन्यथा
तीरमात्रान्वयप्रसङ्गात् । तथाच लक्षणयैव गङ्गोपस्थि-
तिरिति चेत्, न, गङ्गासम्बन्धात् तीरस्य स्मृतिः सम्भ-
वति न तु गङ्गासम्बन्धस्य तत्सम्बन्धे तत्सम्बन्धाभा-

मित्युभयवृत्तियोगपक्षनियमाश्रया धीनियमो वाच्यः । न चेवं
सम्भवतीत्याह, 'गङ्गेति, 'वृत्तिद्वयेति वस्तुगतिमतुर्द्वय, वस्तुतो वृत्ति-
द्वयप्रवृत्तावपि स्वतन्त्रपदार्थद्वयोपस्थित्या घटः कर्म्मत्वमित्यत्र घट-
कर्म्मत्ववद्गङ्गासम्बन्धित्वतीराप्रवृत्तेरिति दूषणं द्रष्टव्यं । ननु शब्दस्य
स्वभावाधीनं न बोधकत्वमपि तु बोधकसम्बन्धबोधाधीनं तथाच
गङ्गासम्बन्धित्वं तीरत्ववत्सम्बन्धबोधप्रकारत्वेन भासते इति यद्य-
भिमतं तदा नियमो न स्यादित्युक्तं । तथाच लक्षणयैव तीर-
वदुपतिष्ठत इति तथा सत्याह, 'न तु गङ्गासम्बन्धस्येति, 'सम्बन्धि-

पूर्वं तद्भाष्ये ददं । तदभिप्रायेणैवाह, 'तीरस्येति, 'तत्सम्बन्ध इति,
आत्माश्रयादिति भावः । एतच्च लक्ष्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वे, अन्यथा सम्बन्ध-

वात् । अतएव एकसम्बन्धिज्ञानात् अपरसम्बन्धि-
स्मृतेरपरसम्बन्धिसम्बन्धाविषयत्वनियमः यथा पद-
हस्तिज्ञानात् पदार्थ-हस्तिपक्षयोः स्मृतौ न पद-हस्ति-
नोर्विषयत्वं पदे पदस्य हस्तिनि हस्तिनः सम्बन्धा-
भावात् । सामान्यतो गङ्गापदार्थान्वयो नावगम्यते
बोधकाभावात्, लक्षणा च शब्दात् परम्परया अश-
क्यासदृशस्यान्वयपरोपस्थितिरूपा शक्यसम्बन्धादशक्या-

सम्बन्धाविषयत्वनियमः' सम्बन्धिसम्बन्धविषयत्वानियमः, नञ्चत्वा-
सात्, 'न पद-हस्तिनोर्विषयत्वं', नियमेनेति शेषः । नन्वेवं लक्षणा
कस्येताद्याहारतोऽपि ग्रामाण्यसम्बन्धादित्यत आह, 'सामान्यत इति,
उक्तरूपैकवाक्यत्वग्रहो न कल्पनामूलं किन्तु घोषादिपदानां स-
मभिव्याहृतपदस्मारितार्थविशिष्टस्मार्यानुभावकत्वसन्नैकवाक्यत्वग्रह-
एवेति भावः । 'परम्परयेति शक्यसम्बन्धेनेत्यर्थः, अथ गौणोप-

सम्बन्धस्य भिन्नत्वेन तदभावात् अतएव वक्ष्यति, 'रात्रिरूपितपुत्रस्य सम्बन्ध-
स्येत्यादि । 'सामान्यतोऽवगतेत्याद्युक्तं दूषयति, 'सामान्यत इति । प्राचीनम-
तमाह, 'लक्षणा चेति, शब्दाजगत्यापि तादृशतीराद्युपस्थितिर्लक्षणा स्यादत-
उक्तं, 'शब्दादिति । घटपदशक्तिसमाप् पटोपस्थितावतिथ्याप्तेराह, 'पर-
म्परयेति । अन्वयपरत्वं अन्वयानुकूलत्वं कारणकारणसाधारणं तेन
शक्तिसृतिरपि तथाभूता लक्षणा स्यादत उक्तं, तदित्यन्धे । शक्तिसृति-
जन्यत्वमते शक्यसृतावतिप्रसङ्गेराह, 'अशक्येति, गौणोपस्थितिवारणाय
'असदृशपदं सादृश्यान्वयसम्बन्धेन तदुपस्थितिरूपेत्यर्थः । एतेन प्रमेयत्वादिना
सर्वत्र सादृशादसदृशाप्रसिद्धिरित्यपास्तं । अन्वयपरत्वमन्वयानुकूलत्वं

सदृशान्वयपरोपस्थितिरूपा वा अशक्यासदृशान्वय-
प्रतियोग्युपस्थितिहेतुः स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणेति पर-
मार्थः, उपस्थितिहेतुर्हि वृत्तिः शक्तिवत् । अतएव
कृतेन स्वार्थसम्बन्धेन लक्ष्योपस्थितिसम्भवात् न तदर्थं
शक्तिः । न चैवं राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थलक्षणाद्यव्याप्तिः

स्थितिवारणाय असदृशस्येति, अत्र सादृश्यस्यैव सम्बन्धत्वात् । न
चासदृशप्रसिद्धिः, असदृशस्येत्यर्थविशेषणेन सादृश्यान्यशक्यसम्बन्धला-
भात् । न चाशक्यपदवैयर्थ्यं, शक्तेरपि शक्यसम्बन्धत्वात् तदर्थोऽपि
शक्यान्यत्वं पर्यवसितं, तथाच शक्ति-सादृश्यान्यशक्यसम्बन्धेन शब्द-
जन्यान्वयपरोपस्थितिरिति विवक्षितविवेकेन लक्षणं एवमप्येऽपि । न
चामेदः, तच्चान्वयप्रतियोगित्वेनैवावतिप्रसङ्गे शब्दपदपरित्यागेन
विशेषादिति । 'अशक्येति शक्तिसादृश्यान्वयपरोपस्थितिहेतुः
स्वशक्यसम्बन्ध इत्यर्थः, तादृगुपस्थितिहेतुरिति हेतुगर्भविशेषण-
मतस्तद्विदुषोति, 'उपस्थितौति, 'अतएवेति, यत्कल्प्यं तत्स्थानीयेन

तत्तात्पर्यंकार्त्वं वा, नाद्य शब्दपदवैयर्थ्यापातात्, नान्यः घटपदादिना सम-
वायघटितपरम्परासम्बन्धेनाकाशधम्मोपस्थितावतिप्रसङ्गे आहत्य पदार्थस्यैव
स्मरणमिति प्रागुक्तैरशक्यपदवैयर्थ्याच्चेत्युच्यते, 'शक्यसम्बन्धादिति,
शक्तिरपि शक्यसम्बन्ध इवेति नाशक्यपदवैयर्थ्यतादवश्यं, तथाच शक्ति-सादृ-
श्यान्यशक्यसम्बन्धेनान्वयानुकूलोपस्थितिरूपा वेत्यत्र तात्पर्यं । 'अशक्येति
शक्तिसादृश्यान्वयानुकूलोपस्थितिहेतुशक्यसम्बन्ध इत्यर्थः । 'अतएवेति श-
क्त्यान्यथासिद्धिप्रयोजकतया कल्प्यमाना लक्षणा तत्कार्त्वाकारितया शक्य-

राजसम्बन्धे राजसम्बन्धाभावादिति वाच्यं । शक्येन
 राज्ञा स्वसम्बन्धं विना सम्बन्धस्य लक्षयितुमशक्यत्वात्,
 अन्यथातिप्रसङ्गात् । न चात्माश्रयः, राजनिरूपित-
 पुरुषसम्बन्धस्य स्वसम्बन्धसम्बन्धस्य च भिन्नत्वात् । अथैवं
 मुख्यपरत्वेऽपि लक्षणा स्याच्छक्यसम्बन्धस्य तौरादौ
 सत्त्वादिति चेत्, न, लक्षणायां तात्पर्याभावेन शक्ते-

तत्त्वान्यथासिद्धिरतो यद्युपस्थितिसंशया कथं तथा शक्यन्यथासिद्धि-
 रतत्कार्यकारित्वात् तथाच लक्षणया तदन्यथासिद्धिरुदाह्यात्
 यदि सा तत्कार्यकारिणी तच्च तदा यदि सम्बन्धरूपा स्यादिति
 भावः । एवं सम्बन्धस्य लक्षणाले मन्त्रते उपस्थितिसत्त्वाविरुद्धेति
 भावः । न चायं तुल्योऽनुयोगः, 'शक्यसम्बन्धादिति शक्यसम्बन्धज्ञाना-
 दित्यर्थः । तथाच विनापि सम्बन्धं सम्बन्धज्ञानादुपस्थितिसत्त्वाविरुद्धा
 न तु वस्तुभूतः सम्बन्ध इति तात्पर्यात् । 'शक्येनेति, विना सम्बन्धं
 तज्ज्ञानं न सम्भवति । न च धर्मरूपं तत्, कचिद्वस्तु विमेष-
 दर्शनवच्छेदासम्भवादिति भावः । शक्ये सति उपस्थितिहेतुतया तथापि
 सम्बन्धाभ्युपगमादिति भावः । 'अथैवमिति, उपस्थितिरेव नास्ति
 तद्हेतुश्च सम्बन्धोऽस्तीति भावः । उपस्थितिहेतुः शक्यसम्बन्धोऽलक्ष-
 णेति स्वरूपयोग्यतागर्भे यदि लक्षणार्थमापाद्यते तदेष्टापत्तिः फलो-

सम्बन्धरूपैव न तदुपस्थितिरूपेत्यर्थः । 'यत्' शक्यसम्बन्धस्य लक्षणाल-
 इत्यर्थः, 'शक्येनेति, उपस्थितिसत्त्वाविरुद्धोऽपि तद्हेतुतयावश्यमभ्युपगमा-
 दिति भावः । 'अथैवमिति, उपस्थितिश्च तदा नास्तीति मन्त्रते दोषाभाव-

रिव मुख्यपरत्वेऽपि लक्षणाया मूकत्वात् वृत्तेस्तात्पर्या-
नुरोधित्वात् । तदुक्तं “तात्पर्याद्वि वृत्तिर्न तु वृत्ते-
स्तात्पर्यं” इति, गोपदादेश्च स्वपरत्वे लक्षणैव न शक्तिः
स्वार्थसम्बन्धेनैव स्वोपस्थितिसम्भवात् ।

अन्ये तु पदानामौत्सर्गिकमर्थपरत्वं तदभावे स्वप-
रत्वं गामुच्चारयेत्यादौ वाच्याविवक्षया पदेन स्वान्वि-
ताभिधानादिति, तन्न, वृत्तिं विना स्वपरत्वस्यानिर्वा-
हात् अन्यथा वृत्त्यन्तरोच्छेदः तत्पदादेव तदन्विताभि-
धानसम्भवात् ।

पदानगमं नाख्येवेत्याह, ‘लक्षणायामिति, ‘तात्पर्याद्वि वृत्तिरित्युप-
हितान्वयपरसम्बन्धाभिप्रायेण । ननु यदि शक्ति-सादृशान्यः सम्बन्धो
लक्षणा तदा स्वपरत्वे शक्तिरेवार्थेन समं पदे शक्तेरेव सम्बन्धस्य
सत्वादिति तच्च लक्षणेति कथमित्यत आह, ‘गोपदेति, स्वार्थसम्बन्ध-
रूपा हि शक्तिस्तच्च न तु शक्तित्वेन विषय एव शक्तेस्तत्त्वेन सम्बन्धत्वात् ।
न च पदं तदिषयः, किन्तु तदाश्रयः, तदुक्तं ‘स्वार्थेति, स्वशक्ति-
विषयेति यावदिति भावः । ‘वृत्त्यन्तरेति, अवान्तरशब्दः सम्पात्ता-

इति भावः । ‘लक्षणायामिति तात्पर्याभावेन लक्षणास्थाने शक्तेरिव मुख्य-
परत्वेन लक्षणाया मूकत्वादिति भावः । ननु यदि शक्ति-सादृशान्यशक्त्य-
सम्बन्धो लक्षणा तदा पदस्य स्वपरत्वेऽपि लक्षणैव स्यादित्यपेक्षापत्तिमाह,
‘गोपदेति । ‘तदभावे’ अमुपपत्त्यादिना व्यर्थपरत्वभावे, तदेव दर्शयति,
‘गामिति वाच्यार्थे उच्चारणानुपपत्तेरित्यर्थः, तथाच किं लक्ष्ययेति भावः ।

ननु पदगोचरश्रोचजनितप्रत्यक्षोपस्थितस्वपरत्वमेव पदानां, तदन्वितस्वार्थाभिधानन्तु पदान्तरेण । न च वृत्त्युपस्थितेनैव स्वार्थान्वयः पदेनाभिधीयत इति व्युत्पत्तिः, किन्तूपस्थितिमात्रेण लाघवाद्ध्याहारे तथैव स्वीकारात् लक्षणादीनाञ्चोपस्थितिरूपतया तद्व्याख्यानाभिधानोपयुक्तत्वात् लक्षणात्वाद्यसाधारण-रूपेण तदुपयोगे परस्परव्यभिचारादिति चेत्, न, वर्णानां अयौगपद्येन पदगोचरप्रत्यक्षस्याभावात्, भावे

घातः, वस्तुतः तात्पर्यान्यथासिद्धौ शक्तेरप्युल्लेखमभावादिति ध्येयं ।

‘अध्याहार इति स्मरते । ननूपस्थितिमात्रस्य तन्मन्त्रे किं लक्षणा-वृत्त्येत्यत आह, ‘लक्षणादीनामिति, तच्चोपस्थितेरेव तां विना अप-मभावादिति भावः । ‘उपस्थितिरूपतया’, उपस्थापकधन्वन्तरूपतया वेति शेषः । उपस्थितित्वेनैव जनकत्वे बीजमाह, ‘लक्षणात्वेति, वृत्तित्वं यदि ग्राह्यान्वययोधानुकूलोपस्थितिगर्भं तदान्योन्याश्रय इति लक्षणा-त्वादिपरं वाच्यं तथाचानुगमादुपस्थितित्वेनैव जनकत्वमिति भावः ।

ननु तदुपगमिता च श्रोचविषय इत्युक्तमत एव पदं वृत्तणोमीत्यवा-धितानुबन्धसाय इत्यत आह, ‘भावे वेति । ननु प्रत्यक्षमूलिका सतिः

मन्त्रेकमन्त्रप्रतियोग्यमुपस्थापकतया तदनुभावज्ञं न स्यादित्यत आह, ‘तद-न्वितेति, ‘अध्याहारे’ अर्थाध्याहारे । शब्दसम्बन्धो ज्ञानेतिमतमाश्रि-त्याह, ‘तद्व्याख्या चेति उपस्थितिद्वारा चेत्यर्थः, सा चोपस्थितिः प्रत्यक्षेणैव यदि सिद्धा तदा किं लक्षणात्वेति भावः । ‘लक्षणात्वेति, तद्व्याख्याप्रस्थिति-त्वेनैव हेतुत्वमिति भावः । ‘भावे वेति, उपपन्नवशादिति भावः । ननु

वा योग्यतादिविमर्शपेक्षया प्रत्यक्षस्यातीतत्वात् ।
किञ्चैवं गामुच्चारयेत्यादौ विवृतं गांपदमेव उच्चारण-
कर्म स्यात् तस्यैव श्रोत्रप्रत्यक्षत्वात् न त्वविवृतं गोपदं,
एकमुच्चारयेत्युक्तौ च न प्रवृतं पदान्तरमुच्चारणकर्म
स्यात् किन्वेकमुच्चारयेति पदमेव, सत्यन्वययोग्यसम-
भिव्याहृते प्रकरणादेरनुपयुक्तत्वात् । अपि चाध्या-
हारे वृत्त्युपस्थापितेनान्विताभिधानमस्तु तस्यापदार्थ-
त्वेऽपीतरपदैरन्वयबोधात् अत्र तु स्वरूपस्य पदार्थत्व-
मवश्यं वाच्यं तच्च वृत्त्यन्तर्भावादेव, अन्यथा गामु-
च्चारयेत्यादौ द्वितीया अच्चावाकीयं सामेत्यादौ च छ-

स्यादित्यपरितुष्यन्नाह, 'किञ्चेति । ननु विवृतस्य प्रत्यक्षोपस्थितस्यापि
कर्मत्वेनानुपस्थितेर्नोच्चारणान्वयः किन्त्वविवृतस्य तस्य तत एवद्विती-
याश्रुतेरित्यस्वरसादाह, 'उच्चारयेत्युक्ताविति, इदमपि न प्रक-
रणस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन वक्ष्यत्वमित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति,
'वृत्तौत्यसम्भवे । नन्वर्थत्वं प्रतिपाद्यत्वं तच्च शाब्दबोधानुकूलोपस्थिति-

प्रत्यक्षमूलिका स्मृतिः स्यादित्यहचेराह, 'किञ्चेति । ननु विवृतस्य प्रत्य-
क्षोपस्थितस्यापि कर्मत्वेनानुपस्थितेर्नोच्चारणान्वयः किन्त्वविवृतस्य तत एव
द्वितीयाश्रुतेरित्यहचेराह, 'उच्चारयेत्युक्तौ चेति । ननु प्रकरणस्य तात्पर्य-
ग्राहकत्वेन वक्ष्यत्वमित्यहचेरर्थाध्याहारमभ्युपेक्षाह, 'अपि चेति । 'अच्चा-
वाकीयमिति, अच्चावाकशब्दस्य यदि लक्ष्यतया न स्वपरत्वं तदा निरर्थकात्
तस्मात् शब्दार्थप्रत्ययो न स्यादिति तदीयत्वेन सामान्यान्वयो न स्यादि-

प्रत्ययो न स्यात् अर्थशून्यत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् तस्माच्च
 छप्रत्ययानुशासनात् । किञ्च गौरस्तीत्यादौ उभय-
 परत्वसम्भवे स्वपरत्वमेव स्यात् स्वस्य प्रत्यक्षेण शीघ्रमुप-
 स्थितत्वात् । प्रत्यक्षमूलकस्मृतपदार्थस्थान्वयो भवतीति
 चेत्, न, उक्तदोषात् पदार्थस्मरणस्य अन्वयपरत्वा-
 निश्चयाच्च तत्परसन्निधानस्य अन्विताभिधानोपयो-
 गात् । किञ्च विभक्त्युपनौतान्वयप्रकारकर्मत्वादिना-
 नुपस्थितस्याकाङ्क्षाधिरहेण क्रियाशून्ययो न स्यात् ।
 स्मृतपदे द्वितीयार्थकर्मत्वान्वय इति चेत्, न, विभक्तोः

विषयत्वं तच्च प्रत्यक्षोपस्थिते तदनुकूलत्वे नास्तीत्यवचेराह, 'किञ्चेति,
 प्रत्यक्षमूला स्यतिरङ्गं न तु प्रत्यक्षं सा च न ग्रीष्मेत्याशङ्कते, 'प्रत्यक्षेति,
 'उक्तदोषादिति तादृशस्यतेरण्यर्थोपस्थित्यपेक्षया ग्रीष्मत्वादित्यर्थः ।
 ननु तात्पर्यग्रहाद्विज्ञप्तितापि सा बलवतीत्यत आह, 'पदार्थेति
 उभयपक्षे तात्पर्यानिश्चयेऽप्यर्थानुभवस्यैव सर्व्वानुभविकत्वादित्यर्थः ।
 ननु व्युत्पत्तिवत्तादेवार्थान्वयबोधकत्वमतएवौत्सर्गिकं तदित्यत-
 आह, 'किञ्चेति । 'प्रत्यक्षेति प्रकृतिशक्त्युपस्थापितेत्यर्थः, तद्योभय-

त्यर्थः, सूत्रत्वे हेतुमाह 'प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षमूलकस्मृतिविषयपदार्थस्येत्यर्थः,
 शक्तियवकाले गो प्रत्यक्षत्वादिति भावः । 'उक्तदोषादिति तादृशस्यतेर-
 न्यथा प्रत्यक्षोपस्थिते ग्रीष्मत्वादित्यर्थः । ननु तात्पर्यग्रहाद्विज्ञप्तितापि
 सा बलवतीत्यत आह, 'पदार्थेति प्रथमं शीघ्रोपस्थितस्वपरत्वस्यैव निश्चयान्

प्रकृत्यर्थान्वितस्वर्थान्वयबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।
अतएव गङ्गायामित्यत्र सप्तम्यर्थान्वयार्थं तौरे लक्षणा
अन्यथा स्मृत्युपनीततौरस्यान्वयबोधसम्भवे लक्षणो-
च्छेदः । नन्वेवं जवगडदशमाहेत्यादौ निरर्थकेषु
लक्षणा न स्यात् स्वार्थसम्बन्धाभावात् प्रत्यक्षोपस्थिते
स्मृते वा स्वरूपे क्रियान्वय इति दूषितमेवेति चेत्, न,
न हि जवगडदशमाहेत्यत्र समुदाये क्रियान्वयः,
समुदायस्योच्चारणासम्भवात्, किन्तु द्वन्द्वानन्तरश्रुत-
क्रियापदेन प्रत्येकवर्णे स्वार्थान्वयबोधनं, प्रत्येकवर्णस्य
च शक्तत्वेन स्वार्थसम्बन्धादेव स्वस्मिन् लक्षणा स्तोभे-
ऽप्येवं, स्वार्थसम्बन्धाग्रहे च स्वरूपोपस्थितिः शक्ति-

वृत्तिसाधारणं तज्ज्ञातृपर्यविषयत्वादिकञ्च तत्साधारणं गुर्भिति
भावः । 'लक्षणोच्छेद इति पदनिष्ठलक्षणारूपदृष्ट्युच्छेद इत्यर्थः ।
'उच्चारणसम्भवादिति सम्भवप्राप्त्युक्तं । वस्तुतो जवगडदशमाः

तस्यैवान्वयः स्यादित्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थेति तच्च वृत्तिं विना नेति स्वपरत्वे लक्ष-
णैवेत्यर्थः, 'उच्चारणसम्भवादिति सम्भवप्राप्त्युक्तं । वस्तुतो जवगडदशमाः
प्रमेया इत्यत्रापि प्रत्येकमेवान्वयस्तावतैव स्वार्थसम्बन्धेनान्वये मिश्रिते
तस्मिन् शक्तेरुक्त्यनादिति । न च ते षड्विधञ्च घटत्वान्वयो न प्रत्येकं
व्यासज्यवृत्तित्वादिति वार्थः । तत्रापि प्रत्येकलक्षणाभिरुपस्थापितेषु घटत्वा-
न्वयसम्भवात् घट-घटौ द्वाविति वत् उक्तलक्षणयैवोपपत्तौ शक्तिरुक्त्यने
मानाभाव इत्यनुशङ्कमाविष्करोति, 'व्याकुरिति, ।

भ्रमात्, निरर्थकस्य स्वरूपे शक्तिरेव वृत्त्यन्तरं विनै-
वोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वात् इत्यप्याहुः ।

अन्ये तु पदस्य स्वबोधकत्वं वृत्तिं विनैव स्वभावात्
अन्येन ह्यान्यबोधनेऽतिप्रसङ्गात् शक्तिकल्पनं स्वबोध-
कत्वे च न तथा, यथा घटस्य स्वबोधकत्वं स्वसम्बन्धं
विनैव । एवञ्च स्वबोधिते स्वस्मिन् विभक्त्यर्थान्वयोऽपि ।
न च पदस्य स्वभावात् स्वबोधकत्वे सर्व्वञ्च स्वबोध-
प्रसङ्ग इति वाच्यं । इत्यादिपदस्य स्वार्थान्वयानुप-
पत्त्यादेः सहकारित्वात् यथा घटस्य स्वबोधकत्वे
इन्द्रियसम्बन्धाद्यपेक्षेति ।

यत्तु स्वार्थसम्बन्धिनि तात्पर्य्यमेव लक्षणा तत्-
तात्पर्य्यञ्च तत्प्रतीतिमुद्दिश्योच्चरितत्वमिति, तन्न,
लक्ष्यस्मृतये लक्षणा सा च स्वार्थसम्बन्धज्ञानादेवेत्य-

प्रमेया इत्येवापि प्रत्येकमेवान्वयः तावतैव स्वार्थसम्बन्धेनान्वये
मिहिते स्वस्मिन् शक्तेरकल्पनादिति तत्त्वं । अतएवास्वरसादेक-
देगिमतेऽस्वरसोऽपि नादृतः । 'अन्येति, स्वबोधकत्वेऽपि स्वस्य
प्रकृत्यर्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थान्वय इति तथाच व्युत्पत्त्यन्तरकल्पन-
मित्यस्वरसो द्रष्टव्यः ।

'अन्येति, यवमपि स्वस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थान्वय इत्यस्वर-
सोऽपि बोध्यः । 'अधिकस्य' तात्पर्य्यस्य, 'अन्योन्येति' लक्ष्यानुपस्थितौ तात्पर्य्य-

धिकस्य व्यर्थत्वात् । सम्बन्धीः स्मृतिहेतुः कृता न तु तात्पर्यधीरपि तस्या लक्ष्यस्मृतिजन्यत्वेनान्योन्याश्रय-
प्रसङ्गात् । तात्पर्यज्ञानञ्च लक्षणावीजानुपपत्तिज्ञाने-
ऽन्वयानुभवे चोपयुक्तमतोऽशक्योपस्थितिस्तद्देतुः शक्य-
सम्बन्धो वा लक्षणेति तत्स्वरूपे तात्पर्यमनुपयुक्तमेव ।
लक्ष्ये तात्पर्यात् लक्षणा “तात्पर्याद्वि वृत्तिरिति च
लक्षणास्थले, वस्तुतो लक्ष्ये तात्पर्यमस्तीत्येवमपरं ।
किञ्चैवं मुख्येऽपि तत्तात्पर्यकत्वमेव वृत्तिरस्तु किं
शक्त्या, तात्पर्यमेव वृत्तिं विना न निर्वहतीत्युच्यत-

‘अधिकस्य’ तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितव्यस्य, ‘अन्योन्येति, उपस्थितौ
तत्र तात्पर्यधीरस्याच्च सेत्यभ्युपगमादिति भावः । नन्वेवं लक्षणा-
स्थले तात्पर्यार्थविधानं कोपयुक्तमत आह, ‘तात्पर्येति, ‘अत-
इति, मतभेदेन कल्पद्वयेऽभ्युपगमात् तात्पर्यं न लक्षणेति भावः ।
‘अनुपयुक्तमिति न स्वरूपं न वा कल्पनावीजमित्यर्थः, कल्पनावीजत्वे
तद्गृहावश्यकतया तत्स्वरूपत्वशङ्काप्यवतरेत् तदपि नेति भावः ।
ननु यदि न तद्वीजं तदा अन्यविरोध इत्यत आह, ‘तात्पर्यादिति,
सोऽपि स्वरूपनियममाह न तु धीनियमं यतो विरुध्येतेति भावः ।

स्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः । नन्वेवं लक्षणास्थले तात्पर्यान्वयाद्यनु-
विधानं न स्यादित्यत आह, ‘तात्पर्यज्ञानञ्चेति, ‘लक्षणावीजेति लक्षणा-
कल्पनावीजेत्यर्थः । पूर्वेषां ग्रन्थविरोधं परिहरति, ‘लक्ष्य इति, अन्यथा

इति चेत्, तर्हि लक्षणापि तन्निर्वाहिकैव न तु तदेव ।
 अपि च तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणावीजं न तु तदनुप-
 पत्तिरेव तद्वीजं विरोधात् । अतएवाशक्ये तात्पर्यं
 न लक्षणा वृत्तेस्तात्पर्यनिर्वाहकत्वात् । निर्वाहक-
 सम्बन्धमपश्यत आप्तस्य तात्पर्याभावात् । शक्त्या
 शक्यसम्बन्धेन वा पदादमुमर्थं जानात्वित्यभिप्रायेण
 पदप्रयोगो न तु तात्पर्यादेवायममुमर्थं ज्ञास्यतीति
 बुद्ध्या तात्पर्यमात्रस्य वृत्तित्वे सर्वस्य सर्वत्र प्रयोगो
 नानार्थोच्चेदस्य । स्वार्थसम्बन्धेनेदं पदमर्थं बोधयि-
 ष्यतीति वक्तुरभिप्रायोलक्षणा तदभिप्रायज्ञानं विना
 श्रोतुर्लक्ष्यानुपस्थितेरित्यन्ये । तन्न । अयं ह्यभि-

‘एवं’ तात्पर्यस्य वृत्तित्वे, ‘अपि चेति, यद्यपि तात्पर्यानुपपत्ति-
 र्लक्ष्यतात्पर्यज्ञानमेव पर्यवसितं न तु लक्षणावीजमित्यन्यापि न
 लक्ष्यानुभवे कारणमित्येवार्थ इति न कल्पनाकारं, तथापि सामा-
 न्यतोऽन्वयानुभवमात्रे तात्पर्यधीर्हर्तुर्लक्ष्यानुभवरूपे विरोधे चेति
 मतभेदेन कल्पभेदोपादानं द्रष्टव्यं । ‘विरोधात्’ एकस्थोपपादको-
 पपादत्वविरोधादित्यर्थः । ‘शक्यसम्बन्ध एवेति, सम्बन्धिज्ञानमात्र-

पञ्चम्यनन्दयोऽपि स्यादिति भावः । ‘अतएवाशक्य इति, यच्च पूर्वोक्तं
 वैपर्यं नावतरतीति विशेष । ‘सर्वस्येति, शक्यसम्बन्धस्यैव विनाशोति शेषः,
 ‘नानार्थेति, उक्तलक्षणाद्यैव शक्तेरन्यथासिद्धेरिति भावः । ननु प्रयोगनिमि-

प्रायः प्रयोगनिमित्तं यथा शक्त्यायमर्थं बोधयिष्यती-
त्यभिप्रायः न तु स एव लक्षणा गौरवात्, किन्तु स्वा-
र्थसम्बन्ध एव लक्षणा तत एव लक्ष्योपस्थितिसम्भवात्
वृत्तेस्तत्रैवोपयोगात् तस्य चाबोधकत्वे स्वार्थसम्बन्धे-
नायं बोधयिष्यतीत्यभिप्रायवान् वक्ता नाप्तः स्यात् ।
तात्पर्यधीस्त्वन्वयबोधे हेतुरित्युक्तम् । शक्यसम्बन्धश्चा-
विनाभाव एव यष्टौः प्रवेशय मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्रापि
प्रवेशन-क्रोशनसमये यष्टिधर-मञ्चस्य पुरुषयोर्यष्टि-म-
ञ्चाविनाभाव एव । एवञ्च छत्रिणोयान्ति काकेभ्योदधि
रक्ष्यतामित्यत्राजहत्स्वार्थलक्षणायामपि छत्रिणस्तत्समू-
हानन्तर्गतेनाच्छत्रिणाप्यविनाभाव एव । काक-कुङ्कुरा-
दीनां दध्युपघातकत्वेन युगपदुपस्थितिसमये काकस्य
कुङ्कुराद्यविनाभावः । यत्र तूपघातकत्वेन काकमात्र-

स्यैवापरसम्बन्धिसारकत्वान्नाविनाभूतज्ञानमात्रस्यैवेत्यर्थः, 'अविना-
भाव एवेति, गङ्गागदस्य तीरवन्मत्स्यादावप्यविनाभावादिति भावः ।

तत्त्वविरोध इत्यत आह, 'गौरवादिति, तस्य ॥ तदुपस्थापकत्व
तत्रापि मन्तव्यमेवेत्याह, 'तस्य चेति, 'अविनाभाव एवेति, अन्यथाति-
शक्त्युद्गारदिति भावः । 'अच्छत्रिणेति, गमनसमय इति शेषः । ननु छत्रिणश्च
न लक्षणा वाक्यत्वात्, नापि छत्रपदे तदर्थस्य त्यागादजहत्स्वार्थतानुपपत्तेः ।
किञ्चैकसार्थगन्तृत्वं न लक्ष्यतावच्छेदकं गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकाङ्क्षाविर-
हेण यान्तोत्पन्नेनान्यथापत्तेरिति, अत्राज, छत्रपद एव लक्षणा, एकसार्थ-

मुपस्थितं न कुकुरादि तत्र काकपदेऽप्युपधातकत्वेन
लक्षणापि नास्ति दध्युपधातकत्वेनातर्किताद्रक्षणेपदे-
शानर्हत्वादिति सम्प्रदायः ।

वस्तुतः शक्यसम्बन्धएव लक्षणा अतिप्रसङ्गस्य सम्ब-
न्धस्याविनाभावस्वरूपत्वेऽपि, तात्पर्यादन्वयनियमः
शक्यसम्बन्धमात्रलक्षणापक्षेऽपि, लक्षणाबीजं तात्पर्या-
नुपपत्तिः पदस्य वृत्तिं विना लक्ष्ये तात्पर्यानिर्वाहात्,
न तु शक्यान्वयायोग्यत्वं बीजं यष्टीः प्रवेशयेत्यत्राज-
हत्स्वार्थायाञ्च शक्यस्यान्वययोग्यत्वेऽपि लक्षणासत्त्वा-
त्तात्पर्यानुपपत्तिस्तत्रापि लक्ष्ये तात्पर्यं विना लक्षणा-
नुदयादिति सम्प्रदायः ।

वस्तुतोऽविनाभावस्य लक्षणात्वे स्वपरत्वे लक्षणा न स्यादर्च्येन
धर्मं पदस्य देशतः कालतोवाऽविनाभावाभावात् स्वार्थसम्बन्धस्य
शक्तिरक्षणस्तत्रापि । न चैवं मुख्य एव प्रयोगः शक्तेरेव तन्मत्वादिति
वार्त्तम् । शक्तिविषये प्रयोगस्य मुख्यत्वात् पदस्य तु तदाश्रयत्वा-

वत्त्वेनैव लक्ष्यं, तथाचैकसार्वभन्तो वास्तोत्येतद्व्याख्यार्थं, अजहत्स्वार्थतोहिस्त्व
हन्निवाक्यलक्षणाभिप्रायेणार्थपदस्य प्रतिपाद्यपरत्वाभिप्रायेण वेति ।

एकसार्वभन्तेन हन्निवाक्येणैव तदाश्रयत्वमत्र एव शक्य-लक्षणाधारण्य-
मुपपद्यत इत्यन्ये ।

केचित्तु न प्रकृतौ लक्षणा किन्तु प्रत्यय एवेत्याहुः ।

‘अतिप्रसङ्ग इति, पूरस्य तौरवन्मत्स्यादावप्यविनाभावादिति भावः ।

वस्तुतोऽन्वयपरप्रमाणशब्दस्य मुखेऽन्वयायोग्यत्वमेव
लक्षणावीजम् गङ्गायां घोषइत्यादौ पूर्वोक्तन्यायेन
लक्ष्ये तात्पर्यग्रहात्पूर्वमेव मुख्यस्यान्वयायोग्यत्वज्ञानेन
लक्षणोपपादनात् । अस्तु वा तत्रापि लक्ष्ये तात्पर्य-
ग्रहः तथापि मुखेऽन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं प्रथ-
मोपस्थितत्वात् तात्पर्यानुपपत्तिं विनैव लक्षणावी-
जत्वसम्भवाच्च । यद्यैः प्रवेशयेत्यत्राजहत्स्वार्थायाञ्च
मुख्यस्यान्वयानुपपत्तिरेव तथाहि प्रकरणादिना प्रवेश-
येत्यस्य भोक्तृप्रवेशनपरत्वं यान्तीत्यस्य छवि-तदितर-
घटितसमूहगमनकर्तृपरत्वञ्च ज्ञातम् । तादृशप्रवेशन-

गमनयोरन्वयायोग्यावेव यष्टि-च्छविणौ । अथ प्रकर-
णदिनैवेतरपदवत् यष्टि-च्छविपदयोरपि लक्ष्ये तात्पर्य-
मवगतमतस्तदनुपपत्तिरेव तद्वीजमिति चेत्, न,
लक्षणातः पूर्वमवश्यं लक्ष्योपस्थितौ तत्र तात्पर्यग्रहे
मानाभावात् लक्षणाया अन्यथाऽपि सम्भवात् । भावे
वास्तु तथोभयानुपपत्तिस्तथाप्यन्वयानुपपत्तिरेव लक्ष-
णावौजं, गङ्गायां घोषइत्यादौ पूर्वोक्तन्यायेन लक्ष्ये

गङ्गापदादौ वा न स्यात् तथाच प्रकरणात् प्रवेशनादिविशेषे
तात्पर्यपदात् तत्र चायोग्यावेव यष्टि-च्छविणावित्यर्थः । ननु यत-
एव प्रकरणात् तयोर्विशेषे तात्पर्यग्रहस्तत्र एव लक्षकपदस्य लक्ष्य-
इति तात्पर्यानुपपत्तिरेव वीजमित्याशङ्कते, 'अयेति । ननु

लक्षणादृष्टित्वकल्पकत्वाविरोधः । न ह्यन्वयानुपपत्तेरपि तत्कल्पकत्वादित्यत्
तद्वीजत्वं नाम । न च स्वतन्त्रान्वयानुविधायितया अनुपपत्तिज्ञानं लक्ष्या-
न्वयबोधे हेतुरित्येव तद्वीजत्वमिति वार्थः । लक्ष्ये तात्पर्यग्रह एव तस्योप-
पत्तितात्, अन्यथा शब्दादिना तदिगैव यत्र लक्ष्ये तत्पर्यग्रहस्तत्रापि तद-
न्वयबोधोऽनुभवसिद्धस्तथाच स्वमिचारोऽपि । न च तदनुपपत्तेस्तत्राहेतुत्वे
यथोभयोर्योग्यत्वं तत्र कदापिलक्ष्यान्वयोऽपि स्यादिति वार्थः । लक्ष्ये ता-
त्पर्यापदात् तदग्रहे च युगपच्छब्द-लक्ष्ययोरन्वयबोधस्येष्टत्वात् तस्मान्मुखा-
र्थान्वयानुपपत्तेर्मुख्यार्थान्वयबोधप्रतिषेधकत्वं न तु लक्ष्यान्वयबोधकत्वं,
एवञ्च पूर्वोक्तविमर्शस्यापि लक्ष्यतात्पर्यग्रह एवोपयोगः । न च पूर्वोक्ता
भोक्तृत्वकवाक्यत्वादित्यर्थः तर्हि लक्षणादृष्टित्वकल्पन एवोपपुक्तं तत्र
गान्वयबोधाङ्गमिति कथं तदपेक्षा, तदनपेक्षायाञ्च अनाप्तवाक्येऽपि लक्षणा

तात्पर्यग्रहात्पूर्वमेव मुखार्थाऽनुपपत्तेः कृतत्वात् । ननु
पदार्थविशेषस्मृतौ तदन्वयबोधे वा प्रकरणादेः सह-
कारिता न तु तात्पर्यग्रह इति चेत् । न । शब्दसह-
कारित्वेऽननुगमात् तात्पर्यग्रहे तु तद्याप्यत्वेनानु-
गमः तात्पर्यव्याप्यत्वग्रहे तात्पर्यग्रहः सम्भवत्येव ।
बहुव्रीहौ चिच्चगोपदार्थस्यान्वयायोग्यत्वादन्वयपदार्थे
तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमिति चेत् । न ।
तत्रापि चिच्चगोस्वाम्यानयनपरानयनपदार्थान्वयानु-
पपत्तेः । यद्यपि लक्षणायामन्वयायोग्यत्ववन्निराकाङ्क्ष-

प्रकरणादिग्रेये तात्पर्यग्रहो न सम्भवतीति शङ्कते, 'नन्विति । ननु
यदि तात्पर्यानुपपत्त्युपजीव्यतया श्रवयानुपपत्तिर्वीजं तदा तदनु-
पपत्त्युपजीव्यतया तदयोग्यत्वं बीजमस्तु न तु चेत्यत आह, 'यद्य-
पीति । वस्तुतस्तु लक्षणाबीजं यदि लक्ष्यान्वयबोधहेतुरित्यर्थस्तदा
श्रवयानुपपत्तिरपि न बीजं, न हि श्रवयान्वयानुपपत्तिर्लक्ष्यान्वय-
बोधहेतुः मानाभावादपि तु तदन्वयानुपपत्त्या तदन्वयो न भवति
तदन्वयाभावे कृतमामयैव लक्ष्यान्वयबोधः । न च तदनुपप-

त्वात् तस्यापि तात्पर्यग्रहोपपत्तीत्युपपत्तौ यत्रानाप्तवाक्येऽपि तदग्रह-
स्तत्रापि सा स्यादित्यापत्तौ सिद्धान्तविरोध इति वार्थः । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां
तस्यापि लक्ष्यश्रविकार्यानुभवहेतुत्वात् तदवच्छेदकत्वादेति विपश्चिद्धिः परि-
चिन्तनीयमिति । तदस्य शङ्कते, 'नन्विति, यद्यप्यननुभावकत्वरूपाकाङ्क्षा

त्वमप्यस्ति तथाहि गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषस्य
निविडाधाराकाङ्क्षितत्वेन न प्रवाहाकाङ्क्षा एवं समू-
हगमनस्य छत्रिषु नाकाङ्क्षा तेषपरिसमाप्तेः, तथापि
नोभयं निमित्तम् अन्यतरज्ञानेऽपि लक्षणासम्भवात् ।
नैकैकमेव निमित्तम् अननुगमात् । अन्वयानुपपत्ति-
व्याप्यत्वेन वानुगमेऽन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं
तस्या उभयत्र सत्वात् । लक्षणास्थले च स्मृतशक्या-
न्वयानुपपत्तिजनानन्तरं गङ्गापदात्पुनः शक्यस्मृतिः
स्मृतशक्यात्त्वसम्बन्धेन तीरस्मृतिः शक्तेः शक्यस्मृतौ

नेमृषातन्त्रत्वे यथोभयोर्योग्यत्वं तत्र कदाचिन्नित्याश्रयोऽपि
स्यादिति वाच्यं । तत्तात्पर्यग्रहविलम्बेन तदुपजीव्यप्रकरणादिवि-
लम्बेन वा विलम्बान् । अत एवोभयत्र तात्पर्यग्रहे युगपच्छब्द-
लक्ष्योभयान्वययोधाविरोध इत्याकरमिद्भान्तः, तात्पर्यग्रह एव तत्र
नान्वयानुपपत्तिं विनेत्यन्यदेतत् । न चोपजीव्यतयास्यैव हेतुरस्त्विति
वाच्यं । शब्दादिना तात्पर्यग्रहेऽपि सत्त्व्याश्रयबोधसम्भवेन व्यभि-

तथापि अन्यथा वद्विना सिद्धतीत्यत्रापि सेकस्य अवस्थाकाङ्क्षितत्वेन निरा-
काङ्क्षतयैवान्वये योग्यताया धनकृत्यायत्ते, तथाप्यन्वयेत्याह, 'तथापीति,
'अन्वयानुपपत्तिरेवेति । यद्यपि यथा तात्पर्यानुपपत्त्युपजीव्यतया अन्वया-
नुपपत्तिर्वीजं तथा सदुपजीव्यतया तदयोग्यत्वमेव बीजमस्तु, तथापि यत्र
योग्यताग्रहेऽपि तात्पर्याद्यभावान्मुत्सार्यान्वयसत्तयाधारण्यदेतदुक्तं, तदि-
दमाह, 'तस्या इति । यद्यपि सम्बन्धिदर्शनस्य तत्तत्सम्बन्धित्वेन स्मारकत्वं

प्रवाहस्य स्वसम्बन्धेन तीरस्मृतौ सामर्थ्यावधारणात् ।
अतः शक्यस्मारिततीरस्येतरपदादेवान्वयबोधः । अत-
एव लाक्षणिकं पदं नानुभावकम् अन्वयप्रतियोगि-
नस्तीरस्य ततोऽनुपस्थितेः अन्वयप्रतियोग्युपस्थापक-
त्वेन पदानामन्वयानुभावकत्वात् । न च गङ्गा-
पदात्स्वशक्यसम्बन्धेन प्रथमं तीरस्मृतिरेव पुनः शक्य-
स्मरणे गौरवादिति वाच्यम् । गङ्गापदस्य स्वशक्यस-
म्बन्धेनान्वयप्रतियोगिस्मारकत्वाकल्पनात् । न चेहैव
तत्कल्पनं, कृतकारणताकस्मृतिद्वयादेव तीरोपस्थिति-
सम्भवादिति प्राञ्चः । तन्न । गङ्गापदात्तीरस्यानु-

चारात् । यदि च लक्षणाबीजं लक्षणाया वृत्तित्वकल्पकं तदोभयो-
रपि बीजत्वं न त्वसाधारणमुभयज्ञानतः प्रत्येकमेव तत्कल्पनात्
आप्तवाक्यत्वेन प्रतीतप्रामाण्यनिर्वाहायान्वयानुपपत्त्या प्रकारान्तरप्र-
तीताप्रलक्ष्यतात्पर्यनिर्वाहाय च तत्कल्पनस्यावश्यकत्वात् कल्पकान-
नुगमस्यादोषत्वादिति शारं । 'अतएवेति अन्वयानुभावकत्वं पदाना-
मौत्सर्गिकं बाधकेन लक्षणास्थले त्यज्यते तत्रान्वयप्रतियोगिपदार्थ-
स्मारकः पदार्थ एवेति पदस्य तत्स्मारकत्वाभावाच्चानुभावकतेत्यर्थः ।
'गौरवादिति प्रकृत्यर्थलस्य प्रकृत्युपस्थाप्यतात्मकतया तदर्थप्रतिपाद-

य कल्प्यते गौरवादननुगमाच्च, किन्तु सामान्यतस्तथाच शक्यसम्बन्धेनापि
स्मारकत्वं कृतमेव, तथापि समाधिसौकर्यादाच्च, 'गङ्गापदादिति, 'गौरवा-

पस्थितौ तत्र सप्तम्यर्थान्वयानुपपत्तेः विभक्तेः प्रकृत्युपनीतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः प्रकृत्यर्थोपस्थाप्यस्य विभक्त्यर्थान्वयेऽतिप्रसङ्गोऽननुगमश्च । न च प्रकृतितात्पर्यविषयस्वार्थान्वयबोधकत्वं विभक्तीनां, गौरवात् । एवञ्च प्रकृत्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयनियमाच्छब्दसम्बन्ध एव क्लृप्तस्तीरस्मारकत्वेन कल्प्यते । न चैवं गङ्गापदात् साक्षात्तीरोपस्थितौ शक्तिः, तां विनापि तदुपस्थितिसम्भवात् । नन्वेवमन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतया इतरपदवह्नाश्लिषिकमप्यनुभावकं स्या-

नेच्छोच्चवचरितप्रकृतिकत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रकृतितात्पर्यविषये विभक्त्यर्थान्वये धूमोऽस्तीत्यत्र वङ्गितात्पर्यकधूमपदोत्तरविभक्त्यर्थान्वयस्य वङ्गौ भागापत्तेः, तथाच प्रकृत्यर्थ एव तदन्वय इति मत्तं । 'तीरस्मारकत्वेन' विशेष्यस्मारकत्वेनेत्यर्थः, परम्परासम्बन्धस्य स्मारकत्वकल्पनाच्छब्दबोधानुकूलतत्स्मारकत्वं प्रकृते कल्प्यत इति भावः । 'तां विनेति, तथाच शब्दात् साक्षादुपस्थितिः शक्तिराथैव अन्यथा शब्दात् साक्षादुपस्थितौ शक्तिकल्पने परम्परासम्बन्धेन उपस्थितौ सचष्टेति धूमोऽस्तीत्यत्रापि सत्त्वना स्यादित्यपि द्रष्टव्यं ।

इति प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वापेक्षया सत्यतिपादनेच्छोच्चरितत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः । यद्यप्यतिप्रसङ्गमिषा सृष्ट्या सत्यतिपाद्यत्वं बाध्यं तथाच वृत्तित्वविवेचने गौरवं तुल्यं, तथापि वङ्गितात्पर्यके धूमोऽस्तीति वाक्ये धूमपदोत्तरविभ-

दिति चेत्, न, इतरपदार्थैः सह स्वशक्यान्वयानु-
भावकत्वेन कृतादितरपदादेव तौरानुभवसम्भवेन
लाक्षणिकस्थाननुभावकत्वात् स्वशक्यान्वयानुभवे पदा-
नां कारणत्वावधारणाच्च । अथ यदि गङ्गापदं
नान्वयबोधकं तदा गङ्गापदान्तर्भावेन सम्भूयान्वयबो-
धकत्वलक्षणं नैकवाक्यत्वं स्यान्न वा प्रमाणत्वं तथाच
तदुभयरक्षार्थं न लक्षणाकल्पनम् । न च परम्परया

‘इतरपदार्थैरिति, न च स्वशक्यानुभवत्वापेक्षया खोपस्थाप्यानुभव-
त्वमेव सामान्यतो लघु अतएव स्वशक्यानुभव इत्याद्यपि हेतुन्तरं
हेयमिति वाच्यं । तथासत्यतिप्रसङ्गात् । न च दृष्ट्युपस्थाप्यत्वं तत्,
वा हि शब्दबोधानुकूलपदार्थापस्थितिगर्भां, तदनुकूलत्वञ्च यदि
दृष्टिनिवन्धनं तदान्योन्याश्रय इति शक्तिगर्भं वाच्यं तथाचो-

त्पदार्थस्य वद्भावव्यवस्थितिरिति दूषणं बोध्यं । ‘इतरपदार्थैरिति, न च स्व-
शक्यानुभावकत्वापेक्षया खोपस्थाप्यानुभावकत्वमेव सामान्यतो लघु अतएव
स्वशक्यान्वयानुभव इत्यादि हेतुन्तरमपि हेयमिति वाच्यं । तथा सत्यति-
प्रसङ्गात् । न च दृष्ट्युपस्थापकत्वं तत्, वा हि शब्दबोधानुकूलपदार्थाप-
स्थितिगर्भां, तदनुकूलत्वञ्च यदि दृष्टिनिवन्धनं तदान्योन्याश्रय इति शक्ति-
गर्भं वाच्यं तथाच प्रथमोपस्थितत्वादुपजीवत्वाच्च स्वशक्यान्वयानुभावकत्वमेव
पदानां कृतं । किञ्च शक्तेरौष्ठरामिप्रायस्य पदार्थान्तरस्य वा तत्त्वेन ज्ञानं
नानुभवप्रयोजकं व्यभिचारात् किन्तु अनुभवजनकतावच्छेदकत्वेन ज्ञानं
तथाच शक्तिं विना अनुभवजनकत्वमवच्छेदकं विना जनकत्वमिति पर्यव-
सितं, तथाच व्याघात इति वदन्ति । तत्र ब्रूमः, शक्तित्व-लक्षणात्वाभ्या

साक्षादान्वयप्रतियोगिसमृतिहेतुत्वेन प्रमाणत्वं, स्मृतेर-
प्रमाणत्वात् । न चैकवाक्यत्वं, वाक्यभेदेऽपि पदार्थ-
समृतिसत्त्वादिति चेत्, न, असोक्तत्वात् गङ्गापदान्त-
र्भावेनान्वयप्रमाप्रयोजकत्वं सम्भूयान्वयबोधप्रयोजक-
त्वञ्च गृहीतं तदुभयमपि तीरोपस्थितिद्वारा निर्व-
हति ।

पजीव्यत्वात् प्रथमोपस्थितत्वात् शाघवाच्च स्वशक्त्यानुभावकत्वमेव
पदानां कृतं । किञ्च शक्तेरौद्यराभिप्रायस्य पदार्थान्तरस्य वा ज्ञानं
मानुभावकं व्यभिचारादिति वक्ष्यते किन्त्वनुभवजनकतावच्छेदक-
त्वेन ज्ञानं तथाच शक्तिं विनानुभावकत्वं अवच्छेदकं विना जनकत्व-
मिति पर्यवसितं, तथाच व्याघातः तस्मात् शक्त्यैव जनकतावच्छेद-
कावच्छिन्नस्यैवानुभावकत्वं न तु लाघविकस्य, इदमेवावधिबोधमप्रे-
नवीना इत्यनेन सूच्यत इति धेयं । 'तदुभयमपौति समाधिबौ-

शब्दबोधविशेषजनकत्वग्रहणान्तरं तयो शब्दबोधानुकूलत्वगर्भवृत्तित्वग्रहे
अन्योन्याश्रयानवकाशात् दृष्टत्वादिना वृत्तिविशेषानुकूलत्वग्रहणान्तरं दृष्टा-
दीना वृत्तानुकूलत्वग्रहवत्, यदि च शक्तिगर्भमेव शब्दबोधानुकूलत्वं तदा
तदुभंवृत्तिलक्ष्यं लक्षणायामव्याप्तमेव स्यात्, अतएव 'किञ्चेत्याद्यप्युक्तं
शक्ते शब्दानुभवविशेषजनकतावच्छेदकत्वेऽपि शक्तिं विना तदतिरिक्तानुभव-
विशेषजनकत्वे व्याघातविरहात् । वस्तुतोऽनुभवजनकतावच्छेदकत्वं न शक्ते-
रन्यथा व्यग्रकोऽपि शक्तिभमेयान्वयबोधकत्वे उक्तव्याघातापत्तेः, किन्तु शक्ति-
मत्तया आतत्वं तथा, एवञ्च वृत्तिमत्तया आतत्त्वमेव तथास्तु, सामान्यत्वेन
लाघवात्, अतएव तैरप्युक्तं 'सामान्यतो लज्जिति ।

नव्यास्तु लाक्षणिकमप्यनुभावकम् । न चैवं ज्ञाने
शक्तिः शक्यत्वादिति लक्ष्यमपि शक्यं स्यात्, प्रवाह-
शक्तत्वेन ज्ञातादेव गङ्गापदाच्छक्तिं विनापि तीरानु-
भवसम्भवात् । यथा परेषां जातिशक्तत्वेन ज्ञातादेव
व्यक्त्यनुभवसम्भवात् यथा वास्माकं पदार्थशक्तत्वेन
ज्ञातादेवान्वयानुभवसम्भवान्न व्यक्त्यन्वययोः शक्ति-
रिति । कचिद्योगार्थान्वयसम्भवेऽपि रूढिपूर्विका ल-
क्षणा यथा मण्डपं भोजयेत्यत्र रूढ्यर्थगृहविशेषस्या-
न्वयायोग्यत्वात् रूढ्यर्थगृहसम्बन्धिजनज्ञानं लक्षणया

कर्थादुक्तं । वस्तुतस्तु घोषादिपदे गङ्गापदार्थान्वितस्वार्थान्वयानु-
भावकत्वमेवैकवाक्यत्वं प्रमाणत्वञ्च गृहीतं तदुभयरचार्यमेव लक्षणा-
कल्पनमिति सारं । 'कचिदिति, अज्ञानुभवोऽस्मा निर्णायकः अनुभव-
एव विमतेः मीमांसकस्य मते सम्बन्धितावच्छेदकमण्डपानकर्तृत्व-
वैचित्र्यादिना उपस्थितिः धौगिकार्थान्वये योगोपस्थितमण्डपानकर्तृ-

इतदनुश्रयादेव स्वमतमाह, 'नव्यास्त्विति । एतेन लाक्षणिकानुभावकत्व-
प्रवादोऽन्वयप्रतियोग्यनुपस्थापकतया प्राचीनमतेनेति सूचितं । यदि च नैवं
तदा नीलं घटं करोतीत्यादौ नीलं घटशब्दयोर्लाक्षणिकत्वेन तदुपस्थाप्य-
घोरभेदानुभवो न स्यात् तस्य स्वशक्यान्वयामावेन विभक्त्यापि तदनुपपत्तेः,
नदीत्यादौ प्रकृति-प्रत्यययोरपि लाक्षणिकत्वसम्भवाच्च । तथाचार्थस्मारकताया
प्राचीनमते विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिवत् लक्ष्यघोरान्वयानुपपत्तिरपि दोषो
न दृश्य इति युक्तमुत्पश्याम । 'योगार्थान्वयसम्भवेऽपीति, तथाचान्वयानुप-

मण्डपपदेन क्रियते न तु योगान्मण्डपानकर्तुरिति
मीमांसकाः । ननु रुद्धिपूर्विका लक्षणा न युक्ता
श्रौतार्थपरत्वे सम्भवति लक्षणाया अन्याय्यत्वात् रुद्ध्या
योगापहारान्न मुख्यतेति चेत् । न । अपहारो हि न
यौगिकार्थस्मृतिः, स्मारकसम्बन्धस्य शक्तेः रुद्ध्यर्थ इव
यौगिकेऽपि सत्त्वात् । नापि योगार्थस्य प्रथममस्मृतिः,
यदैव हि समुदायेन स्वार्थस्मरणं तदा अवयवैरपि
स्मारकसमुदायज्ञाने अवयवानामपि विषयत्वात्,
प्रत्युतावयवैरेव शीघ्रं स्वार्थस्मरणम् अवयवज्ञानपूर्व-
कत्वात् समुदायज्ञानस्य । विलम्बेऽपि यदा रुद्ध्यर्थेन
लक्षणाया स्वार्थसम्बन्धिस्मरणं तदा यौगिकार्थस्मरणं

त्वेनेव । न च मण्डपानकर्तृत्वेनोपस्थितौ द्वयोरविशेषः, तन्मते
मण्डपानकर्तृत्वस्य पदार्थत्वादप्यत्र वाक्यार्थत्वादिति भावः । 'स्मारके-
ति, ननु शक्त्यभावादस्मृतिर्नीता अपि तु रुद्ध्यर्थस्य वा तत्साम-
ग्र्या वा प्रतिबन्धात् ज्ञात्यापहारस्य प्रतिबन्धपर्यायत्वात् तथाच
किं शक्तिसत्त्वकघनेनापीति, मैवं, भावानवगमात् प्रतिबन्धो हि
ज्ञानात् तत्सामग्र्या वा फलविरोधे सति स्यात् । न च य प्रकृते,

यत्तिरेव न सत्त्वकावीजमित्यभिसन्धिप्रसङ्गादिदमुक्तमित्यन्ये । नैवाधिकः
शङ्कते, 'नन्विति, 'अवयवज्ञानपूर्वकत्वादिति । यद्यपि समूहात्मनस्मृतौ
न तत्पूर्वकत्व, तथापि पूर्ववर्त्याना उत्तरवर्त्यानुभवविषयत्वसम्भवेऽदमुक्तं,

वाच्यं तथाचौत्सर्गिकान्वयाभिधायकत्वानुरोधाद्यौ-
गिकार्थान्वयावबोधोऽस्तु । नापि स्मृतस्याप्यवयवार्थ-
स्यान्वयबोधवद्भिर्भूतत्वमपहारः, योग्यतादिवलादव-
यवार्थस्यान्वयबोधः स्यादेव, न तु रूढ्यर्थस्यायोग्य-
त्वात् । नापि लक्षणया स्मारितस्यार्थस्य, लाक्षणिक-
स्यानभिधायकत्वात् । अथ मण्डपशब्दस्य गृहविशेषे
प्रयोगदर्शनादवयवशक्त्या च तदनिर्वाहान्तश्च समुदाये

समूहाक्षम्भनसम्भवात्, जात्यपहारः फलाभावो वा सः स च साम-
यीसत्त्वे सम्भवतीति एवमग्रेऽपि । 'तथाचेति' अन्वयानुभावकत्वं
पदानामौत्सर्गिकं तद्वाधकेन लक्षणास्थले त्यज्यते तच्चान्वयप्र-
तियोग्युपस्थापकः पदार्थ एवेति तत्स्मारकत्वाभावाच्चातुभावकत्वं
इत्यर्थः । 'योग्यतेति, अपापहारः फलाभावो यदि कारणाभावात्
तच्चेदमुत्तरं, अथ प्रतिबन्धात् तथाह, 'न त्विति, रूढ्यर्थान्वयसामग्र्याः
प्रतिबन्धिकाया अभावादिति भावः । 'न तु रूढ्यर्थस्येति, अचा-
न्वय इति शेषः, एवमग्रेऽपि, तथाच तदनुभवसामग्र्यपि न प्रतिब-
न्धिकेति भावः । ननु प्रतिबन्धः फलाभावकल्पो न तु फलविरोध-
मात्रकल्पोः फलाभावः प्रयोगान्विधीयत इति स्मारकशक्तेः
सत्त्वमेव यदुक्तं तच्चेत्याशङ्कते, 'अथेति, तप्ते पयसि दधानयती-

'लाक्षणिकस्येति, तथाचौत्सर्गिकं पदानामन्विताभिधायकत्वं भज्येतेति भावः ।
मीमांसकः शङ्कते, 'प्यथेति, 'प्रयोगदर्शनादिति पराभिमानः । अवयव-
मात्रयुत्पन्नस्य तत्प्रयोगे बाधकामावात् प्रयोगप्राचूर्याभावमभ्युपेक्षेदमित्यन्ये।

शक्तिकल्पना तथाच मण्डपानकर्त्तरि सत्यपि योगे
 प्रयोगादर्शनात्तत्रावयवशक्तिकुण्डनमपि कल्प्यं कार्या-
 नुरोधित्वात् कल्पनायाः । अन्यथा अनेकार्थरूढा-
 द्वादिपदादिव क्वचित् मण्डपानकर्त्तुरप्यवगमः स्याद्-
 बहुव्रीहौ समुदायशक्तावपि नावयवशक्तीनां कुण्डनम्
 अवयवार्थे लम्बकर्णादौ प्रयोगप्राचुर्यात्, कुण्डनस्य
 प्रयोगाभावकल्प्यत्वात्, एवञ्च मण्डपादिपदेऽवयव-
 शक्तेः कुण्डितत्वात् रूढ्यर्थस्योपस्थितस्य परस्परयापि
 वाक्यार्थप्रतीत्यन्वयाय तत्पूर्विका लक्षणेति चेत्, न,
 तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
 वाजिनमित्यचामिक्षाया उत्पत्तिशिष्टत्वेन विश्वेदेव-

त्यादेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धात्मकयागप्रथमप्रापकत्वेन उत्पत्तिवाक्यत्वं प्रथ-
 मयागप्रापकवाक्यस्यैव उत्पत्तिवाक्यत्वात् तथाच तेनोत्पत्तिवाक्येन
 तप्ते पयसौत्यादिनैकदेशेनामिक्षाया उत्पत्तिशिष्टत्वं विहितं, तप्ते
 पयसि दधानयतीत्यादिना वाक्येनामिक्षोत्पत्तिः कथ्यते तथा-
 चोत्पत्तिरुत्पत्तिवाक्यं । तेनैव विश्वेदेवदेवताकत्वमनुशिष्यते इति
 तदनुशिष्टत्वेनामिक्षाया विश्वेदेवदेवताकत्वं इति धीरुत्पत्तिशिष्ट-
 त्वेनेत्यादिक्रिकार्यः, एकचामिक्षाया अपरञ्च विश्वेदेवदेवताकत्वं

चामिक्षाधिकार्यविरोधमाह, 'तप्त इति, 'उत्पत्तीति, चामिक्षा-
 भोगोत्पत्तिवाक्यप्रतिपादितत्वेन द्रव्यदेवतासम्बन्धप्रतिपादकवाक्यस्योत्पत्ति-

देवताकत्वं, वाजमन्त्रमामिष्टारूपं तद्येषामस्ति ते विश्वे-
देवा देवता इति चतुर्थ्यन्तवाजिपदाद्योगेनामिष्टा-
रूपान्नयोगिनां विश्वेदेवानामुपस्थितेर्वाजिनस्यापि
विश्वेदेवदेवताकत्वमेव । ननु वाजिपदात् रूढ्योपस्थि-
तानामश्वानां वाजिने देवतात्वमिति सिद्धान्तः स न
स्यात् रूढ्या योगापहारादश्वानामेव तत्र देवतात्वा-
पत्तेः । न ह्यत्र सम्बकर्णादिवद्वाजिपदस्य विश्वेदेवेषु

विशेषणमिति विशेषः । 'वाजिनस्यापीति श्रन्दोद्देशप्रवृत्तकृति-
साध्यत्वेन क नाश्रयतां क दूष्यतामित्याकाङ्क्षायां देवतान्तरकल्पने
गौरवादुपस्थितानां विश्वेदेवानामेव कथञ्चिद्वाजिपदादुपस्थितानां
तद्देवतात्वं कल्प्यत इति सिद्धान्तोऽत एव वाजिनापचारे पुनस्त-
दुपादाने न प्रयत्नः तदुपादनस्याश्रान्नाश्रयत्वात् आमिष्टोत्पादनस्य
विनियुक्तत्वात् । यदि च तत्र देवतान्तरं कल्प्येत तदा वाजिनाप-
चारे तद्भोमाभावात् पुनर्वाजिनापचारावश्यकतापत्तौ श्रिष्टाचार-

वाक्यत्वादिति भावः । 'चतुर्थ्यन्तेति, तद्धिते चतुर्थ्या वा देवतानुशिष्टप्रत्ययत्वस्य
तुल्यत्वादिति भावः । 'वाजिनस्यापीति चौरसारपानीयस्यापीत्यर्थः । श्रन्दोद्दे-
शप्रवृत्तकृतिसाध्यतया क नाश्रयता क दूष्यतामित्याकाङ्क्षायां देवतान्तरकल्पने
गौरवादुपस्थितानामेव विश्वेदेवानां योगेन वाजिपदादुपस्थितानां देवतात्व
कल्प्यत इति सिद्धान्तः, अतएव वाजिनापचारे न पुनस्तदुत्पादनप्रयत्नः
तस्याश्रान्नाश्रयत्वात् आमिष्टोत्पादनस्य विनियुक्तत्वात् । यदि च तत्र
देवतान्तरं कल्प्येत तदा वाजिनापचारे तद्भोमाभावात् पुनर्वाजिनावश्यकता-

प्रयोगप्राचुर्यमस्ति । अथान्वयप्रकारोविभक्त्योपनी-
यते, सा च यतः समभिव्याहृता तस्यान्वयं बोधयति
विभक्त्यैव समुदायात्, अतः समुदायोपनीतस्य रू-
ढार्थस्यैवान्वयबोधोनावयवोपनीतस्येति चेत्, न, पङ्क-
जनिकर्तुरिव मण्डपानकर्तुरप्यन्वयबोधसम्भवात् । न-
न्वयवार्थानां परस्परमन्वयोयोग्यतादिसापेक्षतया
विलम्बितः रूढार्थधीस्तु न तथेति चेत्, अस्तुतावद-
वयवार्थस्यान्वयधीर्विलम्बिता न तु स्मृतिरूपापि सा
तथा, सा चान्वयबोधोपयोगिनी, एवञ्च यथा पङ्कज-
मानयेत्यत्र प्रथमं डार्थ-वाक्यार्थान्वयधीः ततस्तद-

विरोधः । न च विश्वेदेवदेवताकत्वेऽपि स दोषः, तदामिच्छयैव
तत्प्रीतिसम्भवेनान्यथासिद्धोत्पत्तिकस्य वाजिनस्थापचारेऽपि न पुन-
स्तदावरणः, स चायमन्यथासिद्धोलाघवाद्युपपद्यते सिद्धान्तोभव-
दुक्तयुक्ता नयेदिति भावः । 'पङ्कजनीति, यद्यपि मन्दुरजेत्याद्युदा-
हरणं भवितुमर्हति पङ्केत्यादेः समुदायार्थपदविशेषणत्वे नीलघट-
मित्येव साक्षात्तत्र विभक्त्यर्थान्वयात्, तथापि पङ्केत्यादिविशेषणत्व

पत्तौ शिष्टाधारविरोधः । न च विश्वेदेवदेवताकत्वेऽपि स दोषः, तदा
मिच्छयैव तत्प्रीतिसम्भवे अन्यथासिद्धोत्पत्तिकस्य वाजिनस्थापचारेऽपि न
पुनस्तदावरणः सोऽयं तत्र सिद्धान्तस्त्वदुक्तयुक्ता भव्येति भावः ।
विश्वदेवतात्वाङ्गीकर्तृमिश्रयत्नस्तु न सिद्धान्तः उक्तयुक्तेरिति निर्गमः ।
'रूढार्थस्यैवेति, परम्परयापीति श्रेयः ।

न्वितजन्मधीः तदनु च परम्परया तथाभूतजन्मनि
पङ्कपदार्थान्वयधीः कार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुसारात् न तु
सिद्धपङ्कजन्मकर्तृत्वानां प्रथममन्वयधीः तथा मण्ड-
पादिपदेऽप्यस्ति । यदि च सिद्धार्थेऽप्यन्वयधीर्योग्य-
तादिवशात्तदा रूढ्यर्थावयवार्थानां स्मृतावयवार्थान्व-
यबोधसम्भवात् । रूढ्यर्थान्वितबोधस्येतरपदात्तदर्थस्मर-
णाकाङ्क्षा-योग्यतादिज्ञानसापेक्षतया विलम्बितत्वात् ।
अथ यावत्सु वर्णेष्वेका शक्तिस्तावतां वर्णानां स्मृति-
रप्येकैव कार्यबलात् कल्प्यते, अत एकदा स्मृतसमु-
दायनिष्ठशक्तिस्मृतिः शीघ्रा अवयवशक्तौनान्तु स्मृति-
र्विच्छिद्य कतिचिद्वर्णस्मृताविति विलम्ब इति चेत्,
न, यथा हि मण्डपसमुदायगोचरैका स्मृतिस्तथा
मण्डादिपदविषयापीति न कश्चिद्विशेषः अतः कथं
योगाद्रूढेर्बलवत्त्वमिति । उच्यते । यदा मण्डपपदाद्-
गृहविशेषस्मृतिस्तदैव प्रथमं मण्डार्योपस्थितिः तदुत्तर-

पक्षस्यापि सम्भवति । कामचारादित्यभिप्रेत्योक्तं 'उच्यत इति,
मीमांसकैर्यात् तत्सिद्धान्तमुपक्रम्यैव पूर्वपक्षावतारात् । 'प्रथमं
मण्डार्योपस्थितिरिति यद्यदाकाङ्क्षितमित्यादिकमेणान्वयधीरिति

'उच्यत इति, मीमांसकैरिति शेषः, 'तदुत्तरमिति, यद्यप्येतत्परा-
भिमानमात्रं मण्डपसमुदायगोचरस्मृतेर्मण्डादिगोचरतया तदैव तावद्गो-
चरसमूहालम्बनस्मृतिसम्भवात् तदिदं वक्ष्यति, 'प्रथमं रूढ्यर्थस्मृतिकाकं

स्मिपत्यर्थस्य तदनन्तरं प्रत्ययार्थस्य ततो मण्डपानकर्तृ-
त्वेन ज्ञातस्य स्मृतिः तदेवं रूढि-यौगिकयोर्वलावलं
शीघ्रविलम्बितधीकृतमेव, तथाच रूढ्यर्थस्य शीघ्रोप-
स्थितत्वाद्बलवत्त्वमौत्सर्गिकम् । यच्च तु प्रकरणादिना
यौगिकार्थस्य शीघ्रन्धीविषयता तच्च रूढेर्यौग एव बल-
वान् । यथा “अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भि-
र्वरुण आदित्यैर्वृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्यत्र विश्वेदेवपदाद्-
योगेन सकलदेवप्रतिपादकात् प्रकरणवशेन सन्निहि-
तवसु-रुद्र-मरुदादित्यरूपसकलदेवतानां शीघ्रं बुद्धि-

मते, यदा तु समूहाजम्बनस्यत्या युगपदेवावयवधीस्तदापि वाक्या-
र्थोपस्थित्यपेक्षया पदार्थोपस्थितिस्तरितेति द्रष्टव्यं । अतएवापे-
क्षपक्षयं सत्यमेव वक्ष्यति ‘विश्वेदेवपदादिति । यद्यपि “आदित्या-
विश्ववसव इत्यादिकोषदर्शनादिश्वपदस्यैव पुरुरवोमाद्रव प्रभृति-
गणवाचित्वाच्च रूढियोगसम्भवः उभययापि विश्वदेव इति योग-
एव परन्तु पूर्वस्य विश्वपदस्य सकलवाचित्वं गणवाचित्वक्षेत्यपदस्यैव

वा स्मृतस्य मण्डाद्यवयवार्थस्येति, तथापि वाक्यार्थोपस्थित्यपेक्षया पदार्थो-
पस्थिति शीघ्रा इत्यत्र तात्पर्यम् । ‘ज्ञातस्येति, यद्यपि ज्ञातमित्येव
वस्तुसत् तथापि मण्डावाक्यार्थानुभवकाले श्ववान्तरवाक्यार्थज्ञानस्यातीत-
त्वाद् स्मृतिपर्यन्तमुक्तं, एवञ्च सिद्धान्तविरोधं परिहरति, ‘यत्र त्विति,
अतएवोक्तर्गोऽन्यथा नियम एव स्यादिति भावः । ननु सकलवाचि-
विश्वपदार्थानन्वयान्न यौगिकार्थान्वय इत्यत आह, ‘सन्निहितेति, यथा
सर्वेण घटेन जलमाहर सर्वं ब्राह्मण भोजयेत्यादौ प्रकरणाद्युपस्थिता-

स्थिता प्रकरणादवयवार्थे संस्कारोद्बोधात्, न तु पूरु-
रवोमाद्रवःप्रभृतिषु गणेषु रूढादपि विश्वेदेवपदात्तेषां
धीः। एवं सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्योवाजिनमि-
त्यामिक्षारूपार्थस्योत्पत्तिशिष्टविश्वेदेवदेवताकत्वं ज्ञातं,
वाजिभ्य इति चतुर्थ्यन्तपदादश्चे रूढादपि वाजमन्त्रं
तद्यस्यास्तीति व्युत्पत्त्या वाजनामकामिक्षारूपान्नयो-
गिनां विश्वेदेवानाञ्च प्रकरणात् शीघ्रमुपस्थितिः । न
च रूढ्याश्चानां, तेन वाजिनस्यापि विश्वेदेवदेव-
ताकत्वं प्रतीयते। ननु रूढेर्वलवत्त्वादत्रापि रूढ्यर्थधी-
रेव स्यादिति चेत्, न, द्वयोरुपस्थितयोरनुपस्थित-
योर्वा रूढिर्वलीयसी। अत्र तु प्रकरणरूपहेत्वन्त-
रादुद्बुद्धसंस्कारेण योगार्थ एव ज्ञाने सम्भृतसामग्री-

नानार्थतयैकार्थोपस्थापकप्रकरणापेक्षा, अतएव विश्वेभ्योदेवेभ्य इत्या-
दित्यागोऽन्यथा विश्वदेवेभ्य इति स्यात् । न चैवं देवेभ्य इति व्यर्थं,
अग्रये कव्यवाहनायेति वक्षतुर्णीद्वयस्यैव देवतात्वादिति, तथापि
विश्वदेवपदस्यापि तद्रूढत्वमस्तीति तदुदाहृतं । अतएव वा अस्वर-
सादाह, 'एवमिति, 'उपस्थितयोरिति उपस्थापकप्रकरणादिमतोर-
द्वतोर्वैत्यर्थः । 'अत्र त्विति योग एव प्रकरणसाधिव्यादुभयत्र न तत्सत्त्वं

नामेवान्वयस्तथात्रापीति भावः । 'उपस्थितयोरिति उपस्थापकप्रकरणा-
दिमतोरतद्वतोर्वैत्यर्थः, 'योगार्थ एवेति तत्रैव प्रकरणसाधिव्यादुभयत्र न

कः । ननु शब्दानुभवे शब्दकारिता स्मृतिरूपयोगिनी
 न तु प्रकरणादिकारितापि उच्छृङ्खलज्ञानकारिता-
 यास्तस्या अन्विताभिधानानुपयोगादिति चेत्, न, प्रक-
 रणादुद्बुद्धसंस्कारस्यैव शब्दादप्युद्बोध इति प्रकर-
 णसहकृतशब्दादवयवार्थसंस्कारोद्बोधादवयवार्थस्मृतिः
 शब्दकारिता शीघ्रा वा न तु रूढ्यर्थस्मृतिः तत्र च
 संस्कारोद्बोधकाभावात् । न चैवं लोकेऽपि मण्डपादौ
 योगस्य बलवत्त्वान्न लक्षणेति वाच्यम् । प्रकरणाद्यभावे
 हि शीघ्रं रूढ्यर्थोपस्थितौ रूढिपूर्विका लक्षणा प्रकर-
 णादिसत्त्वे तु मण्डपादिपदेऽपि योगार्थ एव बलीया-
 निति न लक्षणा । अतएव रूढिच्युतकप्रकरणादिसत्त्वेन
 रूढ्यर्थास्मरणान्न लक्षणा किन्तु योग एव । तस्मा-

न बोधयच्च तदभाव इत्यर्थः । 'तत्रेति संस्कारोद्बोधकप्रकरणाद्यभावा-
 दित्यर्थः । यद्यपि पदज्ञानमेवोद्बोधकं तथाप्यन्यतरस्मृतिमानहेतु-
 संस्कारोद्बोधकं प्रकरणाद्येव तच्चात्र प्रकृतमतस्तदभाव उक्तोऽन्यतर-
 प्रकरणजन्यस्मृतेरपरस्मृतिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । 'अतएवेति,

तत्त्वं न वा तदभाव इति रूढिर्बलवत्त्वमित्यर्थः । 'तत्रेति संस्कारोद्बोधक-
 प्रकरणाद्यभावादित्यर्थः । यद्यपि पदज्ञानमेव तदुद्बोधकं अतएव प्रकरणा-
 दिकं विनापि पदात् पदार्थस्मृतिरनुभवशिद्धा, तथापि तत्प्रकरणस्यैव
 प्रतिबन्धकत्वमिति परामिषन्धि । 'अतएवेति, एवं तत्र रूढिच्युतकं

प्रकरणाद्यभावे रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थितत्वाद्रूढिपूर्विका
रूढ्यर्थसम्बन्धिनि लक्षणा प्रकरणादिसद्भावे तु रूढ्य-
र्थस्य न स्मृतिरिति योग एवेति तत्त्वम् । न चैवं प्रोक्ता-
तृणामित्यत्रोद्गीथाख्यसामभागयोगिनां चयाणां प्रकृ-
तत्वाद्योगस्यैव बलवत्त्वं स्यात् न तु रूढिपूर्विकानुवाके
लक्षणेति वाच्यम् । तत्र हि रूढौ योगे च प्रकरणस्य
तुल्यत्वाद्रूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितत्वेन बलवत्त्वाद्रूढिपूर्वि-
का लक्षणैव । अत्र वदन्ति । भवतु रूढ्यर्थस्य शीघ्र-
मुपस्थितिस्तथापि तस्यायोग्यत्वादनन्वयेन शक्त्योपस्था-
पितावयवार्थस्यैव योग्यतादिमत्त्वादन्यबोधो भवेत्

न च तत्रापि लक्षणैव, तथा सति रूढिच्युतकस्य गुणत्वापत्तेः
न हि महीमहेन्द्र इत्यत्र सहस्राक्षे रूढिच्युतौ दोषः, किन्तु
तुल्यलक्षणा गुणत्व । यदि परमेश्वरार्थकोयोगोभवेत्तदा योगार्थस्य

दूषणमपि नेति भावः । 'प्रकरणादिसद्भाव इति योगार्थसंस्कारोद्बोधक-
प्रकरणादिसत्त्वे तेनैव प्रतिबन्धात् रूढ्यर्थस्मृतिरित्यर्थः । 'न चैवमिति, प्रो-
क्तातृणां प्रथममध्यमस इत्यत्रोद्गीथाख्यसामभागयोगिनामुक्तात् प्रसोक्त-
प्रतिष्ठापना चयाणां प्रकृत्योद्भावनयोगित्वेन योगार्थानामेव सत्ताद्यमसरूप-
मक्ष्यानवयः स्यात् तेषां प्रकृतत्वेन योगस्य बलवत्त्वात् न त्वेकस्मिन्नेवोद्गातरि
रूढ्यर्थे बहुत्वान्वयानुपपत्त्या एकानुवाकमायकत्वेनोक्तत्रिषु लक्षणा
स्यादित्यर्थः, 'अनुभावक इति क्वचित् पाठ तदापि प्रसोक्तादावित्यर्थः ।
'अथ वदन्तीति, नैयायिका इति शेषः, 'लाक्ष्मिकार्थस्येति मुख्यार्था-

प्रतिबन्धकस्य रूढ्यर्थान्वयबोधस्याभावात् लाक्षणिकार्थस्य विलम्बितोपस्थितिकत्वात् । नन्वेवं मण्डपं भोजयेत्यत्रावयवार्थपरत्वेऽवयवार्थानां प्रथममेकमन्विताभिधानं तदनन्तरं तस्य वाक्यार्थेऽपरमन्विताभिधानमिति तात्पर्यं गौरवं रूढिपूर्वकलक्षणायान्तु एकत्रान्विताभिधाने तात्पर्यमिति लाघवमिति चेत् । न । सामग्रीसत्त्वेनावयवार्थान्वयबोधस्यागौरवेणापहस्तयितुमशक्यत्वात् । लक्षणीये तात्पर्यग्राहकस्याभावात् भावे वा न्यायाभिधानस्य व्यर्थत्वात् । ननु रूढ्यर्थस्य प्रथमं स्मृतत्वात्तस्य च लक्षण्या परम्परयापि प्रयोजकत्वसम्भावे तत्त्यागायोगादरं लक्षितस्यान्वयबोध इति चेत्, तर्हि, प्रथमं रूढ्यर्थस्मरणसमकालं

विलम्बितोपस्थित्या च दोषो भवतीति भावः । नन्वयोग्यमाज्ञानं रूढ्यर्थान्वयबोधप्रतिबन्धकं योगार्थधिघोनाशकञ्च तथाच कथं योगार्थान्वयधीस्तथाच रूढिपूर्विका लक्षणेव युक्तेत्यत आह, 'लाक्षणिकेति, तथा रूढ्यर्थोपस्थितेरपि नाशात् पुनरुपस्थित्यन्तरकल्पने

न्यायानुपपत्तिप्रतिसन्धानाद्यपेक्षया विलम्बादित्यर्थः । ननु लक्षणीये तात्पर्यमहरदवयवार्थं च तदभावात् सामर्थ्यवैकल्यमित्यत्र आह, 'लक्षणीय इति, 'भावे चेति, न तर्हि न्यायलभ्या लक्षणा किन्तु तात्पर्यानुपपत्त्यैव तत्र चेष्टापत्तिरित्यर्थः । ननु रूढ्यर्थस्मृतिरेव प्रतिबन्धिका सामान्यतस्तथाप्ये

वा स्मृतस्य मण्डाद्यवयवार्थस्य बाधकं विनान्वयरक्षार्थं
तत्त्यागोऽपि नोचितः तत्त्यागहेतोः रूढ्यर्थान्वय-
बोधस्याभावात् । अथ रूढ्यर्थस्योपस्थितिरेव योगा-
र्थान्वयबोधप्रतिबन्धिका न तु रूढ्यर्थान्वयबोधे गौर-
वात् यच्च च प्रकारणादिना योगार्थान्वयबोधस्तच्च
रूढ्यर्थस्य स्मृतिरेव नास्ति संस्कारोद्बोधाभावात्
किन्तु प्रकरण-शब्दाभ्यामवयवार्थस्य संस्कारोद्बोध-
नादवयवार्थस्यैव स्मृतिरिति चेत्, न, अवयवार्थस्य
स्मृतावन्वयबोधे वा रूढ्यर्थस्य स्मृतेः प्रतिबन्धकत्वे
मानाभावात् मण्डपपदस्य गृहपरत्वे रूढ्यर्थस्यान्वय-
बोधो योग्यत्वात् स्मृतस्याप्यवयवार्थस्य नान्वयबोधः

योगार्थधीरेव शीघ्रा अन्वयानुपपत्तिपुरःसरलक्ष्योपस्थितेर्विलम्बित-
त्वादिति भावः । 'प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति साक्षादविरोधि-
नोज्ञानस्य जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तथाच
रूढ्यर्थान्वयबोधोयोगार्थं आकाङ्क्षाविघटनद्वारा प्रतिबन्धको भवति
जनितान्वयबोधस्य निराकाङ्क्षत्वात् न तु तदुपस्थितिमात्रमित्यर्थः ।
ननु परपदेन सहास्त्वनाकाङ्क्षिता रूढ्यर्थेनैव कुतो न योगार्थान्वयो-

लाघवादित्याह, 'अथेति, 'प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति, साक्षादविरो-
धिनी जनकज्ञानविघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् तदान्वयबोधे च जनितान्वय-
बोधत्वेन निराकाङ्क्षतया तथात्वमिति भावः । अनुमितौ च सिद्धे प्रति-

कृतकारणयोग्यताविरहान्न तु रूढ्यर्थस्मृत्या प्रति-
 वन्धात् । इह तु रूढ्यर्थस्यायोग्यत्वान्नान्वयबोधः अव-
 यवार्थस्य योग्यतादिसामग्रीसत्त्वादन्यबोधो भवत्येव ।
 यदि च रूढ्यर्थस्मृत्या प्रतिवन्धान्नावयवार्थस्मृतिरन्व-
 यबोधो वा तदा त्वन्मते लम्बकर्णमानयेत्यत्र तद्गुण-
 संविज्ञाने बहुव्रीहावयवार्थान्वयबोधो न भवेत् किन्तु
 रूढ्यर्थान्यपदार्थस्यैव । तस्माद्रूढेर्योगापहारिता रू-
 ढि-योगयोर्विरोधे मण्डपादौ न तु लम्बकर्णादौ ।
 अपहारोऽप्ययमेव यद्योग्यतया रूढ्यर्थस्यान्वयबोधो
 भवति नावयवार्थस्यायोग्यत्वात्, न तु योग्यतादिम-
 तोऽप्यवयवार्थस्यान्वयबोधो भवति अनन्वितरूढ्यर्थ-
 स्मृत्या प्रतिवन्धात् । तस्मान्न न्यायलभ्या रूढिपूर्विका
 लक्षणा किन्तु यत्र रूढ्यर्थसम्बन्धिनि तात्पर्यं माना-

यदि न रूढ्यर्थोपस्थितिमात्रं प्रतिबन्धकमत आह, 'मण्डपेति,
 'किन्तु यवेति, 'प्रोद्धातृणामित्यत्रापि रूढ्यर्थसम्बन्धिनि तात्पर्यं-
 यदात् लक्षणा अन्यथा तत्रापि योगार्थ एव बलवान् स्यादिति

बन्धकत्व । रूढेर्योगापहारितेति श्रवादं शङ्कमयत्राह, 'तस्मादिति, प्रका-
 रान्तरेण रूढिपूर्विका लक्षणासुपमादयश्चसंहरति, 'तस्मादिति, रूढ्यर्थ-
 ग्रहसम्बन्धिपुरुषज्ञानञ्च पूर्वग्रहीतसम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकमित्यवधेयं ।
 'प्रोद्धातृणामित्यत्रापि रूढ्यर्थसम्बन्धिनि तात्पर्यंयदादेव लक्षणेति बोध्यं ।

न्तरादवधार्यते तत्र रूढिपूर्विका लक्षणा रूढ्यर्थसम्बन्धिविशेषज्ञापनार्थं विशेषे तात्पर्यग्रहस्यावश्यकत्वात् । यच्च तु प्रकरणाद्यभावान्न योगवत्त्वत्वं तत्र रूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितत्वात्तेनैवेतरपदार्थान्वय इति रूढेर्योगापहारः । उपपदधातुप्रत्ययार्थानां स्मृतिस्तत्तेषां योग्यतादिज्ञानं ततोऽवयवार्थान्वयबोध इति यौगिकार्थस्य विलम्बितोपस्थितिकत्वात् यथा “वर्षासु रथकार आदधीतेत्यत्र रथकारशब्दाद्रूढ्या जातिविशेषवत्प्रतीतेः शीघ्रत्वात्तस्यैवाधानं प्रतीयते तदर्थं तदनुकूलविद्याप्रयुक्तिरपि तस्यास्तिष्यते न तु रथकारशब्दस्य योगोपस्थितरथकरणयोग्यान्यतोलब्धविद्यत्रैवर्णिकपरत्वं, विद्याप्रयुक्तिकल्पनातो रथकारशब्दे योगसङ्कोचमात्रस्य लघुत्वादिति युक्तं, शब्दार्थानु-

भावः । ‘जातिविशेषेति “वैश्या-शूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्यौ तौ सुतौ सुतौ । वैश्यास्तु करणः शूद्रा” इत्यादि जातिविशेषवाक्यतः “माहिष्येन करणान्तु रथकारः प्रजायते” इति जातिविशेषवाक्यतश्च शक्तिनिश्चयात्तत्तत्पदं रूढमित्यर्थः, ‘न त्विति, तथासति “सृष्टेनाप्यन्यजन्मन इत्यादिश्रुतावप्यन्यजन्मपदं विद्याप्रयुक्तिकल्पना-

‘न त्विति, अन्यथा “सृष्टेनाप्यन्यजन्मन इति श्रुतेरन्यजन्मपदं विद्याप्रयुक्तिभयेन लक्षणादिनान्यपरम्भवेदिति भावः । आद्यादौ तु शूद्रादीनां न विद्या-

रोधेन हि कल्पना न तु कल्पनाभयेन शब्दार्थत्यागः
प्रमाणशब्दमूलकत्वेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ।
अतएव च क्रतुविशेषे “हिरण्यमयौ प्राकाशावध्वर्यवे

भयेन स्रवणादिनाप्यन्यपरं भवेदिति भावः । ‘फलमुखेति विद्या-
प्रयुक्तिकल्पनाया हि रथकारस्य जातिविशेषवत् एवाधानप्राप्तिः फलं
तथाच तत्फलमाश्रित्य यद्गौरवज्ञानं तस्मादेव न व्याहृत्युपजी-
व्यविरोधादित्यर्थः, ‘हिरण्यमयविति, ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ तं श्रुतेन
दोषयतीति श्रुतं ग्राहोदचिणत्वेन श्रुताः, तच्च ग्रीडपत्तिजः किं
समुदायेन सम्प्रदानमेकदेशस्य वैकदेशेन वा इति संग्रहे “परि-
पदि दत्तमदत्तमिति सूत्रेण समुदायदानं निषिद्धं, दानं हि यमु-
द्दिश्य त्यागस्तस्य स्त्रीकारेण निर्वहति, न हि सैवमुद्दिश्य त्यक्ते मैव-
स्त्रीकारेण दाननिर्वहः, स्त्रीकारस्य ज्ञानविशेषः । न च समुदायमु-
द्दिश्य त्यक्तेऽपि समुदायस्य स्त्रीकारः सम्भवति, ज्ञानस्य प्रत्येकनि-
ष्ठत्वेन समुदायवृत्त्यभावात् तथाच एकदेशस्य सम्प्रदानता वाच्या सा
च “समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन समांशकल्पनया वाच्या समांशता
चासम्भाविनी ग्रीडपसु षट्कृता भागपरिकल्पनया गोचतुष्टयस्यौद्-
वृत्तत्वात्, तथाच “सर्वेषामर्द्धिनीमुख्या द्वितीयास्तु तदर्द्धिनः ।
द्वितीयिनस्तृतीयास्तु चतुर्यास्तेकपादिनः” ॥ १४ षोडशमूर्तिर्जा

प्रयुक्तिकल्पनं “अमन्त्रस्य तु श्रुत्येतिविशेषश्रुतेरिति ध्येयं : ‘फलमुखेति,
विद्याप्रयुक्तिकल्पनाया रथकारस्याधानप्राप्तिः फलं, तथाच तत्फलमाश्रित्य
यद्गौरवज्ञानं तत्तज्ज्ञानमेव न व्याहृतं उपजीव्यविरोधादित्यर्थः । न च
निषेधविरोध, न हिंसादिक्कारित्वस्य निषेधपरत्वात् । अतएवेति,

चत्वारो मुख्यास्तेषामर्द्धभागप्राप्तौ भागानुरोधादेकदेशवाचकार्द्धपदे-
नाष्टचत्वारिंशद्रोरूपस्थापनादपरचतुर्णां चतुर्विंशतिरपरचतुर्णां षोडश
अपरचतुर्णां द्वादशेति कृत्वा भागकल्पना एवं सत्यध्वर्योयर्जुर्वदि-
कुण्डमुख्यस्य प्राकाशस्त्वविधिना तदीयभागद्वादशगोपु न गोशतं
दक्षिणा, तथाहि कात्यायनसूत्रं “द्वादश द्वादशान्येभ्यः षट् षट्
द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः” इत्यादि-
क्रमेण षोडशानां भागाः कृत्वास्तद्विहतावभिषेचनीये प्रकृतिधर्म-
वाचकतया तद्वदेव दक्षिणाप्राप्तौ हिरण्ययौ प्राकाशावध्वर्यवे दक्षिणां
ददातीत्यध्वर्यौ प्राकाशस्त्वविधौ ब्राह्मणेभ्योदधि दीयतां तत्र
कौण्डिन्यायेतिवत् सामान्य-विशेषन्यायेन सामान्यदक्षिणायां तस्य
भागबाध इत्यर्थः । ननु स्त्वलक्षणः सम्बन्धोविधौयत इत्यसङ्गतं

क्रतुविशेषे ज्योतिष्टोमविकृतिभूते अभिषेचनीये प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे तं
शतेन दीक्षयतीति शतं गावो दक्षिणात्वेन श्रुताः, तत्र षोडशत्विजः
किं समुदायेन सम्पदानमेकदेशेन वेति संशये परिषदि दत्तमदत्तमिति
समुदायदानं निमित्तं, दानं हि यमुद्दिश्य स्वत्वत्यागस्तत्सौकारेण निर्व्व-
हति, न हि चैवमुद्दिश्य तत्ते मैवसौकारेण दाननिर्व्वहः, सौकारश्च
ज्ञानविशेषः । न च समुदायमुद्दिश्य त्यक्तौ समुदायस्य सौकारः सम्भवति,
ज्ञानस्य प्रत्येकनिष्ठत्वेन समुदाये वृत्त्यभावात् तथाचैकदेशस्य सम्पदानता
वाच्या सा च “समं स्यादश्रुतत्वादिति समांशकल्पनया प्रसक्ता, समांशता
चासम्भाविनी । षोडशसु षट् कृत्वा भागकल्पनया गोचतुष्टयस्योद्वृत्तत्वात्
“सर्व्वेषामर्द्धिगो मुख्याः द्वितीयास्तु तदर्द्धिनः । द्वितीयिन्स्तृतीयास्तु चतु-
र्थीस्त्वेकपादिनः” ॥ इत्यादि मुख्यानामध्वर्युप्रभृतीनां चतुर्णामर्द्धभागानुरोधा-
दष्टचत्वारिंशद्रोष साम्ये तथा द्वितीयानां प्रसोत्रादीनां चतुर्णां तदर्द्धे साम्ये

दक्षिणां ददातीति श्रूयते, तथाध्वर्युशब्दाद्विरूढ्या ऋ-
त्विग्विशेषस्य शीघ्रमुपस्थितेः तस्यैव प्राकाशस्य स्वत्वल-
क्षणसम्बन्धो विधीयते ददातीत्यनुवादः । तेन ऋतुद-
क्षिणायामध्वर्युभागमात्रबाधः अन्येषामृत्विजां प्रा-
काशस्वत्वाभावात् ऋतुदक्षिणायामन्वयः । यदि चा-

ददातीति श्रुतेर्दानस्यैव विधेयत्वादित्यत आह, 'ददातीति सामा-
न्यतोयज्ञाङ्गवस्तुनामृत्विग्भ्योदानस्य विधानादित्यर्थः', 'यदि चेति,
यस्मै कस्मैचित् ऋत्विजे प्राकाशदाने तस्य तदुभावाभावात्तः तथा-

तथा हतोयाना नेत्रादीनां ऋतुर्णां दक्षिणाङ्गस्य हतोयाग्रे साम्ये तथा ऋतु-
र्घांनामुनेत्रादीनां ऋतुर्णां दक्षिणाङ्गस्य ऋतुर्घाग्रे साम्ये तद्विद्यतावभिधेयनीये
प्रकृतिधर्मेन्द्राहकतया तद्देव दक्षिणाग्रतो "हिरण्यमयौ प्राकाशावध्वर्यवे
दक्षिणा ददातीत्यादिना अध्वर्यो प्राकाशयोश्च नैरन्तर्य्योपस्थितयो स-
म्बन्धयोग्ययोरन्वयाकाङ्क्षितो' स्व-स्वामिभावेनान्वयो विधीयते । तथाच
प्राकाशावध्वर्यो लोकार्थ्यावित्यर्थं पर्यवस्यति । न च तस्मै तावदसौ लोकार्थं
प्रभवति, इत्यर्थात् एव तस्मै तयोर्दानेऽप्यवगते यस्मादर्थोपस्थितयो लोकार्थं समं
याम ददातिरमर्थवादविधया प्रवर्तत इत्यनुवाद इत्युच्यते, एवमाध्वर्यो
प्राकाशस्वत्वविधौ ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयता तत्र कौण्डिन्यायेतिवत् सामान्य-
विशेषन्यायेन सामान्यदक्षिणायामध्वर्युभागमात्रबाध इत्यखण्डनकार्यं ।

केचित्तु सामान्यतो यच्चवस्तुना ऋत्विग्भ्यो दानस्य विधानात् अथ दान
न विधेय किन्तु स्वत्वलक्षण सम्बन्ध एवेति ददातीत्यर्थानुवाद इत्याहुः ।

एवमाभिधेयनीये अध्वर्युभागान्नैव दक्षिणा तद्भागो मुख्यैरेव वा
विभिर्याद्य इति विद्वद्भिर्विवेचनीयः । 'यदि चेति, यदि च परिचयि न दान

ध्वरं युनक्तीतियोगोपस्थित ऋत्विङ्मात्रे प्राकाशसम्बन्धविधिः स्यात्तदा सर्वेषामेव ऋत्विजां क्रतुदक्षिणावाधो नाध्वर्युभागमात्रस्य । नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामशब्दात् स्वर्गकामत्वेन स्त्री-शूद्रयोरप्युपस्थितेरधिकारो बोध्येत शब्दार्थानुरोधाद्विद्याप्रयुक्तिरपि तयोरपि सिध्येतेति चेत् । न । स्त्री-शूद्रयोर्विद्यानिषेधात् स्वर्गकामपदस्य स्त्री-शूद्रेतरपरत्वं तेन

चाचारविरोधोऽन्यथा इष्टापत्तिरिति भावः । 'स्त्री-शूद्रयोरिति, न च विद्यापदमेव यज्ञाङ्गभूतविद्यातिरिक्तविद्यापरं कल्प्यतां, यदा स्त्री-शूद्रपदं स्वर्गकामेतरस्त्री-शूद्रपर रथकारादिविद्याप्रयुक्तिकल्पनानुरोधेन स्त्री-शूद्रपदसङ्कोचस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं । प्रसक्तं हि प्रतिपिध्यते, न च स्त्री-शूद्रयोः स्वर्गकामत्वेन सामान्यतोविधिं विना अन्यत् प्रसञ्जकमस्ति, विद्यायास्तदध्यापनस्योपनयनाभावेन निषेधात्तदध्यापनाप्रसक्तेस्तथाच स्वर्गकामत्वेन सामान्यतः प्रसङ्गेन स्त्री-

यस्यै कस्यैचित् ऋत्विजे प्राकाशदाने तद्वागवाधायसेस्तत्रापि भागकल्पनापत्तेर्वेति भावः । 'स्त्री-शूद्रयोरिति, न च विद्यापदमेव यज्ञाङ्गभूतविद्यातिरिक्तविद्यापरं कल्प्यतां, स्त्री-शूद्रपदं वा स्वर्गकामेतरस्त्री-शूद्रपरं, रथकारादिविद्याप्रयुक्तिकल्पनानुरोधेन स्त्री-शूद्रपदसङ्कोचस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं । प्रसक्तं हि प्रतिपिध्यते, न च स्त्री-शूद्रयोः स्वर्गकामत्वेन सामान्यतोविधिं विना अन्यत् प्रसञ्जकमस्ति, विद्यायास्तदध्यापनस्योपनयनाभावेन निषेधात्तदध्यापनाप्रसक्तेस्तथाच स्वर्गकामत्वेन सामान्यतः प्रसङ्गेन स्त्री-शूद्रयो-

स्वर्गकामपदार्थे सङ्कोचमात्रं न बाधः सङ्कोचे च न शब्दार्थहानं स्वर्गकामचैवर्णिकस्याधिकारबोधनात् रयकारशब्दे च पदार्थमात्रस्यैव बाधः स्यात् । यद्यपि सङ्कोचोऽप्येकदेशबाध एवेति सोऽपि न युक्तः तदंशे शब्दार्थहानप्रसङ्गात्, तथापि सामान्यबाधादेकदेश-बाध एव लघुरिति । लक्षणा च पदवृत्तिवृत्तित्वात् शक्तिवत् । ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र नैकपदे लक्षणा तीरस्यानदीत्वादगभीरत्वाच्च मुख्य-लक्ष्ययो-

शब्दयोस्तन्निषेधो न वैपरौत्य कल्पयत्युपजीव्यविरोधादिति भावः । 'पदवृत्ति' शब्दवच्छेदकावच्छिन्नवर्णवृत्ति, गभीरपदलक्षणायां तेन तीरस्य लक्ष्यत्वे नदीपद प्रकृतमेव, तथाच तयोरन्वये दोषमाह, 'तीरस्येति, एवमप्येऽपि । 'वाक्यार्थेति वाक्यार्थागभीरनदी-तत्त्व-

स्तन्निषेधो न वैपरौत्य कल्पयत्युपजीव्यविरोधादिति वदन्ति । तच्चिन्त्य, रागादिप्राप्तनिषेधेनापि चरितार्थत्वादिति । 'तथापीति, यद्यप्येकत्रोभय प्रसङ्गौ जायवमिदं विनिगमकं स्यादत्र च विषयभेदस्तथाचैकदेशबाधोऽप्यु-क्तपुक्तेरसङ्गतस्तथापि विद्यानिषेधादेवैकदेशबाध इत्यत्रैव तात्पर्यम् । न च विद्यानिषेधेऽपि आह्वयदमन्त्र एव यागस्तयोरस्त्विति वाच्यः । यमन्त्रश्चाहो मित्रायकश्चन्ददमन्त्रयागानिमित्रायकश्चन्दाम्बावादिति भावः । 'पदवृत्ति' शब्दात्तावच्छेदकावच्छिन्नवर्णवृत्तिरित्यर्थः, तेन वाक्यवृत्तित्वेऽपि पदवृत्ति त्वाच्च सिद्धसाधनम् । पदस्यैव वृत्तिरित्यर्थः इत्यन्ये । गभीरपदलक्षणायां तेन तीरस्य लक्ष्यत्वे नदीपद प्रकृतमेव तथाच तयोरन्योन्यान्यये दोषमाह,

रन्वयापत्तेः । नापि पदद्वये प्रत्येकशक्त्या सम्बन्धिनो
गभीरनदीतीरस्याप्राप्तिप्रसङ्गात् । तस्माद्गभीर-नद्यो-
रन्वयबोधानन्तरं वाक्येन स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तीरं
लक्ष्यते । वाक्यार्थगभीरनदीसम्बन्धिनस्तीरत्वेन प्रती-
तेः । न च वाक्ये शक्त्यभावात्तत्सम्बन्धं विना न
लक्ष्येति वाच्यम् । स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एव हि लक्ष्यस्मृतौ

सम्बन्धिन इत्यर्थः, 'स्वज्ञाप्येति स्वज्ञापकतावच्छेदकसम्बन्धविषयसम्बन्ध-
इत्यर्थः, अन्यथा यथाश्रुते अपभ्रशगङ्गापदेन समभिव्याहृतघोष-
पदादौ स्वज्ञाप्यसम्बन्धेन तीरज्ञापकापभ्रंशस्य साक्ष्यिकत्वे साधु-
त्वापि वञ्चलेपतया यज्ञप्रयोगापत्तेः, विवचिते तु ज्ञापकतावच्छे-
दकसम्बन्धः शक्तिस्तत्र नास्ति किन्तु तदारोपादुपस्थापकत्वमिति
नातिप्रसङ्गः, प्रकृते च गभीरपदसमभिव्याहृतनदीशक्तत्वमेव विशि-
ष्टबोधकतावच्छेदकं नदीपदस्य तद्विषयस्य गभीरपदोपस्थापितार्था-

'तीरस्येति । नदीपदलक्षणाया दोषमाह, 'अगभीरत्वाच्चेति 'वाक्यार्थेति वा-
क्यार्थो गभीरनदी तत्सम्बन्धिन इत्यर्थः, 'स्वज्ञाप्येति । नन्वेवमपभ्रंशेऽपि
लक्षणा स्यात् । न चेष्टापत्तिः, तथा सति दृष्टिमत्त्वेन तस्यापि साधुत्वापत्तौ
यज्ञप्रयोगापत्तेः एतेरेव पदसाधुत्वात्मकत्वादिति चेत्, न, सिद्धान्तस्यापि
दोषस्य बोध्यत्वात् । ॥ धोक्तदोषमिमां सिद्धान्तेऽपि स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एव
तथा कश्च तत्राह दोषतौल्यं धृतएव स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तीरं लक्ष्य-
तीति वक्ष्यतीति वाच्यं । स्वशक्तिज्ञाप्यत्वस्य तदर्पत्वात् । न च गौरवं,
उक्तदोषमप्या प्रामाणिकत्वादिति ।

केचित्तु स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एव तदर्थः, नद्या इव गभीरनद्या अपि शक्त्य-

तन्त्रं । न तु सम्बन्धविशेषः शक्तिगौरवात् ज्ञाप्यश्च
स्वशक्यवद्वाक्यार्थोऽपि । घोप-नद्योरन्वयबोधाद्गभीर-
नद्योरन्वयबोध एव नेति चेत्, न, प्रथमोपस्थितत्वेन
गभीर-नद्योरन्वयबोधस्य शीघ्रत्वात् । घोपे तदनुप-
पत्तिज्ञानाधीनतया तीरस्मृतिविलम्बेन नदी-घोपयो-
रन्वयबोधे विलम्बात् । न चैवं वाक्यभेदः, कर्त्तव्या-
न्विताभिधानान्तरानुकूलत्वेन वाक्यैकवाक्यतावच्छेदे-

शक्तिमती नदीति न काप्यनुपपत्तिः । अतएव 'न तु सम्बन्धविशेषः
शक्तिरित्यधिसम्बन्धोऽपि सङ्गच्छते, अन्यथा प्राक् सम्बन्धस्याप्रवेशे
कस्य विशेष' शक्तिर्येन गौरवं निर्वहेदिति भावः । 'प्रथमोपस्थित-
त्वेनेत्यापाततः, वस्तुतस्तु नदी-घोपयोरन्वयबोधे विशिष्टनदीसम्ब-
न्धितोराप्राप्तिप्रसङ्गादित्युक्तमेव दूषणं अन्यथा घोषोनद्यां गभीरा-
यामित्यत्र का गतिरित्यवधेयं । 'वाक्यैकवाक्यतावदिति वाक्यैकवाक्य-
तायामवान्तरवाक्यार्थो महावाक्यार्थे विशेषणतया भासते इह तु

त्वात्, तात्पर्यवशेन धाम्यमनिवृत्तात् अन्यथा तीरान्तरान्वयोऽपि स्यात्,
तात्पर्यसाहक्यं गभीरपदमिच्छात् ।

तदर्थत्वमेवाशङ्क्य व्यापातत उक्तमेव गौरवमाह, 'न द्विति न तु
शक्तिगमसम्बन्धविशेष इत्यर्थं, यथाश्रुतस्यालम्बकत्वात् । 'प्रथमोपस्थितत्वेने-
त्यापातत, वस्तुतो गभीर-नद्योरन्वयबोधाभावे विशिष्टनदीसम्बन्धितोरा-
प्राप्तिप्रसङ्गादित्युक्तमेव दूषणमन्यथा घोषो नद्या गभीरायामित्यत्र का
गतिरित्यवधेयः । 'वाक्यैकवाक्यतावदिति, तत्रावान्तरवाक्यार्थो विशेषणतया

कवाक्यत्वादिति । अत्र नव्याः । वाक्यस्य ज्ञाप्याभावेन
ज्ञाप्यसम्बन्धाभावान्न लक्षणा । अथान्वयबोधकं वाक्यं
पदानि हि सम्भूयार्थान्वयं बोधयन्ति न प्रत्येकमात्र-
मिति चेत् । न । पदं हि स्वार्थान्वयं बोधयति न तु
समूहः समूहे स्वार्थाभावात् । न च पदेषु व्यासज्यवृ-
त्तिर्बोधकता, न वेतरपदावच्छिन्न इतरपदे गौरवात् ।
किञ्च गभीरायां नद्यामित्यत्र विभक्तिं विना अन्व-
यबोधाभावादिभक्त्यन्तर्भावेन वाक्यत्वं, तथाच लक्ष्ये
विभक्त्यर्थान्वयो न स्यात् लक्ष्यकार्यस्य लक्ष्येऽनन्वय-

न तथेत्यभिप्रायः, साम्यन्तु महावाक्यार्थबोधानुकूलत्वमात्रेणेत्यर्थः,
समुद्धानि पदानि वाक्यमतस्तत्र लक्षणा तस्य ज्ञाप्यसत्त्वात् समुदा-
योवाक्यमेव न तस्याशब्दात्मकत्वादित्यस्वरसं 'नव्या इत्यनेन सूचयन्नेव
सिद्धान्तयति, 'अचेति । ननु समुदायोऽस्त्वनर्थकः समुद्धाना-
मर्थोऽस्त्येवेत्यत आह, 'न च पदेऽस्त्विति, 'गौरवादिति, पदत्वेनैवानु-
भावकत्वादिति भावः । ननु बोधकता यदि स्वरूपयोग्यता तदेदं
पदा तु फलोपधानं तदा इतरपदावच्छिन्ने एवमुक्तमित्युक्तिसम्भव-
मात्रास्वरसादाह, 'किञ्चेति, फलोपधानस्य विभक्तिसाध्यत्वादिति
भावः । 'लक्षकार्यस्य' लक्षकपदशक्यस्य, 'लक्ष्य इति गृह्यताभिप्रायं,

भासते इह तु नेति तद्वदित्युक्तं, साम्यन्तु महावाक्यार्थबोधानुकूलत्वमात्रे-
णेति ध्येयं । ननु फलोपधानस्यबोधकत्वमितरपदावच्छिन्न एवेत्यत्रचेराह,
'किञ्चेति, 'लक्षकार्यस्य' लक्षकपदशक्यस्य । ननु अमेदान्वये विभक्तिरपि

नियमात् । नापि गभीरायां नदीतिविभक्तिश्च न्ये ल-
क्षणा अन्वयस्य तदज्ञाप्यत्वाद् विभक्तिश्च प्रकृतिनदी-
गतं स्वार्थमभिदध्यान् गभीरनदीगतं तस्या अप्रकृ-
तित्वात् । वस्तुतः पदलक्षणयैवोपपत्तौ न वाक्यलक्ष-
णा, तथा हि गभीर-नदीरन्वयबोधोत्तरं नदीपदं
गभीरपदं वा स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तौरं लक्षयति न
वाक्यम् । न च विनिगमकाभावात् पदयोर्लक्षणादयं
वाक्ये चैकैव लक्षणेति युक्तं, पदे कृतत्वाद्वाक्यापेक्षया
लघुत्वाच्च पदएव लक्षणा अन्यथा विनिगमकाभा-

वस्तुतो लक्ष्योपस्थितौ वृत्तिद्वयविरोधेन प्रकृत्यनुपस्थित्या प्रकृत्य-
न्ययमिद्यमादित्येव विवक्षितं । ननु अभेदान्वये विभक्तिरपि न बोधि-
केत्यवधेर्दीपान्तरमाह, 'विभक्तियेति । नन्वेवं नीलं घटमानयेत्यत्रापि
विशिष्टकर्मता न प्रतीयेतेत्यवधेर्मूलसिद्धान्तमाह, 'वस्तुत इति । ननु
ज्ञापकत्वं लक्षणमूलं तच्चेदाक्ष-पदसाधारणं तर्ह्युभयत्रापि साम्या-
दित्याशङ्क्य निवेदति, 'न चेति, 'पदे कृतत्वादिति, वृत्तेरिति शेषः,

न बोधिकेत्यवधेराह, 'विभक्तियेति, 'प्रकृतिनदीगतमिति प्रकृत्यर्थन-
दीगतमित्यर्थः, 'अप्रकृतित्वात्' अप्रकृत्यर्थत्वादित्यर्थः । नन्वेवं नीलं
घटमानयेत्यत्रापि विशिष्टकर्मताप्रतीतिर्न स्यात् इति नयमते व्यु-
त्थन् सिद्धान्तसारमाह, 'वस्तुत इति, 'स्वज्ञाप्येति । ननु नीलं दिरेष-
मानयेत्यादौ जात्यधिकप्रदहये तदितरविशिष्टसम्बन्धिनश्चाल्ने स्वज्ञाप्यापसि-
द्धिः जात्यधिकस्यानुभावकत्वान् । न च अत्रात्रिज्ञाप्यत्वं विवक्षितमिति

वास्तव्यणादयं पदे एका वाक्ये चापरा लक्षणेति गौरवं
स्यात् । अन्वयबोधपूर्विका प्रत्येकं पदद्वये लक्षणैव
वाक्ये लक्षणेति च परिभाषा पद-वाक्ययोर्भिन्नत्वात्,
वस्तुतस्तु गभीरपदात् स्वार्थपरम्परासम्बन्धेन लक्ष्योप-
स्थितौ विलम्बान्नदीपदात् स्वार्थसाक्षात्सम्बन्धेन शीघ्रं
तीरोपस्थितिसम्भवात्तत्रैव लक्षणा । अथ “पदं पांशु-

‘गौरवं स्यादिति, तत्रापीति शेषः । ननु भवतु पद-वाक्यभेदः भवतु
चाकृतत्वादाक्यलक्षणायां गौरवं तथाप्येकलक्षणातो नामालक्षणाकल्पने
गौरवमित्यस्येति, ‘वस्तुत इति । ननु स्वशाप्यसम्बन्धो लक्षणा
विशिष्टार्थज्ञापकता बोधयत्र तुल्या तथाच किं विनिगमकं । न च
नीलायां यमुनायां घोष इत्यादौ नीलपदस्य गुणिपरत्वेन लक्षणायां
तत्र विशिष्टतीरलक्षणायां लक्षितलक्षणेति गौरवादिशेषे लक्षणा-
कल्पनादन्यथापि तथैवेति वाच्यं । तत्र हि लाक्षणिकस्याननुभावक-
तया स्वशाप्यैव न विशिष्ट इति विशेषे लक्षणा इह त्वभयो-
ज्ञापकत्वादुभयथापि लक्षणा । न च गभीरपदोत्तरसप्तमीविशेषण-
विभक्तिः शब्दसाधुत्वार्थमतो नदीपदोत्तरसप्तम्या नदीपदाणांनु-
गतस्वार्थमात्रबोधकत्वात्तत्रैव लक्षणेति वाच्यं । एकैवोपपत्तौ हि

वाच्यम् । प्रकृतेरपि तत्सहकारेणैव क्षमिप्रयोजकत्वात्, तथाच मुख्यमिति
चेत्, न, अतएव तदनुभावकत्वमित्युक्तात्वादिति । ‘पदे सृप्तत्वादिति, लक्ष-
णाया इति शेषः, ‘गौरवं स्यादिति, तत्रापीति शेषः । ननु तथाप्येक-
लक्षणातो नामालक्षणाकल्पने गौरवमेवेत्यत्र आह, ‘वस्तुतस्त्विति, एतच्च

ना यूपमनक्ति सप्तमं पदं गृह्णातीत्यत्र पदस्य
ग्रहणकर्मानर्हत्वेन ग्रहणकर्माहर्षञ्जनसाधनत्वेन नि-
रुद्धेषु सोमक्रयार्थानीयमानैकहायन्युपलक्षितसप्तम-

नोभयार्थः साधुस्तथाचान्यत्र विशेषविभक्तेरिवात्र विशेषविभक्तेरेव
तथात्वमस्तु प्रापस्यात् गभीरपद एव लक्षणया तदुत्तरविभक्तेरेवा-
र्थसाधुत्वौचित्यादिति, मैवं, अत्रवबोधात् गभीर-गद्योरभेदेन
तीरसम्बन्धस्य साम्येऽपि गभीरत्वविशिष्टनदीसम्बन्धस्य प्रतीतौ
गभीरार्थस्य तीरे परम्परासम्बन्धभावात् तथाच तद्भवानुरोधात्
सर्वत्र परम्पराप्रतीतेः सर्वत्र विशेष्यपदे लक्षणेति दिक् । सुखा-
चान्वयात्तुपपत्तिमाह, 'ग्रहणेति, उपलक्षणञ्चेतत्, सप्तमत्वासम्भवेने-

गभीरपदस्य नौकादिपदवद्गुणमात्रवाचकत्वमभ्युपेत्योक्तं । वस्तुतस्तु तस्य
गाम्भीर्यगुणविशिष्टवाचकत्वमेव गुणभावे नौकादिपदवदप्रयोगात्, अन्यथा
धीरोदारपदस्य पदमात्रस्यैव वा अधिकवाचकत्वं न स्यात्, तथाचात्रापि
तीरे स्तार्थसाक्षात्सम्बन्ध एव, तस्माद्विशेषविभक्तिः साधुत्वार्थमित्यभ्युप-
गमाद्गभीरपदलक्षणावामेव विभक्त्यर्थान्वय इति विशेष्यवाचिपद एव लक्षणा ।
न च प्राच्यन्यादगभीरपद एव लक्षणास्तु तथाचान्यत्र तथात्वेऽप्यत्र विशेष्य-
विभक्तेरेव शब्दसाधुत्वं कथयमिति वाच्यं । विशेषविभक्तित्वेन सामान्यत-
एव तथात्वकल्पनात् । किञ्च मुक्ताया नद्यामित्यादावुक्तयुक्तया विशेष्यपद एव
लक्षणाकल्पनादन्यत्रापि तथा । न च मुक्तपदस्य लाक्षणिकत्वेनानुभावकत्वा-
भावेन स्वार्थाप्याभावात् लक्षणेति वाच्यं । सुतरां तर्हि विशेष्यपद एव लक्ष-
णाकल्पनं । वस्तुतस्तु तदनुभावकमेवेत्युक्तमित्यत्र तात्पर्यं । उदाहरणभेदे-
नाशङ्कते, 'अथेति । सुखान्वयानुपपत्तिमाह, 'पदस्येति, 'निरुद्धेषु' नि-

पदपांशुषु सप्तमार्थान्वितपद-पदार्थान्वयबोधके सप्तमं
पदमिति वाक्ये लक्षणेति चेत्, न, अत्रापि हि सप्त-
मपदयोरन्वयबोधानन्तरं सप्तमपदार्थान्वितस्वार्थबो-
धके पदे लक्षणा न तु वाक्ये । अतएव “पुरोडाशक-
पालेन तुपानुपवपतीत्यत्रावधातजनितव्रीहितुपाणां
पुरोडाशकपालेनोपवापो विधीयते पुरोडाशश्रपण-
प्रयोजनत्वेनोपस्थिते च कपाले नोपवापप्रयोजनाका-
ङ्क्षा । न ह्येकप्रयोजनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षा
भवति । अन्यच्च विनियुक्तत्वेन शब्दादन्यत्राकाङ्क्षा-
विरहेण विनियोगाप्रतीतेरेव हि विनियुक्तविनि-

त्यपि द्रष्टव्यं । ‘अञ्जनसाधनत्वेनेति, पूर्वज्ञानुपपत्तिर्द्रष्टव्या, पुरोडा-
शपाकार्यमेवावहतव्रीहितुपाणां कथमुपवाप इत्याकाङ्क्षायामपि
पुरोडाशाय कपालमिति तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थलक्षणया तत्प्रयोजनत-
योपस्थितं कपालं किमप्यस्य प्रयोजनमिति नाकाङ्क्षेति उभयाका-
ङ्क्षयाश्चान्वयधीर्न अन्यतराकाङ्क्षयां अतः यस्मीतत्पुरुषेण भविष्यत्-
पुरोडाशाश्रयकपालेनेत्येवमगम्यते, अतएव च न कपालपदे

स्थितेयुः । पूर्वोक्तरीत्यैव परिहरति, ‘अत्रापि होति, ‘न होति, पुरोडाशाश्रय
कपालमिति तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थमाने तत्प्रयोजनतयोपस्थितं कपालं न प्रयोजना-
न्तरमाकाङ्क्षति अन्यतरमात्राकाङ्क्षायाम् नान्वयधीरिति भावः । एवञ्च
घटार्थेन द्रष्टेन गामभ्याजेत्यादौ यथा नाकाङ्क्षानुपपत्तिस्तपोक्तं । उक्तदोष-

योगविरोधः । अत-आकाङ्क्षोत्थापनार्थं पुरोडाशक-
पालवाक्यस्य पुरोडाशार्थाधिष्ठाने आश्रयस्वरूपे लक्ष-
णेति निरस्तम् । अत्रापि हि पुरोडाशपदेन पुरो-
डाशश्रवणप्रयोजनकाधिष्ठानमाश्रयस्वरूपं लक्ष्यते ।
कपालपदञ्च तत्र कपालत्वविशिष्टबोधकमिति पुरो-
डाशपदे लक्षणा न पुरोडाशकपालवाक्ये ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे शक्तिवादः ।

कक्षणा तथासति पुरोडाशपदस्य तदर्थकत्वपर्यवसाने अतुपपत्त्यप-
रीक्षारात् । एतेन घटजनकेन दण्डेन गामभ्याजेति लौकिकवाक्य-
दर्शनात् तदर्थकतथोपस्थितेमात्रपराम्भश्च इति निरस्तं । तत्र न्या-
यानुपेक्षणात् इह ॥ न्यायार्थसाधिततात्पर्यकतयैव तादृशाकाङ्क्षा-
निष्ठांहादित्यखण्डनकार्यः ।

इति श्रीजयदेवमिश्रविरचिते तत्त्वचिन्तामण्याशोके
शब्दाख्यतुरीयखण्डाशोके शक्तिवादाशोकः ।

मयादाह, 'व्याख्यस्वरूपमिति व्यधिष्ठानत्वादिनैव तस्य तस्य कक्ष्यत्वात्तोक्त-
स्य इत्यर्थं, शक्यत्वात् कर्मधारयो न पुनस्तुर्णीतत्पुरुष इत्यवधेयं ।
इति प्रकाश ।

अथ समासवादः ।

ननु बहुव्रीहौ चित्रगुमानयेत्यत्र वाक्यार्थचित्र-
गोस्वामिनः सम्बन्धितया अन्यपदार्थस्य प्रतीतेर्वाक्य-
एवान्यपदार्थे लक्षणा । अथ चित्रा गौर्यस्येति विग्रहवा-
क्यस्य लुप्तं यत्पदं स्मृतमन्यपदार्थं बोधयति यथा दधि
पश्येत्यादौ लुप्ता द्वितीया स्मृता कर्मत्वं अन्यथा तत्र
कर्मत्वे लक्षणापत्तेः । अज्ञातविग्रहस्य बहुव्रीहौ शक्ति-
भ्रमादन्यपदार्थधीरिति चेत्, न, स्मृतयत्पदात् सम्ब-
न्धितयोपस्थिते अन्यपदार्थे कर्मत्वेनोपस्थितिं विना
आनयनान्वयानुपपत्तेः राज्ञः पुरुषमानयेत्यत्र राज्ञ-

उपोद्घातसङ्ख्या समासविचारमवतारयति, 'नन्विति, 'चित्रगोस्वा-
मिन इति, चित्रगोस्वामिनोऽन्यपदार्थस्य सम्बन्धितया प्रतीतेरिति योजना,
'अन्यपदार्थस्य' समस्यमानपदातिरिक्तपदार्थस्य, 'सम्बन्धितया' चित्रगोस्व-
ाम्नित्वरूपेण, 'वाक्य एवेति, तथाच वाक्ये लक्षणा नास्तीति प्राक् कथमुक्त-
मिति भावः । 'लुप्तमिति प्रकृतवाक्यघटकत्वेनाश्रुतमित्यर्थः, एवमप्येऽपि ।
'बोधयतीति पुरुषत्वेन बोधयतीत्यर्थः, 'बहुव्रीहौ चित्रगुवाक्य इत्यर्थः,
'स्मृतयत्पदादिति स्मृतार्थकयत्पदादित्यर्थः, 'सम्बन्धितया' यद्व्याप्यसम्बन्धवि-
शेष्यतया, 'उपस्थिते' अथान्तरवाक्यार्थबोधविषये, 'कर्मत्वेनोपस्थितिं
विनेति कर्मत्वसंसर्गक-धातुर्विशिष्टक-नामार्थप्रकारकशब्दबोधानुसूतक-
मोत्वोपस्थित्यभावेनेत्यर्थः, 'आनयनान्वयेति कर्मत्वसंसर्गक विशेष्यतया

इव विशेषणत्वेनोपस्थिते क्रियान्वयाभावाच्च । विभ-
क्तिशून्ययत्पदादुपस्थिते च चित्रगुपदेन क्रियया चान्व-
यो न स्यात् अन्यप्रकारबोधकविभक्त्यभावात् । न च
चित्राया गोर्थ इति विग्रहे स्मृतप्रथमान्त-य इति पदा-
दुपस्थितिः प्रथमान्तेनानयनानन्वयात् । प्रथमान्त-

अथ समासवादाश्लोकः ।

‘राज्ञ इति पूर्वमन्वयबोधानुक्तोपस्थित्यभावादनानुक्तत्वम-

‘राज्ञ इति, पूर्वमन्वयबोधानुक्तोपस्थित्यभावादनानुक्तत्वमनेतरा
नित्यत्वेनेति विशेषः । यद्यप्यद्वयत्वेत्यादौ लम्बकार्यमानयेत्यादौ च विशेषणोऽपि
आनयनबोधानुपपत्तेरित्यर्थः । भेदसमर्पणं नामार्थविशेष्यक-नामार्थप्रकार-
कप्राप्तिबोधे तन्नामोत्तरविभक्तिजन्यभेदसमर्पणोपस्थितेस्तत्त्वत्वादिति भावः ।
इदमुपलक्ष्य प्रत्ययाना प्रत्ययार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वविषयेन कर्मत्वेऽपि
तदन्वयानुपपत्तेरित्यपि बोध्यः । ‘विशेषणत्वेनेति कर्मत्वेतरस्य चक्षुर्धस्य वि-
शेषणत्वेनेत्यर्थः, ‘क्रियान्वयेति कर्मत्वासमर्पणं विशेष्यतया क्रियाया बोधा-
सम्भवाच्चेत्यर्थः, पूर्वं कर्मत्वसमर्पणबोधानुक्तकर्मत्वोपस्थित्यभावाद्भिराकाङ्क्ष-
त्वमत्र कर्मत्वेतरविशेषणत्वेनोपस्थित्या भिराकाङ्क्षत्वमिति भावः । ननु विभ-
क्तिशून्ययत्पदमनुवृत्तगोचरमनो न कर्मत्वेतरविशेषणत्वेनोपस्थितिरित्यत आह,
‘विभक्तिशून्येति, ‘चित्रगुपदेन’ चित्रगुपदार्थेन चित्रगवा, ‘अन्वयप्रकारेति
यत्पदोत्तरं स्तत्त्व कर्मत्वसमर्पणसमर्पणव्यापकविभक्तिविरहादित्यर्थः, नामार्थ-
योर्नामार्थ-धात्वर्थयोश्च भेदसमर्पणान्वयबोधे नामोत्तरविभक्तिजन्यसमर्पणोप-
स्थितेस्तत्त्वत्वात् चित्रपदोत्तरद्वितीयायाश्च यत्पदानुत्तरत्वादिति भावः । ‘उप-
स्थिति’ स्तमिन् प्रत्ययस्योपस्थितिः, ‘प्रथमान्तेनेति, धात्वर्थं नामार्थयोर्भे-

विग्रहे तदभियुक्तैर्वहुव्रीहेः साधुत्वनिषेधाच्च । न च
चित्रा गौर्यस्य तमानयेति तत्पदार्थस्य क्रियान्वय-
इति वाच्यम् । तथाननुभवात् चित्रगोसम्बन्धिन-
मानयेति हि वाक्यार्थधीः विग्रहे तत्पदस्याप्रयोगेण
स्मृत्यभावाच्च । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तत्पदस्मरणमपी-
ति चेत्, न, अध्याहारापत्तेः, तथापि चित्रगुमानये-
त्यत्र विभक्तिस्तत्पदार्थगतं न स्वार्थमुपनयेत् किन्तु

चेतरान्वितत्वेनेति विशेष । 'तथाननुभवात्' वाक्यार्थद्वयान्वया-
ननुभवात्, 'अध्याहारापत्तेः', तथाच तदपेक्षया लक्षणाया एव कल्प-

क्रियान्वयस्तथापि पूर्वोदोष एव तात्पर्यं, 'प्रथमान्तेति । यद्यपि पुत्रेण सह-
गत पिता सपुत्रक इत्यादौ प्रथमान्तविग्रहेऽपि बहुव्रीहिरिति व्यभिचार-
स्तथापि तदतिरिक्ते नियमो बोध्य इत्याहुः । 'तथाननुभवदिति वाक्यार्थ-
द्वयाननुभवदित्यर्थः । नन्वेतदेव कुत इत्यत आह, 'चित्रेति, 'अध्याहा-
रेति, प्रदक्ष्णनापेक्षया ■ लक्षणाया प्रदार्थमात्रकल्पनस्य लघुत्वादन्वया

देनान्वये विभक्तिजन्यससर्गोपस्थितेकान्तत्वादिति भावः । ननु प्रथमाया एव
कर्मन्त्वे लक्ष्येत्यत आह, 'प्रथमान्तेति । यद्यपि पुत्रेण सह वर्त्तते य स
सपुत्रक इत्यादौ प्रथमान्तविग्रहेऽपि बहुव्रीहिर्दृष्टस्तथापि तदतिरिक्तस्यले
नियमो बोध्यः । 'तत्पदार्थस्येति स्मृततत्पदेनोपस्थापितस्यार्थस्येत्यर्थः । 'तथा-
ननुभवादिति अन्यप्रदार्थस्य सम्बन्ध कर्मलोभयविशेषणतयाननुभवदि-
त्यर्थः, 'यत्तदोरिति तत्पद विना यत्पदस्य निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः,
'तत्पदस्मरणमपीति विग्रहवाक्यस्यतत्पदानुबन्धेन तत्पदस्मरणमपीत्यर्थः ।
'अध्याहारापत्तेरिति तत्स्मरणकल्पनापत्तेरित्यर्थः, तथाचैतद्गौरवभयादेव

गो-गतमेव विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधजनकत्वव्यु-
त्पत्तेः । अत एवान्यपदार्थोपस्थापकेन समासेनोक्तार्थ-
त्वात् यत्पदाप्रयोगः । अन्यथा यत्पदप्रयोगोऽपि स्यात् ।
न च यत्पदप्रयोगः साधुत्वार्थमेव स्त्रीप्रत्ययस्येवेति
वाच्यम् । “गो-स्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यनुशासनबलात्त-
त्तयैव साधु यत्पदे तूक्तार्थत्वं विना असाधुत्वादन्वये
न निमित्तान्तरमस्ति, बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वेन विग्र-

नौचित्यात्पदकल्पनापेक्षया पदार्थमात्रकल्पनस्य सधुत्वादन्वया लक्ष-
णोच्चेदापत्तेरिति भावः । ननु यत्र पदं कस्य तत्रेयं व्यवस्था
इह तु तत्पदाध्याहारस्याप्यावश्यकत्वाच्चैवमित्यखचेराह, ‘तथापीति ।

लक्षणेच्चेदापत्तेरिति भावः । ननु यत्र पदं कस्य तत्र तथास्तु प्रकृते च
तत्पदाध्याहारस्यावश्यकत्वाच्चैवमित्यखचेराह, ‘तथापीति, ‘उक्तार्थत्वादिति,
उक्तार्थानामप्रयोग इत्यभिधानादिति भावः । ‘बहुव्रीहेरिति, चित्रा गौर्यं

यत्पदमपि नामुच्यते तदनुबद्धे व्याकाङ्क्षासम्पादनाय तत्पदस्मरणस्यावश्य-
कत्वात् इति भावः । ननु क्लृप्तसमासस्यापदोपस्थितेस्तदर्थोपस्थितेरेव वा
तत्पदादिविषयकत्वकल्पनाच्च गौरवमित्यखचेर्दोषान्तरमाह, ‘तथापीति
तत्पदस्मरणेऽपीत्यर्थं, ‘विभक्ते’ वाक्यसमभिव्याहृतविभक्तेः । ‘अतएवेति
यत एव बहुव्रीह्यावन्यपदार्थं लक्षणेत्थं, ‘उक्तार्थत्वात्’ बोधितार्थकत्वात्,
‘स्त्रीप्रत्ययस्येवेति चित्रपदोभरं स्त्रीप्रत्ययस्येवेत्यर्थं, ‘उपसर्जनस्येति, प्रकृत
स्त्रीप्रत्ययोनोप्योभनतीति शेष, ‘उपसर्जनं’ विशेषणं, ‘तद्यैवेति स्त्रीप्रत्यय-
प्रयोगं विनेत्यर्थः । स्मृतं यस्येतिपद अन्यपदार्थं बोधयतीत्यत्र दोषमाह,
‘बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वेनेति चित्रादिवाक्यस्यैव चित्राभिन्नयोस्तामित्यादि-

हाभावाच्च । चित्रा गौर्यस्येति वाक्यं बहुव्रीहेरन्यपदार्थकथनाय । अन्यथा चित्रगुमानयेत्यत्र प्रक्रान्त-प्रक्रा-

ननु यदि विग्रहोनास्ति तदा चित्रा गौर्यस्येत्यादिकिमित्यत्र आह, 'चित्रेति, समस्यमानपदेनैवार्थकथनस्य विग्रहवाक्यत्वादिह त्वमस्यमानेनापि यत्पदेनार्थकथनादिति भावः । अत्र च नित्यसमासत्वमस्तीत्युपन्यस्तं, वस्तुतो नित्योऽस्त्वनित्यो वा समास उभययापि विग्रहानुभवनियमोनास्ति येन तत्स्मरणं कस्यत इति ध्येयं । ननु सा भूदयं विग्रहः तत्प्रतिरूपकस्याप्यनुभवनियमेन स्मृतयत्पदादन्यपदार्थोपस्थितिस्तदा स्यात् यदि बुद्धिः कोऽन्यः स्यात् तदा यत्पदस्य तत्रैव शक्तिर्यदि तु लक्षणयान्तरपदार्थधीस्तदा पूर्वमबुद्धिस्तस्यापि चित्रगोस्त्रामित्वेनोपस्थितस्य लक्ष्यस्यान्वयधीरित्याह, 'अन्यथेति, ।

स्येत्यादि तु न विग्रहः समस्यमानपदेनैवार्थकथनस्य विग्रहत्वादत्र त्वमस्यमानपदेनाप्यर्थकथनादिति भावः । वस्तुतो विग्रहसत्त्वेऽपि तस्य नियमता प्रागुपस्थितौ मानाभावादप्यपदार्थं लक्ष्यैव अन्यथा यद्यौतत्पदवेऽपि सा न स्यादिति ध्येयं । एतेन विग्रहप्रतिरूपकतदाक्यस्यमेव यत्पदमादायान्वयोऽस्त्विति परास्तं । विग्रहवत्तस्यापि नियमतोऽनुपस्थितेः । 'प्रक्रा-

प्रकारकबोधसाक्षाद्बुवाक्यत्वेनेत्यर्थः, 'विग्रहाभावाच्चेति तादृशवाक्यार्थबोधसमर्थयत्पदघटितवाक्यान्तराभावाच्चेत्यर्थः । नन्वेवं चित्रा गौर्यस्येति वाक्यं किमित्यत्र आह, 'चित्रेति । न च विग्रहाभावेऽपि विग्रहप्रतिरूपकैतदाक्यस्ययत्पदादेवान्यपदार्थनामोऽस्त्विति वाच्यं । एतदाक्यस्य नियमत उपस्थितौ मानाभावादिति भावः । 'अन्यथेति यदि विग्रहवाक्यस्ययत्पदादन्य-

स्यमानयोरभावे यत्पदार्थव्यवहारो न स्यात् । न च
चित्रापदं चित्रगोस्वामिलक्षकं, तत्र गोपदार्थान्व-
यात् । नापि गोपदं लक्षकं, गोस्वामिनि चित्रा-
पदार्थान्वयापत्तेः । तस्मादाव्यार्थचित्रगोसम्बन्धितया
पुरुषस्य प्रतीतेर्बहुव्रीहौ वाक्य एव लक्षणेति । वार्त्त-

नेति, यद्यप्ययं चित्रा गौर्यस्यैवार्थकयनवाक्य एव कथं यत्पदार्थान्वयस्तथापि
तत्र तमानयेत्याद्यध्याहारात् तथा प्रकृते च तस्य दूषितत्वादिति भावः ।

पदार्थप्रत्ययस्तदेवार्थं, 'यत्पदार्थव्यवहार इति यत्पदार्थश्रान्दबोध इत्यर्थं',
यत्पदस्य सर्वनामस्य प्रकान्त-प्रकृत्यमानान्तरस्यैव परामर्शकत्वादिति भावः ।
'प्रकान्त' श्रान्तान्तरेण पूर्वोक्तं, 'प्रकृत्यमान' श्रान्तान्तरेणाशुपद वक्ष्यमाणं ।
नन्वेव चित्रा गौर्यस्यैवार्थकयनवाक्य एव कथं यत्पदार्थान्वय इति वाच्यं ।
समासादेरन्यपदार्थस्य प्रकान्तत्वात् तस्य तदर्थकयनरूपत्वादिति हृदयः ।
'अनन्वयात्' अन्वयासम्भवात्, न च गोपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं ।
तथापि विभक्त्यर्थान्वयासम्भवात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् प्रत्ययाना-
मिति भावः । 'तत्र गोपदार्थेति, गोस्वामिनस्तन्वत्वाभावादिति भावः । न च
गोपदार्थस्य गोस्वामिन एकदेशे गवि चित्रपदार्थस्याभेदेनान्वय' घटात्पर-
चैवस्य भेदेत्यादाविव पदार्थैकदेशेनान्वयस्याप्यत्र व्युत्पन्नत्वादिति वाच्यं । पदा-
र्थैकदेशे भेदेनान्वयस्य क्वचिद्व्युत्पन्नत्वेऽप्यभेदान्वयस्यात्यन्तमव्युत्पन्नत्वादन्यथा
गौर्नित्या इत्य नित्यमित्यादौ गोत्व इत्यत्वादावपि नित्यान्वयापत्तेरिति हृदयः ।
यदि च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अभेदेनाप्येकदेशेऽन्वायोऽप्याभ्युपेयते तदा त्वयमपि
पक्षः साधोयानिति मन्तव्यः । 'वाक्य एवेति, न च चित्रपदस्य च स्वामिनि
लक्षणाया चित्रगोस्वामिनोत्तमसम्भवात् कथं वाक्ये लक्षणेति वाच्यं । पदा-
र्थैकदेशेनान्वयस्य भामाद्ययोर्भेदान्वयस्य चाव्युत्पन्नतया गोपदार्थैकदेशे स्वा-
मित्वे चित्रगोरन्यथासम्भवात् । एतेन चित्रपदं चित्रगोपदं गोपदश्च स्वा-

मेतत्, वाक्ये निरर्थकतया स्वार्थसम्बन्धाभावेन लक्ष-
णानिषेधात् अत्रापि पदलक्षणयैवोपपत्तेश्च । तथा
हि चित्र-गोपदयोरन्वयबोधानन्तरं गोपदं चित्रगो-
स्वामिलक्षकं स्वज्ञाप्यचित्रगोसम्बन्धेन तत्स्वामिस्मार-
कत्वात् । चित्रापदं गवान्वितस्वार्थबोधकतया मुख्या-
र्थमेव । कर्त्तव्यान्यवबोधानुकूलत्वेन न वाक्यभेदोऽपि ।

पदलक्षणा दूषयन्नेव वाक्यलक्षणा व्यवस्थापयति, 'न चेति, 'कर्त्तव्येति सम्-
न्वुपस्थितिहेतुचित्रगोपस्थित्यनुकूलत्वादित्यर्थः, 'गोपदस्येति गोपदमात्र-

मित्वपरमित्यपि प्रत्युक्तं नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया स्वामित्वे चित्र-
गोरन्वयासम्भवात् धर्मिणः स्वामिनोऽन्वयप्रसङ्गाच्चेति भावः । 'निरर्थकत-
येति शक्तिग्रन्थवयेत्यर्थः, 'स्वार्थेति व्यग्रकृतयेत्यर्थः । अनूक्तप्रणाल्या लक्ष-
णसम्बन्ध एव लक्षणास्तित्वरूपेराह, 'अत्रापिति वज्रव्रीह्यावपीत्यर्थः, 'चित्र-
गोपदयोरिति चित्रपदार्थ-गोपदार्थयोरित्यर्थः, 'अन्वयबोधानन्तरमिति
अभेदान्वयबोधानन्तरमित्यर्थः, 'चित्रगोस्वामिलक्षकमिति लक्षणाया चित्र-
गोस्वामिबोधकमित्यर्थः, एतच्च यत्र मुख्यार्थस्यापि क्रियाद्यन्वयो न बाधित-
स्तत्स्वामिगौ घ प्राथमिकौ तदभिप्रायेणोक्तमन्यत्र तु चित्रपदं तात्पर्यप्रा-
प्तकं, अन्यत्र च चित्रगोस्वामिलक्षकमिति मन्तव्यः । 'स्वार्थबोधकतयेति
चित्रगुणविशिष्टबोधकतयेत्यर्थः, 'मुख्यार्थमेवेति । यद्यपि चित्रपदस्य चित्रगुण-
विशिष्टबोधने लक्ष्यैव साधवाचित्रगुण एव शक्ते "गुणिलिङ्गास्तु तदतोत्य-
मरकोभस्तु निरुद्धलक्षणाप्रतिपादक इति कुतो मुख्यार्थत्वं, तथापि 'मुख्या-
र्थमेवेत्यस्यामरकोषादिबोधितार्थकमेवेत्यर्थः । ननु चित्रपद-गोपदयोर्विभि-
न्नान्वयबुद्धिजनकत्वे भिन्नवाक्यत्वापत्तिरित्यत आह, 'कर्त्तव्येति चित्रपदस्या-
पि तात्पर्यप्राप्तद्वारा कर्त्तव्यान्यवबुद्धिप्रयोजकत्वादित्यर्थः, एकान्वयबुद्धिप्रयो-

न चैवमेकस्यैव गोपदस्थान्यपदार्थे वृत्तौ समासो न
 स्यात् अनेकस्थान्यपदार्थे वर्तमानस्य समासानुशास-
 नादिति वाच्यम् । चित्रापदस्यापि परम्परया अन्य-
 दार्थबोधकत्वात् । अस्तु वा चित्रापदेऽपि लक्षणा
 चित्रापदार्थस्य परम्परया चित्रगोस्वामिसम्बन्धात् ।

स्येत्यर्थः । चित्रपदस्य मुख्यमात्रवाचित्वमाश्रित्याह, 'परम्परयेति, 'विचेति,
 अथवाभ्युपगमवादोऽस्तु वेत्युपक्रमात् । वस्तुत वाचात्सम्बन्धेन उपस्थाप-

नकत्वस्यैव भिन्नवाक्यतात्पर्यत्वादिति भावः । 'वृत्तौ' लक्षणायां, 'अन्यपदार्थे'
 वर्तमानस्येति अन्यपदार्थबोधकस्येत्यर्थः, 'परम्परयेति तात्पर्यं यथादिहादे-
 त्यर्थः, चित्रपदं चित्रगोसम्बन्धित्वेन चित्रगोसम्बन्धित्वं गोपदश्च पुरुषत्वेन
 पुरुषं लक्षयतीति पदद्वय एव लक्षणा अन्यथोरपि चित्रगोसम्बन्धभिन्नं
 पुरुषमाश्रयेत्याकारोक्त्यभिप्रायेणाह, 'अस्तु वेति । ननु चित्रपदस्य चित्रगो-
 स्वामिनि लक्षकत्वसम्बन्धाभावात् कुतो लक्षयितव्य आह, 'चित्रापदार्थस्येति
 चित्रपदप्रत्ययस्य चित्ररूपस्येत्यर्थः, 'परम्परया' स्थावरास्वामित्वलक्षणापरम्-
 रासम्बन्धेन । य तथापि चित्रगु पुरुष इत्यादौ पृथक् पुरुषवाचकपदसत्त्वे
 पदद्वये न लक्षणासम्भव इति वाच्यं । तथापि चित्रगोस्वाम्यभिन्नपुरुषाभिन्नं
 पुरुष इत्यन्यवबोधसम्भवेन पदद्वये लक्षणासम्भवात् । यदि 'चोद्वेष्टतावच्छे-
 दकस्य विधेयतावच्छेदकान्तर्भाव एव निराकाङ्क्षत्वं दण्डोरक्तदण्ड घटो नी-
 लघट इत्यादयोऽपि अथवा निराकाङ्क्षास्तदा तु तत्र गोपदस्य पुरुषत्वा
 तिरिक्तत्वेन भ्रान्त्युत्पादिना पुरुषे लक्षयेति न क्वाप्यनुपपत्तिरिति भावः ।
 एवञ्चाहोवाचरो वृत्त इत्यादावपि आहोऽपदं तात्पर्यं यथाहकं वानरपदश्च
 वानरारोहणकर्मणि काष्ठकिक तस्य च वृत्ते व्यभेदेनागम्यः । यद्वा आह-
 ण्यपदं प्रकृति-प्रत्ययविभागेन वानरारोहणकर्मपरं वानरपदश्च देशपरं तथा-

न चैवमेकपदे लक्षणायामितरपदवैयर्थ्यम्, इतरपद-
महिम्नैव विशेषस्य लक्षणीयत्वात् । न चैवं वाक्यार्थ-
बोधकपदलक्षणादयमेव वाक्यलक्षणा, पद-वाक्ययो-
र्भिन्नत्वात् ।

यत्तु चित्रापदेन गोपदसन्निधानात् स्वार्थसम्बन्धि-
नी गौर्लक्ष्यते चित्रगवा च स्वामी लक्षित इति

‘चित्रगवेति लक्ष्यचित्रगोदारा तत्सम्बन्धीत्यर्थः, लक्ष्यमेक-
मन्तरा कृत्वा पदेन परम्परासम्बन्धेन लक्षणाया एव लक्षितलक्ष-
कत्वादगोपद एव लक्ष्यता अतएव तत्रैव दूषणमाशङ्क्य परिहरति, ‘न चैव-
मिति, एवं सर्वनामपदद्वयेन बहुव्रीहावपि लक्ष्यत्वैव । न च सर्वनाम्नि न
लक्ष्यता, निरुद्धलक्ष्यतातिरिक्तलक्ष्यतायामेव तथा नियमात् । अतएव तत्-
पुत्र इत्यादौ षष्ठीतत्पुत्रवेऽपि लक्ष्यत्वेति वदन्ति । ‘गोपदेति, तथा च
तात्पर्यमग्राहकतया न गोपदवैयर्थ्यमिति भावः । ‘चित्रगवेति, लक्षितार्थस्य
च वानरारोहणकर्माभिन्नो वृक्ष इत्यन्वयबोधः । अथ वा वानरपदं वान-
रारोहणकर्म्मपरं आरुढपद प्रकृति-प्रत्ययविभागेन कर्हपरं तस्य चैकदेशे
वानरे अन्वयः पदार्थैकदेशान्वयस्यापि क्वचिदभ्युपगमात् तथाचरारोहणक-
र्त्तृभिन्नवानरारोहणकर्म्माभिन्नो वृक्ष इत्यन्वयबोध इत्यादि क्षममूछं । पूर्व-
स्मिन् काले शङ्कते, ‘न चैवमिति, ‘एकपद इति उत्तर इत्यर्थः, ‘इतरपदेति,
यत्र पूर्वपदार्थोत्तरपदार्थयोरभेदेनान्वयबोधे न तात्पर्यं तत्र पूर्वपदवैयर्थ्य-
मित्यर्थः, ‘विशेषस्य’ चित्रगोखामित्यादिरूपविशेषस्य, तथाच तात्पर्यमग्राह-
कतया पूर्वपदसार्थकतेति भावः । उत्तरकल्पे शङ्कते, ‘न चैवमिति ।

‘सार्थसम्बन्धिनीति चित्राभिन्नेत्यर्थः, ‘चित्रगवा चेति लक्षितेन
चित्राभिन्नगवा चेत्यर्थः, ‘स्वामीति चित्रगोखामित्वेन चित्रगोखामीत्यर्थः,

लक्षितलक्षणाया अन्यपदार्थधीरिति । तन्न । एकपद-
लक्षणातोलक्षितलक्षणायाजघन्यत्वात् । भुवादयोधा-
तवः चैवादीन् भोजय लम्बकर्णमानयेत्यादितदगुणसं-

लक्षकतया लक्षितलक्षणेति भावः । वस्तुतो लक्ष्यचित्रगोघटितपरम्परास-
म्बन्धेन चित्रापदस्यैव तल्लक्षकत्वं लक्षणाया पदधर्मात्वात् । 'एकेति, गौर-
वादिति भावः । न च परम्परासम्बन्धेन तदुपस्थापकत्वसम्भवादेकैव लक्षणा-
स्त्विति वाच्यं । साक्षात्सम्बन्धेन गोपदस्य तदुपस्थापकत्वे साधवादित्युक्त-
त्वात्, अन्यपदार्थस्य च सम्बन्धितावच्छेदकतया पूर्व भावेन स्वामित्वं चैवत्वा-
दिनैव भानं तौरत्ववच्चित्रगोसम्बन्धित्वेनैव वा गङ्गातौरत्ववदिति धीर्यं । नन्वेवं
चित्रगुमानयेत्यत्रैव लक्षकपदार्थे भुवादय इत्यादावपि काव्यान्वयो न स्या-
दित्यत आह, 'भुवादय इति, जहत्स्वार्थायामेव तथेति भावः । 'क्रिया-

गोपदस्य तु तात्पर्यमाहकतया सार्धकतेति भावः । 'जघन्यत्वादिति गौर-
वादिति भावः । इदमुपलक्षणं वस्तुतो लक्षितस्य चित्रगोर्लक्ष्यिकत्वे वि-
भक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिं प्रकृतोभूतेन गोपदेनानुपस्थितत्वात् । किञ्च कस्या पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेरेव शब्दधीहेतुतया अर्थोपस्थापितस्य चित्रगोस्वामिना
शब्दानुभव एवानुपपन्नः । न च साधवात् पदज्ञानप्रयोज्यपदार्थोपस्थितिरेव
शब्दबोधोभाङ्गमिति वाच्यं । तथासति शब्दबोधजन्यसंस्काराधौगपदाजन्योप-
स्थितेरपि शब्दबोधोपापत्तेरित्यपि बोध्यः । ननु भुवादयोधातवोभवन्ति चैवा-
दीन् भोजयेत्यत्र तदगुणसंविज्ञानवज्जगद्बोधौ लक्षणाया आदिपदोपस्थापि-
तस्यान्यपदार्थस्यैव क्रियान्वयसम्भवात् कथं भू-चैवादेरपि क्रियान्वयः, न हि
चित्रगुमानयेत्यत्र विधेयं क्रियान्वय इत्यत आह, 'भुवादयोधातव इति,
भवन्तीति शेषः, तेनाग्रे क्रियान्वय इति सङ्गच्छते, 'तदगुणेति, यत्र पूर्वप-
दार्थस्यापि क्रियान्वये तात्पर्यं तदेव तदगुणसंविज्ञानवज्जगद्बोधौ, 'विशेषण-

विज्ञानबहुव्रीहौ चिचादेर्विशेषणस्यापि कार्यान्वयात् ।
क्रियावाचित्वनियन्तितत्वादिरूपेणाजहत्स्वार्थलक्ष-
णेति सम्प्रदायः ।

एतादिति भावः । 'आदौति सम्मकर्णवयविनो यः सम्बन्धस्तदव-
च्छिन्नत्वादिनेत्यर्थः, 'सम्प्रदाय इत्यखरसोद्भावनां, तदौजन्तु सम्ब-
वाचित्वेति, अत्र च लक्षकसम्बन्धस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकतया क्रियावाचित्वादि-
कमेव प्रत्ययसम्बन्धः आदिपदाच्च सम्मकर्णवयविनो यः सम्बन्धः तदवच्छिन्नत्वा-
दिपरिर्यहः, 'सम्प्रदाय इत्यखरसोद्भावनां, तदौजन्तु सम्मकर्णमानयेत्यादौ यद्य-
जहत्स्वार्थां तदोभयसाधारण्येनोक्तत्वेन सम्मकर्णस्याप्यन्वये तस्यापि विशे-
ष्यत्वेनैवान्वयः स्यात् चैत्रवत्, न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, तथाचोभय-
त्रापि जहत्स्वार्थैव विशेष्यत्वेन विधेयान्वये स्वार्थत्यागात् विशेष्यत्वेनापि
स्वार्थस्य विधेयान्वय इति तदगुणसंविज्ञानोक्तिः, सम्मकर्णसम्बन्धित्ववत्
चित्रगोसम्बन्धित्वेन उपस्थितावपि स्वार्थस्योपलक्ष्यतया विधेयान्वयेना-
तदगुणसंविज्ञानोक्तिस्तत्रेति वदन्ति ।

केचित्तु विशेष्यतया विशेष्यतया वा स्वार्थान्वयादेवाजहत्स्वार्थ-
त्याहः ।

स्येति पूर्वपदार्थस्येत्यर्थः, 'कार्यान्वयात्' क्रियान्वयात्, 'क्रियावाचित्वेति
वाच्यतासम्बन्धेन क्रियावत्त्वेत्यर्थः, तेन नातिप्रसङ्गः, क्रियावत्त्वञ्च सङ्केतविशेष-
सम्बन्धेन क्रियापदवत्त्वं, एतच्च भुवादयोधातव इत्यत्रोक्तं, चैत्रादीन् भोज-
येत्यत्राह, 'नियन्तितत्वेति, नियन्तितत्वञ्च चैत्रविधयकबुद्धिविशेषविधयत्वं,
'आदिपदात् सम्मकर्णमानयेत्यत्र सम्मकर्णवयविनो यः सम्बन्धः तन्निरूपक-
त्वस्य सम्मकर्ण-पुनरोभयसाधारण्यस्य परिर्यहः । 'अजहत्स्वार्थलक्षणेति
आदिपदे भू-चैत्रादिपूर्वपदसाधारणी लक्ष्येत्यर्थः, भू-चैत्रादिकन्तु तात्पर्य-
ग्राहकमिति भावः । 'सम्प्रदायः' नैकसम्प्रदायः ।

अवाहुः अनस्तमितपद-पदार्थविभागस्य चित्र-
गुप्तमुदायस्यान्योन्यान्वितावयवार्थसम्बन्धिन्यन्यपदार्थ-
शक्तिः कल्प्येत अतो नानेकार्थत्वम् न वा अवयवार्थ-
त्यागो न वा तद्गुणसंविज्ञाने लक्षणा योगरूढिस्वी-

कर्णमित्यादौ अद्यजहत्स्वार्थलक्षणाया एव लक्षितलक्षणात्वादिति
तदुपस्थितिस्तदा विज्ञेयत्वेनैवोभयान्वयापत्तिः ।

‘अवाहुर्इति, वैयाकरण इति श्रेयः । योगार्थभानार्थमाह, ‘अनस्त-
मितेति, ‘अत इति, सम्बन्धित्वेन शक्तिर्न चैत्रत्वादिनेत्यर्थः । ‘तद्गुणेति
अन्यथा अन्यपदार्थस्यैव प्रकृत्ये तमुदायस्यावयवार्थं लक्षणा स्यादित्यर्थः,
उभयसिद्धावयवार्थभानार्थं ‘तद्गुणेत्युक्तं । अन्यथा अन्यथातद्गुणाभ्युपगमा

‘अवाहुर्इति, वैयाकरण इति श्रेयः, ‘अनस्तमितेति प्रतीयमानाव-
यवार्थस्येत्यर्थः, ‘अन्योन्यान्वितेति चित्राभिन्नगोसम्बन्धिनौत्यर्थः, ‘शक्ति-
कल्प्येतेति चित्राभिन्नगोसम्बन्धित्वरूपेण शक्तिः कल्प्येतेत्यर्थः, शक्ततावच्छे-
कस्तु चित्रगुप्तत्वमेवेति भावः । ‘अत इति यतश्चित्रगोसम्बन्धित्व-लक्षकत्वं-
सम्बन्धनिरूपकत्वादिना शक्तिर्न तु चैत्र मैत्रत्वादिनेत्यर्थः, ‘अनेकार्थत्वं’ चित्र-
गुप्तं लक्षकत्वंपदादिरनेकार्थत्वं । ‘न वा अवयवार्थेति, चैत्रत्व-मैत्रत्वादिना
शक्तावयवार्थत्यागापत्तिरिति भावः । ‘तद्गुणसंविज्ञान इति लक्षकत्वादिप-
दइत्यर्थः, ‘लक्षणेति, चैत्रत्व मैत्रत्वादिना अन्यपदार्थस्य प्रकृत्ये अवयवार्थ-
भानार्थं समुदायस्यावयवार्थं लक्षणा स्यादिति भावः । ‘तद्गुणसंविज्ञान-
शब्दोपलक्ष्य, अतद्गुणसंविज्ञाने चित्रगवादिपदेऽपि चैत्रत्व मैत्रत्वादिना
प्रकृत्ये अवयवार्थभानार्थं समुदायस्यावयवार्थं लक्षणा स्यादित्यपि बोध्यं ।
न च तथापि मुदादयो घातव चैत्रादीन् भोजयेत्यादौ का गतिः तत्र
क्रियाशक्तित्वं निगन्तव्यत्वादिना शतशब्दुपगमे अवयवार्थत्यागापत्तेरिति वाच्यं ।

कारात् अवयवार्थाज्ञाने तत्सम्बन्धिनोऽज्ञानात् ।
मण्डपादौ तु अवयवार्थनिरपेक्षैव गृहविशेषधीरि-
त्यवयवार्थत्याग एव समुदाये रूढिः ।

इदं तद्व्यापत्तिरित्यपि परोक्ष्यादिति, 'अवयवार्थेति । न चैवं चित्रगुमान-
येत्यादावप्यवयवार्थात्मागे तद्गुणात्तद्गुणविभागो न स्यादिति वाच्य । विधे-

अनायत्या तत्रावयवार्थत्यागाभ्युपगमात् भूत्व-सत्त्व मैत्रत्व चैत्रत्वादिना नामा-
र्थत्वाभ्युपगमादिति भावः । सर्वत्र हेतुमाह, 'योगरूढीति योगार्थान्तर्भावेन
रूढिस्त्रोकारादित्यर्थः । योगार्थान्तर्भावे हेतुमाह, 'अवयवार्थेति, 'तत्सम्ब-
न्धिनोऽज्ञानादिति तत्सम्बन्धित्वेनाज्ञानापत्तेरित्यर्थः । नन्वेव मण्डपादिपदे-
ऽपि योगार्थान्तर्भावेन रूढ्यापत्तिरित्यत्र आह, 'मण्डपादाविति, 'निरपेक्षैव'
अविषयिकैव, 'अवयवार्थत्याग एवेति अवयवार्थान्तर्भावेनेत्यर्थः ।

केचित्तु पञ्चजादिवचित्रगवादिपदमपि योगरूढ अवयवश्रुत्या चित्रग-
वादे समुदायश्रुत्या च सम्बन्धित्वेन सम्बन्धिन उपस्थिते अवयवार्थ-समुदा-
यार्थयो परस्परसम्बन्धाय चित्रगोसम्बन्ध्यादेर्विशिष्टस्य सामः । न च नामा-
र्थयोर्मदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया कथमवयवार्थ-रूढ्यर्थयो परस्परसम्बन्ध-
पञ्चजपदे त्वभेदससर्गैर्वात्वय इति नाशुपपत्तिरिति वाच्यः । समासाति-
रिक्तस्थले तथा व्युत्पत्तेरिति वैयाकरणमतमाशङ्कते, 'अत्राऊरिति, अतएव
'योगरूढिस्त्रोकारादिति यथाश्रुतं सङ्गच्छते । 'अन्योन्यान्वितेति सम्बन्धित्व-
रूपेणान्योन्यान्वितावयवान्वयिनोत्यर्थः, 'शक्तिः कस्येतेति सम्बन्धित्वेन रूढि-
कस्येतेत्यर्थः, 'अत इति यतः सम्बन्धित्वेन रूढिर्न तु चैत्र-मैत्रत्वा-
दिनेत्यर्थः, 'नानेकार्थत्वं चित्रगवादिसमुदायस्य नानेकार्थत्वं । योगादरे
हेतुमाह, 'अवयवेति । नन्वेवं मण्डपादिपदेऽपि योगरूढत्वं कुतो नाम्यु-
पेयत इत्यत्र आह, 'मण्डपेति, 'रूढिरिति, बोधिकेति शेषः, अन्यत्सर्वं
पूर्ववदित्याहुः ।

तथाह्यस्ति चित्रत्वादिपदस्यान्यपदार्थे तात्पर्यमेव
तत्रैव च तात्पर्यं नियमतोऽन्यपदार्थस्य प्रतीतेः तदन्वा-

किञ्चैवं लोहितोष्णीषा इत्यत्र गुणविधिर्न स्यात् लौहित्याप्रत्य-
याद्युपपदवृत्तिदयविरोधेन जडत्वाद्यभ्युपगमात् । अपि च लक्षणया
अन्यपदार्थस्य चित्रत्वादिनोपस्थितौ प्रत्या सम्बर्णप्रतीतौ प्रतीति-

धान्ये विशेषणत्व-उपलक्षणत्वान्धमेव तदुपपत्तेरिति भावः । नन्वन्यत्र-
तथा न स्फुरित्यत्र आह, 'तथाह्येति, 'चित्रत्वादिपदस्येति । यद्यपि शक्त-
स्यापि ग्रन्थे तात्पर्याभियम एव लक्ष्येऽपि तात्पर्यात् तथाचौक्तनियमतात्-

ननु समुदायशक्तिं विनाप्युक्तक्रमेणैवोपपत्तिसम्भवात् किं समुदाय-
शक्त्या शक्त्यन्तरकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च । न चैवं घटादिपदेऽपि समु-
दायशक्तिर्न स्यादेकाक्षरकौबेय प्रत्येकशक्तियुत्पादनादुत्तरवर्गे लक्ष्ययैव
घटादिबोधोपपत्तेः पूर्ववर्णानान्तु चित्रादिपदवत् तात्पर्यमाचाराद्वक्तव्यः
सुवचत्वादिति वाच्यं । प्रत्येकवर्णशक्तिमविदुषः प्रत्येकवर्णलक्षणाप्रतिसन्धानं
विनापि घटपदस्यवधानान्तरं घटादेरुपस्थितेस्तत्र समुदायशक्तेरावश्यकत्वा-
दिह तु चित्रादिप्रत्येकपदशक्तिमविदुषोऽन्यपदार्थबोधस्यासिद्धत्वादित्यतः
समुदायशक्तौ वैयाकरणोक्तं युक्त्यभावं व्युत्पादयति, 'तथाह्येति, 'चित्रत्वादि-
पदस्येति सतात्पर्यकचित्रत्वाद्यानुपूर्व्यं इत्यर्थः, 'अन्यपदार्थे' मत्पदार्थे,
'तात्पर्यमेवेति समस्यमानपदार्थान्यतात्पर्यकत्वव्याप्यत्वमित्यर्थः, श्रुत्या-
वृत्तितात्पर्यकचित्रत्वादिपदे व्यभिचारवारणाय सतात्पर्यक्रेत्यानुपूर्वी-
विशेषणं, 'तत्रैवेति समस्यमानपदार्थेतिरिक्तेतरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यत्व-
स्येत्यर्थः, कदाचिदपि चित्ररूपप्रतीतिर्जायता मोसदृशप्रतीतिर्जायतामिथा-
रोक्ष्या चित्रत्वादिपदानुचारणादित्यभिमानः । यद्यपि चित्रगोसम्बन्धा-
दावन्यपदार्थतात्पर्येऽपि विशेषणविधया चित्ररूपादौ तात्पर्यमस्येव तथापि

प्रतीतेश्च, नियततात्पर्यं विना अन्यपदार्थं बहुव्रीहौ
नियमतोलक्षणापि न स्यात् । तस्मान्नियततात्पर्यनिर्वा-
हिका बहुव्रीहेरन्यपदार्थं शक्तिरेव, लक्षकपदस्य लक्ष्ये

कलहादेव विवादविच्छेदे विनिगमकन्यायाभिधानानौचित्यात्
तस्मात् तद्गुणसंविज्ञाने अजहत्स्वार्थां न वा अतद्गुणसंविज्ञाने
जहत्स्वार्थेति विभागः, किन्तुभयत्र जहत्स्वार्थां उभयत्र च सम्ब-
न्धसम्बन्धित्वेन चित्रगोस्त्वन्धित्वेन चोपस्थितिर्विशेषणत्वोपलक्षणत्व-
भेदादुभयभेदः, उपलक्षणत्वन्तु विधेयापेक्षया ज्ञाने त्वभयोर्विशेषण-
त्वमेव । न च वृत्तिद्वयविरोधः, सम्बन्धलक्षण्यैव सम्बन्धिनोभानात्,
यद्धि येन विना न भासते तद्धीहेतोस्तद्वोधकत्वनियमेन सम्बन्ध-

र्यस्य शक्तिनिर्वाह्यत्वं गोभयसिद्धं तत्रैव तथात्वकल्पने निरुद्धलक्ष्यानिर्वा-
ह्यत्वं गोभयसिद्धं तत्रैव तथात्वकल्पने निरुद्धलक्ष्यानिर्वाह्यत्वकल्पनेऽपि
तुल्यं, तथाप्यापातत इदं, यतश्चाग्रे तदेवाशङ्क्य युक्त्यन्तरं वक्ष्यति । इत्या-
विशेषणविधया तात्पर्येतरतात्पर्याभावस्य विवक्षितत्वाददोषः । अन्यपदार्थ-
तात्पर्यथाप्यत्वमन्यपदार्थेतरतात्पर्याभावव्याप्यत्वस्योपपादयति, 'नियमत-
इति, तात्पर्यप्रमात इति श्रेयः, 'तदन्त्याप्रतीतेत्येति अन्यपदार्थान्या-
प्रतीतेत्येत्यर्थः, तात्पर्यप्रमात इत्यत्रापि सम्बध्यते, 'नियततात्पर्यं विनेति
अन्यपदार्थेतरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यत्वानभ्युपगम इत्यर्थः, 'अन्यपदार्थं इति,
तात्पर्यप्रमात इति श्रेयः, 'लक्षणापि न स्यादिति लक्ष्यया शाब्दबोध-
जनकता भव्यभतेऽपि न स्यादित्यर्थः । क्वचित् तात्पर्यप्रमातोऽन्यपदार्थ-
तरस्यापि प्रतीति स्यादिति भावः । नन्वेतावता चित्रगवाद्यानुपूर्वगं अन्य-
पदार्थं नियमततात्पर्यमस्तु तत्र तच्छक्ति कथं स्यादित्यत उपसंहरति,
'तस्मादिति, 'नियततात्पर्यनिर्वाहिकेति चित्रगवाद्यानुपूर्वगं अन्यपदार्थ-

तात्पर्यानियमात् तात्पर्यनियमे च कचिद्बहुव्रीहे-

लघण्येव सम्यग्निबोभानात्तोरलघण्या तौरनस्येव तेन विना
तौराग्ररणात् निर्विकल्पकरूपायाः एतेरभावादित्यपि द्रष्टव्यं । तत्र
तात्पर्यमेव तत्रैव तात्पर्यमिति नियमौ प्रत्येकमेव शक्तिमिदौ
न तु व्यापकौ प्रकृतानुपयोगात् नानार्थे अभिचाराच्च । प्रकृत-

तात्पर्यकत्वस्य तदितरतात्पर्यकत्वाभावस्य वा व्याप्यत्वनिर्व्याधिकेत्यर्थं, 'बहु-
व्रीहे' चित्रग्याद्यानुपूर्व्यगंदेः, तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यसतात्पर्यकानुपूर्व्यकत्वस्य
तदितरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यानुपूर्व्यकत्वस्य वा तच्छक्तत्वव्याप्यत्वादिति
भावः । ननु तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्यकत्वस्य तच्छक्तत्वव्याप्यत्वं कुत्रावधृतं न
तावदघटादिपदे तत्र लक्ष्ये तत्तात्पर्यदशायां शक्ये तात्पर्यभावेन तत्र-
तात्पर्यकत्वव्याप्यत्वस्यैवामावादेवं तदितरतात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्यकत्वस्य
तच्छक्तत्वव्याप्यत्वमपि न कुत्रापि दृष्टं घटादिपदे लक्ष्ये तात्पर्यदशायां
शक्येतदितरतात्पर्यकत्वभावे शक्येतः तात्पर्यकत्वाभावव्याप्यत्वस्यैवास्तिहेरिति
चेत्, न, योऽपूर्वपदविधेय शरीरविशेषशक्तो लक्ष्यपरतया तात्पर्यसामान्यं
विना च न प्रयुक्तत्वमैवोभयत्र दृष्टान्तत्वसम्भवात् ।

केचित्तु अन्यपदार्थतात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्यकत्व-तदितरतात्पर्यक-
त्वामदाद्याप्यानुपूर्व्यकत्वयोरन्यपदार्थशक्तत्वस्यान्यथामिदं हस्यतामावेग्यं
यतिरेकव्याप्यं अन्यपदार्थशक्तत्वमनुमेयमिति भावः ।

नन्वत्र तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्यकत्वं न तच्छक्तत्वव्याप्यं लक्षकपदस्य
लक्ष्यतात्पर्यकत्वादिव्याप्यानुपूर्व्यकत्वस्येऽपि तच्छक्तत्वभावादित्यत आह,
'लक्षकपदस्येति, 'लक्ष्ये तात्पर्यानियमादिति लक्ष्यतात्पर्यकत्वस्य लक्ष्येतर-
तात्पर्यकत्वाभावस्य वा व्याप्यत्वविरुद्धादित्यर्थं, केवललक्षकानुपूर्व्यग-
न्धसिद्धत्वादिति भावः । ननु बहुव्रीहेरन्यतात्पर्यपदार्थनियमोऽसिद्ध इत्यत-
आह, 'तात्पर्यनियमे चेति, बहुव्रीहेरपीत्यादि, 'बहुव्रीहे' सतात्पर्यक-

रन्यपदार्थपरत्वमपि न स्यात् । अथ कचिद्वहुव्रीहे-
रन्यपदार्थे तात्पर्यमेव न भवति यथा “यजमान-
पञ्चमा ऋत्विजोलोहितोष्णीषा ऋत्विज इत्यत्र यज-
मानपञ्चमत्व-लौहित्ययोर्विधेयत्वेन प्राधान्यात्तत्परत-
या अन्यपदार्थे तात्पर्याभावादेवं कचिल्लोकेऽपीति
चेत्, तर्हि तच्चान्यपदार्थे तात्पर्याभावात् तदनुपपत्तिं
विना लक्षणाविरहादन्यपदार्थे शक्तिरेव । अन्यथा

नियमस्त्वेकार्थ एव सुग्रहः । न च प्रथमनियमोऽसिद्धः, लक्ष्यता-
त्पर्येऽपि वाक्यतात्पर्यसम्भवात् शक्यसम्बन्धिनि वाक्याविशेषणत्वादि-
ति भावः । लक्ष्यतात्पर्यविशेषणेनापि लक्ष्यतात्पर्यनियमादित्यत्र

पत्तिमाशङ्कते, ‘अथेति, ‘अन्यपदार्थ इति, “सोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती-
त्यादिना उष्णीषस्यान्यपदार्थस्य प्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावादिति भावः ।
तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणावौजमितिमतमाश्रित्याह, ‘तर्हीति, ‘आमि-
वज्जब्रीहे’, ‘अन्यपदार्थपरत्वमपि न स्यादिति अन्यपदार्थतात्पर्याभाववत्त्वमपि
स्यादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिमाशङ्कते, ‘अथेति, ‘तात्पर्यमेव न भवतीति तात्पर्या-
भावोऽस्त्येवेत्यर्थः । ‘यजमानेति यजमानपञ्चमा ऋत्विजः प्रचरन्ति लोहितो-
ष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यर्थः, प्रचरन्तीत्यस्य यज्ञशालायां गच्छेयुरित्यर्थः,
‘यजमानपञ्चमत्व-लौहित्ययोः’ यजमानपञ्चम-लौहित्योष्णीषयोः, प्रचरत्यस्यै-
वेति शेषः, ‘विधेयत्वेन’ पूर्वाच्चातले सति आपनोयत्वेन, ऋत्विक्प्रचरत्यस्य
प्रकारान्तरेणापि हव्यत्वादिति भावः । ‘प्राधान्यात्’ अग्नूद्यत्वात्,
‘कचिल्लोकेऽपीति’ लम्बकर्ममानयेत्यादावपीत्यर्थः, ‘तदनुपपत्तिं विना’
तदनुपपत्तिज्ञानं विना, ‘लक्षणाविरहात्’, ‘शक्तिरेवेति, बोधिकेति शेषः ।

तत्रान्यपदार्थबुद्धानुदयापत्तिः । न च तत्रान्यपदार्थबुद्धि-
राभिधानिकेव न भवतीति युक्तम्, ऋत्विग्भिः सा-
मानाधिकरणानुदयात् तस्माद्बहुव्रीहेर्नियमतोऽन्य-
पदार्थबुद्धानुदयात्तत्र शक्तिरेव । यद्यपि शक्तस्य शक्ये न
तात्पर्यनियमः लक्ष्योऽपि क्वचित् तात्पर्यात् । तथापि

नियम उभयक्योवाच्यः, अथे चान्यपादार्थपरत्वमपि न स्यादित्युप-
लक्षणमन्यपरत्वमपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यं । 'आभिधानिकीति शा-
ब्दीत्यर्थः । ननु वस्तुगत्या शक्यमनभिनि तात्पर्याद्विशेषणत्वेनापि
शक्ये तात्पर्यनियम इत्यभिसन्धाय नियमपदमुत्सर्गपरतया नियमे-
ऽनर्भावयति, 'यद्यपीति, तादृशोत्सर्गश्च शक्तिनियमादिति भावः ।
शक्तिमित्यापाततः परमार्थतस्तु साक्षणिकत्वपक्षे बहुव्रीहिस्यपदे
लक्षणा वाच्या तच्च केवलसाक्षणिकमेव नगरादिपदानां शक्तत्वादि-

एतच्च साक्षणिकान्वयबोधं प्रत्येवानुपपत्तिज्ञानद्वारा लक्षणाज्ञानं जनयित्वा
तात्पर्यज्ञानं हेतुर्न शक्यान्यबोधे इत्यभिप्रायेण, यथाश्रुते तत्पर्यज्ञान विना
शक्तिरेव कथं बोधिका स्यादित्यसङ्गतत्वापत्ते, 'अन्यथा' शक्तेरबोधकत्वे,
'आभिधानिकीति शाब्दीत्यर्थः, 'सामानाधिकरणानुदयादिति बहुव्री-
ह्यर्थस्याभेदान्वयबोधानुदयप्रसङ्गादित्यर्थः, यजमानादिना ऋत्विजामभेद-
विरहादिति भावः । 'शक्तिरेवेति तात्पर्यमेवेत्यर्थः । ननु तथापि
यथा घटादिपदस्य न घटादितात्पर्यकल्पनियम क्वचित् लक्ष्ये तात्पर्यात् तथा
चित्राद्यानुपूर्व्यं अपि कथमन्यपदार्थतात्पर्यकल्पनियमोपपन्नतेऽपि
लक्षणाया अन्यपदार्थादन्यत्र कदाचित् सत्ययोगादित्यत आह, 'यद्यपीति,
'शक्तस्य' शक्तपदान्तरस्य, तथापीति, पदान्तरवृत्त्यानुपूर्व्यं इति शेषः,

शक्ये तात्पर्यमौत्सर्गिकं कचिदन्यत्र प्रयोगादपोद्यते ।
बहुव्रीहौ चान्यपदार्थादन्यत्राप्रयोगाच्छक्यार्थेऽपि ता-
त्पर्यनियमोभवति ।

यत्तु केवललाक्षणिकस्याभावाद्बहुव्रीहौ शक्यनि-
यमे परिशेषादन्यपदार्थ एव शक्य इति । तन्न । शक्तिं
विनापि तात्पर्यनिर्वाहात् ।

अत्र ब्रूमः । बहुव्रीहौ न वाक्ये लक्षणा किन्तु पदे

धानिकी' शाब्दो, 'तथापीति, 'औत्सर्गिकं' औत्सर्गिकमेव, तात्पर्यं शक्ति-
नियतमिति भावः । 'बहुव्रीह्याविति, यत्रमानपञ्चमा इत्यादावप्युक्तसामा-
नाधिकरन्धानुपपत्त्या अन्यपदार्थान्वये तात्पर्यमस्यैव विधेयतया परं न तत्र
तात्पर्यमित्यवधेयं ।

'केवलेति व्यशङ्केत्यर्थः, शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वादिति भावः । 'शक्ति-
मिति समुदायशक्तिं विनाप्यवयवलक्षण्यैव तात्पर्यनिर्वाहादित्यर्थः ।

'औत्सर्गिकं' औत्सर्गिकमेव, भूयः सहचरितमेवेति यावत्, एवकारादप-
कत्ववच्छेदः, 'अपोद्यते' अभ्युपगम्यते, 'अप्रयोगात्' लक्षणाप्रयोगात् ।

'केवललाक्षणिकस्येति व्यशङ्कलाक्षणिकस्येत्यर्थः, 'शक्यनियमे' लक्षणा-
वादिमते शक्यनियमे, 'शक्तिं विनापि' समुदायशक्तिं विनापि, 'तात्पर्य-
निर्वाहादिति अवयवलक्षण्यैव तात्पर्यविषयान्यवबोधनिर्वाहादित्यर्थः,
लक्षणायामेव समुदायशक्तेरावश्यकत्वादिति भावः । वैयाकरणमतं दूषयति,
'अत्र ब्रूम इति, 'लक्षणेति न्यायनयेऽपि लक्षणया अन्यपदार्थशाब्दबुद्धि-
जनकतेत्यर्थः, तथाच तस्यान्यपदार्थशाब्दबुद्धिजनकत्वाभावात् तत्र तात्पर्य-
नियम इति भावः । ननु बहुव्रीह्यपदे तात्पर्यनियमात् तस्यैव तत्र

तस्य च नान्यपदार्थे तात्पर्यनियमः क्वचिच्छब्देऽपि तात्पर्यात् । अथास्ति बहुव्रीहिस्यपदद्वयस्यान्यपदार्थे तात्पर्यनियमः ततोऽन्यथाप्रयोगनियमात् अतस्तन्निर्वाहिका पदद्वये शक्तिः सैव च वाक्ये वाक्यस्य पदद्वयात्मकत्वादिति चेत्, अस्तु तर्हि बहुव्रीहिस्यपदद्वये निरुद्धा लक्षणा तथैवान्यपदार्थे तात्पर्यनियमोपपत्तौ समुदायशक्तौ मानाभावात् ।

नवीनास्तु बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य लक्ष्यत्वे नियम-

त्यपि द्रष्टव्यं । 'निरुद्धेति पदान्तरसमभिव्याहारनियमे लक्ष्यमान-
तात्पर्य एव निरुद्धलक्षणा, यथा यन्मार्थकपदसमभिव्याहारे कर्म-

'बहुव्रीहाविति, तथावाक्यवतात्पर्यनिर्वाहाय न समुदायशक्तिरिति भावः ।
अस्तु तर्हि समुदायतात्पर्यनिर्वाहाय शक्तिरिति शङ्कते, 'अथेति,
अन्यलभ्यत्वात् शक्तिरित्याह, 'अस्त्विति, नियततात्पर्यं न शक्तिनियतं
ज्ञानसाक्षिके हेतुवाक्ये घटं करोतीत्यादावप्यवलाक्ष्यिके च अभि-
धारादिति भावः । ग्रामाधिक्येन तदर्थमानपरतया लक्ष्यण्या प्रयुज्य-

शक्तिरस्त्वित्यत आह, 'तस्य चेति पदस्य चेत्यर्थः, 'अन्यथाप्रापान्नियमा-
दिति, साक्षात् परम्परया अन्यपदार्थशब्दबोधानुसूतत्वाच्चेत्यपि बोध्यं ।
'पदद्वयमिति, 'निरुद्धा लक्षणा' उक्तक्रमेणान्यपदार्थे निरुद्धा लक्षणा, 'तथै-
वेति, नियततात्पर्यं हि न शक्तिमान्नियतमपि तु शक्ति-लक्षणात्यन्तर-
स्याप्यमिति भावः । 'मानाभावादिति, गौरवाच्चेत्यपि बोध्यं ।

'नवीना' वैयाकरणनवीना, 'लक्षणीयमपदेति लक्षणीयवाचकपदेत्यर्थः ।

तोलक्षणीयपदलिङ्गता न स्यात् लक्षकपदस्य लक्षणी-
यपदलिङ्गाग्राहकत्वनियमात् स्वलिङ्गापरित्यागाच्च ।
अतोऽन्यपदार्थे शक्तिरेवेति । अत्र ब्रमः । बहुव्रीहेर्ला-
क्षणिकत्वेन विशेषणपदत्वनियमान्नियमतो लक्षणी-
यविशेष्यपदलिङ्गकत्वं । समानाधिकरणस्य समानवि-

विभक्त्यन्तस्यावयवे घटं करोतीत्यादौ लक्षणेति भावः । 'समाना-
धिकरणस्येति तच्चाद्यं पदं चैवस्य पत्न्याः स्वमित्यत्र व्यभिचारवार-

मानत्वं निरुद्धत्वाच्छक्तत्वं, अतएव निरुद्धलक्षणा शक्तितुल्येति वदन्ति ।
ननु मन्वाः क्रोशन्तीत्यत्र लक्षणीयपदस्यपदलिङ्गाग्राहकत्वात् व्यभिचार-
इत्यखेराह, 'स्वलिङ्गेति । ननु च्छनिगो मन्वा इत्यादौ व्यभिचार इत्यत-
प्याह, 'बहुव्रीहेरिति, तथाच बहुव्रीहावयवं नियम इत्यर्थः, 'समानाधि-

ननु मन्वाः पुनः क्रोशन्तीत्यत्र लक्षणीयवाचकपदस्यपदलिङ्गाग्राहकत्वाद्-
व्यभिचार इत्यखेराह, 'स्वलिङ्गेति, 'विशेषणपदत्वनियमादिति विशेषण-
वाचकपदत्वनियमादित्यर्थः । न च मन्वाः क्रोशन्तीत्यादौ मन्वादिपदस्य
लाक्षणिकत्वेऽपि विशेषणशब्दत्वाभावाद्यभ्युपगम इति वाच्यं । तच्चापि
किञ्चिद्विशेष्यवाचकपदाध्याहारनियमेन विशेषणवाचकत्वादित्यभिमानः ।
यदा 'लाक्षणिकत्वेनेतिविशेषणपदत्वनियमो न हेतुरपि तु विशेषणे श्रुतीयया
लाक्षणिकत्वेन विशिष्टस्य बहुव्रीहेरित्यर्थः, तथाच बहुव्रीहेरेव विशेषण-
वाचकपदत्वनियमः चित्रगुरस्तोत्यादावपि यत्किञ्चिदाचकपदाध्याहारादिति
भावः । 'लक्षणीयविशेष्यपदलिङ्गकत्वमिति व्यध्याहृतस्य श्रुतस्य वा लक्ष-
णीयोपस्थापस्यापकविशेष्यपदलिङ्गाग्राहित्वमित्यर्थः, 'समानाधिकरणस्ये-
त्यादि, तस्य दीर्घिकाया मय इत्यत्र तच्छब्दस्य विशेष्यपदलिङ्गाग्राहकत्वा-
द्यभ्युपगमवारणाय आद्यं यद्यन्तं, अमेदाम्बुमुद्रिसाकाशुम्येति तदर्थः,

भक्तिकस्य विशेषणपदस्य विशेष्यपदलिङ्गत्वनियमात् ।
 भिन्नविभक्तिकयोरिव भिन्नलिङ्गकयोरपि सामाना-
 धिकरण्येन विशेषण-विशेष्यपदभावाभावात् । अजह-
 णाय, द्वितीयन्तु चैवोगच्छतीत्यर्थः, विपक्षबाधकमाह, 'भिन्नेति,
 'अजहदिति, तथाच विशेषानुशासनावतार इति पूर्वनिघने विशेष-
 णं द्वेषमिति भावः ।

करण्येति, एतच्च भैषस्य पक्षा स्तमीत्यत्र अभिचारवारणाय, भैष
 यत्तीत्यत्र तद्वारणाय 'समानविभक्तिकस्येति सुपुतिष्ठोच न समानत्व-
 मित्यर्थः । न च कर्तुंवाच्यतया तत्र सामानाधिकरण्यमेव नेति वाच्यं ।
 समानसंख्याभिधायकविभक्तिप्रकृतित्वस्य तत्वात् तस्य च तत्रापि सत्त्वात् ।
 ननु विशेषणविभक्तौ साधुत्वाद्यन्तेन न तथात्वमिति चेत्, न, तदभिधानस्य
 विशेष्यविभक्त्यर्थविरिक्तार्थनिषेधपरत्वात् मतान्तरत्वाद्वा । अतएव वक्ष्यति,
 एकसङ्ख्यावाचकमेव हि शान्दसामानाधिकरण्यमिति । अग्रयोजकत्वं
 निरस्यति, 'भिन्नेति, 'अजहदिति, तथाच लिङ्गनियमानुशासनाभावे सतीति
 स्तौकं यचनीत्यादौ स्तोकशब्दे विशेष्यस्य धातोलिङ्गविरहाद्विशेष्यपद-
 लिङ्गकत्वाभावेन अभिचारवारणाय द्वितीयं यथान्तः । न च तथापि
 लिङ्गरचितमुपदादिविशेष्ये त्वमुत्तम इत्यादौ अभिचारः सलिङ्गविशेष्यक-
 त्वेन विशेषणपदविशेष्ये द्वितीययथान्तवैयर्थ्यापत्तेरिति वाच्यं । उपदादेरपि
 सलिङ्गकत्वात् लिङ्गाधिकारविधितटापठोवादिगृह्यत्वेन चालिङ्गकत्वशय-
 देशादिति भावः । यद्यप्येवं नेयं नवधकामेत्यादिवज्जघ्रोहौ स्तौलिङ्गकत्वानुप-
 षन्नित्वा ननो विशेष्यपदत्वात् सामानाधिकरण्यविशेष्यत्वाभावाच्च । तथापि
 नेय दण्डनीत्याद्यवज्जघ्रोहादिव तत्रापि व्युत्पत्त्यन्तरं कल्प्यमिति हृदयं ।
 उक्तनियमे विपक्षबाधकमाह, 'भिन्नविभक्तिकयोरिति भिन्नविभक्तिकनाभार्य-
 योरित्यर्थः, 'भिन्नलिङ्गकयो ' तदर्थयो, 'सामानाधिकरण्येन' अमेदसंसर्गात् ।

क्षिप्ते तु लिङ्गविशेषनियमानुशासनान्न तथा, अन्य-
दन्यस्य लिङ्गं गृह्णातीत्यत्र विशेषण-विशेष्यपदस्य
भावत्वमेव नियामकम् । अथ नियमतोविशेष्यलिङ्गतैव

यत्तु अजहसिङ्गत्वं प्रकृतेऽपि चित्रगुपदेऽपि गोपदादेरजहसि-
ङ्गत्वमिति, तत्र, तत्र विभक्त्यन्तस्य यदतथा गोपदमात्रस्यापदत्वात्
समुदायस्य विभक्त्यन्तत्वादत एव परवसिङ्गमित्यादौ वतिः परवत्-
समुदाये लिङ्गमित्यर्थादिति । 'अन्यदिति विशेषानुशासनाभावे
विशेषणपदं विशेष्यपदलिङ्गपादकमित्यर्थः । ननु शक्तत्वमलाक्षणि-

पूर्वनि्यमे विशेषणमिति भावः । न च चित्रगुपदेऽपि गोपदमज-
हसिङ्गमेवेति वाच्यं । विभक्त्यन्तत्वेन समुदायस्यैव तत्परत्वात् । 'विशेष्येति
तावद्विशेषण-विशेष्यपदस्यभावत्वमेवेत्यर्थः । परोक्तनियमे व्यभिचारमप्याह,

ननु समानाधिकरणस्येत्यादिनियमे प्रमेयं रूपं गुण इत्यादौ कथं
नपुंसकलिङ्गकत्वमित्यत आह, 'अजहदिति, तथाचोक्तनिधने अजहसिङ्ग-
कततत्पदभिन्नत्वेन विशेषणीयमिति भावः । अतएव पञ्चपदादेर्मत्स्यादौ
लक्षणापामपि अयं पञ्चममित्यादिकं साधु पञ्चपदादेरजहसिङ्गकत्वादेवं
खडादिकं यदा पुंसो नाम तदपि अयं खड्गेवेति स्त्रीलिङ्गतैव साध्वी ।
नन्वेवं दृष्टसागरा योषित् लब्धधन पुमानित्यादौ सागरशब्द-धनशब्दयो-
रजहसिङ्गत्वादिशेष्यलिङ्गयाहित्वानुपपत्तिः सागरशब्द-धनशब्दादेरजह-
सिङ्गत्वेऽपि तद्भेदप्रवेशे जलमेतत् सागरं पुत्रो धनमित्यादावसमाप्तेऽपि
विशेष्यलिङ्गयाहित्वापत्तिरिति चेत्, न, दृष्टसागराद्यानुपूर्वीघटकसागरा-
दिशब्दभेदस्य निवेशनीयत्वादिति न काप्यनुपपत्तिः । नन्वेवमन्यदन्यलिङ्गं
गृह्णातीति सामान्यतोऽनुशासनानुपपत्तिरित्यत आह, 'अन्यदिति, 'विशे-
षणविशेष्यपदेति निरुक्तविशेषणविशेष्यपदत्वमेव नियामकं निरुक्तविशेषण-

विशेषणपदस्य बहुव्रीहेः शक्तिं विना न निर्वहतीति चेत्, न, विशेषणपदत्वमेव हि विशेष्यलिङ्गकत्वे तन्नं न तु शक्तत्वे सति गौरवात् । दण्ड्यादिवाक्यस्याशक्त-
स्यापि पुरुषादिविशेष्यलिङ्गकत्वात्, गुणवाचिशुक्ला-
दिपदानां युक्तः पट इत्यादौ लक्षणया विशेषणानां
विशेष्यलिङ्गत्वाच्च । ननु शुक्लादेर्गुणपरत्वे लाक्षणिक-

कत्वं दण्ड्याद्यपि तथा, न च गौरवं, गभीरनद्यां देगे घोष इत्यादौ
वाक्ये परलिङ्गप्रवृत्त्यादित्यतो व्यभिचारान्तरमाह, 'गुणेति, गभीर-

'गुणेति, 'विशेषणानामिति विशेषणोपस्थापकानां विशेष्यपदलिङ्गकत्वा-
दित्यर्थः । 'नन्विति, तथाच ममापि लिङ्गानुशासनाभावे सतीति विशेष-

पदं विशेष्यपदलिङ्गं गृह्णातीत्येवार्थ इति यावत्, अन्यथा अतिप्रसङ्गादिति
भावः । इदञ्चापाततः सर्वत्र बहुव्रीहौ विशेष्यपदाध्याहारे मानामावात् ।
वस्तुतो दण्ड्यादिवद्वहुव्रीहेरपि त्रिलिङ्गकत्वं वक्तुविवक्षया च प्रयोगनियमः
विशेष्यपदसत्त्वे तु समानाधिकरणस्येत्यादिनियम एव वक्तुविवक्षा बाधि-
क्येव तत्त्वं । 'विशेषणपदस्येति बहुव्रीहेर्विशेषणं, 'शक्तिं विनेति, पद-
त्वस्य शक्तिमत्त्वरूपतया शक्तिं विना विशेषणपदत्वस्यैवासम्भवादिति भावः ।
'विशेषणपदत्वमेवेति विशेषणोपस्थापकशब्दत्वमेवेत्यर्थः, 'शक्तत्वे सतीति
शक्तत्वे सति विशेषणोपस्थापकत्वमित्यर्थः, 'दण्ड्यादौति, तथाच शक्तत्व-
प्रवेशे श्यामसंराष्ट इति भावः । 'गुणवाचीति, यद्यपि शुक्लादिशब्दा-
ना प्रकृते लक्षणायामपि शक्तत्वमस्येवेति नैतद्दूषणं घटते तथापि लक्षक-
पदेन खलिङ्गं न परित्यज्यत इति परोक्तनियमे व्यभिचारपरोऽयं ग्रन्थो
न तु शक्तत्वप्रवेशे दूषणपर इत्यवधेयं । अतएव नैव शङ्कते, 'नन्विति,

त्वेन खलिङ्गप्राप्तौ “गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलि-
ङ्गास्तु तद्वतीत्यनुशासनास्त्राणिकस्यापि विशेष्यलि-
ङ्गकत्वम् । न च बहुव्रीहौ तथानुशासनमस्तीति चेत्,
न, तस्य न्यायप्राप्तानुवादकत्वात् । अतएव शुक्लं रूप-
मिति शुक्लगुणवाचकत्वेऽपि लिङ्गानुशासनं परिभूय
विशेषणपदत्वात् शुक्लपदं विशेष्यरूपपदस्यैव लिङ्गं

नद्यादावसमासेऽजहसिङ्गतया समासे कर्मधारयस्यापि तत्पुरुष-
प्रभेदेन परवसिङ्गमित्याद्यनुशासनेनैव व्यभिचाराभावेन विशष-
णान्तरदानाभावाच्चेति भावः । ‘तस्येति व्याकरणसिद्धमनूयते
कोषेण, न हि कोषस्य तदनुशासनसामर्थ्यमिति भावः । शुक्लरूप-

मर्थमिति भावः । ‘तस्येति उक्तन्यायसिद्धमनूयते कोषेण न तु तस्य
तदनुशासनसामर्थ्यमित्यर्थः । नन्वेतदेव कुत इत्यत आह, ‘अतएवेति
उक्तकोषस्य स्थातन्त्रेण तदनुशासनसामर्थ्याभावादेवेत्यर्थः । ननु “गुणे शुक्ला-
दय इत्यस्य गुणे विशेष्यपदे इत्यर्थः, अत्र च रूपं विशेष्यपदमित्यस्वेतिराह,

‘खलिङ्गप्राप्ताविति खलिङ्गप्राप्तेरचितस्येऽपीत्यर्थः, ‘लाक्षणिकस्यापीति, त-
स्येति शेषः । ‘तथानुशासनं’ लिङ्गानुशासनं, ‘तस्य’ “गुणे शुक्लादयः
पुंसोत्यादेः, ‘न्यायप्राप्तेति, समानाधिकरणस्येत्याद्युक्तन्यायसिद्धत्वानुवाद-
कत्वं न तु स्थातन्त्रेण लिङ्गविधायकत्वमित्यर्थः । ‘अतएवेति यत एव न
स्थातन्त्रेण तस्य लिङ्गविधायकत्वमत एवेत्यर्थः । अथ “गुणे शुक्लायः पुंसौ-
त्यासति गुणवाचकविशेष्यपदासन्निधाने इति विशेषणान्वितादृशः प्रयोग-

युक्तातीति । अन्यथा शुक्लोरूपमिति स्यात् । किञ्च बहुव्रीहेर्लिङ्गानुशासनाभावेन स्वलिङ्गाभावाद्विशेष-
णोपस्थापकवाक्यत्वाच्च विशेष्यपदलिङ्गतैव युक्ता यथा
दण्डी पुरुष इत्यादौ । वस्तुतो बहुव्रीहेरन्यपदार्थे
शक्तावपि कथं नानालिङ्गकत्वं तथा लिङ्गानुशासना-
भावात् । अथ विशेषणपदत्वादिशेष्यपदलिङ्गता विशे-
ष्यपदञ्च नानालिङ्गमतो नानालिङ्गतेति चेत्, तर्हि
लाघवात्तत्त्वैवास्तु उक्तन्यायेनैव लक्षणीयविशेष्यपद-
लिङ्गत्वोपपत्तेरिति ।

निति नान्यः, गुणे शक्तादय इत्यस्य गुणविशेष्य इत्यर्थं इत्य-
द्वेराद्, 'किञ्चेति ।

'किञ्चेति, 'तर्हीति । नन्वेवं विभक्त्यध्वनित्यादौ बहुव्रीहेर्लिङ्गानुशासनात्
तत्पुरुषलक्षणायां कश्चित्तत्त्वस्या स्यात् । न च परम्परासम्बन्धादेकैव लक्षणा
अन्यपदार्थसम्बन्धिनि बहुव्रीहेरनुशासनाभावात् तस्माद्वहुव्रीहौ शक्ति-
रेवेति चेत्, न, बहुव्रीहेर्लिङ्गानुशासनात् विभक्त्यध्वनित्यादौ अन्यपदार्थपरत्वे तत्स-
म्बन्धिनि परम्परासम्बन्धेन तत्पुरुषलक्षणायां कश्चित्तत्त्वस्यादेव युगपद-
न्ययबोधोपपत्तेः युगपदुक्तविशेष्यविशेष्यस्य मण्डितकृतेऽभावादिति ।

इत्यत आह, 'किञ्चेति, 'स्वलिङ्गाभावादिति, तथाच लाघविक्रमदे
स्वलिङ्गापरित्याग इति नियमस्याभाववशाच्च इति भावः । 'तथा लिङ्गानु-
शासनेति अन्तर्लिङ्गविशेष्यकानुशासनाभावादित्यर्थः, 'लाघवादिति, 'अति-
रिक्तशक्तिकल्पने गौरवादिति भावः । इति बहुव्रीहेरहस्यं ।

तत्पुरुषेऽपि राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदस्य षष्ठ्यर्थ-
सम्बन्धे निरुद्धलक्षण्यैव राजसम्बन्धिपुरुषबुद्ध्युपपत्तेर्न
समासे शक्तिरनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् ।

ननु तत्पुरुषस्थले समासत्वेनैव शक्तिकल्पनाद्वज्रवीहावपि
शक्तिरित्यत आह, 'तत्पुरुषेति, 'षष्ठ्यर्थसम्बन्धे' सम्बन्धिनीत्यर्थः,

ननु तत्पुरुषस्थले समासत्वेनैव शक्तिकल्पनाद्वज्रवीहावपि शक्तिरित्यत-
आह, 'तत्पुरुष इति । ननु कर्मधारयस्यापि तत्पुरुषतया तत्साधारण्येन लक्ष-
णोपपादनमपुक्कमिष्यतोविशिनष्टि, 'राजपुरुषइत्यादाविति, 'षष्ठ्यर्थसम्बन्ध-
इति सम्बन्धिनीत्यर्थः, इमो प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयबोध एव सामर्थ्यं

ननु तथापि तत्पुरुषस्थले समुदायशक्तिरावश्यकीत्यत आह, 'तत्-
पुरुषेऽपीति, कर्मधारयस्यापि तत्पुरुषतया तत्र लक्षणाविरहात् तद्या-
वर्त्तनायाह, 'राजपुरुषइत्यादाविति, 'पूर्वपदस्येति राजपदस्येत्यर्थः, 'षष्ठ्यर्थ-
सम्बन्ध इति षष्ठ्यर्थराजसम्बन्धिनि लक्षणेत्यर्थः, तस्य चामेदेन पुरुषेऽन्वय-
इति भावः । यथायुतन्तु न सङ्गच्छते राजसम्बन्धलक्षणाया तस्याश्रय-
तया पुरुषे चान्वयः तादात्म्यसम्बन्धेन वा, नाद्यः नामार्थायोरभेदाति-
रिक्तसम्बन्धेनान्वयस्यायुत्पन्नत्वादित्यथा राजसम्बन्धः पुरुष इत्यत्राप्याश्रय-
तया चान्वयापत्तेः, नान्यः बाधितत्वात् । न च राजसम्बन्धिनि लक्ष-
णाया नीलोत्पलमिठ्ठादाविव कर्मधारयत्वापत्तिरभेदेनान्वयस्य तुल्यत्वा-
दिति वाच्यः । किञ्चिद्विशिष्टद्वितीयोपादिविमर्शयतावच्छेदकविशिष्टवता यत्र
नाभेदधीस्तत्रैव कर्मधारयाभ्युपगमात्, अतएव राजपुरुषेऽप्यत्र राजप्रकारेण
राजवति लक्षणायां कर्मधारयत्वं, नीलोत्पलमिठ्ठायां नीलपदस्य नील-
गुणप्रकारेण लक्षणायामेव कर्मधारयत्वं नीलसम्बन्धित्वेन लक्षणायास्तु
तत्पुरुषत्वमेव राजपदस्य सम्बन्धिमात्रपरत्वे कर्मधारयतासम्पत्ताये किञ्चि

यत्तु समस्यमानपदातिरिक्तं न समासपदं समस्य-

द्विशिष्टेत्युक्त, पाककराणो घट शोभनराजपुरुष इत्यादौ तु रक्तपद राजपदादेरेव पाककराणकरत्तत्वाच्च शोभनराजसम्बन्धादिषु लक्षणा पाकपद राजपदादिकस्तु तात्पर्यग्राहक ।

यत्तु पाकपद पाककराणकपरमेव तस्य चाभेदेन रक्तपदार्थेकदेशे रक्तत्वे तादात्म्येनान्वय, एवं शोभनराजपुरुष इत्यादावपि राजपद राजसम्बन्धिपरमेव तदेकदेशे राशि शोभनस्याभेदेनान्वय इति । तदस्तु । अभेदेन पदार्थेकदेशान्वयस्यात्यन्तमभ्युत्पन्नत्वात् ।

उपस्थाप्यास्तु निपातातिरिक्त इव समासातिरिक्त एव नामार्थयोर्भेदान्वयस्याभ्युत्पन्नतया राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदस्य राजसम्बन्धादेवेव लक्षणा तथाच वक्ष्यसम्बन्ध इति यथाश्रुतमूलमेव साधु । अतएव कर्मधारय षष्ठोत्पुरुषयोर्भेदोऽपि स्फुटतरमुपपद्यते, कर्मधारयेऽभेद तस्य गर्हात् तु भेद इति भेदात् । न च समासातिरिक्त एव नामार्थयोर्भेदान्वयस्याभ्युत्पन्नत्वे राजपुरुषयोः ससर्गमर्थ्यादयैव सम्बन्धमानसम्भवात् सम्बन्धलक्षणापि हृषेति वाच्य । विग्रह समासयोस्तुल्यार्थकत्वानुरोधेन सम्बन्धलक्षणाभ्युपगमादित्याहुः । तदस्तु । व्युत्पत्तिश्चात्र भागभावादगौरवाच्च विग्रह समासयोस्तुल्यार्थकत्वस्य चासिद्धत्वादिति दिक् ।

‘अनन्तलभ्यस्येति, न च लक्षणाया राजसम्बन्धभिन्नपुरुषपुरुषोपपादनेऽपि राजपुरुष इत्यादौ राजवत्पुरुषबोधस्यानुभवसिद्धस्य न तयोपपत्तिरिति तदर्थं समुदायशक्तिरावश्यकोति वाच्य । सादृशबोधस्यैवाधिज्ञे सादृशबोधस्यानुभवसिद्धत्वेऽपि पुरुषपदस्य राजवत्पुरुषे लक्षणा राजपद तात्पर्यग्राहकमित्यस्य सुवचतया समुदायशक्त्यसिद्धे । न चैव घटादिपदेऽपि समुदायशक्त्युद्धेद तत्राप्यन्तिमवर्णलक्ष्ययैव घटादिबोधोपपत्तेरिति वाच्य । तत्रैकात्तरकोषमविदुषोऽन्यवर्णलक्षणाप्रतिसम्मान विनापि घटादिबोधस्यानुभवसिद्धतया समुदायशक्तिसिद्धेरिति भाव । समस्यमानपदाना

मानपदानां प्रत्यभिज्ञानादतो न समासे शक्तिरिति ।
तन्न । पद-तत्समुदाययोर्भिन्नत्वात् ।

नन्वनुपपत्तिं विना कथं पदार्थे लक्षणेति चेत्,

द्वयोः प्रातिपदिकार्थयोः स्वभावादभेदान्वयबोध एव सामर्थ्यं अत-
एव विभक्त्यादिपदेषु सम्बन्धादिधर्मपरोक्तप्रातिपदिकार्थान्वयबोध-
कत्वं अर्थविशेषबोधे पदविशेषस्य तन्मत्वादत एव व्याप्तेन तदर्थ-

स्वभावादत एव नीलो घट इत्यभेदोपचारोऽन्यथा समवायस्यैव गुण-
गुणिसंसर्गत्वसम्भवादिति वदन्ति, तच्चिन्त्यं घटोनेत्यत्र प्रातिपदिकयोर्भेदे-
नाप्यन्वयदर्शनेन तथा अनियमात् । यदि च नञादिपदे भिन्नैव व्युत्प-
त्तिरिति तदितरत्र तथा नियम इति मन्यसे तदा समासेऽपि भिन्नैव
व्युत्पत्तिरिति तदितरत्र तथा नियम इति तुल्यं । किञ्चैवं राजसम्बन्धौ
पुरुष इति विग्रहवाक्यं स्यान्न तु राज्ञः पुरुष इति समाससमानार्थ-
समासारम्भकपदसमूहस्यैव विग्रहत्वात् तथा सति च कर्मधारयत्वापत्तौ
यद्यौ समासोच्छेदापत्तेः । न च शक्त्या अभेदप्रतियोग्युपस्थापने कर्मधारय-
इति वाच्यं । नीलोत्पलमित्यादौ तदभावापत्तेः नीलपदस्यौपचारिकत्वात्
तस्मात् सम्बन्ध एव लक्षणा राजसम्बन्ध-पुरुषयोश्च धर्मे-धर्मिभाव एवा-
न्वय इति युक्तमुत्पश्यामः । न च वच्यर्थस्य लक्ष्यया नामार्थत्वे भेदेनाप्यन्व-
योन स्यात् विभक्त्यर्थापेक्षो भेदेन नामार्थयोरन्वय इति वक्ष्यमाणव्युत्पत्ति-
विरोधादिति वाच्यम् । तस्य विभक्त्यर्थातिरिक्तनामार्थान्वयपरत्वात् ।

मिति समस्यमानपदत्वस्यानुमर्वासिद्धत्वादित्यर्थः, 'न समासे शक्तिरिति न
समासस्य विशिष्टार्थे शक्तिरित्यर्थः, समस्यमानपदानां प्रत्येकमन्यत्र शक्ति-
कल्पनादिति भावः । 'भिन्नत्वादिति भिन्नानुपूर्वीकत्वादित्यर्थः ।

‘वच्यर्थ इति वच्यर्थसम्बन्धप्रकारेण लक्ष्येत्यर्थः, एवमप्येऽपि । राज-

यदि पञ्चर्थो न लक्ष्यते तदा राजपुरुषादौ लाघवा-
दिना प्राक्सामानाधिकरण्यावगमाद्राजत्वविशिष्टपु-
रुषस्यैव वैभक्तिकोऽन्वयः स्यात्, राजवाहनमानयेत्यादौ
वाहनपदे वाहनवल्लक्षणा स्यात् । अथ राजत्ववि-
शिष्टेऽस्मदाद्यानयनान्वयोऽयोग्य इति चेत्, तर्ह्यनयैवा-
नुपपत्त्या तात्पर्यानुपपत्त्या वा पञ्चर्थे लक्षणा, विभ-
बोधेनमन्यथा न एवार्थोऽभावमदृशादिपदेनान्यथा बोध्यते कश्चित्
संसर्गविधया कश्चित् प्रकारतया सम्बन्धमानात् अतः पटोनेत्यादौ
न षष्ठौ पटस्याभाव इत्यादौ षष्ठौ । न च राजपदादेः सम्बन्धिपरत्वे
कर्मधारयापत्तिः, समासपूर्वं तत्परत्वाभावात् सति तत्पुरुषेऽनु-
पूर्वोक्तिरौत्वा राजपदार्थस्यापि भावमतो विग्रहसमानार्थत्वं सत्तिद्वयविरो-
धेन तवापि भग्नमिति दूषणमनवकाशं बोध्यं । 'यदोति, यत्र तत्सम्बन्धिनि
तात्पर्य्यग्रहस्तत्रैव घटार्थलक्षणा चान्यत्र तु कर्मधारयादभेदान्वयधीरिष्टै-
वेति भावः । 'विभक्त्यर्थेति, नामार्थयोर्भेदान्वयो विभक्त्यर्थद्वारेवेति श्रुत्य-
चेरिति भावः । न च भेदेनेति व्यर्थं, नोणोघट इत्यादौ अभिधारवारक-
सम्बन्धिपुरुषबुद्ध्यानुपपत्त्या लक्षणेति ममाधत्ते, 'यदोति, 'पञ्चर्थो न लक्ष्यते
इति पञ्चर्थप्रकारेण लक्षणा न क्रियत इत्यर्थः, 'लाघवादिनेति, लुप्तपदौ-
स्मरणकल्पने गौरवादिति भावः । 'व्यादिपदात् सर्वत्र लुप्तपदौस्मरणे
मानामावस्य परियह', 'प्राक्सामानाधिकरण्येति प्रथमं राज-पुरुषयोरभेदा-
न्वयबोधादित्यर्थः, 'वैभक्तिकोऽन्वय इति विभक्त्यर्थान्वय इत्यर्थः । अनुप-
पत्त्यन्तरमाह, 'राजवाहनेति वाहनेन समं राज्ञोऽभेदान्वयबोधासम्भा-
दिति । 'तात्पर्यानुपपत्त्येति तात्पर्य्यविषयोभूतस्य राजकीयपुरुषबोधस्यानुप-
पत्त्येत्यर्थः । अंतु विग्रहवाक्यलक्षणार्थसम्बन्धेन पुरुषे राज्ञोऽन्वयादेव राज-

तृतीयापेक्षो हि सर्वत्र नामार्थान्वयः । अतः श्रुतवि-
भक्त्यर्थासम्भवे विभक्त्यर्थलक्षणेवोचिता । अथ राज-
पुरुषादावन्वयप्रकारतया पद्वर्थसम्बन्धबुद्धिरतो न

पपत्त्या सम्बन्धलक्षणापर्थवसानादिति भावः । 'नामेति, इदन्तु
समाधिसौकर्यादिकं । वस्तुतः पद्वर्थोपस्थितावपि नामार्थयोर्नान्वय-

त्वात् विशेषणविभक्तोः साधुत्वाद्यत्वात् तस्या अभेदार्यकत्वस्यैकदेशिमत्तत्वात्
अन्यथा नोलघट इत्यादौ कर्मधारये विग्रहसमानार्थतया विभक्त्यर्थलक्ष-
णापत्तौ निषादाधिकरणविरोधापत्तेः । एवञ्च कर्मधारयेऽपि अविचार-
वारकं तदिति ध्येयं । नन्वेवमपि भूतले घटो नास्तीत्यादौ अविचारः तत्र
पद्वर्थलक्षणानभ्युपगमात् । न चाथय-निपातातिरिक्तस्थले उक्त्युत्पत्तिरिति
वाच्यम् । अघट इत्यादौ सम्बन्धलक्षणाभावप्रसङ्गादिति चेत्, न, घटो
नास्ति घटो नष्ट इत्यादौ विभक्त्यर्थसङ्ख्यान्वयस्यानुभक्तित्वेन तद्वद्वैवोक्त-
्युत्पत्तेरप्रत्यूहत्वात् । अतएव तत्र विभक्तिप्रयोगः साधुरेवेत्यपात्तं । तथा
च तत्रान्वयप्रकारतयैव सम्बन्धो भासते घटस्य नैत्यादिर्न प्रयोगः असाधु-
त्वात् । न चैवमपि तद्वनमित्यादौ अविचारः सर्वत्रापि लक्षणाविरहा-
दिति वाच्यम् । तत्रापि तस्या व्यवस्थापितत्वात् । न च सम्बन्धस्य तत्पद-
श्रव्यतया तत्र न लक्षणेति वाच्यम् । श्रव्यसम्बन्धस्य तत्राप्यनपायादिति
दिक् । 'अन्वयप्रकारतयेति क्लृप्तेतरत्ववत् प्रकारान्तरपेक्षितस्यैवान्वय-
प्रतियोगितयेत्यर्थः । ननु तदनुपस्थितौ तत्र तात्पर्योपपत्तेः तत्र लक्षणापि
कीयपुरुषयोर्धोपपत्त्या किं लक्षणयेत्यत आह, 'विभक्त्यर्थापेक्षो ह्येति
विभक्त्यर्थविशेष्यको ह्येत्यर्थः, 'नामार्थान्वयः' भेदेन नामार्थप्रकारकोऽन्वयः,
'श्रुतविभक्त्यर्थेति' विग्रहवाक्यश्रुतविभक्त्यर्थसम्बन्धेनान्वयासम्भव इत्यर्थः ।
'विभक्त्यर्थलक्षणैवेति, 'अन्वयप्रकारतया' राज-पुरुषयोरन्वयप्रतियोगितया,
राज-पुरुषयोर्विशेष्य-विशेषणतयेति यावत्, 'पद्वर्थसम्बन्धबुद्धिरिति क्लृप्ते-

पूर्वपदे लक्षणा न वा समासे शक्तिरिति । तन्न ।
नामार्थयोरन्वयाभिधानेऽन्वयप्रकारतया नियमतः
पदार्थोपस्थितौ हेत्वभावात् शब्दादनुपस्थितस्यान्वय-
प्रकारतया भाने मानाभावाच्च । चैवस्य नप्तेत्यादौ
पुत्रस्य नमृपदाच्छब्दतावच्छेदकतयोपस्थितस्यान्वयप्र-
कारत्वेन ज्ञानं ।

प्रकारतया तद्भान अभेदेनैव तयोरन्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः, अन्यथा
नीलोघट इत्यभाभेदोपचारो न कस्येत समवायस्यैव गुण-गुणि-
समर्पत्वसम्भवादिति तत्त्वं । 'नमृपदादिति, पदार्थपरम्परामन्वये
पुत्रस्य सम्बन्धघटकतया भानादिति भावः' ।

न स्यादिति तदुपस्थितिश्चावश्यकी । किञ्च पटो नेत्यनेवान्वयरूपतयैव
तद्भानमस्त्वित्यत आह, 'शब्दादिति । न च तत्प्रकारज्ञानुभवोऽस्ति ह्यवेति
वाच्यम् । विग्रहगुल्यप्रकारकज्ञानजनकत्वात् विभक्त्यर्थोपस्थितिं विना
भेदेनान्वये भूत्वंव्युत्पत्तिविरोधाच्च । 'नमृपदादिति पुत्रपुत्रस्य शब्दत्वे
पुत्रस्यावच्छेदकत्वमित्यर्थः ।

एतेनैव प्रकारान्तरोपस्थितस्यैव पदार्थसम्बन्धस्य बुद्धिरित्यर्थः । 'नामार्थयो'
राज पुरुषयो, 'अन्वयाभिधाने' शाब्दबोधे, जायमान इति श्रेयः । 'अन्वय-
प्रकारतयेति अन्वयप्रकारोभूतधर्मप्रकारेणेत्यर्थः । मनु भवतोऽन्यमतो
लक्षणाया सम्बन्धुपस्थितिवत् नियमतः स्वतन्त्रसम्बन्धस्युत्तिरपि यथायकचित्
स्यात् कार्योन्नेयधर्माणां यथा कार्यमुद्भवनादित्यत आह, 'शब्दादिति,
'मानामावाचेति सामान्यभावाच्चेत्यर्थः, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्द-
हेतुत्वादिति भावः । नन्वेव चैवस्य नप्तेत्यादौ चैत्रपुत्रस्य शब्दादनुपस्थितस्य
कुतोऽन्वयप्रकारतया भानमित्यत आह, 'चैत्रस्येति, 'शब्दतावच्छेदकतयेति,

राज्ञः पुरुष इत्यादौ विग्रहे समासाभिधानाल्लुप्ता
स्मृता पश्येव सम्बन्धस्मारिका अतो न लक्षणा न वा
शक्तिरित्येके । तन्न । राजपुरुषमानयेत्युक्ते पूर्वं निय-
मेन विग्रहाश्रवणात् । शाब्दिकानान्तु विग्रहाभिधानं

‘विग्रहाश्रवणादिति । न च दधि पश्येत्यादाविव सुप्तविभक्तेर्नियतो-
पस्थितिः स्यादिति वाच्यम् । तत्र क्रिया-कर्मभावेनान्वयस्य विभक्तिं विना-
काष्ठाविरहेणानुपपत्तेः घटः कर्मत्वमित्यत्रेव समासे तु विभक्तिमन्तरेणा-
प्याकाङ्क्षादर्शनात् लाघवेन लक्षणाकल्पनात् तदिदमुक्तं अभिकरणकौदन-
पुत्रपुत्रत्वरूपेण शक्तौ पुत्रस्यावच्छेदकत्वादिति भावः । ‘अन्वयप्रकारत्वे-
न ज्ञानमिति अन्वयबोधे प्रकारतया भानमित्यर्थः ।

केषाञ्चिन्मतं दूषयितुमाश्रिते, ‘राज्ञ इति । न चैवं षष्ठोत्तत्पुरुषे-
ऽपि लक्षणाविरहे “निषादस्यपतिं याजयेदित्यत्र कुतो निषादस्य चायङ्गलस्य
स्यपतिः निषादस्यपतिरिति षष्ठोत्तत्पुरुषमपह्नाय निषादश्चादौ स्यपति-
श्चेति कर्मधारयादयः कर्मधारये निषादस्य चायङ्गलस्यापि वैदिकमन्त्रा-
ध्ययनप्रसक्त्या “स्त्री-शूद्रौ नाधीयेतामिति विधिसङ्कोचापत्त्या तत्पुरुषस्यै-
वोचितत्वात् लक्षणाविरहस्य चोभयत्राविशिष्टत्वादिति वाच्यं । सुप्तविभक्ति-
स्मरणकल्पनाप्रसङ्गादेव तत्पुरुषपरित्यागात् वेदे तत्पुरुष-कर्मधारययो-
रभयोः सम्भवे कर्मधारय एवाद्रियते न तत्पुरुष इति सकलमोमांसा-
सिद्धनियमबलेन परित्यागाच्च, अन्यथा षष्ठोत्तत्पुरुषे लक्षणापक्षेऽप्यनिष्ठा-
राच्छक्ति-लक्षययोरभयोरेव स्तिरूपतया लक्षणाकल्पनस्यादोषत्वादिधि-
सङ्कोधकल्पनस्यैव च दोषत्वादिति भावः । ‘विग्रहाश्रवणादिति, तथाच यत्र
न विभक्तिस्मरणं तत्र लक्षणावश्यकीति भावः । ननु यदि विग्रहाप्रतिस-
न्धानेऽप्यन्वयधीस्तदा विग्रहप्रतिसन्धानार्थं समासस्थाने शाब्दिकानां विग्र-
हप्रतिसन्धानवैयर्थ्यमित्यत आह, ‘शाब्दिकानान्विति, ‘विग्रहाभिधानं’

समासार्थकथनपरं विभाषाधिकारे च समासानुशा-
सनं समास-विग्रहयोः पर्यायत्वं साधुत्वं वा बोधयि-
तुम् । विशेषस्तु विग्रहे सोऽर्थानाम-विभक्त्यादिभिः
शक्त्याभिधीयते समासे तु राजादिपदेन लक्षणया ।

‘कथनपरमिति न तु समानार्थकेऽन्यतरोपस्थितावपरोपस्थिति-
नियम इत्यर्थः । नन्वन्यत्रानियमेऽपि अत्र विभाषाग्रवणान्नियम-
इत्यत आह, ‘विभाषेति, ‘बोधयितु’, न त्वभयोपस्थितिनियम

कर्मकपाकविषयककृतिरिष्टसाधनमिति तु वाक्यमिति । यत्र च दैवाद-
विभक्त्युपस्थितिरत्र समासशक्तिभ्रमवत् इव लक्षणाविरहेऽपि न कृतिरित्यपि
वदन्ति । ‘कथनपरमिति, न च समानार्थकत्वे अन्यतरोपस्थितावपरोप-
स्थितिनियम इति भावः । अन्यथा व्यपभक्षे स्मृतसाधुशब्दश्चिद्यह एव

अस्मिन् विग्रहे अप्य समास इत्यभिधान, ‘समासार्थकथनपरमिति समासस्य
सात्पर्य्यविषयोभूतोऽयमर्थः इति प्रतिपादनार्थमित्यर्थः, न तु समासार्थबोध-
पूर्वं विग्रहप्रतिसन्धानार्थमिव भावः । ननु यदि विग्रहप्रतिसन्धाननियमो
नास्ति तदा तदर्थं विभाषया समासानुसरणमपत्तमित्यत आह, ‘विभाषेति,
‘बोधयितुमिति, न तु नियमत उपस्थित्यर्थमिति भावः । अथपि विग्रह-
समासयोः कथं पर्यायत्वमर्थमेदात् । न च विग्रहेऽपि सम्बन्धिनि यथा लक्ष-
णेति वाच्यः । ‘शक्त्याभिधीयते इत्यग्रिमग्रविरोधापत्तेः सुवर्थं नामार्थयो-
रभेदान्वयबोधम्यानुत्पन्नतया अनन्वयापत्तश्च, अन्यथा प्रमेय ग्राम घटस्य
सयोग इत्यादौ ग्रामकर्मत्वाभिन्न प्रमेय घटसम्बन्धभिन्न सयोग इत्यन्वय
बोधोपपत्तेरपि यस्यायत्वं एकमुखविशेष्यकबोधजनकत्वं, साधुत्वं एक
मुखविशेष्यकशब्दबोधसाकाङ्क्षत्वं । यदा पर्यायत्वं अन्यनानतिरिक्तविष

बहुव्रीहौ तु नित्यसमासत्वाभिधानं विग्रहस्यासाधुत्व-
स्थापनार्थम् चित्रा गौर्यस्येति विग्रहाभिधानं बहु-
व्रीह्यर्थकथनपरम् । स्यादेतत् “विभाषेति सूत्रेण

कर्तुमिति भावः । नन्वेवं समासेऽप्ययं नित्य एव विग्रहपूर्वकत्वा-
नियमादिति बहुव्रीहौ विग्रहविधिर्विरुद्ध इत्यत आह, ‘बहुव्री-
ह्यविति’ ‘स्थापनार्थमिति, तथाच विग्रहसाधुत्वासाधुत्वप्रयुक्तत्वा-
नित्यत्व-नित्यत्वविभाग इति भावः । ‘अर्थकथनेति, समस्यमान-

बोधकोन समास इत्यपि कथ्येतेष्वपि बोध्यं । ‘विग्रहस्येति समाससमा-
गार्थकसमस्यमानपदमात्रस्येत्यर्थः । ‘चित्रेत्युपलक्ष्यं चित्राया गौः सम्बन्धो-
त्पादिकमपि न विग्रह इत्यपि बोध्यं । तथाच विग्रहसाधुत्वासाधुत्वकृत एव
यकप्राब्धबोधजनकत्वं, साधुत्वं तादृशबोधसाकाङ्क्षत्वं, सम्बन्धितादात्म्यस्य
सम्बन्धात्मकतया समासेऽप्यतिरिक्ताभावविति हृदयं ।

केचित्तु ननु यदि विग्रहप्रतिसन्धाने नियमो नास्ति तदा समासार्थ-
बोधे विग्रहस्योपयोगिताबोधनार्थं विभाषया समासानुशासनमप्रकृतमित्यत-
आह, “विभाषेति, न तु समासार्थबोधे विग्रहस्योपयोगितास्थापनार्थमिति
भाव इत्याहुः ।

नन्वेवं बहुव्रीहौ विग्रहाभावरूपनित्यसमासानुशासनं समासान्तरे
नियमतो विग्रहप्रतिसन्धानस्थापनार्थं तच्चासङ्गतमित्यत आह, ‘बहुव्रीहौ
त्विति, ‘असाधुत्वस्थापनार्थमिति समासे यो मुख्यविशेष्यस्तन्मुख्यविशेष्य-
कान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वस्थापनार्थमित्यर्थः, सप्रत्यक्ष इत्यादिप्रथमान्तान्य-
पदार्थबहुव्रीहस्तु न नित्यसमास इति भावः । नन्वेवं चित्रा गौर्यस्येति
वाक्यस्य कुतो बहुव्रीहिसमासमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वमित्यत आह,
‘चित्रेति, ‘विग्रहाभिधानं’ विग्रहवाक्यं, ‘बहुव्रीह्यर्थकथनपरमिति बहु-

वाक्य-समासयोस्तुल्यार्थता दर्शिता वाक्ये च मुख्या
वृत्तिरतः समासेऽपि सैव वृत्तिः अन्यथा अतुल्यार्थ-
तापत्तेः वाचकस्यैवानुशासनाच्च यथा लिङादेः । न
च लाक्षणिकं वाचकम्, अन्यथा गाव्यादेरप्यनुशा-
सनापत्तेः । अथ वाचकव्युत्पादनवस्त्राक्षणिकव्युत्पादन-
मपि उभयोरपि ज्ञानयोः पदार्थोपस्थापकत्वादिति
चेत्, न, वाचकत्वज्ञानं विना वाच्याज्ञानाद्युक्तं वाच-
कत्वानुशासनं, लाक्षणिकञ्च शक्यव्युत्पत्त्यैव परम्परया
लक्ष्यस्मारकमतो न तस्य व्युत्पत्त्यन्तरापेक्षा । न च
प्रयोगानुशासनं व्याकरणं स च लक्षणाग्रामप्यस्ति
अतस्तस्याप्यनुशासनं धोपसमभिव्याहारे गङ्गापद-

नित्यत्वानित्यत्वविभाग इति भावः । ननु तुल्यार्थत्व न तुल्यप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं
वाक्ये शक्यभावेन तदभावात् किन्तु तुल्यप्रतिपाद्यकत्वं, तच्च लक्षणाग्राममपि
तुल्यमित्यवचेष्टाद्, 'वाचकस्यैवेति, 'अन्यथेति' अवाचकस्याप्यनुशासने

ब्रह्मार्थमात्रबोधक, न तु वङ्गवीहिसमानमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वमि-
त्यर्थं, 'सैव वृत्तिरिति वाक्यसमानार्थं सैव वृत्तिरित्यर्थः । ननु तुल्यार्थकत्वं
तुल्यप्रतिपाद्यकत्वं तथोत्तरपदे राजसम्बन्धवत्पुरुषे लक्षणाग्राममपि निर्व्वि-
तोक्तं ध्याद्, 'वाचकस्यैवेति' तदाचकस्यैव तत्रानुशासनादित्यर्थं,
'लाक्षणिकं वाचकमिति' तत्रालाक्षणिकं तदाचकमित्यर्थं, 'अन्यथा' अवा-
चकस्याप्यनुशासने, 'वाच्याज्ञानात्' वाच्यास्मरणात्, 'शक्यव्युत्पत्त्यैवेति' शक्ये
शक्तिप्रहेत्यैवेत्यर्थं, 'परम्परया' शक्यसूतिद्वारा, 'व्युत्पत्त्यन्तरापेक्षेति' लक्ष्ये
लक्षणाग्रामपक्षेत्यर्थं, 'अकिं' भवति, 'समभिव्याहार इति' तथाच न

स्येवेति वाच्यम् । गङ्गायामितिमात्रं ह्यनुशिष्टं तच्च
स्नातिसमभिव्याहारेऽप्युपपन्नं न तु तत्तद्वाक्यस्थत्वेन ।
किञ्च गङ्गायामितिपदं नानुशिष्टं किन्तु विभक्तिः सा
चोभयत्र वाचिकैवेति न प्रातिपदिकवृत्तेर्मुखाया वा
लक्षणाया वा अपेक्षा, अतएव विभक्तौ न लक्षणा
अवाचकस्याननुशासनादिति । उच्यते । साधुपदस्या-
नुशासनं व्याकरणं तस्य साधुत्वज्ञापकत्वेनैव प्रामा-
णिकप्रसिद्धिसिद्धत्वात् । अतएव न गाव्यादेरनुशासनं
तस्यासाधुत्वात् । अस्ति च समासः साधुरतियुक्तं
तस्य साधुत्वानुशासनम् । साधुता च साक्षणिकेनापि

इत्यर्थः, 'गङ्गायामिति गङ्गायामितिपदमेवेत्यर्थः' । ननु सामीप्ये तदनुशास-
नादर्थप्रतिपत्तिवद्वाक्यस्थत्वेनाप्यनुशासनमित्यवचेराह, 'किञ्चेति, 'प्राति-
पदिकेति गङ्गापदवृत्तेरित्यर्थः । अतएवेत्यस्य परामर्शनोयमाह, 'अवाचक-
स्येति, टाम्ठीवादीनां गङ्गागद्यादिपदे श्रुता-प्राप्त्यादौ तु स्त्रीत्ववाचकत्व-
मेव तपोरित्याहुः । 'अतएवेति व्याकरणस्य वाचकमात्रानुशासकत्वा-

साक्ष्यिकमिति भावः । 'तत्तद्वाक्यस्थत्वेनेति गङ्गाया घोष इति वाक्यस्थत्वेने-
त्यर्थः, 'किन्तु विभक्तिरिति, अधिकरणत्वेऽनुशिष्टेति शेषः, इदमुपलक्षणं,
गङ्गापदस्य प्रवाहेऽनुशिष्टमित्यपि बोध्यः । 'उभयत्र' गङ्गापदस्य साक्ष्यिकत्वे
शक्तत्वे च, 'वाचिकैव' अधिकरणत्ववाचिकैव, 'प्रातिपदिकवृत्ते' गङ्गा-
पदवृत्ते, 'न लक्षणेति संख्यायां कर्मत्वादौ वा न लक्षणेत्यर्थः, 'अतएवेत्येव
विश्रयोति, 'अवाचकस्येति तदवाचकस्य तत्रानुशासनादित्यर्थः, 'साधुपद-
स्यानुशासनमिति पदानां साधुताबोधकमित्यर्थः, साधुत्वस्य बोधकानुपूर्वी-

सम्भवति पदवाचकता चानन्यलभ्यत्वादवगम्यते, न तु
 व्याकरणं वाचकत्वानुशासनम्, प्रयोगमात्रे साधूनां
 टाप्ङीवादीनां शपश्यनादिविकरणानां इ-ई-नुमा-
 द्यागमानां वर्णविकारपकार-णकारादीनां निरर्थ-
 कानामपि साधुत्वार्थमनुशासनात् । अतएव “द्येकयो-
 रित्याद्यनुशासनस्यैकत्व एवैकवचनप्रयोगः साधुरिति
 साधुत्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकता, अन्यथैकत्वे एकवच-

पदेनैवायं कथनस्य विग्रहत्वाद्वज्रग्रीवौ स्वयमस्यमानयत्येत्यादिपदे-
 नापि तदर्थक्यमादविग्रहत्वमिति भावः । ‘टाप्ङीवादीना-

भावादेवेत्यर्थः’ । ‘अन्यथेति, यद्यपि आदिसूत्रेण आदिमात्रं विवक्षितं न
 लेकत्वादपेकवचनत्वादिकं, तथापि “ताम्येकवचन-दिवचनेत्यादिसूत्रेणान्वय-

मत्वं ननु व्याकरणास्य साधुतामात्रानुशासनत्वे पदानां वाचकतासिद्धिः कथं
 स्यादित्यत आह, ‘पदवाचकता चेति, ‘वाचकत्वानुशासनमिति वाचकत्वानु-
 शासनमिवेत्यर्थः । ‘प्रयोगमात्रे साधूनामिति प्रयोगसाधुतासम्पादकाना-
 नित्यर्थः, ‘टाप्ङीवादीनामिति, यद्यपि शूद्रा ब्राह्मणयोत्यादौ टाप्ङीवादीनां
 स्त्रीत्वमेवार्थः’ । न च तत्र शूद्र-ब्राह्मणादि सामान्यशब्दस्यैव सामान्यरूपेण
 शूद्रादिस्त्रियां विशेषे तात्पर्यमिति वाच्यं । कृतशूद्रबध्ने शूद्रावधोनास्तीति
 अन्वयानुपपत्तेः शूद्रबध्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्य बाधितत्वात् ।
 न च शूद्रादिपदस्यैव शूद्रादिस्त्रियां लक्षणा टावादयस्तु द्योतका इति
 वाच्यं । सुवादेरपि संख्याशक्तिविवक्षापत्तेः, तथापि अद्वा-सटोत्यादिपद-
 मभिप्रेत्य इदमुक्तं । ‘अतएवेति व्याकरणास्य वाचकतामात्रानुशासकत्वा-
 भावादेवेत्यर्थः, ‘द्येकयोरिति, दिवचनैकवचन इति शेषः, ‘आदिपदाद-

नस्य स्वादिसूत्रेण विहितत्वाद्वैयर्थ्यं स्यात् । द्वित्वादा-
वशक्तत्वादेवैकवचनाप्रयोग इति चेत्, न, लक्षण्या

मिति गङ्गा-नद्यादिपदे, शूद्रा-ब्राह्मणादौ तु स्त्रीत्ववाचकत्वमेव
तपोरित्यवधेयं । 'स्वादिसूत्रेण' "तान्येकवचनेत्यादिसूत्रेणेत्यर्थः ।

संज्ञाविधाने तत्त्वामे तद्वैयर्थ्यशब्देति ध्येयं । सुबिभक्तौ तथा सत्यसाधुत्वा-
पत्तेरिति भावः । नन्वेकस्यां पाथःकणिकायामाप इति प्रयोगानुपपत्तिः ।
न चावयवमादाय तत्र बहुत्वान्वय इति वाच्यं । एकस्मिन् पाथःपरमागौ
तथाप्यगतेः दारा इत्यत्रागतेश्च । न च तत्रापि तद्वत्बहुत्वरूपादिकमादाय
बहुत्वान्वयः, तस्य प्रकृत्यर्थत्वामावात् । न च प्रकृतिलक्षणेयैव तदुपपत्तिः,
तथाप्यगद्वत्सार्थतापक्षोभयसाधारणरूपामावादिति । मैवं, तत्र बहु-
वचनस्य प्रयोगसाधुत्वात् । अतएव प्रमाणोपाये वर्तमानपर्यायस्यैवाहु-
रिति ।

बहुवचनवचनमित्यस्य परिरुद्धः । 'एकत्वं एवेत्येवकारात् द्वित्वादि-
थवच्छेदः, 'स्वादिसूत्रेण विहितत्वादिति तान्येकवचन-बहुवचनानीति
संज्ञासूत्रे योगार्थमर्थ्यादया प्राप्तत्वादित्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते
स्वादिसूत्रं हि "सुप् औ जस् थम् थौट् शसित्वादिसूत्रं तत्र नैकत्वे एक-
वचनविधायकमिति मन्तव्यं । ननु भवन्मतेऽपि द्वित्वादावेकवचनस्यासाधुत्वं
प्रकृत्यभावादिव भविष्यतीति त्वर्थं तदर्थं सूत्रं इत्याशङ्कते, 'द्वित्वादाविति,
'न लक्षणेति यत्र यत्रार्थेऽनुशासनं तदतिरिक्ते लक्षणेत्यर्थः, "देकपो-
रित्याद्यनुशासनबलाद्विभक्तेः खानुशासितातिरिक्तेऽर्थे न लक्षण्या साधुत्व-
मिति सामान्यतो नियमलामादिति भावः । "खानुशासितातिरिक्त इत्यनु-
शासनात् सुबिभक्तेर्यथाप्यनुशासितेऽर्थे लक्षण्या साधुत्वेऽपि न क्षतिः,
लक्षणेयत्तुपादानात् धान्येन धनवान् इत्यादावनुशासितेऽप्यभेदादौ

द्वित्वादौ प्रसक्तः प्रयोगोऽसाधुरितिज्ञापकत्वेन सार्थक-

वस्तुतोऽन्वयसञ्ज्ञेयं वाचकत्वमिद्विरिति तत्त्वं । 'द्वित्वादाविति,

केचित्तु एवं सति रथो गच्छतीत्यादावपि प्रयोगसाधुत्वापत्तौ लक्षणा न स्यात् तथाच विमर्शौ लक्षणा नेति न नियमः किन्तुसंगं इत्याहुः । 'द्वितीयाया अप्येति, ननु रथेन गम्यते इत्यादौ व्यभिचारः रथो गच्छती-

द्वितीयादेः साधुत्वेऽपि न क्षतिः, प्राचीननये धर्मेदादावपि द्वितीयादेः शब्दश्रुतपराभात् उक्तनियमेन ग्रामाधिकृतया गौरवस्यादोषत्वात् । न चैवं रथेन गम्यते रथो गच्छतीत्यादावाख्यातादेः क्षत्यतिरिक्तव्यापारे लक्षण्या कथं साधुत्वं कथं वा चतुर्विंशतिर्मुखा इत्यादावपेक्षानुद्धिविशेषविषयत्वे लक्षण्या साधुत्वमिति वाच्यं । तत्राप्यनायत्या तेषां शक्तिस्वीकारात्, एवं गुरौ वा यत्र यत्रार्थे विमर्शौ प्रसिद्धप्रयोगोवर्तते विशिष्टं च नानुशासनं तत्र सर्वत्रैव तस्यां शक्तिः एवमेकस्यां पाथ कविकाव्यामेकस्मिन् पाथ-परमाद्यौ वा यत्रापि सन्तीति प्रयोगस्तत्रापि बहुवचनस्य नैकत्वे लक्षणा अपि तु प्रकृतिविशेषसमभिव्याहारेण बहुवचनमेकत्वे शक्तं प्रयोग-साधुत्वार्थं वा तत्र बहुवचनमेवं दारा इत्यादावपीति यद्व्यहृतोनिगमः । एतच्चापाततः, "श्लोकयोरित्याद्यनुशासनवैयर्थ्याभिव्या दित्वादावेकवचनदे-लक्षण्या न साधुत्वमित्येव नियमोऽस्तु अन्यथा सामान्यतो निप्रमकल्पने धर्मेदादिस्वप्नि द्वितीयादेः शक्तिकल्पनापत्तेरित्यवधेयं ।

केचित्तु विमर्शोर्निरुद्धलक्षणेतरलक्षणाया न साधुत्वमिति नियम-तेन रथेन गम्यते रथोगच्छतीत्यादौ द्वितीयादेर्यापारलक्षणायासपि न क्षतिः तल्लक्षणाया निरुद्धत्वादेवमन्यत्रापि, यतएव सुविमर्शेयंन्ययानु-शास्तिरेव लक्षणायासपि न क्षतिः तदर्थस्यानुशासितत्वेन तत्र लक्षणापर-अपि निरुद्धत्वादित्यर्थः ।

त्वम् । एवञ्च विभक्तौ न लक्षणा लिङादेस्त्वपूर्वे का-

तथासत्यसाधुतापातादिति भावः । 'विभक्ताविति, अनुशासनं विना
नियमाभावादिति भावः । 'एवञ्चेति विभक्तेरर्थविशेषशक्तत्वप्रति-

त्यत्रैव कर्तृत्वशक्तायास्तृतीयायाः साधारणे लक्षण्या प्रयोगादिति चेत्, न,
प्रकृतिलक्षणेऽप्यसौ तच्चापि लक्षणाविरहादित्याहुः ।

वस्तुतो विभक्तौ न लक्षणेऽनुशासनं विवक्षार्थपरं । प्रकृते च कर्तृ-
करणयोस्तृतीयेत्यादौ कर्तृपदस्य क्रियानुकूलव्यापारभागिपरतया नानुशा-
सनविरोधः । न चैवमुभयसाधारणशक्तौ लक्षणेऽपि न स्यादिति वाच्यं । अनु-
शासनस्योभयत्र साधुत्वमात्रबोधकत्वात् शक्तेश्च साधवानन्यलभ्यत्वादिकस्य-
त्वेन कर्तृत्व एव कल्पनात् । एवं यत्र यत्र प्रयोगो दृश्यते विशिष्य नानु-
शासनं तत्र व्यत्ययो बङ्गलमिति बङ्गलग्रहणेन समर्थनीयमिति ।

केचित्तु विभक्तेः साधुशासितत्वातिरिक्ते स्वसमाजजातीयविभक्त्यन्तरानु-
शासनविषयेऽपि न साधुत्वमिति नियमार्थः, तेन धान्येन धनवानित्यादा-
वभेदादौ द्वितीयादेर्लक्षणाकत्वेऽपि न क्षतिरभेदादेर्विभक्त्यन्तरार्थत्वेनानु-
शासितत्वाभावादेव रथेन गम्यते रथोगच्छतीत्यादौ द्वितीयाख्यातादेर्लक्षणा-
भावात्, साक्षात्सु सम-तिष्ठादिनेति प्राहुः । तदसत्, 'लिङादेरित्ययिम-
यशासकतेः ।

नन्वेवं भौमासकनये लौकिकलिङः कथं क्रियाकार्यत्वे लक्षणेऽपि-
त्याह, 'लिङादेस्त्विति, 'अपूर्वं' अपूर्वभावे, 'अनुशासनं' शक्तिविधायकं
सूत्रं, 'अलक्षणेऽप्यकारप्रसिद्धः पाठः, 'न लक्षणा' किन्तु शक्तिरेवेत्यर्थः,
कश्चित् 'न लक्षणेऽपि पाठः, तदा तु नन्वेवं भौमासकनये लौकिकलिङः
कथं क्रियाकार्यत्वे लक्षणा अपूर्वं एवानुशासनसत्त्वेन क्रियाकार्यत्वस्यानु-
शासितत्वादित्यत्र आह, 'लिङादेस्त्विति, 'अपूर्वं' इति किन्तु क्रियाकार्यत्व-

अनुशासनं नास्तीति लोके क्रियाकार्यत्वे न लक्षणा^(१)
एवञ्च तृतीयाया अपि लक्षणया न कर्मत्वादौ
प्रयोगः सामान्यतः साधुः “कर्तृ-करणयोस्तृतीयेत्यनु-

पादकत्वासम्भवादर्थविशेषसाधुत्वनियमबोधकत्वेनापान्तरेऽसाधुत्वनि-
धमात्र कापि लक्षणेत्यर्थः, ‘सिद्धादेरिति । नन्वेवं प्रयोगश्च-
तीत्यादौ व्यापारलक्षणायामसाधुत्वापत्तिः “कर्तृ-कर्माणोरित्यनु-
शासनबलादिति चेत्, न, यवानुशासनाधिक्यमस्तत्र तथा यथा
प्रयोगबलादेकलाघर्पत्वे “ह्येकयोरित्यादि, इह तु प्राप्तकर्तृत्वादि-
वाचकत्वमित्यादि सूचार्थ इति लक्षणा न बाधिता एवञ्च सिद्धा-
दावयुक्तसमाधौ सिद्धादौति समाधिसौकर्यादित्यवधेयं । नन्वेवं
“कर्तृ-करणयोस्तृतीयेत्यनुशासनस्यापि तदर्थविधायकत्वादेवञ्चेत्या-
दिकमयुक्तं व्यत्ययानुशासनबलेन तस्यापि निधमात्मकत्वादत् एवाह,
‘सामान्यत इति ।

(१) क्रियाकार्यत्वेऽनन्त्येति पाठाक्षरं ।

केचित्तु यवानुशासनाधिक्यमस्तत्र तथा यथा प्रयोगबलादेकलाघर्पत्वे
ह्येकयोरित्यादि इह तु प्राप्तकर्तृत्वादिवाचकत्वमेव सूचार्थ इत्यत्र न लक्षणा-
बाध इत्याहुः ।

‘सामान्यत इति अनुशासनविरोधो यत्रेत्यर्थः ।

एवानुशासनमस्तीत्यर्थः, तथाच क्रियाकार्यत्वमनुशासितमेवेति भाव इति
व्याख्येयं । यन्मते नियमे लक्षणापरं निरूप्यलक्षणेतरलक्षणापरं तन्मते
तत्र लक्षणापरं निरूप्यलक्षणापरमित्यवधेयं । ‘सामान्यतः’ सामान्यनिय-
मतः, ‘कर्तृकरणयोरिति, तथाच कर्मत्वादेरेवानुशासितत्वेन कर्मत्वादेरेव-

शासनवलात् । व्यत्ययेऽपि च साधुत्वमनुशासनान्तर-
वलात् । तस्माद्यदि समासोनानुशिष्येत तदा तस्य
लोके साधुत्वं न ज्ञायेत प्रत्युत गाव्यादिशब्दवदप-
शब्दतैव स्यात् । यदि च विभाषेति सूत्रं न प्रणीयेत
तदा तथाभूतेऽर्थे समासस्यैव साधुत्वं ज्ञायेत न वाक्य-
स्य तदभिधानशक्तस्यापि शैवाल इव पङ्कजादेः ।
विभाषाशब्दः समास-विग्रहयोः साधुत्वज्ञापनार्थो न तु
विकल्पेन समासस्य साधुत्वबोधकः । अवाचकः शब्दः
समासोऽतोऽसाधुर्गाव्यादिपदवत्, वाक्यमेव वाचक-
त्वात्साध्विति शङ्कां “तुल्यार्थो वाक्य-समासाविति

‘न त्विति, अन्यथा समासः साधुरसाधुचेति सूत्रार्थे विरोधः स्यादिति

शासितत्वमिति भावः । ‘व्यत्ययेऽपि चेति, ‘साधुत्वं’ लक्ष्यया साधुत्वं, ‘अनु-
शासनान्तरेति, अनुशासितातिरिक्तार्थे एव लक्ष्यया साधुत्वाभावनियमा-
दिति भावः । ‘अपशब्दतैवेति अपशब्दवानुद्धिदेवेत्यर्थः । ननु तथापि
“विभाषेति सूत्रं व्यर्थमेव समाससाधुत्वस्य समासविधायकसूत्रादेव सिद्धे-
रित्यत आह, ‘यदि चेति, ‘तदभिधानशक्तस्यापीति तद्बोधनसमर्थस्यापी-
त्यर्थः । ननु “विभाषेति सूत्रादेव कथं वाक्यस्य साधुत्वसिद्धिस्तेन समास-
स्यैव विकल्पेन साधुत्वबोधनादित्यत आह, ‘विभाषाशब्द इति, ‘साधुत्व-
ज्ञापनार्थः’ साधुत्वबोधकः । ‘न त्विति, एकत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्विरोधा-
दिति भावः । ‘अवाचक इति राजसम्बन्धावाचक इत्यर्थः, ‘असाधुरिति
राजसम्बन्धविषयकबोधे असाधुरित्यर्थः, ‘वाचकत्वादिति राजसम्बन्धावाचक-
पदघटितत्वादित्यर्थः, ‘साध्विति राजसम्बन्धविषयकबोधे साध्वित्यर्थः, तथापि

बोधयद्भिभाषापदमेव निराकरोति । न च साधुत्वादेव
शक्तत्वम्, अन्यलभ्यत्वेन शक्तिनिरासात् तिङन्त-
सुवन्तयोर्व्यभिचाराच्च । तत्र हि समुदाये साधुत्वं
प्रत्येकं शक्तिरसाधुत्वञ्च । ननु नामार्थयोः राजसम्ब-
न्धि-पुरुषयोर्विभक्तिं विना अन्वयाभावाद्राजसम्बन्धि-
पुरुषाग्रतीतेः विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्प-

‘अन्येति अनुशासनवलात् साधुत्वमात्रं न तु शक्तत्वं सिद्ध्यति
सिद्धे च तत्रानन्यलभ्यत्वप्रतिषन्धानाच्छक्तत्वमिति पर्यवसितार्थः ।
ननु राजसम्बन्धिपुरुषे विभक्त्यर्थान्वयः विशिष्टञ्च विशेषणविभक्तिं
विना नोपस्थितमतोविशिष्टे कथमन्वय इति यदि समासे शक्ति-
राक्षीयते तदा विशिष्टं पदार्थतयैवोपस्थितं भवतीत्याह, ‘नन्विति ।
नन्वेवं कर्मधारयेऽपि विभक्तिं विना विशिष्टानुपस्थितेः समासमात्र-
एव शक्तिरभ्युपेया तथाचार्यवदधातुरगत्यय इति सूत्रतएव प्राप्ति-

समासासाधुत्वबोधकमनुशासनमप्रमाणं वाक्यसाधुत्वबोधकं विभाषासूत्रमेव
प्रमाणमिति भावः । ‘इति शब्दा’ इति पूर्वपक्षं, ‘तुल्यार्थाविति अन्यूना-
नतिरिक्तविषयकशब्दाब्दबोधजनकावित्यर्थः, सम्बन्धितादात्म्यस्य सम्बन्धात्मक-
तया समासस्यानतिरिक्तविषयकशब्दाब्दबोधजनकत्वमिति भावः । ‘विभाषा-
पदमेवेति प्रमाणत्वेनोभयसिद्धं विभाषासूत्रमेवेत्यर्थः । अभिधारमेव विदु-
ष्योति, ‘तत्रेति । शक्तेरपि साधुत्वव्यभिचारमाह, ‘व्यसाधुत्वचेति प्रत्येकम-
साधुत्वचेत्यर्थः, ‘अन्वयाभावादिति अन्वयासम्भवादित्यर्थः । नोलं घटमानये-
त्यादौ नामार्थयोरन्वयबोधमात्रे विभक्तेः सहकारित्वकल्पनादित्यभिमानः ।
पुन्यन्तरमाह, ‘विभक्तेरिति, ‘प्रकृत्येति, प्रकृतिर्हि यत्र समासवाक्यं, तत्र

नेश्च राजसम्बन्धिपुरुषे समासस्य शक्तिरेव, एवं बहुव्रीहि-कर्मधारयादावपि सार्थकत्वेऽपि प्रातिपदिकत्वविधानमर्थवदादिस्तु च प्रपञ्च इति चेत् । उच्यते । नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थयोर्विशेषणविशेष्ययोरन्वयबोधे आकाङ्क्षादिकमेव हेतुर्न तु विशेष-

पदिकसंज्ञायां सिद्धायां “कृतद्धितेत्यादि सूत्रमनर्थकं स्यादित्यत आह, ‘एवमिति, ‘नीलं घटमित्यादि, यत्रापि विशेषणविभक्तिस्तत्रापि साधुत्वाय नार्थं ब्रुते अभेदस्तु विशेषण-विशेष्यपदाभ्यामेवानुभाव्यते प्रकृते च साधुत्वविभक्तिं विनापि समासानुशासनवजात् अभेदस्तु व्यासवदुभाभ्यामेव, यदि च विभक्तेरभेदार्थः तदा तदभावात् समासे अभेदः प्रकारो न स्यात् संसर्गविधया तु भासत एव विभक्तिं विनापि इष्ट-स्वर्गयोरभेदानुभवादित्यखण्डनकार्यः । ‘न तु विशेषणविभक्तिरपौति, इष्ट स्वर्गयोरभेदानुभवे

भावः । राजसम्बन्धिपुरुषयोरित्यत्र तात्पर्यं विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थमिति मतमाश्रित्य नामार्थयोर्विभक्तिं विनान्वय इति दर्शयति, ‘नीलमिति ।

त्वन्मते निरर्थकमेव, राजपुरुषमानयेत्यादौ कथं द्वितीयाद्यर्थान्वयः स्यादिति भावः । नन्वेवं समासस्यापि सार्वत्रिकत्वे “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेनैव प्रातिपदिकत्वे सिद्धे “कृतद्धितसमासाश्चेत्यत्र समास-यष्ट्यमनर्थकमेवेत्यत आह, ‘एवमिति, ‘प्रपञ्चः’ विवरणं, ‘न तु विशेषणविभक्तिरपौति, मानाभावादिति भावः । अनु तत्र कर्मतासंसर्गेण नीलस्य घटेऽन्वयात् कर्मत्वोपस्थापकत्वेन विभक्तेरवश्यं हेतुत्वं नामार्थयोरभेदान्वय-

पणविभक्तिरपि नीलस्य घटकर्मत्वाभावात् शब्दा-
 तथाऽननुभवाच्च, नीलविशिष्टस्य कर्मत्वं विभक्त्यर्थ-
 वहिर्भावेनैव नील-घटयोरन्वयबोधे स्यान्न त्वन्यथा ।
 न च विभक्तिं विना समस्यमानपदानां साधुत्वनेति
 वाच्यम् । विभक्तिं विनापि समासस्य साधुत्वानुशास-

यभिचारादिति भावः । 'नीलस्येत्यादि तु वस्तुगतिमनुसृत्य, तत्-
 कर्मत्वेऽपि तद्वोधार्थं तदपेक्षा न त्वभेदानुभवार्थमिति प्रकृते तु
 तदुपन्यासवैधर्ष्यात् एवमप्येऽपि तस्मादभेदानुभवार्थं न विशेषण-
 विभक्तिरपेक्ष्यते किन्तु साधुत्वाच्चैव इति चेदि निधायान्न,
 'नीलेति, तर्हि तदर्थमेव प्रकृतेऽप्यपेक्ष्यतामित्यत आह, 'विभक्ति-

यच्चापि विशेषणो विभक्तिसञ्ज्ञान्ययो विशेषणविशेष्यप्रदाभावेवानुभाष्यते
 तस्या' साधुत्वाधर्मात् प्रकृते च विभक्तिं विनापि समासानुशासनबलाद-
 न्वयानुभवस्तु व्यासवदुभाभावेवास्त्वित्यर्थः । 'नीलस्येति, तथाच न नीलमात्रस्य
 बोधे विभक्तिजन्यसमर्गेऽपस्थितेर्द्धेतुत्वादित्यत आह, 'नीलस्येति, 'घटकर्म-
 त्वाभावादिति, तथाच तत्र बाधान्न कर्मतासमर्गेऽपि नीलस्य घटेऽन्वय इति
 भावः । 'घटवत्कर्मत्वाभावादिति पाठस्तु प्रामादिकः । ननु बाधेऽपि भ्रमात्
 तथान्वयबोध इत्यत आह, 'शब्दादिति, 'नीलविशिष्टस्येति तादात्म्यसम्ब-
 धेन नीलविशिष्टस्य घटस्येत्यर्थः, 'कर्मत्वं' कर्मत्वान्वयबोधः, 'विभक्त्यर्थ-
 वहिर्भावेनेति द्वितीयाविभक्त्यर्थकर्मतासमर्गेत्यतिरेकेत्यर्थः । 'न त्वन्यथेति
 न तु कर्मतासमर्गेऽपि नील घटयोरन्वयबोध इत्यसाधुत्व अभेदान्वयबोधे आ-
 काङ्क्षत्वमेव नेत्यर्थः, 'नामार्थयोरभेदान्वयबोधे विशेषण विशेष्ययोः समानवि-
 भक्तिवत्तस्य तन्त्रत्वादिरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तन्त्रत्वे घट नील प्रपञ्चेत्यादावपि
 नील घटयोरन्वयापत्तेरिति भावः । 'विभक्तिं विनापीति, तथाच समासा-

नात् । तस्मान्नानामार्थयोरन्वयबोधे विशेषणविभक्तिः
साधुत्वार्था न तु कर्मत्वोपनायिका । एवञ्च राजस-
म्बन्धिपुरुषस्य विभक्तिं विनापि पुरुषपदादुपस्थितिः ।
अतएव तादृशपुरुषपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयः । यदि च

मिति, पुरुषपदादुपस्थितिरनुभवरूपा लाक्षणिकस्यानुभावकत्वेन
शक्तस्य पुरुषपदस्यैव विशिष्टानुभावकत्वादिति भावः । 'यदि चेत्प-
रमुपगमवादः, अरुणान्यायोऽपि यत्र विशेषणविभक्तिस्तत्र विशेषण-

कर्मत्वेनान्वयो येनान्वयस्य विभक्तिनिर्वाह्यतानियमः स्यादिति भावः ।
'उपस्थिति' अनुभवः, लाक्षणिकस्यानुभावकतया शक्तस्य पुरुषपदस्यैव
विशिष्टानुभावकत्वादिति भावः । परमतेनापि सङ्गमपत्ति, 'यदि चेति,

यतिरिक्तस्य एव समागविभक्तिकत्वं तन्म नोद्योत्पलमित्यादौ शुभविभक्ति
सूतिविधुराणां समुदायस्य विशिष्टार्थे हृत्तिप्रतिसन्धानविधुराणामपि वि-
शिष्टार्थान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । 'तस्मादिति, नोलघटमान
येत्यादाविति शेषः, 'उपनायिका' उपस्थापिका, प्रकृते उपसङ्गरति, 'एव-
चेति, 'पुरुषपदादिति राजसम्बन्धमुपस्थापकराजपदसहितपुरुषपदादित्यर्थः,
'उपस्थिति' शब्दानुभवः । प्रागुक्त विभक्त्यर्थान्वयप्रसङ्गमुद्हरति, 'अत-
एवेति, राजसम्बन्धिपुरुषस्य प्रकृतौभूतपुरुषपदार्थत्वादेवेत्यर्थः, 'तादृशेति
राजसम्बन्धिपुरुषरूपे पुरुषपदार्थ इत्यर्थः, तथाच न प्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकरूपेणैव विभक्त्यर्थान्वयनियमोमानाभावात् राज्ञः पुरुषमानयेत्यादौ
अभिधाराश्चेति भावः । नामार्थयोः परस्परमन्वय एव नास्तीति नोलघट-
मानयेत्यादौ च नोल घटयोर्नान्वयोऽपि तु नोलकर्मत्व घटकर्मत्वयोरुभयो-
रेव क्रियायामन्वयोऽन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति मीमांसकमतेनापि तत्-
पुरुषस्थले अन्वयबोधमुपपादयति, 'यदि चेति, 'विभक्तिवलादिति विशेषण-

विभक्तिवलात् क्रियान्वयोनीलमित्यस्यारुणयान्याया-
 दार्थः समाजस्तथापि राजसम्बन्धिपुरुषयोः क्रिया-
 न्वयादार्थः समाजोऽस्तु । न च राजसम्बन्धिनः कर्मत्वे-
 नानुपस्थितेन क्रियान्वय इति वाच्यम् । समस्यमान-
 पदार्थान्वयार्थं समासाद्विभक्त्यनुशासनमती विशेषणे-

विभक्तेरर्धसाधुनानुरोधादिह विग्रिष्टानुभवस्यापि सर्वसम्मतत्वादिति
 ध्येयं । नन्वमन्तशक्तिकल्पनवदनन्त्युत्पत्तिकल्पनमपि सामान्यतोष-
 शेकं तर्हि समासत्वेन समस्यमानपदार्थं विग्रिष्टे शक्तिरिति शक्त्य-

‘राजसम्बन्धीति राजसम्बन्धेऽर्थः’ । न च सम्बन्धे व्यापनान्वायविरोधः, नील-
 घटमित्यादौ परस्परया नील-तदन्वयवदुपपत्तेः । ‘समासादिति, प्रत्ययार्थ-
 न्वयद्युत्पत्तिस्तु समासातिरिक्तविषयेति भावः । नन्वमन्तशक्तिकल्पनवदनन्त-
 व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनं तुल्यं, यदि च समासत्वेन सामान्यतस्तत्कल्पनं तदापि

विभक्ते सार्धकानुरोधादित्यर्थः । नन्वेवं नील-घटयोः परस्परसम्बन्धे नील-
 विशिष्टघटकर्मन्तवैशिष्ट्यप्रत्यय क्रियाया कथं स्यादित्यत आह, ‘अदृश्या-
 न्यायादिति यथा “अदृश्या गदा क्रोधातीत्यादौ व्यावृत्त्यकरणकत्व-गोकारण-
 कत्वयोः प्रत्येकं क्रियान्वयानन्तरं मनसा कथ्यमानावावृत्त्यविशिष्टगोकारणक-
 त्ववैशिष्ट्यप्रत्ययस्येहापि प्रत्ययान्मानसोयथोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यय इत्यर्थः,
 ‘क्रियान्वयात्’ प्रत्येकं क्रियान्वयानन्तरं, ‘यार्थं समाजोऽस्तु’ मानसोराजस-
 सम्बन्धभिन्नपुरुषवैशिष्ट्यप्रत्ययोऽस्तु, ‘कर्मत्वेनानुपस्थितेरिति पुरुषपदोत्तरदि-
 सोयाविभक्त्यर्थेन कर्मत्वेनान्वयादित्यर्थः, ‘न क्रियान्वय इति, धात्वर्थ-ना-
 मार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पत्त्यादिति भावः । ‘समस्यमानेति क्रिया-
 या समस्यमानपदार्थान्वयार्थमित्यर्थः, ‘विशेषणोऽपीति पूर्वपदार्थोऽपीत्यर्थः ।

सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमतो बहुव्रीह्यादाव-
न्ययबोधपर्वकोत्तरपदलक्षणायां पष्ठीतत्पुरुषे च विभ-
क्तिसन्निहितोत्तरपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं, विभक्तिस-
न्निहितपदस्यार्थश्च मुख्यया लक्षण्या वा ।

तादिकमेव विनिगमकमिति भावः । ननु बहुव्रीहौ नान्यपदार्थः
समस्यमानपदार्थः तथासत्यन्यपदार्थतैव न स्यात् तत्पदार्थेऽन्यप-
दार्थत्वाभावादित्यत आह, 'लक्षण्या वेति । 'एवमिति सन्निहितप-
दुरोधादाह, 'लक्षण्या वेति, 'न शक्तिरिति, अमेदबोधनायेति शेषः ।

दार्थेत्यर्थं, 'बहुव्रीह्यादाविति, 'बहुव्रीहिपदं चित्रत्वादिबहुव्रीहिविशेष-
परं, तेनादिपदादाहृज्वानरेण्यादिबहुव्रीह्यन्तरपरिरिह' । 'अन्ययबोधपूर्वकं'
केति राजसम्बन्धादिप्रकारेण राजसम्बन्धवत्पुरुषादावुत्तरपदे लक्षणाया-
मित्यर्थं, 'सन्निहितोत्तरपदेति पूर्वपदन्तु तात्पर्यंयाहकमित्यर्थं, 'मुख्यया'
श्रुत्या, यद्यप्येवंलुपेण राजपुरुषमित्यादावन्ययबोधोपपत्तिसम्भवेऽपि पिप्पल्या-
अर्द्धमर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानतत्पदस्ये का मतिः । न च तत्राप्युत्त-
रपदे पिप्पल्यादौ लक्षणा पूर्वपद तात्पर्यंयाहकमिति वाच्यं । पूर्वपदार्थ-
प्रधानत्वस्थाघातात् पूर्वपदार्थप्रधानत्व हि पूर्वपदोपस्थापितार्थविशेष्यका-
न्ययबोधजनकत्व, तथापि यत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वमनुशासनसिद्धं तत्र प्रह-
त्यर्थान्वितेत्यादिश्रुत्यपत्तिः परित्यज्यते किन्तु पूर्वपदार्थस्याप्रहृत्यर्थत्वेऽपि
तत्रैव विभक्त्यर्थान्वयः, एवञ्च अर्द्धपिप्पल्यादौ मीमांसकमते अर्द्धादिपूर्वप-
दस्यैव पिप्पल्यादौ लक्षणा पिप्पल्याद्युत्तरपदन्तु तात्पर्यंयाहक, समासो-
त्तरविभक्त्यर्थस्य चाप्रहृत्यर्थं पूर्वपदार्थं एवान्वयः । न्यायमते तु पिप्पल्या
द्युत्तरपदस्य पिप्पल्यादिसम्बन्धिनि लक्षणा तस्य चार्द्धादौ पूर्वपदार्थेऽभेदा-
न्वयः विभक्त्यर्थोऽपि पूर्वपदार्थं एवान्वेति, एवमुपकुम्भमित्यादावशयीमावे-

एवं नीलोत्पलमानयेत्यादौ कर्मधारये विभक्तिं
विनैव नामार्थयोरन्वयबोधानन्तरं विशिष्टस्य कर्मत्वेन
क्रियान्वयः । कर्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा
ताभ्यां विनापि विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः । ननु

दार्थगतेत्यादिव्युत्पत्तेरित्यर्थं, 'विभक्ति' विशेषणविभक्तिं, इदमपि
वस्तुगतिमनुरुध्य, वस्तुतोव्याप्तेऽपि विशेषणविभक्ते' सत्त्वेऽपि साधु-
त्वमात्रप्रयोजकत्वादिशिष्टस्य विशेष्यपदार्थस्य कर्मत्वं तदुत्तरदि-
तीययैव बोध्यत इति ध्येयं । ननु विशेषणविभक्तिरभेदार्था न
प्रयोगसाधुत्वार्था तथाच कर्मधारये पूर्वपदार्थं तत्पुरुषे षष्ठ्यर्थ इव
विभक्त्यर्थेऽभिन्ने लक्षणा वाच्या तथाच नीलाभिन्नाभिन्नत्वेन घटधी-
स्याच्च तु नीलाभिन्नत्वेन पदार्थसमर्गस्यानुभवविषयत्वात् ततोऽनुभ-
वानुरोधादिशिष्टे कर्मधारये शक्तिरेव वाच्या सा च समासत्वेनैव
लाघवात् कल्प्यतां न विशेषतः कर्मधारयत्वेनेत्यत आह, 'कर्मैति,

ऽपि तत्राप्युपपदस्य सामीप्याश्रयैकदेशे सामीप्ये कुम्भपदार्थस्य विशेषणत-
यान्वय विभक्त्यर्थस्य चाप्रकृत्यर्थे पूर्वपदार्थसामीप्याश्रये चान्वय पूर्वपदार्थं
प्राधान्यानुरोधात् । मीमांसकमते तु उपपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उत्त-
रपदन्तु तात्पर्यग्राहक विभक्त्यर्थस्य पूर्वपदार्थ एवान्वेति न काप्यनुपपत्तिः ।
समाप्तश्चायं षष्ठोऽतत्पुरुषवादः, समाप्तश्च षष्ठोऽतत्पुरुषवादरहस्यः ।

'विभक्तिं विनैवेति विशेषणविभक्तिं विनैवेत्यर्थं, 'कर्मधारये त्विति
नीलोत्पलसमुदाये त्वित्यर्थं, 'न शक्तिरिति, गौरवादिति भावः । 'न वा
लक्षणेति न नीलादिप्रत्येकपदेषु लक्षणेत्यर्थं, 'ताभ्यां विनापीति पाठः, 'तेन
विनापीतिपाठस्तु ग्रामादिकः । यद्यपि नीलादिपदस्य लाघवाद्गुणवाचकतया

नील-घटयोः सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणेव
 अन्वयप्रकारत्वादिना च तस्य भाने राजपुरुषादौ
 पञ्चार्थोपस्थितिरपि तथास्तु । अत्र ब्रूमः । कर्मधारये
 सामानाधिकरण्यं नामार्थयोरभेदो वा गुण-गुणिनोः
 समवायो वा अनुभूयते स चान्वय एव न त्वन्वयप्रति-
 योगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थितिर्नामपदात् श-

न शक्तिर्गौरवात् न वा लक्षणा विशेषणविभक्तेरभेदावकत्वपक्षे-
 ऽपि समासे पूर्वपदार्थसंसर्गस्यैवानुभवविद्वत्त्वेनाभेदपदार्थान्तुभवादेव
 लक्षणाकल्पकाभावादित्यसमास-समासयोः सर्वत्र प्रतीतिभेदात्, न
 हि राज इत्याद्यापि सम्बन्धौ भासते, अपि तु सम्बन्धः, प्राति-
 पदिकार्ययोरेवाभेदान्वयबोधव्युत्पत्तेरिति भावः । 'गुण-गुणिनो-

एवञ्च पुरुषव्याघ्र इत्यादौ सादृश्यलक्षणा निरुद्धेति श्रेयं । परमतमभ्यु-
 गमवादेनाह, 'गुण-गुणिनोरिति । 'राजसम्बन्धोति राजसम्बन्धेत्यर्थः', 'अनु-
 भूयत इत्यनेनानुभव एवात्र नियामक इति सूचितं । अन्यथा पञ्चार्थोऽप्य-

गुणिनि लक्षणेव तथापि कोवस्य शक्तिप्राप्तकतया गुणिन्यपि नीलादिपदस्य
 शक्तिरित्यभिमानेनेदं । 'तत्र' सामानाधिकरण्ये, 'लक्षणेव' नीलपदस्य लक्ष-
 णैव, 'अन्वयप्रकारत्वादिनेति संसर्गविधयेत्यर्थः', 'आदिपदात्' गुणविभक्त्या
 तदुपस्थिते परिगृह्य, 'तथास्तिति, किं' राजपदस्य राजसम्बन्धनि लक्ष्य-
 येति भावः । सामानाधिकरण्यपदार्थं विकल्प्य दूषयति, 'कर्मधारय इति,
 'नामार्थयोरिति' नीलपद-घटपदार्थयोः नीलरूपाय-घटयोरित्यर्थः, 'गुण-
 गुणिनोरिति' नीलपद-घटपदार्थयोः नीलरूप-घटयोरित्यर्थः, 'स चान्वय-

तैवेति न तदर्थं लक्षणा ! राजपुरुष इत्यत्र तु राज-
सम्बन्धि-पुरुषयोरन्वयोऽनुभूयते राजसम्बन्धिनश्चान्वय-
प्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे पक्ष्यर्थलक्षणां विना
राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं राजपुरुषमानये-
त्यादौ पर्यायत्वात् । राजसम्बन्धिनः पुरुषेऽन्वयोऽनु-

रिति मतभेदेन, प्रातिपदिकयोः स्वार्याभेद एव व्युत्पत्तेः, 'राजेति,
अचोक्तयुक्त्या अभेदानुभव एव व्युत्पत्तेरिति भावः । 'पर्यायत्वा-
दिति, इदञ्च राजसम्बन्धपुरुषविषयतामात्रेण न त्वन्यूनानतिरिक्त-

न्वय एव न त्वन्वयप्रतीयोगीति न लक्षणा स्यादिति ध्येयं । 'राजसम्बन्धिन-
इति राजसम्बन्धस्येत्यर्थः । अतएवाह, 'राज्ञः पुरुषमिति, 'पर्यायत्वादिति,
एतच्च सम्बन्धप्रकारतामात्रेण, न त्वन्यूनानतिरिक्तविषयतया, द्वितीये मतस्य
सम्बन्धिवचनतया राजसम्बन्धाश्रयाभेदः संसर्ग इत्यर्थातिरेकादिति भावः ।

एवेति च ॥ संसर्ग एवेत्यर्थः । यद्यपि नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया
गौरव्य-घटयोः समवायस्य कथं संसर्गमर्थ्यादया भागः, तथापि समासाति-
रिक्तस्थल एव सा व्युत्पत्तिरिति मतेनेद, 'उपस्थिति' शब्दादनुभवः, 'नाम-
पदादिति गौरादिप्रत्येकपदादित्यर्थः, 'लक्षणेति गौरादिप्रत्येकपदे लक्षणे-
त्यर्थः । नन्वेवं राजपुरुष इत्यादावपि संसर्गमर्थ्यादयैव सम्बन्धमागमस्तु किं
राजसम्बन्धिनि लक्षणीयेत्यत्र आह, 'राजपुरुष इति, एतच्च समासातिरिक्त-
स्थल एव नामार्थयोर्भेदान्वयोऽव्युत्पन्न इति मतेनेदं समाहितं, सर्वत्र
तस्याव्युत्पन्नत्वमते तु राज-पुरुषयोः संसर्गमर्थ्यादया सम्बन्धमागमसम्बन्धदेव
राजसम्बन्धिनि लक्षणाभ्युपगम इत्यपि बोध्यं । ननु राजपुरुष इत्यत्र राज-
सम्बन्धि-पुरुषयोरन्वयोऽनुभूयत इत्येवासिद्धमित्यत्र आह, 'राज्ञः इति,
'पर्यायत्वादिति, पर्यायत्वस्य सर्वसिद्धत्वादिति भावः । यद्यपि पर्यायत्वं

भूयते राजसम्बन्धी अन्वयप्रतियोगित्वेन । एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वपदानां पष्ठौतत्पुरुषे पूर्वपदस्यान्यपर-
तया लाक्षणिकत्वात्ताभ्यां कर्मधारयोबलवान् तत्र सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात् । अतएव

विषयतया प्रथमे षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य पुरुषे आश्रयत्वसमर्गो द्वितीये
मतुप सम्बन्धिवचनतया राजसम्बन्धसम्बन्धिनोऽभेदः समर्गः समासे
राजसम्बन्धिनोऽभेद इत्यस्य नून्याधिकभावादिति भावः । 'एवञ्च'
समासे शब्दभावव्यवस्थितौ, समासशक्तौ सर्वेषां तुल्यत्वाद्बलावस्था-
निरूपण इति भावः । 'सर्वपदानामिति, "अनेकमन्यपदार्थ इति
सूत्रानुरोधात् द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तत्रान्यपद एव लक्षणेऽप्युक्तत्वात् ।
'अतएवेति, "वास्तुमय च ह निर्व्यपेदित्यनेन बोधितायामिष्टौ
'एतयेव निषादस्यपति याजयेदित्यनेनानयैवेष्टा निषादस्यपतिमि-

'एवञ्चेति समासशक्त्यभावव्यवस्थितौ, समासशक्तौ सर्वेषां तुल्यत्वाद्
बलावस्थानिरूपणादिति भावः । 'सर्वपदानामिति 'अनेकमन्यपदार्थ इति

नानूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्व राजसम्बन्धिनमित्यत्रार्थघटकतया
सम्बन्धनिरूपितसम्बन्धस्यापि सम्बन्धमानेनापीति विवेकात्, तथापि राज
सम्बन्धप्रकारकज्ञानजनकत्व पर्यायत्वमिति भावः । 'सर्वपदानामिति, एतच्च
चित्रगुरित्यादौ चित्रपदस्य चित्रगोसम्बन्धिनि गोपदस्य गोसम्बन्धिनि लक्ष-
णेति क्रमेण षट्पद एव लक्षणेति द्वितीयमतेन, पूर्वमते तु विशेष्यपदस्यैव
लाक्षणिकत्व बोध्यम् । 'लाक्षणिकत्वादिति सर्वत्र लाक्षणिकत्वादित्यर्थः,
'ताभ्यामिति, क्वचिदिति शेषः, 'तत्र' कर्मधारये, 'मुख्यत्वात्' मुख्यत्व

“एतया कृत्वा निपादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधारयएव मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् पशौतत्पुरुषे च पष्ठर्थ-
लक्षणापत्तेः । एवञ्चेश्वरनिपादप्रतीतेस्तस्यैवाधिकारा-
त्तदपूर्वेण स्वनिर्वाहकतयैवेश्वरनिपादस्यैव यागानु-
कूलविद्याप्रयुक्तिराक्षिप्यते, अन्यथा मुख्यार्थहानि-
प्रसङ्गात् । नन्वत्र पष्ठर्थलक्षणया लब्धविद्यस्त्रैवर्णिक-
एव निपादानामीश्वरोऽधिकारौ बोध्यते न त्वीश्वर-
निपादोऽङ्गुष्ठविद्याप्रयुक्तिकल्पनातः पष्ठर्थलक्षणया-
लघुत्वादिति चेत् । उच्यते । मुख्यार्थान्वयाधीनकल्प-
नागौरवेण मुख्यार्थो न ह्यीयते किन्तु बाधकं विना
मुख्यार्थान्वयबोधस्य प्राथमिकत्वात्तदनुरोधेन तदुप-
पादकं कल्प्यते फलमुखश्च गौरवं न दोषाय प्रमाण-

त्यर्थकेन निपादस्थपतेरधिकारोबोध्यते । अत्र सन्देहः, किन्निपा-
दानामीश्वरस्यैवर्णिकः, उत निपाद ईश्वरो वा यस्य तादृक् चैव-

सूत्रानुरोधादुक्तं । वस्तुतस्तु विशेष्यपद एव लक्षणोक्तत्वात् यद्यौत्थपलक्षणं
वङ्गोद्वावन्यपदार्थलक्षणापत्तेरित्यपि बोध्यं । ननु गौरवमेव बाधक-
मस्त्वित्यत आह, ‘फलमुखश्चेति, ‘श्रूयपद इति । ननु श्रूयपदे रथकार-
निपादेतरपरताया निपादादे सर्ववेदपाठाधिकारापत्ति वेदपाठनिधेधक-

स्यापि सम्भवात्, ‘कर्मधारय एवेति निपादस्यासौ स्थपतिचेति कर्मधारय-
एवेत्यर्थः, ‘निपाद’ चाख्यल, ‘स्थपतिः’ ईश्वरः, ‘मुख्यत्व इति, इति रहस्य ।

वतो गौरवस्य न्याय्यत्वात् । न चाकृतकल्पनाप्रसङ्ग-
 एव मुख्यार्थान्वये बाधकः, अकृतस्य प्रागनवगमात्
 मुख्यार्थान्वयवलादेव तदवगमे उपजीव्यविरोधात् ।
 अन्यथा प्रतीतानुपपत्तिवलात् कल्पना कापि न स्यात्
 अकृतकल्पनागौरवेण कल्पकस्य बाधितत्वात् । अथ
 शूद्रस्य वेदपाठनिषेधादौश्वरनिपादोऽधिकारी बोध-
 यितुं न शक्यत इति मुख्ये बाधकान्न कर्मधारयः । न
 चेश्वरनिपादे विधिवलाद्देवपाठनिषेध एव बाध्यत इति
 युक्तम् । पदार्थलक्षणया अबाधे सम्भवति निषेधकवेद-
 बाधकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति चेत्, न, सामान्य-
 निषेधस्य तद्विशेषविधाने तदितरपरत्वात् । यथा “न
 हिंस्यात्सर्वाभूतानि” श्वेतं छागमालमेतेत्यत्र । एवं
 निपादपदस्य मुख्यत्वे शूद्रपदे सङ्कोचमात्रम् । शूद्र-

शिकाः, उत निपादरूप ईश्वरः, तथोक्तयुक्ता चरमः कल्प आद्रिघत-
 इति भावः । पठौत्युपलक्षणं, बह्वीहावपि तदावत्तेरिति ध्येयं ।
 एवमप्येषुपलक्षणं द्रष्टव्यं । ‘शूद्रपद इति, ननु शूद्रपदे निपादेत-
 रपरतायां निपादस्य सर्ववेदाधिकारापत्तिः । न च शूद्रपदस्येत्य-

वाक्ये वेदपदस्यैव प्रकृतोपयोगिनिषेदितरवेदपरताया तद्वेदस्य सर्वशूद्रपाठ्य-
 त्वापत्तिरिति चेत्, न, वेदपदस्य विशेषतः प्राप्तेतरवेदपरत्वात् तेन निपा-
 दादौना विशेषतो यावत्प्राप्तिस्तावदन्यपाठनिषेध शूद्रान्तरस्य यावत् एव
 वेदराशेस्तदितरतया यथावत् सर्वनिषेध इत्याहुः ।

पदस्य निषादपरत्वे निषादपदस्य मुख्यत्वबाध एव ।
यद्यपि सङ्कोचेऽप्येकदेशबाध एव तथापि सङ्कोचेऽद्वयो-
रपि मुख्यत्वरक्षणादबाधाच्च सङ्कोच एव ज्यायान् ।

अन्ये तु । नात्र पक्षयोर्लक्ष्यते अनुपपत्त्यभावात् ।
अतः समासस्य पक्षार्थमन्तर्भाव्य शक्तिरेव । अन्यथा
कर्मधारयेऽपि पदार्थसामानाधिकरण्यप्रतीतेः तत्रापि
लक्षणेति तुल्यम् । अथान्वयप्रकारतया सामानाधि-
करण्यप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा, तर्हि पक्षार्थेऽपि तथैव न

स्य शूद्रपदसमभिव्याहृतवेदपदस्येत्यर्थः तेन शूद्रवेदपाठनिषेधक-
वाक्ये वेदपदं प्रकृतोपयोगिवेदेतरवेदपरमिति वाच्यं । तथासति
तदेदस्य सर्वशूद्रसंघाज्ञतापत्तेरिति, अत्राहुः, वेदपदस्य विशेषतः
प्राप्तेतरवेदपरत्वं तेन निषादस्यपतिरयकारादीनां विशेषतो यावत्-
प्राप्तिस्तावदन्यवेदपाठनिषेधः शूद्रान्तरस्य तु यावत् एव वेदराशे-
स्तथात्वात् सर्ववेदनिषेधः । ननु विशेषत इत्यधिकं प्राप्तेतरेत्य-
स्यैव सम्यक्त्वात् तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामत्वेन स्त्री-
शूद्रयोरपि वेदप्राप्तेर्भागोपयोगिवेदान्यवेदपाठनिषेधः स्यादिति
तयोरपि यागाधिकारोऽस्तु न तु वेदपाठनिषेधात्तयोयांगानधि-
कारः पाठनिषेधकवाक्ये वेदपदस्य सङ्कोचावश्यकत्वे स्वर्गकामादि-

‘तुल्यमिति, तथाच न कर्मधारयस्य बलवत्त्वमित्यर्थः । ‘न चेति,
यद्यपि तात्पर्याग्नियमः सम्प्रत्ययेव तथाप्याभावात् इदं, एवं सति कर्म-
धारयस्य बलवत्त्वप्रवादं समर्थयति, ‘कर्मधारये त्विति । नन्वेवं कथं

शिक्षणा । नचान्वयप्रकारतया नियमतोविशेषोपस्थितौ
प्रमाणं तस्मादुभयत्र समासस्यैव बोधकत्वम्, कर्मधारये
तु बलवच्चमुत्सर्गतः सामानाधिकरणस्योचितत्वात् ।
निपादस्थपतौ तु स्थपतिपदार्थस्येश्वरस्य प्रतियोग्यपे-
क्षत्वात्तत्पूरणसमर्थः यद्यौतत्पुरुष एव नियप्रतियोगिके
कर्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलस्य नियप्रतियो-
गिकत्वात् । तथाच निपादेश्वरस्याधिकारः, ऐश्वर्यस्य

पदे सङ्कोचस्यान्याय्यत्वात्^(१) । मैवं । सामान्यतः प्राप्तस्यैव निषेध-
कवाक्येन निषेधात्, न हि उपगौताधिकारित्वेन प्राप्तस्य वेदाध्य-
यनस्य तयोः प्रसङ्गो येन निषिध्येत्, किन्तु स्वर्गकामो यजेतेत्या-
दिना सामान्यतः सर्वस्य च यागप्राप्ता प्रसङ्गो वेदपाठः प्रतिषिध्यते,
अतः स्वर्गकामपदे युक्तः सङ्कोचः, अन्यथा अप्रसङ्गत्वेन प्रतिषेधानुप-
पत्तिः । न च जीविकालेन पाठप्रसङ्गः, तस्मादध्यापनादिबाधेन प्रवृत्त्य-
भावानिष्टप्रसङ्गसम्भवेन तच्छङ्कानुदयात् । ननु विद्याप्रयुक्तिबाधेन
यागबाधः आहूयत् तद्गृहितक्रियाया अबाधनात् अन्यथा स्त्री-
शूद्रयोः श्राद्धेऽप्यनधिकारापत्तेरिति कथं स्वर्गकामपदसङ्कोच इति
चेत्, न, तत्र तूष्णीमेव “शूद्रोऽप्यमन्त्रवदित्यादिना वैदिकमन्त्रशू-

(१) अप्रामाणिकत्वादिति क० ।

निपादरूपेश्वरत्वात् इत्यत आह, तथा चेति, निपादेश्वरस्यावैबर्हिकस्येवार्थः,
‘ऐश्वर्यस्येति, उत्सर्गत इति शेषः, तेन जनपतिपदादौ न व्यभिचारः ।

सजातीयोपेक्षत्वात् । नरपतिपदान्नरपतेर्नरस्येव नि-
पादस्थपतिपदान्निपादस्येश्वरस्य प्रतीतेरिति । तन्न ।
राजवाहनादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थलक्षणयैव राजसम्बन्धि-
प्रतीतेः समासे शक्त्यभावात् अनुपपत्तिरुक्तैव ।

उपकुम्भमित्याद्यव्ययीभावोऽर्द्धपिष्यलीत्यादिश्च तत्-

न्यत्राद्धादिप्राप्तेः । न च यागेऽपि तथा शब्दोऽस्तीति, करणवाधेन
क्रियाया एव बाधादिति । न च पत्ये भार्येत्यङ्गवाक्यात् स्त्रियाः
आद्धाधिकारप्राप्तौ रथकारादिवत् विद्याप्रयुक्तिरपि कल्प्यतां
“शूद्रोऽयमन्त्रवदित्यादिवदत्र पर्युदासाभावादिति वाच्यं । ‘शूद्र-
पदस्य वर्षसङ्करादिसङ्गहानुरोधेनाविद्यमात्रपरत्वात् ।

ननूपकुम्भादौ समासे तदर्थं शक्तिकल्पनादन्यथापि समासे
शक्तिरित्यत आह, ‘उपकुम्भमिति । अत्र वदन्ति तत्पुरुषे भवति
षष्ठ्यर्थं लक्षणा न त्वययीभावे अव्ययस्य विभक्त्यन्तरान्तपदेमान्व-
यात्, न हि भवति घटश्च पटश्च इतिवत् घटश्च पटश्च चेति
प्रयोगः, तस्मिन् एवार्थे पदान्तरप्रयोगे घटश्च समुच्चयः पटश्च
समुच्चय इति । तदुक्तं प्रयोगे स्वार्यादभिद्यमानरूपा निपाता इति,
तथाच कुम्भस्य समीप इति भवतु यद्यी न त्व्प्रशब्दे निपाते
षष्ठ्यन्तसाकाङ्क्षता यतस्तदर्थं लक्षणा कल्प्येतेति, मैवं, यत्र यथा-

अनुपपत्त्यभावादित्यत्राह, ‘अनुपपत्तिरिति, ‘यदि यद्यर्थो न लक्ष्यत इत्या-
दिना प्रागुक्तेनेति शेषः । ननूपकुम्भमित्यादौ समासे शक्तिकल्पनादन्यथापि
तथेत्याशङ्क्याह, ‘उपकुम्भमिति, यथाच पूर्वपदार्थविभक्त्यर्थान्वयस्तथोक्तं,

पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधान एव कुम्भास्य समीपे पिण्डव्या-
 अर्थं तात्पर्यादतस्तचोत्तरपदे पदार्थलक्षणा न तु
 समासे शक्तिः । नञ्समासे अब्राह्मणमानयेत्यत्र पर्यु-
 दासे पूर्वपदे नञि उत्तरपदार्थसदृशे क्षत्रिये लक्षणा ।

प्रयोगः तत्र तथा व्युत्पत्तिः, न च घटस्य पटस्येत्यादिवत् उपकुम्भ-
 इति व्याख्यप्रयोगोऽस्ति येन तथा व्युत्पत्तिरवशीयेत, किन्तु उप-
 कुम्भमित्येव प्रयोगो नित्यसमासत्वात् अत उत्तरपदे पदार्थलक्षणां
 विना मार्यसङ्गतिरित्यत्रापि लक्षणेति । न च नपदेन महाव्ययी-
 भावेनोत्तरपदे पदार्थलक्षणा स्यादिति वाच्यं । नञ्पदेन सह तत्पु-
 र्यानुप्रासनेन तत्राप्यव्ययीभावनिवेधात् तत्र च पर्युदासनिधमा-
 लक्षणा-शक्तिभ्यां पर्युदास-प्रसज्यप्रतिषेधयोः प्रतीतेः 'अथयं विभ-
 क्तीत्यादिसूत्रेणामीष्वर्चेषु वर्त्तमानमव्ययं प्रसज्यत इति बोधितेऽस्य
 नञ्तत्पुपुर्यानुप्रासनबलेन सहोच्चात् । ॥ चैवं निष्क्रीममित्यादि-
 विधायकसूत्रसहोच्चात् निष्पन्निकमित्यादि न स्यादिति वाच्यं ।
 मचार्यभेदात् निष्पन्निकमिति मचिकाया अभावः निर्विघ्नमिति
 विघ्नाधिक्रान्त इत्यर्थेन विघ्नाभाववानित्यर्थः न ॥ विघ्नाभाव इत्यर्थः,
 अतएव निर्विघ्न समाप्यतामिति सामानाधिकरण्यामिति सारं ।
 अनु विपर्ययः समासेन बोध्यमानस्तद्वैतविभक्त्यभावे तदर्थं लाब-

अत्राद्यागो घट इत्यत्र न सदृशलक्षणेति विशेषयति, 'पर्युदास इति
 पर्युदासविशेष इत्यर्थः । तदुक्तं "पर्युदास सदृशस्याहोति, उत्तरपदेऽपि
 पदार्थलक्षणा नामार्थयोरित्यादिप्रागुक्तव्युत्पत्तेरिति ।

अघटः पट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधार्थं नञि सामा-
नाधिकरण्यादभाववस्तुक्षणा व्याप्तेऽपि न घटः पट-
इत्यादौ यथा शुक्लः पट इत्यत्र शुक्लवस्तुक्षणा । न

एकौऽन्त अत्राह्वणपदेन त्वविपहार्यस्य सादृश्यस्य प्रतिपादनात् तत्र
शक्तिरेवेत्यत आह, 'अत्राह्वणमिति, विपहाधिकार्य एव भासते
इत्युभयसिद्धं, तथाच प्रकृत्यर्थानुरोधाद्दृष्टौ कल्पमानायां लक्षणैव
कल्प्यते लाघवाच्च शक्तिरिति तत्र मानाभावादिति भावः ।
'अघट इति संसर्गाभावत्वेन मज्जसदाचकत्वेन सामानाधिकरण्य-
वत्त्वादभाववस्तुक्षणा अत्र सामानाधिकरण्यार्थमभाववस्तुक्षणा यत्र तु
न तथा तत्र समासे नाभाववस्तुक्षणा अभाववत्त्वस्तुक्षणेत्यर्थः, तत्र
सामानाधिकरण्यादित्यभिधानात् यत्र न तथा तत्र समासेऽपि
नाभाववस्तुक्षणा किन्त्वभाव एव वाच्य एवं वादिनामविवाद एवे-
त्यादाविति भावः । ननु संसर्गाभावशक्तस्य मज्जोऽभावांशेऽपि शक्ति-
रित्यभाववति कस्योऽभावांशस्य शक्तत्वेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इत्य-
तोऽनुरूपं दृष्टान्तमाह, 'यथा शुक्लवदिति, समन्वस्तुक्षणेव येन

केचित्तु अथय-निपाताद्यतिरिक्त एव तथा व्युत्पत्तिरिति वाक्यार्थविधयेव
तद्भानमित्याहुः ।

'प्रसज्येति, संसर्गाभावशक्तमन्योत्यर्थः, अतएव इह घटोनेत्यत्र संसर्गा-
भावस्यैव प्रतीतिः न त्वन्योऽन्याभावस्य अन्यथा तत्र संसर्गाभावसंशयप्रस-
ङ्गात् तथाच केवलान्योन्याभावेऽप्रयोगात् संसर्गाभावशक्तस्य सामानाधि-
करण्यानुपपत्त्यादिना अन्योन्याभाववति लक्ष्येति भावः । 'व्याप्तेऽपीति,
सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तुत्यादिति भावः । नचान्योन्याभाववति लक्ष्ये-

पचनीत्यादौ क्रियासम्बन्धे भूतत्वे न घट इत्यादौ प्रस-
ज्यप्रतिषेधे नञोमुख्यार्थता सुवन्तसम्बन्धेऽपि न समासः
विभाषाधिकारादिकल्पेन समासानुशासनात् । “यज-
तिषु च ये यजामहे करोति नानुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासे

विनेति न्यायात् सम्बन्धिनोऽपि लक्षणैवोपस्थितिरिति न युगप-
द्वृत्तिद्वयविरोध इति भावः । ननु व्यास-समासयोर्द्वयत्रापि लक्ष-
णायां मुख्यप्रयोगो न क्वापीति कथं सापीत्यत आह, ‘न पच-
तीति । ननु न घटः पट इति व्यासो नास्त्येव सप् सपेति समा-
सादनुशासनात् तथाच समास एव लक्षणा व्यास एव शक्तिरित्येव
विभागोऽस्त्वित्यत आह, ‘सुवन्तेति, तथाच समासानियमात्
सामानाधिकरण्यावसाद्यामेऽपि लक्षणेति नोक्तविभागो युक्त इति
भावः । ननु समास एव लक्षणेति न युक्तं नानुयाजेष्वित्यत्र समासे-
ऽननुयाजेष्वित्यापत्त्या स एव वक्तव्यः तथाचात्रापि लक्षणा न स्यादि-
त्यभिप्रेत्याह, ‘यजतिष्विति, ‘अन्यपरत्वमिति, गङ्गोरायां नद्या-
मितिष्वत् न त्वन्यत्र वृत्तिरित्येतत्परं, अत्राद्याणोऽघट इत्यादौ प्रति-

भावाशस्य शक्यत्वेन द्वायद्वयविरोध इति वार्थः । विशिष्टलक्षणै-
वोभयभावात् भविष्यन्मते तद्विरोधाभावाच्च । अतएव तदसुखं दृष्टान्त-
माह, ‘यचेति । ननु व्यास-समासयोर्द्वयत्रापि लक्षणावामुख्यप्रयोगानामपि
कथं लक्षणापीड्यत आह, ‘न पचतीति । न घट पट इति व्यासमभिप्रेत्याह,
‘सुवन्तेति, यदा न घट इत्यत्राघट इति स्यादित्यत आह, ‘सुवन्तेति,
प्रसङ्गादाह, ‘यजतिष्विति, सन्त करोति प्रयुक्त इत्यर्थः । ‘यद्वयस्यापीति,

नञ् तेनायमर्थः 'यजतिषु' यागेषु, 'नानुयाजेषु'
अनुयाजव्यतिरिक्तेषु, ये यजामह इति मन्त्रं करोति ।
अथ नानुयाजेधित्वं न पर्युदासे नञ् तदा हि पद-
द्वयस्यान्यपरत्वं स्यात्समासापत्तिश्च तस्मादनुपज्ञात्
करोतिना नञोऽन्यथात्प्रसज्यप्रतिषेधः तेनानुयाजेषु
ये यजामह इति मन्त्रं न करोतीत्यर्थः, एवञ्च नानु-
याजेधिति पदद्वयस्य नान्यपरता न वा नञोमुख्यार्थ-
त्यागः समासाभावेन साधुता च इति चेत्, न, समा-
सस्यानित्यत्वात् नानुयाजेधिति वाक्ये पर्युदासे नञ् ।
न चैवं वाक्यवृत्तिपदत्वान्नञोऽन्यपरत्वाभावः, गौर्वा-
हीक इत्यादौ वाक्येऽपि गवादिपदस्यान्यपरत्वात् ।

योगित्वपक्ष्यपादौनां भावेऽपि न प्रकारतया भानं किन्तु वैशिष्ट्य-
तया अत्राद्वा एव घटो नेत्यादौ तथा व्युत्पत्तेः व्याप्तिरिक्त-
पदेन तदर्थानभिधान एव तत्प्रकारोपस्थापकपदापेक्षेति व्युत्पत्ति-
रतो ब्राह्मणस्य सदृशो घटस्याभाव इत्येव विभक्त्यपेक्षा तदभावे
तेनायमर्थः समासे तदर्थलक्षणेति भावः । 'वाक्यवृत्तीति विग्रह-
वाक्यवृत्तीत्यर्थः, समासे सति भवति लक्षणा राजपुरुष-चित्रम्वादी
न तु विग्रहवाक्येऽपि तथाच समासे सति भवति नञि पर्युदासे
लक्षणा न विग्रहवाक्य इति भावः । 'गौरिति गौर्वाहीक इति

एतच्चानुयाजपदेऽपि प्रतियोगित्वलक्षणाभिप्रेत्योक्तं, वाक्यार्थविधयेव तद्भावे
नञ् एवान्यपरत्वं स्यादित्यवबोध्य एतदभिप्रायेण वक्ष्यति 'न वा नञो-

यदि च प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् तदा मन्त्रविधायक-तन्नि-
 पेधयोर्विरुद्धार्थत्वेन वाक्यभेदापत्तिः तस्मात् प्रथमप्र-
 तीतैकवाक्यताबलादेकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्या-
 न्याय्यत्वात् नञ्पदे लक्षणा कल्प्यते न तु नञ्पदे
 मुख्यत्वानुरोधादेकवाक्यतात्यागः । न हि पदार्थानुरो-
 धेन वाक्यार्थकल्पनं, किन्तु वाक्यार्थानुरोधेन पदार्थ-
 कल्पना । नपदञ्च केवलं नास्त्येव नञ्पदादेव सर्वत्र
 समासानित्यत्वेन प्रयोगोपपत्तेः । अन्यथा प्रसज्यप्र-

कर्षधारणविषयवाक्यस्य गौर्वाहोक्त इत्यत्र गोपदस्यापि साक्षणिक-
 त्वादित्यर्थः, 'नञ्पद इति । ननु व्यासस्तच्छायां ननुयाजे-
 खिति सप्तम्यप्रकृत्यर्थं ननर्थस्वरूपे भिन्ने स्मार्थं न बोधयेदिति
 तदनुपपत्त्या वाक्यभेद एवास्त्विति, मैवं, साधुत्वमात्रप्रयोजिकाया-
 विशेषणविभक्त्यर्थबोधकत्वात् । यदा ब्राह्मणमिव पश्य ब्राह्मणेनैव
 कल्प्यत इत्यादिदृग्भेदात् निपातसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थो निपातार्थ-
 एव भासते । न च सुविभक्तौनां प्रकृत्यर्थगतस्मार्थबोधकत्वव्युत्प-
 त्तिभङ्गः, प्रकृत्यर्थान्वितस्मार्थबोधकत्वस्यैव व्युत्पत्तिविद्वत्वादिति
 भावः । ननु नानुयाजेखित्यत्र नञ् न भवति किन्तु नपदमन्य-
 देवेत्यत आह, 'नपदमिति, 'अपदमेवेत्यत्र विनिगमकभावेना-

मुख्यार्थमात्र इति । अन्यननुयाजेखित्यत्र न नञ् किन्तु नपदमेवेत्यत्र आह,
 'नपदमेति, नन्वेवमत्राहमितिवादावपि नञ्समासो न स्यात् अपदेनैव

तिषेधे नञ् न स्यादेव नपदेनैव गतार्थत्वात् । अमा-
नोना इत्यत्रापदमेव निषेधवाचकं समास-वाक्यभेदेन
नञोद्वैविध्याद्वा तथाभिधानम् । इतरेतरद्वन्द्वे च
धव-खदिरौ च्छिन्धौत्यादौ विभक्त्युपनीतद्वित्वस्य धव-
खदिरयोः प्रत्येकं न योग्यत्वं न वा साकाङ्क्षत्वं द्वित्व-
मपि प्रत्येकं न योग्यं न वा साकाङ्क्षम् एकत्र द्वित्वा-
भावात् । न च व्यासज्यवृत्तित्वेन द्वित्वमेकाश्रित-
मपीति वाच्यम् । स हि द्वित्वमाकाङ्क्षति द्वित्वञ्च तं
यत्र द्वित्वं परिसमाप्यते, एकस्य तथात्वे द्वौ वहव-
खरसादाह, 'समासेति । ननु न योग्यमित्यसङ्गतं द्वित्वसंसर्गस्यैव
धवनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादित्यत आह, 'न वेति, 'द्वित्व-
मपीति धनुगतिमनुद्वयोक्तं, तत्साकाङ्क्षत्वेऽपि अन्याकाङ्क्षाविरहेणै-
वान्वयादित्यवधेय । 'यत्र द्वित्वमिति परिसमाप्यतावच्छेदकधर्मे-
णोपतिष्ठत इत्यर्थः, 'एकस्य' समाप्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्य, 'एकत्र'
निषेधवाचिना गतार्थत्वादित्यत आह, 'अमानोना इति, 'अपदमेवेति नञ्-
प्रकृतिकमित्यर्थः, तथाचापदमपि भिन्नं नास्त्येवेति भावः । नन्वेवं कथं तस्य
एवमभिधानमित्यत आह, 'समासेति, अतएवामवसीत्यादिप्रयोगः समासा-
भावात् साधुरिति भावः । एतदपि क्वाचित्वाभिप्रायं, यत्र तु नञुत्तरं यदं
सञ्ज्ञोत्तरं भवति तत्र समासेऽपि नञोपो न भवति गमिकर्म्मोक्तनैकनो-
एतेत्यादौ, अतएव कथं नैकं यथा नैककोत्तिरित्यादि पूर्वपक्षधित्वा सञ्ज्ञो-
त्तरपद विवक्षितं यथा अत्राक्षय इत्यादौ तच्चेह नास्तीति समादधु । 'साका-
ङ्क्षत्वमिति, 'न योग्यमिति ॥ द्वित्वान्वयप्रयोजकरूपावच्छिन्नमित्यर्थः । नचैवं

इत्येकचापि स्यात् अतोदन्वे पदशक्यस्य नान्वयबोधः,
 बोधे वा धवद्वयधीः खदिरद्वयधीत्य स्यात् । तस्मात्पद-
 शक्ये द्वित्वान्वयानुपपत्त्या सहितावस्थमुभयं द्वित्वा-
 न्वयावगमयोग्यं तत्साकाङ्क्षेति खदिरसहितधवोप-
 स्थितये धवपदे साहित्यलक्षणा । ननु खदिरसहित-
 धवस्यैकत्वात् खदिरसहितो धव इतिवद्द्विवचना-
 नुपपत्तिः धवसहितखदिरसाहित्यावस्थालक्षकत्वे च
 तस्या एकत्वादेकवचनापत्तिः अवस्थाश्रययोरुपसर्जन-
 त्वेन द्विवचनान्वयानुपपत्तियेति चेत्, अत्र कथित्,

समाप्यतावच्छेदकानवच्छिन्ने, एकत्वोपस्थित इति यावत् । ननु
 धव खदिरवृत्तिद्वित्वपरिसमाप्यतावच्छेदक धव-खदिरत्वमेवेत्यत-
 आह, 'धवेति धव-खदिरत्वं नैक किन्तु धवत्वं खदिरत्वञ्च तयो-
 र्योर्द्वित्वसमाप्यतावच्छेदकत्वे धवद्वयधीः स्यात् खदिरद्वयधी-
 स्यात् इत्यर्थः, 'साहित्येति । ननु भवतु अन्यथा साहित्योपस्थिति-

द्वित्वाश्रयोधव इत्यपि योग्यं न स्यादिति वाच्य । तत्र द्वित्वसमवायस्यैवान्वय-
 प्रतियोगित्वात् तस्य चाव्यासज्यवृत्तित्वात् । 'धवपद इति, प्राथम्यादिति
 भावः । यद्यपि योग्यतावच्छेदकद्विधेतरत्ववत् प्रकारान्तरोपस्थितमेव साहि-
 त्यमादायान्वय सम्भवति तथापि मतान्तरेणोदं, तथाचेतभ्रते द्विधेतरत्वेऽपि
 लक्षणेन तदिदं वक्ष्यति 'द्विधेतरत्वविशिष्टे च घटपदस्य लक्षणयैवेति । नन्वेव
 धव-खदिर मलाश्ररूपमित्यादौ न लक्षणा स्यात् अनुपपत्त्यभावात् । न च
 पदार्थवज्जलान्वयानुपपत्त्या सेति वाच्यं । विमर्शयैसस्याभा समासादप्रतीने

अस्यालक्ष्यत्वेऽपि तदाश्रयगतस्वार्थबोधकत्वमेव द्वि-
वचन-बहुवचनयोः पदवृत्तिवैचित्र्यात् तथैव व्युत्पत्तेः
यथा गुणवाचि नीलादिपदं क्वचिद्गुणमात्रवाचकं
क्वचित्तदुपलक्षितद्रव्यपरम्, अन्यथा नीलः पट इति
सामानाधिकरण्यं न स्यात् एकव वृत्त्यभावात् ।

यत्तु लक्षिता साहित्यावस्था स्वाश्रयमुभयं लक्ष्य-
तीति, तन्न, लक्षितलक्षणाया जघन्यत्वात् ।

नियमः तथापि योग्यतावच्छेदकत्वेन द्विद्वेतरत्ववत् साहित्यमुप-
तिष्ठतां किं लक्षणयेति, नैव, आकाङ्क्षायां पदविशेषोपस्थापनस्य
प्रयोजकत्वादतः पदोपस्थितिं विना नाकाङ्क्षा योग्यतायान्तु नैवं
नियम इति भावः । 'यथा गुणेति वैचित्र्यमात्रमुदाहरणं, प्रकृति-
भेदेन प्रत्ययस्य स्वरूपान्वयवैचित्र्योदाहरणन्तु क्वचित् प्रत्ययस्य प्रकृ-
त्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वं क्वचित् तद्विशेषणगतस्वार्थबोधकत्वं तर-
तमादौ द्रष्टव्यं । सर्वत्राजहत्स्वार्थलक्षणायां दध्युपघातकत्वादेर्वि-
शेषणीभूतस्यैव लक्ष्यत्वमिति तदाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इति व्युत्प-

सदुक्तं सङ्ख्या तु यद्वक्तव्यमावादयुक्तेति चेत्, न, एकवचनमात्रवच्छेदं विना
स्वरूपपत्रये रूपान्वये ध्रुवस्य खदिरस्येतिवद्वाक्यभेदः स्यादिति परसिद्धान्तात् ।
समासारम्भकविग्रहे तथात्वात् समासेऽपि तथात्वमित्यन्ये । समासादपि
विभक्त्यर्थसंख्याप्रतीतिरिति मतेनेदमित्यपरे । वैचित्र्यमात्रे उदाहरणमाह,
'यथेति ।

'यत्त्विति, तथाच द्विवचनोपपत्तिरिति भावः । ननु सर्वत्राजहत्-
स्वार्थाया दध्युपघातकत्वादेर्विशेषणीभूतस्यैव लक्ष्यत्वं तदाश्रये विशेष्य एव

वस्तुतस्तु साहित्याश्रयः प्रधानं साहित्यन्ववच्छेदक-
तया गुणभूतं पदेन लक्ष्यते तेन साहित्याश्रयस्थानेक-
त्वाद्विवचन-बहुवचने भवतः । अतएवेतरेतरद्वन्द्वः
सर्वपदार्थप्रधानः ध्वश्च खुदिरस्येति विग्रहेण तथैवा-
र्थविवरणात् । समाहारे तु साहित्यावस्था प्रधानं
पदार्थो गुणभूतः तेन तस्या एकत्वादभेरी-पटहमित्या-
दावेकवचनम् । धर्मे धर्मिणि च तात्पर्याद्द्वन्द्वयो-
र्भेदः । अतएव युगपदधिकरणवचन इतरेतरद्वन्द्व-
इति शाब्दिकाः ।

अधिक्रियत इत्यधिकरणं पदार्थस्तेषां युगपद्वचन-
मेकेनैकदोषस्थापनं तच्च न शक्त्या एकपदस्येतरपदार्थे
शक्त्यभावात् । अन्यथेतरपदवैयर्थ्यप्रसङ्गः । अनेका-

न्तिवैचित्र्यमसिद्धमित्यस्तरसमञ्ज कश्चिदित्यनेन दर्शयित्वा तथैव
सिद्धान्तमाह, 'वस्तुतस्त्विति ।

विभक्त्यर्थान्वय इति व्यूयचित्तवैचित्र्यमसिद्धमित्यस्तरसं कश्चिदित्यनेन दर्श-
यित्वा तथैव सिद्धान्तमाह, 'वस्तुतस्त्विति, अन्यथा समाहारेऽपि द्विवचना-
दिकं स्यादिति भावः । 'समाहारे त्विति, न चैवं भेरी-पटहं वादयेत्यादाव-
नन्ववापत्तिरिति वार्थः । परम्परानुसम्बन्धेन धर्मेऽपि तदन्वयात् योग्यतावशाद-
प्रधानेऽपि धर्मिणि तदन्वयोपपत्तिरिति तत्त्ववैचित्र्यादित्यन्ते । 'अतएवेति
साहित्यकृच्छासम्बन्धादेवेत्यर्थः ।

र्थत्वेऽप्येकस्यैकचानेकार्थपरत्वाभावात् । नापि पदद्वयं
मिलितमुभयोरुपस्थापकं, मिलितस्य मिलिते शक्त्य-
भावात् । नापि द्वन्द्वे शक्तिरेव, पदलक्षणयैवानेकार्था-
पस्थितिसम्भवात् । अतएवाङ्ग-वाङ्ग-कालिङ्गशब्दाद्-
द्वन्द्वे बहुषु वर्त्तमानात् परस्य तद्राजस्याजादेः “तद्रा-
जस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां” इत्यनेन लोपे अङ्ग-वङ्ग-
कलिङ्गा इति भवति । अन्यथा साहित्यलक्षणां विना
तेषां प्रत्येकपदस्य बहुषु वृत्त्यभावादञ्जलोपो न स्यात् ।
घटौ घटा इत्यत्रापि घटसहितघटत्वेन द्विवचन-
बहुवचनान्वययोग्यतेति तदुपस्थितये घटपदे साहि-
त्यलक्षणा । तदर्थप्रदर्शनार्थं द्वन्द्वापवादकं सरूपाणा-
मेकशेषानुशासनमपि । तदुक्तम् “सहभावविवक्षायां
वृत्तिर्द्वन्द्वैकशेषयोः । क्रमेणार्थप्रतीतौ हि न स्याद्-
द्विवचनादिकम्” ॥ इति । ननु स्वरूपद्वयमेव साहि-

‘तदर्थप्रदर्शनार्थमिति द्वन्द्वे साहित्ये लक्षणायां न्यितायां
यदि द्वन्द्वसमानार्थकं तद्वेत् तदा द्वन्द्वप्रसक्तौ तदपवादकं सूत्रं
प्रसज्येत अन्यथा अर्थभेदादेव द्वन्द्वाप्रसक्तौ तदपवादकं न

‘अनेकार्थत्वेऽपीति, सकृदुच्चरितादिति न्यायात्, अन्यथेत्यस्य विव-
रणं ‘साहित्यलक्षणां विनेति, ‘प्रत्येकपदस्येति, एतेन सर्वपदे साहि-
त्यलक्षणेति सूचितं अन्यथा एकपदलक्षणायामपरपदस्य वृत्तत्वे वृत्त्य-
भावात् आङ्ग-वाङ्ग-कालिङ्गा इत्याद्येव स्यादिति । ‘तदर्थेति द्वन्द्वमा-

त्यमतिरिक्तस्याभावात् स्वरूपयोश्च धवपदादुपस्थितौ
 युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । न चाजद्वत्त्वार्था, साधा-
 रणरूपाभावात् । एकक्रियान्वयित्वमेकान्वयप्रकारत्वम्
 अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वादिकं द्वित्वान्वयात् पूर्वम-
 विद्यमानमप्रतीतञ्च धव-खदिराविति हि प्रतीतिः
 न तु रूपान्तरेण । न च धवपदस्य खदिरे स्वार्थ-
 सम्बन्धोलक्षणावौजमस्तीति चेत्, न, साहित्यं हि
 तुल्यद्वारता सा च धातूपनीतफलानुकूलसजातीय-
 विजातीयव्यापारप्रचयस्यैकरूपस्तुल्यः सम्बन्धः । द्वन्द्वे-
 ऽन्योन्यसम्बन्धोऽप्ययमेव । धव-खदिरौ छिन्धीत्यत्र
 छिदानुकूलोपावान् व्यापारः सतयोस्तुल्य एव भासते
 च । अतएव स्वर्गकामादौ पन्नगः सहत्वेनानुप्रवेशेऽपि

क्रियेतेत्यर्थः । 'एकक्रियेति छिदादिष्वणैकक्रियान्वयित्वं, 'एका-
 न्वयेति कर्मत्वमेकोऽन्वयस्तत्कारणं द्वयोरित्यर्थः, आद्यद्वयम-
 विद्यमानं शेषमप्रतीतञ्च तदेव विवृणोति, 'धव-खदिराविति ।

सार्थत्वाभावे इन्द्राप्रमत्तौ तदपवादकमेकशेषालुशासनं च स्यादित्यर्थः,
 'एकेति एकोऽन्वयप्रकारं कर्मत्वादि । व्याख्योराह 'अविद्यमानमिति,
 अन्ये त्वाह, 'अप्रतीतचेति, एतदेव विवृणोति धव खदिराविति ।
 'सा चेति, सजातीयत्वादिकं स्वरूपनिर्वचनं अतएवाग्रे तदन्तर्भावोक्तं
 वक्ष्यति । पूर्वोक्तदोषं निरस्यति, 'भासते चेति, द्वित्वान्वयात् पूर्वमिति
 शेषः । ननु धव-खदिरावित्वादौ क्रियारहिते धातूपनीतफलानुकूलव्यापार-
 वत्ताप्रतीतौ कथं द्वित्वान्वय इति चेत्, न, कार्यान्वितव्युत्पत्ते क्रियारहिते

न द्विवचनापत्तिरेकत्वविरोधो वा अतुल्यद्वारकत्वात्
दम्पत्योरेकरूपसजातीय-विजातीयव्यापारप्रचयसम्ब-
न्धरूपसाहित्याभावात् । एवं छिदानुकूलतुल्यव्यापार-
त्वेन साहित्यरूपेण शक्य-लक्ष्यसाधारणेनाजहत्त्वार्थ-
लक्षणाया धवपदादुपस्थिते धव-खदिररूपे विभक्त्यर्थ-
द्वित्वान्वयः धवपदार्थस्य खदिरेण सम्बन्धोऽपि तुल्यद्वा-
रत्वमेव । न चास्य लक्ष्यत्वान्न सम्बन्धरूपतेति वाच्यम् ।
अजत्स्वार्थायां हि येन रूपेण लक्ष्यता स एव सम्बन्धः
यथा छवि-काकपदयोः छविघटितसमूहवर्तित्वं दध्यु-
पघातकत्वञ्च लक्ष्यमेव सम्बन्धः । न चैवं खदिरपदवै-
यर्थ्यं लक्षणायां लक्षणीयपदानुपयोगादिति वाच्यम् ।
खदिरपदं विना न नियता खदिरोपस्थितिरिति
साहित्याश्रयद्वितीयविशेषज्ञापनाय पदसार्थकत्वम्
अन्यथा लक्षणाविरहेण धवद्वयधीप्रसङ्गात् । अत-
एवाग्नीषोमीये अग्नीषोमी देवते इति द्वित्वान्वयवला-
देव साहित्यावस्थयोः सापेक्षयोर्देवतात्वं द्वन्द्वे आद्यं
पदं लक्षकं प्राथम्यात् द्वितीयं पदं साहित्यनिरूपका-

ऽसंसर्गाद्यद्वाभावाभ्युपगमेन द्वित्वान्वयात् । वस्तुतस्तुल्यव्यापारवत्त्वमात्रं
साहित्यं तच्च तत्रापि अन्यथा धव-खदिरौ त्वजेत्यादौ तयोर्धार्तूपनोतपला-
नुकूलव्यापारवत्त्वाभावेन द्वित्वान्वयापत्तेः तदपि विवक्षाविद्धं बोध्यं, तदुक्तं
“सहभावविवक्षायामित्यादि, अन्यैरुक्त्यापि प्राधान्यविवक्षाया तच्चैव

काङ्क्षितसमर्थकं मुख्यमेव उभयोरमुख्यार्थत्वे हेत्व-
भावात् ।

अन्ये तु द्वितीयपदेऽपि लक्षणा समभिव्याहृतवि-
भक्त्यर्थान्वयानुरोधात् । अन्यथा समभिव्याहारभङ्गा-
पत्तेः पदार्थगतस्वार्थबोधिका हि विभक्तिः । न च
समासे पदमन्यदस्ति, समस्यमानपदात् समासे
शक्त्यभावात्, तेन धवपदार्थगतं खदिरपदार्थगतञ्च
द्वित्वं तन्त्रेण विभक्तिराह, अतो धवपदवत् खदिरपदे-
ऽपीतरसम्बन्धावस्थस्वार्थपरता प्रातिपदिकार्थे इतर-
पदार्थान्वयस्य विभक्त्यर्थगर्भत्वादुभयपदार्थगत एव
द्वित्व-कर्मत्वे विभक्तिराह । न च द्वयोः सहितावस्थ-
स्वार्थपरत्वे धवद्वयं खदिरद्वयञ्च वाक्यार्थेऽन्वीयेत न
त्वेको धवः खदिरश्चेति चतुष्टयापत्तिरिति वाच्यम् ।
पदद्वयेन हि सहितयोरेकमेव साहित्यं लक्ष्यते तच्च
न चतुष्टयवृत्तिः ।

‘अन्ये त्वित्यस्तरसोद्भावनं तदोजमिदमेव यत्प्रमस्यमानयावत्पदा-
र्यगतस्वार्थबोधकत्वं विभक्त्योनामिति ध्रुवपत्तिरभिद्धा किन्तु समस्य-

खदिरसहितधवं द्विन्योति कस्यचित् प्रयोगोऽभाधुः स्यात् इन्द्रापत्तेरिति ।

‘अन्ये त्वित्यस्तरसोद्भावनं तदोजन्तु समस्यमानपदार्थांशगतस्वार्थबोधकत्वं
विभक्त्योनामित्येव ध्रुवपत्तिर्न तु यावत्पदार्थांशगतत्वगर्भा, सा चैकपदार्थे
लक्ष्यार्थेन निर्वहतीति । ‘तन्त्रेणेति पुनर्पदित्यर्थः’, ‘पदद्वयेनेति । न चेवं

अपरे तु द्वितीयपदं फलतोऽनुवादकं यथान्विता-
भिधाने एकं पदम् । अतएव समुच्चये अन्वाचये च
तयोः साहित्यानवगमान्न द्विवचन-बहुवचने न वा
द्वन्द्वः । यद्यपि चार्थमात्रे द्वन्द्वानुशासनं तथापि
यथान्योन्यसाहित्यान्वयपूर्वक इतरेतरपदार्थान्वयस्तत्र
समासः साधुस्तेनेतरेतरयोग-समाहारयोस्तत्राभावात्
समासः । समुच्चये अन्वाचये च न तथा^(१) असम्बद्ध-
एव एकैकशः क्रियान्वयात् । एवं धवं खदिरश्च छिन्वी-
त्यादौ समुच्चये तुल्यवदसम्बद्धयोः क्रियान्वयधौः पश्चात्तु
तयोरेकरूपसजातीय-विजातीयव्यापारप्रचययोगित्वं
साहित्यञ्चकारादवगम्यते । क्रियाभेदेऽन्वाचयः यथेन्ध-
मानपदार्थगतमेव स चेकपदलक्षण्यैव निर्वहतीति । 'अपरे तित्यपि
तथा अनुवादस्य प्रकारभेदेनासम्भवादिति, तस्माद्वितीयं पदं

(१) न तेषां सम्बन्ध इति क० ।

यौग्यत्वं, करोतीत्यादाविव सम्भेदे दोषाभावादिति, 'फलत इति, साहित्य-
निरूपकतया सामान्यत उपस्थितस्य द्वितीयपदार्थस्य विशेषणोपस्थिति-
रनुवादप्रयोजनमिति भावः । 'यथेति इतरान्वितशक्त्युपस्थापितस्येतरस्य
पदान्तरेण भूतवचनमनुवाद इत्यर्थः, 'क्रियाभेद इति क्रियागुण-प्रधानभाव-
इत्यर्थः, तेन धवं छिन्वि खदिरमपौत्यत्रान्वाचये नाव्याप्तिर्न वा घटं पश्य पटं
वा ध्यायेत्यादावुभयत्रैव प्राधान्येन क्रियान्वयतात्पर्यात् समुच्चयेऽतिव्याप्तिः
अतएवाहवगमानपनमेवेति न क्रियाभेदः निरूपकभेदेन च भेदे समुच्चयेऽपि

नमाहर्तुं वनं व्रज शाकमप्यानेष्यसीति । गौश्याश्वयेति
इन्द्रसमानार्थकं वाक्यमेव साहित्यं परमनेन न
स्फोरितं द्विवचन-बहुवचनयोरेव तद्व्यञ्जकत्वात् ।

यत्तु द्वित्वान्वयार्थं तदन्वययोग्यार्थोपनयनं अपे-
क्षाबुद्धिविषयत्वावस्थया च द्वित्वान्वय इत्यपेक्षाबुद्धि-
विषयत्वावस्थस्वार्थपरतास्तु इदमेव च साहित्यं न
त्वेकक्रियान्वयः तस्य च विभक्त्यैव बोधितत्वात् । एक-
क्रियान्वयाभावेऽपि च द्वित्वान्वयदर्शनादिति । तन्न ।
अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वार्थमप्येक उपाधिरवश्यं
वाच्य इति^(१) तथैव लक्षणाया युक्तत्वात् साधवात् ।

(१) अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वानुगमनेऽप्येक उपाधिरवश्यं वाच्य-
इतीति ख० ।

तथात्वापत्तिरिति निरस्तं । नन्वेवं गौश्याश्वयेति न स्यात् क्रियायोगाभावेन
समुच्चयान्वाक्यत्वाभावादित्यत आह, 'गौश्वेति, इयानेव विशेषेण षट्दन्ते
स्वार्थसम्बन्धेन लक्षणाया साहित्योपस्थितिरत्र पञ्चाशकारेणेत्याह, 'साहित्य
परमिति, अनेन चकारेण पञ्चादिति शेषः । नन्वापि केचन न लक्षणेत्यत-
आह, 'द्विवचन-बहुवचनयोरिति द्वित्वान्वयानुपपत्त्यैव सैत्थ्यं', एतदधीत-
रैतरयोगद्वन्द्वमिप्रायेण, समाहारे तदभावेऽपि तत्सत्त्वादिति ध्येयं । क्वचित्तु
'न स्फोरितमिति घाठ' तत्र प्रामिति शेषः ।

'न त्विति, यद्यप्येकक्रियान्वय' साहित्यं न प्राप्नुक्तमिति तन्निवेध-
स्तुक्तोपासम्भ, तथापि परमशस्य तादृशस्यैवात्र लिखनमिति न दोषः ।
'विभक्त्यैवेति किञ्चित्तिविभाज्यन्तेनेत्यर्थः, 'अपेक्षेति द्वित्वद्वित्वसम्बन्धा-
लम्बनरूपापेक्षाबुद्धिविषयत्वस्याप्येकत्रासमाप्तेरित्यर्थः, अतएव गुणादौ

न च विना लक्षणामप्यन्यसम्बन्धस्य सतः सापेक्षस्य क्रियान्वयोऽपि विभक्त्या बोध्यत इति ।

अबोच्यते । एकस्मृत्यारूढपदद्वयात् स्वस्य शक्त्या स्व-स्वार्थयोरेकदा स्मृतिसम्भवाद्नेकस्मृत्यर्थं न साहित्ये लक्षणा एकैकमात्रगोचरसंस्कारद्वयाद्धि पदयोस्तदर्थ-योश्चैका स्मृतिरित्यनुभवसिद्धम् प्रत्येकेन्द्रियसंयोगात् समूहालम्बनमिव । अन्यथा द्वन्द्वे न लक्षणा न वा तथा अनेकस्मृतिः पदयोस्तदर्थयोश्चैकस्मृत्यभावात् । एवञ्च पदद्वयादुपस्थिते धव-खदिरादिस्वरूपे विभक्त्या द्वित्वान्वयोबोध्यते^(१) । यथेन्द्रियसन्निहृष्टे ज्ञाते वा धव-खदिरादिस्वरूपे प्रत्यक्षेण द्वित्वं बोध्यते । न च तत्र तयोः स्वरूपातिरिक्तं तुल्यद्वारत्वादिकं साहित्यमस्ति

सात्पर्य्याहकमित्याद्य पक्ष एवेति । 'अपेक्षेति तथाः समूहालम्बन-रूपाया एकत्रासमाप्तेरित्यर्थः । 'न च विनेति, 'अन्यसम्बन्धस्य'

(१) क्रियान्वयो बोध्यत इति ख० ग० ।

तद्विषयापि द्वित्वादधीर्नेकमेति भावः । 'तस्य च विभक्त्येवेति, दूषयति, 'न चेति । 'अन्यसम्बन्धस्य' इतरसहितावस्थस्य, 'सापेक्षस्य' साकाङ्क्षस्य, साहित्यलक्षणां विनासाङ्गाविरहेण द्वित्वान्वये क्रियान्वयात्, तदुक्तं प्रातिपदिकार्थे इतरपदार्थान्वयस्य विभक्त्यर्थगमत्वादिति । एकदा पदार्थ-योरुपस्थितिरङ्गं न त्वेकपदेन गौरवात् सा च पदद्वयादेवोपपन्नेति न साहित्यलक्षणेत्याह, 'एकेति, प्रत्यक्षादिशेषमाश्रिते, 'नन्विति,

ज्ञायते वा तथा विभक्त्यापि विलक्षणस्वरूपे द्वित्वं बोध्यते । उभयोर्द्वित्वान्वयबोधकत्वे विशेषाभावात् । ननु योग्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते इतरपदादन्वयबोधः साहित्याश्रयत्वेन च धव-खदिरौ तथा न प्रत्येकं छिद्रेतरत्वविशिष्टे घटपदस्य लक्षणैवैति चेत्, न, उपस्थिते योग्येऽन्वयबोधोऽधिकस्य गुरुत्वात् । घटपदादपि योग्यस्यान्वयो बोध्यते न तु छिद्रेतरत्वेनेत्युक्तम् । स्यादेतत् । पदद्वयात् स्व स्वशक्त्या एकदा स्मृतैनैकच इतरपदार्थस्य विभक्त्यर्थस्य चान्वयबोधो न स्यात् इतरपदार्थे इतरपदानां नामार्थे विभक्तीनां स्वार्थान्वयबोधकत्वमिति व्युत्पत्तेः व्याप्तेश्च । अनेकञ्च न पदार्थानापि नामार्थः मिलितपदद्वये पदत्व नामत्वयोरभा-

अन्योन्यसम्बन्धस्य, अतएव सापेक्षस्य य क्रियान्वयः स विभक्त्यापि लक्षणा विना न बोध्यत इत्यर्थः, लक्षणा विनान्योन्यसम्बन्धाभावेन सापेक्षत्वाभावादिति भावः । एकदान्वयप्रतिधोगिनोरुपस्थितिर्मुग्यते न त्वेकेन पदेन गौरवात् सा च पदद्वयादेव सम्भवतीति न लक्षणेत्याह, 'एकेत्यादि, योग्यतावच्छेदकेत्युपलक्षण, अकाङ्क्षावच्छेदकेत्यपि द्रष्टव्य । अतश्छिद्रेतरत्वकाङ्क्षावच्छेदकत्वमाश्रित्य

'छिद्रेतरत्वेति मतान्तरेण बोध्य, योग्य इति, योग्यता च बाधकमानाभावरूपा न त्वन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वादिकमिति भावः । लक्षणास्यते पदार्थस्यैव

वात् । अतोद्वित्वान्वययोग्यस्य पदार्थत्व-नामार्थत्व-
निर्वाहाय द्वन्द्वपदे साहित्यलक्षणेति । तन्न । पदार्थ-
त्वं हि वृत्त्या पदोपस्थाप्यत्वं पदतात्पर्यविषयत्वं वा ।
अस्ति च द्वन्द्वे पदस्यानेकमुपस्थाप्यं तत्र तात्पर्यञ्च
तन्निर्वाहस्यानेकैकस्मृतिद्वारा लक्षणया पदेन वा स्व-
स्वशक्त्या पदाभ्यां वेति न कश्चिद्विशेषः । एकपदोप-
स्थाप्यत्वञ्च न पदार्थत्वं गौरवात् । एवं नामार्थत्व-
मपि तत्तात्पर्यविषयत्वमेव । अथ पदार्थतावच्छेदका-
वच्छिन्ने विभक्तोः स्वार्थान्वयबोधकत्वमतोमिलिते तद-
वच्छिन्नत्वं न मिलितवृत्तिपदार्थतावच्छेदके लक्षणां
विनेति चेत्, न, धव-खदिरस्वरूपद्वयस्य प्रत्येकं तदव-
च्छिन्नत्वमेव भेदकञ्च न स्वरूपद्वयातिरिक्तं प्रत्येक-

लक्षणेत्युक्तमन्यथा संस्कारादेव तदुपस्थितेः तत्र लक्षणाभ्युपगमस्या-
नुपपत्तेरिति श्रेयं । एवमप्येऽपि योग्ये साकाङ्क्षे इति पूरणीयं ।
'पदतात्पर्येति' मतान्तरेण, यदा पदेन पदार्थत्वेन च सम्बन्धी
उपस्थाप्यतइति मतं तदा तत्र पदवृत्त्युपस्थापनाभावादिति । 'एक-
स्मृतौति' एकपदस्मृतौत्यर्थः, यथाश्रुतस्यानभ्युपगमादिति भावः । 'धव-
खदिरेति, पदार्थतावच्छेदकत्वमात्रं तन्न न त्वेकपदार्थावच्छेदकत्वप-
क्षारकत्वमिति मतमाश्रित्याह, 'पदतात्पर्येति, 'धव-खदिरेति । पदार्थ-
तावच्छेदकत्वमात्रं तन्न न त्वेकपदार्थावच्छेदकत्वप्रत्यन्तं गौरवादिति
भावः । 'प्रत्येकस्येति, व्यासज्यवृत्तितया प्रत्येकमात्रान्वयायोग्यत्वं दित्यस्येत्यर्थः,

स्यायोग्यत्वात् न द्वित्वान्वयः । तथापि यादृशे द्वित्वान्वयस्तादृशे न तदवच्छिन्नस्तदवच्छिन्ने च न द्वित्वान्वय इति चेत्, न, स्वरूपद्वयातिरिक्तस्य यादृशपदार्थस्याभावात् । वस्तुतः समभिव्याहृतपदार्थे विभक्त्यर्थान्वय इति व्युत्पत्तिर्लाघवान्न तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने गौरवात् । ननु विभक्तेः पदार्थतावच्छेदकधर्मव्याप्यसङ्ख्याबोधकत्वं द्वन्द्वादन्वय तथा व्युत्पत्तेरिति उभयगतपदार्थतावच्छेदके साहित्ये लक्षणेति चेत्, न, पदार्थतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणस्वार्थबोधकत्वे विभक्त्युत्पत्तिर्लाघवात् न तु सामानाधिकरण्ये नियमांशोऽपि प्रविशति गौरवात् । नन्वेवं घटावानय

र्यन्तं गौरवादिति भावः । 'अयोग्यत्वात्' अन्वयशून्यत्वादभावाद्वात्वादिति यावत् । ननु स्वार्थान्वयितावच्छेदकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने विभक्तेः स्वार्थसंख्याबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः द्वित्वान्वयितावच्छेदकस्योभयवृत्तिधर्मा न च धवलादिकं तथेत्यस्वरसादाह, 'वस्तुतः' इति, उक्तव्युत्पत्तेर्गौरवभावेन समभिव्याहृतेत्याद्येव व्युत्पत्तिरिति भावः । 'पदार्थतेति उक्तपदार्थतेत्यर्थः ।

'नियमेति, वस्तुतस्त्वाप इत्यादेरेकपाथः परमाण्वावपि प्रयोगात् तद्गुणानादाय वक्तव्यमुपपादनीयं । न च प्रकृतौ

'यादृश इति, मिलित इत्यर्थः, प्रत्येकस्य पदार्थतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमभ्युपेत्याह, 'वस्तुतः' इति, समभिव्याहाराभावात् पटे न तदन्वय इति यदि

पटञ्चेत्यत्र घटत्वसमानाधिकरणं द्वित्वं समभिध्याहृते
पटेऽपीति तमादायान्वयबोधः स्यादिति चेत्, न,
विभक्तौनां योग्यतादिमतप्रकृत्यर्थगतस्वार्थान्वयबोधकत्वं
व्युत्पन्नम् । न च घटावित्यत्र पटपदं प्रकृतिः । धव-
खदिरावित्यत्र धवपदं अवहितमपि विभक्तिसमभि-
ध्याहृतमेव तदन्तर्भावेनैव समासस्य प्रातिपदिकत्वात्

सत्त्वणा, वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः । न चाजहत्स्वार्था, उभयसाधारण-
धर्माप्रतीतेरिति गुणादीनादाय यत्परमाणोर्वज्जत्वं तदेव परमाणु-
गतत्वेन भासते इति व्यक्तव्यं, तथाच पदार्थतावच्छेदकव्याप्य-
सङ्ख्याबोधकत्वे व्यभिचार एव । न चाप इत्यादेर्मह्य आपः बहवो-
दारा इत्यनुभवाच्चैवमिति वाच्यः । एकपायःपरमाणावाप इति
एते वयममौ दारा इति प्रयोगानुपपत्तेः । न च घटा इत्यत्राप्येवं
प्रसङ्गः, तच्चैकघटे घटा इति प्रयोगाभावेन नियमात् आप-
इति शब्दानां घटादिशब्दवैषम्यस्य सर्वसिद्धत्वात् । न चैको-
ऽयं द्वौ बहव इत्यपि स्यात्, एकत्वावरुद्धत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् ।
ननु यद्यप्यप्रतीयमानत्वमादाय यज्जत्वं आप इत्यादौ तर्हि गुणाना-
दायेति व्यर्थं घटादिकमादायेत्यपि स्यात् इति चेत्, न, न ही-
हापोदारा इत्यादौ घट-पटादयोऽपि येन तन्निवन्धनं यज्जत्वं प्रती-
येत अपि त्ववयवगुणादिकमादायेति दिक् । 'प्रकृत्यर्थेति प्रकृत्यर्थे-

द्वयास्तदाह, 'समभिध्याहृत इति, अतएव 'पटञ्चेत्युक्तं' इति भावः । यथा-
कथञ्चित्समभिध्याहारो न प्रयोजक इत्याह, 'विभक्तौनामिति ।

विभक्त्यर्थान्तर्भावेनैव नामार्थस्य क्रियान्वयित्वात् ।
 विभक्तेरेकपदार्थमाचगतसङ्ख्याभिधायकत्वं नानापदा-
 र्थगतसङ्ख्यान्याबोधकत्वञ्चेति चेत्, न, आद्ये एकमात्र-
 पदयोर्युक्त्यावधिकत्वात् द्वितीयेऽन्वयाबोधकत्वे योग्य-
 ताविरहस्योपाधित्वात् । न चैकधर्माविच्छेदकं विना
 यदि स्वरूपद्वये द्वित्वान्वयस्तदा धवश्च खदिरश्चेत्यत्रैव
 वाक्यभेदः स्यात् द्वित्वविशिष्टैकार्थाप्रतिपादकत्वादिति
 वाच्यम् । आनयनान्वितद्वित्वविशिष्टैकार्थबोधकत्वात् ।
 धव-खदिराविति च न वाक्यं क्रियायाः प्रत्येकमन्वये
 वाक्यभेद इत्यपि न लक्षणापक्षेऽपि प्रत्येकमेव क्रिया-

नैवान्वयोनाप्रकृत्यर्थेनेत्यर्थः, दारा इत्यादिवत् तदादाय द्वित्वं प्रक-
 त्यर्थं एवान्वेतौत्यपि न तथा प्रयोगाभावात् प्रयोगमूलत्वादन्वयनि-
 यमस्येति भावः । 'समभिव्याहृतमेव' प्रकृतिरेव, 'एकपदेति एक
 पदपद तदर्थ इत्यर्थः, एवमग्रेऽपि, 'एकमाचेति । यद्यपि भाषान्त-

'आनयनेति, यद्यप्यानयनान्वितेऽधिक द्वित्वान्वयमात्रादेवैकवाक्य-
 तासिद्धेस्तथापि कार्यान्वित्युत्पत्ते तद्याच ज्ञातं तच्चैकवाक्यत्वचिन्तया
 मन्मते तु द्वित्वविशिष्टैकार्थबोधकत्वान्नैकवाक्यतामङ्गप्रसङ्गोऽपीति भावः ।
 'लक्षणापेक्षेऽपीति, एकजातीयक्रियान्वयस्य भूमापि तुल्य समुच्चये च
 क्रमिक एव क्रियान्वयबोध इति नैकवाक्यतेति भावः । 'प्रत्येकमिति,
 यद्यप्यङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गा इत्यत्र न प्रत्येकं ब्रह्मत्वान्वयः अन्यथा धव-
 खदिरावित्यत्रापि द्वित्वान्वयापत्तिरिति विभक्तेरेव संख्याभिधायकत्व-

न्वयित्वात् गमनादिक्रियाया व्यासज्यवृत्तित्वाभावात् ।
तद्राजानान्तु प्रत्येकं तेनैव बहुषु वर्त्तमानात्परस्याजा-
देर्लोपो भवति “तद्राजस्य बहुषु तेनैवेति वचनात्
न त्वेकत्वबोधकात् । अतएवाज्ञानानामपत्यानि राजानो
वा अज्ञान इत्युदाहरणं अज्ञानानामपत्यं राजा वा
आज्ञ इति प्रत्युदाहरणं वृत्तिकारोदर्शयति स्म,
तस्मान्नानापदादप्युपस्थितेऽनेकव द्वित्वान्वयइति ना-
नेकोपस्थित्यर्थं साहित्यलक्षणा । अतएव “चन्द्रे
कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकाशलक्ष्मीः कमलेषु
चञ्चला । मुखाग्रसादः सधनेषु सर्वदा यशोविधातुः
कथयन्ति खण्डितं” ॥ इत्यादावेकैकस्मृत्यारूढना-
नापदजनितैकस्मृतिविषयेषु कलङ्कादिषु बहुत्वान्वय-

भावं आवश्यकस्तथापि बोधकलाग्रे तथा न तु पूर्वप्रतीके गतपर्यन्ते
मात्रार्थान्वयोदारा इत्यादौ व्यभिचारादित्येकमात्रपदयोरित्युक्तं,
‘तद्राजानान्विति समाधिबौक्त्यादुक्तं, आज्ञय वाज्ञय इत्यादिवि-
ग्रहेण द्वन्द्वेषु बहुषु वर्त्तमानत्वमस्येवेति ध्येयं । ‘नानेकोपस्थितौति ।

युत्पत्तिः तदा तुल्यं तथापि प्रत्येकं बहुषु तात्पर्यं विवक्षितं तच्च
समुदिते बहुत्वान्वयेऽप्यस्येवेति भावः । ‘न त्विति, न तु साहित्यरूपै-
कधर्मावच्छिन्नबहुबोधकात् परस्येत्यनुषङ्गः, ‘यतएवेति, यतएव तद्रा-
जान्तप्रवृत्तिवृत्तमेव बहुत्वं प्रयोजकमित्यर्थः, द्वन्द्वेषुपलक्ष्यं एकश्रेयाभावा-
चेत्यपि बोध्यं । ननु तत्रापि द्वन्द्व एव तानीत्येकश्रेयो वा कस्यत इत्यत-

बोधः मेलकोपस्थापकस्य इन्द्रस्य तच्चाभावात् तत्-
 कल्पने मानाभावात् एकवचनान्तानां वाक्येऽनन्व-
 यप्रसङ्गाच्च । नन्वेवं धव-खदिरौ छिन्धौत्येव तयोर्मिच्छ-
 दानुकूलव्यापारवत्त्वं साहित्यं न प्रतीयेतेति चेत्, न,
 द्वित्वान्वयबोधात्पूर्वं तन्न प्रतीयत एव तदुत्तरान्तं
 विभक्त्या क्रियापदेन च सम्भूय छिदानुकूलसजातीय-
 विजातीयव्यापारप्रचयस्य तुल्य एव सम्बन्धो धवे
 खदिरे च बोध्यते यथा धवं छिन्धि खदिरश्चेति
 समुच्चयेन । न चैवं इन्द्रसमानार्थत्वेन समुच्चयेऽपि
 समासः स्यादिति वाच्यं । इन्द्रे युगपदुपस्थिते द्वये
 एकदा क्रियान्वयबोधे तात्पर्यन्तेन तत्र समासः समु-
 च्चये क्रमेणोपस्थिते क्रमेण क्रियान्वयबोधे तात्पर्यमित्य-
 समासः । अन्वाचयेऽप्येवम् । किञ्च यदि तुल्यव्यापार-

न च युगपदधिकरणवक्षन्तविरोधः, नानापदादपि युगपदुपस्थि-
 तेरेकत्वान्तर्भावस्यातदर्शनादिति भावः ।

आह, 'तत्कल्पन इति, 'एकेति, यद्यप्येकत्व-बहुत्वयोर्विरोधे वृद्धत्वान्वये
 तत्रापि तदनन्वयस्तुल्यस्तथापि प्रत्येकमेकत्वान्वये मिलिते वृद्धत्वान्वयोऽवि-
 शद्' अतएव तथानुमवोपौ इति भावः । यद्यपि सतिपिङ्गामेकसंख्याभिधा-
 नात् सामानाधिकरण्यमङ्गस्तथापि मतान्तरेष्वेदं, 'इन्द्रे युगपदिति । वस्तुतः
 समासान्निध्यत्वादिति बोध्यं अन्यथा अन्धे कलङ्क इत्यादौ युगपत्क्रियान्वय-

त्वेन साहित्येन द्वयोरुपस्थितिः पदार्थता च तदा तुल्य-
व्यापारौ सहितौ वा गच्छत इति धीः स्यात् न तु
चैव-मैत्राविति पदार्थतावच्छेदकरूपेण पदार्थे विभक्तेः
क्रियापदस्य चान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेर्व्याप्तेश्च यथा दध्यु-
पघातकत्वेन काकादेरितरपदार्थान्वयः सहितावस्थ-
चैव-मैत्रत्वेनोपस्थितौ प्रत्येकं द्वित्वान्वयानुपपत्तिर्हृत्ति-
द्वयविरोधश्च । अपि च चैव-मैत्रौ गच्छत इत्यत्र
गमनस्य व्यासज्यवृत्तित्वाभावात् चैवत्वेन गमनान्व-
यार्थं चैवपदात् चैवत्वेन द्वित्वान्वयार्थं मैत्रसहित-
चैवत्वेनोपस्थितौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः सहितावस्थे
च गमनकर्तृत्वाभावात् आख्यातार्थसङ्ख्यान्वयोऽपि न
सहितावस्थे । न च सहितत्वेनोपस्थिते पदार्थैकदेशे

तात्पर्ये समासापत्तिरिति मुख्यव्यापारवत्त्वेनेत्यस्य विवरणं, 'साहित्येनेति,
यवमग्रेऽपि । 'इति धीरिति, स्यादिति श्रेयाः, अभ्युपेत्याह, 'सहितेति
चैत्रसहितमैत्रत्वादिनोपस्थितावन्यतरसाहित्यनिरूपकतया व्यप्राधान्येनोप-
स्थितौ चैत्रसहितोमैत्र इत्यत्रैव प्रत्येकं द्वित्वान्वयः स्यादित्यर्थः । ननु सहि-
तत्वेनोपस्थितौ प्राधान्येनोपस्थितौ नोक्तदोष इत्यत्र व्याह, 'वृत्तिद्वयेति मैत्र-
त्वादिनोपस्थितेरनुमवादित्यर्थः । ननु गङ्गातीरत्ववद्विशिष्टलक्षणायां नोक्त-
विरोध इत्यद्वेष्ट्याह, 'अयि चेति, ननु मङ्गिकारमते वद्विरोधाभावादुभय-
रूपेणानुपस्थितिः स्यादित्यद्वेष्ट्याह, 'सहितावस्थे चेति ह्यतेः प्रत्येकविश्रान्त-
त्वात् संख्याप्राप्त्य भावनानुगामित्वादित्यर्थः, 'सहित इति, भावनान्वयिनैव
संख्यान्वयात् प्रत्येकमपोग्यत्वात्, द्वित्वान्वयः स्यादित्यर्थः, 'न चेति, यद्यपि

चैवे मैवे च धात्वर्थगमनान्वय इति वाच्यम् ।
 सहितो गच्छतीति धीप्रसङ्गात् । न च धात्वर्थगमने
 आख्यातार्थद्वित्वान्वयः, सामानाधिकरण्यभङ्गप्रसङ्गात्
 सुवन्त-तिङन्तयोरेकसंख्याभिधायकत्वात् । एवं गर्गा-
 भुञ्जत इत्यत्र भोजनस्यैककर्तृकत्वनियमात् अनेककर्तृकं
 भोजनं न सम्भवतीति तन्वदृत्त्या गर्गत्वेनोपस्थितेऽनेकव
 सुप्तिङ्यवहुत्वान्वयः न तु सहितत्वेनोपस्थिते ।

यत्तु तथापि धात्वर्थभोजनगतं बहुत्वमाख्यातेनो-
 च्यत इति । तन्न । तिङन्त-सुवन्तयोः सामानाधिकर-
 ण्यानुपपत्तेः भोजनानां सहितत्वेनानुपस्थितेश्च । यदा
 चानुगतं रूपं विनैवैकैकपदात् स्व-स्वशक्त्योपस्थिते-
 ऽनेकव योग्यतया द्वित्व-बहुत्वान्वयस्तदा सुवन्त-तिङ-
 न्तसंख्यान्वयः प्रातिपदिकार्थे भवतीति नैते दोषाः ।

यत्तु साहित्यं नोभयानुगतं तुल्यव्यापारत्वादिकं
 तेन रूपेण धव-खदिरयोर्विभक्ति-धात्वर्थान्वयाप्रतीतेः
 किन्तु प्रत्येकविलक्षणं स्वरूपद्वयमेव प्रत्येकाद्योभय-
 मन्यदेव भवति हि द्वयादन्य एकः धवो न धव-
 खदिरौ तौ च न धव इत्यनुभवात् । तथा चैकमात्र-

साहित्येनोपस्थितिं विना धात्वर्थेऽपि द्वित्वान्वयानुपपत्तिं तथापि प्रकृतद्वय-
 योद्धारमात्रे वात्वर्थः । 'तन्वदृत्त्येति एकायादृत्त्येत्यर्थः, 'सामानाधिकरण्येति

वाचकेन द्वयमशक्यं लक्ष्यत इति न वृत्तिद्वयविरोधः ।
 ध्रुवपदस्य च स्वार्थनिरूप्यत्वमेव लक्ष्ये स्वरूपद्वये
 सम्बन्ध एकनिरूप्यत्वाद्द्वयस्य । अनुगतधर्मं विनापि
 ध्रुवपदादनेकोपस्थितिर्ध्रुवपदादिव चतुर्दशानाम् । यो-
 ग्यतया विभक्त्यर्थस्य स्वरूपद्वये धात्वर्थस्य च प्रत्येक-
 मन्वय इति, तन्न । उक्तरीत्या हि स्व-स्वशक्त्या नाना-
 पदजनितैकस्मृतिविषयेऽनेकच द्वित्वान्वयबोधसम्भवात्
 न तदर्थं साहित्यलक्षणा घटौ घटा इत्येव द्वित्व-बहु-
 त्वान्वययोग्यानेकोपस्थितिः शक्तिर एव । तन्न वृत्त्या
 घटपदात् सम्भवतीति न तदर्थं लक्षणा । यथा ग्रहं

‘न वृत्तिद्वयविरोध इति, न चैवं गङ्गातीरोपस्थितिरप्येवमस्तु,
 शुद्धपदार्थयोरेवमुपस्थितावपि गङ्गायाः सम्बन्धित्वेनानुपस्थितेरिति
 भावः ।

एकसंख्याभिधायकतयैव तद्यात्वादित्यर्थः, ‘ध्रुवपदादिवेति, यथा ध्रुवपदादेक-
 यैव शक्त्या ध्रुवत्वादिना प्रातिस्निकरूपेण चतुर्दशानामुपस्थितिः तथा स्वार्थ-
 निरूप्यत्वेनैकैकेनैव सम्बन्धेन ध्रुवत्वादिनोपस्थितिरित्यर्थः । न च ध्रुवपदे
 श्रवणतावच्छेदकमेवेति शक्तिमेव स्यादिति वाच्यं । सद्देशस्यैकत्रोपधारणमर्थ-
 तया शुष्कवन्तादिमदवच्छेदेऽपि शक्तिमेवादिति भावः ।

‘तन्न वृत्त्येति, एकेनरूपेण घटत्वेनेत्यर्थः इत्येके । अन्ये तु एकपदार्थेत्यर्थः,
 सर्वोभ्योविभक्तिभ्यस्तिसिरिति शक्तिर इत्यनेन सामानाधिकरूपेणान्वय-
 इत्याहुः ।

समाष्टीत्यत्र, ग्रहपदात्तन्त्रवृत्त्योपस्थितानेकग्रहे समा-
 गन्वयः, तर्हि तत्रानेकग्रहस्वरूपमात्रज्ञानवदिहाप्य-
 नेकघटस्वरूपधीः स्यात् न तु तेषां सहितावस्थत्वधी-
 रिति चेत्, न, तां विनापि द्वित्व-बहुत्वान्वययोग्योप-
 स्थितेः । सहितावस्थत्वेनानेकस्य द्वित्व-बहुत्वान्वय-
 योग्यतेति चेत्, न, प्रकृत्युपस्थितानेकत्वेनैव तद्योग्य-
 त्वात् लाघवात् । भवत्वनेकत्र द्वित्वान्वयबोधस्तेषां
 साहित्यधीस्तल्लक्षणां विना न स्यादिति चेत्, न,
 विभक्त्यर्थ-धात्वर्थव्यापारान्वयबोधात्पूर्वमनेकत्र तुल्य-
 व्यापारबन्धस्याप्रतीतेः । किञ्चैवं न विभक्त्यर्थद्वित्व-
 बहुत्वान्वयानुपपत्त्या लक्षणा किन्तु साहित्यप्रतीत्यनु-
 रोधात् । न चैवमपि, धातुनैव तुल्यव्यापारबन्धस्य
 बोधनात् तदन्वयबोधात्पूर्वं तत्प्रतीत्यसिद्धेः । समा-
 हारे तु पाणि-पादं यञ्चपूस्तीत्यादौ तावद्दृष्ट्येकधर्मा-
 मिधानं लक्षणयैव तदेकत्वादेकवचनम् ।

तदाहुः शाब्दिकाः समाहरणं समाहारोऽनेकस्यै-

‘यद्’ यञ्चपात्रं, गृह्यते अनेनेति श्रुत्युत्ते, इत्यादिमाह, ‘तामिति
 सहितावस्थत्वधियं विनापीत्यर्थं, ‘धातुनैवेति धातुसमभिव्याहृतपदेनैव-
 त्थं’, तदसमभिव्याहृततद्गौरसिद्धेवेति भावः । नन्वेवं ध्रुव खदिरादिव्यतिरेक-
 पाणि-पादमित्यत्रापि द्विवचनं स्यात् प्रकृत्युपस्थापितानेकत्वस्याविशेषादि-
 त्यत आह, ‘समाहारे त्विति एकत्वान्वयानुपपत्त्या धर्मे लक्षणेत्यर्थः ।

कीकरणम् एकोधर्म इति यावत् । स चैकोधर्मः सेना-
वनादाविव द्वित्व-बहुत्वसङ्ख्यापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्व-
वा । विरूपैकशेषे तु पितरावित्यत्रैकस्य पितृद्वया-
भावात् अगत्या पितृपदेन जनकदाम्भत्ये लक्षणा
विभक्त्युपनीतश्च द्वित्वं विरूपयोरेव माता-पित्रोरव-

नन्वेवं पाणिपादं चलतीत्यादौ धर्मे चलनान्वयानुपपत्तिरिति चेत्, न,
परस्परसम्बन्धेन तदुपपत्तेः । न च पाण्याद्यनन्वयापत्तिः, विशिष्टलक्षणाया
तदुपपत्तेः ।

यत् साक्षात् पाण्यादावेव चलनान्वयस्यानुभवाद् धर्मे लक्षणा । न
चैकत्वान्वयानुपपत्तिः, पदद्वयात् स्वशक्त्युपस्थापितयोः प्रत्येकमेकत्वान्वयात् ।
न चैवं धव खदिरमित्यपि स्यादिति बाध्य । असाधुत्वात्प्रकृतस्य इन्द्रस्य
पाणि-तूर्य्येत्यादिसूत्रेण साधुत्वादिति । तत्र । विभक्तेरेकसङ्ख्याभिधायकत्व-
द्युत्पत्तेः प्रत्येकमेकत्वद्वयान्वयात् एकस्य चैकत्वस्यापरत्रायोग्यत्वात् अन्यथा
धव-खदिरावित्यत्रापि प्रत्येकं द्वित्वान्वयापत्तिरिति ।

केचित्तु अनुशासनबलात्तत्रैकवचनं प्रयोगसाधु तथा चैकत्वान्वय-
येऽप्यदोष इति न लक्षणेत्याहुः ।

अन्ये तु धर्मलक्षणायामपि पदार्थतावच्छेदके पाण्यादौ चलनान्वयः
शब्दवैचित्र्यात् उत्कृष्टः पण्डित इत्यादाविवेति वदन्ति ।

‘जनकैति, जनकत्वमेव सम्पन्नं शक्य-लक्ष्यमाधारण्येति भावः ।
नथास्तु जनकत्वलक्षणाया पुत्रादिविशिष्टान्वयोऽनुभवसिद्धो न स्यादित्येक-
शक्तेन इयमशक्य सार्थनिरूप्यत्वेन सम्बन्धेन जनकस्रोत्यादिना भिन्नरूपेणैवो-
पस्थाप्यते धनपदे शक्यतावच्छेदकवस्त्रस्यतावच्छेदकमप्यनेकमिति वदन्ति ।

‘माता-पित्रोरिति, लक्षणाया तयोः प्रत्यत्यर्थत्वादिति भावः । पुत्रं

गम्यते, सरूपस्य तु पितृद्वयस्य मातृद्वयस्य वैकं प्रत्य-
जनकत्वात् । अशुरावित्यत्र अशुरपदे पत्नीजनकदा-
म्पत्ये लक्षणा पत्नीजनकद्वित्वञ्चोक्तन्यायात् एतौमा-
ता-पित्रोरेव । ब्राह्मणावानयेत्यत्र दम्पतिपूजाप्रकरणे
मानान्तराद्ब्राह्मण-ब्राह्मणीपरत्वावगमे “पुमान् स्त्रि-
येति विरूपैकश्रेयत्वाद्ब्राह्मणपदे स्त्री-पुंसलक्षणैवा-
नन्यगतिकत्वात् । पुंसिङ्गत्वन्तु पदार्थैकदेशगतमनू-
द्यते । स्त्रीपरत्वाज्ञाने च ब्राह्मणपदेन तत्त्वदृष्ट्या

‘विरूपेति, अत्र सर्वेषु पदान्तरविभक्तादिसूतौ तत एवार्थ-
प्रत्ययः तदसूतौ लक्षणेति यदा लक्षणा तदा प्रकारोऽयं एकच च

पितृर्ज्यैवान्नेति न तु मातरि व्ययोज्यत्वात् । ‘सरूपस्येति, यद्यपि ‘मातृद्व-
यस्येति प्रकृतानुपयुक्तं तथापि दृष्टान्तपर इदिति भावः । ‘उक्तन्यायादिति,
यद्यप्यत्र सरूपद्वयस्यापि सम्भव इति नोक्तन्यायस्य व्याप्यैकपक्षोक्तत्वेन प्रमिते
गतिरिपं सरूपैकश्रेयशब्दा वारयति । ‘दम्पतीति, ‘ब्राह्मणपद इति, यद्यपि
ब्राह्मणत्वजातिमत्त्वाद्ब्राह्मण्यपि शक्येति न लक्षणा तथापि व्याघर्षत्व-
स्योत्पादिप्रकारकप्रतीतिपरत्वज्ञाने तद्विर्भाहार्यं सा तदिदमुक्तं ‘ब्राह्मणी-
परत्वावगम इति, ब्राह्मणाविति तु स्त्री पुंसलक्षणायाभिसाधिति भावः ।

यत्तु ब्राह्मण्या न ब्राह्मणत्वं विमुद्भूताया पितृयोनिजपुत्रस्यैव तदा-
ङ्गकत्वात् अन्यथा तद्वधे प्रापश्चित्तङ्गासो न श्रूयेतेति, तत्र, पुत्रस्य
गुणत्वात् प्रापश्चित्तभेदस्य चापस्तद्व्याख्यायक इवान्यथाप्युपपत्तेरिति ।

अन्तेव स्त्री पुंसयोः पदार्थे विभक्त्यर्थेपुंसत्वान्नयो न स्यात् उभयस्य
प्रेषामावादित्यत आह, ‘सुसिद्धस्त्विति, ‘अनूद्यते’ ब्राह्मणपदेनादावुक्तत्वात्

पुंद्वयमेवोच्यते न तु स्त्री-पुंसौ सरूपैकशेषापेक्षया^(१)
 विरूपैकशेषस्य लाक्षणिकत्वेन जघन्यत्वात् । यदि
 च सरूपैकशेषेऽपि लक्षणा तदाप्यौकारान्तपदात्सदि-
 तीयपुंवुद्धौ द्वितीयापेक्षायां तत्पदबोधस्य पुमवरु-
 द्धत्वात् लिङ्गानुरोधात् छौवाद्ययंकल्पने मानाभावात्
 पुन्द्वयमेवावगम्यते न तु स्त्री-पुंसौ । शिवौ नमस्कु-
 र्यादित्यत्र नमस्यशिवान्तराभावाद्विरूपैकशेष इत्य-
 गत्या शिवपदेन शिवश्च शिवा च लक्षणयोच्यते ।
 भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि मानान्तरात् स्त्रीपरत्वज्ञाने
 “भ्रातृपुत्रौ स्वस्तृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषादुभ्रातृ-

जनकादित्यर्थे जनकद्वयाभावादस्तुगत्यैकोजनकः पुमानपरा स्त्री
 भाषते जनकत्वेन मामान्येन, यदा तु स्त्रीत्वं प्रकारस्तदापि अन्य-
 क्तमते वृत्तिद्वयाविरोध एव, प्राचीनमते त्वेकशक्तेन द्वयमप्यशक्य

(१) सरूपैकशेषादिति ग० ।

विभक्त्येति शेषः । न च पदार्थैकदेशेनान्वयश्रुत्यतिविरोधः, योग्यतावशेन
 चैवस्य नमेत्यत्रेव तथाप्यन्वयाविरोधात् भ्रुवपदादिव प्रातिस्निकरूपेण
 पुंस उपस्थितेरितरपारतन्व्याभावात् अन्ययाविरोध इत्यन्ये । ‘यदि चेति,
 तन्मत इति शेषः’, एवं वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डावित्यत्रापि न लक्ष-
 या वक्रस्य कुटिलपदार्थापत्ते तन्वदण्डोपस्थितिसम्भवात् । ननु ब्राह्मण्यऽपि
 तत्पदबोधेत्यहचेराह, ‘लिङ्गानुरोधादिति, ‘शिवपदेनेति, देवतात्वादिनेति

पदेन भ्रातृस्वसारौ पुत्रपदेन पुत्र-दुहितरौ लक्ष्येते ।
 स्त्रीपरत्वाज्ञाने च तन्त्रवृत्त्योक्तयुक्त्या भ्रातृद्वयं पुत्र-
 द्वयमेवोच्यते । नन्वेवं “क्षौमे वसानावग्रीनादधीयाता-
 मित्यचाण्यौकारान्तवसानपदात् सद्वितीयपुंवुद्धौ द्वि-
 तीयापेक्षायां तत्पदबोध्यस्य पुमवरुद्धत्वात् टावाद्यर्थ-
 कल्पने च हेत्वभावात् पुंवुद्धयुद्धौ पुरुषद्वयविधिराधाने
 स्यात् वसानपदात्तन्त्रवृत्त्यापि स्त्री-पुंसयोर्ज्ञानासम्भ-
 वात् । न चैवं “पुमान् स्त्रियेति विरूपैकशेषोच्चेदः,
 यत्र तु मानान्तरात् स्त्रीपरत्वधीस्तत्र स्त्रीद्वितीयस्य
 प्रातिपदिकार्थत्वात् । उभयसमवेतद्वित्वस्य पुंस्यपि
 सम्भव इति विभक्त्या तद्वत्तसङ्ख्याभिधाने विरूपैक-
 शेषसम्भवात् । इह तु स्त्रिया उपनायकाभावात्
 द्वितीयत्वेन स्त्रिया अप्राप्तत्वात् वसानपदस्योक्तयुक्त्या
 तदुपस्थापकत्वाभावात् सरूपैकशेषतैव स्यादिति ।
 मैवम् । क्षौमे वसानावित्यत्र यत् कर्तव्यं तदनया
 सहेति विधिना अग्रगधाने सहत्वेन प्राप्तया पद्व्यैव
 पुंसः सद्वितीयत्वात् न त्वप्राप्तेन पुमन्तरेण वाक्य-

भुवपदवत् प्रत्येकप्रकारेणोपनिष्ठत इत्येव सर्वत्र तत्त्वं । पक्षीत्युपलक्षणं

शेष । ‘भ्रातृपदेनेति, भोदरत्वेनेति शेष, ‘पुत्रपदेनेति, व्यपत्यत्वेनेति शेष ।

भेदापत्तेः । पुंस्त्वन्तु विभक्त्या नामार्थगतमेवानुद्यते
न तु नामार्थैकदेशगतम् अन्यसहितावस्थपुमर्थस्यैव
नामार्थत्वादिति ।

पतिरित्यपि द्रष्टव्यं । 'वाक्यभेदेति, पुमन्तरयोस्त्वयोर्विधेयतायां
वाक्यभेदापत्तेरिति भावः । 'नामार्थगतमिति, नामार्थप्राप्तं, स्वर्ग-
कामपदाज्ञामार्थतया प्राप्तमात्रैकदेश एवानुद्यते सम्पूज्य द्विजदा-

'वाक्यभेदेति, स्त्री-पुंसयोस्त्वयोर्विधेयतायां वाक्यभेदापत्तेरिति भावः ।
उत्पत्तिवाक्येनैककर्तृकत्वनाशपत्तेरित्यपि बोध्यं । 'नामार्थगतमिति, ननु
प्राप्त्यावित्यत्रैव स्त्री-पुंसयोर्नामार्थत्वात् पुंस्त्वं नामार्थैकदेशगतमेव । न
चात्र पत्न्याः सहित्वेनान्वयात् पुमान्नस्यैव प्राधान्येन क्रियान्वयात् पुमानेव
नामार्थ इति वाच्यं । तथा सति वसानाविति द्विवचनानुपपत्तेरिति । अत्राहुः
'नामार्थगतं' उत्पत्तिवाक्ये नामार्थतया प्राप्तं, 'न तु नामार्थैकदेशगतं' न
तु नामार्थैकदेशतया प्राप्तमित्यर्थः, "सपत्नीकोऽधोनादध्यादिति विधौ
पत्नीसहितस्य पुंस एव नामार्थत्वात् स्वर्गकामो यनेतेत्यत्र प्रधानविधौ
स्वर्गकामपदाज्ञामार्थतया प्राप्तमात्रैकदेश एवानुद्यत इत्यन्ये । प्राप्त्यावि-
त्यत्र तु न तथा सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यमित्यत्र पूजयेद्विजदम्पती इत्युत्पत्ति-
विधौ च स्त्री-पुंसयोरेव प्रातिस्निकरूपेण नामार्थत्वश्रवणात् तथा चाधो-
भयोरेव नामार्थत्वादेकदेशगतमेवानुद्यत इति न द्विवचनानुपपत्तिः । न
चैवं तुल्यवदुभयोरेव्यात् स्त्रियः स्त्रीमपरिधानवदग्न्याधानमपि स्यात्
अन्यथा सुवन्त-तिष्ठन्तयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, स्याच्च रयकारादि-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे समाप्तवादः ।

अत्यमित्यत्र पतिशब्दादेकदेश एवाप्ततथैवानुसृत इति भावः ।

इति श्रीजयदेवमित्रविरचिते तत्त्वचिन्तामण्यालोके
समाप्तवादाश्लोकः ।

वेदिधाप्रयुक्तिकल्पनमिति वाच्यं । अनुमत्यवेक्षणादिद्वारापि तत्कर्तृत्वोप-
पत्तेरिति दिक् । इति प्रकाशः ।

अथाख्यातवादः ।

—••—

आख्यातस्य यत्नवाचकत्वादचेतने रथोगच्छती-
त्यादौ आख्याते व्यापारलक्षणा । तथाहि पचतीत्या-
दावाख्यातस्य यत्नोवाच्यः पचति पार्कं करोतीत्यादि-
यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् । वृद्धव्यवहा-
रादिवद्बाधकाभावे^(१) विवरणादपि व्युत्पत्तेः । इन्द्रा-
दिसमाप्तस्य विग्रहेण विवरणेऽपि विग्रहार्थे न शक्ति-
रन्यलभ्यत्वात् । किं करोतीतियत्नग्रन्थे पचतीत्युत्तरस्य

अथाख्यातवादाश्लोकः ।

—••—

‘विवरणादिति, तस्य प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यरूपत्वा-
दिति भावः । ‘अन्येति, शक्तिग्राहकमात्र एवानन्यलभ्यत्वतर्कसह-
कारित्वादिति भावः । नन्वाख्यातस्यैव कृतिवाचकत्वे भावनाख्या-

(१) वृद्धव्यवहारादिव बाधकं विनेति श० ।

‘व्याख्यातस्येति, तथाच सद्यःप्रसङ्गेनैवाख्यातार्थनिरूपणमनेति
नानवसरपराघात इति भावः । ‘विवरणादपीति, तस्य प्रसिद्धार्थपदसामा-
नाधिकरण्यपर्यवसन्नत्वादिति भावः । ‘बाधकं विनेत्यस्य थावर्त्यमाह, ‘इन्द्रा-

यत्नार्थत्वं विना अनुपपत्तेरित्याचार्याः । अत्र वदन्ति
 आख्यातस्य करोतेत्य न यत्नार्थत्वं रथोगच्छति जानाति
 यतते निद्रातीत्यादौ धात्वर्थानुकूलयत्नाभावेऽप्याख्या-
 तप्रयोगात् गमनं करोतीति करोतिना तच्चाख्यात-
 विवरणाच्च तच्च व्यापारस्य करोत्यर्थत्वे चेत्तनेऽपि तथा ।
 न च तच्चाख्यात-करोत्योगौणत्वम्, मुख्ये बाधकाभावात् ।
 अतएव प्रश्नोत्तरयोर्न यत्नार्थत्वं किन्तु कृजः क्रियावा-
 चित्वमेव तेन किं करोतीतिक्रियामाचप्रश्ने पचति-
 गच्छतीति-क्रियाविशेषेणोत्तरमपि समञ्जसम्भवति ।
 अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां
 घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् तृजन्तकृजधातुव्यु-
 त्पन्नकर्तृपदस्य कृत्याश्रयवाचकत्वाच्च कृजोयत्नार्थत्वम्
 क्रियामाचार्थत्वे कृजः क्रियाश्रयः कर्तृपदार्थः स्यात्
 तथाच कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः । एवञ्च कृजो यत्नार्थत्वे
 तेन चाख्यातविवरणात् तस्यापि यत्नोऽर्थः । तदुच्यते,
 “कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया । यत्न एव कृतिः

दीति, ‘कृजेति, भट्टा इति शेषः । ‘करोतेत्येति, ‘तथा’, तेन विवरणेऽपि न
 यत्नार्थत्वमिति भावः । करोतेत्येव हेतुमाह, ‘गमनमिति, उक्तमुत्पाख्यातस्य
 व्यापारार्थत्वे रथोगच्छति गमनं करोतीत्याख्यातस्य करोतिना विवरणा-
 भस्यापि व्यापारार्थत्वमिति भावः । ‘कृजेति, व्यापारेऽर्थः, ‘कृतिरिति,
 करोत्यर्थः इत्यर्थः । नन्वेवमाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे भावनाख्यातार्थः इति

पूर्वा परस्मिन् सैव भावना” ॥ सैवाख्यातार्थोभावनो-
च्यते इति चेत्, न, वीजेनाङ्कुरः कृतः स्रगादिना सुखं
कृतं बीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विनापि व्यवहारात् ।
कर्तृपदञ्च न यौगिकम् तथाहि कृजोयन्नार्थत्वे तृचश्च
कृत्यर्थत्वे कर्त्तृर्थत्वे वा धातु-प्रत्ययार्थयोः कृत्योः कृति-

तार्थो न स्यादित्यत आह, ‘पूर्वेति पूर्वापरौभूतव्यापारकदम्ब-
इत्यर्थः, तथाच पूर्वापरौभूतव्यापारकदम्बरूपधात्वर्थविषयतया फल-
भावकत्वेन सैव कृतिर्भावेनेत्युच्यत इति भावः । विभाग एवासिद्ध-
इत्याह, ‘बीजेनेति । द्वितीयं चेत्तुं दूषयति, ‘कर्तृपदमिति, न
तावदाश्रयत्वं त्वजर्थः, पक्षेत्यादौ पाकाश्रयप्रतीत्यापत्तेः । अतएव
कृत्याश्रयपर्यन्तं त्वजर्थः, तथापि प्रातिपदिकयोरभेदरूपान्वयबोध-
कत्वनियमोनास्ति, अन्यथा पदयोरेव परस्परं तथा नियमयुत्पत्तौ
कर्तुरपि आख्यातवाच्यतापत्तिः, अप्रयोजकतया नेयं व्युत्पत्तिरिति
यदि तदा प्रातिपदिकयोरपि तथा । अतएव गुण-गुणिनोः सम-
वाय एव संसर्ग इत्युक्तं, नीलोघट इत्यादावित्येवं मतान्तरं मनसि-
हत्याह, ‘कृत्योरिति । ननु प्रातिपदिकयोरभेद एव संसर्गः सामा-

मन्व्येतेत्यत आह, ‘पूर्वेति पूर्वापरौभूतव्यापारकलाप इत्यर्थः, तथाच
फलानुपपन्नपूर्वापरौभूतव्यापारकलापरूपधात्वर्थविषयतया फलभावकत्वेन सैव
कृतिर्भावेनेत्युक्त इति भावः । उक्तविभागीऽसिद्ध इत्याह, ‘बीजेनेति, कर्तृ-
रूपेणेत्यादिकमन्यथासिद्धमित्याह, ‘कर्तृपदश्चेति । नन्वेवं चेन्नः पक्षेत्यादौ
विनाश्रयाश्रयिभावेनान्वयः स्यान्न त्वभेदेनेति नामार्थयोगित्यादिद्युत्पत्ति-
विरोध इत्यक्षेपाह, ‘कर्त्तृपदं चेति, आद्य आह, ‘कृताविति, द्वितीये

कर्त्तृर्वा परस्परमनन्वयः कृतौ कृतिजन्यत्वस्य तद्विषय-
त्वस्य चाभावात् कृतिविशिष्टस्य कृतिनिराकाङ्क्षत्वाच्च ।
एवं कृजः क्रियार्थत्वे तृचस्य क्रियाश्रयवाचकत्वे तयोः
परस्परमनन्वय एवेत्युभयदर्शने कर्तृपदं कर्मादिपद-
वद्रूढमेव । रूढिष्य कृत्याश्रये क्रियाश्रये वेत्यन्यदेतत् ।
तस्मात् कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया च न

नाधिकरण्यात् एकसंख्याबोधकत्वस्य च सामानाधिकरण्यरूपत्वात् ।
न च गुणवार्चनीछादिपदोत्तरविभक्त्युपनौततदत्वं घटपदार्थं भाषते,
अप्रकृत्यर्थत्वात् नौलवत्परत्वे तु नौलवतो घटाभिन्नत्वेन द्वाभ्यामेक-
विषयत्वस्य विशिष्टबोधनसम्भवात् । न चैवमर्थपरत्वे विभेदविभक्तिः
साधुत्वार्थमिति सिद्धान्तव्याघातः, नौलं घटमित्यादौ विभेदवि-
भक्तिर्न कारकाधिक्येति तदर्थान् । प्रथमायाः साधुविभक्तेः सङ्ख्या-
वाचकत्वस्य सर्वमतसिद्धत्वात् आख्यातसङ्ख्याबोधनियमाभावादिति
मुख्यसिद्धान्तसारादाह, 'कृति-कर्त्तृर्वेति, प्रथम आह, 'कृताविति,
द्वितीय आह, 'कृतौति, 'उभयेति क्रियामावाश्रयः कृत्याश्रयो वा
कर्त्तृत्युभयमत इत्यर्थः, 'कर्मादौति, कर्मा-करणपदे अपि कृतातोः

त्वाह, 'कृतौति, 'उभयेति कृत्याश्रयः क्रियाश्रयो वा कर्त्तृत्युभयमत इत्यर्थः,
'कर्मादौति, कर्मा-करणपदयोरेक्यादिप्रत्ययान्तकृतातुल्यादितयो प्रत्यय-
श्रयकल्पने योगाभावात् यथा केवलरूढिस्तथेहाप्यौत्तर्यं । यदि रयादि-
साधारण कर्तृपदप्रयोगस्तत्राह, 'क्रियाश्रये वेति । ननु पौनरत्यमनुवादे न

कृजोयन्नार्थत्वमिति । किञ्चाख्यातस्य करोतेश्च न
यन्नार्थत्वम् पाकाय यतते पाकं करोतीत्यादौ यन्नद्वयस्य
यन्नविषयकयन्नस्य वा प्रतीतेः प्रकृति-प्रत्ययार्थयोः
साम्येनान्वयानुपपत्तेः यौनरुक्त्यात् एकत्रैव विध्यनुवाद-
दोषाच्च । ननु प्रकृतेस्तदर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य तदर्थत्वं
न दोषाय । एको द्वौ बहवः इयिपियतौत्यत्र च
व्यभिचारात् ।

यत्तु द्वितीयसङ्ख्येच्छादिकल्पनवदिहापि द्वितीय-
यन्नकल्पनमिति । तन्न । द्वितीयसङ्ख्येच्छा-यन्नाभा-
वात् । वस्तुतस्तु प्रत्येकं सामर्थ्यावष्टौ सम्भेदे तूभ-

प्रत्ययान्तस्य रूपे तत्राप्यव्याप्तादितो योगमपचाय यथा केवल-
रूढिलयेहापि तत्रोणाद्यन्तवत्त्वेन योगाभावनिययादिति भावः ।

ननु ॥ कलञ्जं भलयेदित्यत्र यत्तदनिष्टाननुबन्धित्वान्वयवदि-
हापि आश्रयत्वमात्रं कृतोपस्थाप्य कर्त्तव्यं धातु-प्रत्ययार्थान्वयोऽस्तु
कर्मादौ तु प्रत्ययशक्त्यभावात् केवलरूढिवाद इत्यरूपेराह,
'किञ्चेति ।

दोष इत्यत आह, 'एकत्रेति केवलयोर्धात्वाख्यातयोरसाधुत्वात् परस्पर-
समभित्तावहारेणान्यतरस्य यत्रविधायकत्वमपरस्यानुवादकत्वमिति प्राप्त्य-
प्राप्तिनिबन्धनयोस्तयोरेकत्र वाक्ये विरोधइत्यर्थः ।

केचित्तु तदंशे गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यं स्यादिति भट्टनयमाश्रित्य
दूषयामिदमित्याहुः ।

योपस्थितेरावश्यकत्वेऽप्येकस्यानन्वयेऽप्यदोषात् । पाकाय
यतते पाकं कुर्यादित्यत्र कृत्यर्थकाख्याते त्वयापि
तथैवाङ्गीकारादिति चेत्, न, एको द्वौ बहव इत्यत्र
नामार्थस्य विभक्त्युपनीतसङ्ख्यानव्यावगमयोग्यत्वात् ।
लडादेर्यत्र सामर्थ्यानवधारणास्तिङः पचेतेत्यत्र कृतौ
सामर्थ्यावधारणाच्च । अथायत्नार्थकधातुपराख्यातस्य
यत्नार्थत्वं तेन यतत इत्यत्र नानन्वयः अचेतने चाख्या-
तप्रयोगो गौण एव । न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे
शक्तिकल्पना युक्ता । यद्वा अनुकूलयत्ने प्रवृत्तं पदं
तदेकदेशेऽनुकूलमात्रे प्रयुज्यते विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य

‘विशुद्धीति विशुद्धमाता-पितृजन्यमात्रवेदाद्येतरे शक्त्योचि-

‘एकस्येति, नन्वेकस्य प्रत्ययार्थस्य नानन्वय भावनानन्वये कर्त्तरि
सङ्ख्यानव्यप्रसङ्गात्, नापि प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थस्वार्थबोधकत्वयुत्पत्तिमङ्गा
पत्तिरित्यत प्रतिबन्धिमाह, ‘पाकायेति, एकोदाविति, तत्र प्रत्येकसामर्थ्या-
वधारणात् अन्वययोग्यत्वमस्ति केवलमाकाङ्क्षाविरहात् प्रत्ययार्थस्यानन्वय,
‘लडादेरिति । न चैवमपि प्रकृत्यर्थगतयुत्पत्तिविरोध इति वाच्य । बोधकत्वे
सत्येव तथा नियमात् लडादेस्तु यत्प्रसामर्थ्यमेव नावधारित मानाभावाद
तस्तत्र नेय गतिरिति भाव । यत्रेतेत्यादौ तु सैव गतिरित्याह, ‘लिङ
इति, ‘यपेति, यद्यार्थकयोगानु सङ्ख्या वर्तमानत्वादिकमेवार्थ इति भाव ।
‘यदेति, एतच्चानुकूलत्वाद्येऽपि शक्तिमभ्युपेतोक्त । वस्तुतस्तस्य ससर्गमर्त्या
दया मानसम्भवात् न तत्र शक्ति तथा सति लाघवेनानुकूलत्वमात्रस्यैव
अभ्युपेतौ रथादौ गौणत्वादिकन्वयाप्रसङ्गाभावाच्चेति बोध्य । ‘विशुद्धीति

ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत् । अचेतने च मध्यमपुरुषोत्तम-
पुरुषौ न भवत एवोपपदयोर्युष्मदस्मदोश्चेतनार्थत्वात् ।
भवतु वा गौण एव लोकस्थापर्यनुयोज्यत्वादिति चेत्,
न, अचेतने आख्यातस्य मुख्यत्वे बाधकाभावेन गौण-
त्वाभावात् तस्मादाख्यातस्यानुकूलत्वेन व्यापारो वाच्य-
इति भट्टाः तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य
सत्त्वादाख्यातप्रयोगोमुख्य एव । न चैवं पथिश्रमशयाने
पचतीति स्यात् श्रमशान्तिद्वारा शयनस्य पाकानुकूल-
व्यापारत्वादिति वाच्यं । तव प्रयत्नविशेषस्यैवानुकूल-
व्यापारविशेषस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा यत्नवाच्यत्वेऽपि
तण्डुलानुकूलयत्नवति पचतीति स्यात् । एवमचेतनेऽपि
करोतिना आख्यातविवरणात् करोत्यर्थोऽपि व्यापार-
विशेष एव, कथं तर्हि चैवः पचतीत्यत्र पाकानुकूल-
यत्नवत्प्रतीतिः, आक्षेपादिति चेत्, न, आख्यातार्थेन
व्यापारेण सङ्ख्या वा यत्नानाक्षेपात् तयोः प्रयत्नं
विनापि सत्त्वात् । नापि कर्त्ता, द्रव्यमात्रस्य कर्त्तृत्वात्,

विशुद्धमाता-मिष्टान्यसाङ्गवेदाध्येतरि शक्तमेकदेशे यथा प्रयुज्यत इत्यर्थः,
'भवत्विति, भित्तिनिखिलोहस्तोत्पादौ । 'अनुकूलत्वेनेति, व्यापारत्वापेक्षया
तस्य लघुत्वादित्यभिमानेनेदं, व्यापारत्वेन चेत्पि बोध्यं । 'नापि कर्त्तेति,
आख्यातार्थेनेत्युपपन्नः, कर्त्तृपदं व्यापारवत्परं यत्नवत्परं वा आद्ये 'दथेति

यत्नवतश्च कर्तृत्वेन आख्यातेन तदभिधाने यत्नस्याप्य-
 भिधानात् । नापि धात्वर्थमात्रेण, तस्य प्रयत्नं विनापि
 सत्त्वात् । नापि यत्नोधात्वर्थः, क्रियायास्तत्फलस्य वा
 धातुवाच्यत्वात् । अन्यथा पाक इत्यत्रापि यत्नानुभव-
 प्रसङ्गादिति चेत्, न, धात्वर्थविशेषपाकादिना यत्ना-
 स्तेषां तस्य प्रयत्नं विनाऽनुपपत्तेः । अथ पञ्चतीत्यस्य
 पाकयत्नवानिति विवरणाद्यत्नार्थतेति चेत्, तर्हि
 कर्षयतापि स्यात् । न हि पाकयत्न इत्येव विवरणम् ।
 पञ्चतीत्यस्य तात्पर्यविवरणं तत् तच्चाक्षेपेण निर्वहतीति
 चेत् तुल्यं यत्नेऽपि । कथं तर्हि रयोगच्छति विद्यते
 व्योमेति भावनानुभव इति चेत्, न कथञ्चित्,
 भावनायाधात्वर्थान्वयायोग्यत्वेन त्वयापि तच्च गौण-
 त्वाभ्युपगमादिति । उच्यते । चैवः पञ्चतीत्यत्र पाका-
 क्लृप्तयत्नानुभवाद्यत्न एवाख्यातार्थो लाघवात् न त्वनु-
 कूलो व्यापारः यत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन

अपदेमेकदेशमात्रमेव शक्त्योपस्थापयतीत्यर्थः. 'यत्नत्वेति । ननु

व्यापारव्यभिचारादित्यर्थः, अत्र 'यत्नेति', 'व्याख्यातेनेति',
 अन्यपानुपपत्तिरित्याद्येव क्लृप्तानुपपत्तेरिति भावः । 'क्रियाया इति व्यापारस्ये-
 त्यर्थः, मदानमत आह, 'यत्नस्येति', 'यत्नानुभवप्रसङ्गादिति, अन्यथाक्षेपोऽपि
 न स्यादिति भावः । समते यत्नत्वं जातिरित्यभिप्रेत्याह, 'यत्नत्वेति', 'व्यापारत्व-
 स्तेषुपपत्त्यर्थः, यत्नकूलत्वस्येदपि बोध्यं । न चाप्य सामान्यत्वेन तदात्मकत इति

गौरवात् । न चाचेतनेऽपि आख्यातस्य मुख्यत्वार्थमनु-
गतोव्यापार एव शक्यः मुख्यत्वसम्भवे त्यागायोगादिति
वाच्यम् । शक्तियाहकेन प्रमाणेन लघुनि शक्तिपरि-
च्छेदात् अचेतने प्रयोगस्य वृत्त्यन्तरेणापि सम्भवात्
मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने च वृत्त्यन्तरोच्छेदः । एतेन
व्यापारवाचकाख्यातस्य यत्नसाध्यार्थकपक्षादिधातूप-
सन्दानेन व्यापारविशेषयत्नोपस्थापकत्वमिति निरस्तं ।
लाघवेन यत्नस्यैव शक्यत्वात् । ननु यत्नोनाख्यातार्थः
पाकत्वेन पाकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नलाभादि-

यत्नत्वं सामान्यमिति तदेव शक्यं सामान्यप्रमाणपक्षपातात् अन्यथा
कार्यतापेक्षया घटलादेर्जातिरूपतया कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वापत्तेः ।

वस्तुतो व्यापारत्वं यत्नत्वं वा न शक्यं येमान्यतरत्र नियामकं
दिश्येत, किन्त्वनुकूलतमात्रं तथाच चैत्र-रथयोरुभयत्र गमनानुकूल-
वाचित्वादित्यविशिष्टप्रत्ययेनानुकूलत्वेन च योग्यतावगादेकत्र यत्नो-
ऽपरच प्रेरणाकर्षणादि प्रतीयत इति, मैवं, अनुकूलत्वस्य विषयत्व-
रूपतया संमर्गत्वात्, तथाच पाकविषयकयत्नवानित्यनुभवः सर्व्वसिद्धः
न यत्नवाचकतया आख्यातस्य भ्रमोच्यते । परेण तु पाकविषयक-
व्यापारवानित्यनुभवानन्तरं पाकविषयकयत्नवानित्यनुभव आक्षेपा-

कार्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यं । लघोर्विशेषस्य सम्भवे सामान्यस्यापि
तुरीयागमात् द्वयोस्तुल्ययोः सामान्यादरात् कार्यत्वे त्वनेकघटलाघपेक्षया
तस्यैव सामान्यतया शक्यत्वात् । 'नन्विति धन्यलभ्यत्वात् तत्र शक्तिरित्यर्थः,

त्युक्तमिति चेत्, न, चैवः पचतीत्यत्र चैवः पाकानुकूलवर्तमानयत्नवान् प्रतीयते, न च पाकस्य वर्तमानयत्नेन व्याप्तिरस्ति, अतीतानागते व्यभिचारात् । न च धात्वर्थेनानुमिते यत्ने आख्यातेन वर्तमानत्वान्वयबोधः सम्भवति, यत्नस्यापदार्थत्वात् स्वार्थव्यापारस्य वर्तमानत्वबोधनेनाख्यातस्य पर्यवसितत्वाच्च । अथ चैवः पाकानुकूलवर्तमानव्यापारवानिति शाब्दबोधानन्तरं चैवः पाकानुकूलवर्तमानयत्नवान् चेतनत्वे सति पाकानुकूलवर्तमानव्यापारवत्त्वात् मैववत् अनुमानं

दित्युच्यते, तच्चानुभवदयकल्पनागौरवाद्यापारस्य उपाधितया गौरवाच्च यत्न एव शक्यः । न च व्यापारस्य सामान्यतया द्वितीयं न गौरवं, लघोर्विशेष्यस्य सम्भवे सामान्यस्यापि गुरोऽस्यागात् दयोऽमुच्ययोः सामान्यादरात् । कार्यत्वे त्वनेकरूपसघटत्वाद्यवान्तरजात्यपेक्षया कार्यत्वसामान्यस्यैकतया लघोरौचित्यादित्यतो यत्नवाचकत्वे मिद्वेष्ट्याख्यातविदाद्वात्सरविभक्तित्वादाशेषानुपपत्तेः ।

आमदयकल्पनागौरवमेव दातुं शक्यामुत्यापद्यति, 'नयेति,

आमदयकल्पनागौरवदोषोऽप्येवेत्याह, 'चैव इति तथापि तादृशमतीति-
बलरूपीवेत्यर्थः, 'लक्ष्ययेति । न चैवं शक्या वर्तमानत्वाभिधाने घृतपदवृत्ति-
रूपविरोध इति वाच्यं । विशिष्टलक्षणागमरोधत्वात् मदिष्टमते तद्विरो-
धाभावाच्च ।

विना च पाकयन्त्रे वर्त्तमानत्वज्ञानमाख्यातस्य यन्त्रे
शक्तिधर्मादिति चेत्, न, यन्त्राभावकालेऽपि तज्जन्यव्या-
पारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् । किञ्च व्यापारस्य
वाच्यत्वं तस्मिन्नेवं वर्त्तमानयन्त्रानुमानमिति च
कल्पनाद्वयाद्वरं यन्त्रवाच्यत्वं लाघवात् । न चाचेतने
आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वावधारणात् एवं कल्पनेति
युक्तम्, गौणतया शक्तिधर्मेण वा तच्चाख्याताद्व्यापा-
रावगमोपपत्तेः । यन्त्रविगमदशायां तज्जन्यव्यापार-
काले पचतीत्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन
लक्षणाया यथा रथोच्छतीत्यत्र अतोऽन्यलभ्यत्वान्न तद-
नुरोधेन व्यापारे शक्तिः । अन्यथा तवापि यन्त्रकाले
पचतीति न स्यात् । तस्मान्नडाख्यातं यन्त्रवाचकं

‘नन्विति, मूलकालोपाधिमादाय यन्त्रे वर्त्तमानत्वं वाच्यं तथाच न
व्यभिचार इत्यरूपेराह, ‘किञ्चेति, ‘वर्त्तमानव्यापारेति यदि गर्भं
तेनायमर्थः, यदि वर्त्तमानव्यापारत्वप्रकारिका तत्र प्रतीतिः तदा

नथास्तु यां शक्तिमपेक्षया लक्षणाभिधीयते ताभ्या शक्ति-लक्षणाभ्या
एकदा प्रवृत्तौ तद्विरोधः प्रवृत्ते च विभक्तित्वेन सङ्ख्याया आख्यातत्वेन भाव-
नाया लट्त्वेन वर्त्तमानत्वे शक्तिधर्ममिति न दोषावकाश इति वदन्ति ।

‘यन्त्रकाल इति यन्त्रत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वज्ञानकाल इत्यर्थः, अन्यथा
व्यापारत्वेन यन्त्रस्यापि शक्यतया असङ्गतेरिति, ‘यन्त्रवाचकं’, यन्त्रत्वेनेति
श्रेयः । न चैवं तस्य यन्त्रपदपर्यायत्वापत्तिः, द्रष्टव्यात् व्यतिरिक्तवर्त्तमानत्वा-

आख्यातत्वात् लिङादिवत्^(१) तर्कश्चोक्त एव । एतेन फलानुकूलो व्यापारोधात्वर्थः आख्यातवाच्या सङ्घैव तेन चैवः पचति रथोगच्छतीत्यत्र चैव-रथयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्वप्रतीतेर्मुख्य एव प्रयोगः, पचतीत्यत्र यत्नलाभोधात्वर्थेनाक्षेपादिति विज्ञित्यनुकूलव्यापारस्य यत्नं विनानुपपत्तेरिति गुरुमतमपास्तम् । पचतीत्यस्य पाकानुकूलयत्न-वर्त्तमानत्वस्याक्षेपादलाभेनाख्यातार्थत्वात् ।

यत्तु रत्नकोशकारोक्तं धात्वर्थोव्यापारः आख्यातार्थ-उत्पादना सा चोत्पादकता सैव भावना पचतीत्यादौ आख्यातस्य पाकमुत्पादयतीति विवरणात् । धात्वर्थोत्पादना च चेतनाचेतनयोरिति सर्वत्राख्यातप्रयोगोमुख्य एव । यतस्ते जानातीत्यादावपि यत्नं ज्ञान-

लक्षणेव, परन्तु स्थूलकालमादाय यत्नगतमेव वर्त्तमानत्वं भासते अन्यथा क्षणस्थानौघ्रियतया वर्त्तमानयत्नधौः कापि न स्यादेवेति भावः ।

‘धात्वर्थेति, ‘धात्वर्थः’ अनुकूलव्यापार इत्यर्थः, ‘अलाभादिति,

(१) लिङाख्यातवदिति ख० ।

मिथ्यापक्षत्वेनातयात्वात् । ‘सङ्घैवेति, श्वकारश्चवच्छेद्यं व्यापारमात्रं तेन वर्त्तमानत्वादेस्तदर्थलोप्यविरोधः, ‘धात्वर्थेति धात्वर्थतावच्छेदकप्रभानुकूले-

मुत्पादयतीत्यर्थात् । न तु व्यापारोयन्नोवाख्यातार्थः
यतत इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात्
आख्यातार्थविवरणं करोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव पाकं
करोतीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् ।
घटं करोतीत्यत्र कृजर्थ उत्पत्तिरेवावगम्यते । अतएव
किं करोतीति सामान्येनोत्पादनाप्रश्ने पचतीति
पाकोत्पादनाविशेषेणोत्तरमपि समञ्जसम् । चैव उत्पा-
दयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चेवेणान्वेति । आख्या-
तार्थ उत्पादनानन्वितैवोत्पत्तेरुत्पत्त्यभावात् । वस्तु-
तस्तूत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अतोऽनुत्पादन-
परधातूत्तरवर्त्तिन आख्यातस्यानन्यलभ्यतयोत्पादना
वाच्या । पचतीत्यादौ यन्नलाभः पाकादिना धात्वर्थे-
नाक्षेपान्न तूत्पादनामात्रेण व्यभिचारादिति तदप्यत-
एव निरस्तम् । पचतीत्यत्र यन्नप्रतीतेर्यन्न एवा-
ख्यातार्थोलाघवान्न तूत्पादकत्वमुपाधितया गौरवात्
पाकानुकूलवर्त्तमानयन्नस्याक्षेपादिनाप्यलाभाच्च । वस्तु-

त्पर्यं । धात्वर्थानुकूलव्यापारयोः कर्मधारय इत्यन्ते । 'व्यञ्जामेनेति, यद्यपि
शब्दानुपस्थितेऽपि यत्रैकधैवर्त्तमानत्वान्वयस्तन्मते सम्भवो । न च प्रत्यया-
द्यस्य प्रत्ययान्वयनिषेधः, व्याख्यातसङ्ख्यायामेव व्यभिचारात् तथापि
आगदयकान्यनागौरवमभिसन्धयेतदुक्तं । ननुत्पत्तिराद्यद्यसम्बन्धः स च
तत्सत्सुपात्मकश्चेति तस्योत्पत्तिरस्येनेत्यरुचेराद्य, 'वस्तुत इति, वाक्यार्थत-

तस्तु चैवोजानातीच्छति यतत इत्यादौ ज्ञानादिमत्त्वं
 चैवस्य प्रतीयते न तूत्पादकत्वं अचेतनेऽपि ज्ञानोत्-
 पादके शब्द-लिङ्गेन्द्रियादौ जानातीत्यादिप्रयोग-
 प्रसङ्गात् घटं जानातीत्युक्ते घटज्ञानवान्न वेति संश-
 यापत्तेश्च । अचेतनस्यापि ज्ञानोत्पादकत्वात् । शब्दा-
 दिकं ज्ञापयतीति चानुभवो न तु जानातीति तस्मा-
 द्ज्ञाघवात्पचति-पश्यत्यपाक्षीदित्यजातीतानागतवर्त्त-
 मानयत्नप्रतीतेयं यत्न आख्यातवाच्यस्तेन यत्नस्य वर्त्त-
 मानत्वादिकमाख्यातेनाभिधीयते प्रकारान्तरेण तद्-
 ज्ञाभात् । जानातीच्छति यतते निद्रातीत्यत्र धात्वर्थ-
 एव यत्नादिष्वैवेणान्वेति यत्नादिमांश्चैव इत्यनुभवात् ।
 धात्वर्थे च यत्नादौ नाख्यातार्थयत्नान्वयः । यत्नादिवि-
 पयकयत्नस्याभावात् रथोगच्छतीत्यत्राख्याते व्यापार-
 लक्षणा तेन गत्यनुकूलव्यापारवत्त्वमात्रं रथस्य प्रती-

यद्यपि तन्मते शब्दानुपस्थापितेऽपि यत्ने तदर्थवर्त्तमानत्वान्वयः
 सम्भवौ, न च प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययार्थभान्नियमः, आख्यातमङ्गाया-

एव धातु निचोद्यत्पत्तिहेतुत्वार्थकतया तद्व्याभासः तस्य तत्र शक्तिरिति भावः ।
 ननु जानातीत्यादौ तथाप्यसङ्गतिरित्यत्र व्याहृ, 'जानातीति', 'धात्वर्थ' एवेति
 विभक्तौ न प्रकृत्यर्थेत्यादियुक्त्येति भावः । न चैवं भावशान्वये आख्या-
 तार्थसङ्ख्यान्वयो न स्यादिति वाच्यं । अग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तटस्य व्याहृ,

यते । अथ पाकानुकूलैककृतिकाले पचतीतिवत्कृते-
रत्ययेऽग्रिमकृतेरनुत्पादे च मध्येऽप्याक्षीत्यक्ष्यतीति च
स्यात् । न च भ्रुवपदवत्कृतिप्रचयस्य शक्यत्वात् प्रच-
यस्य ध्वंसे प्रागभावे वा अपाक्षीत्यक्ष्यतीतिप्रयोग इति
वाच्यम् । एवं हि पचतीति न स्यादेव एकदा कृतिप्रच-
यस्यासत्त्वात् । अथ भूत-भविष्यतोः कृत्यभावनिरूप्यत्वं
कृतिकाले च कृत्यभावोनास्ति प्रतियोगिजातीयवत्य-
भावस्यासत्त्वादिति चेत्, न, प्रागभाव-प्रध्वंसयोः कृति-
विशेषप्रतियोगित्वेन कृतिकालेऽपि सत्त्वात् तयोः सकल-
कृतिप्रतियोगिकत्वासम्भवात् । ननु फलायोगव्यव-
च्छिन्ना कृतिः शक्या अत एव पाकानुकूलतण्डुलक्रय-
काले पचतीति न प्रयोगः, एवं चरमकृतिकाले पचति
तत्प्रागभावकाले पश्यति तद्ध्वंसकाले चापाक्षीदिति
मेव अभिचारात्, तथापि पूर्वच ज्ञानदयकल्पनागौरवमभिसम्भा-
यैतदुक्तं ।

वस्तुतस्तु फलानुकूलव्यापारतल्ल कारकमात्रसाधारण्यात् कर्तृ-
त्वादिप्रतीत्यवैच्छिद्यं । न च विशेष्यत्वेन नियमः, कर्माख्यातेऽति-
प्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यं ।

‘कृत्यभावेति कृतिषामान्याभावेत्यर्थः, ‘प्रागभावेति, अत्र तदु-
‘च्येति, ‘कृत्यभावेति कृतिसामान्याभावेत्यर्थः । विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं
भूतत्वं विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वमिति न तयोः सामान्याभाव-

मुख्यप्रयोगः तत्पूर्वं पचतीति गौण एवेति चेत्, न,
 तर्हि मध्येऽपि पश्यतीति स्यात् तदा चरमकृतेरनाग-
 तत्वात्, एवं व्यापारप्रचयस्याख्यातार्थत्वे धात्वर्थत्वे वा
 मध्ये पश्यत्यपाक्षीदिति स्यात् । उच्यते । यच्चाख्यात-
 वाच्चे प्रचये एकैकस्य वर्तमानव्यवहारनिमित्तत्वं तत्र
 तावतां ध्वंसैः प्रागभावेऽथ भूत-भविष्यद्व्यवहारः, न
 तु वर्तमानव्यवहारनिमित्तं किञ्चिद्भावात् । चेतना-
 चेतनयोर्भोजन-गमनादौ तथैव प्रयोगात् प्रयोगे सति
 निमित्तानुसरणात् धातोराख्यातस्य वा पाकानुकू-
 लव्यापारवाचकत्ववादिभिरप्यनन्यगतिकतया तथैव
 स्वीकाराच्च । स्यादेतत् चैवस्तण्डुलं पचति चैवेण पच्यते
 तण्डुल इत्यत्र कर्तरि कर्मणि चाख्यातार्थसंख्यानव्या-

भयसामान्याभावादिति भावः । प्रारब्धपाकानुकूलकृतिप्रागभाव-
 ध्वंसयोर्वावत्तदुभयरूपत्वेन वावत्तदुभयाभावव्याप्यतदुभयसामान्या-
 भावरूपत्वेन वा अतीतानगतप्रतीतिरूपपाद्या अग्न्यगतिकत्वा-
 दिति भावः ।

निरूप्यतमित्याह, 'प्रागभावेति, 'आख्यातार्थेति । नन्वाख्यातस्य सङ्गा-
 दाद्यकत्व एव मानाभाव प्रतीते सुबिभाष्यार्थसङ्ख्येयवोपपत्तेः । न च विनि-
 गमनादिरह, प्रथमान्तादिकर्तृ-कर्मणादिवाचकपदं विनाख्यातप्रयोगाच्चैत्रो-
 दय्यतीत्यादावाख्यातं विनापि सुबिभक्त्या सङ्गोपस्थापनादिति, मैवं, धन्ने

कर्तृ-कर्मणौ अपि यत्न इव लकारवाच्ये तेन वाच्य-
गामिनौ सङ्ख्येतिनियमो भवति अन्यथा आक्षिप्त-
सङ्ख्येयमात्रान्वये नियमो न स्यादिति वैयाकरणाः ।
तत्र । कर्तृगता सङ्ख्या यत्र वाच्या तत्र कर्त्ता तदन्वयः
प्रतीयते इति तदुपपत्तेः । कर्तृगतैव सङ्ख्या क्व वाच्येति
चेत्, कर्त्ता क्व वाच्य इति तुल्यं । यत्र कर्तृगता सङ्ख्या
प्रतीयत इति चेत्, न, अन्योन्याश्रयात् कर्तृवाच्यत्वे
तद्गतसङ्ख्याधीः तद्गतसङ्ख्याप्रतीत्या च तद्वाच्यतेति,
यत्राख्यातेन कर्तृविवक्षा तत्र कर्त्ता वाच्य इति चेत्,
न, यत्र कर्तृगतसङ्ख्या विवक्ष्या तत्र सा वाच्येति

‘सङ्ख्येति, गन्वाख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वे मानाभावः प्रतीतेः
सुबिभक्त्यर्थसङ्ख्यैवोपपत्तेः । न च विनिगमनाविरहः, प्रथमान्त-
कर्म्म-कर्त्तादिवोधकपदं विना आख्याताप्रयोगात् । न च तिङन्त-
समभिव्याहारनियमः, तत्र चैषो दण्डीत्यादावाख्यातेन विनापि
सुबिभक्त्या सङ्ख्योपस्थापनादिति, मेवं, चन्द्रे कलङ्क इत्यादौ वङ्गत्व-
प्रत्ययस्य आख्यातसङ्ख्यागमिं विनानुपपत्तेरिति ।

‘कर्त्तेति, कस्यचित् कारकस्य कर्त्ता वाच्यः कस्यचित् कर्मणि

कलङ्क इत्यादौ सुबिभक्त्यर्थवङ्गत्वाभावेनाख्यातवाच्यस्यैव तस्यान्वयात् । ‘तेन
वाच्येति, एकपदोपाक्तत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गत्वात् इति भावः । ‘कर्तृगतेति,
व्याप्त्येवमदत्तादिकन्तु न प्रयोगकं पठन् इत्यादौ व्यभिचार्यदिति । ‘कर्तृगतेति,

तुल्यम् । एवं कर्मापि न शक्यं किन्तु तद्गतसङ्ख्यैव,
कर्तृ-कर्मणौ लकारवाच्ये इत्यस्यायमर्थः तद्गतसङ्ख्या
वाच्येति ।

सम्प्रदायस्तु सङ्ख्येयमात्रसाक्षात्तापि सङ्ख्या भावना-
न्वयिनैवान्वेति एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेः । भावना च
व्यापारत्वेन शुद्धं प्रातिपदिकार्थमाकाङ्क्षति न तु
कर्म-करणादि द्वितीयादिना तस्य व्यापारवत्त्वेनोप-
स्थितेः । अतएव कर्माद्यपि न व्यापारमाकाङ्क्षति ।
अतः प्रथमानिर्दिष्टेनैव भावनान्वयः प्रातिपदिक-
स्यापि क्रियान्वयार्थं व्यापाराकाङ्क्षितत्वात् । शुद्धा-
ग्निना चैवस्तण्डुलं पचतीत्यत्र कर्त्ता चैवेण पचते
तण्डुल इत्यत्र कर्म अतस्तत्रैव भावनान्वय इति सङ्ख्या-
न्वयोऽपि तत्रैव । तदुक्तं, “यं यं भावनानुधावति तं तं

नियमोऽनुशासनपारतन्त्र्यात् तथा वाच्यः सङ्ख्यावचनत्वं एव सोऽस्य
साधवात् अनुशासनस्य लक्षणयाण्युपपत्तेरिति भावः ।

‘एकपदेति, भावनया सहेति शेषः, ‘प्रातिपदिकस्य’ प्रातिपदि-
कार्यस्य, उभयाकाङ्क्षायास्तन्त्रत्वादिति भावः ।

योदगं पचतीत्यादि कर्मगतसङ्ख्याविवक्षायामसाध्विति भावः ।

‘एकपदेति, भावनया सहेति शेषः । ‘शुद्धेति, ‘शुद्धं’ व्यापारान्वय-
मित्यर्थः । ननु व्यापारस्योद्देशत्वेन विषयत्वेऽपि व्यापार्यत्वेन तण्डुलस्यैव

सङ्ख्यापीति स्थितिरिति । स्यादेतत् चैवस्तण्डुलं पच-
तीत्यत्र भावनान्वयश्चैवे सम्भवति आश्रयत्वात्, चैवेण
तण्डुलः पच्यते इत्यत्र भावनान्वयस्तण्डुलस्य न विष-
यतया यत्रस्य विस्मिन्त्यनुकूलव्यापारविषयत्वात् । वि-
षयत्वेनान्वये वा तण्डुलं पचतीत्यत्रापि तण्डुलस्य
विषयत्वेन भावनान्वय इति तद्गतैव सङ्ख्या स्यात्
नाश्रयतया तत्रावृत्तेश्चैवेऽपि न यत्रान्वयः तृतीयार्थयत्ने-
नावरुद्धत्वात् इत्यनन्वितैव तत्र भावना । अचेतने च
भावनान्वयाभावात् कथं सङ्ख्यान्यनियम इति न,
यत्रविशेष्ये सङ्ख्यान्ययात्, चैवस्तण्डुलं पचतीत्यत्र
तण्डुलस्य कर्मत्वेनान्वयात्तण्डुलवृत्तिफलजनकव्यापा-
रजनकयत्राश्रयश्चैव इति प्रतीयते इति स एव विशे-

‘सङ्ख्यापीति, आश्रितवतीति शेषः । ‘तण्डुलमिति, द्वितीया-
तस्तण्डुलवृत्ति फलं तेन सममनुकूलव्यापारविशेषस्य धात्वर्थस्यान्वये
तण्डुलवृत्तिफलानुकूलव्यापारोपस्थितौ तेन सहाख्यातार्थयत्रान्वये
तज्जनकतया यदोपस्थितिः तेन सह चैवान्वये तादृशयत्रवाच्यैव-
इति प्रतीतिः, ‘चैवेणेत्यत्र द्वितीयातः समवेतकृत्युपस्थितौ तथा सह
चैवान्वये चैवसमवेता कृतिरुपस्थिता तथा सह धात्वर्थव्यापारान्वये
चैवसमवेतप्रयत्नजन्यव्यापारोपस्थितिः जन्य-जनकभावस्य सम्बन्धत्वात् ।

विषयता कृतेः सिद्धवृत्तितादित्यभिप्रेत्याह, ‘विषयत्वेनेति, ‘नाश्रयतया’,

सङ्ख्यानव्यात् स च यन्नाव्यापारो वा । चैत्रेण सुष्यत-
इत्यत्र चैत्रो न भावनाविशेष्यः तृतीयार्थावरुद्धत्वात् ।
कर्म च तत्र नास्त्येवातोधात्वर्थ एव भावनाविशेष्यः
फलत्वाद्विषयत्वादेति तत्र सङ्ख्यानवयः । द्विवचन-बहुव-
चनयोस्तत्रासाधुत्वमेव । तदुक्तम् । “आक्षेपस्तथ्ये सङ्ख्ये
नाभिधानस्य कल्पना । सङ्ख्येयमात्रलाभेऽपि साकाङ्क्षेण

विशेष्य इति तत्त्वं । व्यापारश्च व्यापारत्वेन यत्नत्वेन वा उपतिष्ठतां
उभययापि व्यापारोभवत्येव, यथाश्रुते दृष्टसाधनत्वविशेष्ये धात्वर्थं
लिङाख्यातसङ्ख्याबोधापत्तेरिति ध्येयं ।

‘भावेनेति, सत्यन्तं भावलकारान्तधात्वर्थं, द्वितीयं ज्ञान्ता-

मति साक्षात् परम्परया तद्विशेष्यत्वं विवक्षितं एतच्च लिङाख्यातमभिप्रेत्य
लिङादौ च तत्तात्पर्यविषयेष्टसाधनत्वविशेष्ये धात्वर्थयागादौ सङ्ख्यानव्या-
दन्यदेव तदन्वयनियामक्रमनुसन्धेयं अनुगतन्तु तन्नियामकं चिन्त्यं, ‘चैत्रेणेति,
एतच्च स्थापादावेकत्वप्रकारकप्रतीतिमभ्युपेत्योक्त । वस्तुतस्तत्र स्थापैकत्वाने-
कत्वसंशयानुभवात् न तत्र सङ्ख्यानवयः, अतएव स्थापस्य बहुत्वेऽप्येकवचन-
स्यैव साधुत्वेन प्रयोगश्चेत्याहुः ।

‘साकाङ्क्षेण’ भावनासाकङ्क्षेण तदर्थान्वयिनेति यावत्, नन्वेवं
जानातोत्यादौ सङ्ख्यानवयोन स्यात् तत्राख्याततात्पर्यविषयभावनादेरनन्व-
यादिति चेत्, न, तत्र यत्तन्मात्रत्वादेरेकास्यात्तात्पर्यविषयत्वात्तस्य च
धात्वर्थान्वयित्वे परम्परया चैत्रादेस्तद्विशेष्यत्वादित्याहुः ।

‘भावेनेति, सत्यन्तं भावलकारार्थं, द्वितीयं ज्ञान्तादिपदोपस्थाप्ये गत-
मित्युभयमुपातं दृष्टेके ।

व्यवस्थितिः” ॥ इति । इदमेव च कर्तुः कर्मणाश्चाक्षेप-
लभ्यत्वं यद्भावनाविशेष्यत्वे सति प्रथमान्तपदोप-
स्थाप्यत्वं न तु सङ्ख्यालिङ्गकानुमितिर्विषयत्वम् अनु-
मित्या सङ्क्षेपमात्रगतत्वेन सङ्ख्याप्रतीतेः । ननु नामार्थे
भावनान्वयेऽपि न सङ्ख्यान्यः प्रथमोपस्थितसङ्ख्यान्य-
येन तस्या निराकाङ्क्षत्वात् । न च प्रथमा न सङ्ख्यावा-
चिका किन्तु प्रयोगसाधुरिति वाच्यम् । चैव इदानीं
राजेत्यत्र केवलादपि एकत्वप्रतीतेः । अन्यथा प्रथमोप-
स्थितसङ्ख्याया कर्तृ-कर्मान्वये सङ्ख्या न तिङर्थ इत्यपि
कस्येतेति चेत्, न, एकैव हि सङ्ख्या प्रथमाख्याताभ्या-

दिपदोपस्थाये गतमित्युभयमुपात्तमित्यर्थः । ‘अन्यथेति यदि न
केवल प्रथमाप्रयोग इत्यर्थः, चन्द्रे कलङ्क इत्यादौ व्यभिचार स्फुट-
तयोपेक्ष्य नियमपक्षेऽपि न दोष इत्याह, ‘एकैव हीति, ‘सामाना-

यत प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमत एव भावनाविशेष्यत्वमित्यर्थ इत्यन्ये ।

‘अनुमित्येति, ‘प्रतीते’ प्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थ, कर्तृ-कर्मादिविशेष-
ज्ञाभोजेन स्यादिति भावः । शब्दाद्युपस्थितेनागन्वयापत्तिरित्यपि बोध्यम् । ‘न
चेति, शुद्धप्रातिपदिकार्थ एव प्रथमाविधानादिति भावः । ‘केवलादपीति
क्रियाशून्यादपीत्यर्थ, शुद्धत्वान्न द्वितीयादिवदन्वयप्रकारराहित्यमिति भावः ।
ननु वक्ष्याप्यस्तीतिपदाध्याहार इति यदि युगात्तत्राह, ‘अन्यथेति, एवं सति
वैपरीत्यापत्तिरिति भावः । चन्द्रे कलङ्क इत्यादौ व्यभिचारं स्फुटतयोपेक्ष्य
नियमपक्षेऽपि न दोष इत्याह, ‘एकैव हीति । यद्यपि सामानाधिकरण्यं
नैकसङ्ख्याभिधायकत्वमेव साध्याविशेषात्, नापि भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकयोरे-

मभिधीयते समानाधिकरणानुरोधात् यथा चैवोद-
ण्डीत्यत्र, अन्यथा त्वन्मतेऽप्याख्यातेन चैवसङ्ख्याभिधा-
नात् प्रथमावाच्यसङ्ख्यान्वयश्चैव न स्यात् । ओदन-
कामः पचेतेत्यत्र त्वयाप्येव रीतिरवगन्तव्या तत्र
कर्तुरवाच्यत्वादिति वक्ष्यते । अथ कर्ताप्याख्यातवाच्यः
चैवः पचतीति समानाधिकरण्यात् अन्यथा नामाख्या-
तयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽप्येकत्र वृत्त्यभावे सामा-
नाधिकरण्यं न स्यादिति चेत्, न, नीलः पटश्चैवः
पचति पच्यते तण्डुल इत्यादौ नामोर्नामाख्यातयोर्वा

धिकरण्यात्' उभयपदार्थाभेदादित्यर्थः, अन्यथा भेदान्वयव्युत्पत्तिः न
तु सुवन्त-तिङन्तयोरिति लडाख्यातादौ न धर्मिणि शक्तिः किन्तु
धर्म एवेति भावः ।

कत्र वृत्तिः कर्तृवाच्यत्वानभ्युपगमेव तदसिद्धे, अतएवोभयपदार्थाभेदस्त-
दित्यप्युक्तं, तथाप्यविभक्त्यर्थद्वारकविशेषण-विशेष्यभावापन्नाद्यंत्वे सति
विभक्तिमत्त्व सामानाधिकरण्यं राक्षः पुरुष इत्यादौ विभक्त्यर्थद्वारैव विशे-
षण-विशेष्यभावात् तच्च विभक्त्योरेकसङ्ख्याभिधायकत्वं विनानुपपन्नमित्यत्र
सात्पर्यमित्याहुः ।

एवं सति घट्टे कलङ्क इत्यादौ कथं सामानाधिकरण्यमिति चिन्त्यं
अन्यथा उभाभ्यामेकसङ्ख्याभिधाने व्याख्यातार्थसङ्ख्यान्वये निराकाङ्क्षत्वा-
दिति भावः । 'एवैव रीतिरिति एकसङ्ख्याभिधायकत्वेनैव सामानाधिकरण्यं
न त्वेकत्र वृत्त्यर्थः', 'अन्यथेति, इदमेव सामानाधिकरण्यमित्यभिमानः ।

एकसङ्ख्यावाचकत्वमेव हि शब्दसामानाधिकरण्यं न तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्यैककार्ये वृत्तिर्गौरवात् ओदन-
कामः पचेतेत्यादौ व्यभिचाराच्च । विध्याख्यातस्य हि
वृत्तिशक्तस्य नामसामानाधिकरण्यं तयोरेकसङ्ख्याभि-
धायकत्वात् न त्वेककर्तृवाचकत्वेन । तच्चापि कर्तुर्वा-
च्यत्वे तस्येष्टसाधनत्वबोधने अप्रवृत्तिस्तस्यासाध्यत्वात् ।
अयोग्यतया कर्तारं विहाय वृत्तिविषये पाके पाक-
विषयकृतौ वेष्टसाधनतान्वये कर्तुरनन्वयादप्रतीतेश्च
नाभिधेयत्वम् । पचतीत्यस्य पाकयत्नवानिति विवर-
णात् कर्ता वाच्य इति चेत्, न, द्वन्द्वादिसमासस्य
विग्रहेण विवरणेऽपि विग्रहार्थे शक्त्यभावेन व्यभिचा-
रात् कर्तुरन्यलभ्यत्वेनाव्याच्यत्वस्थितौ विवरणस्य तात्प-

‘पाके’ ‘पाकविषयकृताविति सिद्धान्तभेदेन तच्चाद्ये द्रष्टृसाधन-
पागकर्ता स्वर्गकाम इत्यन्वये व्युत्पत्तिविरहः एकस्यार्थान्वयमपर-
पदार्थे बोधयित्वा तद्विशिष्टापरपदार्थबोधनेऽसामर्थ्यात्, द्वितीयेऽपि
तथा पदार्थः पदार्थेनावेत्येति व्युत्पत्तेरिति दूषणं स्फुटत्वाच्चोक्त-
मित्यव धेय ।

व्यभिचारं विवर्णोति, ‘विधीति, ‘तस्येति एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरित्यर्थः,
स्तौष्टसाधनताज्ञानप्रवृत्तकत्वमतेनेदं, पाके पाकविषयककृताविति मतमे-
देन, ‘यनन्वयादिति, एकार्थान्वयमित्यादिव्युत्पत्तेरिति भावः । ‘अप्रतीते-

यविषयज्ञापकत्वात् कर्तृशक्तिभ्रममूलत्वाद्वा । वस्तुतः
पचतीत्यत्र यत्नवतः शक्यत्वे धात्वर्थस्य विषयेत्वेन
साध्यत्वेन वा कृतावन्वयो न स्यादितरपदार्थविशेषण-
तयोपस्थिते पदार्थैकदेशे इतरपदार्थस्यानन्वयात् ।
राजपुरुषमानयेत्यत्र राज्ञ इवानयने पदार्थे पादार्था-
न्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । यत्नस्याश्रयान्वितत्वेनोप-
स्थितस्येतरानाकाङ्क्षत्वात् । पाक-यत्नवतोरन्वये च यत्न-
वत्साध्यः पाकः पाकजनको यत्नवानिति धीः स्यात्
न तु पाक-यत्नयोर्विषय-विषयिभावधीः । पाककर्त्ता
इत्यत्रापि न पाकस्य कृतावन्वयधीः कृतेरपदार्थ-
त्वात् । किन्तु कृत्याश्रयः पाकजनक इति प्रतीतिः ।
अतएवापचत्यपि पाचकपदप्रयोगात् वृणः कृतियो-
ग्यता वाच्येति निरस्तम् । पाकस्य कृतावन्वयप्रसङ्गा-
दिति तत्र पाचकपदं गौणमेव । ननु कर्तृ-कर्मणी

नचैवं चैत्रस्य भातेत्यादौ का गतिः, तत्रामन्यगतिकतया एक-
देशान्वयस्वीकारात् पदार्थान्वये सम्भवति तदेकदेशान्वयस्याभा-
वादिति व्युत्पत्तेः, पदविशेषे चान्वये अनन्यगतिकत्वादिति भावः ।

‘पाचकपदं’ न वृण्पदमित्यर्थः, पाचकपदवाक्यत्वमिद्वान्तमा-

येति, पदार्थैकदेशत्वादित्यपि बोध्यं । ‘वस्तुत इति, पदार्थान्वये सम्भवति
न तदेकदेशान्वयस्तथैव व्युत्पत्तेः चैत्रस्य भातेत्यादौ चानन्यगतिकतया एकदे-

लकारवाच्ये तेनाभिहिते कर्त्तरि कर्मणि चानभि-
हिताधिकारीया कर्त्तृ-कर्मविभक्तिर्न भवति किन्तु
प्रथमैव लकारेण तयोरनभिधाने च चैत्रेण पचति
तण्डुलः चैवः पच्यते आदेनमित्याद्यपि स्यादिति
चेत्, न, कर्त्तृ-कर्मगतसङ्ख्याभिधानानभिधानाभ्यामे-
वाहितानभिहितकार्योपपत्तेः तादृशप्रयोगस्यासाधु-
त्वाच्च । साधुत्वे हि सत्यनुशासनं न त्वत्तुशासनानुरो-
धेन साधुत्वम् ग्रामगामादौ साधुत्वापत्तेः ।

नवीनास्तु सुपः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थसङ्ख्याबोधकत्वं

श्रित्य प्रकृत्यन्यावतारान्, यदुक्तं भट्टेन, “पाकन्तु पचिरेवाह कर्त्तरि
प्रत्ययोणकः । पाकयुक्तः पुमान् कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित्” ॥
इति, तथापि धर्मिणि न शक्तिः किन्तु कृतिमात्रे समवायः संसर्ग-
इति मतं प्रकृतं, कर्त्तृरूपवाच्यत्वे कृतियोग्य एव सङ्ख्या पचति,
पाचकपदस्य गौणत्वानुपपत्तेरिति ध्येयं । ‘नवीनत्वोद्भावनं अस्तरस-
शान्दय इति भावः’ । ‘पाचकपदमिति, यद्यपि पचत्यपि पाकपदप्रयोगो न
स्यात् पाकस्य कृतावनग्नयात् धर्मिणोऽपि शक्यत्वेन पदार्थकदेशत्वात् ।
यदि तन्न यौगिकं किन्तु सङ्गमेव यदि वा योग्यतया शक्यदेशनाप्यन्यथा
तदा योग्यताशक्यत्वेऽपि तुल्यं, तथापि गौरवान्न योग्यता शक्यत्वपचत्यपि
पाचकपदं गौणमिति भावः । धर्मिणि न शक्तिः किन्तु कृतिमात्रे समवायः
संसर्ग इति मतेनेदमित्यन्ये । ‘ग्रामगामादाविति, कर्मण्यनित्यनुशासनस्य
नञ् अपि सङ्गतिरिति भावः’ ।

‘नवीनास्त्वित्यस्तरसोद्भावनं तदोभन्तु सामर्थ्यभावादेव पलाभावे

तिङः प्रथमान्तपदार्थगतसङ्ख्याबोधकत्वमिति व्युत्प-
त्तिरेव व्युत्पत्तिश्च तत्त्वभावत्वं तच्च फलोन्नेयम् ।
प्रथमान्तपदार्थः कर्त्ता कर्म वा । अतएव चैवेण सुष्यते
इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावान्न सङ्ख्यान्ययः । न च धात्वर्थे
सङ्ख्यान्ययः, स्वापस्य द्वित्व-बहुत्वेऽपि द्विवचन-बहुवच-
नयोरभावात्सुष्यत इत्येव प्रयोगः स्यात् । अतएव
स्वापमात्रावगमात् आख्यातार्थयत्न-सङ्ख्योरनन्वये
आख्यातं प्रयोगमात्रे साध्विति तिङः विना धातोः
केवलस्यासाधुत्वात् । अतो न सङ्ख्यानुरोधेन कर्त्तृ-
कर्मणौ लकारवाच्ये । वयन्तु ब्रूमः । चैवेण पच्यते
तण्डुलः रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र तण्डुल-ग्रामौ
कर्मणौ प्रतीयेते अस्ति च तयोः परसमवेतक्रियाफ-
लशालित्वं कर्मत्वं तच्चाख्यातवाच्यमेव । तण्डुलं पच-
तीत्यत्र द्वितीयात् इवान्यतः कर्मत्वात्लाभात् । तस्मा-
न्माविष्कर्तुं, तदीजन्तु सामर्थ्यभावादेव फलाभावे सम्भवति न
स्वभाव एव मूलं सहकार्युच्छेदापत्तेः क्लान्तादिपदे व्यभिचारयेति ।
'कर्तृत्ववत् कर्मत्वमपीति कृतिवदाश्रयत्वमपीत्यर्थः । पूर्वत्र समवा-
यस्य संसर्गत्वादुत्तरत्र परसमवेतव्यापार-फलादीनां पदान्तरलभ्य-
सम्भवति न समावावलम्बनं सहकार्युच्छेदापत्तेः क्लान्तादिपदे व्यभिचार-
येति । 'परंति, घेचोगच्छतीत्यत्र गमनक्रियाफलस्योत्तरदेशसंयोगस्य चैवे-
ऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय । यद्यप्येतदात्मानं जानामीत्यत्रात्मन्ययातं,

कर्तृत्ववत्कर्मत्वमपि लकारवाच्यं तद्वर्मिणोः कर्तृ-
कर्मणोरन्यत एव साभादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे आख्यातवादः ।

त्वात् अनन्यस्तभ्यस्यैव पदार्थत्वात् । 'द्वितीयात इवेत्यत्र द्वितीयादा-
वप्याश्रितत्वादिमात्रस्यैव तदर्थत्वात् अन्यस्य तत्र पदान्तरस्तभ्यत्वा-
दिति भावः ।

इति श्रीजघदेवमित्रविरचिते तत्त्वचिन्तामण्यालोके शब्दाख्य-
तुरीयखण्डालोके आख्यातवादाश्लोकः ।

तथापि करणव्यापारस्य विषयत्वादिकं तदुच्यते । 'कर्तृत्ववदिति कृतिव-
दित्यर्थः, समवायस्य संसर्गात्वात्, 'कर्मत्वमपीति । यद्यपि वाक्यार्थतया
तद्भासत एव तथापि तत्प्रकारकप्रतीतिमभ्युपेक्ष्योक्तं । वस्तुतस्तु चैत्रेण प्रथमे
तदुक्त इत्यत्र चैत्रलक्षितजन्यव्यापारजन्यफलान्नयत्तदुक्त इति प्रतीतेः
द्वितीयात समवेतकृत्युपस्थितौ धातुना व्यापारस्य जनकत्वस्य संसर्गरूपतया
चोपस्थितत्वावन्यलभ्यतया विशिष्टे न शक्तिः किन्त्ववन्यलभ्यतया फलान्नयत्-
मात्रे । यदि च फलान्नयत्तद्व्यापार एव धातुर्यस्तदाश्रयत्वमात्र एव,
द्वितीयाद्योऽप्येतदेव तदुक्तं प्रथमेत्यत्र तदुक्तलक्षितफलजनकव्यापारजनक-
यत्वाश्रय इति प्रतीतेस्तत्राप्युक्तरीत्या तन्मात्रस्यैवान्यलभ्यत्वादिति वदन्ति ।

यत्तु व्याश्रयत्वमपि संसर्गं एवेति तन्न, तत्प्रकारकत्वस्यानुभवसिद्धत्वा-
दिति । इति प्रकाशः ।

अथ धातुवादः ।

—०—

धात्वर्थः फलमिति मण्डुनाचार्याः, तथा हि पच्यर्थोविक्रित्तिर्लाघवान्न तु तत्फलकोव्यापारोऽधःसन्तापनादिगौरवात् गमेरुत्तरसंयोगः पतेरधःसंयोगः त्यजेर्विभागोऽर्थेन तु तत्फलजनकः स्पन्दः । हन्तेरपि मरणमर्थः न तु तत्फलजनकोव्यापारः खड्गाभिघातादिः गौरवात् । यजत्यर्थोऽपि देवतोद्देश्यकत्यागफलं स्वस्वत्वध्वंस एव । जुहोत्यर्थस्यागफलं प्रक्षेपः । ददात्यर्थः सम्प्रदानस्वीकारपूर्वकत्यागफलं स्वस्य स्वत्वध्वंसः परस्वत्वं वा न तु तत्तत्फलकत्यागो गौरवात् । न चैवं व्यापारविगमे फलदशायां पचति-गच्छति-ददातीत्यादिप्रयोगः स्यान्न त्वपाक्षीदित्यादिः व्यापारकाले च पचतीत्यादि न स्यादिति वाच्यम् । धात्वर्थानुकूलव्यापारवर्तमानत्वमाख्यातार्थः तेन व्यापारकाले पचतीत्यादि भवति न तु व्यापारविगमे । न च स्पन्दजन्यसंयोग-विभागाश्रयत्वेनाकाशो गच्छति पतति त्यजतीति स्यात् विनश्यदवस्थे कर्मणि च न स्यात्

संयोग-विभागाद्यभावादिति वाच्यम् । व्यापारवति व्यापारकाले आख्यातप्रयोगात् । नन्वेवं धात्वर्थत्वेन फलं क्रिया तथाच तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादेः कर्मतापि न स्याद्विक्रित्यादिरूपक्रियाजन्यफलशालित्वाभावादिति चेत्, न, परसमवेतव्यापारफलशालित्वं कर्मत्वं स च व्यापारोधात्वर्थं अख्यातार्थोवेत्युभयथापि परसमवेतव्यापारफलशालिनस्तण्डुलादेः कर्मत्वं विक्रित्यनुत्पादे व्यापारकाले पाकोवर्तत इत्यत्र पाकपदे व्यापारलक्षणा लाघवेन विक्रितेः शक्यत्वात् । जानातीच्छति-यतते-विद्यते-तिष्ठतीत्यादौ ज्ञानेच्छा-प्रयत्न-सत्ता-गतिनिवृत्तिरेव धात्वर्थः, न ज्ञानादिफलं न वा ज्ञानाद्यनुकूलोव्यापारः ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेरिति । अत्रोच्यते । ओदनकामः पचेतेत्यत्र विधिप्रत्ययेन धात्वर्थे प्रवृत्त्यर्थं कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्च बोध्यते । न च फले विक्रित्यादौ ओदनसाधनत्वं न वा फले प्रवृत्तिः सम्भवति, उपायमकृत्वा फलस्य साक्षात् कृत्या साधयितुमशक्यत्वात् उपायकृतिसाध्यमेव हि फलं न

‘व्यापारवतीति फलस्वरूपयोग्यव्यापारवतीत्यर्थः, ‘आख्यातेति षडाख्याते-त्यर्थः, ‘परेति । नन्वेवं षडात्पण्यं पचतीत्यादौ षडादेरपि कर्मतापि, यदि च धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फलविशेषणं तदा प्रकृतेष्वसङ्गतिरिति चेत्, तस्य कर्मत्वमपि तदा तत्रापादानविमर्कैरेव साधुत्वादित्याहुः ।

तु तदन्यकृतिसाध्यम् उपायकृतित एव तत्सिद्धेरधः-
सन्तापनादेः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं विना विक्लित्यर्थ-
मप्रवृत्तेश्च । उपाय एवाधःसन्तापनादिव्यापारः प्रवृ-
त्तिविषयत्वात् कृतिसाध्यत्वेनेष्टसाधनत्वेन च विधिप्र-
त्ययेन बोध्यत इति फलानुकूलोव्यापार एव धात्वर्थः ।
अथोपायस्य कृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रवर्तकमिति सत्यं
किन्तु विधिबोधितफलकृतिसाध्यत्वेन तदुपायकृतिसा-
ध्यत्वमाश्लिष्यते तेन विना तदनुपपत्तेरिति चेत्, न,
व्यवहारात्प्रवृत्तिजनके ज्ञाने विधिप्रत्ययस्य शक्तिग्रहात्
प्रवृत्तिसाक्षादुपपादकविषयत्वात्कल्पनायाः । एवं य-

अथ धातुवादाश्लोकः ।

—०—

एवं पचतीत्यत्र द्वयी सिद्धान्तगतिः फलावच्छिन्नस्यैव व्यापा-
रस्य प्रतीतेरव्यापारत्वेनापि फलेनावच्छिन्न एव व्यापारो धात्वर्थः

वस्तुतः फलपदं धात्वर्थफलपरमित्यदोषः, 'सत्तेति सत्तासहिता गति-
निरुक्तिरिति मध्यपदलोपो समास', अन्यथा बहुवचननपुंसकलिङ्गान्य-
तरापत्तेरिति, 'व्यवहारादिति, प्रवृत्तिहेतुतयोपायगोचरकृतिसाध्यताज्ञा-
नस्यैवोपस्थितत्वात् तत्रैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिकल्पनं तस्यैव साक्षादुपपा-
दकत्वादिति भावः । न तु लाघवात् तस्यैव साक्षादुपपादकत्वादिति भावः ।
ननु लाघवात् फलस्यैव धात्वर्थत्वे व्यवस्थिते पचतेत्यादौ व्यापारमन्त्रास्तु
अन्यथा रथोगच्छतीत्यादौ व्यापारप्रतीतेस्तस्यैवाख्यातवाच्यत्वं स्यात्, यदि च

जि-गमि-पचि-जुहोति-ददातीनामपि व्यापार एव
वाच्यः फले प्रवृत्त्यसम्भवात् । तत्र पच्यर्थोऽधःसन्ताप-
नमेव तच्च रूप-रस-गन्ध-स्पर्शपरावृत्तिफलाविनाभूतं,
अधःसन्तापने च जातिविशेषोरूपादिपरावृत्तिजनक-
तावच्छेदकोऽवश्यं वाच्यः । अन्यथा फलार्थमधःसन्ता-

वाच्यः, अतएव तज्जि-गम्योर्विशेषः अन्यथा कर्ममात्रस्यैव संयोग-
विभागोभयजनकतायामपि तदुभयफलजनकत्वाप्रतिपन्नाने कर्म-

लाघवेन यत्प्रार्थत्वसिद्धौ तत्र लक्षणा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं । किञ्चैवं कार्या-
न्वितश्रुत्यतिरमि स्यात्, अथि च व्याख्यातत्वेनाख्यातवाच्य एव व्यापारस्तत्र
विधित्वेन तदर्थः छतिसाध्येयसाधनत्वमेकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेः अन्ये तु ।
यदि च तस्य यत्प्रार्थस्तदा व्यापारलक्षणास्तु छतिनिष्ठेयसाधनत्वविधिपक्षे
दोषप्रसङ्गोऽपि नेति, मैवं, फलस्य धात्वर्थत्वे स्पन्दजन्यसंयोगाद्याद्यतया
ग्रामाकाशादिकं गमनवदित्यादिप्रतीतेर्दुर्बलत्वात् तथाच गौरवमपि न्याय्यं
प्रामाणिकत्वादिति, अत्रेदं धिक्त्वं व्यक्तेवं तथापि पच्यार्थौ फलमेव धात्वर्थो-
ऽस्तु तत्र लाघवबाधकाभावात् । न चोक्तयुक्त्या गम्यादेर्यापारार्थत्वेनैव
तथात्वकल्पनात् व्यापारि तथेति वार्थं । जानातोत्यादौ विद्यतइत्यादौ च
तथात्वापत्तेः । यदि च तत्तद्वातौ तत्तदर्थे शक्तिभेदादत्र बाधकात् तदा तदा
प्रकृतेऽपि तुल्यं । नन्वेवं व्यापारकाले पचतीति न स्यात् । न च व्यापार-
व्याख्यातार्थं पूर्वोक्तयुक्त्या तस्य यत्प्रार्थत्वादिति चेत्, न, छतेरपि तदा
सत्ते वामादाय वत्प्रयोगसम्भवात् तदसत्त्वे व्यापारलक्षणाया तथात्वात्
तदुक्तं प्राक् यत्प्रविगमदशायामित्यादि । ननु व्यापारशक्तौ फलवदिर्भाव
तदन्यतरमात्रशक्यत्वे कथं लाघव फलत्व-व्यापारत्वयोश्चप्राधित्वेनाविशेषादिति,
मैवं, फलवच्छिन्नस्यैव व्यापारस्य तया धात्वर्थत्वेनाभ्युपगन्तव्यत्वात् अन्यथा

पनेऽप्रवृत्तेः व्यापारस्यास्यातवाच्यत्वेऽपि विशेषस्यावश्यं
वाच्यत्वात् । पच्यर्थे च फलं न विशेषणं न वोपलक्षणं
लोकेऽधःसन्तापनविशेषस्य रूपादिपरावृत्त्यव्यभिचा-
रेण व्यावर्त्याभावात् । वेदेऽधःसन्तापनमात्रं पाक-
पदार्थः दृष्टान्तं अपयेदित्यादौ फलाभावात् । अस्तु
वोपलक्षणं रूपादिपरावृत्तियोग्याधःसन्तापनं पाकप-

मात्रवाचकयोस्तयोः पर्यायतापत्तेः । अतएव नौद्यौन् प्रोक्षती-
त्यत्र जलसंयोगे फले प्रोक्षणपदार्थैकदेशत्वमित्यागच्छ उपलक्षण-

त्यजि-गन्धो पर्यायतापत्तेः फलाश्रयापि प्रतीतेः । एतेन गमनत्व-त्याग-
कर्मत्वयोर्भेदात् पर्यायतेत्यपास्तं । न च संयोग-विभागादिष्वस्य व्या-
वर्तकतया तदवच्छिन्नत्वेन न शक्यत्वमित्यपिमग्र्यविरोध इति वाच्यं ।
अव्यावर्तकतया व्यापारविशेषण्यभूतस्य न शक्यत्व किञ्चित् परं जनकतया
शक्यज्ञानविषयत्वेन फलमपि शक्यमेवेति तदर्थात् । नौद्यौन् प्रोक्षतीत्यत्र
जलसंयोगस्य न प्रोक्षणपदार्थत्वमिति प्रागुक्तस्याप्यत्रैव सात्पर्यमित्युपमा-
दितमाधेयप्रकृतिः । न ॥ पचतीत्यत्र फलानुकूलव्यापारानुकूलत्वेनाज्ञातार्थ-
प्रतीतेर्यापारो धात्वर्थ इति वाच्यं । फलानुकूलत्वेनैव तस्य प्रतीत्या तदधिष्ठेः
अन्यथा प्रतीतिबलादेव तदर्थत्वसिद्धौ उक्तन्यायानुसरणानुपपत्तेः लक्षणाया
तादृशप्रतीत्युपपत्तेश्चेति न विशेषणं व्यावर्तकं । अद्यःसन्तापनविशेषस्य
फलव्यभिचारात् वोपलक्षणं शक्ताविति श्रेय, उपरम्भकतया शक्यज्ञान-
विषयत्वेन फलस्यापि शक्यत्वात् व्यापारे तु तस्योपलक्षणत्वमेव यथाकृति-
ज्ञाने विषयतया विशेषसाधे वोपलक्षणमित्युक्तमाहरे । एकशक्तिसम्भवे
शक्तिदपकल्पनमयम् अथ व्याह, 'अस्तु चेति, 'योग्यता चेति, सहकारि-

दार्थः याग्यता च सन्नापने कृष्णलादादयस्ति ।
 गमेः स्पन्दविशेष एव वाच्यो न तूत्तरदेशसंयोगजनक-
 त्वेन स्पन्दस्य वाच्यता सर्वस्पन्दानां तथात्वेन व्याव-
 र्त्त्याभावात् । स्पन्दे च विशेषः संयोग-विभागजनक-
 तावच्छेदकः सर्वसिद्ध एव । त्यजेथ कर्ममात्रं शक्यं न
 तु पूर्वदेशविभागफलककर्मत्वेन शक्यत्वं सर्वकर्मणां
 तथात्वेन व्यावर्त्त्याभावात् । त्यजतीतिप्रयोगे च तद्-
 बुद्धिर्निमित्तं । पतत्यर्थोऽपि कर्मविशेष एव गुरुत्वा-
 समवायिकारणप्रयोज्याधःसंयोगफलजनकः, फलन्तु
 कर्मविशेषपरिचायकमात्रम् । यजति-ददाति-जुहोती-
 नामिदं न ममेत्यादितत्तत्सङ्कल्पविशेषपूर्वस्थाग एव
 वाच्यः सङ्कल्पे च विशेषस्तु तत्तद्विशेषकृतस्तत्तत्-
 फलविशेषजनकतावच्छेदकोमानसप्रत्यक्षसिद्ध एव न

विरहात् फलाशुत्पादोऽपि न योग्यताहानिरिति शोक-वेदयोरेकैव शक्ति-
 रिति भावः । स्पन्दविशेषयोगमनत्वाविहित इत्यर्थः, समनत्वे मानमाह,
 'स्पन्दे चेति । 'न त्विति, विभागस्थफलस्य विशेषणोभूय न शक्यत्वमित्यर्थः,
 कथमेतदत आह, 'सर्वेति व्यावर्त्तकतया विशेषणत्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवं
 कथं तस्य प्रतीतिरित्यत आह, 'त्यजतीति, उपरुद्धकतया तस्यापि शक्य-
 तादिति भावः । एतच्च प्रत्यक्षं प्रतीत्यवच्छम्नेन व्याख्यातं ।

केचित्तु तत्प्रतीतिरसिद्धैव 'गमे स्पन्दविशेष इत्यादिप्रत्यक्षरसेन
 समनत्वं कर्मत्वस्याप्यसामान्यमिति लोकावतौखरसेन च समनत्वं स्पन्दत्वयो-
 र्भेदादेव नोक्तमर्थान्वयमिति तेन रूपेण व्यापारमात्रमेव ध्यात्वर्थ इत्याहुः ।

तु तत्तत्फलजनकसङ्कल्पविशेषे शक्तिः गौरवात् । देव-
तोद्देश्यकस्वत्वध्वंसफलकत्यागत्वं सम्प्रदानस्वीकरण-
पूर्वकस्वत्वध्वंस-परस्वत्वापत्तिफलजनकत्यागत्वं देवतो-
द्देश्यकप्रक्षेपफलकत्यागत्वञ्च तत्तत्सङ्कल्पविशेषपरिचा-
यकमात्रमिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दास्थतुरीयखण्डे धातुवादः ।

तथा समाहितमित्येका, अन्या च व्यापार एव वाच्यः अशक्यस्यापि
फलस्य ज्ञानमात्रं तत्तत्प्रयोगे विनिगमकं फलोपस्थितिः द्वितीया-
दित आख्यातादितश्च कचिदिति ।

इति महामहोपाध्यायतार्किकबुद्धामपिश्रीजयदेवमिश्रप्रकाशिते
शब्दचिन्तामण्यालोके धातुवादालोकः ।

तत्तज्जातिपरिचायकमाह, 'देवतेति, न च देवतादानातिव्याप्तिः, तच्च
तस्य देवतास्वत्वस्योद्देश्यत्वात् यागे यष्टुः स्वत्वध्वंसस्वीवोद्देश्यत्वात् होमस्य
यागात्मक एव किन्तु बुद्धोतिप्रयोगे प्रक्षेपधोर्निमित्तं । 'सम्प्रदानेति, एतच्च
स्वीकरणस्य लीयत्यागकरणमभिप्रेत्य न दानसिद्धिः किन्तूत्सर्गमात्रं, अतएव
पुष्करिण्योजलादेरुत्सर्गमात्रं न तु दानमतएव शिवाय मां दद्यादित्यादावपि
न दानमपि दूत्सर्गमात्रं, एवं आद्यादावपि सम्प्रदानस्वीकरणाभावादिति
भावः इति सङ्क्षेपः । इति प्रकाशः ।

अथ उपसर्गवादः ।

—००—

उपसर्गास्तु द्योतकाः न वाचकाः । द्योतकत्वञ्च
धातोरर्थविशेषे तात्पर्यग्राहकत्वं तदुपसन्दानेन तत्र
शक्तिर्वा न तु धात्वर्थाभिधायकत्वं पौनरुक्त्यापत्तेः ।
ननु प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षस्य विजयते इत्यादावतिश-
यस्य अभ्यागच्छतीत्यादावाभिमुख-सामीप्ययोः प्रती-
तावुपसर्गान्वय-व्यतिरेकानुविधानात् पदान्तरवदच्चा-
पि शक्तिः । न च प्रतिष्ठत इत्यत्र गतिधीनं स्यात्
प्रशब्दस्य प्रकर्षवाचित्वेनातिशयेन गमनार्थधी-
प्रसङ्गादिति वाच्यम् । तत्र प्रशब्दस्य धात्वर्थावरुद्ध्यर्थ-
त्वात् तच्च गमनमेव । धातोरिव तस्याप्यनेकार्थत्वात् ।
न च धातोः सार्थकत्वं क्लृप्तमतस्तत्रानेकार्थता युक्ता
उपसर्गे तु नैवमिति वाच्यम् । धातूनां बहुत्वान्न प्रकर्ष-

अथ उपसर्गवादाश्लोकः ।

—००—

‘प्रोत्सरस्त्वनेनेति, एतच्च गमनत्वप्रकारकप्रतीतिदर्शिनोक्तं ।

प्रसङ्गादाह, ‘उपसर्गास्त्विति, तत्र स्वार्यविशेषे शक्तिर्धातोरिति
शेषः । ‘धातोरिवेति, न धैवं नानार्थत्वेऽपि प्रकर्षार्थमादाय प्रतिष्ठत-

वाचित्वं गौरवात् किन्तु प्रशब्दस्यैकस्येति तस्यापि
सार्थकत्वात् । धातोरनेकार्थत्वं क्लृप्तं तदभियुक्तैर्नोप-
सर्गस्येति चेत्, न, तर्हि धातोर्नानार्थत्वे उपसर्गानु-
विधानमर्थविशेषे न स्यात् अक्षादिपदे तथा दर्श-
नात् । उपसर्गस्यापि शक्तत्वे धात्वनुविधानं न स्यादिति
चेत्, न, साधुत्वार्थं तच्च तदनुविधानं तेन विना
प्रयोगाभावात् न तु शक्यै । धातोस्तु शक्तावेव तदपे-
क्षेति वैपम्यम् । अथ प्रजयत्यभ्यागच्छतीत्यादौ सामा-
न्यवाचकाद्धातोरेव प्रकर्ष-सामीप्यादिविशिष्टस्य विशे-
षस्योपस्थितिः । तात्पर्यग्राहकत्वमात्रमुपसर्गाणामिति
चेत्, न, प्रकर्षादेर्विशेषस्याशक्यत्वेन तच्च लक्षणायां
युगपद्वृत्तिद्वयापत्तेः । एतेनाभ्यागच्छतीत्यादौ सामी-
प्यादिविशिष्टधात्वर्थप्रतीतेर्वाचकत्वमुपसर्गाणां, प्रति-
ष्ठत इत्यादौ धातोरेव गमनार्थत्वं तात्पर्यग्राहकस्तु

इत्यादौ स्थितिप्रकर्षधीश्च स्यादिति वाच्य । स्थापूर्वप्रशब्दस्य गतावेवा-
नादितात्पर्येण तच्च तस्यासाधुत्वात् तात्पर्याभावेनैव तदबोधकत्वाद्वा । 'तेन
विनेति, यद्यप्युपकुम्भमित्यादौ धातु विनापि तत्प्रयोग तथापि तदतिरिक्त-
सृष्टे धातो प्रागेव तत्साधुत्वमिति भावः । 'धातोस्त्विति, औपसन्दानिक-
शक्तेस्त्वयाङ्गीकारात् ।

'सामान्येति, प्रकृतजयस्यापि जयत्वादिति भावः । एव जयत्वेनैव
तस्य धी स्यादित्यत आह, 'प्रकर्षादेरिति, 'व्याख्यातस्येति । यद्यपि

प्रशब्दः । अन्यथा धातूपसर्गार्थयोर्विरोधेनान्वयानुप-
पत्तेः^(१) । एवं यत्र धातूपसर्गयोर्विरोधस्तत्र द्योतकत्व-
मन्यत्र वाचकत्वमिति मतमपास्तम् । अगमनविरोधि-
गमनस्यैव प्रशब्दार्थत्वात् । अत्रोच्यते । आख्यातस्य
धात्वर्थेन सह स्वार्थान्वयबोधकत्वमतः प्रतिष्ठत इत्यत्र
गमनं धात्वर्थ एव । प्रशब्दार्थत्वे भावनान्वयो न स्यात्
प्रकृति-प्रत्यययोः सम्भूयान्वयबोधकत्वनियमात् । एवञ्च
प्रोत्तरस्थत्वेन गमने शक्तिरिति प्रशब्दः शक्ततावच्छे-
दको न शक्त इत्यौपसन्दानिकी शक्तिरेव द्योतकत्वम् ।

यदि गमनाभावाभावत्वप्रकारिका धीर्भवेत् तदा उपसर्गवाचकत्व-
पक्षेऽपि नान्वयानुपपत्तिः विशिष्टस्यार्थत्वादिति । न चैवं वृत्तिद्वय-

(१) उपसर्गं धात्वर्थयो विरोधेनान्वयापत्तेरिति ख० ।

वर्तमानत्वस्य स्वकृतावेवान्वयाच्च तदर्थस्य धात्वर्थान्वयनिश्चयमस्तथापि तदि-
शिष्टकृतेकदन्वयोऽस्येवेति भावः । 'प्रशब्दार्थत्व इति, इत्यत्र गमनत्व-
प्रकारकप्रतीतिदार्ढ्येनोक्तं । यदि च गमनाभावविरोधित्वप्रकारिका धीकृता
गमनाभावधातु प्रशब्दविरोधित्वमाहेति तदिशिष्टधात्वर्थान्वयोभावनाया
भवत्येवेति । वस्तुतस्तु प्रकर्षविशिष्टधात्वर्थ इव विरोधित्वविशिष्टगमनाभावे
भावनान्वय स्यात् तथैव व्युत्पत्ते, न तु धात्वर्थविशिष्टे प्रशब्दार्थे तथा च
गमनत्वप्रकारिकैव धीः, अतएव तदुपेक्ष्य सिद्धवदुक्तवान् 'गमनं धात्वर्थ-
एवेति, 'प्रकृतौति, न च स्या तथा नियम', प्रकृत्यर्थगतत्वगमनस्य तदिदय-
त्वेऽपि सम्भूयान्वयबोधकत्वगमनस्य तस्य सामान्यविषयत्वात् । नन्वेवं गमनस्य
धात्वर्थत्वे तिर्युतोक्त्यापि गमनधीप्रसङ्ग इत्यत्र आह, 'एवञ्चेति, तथा च

प्रकर्षाभिमुख्यसामीप्यादेरुपसर्गवाच्यत्वेऽपि तद्विशिष्ट-
धात्वर्थान्वयः सम्भवत्येव भावनाया ओदनं पचतौत्य-
चौदनविषयकपाकान्वयवदिति यद्यपि । तथापि उप-
सर्गस्य शक्ततावच्छेदकत्वं न शक्तत्वं गौरवात् तथाच
प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिः । एवं हि कृतविशेष्यः
शक्तेर्विशेषणविषयत्वमात्रं कल्प्यते अन्यथा तु शक्त्य-
न्तरमेव । न चैवं जिपूर्वप्रत्वेन तत्रैव शक्तिरस्त्विति
वाच्यम् । धात्ववाच्यत्वे भावनानन्वयप्रसङ्गात् प्रतिष्ठत-
इत्यचोपसर्गस्य शक्त्यवच्छेदकत्वमात्रकल्पनाच्च । अथ वा

तत्र शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनादन्यत्रापि तथा एकात्र निर्वर्तितशस्त्रार्थ इति
न्यायादिति भावः । तदेवाह, 'तथापीति ।

नद्यास्तु प्रोत्तरजित्वादिकं न शक्ततावच्छेदकं गौरवात् किन्तु जित्वा-
दिकमेव उपसर्गाणां तात्पर्ययादृक्त्वमात्रं तदेव च तेषां द्योतकत्वं । न
चैवं केवलधातोरपि तत्प्रत्ययापत्तिः, केवलस्य तत्राप्रस्तुतत्वादिति वदन्ति ।

अनु शक्त्यन्तरकल्पनं तुल्यमेव तथा च प्रकृष्टजयत्वापेक्षया प्रकर्षत्वमेव
लघ्विति तत्रैवोपसर्गस्य शक्तिरस्त्वित्यतः-आह, 'एवं ह्येति, 'न चैवमिति,
तथैव विनिगमनाविरहाद्वर्णद्वयमेव शक्तं न त्वेकमवच्छेदकं अन्यथा घटादि-
पदेऽपि तथा स्यादिति भावः । 'धान्विति, घटादिपदे ॥ विनिगमकाभावा-
दानुपूर्वीं विशिष्टसकलवर्णं एव शक्तिरिति भावः । अनु तथापि शक्त्यन्तर-
मेव शक्ततावच्छेदक-शक्यतावच्छेदकयोर्मदे शक्तिमेदावश्यकत्वात्तिरवयवत्वेन
शक्तिविस्तारस्याप्यन्यत्र सम्भवाच्च एवञ्च प्रत्वेनैव शक्तत्वं प्रकर्षेणैव शक्यत्वं
साधवाज्जयोऽस्यान्यन्यत्वाच्चेत्यख्येराह, 'अथ वेति, नचैवं शक्तिदयविरोधा-
पत्तिः, मणिकृन्मते तद्भावेन प्रकृत्याश्रय्य लक्षणाया जयाश्रय्य शक्त्या

प्रतिष्ठत इत्यत्र विरोधिलक्षणाया धातोर्गमनोपस्थितिः
 प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहकः अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात्
 प्रजयतीत्यादावपि विशेष्यवाचकस्य धातोर्विशिष्टे
 लक्षणा विशेष्याद्विशिष्टस्यान्यत्वात् प्राप्तेस्तात्पर्यग्राह-
 कत्वम् । न हि शक्तिं विनापि धातुतः प्रतीतिसम्भवे

विरोधोच्छेदः, वृत्तिद्वयेनोपस्थापन एव तद्विरोधात् न त्वेकधा
 वृत्त्या एकया लक्षणयैवोपस्थापनादिति भावः ।

यद्यभूपसर्गस्य वाचकत्वे निपातस्थानर्थकस्येति सूत्रं न क्रियेत

धोपस्थित्वावगम्यसम्भवात् विशिष्टस्य लक्षणयैवोपस्थितेर्नोक्त दोष इत्यन्ये ।
 प्रतिष्ठत इत्यत्र च विरोधिलक्षणाया एव विरुद्धत्वेन स्थितिप्रकर्षयैवोरिति
 ध्येयं । नन्वेवं विभक्तेः कर्मत्वादौ शक्तिर्न स्यात् प्रकृतिलक्षणयैव तदुपस्थिति-
 सम्भवात् प्रादिविभक्तेस्तात्पर्यग्राहकत्वादिति चेत्, न, विनिगमकामात्रेण
 वैपरीत्यापत्तेः । नन्वेवमप्यौपाधिककारणादिपदानां विशिष्टोपाधौ शक्तिर्न
 स्यात् काघवेन विशेष्यभावेन एव शक्तौ लक्षणया विशिष्टोपस्थितिसम्भ-
 वादिति चेत्, न, विशेष्य-विशेष्ययोरन्यतरत्र शक्तौ विनिगमकामावात्
 प्रकृते च केवलधातुप्रयोगे विशेष्यवाचकतानिर्गण्यत् ।

यस्तु प्रतिष्ठत इत्यत्र मुख्यार्धोपस्थितिं तदनुपपत्तिश्च विनैव नानार्थवत्
 प्रस्थानप्रतीतेरुपपत्त्यस्य धातोरेव तत्र शक्तिरिति, तत्र, अन्यत्र ऋद्धौत-
 शक्तेर्धातोर्मुख्यार्धोपस्थितौ बाधकामावात् प्रशब्दग्राहितात्पर्यानुपपत्त्या
 लक्षणासम्भवाच्चेति दिक् । 'विशेष्यादिति, तथा च शक्तसम्बन्धोऽप्यविरुद्ध-
 इति भावः । यदि धोपसर्गस्य वाचकत्वं तदा निपातस्थानर्थकस्येति
 सूत्रमनर्थकं स्यात् कार्यवदादिसूत्रेणैव तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाभात्

तत्कल्पनमर्हम् । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् व्यतिसे
इत्यादौ तु लुप्तः स्मृतो धातुरेवार्थप्रत्यायकः धातुलो-
पमजानतस्तत्रार्थप्रत्ययाभावादिति कृतं प्रसक्तानु-
प्रसक्त्या ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे उपसर्गवादः ।

अर्थवदादिसूत्रेणैव प्रातिपदिकललाभात् प्रपञ्चकलभ्याया गौरवात्
इति ब्रुमः ।

इति महामहोपाध्यायतार्किकचूडामणिश्रीजयदेवमिश्रप्रकाशिते
शब्दचिन्तामणालोके उपसर्गवादालोकः ।

प्रपञ्चार्थत्वकल्पनायां गौरवादित्यपि बोध्यं । ननु व्यतिस इत्यत्र धातोरभा-
वादुपसर्ग एव वाचक इत्यत आह, 'व्यतिस इति । इति प्रकाशः ।

अथ 'प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादः ।

स्यादेतत्, तथापि सङ्केतग्रहे चेष्टातोऽप्यनुभव-
सम्भवाच्चब्दवत्सापि प्रमाणमतयत्वारि न प्रमाणा-
नीति चेत्, उच्यते, शब्देन चेष्टायां सङ्केतग्रहाच्चब्द-
स्मृत्युपयोगिनी चेष्टा लिपिवत् शब्द एव प्रमाणमर्थे
कृतत्वात् । नन्वेवं सति कथमेव-मूकस्य व्यवहारस्तस्य
शब्दास्मरणादिति चेत्, न, अव्युत्पन्नत्वाच्चेष्टायां तस्य
तस्य शब्देन न सङ्केतग्रहो न मानान्तरेणेति समया-

अथ प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादालोकः ।

ननु चेष्टा सङ्केतग्रहं स्मारयति न तनुमापयतीति न युक्तं
तेन सह सम्बन्धापहात् अर्थेन समं सङ्केतस्यैव सम्बन्धत्वात्, ग्रहणेन

धर्म्मिणि धर्म्मा इति न्यायेन धर्म्मनिरूपणं धर्म्मनिरूपणान्तरमाह,
'स्यादेतदिति, न हि सा शब्दान्तर्भूता नियतशब्देतामावात्, नानुमानम-
विनाभावमावात्, प्रत्यक्षादिबन्तर्भावशङ्कैव नेति भावः । अतिबन्धमिप्रायेण
दृष्टान्तमाह, 'लिपिवदिति, एतेन समवायौघप्रवृत्तिकत्वेन शब्द एवान्त-
र्भवतु नाभाधंशब्दवदनियतशब्देतोऽप्यविवक्ष इत्यपाहं, उक्तरीत्या प्रमाणत्व-
स्यैवासम्भवात् मूकस्य व्याजमवधिरस्य एतच्चञ्जलि तेन शब्दानुभववदिति

ग्रहाच्छब्दवत् चेष्टापि तं प्रति कुण्ठितैव । व्यवहारस्तु
एड-मूकस्यैतद्विषया मम प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा एतस्याभि-
प्रेता यदा भवति तदा मामुद्दिश्यायमेतां चेष्टां करोति
इत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहात्तथाभिप्रायमनुमाय
प्रवृत्ति-निवृत्तौ । कशाङ्कुशाभिघातादिव करि-तुर-
गादेः । न च कृतसमयापि चेष्टा अभिप्रायानुमापि-
कास्तु^(१) किं शब्दस्मरणेनेति वाच्यम् । अविनाभावा-
भावात् । न चैवं शब्देऽप्यभिप्रायानुमानादेव प्रवृत्त्या-
द्यस्त्विति वाच्यम् । शब्दादेव प्रत्येकमैत्यनुव्यवसायात्त-
दनुभावकत्वे स्थिते तदनुकूलशक्तिकल्पनात् । एड-मू-

समं सम्बन्धग्रहे तत्स्मरणेऽपि सङ्केतवत्त्वाच्चोपजनितैवार्थोपस्थिति-
रन्वययोधाङ्गं प्रायमिकत्वात् न स्मृतशब्दजा विस्मयितत्वात्, अन्यथा
असौक्तिकस्वर्गादिपदस्यापि अर्थानुपस्थापकत्वं आवश्यकसङ्केतक-

(१) चेष्टाभिप्रायमनुमाय प्रवृत्तिर्निरास्त्विति ख० ।

भावः । 'अव्युत्पन्नत्वादिति, शब्द इति शेषः, 'चेष्टापीति, त्वन्मत इति शेषः ।
कस्यचिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'अविनेति, तदप्रतिसन्धानेऽपि
ततोऽर्थप्रत्ययात् एवं मूकस्यानन्यगत्या तदनुमादिकमपि कस्य इति भावः ।
ननु चेष्टा सङ्केतग्राहकशब्दं स्मारयति न त्वर्थमिति न युक्तं शब्देन सह
सम्बन्धग्रहात् व्यर्थेन सह सङ्केतस्यैव सम्बन्धत्वात् । यदि च शब्देनापि
सम्बन्धग्रहस्तदा तवः शब्दस्मरणेऽपि सङ्केतवत्त्वाच्चेष्टाजनितार्थोपस्थितिरे-

कादौ तु मानाभावात्तत्प्रवृत्तेरन्यथाप्युपपत्तेः । एवमन्य-
चापि शब्दप्रयोजकत्वे स्थिते तद्द्वारैव चेष्टायामनु-
भावकत्वं सम्भवतीति न सा पृथक् प्रमाणम् । अथ वा
स्मारयतु चेष्टा पदार्थानिव न तु शब्दांस्तथापि सा न
प्रमाणम्, ऊर्द्धाङ्गुलीकरणे याचां करिष्यसौत्यादिका
लत्यन्वयिनी प्रयोजकाभिप्रायं स्मारयन्ती प्रमाणमेव
न, शङ्खध्वनौ याचां करिष्यसौत्यत्र शङ्खध्वनिवत् ।
क्षत्यन्वयिनी तु कारकेषु प्रातिपदिकार्थप्रधानक्रिया
आनयनादिस्वरूपप्रधाना तथाच गौरश्चः पुरुष इत्या-
दिपदैरिव स्वतन्त्रेषु पदार्थेषु स्मारितेषु परस्परमन्व-
यायोगः प्रातिपदिकार्थे कर्मत्वादेरानयनादिष्वती-

वाक्यादेव वाक्यार्थोभूततदर्थोपस्थितेः । यदि शब्दादर्थं प्रत्येमि
इत्यनुव्यवसायो विनिगमक उक्तः सोऽपि चेष्टातोऽमुमर्थं प्रत्येमौ-
त्यनुव्यवसायत्वेनानिर्णायक इत्यस्वरसादाह, 'अथ वेति, अप्रापि

वाक्यबोधार्हं प्राथमिकत्वात् न तु स्मृतशब्दना अतिविलम्बितत्वादिति ।

अन्यथा व्यावश्याकसङ्केतयाहकवाक्यादेव वाक्यार्थोभूतसर्गोपस्थिति-
सम्भवेन स्वर्गादिकमप्यर्थोपस्थापकं न स्यात् । यदि शब्दादमुं अर्थं
प्रत्येमौत्यनुव्यवसायो विनिगमक उक्तः सोऽपि चेष्टातोऽमुमर्थं प्रत्येमौत्यनु-
व्यवसायेन तुल्य इत्यहचेराह, 'अथ वेति, चेष्टाप्रवृत्तिसमये भवतीति
श्रेय । 'लत्यन्वयिनी, 'क्षत्यमिप्रायपूर्विकेत्यर्थं, स्मृतेरप्रमात्वेन तत्फलकस्य
न प्रमात्वमित्यर्थः । 'क्षत्यन्वयिनी' क्षत्यमिप्रायपूर्विकेत्यर्थः । न च यत्र

तानागत-वर्तमानत्वस्य चान्वयप्रकारस्यानुपस्थितेः ।
 पदैकदेशविभक्तिविशेषवच्चैकदेशविशेषात् प्रकरणा-
 दिविशेषाद्वा कर्मत्वादि-वर्तमानत्वादिस्मृतिनियम-
 इति चेत्, न, कर्मत्वाद्यतीतत्वाद्युपस्थापकवेष्टैकदेशा-
 भावात् । प्रकरणादयस्तु विषयविशेषे शब्दादौन्निय-
 मयन्ति न त्वन्वयप्रकारकर्मत्वादौ कालविशेषे वा
 प्रवर्तयन्ति । अन्यथा गौरश्च इत्यादावपि प्रकरणा-
 दिभिः कर्मत्वाद्युन्नीय विवक्षितार्थाध्यवसायः स्यात् ।
 न हि चेष्टाकलापप्रकरणादयः कारकविशेषानाक्षेप्तु-
 मलं न तु पदकदम्ब इत्यस्ति नियमः, तथाच काल-
 सङ्ख्या-कर्मत्वादिप्रतिपादकविभक्त्यादिसमभिव्याहार-
 वैयर्थ्यप्रसङ्गः । कथं तर्हि ततोऽर्थव्यवहारः संशय-
 प्रतिभयोरन्यतरस्मात् चेष्टास्मारितशब्दानामपि कर्म-
 त्वाद्यन्वयप्रकारोपस्थापकविभक्त्यादेरभावात् । कथ-

कर्मत्वादिविशिष्टवाक्यार्थ एव सङ्केतः तत्र का गतिरिति वाच्यं । तत्र
 वाक्यार्थस्यैव सङ्केतविषयत्वेन पदार्थस्थानीयतया तत्स्मारकत्वेऽप्यननुभावक-
 तया प्रमाणत्वाभावात्, उत्तरं 'संशयेति उत्कटकोटिकसंशयेत्यर्थः, विशेष-
 षोन्मेषः 'प्रतिभा' । व्याघ्रपक्षमाक्षिपति 'चेष्टास्मारितेति, 'शब्दमात्रेणेति
 सङ्केतग्राहकशब्दस्य विभक्त्यादिमत एवानुभूतत्वात् तस्यैव स्मरणमित्यर्थः ।
 नन्वीदृशचेष्टार्यां गेहे दश घटान्चास्थतीत्याकारेण तेन शब्देन न
 चेष्टान्यथासिद्धिः तस्याः गेहे दश घटाः सन्तीति मित्रप्रकारकज्ञानजनक-

मन्वयबोधकत्वमिति चेत्, न, विभक्त्यादिमतामेव
शब्दानां स्मरणात् शब्दमात्रेण सङ्केताग्रहात् । नन्वप-
भ्रंशात् कथं वाक्यार्थधीः तत्रान्वयप्रकारोपस्थापक-
विभक्त्यादेरभावात् । न च साधुशब्दस्मरणादिति
वाच्यम् । साधुशब्दसङ्ख्याविरहिणामपि यामराणा-

प्रमाणान्तरकल्पनागौरवमूलं, अतएव समयाधीनप्रवृत्तिकत्वं यदेव
विभक्तिसमभिव्याहारसहकारितावच्छेदकत्वेनोक्तं तदेव विभाज-

त्वात् । न च कर्मेत्याद्यनुपस्थिते न सान्वयबोधिता, स्वतन्त्रेच्छाया नियन्तुम-
शक्यतया यच्च चेष्टादिविशेषे कर्मेत्यादिसङ्केतस्तत्रामते । यच्चोक्तं समया-
धीनप्रवृत्तिकत्वाभावात् भूतोत्यादि तदप्युक्तं तथा सति माभमात्र एव
तत्सङ्कादित्वापत्तेः नाप्तत्वात् । यदि च तदिनापि प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिदर्शनात्
न तथा तदा चेष्टायामपि तुल्यं ।

यत्तु संश्रयादिनैव व्यवहारान्वयासिद्धिर्न सा प्रमाणासिति, तदपि न,
तथात्वे शब्दादेरपि प्रमाणात्मानुपपत्तेः शब्दादर्थं प्रत्येकौखनुव्यवसायस्या-
त्रापि तुल्यत्वात् तस्माच्चेष्टापि प्रमाणमेव समयाधीनप्रवृत्तिकत्वस्य विभाज-
कोपाधितया न विभाज्यत्वाद्यातोऽपीति, मैवं, संश्रयादेर्नास्तनिस्रयादा
व्यवहारोपपत्तौ तत्प्रमाणात्त्वकल्पने गौरवात् । न चैवं शब्दादेरप्यनुपपत्तिः,
इति भावः ।

यत्तुमिनोमोत्यादिना विजातीयप्रमाणासिद्धौ फलवत्त्वेन तदनुकूलकल्पनात् ।
न हि तद्विषयकविश्वायकान्तराभावस्तत्कल्पनादौर्न पक्ष साध्याद्युपस्थितौ
सर्वत्र कविकाव्यमूलज्ञानवग्मानससमर्गप्रत्ययसम्भवात् प्रकृते च विजातीया-
नुव्यवसायाभावेन प्रमाणान्तरत्वाभावात् शब्दज्ञानानुव्यवसायाभावेन च

मर्थप्रत्ययात् साधुपदमात्रस्मरणेऽपि कर्मत्वाद्युपस्थाप-
कविभक्त्यादेरभावाच्चेति चेत्, न, यथा हि पदार्थशक्त-
त्वेन ज्ञातादपभ्रंशात्पदार्थोपस्थितिः तथा विभक्त्यर्थ-
कर्मत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातादपभ्रंशैकदेशात् तत्तत्स्वराव-
च्छिन्नात् कर्मत्वाद्युपस्थितिः । अथ साधुशब्देऽन्वयप्र-
कारविभक्त्यादेः सहकारित्वं न तु चेष्टायां किन्तु
तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं सहकारौति चेत्, न, समयाधी-
नप्रवृत्तिकमानमात्रं प्रति तत्सहकारित्वात् । तद्विशेष-
शब्दस्य गुरुत्वादिति न सा प्रमाणान्तरम् । ऐतिह्यञ्चा-
प्तोक्तत्वेन शब्द एवान्तर्भवति । अर्थापत्त्यनुपलब्ध्योस्तु
यथायथमन्तर्भावः प्रागेव चिन्तितः । अतः सिद्धं

कोपाभिलेनोच्यतां अतो न विभागव्याघात इत्यपि निरस्तं, सति
प्रमाणभेदे अनुगमकगवेवणादिति ।

शब्दान्तर्भावाभावाच्च चेष्टातोऽर्थं प्रत्येकौलव्यवसायस्य च तत्प्रयोजक-
तामाशय मानसज्ञानविषयत्वेनाप्युपपत्तेरिति दिक् । 'प्रमाणान्तरमिति ।
यद्यपि न प्रमाणमित्येव वक्तुमुचितं प्रमाणत्वस्यैवानुपपन्नमात्रमपि प्रमाणा-
न्तरत्वमेवाशङ्कितमिति तदेव दूषितं । 'ऐतिह्यञ्चेति, अनाप्तोक्तत्वे तु
प्रमाणान्तरमपि न बाधितत्वादिति भावः । न च सम्भवो मानान्तरमिति
वाच्यं । द्विधा सम्भव योग्यताकारो यथा सम्भवति मेधे जलमिति,
निश्चयाकारश्च यथा सम्भवति सद्यस्ते शतमिति तत्राद्यो न प्रमाणं अन्वि-

चत्वारि प्रमाणानीत्यपरम्यते । धीराः कुशाग्रमतयो-
भवतः प्रणम्य मौलौ निधाय करवारिरुहे समीहे ।
वाण्यमर्थरहितापि विशृङ्खलापि सानुग्रहेण हृदयेन
विलोकनीया ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमद्गङ्गेश्वरविरचिते
तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे प्रमाणचतुष्टय-
प्रामाण्यवादः समाप्तः, समाप्तश्च शब्दाख्यस्तुरीयः
परिच्छेदः ॥

इति महामहोपाध्यायतार्किकचूडामणिश्रीजयदेवमिश्रप्रकाशिते
शब्दचिन्तामण्यालोके प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादाऽलोकः ।

शायकत्वात्, द्वितीयस्वविभागावपुरस्कारदिनुमानमेव, चार्धश्च धानं
पूर्वोक्तन्यायेन भागसमेव, एतच्च सर्वमभिसन्वाय सिद्धवदाह, 'सिद्धमिति ।
इति प्रकाशः ।

अथ शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादः ।

आख्यातस्य * यत्नवाचकत्वं पचति पाकं करोतीत्यादि-

अथ शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादविवृतिः ।

कुचिताधरपुटेन वादयन्

वंशिकां प्रचलदङ्गुलपङ्क्तिः ।

मोहयन्नखिलवामलोचनाः

यातु कोऽपि नवगौरदञ्चुविः ॥

श्रीमता मथुरानाथ-तर्कवागीशधीमता ।

आख्यातशक्तिवादस्य क्रियते विवृतिः शुभा ॥

आख्यातस्य शक्तिं निरूपयति, 'आख्यातस्येति, आख्यातं यत्न-

* यद्यपि तत्त्वचिन्तामणिकारप्रणीताख्यातवादस्य पूर्वं मुद्रितः तथापि शिरोमणिप्रणीताख्यातशक्तिवादस्य तदपेक्षया युक्तिपूर्णत्वेन अभिनव-
रीत्या निर्मितत्वेनास्मिन् लोके दुर्लभत्वेनास्मत्सम्पुस्तकस्य जीर्णप्रापत्वेन च तत्त्वचिन्तामणिस्यशेषे मथुरानाथकृतविवृतिनामकव्याख्यानेन सह स्थातन्त्रेण मुद्रित इत्यर्थं पल्लवितेन ।

'आख्यातस्येति आख्यानत्वं शक्ततावच्छेदकं यत्नस्य शक्यतावच्छेदक-
मित्यर्थः, तथाख्यातत्वं तत्त्वं वर्ण्यव्याप्यजातिविशेषः, त्यादयो लङ्कारादेशाः,
तथापाप्राप्तस्य पचतीत्यादावादेशेन त्यादिना आदेशिनो लङ्कारस्य स्मरणादेव

त्वावच्छिन्नशक्यताकमित्यर्थः, तेन वक्ष्यमाणहेतोर्न वैयधिकरणं ।
 आख्यातत्वं च ग्रहेतविशेषसम्बन्धेन आख्यातपदत्वं, न तु जातिः,
 तिलादिना साङ्ख्यात् मानाभावाच्च । शक्यतावच्छेदकश्च न तत्,
 किन्तु प्रत्येकं तिलादिकमेव, आख्यातत्वप्रकारेणाज्ञानदशायां
 तिलादिना ज्ञानात् शाब्दबोधमात्रस्य गतिभ्रमजन्यत्वमज्ञात्, ति-
 लादिना प्रकारेणाज्ञानदशायां तत्प्रकारेण ज्ञानात् शाब्दबोधानुद-
 यस्य सर्वसिद्धत्वात् । यत्नश्च प्रवृत्तित्वं, प्रवृत्तित्वश्च रागजन्यता-
 वच्छेदकतया सिद्धं, अहं यते अहं प्रवृत्तोऽस्मि अहं करोमीत्यनुब-
 यमायमाधिको निवृत्ति-जीवनयोनिव्यावृत्तौ जातिविशेषः, निवृत्ति-
 जीवनयोनिघटयोः रागजन्यत्वात् तथानुब्यवसायविरहाच्च । चेष्टा-
 जनकतावच्छेदकः च एव निवृत्तियेष्टाजनकत्वविरहात् । सुषुप्तौ
 शरीरकर्मणः^(१) चेष्टान्ते मानाभावात्^(२) तथापि^(३) चेष्टात्वस्यानुभव-

(१) आकुक्ष्णनादेरित्यर्थः ।

(२) न जीवनयोनिघटस्य चेष्टाजनकत्वमिति श्रेयः ।

(३) ननु चेष्टावत्त्वं शरीरत्वं सुषुप्तौ चेष्टाविरहे शरीरव्याघात इत्यत-
 आह तत्रापीति ।

यत्नत्वविशिष्टस्योपस्थिति-शाब्दबोधौ विशेषदर्शिनः । भ्रान्तस्य च त्यागादेव
 यत्नत्वविशिष्टशक्तिश्चमादन्यबोधः । न च त्यागेः ककारादेशत्वमादाय
 विनिगमकमाभावः, सर्वज्ञेन पाणिनिमुनिना त्यादौनां ककारादेशत्वबोधनं
 न तु ककारादौनामित्यस्यैव विनिगमकत्वादिति सम्यग्दायविदः । आख्यात-
 पदात् त्यादयो नोद्भूया इत्याकारकवैयाकरणपरिभाषाविषयत्वसम्बन्धे-
 नाख्यातपादवत्त्वमेवाख्यातत्वं तेन रूपेण त्यादिषु तथा परिभाषा कृता न तु

मिद्धत्वे रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वथापकोनिवृत्तिव्यावृत्तो जीवन-
योनियन्नसाधारणो जातिविशेष एव चेष्टाजनकतावच्छेदकः, स
च नाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकः तथासत्याख्यातस्य कृधातुपर्या-
यत्वानुपपत्तेः । सुपुत्रौ जीवनयोनियन्नमन्त्रेऽपि स्वारधिककरोति-
व्यवहाराभावेन रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वस्यैव कृधातुशक्यतावच्छे-
दकत्वात् । एतेन प्रवृत्ति-निवृत्ति-जीवनयोनिसाधारणं गुणविभा-
जकं प्रयत्नत्वमेव आख्यातस्य शक्यतावच्छेदकं । न चैवं पाकगोचर-
निवृत्तिदशायामपि पचतीत्यादिः प्रयोगः स्यादिति वाच्यं ।
निवृत्तेः क्रियानुकूलत्वाभावात् क्रियानिष्ठसाध्यत्वाख्यविलक्षणविषय-
त्वानिरूपकत्वाच्च । तथाच व्यवहारासम्भवात् आख्यातार्थप्रयत्न-धात्व-
र्थयोस्तादृशमन्त्रेणैवान्वयस्य साकाङ्क्षत्वात् योग्यताभ्रमात् तथा
प्रयोगस्येष्टत्वात् । प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि लक्षणया

ककारादीनामित्यस्यैव विनिर्गमकत्वादिति, तित्वादिना वा यत्नत्वविशिष्ट-
गोचरपदार्थसूति-शान्दबोधवभ्रान्तस्य, भ्रान्तस्य च तित्वादिना शक्ति-
भ्रमादेष तावित्यन्ये । विनापि कत्वाख्यातपदवत्त्वयोर्ज्ञानं पचतीत्याशव-
भ्रान्तस्य शान्दबोधदर्शनेन कत्वादिना शक्तिः तथाच तित्वादिकमेवा-
ख्यातत्वं । न चैवं तित्वादिभेदेन शक्तिभेदकल्पने गौरवं, प्रामाणिकतया
तस्यादोषत्वात् । न च तिमसादीना विष्णु-नारायणशब्दादीनामिव पर्याय-
तापत्तिः, इत्यादिद्वयमरे । वेदत्वादिवदाख्यातत्वमखण्डोपाधिरिति नथाः ।
एतेन धातुत्व-विभक्तित्वादयो व्याख्याताः । यत्नत्वञ्च घटं करोमि घटाय
यतते इत्यादिप्रतीतिसिद्धजातिविशेषः । न च यत्नत्वं प्रवृत्ति-जीवनयोनि-
यन्नसाधारणो जातिविशेषः इति सिद्धान्तः तद्व्याप्यापि जीवनयोनियन्न-
व्यावृत्तप्रवृत्तित्वाख्यातविरक्तिः तथाच तद्व्याप्यप्रवृत्तित्वजातेरप्याख्यातशक्य-

योग्यताभ्रमात् तदानीं तादृशप्रयोगस्य दुर्भारत्वात् इति कस्यचित्
 प्रक्षपितमप्यपास्तं । तथा सति आख्यातस्य कृधातुपर्यायत्वानुपपत्तेः
 गुणविभाजकप्रयत्नत्वस्य जातित्वे भानाभावेन प्रवृत्तित्वमपेक्ष्य तस्य
 गुरुत्वाच्च । न च प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे चैत्रो निश्च-
 यितीत्यादौ कथं स्वासानुकूलप्रयत्नानुभव इति वाच्यं । तत्र
 'स्वासाश्रयत्वमात्रप्रतीतेः शरीरक्रियाविशेषस्य आसत्वात् । न च
 तथापि प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे परमेश्वरो वेदं वक्ति परमे-
 श्वरो वेदमुच्चारयति परमेश्वरो वेदं प्रयुक्ते इत्यादौ कथं वेदा-
 भिन्नशब्दानुकूलप्रयत्नत्वानुभवः वेदजनककण्ठाद्यभिघातानुकूलप्रय-
 त्नत्वानुभवो वा इति वाच्यं । कार्यसामान्यं प्रत्यतिलघुतया व्याप-
 धर्मतया च प्रवृत्तित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वेऽपि भागवतप्रयत्नेऽपि
 प्रवृत्तित्वस्य धर्मिणाहकप्रमाणभिद्धत्वात् । यदा तत्र वशादिधातो-
 रेव यत्नसामान्यमर्थः, अनुकूलत्वं विषयत्वं वा कर्मविभक्त्यर्थः,
 आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, आख्यातस्यैव वा यत्नसामान्ये लक्षणा वशा-
 दिधातुश्च कण्ठाद्यभिघातपर एव ।

तावच्छेदकत्वसम्भवेन तदादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । तथा सति
 सृष्टिकाले चैत्रो निश्चयितोति धर्मोपगमावप्रसङ्गात् तदानीं प्रायःक्रिया-
 रूपनिश्वासानुकूलप्रवृत्तेरभावात् प्रवृत्तिहेतुत्वस्य साधनताज्ञानादेस्तदानीम-
 भावेन प्रवृत्त्युत्पादासम्भवात् । न हि यत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽप्यर्थ-
 दोषः, निश्वासानुकूलजीवनद्योनिधत्तस्य धर्माधर्मसहितात्मनोयोगमात्र-
 जन्यस्य सृष्टिकालेऽप्युत्पत्तेः । न च निवृत्त्याख्यायकत्वस्य कुत्राप्याख्यातपदा-
 प्रतिपाद्यतया यत्नत्वस्यातिपञ्चत्वेन न शक्यतावच्छेदकत्वं चान्यथा सत्त्व-गुण-

केचित्तु परमेश्वरपदं तदीयकण्ठपरं, वचादिधातोः कण्ठाद्य-
भिघात एवार्थः, आख्यातस्य आश्रयत्वमेवार्थः, आख्यातस्यैव वा
परम्परासम्बन्धविशेषेणाश्रयत्वमर्थः, तथाच परमेश्वरपदं यथाश्रुत-
मेवेत्याहुः ।

तथासति प्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन कृधातुमत्वादिति हेतु-
रुक्तः, विशेषेत्युपादानात् आत्मादौ न व्यभिचारः । नन्वयं
हेतुरसिद्ध इत्यत आह, 'पचतीति, पचति पाकं करोतीत्यादि-
वाक्यमध्यवर्तिना यन्नार्थककरोतिना यन्नशक्तकृधातुना सर्व्वाख्याता-

त्वादिरप्याख्यातशक्ततावच्छेदकत्वं अनुकूलताविशेषस्य संसर्गत्वाच्च पचती-
त्यादौ न ज्ञानादीनां बोधः इत्यस्य सुवचत्वादिति वाच्यम् । पचतीत्यादौ
सत्त्व-गुणत्वादिनैव यन्नस्य शब्दबोधाभ्युपगमे पचतीत्यादिशब्दबोधानन्तरं
चैव. पाकानुकूलयन्नवान्न वेति संशयादिप्रसङ्गात् व्यप्रसङ्गाच्च चैव
पाकानुकूलगुणवान्न वेत्यादेरिति निवृत्तिसाधारण्यमपि यन्नत्वमेव शक्तता-
वच्छेदकं स्वीक्रियते । न च ईश्वरः पचतीति प्रयोगापत्तिः कार्यमात्रहेतु-
भूताया ईश्वरकृतेः पाकस्याप्यनुकूलत्वादिति वाच्यम् । ईश्वरकृतित्याहृतस्य
पाकानुकूलत्वस्यैव पचतीत्यादौ वाक्यार्थत्वाभ्युपगमात् । अस्तु वा ईश्वरो
जगत् कृजतीत्यादिवदीश्वरः पचतीत्यादिप्रयोगे इष्टापत्तिरिति ।

यत्तु रागजन्यतावच्छेदकं प्रवृत्तित्वावान्तरवैशाख्यमेवाख्यातशक्तता-
वच्छेदकमिति पाकानुकूलतादृशविजातीयप्रवृत्तेरीश्वरावृत्तित्वादोश्वरः पच-
तीति न प्रयोगः इति तदसत्, तथा सतीश्वरो जगत् कृजतीति प्रयोगा-
भावप्रसङ्गात् सुषुप्तिदशायां चैत्रोनिश्वसितोति प्रयोगाभावप्रसङ्ग इत्यस्या-
प्युक्तत्वाच्च इति दिक् । नन्वाख्यातस्य यन्नत्वविशिष्टे शक्तियष्टः कुत इत्या-
काङ्क्षयामाह, 'पचतीत्यादि, 'यन्नार्थकेति यन्नार्थको यः करोतेः कृधातु-

यन्नार्थककरोतिना सर्व्वाख्यातविवरणात् । व्यवहारा-
दिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः किङ्क-

नां लट्त्वादिरूपसकलाख्यातविभाजकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानां
विवरणात् स्वयमप्रतिपादकताप्रमाजननात् । 'आदिपदात् पक्ष्यति
पाकं करिष्यति अपचत् पाकमकरोत् इत्यादिपरिग्रहः, आदि-
पदापूरणे पाकं करोतीत्याच करोतिना पक्ष्यतीत्यादेरविवरणा-
दसङ्गतत्वापत्तेः । 'सर्व्वाख्यातविवरणादित्यस्य सर्व्वैराख्यातविवरणा-
दित्यर्थः, इति केचित् । अयं भावः पचति पाकं करोतीत्यादि-
विवरणेषु पचतिपदं स्वपरतया पचपदपरं तिपदपरञ्च, पाकपद-
समभिव्याहारेण कृधातुः पाकसमानार्थकत्व-कृञ्समानार्थकत्वपरः,
आश्रयत्वमाख्यातार्थः, एवञ्च पचपदं पाकसमानार्थकं, तिपदं कृञ-
समानार्थकमित्यादिवोधः । एवं सर्व्वत्रैव विवरणे चरमपदे एव
तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्समानार्थकत्वे लक्षणा । अतएव देन
समानार्थकतया यत् बोध्यते तत् तस्य विवरणमिति प्रामाणिकाः ।
ननु तथापि शक्यप्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन कृधातुमत्त्व' लक्षणा-
दिना कृधातुशक्यप्रतिपादके शब्दे अनैकान्तिकमित्यत आह,
'व्यवहारादिवेति, 'बाधकं विना' स्वभाष्यबाधकं यदिगोषणं तद-
भाववत्त्वविशेषणसहकारेण, 'व्युत्पत्तेः' व्युत्पत्तिमश्वत्वात् शक्तिग्रह-

क्तेन सर्व्वाख्यातार्थक्यनादित्यर्थः । ननु विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वे अप-
चिह्नानां शक्तिग्रहस्य मध्ये विवरणस्याप्रकृतादित्यत आह, 'बाधकं विनेति
शौरवस्यान्यपक्षत्वादिरूपनाथकामात्रे सतीत्यर्थः, तेन ख्याती पचतीत्यादौ

सम्भवादिति यावत् । गवादिपदव्यवहारो यथा गवादिपदशक्त्य-
स्वरूप-स्वसाध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं लक्षणा-शक्तिभ्रमजन्यप्रति-
पत्तिविषयतासम्बन्धेन गवादिपदव्यवहारवत्त्वं तदभाववत्त्वे सतीति
विशेषणविशिष्टीभूय प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन गवादौ गवादिपदशक्ति-
साधकः, तथा कृधातुमत्त्वादिरूपविवरणमपि प्रवृत्तिनावच्छिन्न-
शक्त्यताकत्वादिरूपस्वसाध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं लक्षणा-शक्ति-
भ्रमजन्यस्वशक्त्यप्रतिपत्तिजनकतासम्बन्धेन कृधातुमत्त्वं तदभाववत्त्वे
सतीति विशेषणविशिष्टीभूय स्वशक्त्यप्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन
प्रवृत्तावाख्यातादेः शक्तिसाधकमित्यर्थः, तथाच निरुक्तबाधकाभाव-
वत्त्वं हेतौ विशेषणं देयमिति भावः । अतएव “शक्तिग्रहं व्याक-
रणोपमान-कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य श्रयादिवृत्तेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” ॥ इति पठन्ति । तत्रानुमानपदं
व्यवहारादीतरानुमानपरं, तेन व्यवहारादेर्न पृथगुपादानविरोधः ।

याकानुकूलव्यापारस्य विवरणेऽपि न व्यापारत्वविशिष्टे शक्तिः यत्नत्वापेक्षया
व्यापारत्वस्य गुणत्वमेव बाधकं एवं पचति याकयत्नवान् इत्यादिना धर्मिण्यौ
विवरणेऽपि तत्रान्यलभ्यत्वमेव बाधकमिति भावः । तदाहुः “शक्तिग्रहं
व्याकरणोपमान-कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य श्रयादिवृत्तेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” ॥ “विवृतिः” विवरणमित्यर्थ इति, तथाच
शक्त्याहकायां मध्ये विवरणस्यापि शक्त्याहकत्वमुक्तमिति न सिद्धान्त-
विरोधः । विवरणस्य शक्त्याहकता च व्यवहारस्यैव अनुमानोत्थापकतया
तथा हि पचतीत्यादावाख्यातपदं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टार्थक-
कृधातुप्रतिपाद्यार्थकशब्दत्वादित्याद्येवानुमानं, यत्र च कृधातुप्रतिपाद्या-
र्थकत्वरूपं विवरणं हेतुघटकमिति शक्त्याहकानुमानहेतुघटकत्वमेव

- साम्प्रदायिकास्तु नन्वाख्यातस्य किं शक्यमित्यत आह, 'आख्यात-
 स्येति यत्र आख्यातस्य वाच्य इति यथाश्रुत एवार्थः । ननु तस्या-
 ख्यातपदवाच्यत्वे किं मानमित्यत आह, 'पचतीति, अमेदे द्वतीया,
 अन्वयस्यास्य विवरणे, विवरणं स्वसमानार्थकत्वज्ञापनं, ज्ञापनं ज्ञाना-
 नुकूलः शब्दः, प्रमायत्वं पञ्चम्यर्थः, तथाच विवरणमेव मानमिति
 भावः । ननु विवरणस्य शक्तिप्रमापकत्वं न शब्दविधया शक्तेः पदार्थ-
 न-वाक्यार्थत्वधोरभावाद्न आह, 'व्यवहारादिवेति, तथाचातुमान-
 विधयेव तस्य शक्तिसाधकत्वमिति भावः । अनुमानस्योक्तरूपमिति
 व्याचक्षुः ।

ननु विवरणेन लघातुशक्यप्रतिपादकत्वं तिवादेर्न बोधितं,

विवरणस्य शक्तियाहकत्वप्रदार्थ इति भावः । न च व्यवहारस्य शक्तियाह-
 कत्वाभावेन 'व्यवहारादिवेति दूष्टान्तविरोध इति वाच्यम् । घटपदं
 घटत्वविशिष्टे शक्ते लघुवाच्यन्यघटत्वविशिष्टबोधजनकपदत्वादित्यनुमाने
 घटत्वविशिष्टबोधकत्वस्य व्यवहारस्य हेतुघटकतया शक्तियाहकातुमानो-
 त्यापकत्वसम्भवात् 'श्रुत्यन्ते' शक्तियाहवात्, श्रुत्यन्तियदस्य शक्तिवाचकत्ववत्
 शक्तियदवाचकत्वादिति भावः । ननु नैयायिकानां यत्नत्वविशिष्टे व्याख्या-
 तस्य विवरणवत् मौमाख्यानं व्यापारेऽपि विवरणात् व्यापारत्वविशिष्टेऽपि
 शक्तिः स्यादिति न विवरणस्य शक्तियाहकतेत्यत आह, 'किं करोतीति
 शक्तित्वविशिष्टधर्मैश्च-किंचिद्वैयर्थ्यकारकजिज्ञासाविषयः किंशब्दार्थः, 'कि-
 मिति क्रियाविशेषधर्मः, तथाच किं करोतीत्यस्य तादृशजिज्ञासाविषया-
 निद्रहतिमानित्वर्थः, क्रियाविशेषयस्याभेदेनान्ययस्य श्रुत्यन्तत्वात् । न च
 क्रिमिक्रम-क्रितोपपत्तौ श्रुतगुणकत्वस्यार्थः, तथा शक्ति-विषयेऽप्येतदस्मानुपपत्ति-
 पसङ्गादिति भावः । अस्तु वा विषयत्वमेव द्वितीयार्थः, तादृशजिज्ञासा च

रोतीत्यादियत्प्रश्ने पचतीत्याद्युत्तरस्य यन्नार्थकत्वं
विनानुपपत्तेश्च । अचेतने रथो गच्छतीत्यादौ च अनु-

अपि तु कृधातुप्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वं, तच्च लक्षणा कृधातोः
प्रतिपाद्यस्य व्यापारादेः प्रतिपादकत्वेऽपि निर्व्वहतीत्युच्यते, 'किं
करोतीति किंविषयकत्वप्रकारकप्रवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यकप्रश्ने सती-
त्यर्थः, किंविषयकत्वं जिज्ञासितविषयकत्वं, किंशब्दस्य जिज्ञासित-
वाचकत्वात् । 'यन्नार्थकत्वं विना' आख्यातस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टार्थ-
कत्वं विना, 'अनुपपत्तेरिति जिज्ञासानिवर्त्तकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।
यद्रूपविशिष्टे जिज्ञासितस्य तत्सम्बन्धः प्रश्नवाक्येन बोध्यते परिशिष्टे
विशिष्य तत्सम्बन्धज्ञानेनैव जिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः । तथाच
आख्यातं प्रवृत्तित्वावच्छिन्नशक्यताकं प्रवृत्तित्वविशिष्टे जिज्ञासाया-
निवर्त्तकस्य ज्ञानस्य जनकत्वात् इत्यनुमानप्रकारोऽवश्यः । तथापि
लक्षणा-शक्तिभ्रमाजन्यत्वेन ज्ञान विशेषणीयं, तेन लक्षणप. प्रवृत्ति-
बोधके शब्दे न व्यभिचारः । न च लक्षणा-शक्तिभ्रमाजन्यप्रवृत्ति-
त्वविशिष्टविषयकज्ञानजनकत्वादित्येवास्त्विति वाच्यं । हेतुनिरसम्भ-
वस्य हेतुनिरादूपकत्वादिति निगम्यः । ननु पूर्व्वहेतौ निरुक्तबाध-

किंशब्दार्थं इति, 'यन्नार्थकत्वं विनेति पचतीत्यस्य यत्प्रवृत्तित्वविशिष्टार्थकत्व-
विरहे पचतीत्यतो यत्प्रवृत्तित्वविशिष्टधर्मिकपाकप्रकारकबोधो न स्यात् तथाच
प्रश्नप्रतिपादितजिज्ञासानिवर्त्तकज्ञानजनकत्वाक्यत्वरूपमुत्तरत्वं पचतीति वाक्ये
न स्यादित्यर्थः । नन्वाख्यातस्य यत्प्रवृत्तित्वविशिष्टार्थकत्वे रथो गच्छतीत्यादि-
वाक्यस्याप्योग्यत्वापत्तिरिति अचेतने रथादौ गमनानुकूलतत्वेर्वाधादित्यत आह,
'अचेतन इत्यादि अचेतनविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः, 'यानुकूलतयादि,

कूलव्यापारे लक्षणा । अन्यदीयगमनानुकूलनोदना-

काभाववत्त्वविशेषणं अत्र तु लक्षणा-शक्तिभ्रमाद्यजन्यत्वं ज्ञानविशेष-
पथमप्रसिद्धं प्रवृत्तिमत्ताख्यातशक्यतावच्छेदकत्वे रघो गच्छतीत्या-
दिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्त्या अनुकूलव्यापारादावाख्यातस्य शक्तेः रघा-
देरचेतनतया चेतन्याद्यनवच्छेदकतया च तत्र प्रवृत्तिमत्तासम्भवात् ।
अपद्यपि चैषादौ कालिकादियत्किञ्चित्समन्वयेन प्रवृत्तिमत्त-
मादाय चैषः पक्षतीत्यादिव्यवहारवारणाय समवायावच्छेदकतान्य-
तरसमन्वयेनैव कर्तृपदार्थं आख्यातार्थयज्जान्यस्य साकाङ्क्षत्वमित्य-
भ्युपेयत्वात्, आत्मा पक्षतीत्यादिप्रयोगानभ्युपगमे समवायोऽपि
नात्मभावनीयः, परमेश्वरो वेद वक्षीत्यादौ परमेश्वरपदस्य
तच्छरीरपरत्वं एव योग्यत्वं न तु परमात्मपरत्वं इति चाकाशेन
स्वीकरणीयमित्यागृहां प्राचीनमतमायित्य परिहरति, 'अचेतन-
इत्यादिना, 'अचेतने' अचेतनविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबुद्धिजनने,
'अचेतनत्वं' समवायावच्छेदकतान्यतरसमन्वयेन चेतन्यवतो भिन्नत्वं,
तेन चैषः पक्षतीत्यादेर्न सङ्गः, तण्डुलः पच्यत इत्यादेर्व्यवच्छेदार्थ-
मुक्तं 'रघोगच्छतीत्यादाविति, तेन कर्तृरहिताख्यात इति लभ्यते,
'च.' त्वर्थः । 'अनुकूलव्यापारे लक्षणेति अनुकूलव्यापारे निरुद्धलक्ष-

तयाच रघोगच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्यापारात्मकनोदनाभिधातादिरेव
रघादावस्तीति नायोग्यतेति भावः । इदञ्च प्राचीनमतं एतन्मतं दूषयितुं
स्वमतं दर्शयितुञ्चाह, 'अन्यदीयेत्यादि, 'अन्यदीयेत्यादिकमारभ्य 'नया-
इत्यन्त एको यश्च' । रघोयगमनानुकूलनोदनादिसति निश्चये हस्तादा-
वित्यर्थः । अनु गमनोपहितव्यापार एव गच्छतीत्यस्यार्थो वाच्य इति

दिमति गच्छतीत्यप्रयोगात् जानातीच्छति-यतते-द्वेष्टि-

ऐत्यर्थः, यादृशलक्षणाया प्रयोगे कथायां वादिनो न निग्रहः सैव लक्षणा निरुद्धा, अनुकूलत्वस्य धात्वर्थाख्यातार्थव्यापारयोः संसर्गतया स्फोरणायानुकूलत्वेनोपादानं, न तु लक्ष्यतावच्छेदके तदन्तर्भावः । व्यापारत्वञ्च कार्यत्वं तच्च प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसवत्त्वं, प्रागभाव-वत्त्वं वा व्यापारत्वं । व्यापारे निरुद्धिलक्षणातं दूषयन् मतान्तर-माह, 'अन्यदौघेत्यादिना 'नया इत्यन्तेन, 'अन्यदौघत्वं रयादि-निष्ठत्वं, 'नोदनादिमतीति, निश्चल इति शेषः, 'आदिपदादभि-धातादुष्टवदात्मसंयोगादिपरिग्रहः, 'अप्रयोगादित्यादेः पञ्चम्यन्तत्र-यस्य 'आश्रयत्वे निरुद्धिलक्षणा' इत्यपेतनेनान्वयः । ननु विग्रिष्टाधार-त्वसम्बन्धेनैव कर्तृपदार्थं गमनवद्वापारान्वयस्य साकाङ्क्षत्वात् गमन-विग्रिष्टव्यापारस्य च निश्चले विरहान्नापमतिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'जानातीत्यादि, तथाचावश्यकल्पनीयाश्रयत्वे निरुद्धिलक्षणेवोप-पत्तौ नानुकूलव्यापारे निरुद्धिलक्षणा कल्प्यत इति भावः । अत्र चचुर्जानातीत्यादौ व्यापारस्यापि प्रत्ययादुक्तं 'इच्छतीति, अत्र घाग-आद्भलक्षणेच्छायां तदनुकूलप्रवृत्तेरपि प्रत्ययादुक्तं 'यतते द्वेष्टीति, यत्र-द्वेष्टयोस्तु प्रवृत्तिजनकत्वमसम्भाव्यमेवेति भावः । उक्तेषु प्रवृत्तिव्यापारयोरप्रतीतावपि आत्म-मनोयोगादिरूपो व्यापार-आत्मनि सम्भवत्येव, अतिप्रसङ्गनिरासोऽपि धात्वर्थविग्रिष्टनिरूपि-

नोक्तदोष इत्यत आह, 'जानातीति, 'गच्छतीत्यादिनिकमुदाहरणवाङ्मत्य-पदर्शनाय । ननु जानातीत्यादौ जानानुकूलव्यापार आत्मनि मनो-

विद्यते-निद्रातीत्यादौ च क्रियानुकूलकृति-व्यापारयो-

ताधारत्वस्य सम्बन्धनियमाभ्युपगमादेव सम्भवतीत्यनुग्रहेनोक्तं
'विद्यते निद्रातीति, विदेः कालसम्बन्धित्वमर्थः, तदनुकूलकृति-
व्यापारयोश्च न घटत्वादौ सम्भवः, एवं मेधाख्यनाडीविशेषावच्छेदे-
नात्ममनःसंयोगो निद्रा, मेधात्वच्च पुरीततिष्ठाधारणोनाडीविशे-
षवृत्तिजातिविशेषः, तेन सुषुप्तौ निद्रातीति प्रयोगो नानुपपन्नः ।
तादृशनिद्राश्रयत्वव्यवहारस्यात्मनि मनोव्यावृत्तेनात्मत्वविशिष्टममवा-
यसम्बन्धेन, शरीरे च स्वसमवायिषमवेतादृष्टारभ्यत्वसंज्ञपरम्परा-
सम्बन्धेन, असाधारणतदनुकूलताश्रयो व्यापारस्य न कचिदात्मनि
सम्भवतीति भावः । वस्तुतस्तु 'विद्यते इत्यस्य पूर्वं 'निद्रातीति
पाठः, 'निद्रा ■ मेधाख्यनाडीविशेषमनःसंयोगः, तदाश्रयत्वव्यव-

योगादिरेव प्रतीयता इत्यत आह, 'विद्यत इति धात्वर्थस्य वर्तमान-
कालसम्बन्धादेरनुकूलव्यापारस्य गगनादौ बाधात् गमनं विद्यत इत्यस्या-
नुपपत्तिरित्यर्थः, 'निद्रातीति, मेधानामनाडीविशेषेण मनसः संयोगौ
निद्रा स च संयोग आत्मनि स्वाश्रयमनःप्रतियोगिकविलक्षणसंयोग-
णक्षणपरम्परासम्बन्धेन वर्तते इत्यस्य पुरुषो निद्रातीति प्रयोग उप-
पद्यते विलक्षणसंयोगश्च तत्तदात्मोपापृष्टाकृष्टमनसि तत्तदात्मोपतायव-
हारनियामकतया सिद्ध केवलमात्म-मनसोरेव एवं मनःप्रतियोगिकसंयो-
गेन मनो न मनसोति मेधा निद्राति मनो निद्राति इत्यादयो न
प्रयोगाः । न च निवृत्तपरम्परासम्बन्धेन मेधान्तकरणसंयोगो यथा
आत्मनि वर्तते तथा तदनुकूलव्यवहारो मेधाश्रया मनःक्रिया वा स्व-
जन्यमेधान्त करणसंयोगाश्रयमनःप्रतियोगिकविलक्षणसंयोगेनात्मनि वर्तते

हारस्य आत्मनि स्वसमवायिसमवेतशरीरारम्भकादृष्टवत्त्वरूपेण, स्वसमवाय्यारम्भकादृष्टवत्त्वरूपेण वा परम्परासम्बन्धेन, शरीरे च स्वसमवायिसमवेतद्रव्यत्वलक्षणं परम्परासम्बन्धेन, असाधारणतदनुकूलताश्रयो व्यापारस्य न कचिदात्मनि सम्भवतीति भावः । यथा स्वसमवायिसमवेतशरीरारम्भकादृष्टवत्त्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन तादृशनिद्राश्रयत्वमात्मनः तथा तदनुकूलव्यापारस्य नाडीक्रियादेरप्यात्मनि तेन सम्बन्धेन सत्त्वसम्भवादुक्तं 'विद्यत इति, काष्ठसम्बन्धित्वरूपस्य विद्यमानत्वस्य चानुकूलव्यापारो न कश्चिदुपलब्धत्वादौ सम्भवतीति भावः ।

यत्तु विदेः सत्तार्थकतया तदनुकूलव्यापारएवासम्भव इति भाव इति, तत्र, सत्ताजातेस्तदर्थत्वे अविद्यतेत्यादौ ह्यस्तन्याद्यर्थातीतत्वाद्यन्वयापत्तेः ।

इत्यत्र क्रियानुकूलव्यापारबोधः सम्भवत्येवेति वाच्यम् । तादृशपरम्परासम्बन्धेन तदनुकूलव्यापारस्यात्मनि विशिष्टबुद्धानां तादृशपरम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात् मेध्यान्तःकरणसंयोगस्य च उक्तपरम्परासम्बन्धेनात्मनि विशिष्टबुद्ध्या उक्तपरम्परायाः सम्बन्धत्वमावश्यकं अन्यथा स्वनिद्राया विशिष्टबुद्धानुत्पादापत्तेः । अतएव यत्र प्रयत्नयोग्यताद्यवच्छेदेन प्रयत्ने जाते तेन प्रयत्नेन तन्नाडीकर्म आयते तेन च कर्मणा तन्नाद्या मनसि मेध्यायां वा नोदनाभिधातौ जायेते ततो मनसो मेध्याया वा कर्मोत्पत्तिः तदनन्तरं उत्तरदेशे मनसि मेध्याया वा मेध्याया मनसो वा संयोगस्तत्र मेध्या-मन संयोगानुकूलायास्तत्तन्नाद्यवच्छिन्नतरेरात्मनि सम्भवेन कथं तादृशतरेरप्रतीत्यभिधानमित्यपास्तम् । ईदृशानुकूलत्वसम्बन्धेन धात्यर्थस्याख्यातार्थे अन्यविरहात् । अन्यथा तच्छुलकायणानुकूलकृतावपि तुल्य-

रप्रतीतेः गत्यादिमच्चमाचप्रतीतेश्चाश्रयत्वे नश्यती-

ननु जानातीत्यादावाश्रयत्वस्य रयोगच्छतीत्यादौ गमनादि-
विशिष्टव्यापारवत्त्वस्यापि प्रत्यक्षात् तच्चापि निरुद्धिलक्षणा दुर्वार-
येत्यत आह, 'गत्यादीति रयो गच्छतीत्यादौ गत्याद्याश्रयत्वमाच-
प्रतीतेरित्यर्थः, 'आदिपदादर्थस्यजतीत्यादौ त्यागादेः परिपहः, न
तु पूर्वोक्तेषु जानातीत्यादिषु आगादेः परिपहः माचाग्रस्य पुनस्त-
तापत्तेः । अतएव जानातीत्यस्य पूर्वं गच्छतीति पाठः प्रामादिकः,
कचिच्चर माचपदसम्वलितो न पाठः जानातीत्यस्य पूर्वं गच्छती-
त्यपि पाठः । तत्र गच्छति-जानातीत्यादौ धात्वर्थानुकूलकृति-

न्यायेन प्राकारैरनुकूलत्वसम्बन्धेनान्वयापत्त्या व्यपचत्यपि तादृशप्रापकर्तृ-
पक्षतोतिप्रसङ्गात्, यच्च च क्रियानुकूलकृति-व्यापारयोरप्रतीतेराश्रयत्वे
निरुद्धलक्षणेत्यर्थः, गच्छतीत्यादौ कर्त्राख्याते आश्रयत्वे निरुद्धलक्षणा
वाच्येत्यर्थः, क्रियानुकूलकृति-व्यापारयोः प्रतीतौ प्रत्यैव बोधः स्यादिति
निरुद्धलक्षणाया मागामाव एव स्यादित्यप्रतीत्यन्तमुक्तं, लक्षणाया निरुद्ध-
त्वज्ञानादितात्पर्यानादिप्रयोगयो सामानाधिकरस्यम् । न चैवमनादितात्प-
र्यानादिप्रयोगयो सत्त्वे घटादौ घटपदादिवत् कर्त्राख्यातस्याप्याश्रयत्वे शक्ति-
रेव कथ्यतामिति वाच्यम् । यच्च लक्ष्यार्थं गुणार्थं चानादितात्पर्यानादि-
प्रयोगौ तुल्यौ तत्र लाघवेन लक्ष्यार्थं शक्तिगुणार्थं निरुद्धलक्षणेति सर्वसिद्धं,
अन्यथा नीलादिपदस्य नीलरूपादाविव नीलरूपवदादावपि शक्तिप्रसङ्गात्
अनादितात्पर्यानादिप्रयोगयोरुभयत्र तुल्यत्वात्, तथाच प्रकृतोप्याख्यातस्य
कृतौ व्याश्रयत्वे च तयोस्तुल्यत्वे कृतावेव शक्तिकल्पनं युक्तं न त्वाश्रयत्वे,
व्याश्रयतास्य जातीतरत्वेन कृतित्वभात्वयेच्छया गृहत्वात् सामान्यत्व-विशे-
षत्ववत् जातित्ववदितरत्वेत्यादावपि लाघव-गौरवपदार्थत्वादिति भावः ।

त्यादौ प्रतियोगित्वे निरुद्धिलक्षणा । चैत्रः पचति

व्यापारयोरप्रतीतावस्थाश्रयत्वस्य प्रतीतौ न तत्र सूचणासम्भव इत्यत-
उक्तं 'गत्यादौति, 'अदिना ज्ञानादिपरिग्रहः इति ध्येयं । 'आश्रयत्व-
इति 'निरुद्धिसूचणा इत्यधेतनेनान्वयः, ज्ञानादौनां चतुर्णामाश्र-

इत्यथ निरुद्धत्वेन शक्तिकल्पनप्रसक्तिवारणाय 'निरुद्धेयुक्तं, तथाच निरु-
द्धाणि अनादितात्पर्यानादिप्रयोगसमानाधिकरणाप्याश्रयत्वाग्रे आख्यातस्य
वृत्तिर्लक्ष्यैव न तु शक्तिरक्तयुक्तेरिति निरुद्धलक्षणेत्यस्यार्थो बोध्यः, अन्यथा
निरुद्धत्वप्रदर्शनस्यानुपयोगित्वापत्तेरिति दिक् । 'गच्छतीति, गच्छतीत्यादि-
प्रयोगनियतत्वमेव निरुद्धत्वमित्यपि कश्चित् । ननु गच्छतीत्यादौ विधानुप-
पत्ति-व्यापारयोरप्रतीत्या आख्यातस्य कति व्यापारबोधकत्वाभाव एवावति
न तु तत्राश्रयत्वे निरुद्धलक्षणेत्यत आह, 'गत्यादौति, 'आदिपदेन
ज्ञानादिपरिग्रहः, 'मनुवर्धं आश्रयत्वं, 'मात्रपदस्य सम्प्रदायात्, गत्याश्रयत्व-
प्रतीतेरेव तत्राश्रयत्वलक्षणासाधकत्वात् । यदा अगनुगत्या आश्रयत्व-
प्रतीतिमात्रं यदि आश्रयत्वनिरुद्धलक्षणासाधकं तदा गङ्गाया घोष इत्यादौ
तीरादिवोधकत्वेन गङ्गापदादेरपि तीरादौ निरुद्धलक्षणापत्तिरित्याशङ्का-
मपाकर्तुं माघपदमुक्तं, तथाच गङ्गाया घोष इत्यादौ गङ्गापदात् कदाचित्
तीरबोधः कदाचित् गृहादिवोध इत्येकत्राप्यनादिप्रयोगानादित्यर्थयो-
भावेन न निरुद्धलक्षणा गच्छतीत्यादौ सर्वस्मिन् काले सर्वेण पुरुषेण
गत्याश्रयत्वमेव प्रतीयते न त्वर्थान्तरमिति तत्राश्रयत्वे निरुद्धलक्षणेत्यर्थः ।

यत्तु अचेतनस्थलीये रथोगच्छतीत्यादौ गत्याश्रयत्व सचेतनस्थलीये
चैत्रो गच्छतीत्यादौ च गमनानुपपत्तिरित्यर्थं तापि आत्मा गच्छतीत्यादौ
समवायेन चैत्रो गच्छतीत्यादाववच्छेदकतासम्बन्धेनेति, तत्तुच्छम् । तथा-
सत्यर्थतोमेदेन व्युत्पत्तिमेदकत्वनापत्तेस्तस्मात् चेतनाचेतनसाधारणमा-
श्रयत्वमेव गच्छतीत्यादावर्थं आश्रयतात्वञ्च सर्वाश्रयत्वसाधारणमेकं तेन च

यत्नं समवायेनावच्छेदकतया च बोध्यं । तेनात्मनि चैवादिशरीरे
 च जानातीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः न वा घटो जानातीत्यादिप्रयो-
 गापत्तिः, गत्यादेराश्रयवत्त्वं समवायेनैव वाच्यं तेन यथाकथ-
 म्भित् सम्बन्धेनाश्रयत्वमादाय नातिप्रसङ्गः । न चैवमात्मा गच्छती-
 त्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यं । इष्टत्वात् । अहं गच्छामि त्वं
 गच्छसीत्यादौ उच्चारयिनादिशरीरस्यैव चैवत्वादिरूपेणास्मदादि-
 पदशक्यतया नानुपपत्तिः । अतएव आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगवार-
 णाय अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव कर्तृपदार्थस्य आख्यातार्थयत्नान्वयस्य
 सकाङ्गत्ववादिनयेऽपि त्वं पचसि अहं पचामीत्यादौ नान्वयादु-
 पपत्तिः । उच्चारयिनादिशरीरस्यैव चैवत्वादिरूपेण युसदादिग्रह-
 वाच्यतया अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव प्रवृत्तेस्तुचान्वयसम्भवादिति ध्येयं ।
 ननु तथाप्यनुकूलतयापारे निरुद्धिसंशया आवश्यकी वर्णनिशङ्गी-

रूपेण क्वचित् समवायसम्बन्धावच्छिन्नं क्वचिदवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नं क्वचित्
 परम्परासम्बन्धावच्छिन्नं व्याघ्रबलं प्रतीयते, अथ चैत्रो गच्छतीत्यादौ,
 द्वितीयं चैत्रो जानातीत्यादौ, तृतीयं चैत्रो विद्मतीत्यादौ । ननु घटो
 नश्यतीत्यादौ नाशानुकूलकृति-व्यापारयोर्वाधादेव नान्वयः । न च संयोगा-
 दिनाशानुकूलव्यापारस्य क्रियादिघटादिदृष्टित्वेन न तत्र बाधः, तथा सति
 विद्यमानेऽपि तावृत्ते घटे अयं घटो नश्यतीति प्रयोगप्रसङ्गात्, एतेन
 गच्छतीत्यादौ गत्याश्रयत्वादिवत् नश्यतीत्यादावपि नाशान्वयत्वमर्थं द्रव्य-
 पास्तम् । तथासति विद्यमाने संयोगादिप्राप्तिनि अयं नश्यतीत्यादि-
 प्रयोगप्रसङ्गात् द्रव्यत आह, 'नश्यतीत्यादाविति, 'प्रतियोगित्व इति । न
 चैवमपि आख्यातार्थवर्तमानत्वस्य विद्यमानेऽपि घटे नश्यतीति प्रयो-
 गापत्तिः, आख्यातार्थवर्तमानत्वस्य धात्वर्थनाशान्वयित्वस्योकारात् एवम-

तण्डुलः मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावन्वयाबोधात्

त्यादौ वर्णादिषु वर्तमानोत्पत्तिकनाशविशिष्टव्यापारवत्त्वप्रतीतेः^(१)
तादृशव्यापारवत्ता च नाशकतावच्छेदकसम्बन्धेन इत्यत आह, 'नश्य-
तीत्यादाविति, तत्त्वेनैवानुभवादिति भावः । अद्यपि प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन आश्रयत्वमेवार्थस्तथापि सम्भवति आत्मा निद्रातीत्यनुरो-
धेन सम्बन्धितासाधारणाश्रयत्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । तथापि प्रति-
योगितात्वप्रकारेणैवानुभवस्य तत्र सर्वजनसिद्धत्वात् तत्परित्यागः ।
ननु रथो गच्छति चेन्नो जानातीत्यादौ वर्णो वश्यतीत्यादौ च
धात्वर्थ-कर्तृपदार्थयोश्च संसर्गमर्यादया आश्रयत्व-प्रतियोगित्वयो-
र्भाससम्भवात् किन्तु लक्षणाभ्युपगमेन आख्यातस्य तु वर्तमानत्वं
सङ्गा च यथायथमर्थोऽस्तु इत्यत आह, 'चेन्न इति । 'अन्वया-
बोधादिति धात्वर्थे कर्मतासम्बन्धेन तण्डुलस्य कर्तृतानिरूपकत्व-
सम्बन्धेन चैत्रस्यान्वयाबोधात् एवं धात्वर्थपाकस्य कर्तृतासम्बन्धेन
चैत्रे कर्मतासम्बन्धेन च तण्डुले अन्वयाबोधाच्चेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं
ज्ञानं चैत्र इत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादौ ज्ञानादेरन्वया-
बोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । एतेन पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मतासम्बन्धेन

(१) स्थायवहितपूर्वज्ञानवृत्ति-सुसमानाधिकरण-विभूषमवेतविशेषगुण-
रूपव्यापारवत्त्वप्रतीतेरित्यर्थः ।

न्यद्वोध्यम् । न च गच्छतीत्यादौ गत्यादेराश्रयतासम्बन्धेन नश्यतीत्यादौ
प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशस्य च प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एव साक्षात् प्रका-
रतया अन्वयोऽस्तु किमाश्रयत्व-प्रतियोगित्वयोर्निरूपणं लक्षणेत्यत आह,

धात्वर्थ-प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्-
पन्नतया सम्बन्धमर्थ्यादया तद्ज्ञानस्यासम्भवात् इति

तण्डुलादेर्धात्वर्थपाकविशेषकत्वेनान्वयबोधवारणाय धात्वर्थस्य नामार्थ-
विशेष्यतया अन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रकृते च नामार्थकर्तृविशेषण-
तया गमादिधात्वर्थस्यान्वये न किमपि बाधकमित्यपि प्रत्युक्तं ।
श्लोकं पचतीत्यादौ धात्वर्थ-नामार्थयोरभेदसंशर्णान्वयबोधदर्शनादुक्तं
'भेदेनेति अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनेत्यर्थः, अभेदसादात्मं, 'साक्षाद-
न्वयस्य' साक्षात्त्वेनान्वयस्य, 'अव्युत्पन्नतया' शब्दाजन्यतया, नामार्था-
न्वितस्य विभक्त्यर्थस्य धात्वर्थे धात्वर्थान्वितस्य विभक्त्यर्थस्य च नामार्थ-
बोधस्य शब्दजन्यत्वादुक्तं 'साक्षादिति, 'तद्ज्ञानेति आश्रयत्व-प्रतिधो-
गित्वयोर्भानेत्यर्थः । अत्र प्रातिपदिकमव्ययातिरिक्तत्वेन विशेष्यं, तेन
न कलङ्कं भक्षयेदित्यत्र न्यायनये गन्धस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन

'धात्वर्थेति, तथाच धात्वर्थगत्यादेराश्रयत्वादिसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थचैवा-
दावन्वयस्य धात्वर्थेत्यादिव्युत्पत्तिविरोधेनासम्भवात् तत्र तत्राश्रयत्वादौ नि-
रुद्धलक्षणावप्रसक्तौत्यर्थं, श्लोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणस्य श्लोकस्याभेद-
सम्बन्धेन धात्वर्थे पाके साक्षादन्वयादाह, 'भेदेनेति अभेदातिरिक्ततत्तद्धि-
भक्त्यर्थसम्बन्धेनेत्यर्थः, घटमानयेत्यादौ घटविशिष्टकर्मत्वं कर्मतासम्बन्धेन
घटादिकज्ञानयने धात्वर्थे प्रकारतया भासते तथैव कर्मत्वादीनां प्रकारत्व-
संसर्गत्वाख्यविशेष्यतादयानुभवादित्यत उक्तं 'साक्षादिति विभक्त्यर्थान्वयं
विनेत्यर्थः, अत्र निपाताव्ययातिरिक्तत्वेन प्रातिपदिकं विशेष्यद्योपं तेन चैवो
नङ्गणं पचति न श्लोकमित्यादौ धात्वर्थे पाके प्रातिपदिकार्थस्य श्लोकभेद-
स्याश्रयतासम्बन्धेनान्वयेऽपि न क्षतिः । 'तद्ज्ञानस्य' गच्छतीत्यादौ आश्रय-

धात्वर्थे अन्वयः (१) गुरुनये अनुयोगितासम्बन्धेन धात्वर्थस्य नञर्थे
अन्वयो नानुपपन्नः । अतएव ज्ञानवदिच्छा इत्यादावपि वत्यर्थस्य
धात्वर्थे अनुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगितया च भावादन्यो नानु-
पपन्नः । न चाभेदातिरिक्तसम्बन्धेन पाक ज्ञानादिप्रकारक-चैवादि-
विशेष्यक शब्दबोधः पचति चैव ज्ञानश्चैव इति वाक्यात् योग्यता-
तात्पर्यादिज्ञानसत्त्वेऽपि कुतो न जायते सति कारणसोमे
काव्यानुत्पादस्यासम्भवादिति वाच्यः । यादृशानुपूर्व्योत्सादृशान्वय-
बोधोऽनुभवसिद्धस्तदानुपूर्वमास्तत्र हेतुतया चावद्विशेषकारणविरहा-
देव ततस्तदनुत्पादात् ।

(१) वलवदिष्टानुवन्धोत्साधनत्वाभाववत् कलङ्गलक्षणमित्यन्वय इत्यर्थः ।

त्वादिभाष्यस्य । नन्वोदृश्यत्युत्पत्तौ मानाभाव इत्याशङ्काया धात्वर्थेत्यादित्युत्पत्तौ
युक्तिमाह, 'चैव पचतीत्यादि, तथाचेदृश्यत्युत्पत्त्यनङ्गीकारे चैव पचति
तद्युल इत्यत्र चैव कर्मेत्वसम्बन्धेन तद्युलौपपाकानुकूलकृतिमान् इत्या-
कारकस्य मैत्र' पथ्यते तद्युल इत्यत्र कर्तृत्वसम्बन्धेन मैत्रौपपाकजन्यमणवान्
तद्युल इत्याकारकस्य चान्वयबोधस्यापत्तिरित्यर्थः । यद्यप्यत्र तादृशान्वय-
बोधस्याप्रसिद्धतया व्यापत्तिर्न सम्भवति क्वचित् प्रसिद्धस्यैवान्यत्रापाद्यत्वात्
तथापि विभक्तिजन्यकर्मत्वाद्यनुपस्थितिविशिष्टतद्युलपदादिजन्योपस्थित्यधि-
करणक्षणे यदि कर्मेतासम्बन्धेन तद्युलप्रकारक पाकविशेष्यकान्वयबोध-
सामग्रीक्षयः स्यात् तदा तादृशान्वयबोधोत्पत्तिक्षणाव्यवहितपूर्वक्षयः
स्यादित्यापत्तिर्निष्ठा तादृशान्वयबोधः तथा पचतीत्यादावन्वयबोधोत्पत्तौ-
पस्यापितस्य तद्युलस्य कर्मेतासम्बन्धेन पाके यत्रान्वयस्तत्र प्रसिद्धः ।

यत्तु कर्मेत्वादीनां सम्बन्धत्वे मानाभाव इत्यापाद्याप्रसिद्धिरिति, तत्तुच्छं,
तथा सति तद्युल पचतीत्यादौ कर्मेत्वादेर्दिविधविषयत्वसिद्धान्तविरोधा-

केचिन्नु धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपिततादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धा-
वच्छिन्ननिपातातिरिक्तपदार्थनिष्ठविषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं
प्रति धात्वत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिर्विश्लेष्यतासम्बन्धेन कारणं । यदा
तादृशविषयतानिरूपितोक्तसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठविषयतासम्ब-
न्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति निपातजन्योपस्थितिर्विश्लेष्यतासम्बन्धेन
कारणमतो न तस्मात् तादृशबोधः इत्याहुः । तदसत्, धात्वर्थ-

पक्षा कर्मत्वादीनां सम्बन्धत्वाभ्युपगमात् । न च तथापि चैत्र पक्षतोत्यादे-
रसाधुत्वेन साधुत्वज्ञानविरहादेव सच न तादृशान्वयबोध इति वार्यं ।
साधुत्वममदशाया अपातिसम्भवात् साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे
मानाभाव इति मतेनेदमिति कश्चित् । एतेन कर्मत्वादीनां सम्बन्धत्वा
भावेऽपि घटोजानातोत्यादौ विषयत्वसम्बन्धेन घटे ज्ञानान्वयापत्तेर्यत्रो-
च्यते इत्यादौ समवायेन चैत्रे ज्ञानान्वयापत्तेर्यत्र वार्याय जानातोत्यादारा-
व्ययत्वे निरुद्धलक्षणां स्वीक्रियते इति गुणानन्दमतमपास्तं । आश्रयत्व विषय-
त्वलक्षणाङ्गीकारेऽपि जानातोत्यादिसमभिव्याहारस्याश्रयतासम्बन्धेन शा-
नप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञायत इत्यादिसमभिव्याहारस्य च विषय-
तासम्बन्धेन च ज्ञानप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुताभ्युपगमेन तादृशा-
वन्तिवारणात् ।

गुरुवत्सु चैत्र पक्षति तद्वत्सु इत्याद्यतिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्पदार्थ-
प्रकारेण धात्वर्थविश्लेषकान्वयबोधोमाऽस्तु गच्छतीति जानातोत्यादौ च
साक्षाद्धात्वर्थप्रकारेण नामार्थविश्लेषकान्वयबोधे बाधकाभाव एव तस्मात्
गच्छतीत्यादावाश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वेनाश्रयत्वादौ निरुद्ध-
लक्षणा स्वीक्रियत इत्यत्र दीधितिस्तत्तात्पर्यं । मणिकृतस्याश्रयत्वसम्बन्धे
नैव चैत्रादौ ज्ञानादेरन्वयं वदन्ति तैराश्रयत्वप्रकारकानुभवानङ्गीकारात्
एवं गच्छतीत्यादौ धात्वर्थोपस्थितिलक्षणाङ्गीकारे घटो न जानातोत्यादौ न च

नामार्थयोरनुगतानतिप्रसक्तयोर्दुर्वचत्वादिति ध्येयं । करोतेः प्रवृत्ति-
वाचकत्वं एव लुधातुगक्यप्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यक-
जिज्ञासानिवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन वा हेतुना आख्यातस्य तदाचकत्वं
सिद्धति, तस्य क्रियादिवाचकत्वे क्रियादिवाचकपदे प्रथमहेतोर्थ-
भिवारात् द्वितीयहेतोश्च किं करोतिप्रश्नस्य यत्रविषयकत्वमिच्छा

र्थान्वयानुपपत्तिस्तथाहि यद्याश्रयतासम्बन्धेन नाशस्याभावः प्रत्येत्यस्तदा
खवृत्तिसंयोगादिनाशस्य घटे सत्त्वेन बाधापत्तिः । अथ प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन नाशस्याभावः प्रतीयतामिति चेत्, न, निरूपकत्वादिवत् प्रति-
योगित्वादेः प्रतियोगिताश्चेदकसम्बन्धत्वविरहात् प्रतियोगित्वलक्षणा-
स्वीकारे च नाशप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धेनाभाव एव प्रतीयते तत्र
च न कोऽपि दोषः । एवं घटं जानातोत्यादौ कर्मत्वस्य केवलसम्बन्धत्वे
घटं न जानातोत्यादौ गणर्थान्वयानुपपत्तिर्विषयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धत्वाभावादेवमन्यदोध्यमित्याहुः ।

नव्यास्तु चैत्रो ज्ञानमित्यादौ समवायसमन्धेन चैत्रविशेष्यकज्ञानप्रका-
रकान्वयबोधवारणाय चैत्रविशेष्यक-ज्ञानप्रकारकशब्दबुद्धिं प्रति बाधातू-
त्तरविभक्तिजन्याश्रयत्वोपस्थितित्वेन हेतुता वाच्या तथाच चैत्रोजानातोत्यादौ
आश्रयत्वलक्षणाविरहे तादृशीपस्थितिविरहादेव नान्वयः इत्याश्रयत्वलक्ष-
णाद्वीक्रियते, एवं पाकस्तण्डुल इत्यादौ पाकविशेष्यक-तण्डुलप्रकारकशब्द-
बोधवारणाय पाकविशेष्यकतण्डुलप्रकारकशब्दबुद्धिं प्रति तण्डुलपदोत्तर-
विभक्तिजन्य-कर्मत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुता वाच्येति तदभावादेव चैत्रः पचति
तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वादिसम्बन्धेन पाकादौ तण्डुलप्रकारकान्वयबोधो न
जायते, यदा च तत्रापि तण्डुलपदोत्तरप्रथमाविभक्तौ कर्मत्वादिलक्षणा
क्रियते तदा जायत एव पाकादौ तण्डुलप्रकारको बोधः । नन्वेवं तण्डुलं
पचतोत्यादौ विभक्तिजन्य-कर्मत्वोपस्थितिसङ्गकारेण पाकादौ कर्मतासम्ब-

नव्याः । कृञश्च यत्नाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रति-

पचवृत्तिनामिद्वेरेत कृञोऽपि प्रवृत्तिवाचकत्वं आचार्य्ययुक्तिभ्या
व्यवस्थापयति, 'कृडश्चेति, 'यत्नाभिधायकत्वं' प्रवृत्तिलविशिष्टाभि-
धायकत्वं । नन्विदमसिद्धं क्रियाया एव तत्प्रक्यत्वात् पाक
करोतीत्यादौ लोको पचतीत्यादाविवाभेदं समं, पाकौ करोति
पकाम् करोति पाक क्रियते इत्यादौ च कर्मविभक्तेरेवाभेदोऽयं,
तथावाभेदप्रकारकोऽन्वयबोध इत्यत आह, 'क्रियेति, 'क्रिया'

न्येन तच्छुलप्रकारकान्वयबोधोऽयं न तु कर्मताविशेष्यकतच्छुलप्रकारको
बोध तच्छुल पचतीत्यादिसमभिव्याहारास्य पाकविशेष्यकतच्छुलकर्मकत्व
प्रकारकशब्दत्वापेक्षया नाप्रवेष्ट पाकविशेष्यककर्मतासमं कतच्छुलप्रका
रकशब्दत्वादौना कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वादिति चेत्
सत्यमेतत् यदि नानुभवविरोधोभवेदिति । वयन्तु केवलतच्छुलमित्यादौ कर्म
तांश्च तच्छुलप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धतया तच्छुलमिति वाक्यस्य कर्मता
विशेष्यकतच्छुलप्रकारकशब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यं तथाच तच्छुल पचती-
त्यादावपि सामयौरेवादेव तच्छुलकर्मकत्वेन पाकविशेष्यकान्वयबोधोऽवश्य
वाच्य । न च कर्मत्व तच्छुलोय पाकतच्छुलोय इत्यन्वयबोध स्यान्नहा
वाक्यार्थबोधे कर्मत्वविशेष्यकत्वप्रवेशे गौरवादिति वाच्य । तथा सति
तच्छुल पचतीत्यादौ एकवाक्यतामङ्गप्रसङ्गात् विधेयमेदस्य वाक्यभेदकत्वात् ।
किञ्च चैत्रोमास पथति न तच्छुलमित्यादौ पाके नञर्थतच्छुलकर्मत्वामावस्य
प्रतीत्यर्थं कर्मतांश्च तच्छुलस्य प्रकारता वाचा कर्मत्वादेर्ह्यनियामकतया
कर्मतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-तच्छुलामावबोधस्यासम्भवात् व्याधय
त्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतच्छुलामावबोधोभाष्यपदमे च तच्छुलपाक
शब्देऽपि तथा प्रयोगप्रसङ्गादिति वदाम ।

सन्धानाविशेषेऽपि यन्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसन्धानात्

अवयवविश्रामानुकूलसन्दः, 'यन्नजन्यत्वाजन्यत्वेति, 'यन्नजन्यत्वं' यन्ननिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्व-साध्यत्वाख्यविषयलोभयसम्बन्ध-वत्त्वं, 'यन्नाजन्यत्वञ्च' यन्ननिरूपिततादृशोभयसम्बन्धवद्विन्नत्वं, तादृशोभयत्वेन तादृशोभयसम्बन्धविशिष्ट एव ह्यधातुसमभिव्याहृतनिष्ठा-प्रत्ययेन बोध्यते, भ्रमात् प्रवृत्तस्य गुरुतरभारोत्तोलनादौ हत-

यत्तु विभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थितित्वेन पाकविशेष्यकतण्डुलप्रकारक-शाब्दबोधे न हेतुता तदादिना तण्डुलकर्मकपाकशाब्दबोधस्यले व्यभिचारा-दिति, तदसत्, पाकोद्देश्यकतण्डुलकर्मत्वविधेयकशाब्दत्वादौनामेव तादृशो-पस्थितिकार्य्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन व्यभिचारविरहादिति । एतेनाश्रया-दिपदास्तण्डुलप्रकारेण पाकविशेष्यकबोधे व्यभिचारेण विभक्तिजन्योपस्थिते-स्तादृशहेतुता न सम्भवतीत्यपास्त । निपाताद्यजन्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके निवेशनीयत्वात् । अस्तु वा असाधुप्रथमाविभक्तिकत्वमेव प्रकृते विभक्तित्वं व्यवयोत्तरं प्रथमोपस्थितत्वेन प्रथमाविभक्तेरेव साधुत्वसौकारात् तथाच अश्रय-निपातयोरपौदृशविभक्तित्वेन विभक्तिजन्योपस्थितिस्तथाप्यन्तीति शो-क्तव्यभिचारः । न च तथापि जानामि सीता जनकप्रसूतेत्यादौ विभक्तिजन्य-कर्मत्वोपस्थितिं विनापि ज्ञाने कार्य्यतासम्बन्धेन सीतादेरन्वयेण व्यभिचार-इति वार्थं । तत्र प्रथमाविभक्तौ कर्मत्वलक्षणासौकारात् सुव्विभक्तौ न लक्षणेति सिद्धान्तस्य च सुव्विभक्तिलक्षणा यश्चादौ सङ्गन्पवाक्यादिकं न कर्त्तव्यमित्यर्थकत्वात् । एकदेशिनस्तु चैत्रो ज्ञानं पाकस्तण्डुल इत्यादौ भेदान्वयबोधवारण्याय विभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थितेः न हेतुता येनोक्तस्यले व्यभिचारः स्यात् किन्तु ज्ञानादिप्रकारेण चैत्रादिशाब्दं प्रति चैत्रो ज्ञानं इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानाशुपस्थितिः प्रतिबन्धिका तादृशोपस्थितिकालेऽपि

व्यवहारवारणाय फलोपधानात्मकजन्यत्वप्रवेशः, नान्तरीयके कृत-
व्यवहारवारणाय साध्यत्वाख्यविषयत्वप्रवेशः । अतएव नान्तरीयके
मत्तोभूतं न तु मया कृतमिति व्यवहारः । व्यवहारं प्रति व्यवह-
र्तव्यज्ञानस्यैव हेतुत्वात् प्रतिषन्धानप्रवेशः । तथाच क्रियाया,
कृत्जन्यत्वे क्रियाजन्यत्वस्यैव सादृश्यव्यवहारविषयतावच्छेदकतया तत्त्व-
न्यत्वप्रतिषन्धानदशायां निरुक्तयत्नाजन्यत्वप्रतिषन्धानादकृतव्यवहारा-
नुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं नान्तरीयकेऽपि मया कृतमिति
व्यवहारमसङ्गात्तया न कृतमिति व्यवहारमसङ्गाच्चेत्यपि बोध्य ।

चैत्रोजानातीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानाद्युपस्थित्या सादृश्यान्वयबोधदर्शनेन चैत्रो-
जानातीत्यादिवाक्यजन्योपस्थितौ नामिव अख्य-तदादिपद-जानामि सोतेत्यादि
वाक्यजन्योपस्थितौ नामपि यत्नबलेन उत्तेजकात् कल्पनीयमिति न कोऽपि
दोष इत्याहुः । ननु करोतेर्यत्नार्थकत्वे निरुक्तविवरणबलादाख्यातस्य कृति
वाचकत्व सिध्यति तदेव च न सिद्ध परेश तस्येव करोतेरपि व्यापारार्थक
त्वाभ्युपगमादित्यत आह, ‘कृत्जन्येति कृधातोर्निबर्णः, ‘यत्नाभिधायित्व’
यत्नशक्तत्वं, अतः “कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया । कृत्तो यत्नाभिधा-
यित्वं न व्यापारप्रसक्तता” । इत्याचार्यकारिकोक्तकृताकृतविभागेनेति प्रथ-
मपुक्तिमाह, ‘क्रियेति, अत्रायं भावः पटादि कृतोऽङ्गुरादिर्न कृत इत्यादौ
कृतइत्यस्य यदि क्रियाजन्यत्वविशिष्टोऽर्थः तदा पट इव अङ्गुरेऽपि कृतव्यवहा-
रापत्तिः व्यापारमकसंयोगादिरूपक्रियाजन्यत्वप्रतिषन्धानस्य व्यवहर्तव्यताव-
च्छेदकविशिष्टज्ञानविधया भवन्मते कृतव्यवहारनियामकस्य तत्र सत्वादिति
क्रिया न कृधातोर्निरर्थः । ननु कृधातोर्निरर्थकत्वेऽप्येवमेव यत्नजन्यत्वमादाय
उभयत्र कृतव्यवहारापत्तिर्दुर्व्याख्येत्यत आह, ‘यत्नजन्यत्वेति, ईश्वरीयकृते-
रनुपस्थितिदशायामङ्गुरे यत्नाजन्यत्वभ्रमात्मकप्रतिषन्धानेनाकृतव्यवहारो-
पायते इतरथा तु पट इव तत्रापि कृतव्यवहार एव जायते इति भावः ।

पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् ज्ञाचादिवदाश्रयपर-
तृजन्तकर्तृपदस्य यन्नाश्रयबोधकत्वाच्च । क्रियायास्त-

‘ज्ञाचादिवदिति ज्ञातृपदादिवदित्यर्थः, ‘आश्रयपरेति, तथाच
कृतः कृतिमति शक्तावपि सविययधातृत्तरस्य तस्याश्रयत्वे निरू-
टिकक्षणा अन्यथा कर्त्तव्यच कृतिकर्त्ता इत्यन्वयः स्यात् स चायोग्य-
इति भावः । नन्विदमेवाभिद्धं किन्तु कर्त्तृपदं क्रियाश्रयबोधकमनु-
कूलव्यापाराश्रयबोधकं वेत्यत आह, ‘क्रियाया इति, ‘क्रिया’ सन्दः,

अतएव प्रतिसन्धानपर्यन्तानुधावनं । न च कृधातो क्रियार्थकत्ववादिमतेऽपि
यदाहुरे क्रियाजन्यत्वप्रतिगन्धानं नास्ति अथ च क्रियाजन्यत्वामावस्य भ्रमा-
त्मकप्रतिसन्धानं तदेवाहुरे कृतव्यवहारो भविष्यतीति वाच्यं । अनुभवविरो-
धात् क्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धानस्योभयत्र तुल्यत्वेऽप्यहुरेऽकृतव्यवहारस्य सर्व-
सिद्धत्वादिति उक्तकारिकोक्ता कर्त्तरूपव्यवस्थयेति द्वितीया युक्तिमाह,
‘ज्ञाचादौति ज्ञाधातोर्ज्ञानं वृत्तप्रत्ययस्य चाश्रयोऽर्थ इति ज्ञातृशब्दस्य
ज्ञानाश्रयबोधकत्ववदित्यर्थः, आश्रयपरः आश्रयलाक्षणिक वृत्त धन्ते यस्य
तदाश्रयपरतृजन्तपदं तस्येत्यर्थः, तथाच कृधातोर्ज्ञानार्थकत्वाभावे कर्त्तृपदाद-
यन्नाश्रयबोधो न स्यादिति कृधातोर्ज्ञानोऽर्थ इत्यत इत्यर्थः । ननु कृधातोः
कृत्यर्थकत्वे पक्षेत्यादिवत् वृत्तः कर्त्तृबोधकत्वेन कर्त्तृपदादयन्नानुकूलकृति-
मानित्यर्थ एवावगन्तव्यो न तु कृत्याश्रय आश्रयस्य वृत्तवर्त्यत्वामावात् । न च
यन्नानुकूलकृत्याश्रयबोध एव वक्तव्यः, बाधितत्वात् अस्मादादौ कर्त्तरि यन्ना-
नुकूलकृतिमत्वस्याभावादित्याशङ्कामपाकृतुं ‘ज्ञाचादिवदिति दृष्टान्तप्रदर्शनं
कृतं तथाच वृत्तो यथा ज्ञाचादिस्थले आश्रयबोधकता तथा कर्त्तृपदस्थले-
ऽपि आश्रयबोधकत्वमिति कर्त्तृपदादयन्नाश्रयबोधो नानुपपन्न इति भावः ।
क्रियायाः कृत्यर्थत्वे दोषान्तर क्रियानुकूलव्यापारस्य तदर्थत्वे दोषश्चाह,

दनुकूलव्यापारस्य वा कृत्र्यत्वे तदाश्रयः कारकमात्रं
वा कर्तृपदार्थः स्यात् । अथ रथो गच्छति गमनं

‘अनुकूलव्यापारस्य वेति पाठः, ‘तदनुकूलव्यापारस्येति पाठः प्रामा-
दिकः । घटं करोति घटस्य कर्त्तृत्वादौ सन्दानुकूलव्यापारस्य
कृत्र्यत्वानभ्युपगमात् पाकं करोतीत्यादिस्त्वन्विगेपएव तदभिधान-
मतस्तादृगपाठेऽपि न दोष इत्यपि कथिन् । प्रथमे दोषमाह,
‘तदाश्रय इति क्रियाश्रय इत्यर्थः, तथाच तण्डुलः पाककर्त्ता इत्या-
द्येव व्यवहारः स्यादिति भावः । एतच्च साक्षादिक्रियतुकूलस्य
सन्दस्य पाकत्वमते । द्वितीये दूषणमाह, ‘कारकमात्रं वेति,
स्राष्टी-काष्ठादेरपि पाकानुकूलसंयोगादिसत्त्वात् पाकादिकर्त्तृ-
व्यवहारः स्यादिति भावः । कृत्र्यत्वतोदाख्यातस्य च जनकव्यापार-
त्वमेव शक्यतावच्छेदकं इति केचिददन्ति तन्मतं शङ्कते, ‘अथेति,

‘क्रियाया इत्यादि, ‘तदनुकूलेति क्रियानुकूलेत्यर्थः, ‘तदाश्रयः’ पाकक्रियाया-
श्रयः, तण्डुलादिकर्त्तृपदार्थः स्यादित्यन्वयः, क्रियानुकूलव्यापारस्य कर्त्तृपदा-
र्थत्वे दोषमाह, ‘कारकमात्रं वेति, ‘मात्रमदं कृत्र्यार्थकं, तथाच क्रियातु-
कूलव्यापाराश्रयस्य कर्त्तृपदार्थत्वे कारकसामान्यस्यैव क्रियानुकूलव्यापारवत्तया
कर्त्तृपदार्थता स्यादित्यर्थो ज्ञेयते । यद्यपि क्रियायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा
कृत्र्यत्वेतिवादिनये क्रियाश्रय कारकमात्रं वा कर्त्तृपदार्थः स्यादिति न बाधकं
तत्रये तयोरिष्टापत्तिसम्भवात् तथापि क्रियात्वं तत्तद्भावधर्मत्वं तदनुकूलव्या-
पारत्वञ्च तत्तद्भावधर्मानुकूलव्यापारत्वं तदुभयमपि धर्मत्वशात्पेक्षया गुणतर-
मिति यत्रत्वमेव तदुभयापेक्षया बहुत्वेन कृत्र्यत्वशक्यतावच्छेकमुच्यते इत्यत्र
तात्पर्यम् । शङ्कते, ‘अथेति, तथाच रथोगमनं करोतीत्यादौ रथोगमनानु-

करोति बीजादिना अक्षुरादिः कृत इति विनापि
यत्नं कृजः प्रयोगान्न तस्य यत्नवाचकत्वं, कर्तृपदे च

‘रथोगच्छति गमनं करोतीति, तथाच तद्विवरणवशात् यत्नो न
कृजर्थः, किन्तु जनकव्यापार एवार्थः, रथोगमनं करोतीत्यादौ च
कर्मविभक्तेर्निरूपितत्वमेवार्थः, कृजर्थैकदेशे जनकयत्ने च तदन्वयः,
आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, गमनविशिष्टनिरूपिताधारत्वसम्बन्धेन रथादौ
तदन्वयः, तेनान्यदीधगमनात्तुकूलगोदनादिमति निश्चले गमनं
करोतीति न व्यवहार इत्येवमाशयः । ‘बीजादिनेति, निष्ठत्वं
द्वितीयार्थः, अन्यथास्य कृजर्थे व्यापारे, जन्यत्वरूपेण जन्यमात्रं
निष्ठार्थः । न चैवं क्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धानदशायां निरुक्तयत्नाजन्य-
त्वप्रतिसन्धानादङ्गुरे अकृतव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं । तदानीं
तद्व्यवहारे तत्र कृजो यत्ने सावर्णिकत्वात् निरुक्तोभयत्वेन निरुक्तो-
भयसम्बन्धविशिष्टस्य च निष्ठार्थत्वात् । अतएव नाम्तरीयके मया
न कृतमिति व्यवहारोऽपि व्याख्यातः । क्रियाजन्यत्वमादाय तत्र
कृतव्यवहारे दृष्टापत्तिरित्येवमाशयः । नन्वेवं कारकमात्र एव
कर्तृव्यवहार इत्यत आह, ‘कर्तृपदे चेति, ‘निरुद्धिलक्षणेति प्रवृत्तौ
निरुद्धिलक्षणेत्यर्थः, भवतां कारकपदे कृजो व्यापार इव, अन्यथा

कृजव्यापारवर्जित्याद्यर्थोऽवगम्यते इत्यनायत्ना उक्तत्वापत्तिं त्यक्त्वापि कृजव्यापारो-
प्यापारार्थकत्वमुपेयमिति भावः । कृताकृतविभागेनेत्यादियुक्त्या कृतिवाचकत्वं
निराकरोति, ‘बीजादिनेति, तथाच कृजः कृजर्थत्वे बीजादेः कृजर्थे बाधि-
तत्वं स्यादिति भावः । नन्वेवं कर्तृपदे का गतिरित्यत आह, ‘कर्तृपदे चेति,

कृञो यत्ने निरुद्धिलक्षणा, यदि क्रियायाश्चयमात्रे न

कर्मादौ कारकव्यवहारो न स्यादिति भावः । 'यदीति, 'क्रिया-
याश्चयमात्रे' क्रियादिरूपजनकव्यापाराश्चयमात्रे कर्मादाविति यावत्,
'न तत्प्रयोगः' न कर्तृपदप्रयोगः । वस्तुतस्तु कर्मादावपि कारक-
पदप्रयोग इव कर्तृपदप्रयोगोऽभ्युपेयः, अतएव "विवक्षातः कारक-
विभक्तयो भवन्ति" इति शाब्दिकाः । इत्यभिप्रायोयदीत्यनेन
सूचितः । 'एवमेति कृञो यत्रावाधकत्वे इत्यर्थः, 'जनकव्यापार-
एवाख्यातार्थं इत्यपेतनेनाश्रयः, उक्तहेतुदयस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टे
शक्तिसाधकत्वाभावादिति भावः । व्यापारत्वञ्च धर्मत्वं, तच्च यत्नसा-
धारणमपि, तेन परमेश्वरो वेदं वक्तौत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । अत्र
यन्मातृभवोऽनुभवमिदं इत्यभिप्रायेण अन्यथा परमेश्वरपदस्य शरी-

'निरुद्धोति । नन्वेवं यत्नेऽपि प्रयोगसत्त्वे साधनेन यत्ने कृष्यातोः शक्तिर्वापारे
लक्षणेत्येव किं न स्यादिति चेत्, प्रयोगप्राप्त्यर्थस्य शक्तिनियतत्वेन तद्वत्त्वेन
कृष्योक्त्यापारे शक्तौ सिद्धायामन्यायस्यानेकार्थत्वमिति न्यायेन न यत्ने शक्ति
कल्प्यते । न च प्रयोगप्राप्त्यर्थं यत्नेऽपि वर्तते, तथा सति गङ्गामदादेरपि
तौरशक्तत्वापत्तेस्तत्रापि गङ्गामदप्रयोगप्राप्त्यर्थस्य वक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च
प्रयोगमात्रं यदि शक्तिप्राप्तकं तदा काष्ठादौ व्यापारव्यतिष्ठधामुपटित-
कारकपदप्रयोगवत्त्वेन कृष्योक्त्यापारशक्तेर्नैयायिकानामपि प्रसङ्गादिति ।
ननु क्रियाश्रये तदनुकूलव्यापाराश्चयमात्रे वा कर्तृपदप्रयोगे इष्टापत्तिरेवेति
कथं कर्तृपदे कृष्योक्त्ये निरुद्धलक्षणा वाच्येत्यत आह, 'यदीति, 'न तत्प्रयोगः'
न कर्तृपदप्रयोग, त्रैयाकरमते विवक्षात कारकानि भवन्तीत्यस्याभ्युप-
गमेन करणोभूतकाष्ठादावपि कारकप्रयोग इष्ट एवेति 'यदीत्युक्तं ।

तत्प्रयोगः, एवञ्चाचेतनेऽपि पचतीत्यादिप्रयोगात् क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेर्बाधकं विना गौणत्वायो-

रपरत्वे वेदाभिन्नशब्दानुकूलकण्ठाद्यभिघातव्यापारवानिति बोधो व्यापारबोधकत्वेऽपि स्यात् । असाधारणजनकताया एव शक्यता-वच्छेदकतया च नेश्वर' पचति कृष्ण पचतीत्यादिप्रयोग, अन्यथा प्रवृत्तिवादिनामप्यप्रतीकारात् प्रवृत्तित्वस्य भगवद्व्यक्तेऽपि सत्त्वात् ईश्वरोवेद वक्तीत्यादौ वेदाभिन्नासाधारणशब्दजनकता भगवद्व्यक्तेऽपि स्वीकरणीया अतो न दाष, आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगे चेष्टापत्तिरिति निगम्य । ननु तथापि विनिगमकाभावात् शक्ति-साधकहेतुनैव प्रवृत्तित्वविशिष्टे शक्ति सेत्स्यतीत्यत आह, 'अचेत-नेऽपीति अग्नि-काष्ठादावपीत्यर्थ, 'पचतीत्यादिप्रयोगात्' व्यापा-रत्वे बुद्धिविशेष्यतासम्बन्धेन पचतीतिप्रयोगसत्त्वात्, रयोगच्छती-त्यादावाश्रयत्वप्रतीतेरेव नयैरुक्तत्वात् तत्परित्याग । ननु तत्रा-ख्यातस्य व्यापारे लक्षणा इत्यत आह, 'क्रियेति, 'क्रिया' पाकः, 'गौणत्व' लक्षणाजन्यत्व । नन्वेव तदुल्लङ्घयणादेरपि पाकानुकूल-

'एवञ्चेति कृधातीर्याधारवाचकत्वे स्थिते तद्विवरणबलेनाख्यातस्यापि व्यापा-रशक्तत्वे चेत्पर्य, 'अचेतनेऽपि' वद्वि काष्ठादावपि, कृताकृतविभागेनेत्यादि-बाधकस्य निरासात् यत्नत्वजात्यनभ्युपगमाद्गौरवमपि नास्तीति 'बाधक-विनेत्यस्य नासिद्धिरिति भाव । 'गौणत्वेति आक्षेपिकत्वेत्यर्थ, 'गौणत्वा-योगादिति पञ्चम्यन्तं जनकव्यापार एवास्यातार्थ इत्यत्र हेतुत्वेन बोध्य, व्यापारत्वमिह जन्यत्व धर्मेत्व वा व्यत पचतीत्यादे पाके जनकयत्नाऽर्थक-धर्मेवोपपत्तयोपस्थिति सम्भवतीति । नन्वेव तदुल्लङ्घयणकालेऽपि पचतीति

गात् जनकव्यापार एवास्यातार्थः, तण्डुलकयणादेश्च
न पाकादिजनकत्वमिति नातिप्रसङ्गः, कथन्तर्हि
पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभव इति चेत्, यत्ना-
विनाभूतपाकादिना क्रियाविशेषकारणस्य यत्नस्या-

त्वात् तदानीमपि पचतीत्यादिप्रयोगः स्यादित्यत आह, 'तण्डु-
लोति । एतेन शक्यतावच्छेदकजनकत्वद्वये अनन्यथासिद्धत्वांशस्य प्रवेशे
प्रयोजनं कृतं दर्शितं । जनकप्रवृत्तित्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्व-
वादौ शङ्कते, 'कथमिति, 'तर्हीति आख्यातस्य जनकप्रवृत्तित्वविशि-
ष्टाग्रत्वे इत्यर्थः, 'पचतीत्यादौ' चैवः पचतीत्यादौ, 'पाकजनक-
यत्नानुभवः' पाकजनकप्रवृत्तित्वेनानुभवः, 'यत्नाविनेत्यादि चैत्रत्वा-
दिविशिष्टजनकताबन्धनेन पाकजनकव्याप्तेनेत्यर्थः, 'क्रियाविशेषका-
रण्येति पाठः पाकजनकक्रियाविशेषजनकस्य यत्नस्येत्यर्थः, 'क्रिया-
विशेषेणेति द्वितीयान्नपाठेऽपि कारणत्वान्वितनिरूपितत्वस्य द्विती-

प्रयोगः स्यात् पाकजनकौभूततण्डुलकयणात्मकव्यापारस्य तदानीं सम्पादि-
त्यत आह, 'तण्डुलोति अन्यथासिद्धतया तस्य न पाकजनकत्वमित्यर्थः । इत्य-
ष्टानुकूलव्यापारस्यास्यातार्थत्वे चार्थं दोषं तण्डुलकयणस्य पाकानुकूलत्वा-
दिति तदुपेक्षितमित्यपि सूचितं । नैवायिक् शङ्कते, 'कथं तर्हीति,
'पाकजनकेति, यद्यपि यत्नस्यापि पाकजनकव्यापारत्वेनानुभवे बाधकामाव-
क्षयापि चैत्र पाचतीत्यादौ पाकजनकयत्नत्वेन रूपेण पाकजनकयत्नानुभव
कथं स्यादित्याशङ्क्यार्थः, 'यत्नाविनेति पाकजनकयत्नाविनाभूतेनेत्यर्थः, अवि-
नाभूतत्वं व्याप्यत्वं, 'कारणस्य' पाकादिकारणस्य, तेन चैत्र पाकजनकयत्न-
वान् पाकवत्त्वादित्यनुमानं प्रकृतं, पाकवत्ता च व्ययं पाकस्यैव इत्यादि-

नुमानात् । पचति पाकविषयकयत्नवानिति तात्पर्य-

यार्थत्वादयमेवार्थः, तथाच चैवः पाकजनकयत्नवान् पाकवत्त्वादि-
त्यनुमानप्रकार इति भावः ।

केचित्तु 'यत्नाविनाभूतेति तादात्म्यसम्बन्धेन जनकयत्नव्याप्येने-
त्यर्थः, 'क्रियाविशेषेण' धातूपस्थापितपाकादिविशेषणत्वेन, 'कार-
णस्य' जनकत्वविशिष्टस्य, 'अनुमानात्' जन्यतासम्बन्धेनानुमानात्,
अयं पाकोजनकयत्नवान् पाकात् इत्यनुमानप्रकारः, सौरादिपाके-
ऽप्यन्ततोभगवद्यत्नस्यैव सत्त्वात् न व्यभिचारः, तदनन्तरञ्च अनु-
मानोपस्थितस्य जनकताविशिष्टयत्नस्य एकदेशे जनकत्वे निरूपित-
त्वसम्बन्धेन धातूपस्थापितस्य पाकस्य विशेषणतया अन्वयः 'शब्द-
इति भावः । एतेनानुमानात् पाकोजनकयत्नवानिति प्रतीत्युपपा-
दनेऽपि पाकजनकयत्न इति विलक्षणानुभवस्यानुपपन्नत्वादिदमस-
ङ्गतमिति परास्मिन् । अग्रे च 'अथैवमित्यत्र वर्त्तमानपदं पाकवत्त्व-
स्याप्युपलक्षणमिति व्याचक्रुः ।

नन्वेवं पचति पाकजनकयत्नवानिति विवरणमसङ्गतं तेन
प्रकृततिप्पदस्य यत्नपदोऽप्यपकत्वबोधनादित्यत आह, 'पचतीति,
'तात्पर्यविवरणमिति परम्परया यत्नपदशब्दप्रतीतिप्रयोजकताप्र-

प्रतीतिनियामकस्वरूपसम्बन्धेन अतोनासिद्धिरिति ध्येयं । ननु मास्तु करो-
तिना विवरणबलेनाख्यातस्य यत्नवाचकत्वं कृचोऽप्यपरवाचकत्वं कृतिवाच-
कत्वञ्चेति विवाददशायां कृचः कृतिवाचकत्वसंशयात् पचति-पाकजनकयत्न-
वानिति विवरणबलात् स्यादेवाख्यातस्य यत्नवाचकत्वं इत्यत आह, 'पच-
तीति, 'पाकयत्नवानिति पाकजनकयत्नवानित्यर्थः, 'तात्पर्यविवरणं' पच-

विवरणं । अन्यथा धर्मिणोऽपि वाच्यतापत्तेः । अथैवं
वर्तमानत्वं यत्तस्य न प्रतीयेत तस्यापदार्थत्वात् ।

कारकतदिच्छयोच्चरितत्वस्य तिप्पदं बोधकं न तु तदुपस्थिति-
जनकताबोधकमित्यर्थः । यदा 'तात्पर्यविवरणमिति तत्परत्वमात्र-
बोधकं यत्तपदग्रकप्रतीतौ तिप्पदज्ञानोत्तरत्वमात्रबोधकमिति
धावत्, न तु तिप्पदं तदुपस्थितेर्जनकत्वबोधकमित्यर्थः । ननु
विवरणेन सप्रतिपाद्योपस्थापकत्वमेव विव्रियमाणे बोध्यते इत्यत-
आह, 'अन्यथेति विवरणस्य सप्रतिपाद्योपस्थापकत्वबोधकत्वनिश्चये
इत्यर्थः, 'धर्मिणोऽपि' आख्यातार्थविशेष्यत्वेनाभिमतस्य यत्तावद्य-
स्यापि, 'वाच्यतापत्तेः' भवन्मते आख्यातस्य वाच्यतापत्तेः, सतुप्-
पदग्रक्योपस्थापकत्वस्य यथोक्तविवरणेन तिपोऽबोधनात् न तन्निश्चय-
इति भावः । 'अथैवमिति, 'एवं' प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य आख्यातानु-
पस्थाप्यत्वे, 'वर्तमानत्वं' आख्यातोपस्थापितं वर्तमानत्वं, 'यत्तस्य'
प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य, 'अपदार्थत्वात्' पदानुपस्थितत्वात्, "शब्दी-

तौल्यतः' पाकजनकस्यापारप्रतीतौ तेन व्यापारेणानुमितोयः पाकजनकफल-
स्य आपन्नं, 'अन्यथेति विवरणविषयतामात्रेणाख्यातस्य यत्ने शक्तिस्त्रोक्त-
इत्यर्थः, 'धर्मिणः' पाकजनकयत्नवत्, 'वाच्यतापत्तेः' आख्यातवाच्यतापत्तेः,
तस्यापि पाकयत्नवानिति अनुपा विवरणादिति भावः । शङ्कते, 'अथैवमिति,
'एवं' यत्नत्वविशिष्टस्याख्यातवाच्यत्वविरहे, 'यत्तस्य' यत्नत्वविशिष्टस्य, 'तस्य'
यत्नत्वविशिष्टस्य, 'अपदार्थत्वात्' पक्षतोऽप्यपदार्थत्वात्तानुपस्थाप्यत्वात्, तथाच
शब्दोऽप्याकाङ्क्षेति न्यायेन तस्यापदार्थत्वे तत्र वर्तमानत्वेन शब्दबोधविषयता
न स्यादित्यर्थः, इदञ्च न्यायनये दूषणं, अर्थाध्याहारमते पदानुपस्थितस्य

अन्यत्र धात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा लङादेर्वर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पन्नत्वाच्च । न च पाकजनक-

ह्याकाङ्क्षेति नियमादिति भावः । अर्थाध्याहारवादिमतमालम्ब्य कदाचिदपदार्थेऽप्यन्वयोक्तुं शक्यते इत्यतो व्युत्पत्तिविरोधमप्याह, 'अन्यचेति ।

केचित्तु नन्वध्याहृतपदाद्यन्तोपस्थितौ वर्त्तमानत्वस्यान्वयो भविष्यतीत्यत आह, 'अन्यचेत्याहुः ।

'अन्यत्र' चैत्र पचतीत्यादेरन्यत्र, 'क्रियाया' स्पन्दे, एतच्च चलति गच्छतीत्यादौ । इदमुपलक्षणं, जानातीत्यादावपि धात्वर्थवर्त्तमानत्वान्वयो बोध्यः । 'स्वार्थव्यापारे वेति, 'वाग्रब्दश्चार्थः, एतच्चामि पचतीत्यादौ, 'लङादेरित्यादिपदादाख्यातान्तरोपसग्रहः, 'वर्त्तमानत्वादौत्यादिपदादतीतत्वं भविष्यत्तोपसग्रहः । न च पचतीत्यादावपि धात्वर्थे वर्त्तमानत्वाद्यन्वये को दोष इति वाच्यः । साचाद्विकृतिजनकस्य स्पन्दस्य पाकत्वमते पाकभविष्यत्तादग्राया तदनुकूलकर्तृव्यापारस्य विद्यमानतादग्रायामपि पचतीतिप्रयोगात् पच्यतीत्यप्रयोगात् कर्तृव्यापारस्यातीतत्वादग्राया तादृशपाकस्य वर्त्तमानत्वदग्राया पचतीत्यप्रयोगादपचदित्यपि प्रयोगाच्च । नन्वेव-

शाब्दविधयस्य सम्भवतीति तन्मतेऽपि यत्र वर्त्तमानत्वप्रतीत्यनुपपत्तिः दर्शयति, 'अन्यत्रेति स्वार्थव्यापारादन्यत्र धात्वर्थे जानातीत्यादौ, 'स्वार्थव्यापारे वेति चामि पचतीत्यादौ पाकानुकूलव्यापारे, 'लङादेरित्यादिनाख्यातान्तरपरिग्रहः, 'वर्त्तमानत्वादौत्यादिपदेनातीतत्वं भविष्यत्त्वयोः परिग्रहः, तथाचाख्यातार्थवर्त्तमानत्वादेः प्रतिनियतान्वयव्युत्पत्तिविरोधानुमाने तदन्वयो भवन्मते

मग्निना पच्यते चेत्तेषां पच्यते इत्यादौ यच्च वर्त्तमानत्वाद्यन्वयः
 तत्राख्यातेन व्यापार-कृत्योरवबोधनात् साक्षाद्विक्रित्तिजनकस्यन्दस्य
 पाकत्वमते पाकानुकूलव्यापारासत्त्वदशायां पाकसत्त्वेऽपि तादृशप्र-
 योगाभावेन कर्त्तृव्यापारसत्त्वदशायां पाकासत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगस-
 त्वेन च धात्वर्थे तदन्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च तच्च सुवर्त्यव्या-
 पारादावेव तदन्वय इति वाच्यं । तथासत्युक्त्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः
 तथा द्वतीयाद्यन्तपदासमभिव्याहृतपच्यते तण्डुल इत्यादौ वर्त्तमा-
 नत्वाद्यन्वयप्रसङ्गस्य दुर्भारत्वाच्च । न च तत्रानन्वितत्वमेव वर्त्तमा-
 नत्वादिकमिति वाच्यं । पाकानुकूलकर्त्तृव्यापारस्यातीतत्वानागतत्व-
 दशायामपि पच्यतेऽथ तण्डुल इत्यादिव्यवशारापत्तेरिति चेत्, न,
 तच्च वर्त्तमानव्यापारजन्यत्वादिहोपपारिभाषिकवर्त्तमानत्वादेराख्या-
 तार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थेऽन्वयान्, धातोः पाकानुकूलव्यापारे
 शास्त्राणिकतया धात्वर्थ एव वर्त्तमानत्वाद्यन्वयसम्भवाच्चेति भावः ।

अन्वेवं काल पाकजनकवर्त्तमानयत्नवान् पाकजनकवर्त्तमान-
 व्यापारवत्त्वादित्यनुमेयं, यदा पाकजनकतत्त्वण्टत्तिव्यापारस्तदा
 पाकजनकतत्त्वण्टत्तियत्न इति सामान्यमुखौ च व्याप्तिरित्याशङ्क्य

सम्भवतीति भावः । ननु धैव पचतीत्यत्रैव पाकजनकवर्त्तमानव्यापारवा-
 नित्यन्वयबोधे जाते तत्र एव पक्षधर्मताज्ञानात् पाकजनकवर्त्तमानव्या-
 पारत्वावच्छेदेन पाकजनकवर्त्तमानयत्नव्याप्तिप्रकारकस्मरणासहितात् चैत्र
 पाकजनकवर्त्तमानयत्नवानित्यनुमितिर्भविष्यति तथाच चैत्र पचतीत्यादौ
 चैत्र पाकजनकवर्त्तमानयत्नवानिति प्रत्ययस्य नानुपपत्तिस्तादृशानुमितेरेव
 तादृशप्रत्ययत्वादित्याशङ्क्य निराकुर्वते, 'न' चेति, निराकरणहेतुमाह,

वर्त्तमानयत्नानुमानं, यत्नविगमेऽपि व्यापारानुवृत्तेः ।
धर्मविशेषनिष्ठता च यत्नस्य न स्यात् तद्व्यधिक-

निराकरोति, 'न चेति, 'यत्नविगमेऽपीति, तथाच संयोगात्मक-
पाकजनकव्यापारवत्यपि क्षणे पाकजनकयत्नाभावाद्ध्यभिचार इति
भावः । ननु सधारस्यानन्तत्वात् सर्वदैव पाकजनकयत्नसत्त्वात्
स्थूलकालस्य वर्त्तमानत्वघटकत्वाद्वा न व्यभिचारः । यदा चेष्टोत्-
पत्तिक्षणो वर्त्तमानत्वघटक तदिष्टिष्टव्यापारवत्त्वञ्च हेतुः विशेष-
मुखी च व्याप्तिरतो न व्यभिचार इत्यत आह, 'धर्मीति चैत्रा-
दिनिष्ठतेत्यर्थः', तथाच पाकजनकवर्त्तमानयत्नवान् चैत्र इति धीर्न

'यत्नविगमेऽपीति पाकजनकवर्त्तमानयत्नविरहेऽपीत्यर्थः, 'व्यापारानुवृत्ते'
पाकजनकव्यापारस्य सत्त्वादित्यर्थः, एतावता च पाकजनकवर्त्तमानव्यापारस्य
पाकजनकवर्त्तमानयत्नस्य कालिकी व्याप्तिर्निराकृता । ननु चैत्र पञ्चतीत्यादौ
हृतिनिष्ठानुकूलताविशेषसम्बन्धेन व्यापारत्वविशिष्टे धात्वर्थपाकान्वयो वाच्य-
स्तथाच तादृशानुकूलतासम्बन्धेन पाकविशिष्टव्यापार पाकजनकव्यापार एव
यत्न एव स च यत्नविगमे न तिष्ठत्येवेति कालिकव्याप्तौ नोक्तव्यमिभार इत्यत-
आह, 'धर्मविशेषेति चैत्र पञ्चतीत्यादौ चैत्रादे समवायेन पाकजनकवर्त्त-
मानयत्नवत्ता न प्रतीयेतेत्यर्थः, कालिकसम्बन्धेन व्यपकताज्ञानात् कालिक-
सम्बन्धेनैव काले पाकजनकयत्नानुमितेरेवोत्पत्तेरिति भावः । ननु तादृश-
व्यापार प्रति तादृशयत्न समवायेन व्यापक इति व्यापकताज्ञानादेव धर्मि-
विशेषनिष्ठताप्रतीतिर्भवतीत्यत आह, 'तद्व्यधिकरणेति पञ्चतीति वाक्यात्
पाकजनकवर्त्तमानयत्नानधिकरणवृत्तेर्यापारस्यापि पाकजनकत्वेन प्रतीते-
रित्यर्थः, अत्रायं भावः चैत्र पञ्चतीत्यादौ यत्ननिष्ठानुकूलताविशेषसम्बन्धेन
पाकस्य व्यापारेऽन्वयः कालं पञ्चतीत्यादौ चानुकूलतासामान्येन सम्बन्धेन

करणव्यापारस्यापि पाकजनकत्वात्, चैतन्याविनाभूत-
चैवत्वादिविशेषितेन तेन यत्नानुमानमिति चेत्,

स्यादिति भावः । ननु चैवः पाकजनकवर्त्तमानयन्नवान् पाकजन-
कवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् इत्याद्यनुमेय, स्थूलकालोविशिष्य चेटोत्प-
त्तिक्षणो वा वर्त्तमानत्वघटकः तेन न व्यभिचार इत्यत आह,
'तद्व्यधिकरणेति यद्व्यधिकरणस्यापि स्यात्त्यादिकाद्यादिषयोगस्ये-
त्यर्थः, समारम्भानन्तत्वात् तथाच व्यभिचार इति भावः । ननु
चैवत्वे धर्तीत्यनेन हेतुविशेषणीय इत्याशङ्कते, 'चैतन्येति, अचेत-
नेऽपि चैवत्वादिसङ्केतसत्त्वात् अतः 'चैतन्याविनाभूतेति, 'चैवत्वादीति,
चैवत्वं स्वरूपतो विशेषणं तेन चैवत्वत्वेन चैवत्वस्य शब्दानुपस्थितत्वे

पाकस्य व्यापारेऽप्यय इति लोकारे श्रुत्यन्तेर्भेदापत्त्या गौरव स्यादित्युभयसा-
धारण्यायानुकूलतासामान्यसमर्पणं व्यापारे प्राक्तान्वयो वाच्यस्तथाचानु-
कूलतासामान्येन पाकविशिष्टव्यापारस्य चैव पचतीत्यादौ प्रतीयमानस्य
पाकजनकवर्त्तमानयत्वे व्यभिचारितया न तेन तदनुमानं विशेषदर्शना स्या-
दिति । ननु चैवः पाकजनकवर्त्तमानयन्नवान् पाकजनकवर्त्तमानव्यापारव-
त्त्वादित्यनुमितिर्जायतामिव्याशङ्कते, 'चैतन्येति, अविनाभूत व्याप्य पचैव-
त्वादि तद्विशेषितेनेत्यर्थः, 'तेन' पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारेण, 'यत्नानुमान'
पाकजनकवर्त्तमानयत्नानुमान । शोभनत्वं सुन्दरत्वं, 'शोभन इति काष्ठादि-
साधारणं बोध्यं तथाच शोभनत्वे सति पाकजनकवर्त्तमानव्यापारवत्त्वं शोभन-
काष्ठादौ पाकजनकवर्त्तमानयत्वे व्यभिचार्येति तत्र तादृशानुमानानुपपत्ति-
रिष्टम् । अथ सत्तापि चैवत्वादिविशेषितेन तदनुमानं, तत्र चैवत्वादे-
शब्दानुपस्थिते प्रमाणान्तरेण च तदा नियमतस्तदनुपस्थितौ मानाभाव-
एव तथाच शोभनं पचतीत्यादौ प्रमाणान्तरेण चैवत्वाद्यनुपस्थितिदशायां

सत्यं, चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि शोभनः पचतीत्यादौ शोभ-
नादेः पाकयत्नवच्चप्रतीतेः तत्राख्यातस्य जनकयत्ने
लाघणिकत्वात् । मैवं, अविनाभावमपेक्ष्य लाघवेन

न क्षतिः । तेन पाकजनकवर्त्तमानव्यापारेण यद्वानुमानम् । 'शोभ-
नादेरिति, शोभनत्वस्य स्याद्यादिसाधारणतया शोभनत्वे सति
तादृशव्यापारवत्त्वं न यद्वानुमापकमिति भावः । इदमुपलक्षणं चैवः
पचतीत्यादौ शाब्दबोधात्मकतादृशप्रतीतेरानुभविकत्वाच्चेत्यपि मन्त-
व्यम् । 'तवेति यच्च यत्रशाब्दबोधस्तुचेत्यर्थः, जनकव्यापारवत्त्वस्य
शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि कचिद्वचसाया आवश्यकत्वे लाघवं किमित्या-
शयेन जनकयत्ने शक्तिवाद्येव दूषयति, 'मैवमिति, 'जनकव्यापारः'
जनकव्यापारत्वं, 'जनकयत्नस्य' जनकप्रवृत्तित्वस्य, 'शक्यत्वात्' शक्यता-
वच्छेदकत्वात्, जनकत्वप्रवेशस्याविशिष्टत्वेऽपि प्रवृत्तित्वस्य जातितया
तदपेक्ष्य धर्मत्वरूपस्य व्यापारत्वस्य उपाधित्वाद्गुरुत्वमिति भावः ।
जनकयत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि जनकत्वप्रवेशस्यावश्यकतया जन-

तदनुमानानुपपत्तिरिति भावः । 'अथैवमितिपूर्वंपक्षसमाधानमाह, 'सत्य-
मिति, 'तत्र' शोभनः पचतीत्यादौ, इत्यञ्च कालं पचति अग्निः पचतीत्यादि-
बहुतरप्रयोगे सङ्ख्यात्वसम्पादनाय परं व्याख्यातस्य व्यापारे शक्तिः कल्प्यते
शोभनः पचतीत्यादिप्रयोगानाञ्चाल्पत्वेन तत्र लक्षणाकल्पनैव युक्तेति पूर्व-
पक्षिद्वयम् । 'लाघवेनेति जन्मत्वं धर्मत्वं वा व्यापारत्वं अपेक्ष्य यत्नत्वस्य
लघुत्वेनेत्यर्थः । ननु पचतीत्यादौ पवनानुकूलगुरुत्ववदिति स्पन्दत इत्यादौ च
स्पन्दानुकूलवेगवदिति प्रतीयते इति गुरुत्वत्वं वेगत्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकं
स्यात् यत्नतुल्यत्वादिति चेत्, तत्र तत्र तेन तेन रूपेण प्रतीतेरानुभविकत्वे

जनकयत्नस्यैव शक्यत्वात् । यत्नं विहाय जनकमात्रे
शक्तिरस्तु लाघवात् तथाचाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य-
चेति चेत्, न, अपचत्यपि पाकजनकादृष्टवति पचतीति
प्रयोगापत्तेः । पाकजनकादृष्टजनककृतेश्च न पाकजन-

कत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु लाघवात् किं यत्नत्वप्रवेगेनेत्यभिप्राये-
णग्रहणे, 'यत्नं विहायेति, 'यत्नं' यत्नत्वं, 'मात्रे' सामान्ये, 'तथा-
चेति जनकसामान्ये शक्तौ चेत्पर्य, 'अचेतनेऽपीति, व्यापारानु-
बन्धिविशेषता सप्तम्यर्थ, 'अचेतनमुख्यविशेष्यकोऽपीत्यर्थ', 'प्रयोगः'
पचतीत्यादिप्रयोगः, अग्निः पचतीत्यादिप्रयोगोऽपीति समुदितार्थ ।
'अपचत्यपीति, 'पाकजनकादृष्टवति' भोक्तरि, पचतीतिप्रयोगः
स्यादिति । ननु यत्नशक्तिवादिनस्तथापि तददृष्टजनककृतिकाले
तामादाय तत्र तत्प्रयोगो दुर्वारः जनकताविशेषनिवेगेनातिप्रसङ्ग-
धारणतु भवति नाशक्यमित्यत आह, 'पाकजनकेति, 'अतएव'
जनकादृष्टजनककृतेः स्वाजनकत्वादेव, 'कृत्यादिजन्यत्व इति, 'आदि-

दृष्टापत्ते । वस्तुतः पचतीत्यादौ पतनाश्रयत्वादेरेव प्रतीतेराशुभविकत्वा-
दिति भावः । जनकयत्नत्वे जनकत्वं प्रविष्टमिति तदेवास्यातशक्यतावच्छेदकं
स्याल्लाघवादित्याग्रहणे, 'यत्नं विहायेति, लाघवात् जनकयत्नत्वापेक्षया
जनकत्वस्य कथत्वात्, यत्नत्यागे वीजान्तरमप्याह, 'तथाचेति जनकाव-
मात्रस्यास्यातशक्यतावच्छेदकत्वे चेत्पर्य, 'अचेतनेऽपि कालं पचति अग्नि
पचतीत्यादावाख्यते प्रयोगोमुख्य एव भवनीत्यर्थः । ननु जनकयत्नस्य शक्य-
त्वेऽपि पाकजनकादृष्टजनककृतेरपि पाकजनकतया स एव दोषः स्यादित्यत-
आह, 'पाकजनकेति, 'अतएव' वज्जनकादृष्टजनककृतेः स्वाजनकत्वे मानाभा-

कृत्वं मानाभावात् । अतएव क्षित्यादेः कृत्यादिजन्यत्वे
साध्ये तज्जनकादृष्टजनककृत्यादिना अर्थान्तरप्रसङ्गो-
ऽपि प्रत्युक्तः । भावे वा तादृशकृतिनिवारणायादृष्टा-
द्वारकजनकतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् । यत्नमार्चं शक्यं

पदादिच्छादिपरिग्रहः, 'साध्ये' कार्यत्वेन हेतुना साध्ये, 'तज्जन-
केति' क्षित्यादिजनकेत्यर्थः । अभ्युपेत्याह, 'भावे वेति, 'तादृशेति'
पाकजनकादृष्टजनकेत्यर्थः, 'त्वयापि' जनकसामान्ये शक्तिवादिना
त्वयापि, अन्यथा तदा तादृशप्रयोगापत्तेस्तथापि दुर्वारत्वाददृष्ट-
मादायातिप्रसङ्गस्तु तव दुर्वारः, अदृष्टस्यादृष्टमदारीकृत्यैव पाक-
जनकत्वात् इति भावः । ननु कार्यस्य समवायो जनकस्य विषय-
तेति सम्बन्धनियतफलोपधानात्मकजनकतानिवेशात् अदृष्टमादाय
नातिप्रसङ्ग इत्यतो गन्धमतमाह, 'यत्नमार्चं शक्यमिति प्रवृत्तित्व-

वादेव, 'क्षित्यादेरिति, क्षितिः कृतिजन्या कार्यत्वात् घटवदित्यमुमानवने-
नास्मदादिकृतिजन्यताबाधेन भगवत्कृतिजन्यता सिध्यतीति सिद्धान्तः । स च
तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वे भग्नः स्याद्वाधाभावेनादृष्टजनकास्मदादि-
कृतिजन्यतामादायार्थान्तरप्रसङ्गेन भगवत्कृतेरसिद्धापत्तेरिति दोषो नि-
रस्त इत्यर्थः । अभ्युपेत्याह, 'भावे वेति तज्जनकादृष्टजनककृतौ तज्जनकत्वस्य
प्रामाणिकत्वे वेत्यर्थः, 'त्वयापीति' जनकमात्रे व्याख्यातशक्तिवादिनापि, 'वा-
च्यत्वादिति, अन्यथा पाकजनकादृष्टजनकयत्नस्यापि पाकजनकत्वेन तमादाय
व्यपक्षत्यपि पाकजनकादृष्टजनकौभूतगङ्गास्नानादिगोचरयत्नवति पक्षतीति
प्रयोगप्रसङ्गस्तु तवापि दुर्वारत्वादिति भावः । वस्तुतः कार्योभूतपाकस्य
समवायः कारणीभूतकृतेर्विषयता इत्येवं सामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्यवच्छि-

विषयित्वं जनकत्वं वा सम्बन्धमर्यादया भासत इति

मात्रं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । न च प्रवृत्तित्वैव शक्यतावच्छेद-
कत्वे पथ्यत इत्यादौ पाकजन्यफलगाभित्वरूपपाकादिकर्तृत्वप्रतीतिः
कर्मं प्यादिति वाच्यम् । तवात्मनेपदस्य कर्मत्वे साहचरिकत्वात्,
कर्मत्वं फलसत्त्वं, तच्च फलमेव, जन्यतासम्बन्धेन पाकादिधर्मत्वस्य
तच्चाप्ययः, फलत्वञ्च कार्यत्वं, प्रतियोगितासम्बन्धेन प्राग्भावादिमत्व-
मिति यावदिति भावः । विषयित्वं जनकत्वं वेति तात्पर्याधीनो
वृद्धितो विकल्पः सम्बन्धान्तरेणान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वबोधकः न तु
पूर्वा-
दरसे विकल्पः, तेन जनकत्वस्य विषयित्वमपेक्ष्य गृह्यतेऽपि
परमनि-
शानुपपन्नः । अथैवमस्मादादीनां पाकानुष्ठानदशायां

जनकत्वस्य शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । शीतवृक्षाद्यादिशोचरकृतिमादायाति-
प्रसङ्गस्य पाकसमवायिसंख्याख्यादिविषयकत्वात् न च निरुद्धतायाः अधिक-
रूपप्रदासत्वाच्चिन्नापाकजनकत्वासम्भवादिति तत्त्वं । ननु दृष्ट्याहृतं विश-
ष्टजनकत्वमेवास्यातश्चक्यतावच्छेदकं वाच्यं यतो न पाकजनकादृष्टमादायो-
क्तातिप्रसङ्ग इत्यतो नयमते यत्ने प्रकृते युक्तिं दर्शयति, 'यत्नमात्रमिति यत्न-
त्वात् आख्यातशक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । मात्रपदेन जनकयत्नत्वस्य जनक-
त्वस्याध्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तद्योग्यत्वज्ञानपेक्षया गृह्यता-
दिति भावः । धात्वर्थपाकादेर्यत्ने फलसम्बन्धेनान्वय इत्याकाङ्क्षाधामाह, 'वि-
षयित्वमिति, तथाच पथतोवादौ विषयित्वासम्बन्धेन पाकविशिष्टयत्नवति-
त्यर्थः । नन्वेवं पथतोवादौ पथे पाकत्वलक्षणाधामिध पाकत्वविषयकयत्नवा-
नित्यस्यबोधोपपत्तिः पाकविषयिन्यास्तत्तत्तृहते पाकत्वविषयकत्वनिवृत्त्यात् ।
न च विशेष्यत्वात्त्यमेव विषयित्वं स्वतः तथापि निगडविचलदेहस्थाना-
तजडोलतकलेवरस्य चोत्थानविषयककृतिर्जायते उत्थानान्तु न जायते निगड-

परमेश्वरः पचतीत्यपि प्रयोगापत्तिः तत्कृतेः सर्वविषयकतया
कार्यमात्रजनकतया चास्मदादिकर्तृकपाकस्यापि तद्विषयत्वात् तज्ज-
न्यत्वाच्च । न च प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य तत्कृतावभावात् न
तथा प्रयोग इति वाच्यम् । तथापि धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् । न
चाख्यातार्थयत्न-कर्तृपदार्थयोरवच्छेदकतासमन्वेनैवान्वयस्य साका-
ङ्क्षत्वात् न तथा प्रयोगः आत्मा पचतीत्यपि प्रयोगो नेय्यते अहं
पशामि त्वं पशसौत्यादौ उच्चारयिवादिशरीरमेव चैवत्वादिना
अस्मदादिपदशक्यं परमेश्वरो वेदं वेत्तीत्यत्रापि परमेश्वरपदं शरीरपरं
न तु परमात्मपरमिति वाच्यम् । तथापि तदानीं कृत्वाः पचतीति
प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत्, न, साध्यताख्यविषयिताविशेषस्य
चेष्टादिद्वारा फलोपधानाख्यजनकताविशेषस्य च समर्गत्वनियमात्,
भगवत्कृतिश्च नास्मदादिद्वयपाकस्य तादृशविषयितावती तादृशजन-
कतावती वा, अतएव पाकत्वेन पाकविषयिण्याः कृतेषु पाकत्व-
विषयतानियमेऽपि पचेः पाकत्वे लक्षणायां पचतीति प्रयोगो न
योग्यः, न वा उपादानतादिरूपपाकादिविशेष्यताकप्रवृत्तिसत्तेऽपि
पचतीति प्रयोगो योग्यः, न वा क्रियान्तरगोचरप्रवृत्तिद्वारायां
स्वरूपयोग्यतामादाय पचतीत्यादिप्रयोगः, नापि पाकजनकादृष्ट-
जनककृतिमादाय पचतीत्यादिप्रयोगः । न च तथापि विषयिताया-
अपि संसर्गत्वे पाकाद्यनुत्पत्तावपि पाकादिसाध्यकप्रवृत्तेर्वर्तमानत्वा-

धन्वनामवातादिना दोषेण प्रतिबन्धादिति सिद्धास्तस्तथाच यदा निगड-
निश्चलदेहस्योत्थानविषयिणी कृतिस्तदा निगडनिश्चलदेह उत्तिष्ठतीति
प्रयोगापत्ति इयं ध्यामवातजडौष्ठतत्तलेवरस्योत्थानविषयिकृतिद्वारा

तौतलदशायां पक्ष्यपक्षदित्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्बारा पक्षतीत्यादा-
वाख्यातार्थवर्त्तमानत्वादेराख्यातार्थयद्वादावेवान्वयस्य निरुद्धिस्वा-
दिति वाच्यम् । विषयितामसन्धमादाय तच्च तदानीं तादृशप्रयो-
गस्य दृष्टत्वात्, फलोपधानात्मकजनकतासंसर्गस्य विषयत्व एव तच्च
तदानीं तथा प्रयोगस्यायोग्यत्वाभ्युपगमात् । अतएव विषयितायाः
संसर्गत्वभ्रान्त्या दृष्ट्यादिषाध्यकप्रवृत्तिमति पुरुषे वर्ततेति प्रयोगापत्तिः
भ्रमादुत्थानसाध्यकप्रवृत्तिमति निगङ्गनिश्चयदेहे उत्थानाभ्युत्पत्तावपि
उत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिरित्यपि निरस्तम् । साध्यत्वाख्यविषयिता-
संसर्गमादाय तच्च तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात्, फलोपधानात्मकचेष्टादि-
द्वारजनकताविशेषसंसर्गविषयकत्वं एव तादृशप्रयोगस्यायोग्यत्वाभ्यु-
पगमादिति भावः ।

केचित्तु विषयित्वस्य संसर्गत्वे ध्वंसेतद्दोषमभिसन्वाधैव जन-
पाद्येत्यभिहितमित्याहुः ।

केचित्तु साध्यत्वाख्यविषयिता द्विविधा स्वल्पयोग्यतात्मिका
फलोपधानात्मिका च तच्च फलोपधानात्मिकायाः साध्यत्वाख्यविष-
यिताया एव प्रकृते संसर्गत्वाभ्युपगमाच्चोक्तातिप्रसङ्गः । अतएव भोज-
नाद्यनुत्पत्तिश्चले भोजनादिषाध्यकप्रवृत्तिष्वेऽपि भोजनं करोति
भोजनं क्रियते इत्यादयो न व्यवहाराः फलोपधानाख्यसाध्यत्वाख्य-
विषयिताया एव कृधास्तुप्रयोगे कर्मप्रत्ययार्थत्वात् । न च साध्य-
त्वाख्यविषयित्वादेः तादृशदैविष्ये मानाभावइति वाच्यम् । क्रियानु-

द्यामवातच्छरीरवक्त्रेवरश्चिच्छतीति प्रयोगः स्यात् एव दृष्टौ क्षतिसाध्यत्व-
धमे दृष्टिविषयिणो क्षतिर्जायते दृष्टिस्तु न जायते दृष्टिः प्रति दृष्टिविषय-

तु नव्याः । कर्तृ-कर्मणी लकारवाच्ये चैवः पचति
पच्यते तण्डुल इति सामानाधिकरण्यानुरोधात्

त्पत्तिदशायां तादृशप्रतीत्यभावस्य मानत्वादित्याहुः । तदसत् ।
कचित् स्वरूपयोग्यतात्मकसाध्यतावतौ प्रवृत्तिः, कचित् फलोपधा-
मात्मकतदतीत्यत्र नियामकस्य दुष्परित्यादिति दिक् ।

वस्तुतस्तु साध्यताख्यविषयता-फलोपहितजनकत्वोभयसम्बन्धेनैव
धात्वर्थस्य कृतावन्वयोऽभ्युपेयः, अन्यथा जनकतायाः सम्बन्धत्व-
कल्पे विषयतासम्बन्धकस्योक्तपूर्वदोषोद्गारेऽपि नान्तरीयकमीन-
भोजमादौ मीनं भुङ्क्ते इत्यादिप्रयोगस्य दुष्परित्यात्, दौधितिकार-
स्त्रिखनन्तु वाकारस्य समुच्चयार्थतैवेत्युपपादनोपमिति विभावनी-
यम् ।

वैयाकरणमतमुत्थापयति, 'कर्तृ-कर्मणी इति, 'लकारः' आख्यातं,
'इति सामानाधिकरण्यानुरोधादिति, 'इति' अत्र, चैव-तण्डुलादि-
पदाख्यातपदयोरेकधर्म्मिबोधकत्वानुरोधादित्यर्थः, विभिन्नप्रवृत्ति-

ककृतेः स्वरूपायोग्यत्वादिति मते चैत्रे दृष्टिविषयकृतिदशायां चैत्रोवर्धयतीति
प्रयोगापत्तिरित्यत आह, 'जनकत्वं वेति फलोपहितजनकत्वमित्यर्थः, तेन
निगडनिश्चलदेहादिप्रसङ्गाभाव इति भावः । वैयाकरणमतमाह, 'कर्तृ-कर्मणी
इति, 'लकारः' आख्यातं, वैयाकरणैस्त्यादीनां सत्वेन परिभाषितत्वा-
दित्यर्थः, कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च समवायेन विषयतया वा, कृतिरेव शक्यतावच्छेदि-
केति पचतौत्यादौ समवायेन कृतिप्रकारेण पच्यते इत्यादौ च विषयतया
कृतिप्रकारेण तत्तदर्थबोधस्यानुभविक्तत्वादित्यर्थः, 'इति' इत्यत्र, 'सामाना-
धिकरण्येति चैत्रपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्याश्चैत्रत्व-कृतिभ्यामेकस्य चैत्रस्य

अन्यथा पचतीत्यादावपि कर्त्तरि तृतीया पच्यत इत्यत्र
कर्मणि द्वितीया स्यात् तयोरनभिहिताधिकारीय-

निमित्तकयोरेकधर्मिवोधकत्वस्यैव शब्दसामानाधिकरणस्यात्र
सामानाधिकरणपदार्थत्वात् । ननु चैव-तण्डुलपदाख्यातपदयोरेक-
धर्मिवोधकत्वमेवाभिद्ध तथाच साधवात् प्रवृत्तित्वमाख्यातस्य शक्य-
तावच्छेदकमित्यत आह, 'अन्यथेति तयोरेकधर्मिवोधकत्वे इत्यर्थः ।

केचित्तु 'इति सामानाधिकरणानुरोधादित्यत्र चैव-तण्डुलपदा-
याख्यातार्थयोरभेदसमर्गकान्वाधानुरोधात् । नन्विदमेवाप्रसिद्धं तथाच
साधवात् प्रवृत्तित्वमेवाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकमित्यस्वरमात् साध-
कान्तरमाह, 'अन्यथेति कर्त्तृ-कर्मणोरनभिधाने इत्याहुः ।

'तयो' द्वितीया-द्वितीययो, 'अनभिहिताधिकारीयत्वादिति
कर्त्तृ-कर्मणोरनभिधान एवानुशिष्टत्वादित्यर्थः । ननु द्वितीया-

धर्मिवोधकत्वमेव शब्दसामानाधिकरण्यं चैवेष पच्यते तय्युक्त इत्यादौ
च तण्डुलपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्या तय्युक्तत्वं विधयतासम्बन्धेन कृतिभ्या-
मेकस्य तय्युक्तधर्मिवो बोधकत्व शब्दसामानाधिकरण्यं अनुभवसिद्धं तदनु-
रोधात्वाख्यातसामान्यस्य समवायेन कृतिः शक्यतावच्छेदिका व्यात्मनेपदस्य
च विधयतासम्बन्धेन कृतिः शक्यतावच्छेदिकेति समुदायार्थः । यद्वा सामाना-
धिकरणानुरोधादित्यस्य चैत्रादिपदार्थे तादात्म्यसम्बन्धेनाख्यातार्थप्रकारक
बोधस्यानुरोधादित्यर्थः, 'अन्यथेति व्याख्यातस्य कर्त्तरि कर्मणि च शक्य-
नक्षीकारे इत्यर्थः, 'तयो' द्वितीया द्वितीययो, अनभिहिताधिकारीयस्य चाभ्या
साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः, व्याख्यातेन कर्त्तुरनभिधाने समभिव्याहृत-
प्रतिपदिके द्वितीया एव व्याख्यातेन कर्मणोरनभिधाने समभिव्याहृतप्रति-

त्वात् कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात् । कर्तृ-कर्मसङ्ख्या-

तृतीयानुशासनस्याख्यातेन कृत्यनभिधाने न कर्मणि द्वितीयेत्यवार्थ-
इत्यत आह, 'कृत्यभिधानस्येति, 'अविशिष्टत्वादिति भवन्मते कर्तृ-
कर्माख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः. तथाय तण्डुलं पचतीत्यत्रापि द्वितीया
चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीया न स्यादित्यर्थः । एतच्च कर्मा-
ख्यातस्यापि कृतिबोधकत्वमिति प्राचीनमतानुसारेण, तन्मते अन्वय-
बोधप्रकारस्यापि व्युत्पादनीयः । वस्तुतस्तु कृत्यनभिधानाभिधानस्य
तृतीया-द्वितीयानियामकत्वे चैत्रो घटं जानातीत्यादावपि कर्तरि
तृतीयापत्तेः कर्मणि द्वितीयानापत्तेः । न चाख्यातेन मुख्य-भाक्सा-
धारणकर्मत्वानभिधानाभिधानाभ्यामेव तृतीया-द्वितीयानियम इति
वाच्यम् । चैत्रेण भूयते इत्यादौ भावाख्यातस्थले कर्तरि तृतीया-
नुपपत्तेरिति ध्येयम् । नियमान्तरमागच्छ निराकरोति, 'कर्तृ-
कर्मसङ्ख्यादिना, 'इत्यपि नास्त्यौत्यन्तेनान्वयः । कर्तृगतसङ्ख्यायाः

पदिके द्वितीया इति तृतीया-द्वितीयादिविधायकसूत्रस्यार्थस्तथा च कृतिः
कर्मत्वं वा यद्याख्यातशक्तिं न तु कर्ता कर्म वा तदा तृतीया-द्वितीयाविधा-
यकसूत्रबलेन चैत्रः पचतीत्यादौ तृतीया चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ द्वितीया
स्यादेवच्च चैत्रेण तण्डुलं पचति चैत्रेण पच्यते तण्डुलमित्यादिप्रयोगस्यापि
साधुत्वापत्तिर्न चेष्टापत्तिस्तथा सति यस्यादौ तादृशप्रयोगेऽप्यसाधुशब्दप्र-
योगकृतदोषविरहप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र हेतुमाह, 'कृत्यभिधानेति कृत्यभि-
धानेत्यन्तरं मात्रपदाध्याहारेण कर्त्ताख्यातस्थले कर्माख्यातस्थले च कर्तुः
कर्मण्यखानभिधानेऽस्य भवन्मते तुल्यत्वादित्यर्थः करणीयः । यद्वा ननु कृते-
रनभिधाने तृतीया कृतेरभिधाने द्वितीयेत्यनभिहिताधिकारीयसूत्रार्थोवाच्यः
इति नोक्त दोष इत्यत आह, 'कृत्यभिधानस्येति, 'अविशिष्टत्वादिति चैत्रः

भिधानानभिधानार्था नियमः । न चैवं चैवेण दृष्टो
घट इत्यादौ विनापि तिङ् सङ्ख्याप्रतीतेः कृतशक्तेः सुप-
एव सङ्क्षोपस्थितिसम्भवे तिङो न तदभिधायकत्व-

प्रत्ययेनाभिधाने कर्त्तरि प्रथमा, तेन तदनभिधाने द्वतीया, एव
प्रत्ययेन कर्मगतसङ्ख्याया अभिधाने कर्मणि प्रथमा तदनभिधाने
तत्र द्वितीया इति नियम इत्यर्थः । अन्तरा प्रकृते, 'न चेति,
'सुप एव' प्रथमाविभक्ति एव, 'सङ्क्षोपस्थितिसम्भव इति चैवः
पचति तण्डुल. पच्यते इत्यादौ सङ्क्षोपस्थितिसम्भव इत्यर्थः, 'न
तदभिधायकत्वं' न सङ्ख्याभिधायकत्वं, तथाच तथापि द्वतीया-

पचतीत्यादाविव चैवेण पचते इत्यात्रापि ह्यभिधानस्याविशिष्टत्वादित्यर्थं,
तथाच चैवेण पचते इत्यात्रापि द्वतीया न स्यादित्यर्थः । ननु कर्त्तृगत-
सङ्ख्याया प्रत्ययेनानभिधाने द्वतीया एव कर्मगतसङ्ख्याया प्रत्ययेनानभिधाने
द्वितीयेत्यनभिहित्वाधिकारीयसूत्रार्थोवाच्य इति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य
निराकुर्वते, 'कर्त्तृ-कर्मत्वादि, अथ च कर्त्तृ-कर्मत्वाद्य 'इत्यपि नास्तीत्यन्त-
शङ्कोपपन्नः । नन्वाख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वे उत्कृष्टनियम सम्भवति तत्र च
प्रमाणं नास्तीत्याशङ्क्य निराकुर्वते, 'न चेति, यद्यपि चैवेण वृष्ट इत्यस्योप-
दर्शनं निरर्थकं घट इत्यत्रैव सुपः कृतसङ्ख्याप्रसक्तिकत्वात् तथापि ह्यसमभि-
धाद्धारदधले सुप सङ्ख्याबोधकत्वे प्रदर्शिते ह्यतः सङ्ख्याप्रतीति मानानाव-
इत्युक्तं भवति तथाच कृत्वा सङ्ख्यानभिधानादिति वक्ष्यमाणब्रूमणस्य स्फुटता
भवतीत्यभिप्रायेण तदुपदर्शनमिति ध्येय । 'सङ्ख्याप्रतीतेरिति एकोघटसैन-
वर्त्तिदर्शनविषय इत्यन्वयबोधे एकत्वसङ्ख्यादिप्रतीतेरित्यर्थः, इदञ्च कृतशक्ते-
रित्यत्र शक्तिकल्पने हेतुः । 'सुप एवेति प्रथमाविभक्तेरेवेत्यर्थः, 'सङ्क्षोप-
स्थितिसम्भव इति चैवोक्तवृत्ति सामोक्तव्यत इत्यादौ एकत्वादप्रतीति-

मिति वाच्यम् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ विनापि तादृशसुपं द्वित्वादिप्रत्ययात् लाघवादेकवचनत्वादि-

द्वितीयापत्तिस्तदवस्थेति भावः । यद्यपि घट एतावतैव सङ्ख्यायां सुपः कृत्प्रशक्तिकत्वमुपदर्शितं भवति किं चैत्रेण दृष्ट इत्यनेन, तथापि कृता सङ्ख्यानभिधानादिति वक्ष्यमाणदूषणेऽस्य विशिष्टोपदर्शनस्य फलं भविष्यति ।

केचित्तु क्रियारहितं वाक्यमेव नास्तीतिमते घटइत्यत्र क्रिया-पदाध्याहारस्यावश्यकत्वे अस्तीत्यादितिङन्तमेवाध्याहर्त्तव्यम् । तथाच विनिगमनाविरह इति कदाचित् ब्रूयादतस्तदुपेत्य सक्रियमेव वाक्यमुदाहृतम् । न च तथापि चैत्राभ्यां पथते तण्डुलान् पचतीत्यादि विहाय कृदन्तपर्यन्तानुधावनं विफलमिति वाच्यं । प्रथमायाः सङ्ख्याशक्तिसिद्धेरेव प्रकृतोपयोगित्वात् प्रथमेतरसुबिभक्तेः सङ्ख्याशक्तिसिद्ध्या तिङः सङ्ख्याशक्तिमिराकरणाशक्यत्वात् इत्याहुः ।

‘इत्यादाविति, ‘आदिपदात् चैत्रोमैत्रो विष्णुमित्रश्च गच्छन्तीत्यस्य परिग्रहः । ‘तादृशेति द्वित्वादिवोधकेत्यर्थः, द्वित्वादिपदाद्-

सम्भव इत्यर्थः, ‘न सङ्ख्याभिधायकत्वं व्याख्यातस्य न सङ्ख्याबोधकत्वं । ‘चैत्रो-मैत्रश्चेति, ‘इत्यादाविति, ‘आदिपदेन चैत्रोमैत्रोदेवदत्तश्च गच्छन्तीत्यादिसं-ग्रहः, ‘तादृशसुपमिति द्वित्वादिवोधकसुपमित्यर्थः, तथाच अत्र द्वित्वादि-सङ्ख्यावाचकसुपोऽभावात् अकामेनापि व्याख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वमङ्गी-कार्यमिति भावः । न चोक्तप्रयोगे लक्षणाद्यैव एकवचनात् द्वित्वादिसङ्ख्या-बोधसम्भवे किमनुरोधेनाव्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वमङ्गीकार्यमिति वाच्यं । लक्षणावौजाद्यप्रतिसन्धानदशायामपि उक्तवाक्यात् द्वित्वादिसङ्ख्यान्यवबोधस्य

नैव एकत्वादौ शक्तत्वाच्च । इत्यपि नास्ति कृता सङ्ख्या-

ऊतपरिग्रहः । न चात्र सुपैव द्वित्वादियोधमभावः सुबिभक्तौ न
लक्षणेति प्रवादस्य यद्विभक्त्यर्थं यद्विभक्तेर्यत्ययानुशासनं तद्विभक्त्य-
र्थान्तिरिक्ते विभक्त्यन्तरग्रह्ये तद्विभक्तेर्न लक्षणेत्येव विषयत्वादिति
वाच्यं । सुपो द्वित्वादिषु लक्षणानुसन्धानं विनापि द्वित्वादिप्रत्य-
यादिति भावः ।

केचित्तु चैवादिपदोत्तरसुपो द्वित्वादिलक्षणायां चैवपर्या-
प्तेर्मैवपदोत्तरसुपो द्वित्वादिलक्षणायां मैवपर्याप्तिर्द्वित्वादेरेव प्रतीत्या
चैव-मैवोभयपर्याप्तद्वित्वाद्यलाभात् चैव-मैवोभयमिति प्रतीतिर्न
स्यात् स्याच्च चैवद्वय मैवद्वयमित्येव प्रतीतिः सुबिभक्तेः प्रकृत्यर्थग-
तमात्रसङ्ख्याबोधकत्वनिधमात् । न चैवं चैव-मैवपदोत्तरसङ्ख्या कथं
चैवादावन्वेतीति वाच्यं । इन्द्रसमासाद्यतिरिक्तस्य एव तथा
नियमादित्याहुः ।

सर्वानुभवसिद्धत्वात् अन्यथा अन्यत्रापि शक्त्युच्छेदप्रसङ्गात् । ननु उक्तवाक्य-
प्रामाण्यानुरोधात् व्याख्यातदिवचनादेर्द्वित्वादिसङ्ख्यावाचकत्वस्य सिद्धत्वेऽपि
व्याख्यातैकवचनस्य सङ्ख्यावाचकत्वं न सिद्धतीत्यत आह, 'लाघवादिति
सिच्चाद्यनन्तधर्मेण शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया व्याख्यातैकवचनसाधा-
रणैकवचनस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः, एकवचनस्य लक्षणा-
यद्वागन्यैकत्वसङ्ख्याबोधनकतावच्छेदकानुपूर्व्योक्त्यमिति नान्योन्याश्रयादि-
कमिति । सम्प्रदायविदस्तु चैत्रोगच्छतीत्यादौ सुवेकवचनस्य शक्तिप्रतिसन्धानं
विनापि सङ्ख्यान्वयबोधस्य सर्वज्ञानानुभवसिद्धत्वेन सुवेकवचनस्यैव व्याख्यातै-
कवचनस्यापि सङ्ख्यावाचकत्वं निर्विवादमिति वदन्ति । 'कृतेति, तथाच
कर्मिवाश्चकृतूप्रत्ययघटितवाक्ये कर्मपदस्य द्वितीयान्तवा कर्तृवाच्यकृत्यर्थ-

यत्तु चैवमैवञ्च गच्छत इत्यादौ लक्षणेवाख्यातदित्वादिप्रत्य-
यसम्भवात् किन्तस्य तत्र शक्तिकल्पनेन । न चात्र वा दित्वादावा-
ख्यातस्य लक्षणा दृष्टौ घटौ दृष्टा घटा इत्यत्र प्रथमाया वा दित्वा-
दिषु लक्षणेत्यत्र विनिगमनाभावात् उभयोरेव शक्तिमिद्विरिति
वाच्यं । सङ्ख्यातिरिक्तस्य प्रथमाविभक्तेः शक्यस्याप्रसिद्ध्या तत्र प्रथ-
माविभक्तेः सङ्ख्यायां लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव
लक्षणात्वादिति । तत्र । प्रथमाविभक्तेः सङ्ख्यायां लक्षणाया वक्तुम-
शक्यत्वेऽपि शक्तिभ्रमस्य सुवचतया विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वा-
दिति ।

मन्वेतावता आख्यातदिवचनादेर्द्वित्वादौ शक्तिरायातु तदे-
कवचनस्य एकत्वे शक्तौ तु किं मानं, तथाच तत्रैव द्वितीया-द्विती-
यानियमार्थं कर्त्तादिराख्यातपदवाच्यः स्यादित्यत आह, 'लाघवा-
दिति, सित्वादिना एकत्वादिषु शक्तिकल्पने शक्ततावच्छेदकता-
वाङ्मत्यापत्त्या लाघवादेकवचनत्वादिनैव प्रथमैकवचनादेरेकत्वादिषु
शक्तिः, तथाचायातमाख्यातैकवचनादेरप्येकवचनत्वादिषु शक्त्येत्यर्थः ।
अत एव “ल्लोकयोर्द्विवचनैकवचने” इत्यनुशासनं । यद्यप्येक-
वचनत्वं नैकत्वशक्तत्वं आत्माश्रयात्, नाप्येकत्वबोधकत्वं पदमात्रस्यैव
लक्षणादिना एकत्वबोधकत्वात् । तथापि सङ्केतविशेषसम्बन्धेनैक-
वचनपदवत्त्वं एकवचनत्वादि, “तान्येकवचन-द्विवचन-वङ्गवचनान्ये-
कग इत्यनुशासनेन तिङ्सुवेकवचनादिपदस्य सङ्केतितत्वात् । न

घटितवाक्ये कर्त्तृपदस्य द्वितीयान्तता स्यादिति भावः । ननु आख्यातघटित-
वाक्य एव तादृशनियमः छत्प्रत्ययघटितवाक्यस्थले तु नियमान्तरमेवेत्यत-

चैवं तेन रूपेण ज्ञानं विना मित्वादिना ज्ञानादेकत्वादिप्रत्ययो
न स्यादिति वाच्यं । विना शक्तिधर्ममिष्टत्वादिति भावः ।

अत्र नव्याः मित्वादिना प्रातिस्निकरूपेण सुव्यभिक्तेरेकत्वादिषु
शक्तावपि तिस्रादिना तद्व्यभिक्तेरेकत्वादिषु शक्तिरावगन्तव्यौ चैवः
पञ्चमीत्यादावगृहीतसुषुप्त्याग्निकानां कदाचित्तिवादेरेकत्वादि-
निष्ठवृत्तिज्ञानादेकत्वादिवोधो भवत्यविवादं । तथाच तिवादेः प्रवृ-
त्तित्वं शक्यतावच्छेदकमेकत्वत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमकाभावादुभयो-
रेव तत्शक्यतावच्छेदकत्वमिद्वेः एकत्वत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि
प्रवृत्तित्वप्रकारेण बोधस्य लक्षणादिना सुवचत्वात् प्रवृत्तित्वप्रकार-
कतिवादिजन्यबोधस्यैव एकत्वादिप्रकारकतत्त्वजन्यबोधस्यापि स्वारसि-
कत्वस्य प्रामाणिकमिद्वत्त्वात्, अन्यथा बोधस्य स्वारसिकत्वमादाय
विवादे पक्षादिपदस्यापि प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहेण स्थाप-
यात् हरिणत्वादेरगम्यतावच्छेदकतापत्तेः नानार्थोच्छेदापत्तेः । एवञ्च
प्रथमैकवचन-द्विवचन-वज्रवचनानां वा एकत्व-द्वित्व-वज्रत्वेषु शक्तिः,
तिडोक्वचन-द्विवचन वज्रवचनानां वा इत्यत्र विनिगमकाभावादे-
कत्वादिषु शक्तिमिद्वि, चैवः पञ्चमीत्यादौ अगृहीतसुषुप्त्याग्निक-
कानां कदाचित् तिवादेरेकत्वादिनिष्ठवृत्तिज्ञानादप्येकत्वादि-
बोधस्य सर्वमिद्वत्त्वात् । न च तद्वृत्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानरूपं शक्ति-
भ्रमरूपं वेति वाच्यं । तद्वृत्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानादिरूपं प्रथमैक-
वचनत्वादायेकत्वादिषु वृत्तिज्ञानं वा शक्तिभ्रमरूपमित्यत्र विनि-
गमकाभावात् प्रत्येकमादाय विनिगमकाभावेन तिडोक्वचनादे-
र्वाङ्मयस्याकिञ्चित्करत्वादिति वदन्ति ।

नभिधानात् । किञ्च एकत्वादिसङ्ख्याभिधाने न नि-

केचित्तु केवलात् पचति-पचत इत्यादितः तिङः कर्त्तरि लक्षणा-
दिना वा वैयाकरणमते तिङः शक्त्या वा एकः पाककर्त्तृत्यादिवुद्धे-
रनुभवसिद्धत्वादाख्यातस्यैकत्वादौ शक्तिसिद्धिः । न च तत्रैकत्वादि-
विशिष्टकर्त्तर्यैव लक्षणा शक्तिभ्रमोवेति वाच्यं । केवलकर्त्तरि लक्ष-
णादिनापि तादृशबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्याहुः ।

केचित्तु वारि तिष्ठति स्खलिष्ठति इत्यादौ विनापि लुप्तसुपः
प्रतिबन्धानं एकत्वादिप्रतीतेरेकत्वादिषु तिङः शक्तिसिद्धिरित्याहुः ।

‘कृतेति, तथाच चैषेण दृष्टो घट इत्यादावपि कर्मणि द्वितीया
स्यात् न प्रथमा चैवः पक्तेत्यादावपि कर्त्तरि द्वितीया स्यान्न
प्रथमेति भावः । तस्मात् प्रत्ययेन सङ्ख्याभिधानानभिधानं न प्रथमा-
द्वितीयानियामकं, किन्तु प्रत्ययेन कर्त्तृ-कर्मणोरभिधानानभिधान-
मेव तन्नियामकमिति वैयाकरणनिर्गमः । नन्वाख्यातस्यैव एव तथा
वक्तव्यं कृतस्येते तु कर्त्तृ-कर्मणोरभिधानानभिधानाभ्यामेव नियम-
इत्यत आह, ‘किञ्चेति, ‘सङ्ख्याभिधान इति आख्यातजन्यसङ्ख्याप्रका-
रकबोध-इत्यर्थः, ‘न नियम इति कृतिशक्तिवादिनां विशेष्यता-
नियमो नास्तीत्यर्थः, क्वचित् कर्त्तृव तदिशेष्यः क्वचित् कर्मत्वव
नियामकस्य दुर्वचत्वादिति भावः । एतदेवाह, ‘पदार्थेति आख्या-

याह, ‘किञ्चेति, ‘एकत्वादिसङ्ख्याभिधान इति, आख्यातजन्य एकत्वादि-
सङ्ख्याप्रकारकान्वयबोध इत्यर्थः, ‘न नियम’ कृतिशक्तिवादिनां मते न
विशेष्यत्वनियम, तथाच कुत्रचित् कर्त्तुः कुत्रचित्कर्मणश्च तदिशेष्यत्वे

यमः पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्याकाङ्क्षादिवशात् कर्तृ-
कर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् । कर्त्तृकत्व-
त्वादिनाभिधानेऽपि कर्त्तादेरप्यभिधेयत्वं, शक्तौ शक्त-

तोपस्थापितस्यैकत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'कर्तृ-कर्म' इति, तथा बोधय-
चैव सङ्गान्वयात् देवदत्तः पचति तण्डुलमित्यत्र कर्मणि प्रथमा
देवदत्तेन पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्त्तरि प्रथमा स्यादिति भावः ।
ननु कर्त्तृकत्वादिना शक्यत्वाद्योग्यतैव नियामिका इत्यत आह,
'कर्त्तृकत्वादिनेति, 'अभिधेयत्वं' विशेषणविधया शक्यत्वं । यदि च
कृतिविशिष्टैकत्वं कर्त्तृकत्वं तदा संसर्गविधया शक्यत्वं । ननु मुख्य-
विशेष्यविधयैव मया शक्यत्वं नाभ्युपेयते इत्यत आह, 'शक्ताविति,
कर्त्तृकत्वाद्योः सम्यग्भो मम वाक्यार्थः, तत्र च तथापि शक्ति-
विषयत्वं । किञ्च मम एकवचनत्वादिना सुप्-तिङ्माधारणं

विनिगमकस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । एतदेव स्पष्टयति, 'पदार्थतावच्छे-
दकावच्छिन्नस्येति आख्यातोपस्थापितस्यैकत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'आका-
ङ्क्षादिवशात्' आकाङ्क्षादिवाचिण्यात्, 'कर्तृ-कर्म' इति, तथा बोधयचैव
सङ्गान्वयात् चैत्र तण्डुलं पचति इत्यत्र कर्मपदं प्रथमान्तं स्यात् स्याच्च
चित्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्त्तृपदं प्रथमान्तं इति भावः । 'कर्त्तृकत्व-
त्वादिनेति । यद्यपि देवदत्तेऽप्याख्यातार्थसङ्गान्वयापत्त्या चैत्रेण देवदत्तोऽयं
गच्छतीत्यादिप्रयोगावृत्तिरेव, तथापि स्वप्रत्ययार्थक्रियाकर्त्तृकत्वत्वादिना
शक्तिकल्पने तात्पर्यम् । नचैवं स्वत्वानुगमस्यापि सत्त्वेन तदनभिधाने न्यूनता,
प्राप्तां सति यत्तत्त्वादिवत् स्वत्वस्याप्यनुगतत्वेन तन्मतमाश्रित्यैतदभिधानात् ।
'कर्त्तादेरप्येति, 'आदिपदेन कर्मपरिग्रहः', विशिष्टस्य शक्यत्वे विशेषणा-

तावच्छेदक-शक्यतावच्छेदकयोगैरवमधिकम् । तस्मा-

सङ्ख्यायां शक्तिचयं, तव आख्यातैकवचनत्वादिना कर्त्रैकत्वादिषु
शक्तिचयं, आत्मनेपदैकवचनत्वादिना कर्मैकत्वादिषु शक्तिचयं,
सुवेकवचनत्वादिना एकत्वादिषु शक्तिचयमिति नव शक्तय इत्यर्थः ।
'शक्ततेति समैकवचनत्वादिना शक्तत्वं, तव आख्यातैकवचनत्वादिना
कर्त्तरि विहितैकवचनत्वादिना वा शक्तत्वं इति शक्ततावच्छेदक-
गौरवमित्यर्थः । तत्तद्रूपेणैव शक्तत्वस्यापे वक्ष्यमाणत्वात् शक्तता-
वच्छेदकशरीरमुभयमते समानमित्यत आह, 'शक्यतेति समै-
कत्वत्वादिना शक्तत्वं, तव कर्त्रैकत्वत्वादिना शक्यत्वमिति शक्यता-
वच्छेदकगौरवमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं, कर्त्रैकत्वत्वादिना शक्यत्वे च
योग्यताभ्रमात् कर्तृ-कर्मसाधारणेनाम्बयस्य दुर्वारत्वमित्यपि बोध्यं ।

नथास्तु नन्वाख्यातस्य एकत्वत्वादिना पृथगेकत्वादौ न शक्तिः
किन्तु आख्यातैकवचनस्य कर्त्रैकत्वेन कर्त्रैकसिन् शक्तिः, आख्यात-
द्विवचनस्य कर्तृद्वयत्वेन कर्तृद्वये शक्तिः, आख्यातवज्रवचनस्य कर्तृ-

शेषमि शक्तिरावश्यकीति भावः । 'अभिधेयत्वं' शक्यत्वं, तथाच दृष्टिक्रमिया
प्रलापमानस्येत्यादिन्यायावधार इति भावः । इदमुपलक्षणं व्ययमन्वत्तमन्त्रं
गच्छतीत्यादावुभयकर्मजसंयोगस्थले स्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तृत्वस्य कर्तृ-कर्मसा-
धारणतयाख्यातस्य निष्ठत्वापे स्वप्रकृत्यर्थत्वापे च शक्तिसम्बन्धकल्पने गौरवं,
एवं कर्त्रैकवचनाख्यातत्वादिकं शक्ततावच्छेदकमिति शक्ततावच्छेदकगौरवं,
एवं शक्यतावच्छेदकगौरवञ्च स्फुटमेव कर्त्रैकत्वत्वादे शक्यतावच्छेदकत्वादिति
तथाच कर्त्रैकत्वत्वादिना शक्तिवत्पत्ते कर्त्तरि कर्मणि च विशेषणतया शक्तिः
सौकृतैव भवता अधिक्त्वा तव शक्त्यादिगौरवमिति समुदायार्थः ।

वैयाकरणः स्वमतमुपसंहरति, 'तस्मादिति, एकवचनत्वम्याख्यातस्या-

दास्यात्त्वेन कर्त्तरि कर्मणि च आत्मनेपदत्वेन एक-

वङ्गत्वेन कर्त्तृवङ्गपु शक्तिः, आत्मनेपदैकवचनस्य कर्मकत्वेन कर्म-
कस्मिन् शक्तिः आत्मनेपदद्विवचनस्य कर्मद्वयत्वेन कर्मद्वये शक्तिः
आत्मनेपदवङ्गवचनस्य कर्मवङ्गत्वेन कर्मवङ्गपु शक्तिः, तथाच कर्त्तृ-
कर्मशक्तिवादिनां वैधाकरणार्ता कर्त्तृ-कर्मणोरभेदसंश्लेषाच्च नि-
धामकस्यैव अस्माकमपि कर्त्तृकादीनां तादात्म्यसम्बन्धेनाप्ये निधा-
नकत्वाच्चातिप्रसङ्गमादवस्य इत्यत आह, 'कर्त्तृकत्वादिनेति, कर्त्तृ-
कत्वादिनेति पाठस्तु ग्रामादिकः, 'अभिधानेऽपि' आख्यातस्य
शक्तावपि, 'अभिधेयत्वं' शक्तिविशेष्यत्वं । नन्वत्र इष्टापत्तिः किन्तु
केवसकर्त्तृत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वं एव विवाद इत्यत आह, 'शक्ता-
विति, व्याख्यानञ्च पूर्वोक्तमिति शङ्कः ।

वैधाकरणः सप्तमिच्छकर्ममाह, 'तस्मादिति, 'आख्यातत्वेनेति
पचते इत्यादावात्मनेपदेनापि कर्त्तृबोधनादिति भावः । 'आत्मने-
पदत्वेनेति, परस्मैपदत्वेन कदाचिदपि कर्माबोधनादिति भावः ।

अभ्युपगमे ताह, 'तत्तद्रूपेणेति' सित्वादिनैव तित्वादिना वेत्यर्थः । आख्यातत्वञ्च
दृशककारसाधारणं जलमन्यत्रेति प्रागेवोक्तं तत्रैवानुसन्धेयं । नन्वेवं कर्त्तृ-
कर्मसाधारण्येन सह्यान्वयस्य दुर्बारेत्वादिति दोषस्यापरोक्षार एवेत्यत-
आह, 'एकेति, एकेनाख्यातपदेन कर्त्तृ-सह्यायोरभिधावात् छति-वर्त्तमान-
त्ववत् कर्त्तृ-सह्यायोरेव परस्परमन्वय व्यासत्तेरुत्पत्तादिति सम्प्रदायः ।

अथास्तु कर्त्ताख्यातजन्यसह्याप्रकारकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति आख्यात-
जन्यकर्त्तृपरिस्मृतित्वेन हेतुत्वं व्यस्यवात् अन्यथा तादृशशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति
चैवादिपदजन्योपस्थितौनामनन्तानां परामर्शानुमितिवत् कार्य-कारणभाव-
कल्पने महाभौतव्यवस्थादित्यत्र तात्पर्यमिह्याह ।

वचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकाख्यातस्य च एकत्वादौ
शक्तिः सङ्ख्यायावाच्यगामित्वं कर्तृ-कर्मबोधकत्वञ्च

‘एकवचनत्वादिनेति, आदिना द्विवचनत्व-वहुवचनत्वपरिग्रहः, एक-
वचनत्वादिरूपेणाज्ञानदशायां तिप्तादिप्रकारकज्ञानादिना शक्तिभ्रमं
एकत्वादिवोधो यद्यनुभवसिद्धस्तदा त्वाह, ‘तत्तद्रूपेण वेति, एव-
माख्यातत्वादेः शक्ततावच्छेदकत्वाभिधानमथापाततः । वस्तुतस्तु
प्रागुक्तयुक्त्वा तिप्तादिकसेव बोधं । ननु भवतामपि सङ्ख्यान्वय-
नियमः कथमित्यत आह, ‘एकेति, ‘चत्वर्ये, एकेनैवाख्यातपदेनोप-
स्थापितत्वाच्च इत्यर्थः, ‘वाच्यगामित्वमिति सङ्ख्या-कालाद्यतिरिक्ता-
ख्यातबोधान्वयित्वमित्यर्थः, तथाच विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन
आख्यातजन्यसङ्ख्याप्रकारकशब्दबोधोत्पत्तिं प्रति कालत्वैकत्वत्वाद्य-
वृत्तिप्रकारतासम्बन्धेनाख्यातजन्योपस्थितेः कारणतया नान्यत्र तद-
न्वयः, चैत्रः पक्षतीत्यादौ एकचैत्रः एकपाककर्त्रभिन्न-इत्याद्येवान्वय-
बोधः । अत एव सुवेकवचन-तिङ्केकवचनत्वाद्योरुभयोरेव सार्थक-
तेति भावः ।

केचित्तु कर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्यसङ्ख्या-
प्रकारकशब्दबोधोत्पत्तिं प्रति आख्यातपदजन्यकर्तृत्वप्रकारकोप-
स्थितिः कर्मत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्यसङ्ख्याप्रकारक-

नन्वाख्यातसामान्यस्य कर्तृशक्ततया व्यात्मनेपदस्यापि कर्तृबोधकत्वं
कर्मबोधकत्वञ्च तस्य प्रसिद्धं तथाचैकदा कर्तृ-कर्मतात्पर्ये चैत्रः पक्ष्यते
तण्डुल इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत आह, ‘कर्तृ-कर्मेति, ‘अच्युत्पन्नमिति,

‘एकदाऽव्युत्पन्नं । अतएव मैत्रः पच्यते तण्डुलं इत्यादयो

शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति आख्यातपदजन्यकर्मलोपस्थितिर्विशेष्यता-
सम्बन्धेन कारणं, तदुभयातिरिक्तविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातजन्यसङ्ख्या-
प्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तेरस्तीकतया यावद्विशेषकारणमाधादेव सङ्ख्या-
कालादौ न सङ्ख्याया अन्वय-इत्याहुः ।

ननु पच्यते इति प्रयोगस्य कर्तृ-कर्मोभयसाधारणतया चैत्रः
पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रः पाककर्ता तण्डुल, पाककर्मेति बोधो
जायतां आत्मनेपदस्य कर्तृ-कर्मोभयवाचकत्वादित्यत आह, ‘कर्तृ-
कर्मेति, बोधकत्वं स्मारकत्वं, ‘अव्युत्पन्नं’ एकाख्यातपदविषयक-
ज्ञानस्यासिद्धं, पदज्ञानस्य उद्बोधकविधयैव पदार्थस्मारकतया
फलबलेन तत्तज्ज्ञानव्यक्तिभिर्वाख्यातपदज्ञानस्यैव कर्तृ कर्मोद्बोध-
कत्वात्, अन्यथा न्यायनघेऽपि तत्र कर्तृत्व-कर्मत्वबोधस्य दुष्परत्वा-
दिति भावः । चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यत्रापि पच्यतेपदस्यानु-
वृत्त्या कर्तृ-कर्मस्मरणानुक्त ‘एकदेति, चैत्रः पच्यते तण्डुलं मैत्रेण
पच्यते तण्डुल इत्यत्र समूहालम्बनाख्यातपदद्वयज्ञानस्यैकदैव कर्म-
कर्तृस्मारकत्वादेकेत्याख्यातपदविशेषणं, मैत्रेण पच्यते ओदनः
चैत्रस्तेमनं इत्यादिष्वप्याहृत्यैव कर्तृ-कर्मबोधः । यदा ‘बोधकत्वं’
अनुभावकत्वं, ‘अव्युत्पन्नं’ एकाख्यातपदविषयकेकज्ञानजन्यकर्तृ-

एकदा तदुभयबोधाय कार्य्य कारणमावाक्यम्वादिति भावः । न चैकस्या-
ख्यातस्यैकदा कर्तृ कर्मबोधकत्वामावे मैत्रेण तण्डुलं पच्यते चैत्रस्तु तेमनं
इत्यादावेकस्माराख्यातात् तण्डुले चैत्रकर्तृकपरककर्मत्वस्य मैत्रे तेमन-
कर्तृत्वस्य च समूहालम्बनशब्दबोधो न स्यादिति वाच्यः । आख्यातान्तरा-

न प्रयोगाः । कर्त्तरि यकोऽसाधुत्वाच्च पच्यते चैव-

कर्मापस्थितेरसिद्धं, पदज्ञानजन्यकर्त्तृ-कर्मापस्थितेः शाब्दबुद्धि-
कारणतायां तत्तदुपस्थितिस्थितिभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वस्य संसर्गत्वा-
दिति भावः । 'न प्रयोगा इति न विना आवृत्तिं चैवः पाक-
कर्त्ता तण्डुलः पाककर्त्तेति बोधजनका इत्यर्थः, एतच्चापाततः,
सति तात्पर्यज्ञाने आवृत्तिं विनापि तादृशबोधसेष्टत्वादिति
ध्येयं । ननु तथापि चैवः पच्यत इत्यत्र चैवः पाककर्त्तेति बोधो-
दुर्वारः आत्मनेपदस्य कर्त्तर्यपि शक्तत्वादित्यत आह, 'कर्त्तरौति,
'असाधुत्वात्' अनाकाङ्क्षितत्वात्, यगाद्यसमभिव्याहृतानुपूर्व्या एव
तथाकाङ्क्षात्वादन्वया न्यायनयेऽपि तत्र कर्त्तृत्वबोधस्य दुर्वारत्वा-
दिति भावः । 'वस्तुतः, 'इत्यादयोऽपि न प्रयोगाः' इति

ध्याहारस्यल एवेदृशसमूहालम्बनशाब्दबोधाङ्गीकारात् यत्र ॥ नाध्याहार-
स्तत्रैकस्मादेवाख्यातादावप्या कमेणैव कर्त्तृत्वस्य कर्मत्वस्य च शाब्दबोधो
न समूहालम्बनं । नवावृत्तिस्त्रोकारे एकस्याख्यातस्य एकदा कर्त्तृ-कर्मबोध-
कत्वाभावश्रुत्युत्पत्तिभङ्ग एव, एतादृशश्रुत्युत्पत्तावेकानुसन्धानावच्छिन्नतयैक-
स्याख्यातस्य विशेषितत्वादिति दिक् । ननु मास्तु उक्तश्रुत्युत्पत्तिविरोधेनैक-
दोभयबोधकत्वं, तथापि चैत्रे पाककर्त्तृत्वमात्रतात्पर्यदशाया चैवः पच्यते
इति प्रयोग स्यादित्यत आह, 'कर्त्तरौति, 'असाधुत्वाच्चेत्यत्र चोऽवधारणे ।
ननु कर्त्तृसङ्ख्याभिधानानभिधाने प्रथमा-द्वितीयानियामके कर्मसङ्ख्याभिधाना-
नभिधाने च प्रथमा द्वितीयानियामके वक्तव्ये सङ्ख्यान्ये च भावनाविशेष्यत्वं
नियामकमिति कर्त्त कर्मसाधारण्येन बोधस्य दुर्वारत्वादित्युक्तदोषविग्रहस्त-
थाच कर्त्त कर्मखोरवाच्यत्वेऽपि चैत्रस्तण्डुल पच्यते इत्यादिप्रयोगो भवती-

इत्यादयोऽपि कर्त्तरि नेति वैयाकरणाः । अत्र वदन्ति
भावनाविशेष्ये सङ्ख्यान्यः समानपदोपात्तत्वेन एका-

सम्बध्यते, न कर्त्तृबोधका इति तदर्थः । इदमुपलक्षणं, कर्मणि
सपोऽधाधुत्वात् तण्डुलः पचते इत्यादयोऽपि न कर्मबोधका इत्यपि
मन्तव्यं । लाघवादाख्यातस्य यत्र एव शक्तिः सङ्ख्याभिधानानभि-
धानाभ्यामेव प्रथमा-द्वितीयादिनियमः तत्र च सङ्ख्यायाः कर्त्तृ-
कर्मसाधारण्येनाप्यबोधायत्तिरेव सूत्रबाधिका अतस्तामेवोद्धरति,
'भावेनेति आख्यातार्थभावनाविशेष्ये इत्यर्थः, तादृशभावना-
विशेषणौभूतधात्वर्थादिवारणाय विशेष्येति, तथाच तादृशभाव-
नाया विशेष्यत्वेनान्वये यन्नियामकं तदेव सङ्ख्यान्येऽपि निया-
मकं, विशेष्यत्वस्य प्रतियोगितेतरसम्बन्धेन बोध्यं, तेन न पचती-
त्यादौ न नञर्थं सङ्ख्यान्य इति भावः । भावना चात्र यत्नो-
च्चापार आश्रयत्वादिस्य न तु यत्नमात्रं, तेनाग्निः पचति चैवो

त्याश्रयेन समाधत्ते, 'अत्र वदन्तीत्यादि, 'भावेनेति, भावना च ज्ञप्तिद्यापारः
कुञ्चयितुं कृति' क्विदाश्रयत्वं कुञ्चयिष्य प्रतियोगित्वं, आद्यं प्राचा मते
रघोरच्छतीत्यादौ, द्वितीयं चैत्रः पचतीत्यादौ, द्वितीयं चैवो भागातीत्यादौ,
चतुर्थं घटो गच्छतीत्यादौ, तथाचाख्यातार्थस्यापारादेर्विशेष्यत्वेनान्वयिन्येवा-
ख्यातार्थसङ्ख्यान्य इति प्रलितं । ननु भावनाविशेष्यमिदमेव स्वार्थसङ्ख्यान्यः
कथं न भवतीत्यत आह, 'समानेति कृति-सङ्ख्यायोर्विभिन्नशक्त्यैकपदोपात्तत्वे-
नैकधर्म्मिण्यन्वयस्य साकांक्षत्वादित्यर्थः, शक्तिभेदसूचनायैकपदं त्यक्त्वा
समानपदमुक्तं । ननु समानपदोपात्तान्वयित्वं स्वबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्तर-
रान्वयित्वं आख्यातार्थसङ्ख्यान्ये नियामकमित्यायातं, तथाचेतदपेक्षया
स्वबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्तरान्वयित्वमेव वैयाकरणमतमेव युक्तं लाघवा-

न्ययित्वस्योचितत्वात् । भावनायाश्च विशेष्यत्वेनान्वय-
जानातीत्यादौ लक्ष्यार्थस्यापि संग्रहः, वर्तमानत्वादेः कृतिषाध्येष्ट-
साधनत्वादेश्चासंग्रहः ।

केचित्तु कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ताख्यातार्था भावना इत्याहुः ।
तदसत् । तथा सति कर्मविभक्त्यर्थस्य फलस्यापि भावनात्वेन पच्यते
तण्डुल इत्यादौ व्यभिचारभयेनापि मतान्तरानुसरणस्यासङ्गतत्वा-
पत्तेरिति ध्येयं ।

‘एकान्वयित्वस्येति एकविशेष्यान्वयित्वस्यानुमितत्वादित्यर्थः ।
अमुमानपकारश्च आख्यातोपस्थापितसङ्ख्या भावनाविशेष्यान्वयिनी
कालाद्यतिरिक्तत्वे सति तदुपस्थापकपदस्मारितत्वात् भावनादिव-
दिति भावः । नन्वाख्यातार्थभावनाया एव विशेष्यत्वेन कुत्रान्वय-
इत्यत आह, ‘भावनायाश्चेति, प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्यापि धात्वर्था-

दिति चेत्, न, कर्तृत्वस्य कृतिमत्त्वरूपस्य हि शक्यतावच्छेदकत्वेऽगन्तकृतौनां
शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिः धर्मिणोऽन्यलभ्यस्य शक्यत्वापत्तिश्चेति महागौरवं
स्यात् । न च स्वाश्रयसमवायित्वादिलक्षणापरम्परासम्बन्धेन कृतिमत्त्वेनवा-
ख्यातशक्यतावच्छेदकं वैयाकरणमतेऽपीति ॥ शक्यताच्छेकनागात्वगौरव-
मिति वार्थं । समवायेन कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वायेक्षया निरुक्तपर-
म्परासम्बन्धेन कृतित्वस्य तथात्वे गौरवस्यापरोक्षत्वात् । उक्तसमानपदो-
पात्तान्वयित्वस्य नियामकत्वे तु न गौरवं वैयाकरणस्याख्यातजन्यसङ्ख्या-
प्रकारकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति व्याख्यातजन्यकर्तृपस्थितित्वेन हेतुतावदस्माक-
मपि तादृशशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्प-
नादिति भावः । ननु चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ भावनान्वयस्तण्डुलादावपि
स्यात् तथाच कर्तृ कर्मसाधारणेनेत्यादिनामकापरोक्षार इत्यत आह,
‘भावनायाश्चेति, प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्यापि धात्वर्थस्य भावनायां विशेष-

विवक्षितं । अत एव यदा साक्षात्परम्परासाधारणपञ्चनौकानिरूपि-
तारम्भकताश्रयत्वप्रकारकान्वयबोधे वक्तुरभिप्रायः तदा एको वृत्तः
पञ्च नौका भवतीत्येव प्रयोगः, तत्र नौकायाः प्रथमार्थनिरूपितत्व-
विशेषणतया तत्र भावनान्वयासम्भवेनाख्यातार्थसङ्ख्यान्वयासम्भवात् ।
यदा च पञ्चनौकास्तु वृत्तनिरूपितोत्पत्त्याश्रयत्वप्रकारकान्वयबोधे
वक्तुरभिप्रायः तदा तु भवन्तीत्येव प्रयोगः, प्रथमस्य साक्षात्परम्परा-
साधारणत्वस्य उपादानात् साक्षाद्दृष्टारम्भकमहावयवानां नाशेऽपि न
क्षतिः, द्वितीयस्य तस्योपादानात् साक्षात्परम्परया दृष्टारम्भकता-
शून्यानामेव खण्डावयविनां साक्षात्नौकारम्भकत्वेऽपि न क्षतिः । ।

प्रथमान्तोपस्थाप्यं विशेष्यौक्त्य भावनायास्तद्विशेषणत्वेनान्वयः । न च प्रथ-
मान्तोपस्थाप्यस्य भावनायां विशेषणतया चान्वयोऽस्तु चैत्रः पञ्चतीत्यादौ
चैत्रीया पाकानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधसम्भवादिति वाच्यं । सुवर्थातिरि-
क्तविभक्त्यर्थसाक्षाद्विशेषणतया प्रातिपदिकार्थे शाब्दबोधविषयत्वानङ्गीका-
रादिति । एतेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव भावनाया विशेष्यत्वेनान्वये
निषामकमस्तु तावतैवानतिप्रसङ्गादिति किं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वस्य तन्निषा-
मकत्वकल्पनयेत्यपास्त । कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वस्यापि तन्निषामकत्वेन नामिधानं
किन्तु कर्मत्वाद्यवरुद्धे भावनाया आकाङ्क्षा नास्तीत्यगत्या प्रथमान्तपदोप-
स्थाप्येनैवाकाङ्क्षेति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव तन्निषामकमिति सूचनाय
परं तदभिधानमिति ।

केचित्तु कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमात्रोक्तौ धात्वर्थसाधारण्यमिति प्रथमा-
न्तोपस्थाप्यत्वं एतन्मात्राभिधाने चन्द्र इव मुखं तिष्ठतीत्यादौ इवार्थसादृश्य-
विशेषणीभूतचन्द्रसाधारण्यं स्यादिति कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमुक्तमित्याज्ज ।
तदसत् । उक्तरीत्या प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमात्रस्य तन्निषामकत्वकल्पनयैवा-
नतिप्रसङ्गेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वस्य तन्निषामकत्वे मानाभावादिति । एतेन

केचित्तु एकवृत्तपदं परस्परैकवृत्तारम्भाकारभ्यद्रव्यपरं, धातुपदञ्च
माचादारम्भकतापरमेव । यद्वा नौकापदं माचात् तदारम्भकपरं,
धात्वर्थस्याभेद इत्याहुः ।

नौकायाः संयुक्तायाः संयुक्तावयविप्रचयरूपत्वे तु नौकापदं
तादृशविश्लेषणसंयोगपरमित्यलमप्रकृतेन । न चैवं भूतले घटो
मास्तीत्यादौ घटस्याभावांगे विशेषणत्वात् आस्थातार्थाश्रयत्वस्याभाव-
एवान्वयात् घटे सङ्ख्यानवयोऽपि न स्यादिति वाच्यं । तादृश-
व्युत्पत्तिवैचित्र्येण तत्र भावनाविग्रेयप्रतियोगिन्येव सङ्ख्यानवयादत-
एवानुपपत्त्या विशेषणतासम्बन्धेन भूतलघटित्वाभावस्य प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन भूतलनिष्ठाभावस्य वा घटे विशेषणतयैवान्वयाभ्युपगमा-
च्चेति भावः । धात्वर्थकृतिमाध्वलेष्टसाधनत्व-वर्त्तमानत्वादीनामपि
कर्मत्वाद्यनवद्वयतया तत्र तदन्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येति,
तथाच तद्विशेषक-भावनाप्रकारकशब्दबोधे तदुपस्थापकपदे प्रथमा-

प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमात्रस्य नियामकत्वे चैत्रस्तदङ्ग पञ्चमीत्यादौ साधुत्व-
भ्रमदशाया तच्छब्दपदोत्तरप्रथमाया कर्मत्वादिविशिष्टभ्रमदशायाश्च तच्छब्दे
भावनाया विश्लेष्यत्वेनान्वयापत्तिरिति कर्मत्वाद्यनवद्वय इति । एतन्मात्रा-
भिधाने च धात्वर्थस्यापि तच्चात्वापत्तिरिति 'प्रथमान्तेति । यद्वा चैत्र स्त
पञ्चमीत्यादौ श्रव्ययोभूतस्तपदार्थे प्रथमान्तोपस्थाप्ये भावनान्वयापत्तिरिति
'कर्मत्वादीति, तत्र प्रथमाया एव कर्मत्वाद्यं कत्वादिति तेन तदारब्धं
धात्वर्थवारणाय प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वात् । उक्तरीत्या प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमात्र-
स्यैव नियामकत्वेनानतिप्रसङ्गादिति ।

यत्तु प्रथमान्तपदजन्योपस्थिति कर्मत्वादिविश्लेषकतयोपस्थित्यभाव-
सहकारिणो भावनविश्लेष्यत्वेनान्वयबोधहेतुरिति, तदपि तुच्छं, तादृशो-

विभक्तिसमभिव्याहारोधात्तरमाख्यातश्चाकाङ्क्षा तस्याश्च तन्मुख्य-
विशेष्यक-भावनाप्रकारकग्राब्धत्वं कार्यतावच्छेदकं अतः प्रथमार्थ-
कर्मत्वादिविशेषणीभूते तण्डुलादौ न तदन्वयः । द्विविधविषयता-
गालिबोधश्च तात्पर्यसत्त्वे दृश्यत एव । अत एवायमेव दृश्यत-
इत्यादौ एवकारार्थान्वयविशेषणत्वेन उपस्थितस्य भावनाविशेष्यत्वे-
नान्वयो नानुपपन्नः । ननु तथापि चैवः पचतः चैवः पचन्ती-
त्यादौ चैवादियु कथं न भावनान्वयः । न चाख्यात-प्रथमयो-
र्वचनसाम्यस्यापि तन्त्वमिति वाच्यं । चैवो मैवश्च गच्छत इत्यादौ
व्यभिचारादिति । मैवं, आख्यातैकवचनोपस्थाप्यस्य यन्नादेः प्रथमैक-
वचनान्तोपस्थाप्य एवान्वयः, तद्विवचनोपस्थाप्यस्य भावनादेः कश्चित्
द्विवचनान्तोपस्थाप्ये कचिदेकवचनान्तद्वयोपस्थाप्येऽपीत्यभ्युपगमात् ।
एवमन्यत्रापि शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वादिति भावः ।

केचित्तु दृश्यते चैवः पचति, गच्छति चैवः पचतीत्यादौ एकत्र
द्वयमिति वदेकाख्यातार्थमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्यापराख्यातार्थान्वयवार-
णाय 'कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति आख्यातोपस्थाप्यकर्मत्वाद्यविशिष्ट-
पस्थित्यभावस्य सहकारित्वे मानाभावात् चैव पश्यतीत्यादौ व्यतिप्रसङ्ग-
वारणाय कर्मत्वादित्वात्पर्यरहितप्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुताया-
गुरुलघुत्वात् । अस्तु वा पदादेरपि तत्र द्वितीयान्तता व्यत्ययोत्तरं
प्रथमैकवचनमेव भावाख्यातवदित्यत्र मानाभावात् भावाख्यातस्यैव च भावः
सत्ता ध्यौत्सर्गिकमेकवचनमेवेति विशेषानुशासनस्य सत्त्वादत्र तु तदभा-
वादिति संक्षेपः ।

नन्वाख्यातेन कर्त्तृसङ्ख्याभिधान एव द्वितीयेति पर्यवसितं तथाच
पञ्चाख्यातभेदेन युगपत् कर्त्तृ-कर्मसङ्ख्याभिधान तत्र द्वितीया न स्यादिति

पचति पचते तण्डुल इत्यादौ कर्त्तृ-कर्मणौ प्रथमा-
न्तपदोपस्थाप्यतया भावनाविशेष्ये इति तत्रैव सङ्ख्या-

इत्यर्थः, तेन पक्वं भुज्यते, तण्डुलस्य पाको भवतीत्यादौ पाककर्मत्व-
तण्डुलकर्मत्वादिमति भावनाया अन्वयो नानुपपन्नः । नचैवं धृत्यु-
द्देश्यकत्यागे दर्शनविषयत्वतात्पर्येण प्रयुक्ते धृतिः स्वाहा ज्ञायते
इत्यादौ अन्वयापत्तिः तत्र प्रथमाया एव चतुर्थ्यै लालचणिकतया
तद्वत्तद्वत्त्वेऽप्याख्यातोपस्थाप्यतद्वत्तद्वत्त्वाभावादिति वाच्यं । इष्टत्वात्,
अन्वया प्रथममतेऽप्यप्रतीकारात् । कृतिमाध्यमेष्टमाधनत्वादावकर्मक-
क्रियायां धात्वर्थे च तदन्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येति,
तथाच तदिशेष्यक-भावनाप्रकारकशब्दबोधे पूर्वोक्तद्वयमाकाङ्क्षा
पदयदानुपूर्वीज्ञानात् तत्तद्वर्त्ममुद्देश्यतावच्छेदकीयस्य तत्तद्वर्त्म-
प्रकारकान्वयबोधोऽनुभवमिद्वयः तत्तदायुपूर्वीज्ञानस्य विशिष्य तादृ-
शान्वयबोधे हेतुतया दृश्यते चेन्नः पचतीत्यादौ न तथान्वय इति
भाव इत्याहुः ।

चैवस्तण्डुलं पचति चैत्रेण पचते तण्डुल इति युगपत् प्रयोगोऽसाधुः स्या-
दित्यत आह, 'चैव इत्यादि, 'तचैव सङ्ख्यान्यय' चैवः पचतीत्यत्र कर्त्ता
ख्यातेन कर्त्तार्यैव सङ्ख्यान्यय चैत्रेण पचते तण्डुल इत्यत्र च कर्मणि तण्डुल-
एव कर्म्मसाख्यातार्थसङ्ख्यान्यय तथाच तदाख्यातपदेन यत्र कर्त्तृसङ्ख्यानभि-
धानं तत्र तदाख्यातैकवाक्यतापन्नप्रातिपदिके द्वितीया तदाख्यातेन पत्र
कर्मसङ्ख्यानभिधानं तत्र तदाख्यातैकवाक्यतापन्नप्रातिपदिके द्वितीयेत्यास्था-
तमेदेकानभिहिताधिकारीयसूत्रार्थोक्तव्य इति नोक्तदोष इति भावः । ननु
भावनाविशेष्ये प्रथमान्तोपस्थाप्य एव यदि सङ्ख्यान्ययस्तदा चैत्रेण सुप्यत-

न्वयः तथैवाकाङ्क्षितत्वात् । चैत्रेण सुप्यते गगनेन
स्थीयते इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात् धात्वर्थस्य

ननु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य भावनायां विशेषणत्वेनैव कुतो-
नान्वय इत्यत आह, 'तथैवेति विशेष्यत्वेनैवेत्यर्थः, बोधस्येति
शेषः, 'आकाङ्क्षितत्वात्' आकाङ्क्षायाः कार्यत्वात् । नन्वेवं भाव-
प्रत्ययस्थले भावनाविशेष्यविरहात् सङ्ख्यानव्यो न स्यादित्यचेष्टा-
पत्तिमाह, 'चैत्रेणेति, 'इत्यादाविति 'भावनाविशेष्यविरहादनन्वितैव
सङ्ख्येत्येतेनान्वयः । भावनाविशेष्यविरहे हेतुचयमाह, 'प्रथमान्ते-
त्यादि । ननु उपस्थितभावनाया अनन्वयापत्तिदोषेण भावाति-
रिक्तस्थले एव प्रथमान्तपदापेक्षा भावस्थले तु धात्वर्थ एव
भावनाविशेष्य इत्यत आह, 'धात्वर्थस्येति । ननु अनाद्यत्या
तादृशव्युत्पत्तिरपि भावप्रत्ययस्थले त्यज्यतामत आह, 'भाव-

इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात् सङ्ख्यानव्यो न स्यादित्याशङ्क्यामिष्टापत्त्यो-
त्तरमाह, 'चैत्रेणेति । ननु चैत्रेण सुप्यत इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावेऽप्यबाधेन
चैत्रवृत्तिचक्षुर्निर्मीलनाद्यनुकूलकृतेर्जन्यतासम्बन्धेन स्वापे धात्वर्थेऽन्वयोऽस्तु
तथाच ॥ एव भावनाविशेष्यतया सङ्ख्यानव्यो भवितुमर्हत्येवेत्यत आह,
'गगनेनेति चत्र च गगनवृत्तिस्थितिरित्यर्थः, तथाच पूर्ववदत्र भावनाव्ययो-
धात्वर्थे न सम्भवति धात्वर्थस्य निवृत्तेन भावनान्वयस्य बाधितत्वादित्यगत्या
सङ्ख्यानान्वय एव स्वीक्रियत इति भावः । ननु गगनेन स्थीयत इत्यत्रापि
प्रथमान्तपदाभावेऽपि जानातीत्यादाविवाश्रयत्वात्मिकाया भावनाया एव
विशेषणत्वेन धात्वर्थेऽन्वयोऽस्तु तथाच गगनवृत्त्याश्रयतानिरूपिका स्थिति-
रित्यन्वये भावनाविशेष्यीभूताया स्थितावेव सङ्ख्यानव्य स्यादित्यत आह,
'धात्वर्थस्येति गगनं तिष्ठतीत्यादावाश्रयत्वरूपे भावनाविशेष्यत्वेनैव धात्वर्थ-

भावाया विशेषणतयैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् भाव-
नाया बाधितत्वाच्च भावनाविशेष्यविरहादनन्वितैव

नाया इति चैवदृत्तिस्त्रापनिरूपिताश्रयत्व-गगननिष्ठस्थितिनिरू-
पिताश्रयत्वादेरेव प्रकृति भावनात्वेन तस्य धात्वर्थस्त्राप-स्थित्यादौ
बाधादित्यर्थः । एतच्चापाततः निरूपकत्वसम्बन्धेनैव तस्य तच्चाश्रय-
सम्भवात् । वस्तुतोऽपि चैवनिष्ठः स्त्रापः गगननिष्ठा स्थितिरित्यादा-
वाख्यातार्थाविशेषणकान्वयबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वात् धात्वर्थो न भाव-
नाविशेष्य इत्येव तत्त्वं । यदा एतदस्तरमेतैवाह, 'अतएवेति धात्वर्थे
भावनाया अनन्वितत्वेन सङ्ख्याया अपि तत्रानन्वयादेवेत्यर्थः,

स्थित्यन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया तदङ्गप्रसङ्गेनाश्रयत्वविशिष्टतया धात्वर्था-
न्वयो न सम्भवतीत्यर्थः । ननु विनिगमनाविरहेण उभयत्र भिन्नभिन्ना-
व्युत्पत्तिरूपनीया अन्यथा भावाख्यातस्थनीयव्युत्पत्तिविरोधेन गगनं तिष्ठ-
तोत्यादावन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यस्यापि वस्तुं प्रकृत्यादित्यत आह, 'भावनाया-
इति गगनवृत्त्याश्रयत्वरूपभावनायास्तद्वृत्तिस्थितौ बाधेनान्वयासम्भवादित्यर्थः ।
यद्यपि निरूपकतासम्बन्धेन गगनवृत्त्याश्रयत्वं तद्वृत्तिस्थित्यावभाषितमेव
तथापि प्रकृत्यै गगनेन स्वीयते न वृष्टघटेन इत्यादौ नान्यथानुपपत्त्या
निरूपकत्वसम्बन्धेन तदन्वयो न सम्भवति निरूपकत्वस्य वृत्तिनिषामकतया
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहेण तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक घट-
वृत्त्याश्रयत्वाभावबोधस्यासम्भवादिकञ्च तात्पर्यम् । न च न वृष्टघटेनेत्यतो-
घटवृत्त्याश्रयताया व्याश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव प्रतीय-
तामिति नोक्तरोष इति वाच्यम् । तथा सति न घटेनेत्यादिवत् न गगनेन
स्वीयते इत्यादेरपि प्रसङ्गात् गगनवृत्त्याश्रयताया व्याश्रयतासम्बन्धेनाभावस्य
गगनवृत्तिस्थितौ वृत्त्यादित्यनभिधिकेनेति दिक् ।

सङ्ख्या एकवचनन्तु साधुत्वार्थम् । अतएव स्वापस्य द्वित्व-
बहुत्वेऽप्यौत्सर्गिकमेकवचनमेव । एवञ्च भावत्तिङ्गं

‘औत्सर्गिकं’ द्वित्वाद्यन्वयबोधाम्भवस्यल एवानुशिष्ट, ‘औत्सर्गिकं’
प्रथमोपस्थितमित्यपि कश्चित् । नन्वेव भावप्रत्ययाना निरर्थकत्वा-
पत्ति चैवेण सुष्यते गगनेन स्वीयते इत्यादौ चैवनिष्ठस्वापाश्रयत्वं
गगननिष्ठस्थित्याश्रयत्वं इत्यादिबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्यत आह,
‘एवञ्चेति, ‘यथायथमिति लटो वर्त्तमानत्वं दृष्टसाधनत्वं सिद्ध-

ननु यदि भावाख्याताना सङ्ख्याबोधकत्वं तदा गगनेन स्वीयत-
इत्यादौ वर्त्तमानत्वाद्यन्वये तात्पर्याभावस्यल्ले भावाख्यातप्रयोग एव न स्यात्
प्रयोजनाभावात् तेषां सङ्ख्याबोधकत्वनियमे च नियमेन सङ्ख्याबोधार्थमेव
तत्तत्प्रयोग उपपद्यते इत्यत आह, ‘एकवचनत्विति वर्त्तमानत्वादित्यात्प-
र्याभावदर्शयामपि गगनेन स्वीयते इत्यादावाख्यातैकवचनत्वित्यर्थः ।
‘साधुत्वार्थं’ तत्त्वधातो साधुत्वसम्पत्तये, भावाख्यातसमभिव्याहार विना
तत्र धातोरसाधुत्वापत्त्या व्यन्वयबोधकत्वप्रसङ्गात् भावाख्यातप्रयोगः
सम्प्रयोजन इत्यर्थः । न चाबोधकपदसमभिव्याहारो न साधुत्वसम्पादक-
स्तथा सति आनयनादीना स्तार्थकविकरणादीना समभिव्याहारस्यापि
साधुत्वसम्पादकत्वाभावप्रसङ्गादिति भावः । भावाख्यातस्य सख्याबोधकत्वे
बाधक भावाख्यातस्यैकवचनताया युक्तिश्च उपपन्नकस्थलेन दर्शयति,
‘अतएवेति भावाख्यातस्थले सख्यानन्वयादेवेत्यर्थः, ‘स्वापस्य द्वित्व बहुत्वे-
ऽपीति, तथाच यद्येकवचनभावाख्यातस्य एकत्वसख्याबोधकत्वं तदा तुल्य-
न्यायतया स्वापादिगतद्वित्वादित्यापत्त्यसत्त्वे भावस्थले द्विवचन बहुवचन-
योरपत्तिः । यदि च भावस्थले धात्वर्थगतद्वित्व-त्रित्वादिसख्याया कदापि
कस्यापि न तात्पर्यमिति न तत्र द्विवचनादीत्युच्यते तदा एकत्वसख्याया-
मपि तथैवत्येकवचनस्याप्यनुपपत्तिरिति बाधकमित्यर्थः, ‘औत्सर्गिकमिति

यथायथं वर्त्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकमर्थः, तच्च

इत्यर्थः, 'वर्त्तमानत्वादीत्यादिपदादतीतत्व-भविष्यत्परिग्रह', 'इष्ट-
साधनत्वादीत्यादिपदात् कृतिसाध्यत्वादिरिग्रह । नन्वेव प्रथमान्त-
पदाभावात् तस्याप्यनन्वितत्वापत्तिरित्यत आह, 'तच्चेति, जानाती-
त्यादौ धात्वर्थेऽपि वर्त्तमानत्वादीनामन्वयादिष्टसाधनत्वादीनाञ्च
धात्वर्थ एव सर्व्वान्वयादिति भावः । नन्वाख्यातार्थस्य धात्वर्थ-
विशेष्यतानियमात् कथं तद्विशेषणत्वेन तस्यान्वय इत्यत आह,

गणनक्रमेण प्रथमोपस्थितमित्यर्थः, तथाच साधुत्वार्थं विवचनादेः सम्भवेऽपि
विलम्बोपस्थितिकत्वात् तस्य साधुत्वनिषामकत्वं नश्यते किन्तु प्रोक्तोपस्थि-
तिकृत्यैकवचनस्यैव तथात्वमिति युक्तिरित्यर्थः । ननु भावाख्यातस्यले यदि
कृतित्यापारो वा नार्थस्तदा भावाख्यातस्य कोऽर्थः कुत्र वा भावाख्यातेन
वर्त्तमानत्वादिबोध इत्याकाङ्क्षायामाह, 'यतएवेति भावाख्यातानां सख्या-
बोधकत्वविरुद्धादर्थेत्यर्थः, 'यथायथमिति भावलटस्यले वर्त्तमानत्व भावविधि-
स्यले इष्टसाधनत्वञ्चेत्यर्थः, 'तच्च' वर्त्तमानत्वादिकञ्च । ननु हतौ ध्यापारे वा
तदन्वयोऽनुभवसिद्धो न तु धात्वर्थेऽपीत्यत आह, 'तच्चेति भावाख्यातस्यले
धात्वर्थगतत्वेनैव वर्त्तमानत्वेष्टसाधनत्वप्रत्यपादित्यर्थः, भावाख्यातादिष्टसाधन-
ताप्रतीतिस्तु चैवेन पश्येत्तेत्यादौ विधिभावस्यले बोद्धव्या । यदि च धात्वर्थे
वर्त्तमानत्वादिबोधो नाङ्गीक्रियत तदा चैत्रोजानातीत्यादौ धात्वर्थज्ञानादि-
मतत्वेन वर्त्तमानत्वबोधाशुपपत्तिरिति भावः । यद्यपीष्टसाधनत्व धात्वर्थ एव
सर्व्वत्र मङ्गिकारमते भासते इति तदभिधानमसङ्गतं, तथापि हतौष्टसाध-
नतावादिमतमाश्रित्य इदमुक्तं, वृष्टान्तार्थं तदुक्तमिति मान्या । ननु यथा
पाक इत्यादौ घणादीनां प्रथमसाधुतामात्रं प्रयोजनं न तु वर्त्तमानत्वादि-
बोधकत्वं तथा भावाख्यातानामप्यस्य तदेव प्रयोजनं न तु वर्त्तमानत्वादि-

धात्वर्थ एवान्वेति, तथैव प्रत्ययात् । तदबोधकानान्तु
घञादीनां प्रयोगसाधुत्वमात्रम् । भावनायाश्च कर्त्तरि

‘तथैवेति एषां धात्वर्थविशेष्यत्वेनैव प्रत्ययादित्यर्थः, तथाच भावनाया-
एव धात्वर्थविशेष्यतानिघमादिति भावः । ‘तदबोधकानां’ वर्त्त-
मानत्वादौष्टसाधनत्वाद्यबोधकानां, ‘घञादीनां’ भावविहितघञा-
दीनां, ‘प्रयोगसाधुत्वमात्रमिति, ‘प्रयोगः’ सुन्दरः पाक इत्यादौ
पाकविशेष्यकान्वयबोधः, तत्राकाङ्क्षात्वमित्यर्थः, ‘मात्रपदात् सार्थ-
कत्ववच्छेदः, ‘घञादीनामित्यादिपदेन भावविहितल्युङ्नादीनां
भावविहितक्तिप्रत्ययस्य च संग्रहः, भावविहितेत्युपादानात् कर-

बोधकतापीत्यत आह, ‘तदबोधकानामिति वर्त्तमानत्वाद्यबोधकानामित्यर्थः,
‘तुष्टब्दोऽवधारणार्थः’, तथाच घञादिस्थले वर्त्तमानत्वानुभवाभावेन वर्त्त-
मानत्वबोधकत्वाभावः, भावाख्यातस्थले वर्त्तमानत्वबोधस्यानुभविकत्वेन न
तथेति दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकवैषम्यमित्यर्थः । ननु चेन्न पचतोत्यादौ प्रथमा-
न्तप्रदोषस्याप्ये येन केनापि सम्बन्धेनान्वयस्वीकारे व्यपचत्यपि मैत्राक्षौ
कालिकसम्बन्धादिना पाकानुकूलकृतिमत्त्वात् पचतोत्यादिप्रयोगापत्तिरेवं
तादात्म्येन पाकानुकूलकृते स्वात्मकगुणे सत्त्वादुक्तं पचतीति प्रयोगापत्ति-
रित्यत आह, ‘भावनायाश्चेति, तथाच चैत्र पचतोत्यादौ यदि चैत्रपदार्थः
शरीरं तदा व्यवच्छेदकताख्याश्रयतासम्बन्धेन कृतेरन्वयः यदि च शरीर-
विशेषावच्छिन्नात्मा तदर्थस्तदा समवायाख्याश्रयतासम्बन्धेन तत्र तदन्वय इति
नियमः स्वीकार्यो न तु येन केनापि सम्बन्धेन तदन्वयः स्वीकृत्य इति नोक्त-
दोष इति भावः । एवमन्यत्रापि बोध्यं । नन्वेव चैत्रेण पच्यते तद्युल इत्यादौ
भावनायाश्चेत्तत्पिपाककृतेराश्रयत्वस्य तद्युलादौ बाधेन कथं तत्र तद-
न्वयस्तथाच तत्र भावनाविशेष्यविरहात् सङ्ख्यान्ययो न स्यादित्यत आह,

स्वाश्रयत्वेन कर्मणि पुनरन्यथान्वयः, तव कर्तृ-कर्मा-

णादिविहितघनादीना कर्मविहितक्रिप्रत्ययस्य च धात्वर्थेऽपि न
चति । न च कर्मणि क्रिप्रत्ययोऽसिद्धः तस्य भावप्रत्ययानुशिष्टत्वात्,
“या दृष्टिः स्रष्टुराद्येत्यभिज्ञानपक्षे दृष्टिपदस्य भावमाधनत्वेऽपि
“कृदभिहितेति न्यायेन सर्वज्ञकर्मणाभसम्भवादिति वाच्य । इच्छा-
विषयेऽपि दृष्टिपदप्रयोगस्य दृष्टतया भाव इव कर्मण्यपि तस्य साधु-
त्वात् । न च तत्र तत्रयोगः काण्यदृष्ट इति वाच्य । अग्नये स्त्रिष्टि-
कृते स्वाहेति स्त्रिष्टिकृद्वोममन्त्रे तथा दर्शनात्, तस्य शोभनेच्छा-
विषयकत्वं अग्नये इत्यर्थकतया प्रामाणिकैर्वाख्यातत्वात् । न च तत्र
स्त्रिष्टेति मिष्ठान्त एव पाठ इति वाच्य । वज्रस्विकारान्तपाठस्यापि
दृष्टत्वात् । अथ एवमनविषयेऽपि श्रुतिपद-व्यक्तिपदप्रयोगाच्च । कर्म-
वाचकपदाभावेन “कृदभिहितेति न्यायस्य तत्रासम्भवादित्यलमप्रह-
तेन । ननु यदि भावनाविगोच्य एव सख्यान्यसदा पच्यते तण्डुल
इत्यादौ तण्डुलादिषु कथं नदन्वयः तत्राश्रयतासम्बन्धेन भावनाया-
वाधितत्वेन भावनाविगोच्यत्वाभावादित्यत आह, ‘भावनायायेति,
‘स्वाश्रयत्वेन’ स्वाश्रयतासम्बन्धेन, ‘कर्मणीति कर्मप्रत्ययस्यैव इत्यर्थः,

‘कर्मणि पुनरिति कर्मप्रत्ययस्थाने तण्डुलादावित्यर्थः, ‘अन्यथा’ वक्ष्यमाण-
कारेण । ननु पचतीतिपरस्मैपदाख्यातस्य यदा कर्तृत्वबोधे तात्पर्यविरहः किन्तु
कर्मत्वे तदा तण्डुलस्यैव भावनाविगोच्यतया सङ्ख्यानवधित्वेन कर्तृ सङ्ख्याया-
प्यनुक्तत्वात् द्वितीयापत्तिः, एवं पचते इत्यादौ कर्माख्यातस्य यदा कर्मबोधे
तात्पर्यं नास्ति किन्तु कर्तृत्वबोधे तदा चैत्रस्यैव भावमान्वयितया तण्डुलादेर्भा-
वनाविगोच्यत्वविरहितया सङ्ख्यानवधित्वे कर्मेसङ्ख्याया अनुक्तत्वे द्वितीयापत्त्या

भिधायित्ववत् अस्माकमपि तथान्वयबोधकत्वम् । अतो

‘अन्यथा’ वक्ष्यमाणक्रमेण, तथा चाश्रयतासम्बन्धेन बाधेऽपि प्रकारा-
न्तरेण विग्रेयत्वे न बाधकमिति भावः । ननु कदाचिदाश्रयता-
सम्बन्धेन कर्त्तर्यान्वयः क्वचिच्च कर्मणि अन्यथान्वयः इत्यत्र किं
नियामकं अत आह, ‘तवेति तवाख्यातस्य कर्त्तृ-कर्मबोधकत्वं तुल्यं
ममापि आख्यातस्य कर्त्तर्याश्रयत्वेन भावनाबोधकत्वं कर्मण्यन्यथा
तदन्वयबोधकत्वं इत्यर्थः, तथाच यथा त्वन्मते परस्मैपदस्य न कर्म-
बोधकत्वं तथा ममापि परस्मैपदस्य न कर्मणि भावनाया अन्यथान्वय-
बोधकत्वं किन्तु कर्त्तर्याश्रयत्वेन तद्बोधकत्वं, यथा तव कर्त्तरि यको-
ऽसाधुत्वं तथा ममापि कर्त्तर्याश्रयत्वेन भावनान्वयबोधे तस्यासाधुत्वं,
यथा तव एकदा न कर्त्तृ-कर्मबोधकत्वं तथा ममाप्येकदा न
कर्त्तर्याश्रयत्वेन कर्मणि चान्यथान्वयबोधकत्वमिति भावः । क्रमेणा-

तदुक्तं पच्यत इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह, ‘तवेति वैयधिकरणस्येत्यर्थः,
तथाच भवन्मते यथा परस्मैपदेन नियमतः कर्त्तुरभिधानमिति तत्र न
द्वितीया एवं चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कर्मबोधकत्वमेव न तु कर्त्तृबोधकत्वमिति
तत्र न द्वितीया तथा ममापि परस्मैपदेन कर्त्तृत्वं बोध्यते न तु कर्मत्वं पच्यत-
इत्यादौ चाख्यातेन कर्मत्वं बोध्यते न तु कर्त्तृत्वमिति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु पचति पच्यत इत्यादावसाधुत्वात् कर्त्तृत्व-कर्मत्वबोधोमास्तु पच्यत-
इत्यादावाख्यातस्योभयत्र साधुत्वात् एकदा कर्त्तृत्व-कर्मत्वबोधमादाय द्विती-
या-द्वितीययोरनुपपत्तिरित्यत आह, ‘पच्यत इति, तथाच पच्यत इत्यादाव-
साधुतया अन्यथा वा यथा नैकदा कर्त्तृ-कर्मोभयबोधकता तथा ममापीति
नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु भावना कृतिस्तथाच रथोगच्छतीत्यादौ भावना-

मैत्रेय पचति तण्डुलः तण्डुलं पच्यते मैत्रः मैत्रः पश्यते
तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः । भावना च व्यापार-
मात्रोपलक्षिता अचेतनानुरोधात् । भिन्नाभ्यां रूपा-

सङ्कीर्णं प्रयोजनमाह, 'मैत्रेयेति, परस्मैपदेनापि तिपा कर्मणि
तण्डुले विषयतया भावनाया अन्वयबोधने तदर्थसंख्याया अपि
तत्रैवान्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याव्युत्पन्नतया
मैत्रे आश्रयतया भावनान्वयात् तद्वृत्तिसंख्याया अप्यनभिधानात्
तत्र तृतीया स्यादिति भावः । 'तण्डुलमिति, कर्त्तव्याश्रयतया
भावनान्वयाबोधेऽपि यकः साधुले पच्यते इत्यात्मनेपदेन कर्त्तरि
मैत्रे तेन सम्बन्धेन भावनाया अन्वयबोधनात् तदर्थसंख्याया अपि
तत्रैवान्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याव्युत्पन्नतया
तण्डुले भावनाया विषयत्वेनान्वयात् तद्वृत्तिसंख्याया अप्यनभि-
धानात् तत्र द्वितीया स्यादिति भावः । 'मैत्र इति, एकदा
उभयान्वयबोधस्याप्यभ्युपगमे पश्यत इत्यनेन भावनायाः कर्त्तव्या-
श्रयतया कर्मणि चान्यथान्वयबोधनात् तदुभयवृत्तिसंख्याया अप्य-
भिधानेनोभयवैव प्रथमा स्यादिति भावः । 'आख्यातार्थभावना-
विशेष्ये संख्यान्वय इत्यत्र भावनापदार्थ निर्वृत्तिः, 'भावना चेति
भावना न प्रयत्नत्वमात्रविशिष्टा अपि तु व्यापारत्वविशिष्टापीत्यर्थः,
व्यापारत्वं धर्मत्वं, 'अचेतनेति अग्नि पचतीत्यादावचेतनेऽपि संख्या-
विरहेण तद्विषेयाप्रविष्टा सङ्ख्यान्वयो न स्यादित्यत्र आह, 'भावना चेति,
'व्यापारेति, 'मात्रपदं सङ्ख्यार्थकं, तथाच रथोगच्छतीत्यादौ धात्वर्थानुसूल-
व्यापार एव भावनापदार्थ इति बोद्धव्य इति भावः । 'अचेतनानुरोधात्'

भ्यामेकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमप्रसिद्धं
सम्भवदव्यादृशं न वार्यते । अथ तदुलं पचति चैवः

नयानुरोधादित्यर्थः, 'व्यापारेत्युपलक्षणं आश्रयत्व-प्रतियोगित्व-
मपीति बोध्यं । शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् तेन चैत्रोजानाति घटो
न गच्छतीत्यादेरपि संग्रहः ।

केचित्तु व्यापारमात्रोपलक्षिकेत्यस्य कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ता-
ख्यातार्थोपलक्षणं इत्यर्थं इत्याहुः । तदसत् । तथा सति कर्मा-
ख्यातार्थस्य फलस्यापि भावनात्वेनायिमग्न्यासङ्गतेः ।

वैयाकरणेनाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तौ चैत्रादिपदाख्यातादिपदयोः
सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्तिं प्रमाणीकृतां निराकरोति, 'भिन्ना-
भ्यामिति, एकधर्मिबोधकत्वमात्रस्य सामानाधिकरण्यपदार्थत्वे कल-
सादिपदेऽपि घटादिपदसामानाधिकरण्यव्यवहारापत्तिरतः 'भिन्ना-
भ्यां रूपाभ्यामिति उक्तम् । घटोऽस्ति गौलमानयेति वाक्यद्वय-
स्यस्वीयनीलपद-घटपदयोरपि सामानाधिकरण्यव्यवहारस्तेष्टत्वात् ।
एतच्च सामानाधिकरण्यपदार्थतया अभिहितं न तु कर्त्तादिशक्ति-
साधकहेतुघटकं वैयर्थ्यादित्यवधेयं । 'अन्यादृशमिति आख्यातपद-
चैत्रादिपदयोरेकाधिकरणवृत्तित्वरूपमित्यर्थः । 'न वार्यते' कर्त्तृ-

रथो गच्छतीत्याद्यचेतनविशेष्यकबोधानुरोधात् । अनु कर्त्तरि कर्मणि च
यदि नाख्यातस्य शक्तिस्तदा चैत्रपदाख्यातपदयोर्विभिन्नरूपाभ्यामेकधर्मी-
शक्तत्वरूपसामानाधिकरण्यं न स्यादित्यत आह, 'भिन्नाभ्यामिति, एक-
धर्मिशक्तत्वं असिद्धमिति नैयायिकैरनभ्युपगमादिति भावः । 'सम्भवदिति,
भिन्नाभ्यां एकधर्मिविशेष्यकशब्दबोधजनकत्वलक्षणसामानाधिकरण्यं न

इत्यचाश्रयतया चैवस्तु भावनाविशेषः चैत्रेण पच्यते
तण्डुल इत्यादौ तण्डुलस्तु कथं, विषयतयेति चेत्,
रथेन गम्यते ग्रामः इत्यादौ सविषयकव्यापारानभि-

त्वादिगतापि न निवार्यते, कर्तृत्वादिगताण्युपपद्यत इति यावत् ।

केचित्तु 'अन्यादृश' यत्राख्यातेन कृतिर्वाच्यते तत्र चैत्रादिपदे-
नापि चैत्रादिक बोध्यते इत्येवमुक्तमित्यर्थः, इत्याहुः ।

'कर्मणि पुनरन्यथा' इत्यन्यथाशब्दार्थं विवेचयितुं शङ्कते,
'अथेति', 'कथमिति' केन सम्बन्धेन भावनाविशेष इत्यर्थः । उत्तर-
यति, 'विषयतयेति', उत्तर निराकरोति, 'रथेनेति' कथमाख्यातोप-
स्थिताया गमनाद्यनुकूलव्यापाररूपाया भावनाया विशेष्योक्त्यामादि-
रित्यर्थः, तत्र गमनाद्यनुकूलव्यापारस्य नोदनादेर्विषयप्रसिद्धेरिति

वाच्यते न नैयायिकैरस्माभिरपि निवार्यते कृति-चैत्रत्वाभ्यां भिन्नाभ्यां व्या-
ख्यातपद चैत्रपदाभ्यां एकस्य चैत्रस्य शाब्दबोधजननादित्वात् भावः । ननु
भावनाविशेष्ये यदि सङ्ख्यान्यस्तदा क्रमैर्प्रत्ययस्थाने भावनाविशेष्यत्वविरहा-
दाख्यातार्थसङ्ख्यान्ययित्वानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते, 'अथेति', 'भावना-
विशेष्य इति, व्याख्यातार्थसङ्ख्यान्ययौ च स्यादिति शेषः । 'कथमित्यत्र
भावनविशेष्य इत्यनुषङ्गते । अथान्तरमाशङ्कते, 'विषयतयेतीति चैत्रेण
पच्यते तण्डुल इत्यत्र तण्डुलचैत्रवृत्तिपाकभावनाविषय इत्यन्यथौ वाच्यतया
तत्र तण्डुलस्य भावनाविशेष्यत्वेनाव्यातार्थसङ्ख्यान्ययि च अनुपपन्नमित्यर्थः ।
'रथेनेति' रथवृत्तेर्गमनाद्यनुकूलव्यापाररूपभावनाया सत्त्वादि तस्या नोदनादि-
रूपतया निर्विषयत्वेन तद्विषयत्वान्वयासम्भवादिति शङ्कं, सचेतनकर्तृकक्रिया
स्थले सर्वत्र वाच्यमेवेति द्विधन्यायबोध प्रदर्शयं अचेतनकर्तृकक्रियास्थले

धाने का गतिः, अत्र प्राञ्चः मैत्रेण पच्यते तण्डुलइत्यत्र
मैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयः, मैत्रनिष्ठभावनाविषय-

भावः । 'मैत्रनिष्ठेति अत्र निष्ठता तृतीयार्थः, सा चाख्यातार्थभाव-
नाभ्ययिनी, 'विषय इत्यत्र विषयत्वं संसर्गः, पाकाकर्म्मण्यपि तण्डुले
तण्डुलत्वरूपेण मैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयत्वस्य कृत्वात् तत्रापि मैत्रेण
पच्यतइति प्रयोगप्रसङ्गात् । कर्माख्यातस्य च फलवत्ताप्रतीतिरनुभव-
सिद्धत्वाच्चाह, 'मैत्रनिष्ठेति, अत्रापि निष्ठत्वं तृतीयार्थः, भावना
आख्यातार्थः, न तु निष्ठत्वं संसर्गः, भावना तृतीयार्थः, समानपदो-
पात्तत्वेनाख्यातार्थभावनाविषय एव तदर्थसङ्ख्यान्य इति प्रागुक्त-
व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । भावनाविषयत्वञ्च भावनाविषयकत्वं भावना-
जन्यत्वमिति यावत्, अन्यथा पाकत्वरूपेण मैत्रकृतिविषयवैचनिष्ठ-
कृतिजन्यपाककर्म्मण्यपि तण्डुले मैत्रेण पच्यतेऽयं तण्डुल इति प्रयोगा-
पत्तेः । फलमपि कर्माख्यातार्थः, फलत्वं कार्यत्वं, प्रतियोगितासम्बन्धेन
प्रागभावादिमत्त्वमिति यावत् । अत एव व्यापारतो भेदः, जन्यत्वं
शालित्वञ्च संसर्गः, पदानां स्वार्थान्वयपुटितपदार्थान्तराबोधकत्व-
व्युत्पत्तेश्चात्र नादरः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विध्यर्थेष्टसाधनत्व-
कृतिभ्यां पुटितस्य धात्वर्थस्य घटोभविष्यतीत्यादाश्चाख्यातार्थ-
वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिताश्रयत्वाभ्यां पुटितस्योत्पत्तिरूपधात्वर्थस्य

एकविधमन्वयं प्रदर्शयिष्यति, 'मैत्रेणेत्यादि, 'पाकभावनाविषय इत्यस्य वक्ष्य-
माणतण्डुल इत्यनेनान्वयः । 'मैत्रनिष्ठेति, अत्र निष्ठत्वं तृतीयार्थः, भावना
आख्यातार्थः, विषयत्वं जन्यत्वञ्च संसर्गः, फलमात्मनेपदार्थः, शालित्वमा-

पाकजन्यफलशाली वा तण्डुलः प्रतीयत इति साक्षा-
त्परम्परया भावनाविशेष्यस्तण्डुलः, रथेन गम्यते
ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफलशाली
ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्योग्राम इति ।

नव्यास्तु भावनादेराख्यातलभ्यत्वात् आधेयत्वमात्रं

चान्वयाभ्युपगमेन तद्व्यापत्तेरसाम्बन्धिकत्वादिति भावः । नन्वेवमा-
ख्यातार्थभावनात्विशिष्टविशेष्यः कथं तण्डुलः भावभावस्य प्रथम-
व्यापारत्वादिरूपतया फलत्वस्यातयात्वादित्यत आह, 'साक्षादिति
पूर्वत्र साक्षादुक्तत्र परम्परयेत्यर्थः । 'रथनिष्ठेति, अत्रापि गालित्वं
जन्यत्वं अनुकूलत्वञ्च संसर्गः, फलस्य व्यापारजन्यत्वं धात्वर्थद्वारा
तत्प्रयोज्यत्वं, निष्ठत्वं द्वितीयार्थः, अन्यस्य धात्वर्थगमने न तु
व्यापारे, अन्यद्वीपग्रामगमनानुकूलनोदनादिमति निश्चलेऽपि रथे
अनेन रथेन गम्यते ग्राम इति प्रयोगापत्तेः । अतएव प्रागेव रथ-
निष्ठव्यापारजन्यगमनजन्यफलशाली ग्राम इत्यन्वयोनोक्तः । 'व्यापार-
विशेष्य इति परम्परया व्यापाररूपाख्यातार्थभावनाविशेष्य इत्यर्थः ।

प्राचां भते दूषणाभिधानपूर्वकं मतान्तरमाह, 'नव्यास्त्विति ।

अयत्वरूपं संसर्ग इत्यर्थः, 'साक्षादिति प्रथमबोधानुसारेण, 'परम्परयेति
द्वितीयबोधानुसारेणेति, अचेदनकर्तृकक्रियास्थले एकविधमेवान्वयं दर्शयति,
'रथेनेति, 'व्यापारविशेष्य इति, तथाच परम्परया भावनाविशेष्ये ग्रामे
सङ्ख्यान्यपो नानुपपन्न साक्षात्परम्परया वा भावनाविशेष्यत्वमात्रस्याख्या-
तार्थसङ्ख्यान्यनियामकत्वादिति भावः । एवमन्यत्रापि कर्मप्रत्ययस्थले,
अस्यस्यात्मनेपदार्थत्वं व्यवस्थापयितुं नयमतं दर्शयति, 'नव्यास्त्विति, तत्र

तृतीयार्थोऽस्तु सङ्ख्यामात्रं वा, सम्बन्धस्तु पचतीत्यादा-
विव वाक्यार्थः । अस्तु च फल-कर्मणोरपि सम्बन्धस्तथा

‘भावना’ यन्नः, ‘आदिपदात् व्यापारत्वविशिष्टपरिग्रहः, ‘सङ्ख्या-
मात्रं वेति, चैत्रेण पच्यते इत्यादावित्यादिः, ‘सम्बन्धस्तु’ निष्ठता-
रूपसम्बन्धस्तु, ‘वाक्यार्थः’ संसर्गमर्यादया लभ्यः, रथेन गम्यते
इत्यादौ पुनराधेयत्वं तृतीयाविभक्तेरेवार्थः, नामार्थ-धात्वर्थयोर्भेदा-
न्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । न च चैत्रेण पच्यते इत्युपाधेयत्वस्य संसर्गत्वे
चैत्रः पच्यते तण्डुलः इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं । तादृशा-
न्वयबोधे तृतीयायाः सहकारित्वात् । चैत्रं पच्यते तण्डुलः चैत्रौ
पच्यते तण्डुल इत्यादौ द्वितीयाद्युपस्थिताधेयत्वाद्यन्वयाभावेन त्वयापि
आधेयत्वे तृतीयोपस्थाप्यत्वस्य नियामकस्यावश्यं वक्तव्यत्वादिति भावः ।

फलस्य पदान्तरालम्भत्वं दर्शयितुं भावनादेरित्यादिकस्यार्थ इत्यन्तं, चैत्र-
निष्ठभावनाविषयेत्यादौ भावनादेरित्यर्थः, ‘आदिपदेन वर्तमानत्वपरिग्रहः,
‘आधेयत्वमात्रमिति, ‘मात्रपदेन कृतित्ववच्छेदः । ननु चैत्रेण पच्यते तण्डुल-
इत्यादौ आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे चैत्रः पचति तण्डुलमित्यादौ यावन्तोऽर्था-
शब्दबोधविषयान्तावदधिकपदार्थस्य शब्दबोधविषयत्वापत्तिरुपादानुभव-
विरोधः, कर्तृप्रथयस्यने यावन्तः पदार्था भासन्ते तावत्समसङ्ख्या एव
पदार्थाः कर्मप्रथयस्येऽपि भासन्ते इत्यस्य सर्वसिद्धत्वादित्यत आह,
‘सङ्ख्यामात्रं वेति, ‘मात्रपदेनाधेयत्ववच्छेदः । ननु तृतीयाया आधेयत्वार्थ-
कत्वाभावे कृतौ चैत्रनिष्ठत्वस्य कुतो लाभ इत्यत आह, ‘सम्बन्धस्त्विति चैत्र-
कृत्योराधेयत्वरूपः सम्बन्धस्त्वित्यर्थः । ‘पचतीत्यादाविति, यथा चैत्रे पाका-
नुकूलकृतेराधेयत्वं संसर्गस्तथा चैत्रेण पच्यत इत्यादौ चैत्र-कृत्योरप्याधेयता-

फलन्तु कस्यार्थः। न च तदपि तथा, प्रकारीभूय-
भासमानत्वात्। फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेऽपि
क्रियाजन्यफलालाभात् विशेष्य-विशेषणभावविवर्त्य-
य-

‘फलं कर्मेति, ‘सम्बन्धः’ गालितरूपः, ‘तथा’ वाक्यार्थः, ‘अपि-
शब्दात् क्रिया-फलयोर्वापार-फलयोः समुच्चयः, तथापि जन्यत्वस्य
वाक्यार्थत्वात्। ‘न चेति, ‘तदपि’ फलमपि, ‘तथा’ संसर्गः, तथाच
मैवनिष्ठपाकभावनावान् तण्डुल इत्यादिरन्वयबोधः, स्वजन्यफलवत्त्वं
स्वविषयक्रियाजन्यफलवत्त्वं वा सम्बन्धः न ॥ मैवनिष्ठभावनाविषय-
पाकगालितण्डुल इत्यन्वयबोधः, अतो धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदेना-
न्वयस्याधुत्पन्नत्वेऽपि न छतिरिति भावः। ननु फलावच्छिन्नक्रियाया-
धात्वर्थत्वात् धात्वर्थ एव फलं इत्यत आह, ‘फलावच्छिन्नेति
विक्रिप्ति-संयोगाद्यात्मकफलविशिष्टेत्यर्थः, वैशिष्ट्यञ्च जन्यजनकभावः,
‘क्रियाजन्येति पच्यते तण्डुल इत्यादौ पाकजन्यफलगाली तण्डुलः
रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनजन्यफलगाली ग्राम इति
बोधस्यानुभवसिद्धस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः। ‘विशेष्य-विशेषणभावेति,

संसर्ग इति तस्य पदार्थत्वविरहेऽपि न छतिरिति भावः। ‘यत्नेति पाकजन्य-
फलविक्रिप्तिवादि-तण्डुलादिरूपकमैवोराश्रयत्वरूपः सम्बन्धोऽपि वाक्यार्थ-
इत्यर्थः, वाक्यार्थत्वञ्च तत्तत्पदद्वयाकाङ्क्षादिलभ्यत्वं, ‘तदपि’ फलमपि, ‘तथा’
संसर्गरूपो वाक्यार्थः, ‘प्रकारेति, तथाच फलप्रकारकबोधानुपपत्तिरिति
भावः। ननु फलावच्छिन्नवापारबोधकपचधातुत एव फललाभ इत्यत आह,
‘फलावच्छिन्नेति, ‘विशेषणेति, यादृशविशिष्टोऽयत्पदार्थः तत्तत्पदात् तादृश-
विशिष्टार्थ एवावगम्यते अन्यथातिप्रसङ्गात् तथाच फलावच्छिन्नवापार-

स्यावश्यकत्वात् तस्मात् फलमात्मनेपदार्थः, इत्यञ्च
आख्यातोपस्थापिताया भावनायाः क्रियाविपर्ययाः

यद्रूपविशिष्टे वृत्तिग्रहः तद्रूपविशिष्टस्यैव पदेन बोधनादिति भावः ।
इदमुपलक्षणं, धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इतरविशे-
षणत्वेनोपस्थितस्य अन्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च धात्वर्थैक-
देशस्य फलस्य कर्मणि साक्षादन्वयासम्भवात् फलत्वेन फलाभाव-
प्रसङ्गाच्च विक्रित्ति-मयोगत्वादिरूपेण फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वा-
दित्यपि बोधं । 'आत्मनेपदार्थ' इति, एतावत्पर्यन्तं प्राचीनमत-
विवेचनं, तदूषयति, 'इत्यञ्चेति, 'भावनायाः' यन्नस्य, एतच्च पच्यते
तण्डुल इत्यादौ, तथाच तत्र पाकविषयककृतिजन्यफलशाली तण्डुल-
इति बोध इति भावः । ननु भावनैव धात्वर्थं विशेषणीभूय भावते
तथाच भावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुलः इत्येवान्वयबोध-

बोधकधातुना फलावच्छिन्नव्यापारबोधनेऽपि फले क्रियाजन्यत्वालाभ एव
स्यादिति भावः । नन्वेव फलाभाव एव न स्यादित्याशङ्क्यामाह, 'तस्मा-
दिति चैवेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ फलस्य यदान्तरालभ्यत्वादित्यर्थः,
'आत्मनेपदार्थ' इति आत्मनेपदत्वावच्छेदेन फले शक्तिरित्यर्थः । आख्यातत्वञ्च
न फलशक्ततावच्छेदकं परस्मैपदस्य कुत्रापि फलबोधकत्वेन तस्यातिप्रसक्तत्वा-
दन्यथा शब्दत्वादेरेव फलशक्ततावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । कर्मप्रत्ययस्यैव
इतीपार्थक्यतेरन्वय इति स्वमतं प्रमाणयितुमाख्यातार्थक्यतेरन्वय इति
प्राचीनं मतं दूषयति, 'इत्यञ्चेति कर्माख्यातस्थाने फलस्यात्मनेपदार्थत्वे इत्यर्थः,
फलस्यात्मनेपदार्थत्वाभावे फले भावमान्वय एव नास्ति क्व तद्विचारवार्ता-
पीतीत्यञ्चेत्यस्य नानुपपत्तिरिति भावः । 'व्याख्यातेति चैवेण पच्यते तण्डुल-
इत्यादौ चैत्रवृत्तिपाकमात्रनाप्रयोज्यफलशाली तण्डुल इत्यन्वयस्वीकारे

फलेऽन्वये फलस्य क्रियाजन्यत्वं न लभ्येत भावना-
विषयक्रियायाः फलेऽन्वये तिङ्पस्थापितभावनायां

इत्यत आह, 'भावनेति, 'भावनायां' सङ्गा-कालेष्टमाधनार्थव्यति-
रिक्तार्थं, 'अन्वयेति पचतीत्यादावित्यर्थः, 'अन्वयः' अन्वयबोध-
नियमः । न च क्रियायाः फल-भावनयोरुभयत्रैव विशेषणतया
अन्वयबोधोऽस्तु क्रियावत् तद्विषयकभावानापि जन्यतामस्यन्वेन फल-
विशेषणमस्तु फलञ्च तण्डुले विषेयमस्त्विति वाच्यं । तादृश-

इत्यर्थं, 'न लभ्येतेति, तथाचानुभवविरोध इति भावः । ननु चैवदृष्टि-
भावनाविषयपाकजन्यफलश्रान्तो तण्डुल इत्याकारक व्याख्यातार्थभावना-
विषयकः शब्दबोधो वाच्य इत्यत आह, 'भावनेति व्याख्यातार्थभावनेत्यर्थं,
'अन्वये' अन्वयश्लोकारे, 'तिङ्पस्थापितेति कर्त्ताख्याते चैत्रन्तण्डुलं पचती-
त्यादौ चैत्रन्तण्डुलकर्मकपाकानुसूतहृतिमानित्यन्वयबोधस्तत्र च धात्वर्थ-
विशेषणकसार्थकृतिविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वव्युत्पत्तिः कृता सा च भग्ना
स्यात् यदि चैवेण पचते तण्डुल इत्यादौ व्याख्यातार्थकृतिविशेषणको धात्व-
र्थपाकविशेष्यकश्चैवदृष्टिभावनाविषयपाकजन्यफलश्रान्तो तण्डुल इत्याकार-
कान्वयबोधः श्लोकिपत इत्यर्थः । ननु पचधातुसमभिव्याहृतकर्त्ताख्यात-
जन्यकृत्युपस्थिते कृतिविशेष्यक भाकप्रकारकशब्दत्वं पचधातुसमभिव्याहृत-
कर्मव्याख्यातजन्यकृत्युपस्थिते च पाकविशेष्यक कृतिप्रकारकशब्दत्वं कार्यं
तावच्छेदकमिति विशेषत एव व्युत्पत्तौ व्यङ्गीकार्यं तयोश्च न भङ्गः ।
सामान्यतश्च पचधातुसमभिव्याहृतव्याख्यानजन्यकृत्युपस्थितित्वावच्छिन्नस्य च
कृतिविशेष्यक-पाकप्रकारकशब्दत्वं कार्य्यनावच्छेदकमुच्यते येन तद्विरोध
स्यादिति चेत्, न, उक्तकार्य्य कारणभावद्वयकल्पनमयेत्य जाघवेन सामान्यत
तादृशसैकस्यैव कार्य्य-कारणभावस्य कल्पनाया युक्तत्वात् तथाच तादृश-
सामान्यकार्य्य-कारणभावत्वेन चैवेण पचते तण्डुल इत्यादौ अपि कृति-

क्रियाया विशेषणत्वेनान्यत्रान्वयः कृतो भज्येत । तस्मात्
कृत्यनभिधायकभावकर्मकृद्योगे कृतशक्तेः सुपोलब्धया
भावनया विशिष्टायाः क्रियायाः फलेऽन्वयः, सुवर्थ-

बोधस्यापि तच्चानुभवसिद्धत्वादिति भावः । 'भाव-कर्म' इति चैवेण
पक्षं चैवेण पक्षं ओदन इत्यादावित्यर्थः, 'सुपः' द्वतीयाविभक्तिः,
'भावनया' कृत्या, तथाच चैवेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैवनिष्ठ-
कृतिजन्यपाकजन्यफलशाली तण्डुलइत्यन्वयबोधः, उभयचैव जन्यत्वं

विशेष्यक पाकप्रकारक एकबोध स्यादित्येव प्रकृते कृत्ययुत्पत्तिभङ्गप्रसङ्ग-
पदार्थः । अथ च बोधः फलस्य क्रियाजन्यत्वात्तन्मन्त्रेण दूषित एवेति भावः ।
नन्वेवं कर्माख्यातस्थले कृतिज्ञान एव न स्यादिति तस्मात्तत्र स्वमतं दर्शयति
'तस्मादिति, कर्मप्रत्ययस्थले व्याख्यातोपस्थाप्यभावनया अन्वयासम्भवा-
दित्यर्थः, 'कृत्यनभिधायकेति चैवस्य पाक इत्यादिभावकृत्यस्थले पदार्थ-
कृतेर्जन्यतासम्बन्धेन पाके अन्वयः', चैवेण पक्षस्तण्डुल इत्यादिकर्मकृत्यस्थले
द्वतीतार्थकृतेर्जन्यतासम्बन्धेन धात्वर्थपाकेऽन्वय इत्यर्थः । 'कृत्यशक्तेरिति
कृता शक्तिर्यस्या इति वज्रग्रीहि, तथाच लाघवेन यस्मै-द्वतीयासाधारण्य-
सम्भावच्छेदेन कृतिशक्तिकल्पने कर्माख्यातस्थलेऽपि सुप एव द्वतीयातः
कृतिज्ञानो भविष्यतीति भावः । सुपस्थले च पचधनुसमभिव्याहृतसुपजन्य-
कृत्यपस्थिते पाकविशेष्यक-कृतिप्रकारकशब्दत्वमेव सामान्यतः चार्थता-
वच्छेदकमिति न तु गौरवं न वा तत्र तद्भङ्ग इत्यभिप्रायेणाह, 'सुवर्थकृते-
चेति । ननु तथापि भाव-कर्मकृतेरेव कृतिशक्तिरस्तु विनिगमकाभावा-
दिति चेत्, न, कर्तृ-कर्मणो कृति नित्यमित्यनुशासनेन यथा शक्तेः सिद्ध-
त्वात् । तस्मादेव कर्त्तरि वेत्यादि द्वतीयाविधायकसुप्तादपि द्वतीयायामपि
कृतिशक्तिसिद्धिः अन्यथा तत्सूत्रस्य द्वतीयाबाधकत्वानुपपत्तिः समान-

कृतेर्विक्रित्यां विशेषणत्वेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्
कर्तृ कर्मवच्च कृति-फलयोरप्यभिधाने नियमान्ना-

मन्मन्, 'तण्डुनपटश्च तण्डुलावयवपर, तेन विक्रितिरूपस्य तस्य
तण्डुलावयवत्तिलेऽपि न क्षतिः । एवमोदन' पच्यते तण्डुल इत्यादावो-
दनादिपदमपि बोध्यं । न चैवं तथापि अचावयवविक्रितिरूप फलं
नोत्पन्न तच्चैव तदाकथम्याधोग्यत्वापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वादिति
भावः । ननु कृते क्रियाविशेष्यत्वमेवेति व्युत्पत्तेः कथमेतदित्यत-
श्चाह, 'सुवर्णेति, 'व्युत्पन्नत्वादिति चैत्रेण पक्रमित्यादौ व्युत्पन्नत्वादित्यर्थं,
तथाच तिङ्यङ्गतेरेव तथात्वमिति भावः । 'नियमादिति
प्रवादे' मक्षकारेणैव कृते, एकः मक्षकारेणैव फलस्य सार्वधातु-
कैर्नैवाभिधानं युगपत्कृतिकलधोरभिधानस्य नाख्यातमात्रेण इति

विषयत्वाभावादिति भावः । इदं नु बोध्यं सुखावच्छेदेन कृतिप्रकृतौ क्षुप्ताया
प्रथमास्तप्यपि कृतिप्रकृतिरायता तथाच चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ
प्रथमा द्वितीयाभ्यामेव सृजताया कृते पाकेऽप्यस्य स्त्रीक्रियते सम्भेदे नान्य-
तरवैयर्थ्यमिति न्यायात् । अतएव सुवर्णकृतेऽप्युवाच ग्रन्थकार, अन्यथा
द्वितीयाथकृतेऽप्येव उक्तवान् स्यात् इत्यस्यदोषो बुद्धिप्रकाश सुधीभि
स्त्वाधनीयः । ननु चैत्रेण गुण पच्यते इति प्रयोगापत्ति चैत्रवृत्तिवृत्तिजन्य-
पाकजन्यविक्रित्यादिरूपतण्डुलावयववृत्तिविभ्रातीयसयोगात्मकफलस्य तादा-
त्म्येन सस्मिन् गुणे सत्त्वादित्यत आह, 'कर्तृ-कर्मवचेति तथाच भवन्मते
यथा पच्यते इत्यादौ व्याश्रयतासम्बन्धेन कर्मत्वविशिष्टमैव तादात्म्येन
तण्डुलादावन्वय इतिनोक्तदोष तथा व्यस्मन्मतेऽपि फलस्याश्रयता-
सम्बन्धेनैव तत्रान्वय इति नोक्तदोष इत्यर्थः, कर्तृ कलधोरभिधानं नु
दृष्टान्तापमनुवादमात्र भावनाया कर्तृत्वाश्रयत्वेनेत्यादिपूर्वपक्षे ह्यन्यथे

तिप्रसङ्गः । न वा पच्यते तण्डुलो मैत्र इत्यादयः
प्रयोगाः । तिडुपस्थापितायाः सङ्ख्याया भावनाया-
इव प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवान्वयो व्युत्पन्नः । “चैत्रो

नियमादित्यर्थः । ‘नातिप्रसङ्ग इति चैत्रः पच्यते इत्यादौ कृतेः
तण्डुलः पचतीत्यादौ फलस्य न प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । ‘प्रयोगाः’
युगपत्कृति-फलबोधकाः । नन्वेवं कर्माख्यातेन भावनाया अनभिधाने
आप्यातार्थभावनाविग्रेयत्वस्य तदर्थसङ्ख्यान्वनियामकत्वात् तत्र किं
नियामकं स्यादित्यत आह, ‘तिडुपस्थापिताया इति, ‘भावनाया-
इव’ कर्माख्यातार्थभावनाया इव, ‘प्रथमान्तेति, तथाच यथा कर्त्ता-
ख्यातभावनान्वये कर्मात्ताद्यनवत्तुप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं नियामकं

नियमस्योक्तत्वात् तेन न मौनरक्त्यमिति भावः । ‘नातिप्रसङ्ग’ न चैत्रेण
गुणः पच्यते इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः । ननु एकस्मादेव पच्यत इति वाक्यादे-
कदा चैत्रे प्राक्कर्तृत्वस्य तण्डुले प्राक्कर्म्मत्वस्य च बोधे तात्पर्यदशायां
चैत्रस्तण्डुलः पच्यते इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह, ‘न वेति, तथाच तदा-
ख्यातजन्यकर्तृत्वशब्दं प्रति तदाख्यातजन्यकर्म्मत्वशब्दसामग्री एवं तदा-
ख्यातजन्यकर्तृत्वशब्दं प्रति तदाख्यातजन्यकर्म्मत्वशब्दसामग्री प्रतिबन्धि-
केत्येकदोभयशब्दसामग्रीस्थले परस्परप्रतिबन्धेन न कस्यापि शब्दबोध-
इति न तथा प्रयोगापत्तिरिति भावः । इदमपि प्रागुक्तस्य स्मरणाय तेन न
मौनरक्त्यं । ननु यदि चैत्रेण पच्यत इत्यादौ व्याख्यातार्थभावनाया नान्वयस्तदा
भावनाविग्रेयविरहात् कुत्र कर्माख्यातार्थसंख्यान्यवो भविष्यतीत्यत आह,
‘तिडुपस्थापिताया इति, यथा पचतीत्यादौ प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वं भावनान्वये
नियामकं तथा चैत्रेण तण्डुलः पच्यत इत्यादौ व्याख्यातजन्यसंख्याप्रकारक-
शब्दबोधे प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमेव नियामकं वक्तव्यं इत्यर्थः, ‘व्युत्पन्न इति

गन्ता गतोग्रामो मित्रा पत्नी गतं पुरं । भोक्ता लुप्यति

तथा तिङर्थमङ्गान्वयेऽपि इति भावः । एतच्च प्राचीनग्रन्थानुरोधे-
नोक्तम् । तत्र आख्यातार्थभावनाविगेष्ये तदर्थमङ्गान्वय इति नियमे
पञ्चत्वव्यापारत्वविशिष्टस्यैव भावनापदार्थतया विशिष्य व्याख्यातत्वात् ।
वस्तुतस्तु भावनापदे व्यापारत्वविशिष्टस्यैव वर्तमानत्वत्वादीष्टमाधन-
त्वादीतराख्यातप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपधर्मवत्त्वरूपभावनात्वविशिष्ट-
रूपेण फलत्वविशिष्टस्याप्युपलक्षकं, तथाच भावनात्वविशिष्टविगेष्ये
मङ्गान्वय इत्येव नियमोज्यायाम् इति बोध्यम् । नन्वेव कर्तृ-कर्मणी
कृतोऽपि वाच्ये न न्याता तत्रापि साधवेन छति-फलयोरेव शक्तेरु-
चितत्वात् इत्यत आह, 'चैत्रो गन्तेति, कर्त्तरि कर्मणि चोभययैव
शक्तिव्यवस्थापनाय कर्तृ कर्मभेदेनोदाहरणद्वयम् । ननु एकधर्मिबोध-

चैत्र पचतोत्यादौ कृत इत्यर्थः, तथा चाख्यातजन्यधर्माप्रकारकशब्दत्वा-
वच्छिन्न इति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन कर्तृ-कर्मणाख्यातजन्योपस्थिति-
साधारण्यौ हेतुर्नेति भावः । ननु यदि कर्त्ता कर्म च नाख्यातार्थः किन्तु
छति कर्मत्वञ्च तदा कर्तृकर्मविहितकृतेरपि तद्वत्छति कर्मताबोध-
फलमङ्गीक्रियतामविशेषादित्यत छता कर्तृकर्मबोधकता श्ववस्थापयितुं
कारिकामाह, 'चैत्रो गन्तेत्यादि, चैत्रो गन्तेत्यादौ ज्ञा कर्त्ता, गतोग्राम-
इत्यादौ कृतप्रथयेन कर्म, मित्रा पत्नीत्यादौ ज्ञा कर्त्ता, गत पुर इत्यत्र च
कृतप्रथयेन कर्त्ता कर्म च प्रतीयते उभयत्र सङ्गुत्वात् तथाच ज्ञादौना-
भाख्यातवत्कर्तृबोधकत्वाभावे चैत्रो गन्तेत्यादावभेदात्म्यबोधानुपपत्तिरिति
भावः । नन्वत्र चैत्र पचतोत्यादिवत् भेदान्वयबोध एव वक्तव्य इत्यत आह,
'मोक्तेत्यादि, तत्रात्र मोक्तेत्यत्र ज्ञा शक्तिमात्रबोधकत्वात् मोक्तृमदार्थं
विशेष्योक्तव्यं ज्ञाप्यतोत्याख्यातशब्दद्वयावयवबोधोऽन्यः स्यात् भोजनानुसूयकृतौ

पक्वानि भुङ्क्ते पक्तापसार्यतां” ॥ इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्यन्यथानुपपत्त्या कर्तृ-कर्मणी कदाच्ये ।

कलरूपं सामानाधिकरणमभिद्धं वृजादीनां प्रत्ययतया भेदेनाथ-
न्ययोपपत्तेरित्यतः समानलिङ्गकलरूपं सामानाधिकरणं प्रमाणयितुं
कर्तृ-कर्मशक्तिसाधकमुदाहरणद्वयमाह, ‘मिचेति । न च स्वसमान-
लिङ्गकलं कथं धर्मिसाधकमिति वाच्यं । भेदान्वयबोधे समानलिङ्ग-
कलस्यातन्त्रत्वात् । न चाभेदेनान्वयेऽपि समानवचनत्ववत् समान-
लिङ्गकलमपि न तन्त्रं “वेदाः प्रमाणं” इत्यादौ “जात्याकृति-व्यक्त-
यस्तु पदार्थः” इति न्यायसूत्रे च उभयोरेव व्यभिचारादिति
वाच्यं । अजहसिङ्गस्थले अभेदान्वयबोधे तदुभयोरतन्त्रत्वेऽपि
तदतिरिक्तस्थले तदुभयोरेव तन्त्रत्वादिति भावः । ननु लाघवेन
कृतः कृति-फलयोः शक्तौ व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव तत्र भेदान्वयेऽपि
समानलिङ्गकलस्योपयोगो भविष्यतीत्यत आह, ‘भोक्तेति, कृति-
फलयोः कदाच्यत्वे अत्रान्वयबोधो न स्यात् कृतौ वृष्ट्याश्रयत्वस्य
भोजने पाकफलविक्रितिकर्मकत्वस्य च याधादिति भावः । एत-
दपि कर्तृ-कर्मशक्तिसाधारण्यायोदाहरणद्वयं । कृतेः कदाच्यत्वे
कृदर्थं कर्त्ताख्यातार्थस्याश्रयत्वस्यान्यथानुपपत्तिमभिधाय तत्र कर्मा-
ख्यातार्थस्य फलस्यान्यथानुपपत्तिं दर्शयति, ‘पक्तेति, ‘सामानाधि-
करण्यादौत्यादिपदात् भोक्ता वृण्यतीत्यादौ प्रथमार्थे आधेयतान्वय-

भोक्तृपदार्थे याद्याश्रयत्वस्यायोग्यत्वादिति भावः । एवं पक्वानि भुङ्क्ते इत्यादौ
च बोध्यं, ‘पक्तापसार्यतां, प्रपलाय्यतां, ‘सामानाधिकरण्यं’ चैत्रादिपदार्थ-

चैवस्य नप्ता मैत्रादन्यो घटात् पृथक् परोऽपरो वेत्या-

बोधस्य परिग्रहः, 'कर्तृ-कर्मणि छदास्य इति, कर्त्ता जाता नष्ट-
इत्यादौ च दृजादेरायय-प्रतियोग्यादौ निष्कृष्टलक्षणा । न च
समवायित्वलक्षणाग्रथत्वस्य छतिमत्त्वादिरूपकर्तृत्वादिकमपेक्ष्य नपु-
तया तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्य । तस्य लघुत्वेऽपि
दृजादिपदजन्यताप्रकारकशब्दबोधे स्वारमिकत्वाभावस्य प्रामाणि-
कानुभवमिद्व्युत्पत्तया शक्यतावच्छेदकत्वमभावत् । न च छतिमत्त्वक-
कर्तृत्वमपेक्ष्य फलवत्त्वरूपकर्मत्वस्य गुरुतया कथं तस्य शक्यतावच्छेद-
कत्वमिति वाच्य । पक्षेत्यादौ कर्तृत्वप्रकारकप्रत्ययवत् पक्षमित्यादौ
कर्मत्वप्रकारकप्रत्ययस्यापि स्वारमिकत्वस्य प्रामाणिकानुभवमिद्व्यु-
त्पत्तया गोरवस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । कर्त्तरि शक्ति कर्मणि
च निष्कृष्टलक्षणेऽपि कथित् । दानोय दूर्णं दानीयो ब्राह्मण
पतनीयो वृक्ष आसितमिदमासनं इत्यादौ करण-सम्प्रदाना-
पादानाधिकरणादिकन्तु कृतो लक्षणमेव । न च कर्तृत्वमादाय
विनिगमनाविरह इति वाच्य । कर्तृत्वस्य करणत्वादिकमपेक्ष्य

गन्वादिपदार्थयोरभेदात्म्यमवबोधः । अनु यदि कृतस्यैव कर्त्ता कर्म च
तदर्थस्तदा गन्तेत्यादौ एकदेशोभूतकृतौ गमनादेरन्वयो न स्यात् पदार्थ
पदार्थनान्वेतीति व्युत्पत्तिविरोधेन कृतावेकदेशे पदार्थस्य धात्वर्थस्यान्वया
सम्प्रदायित्वत्वाद् व्याहृ, चैत्रादन्य इत्यादि, चैत्रान्यपदार्थैकदेशेनान्यत्वादिना
पदार्थभूतपञ्चम्यर्थावाधितत्वादेरन्वयवदिष्टापि चैकदेशान्वयः स्वीकार्य
इत्यर्थः, 'चैवस्येति, नप्तत्वस्य पुत्रपुत्रत्व, यत्र चाद्यपुत्रे यद्यर्थान्वयस्वी-
कारात्, 'इत्यादाविद्यादिपदेन पटो घटात् पृथगित्यादिपरिग्रहः । यत्र

दाविव पदार्थतावच्छेदकेनैव कृत्यादिना धात्वर्थेऽन्वयः

लघुत्वात् करणादौ तत्तत्प्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहाच्च ।
करणत्वं हि व्यापारवदसाधारणकारणत्वं, प्रकृतकारणत्वमात्रं वा,
सम्प्रदानत्वं स्वत्वविशेषभागित्वेन दृष्ट्याविषयत्वं, विशेषपदोपादानात्
विक्रयादौ क्रेचादेर्न सम्प्रदानत्वं, आद्धादौ पिचादिः स्वत्वविशेष-
भागितया नोद्देश्यत्वं, अपि तु प्रीतिभागितया अतो न तस्य
सम्प्रदानत्वं, अत एव “नम-स्वस्तोत्यादिसूत्रान्तरेणैव तच्च चतुर्थी-
विधानं । ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र दृष्ट्वा चतुर्थ्यर्थः सा च
समूहालम्बनव्यावृत्तविषयतासम्बन्धेन ददात्यर्थतावच्छेदकस्वत्वविशेषे
अन्वेति, स्वत्वविशेषानुकूलत्यागस्य ददात्यर्थत्वात्, त्यागो ज्ञानं दृष्ट्वा
वा, दृष्ट्यायाञ्च विलक्षणविषयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयः, आधेयत्वञ्च
द्वितीयार्थः, तस्यापि धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वविशेषेऽन्वयः, तथाच
विप्रविषयकेच्छाप्रकारौभूत-गोहृत्तिस्वत्वविशेषजनकत्यागानुकूलह-
तिमानित्यन्वयबोधः, विषयत्वं प्रकारौभूतत्वं, जनकत्वं अनुकूलत्वञ्च
संसर्गः । वृत्तायोदकमासिञ्चतीत्यादौ च वृत्तादिषु सम्प्रदानप्रयोगो
गौणः चतुर्थीप्राप्त्यर्थः, तच्च चतुर्थी-द्वितीययोराधेयत्वमर्थः, तच्च
चतुर्थ्यर्थाधेयत्वं सिद्धधात्वर्थतावच्छेदकघटके संयोगे अन्वेति, संयोगा-
वच्छिन्नद्रव्यक्रियानुकूलकर्तृक्रियाया एव सिद्धधात्वर्थत्वात्, द्वि-
तीयार्थाधेयत्वञ्च साचाद्धात्वर्थतावच्छेदकक्रियायामन्वेति, तच्चैव
द्वितीयार्थाधेयत्वस्य व्युत्पन्नत्वात्, अत एव वृत्तं उदकं सिञ्चतीति न
प्रयोगः । न चैवं “कर्मणा यमभिप्रेति तत्सम्प्रदानं” इति पाणिनि-
सूत्रविरोध इति वाच्यं । नम्यापि कर्त्ता कर्मजन्यस्वत्वभागित्वेन

यमिच्छति तत्सम्पादानमित्यर्थात् श्रेयमस्मात्कृतसुपूज्जिवादे अनु-
 सन्धेयं । अपादानत्वञ्च धरणीयक्रियाजन्विभागाश्रयत्वं, वृक्षान्तर्यं
 यततौत्यञ्च यतनाश्रयस्य पर्णदेरपादानत्ववारणाय जन्मान्तं
 विभागविशेषणं, तच्च पञ्चम्या विभागः समवेतत्वधार्यः, तथाच
 वृक्षनिष्ठविभागजनकवृक्षभिन्नसमवेतपतनाश्रयः पर्ण इत्यन्वयधीः,
 वृक्षणे धात्वर्थतानवच्छेदकत्वेनापि विभागो विशेष्यः, तेन वृक्षं
 त्यजति खगः इत्यादौ वृक्षस्य नापादानत्वं, “भुवमपायेऽपादानं” इति
 पाणिनिस्त्वष्ट्यापि ‘अपाये’ विभागे, यत् ‘भुव’ यदधिकरणं,
 तदपादानमित्यर्थः । वस्तुतस्तु अवधितमेवापादानत्वं, अवधितञ्च
 स्वरूपसम्बन्धविशेषः, वृक्षान् विभजते इत्यादौ च अवधितानिरूप-
 कत्वं पञ्चम्यर्थः, वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकविभागाश्रयः पर्णमित्य-
 न्वयधीः, अन्यच्च सापादानप्रयोगो गौणः, श्रेयमस्मात्कृतसुपूज्जि-
 वादेऽनुसन्धेयं । अस्मि कर्तृत्वापेक्षया गुरुत्वाभावेऽपि एतन्नकारणे
 कृतप्रत्ययस्य स्मारिकप्रयोगविरहादेव तस्य न कृतप्रत्ययस्य शक्यता-
 वच्छेदकत्वं । अधिकरणत्वञ्च प्रतियोगित्वानुयोगित्ववदाधारत्वापर-
 नासकस्वरूपसम्बन्धविशेषः । तस्य कर्तृत्वापेक्षया गुरुत्वाभावेऽपि
 तन्नकारेण स्मारिकप्रयोगविरहाच्च कृतप्रत्ययस्य शक्यतावच्छेदकत्व-
 मित्यसमप्रकृतेन । ननु कर्त्तादिः कृतप्रत्ययार्थत्वे तदेकदेशे इत्यादौ
 धात्वर्थान्वयो न स्यात् तन्नकारक-तद्विशेष्यकशब्दबुद्धिं प्रति तन्नि-
 रूपितविशेष्यतातिरिक्तविशेषणतान्यविषयत्वेन तदुपस्थितिरूपाया-
 आकाङ्क्षायाः स्वरूपसत्कारणत्वात्, अन्यथा नित्योत्पलमित्यादौ
 उत्पलत्वादिजातेरपि अभेदसम्बन्धेन नित्यस्यान्वयापत्तेः, विचगुरि-

स्यादौ चिचपदं तात्पर्यपादकं गोपद एव चिचगोस्वामिनि सत्तया,
न तु गोपदे गोस्वामिनि सत्तया, तदेकदेशे गवि तादात्म्यसम्बन्धेन
चिचपदार्थस्यान्वयः, केवलचिचगुपदात् पदार्थोपस्थितिमात्रं, न तु
शब्दबोधः पदार्थद्वयाभावात् । अत एव पदार्थः पदार्थान्वाप्यते,
न तु पदार्थतावच्छेदकेनेति प्रामाणिकाः । न च पदार्थतावच्छेदक-
जात्यस्योपाधेरवापरस्यान्वयो नान्युपेयते तदतिरिक्तेषु च पदार्थता-
वच्छेदकेऽप्यपरपदार्थान्वयः, अत एव चिचगुरित्यादावपि चिचपदं
न तात्पर्यपादकं, अपि तु गोपदं गोस्वामिपरं, तदेकदेशे गवि
तादात्म्यसम्बन्धेन चिचगुपदार्थस्यान्वयः, केवलचिचगुपदादपि शब्द-
बोधादिति वाच्यं । तथापि शुक्लं द्रव्यं नित्यं चैव नत्ता सुन्दरः
इत्यादावप्येकदेशीभूते शुक्लरूप-पुत्रादौ नित्य-सुन्दरादेरभेदसम्बन्धे-
नान्यथापत्तेर्दुर्भारतादित्यत आह, 'चैवस्येति, यथा अन्यशरीरजन्य-
शरीरं नष्टपदार्थः, पुत्रस्य पुत्र-कन्ये इव कन्यायाः कन्या-पुत्रावपि
नष्टपदार्थः, तदेकदेशे प्रथमजन्यतायां वक्ष्यर्थस्य निरूपितत्वस्यान्वयः,
यदा शरीरजन्यशरीरमेव नष्टपदार्थः, तदेकदेशे प्रथमशरीरे
वक्ष्यर्थस्य जन्यत्वस्य अन्वयस्येवापीत्यर्थः । न च तत्र वक्ष्यर्थस्य
नष्टार्थत्वान्वय इति वाच्यं । वक्ष्यर्थो हि जन्यत्वं, प्रयोज्यत्वं वा, नाद्यः
बाधात्, नान्यः चैवपुत्रे तत्रपौत्रे च तथा प्रत्ययप्रसङ्गात् इति भावः ।
ननु प्रयोज्यत्वविशेष एवेह वक्ष्यर्थस्यापानतिप्रसङ्गाद्यस्तर्क्येव तदन्वयः,
यदा शरीरमेवात्र नष्टपदार्थः, वक्ष्यर्थस्य जन्यत्वस्य च स्थाय्यशरीर-
जन्यत्वसम्बन्धेन तत्रान्वयः, अथवा वक्ष्यर्थस्य जन्यत्वस्यान्यतासम्बन्धे-
नैव शरीरेऽन्वयः, शरीरस्य च जन्यतासम्बन्धेन पुनः शरीरेऽन्वयः,

तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अस्तु वा कृत्यादिघटित एव

एकपदार्थस्यापि वारदयान्वयाभ्युपगमात्, नामार्थयोरपि भेदेनाम-
यस्य अनकादिपदस्यमेऽपि खण्डशक्तिवादिना विग्रिष्टवाचकपदस्यले-
ऽभ्युपगमात्, केवलनमृपदे च विग्रिष्टे शक्तिरतो नमृपद-पुत्रपदयोर्न
पर्यायताः तयोः पर्यायत्वस्येष्टत्वे च नमृ-पुत्रादिपदयोः शरीरमेव
शक्यं, केवलनमृ-पुत्रादिपदे विग्रिष्टनिहृदलचणेत्यत आह, 'मैत्रा-
दन्य इत्यादि, 'अन्यपदस्य भेदवानर्थः, तदेकदेशे भेदे पञ्चम्यर्थस्य
प्रतियोगित्वेन यथा अन्यथः इत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे प्रतियोगित्वे च
खलुत्तिमैषत्वावच्छिन्नत्वमन्वयेन मैत्रादेरन्वय इति नगतिप्रसङ्ग इति
भावः । 'घटादित्यादि, पृथक्गुणविग्रिष्ट पृथक्शब्दार्थः, परत्वगुण-
विग्रिष्ट परशब्दार्थः, अपरत्वगुणविग्रिष्ट अपरशब्दार्थः, तेषामेकदेशे
पृथक्त्व-परत्वापरत्वादौ घटादिति पञ्चम्यर्थस्य अवधिमत्त्वस्य यथा
अन्यथ इत्यर्थः । उदाहरणवाक्यं भूयःसु तदा दर्शनादभ्युत्पत्तिदा-
ह्यर्थः । 'तथैवेति तत्र यथा साकाङ्क्षं वर्त्तते तथैवावासाकाङ्क्ष-
मत्तादित्यर्थः, अन्यत्र तादृशोपस्थितेराकाङ्क्षात्वेऽपि तत्रैवावापीतर-
विशेषणत्वेनोपस्थितेराकाङ्क्षात्वादिति भावः । यदा तादात्म्यमन्-
व्येन तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकशब्दबोधः प्रत्येव यथोक्ततद्विषयकता-
दृशोपस्थितिरेव हेतुः भेदसमर्पणान्वयबोधे न तु इतरविशेषणत्वेनोप-
स्थितिरप्याकाङ्क्षेति भावः । अभ्युपेत्याह, 'अस्तु वेति, 'कृत्यादि-

चैकदेशान्वयपदार्थाणि नानास्यावमुक्तं । 'तथैवेति अन्यत्र यथा पदार्थेन
पदार्थस्यान्वयः साकाङ्क्षं न तु पदार्थैकदेशेन तथाच पदार्थैकदेशेनैव
पदार्थस्यान्वयः साकाङ्क्षो न तु पदार्थेन पदार्थस्यान्वय इत्यर्थः, साका-

घटितएवेति खजनककृत्याश्रयत्व-खजन्यफलाश्रयत्वरूप एवेत्यर्थः,
 'कर्त्तादिनेत्यादिना कर्मपरिग्रह इति, 'अन्वयः' धात्वर्थस्य शाब्द-
 बोधविषयीभूतपरम्परासम्बन्ध, तथाच नैकदेशान्वयः, मैत्रादन्य-
 इत्यादावपि विशेष्य एव पञ्चम्यर्थादेः परम्परासम्बन्धेनान्वय इति न
 तत्राप्येकदेशान्वय इति भावः । अत्रानुभवविरोधः तत्तदाक्यजन्य-
 शाब्दबोधानन्तरं कृतिः पाकवतौ न वा, भेदोमैवप्रतियोगिको न
 वा, प्रयत्नघटावधिकं न वा इत्यादि मंग्रयापत्तिर्दीयः । प्राचीनैरा-
 ख्यातेन कर्मादिगतसङ्ख्यायाः कृता च कर्मादेरनभिधाने द्वितीया-
 दय इति नियमद्वयं कल्प्यते अतस्तन्निरासाय कृदाख्यातसाधारण-

ज्ञाया फलबलवत्त्व्यादिति भावः । सर्वत्रैकदेशान्वयमुद्धरता मतमाह,
 'यस्तु वेति, गन्तेत्यादौ खानुभूतकृतिमत्त्वसम्बन्धेन लज्यर्ककर्त्तर्येव धात्वर्थस्य
 गमनादेरन्वयः, चैत्रस्य गमेत्यादिस्थलेऽपि चैत्रसम्बन्धस्य घट्यर्थस्य निरूपित-
 त्वस्य स्वाश्रयजन्यताश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन पुत्रपुत्र एवान्वय, तथाच चैत्र-
 निरूपितत्ववान् पुत्रपुत्र इत्यन्वयबोध, चैत्र पक्षेत्यादौ चैत्र पाकौयकर्त्तर्य-
 न्वयबोध, पाकौयत्वञ्च खानुभूतकृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टत्वं, तच्च
 कर्त्तृत्वं धर्मितावच्छेदकौकृत्य भासते, न तु चैत्रत्व, तथा सति प्रकृत्यर्थान्वित-
 स्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिमङ्गापत्तेः । एव चैत्रादन्य इत्यादावपि
 चैत्रनिरूपप्रतियोगित्वस्यावधित्वस्य वा पञ्चम्यर्थस्य स्वनिरूपितानुयोगिता-
 श्रयान्योन्याभाववत्त्वसम्बन्धेनान्यस्मिन् धर्मिष्ठेवाभ्यस्य धन्यत् स्वपमूह्यं ।
 तथाच न कुत्राप्येकदेशान्वयसौकार इति भावः । 'यस्तु चेत्यादिना यस्वर-
 साविस्कार' स च तत्तत्स्थले एकदेशान्वयसौकारे बाधकाभावे निरुक्त-
 परम्परासम्बन्धेन तत्तत्प्रत्ययप्रकारकान्वयबुद्धिं प्रत्याकाङ्क्षाज्ञानादीना हेतुत्व-
 कल्पने गौरवं भावाभावस्येत्यादि । सुवर्णकृतिवादिनवीनमते प्रत्ययेन यत्र
 हतेरनभिधानं तत्र द्वितीया यत्र च कर्मत्वस्यानभिधानं तत्र द्वितीयेत्य-

कर्त्तादिना सममन्वयः । मुख्य-भाक्तसाधारणस्य फला-
दिलक्षणकर्मत्वस्य कृत्यादिलक्षणकर्त्तृत्वस्य चानभि-

मेकमेव नियममाह, 'मुख्य-भाक्तसाधारणस्येति, एतच्च कर्मत्वस्य
कर्त्तृत्वस्य विशेषणं, मुख्यं कर्मत्वं फलवत्त्वं तत्प्रत्ययः पच्यते तच्छुलः
पक्षलण्डुल इत्यादौ, भाक्तं कर्मत्वं विषयत्वादि, तत्प्रत्ययः ज्ञातो
घटः ज्ञायते घट इत्यादौ, मुख्यं कर्त्तृत्वं कृतिमत्त्वं, तत्प्रत्ययः
पच्यति चैवः पक्ता चैव इत्यादौ, भाक्तं कर्त्तृत्वं आश्रयत्वादि,
तत्प्रत्ययश्च चैवो जानाति चैवो ज्ञाता इत्यादौविति भावः ।
'फलादौत्यादिपदान् विषयत्वादिलक्षणभाक्तकर्त्तृत्वपरिग्रहः, 'कृत्या-
दौत्यादिपदान् आश्रयत्वादिलक्षणभाक्तकर्त्तृत्वपरिग्रहः । 'अनभि-
धान इति प्रधानक्रियोत्तररूपाख्याताभ्यामनभिधान इत्यर्थः, तेन
चैवेण भुक्ता गम्यते पक्ता चैवेण भुज्यते इत्यादौ कृता कृत्य-
भिधानात् द्वितीया न स्यादिति दूषणमपास्तं । कृता कृत्यभिधाने-
ऽपि प्रधानक्रियोत्तराख्यातेन कर्त्तृत्वानभिधानादिति भावः ।
'द्वितीयादय इत्यादिपदान् द्वितीयायाः कृशोगे षष्ठ्याश्च परिग्रहः,
यामोगतचैवो गतवान् चैवो गन्ता इत्यादौ द्वितीयाश्चाभावमुप-

नभिहिताधिकारसूत्रस्यार्थः स चामुपपन्नः चैवो जानातोक्त्यादावाख्यातेना-
श्रयत्वस्यैव उक्तत्वेन कृतेरनभिधानात् द्वितीयाप्रसङ्गात् चैवेण घटो ज्ञायते
इत्यादौ व्याख्यातेन विषयत्वस्यैवोक्तत्वेन कर्मत्वस्यानभिधानात् द्वितीया-
प्रसङ्गाच्चेत्यत आह, 'मुख्येति, 'फलादौत्यादिपदेन विषयत्वादेः 'कृत्यादौ-
त्यादिपदेन आश्रयत्वस्य च परिग्रहः, मुख्यं कर्मत्वं तच्छुलः पच्यत इत्यादौ,
भाक्तं कर्मत्वं चैवेण घटो ज्ञायत इत्यादौ, एवं मुख्यं कर्त्तृत्वं चैव प्रथमो-

धाने द्वितीयादयः । कृता विशिष्टाभिधाने विशेषण-
स्याप्यभिधानात् ।

यत्तु धातूत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः पाचकादिपदे
तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतिविशिष्टे लक्षणेति,

पादयति, 'कृतेति कर्मत्वविशिष्टस्याभिधाने कर्मत्वादेरप्यभिधाना-
दित्यर्थः ।

'यत्त्विति, आख्यातस्य कृतौ शक्तिकल्पनद्वारायां तथैव
लाघवेन कल्पनादिति भावः । अथ द्वितीयादिवारणाय 'धातूत्त-
रेति । नन्वेवं पाचको भुङ्क्ते इत्यादौ पाककर्तृबोधः कथं स्यात्
इत्यत आह, 'पाचकादौति, 'आदिपदात् चैवो गन्तेत्यादौ
गन्तादिपदपरिग्रहः, 'लक्षणेतीति, एवञ्च मुख्यप्रयोगाभावेऽपि कृतः
शक्तिकल्पनं शक्यसम्बन्धरूपायाः लक्षणायाः सम्पादनार्थमेवेति भावः ।
'भावकृतोऽपीति घञादेरपीत्यर्थः, तथाच तस्य निरर्थकत्वप्रवाद-

त्वादौ, "भातां कर्तृत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायत इत्यादौ, 'द्वितीयादय इत्यादि-
पदेन द्वितीयायाः परिग्रहः, तथाच मुख्य-भाक्तासाधारणकर्मत्वानभिधाने
द्वितीया मुख्य-भाक्तासाधारणकर्तृत्वानभिधाने द्वितीयेति तत्सूत्रार्थो
वक्तव्य इति नोक्तदोष इति भावः । ननु तथाप्याख्यातेन कर्मत्व-कर्तृत्वा-
नभिधाने द्वितीया-द्वितीये इति सूत्रार्थकरणे छत्प्रत्यये द्वितीया-द्वितीया-
नियामकानां तथानियमप्रसङ्ग इत्यत आह, 'कृतेति छत्प्रत्ययेनेत्यर्थः,
'विशिष्टाभिधाने' कृतिविशिष्टाभिधाने, 'विशेषणस्य' कृते, तथाच
प्रत्ययेन कर्म-कर्तृत्वानभिधाने द्वितीया-द्वितीये इत्याख्यात-कृतासाधारणः
सूत्रार्थ इति भावः । छतः कृतिविशिष्टप्रत्ययस्य लक्षणात् एवेति मतं

तन्न, भावकृतोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः धातुत्वादि-
घटितात् तस्मादाख्यातत्वस्यैव लघुत्वाच्च । यदपि कर्तृ-
कृतोऽपि कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तु लक्षणैवेति,
तदप्यसत्, यतो विनावच्छेदकरूपं शक्यत्वासम्भवात्,
गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौरवादस्तु गवादिपदानां

व्याघात इति भावः । ननु भावकृतो घञादेः कृतिवाचकत्वेऽपि
निराकाङ्क्षतया न ततः कस्यापि अर्थस्य प्रत्यय इति व्यवहारः,
अन्यथा भावविहितघञादेरपि घञत्वादिना करणेऽधिकरणे वा
शक्ततया भवतामपि नच निरर्थकत्वव्यवहारः कथं स्यात् । वस्तुतस्तु
प्रतीयते येनार्थः स प्रत्यय इति व्युत्पत्तिषिद्धस्य तावदन्यान्यत्वरूप-
प्रत्ययत्वस्य अन्तर्भावादेव भावविहितघञादेर्व्यवच्छेद इत्यत आह,
'धातुत्वादौति, 'आदिपदेन उत्तरत्व-प्रत्ययत्वपरिग्रहः, 'आख्यात-
त्वस्यैवेति तिप्तादेरेवेत्यर्थः, 'कृतोऽपीति, दृष्टत्वादिनेति शेषः,
'कृताविति, लाघवादिति शेषः । गवादिपदानां विशिष्टे शक्तिं
व्यवस्थापयति, 'यत इति, 'शक्यत्वासम्भवादिति, कार्यत्वादिवत्
शक्यत्वस्यापि अवच्छिन्नत्वनियमात् इति भावः । 'विशिष्टान्तरा-

प्रसङ्गो निरसयितुमाह, 'यदपीति, यतश्चते यदपि गवादिपदानामेव
गोत्वादिविशिष्टे शक्तिरायाति, तथापि शब्दविशिष्टादिबोधकानामा-
काशादिपदानां शब्दविशिष्टादौ शक्तिर्न स्यात् तथापि लाघवात् शब्दत्व-
विशिष्टे शक्तिः शब्दविशिष्टादौ लक्षणेन स्यात् शक्यत्वादिति दोषमाह,
'यतोविनेति, 'यत इत्यस्य 'विशिष्टान्तराणां शक्यत्व विधीयेतेत्यनेनाम्बय,

गोत्वविशिष्टं शक्यं विशिष्टान्तराणान्तु शक्यत्वं विलीयेत

एतन्विति गुरुत्व-महत्त्वादिविशिष्टानान्तु गुरुपद-महत्पदादिशक्यत्वं विलीयेतेत्यर्थः, तत्रापि गुरुत्व-महत्त्वत्वादिजातिरूपेण गुरुत्व-महत्त्वादावेव शक्तिः गुरुत्वादिविशिष्टे लक्षणा इत्यस्य सुवचत्वादिति भावः । अथ यच्च यत्पदस्य शक्त्या प्रयोगस्तत्रैव तत्पदस्य शक्तिः

तत्र च 'विशिष्टान्तराणामित्यस्य गोत्वविशिष्टादिभिन्नशब्दविशिष्टादीना-मित्यर्थः, 'शक्यत्वं' व्याकाशादिपदशक्यत्वं, 'विलीयेत' न स्यात् । ननु विशिष्टान्तराणामित्यत्रान्तरपद किमर्थमुक्तं विशिष्टसामान्यस्यैवोक्तरीत्या शक्यत्वविषयसम्भवादिति गवादिपदस्य गोत्वादिविशिष्टशक्तित्ववस्यापनेन स्रोतमन्तरपद सार्थकयति, 'विनेति, 'विनेत्यादि 'गौरवादित्यन्तं गवादि-पदानां गोत्वविशिष्ट शक्यमस्तु इत्यत्र हेतुः, अत्रायमर्थः गवादिपदानां यदि गोत्वे शक्तिरुच्यते तदा शक्तेः स्वावच्छेद्यत्वनियमाद्गोत्वत्वं शक्यता-वच्छेदकं वाच्यं तथाच खरूपतो गोत्वविशिष्टापेक्षया गोत्वत्वविशिष्ट गुरु इति तत्र शक्यमिति लाघवेन गोपदादीनां गोत्वादिजातिविशिष्टशक्ति-रन्विति ।

नन्वाकाशादिपदानां शुद्धशब्दादौ मुख्यप्रयोगविरहेण न शक्तिः कृत्यपलक्षित एव कृत्यव्ययस्य शक्तिः न तु कृतिविशिष्टकृत्यश्रेयसि कृत्यव्यय-शक्तिकल्पने गौरवादिति मतेन कृता कृतेरभिधानमिति तन्मते व्याख्यात-कृताधारणस्यार्थरक्षणं ये कुर्वन्ति तन्मतमाह, 'यत्त्विति, तथाच चैत्र पक्षेयादौ कृता कृत्यभिधानात् द्वतीयेति भावः । नन्वेवं चैत्र पक्षतीत्या-दाविव पाचकादिपदानां पाकानुकूलकृतेराश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादावन्वय एव बोध्यन्तयाच चैत्र पाचक इत्यादौ चैत्रे पाचकर्तृरभेदान्वयबोधो न स्यादि-त्यत आह, 'पाचकादौति, 'सामानाधिकरण्येति पाचकादिपदार्थभेदान्वय-बोधानुरोधादित्यर्थः, पाचकादीत्यादिपदेन वृजन्तादिपरिग्रहः, यादिपदेन

केवलविशेषणे स्वारसिकप्रयोगविरहस्तुल्य एवेति ।
एवञ्च गतोग्रामोगम्यत इत्यादौ फलस्य कदात्मनेपदा-

अतो गुरुत्वादौ न गुणादिपदशक्तिरित्यत आह, 'केवलेति विशेष-
णतान्नापन्ने चेत्यर्थः, 'तुल्य एवेति, इहापि कृत' इतौ शक्त्या
प्रयोगस्य विरहादिति भावः ।

'एवञ्चेत्यादि' 'केचिदित्यन्त एकमत, 'एवञ्च' कर्मवचनस्य
फलस्य विशेषणविधया कृतो विशेष्यविधया चात्मनेपदस्य शक्त्ये-
वैषम्यपद प्राचकारौर्णा भिन्नाभ्या रूपभ्या एकधर्मिशक्तत्वरूपसामानाधि-
करण्यास्य परिराह, 'भावकृत इति, न चैवापत्ति, व्यपसिद्धात्तादिति
भाव । निरुक्तिरिति शङ्काभङ्गे न दोष इत्यत आह, 'धातुत्वादौति, तस्मात्
धातूत्तरप्रत्ययत्वात् धात्वाद्यन्यतमत्वघटितधातूत्तरप्रत्ययत्वमपेक्ष्यायातत्व
वद् इति तदेव ह्यतिशक्ततावच्छेदकमिति भाव । इत्यञ्च ह्यत्रत्ययस्य ह्यति-
विशिष्ट एव शक्तिर्न तदुपपन्नित इति मतमाश्रित्येवानभिहिताधिकार-
सूत्रार्थो निर्वहतीति तदेवमादरणीयमिदमवधेयं । आस्थासम्येव कर्तृकृतः
कृतो न शक्तिर्चाप्रवात् अपि तु सर्वत्र । ननु शब्दविशिष्टे तत्र मुख्यप्रयो-
गात् शक्ति शक्त्या मुखार्थबोधकत्वनिपतत्वात् इत्यत आह, 'केवलेति,
'तुल्य इति कर्तृकृतोऽपि कृतौ मुख्यप्रयोगविरहे तुल्यतेत्यर्थं । यद्यपि
शब्दोऽस्तीति प्रयोग एव मुख्य प्रयोग आकाशपदस्थने एव मतं प्रमेय-
मित्यादावेव कर्तृकृत कृतौ मुख्यप्रयोग इत्येतदसङ्गत, तथापि तथा प्रयोग-
मनभ्युपगम्य इदमुक्तमिति संक्षेप । अन्वात्मनेपदस्य कृतावचकत्वेन धैमेय
ग्रामो गम्यते इत्यादौ ग्रामस्य गमनजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वलाभेऽपि
धैमेयो ग्रामं गच्छतीत्यादौ तस्य कथं कर्मतालाभ इत्याशङ्क्या 'एवञ्चे-
त्यादि 'केचिदित्यन्त एक मत दर्शयामास, 'एवञ्च' ग्राम गच्छतीत्यादौ
फलस्य पदान्तरालभ्यत्वे चेत्यर्थ, एतस्य च ग्राम गच्छति ग्रामस्य गन्तव्यादौ

भ्यामेव लाभान् लाघवात् धातोर्नन्यलभ्यव्यापारवि-
शेषमात्रवाचकत्वस्थितौ ग्रामं गच्छति ग्रामस्य गन्ते-
त्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणं कर्मत्वमर्थः फले

च, 'कृदात्मनेपदाभ्यामिति, कृता विशेषणतया विशेष्यतया चात्म-
नेपदेन लाभ इति भाव । 'व्यापारविशेष' पाकादिक्रिया, धातोः
फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वे तत एव फललाभसम्भवेन द्वितीयादेः
फलमर्थो न सिद्ध्यतीत्यतस्तद्व्यवच्छेदाय मात्रपद । 'द्वितीयादे-
रित्यादिपदात् षष्ठीपरिग्रहः । 'फलजनकत्व' फलत्वविशिष्टजनकत्वं,
'अर्थ' इति, अन्यथा तत्र तत्प्रतीतेरनुपपत्तेरिति भाव । 'फले च'

द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणकर्मत्वमर्थ इत्येतेनेनान्वयः । ननु फला-
वच्छिन्नव्यापारबोधकधातुत एव चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ फललाभोऽस्तु किं
द्वितीयायां फलजनकत्वलक्षणकर्मत्वे शक्तिकल्पनेनेत्यत आह, 'गतोग्रामो-
गम्यत इत्यादि चैत्रेण ग्रामोगत इत्यत्र फलविशिष्टवाचिन्नत्वत्वात् पदार्थता-
वच्छेदकतया फलस्य लाभ, चैत्रेण ग्रामोऽगम्यत इत्यत्र चात्मनेपदात् फल-
विशेष्यकशक्त्या फललाभ इत्यर्थः, तथाचान्यलभ्यत्वरूपबाधकेन धातो फले
न शक्तिरिति भावः । 'लाघवादिति फलानवच्छिन्नव्यापारविशेषत्वापेक्षया
व्यापारविशेषत्वस्य शरीरलाभवादित्यर्थः, 'व्यापारविशेषेति पञ्चधातोर्वञ्चि
स्यालोसयोगादिरूपव्यापार गम्यादिधातो स्मन्तरूपो व्यापारः त्यजधातो
रपि स एवेत्यादिरर्थः, 'मात्रपदेन पदार्थतावच्छेदकतया फलवाचकत्वस्य
व्यवच्छेदः, 'ग्राममित्यादि तथाचान्यलभ्यत्वात् फलस्य द्वितीयादेः फलजन-
कत्वलक्षणकर्मत्वे शक्तिरनायत्या कल्प्यत इत्यर्थः, 'द्वितीयादेरित्यादिपदेन
ग्रामस्य गन्तेत्यादौ षष्ठीपरिग्रहः, धातूनामनेकार्थकत्ववच्च तत्र यथा कर्म-
त्वार्थकत्वात् । ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ फललाभाय किं द्वितीयादेः

च प्रातिपदिकार्थोऽधिकरणत्वेनान्वेति, फलमात्रं वा
अर्थः, जनकत्वन्तु संसर्गमर्यादया लभ्यमिति केचित्,

द्वितीयाद्यर्थैकदेशे फले च, 'प्रातिपदिकार्थः' प्रकृत्यर्थः, 'अधिकरण-
त्वेन' आधेयतामन्वयेन । एतेन आधेयतावत् फलजनकत्वमर्थः,
तदेकदेशे आधेयत्वे निरूपितत्वमन्वयेन प्रकृत्यर्थोऽन्वेति इति कस्य-
विश्रुत निराकृत । एकदेशान्वयप्रसङ्गेन साधवानुरोधेन चाह, 'फल-
मात्रमिति फलत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः, फलत्वञ्च कार्यत्वं, 'संसर्ग-
मर्यादयेति फल-धात्वर्थयोः संसर्गविधयेत्यर्थः । अत्र केचित्
फलमात्रस्य कर्मण्यर्थत्वे दृष्ट्यनियामकमन्वयस्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वमपि पात्रो न तेमन्येति व्यवहारानुपपत्तिः जनकता-

फलजनकत्वे शक्तिः, किं वा तत्तद्भातो फलजनकत्वे शक्तिरित्यत्र विनिगमना-
विरोधः धातूनामनेकार्थकत्ववच्च द्वितीया यथादीनामपि अनेकार्थकत्वमिति
न तद्विनिगमकमिति चेत्, न, स्वस्यैकदेशोभूतफले ग्रामादे प्रातिपदिकार्थं
स्यान्वयप्रसङ्गात् । न चेद्यापत्तिः, व्युत्पत्त्यात् । यदि चाख्यातत्वावच्छेदेन
फले शक्तिरिति कर्त्तृ-कर्मप्रत्ययस्थले तत एव फललाभ इत्युच्यते, तदा
ख्यातार्थफलस्य धात्वर्थविशेष्यतया अन्वयस्य धेवेण गम्यते ग्राम इत्यादौ
व्युत्पन्नस्य भङ्गप्रसङ्गात् कर्त्ताख्यात कर्म्मोख्यातभेदेन व्युत्पत्तिद्वयकल्पने च
गौरवमित्यादि स्वयमुद्भवीयं । ननु द्वितीयाद्यर्थफलजनकत्वस्य ग्रामेऽसत्त्वात्
कार्यं तेन कश्च ग्रामस्यान्वय इत्यत आह, 'फले चेति, विभक्त्यर्थैकदेशेन
कश्च प्रातिपदिकार्थस्यान्वय फलत्वच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे ब्राह्मणाय गा
ददातीत्यादौ सामित्य-जनकत्वरूपवस्तुर्थैकदेशोभूतसामित्वे ब्राह्मणस्य प्राति-
पदिकार्थस्यान्वयदर्शनेनाव्युत्पन्न इति साधवादेकदेशान्वयानुपपत्त्याह,
'फलमात्रं वेति, 'मात्रपदेन जनकत्वाभाववच्छेदः, 'केचिदित्यन्तं मतं दूषयति,

तदसत्, ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ द्वितीयादितः

सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वनयेऽपि तदभावस्य केवलान्वयित्वनियमेन तेमनीयपाके-
ऽपि न तेमनस्येति व्यवहारापत्तिः, एवं फलमात्रस्य द्वितीयार्थत्वे-
ऽपि यदि कर्मजनसंयोगानधिकरणद्रव्यं प्रसिद्धं, तदा तत्रामुं न
गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः तत्कर्मकगमनस्याप्रसिद्ध्या तदाश्रयत्वा-
भावस्य तत्र प्रत्येतुमशक्यत्वात् । जनकतासम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकतया गमनत्वावच्छेदेन द्वितीयार्थस्य तन्निष्ठसंयोगस्य तेन
सम्बन्धेनाभावप्रत्ययासम्भवात् तस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तद-
भावस्य केवलान्वयित्वनियमेन गमनकर्मण्यपि देशे अभुं न गच्छ-
तीति प्रयोगप्रसङ्गः गमनत्वावच्छेदेन जनकतासम्बन्धेन तन्निष्ठ-
संयोगाभावस्य सत्त्वात् तस्मात् फलजनकत्वं खण्ड्यः फलं जनकत्वं
वा द्वितीयादेरर्थः । नचैवमपि रूपं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः
तन्निष्ठसंयोगाप्रसिद्धेरिति वाच्यं । फलजनकत्ववदाधेयत्वस्यापि द्विती-
याद्यर्थतया संयोगत्वावच्छेदेन रूपाधेयत्वाभावस्यैव तत्र प्रत्ययात्,
रूपं न गच्छति रस इत्यादौ चाकाशं न पश्यत्यन्ध इत्यादौ विष-
मञ्जर्यस्य वारदयमन्वय इत्याहुः । तदसत् । लाघवात् द्वितीयादेः
संयोगाद्यात्मके फले शक्ताबुदादृतस्यले संयोगजनकतादौ लक्षणा-
भ्युपगमात्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य

‘तदसदिति, ‘नियतेति गच्छतीत्यादौ विभासस्य तत्त्वं त्यजति खग इत्यादौ
संयोगरूपफलस्य नामप्रसङ्ग इति वैपरीत्यमेव कथं न स्यादित्यर्थः, ‘मन-

भिव्याहारादेव, यथा द्रष्टृसाधनत्ववाचकाद्विधेरेव
स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात् स्वर्गादिजनकत्वं,
प्रतीतिस्त्विष्ट-फलयोरिष्ट-फलत्वाभ्यां स्वर्गत्व-संयोग-

व्यर्थः, 'समभिव्याहारादेवेतिच्छेदः, गम्यते याम इत्यादौ यामादेः
संयोगशालितं प्रतीयत इति पूर्व्वेष्टान्वयः, तवापि धातुविशेषसम-
भिव्याहारान्तथा सम्भवेऽपि त्वजि-गमिप्रभृतीनां पर्यायतापत्ते-
र्दुर्व्वारत्वादिति भावः । समभिव्याहारविशेषाद्विशेषप्रत्यये दृष्टान्त-
माह, 'यथेत्यादि, 'स्वर्गादिजनकत्वमिति, 'प्रतीयत इत्यनुषज्यते । ननु

इच्छिद्व्यापारवाचित्वजिसमभिव्याहृतात्मनेपदस्य विभागात्मकफलबोधकत्व-
मित्यादिश्रुत्युक्तिकल्पनेनोक्तदोषो धारणीय इत्यर्थः । यद्यपि केवलव्यापारे
धातुशक्तिवादिनाप्येवं वक्तुं शक्यते, तथापि तन्मते त्वजि-गम्योः पर्यायता-
पत्तिरेव दोष इति ध्येयं । ननु सामान्यबोधकशब्दस्य समभिव्याहार-
विशेषयत्नेन विशेषबोधकत्वं कुत्र वृष्टं इत्याकाङ्क्षायामाह, 'यथेति,
स्वर्गकामोयनेतेत्यादौ द्रष्टृसाधनत्वमात्रस्य विध्वर्षत्वेऽपि स्वर्गकामपद-
समभिव्याहारत्वेन विशेषबोधकतापर्य्यवसानं फलं वृष्टं । नन्वेवं स्वर्ग-
कामोयनेतेत्यादौ यथा स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण विधिप्रत्ययन्येष्टसाधनत्वबोध-
कता तथा संयोगत्वादिना फलबोधकता स्यादित्यत आह, 'प्रतीतिस्त्विति,
तथाच तत्र यदि स्वर्गत्वादिना तत्रेष्टबोधस्तदा अत्रापि संयोगत्वादिना
व्यात्मनेपदात् फलप्रतीतिर्वाचा । यदि च द्रष्टृत्वरूपेण स्वर्गरूपेष्टबोधकता
तदा अत्रापि फलत्वरूपेणात्मनेपदस्य संयोगादिबोधकता वाचेति भावः ।
नन्वेवं यदि संयोगत्वादिरूपेणात्मनेपदस्य शक्तियद्वस्तदा तेन रूपेणा-
नुपस्थितिकाले द्रष्टृतात्मनेपदफलशक्तिकस्य कालान्तरे संयोगत्वादिकं
धर्मितावच्छेदकोक्त्य फलत्वज्ञानसत्त्वेऽपि संयोगत्वादिना प्रकारेणात्मने-

त्वाभ्यां वेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा बुद्धिविषयवाचक-
तदादेरिव व्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-
तच्छालिवाचकाख्यात-कतोरपि विशेषरूपेण बोध-

फलत्वेन प्रतीतौ इत्यनुभवविरोधः संयोगत्वादिनैव प्रत्ययस्यानुभव-
सिद्धत्वात् संयोगत्वादिना प्रतीतौ तु तेन रूपेण शक्तिरावश्यकौ
तथाच शक्त्यानव्यमित्यत आह, 'अस्तु वेति, 'बुद्धिविषयवाचकेति
बुद्धिविषयत्वप्रसृत्तिनिमित्तकेत्यर्थः, 'व्युत्पत्तिवशादेवेति सामान्य-
रूपेण शक्तिज्ञानस्यैव विशेषरूपेण शाब्दबोधे तज्जनकपदार्थापस्थितौ
च कारणतावशादेवेत्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति फलत्वरूपेण
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-तच्छालिवाचकेत्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति
स्वरूपकथनं, 'विशेषरूपेणेति शक्यतानवच्छेदकेनापि विशेषरूपेण-
त्यर्थः । न च येन रूपेण पदार्थापस्थितिस्तैनैव रूपेण पदे शक्ति-
ज्ञानस्य हेतुतया कथं सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानादिशेषरूपेण उप-
स्थितिः विशेषरूपेणोपस्थित्यभावे च कथं विशेषरूपेण शाब्द-

पदात् पञ्चकामो न स्यादित्यत आह, 'अस्तु वेति, तथाच तत्पदं बुद्धि-
प्रकारवति शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य घटोऽस्य बुद्धिप्रकारवान् इतिज्ञान-
सहकारेण यथा घटत्व-घटत्वादिरूपविशेषधर्मप्रकारेण बोधकत्वं तथा
आत्मनेपदं पञ्चतावच्छेदकविशिष्टे शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य स्वप्रकृत्य-
र्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलमिति ज्ञानसहकारेण संयोगत्वादिना फल
बोधकता, एव कर्मफलविशिष्टे शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य स्वप्रकृत्यर्थता
वच्छेदकफलमिति ज्ञानसहकारेण संयोगविशिष्टबोधकता स्यादित्यर्थः, एवं
विभागादिकमादाय बोध्यं, 'आख्यात कतोरप्यप्यपिकारेण गम्यादिधातो

बोध पदार्थापस्थिति-शब्दबोधयोरपि समानप्रकारकत्वेन कार्य-
कारणभावादिति वाच्य । तदभेदेन शक्तिज्ञान-पदार्थापस्थित्यो
कार्य-कारणभावभेदात्, अत्र सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानादेव विशेष
रूपेण पदार्थापस्थिति-शब्दबोधयोरभ्युपगमात् ।

परे तु 'बुद्धिविषयवाचकतदादेरिवेति, यथा तदादिपदस्यैव
विशिष्य घटत्व-पटत्वादिरूपविशेषधर्माविशिष्टे न शक्ति शक्तानन्त्य-
प्रसङ्गात्, नापि स्वप्रयोक्तृबुद्धिविशेषविषयत्वविशिष्टे, तदादिपदजन्य-
शब्दबोधानन्तर घटत्वादिप्रकारकमशयस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात्,
किन्तु स्वप्रयोक्तृबुद्धिप्रकारत्वेनानुगतीकृतघटत्व-पटत्वादिविशिष्टे
तदादिपदशक्ति, अतो न घटत्व पटत्वादिभेदे शक्तानन्त्यप्रसङ्ग-
इति प्राज्ञ ।

न चैव नानार्थाच्छेद हरिपदादेरपि मत्तावत्तादेरेव शक्य-
तावच्छेदकत्वस्य सुवचत्वादिति वाच्य । तच्चाभिरुकोषात् तत्तद्रूपेणैव
शक्यत्वप्रतीतेरिति भाव । एतच्चाभ्युपेत्योक्त, एवमपि फलत्ववद्-
बुद्धीच्छाविषयत्वभेदवत्तादेरपि विनिगमनाविरहेण शक्यतावच्छे-
दकत्वापत्त्या शक्तानन्त्यस्य दुर्वारत्वादिति ध्येय । त्यजि-गम्यो
पद्यायत्ताभावस्य कस्यासमभिव्याहृते गच्छति-त्यजतीत्यादौ विल-
क्षणप्रतीते स्वारमिकत्वस्य च कदाचिदपलापसम्भवात् ग्रामादे-
र्गमिकर्माव्यवहारानुपपत्त्या फलस्य धान्यर्थावच्छेदकत्व व्यवस्थाप

सधोभावच्छिन्नयापारस्वरूपेण बोधकत्वसमुच्चय, तत्र च शक्तिग्रहो गम
आहु कर्तृतावच्छिन्नस्यद्वयज्ञात इत्यादिरूपेण रूपेति शेष इत्यर्थः । ननु यथा
सर्व्वभासा नानापटन्तिनिमित्तकत्वेऽपि नानार्थव्यवहारविषयता नानार्थ

कत्वं। अपि च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं।

यति, 'अपि चेति, 'धात्वर्थतावच्छेदकेति धातुप्रतिपाद्यतावच्छेद-
केत्यर्थः । धातुत्वञ्च शङ्केतविशेषसम्बन्धेन धातुपदत्वं शालित्वञ्च
संसर्गः, न तु शक्यतावच्छेदके तदन्तर्भावः । न चेवमग्नौ जुहुयादि-
त्यादावग्नोरपि जुहोति कर्मत्वापत्तिः अग्निसंयोगावच्छिन्नक्रियाया-
जुहोत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगात्प्रकृतशालित्वस्याग्नोरपि
सत्त्वादिति वाच्यं । अग्निसंयोगानुकूलवृत्तादिक्रिया न धात्वर्थः तथा
सति वृत्तं जुहोतीत्यत्र द्वितीयार्थस्य परसमवेतत्वस्य धात्वर्थं अन्व-
यानुपपत्तेः, अपि तु संयोगावच्छिन्नवृत्तादिक्रियानुकूलकर्तृव्या-
पारस्यैव जुहोत्यर्थतया क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकत्वात्, अग्ना-
विति सप्तम्यर्थः स्यास्यां पचतीत्यादाविव परम्परासम्बन्धावच्छिन्ना-
धेयत्वं तच्च धात्वर्थव्यापारे अन्वेति सप्तम्यर्थाधेयत्वस्य पदार्थान्वि-
तत्वनियमात्, इत्यञ्च ग्रामो गमिकर्मत्वादौ कर्मपदार्थैकदेशे
धातुत्वविशिष्टगम्यादेवभेदसम्बन्धेनान्वयः व्युत्पत्तिवैचित्र्यादभेदार्थक-
लुप्तपष्ठोत्तरादभेदस्य प्रकारतयैव भानं, यच्च य न तत्स्मरणं
तच्च गम्यादिपदं तात्पर्यग्राहकं कर्मपदस्यैव गम्याद्यभिन्नधात्वर्थ-
तावच्छेदकफलवति लक्षणेति भावः ।

व्यवहारविषयतावच्छेदके सर्व्वनामभिन्नत्वविशेषणोपादानात् तथा त्वजि-
गम्योर्थापारमात्रवाचकत्वेऽपि पर्यायव्यवहारविषयतावच्छेदके त्वजि-गमि-
भिन्नत्वविशेषणादेव न पर्यायव्यवहारविषयता इत्यतो युक्त्यन्तरेण गम्या-
दोनां संयोगादिरूपपणावच्छिन्नव्यापारे शक्तिं व्यवस्थापयति, 'अपि चेति,
'धात्वर्थेति तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तद्धात्वर्थकर्मत्वव्यवहारविषयता-

न तु धात्वर्थजन्यफलशालितामात्रं गमि-पत्योः कर्म-
त्वस्य पूर्वस्मिन्देगे त्यनेत्योत्तरस्मिन्देगे स्पन्देः पूर्वापर-

ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव कर्मत्वमतो न ग्रामादिर्गम्यादि-
कर्मत्वव्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह, 'न त्विति, 'कर्मत्वस्य' कर्मत्व-
व्यवहारस्य, 'पूर्वस्मिन् देश इति 'प्रसङ्गादित्येतेन सर्व्वं च सम्ब-
ध्यते, पूर्व्वदेशस्यापि गमि-पत्यर्थजन्यविभागात्मकफलवत्त्वादिति
भावः । यद्यपि पतधातोर्कर्मकतया पूर्व्वोत्तरदेशयोर्द्वयमेव तत्-
कर्मत्वव्यवहारापादनमुचितं, तथापि नरक पतित नरकपतित-
इत्यत्र द्वितीयातपुरुषातुशामनस्वरसात् उत्तरदेशस्य तत्कर्मत्व-
मस्येवत्यभिप्रायः । नभ उत्पपातेत्यत्र नभश्च कर्मतया उत्तर-
देशस्य तत्कर्मत्वमस्येवेत्यभिप्राय इत्यपि कथितम् । 'उत्तरस्मिन् देश-
इति, तस्यापि त्यन्वयमयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः । 'पूर्वापर-

वच्छेदकमित्यर्थः, तेन न गमिधात्वर्थतावच्छेदकफलशालिनि त्वजिमगैत्व
प्रसङ्गः तथाच यदि व्यापारमात्रं गम्याद्यर्थं न तु सयोगावच्छिन्नव्यापारादि
तदा गम्यादिकर्मत्वव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य दुर्व्वारत्वायतिरिति भदम्भत
फलस्य शून्यतावच्छेदकत्वविरहात् धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्याप्रतिष्ठे
प्रकारान्तरस्यासम्भवाच्च । यलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वमनङ्गीकृत्य धात्वर्थता
वच्छेदकफलशालित्वमेव तत्तद्भात्वर्थकर्मताव्यवहारविषयतावच्छेदक वक्ष्य
मिति भावः । ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव तत्तद्भात्वर्थव्यवहारविषयता
वच्छेदकमिति न तस्य दुर्व्वचतेत्यत आह, न तु धात्वर्थेति कर्मत्वमित्यनु
सज्यते, 'पूर्व्वस्मिन्निति तत्रापि गम्यर्थं पत्यर्थं स्पन्दरूपव्यापारजन्यपूर्व्वदेश
विभागरूपफलशालित्वस्य सत्त्वादित्यर्थः, 'त्यनेरिति स्वरर्थं स्पन्दव्यापार
जन्योत्तरसयोगशालित्वस्य उत्तरदेशेऽपि सत्त्वादित्यर्थः, 'स्पन्देरिति स्पन्द

देशयोः प्रसङ्गात् फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव

देशयोरिति, उभयोरेव स्पन्दजन्यविभाग संयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः । 'प्रवद्वादिति, अस्मन्मते तु गमि-पत्योः संयोगावच्छिन्नायां, त्यजेर्विभागावच्छिन्नायां, स्पन्दस्य केवलायां क्रियायां शक्तिरिति नैतद्दोषावकाशः । पतनत्वस्य गुरुत्वासमवायिकारणकक्रियामात्र-वृत्तितत्त्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषः, तस्यैव पतधातुशक्यतावच्छे-दकतया न गमि-पत्योः पर्यायतेति भावः । ननु कर्मपदं तत्त-द्वातुबोधकपदसमभिव्याहारात् फलत्वेन तत्तत्फलस्यैव बोधभाका-ङ्गमिति नैतद्दोषः । न च तथापि पूर्वोत्तरदेशयोः स्पन्दिकर्मत्व-व्यवहारो दुर्वार इति वाच्यम् । कर्मपदस्य धातुत्वेन सकर्मक-तत्तद्वातुघटितकर्मत्वस्य बोध एव भाकाङ्गतया तस्य उपयोगित्वा-दित्यत आह, 'फलावच्छिन्नेति, 'अवच्छिन्नान्तात् स्पन्दियुदासः ।

जन्यविभागन्योत्तरसंयोगस्य वा पूर्वोत्तरदेशयोः सत्त्वेन स्पन्दस्य कर्मत्व-प्रसङ्गादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, स्पन्देरकर्मकधातुत्वादिति भावः । धात्व-र्थतावच्छेदकत्वेन श्रानितस्य कर्मत्वविषयतावच्छेदकत्वे च नोक्त दोषः स्पन्दे केवलस्पन्दशक्तत्वेन फलस्य स्पन्दिधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावादिति ध्येयं । ननु यद्वात्वर्थजन्यतया फलवत्येव यद्वात्वर्थकर्मत्वव्यवहारस्तद्वात्वर्थजन्यतया फल-श्रानितं तद्वात्वर्थकर्मत्वमित्यनुगतमेव फलानुसारेण कर्मत्वलक्षणं कर्तव्य-मित्यत आह, 'फलेति, 'धातूनां' यथादिधातूनां, तथाच पचिधातुः सकर्मकः । न भूधातुरित्यादिव्यवहारविषयतावच्छेदकं सकर्मकत्वं वाच्यं तच्च फलाव-च्छिन्नव्यापारबोधकत्वादित्यत्र सम्भवतीति पचधात्वादौ भूधात्वादित्याद्यत्तस-कर्मकत्वव्यवहारत्वेन पचधात्वादौ फलावच्छिन्नव्यापारशक्तिसिद्धिरिति

च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारः । भाक्तस्तु जानात्यादे-

‘मकर्मकत्वव्यवहारः’ मुख्यमकर्मकत्वव्यवहारः, तथाच गम्यादेः स्मार-
मिकमकर्मकत्वव्यवहारोपपत्त्या फलावच्छिन्नक्रियादिवाचितमिद्वि-
रिति भावः ।

केचित्तु ननुकमामान्यधर्मो न कर्मपदशक्यतावच्छेदकः न वा
मामान्यतो धातुपञ्चम्यजन्यजन्याभित्यं तच्छक्यतावच्छेदकमपि तु
विशिष्य गम्यपञ्चम्ययोगजन्याभित्यं तच्छक्यतावच्छेदकमपि तु
मेव तच्छक्यतावच्छेदकं, सामान्यमिकर्मकत्वादौ गम्यादिपद तात्पर्य-
शकम् । न चैवं मामार्थत्वापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्येकमादाय
विभिन्नमनाविरहेण तत्रापि मामार्थत्वस्य दुष्परित्यागं तत्तद्भातु-
विशेषवाचकपदमभिधायारण्य निवामकतया मिकर्मकत्वादौ न
त्यज्यादिघटितकर्मत्वप्रतीतिः, ग्रामः स्पन्दिकर्मकत्वादौ व्यवहारस्य
मायोग्यो न वा योग्यः, किन्त्वपार्थक्यं कर्मत्वस्य धातुविशेषघटित-
तथा स्पन्दादिधातोः कर्मकत्वप्रवेष्टादित्यत आह, ‘फलावच्छि-
न्नेतीत्याहुः ।

नन्वेवं जानात्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो न स्यात् तत्र फलस्य
शक्यतामवच्छेदकत्वात् इत्यत आह, ‘भाक्तस्त्विति, ‘जानात्यादे-

भावः । ननु यदि फलावच्छिन्नयापारबोधकधातुत्वमेव सकर्मकधातुत्वं तदा
शुद्धजानादिवाचिज्ञाधात्वादौना सकर्मकत्वव्यवहारानुपपत्तिः तथाच तत्र
सकर्मकधातुयोगविहितकर्मप्रत्ययादिर्न स्यादित्यत आह, ‘भाक्तस्त्विति
गौण इत्यर्थः, जानात्यादेर्ज्ञाधात्वादेः सकर्मकत्वव्यवहार इत्यस्यापि
अथ च ज्ञाधात्वाद्यन्यतमत्वमेव भक्तिः । नन्वेवं सकर्मकधातुयोगविहित-

स्तादृशप्रयोग एव च कर्मप्रत्ययाः तत्र च द्वितीय-

रिति, सकर्मकत्वव्यवहार इति शेषः । तथाच यतिप्रभृतिभिन्नत्वे
सति सविषयकवाचित्वमेव तत्र सकर्मकत्वमिति भावः । नन्वेव
तद्योगे कथं कर्मप्रत्यय इत्यत आह, 'तादृशेति उक्तमुख्य-भाक्-
साधारणसकर्मकत्वव्यवहारविषयधातुयोग एवेत्यर्थः । 'कर्मप्रत्ययाः'
द्वितीयादयः, आदिपदान् भोजनाय यतते पुप्येभ्यः सृहयति
मातु स्मरतीत्यादौ चतुर्थी-षष्ठ्यादिपरिग्रहः ।

केचित्तु ननु यादृशधातुयोगे कर्मप्रत्ययोऽनुशिष्यते तस्यैव
सकर्मकतया कथं गम्यादेर्मुख्य जानात्यादेश्य भाक्तं सकर्मकत्वमित्यत-
आह, 'तादृशेतीत्याहुः ।

नन्वेवं धात्वर्थतावच्छेदके फले कथं प्रातिपदिकार्थस्य साकाङ्क्ष-
त्वादन्वय इत्यत आह, 'तत्र चेति फलावच्छिन्नव्यापारवाचिधातु-

द्वितीयादिविधायकसूत्रे सकर्मकपदेन यदि फलावच्छिन्नव्यापारबोधक-
धातुव्यत्ये तदा ज्ञानार्थादियोगे द्वितीयानुपपत्तिश्च । यदि च ज्ञाधात्वा-
द्यन्यतरधातुरेव तत्रस्यसकर्मकपदार्थस्तदा पञ्चादियोगे कर्मप्रत्ययानुप-
पत्तिरित्यत आह, 'तादृशेति फलावच्छिन्नव्यापारबोधकपञ्चादि-ज्ञादिधा-
त्वाद्यन्यतमयोगे द्वितीयादय इति तत्सूत्रार्थ इति शोक्तदोष इत्यर्थः ।
ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादेर्न फलमर्थोऽन्यलभ्यत्वात्
तथाच कथं धात्वर्थप्रतिपादकार्ययोर्भेदस्य साक्षादन्वयबोधोमविध्यतीत्यत-
आह, 'तत्रेति, 'तत्र' तदुक्तं पञ्चतीत्यादौ, 'द्वितीययेति, तथाच तत्र
द्वितीयार्थाधेयत्वस्यैव धात्वर्थेऽन्ययो न तु प्रातिपदिकार्थस्येति शोक्तदोष-
इति भावः । ननु धात्वर्थफले द्वितीयार्थाधेयताया व्यनन्दय एकदेशत्वात्
फलावच्छिन्नव्यापारे च तदुक्त्यादाधेयतायाश्च नान्वय व्ययोग्यत्वादित्यत-

याधेयत्वमभिधीयते तच्चाकाङ्क्षावैचित्र्यात् धात्वर्थता-
वच्छेदकफलेऽन्वेति, अत एव चास्याः पदार्थान्विता-

योगे चेत्यर्थः, 'तच्च' आधेयत्वञ्च, 'आकाङ्क्षावैचित्र्यात्' पदार्थता-
वच्छेदकान्वयित्वस्यैव अत्र साकाङ्क्षत्वात्, इत्यञ्च तण्डुलमोदनं वा
पचतीत्यादौ तण्डुलमोदनादिपदे तण्डुलावयवपरे तद्वृत्तिविक्रिप्ति-
जनकस्यन्दातुकूलयजनवाञ्छैव इत्यादिबोध इति भावः । ननु यदि
सुवर्णाधेयत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकेऽप्यन्वयः तदा यामे गच्छति यामे
त्यजतीत्यादौ अपि समवेतत्वं सप्तम्यर्थोऽस्तु, तच्च धात्वर्थतावच्छेदक-
फले अन्वेतु, द्वितीया-सप्तम्योर्बोधकतायामविशेषात् इत्यत आह,
'अतएव चेति धात्वर्थतावच्छेदकफलान्विताधेयत्वबोधकत्वादेव चेत्यर्थः,
'अस्याः' द्वितीयायाः, 'भेदः' बोधकतायां विशेषः, तथाच पदार्थ-
तावच्छेदके सप्तम्यर्थान्वयस्याप्युत्पन्नतया न तत्र धात्वर्थतावच्छेदका

आह, 'तच्चेति द्वितीयायाधेयत्वञ्च इत्यर्थः, 'तच्चेत्यस्यान्वेतीत्यनेनान्वयः,
'आकाङ्क्षेति' अन्वयैकदेशान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वेऽप्यत्र साकाङ्क्षत्वे पदार्थैक-
देशीभूतफलान्वितस्वार्थान्वयस्योक्तारादित्यर्थः । नन्वेव तत्र तत्र द्वितीया
स्थाने सप्तम्यापत्तिः आधेयत्वतात्पर्यद्वयायां सप्तम्या एव साधुत्वादित्यत आह,
'अत एवेति, 'अत एव' द्वितीयाया पदार्थतावच्छेदकान्विताधेयत्वबोधक-
त्वादेव, तथाच पदार्थान्विताधेयत्वतात्पर्यद्वयायां सप्तमीपदार्थैकदेशान्विता-
धेयत्वतात्पर्यद्वयायां द्वितीयेत्यर्थः । नन्वेवं कर्मप्रत्ययस्थाने ये ये पदार्था-
येन येन रूपेण विशेषणोभूय भासन्ते त एव पदार्था कर्मप्रत्ययजन्यबोधे
विशेषणोभूय भासन्ते इति सर्वैरवधारित, कर्मप्रत्ययस्थाने धात्वर्थविशेष्यो-
भूय भासमानस्य धात्वर्थजन्यफलस्य कर्मप्रत्ययस्थाने धात्वर्थविशेष्यत्वेन

धेयत्वबोधिकायाः सप्तम्या भेदः । अस्तु वा कर्मा-
ख्यातस्येव द्वितीयाया अपि फलमर्थः । स्याद्वा फल-

न्वितममवेतत्वं सप्तम्यर्थः, किन्तु ख्यात्यां पचतीत्यादाविव धात्वर्था-
न्वितपरम्परामम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वमेव तदर्थः । न च तथापि
द्वितीया-सप्तम्योः पर्यायतापत्तिर्दुर्वारैव इति वाच्यम् । द्वितीयाया-
आधेयत्वे निरुद्धलाक्षणिकत्वात् साधवादेकत्वादावेव तच्छक्तेरिति
भावः । एकदेशामहिष्णुतायामाह, 'अनु वेति, इत्यञ्च यामं
गच्छतीत्यादौ यामनिष्ठमयोगजनकमयोगावच्छिन्नक्रिया इत्यादिको
बोधः, जनकत्वं संसर्गः दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादिवच्च न निरा-
काङ्क्षत्वमिति भावः । फल-व्यापारयोः सम्बन्धेऽपि धातोः शक्ति-
कल्पने गौरवं तादृशमयोगस्य वारद्वयबोधस्यानुभवविरुद्ध इत्यत-
आह, 'स्यादेति, 'फल' मयोगत्वादिविगृष्ट, 'व्यापारः' स्रन्दादिर्वा,
धात्वर्थजन्यफलशान्तिमेव च कर्मवमुक्तदिगैव च^(१) पूर्वोक्तव्यवहा-
रातिप्रसङ्गः^(१) वारणीय इति भावः ।

केचित्तु ननु द्वितीयायाः फलार्थकत्वे प्राचीननये यामं गच्छती-
त्यादेर्निराकाङ्क्षतापत्तिः प्राचीनैर्दण्डवान् रक्तदण्डवान् इत्यादेरपि
निराकाङ्क्षताभ्युपगमादित्यत आह, 'स्यादेतीत्याहुः ।

१ कर्मपदस्य सकर्मकधातुविशेषणमभिव्याहारात् फलत्वेन मयोग
विभागस्यावच्छिन्नबोधनाकाङ्क्षत्वसौकारेणेत्यर्थः ।

१) गमि-पतिप्रभृतोना पूर्वोपदेशयोः कर्मात्वव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

भाषादकृत आह, 'यस्तु वेति, तथाच जनकतासम्बन्धेन द्वितीयार्थपन्नस्य
धात्वर्थं एवान्वय इत्यञ्च एकदेशाम्बयोऽपि नास्तीति भावः । ननु विहगो

व्यापारो पृथगेव धात्वर्थो विशिष्टस्तु अन्वयबललभ्यः ।

‘विशिष्टमिति गच्छतीत्यादौ जनकतामन्वयेन फलविशिष्टो व्यापारः, गम्यते इत्यादौ जन्यतामन्वयेन व्यापारविशिष्ट फलमित्यर्थः, कक्षाख्यातस्यने फल विशेषण व्यापारो विगोच्यः, कक्षाख्यातस्यने फल विगोच्य व्यापारो विशेषण, व्युत्पत्तिवैशिष्ट्यात् कर्मविहितसुपामाधेयत्वमर्थः, तेन ग्राम गच्छति ऐव इत्यादौ ग्रामवृत्तिकयोगजनकस्यन्दानुकूलकृतिमान् तादृगस्यन्दाश्रयत्ववान् वा ऐव इत्याद्यन्वयधीः, कक्षाख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, तेन गम्यते ग्रामस्यैवेणेत्यादौ चैवनिष्ठकृतिजन्यस्यन्दजन्ययोगाश्रयो ग्राम इत्यन्वयधीः कर्मवृत्त्याश्रयोऽर्थः तेन गतो ग्रामस्यैवेण इत्यादौ यथोक्तस्यन्दजन्ययोगाश्रयाभिन्नो ग्राम इत्याद्यन्वयधीरिति भावः ।

केचित्तु कक्षाख्यातस्यल इव कक्षाख्यातस्यलेऽपि फल विशेषण व्यापारो विगोच्य व्युत्पत्तिभेदकस्यनाया मानाभावात् किन्तु कक्षाख्यातस्यापि फलमर्थः तेन गम्यते ग्रामस्यैवेणेत्यादौ चैवनिष्ठकृतिजन्ययोगावच्छिन्नस्यन्दजन्यफलशाली ग्राम इत्यन्वयधीः, कर्मवृत्त्य फलविशिष्टोऽर्थः तेन गतो ग्रामस्यैवेणेत्यादौ यथोक्तस्यन्दजन्यफलविशिष्टाभिज्ञा ग्राम इत्यन्वयधीः, अतएव परतः सुपाप्रत्ययापेक्षिक तिहादिना च स्वार्यफलाश्रयापेक्षिक प्रत्याख्यते

भूमिं प्रयातीतिवत् विद्मः स्वात्मानं प्रयातीतिप्रयोगः स्यात् न स्यात् विद्मः स्वात्मानं न प्रयातीत्यादिन तस्य भूमिवृत्तिसंयोगात् कफजननं प्रयासाद्ययत्नवत् स्वात्मवृत्तिसंयोगात्कफजनकप्रयासाद्ययत्नात् संयोगात्

भूमिं प्रयाति विहगोविजहाति महीरुह न तु स्वा-
त्मानमित्याद्यनुरोधात्, क्रियान्वयिपरसमवेतत्वमपि

इति वक्ष्यमाणव्युत्पत्ति साधुमङ्गच्छते, अन्यथा तिडादे फलार्थ-
कत्वाभावादत्र कल्पे तदसङ्गतत्वापत्तिरित्याहुः ।

‘अनुरोधादिति गमनादिफलस्य भूमि-वृक्षादिनिष्ठयोग-
विभागादेरात्मनिष्ठत्वेऽपि आत्मानं प्रयाति आत्मानं विजहाती-
त्याद्यवधारणमिति भावः । परमसमवेतत्वस्य फलान्वयित्वे तद्दोष-
तादवस्थादुक्तं ‘क्रियान्वयीति धात्वर्थान्वयीत्यर्थः, तच्च कुत्र

द्विष्टत्वादित्यत आह भूमिं प्रयातीति, प्रयातीत्यत्र सयोगावच्छिन्नस्थापारो-
धात्त्वर्थः, द्वितीयायां सयोगः, ‘विजहातीत्यत्र धातोर्विभागावच्छिन्नस्थापारो-
द्वितीयायाश्च विभाग इति नाविशेषः, ‘अनुरोधादिति, पञ्चम्यन्त परसमवे-
तत्वं कर्मप्रत्ययार्थं इत्यत्र हेतुत्वेन योज्यं, परसमवेतत्वं कान्वेतौत्याकाङ्क्षायां
माह, ‘क्रियान्वयीति, फलान्वयित्वे च फलस्य द्विष्टतया पूर्वोक्त एव दोषः
स्यादिति भावः । परत्वं च भिन्नत्वं तथाच विहगोभूमिं प्रयातीत्यादौ विहग-
भूमिभिन्नसमवेतभूमिरुत्तिसयोगजनकप्रयाणान्त्रय इत्यन्वयबोधः, प्रयाण-
गमनं समवेतान्त्रं जनकान्त्रं च प्रयाणान्वितं, एव विजहातीत्यादौ विहग-
भूमिभिन्नसमवेतभूमिरुत्तिसयोगजनकविहगान्त्रय इत्यन्वयबोधः, भिन्नघट-
कभूमेः प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयः एकदेशत्वेऽप्याकाङ्क्षात्वेन तस्य व्युत्पन्न-
त्वात् । न च तथापि उभयकर्मजनसयोगस्थले विहगः स्वात्मानं प्रयातीति
प्रयोगापत्तिः तत्र प्रयाणस्य स्वात्मभिन्नसमवेतत्वात् स्वामरुत्तिजनकत्वाच्चेति
वाच्यः । तादृशप्रयाणस्य विहगे बाधादेव तथा प्रयाणासम्भवात् । ननु
भेदे भूम्यादेर्भूमित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतत्वसम्बन्धेनान्वयलौकारात् एतदर्थं
प्रयाति विहग इत्यादौ बोधः विहगस्यापि एतद्वीत्वेन विहगरुत्तिप्रयाणस्य

तस्यान्वय इति बोधनाय, न तु तदन्तर्भावेनार्थः, समवेतत्वमपि तेन सम्बन्धेन परस्यान्वयबोधनाय परमेव चार्थः, परत्वं भिन्नत्वं यथाकथञ्चित् सम्बन्धेनान्वये कालिकादिसम्बन्धमादाय उक्तदोष- तादवस्थादिनि धेयम् । किमपेक्षया परत्वप्रतिपत्तिरित्यत आह,

एधिबौत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवन्ममवेतत्वाभावात्, यदि च एधिस्था-
केशप्रतियोगित्वसम्बन्धेन भेदेऽन्वयः स्वात्मानं प्रधातीत्यपि स्यात् स्वात्मनोऽपि
स्वात्म-घटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वेन तथात्वात्, नैव, तत्तदा-
क्षित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन एधिदादेरन्वयलौकारात् अन्वयिता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोध्यं चाप्यनुपपन्नात् । यदा भेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्वमेव परसमवेतत्वपदेन विवक्षितं तथाच स्वात्मवृत्तिभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वयस्य स्वस्मिन् बाधानुरोधेन तथा प्रयोग इत्याश्रयात्
इत्यत्र भूमिं प्रधाति विहगो न स्वात्मानमित्यादौ नञा स्वात्मभिन्नसमवेत-
त्वस्याभावो वा धावर्धं प्रधाने प्रतीयते तथाच विहग भूमिवृत्तिसंयोग
जनकभूमिभिन्नसमवेतत्ववत्स्वात्मसमवेतत्वाभाववत्प्रयाणानुकूलवर्तमानात्कृ-
तिमानित्यन्वयबोध, यत्र च जनकान्तं भूमिभिन्नसमवेतत्व स्वभिन्नसमवेत-
त्वाभाववत्तच्च एकत्र द्वयमिति गीढः । प्रयाणविशेषणं च विहगोमधौरहं
विहगातीति न काश्चन इयदौ विहग मधौरहभिन्नसमवेतमधौरह-
वृत्तिविभागजनकस्वात्मभिन्नसमवेतत्वाभाववद्विहगानुकूलवर्तमानात्कृतिमानि-
त्यन्वयबोध, विहगश्च विभागावच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नश्च जनकतासम्बन्धेन
विभागविश्रयत्वं विशेषः । पूर्ववदित्यन्वयः विहगः । ननु भूमिं प्रधातीत्यादौ
यथा कर्म-त्ययेन द्वितीयया स्पष्टत्वार्थभूम्नपेक्षया परसमवेतत्वं प्रत्याख्यते
तथा विहगेन भूमिं प्रधातेत्यादावपि कर्मप्रत्ययेनात्मातेन स्पष्टत्वार्थं
तत्प्रयाणपेक्षया परसमवेतत्वं प्रत्याख्यते तथाच विहगवृत्तिवृत्तिजन्य
प्रयाणभिन्नसमवेतप्रयाणजन्यकलात्ययो भूमिरित्यन्वयबोध फलं मयीग इति
पर्यवसितः । न चेद सम्भवति, विहगेन स्वात्मा प्रधायते इत्यत्र प्रसङ्गात्

कर्मप्रत्ययार्थः । इयांस्तु विशेषो यद्यत्परत्वं सुपा

‘इयांस्त्विति, ‘सुपा’ कर्माविहितसुपा, ‘प्रकृत्यर्थेति स्वार्थाधेयत्वादि-
प्रकारोभूता या व्यक्तिः तदपेक्षिकमित्यर्थः, ‘आदिपदात् अस्तु वा
कर्माख्यातस्यैव द्वितीयादेरपि फलमर्थः इतिमते स्वार्थफलपरि-
ग्रहः । इत्यत्र भूमि प्रयाति इत्यादौ भूमिबृत्तिसंयोगजनक-
भूमिभिन्नसमवेतस्यन्दाश्रय इत्याद्यन्वयबोधः भूम्यादेर्भेदवदेकदेश-
भेदेऽन्वयश्च द्वितीयाधेयत्वादौ प्रकारोभूता या भूम्यादिव्यक्ति-
स्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन तथैव व्युत्पत्तेः, न तु
प्रतियोगितासामान्येन, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसम्बन्धेन वा, आद्ये विहगस्य सहीरुहगमनदशायां विहगो
विहग गच्छतीति प्रयोगापत्तेः विहगस्यापि व्यासज्यवृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकविहगभेदवत्त्वात् । द्वितीये प्रमेयं गच्छ-
तीत्यादिव्यवहारस्यायोग्यत्वप्रसङ्गात्, विहगस्य विहगान्तरगमन-
दशायासपि विहगो विहगगच्छतीति व्यवहारस्यायोग्यत्वप्रसङ्गाच्च ।
उभयकर्माजमयोग्यत्वेऽपि ममो ममं गच्छति मेघो मेघं गच्छति
इत्यादयः प्रयोगा इष्टा एव, स्वस्मिन् स्वमिश्रमयोगजनकस्वभिन्न-
समवेतस्यन्दाश्रयत्वाभावाच्च ममः स्व स्वयं गच्छतीत्यादिको न
तत्र प्रयोगः । अथेवं दीर्घतत्त्वादिम्यने तन्तुः तन्तुं गच्छति इति

विहगवृत्तिवृत्तिजन्यप्रयागभिन्नसमवेतप्रयागजन्यकवाश्रयत्व य भूमाविव
विहगेऽपि सत्त्वात् संयोगस्य द्विष्टत्वादिव्यवहार व्याह, ‘इयांस्त्विति, ‘परत्वं’
परममवेतत्वं, ‘सुपा’ द्वितीयादिना, ‘प्रकृत्यर्थोपेक्षिकं’ स्वप्रकृत्यर्थभूम्यादि-

व्यवहारो न स्यात् तन्तोर्ममने तन्तुभिन्नममवेतलस्य बाधात् । न च
 मयोगस्य दिष्टतया स्वस्मिन् स्वसंयोगाभावेन तदाक्यमयोग्य-
 मेवेति वाच्यम् । संयोगस्य द्वावच्छिन्नत्वनियमेऽपि द्विसमवेतल-
 नियमे मानाभावेन स्वस्मिन्वपि स्वक्रियया अवच्छेदकान्तरे स्वस-
 योगे बाधकाभावात् अन्यथा एकतन्तुकपट प्रति असमवायिकारण-
 स्यासम्भवात् अंशुद्वयमयोगस्य विरुद्धत्वात्, न हि तत्रांशुद्वयमेव
 पटसमवायिकारणं, द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या तन्तुमत्तंगौ
 पठोत्पत्तेरसम्भवात् भुर्त्तयो समानदेशताविरोधाच्च । न च द्रव्या-
 रम्भकतावच्छेदकसंयोगनिष्ठवैशाल्यस्य फलबलकस्यतया तन्तुनिष्ठ-
 पवनादिसंयोग एव तत्र पटासमवायिकारणं तन्तोन्तादात्म्य-
 सम्बन्धेन पटसमवायिकारणतया च पवनादौ न पठोत्पत्तिः
 समवायिमात्रवृत्तिसंयोग एवासमवायिकारणमिति नियमस्य
 पाकजम्बल एव व्यभिचारादिति वाच्यम् । तथापि तत्र मूलापा-
 वच्छेदेन तन्तुसमुक्ततन्तुरिति प्रत्ययस्य विना बाधक भ्रमलायोगात्
 इति चेत्, न, स्वस्मिन् स्वसंयोगाभ्युपगमेऽपि तन्तुस्तन्तु गच्छती-
 त्यत्र तन्तुपदद्वयस्य तन्त्ववयवे साक्षणिकत्वात् राम-रावणयोर्युद्धं
 राम रावणयोरिवेत्यादौ सादृश्यघटकतद्विभ्रलांशस्येव कर्मप्रत्य-
 यार्थस्य परसमवेतलाशस्यापि बाधेन तत्रानन्वयेऽपि सतिविरहाच्च ।
 न चैव परसमवेतलस्यायोग्यतया अनन्वयेऽपि केवलाधेयत्वात् सादाद्य
 विद्मस्य महीरुद्गमनदशाया विद्मो विद्म गच्छतीत्यपि प्रयो-
 गापत्तिरिति वाच्यम् । द्वितीयायां कर्तृत्वे लक्षणेयैव केवलाधेय-
 लाशमादायापि तत्र सादृश्यप्रयोगन्येष्टत्वात् ।

प्रकृत्यर्थाद्यपेक्षिकं तिङादिना च स्वार्थफलाश्रयापे-

केचित्तु परसमवेतत्वाधेयत्वाद्युभयविषयकशाब्दत्वस्यैव गम्यादि-
धातुममभिव्याहृतद्वितीयादिज्ञानकार्यतावच्छेदकतया केवलाधेय-
त्वांगमादाय विहगस्य महौरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छ-
तीति न प्रयोगः तन्तुस्तन्तुं गच्छतीत्यादौ तन्तुद्वयपदे लक्षणैव
गतिः, गम्यादिपदममभिव्याहृतत्वस्य द्वितीयादिविशेषणतया पक्षेः
माकाङ्क्षात्वाद्बिभक्तित्तजतकक्रियायां शक्तिरिति मते पाके परसम-
वेतत्वस्य बाधितत्वेऽपि तण्डुलं पत्रतौत्यादिवाक्यस्य नायोग्यत्वापत्तिर्न
वा आत्मविषयकमाशात्कारस्य आत्मभिन्नममवेतत्वेऽप्यात्मानमात्मा
माशात्करोतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरित्याहुः ।

‘तिङादिना चेति कर्मविहिततिङादिना चेत्यर्थः, ‘आदिपदात्
कर्मविहिततत्परिरूपः । ‘स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकमिति स्वार्थफलांशे
विशेष्यीभूता या व्यक्तिस्तदपेक्षिकमित्यर्थं, प्रकृत्यर्थापेक्षया परत्व-
बोधने महौरुहगमनदशायामपि विहगो विहगेन गम्यते इति
प्रयोगापत्तेः गमनस्य गमनभिन्नममवेतत्वात्, एवञ्च भूमिर्गम्यते
विहगेनेत्यादौ विहगनिष्ठकृतिजन्यभूमिभिन्नममवेतसंयोगावच्छिन्न-
स्पन्दफलशास्त्रिणी भूमिरित्यन्वयबोधः । भेदे भूम्यादेः संमर्गश्च

भिन्नसमवेतत्व, ‘तिङा’ कर्मान्यातेन, ‘त्वार्थेति स्वार्थो यत्फलं तदाश्रय-
भूम्यादिभिन्नसमवेतत्वमित्यर्थः, तथाच भूमिभिन्नसमवेतत्वादिप्रत्यय कर्तृ-
कर्मस्थाने तुल्य एव किन्तु कर्तृप्रत्ययस्थाने कर्मप्रत्ययप्रकृत्यर्थो भूमि कर्म
प्रत्ययस्थाने च न प्रकृत्यर्थ इत्येव विशेष इत्यर्थः । न चैवं प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्व प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिविरोधः कर्मप्रत्ययस्थाने परसमवेतत्वस्या-

तिङ्पर्यफलांशे विशेष्यभूता या व्यक्तिस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
तामस्मन्नेन तथैव व्युत्पत्तेः, व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च प्रथमान्तपदोपस्था-
प्यमाख्यातार्थे आख्यातार्थस्य धात्वर्थे विशेषणतया अन्वयः, स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादाविव आख्यातार्थद्वयपुटितस्यापि धात्वर्थस्यान्वयः,
स्वभिन्नसमवेतगमनस्य स्वकर्तृकत्वाभावादुभयकर्तृजसंयोगस्यैव मन्त्रः
स्वं स्वेन गन्वते इति न प्रयोगः इति भावः । एतच्च फलावच्छिन्न-
व्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति प्रथमकल्पनानुसारेण, स्यादा फल-व्यापा-
राविति द्वितीयकल्पे आश्रयत्वस्य कर्माख्यातार्थत्वमते आश्रयत्वांशे
विशेष्यभूता या व्यक्तिस्तदपेक्षिकमिति बोध्यम् । अन्वयबोधे त्वयं
विशेषः, यत्तदेतन्मते संयोगावच्छिन्नं न स्पन्दविशेषणं शास्त्रित्वस्य
प्रकार इति ध्येयम् ।

केचित्तु भेद एवाप्येवं न तु भेदवदेकदेशान्वयापत्तेः भेदस्य च
क्रियायां विशेषणत्वमसमाधेयमयघटितमामानाधिकरण्यमस्मन्नेना-
न्वय इत्याहुः ।

केचित्तु परममवेतत्वं परो वा न द्वितीयार्थः कित्त्वन्वोन्वा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकतामस्मन्नेनान्वोन्वा-
भावो वा द्वितीयादेरर्थः, अन्वोन्वाभावे च द्वितीयार्थाधेयत्वाद्वा
प्रकारभूता या व्यक्तिः सैव मिष्टतामस्मन्नेन प्रकार इति व्युत्पत्तेः

प्रकृत्यर्थभूतत्वमित्यादिति वाच्यं । अथप्रकृत्यर्थभूतत्वमित्यापि तस्य प्रकृत्यर्थ-
प्रयोगे विशेषणत्वेन तदन्वयस्याप्रत्ययेन तादृशव्युत्पत्तेरविरोधात् । य हि
प्रकृत्यर्थभूतत्वमित्यादिप्रकारेण कृत्यव्युत्पत्तिः, अस्मन्नेनात्वं वदन्नामदेवादावपि
घटान्वितकर्मात्मत्वस्यानयनेऽप्यन्वयादिति दिक् ।

क्षिकं प्रत्याय्यते । घटं जानाति इच्छति कुरुते चैवः
मैत्रेण ज्ञायते इष्यते क्रियते घट इत्यादौ सविषयक-

तेन विद्मस्य महीरुहगमनदशायां विद्मगो विद्मगं गच्छतीति
प्रयोगो न योग्यः योग्यश्च विद्मस्य विद्मगान्तरगमनदशायां विद्मगो
विद्मगं गच्छतीति प्रयोगः, कर्माख्यातस्थले तु तदर्थफलाग्ने विशेषे-
ष्यभूता या व्यक्तिः सैव निष्ठतासम्बन्धेनान्योन्याभावे प्रकार इति
व्युत्पत्तिः तेन विद्मस्य महीरुहगमनदशायां विद्मगो विद्मगेन
गम्यते इति प्रयोगो न योग्यः योग्यश्च विद्मस्य विद्मगान्तर-
गमनदशायां विद्मगो विद्मगेन गम्यते इति प्रयोग इत्याहुः । तद-
सत् । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽनवच्छेदकतया प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वस्य विकल्पासहत्वादिति ध्येयम् ।

मुख्यसकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययस्थले अन्वयबोधं व्युत्पाद्य
भाक्तसकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययस्थले अन्वयबोधं व्युत्पादयति,
'घटमित्यादिना ।

केचित्तु घटं जानातीत्यादौ घटो ज्ञायत इत्यादौ च कर्म-
प्रत्ययस्याधेयत्वार्थकत्वे चानन्वयप्रसङ्ग इत्यत आह, 'घटमितीत्याहुः ।

'इत्यादावित्यादिपदान् द्वेष्टि दिव्यत इत्यादेर्ग्रहणम् । 'स-
विषयकेति, तथाच तादृशधातुसमभिव्याहार एव विषयित्वादि-

ननु द्वितीयाया आत्मनेपदस्य च फलार्थत्वे चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ
च द्वितीयात्मनेपदार्थयोरनन्वयापत्तिः धात्वर्थज्ञानादेर्घटादिनिष्ठफलाजनक-
त्वादित्यत आह, 'घटमित्यादि, 'सविषयकेति ज्ञानेच्छा-कृति-हेष-भावना-

पदार्थाभिधायिधातुयोगे कर्मप्रत्ययेन यथायथं विष-
यित्वं विषयत्वञ्च कर्तृतिङ्ग म्वाग्रयत्वं द्वितीयया

प्रत्ययनियामक इति भावः । 'यथायथमिति सुपा विषयित्वं कर्म-
तिङ्गम् विषयत्वमित्यर्थः, सुपा विषयत्वाभिधाने च घट जाना-
तीत्यादावयोग्यतापत्ते विषयत्वञ्च घटवृत्तित्वेन घटानिरूपित-
त्वात् ज्ञानस्य तदनाययत्वाच्च । न साधेयतासम्बन्धेन घटस्य
विषयत्वे निरूपकतासम्बन्धेन च विषयत्वस्य ज्ञाने श्रवण इति
वाच्यम् । इदं ज्ञानं न घटस्य इति व्यवहारानुपपत्ते निरूपकता
सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्
आश्रयतासम्बन्धेन विषयत्वाभावस्य तदर्थत्वे घटीयज्ञानेऽपि नैदं
ज्ञानं घटस्येति व्यवहारापत्ते । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वनयेऽपि तदभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमेन
घटीयज्ञानेऽपि नैदं घटस्य ज्ञानमिति व्यवहारापत्तेः । एव कर्म-
तिङ्गं विषयित्वाभिधाने ज्ञायते घट इत्यादिव्यवहारानुपपत्ते
विषयित्वस्य ज्ञानवृत्तित्वेन ज्ञानानिरूपितत्वात् घटादेस्तदनायय-
त्वाच्च । न साधेयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य विषयित्वे विषयित्वस्य च
निरूपकतासम्बन्धेन घटादावन्वय इति वाच्यम् । तथा सति
घटज्ञानदशाया घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः, निरूपकता-

बोधकधातुस्थले इत्यर्थः, 'कर्म' इति द्वितीयया कृत्वा यथा आत्मनेपदेन
चेत्यर्थः, 'यथेति घट जानामीत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्थले द्वितीयाया विषयित्व
चैनेन ज्ञायते घट इत्यादौ आत्मनेपदस्य विषयत्वमित्यर्थः, 'विषयित्व

चाधेयत्वं बोध्यते । अन्वयबोधे त्वयं विशेषः यदेकव

सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्,
वृत्त्ययिमामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तदभावस्य केव-
लान्वयित्वाभ्युपगमेन घटज्ञानदशायामपि घटो न ज्ञायत इति
व्यवहारापत्तेः । अतएवाश्रयत्वसम्बन्धेन ज्ञानविषयित्वाभाव एव
घटो न ज्ञायत इत्यस्यार्थ इत्यपि परास्तः । तथा सति घटज्ञान-
दशायामपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः घटस्य विषयि-
त्वानाश्रयत्वात् । न च कृधातुयोगे कर्मप्रत्ययेनापि विषयत्व-
विषयित्वयोरभिधाने स्वर्गं करोति याज्ञिकः हविः करोति
याज्ञिकः स्वर्गः क्रियते याज्ञिकेन हविः क्रियते याज्ञिकेन गगनं
करोति श्रीकृष्णः गगनं क्रियते श्रीकृष्णेन इत्यादिरपि प्रयोगः
स्यात् इति वाच्यः । साध्यत्वाख्यविषयित्व-साध्यत्वाख्यविषयत्वयोरेव
धातुयोगे कर्त्तृ-कर्मप्रत्ययार्थत्वात् भ्रान्त्या गुरुतरभारोत्तोलन-
दशायां तदुत्तोलनानुत्पादेऽपि गुरुतरभारोत्तोलनं करोतीति
व्यवहारस्येष्टत्वात् । न चैव गुरुतरभारोत्तोलनं न कृतमिति व्यव-
हारो न स्यादिति वाच्यः । क्लोषधानात्मकजन्यताविशिष्टसाध्यत्वा-
ख्यविषयत्वाश्रयस्य कर्त्तृ-कर्मदृष्टत्वात् । वैशिष्ट्यश्च क्रियाघटित-
सामानाधिकरण्यसाध्यत्वाख्यविषयत्वप्रवेशात् नान्तरौघके मत्तो-
भूतं न तु मयाकृतमिति व्यवहारोपपत्तिरिति भावः । 'एकचेति

विषयत्वमित्यस्य 'बोध्यते' इत्यनेनान्वयः, एवमप्येऽपि तेन चैत्रो घट
ज्ञातातीत्यादौ घटविषयकज्ञानाश्रयस्यैव इत्यन्यपबोध चैत्रेण घटो ज्ञायते
इत्यादौ च चैत्रवृत्तिज्ञानविषयो घट इत्यपबोध एवमन्यदूह्यं । चैत्रो

कर्त्तर्याश्रयत्वं तत्र क्रिया तत्र विषयित्वं तत्र कर्म-
विशेषणं । अन्यत्र कर्मणि विषयता तत्र क्रिया तत्रा-
धेयत्वं तत्र च कर्त्तेति । ज्ञातो ज्ञाता नष्ट इत्यादौ

घटं जानाति चैव इत्यादौ इत्यर्थः, 'कर्त्तरि' चैवे, 'तत्र' आख्या-
तार्थाश्रयत्वे, 'क्रिया' धात्वर्थः, 'तत्र' धात्वर्थे, 'तत्र' विषयितायां,
'अन्यत्रेति' चैवेण ज्ञायते घट इत्यादावित्यर्थः, एवञ्च घटं जानाति
चैव इत्यादौ घटवद्विषयितावज्ञानवदाश्रयत्ववाञ्छैव इत्यादिको-
बोधः, मैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ चैववदाधेयत्वज्ञानविषयतावान्
घट इत्यादिको बोध इति भावः । ननु मुख्य-भाक्तिसाधारणसक-
र्मकधातुयोग एव यदि द्वितीयादयः तदा घटं यतत इत्यादिरपि
प्रयोगः स्यात् यत्यादिधातोरपि सविषयक्रियावाचित्वेन भाक्तसक-

घटं जानातीत्यादौ कर्त्तरि तिङा आश्रयत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ
च द्वितीयया आधेयत्वं बोध्यते । ननु चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ यदि
कर्मप्रत्ययस्य विषयत्वं द्वितीयया आधेयत्वं व्यर्थस्तदा चैत्रो घटं जानाती-
त्यादौ वाक्ये चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादिवाक्यैकवाक्यतानुपपत्तिः । विशिष्टै-
कार्थप्रतिपादकत्वविशेषादित्यत आह, 'अन्यत्रेति', 'एकत्रेति' चैत्रो घटं
जानातीत्यादावित्यर्थः, 'तत्र' कर्त्तरि मुख्यविशेष्ये, 'क्रिया' ज्ञानादि, 'तत्र'
क्रियाया ज्ञानादौ, 'तत्र' विषयिताया, 'कर्म' घटादि, 'अन्यत्र-
चैत्रेण' ज्ञायते घट इत्यादौ, 'कर्मणि' घटादौ मुख्यविशेष्ये, 'विषयते-
त्यादौ' विशेषणमित्यस्यानुयङ्ग, 'तत्र' विषयिताया, 'क्रिया' ज्ञानादि, 'तत्र'
क्रियाया, 'तत्र' च आधेयत्वे च, 'कर्त्ता' चैत्रादि, तथाच चैत्रो घटं जानाति
चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ विशेष्य-विशेषणभावमेवादेकवाक्यताभङ्गः सर्व-

कर्तृ-कर्म-कृतां विषयाश्रय-प्रतियोगिवोधकत्वं । यतत-
इत्यादौ यत्यादिनोपस्थिते यत्ने विषयित्वेन नान्वयः

कृत्वादित्यत आह, 'यतत इति, कृतादिना उपस्थिते यत्ने
साध्यत्वाख्यविषयत्वेनेवान्वयो न तूद्देश्यत्वेन भोजनाय करोतीत्य-
प्रयोगात्, अत उक्त 'यत्यादिनेत्यादि, 'आदिपदात् यस्यप्रयत्ने
इति यस्याधत्तोः परिग्रहः । अतएव पाकाय प्रयासो न तु पाक-
स्येति भावः । यत्यादिना सञ्चयया उपस्थापिते ज्ञानादौ विषयता-
सामान्येनान्वयादुक्त 'यत्न इति, 'विषयित्वेन' विषयित्वावच्छिन्नत्व-
प्रकारेण, आदिना साध्यतापरिग्रहः, 'उद्देश्यत्वेन' उद्देश्यत्वत्वावच्छि-

वादिसिद्ध इति भावः । ननु सविषयकार्यकधातुयुक्तकर्तृप्रत्ययेन यदि
विषयत्व प्रतिपाद्यते तदा चैत्रेण ज्ञातो घट इत्यादौ कर्मप्रत्ययार्थ-
घटयोरभेदान्वयबोधो न स्यादिति एवं सविषयकार्यकधातुयुक्तकर्तृप्रत्ययेन
यद्यायमत्व प्रतिपाद्यते तदा चैत्रो घटस्य ज्ञाता इत्यादौ घट-ज्ञात्रोर-
भेदान्वयबोधो न स्यादाधात् एव घटो नष्ट इत्यादौ घटो नश्यतीतिवत्-
प्रतियोगित्वात्मकत्वेन नष्टपदार्थं घटयोरभेदान्वयबोधानुपपत्तिरित्यत आह,
'ज्ञातो ज्ञातेत्यादि, 'कर्मेति, चैत्रेण घटो ज्ञात इत्यादौ कर्मकृतो-
विषयोऽर्थं चैत्रो घटस्य ज्ञातेत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्य वृष आश्रयोऽर्थं घटो
नष्ट इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्य कृत प्रतियोग्यर्थ इत्यादि स्वयमूहं । यतो ना-
भेदान्वयबोधानुपपत्तिरिति भावः । ननु घट करोतीत्यादिवत् घटं यतते
इत्यपि स्यात् द्वितीयार्थविषयत्वस्य बोधादित्यत आह, 'यतत इत्यादाविति,
'विषयित्वेनेति, द्वितीयार्थं विषयित्वं यदि धातुजन्योपस्थितिसद्वकारेण
यत्ने नाप्येति आकाङ्क्षाविगृह्यादित्यर्थं तर्हि कथं तत्र घटादेरन्वय इत्यत-

किन्तुद्देश्यत्वेन पदस्वाभाव्यात् । अतएवाभुञ्जानेऽपि
भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः ।

अलप्रकारेण, तथाच द्वितीयाया उद्देश्यत्वत्वावच्छिन्नाबोधकतया
तद्बोधकचतुर्थ्यां घटाय यतत इत्यादिरेव प्रयोग इति भावः ।

केचित्तु हज्जादिना उपस्थापिते यत्न इव यत्यादिना उपस्था-
पिते यत्नेऽपि साध्यत्वाख्यविधयित्वप्रकारेणैवान्वयबोधः । न चैवं
घटं यतत इत्येव प्रयोगापत्तिरिति वाच्यः । स्पृहधातूत्तरधातुयोगे
चतुर्थ्या इव यत्यादिधातुयोगेऽपि चतुर्थ्या द्वितीयार्थबोधकत्वा-
दित्याहुः ।

तन्मतं निराकरोति, 'अतएवेति, 'अभुञ्जानेऽपि' भोजनसाध्य-
कप्रवृत्तिशून्येऽपि, भोजनोद्देश्यकप्रवृत्तिमतीति शेषः, भोजन
करोतीति च न तत्र प्रयोग इति भावः ।

आह, 'किन्तुद्देश्यत्वेनेति, उद्देश्यत्वञ्च तत्प्रयोजनकत्वं विषयताविशेषोपेक्षान्य-
देतत्, तथाच उद्देश्यत्वबोधाय यतियोगे च चतुर्थीप्रयोग एव साधुरिति
भावः । ननु द्वितीयया यते कथं नाकाङ्क्षा इत्यत आह, 'यदेति, तथाच
पक्षबलेनाकाङ्क्षाकल्पनं अत्र च यत्नाभावात् न तथाकाङ्क्षेति भावः । ननु न
केवलं यत्यर्थे द्वितीयार्थविषयत्वान्वये आकाङ्क्षाविरहभावं साध्यकमपि तु
योग्यताविरहेऽपीत्याह, 'यत्न एवेति यत्यर्थे द्वितीयार्थविषयित्वादेरन्यथा-
नङ्गीकारादेवेत्यर्थः, 'अभुञ्जानेऽपि' भोजनविषयकयत्नविरहिण्यन्नाद्युपादान-
कर्तव्यमपि, अन्नाद्युपादानकाले च भोजनोद्देश्यकान्नाद्युपादानानुसूचकतिरेव
वर्तते इति न तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः ।

धातोरर्थः फलमनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वा,
आख्यातस्य जन्य-जनकभावः संसर्गमर्यादया लभ्यः ।

मण्डनमतमाह, 'धातोरिति, 'फलमिति संयोगत्वादिविगि-
ष्टमित्यर्थः, एवञ्च यादृशफलावच्छिन्नव्यापारवत्त्वं यद्वातोर्नैर्घायिकै-
रूपेयते तद्वातोस्ताद्रूपेण फलमित्यर्थः, तच्च पचेर्विक्रित्तिः, त्यजे-
र्विभागः, गमेः संयोगः, ददाति-क्रीणातीत्यादेर्विलक्षणस्त्वादि,
त्यजि-गमिप्रभृतीनां पर्यायतावारणस्य तावतापि सम्भवेन व्यापा-
रान्तर्भावेन शक्यतायां गौरवादिति भावः । अनुकूलतान्तर्भावे
गौरवादेकदेशान्वयापत्तेस्माह, 'व्यापारमात्रं वेति, 'आख्यातार्थं
इत्यनुषज्यते, व्यापारत्वं धर्मत्वं । नन्वेवं गौरवं धर्मत्वस्याखण्डो-
पाधित्वेऽपि प्रवृत्तित्वस्य जातित्वेन तदपेक्षया गुरुत्वात् । न च
व्यापारत्वं प्रवृत्तित्वमेवेति वाच्यं । पचेतेत्यादौ विध्यर्थस्य कृति-
साध्यत्वस्यामन्वयप्रसङ्गादिति चेत्, न, पचतीत्यत्र पचेर्विक्रित्ति-
जनकक्रियात्वस्थानन्तपदार्थघटितस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य
पचेर्विक्रित्तित्वस्य तिपोधर्मत्वरूपव्यापारत्वस्याखण्डधर्मस्य शक्यता-
वच्छेदकत्वकल्पनाया एव लघीयत्वात् । न च तिवादीनां
लघुतरं प्रवृत्तित्वमपहाय धर्मत्वरूपव्यापारत्वस्योपाधिरूपस्य शक्य-

मण्डनमतं दूषयितुमुत्थापयति, 'धातोरर्थ' इति फलावच्छिन्नव्यापार-
बोधकत्वेन सिद्धान्तसिद्धस्य गम्यादिधातोः फलमर्थ इत्यर्थः । लाघवादाह,
'व्यापारमात्रमिति व्याख्यातस्यार्थः इत्यन्वयः, 'मात्रपदेनानुकूलत्वव्यवच्छेदः ।
नन्वेवं पचतीत्यादौ व्यापारे कथं धात्वर्थप्रज्ञानुकूलत्वस्य लाभ इत्यत-
स्माह, 'आख्यातम्येति, 'जनेति धात्वर्थप्रज्ञाख्यातार्थव्यापारयोजन्य-जनक-

लडादितिङाद्यर्थो वर्त्तमानत्वादौष्टसाधनत्वादिकमेक-
पदोत्तरत्वप्रत्यासत्त्या तच्चैवान्वेति भावप्रत्ययस्य घञा-

तावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य धातूनां कियतां तत्तत्फलजनक-
तत्तद्वापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनमेव साध्विति वाच्यं ।
तिवादिकमपेक्ष्य धातूनां स्वप्नत्वाभावादिति भावः । 'जन्य-जनक-
भाव इति फल-व्यापारयोर्जन्य-जनकभावस्तयोः संसर्गमर्थ्याद्या लभ्य-
इत्यर्थः, पचति चैव इत्यादौ आख्यातार्थव्यापारस्य क्रियादिरूपस्य
स्वजनककृत्याश्रयत्वसम्बन्धेनैव चैवादावन्वय इति भावः । 'वर्त्त-
मानत्वादौत्यादिपदान् अतीतत्व-भविष्यत्वयोरुपगमः, 'दृष्टसाधन-
त्वादिकमित्यादिपदान् कृतिमाधत्त-वस्तवदनिष्टाननुबन्धित्वांगपरि-
गमः । 'तच्चैवेति आख्यातार्थव्यापार एवेत्यर्थः । जानाति-जानी-
यादित्यादाविव धातुर्थ एव तदन्वये फलानुत्पाददशायां व्यापार-
सत्त्वेऽपि पचतीति प्रयोगो न स्यात्, न्याश्च पच्यतीत्यादिप्रयोगः,
न स्याच्च व्यापारातीतत्वदशायां फलसत्त्वे पपाचेति प्रयोगः, न
स्याच्च काशीं गच्छेदित्यादौ काशीसंयोगजनकक्रियाया दृष्टसाधन-
त्वादिसाभ इति भावः । भावविहितघञादेर्निर्णयकत्वेन वक्ष्यमा-
णदूषणापत्तिरत आह, 'भावेति, भविष्यत्वस्य घञर्थव्यापार एवा-

भाव इत्यर्थः । 'लडादौति चैव पचनीत्यादौ लडर्थोवर्त्तमानत्वं चैव-
पचेतेत्यादौ लिङर्थं दृष्टसाधनत्वं चन्वेतीत्यचान्वितं, 'एकपदेति, एकेना-
ख्यातपदेन व्यापारवर्त्तमानत्वाद्योर्बोधनादिति भावः । 'तच्चैव' आख्यातार्थ-
व्यापार एव, 'भावप्रत्ययस्येति यावत् इत्यादिस्थले भावविहितस्य घञादेरि-

देरनुकूलव्यापार एवार्थः । तेन व्यापारसत्त्वे फला-
नुत्पाददशायां पाकोभविष्यतीति न प्रयोगः । न वा
व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यते इति । नापि
घट-भूतलयोर्मिथःसंयोग इतिवत् मिथोगमनमि-

ष्यत् तस्य च तदानीं बाधान्न तत्प्रयोग इति भावः । 'विद्यत-
इतीति 'न प्रयोग इत्यनुषज्यते, 'मिथ इति, गमधात्वर्थस्य सयो-
गात्मकफलस्य द्विष्टत्वेऽपि लुङ्गर्थस्य तदनुकूलव्यापारस्य सन्दर्भ-
स्याद्विष्टत्वादिति भावः । 'इत्यादीत्यादिपदात् महीदह-विहगयो-
र्मिथस्याग इत्यादेः परिरुद्धः । ननु धात्वर्थत्वे धात्वर्थतावच्छेदकी-
भूतफलशालित्वं कथं कर्म्मत्वमित्यत आह, 'प्रत्ययेति तत्तद्भातुम-
भिव्याहृतप्रत्ययोपनौतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वं तत्त-
द्भातुकर्म्मत्वमित्यर्थ', अथ तत्तद्भात्वर्थफलशालित्वमाचोक्तौ चैवो-

त्थर्थ', व्यापारोऽर्थं अनुकूलत्वं संसर्गं इति भावः । नन्वेतन्मतेऽपि घनो
व्यापारबोधकत्वे मानामात्र इत्यत्र आह, 'तेनेति, व्यापारस्य घनार्थत्वा-
भावे पाको भविष्यतीत्यारौ धात्वर्थपक्षे एव भविष्यत्त्वादेरन्ययोवक्तव्य-
स्तथाच विस्तिष्ठिरूपपक्षानुकूलव्यापारस्य वर्तमानत्वेऽपि विस्तिष्ठानुत्पाद-
दशायां पाको भविष्यतीति प्रयोगो वस्तुगत्या न भवति स स्यादित्यर्थ' ।
व्यापारस्य घनार्थत्वाभावे दुषणान्तरमाह, 'न वेति, 'व्यापारविगमे'
व्यापारोभूतस्याल्यग्निसंयोगादिनाशे, 'फलसत्त्वे' विस्तिष्ठिरूपफलसत्त्वे, 'इतो-
त्यस्य 'न वेत्यनेनान्वयः । अग्नयोर्दोषयोरिष्टापत्तावपि न प्रतिकार इत्यभि-
प्रेत्याह, 'नापीति, गमनमित्यत्र भावयुटो व्यापारार्थकत्वाभावे गमनमित्यस्य
संयोग इत्येवार्थः, तथाच घट-भूतलयोर्मिथोगमनमित्यस्य योग्यत्वापत्तिः

त्यादि, प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वञ्च कर्मत्वं फलनिष्ठाधेयत्वं द्वितीयादिना

ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामस्यैव चैवस्यापि कर्मत्वापत्तिः गम्यर्थस्य फलस्य ग्रामसंयोगस्य चैवेऽपि सत्त्वादतो जन्यान्तं फलविशेषणं, व्यापारजन्यत्वमाचोक्तावपि तद्गम्यर्थफलस्य ग्रामसंयोगस्य चैवसमवेतक्रियाजन्यतया तद्दोषतादवस्थानं अतः परसमवेतत्वं व्यापारविशेषणं, चैवसमवेतक्रिया च न चैवान्यसमवेता तद्गम्यर्थफलस्य ग्रामसंयोगस्यापि चैवान्योग्यामावयवः तत्समवेतव्यापारो ग्राम एव तज्जन्यत्वात् तद्दोषतादवस्थानमत उपनीतान्तं व्यापारविशेषणं, चैवो ग्रामं गच्छतीत्यत्र च ग्रामो न तिङ्प्रत्ययोपनीतः किन्तु चैवक्रियैव तदुपनीता, चैवो ग्रामस्य गन्तेत्यत्र क्तप्रत्ययोपनीतः चैवान्यचैवावयवसमवेतः चैव एव तज्जन्यप्रकृतगम्यर्थसंयोगादयमे चैवेऽतिव्याप्तिरतो-

व्यापारस्य युद्धर्थत्वे च स्यन्दरूपस्य संयोगानुकूलव्यापारोपसमनमित्यस्यार्थो भविष्यति स च नोभयवृत्तिरिति नोक्तप्रसङ्ग इति भावः । ननु फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मेतत्त्वं न सम्भवति असम्भवात् अन्यत्र कर्मत्वं दुर्वचमिति कथमेतदित्यत आह, 'प्रत्यय इति, प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारस्तज्जन्यं यत्फलं तच्छालित्वमेव कर्मत्वमित्यर्थः, परत्वं स्वभिन्नत्वं, स्वपदस्य यत्र ग्रामादौ कर्मत्वं धात्वं तत्परं, इत्यत्र प्रत्ययोपनीतपरत्वानुपादाने भूमिधात्वर्थकर्मत्वस्य स्वस्मिन् स्यात् स्वभिन्नसमवेतादृष्टात्मकव्यापारजन्यधात्वर्थशालित्वस्य स्वस्मिन्नपि सत्त्वादिति 'प्रत्ययोपनीतेति तद्भातुत्तत्प्रत्ययप्रतिपाद्येयर्थः', यच्छतीत्यादौ घातृयादिघातृत्वानुकूलताविशेषसंसर्गात्वात् स्यन्दस्यैव बोध इति न तत्रादृष्टस्य

व्यापारनिष्ठश्च तृतीयादिना अभिधीयते एवञ्च त-
ण्डुलं पचति चैव इत्यस्य तण्डुलवृत्तिफलविशेषजनक-
व्यापारवाञ्छैवः मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यस्य मैत्रेनिष्ठ-

‘व्यापारेति, तथाच व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतेत्यर्थः । चैवोपामं
गच्छतीत्यत्र तादृशव्यापारजन्यसाक्षात्कारग्राह्यात्मनि तादृशव्यापा-
रजन्यविभागाश्रयपूर्वदेशेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्व्याख्येति फलविशेषणं,
फलपदञ्च स्वरूपकथनमिति भावः । फलस्य धातुलभ्यत्वादाधेयत्वं
द्वितीयाद्यर्थमाह, ‘फलेति, ‘आदिपदाभ्यां कर्तृ-कर्मषष्ठ्योः
परिपङ्क्तः, ‘फलविशेषेति विक्रितीत्यर्थः, ‘व्यापारः’ क्रिया, तद्वत्ता
च चैवस्य स्वजनककृत्याश्रयत्वसम्बन्धेन, न तु व्यापारः प्रकृते कृतिरेव,
चैवः पचतेत्यादौ विध्यर्थस्य कृतिसाध्यत्वस्य तच्चानव्ययापत्तेः । ‘मैत्रे-
निष्ठेति, निष्ठता च स्वनिष्ठकृतिजन्यतासम्बन्धेन, ‘फलविशेषग्राह्यो-

प्रतिपाद्यतेति भावः । परस्मैवेतत्त्वानुपादानेऽपि स एव दोषः स्यादिति
तदुपादानं, वर्तमानत्वादेस्तत्तत्क्रियादिरूपकालोपाधिरूपप्रत्ययोपनीत-
परस्मैवेतव्यापारतया तज्जन्यधात्वर्थसंयोगादिशालित्वमादाय स एव दोष
इति ‘व्यापारेति, व्यापारपदोपदानाच्च व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतत्व-
लाभाप्रोक्त दोषः, धात्वर्थपदानुपादाने च पूर्वदेशादौ गम्यादिकर्मत्वापत्तिः
प्रत्ययोपनीतपरस्मैवेतस्वरूपव्यापारजन्यविभागादिशालित्वादिति तदु-
पादानं, विभागादेव न गम्याद्यर्थत्वमिति नातिप्रसङ्गः, ‘एवञ्चेति द्वितीया-
देराधेयत्वाद्यर्थत्वे चैत्यर्थः, ‘फलविशेषेति विक्रितीत्यर्थः । नन्वेवं कर्तृ-कर्म-
प्रत्ययसंज्ञे तुल्यत्रत्यदार्थबोधाद्युपगमे वैपरीत्येन कर्तृ-कर्मव्यवहारापत्तिः
इत्यत आह, ‘पचति, तथाच धात्वर्थविशेषणकप्रत्ययार्थव्यापारविशेष्यक-

व्यापारजन्यफलविशेषशाली तण्डुल इत्यर्थः । फल-
व्यापारयोर्विशेषण-विशेष्यभावभेदादेव कर्तृ-कर्मप्र-

ति, शालित्वमपि कर्माख्यातस्यार्थः, नामार्थ-धात्वर्थयोर्भेदेनाख्या-
नभूपगमात् एतन्मतेऽपि कर्मप्रत्ययस्य परसमवेतत्वमप्यर्थः, तच्च
व्यापारेऽन्वेति परतन्तु कर्मविहितसुपा स्वार्यधेयत्वान्वितव्यक्त्यपेक्षया,
कर्मविहिततिङा च स्वार्याश्रयत्वविशेष्योभूतव्यक्त्यपेक्षया प्रत्याप्यते ।
अतएव चैवोद्यमं गच्छतीत्यत्र चैवद्यैवं गच्छति चैवद्येवैष गम्यते
इत्यादयो न प्रत्ययाः इत्यञ्च ग्रामं गच्छति चैव इत्यत्र ग्रामवृत्ति-
संयोगजनकग्रामभिन्नसमवेतव्यापारसांध्यैव इत्यन्वयबोधः, चैवैष
ग्रामो गम्यत इत्यत्र चैववृत्तिग्रामभिन्नसमवेतव्यापारजन्यसंयोगा-
श्रयत्ववान् ग्राम इति बोधः, शेषं पूर्वोक्तदिग्भावसेवं । ननुभय-
चैवाख्यातस्य व्यापारबोधकत्वे कर्तृ-कर्मप्रत्ययव्यवहारभेदः कुत-
इत्यत आह, 'फल-व्यापारयोरिति, तथाच फलविशेषणकस्वार्यव्या-
पारविशेष्यकबोधजनकप्रत्ययत्वं कर्तृप्रत्ययत्वं, स्वार्यव्यापारविशेषणक-
फलविशेष्यकबोधजनकत्वञ्च कर्मप्रत्ययत्वमिति भावः । ननु चैवैष-
पकस्तण्डुल इत्यत्र तृतीयाया व्यापारार्थकत्वमावश्यकमन्यथा कृत एव
व्यापाराश्रयार्थकत्वे कर्मणा सममनन्वयप्रसङ्गात्, तथाच सङ्ख्या-काल-

बोधजनकप्रत्ययस्य कर्तृप्रत्ययः धात्वर्थविशेष्यकप्रत्ययार्थव्यापारविशेष्यक-
बोधजनकप्रत्ययस्य कर्मप्रत्ययः इति न वैपरीत्यमिति भावः । आख्यातार्थ-
व्यापारस्य धात्वर्थविशेष्यत्वया चान्वयस्य पक्षतोऽप्यदिश्यते व्युत्पन्नत्वेन पक्षत-
इत्यादौ व्यापारविशेष्यकधात्वर्थविशेष्यकान्वयबोधो न सम्भवति उक्तव्युत्प-

त्ययव्यवहारः । वस्तुतस्त्वाख्यातस्येव तृतीयाया अपि
व्यापार एवार्थः कर्माख्यातस्य च धात्वर्थफलनिरूपित-
मधिकरणत्वं, कर्मकृत आश्रयः, कर्तृकृतश्च व्या-
पाराश्रयः, कर्म-कर्तृसामानाधिकरण्यानुरोधात् जा-

घटितधर्माद्यतिरिक्ताख्यातार्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वमेवेति द्युत्पत्तिभ-
ङ्गे नोचित इत्याशयेनाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'आख्यातस्येव' कर्तृविहि-
ताख्यातस्येव, 'तृतीयाया अपीति कर्मविहिताख्यातस्थले कर्मवाच-
कपदोत्तरतृतीयाया अपीत्यर्थः, । 'अधिकरणत्वमिति, धात्वर्थ-
नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधासम्भवादिति भावः । एतच्च पूर्वकल्पसा-
धारणं परन्तु तत्कल्पे व्यापारोऽर्थः, अत्राधिकरणत्वमात्रं । 'कर्म-
कृत इति, एतदुभयमपि पूर्वकल्पसाधारणं, 'व्यापाराश्रयः' व्यापा-
रवान् । नन्वापि आश्रयत्वे व्यापारे च शक्तिः क्रियतां किं वि-
शिष्टशक्तिस्वीकारेणेत्यत आह, 'कर्म-कर्त्तृति 'कर्म-कर्तृभ्यां कर्तृ-
स्याभेदान्वयबोधादित्यर्थः, जानातीत्यादौ फल-व्यापारयोरप्रतीते-

पत्तिविरोधादित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, तथाच कर्मप्रत्ययस्थले व्याख्या-
तार्थव्यापारो न भासते किन्तु तृतीयायव्यापार एवेति नोक्तद्युत्पत्तिभङ्ग-
इति भावः । ननु कर्मप्रत्ययस्थले फलस्य धात्वर्थस्य कथं नामार्थं तदुत्पादौ
भेदेन साक्षादन्वयो द्युत्पत्तिविरोधादित्यत आह, 'सामानाधिकरण्येति तच्च-
स्थले नामार्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धस्यानुरोधादित्यर्थः ।
नन्येतन्मते यदि प्रत्ययार्थवर्धमानातीतत्वादिकं जानातीत्यादिवत् धात्वर्थफल-
ऽन्वितं तदा तस्य फलस्य भावित्वदशायां व्यापारस्य वर्धमानत्वेऽपि प्रत्यत-
इत्यादिप्रयोगो न स्यात् एवं व्यापारस्यातीतत्वे फलस्य विद्यमानतादशायां

नातीत्यादिप्रयोगे तु पूर्वोक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या ।
चैत्रेण पच्यते पक्क इत्यादौ सुवर्थ एव व्यापारे वर्त्त-

राह, 'जानातीत्यादि, 'पूर्वोक्तैवेति, धातोर्ज्ञानादिक मत्वयस्य
ययायथमाश्रयत्व विषयत्वादिक अर्थ इति भावः । एव नग्न-
तीत्यादावपि प्रतियोगित्वादिकमर्थो बोध्यः । ननु चैत्रेण
पच्यत इत्यादौ यदि द्वितीयाया एव व्यापारोऽर्थः न तु धात्वा-
ख्यातयो तदा व्यापारे वर्त्तमानत्वान्वयो न स्यात् जानातीत्यादौ
धात्वर्थे पचतीत्यादौ स्वार्य एव वर्त्तमानत्वाद्यनुभावकस्य लङा-
देर्भ्युत्पन्नत्वात् धात्वर्थफल एव तदन्वयाभ्युपगमेऽपि फलस्य वर्त्तमान-
त्वद्वयाया तथा प्रयोगापत्तेरत आह, 'चैत्रेणेति, तथाच फलवत्ता-
देवमपि कश्चिद्व्यतिरिति भावः । पूर्वोक्त्येऽपि चैत्रेण पक्कस्तण्डुल-
इत्यत्र इदं लोकायं तत्र द्वितीयाया एव व्यापारोऽर्थः, इतश्चाश्र-
यमात्र, अन्यथा इतो व्यापाराश्रयार्थकत्वे कर्मणा सहानन्वयप्रसङ्गात्
इति बोधनाय 'पक्क इत्युक्तः । एतच्चापातत द्वितीयान्तपदसमभि-
व्याहृते पच्यते तण्डुल तण्डुल पक्क इत्यादौ वर्त्तमानत्वादेरनन्वय-
प्रसङ्गात् । न च वर्त्तमानत्वादिकमनन्वितमेवेति वाच्यः । तथा
वति पच्यमाणे तण्डुले अथ तण्डुल पच्यते अथ तण्डुल पक्क-
इति व्यवहारापत्तिः । न चैव पूर्वोक्त्येऽपि चैत्रेण पच्यमानस्तण्डुल

पक्कस्तण्डुल इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरित्यत आह, 'चैत्रेणेति, 'सुवर्थ एवेति,
'वस्तुतन्त्रितिमत्तानुसारेण पूर्वमते चाख्यातार्थव्यापार इत्याख्ययो बोध्यः ।
ननु पचमान इत्यादौ व्यापाराश्रयस्य क्वदर्थत्वेन व्यापारस्य तदेकदेशतया

मानत्वाद्यन्वयः पचमानः पक्त्वानित्यादौ पुनर-
नायत्या पदार्थतावच्छेदक एव व्यापारे तदन्वयः ।
स्तां वा व्यापाराश्रयौ शक्यौ विशिष्टमन्वयबललभ्यं एव-

इत्यादौ वर्तमानत्वाद्यन्वये का गतिरिति वाच्यं । वक्ष्यमाणदिग्मेव
तस्योपपादनीयत्वादिति ध्येयं । 'पचमान इति, एतदपि पूर्वकल्प-
साधारणं, 'पदार्थतावच्छेदके' क्षप्रत्ययार्थतावच्छेदके, 'तदन्वयः'
वर्तमानत्वाद्यन्वयः । एकदेशान्वयासहिष्णुतायामाह, 'स्तां वेति,
व्यापारवानाश्रय इति चान्वयबोधः अन्यथा आश्रयत्वे निरूपित-
त्वसम्बन्धेन व्यापारस्यान्वये तच्चैकदेशान्वयतादवस्थ्यात्, एवञ्च
पूर्वकल्पे द्वितीयार्थे वर्तमानत्वाद्यन्वयो व्यापारोऽत्र द्वितीयार्थाऽनभ्यु-
पेयः किन्तु चैवेण पचमानस्तण्डुल इत्यादौ कर्मकृतोऽपि व्यापा-
राश्रयौ पृथगेव शक्यौ व्यापारस्तृतीयार्थाधिपत्यस्य विशेष्यतया
जन्यतासम्बन्धेन धात्वर्थे फले विशेषणतया चान्वेति, फलज्ञाश्रये,
आश्रयस्याभेदेन कर्मणीति ध्येयं । नन्वेकपदजन्योपस्थितिविशेष्ययोः

कथं तत्र वर्तमानत्वाद्यन्वय इत्यत आह, 'पचमान इत्यादि, 'अनायत्या'
अन्यधानुपपत्त्या, 'तदन्वयः' शान्नाद्यर्थे वर्तमानत्वाद्यन्वय, ईदृशमेकदेशा-
न्वयमनभ्युपगम्याह, 'स्तां वेति, 'शक्यौ' शान्नादिशक्यौ, 'विशिष्टं' व्यापा-
राश्रयस्वरूपं, 'अन्वयबललभ्यं' व्यापाराश्रययोः पदार्थयोः परस्परकाङ्क्षा-
योग्यतादिगम्यं । ननु मृगोऽस्तीत्यादौ सामान्यहरिणपशुविशेषवाचकान्मृग-
पदात् पशुहरिण इत्याकारकशब्दबोधवारण्याय एकपदोपात्तयोर्विशेष्य-
विशेष्यभावान्वयः प्रतिसिद्ध इति कथमेकपदोपात्तयोर्वावाराश्रययो-

कारस्यैवान्ययोगव्यवच्छेदादौ अन्ययोगप्रतियोगिक-
व्यवच्छेदस्यातिप्रसक्तत्वात् अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे शक्याप्रसिद्धिः बाधितत्वञ्च

परस्परमनन्वयात् कथमेवमत आह, 'एवकारस्येवेति, तथाच तत्रे-
वात्रापि एकपदार्थधोरन्वयोनायुत्पन्न इति भावः । ननु तत्रापि
अन्ययोगव्यवच्छेदविशिष्ट एवार्थो न तु अन्ययोगव्यवच्छेदौ द्वयम्
शक्यौ इत्यत आह, 'अन्ययोगेति, 'अतिप्रसक्तत्वादिति पार्थान्य-
स्मिन्नपि सत्त्वादित्यर्थः, तथाच पार्थ एव धनुर्धर इतिवत् पार्थ-
एव द्रव्यदित्यादेरपि प्रसङ्गः पार्थान्यगुणादितादात्म्यव्यवच्छेदस्य
द्रव्यत्वावच्छेदेन सत्त्वादिति भावः । 'शक्याप्रसिद्धिरिति, पार्थ एव
धनुर्धर इत्यादौ तादात्म्यरूपान्वयोगस्यैव अन्यत्वस्य केवलान्वयि-

विशेषण-विशेष्यभावेनान्वयो भविष्यतीत्याशङ्कामपाकर्तुमाह, 'एवकारस्ये-
वेति, पार्थस्य धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वे पार्थान्ययोगव्यवच्छेदबोधाय
यथा अन्ययोगे व्यवच्छेदे च खण्डशक्तिरेकपदोपात्तयोश्च विशेषण-विशेष्य-
भावेनान्वयोर्युत्पन्नस्तथा ज्ञानादिसन्नेऽपि वक्तव्यमित्यर्थः । ननु पार्थ एव
धनुर्धरत्वमित्यादौ खण्डशक्तिसौकारेऽप्येकदेशे अन्यत्वे पार्थादेरन्वयो
वाच्यस्तथाच तत्र ज्ञानवादान्ययोगव्यवच्छेदे एकैव शक्तिरिति कृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकवैयर्थ्यमित्यत आह, 'अन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्येति उभया-
भाव-विशिष्टाभावसाधारणस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्येत्यर्थः, 'अतिप्रसक्तत्वात्'
पार्थस्य धनुर्धरत्वमित्यादौ पार्थान्ययोग-घटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
व्यवच्छेदस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्य इकत्वादावपि सत्त्वात् तत्रापि पार्थस्य इत्यत
मित्यादेरपि प्रसङ्ग इति भावः । 'शक्याप्रसिद्धिरिति, अन्ययोगस्य केव-

त्वेन तत्तादात्म्यस्यापि केवलान्वयितया तत्त्वामान्यवच्छेदाप्रसिद्धि-
रित्यर्थः । 'बाधितत्वञ्च पार्थ एवेत्यादावितिच्छेदः, पार्थ एव धनु-
र्धरत्वमित्यादौ समवेतत्वादिरूपान्ययोगव्यवच्छेदस्थले बाधितत्वञ्चे-
त्यर्थः । गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमते अन्यसमवेतत्वस्य
समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावस्यासमवेतप्रसिद्धस्य
धनुर्धरत्वादौ बाधितत्वात् पार्थस्यापि किञ्चिदपेक्षया अन्यत्वादिति
भावः । दूषणान्तरमाह, 'पार्थान्ययोगत्वेति, 'योगत्वं' समवेतत्वं, 'तस्य'
अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य, 'ततः' पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्न-
व्यवच्छेदतः, सामान्याभावस्य विशेषाभावतोभिसत्त्वात् अन्यनिष्ठग-
त्वा च नान्यप्रतिपत्तिरिति भावः ।

यत्तु 'बाधितत्वञ्चेतिच्छेदः, पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ समवेत-
त्वरूपान्ययोगस्थले बाधितत्वञ्चेत्यर्थः, पृथिव्या अपि किञ्चिदपेक्षया

लान्वयित्वात् तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकथवच्छेदस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वन्य-
समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकथवच्छेदे एवकारस्य शक्तिर्वाच्या स चासम-
वेतामवादादेव प्रसिद्ध इति नाप्रसिद्धिरित्यत आह, 'बाधितत्वमिति, पार्थ
एव धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वेऽन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकथव-
च्छेदस्य बाधितत्वमित्यर्थः, तथाच पार्थएव धनुर्धरत्वमित्यादिप्रयोगोऽयोग्य-
स्यादिति भावः । इदञ्च गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते धन्यधान्य-
समवेतत्वाभावस्य लाघवेन समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्रसिद्धे-
रपरोक्षारदिति ध्येयं । नन्वन्यसमवेतत्ववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेद-
कताकत्वमेव एवकारशब्दतावच्छेदकं तच्च पदार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकथवच्छेदेऽपि तिष्ठति पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकथवच्छेदस्याप्यधिकन्विति न्यायेन तादृशप्रतियोगिताकथवच्छेदत्वात्

पार्थ एवेत्यादौ, पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्या-
प्रतीतिप्रसङ्गः । तस्य ततोऽन्यत्वात् स्वान्ययोगव्यव-

चन्यत्वादिति भावः । 'पार्थ एवेत्यादाविति परान्वयि पार्थ-
एवेत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रत्ययप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः,
इति व्याचक्षते, तदसत्, अन्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वस्याप्रसिद्धतया 'ततोऽन्यत्वादित्ययिमन्यासङ्गतेः ।

केचित्तु 'पार्थ एवेत्यादाविति 'शक्याप्रसिद्धिरित्यत्राप्यन्वितं,
'बाधितत्वञ्चेति, 'चकारोबाधे', तथाच पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ
शक्याप्रसिद्धिर्बाधितत्वं वा इति योजना, अन्ययोगस्य अन्यतादा-
त्म्यरूपतया तस्य केवलान्वयित्वेन तत्सामान्यव्यवच्छेदरूपस्याप्रसिद्धि-
रित्यर्थः । ननु धनुर्धरत्वं ज्ञानविशेषरूपं येन समवायादिसम्बन्धेन
तादात्म्यं तेन सम्बन्धेनान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावो नाप्रसिद्धः असम-
वायादादेव प्रसिद्धत्वात् तत्र 'बाधितत्वञ्चेति धनुर्धरे बाधितत्व-
ञ्चेत्यर्थः, पार्थस्यापि किञ्चिदपेक्षया अन्यतादिति भावः । दूषणा-
न्तरमाह, 'पार्थ इति धनुर्धरत्वं येन सम्बन्धेन तादात्म्यं तेन सम्ब-
न्धेन पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदश्चेत्यर्थः, 'तस्य' तत्सम्बन्धे-
नान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावस्यासमवायादौ प्रसिद्धस्य, 'ततः' तत्-

मौख्येण पर्याप्तेरविवक्ष्यादित्यत आह, 'पार्थ एवेत्यादाविति, पार्थपदं
सम्यगन्तं धनुर्धरत्वमिति विधेयत्वं, अन्यथा पदस्य अथमान्तत्वे 'तस्य
ततोऽन्यत्वादित्यस्यासङ्ख्यापत्तेः, 'तस्य' पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकव्यवच्छेदस्य, 'ततः' अन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छे-
दात्, यद्यप्यधिकन्वितिन्यायेन सोऽपि शक्य एव तथापि अन्यसमवेत-

च्छेदेन शक्यत्वे च स्वत्वस्याननुगमाच्छक्यानन्त्यं

सम्यग्त्वेन पार्यान्वतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावात्, 'अन्यत्वादिति सामान्याभावस्य विशेषाभावतोभिन्नत्वात्, अन्यशक्त्या च नान्यप्रत्ययसम्भव-
इत्याहुः ।

'अननुगमादिति पार्यत्वादिरूपत्वादित्यर्थः, 'शक्यानन्त्यं' शक्य-
तावच्छेदकानन्त्यं, एतच्चापाततः प्रतियोगितासामान्यसम्बन्धेनान्ययो-
गवतो व्यवच्छेदस्य विशिष्टस्यैव तच्छक्यत्वस्य सुवचत्वात् । न चैवं
पार्य एव धनुर्धर इतिवत् पार्य एव द्रव्यमित्यपि व्यवहारः
स्यादिति वाच्यं । नीलो घटोनास्तीत्यादाविव अन्वयितावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताया एव संसर्गतस्य व्युत्पत्तिश्चिह्नतया प्रतियोगि-
तासामान्यस्य शक्यतावच्छेदकानर्गतत्वेऽपि तद्वर्माविशिष्टबोधकपद-
समभिव्याहारेणैवकारप्रयोगः तद्वर्मावच्छिन्नान्ययोगत्वह्पान्वयिता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेव शक्तौ संसर्गतया भानेन तादृ-
शव्यवहारासम्भवादिति ध्येयं । नन्वन्ययोग-व्यवच्छेदयोः खण्डशः
शक्यत्वेऽपि पार्यान्वयोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रत्ययप्रसङ्गस्तदवस्य-

त्वत्ववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताक्यवच्छेदत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे विशिष्टा-
भावोभयमावमादायातिप्रसङ्गेनान्यसमवेतत्वत्ववर्त्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
ताकेति वक्तव्यं तत्रायं दोष इति मामकी सूक्ष्मादृष्टिः । 'स्वेति पार्यान्व-
समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवकारस्य शक्तिकल्पने चेत्यर्थः,
'अननुगमात्' पार्य-एधिव्यादिभेदेन नाभावात्, 'शक्यानन्त्यं' एधिव्यामेव
गन्धद्रव्यादौ एधिव्यन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक्यवच्छेदस्य शक्यत्वेन
शक्यानन्त्यमित्यर्थः । नन्वन्यसमवेतत्वादौ व्यवच्छेदे च खण्डशक्तावपि कथं

नीलो घटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नस्येव
पार्थ एवेत्यादावपि पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नस्याभाव-
प्रतीतिः समानच्चेदं कृतौ कालान्वयवादिनां । धात्व-

इत्यत आह, 'नीलोघट इति, अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिताया एव संसर्गत्वस्य व्युत्पत्तिमिदृशत्वात् इति भावः । ननु
सुवर्णं पदार्थतावच्छेदके व्यापारे चाख्यातार्थवर्त्तमानत्वान्वयबोधे
व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना एवं व्यापाराययथोः पृथक् प्रकृत्ये प्रक्षिप्त-
कल्पना च मण्डनमते दोष इत्यत आह, 'समानमिति, 'इदं'
एतादृशकल्पनं, 'कालान्वयेति वर्त्तमानत्वाद्यन्वयेत्यर्थः, तन्मतेऽपि
सैवेण पच्यते इत्यादौ कृतौयार्थे कृति वर्त्तमानत्वान्वयात् पचमान-
इत्यादौ हर्षस्य कर्तुरेकदेशे वर्त्तमानत्वान्वयात् किं वा कृति-
तदाश्रययोः पृथगेव कृतप्रत्ययस्य प्रकृत्यादिति भावः ।

केचित्तु नन्वेकपदार्थयोः परस्परमन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वाद्ना-
श्रया तत्र शब्दानन्वयमास्तीयते इत्यत आह, 'समानच्चेति, 'इदं'

पार्थ एवेत्यादौ पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकथ्यवच्छेदस्य बोध-
क्षेप रूपेण प्रक्षेपकल्पनादित्यत आह, 'नीलइत्यादि नीलघटत्वावच्छिन्न-
स्याभावस्य प्रतीतिर्यथेत्यर्थः, अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकालस्य
शुपतिवशवत्त्वेन पार्थान्यसमवेतत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकालं यवच्छेदे प्रतीयते इति भावः । नन्वेकपदोपासयोर्विशेषण-विशेष्य-
भावेनान्वयस्यानङ्गोकारे अगत्या प्रत्ययानन्त्यं लोकार्थमित्यत आह,
'समानच्चेदमिति, 'कृतौ' आख्यातार्थकृतौ, 'कालेति वर्त्तमानत्वादौत्यर्थः,
तथाच नैयायिकमते एकपदोपासयोर्विशेष्य-विशेषणभावेनान्वयः यथा

धानुकूलव्यापारविरहिण्यपि महीरुहादौ संयुज्यत-
इत्यादिव्यवहारात् संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतेः न तु तत्र
प्रत्ययस्य व्यापारवाचितेति न सकर्मकत्वं, संयोग-
एकपदार्थयोः परस्परमन्वयित्वं, पक्षतीत्यादावेकपदार्थयोरपि कृति-
वर्तमानत्वाद्योरन्वयस्य तेनाभ्युपगमात् स्वलविशेषे तयोरन्वयस्याभ्यु-
त्पन्नत्वादिति भावः । इति व्याचक्षुः ।

ननु फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलवच्छिन्नव्यापारवाचित्वं न
मुख्यसकर्मकत्वं किन्तु फलवाचकत्वमेव तथाच सयुजिप्रकृतेरपि
मुख्यसकर्मत्वापत्तिरित्यत आह, 'धात्वर्थेति, 'महीरुहादाविति
श्लेनमात्रकर्मजन्यश्लेनसंयोगवति महीरुहादावित्यर्थः । ननु मही-
रुहः संयुज्यते इत्यत्र बाधेन व्यापारानभिधाने तु श्लेनः संयुज्यते
इत्यत्र व्यापाराभिधानमस्तु बाधकविरहादित्यत आह, 'संयोग-
वत्त्वमात्रेति संयोगाश्रयत्वमात्रेत्यर्थः, न तत्र प्रत्ययस्य व्यापार-
वाचितेति किन्तु यथायथमाश्रयत्वमेव प्रत्ययार्थ इति भावः ।
'न सकर्मकत्वमिति, तथाच यद्वाङ्मत्तरप्रत्ययेन व्यापारो बोध्यते
ताङ्मातुरेव मुख्यसकर्मकः अनुगतसकर्मकत्वानिरुक्तावपि कृति-
पक्षतीत्यादौ तथा पक्षमान इत्यादौ मण्डनस्यापीति भावः । ननु पक्षेण
तद्युक्तं पश्यते इत्यादिवत् महीरुहेय विद्म संयुज्यत इत्यादावपि मही-
रुहकृत्यव्यापारजन्यधात्वर्थसंयोगशान्तिरिति मध्येवाच्यस्तथाच निश्चये विद्म-
गादिकर्मजन्यसंयोगशान्तिरिति महीरुहादौ महीरुहेय विद्म संयुज्यते
इति प्रयोगो योग्य इत्यादित्यत आह, 'धात्वर्थेति, ईदृशव्यवहारानभ्युपगमे
आह, 'संयोगेति महीरुहकृतिसंयोगाद्ययोर्विद्म इत्याकारिकाया एव
प्रतीतेर्येयर्थः, 'सकर्मकत्वं' सयुक्तधात्वादौनां सकर्मकत्वमप्येत्यर्थः । नन्वेवं

तत्र तत्र तत्तत्फलानुक्रमतत्तद्व्यापारविशेष एव
धात्वर्थः सर्वत्र धात्वाश्रयत्वमेव कर्तृत्वं संख्या-वर्त-
मानत्वादिकं कचिदाश्रयत्वादिकमपि वा आख्यातार्थ-
त्वादिप्रकारकयोधस्य स्वारमिकत्वेन प्रामाणिकागुभवमिदृश्यापभाष-
प्रसङ्ग इत्येव तस्मै दोषो योध्यः ।

गुणमतमाह 'तत्र तत्रेत्यादिना, 'तत्तत्फलनेति तानि तानि
फलानि संयोग-विभाग-विक्रिन्ति-स्वत्वविशेषादिरूपाणि, तदनुक्रमो
व्यापारविशेषः गमि-त्यजि-पक्षीणां कर्तुः सन्दस्य-ददात्यादेर्ज्ञान-
रूप-इत्यादिव्यापारविशेष इत्यत्र विशेषपदोपदानात् मोदनादृष्ट-
तज्जनककृत्वादिव्युदासः, पक्षेः भाषाद्विक्रिन्तिजनकस्य तण्डुला-
वयवक्रियादेव्युदासः, तस्य पच्यर्थत्वे तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुल-
पदस्य तण्डुलावयवपरतया परसमवेतस्य द्वितीयार्थस्य धात्वर्थ-
भाषाद्विक्रिन्तिजनकस्य सन्दस्य पच्यर्थत्वेऽपि पचतीत्यादौ चैत्रादेः
स्वजनककृत्वादिसम्बन्धेन धात्वर्थाश्रयत्वादिति भावः । 'आश्र-
यत्वादिकमिति, 'आदिपदात् प्रतियोगित्वपरिग्रह', भाव-वर्मा-

गुणमतं दूययितुमाह, 'तत्र तत्रेति पचति-गच्छतीत्यादाविव्यर्थं, पचती-
त्यादौ विक्रिन्त्यनुक्रमव्यापारोऽधस्तत्तापभादि' गच्छतीदौ सयोगानुक्रम-
व्यापार इत्यर्थः । नन्वेवं न्यायमताविशेष इत्यत्र आह, 'सर्वत्रेति धात्वर्था-
श्रयत्वञ्च कचित् परम्परया कचिच्च साक्षादिव्यर्थं, तथाचाश्रयतासम्बन्धेन
धात्वर्थस्य चैत्रादावन्वय' साक्षाद्देन नामार्थं धात्वर्थप्रकारान्वयबोधसा-
ध्युत्पन्न एवेति भावः । नन्वेवमाख्यातार्थं को भविष्यतीत्याकाङ्क्षायाभाह,
'संख्येति पचतीत्यादौ वर्तमानत्वादिकमाख्यातार्थं', नामार्थ-धात्वर्थयोर्भेदेन
साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वमते त्वाह, 'कचिदिति, पचतीत्यादावाश्रयत्वमा-

इति गुरुमतमपि तत्र तत्र तादृशयत्नाननुभवप्रसङ्गा-
दनुपादेयम् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथशिरोमणि-
भट्टाचार्यकृत आख्यातवादः समाप्तः ।

ख्यातवारणाय कचिदित्युक्तं, कर्माख्यातस्य एतमेवार्थः । 'तादृशेति
वर्तमानत्वादिविशिष्टेत्यर्थः, तादृशानुभवः स्वारसिकत्वेन विशेष-
णीयः, तेन लक्षणया तत्र यद्वासुभव इति निरस्तं । इदमुपलक्षणं
यन्नत्वादिकमुपेक्ष्य आश्रयत्वादेर्गुरुत्वादित्यपि बोध्यमिति दिक् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीमथुरामाथतर्कवागीशविरचितं
आख्यातवाद्ग्रहणं समाप्तं ।

ख्यातापं इति न नामार्थ-धात्वर्थयोरित्यादिश्रुत्युत्पत्तिविरोध इति भावः ।
नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वस्यैवाख्यातार्थत्वे कचिदित्युक्तं, 'आश्रयत्वादौ-
त्यादिपदेन कचित् प्रतियोगित्वमित्यस्य संयच्छ', 'गुरुमतमपीत्यस्यानुपादे-
पादेयमित्यनेनाश्रय', अनुपादेयत्वे हेतुमाह, 'तत्र तथेति पक्षति-गच्छती-
त्यादावित्यर्थः । वस्तुतस्तु चेन्न पक्षतीत्यादिप्रयोगो न स्यात् पाकादेर्विस्मि-
त्यनुकूलत्वापारस्य स्यात्तौ-वह्निसंयोगादेराश्रयत्वस्य चैत्रादावभावात् पाक-
विश्लेषकानुकूलहनिमत्त्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेनाश्रयत्वञ्च न भ्रामाद्यिकं
तथानुभवविरहात्, अपि च तादृशपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वत्वापेक्षया
लाघवेन क्षतित्वजातेः शक्यत्वावच्छेदकतायाश्च युक्तत्वादित्यादि स्वयमूह-
नीयमिति संक्षेपः ॥ • • • • ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-रामचन्द्रनाथवागीश-भट्टाचार्य-
विरचिताख्यातवादटिप्पणी समाप्तिपदमारुह्यते ॥

अथ शब्दखण्डे नञ्वादः ।

संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च^(१) नञोऽर्थः । तत्र चान्व-

अथ शब्दखण्डे नञ्वादविहृतिः ।

राधासुखाक्षमधुमन्तमधुमन्तयौ-

रुणस्य पादयुगलं शिरसा प्रणम्य ।

नञ्वादमन्त्रतशिररोमणिगूढभावं

श्रीमान् गदाधरसुधीर्विपदीकरोति ॥

यद्यपि सादृश्यादयः षडेव नञ्पर्याः, तदुक्तं,—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदन्यता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञ्पर्याः यद्वक्त्रकीर्त्तिताः” ॥ इति,

- (१) नञ्पर्यायमप्यर्थालोचयद्विस्तृतचिन्तामणिकारश्चौमदूतेशोपाध्यायैः प्रणीतस्य तत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गतशब्दपरिच्छेदस्य नञ्पदार्थपर्यालोचनरहितस्य व्यासम्पूर्णभावमाकलयद्विरस्मामिस्तत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गतशब्दपरिच्छेदस्य शेषे तात्किंकायगण्यचिन्तामणिदोषमि-कारयोरधुनापिशिररोमणिमट्टाचार्यप्रणीत-नञ्वादप्रबन्धं गदाधर-मट्टाचार्यकृतटीकया सह परिशिष्टभावेन सुधापित इति ।

* 'संसर्गाभाव इत्यादि, शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्य रूपनाय उक्तिभेदः, तथाच संसर्गाभावत्वं अन्योन्याभावत्वश्च नञः शक्यतावच्छेदक-

तथापि लक्षणैव सादृश्याद्यर्थे प्रयोगनिर्वाहे सादृश्याद्यर्थे
शक्तिकल्पनमयुक्तं अपि त्वभावान्यत्वरूपार्थद्वये, सादृश्याद्यपेक्षया
अभावत्व-भेदत्वयोर्लघुतया तयोः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे विनिगमकस-
त्वादित्याशयेनाह, 'संसर्गाभाव इति, 'नञोऽर्थः' नञ्पदवाच्यः,
संसर्गाभावे अभावत्वेनैव शक्तिर्न तु तादात्म्यातिरिक्तसंसर्गावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावत्वरूपसंसर्गाभावत्वेन गौरवात् तेन रूपेण बोध-
स्थाननुभविकत्वाच्च । अतएव "तत्सादृश्यमभावस्येत्यादिकारिकाया-
मभावत्वेनैव संसर्गाभावस्योपादानं न तु संसर्गाभावत्वेन । न च
संयोगादिरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनाभावभासानुप-
गमे भूतत्वे न घट इत्यादिशब्दजन्यबोधस्य संयोगादिसम्बन्धेन
भूतत्वादौ घटादिविशिष्टबुद्ध्यावविरोधित्वापत्तिस्तत्सम्बन्धेन तद्विशि-
ष्टबुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावगाहिन्या एवाभावबुद्धेः
प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । निरुक्तसंसर्गाभावत्वेन शक्तावपि तादा-
त्म्यातिरिक्तसम्बन्धत्वेनानुगतरूपेणैव संसर्गाभावत्वशरीरे संयोगादीनां
निवेशान्नञ्पदशक्त्या विशिष्टसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-
त्वालाभात् तादृशशब्दबोधस्योक्तविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानुरोधेना-
काङ्क्षादियत्वादेव तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य^(१) विशिष्टप्रतियोग्य-

(१) संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्येत्यर्थः ।

मित्यर्थः । न च लाघवात् सर्वसाधारणमभावत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु
तत्तत्समभिधायारण्यत्वात् समवायाद्यवच्छिन्नायास्तादात्म्यावच्छिन्नायाश्च प्र-
तियोगितायां संसर्गतया भावादेव बोधवैलक्षण्यमिति वाच्यं । घटोनाम्नो-
त्वादौ संसर्गाभावत्वस्यैव घटो न इत्यत्र भेदत्वस्यैव प्रकारतया ध्यानुभविक-

भावयो. सम्बन्धविधया भानस्योपगन्तव्यत्वात्^(१), भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधे कदाचित् संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व कदाचिच्च समवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व भासते इत्यत्र तत्तत्सम्बन्धतात्पर्यमेव नियामक, सयोगेन घटो नास्तीत्यादौ सयोगेनेत्यादिद्वितीयान्तार्थ. सयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व प्रकारतयापि भासते ।

अथ सयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाभावस्य समवायावच्छिन्नघटसंयोगाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन कपाले समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः^(२) । न च द्वितीयार्थाऽवच्छिन्न-

(१) तद्याभावात्वेन शक्तावपि व्याकाङ्क्षादिबलात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य सम्बन्धविधया भानान्नन्वतेऽपि तादृशबुद्धेर्विशिष्टबुद्धिविरोधित्वोपपत्तिरिति भावः ।

(२) कपालवृत्तिसंयोगावच्छिन्नघटाभावे समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य द्वितीयान्तार्थस्याबाधादिति भावः ।

त्वेन तद्याभिधानात् । ससर्गाभावत्वञ्च भ्रंस प्रागभावयोरप्यनुभववशादनुगतप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाववशाच्च सिद्ध, भवत्यव्यक्ताभावस्येव भ्रंस प्रागभावयोरपि बुद्धौ नियमत तत्त्वानावच्छेदेन तद्देशे प्रतियोगिमत्ताधीप्रतिबन्ध, अथ च समवायादिना तद्वटवत्ताबुद्धिः प्रति तद्वटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्म्यन्ताभावभ्रंस-प्रागभाववत्त्वादितुद्धित्वादित्वा प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् लाघवेन समवायेन तद्वटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धित्वमेव प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकमिति कल्प्यते, तच्च भ्रंस प्रागभावयोः समवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैव निर्वृण्वतीति प्राधोना । नञ्शक्त्यः ससर्गाभावत्व न ससर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयतावत्त्व ससर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्व वा ध्यारोप

त्वमेव तस्य च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायामन्वयान्नायमतिप्रसङ्गः^(१)
इति वाच्यम् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संसर्गतया तत्र पदा-
र्थस्य प्रकारतया अन्वयसम्भवादिति चेत्, न, द्वितीयार्थसमवायाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-घटपदार्थघटत्वविशिष्टयोरेकविशिष्टे अपर-
वैशिष्ट्यमिति न्यायेनाभावांश्चे अन्वयबोधस्वीकारेणानुपपत्तिविर-
हात्^(२) ।

अथाभावत्वस्यान्योन्याभावसाधारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्योन्या-
भावे पृथक्शक्तिकल्पनमनर्थकम् । न चान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधा-
नुरोधेन तत्र शक्त्यन्तरकल्पनमावश्यकं अन्यथा तादात्म्यसम्बन्धेन
प्रतियोगिप्रकारके अयं घट इत्यादिवोधे नायं घट इत्यादिवाक्य-
जन्यबुद्धेरप्रतिबन्धकत्वापातात् अन्योन्याभावत्वावगाहिवुद्धेरेव तथा-
विधबोधविरोधित्वात् अन्यथा अयं घटाभाववानित्यादिवुद्धेरपि

(१) तथाच संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-सम-
वायावच्छिन्नघटसंयोगत्वावच्छिन्नाभावयोरभेदेऽपि कपाले घटाभावोप-
घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः समवायावच्छिन्नत्वविरहाच्चातिप्रसङ्ग-
इति भावः ।

(२) एकविशिष्टे व्यपराव्ययस्थाने उद्देश्यतावच्छेदक-विधेययोरवच्छेदा-
वच्छेदकभावो भासत इति भावः ।

स्याभावप्रत्यक्षे हेतुत्वे मानामावात् व्यतीन्द्रियाभावाद्याप्तेश्च संसर्गाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगित्वाद्यनिवृत्तेः संयोग्यन्योन्याभावाद्यतिव्याप्तेश्च संयोगितादात्म्यस्य
संयोगरूपतया तस्य फलतः संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् संयोगतया
तादात्म्यतया चावच्छेदकताया वैलक्षण्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् एवमन्योन्या-
भावत्वमपि न तादात्म्यावच्छिन्नाभावत्वं उक्तरीत्या संयोगेन संयोग्यतन्ता-

तादृशबोधविरोधित्वापातादिति वाच्यम् । अभावत्वस्य नञ्पद-
 ग्रन्थात्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिका-
 नुयोगि-प्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षावत्तेन भानात्
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपान्योन्याभावत्वलाभेन
 तेन रूपेण शक्तेरकिञ्चित्करत्वात् । न च नास्त्येवान्योऽन्या-
 भावे पृथक्शक्तिः संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्दयोर्विशेषयोः पृथगु-
 पादानं अभावसामान्यस्य नञ्पदार्थत्वलाभाय यथा यत्संग्रह-
 यतिरेकनिश्चयावित्यत्र विशेषदयोपादानं यतिरेकज्ञानसामान्य-
 प्रतिबन्धकतालाभायेति वाच्यम् । पृथक्शक्तिं विना नञ्पर्याः पटू
 इत्यस्यासङ्गतेर्दुर्वारत्वादिति चेत्, स्यादेवं, यद्यन्योन्याभावत्वं
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वद्वयं भवेत्, तदेव न,
 संयोग्यादितादात्म्यस्य संयोगादिरूपतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
 संयोग्यत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावत्वापत्तेः, अपि त्वनुयोगिताविशेष-
 एव, एवञ्च तादात्म्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्व-
 मयप्रामाणिकं दृष्टं संयोगेन घटो नास्तीत्यादिवत् अयं तादात्म्येन
 न घट इत्याद्यप्रत्ययात्, एवञ्च तादृगानुयोगिताविशेषप्रकारकत्व-
 सेवाभेदसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्मं तथाच तेन
 रूपेण पृथक्शक्तिकल्पनं तत्प्रकारकबोधानुरोधेनावश्यकम् । न

भावेऽतिशक्ते, किन्त्वत्यन्ताभावादौ संसर्गाभाव इत्याकारानुगतप्रतीति-
 साक्षिकमखण्डोपाधिरूपमेव तत्, एवमन्योन्याभावत्वमपि तथा प्रतीति-
 सिद्धमखण्डोपाधिरूपमेवेति तदेव शक्यतावच्छेदकं । यदि च घटो नास्ती-
 त्यादिवाक्यन्ताभावत्वप्रकारेणैव बोध आनुभविक न तु ध्वंसादितादात्म्य-

चाभावत्वावच्छिन्ने प्रतियोगिसम्बन्धविधया अन्योन्याभावत्वरूपविल-
क्षणानुयोगिताया भानमेवाभेदसमर्गक-प्रतियोगिप्रकारकधीविरो-
धित्वे तन्त्र आस्ता तथाचाभावत्वविशिष्टशक्त्यैवोपपत्तौ किं भेदे शक्त्य-
न्तरेणेति वाच्यम् । यतो नाय घट इत्यादौ घटत्वावच्छि-
न्नस्य घटत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनैवानुयोगिमाविशेषरूपभेदत्वा-
द्यग्रे भानमावश्यक अनुयोगिताया एव प्रतियोगिरूपसम्बन्धविनि-
र्माणेण प्रत्यक्षेऽभानात् अभावस्य चेदन्त्वादिनापि भानात् प्रतियो-
ग्युपरागेणैव भानमित्यनियमात् एवञ्चाभावे धर्मिणि प्रतियोगिन
प्रकारत्व तच्चाप्रामाणिकमित्यनुयोगिताग्रे प्रतियोगिप्रकारकत्वमेव
प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्त्र तथाच भेदत्वरूपानुयोगिता-
विशेषविशिष्टे शक्त्यन्तरमावश्यक तदन्तरेण^(१) अनुयोगिताविशेषण-
तया प्रतियोगिनोऽन्वयासम्भवादित्याशयः^(२) ।

अजवस्तु नञ्पदजन्यप्रातिपदिकार्थे भावान्वयबोधे सप्तमीसम-
भिव्याहारज्ञान हेतुस्तज्जन्यान्योन्याभावबोधे समानविभक्तिकनाम-
समभिव्याहारज्ञान तथेति व्युत्पत्तिभेदसूचनायैव पृथगभिहित न
तु शक्तिभेद इत्याहुः ।

(१) अनुयोगिताविशेषविशिष्टे शक्ति विनेत्यर्थः ।

(२) व्यपदार्थे पदार्थस्य प्रकारतया व्यन्वितत्वनियमादिति भावः ।

ससर्गाभावत्वेन ध्वसादिस्थलेऽपि व्यत्यन्ताभावमादाद्यैव नास्त्योत्यादिधोर-
बाधिता तदा व्यत्यन्ताभावत्व अन्योन्याभावत्व इयमपि शक्यतावच्छेदकमिति
प्राहुः ।

नन्विह घटो न अय घटो न इत्यादौ घटादेरभावे प्रतियोगि-
तयाम्येऽपि घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानं विना तादृश-
वाक्यप्रबुद्धीनां घटत्वादिविशिष्टघटादिविशिष्टधीविरोधितानुप-
पत्तिः । इह घट-पटौ न स्तः नोलघटो नास्ति नायं नीलघटः
इत्यादिबुद्धीनां घटत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टबुद्धिविरोधितया तद्विशिष्ट-
बुद्धिविरोधितायां शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहि-
तायाः प्रयोजकत्वात् । न चाभावांगे शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतै-
वोपदर्शितबुद्धिविरोधिताप्रयोजिका न तु तादृशप्रतियोगिक-
त्वावगाहितेति वाच्यम् । अभावस्य तद्रूपावच्छिन्नवत्ताविरोधित-
प्रयोजकं यत्तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदवगाहितामनादृत्य
तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतामात्रेणभावबुद्धेः प्रतियोगिमत्ताधीविरोधि-
त्वासम्भवात् घटो नास्तीति ज्ञाने शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
वगाहनेऽपि तस्य घटसामान्यवत्ताबुद्धिविरोधिते नीलघटत्वा-
वच्छिन्नवत्ताबुद्धेः शुद्धघटत्वावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिविरोधितावत्
नीलोघटो नास्तीति ज्ञानस्यापि अधिकन्वित्यादिन्यायेन तदि-
रोधिलौचित्येन^(१) तस्यास्तथाविरोधितं न तु घटो नास्तीत्यादि-
बुद्धेरिति विशेषानुपपत्तेः । एवमुक्तस्थले घटत्वादेः प्रतियोगिता-

(१) घटसामान्यवत्ताज्ञानविरोधिलौचित्येनेत्यर्थं ।

अनु यत्किञ्चिदुच्यते घटोनास्तीति यत्किञ्चिदुच्यते वा घटोनेति
धौ घटान्तरस्य संसर्गाभावं धन्योन्याभावं वा अवलम्ब्य कुलो न स्यादित्यत-
पराह, 'तत्रेति, 'तच्च' संसर्गाभावे धन्योन्याभावे च न नर्ण्ये, 'अन्वयितेति
प्रतियोगितासम्बन्धेन न नर्ण्ये योऽन्वय तत्त्वावच्छेदकं घटोनास्तीत्यादौ घट-

यितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिवल्लभ्यं,

वच्छेदकत्वाभावे वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गोऽपि दुर्वारः । तद्भानन्तु न
पदार्थविधया उक्तवाक्ये तदुपलम्भकाभावादिति कथं तदित्याका-
ङ्क्षायां आकाङ्क्षगदिवलात् प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धघटकतया
तद्भानमित्याह, 'तच्च चेति, 'तच्च' नञर्थे संसर्गाभावे, भेदे च,
'अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति येन रूपेण प्रति-
योगिनोऽभावाग्ने विशेषणता तद्वर्त्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकता-
कत्वमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिवल्लभ्यमिति अपदार्थोऽपि तद्रूपावच्छि-
न्नोपस्थापकशब्दविशेषरूपाकाङ्क्षावलात् प्रतियोगिसंसर्गतया लभ्य-
इत्यर्थः । घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वञ्च घटत्वावच्छिन्नप्रति-
योगितानिरूपितत्वविशेषितानुयोगिता, सा च घटादिरूपविशेषण-
प्रतियोगिकेति तत्सम्बन्धतया भासते, अनुयोगिताया दर्शितविशे-
षणञ्च^(१) संसर्गतावच्छेदकतया भासते, नञ्पदार्थतावच्छेदकानुयो-
गिताया घटादेरन्वयोपगमे तु तच्च^(२) तादृशप्रतियोगितानिरूपित-
त्वमेव सम्बन्धः घटादिनिष्ठप्रतियोगिताप्रतियोगिकं निरूप्यत्वं घटा-
दिरूपप्रतियोगिप्रतियोगिकमपीति तस्य घटादिमम्बन्धता ।

(१) घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनिरूपितत्वसेवार्थः ।

(२) अनुयोगितायामित्यर्थः ।

त्वादिकं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिरेति पदान्तरासम-
भिव्याहृतघटत्वविशिष्टघटवृत्तिमत्पदसमभिव्याहृतनञ्पदजन्यसंसर्गाभावोप-
स्थितेर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव घटत्वविशिष्टप्रकारकान्ययबोध-
जनकत्वमाभावं व्युत्पत्तिस्तद्वलात् सिद्धं श्रान्दबोधविधय इत्यर्थः । तेन

केचित्तु अभावे घटादेः सम्बन्धोऽतुयोगिता तत्सम्बन्धतया भासते, घटादिपारतन्व्येण च घटत्वादेरपि अभावविशेषणतया तस्य सम्बन्धः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतः, अनुयोगिताया घटाद्यन्वय-पक्षेऽपि तस्या घटादिपारतन्व्येण घटत्वादेरन्वयोबोधः, सर्व्वैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ईदृशौ रीतिरनुमरणीया । एवञ्च कम्बुघीवा-दिमत्तादेर्गुह्यतया अगवच्छेदकत्वपक्षे कम्बुघीवादिमत्तावच्छिन्न-प्रतियोगिताया अप्रसिद्धावपि न क्षतिः । अवच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वस्य कम्बुघीवादिमत्त्वस्य च खण्डग्र प्रसिद्धौ तादृशसम्बन्धेन तस्य विशेषणतासम्भवात् । न चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषितप्रतियोगिताया सम्बन्धप्रवेशपक्षेऽपि विशेष्य-विशेषणयोः खण्डग्र प्रसिद्ध्या विशेष्य-विशेषणभावेन सम्बन्धता निर्व्वहत्येवेति वाच्यम् । एवं सति तादृशबुद्धेर्भ्रमत्वासम्भवात्, तथाहि तादृशज्ञानं न विशिष्टसम्बन्धनाभावात् प्रतियोगिनो भ्रमः विशिष्टसम्बन्धाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धे तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाववत्तौ-त्यादेस्तत्सम्बन्धघटितभ्रमत्वस्य दुर्निरूप्यतात्, तज्ज्ञानं प्रतियो-गिताये कम्बुघीवादिमत्ताद्यवच्छिन्नत्वस्य भ्रमः तदवच्छिन्नत्वप्रसिद्धिश्च विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतद्विशिष्टाभावस्य घटत्वादिविशिष्टाभावा-

नीलोघटो नास्तीत्यादौ न घटत्वावच्छिन्नानावधौ तत्र घटपदस्य नीलपद-समभिव्याहारात् तदसमभिव्याहृतत्वञ्च तत्समभिव्याहृतत्वेनाज्ञातत्वं तेन नीलोघटो नास्तीति प्रयुक्ते नील इत्यश्रुत्वा घटो नास्तीति यत्र शाब्दबोध-तत्रापि नानुपपत्तिः, अन्वयितावच्छेदकस्य वैज्ञानिकं तेन लोहितो वज्रि-र्नास्तीत्यादौ लोहितवज्रित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः, यत्र लोहितस्यानु-

समनियतस्य प्रतियोगितायां वृत्त्यनियामकतया विधयिताया-
 अभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताविरहेऽपि तेन सम्बन्धेन तद्वि-
 शिष्टवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायामित्यपि न, भ्रमत्वस्य प्रकारता-
 घटितत्वेन संसर्गतावच्छेदकीयविषयतायां विशेषणज्ञानानपेक्षायां
 प्रकारत्वासम्भवेन तदंगे भ्रमत्वासम्भवात् ।

यत्तु तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक-तदभाववति
 तद्रूपेण तत्संसर्गक-तत्प्रकारकज्ञानं तद्रूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धेन तद्भ्रमः
 विशिष्टसम्बन्धाप्रसिद्धिस्थलेऽपि अधिकरणतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगि-
 तावच्छेदकसम्बन्धताकाभावप्रसिद्ध्या तादृशभावमादाय तद्रूपा-
 वच्छिन्नतत्सम्बन्धेन भ्रमत्वनिर्भाषात् कम्बुघौवादिमात्रासौत्यादि-
 ज्ञानं कम्बुघौवादिमत्ताद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वादिविशेषि-
 तातुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिन एव भ्रमः, अधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नाभाव. प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभाव-
 धीहेतुतया तादृशकारणवाधेन तादृशभावप्रतीत्यसम्भव इति
 मणिकारेण खण्डितः । अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-
 कसम्बन्धताकाभावखण्डनन्तु तादृशरौत्या न सम्भवति विशिष्टसम्ब-
 न्धावच्छिन्नाभावबुद्धौ विशिष्टसम्बन्धज्ञानस्याहेतुत्वादिति तदपि
 न सत्, तादृशभावस्थाननुभवात् ।

योगितावच्छेदकतया भाववञ्चित्वस्यैवावच्छिन्नत्वे तादृशावच्छिन्नत्वस्य प्रति-
 योगिताकत्वे तस्य चाभावे सम्बन्धः संसर्गविधया मानेऽप्येतादृशः परस्परोप-
 श्लेषो व्यनुभवद्वयात् सम्बन्धविधयैव विषयः । इयास्तु विशेषः यत्र तादृश-
 परस्परोपश्लेष एव सम्बन्धतास्यविषयता पर्याप्ता तत्र तादृशावच्छिन्नत्वा-

अथ स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषणस्य प्रतियोगिविशेष्याभावांगे प्रकारतोपगमे पीतघट इति नीलघटो-
नास्तीति बुद्धेरनुपपत्तिः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वपर्याप्त-
प्रतियोगितावच्छेदकताकत्वरूपतया नीलघटत्वावच्छिन्नाभावे घट-
त्वादेर्विशेषणस्य तादृशसम्बन्धविरहात् । न हि तादृशभावप्रति-
योगितावच्छेदकता घटत्वादौ पर्याप्ता, नीलत्वादेरपि तदवच्छेद-
कत्वात् घटादिमामान्याभावस्य च तादृशसम्बन्धेन घटत्वादिमस-
म्बन्धः पीतघटादिमत्यसम्भवात् । अतो नीलसहितघटत्वादिरूप-
प्रतियोगिविशेषणधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं प्रतियोगि-
सम्बन्ध एव इत्युपेयं इति चेत्, न, नीलघटो नास्तीत्यादौ
नीलादिमहितस्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य घटत्वादि-
सम्बन्धतोपगमेन सामञ्जस्यात् । न च स्वपदार्थस्य सम्बन्धिनो घट-
त्वादेः सम्बन्धाघटकत्वेन नीलादिसहितत्वेन घटत्वादेर्घटत्वादि-
सम्बन्धघटकत्वमसम्भवात् नीलादिसहितस्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताकत्वस्य घटत्वादिसम्बन्धतेति वाच्यम् । अगत्या अत्र सम्बन्धिनो-
ऽपि सम्बन्धघटकत्वोपगमादिति वदन्ति । तदसत्, कम्बुपौवादि-
मान्नास्तीत्यादौ कम्बुपौवादिमत्त्वादौ प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
पर्याप्तिभानस्यावश्यकतया स्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमेवा-

दौना प्रकरोत्ता । यत्र च तादृशविशिष्ट एव वैज्ञानिके पारमार्थिके वा सा
पर्याप्ता तत्र न तादृशसम्बन्धघटकस्य सा किन्तु सम्बन्धोभूततादृशविशिष्ट-
प्रतियोगिन एवेति । अतएव लोहित स्रटिक इत्यादौ लोहित्यसमवायि-
प्रतियोगिकसंयोगस्य सम्बन्धत्वेन ससंगांशे लोहित्यसमवायिनोऽपि प्रति-

भावे तत्सम्बन्धः^(१) इत्युपेयम् । तदर्थश्च स्वमिन्नधर्मानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं, तत्र च स्वपदार्थस्य कम्बुघौवादिमत्त्वादेरनिवेशो न
सम्भवति भिन्नत्वस्य केवलान्वयित्वात् भिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वस्या-
प्रसिद्धेः । तन्निवेशे च^(२) सम्बन्धाप्रसिद्धिर्द्वारैवेति ।

वस्तुतः कम्बुघौवादिमात्रास्तौत्यादिवुद्धौ कम्बुघौवादिमत्त्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वविशेषितानुयोगितायाः प्रतियोगि-
सम्बन्धतया भानमतेऽपि नानुपपन्तिः, यादृशसम्बन्धे यद्रूपवत्त्व-
यप्रतियोगिकत्व-तद्वत्त्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वानां चयाणमभावस्त-
द्रूपविशेषिततत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकं तद्वर्त्मविशेष्यकं ज्ञानं तद्रूपा-
वच्छिन्नतत्सम्बन्धेन तस्य तद्वर्त्मिणि भ्रम इति भ्रमत्वनिरूपणा तादृश-
बुद्धेः कम्बुघौवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वविशेषितानुयोगिता-
सम्बन्धेन प्रतियोगिभ्रमलोपपादनसम्भवात् । तद्वत्त्वावच्छिन्ननिरूपि-
तत्वञ्च विषयत्वादौ प्रसिद्धं, सम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितञ्च भ्रमत्वं
अवश्योपेयं, अन्यथा वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वमते तत्सम्बन्धेन तस्याभाववति तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं
भ्रमत्वमिति निर्लक्षणासम्भवात्, तथा निर्लक्षणे वृत्त्यनियामकसम्ब-

(१) कम्बुघौवादिमत्त्वादेः सम्बन्ध इत्यर्थः ।

(२) कम्बुघौवादिमत्त्वादिनिवेशे चेत्यर्थः ।

योगित्वस्य संसर्गतया भानेऽपि न लौहित्यसमवायिनः प्रकारतेति ध्येयं ।
घटत्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वञ्चेति विसकलितमेव सम्बन्धः न तु तेषां पर-
स्परोपपत्तेयोऽपीति केचित् । तत्तुष्टं, एतत् त्रितयं यदि घटत्वस्य संसर्ग-
क्षदा प्रतियोगितायामपि घटत्वस्य सम्बन्धभाने अनुभवविरोधः ।

न्यावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धा तत्सम्बन्धावगाहिभ्रमामंघ्रहात्, तेन सम्बन्धेन तद्वद्वेदनिवेशे च व्यधिकरणसम्बन्धेन भ्रमामंघ्रहात् । एवञ्च स्वममवायिमयोगसम्बन्धेन स्फटिकविशेषक-लौहित्यप्रकारकप्रमायामतिव्याप्तिवारणप्रकारोऽस्मात्कृतव्युत्पत्तिविचारे अनुमन्त्रेयः । कम्बुघौवादिमादास्त्रीत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्ये च तदन्यथानुपपत्त्या गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकं, अन्यथा नोलौघटो नास्त्रीत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात् । तत्राभेदसम्बन्धेन नीलरूपादिमतोऽन्वयितावच्छेदकत्वात् तेन सम्बन्धेन तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गौरवेणसम्भवात् समवायादिना तत्र नीलरूपादेरवच्छेदकत्वे साधवात् । न चान्वयितावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव सम्बन्धो वाच्यः कम्बुघौवादिमत्त्वादेरभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तद्विशिष्टव्यापकतावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसिद्धा नोक्तवाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्बुघौवादिमत्त्वादिघटिततद्विशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वाप्रसिद्धा व्यापकतावच्छेदकशरीरे प्रतियोगितानां विशिष्टोपादेयतया तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभावकूटस्य च दुर्ज्ञेयतया तस्य शब्दबोधविषयत्वसम्बन्ध-

अथ घटस्य सम्बन्धस्तदवच्छिन्नत्वेऽपि घटस्य संसर्गमाने स एव विरोधः, घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता व्युत्पद्येवेति कथितम् । तदपि न, लौहित्यवद्भिन्नोलौघ्यादौ तदसम्भवात् घटो नास्त्रीत्यादावपि घटत्वादेरवच्छेदकत्वमात्रस्यापि चानुभविकत्वेन तदवच्छिन्नपक्षे चानुभवविरोधात् ।

वान् । प्रत्यक्षात्मकविशिष्टबुद्धौ समर्गोपस्थितेरनपेक्षितत्वेऽपि शब्द-
बुद्धौ समर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया समर्गोपस्थित्यपेक्षणात् । तथाहि
घटमानयेत्यादौ इदं वाक्यं कर्मात्मविशेष्यकाधेयत्वसमर्गक-घट-
प्रकारकबोधपर इत्याकारकस्यैव समर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुता वाच्या,
तत्र चाधेयत्व प्रकार एव न तु समर्ग । न च तत्राधेयत्व समर्ग-
तयैव विषय तथाचैतद्वाक्यं घटवत्कर्मात्मप्रतीतिपरमित्याकारक-
ज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यम् । तादृशवाक्यार्थस्यापूर्वतया शब्द-
बोधात् पूर्वं तज्ज्ञानस्याप्यसम्भवात् कथञ्चित् सम्भवे शब्दस्यानु-
वादकतापत्तेः ।

यदि चेदं वाक्यं घटवत्प्रतीतिपरमित्याकारकमेव समर्ग-
तात्पर्यज्ञान हेतु प्रतीत्यग्रे समर्गविधया भासमानघटसम्बन्धस्य
स्व-निष्ठाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकर्मात्मनिष्ठविशेष्यता-
कत्वमेवेति आधेयत्वस्याप्रकारतया न तज्ज्ञानापेक्षा न वा शब्द-
स्यानुवादकतेति मन्यते तथापि तद्वर्णावच्छिन्नप्रकारकबुद्धौ तद्व-
र्णाग्रे स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धेरेव स्थापनेनानुभवे-
न च विरोधित्वात् कम्बुपौवादिमात्रास्तीतिवाक्यजबुद्धेः कम्बुपौ-
वादिमन्त्राद्यग्रे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहिते तस्या
कम्बुपौवादिमन्त्राद्यवच्छिन्नविशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेः ।

अथ च घटो नास्तीत्यादौ घट प्रतियोगितया घटत्वस्य स्थावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वेन सम्बन्धेनाभावे प्रकारोभूय भासते, घटत्वस्य प्रतियोगि-
विशेष्यतापक्षमेवाभावे प्रकारः न तु स्वातन्त्र्येण धूमवान् पर्वतो वद्विमान्
इत्यादौ पर्वतविशेष्यतापक्षे धूम इव वद्वौ तेनाभावो घटोऽप घट इत्या
कारोनेति नया ।

अन्वयितावच्छेदकता यत्र रूपान्तरावच्छिन्ना तत्र तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव भासते अतो घटत्वादिरूपैकजात्यवच्छिन्नाभाववति पटत्वादिरूपापरजात्यादिविशिष्टवति जातिमात्रास्तीति वाक्यमप्रमाणं तद्देशे जातित्वाद्युपसंखिताभावामत्वेपि तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावसत्तात् तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावश्च अवच्छेदकविशेषणतद्वत्त्वान्तर्भावेन पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकः तद्विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकोवाऽभावः येन सम्बन्धेन यस्यान्वयितावच्छेदकता यत्र स्थले तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्र भासते तेन विषयितासम्बन्धेन गुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभाववति घटादौ गुणो नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्योपपत्तिः । समवायेन गुणत्वादिविशिष्टवाचकगुणादिपदार्थेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नस्थान्यवबोधाद्विषयितादेस्तत्रान्वयितावच्छेदकताभवच्छेदकत्वान् । अथ घटत्वेन पटो मास्तीत्यादौ अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः प्रतीयते इति चोद्देशमतेऽन्वयितावच्छेदकस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया भाननियमो न

अन्ये तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं घटस्यैव सम्बन्धं न तु घटत्वस्य इति बोक्तातिप्रसङ्ग इत्याहुः ।

तादृशव्युत्पत्तौ अन्वय-व्यतिरेको प्रमादयति, 'नीलघटवतीत्यादिना, यद्युक्तव्युत्पत्तिर्नाभ्युपेयते तदा नीलघटवत्यपि पीतघटसंसर्गाभावस्य नीलघटे पीतघटस्यान्योन्याभावस्य सत्त्वात् घटप्रतियोगिकत्वेन तद्भानमपि न जायते इत्यर्थः, संसर्गाभ्योन्याभावमेवेदोदाहरणप्रदर्शनं, व्यतिरेकमुक्तान्वय-

सम्भवति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानस्य घटत्वादेरन्व-
यितानवच्छेदकत्वात् । न च द्वितीयार्थो वैशिष्ट्यं तस्य च प्रतियो-
गिन्यन्वयोपगमात् घटत्वादेरन्वयितावच्छेदकत्वं निराबाधमेव तस्य
प्रतियोगिविशेषणवैशिष्ट्यपारतन्त्र्येण प्रतियोगिन्यपि विशेषणत्वोप-
गमादिति वाच्यं । तथा सति प्रतियोगिनि बाधितधर्मस्य तदग्रे
प्रकारतया बोधनेन तदाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः । एवं व्यधिकरणध-
र्मस्य प्रतियोगिनि प्रकारतोपगमेऽपि अन्वयितावच्छेदकता न
व्यधिकरणधर्ममात्रपर्याप्ता अपि तु समानाधिकरणधर्ममन्तर्भावैव
तथा च समानाधिकरणधर्मस्य तत्र प्रतियोगितावच्छेदकान्तर्भा-
वात् । अन्वयितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तप्रतियोगितावच्छे-
दकताकत्वमानासम्भवः । न चान्वयितावच्छेदकैकदेशपर्याप्तप्रतियो-
गितावच्छेदकताकत्वमपि भासत इत्युपगमसम्भवः । तथा सति
घटसामान्याभावतात्पर्येणापि नीलोघटो नास्तीति प्रयोगापत्तेः
तद्वर्माणे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभावे तद्वर्कपर्याप्तान्वयिताव-
च्छेदकताकबोधसामर्थ्यपेक्षाया अवश्योपेक्षत्वात् । न च तावतैव कथं
घटसामान्याभावतात्पर्येण तथा प्रयोगापत्तिवारणं शुद्धघटत्वा-
दिपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकबोधोत्पादकसामर्थ्या घटोनास्तीति
वाक्यघटिताया अधिकन्वित्यादिन्यायेन नीलोघटो नास्तीति प्रयो-
गस्यलेऽपि सत्तादिति वाच्यं । अगत्या पदार्थान्तरविशेषितस्वार्था-
न्वयपरत्वेनागच्छमाणपदजन्यघटत्वावच्छिन्नोपस्थितेः शुद्धघटत्वाव-
च्छिन्नप्रकारकबोधहेतुत्वमुपगम्य दर्शितस्यले तादृशबोधसामर्थ्य-
भावस्योपपादनोपत्तात् । न च यत्र द्वितीयान्तेन घटत्वावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकत्वं प्रकारतया न प्रत्याख्यते तच्चैवान्वयितावच्छेदके
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संसर्गतया भाननिधमः घटत्वेन पटो
 नास्तीत्यादौ घटत्वाद्यन्वितमवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तृतीयया
 अभावप्रकारतया प्रत्याख्यत इत्यन्वयितावच्छेदकं घटत्वादिकं
 उपलक्षणतयैव भासते अतः समानाधिकरणधर्मास्य अधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न चतिरिति वाच्यं ।
 प्रतियोगिन्युपलक्षणतया उक्तस्यलेऽन्वयितावच्छेदकभानोपगमे घट-
 वति नीलघटत्वादिना पीतघटाद्यभावमादाय घटत्वेन घटो
 नास्तीति व्यवहारस्य स्वप्रकृत्यर्थपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तृ-
 तीयार्थत्वमुपगम्य घटत्वेनेत्यस्य घटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वार्थकतया नीलघटत्वावच्छिन्नाभावे तद्वाधेन वारणसम्भवेऽपि
 घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्युपलक्षितपटाभावमादाय घटवति घटत्वेन
 द्रव्यं नास्तीति व्यवहारस्य दुर्भारत्वात् । न च तृतीयया समभिव्या-
 षताभावान्वयितावच्छेदकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव
 बोध्यत इति घटत्वस्य द्रव्यत्वाव्यधिकरणतया न तथा प्रयोग इति
 वाच्यं । अवच्छेदकस्य वास्तववैयधिकरणविवक्षणे घटत्व-द्रव्यत्वयोर्मे-
 यधिकरणभ्रमदृष्ट्या घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति वाक्याधीनबोधादु-
 पपत्तेः । व्यधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वविवक्षणे तज्ज्ञानदृष्ट्या
 घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन पटाभावबोधकतया तदाक्यस्य^(१)
 प्रामाण्यापत्तेः । न च तदाक्यस्य घटत्वे द्रव्यत्वव्यधिकरणत्वबोधक-

(१) घटवति घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति वाक्यस्येत्यर्थः ।

तथा न प्रामाण्यप्रसङ्ग इति वाच्यं । तदुभयवैयधिकरणे पदार्थत्वस्य
वाक्यार्थत्वस्य चाभावेन तदाक्यतो बोधासम्भवात् ।

वस्तुतो न्यूनवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यादिसामान्याभाववति घटा-
दिशून्यदेशे तथा व्यवहारात् वैयधिकरणमयुक्ततरं । न च
द्वतीयान्तेन यच्च घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे बोध्यते
तत्रान्वयितावच्छेदकत्वापकप्रतियोगिताकत्वं सम्बन्धतया भासत-
इत्युपेयं तथाच घटवति घटत्वावच्छिन्नपटाभावमादाय न तथा
प्रयोगप्रसङ्गः तादृशाभावप्रतियोगिताया द्रव्यत्वात्पापकत्वादिति
वाच्यं । एवमपि घटवति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटाघटो-
भयाभावमादाय घटत्वेन घटाघटौ नस्त इतिवत् घटत्वेन प्रमेयं
नास्तीति व्यवहारापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तादृशाभावप्रतियोगितायाः
सकलप्रमेयवृत्तित्वात् । अत्र वदन्ति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य
व्यधिकरणधर्मवत् प्रतियोगिविशेषणतया भासमानः समानाधिक-
रणधर्माऽपि प्रतियोगितावच्छेदकः, अत एव घटत्वेन घट-पटोभयं
नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयाभावस्य प्रतियोगिताया अथासज्यवृत्ति-
त्वेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिर्वाहः घटत्वादे-
स्तप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतापर्या-
प्त्यधिकरणस्य घटत्वादिसहितघट-पटोभयत्वादेः प्रतियोगित्वाधिक-
रणघट-पटयोरपर्याप्तेरिति । यद्यपि पटादिनिष्ठप्रतियोगिताया-
व्यधिकरणघटत्वावच्छिन्नत्वेनैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वनिर्वाहस्तथापि तदभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिः प्रतियो-
गितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टप्रतियोगिनिष्पिताधि-

करणतया सममभावस्य विरोधात् घटवति भूतत्वादौ तादृशाभा-
वासत्त्वप्रसङ्गात् । अथन्यते च व्यासञ्जटन्तितदभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणघटत्वं-घटत्वधोरधिकरणाप्रसिद्धा तादृशा-
भावविरोध्यधिकरणताया अप्रसिद्धा तस्य केवलाश्रयित्वनिर्वाहः ।
न चैतदतुरोधेन बह्विधविशिष्टाधिकरणतावति पर्वतादौ महान-
सीयबह्विधविशिष्टाभावसत्त्वातुरोधेन च प्रतियोगितावच्छेदक-
तापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टनिरूपिताधिकरणतयैव समच्छेदभावस्य
विरोधः तदा घट-पटौ न स इतिप्रतीतिविषयघट-पटोभयत्वा-
वच्छिन्नाभावस्यापि केवलान्वयित्वप्रसङ्गः, तथाहि तादृशाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्नोभयत्वमात्रे केवलघटत्वादौ वा घट-
किञ्चिदुभयवति केवलघटादिमति च तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्गात् ।
नापि घट-पटवृत्तित्वविशिष्टदिवे, तादृशविशिष्टानुपस्थितौ तथा
प्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्, अपि तु सभयत्वे तद्वर्जितावच्छेदकतापक्षे
घटत्वे पटत्वे चेति वाच्यं । सप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्या-
दृशे तादृशपर्याप्तनिरूपकतावच्छेदकताकाधिकरणतया सममभावस्य
विरोधात् घट-पटावचेतिप्रतीतिसाधिकदिव-तद्वर्जितावच्छेदकता-
पक्षघटत्वादिसमुदायपर्याप्तनिरूपकतावच्छेदकताकाधिकरणतावति
अथ घट-पटौ न स इतिप्रतीतिसिद्धतादृशसमुदायपर्याप्तप्रतियो-
गितावच्छेदकताकाभावासत्त्वात् तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वप्रसङ्ग-
विरहात् ।

केचित्तु तदभावप्रतियोगित्वमगत्या व्यासञ्जटन्ति स्वीक्रियते
तथा च यद्वर्णावच्छिद्ये प्रतियोगितायाः पर्याप्तिः प्रतियोगिताव-

च्छेदकविशिष्टस्य तदवच्छिन्नस्यैव चाभावविरोधितया न समाना-
धिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं विना तादृशाभावस्य केव-
लान्वयित्वानुपपत्तिरित्याहुः ।

घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं
द्वतीयान्तेनाभावाग्रे प्रत्याप्यते यच्च धर्माभावानिरूपितप्रतियोगि-
निष्ठप्रकारतावच्छेदकतया भासते तदुभयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताकत्वमभावे प्रतियोगिनः सम्बन्धतया भासते इत्युपेयते, अभावाग्रे
धर्मान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधकद्वितीयान्तासमभिव्याहार-
स्थले च तादृशधर्माव्ययितावच्छेदकस्तत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताकत्वमेव सम्बन्ध इति न कायानुपपत्तिः । घटत्वेन द्रव्यं नास्ती-
त्यादिवुद्धौ द्रव्यत्वादावपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमानात् घटत्वेन
पटो नास्तीत्यादिधौविषयाभावस्य च प्रतियोगिताया द्रव्यत्वाद्यनव-
च्छिन्नत्वात् । अत एव घटत्वविशिष्टपटत्वानिति प्रत्ययेऽत्र घटत्वेन
पटो नास्ति घटत्ववान्पटो नास्ति इति वाक्यजबुद्धावेकमेव प्रति-
बन्धकत्वं उभयत्र घटत्व-पटत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तेः
संसर्गतया भगान्तदुभयावच्छिन्नप्रकारताघटितस्य तदुभयपर्याप्तप्र-
तियोगितावच्छेदकताकत्वसंसर्गावगाहिवुद्धित्वरूपप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकस्योभयसाधारणत्वादिति ध्येयं । अथ घटो नास्तीत्यादिवाक्याद्-
घटत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वशून्ययोर्ध्वंस-प्राग-
भावयोरन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेणाप्रत्ययात्
ध्वंस-प्रागभावसाधारणनृपदशक्तिर्न सम्भवतीति चेत्, न, ध्वंस-प्राग-
भावयोरत्यन्ताभावविरोधितामते अन्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति

नीलघटवति न घटः नीलघटो न घटः इत्याद्यव्यव-

व्यवहारानुरोधेन ध्वंस-प्रागभावयोरपि समयविशेषावच्छेदेन मामा-
न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकलोपगमस्यावश्यकतया तयोरपि नञा
प्रतिपादनात् । व्युत्पत्तिविरोधेन तयोस्तेनाप्रतिपादनेऽपि सदात-
नत्वघटितान्ताभावत्वापत्तया ध्वंसादिसाधारणाभावत्वस्य साध-
वेनासदातनभावरूपाभावाभावसाधारणानुरोधेन च प्रवृत्तिनिमित्त-
तया नञ्पदवाच्यत्वानपाधात् । न चात्यन्ताभावत्वमखण्डधर्मान्तरं
अनुयोगिताविशेषरूपं वा न सदातनत्वघटितमिति न गौरवमिति
वाच्यं । तादृशधर्मान्तरे मामाभावात् । तद्व्यक्तिर्भास्येतिवाक्यात्
तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोध्वंस-प्रागभावयोर्बाधनात् ध्वंस-
प्रागभावसाधारणशक्तेरावश्यकताच्च । न च ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ता-
भावविरोधस्याप्रामाणिकतया तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणे तादृ-
शात्यन्ताभावसत्त्वात् स एवोक्तवाक्यात् प्रतीयतइति वाच्यं । ध्वंसा-
द्यधिकरणे तादृशात्यन्ताभावस्याप्रामाणिकत्वात् अन्वयितावच्छेद-
कावच्छिन्नत्वाविशेषितायाः प्रतियोगितायाः नञ्पदार्थसंसर्गाभावे
प्रतियोगिसम्बन्धतोपगमे बाधकं दर्शयति, 'नीलघटवतीति, 'न
घट इत्याद्यव्यवहारादित्यनेन सम्बध्यते । तादृश्याः प्रतियोगितायाः
नञ्पदार्थं भेदे प्रतियोगिसम्बन्धत्वे बाधकमाह, 'नीलघट इति,
'अव्यवहारादिति व्यवहारस्य प्रमाणत्वाभावादित्यर्थः । शुद्धप्रति-

माद्य, 'इह नीलेत्यादिना, नीलघटवत्यपि क्वचित् पीतघटसत्त्वात् अव-
च्छेदकावच्छेदेनान्वयनोद्य इति तद्व्याख्याय 'इहेति । इदमत्रावधेयं न
पीतो घट इत्यादौ पीतगुणवतो व्यभेदसम्बन्धेनानुयोगितावच्छेदकं घटत्वं

योगितायाः सम्बन्धेऽबाधितविशेषान्तराभावबोधकतया तद्वा-
क्यानां प्रामाण्यस्य दुर्वारतया व्युत्पन्नैरपि तथा प्रयुज्यत इति
भावः । तद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषिते धर्मेण शुद्धतद्रूपविशिष्ट-
प्रतियोगिविशेषितसंसर्गाभावस्य तद्रूपविशिष्टे प्रतियोगिनि शुद्ध-
तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितभेदस्य च बोधने नञोऽसामर्थ्यापग-
मेन दर्शितप्रयोगवारणसम्बन्धेऽपि वस्तुगत्या नीलघटादिमति नी-
लघटादौ च अत्र न घटः अयं न घट इत्यादिप्रयोगस्य प्रामा-
ण्यप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यं । न च वस्तुगत्या अन्वयितावच्छेदका-
वच्छिन्ना या प्रतियोगिता तस्याः सम्बन्धतानियमेप्युक्तातिप्रसङ्गः
शक्यवारण इति किमन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानोपगमेनेति
वाच्यं । लोहितवस्त्रिभांस्तौत्यादौ लोहितवस्त्रेऽप्रसिद्धा अन्वयिता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वेन वास्तवेन प्रतियोगितायावर्तनासम्भवात्
अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभाने विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वायोगस्य
दर्शितत्वाच्च । सामान्यतो घटमनुपादाय नीलत्वेन तदुपादानञ्च
तदधिकरणे तत्र च विशेषान्तरात्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्बाधितत्व-
प्रकाशनाय ।

केचित्तु अभावाधिकरणतायामन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभान-
मुपगम्यापि घटवति न घटः घटो न घट इति प्रयोगः शक्यवा-
रणः पीतघटादिरूपविशेषात्यन्तान्योन्याभावाधिकरणतायाः प्रति-
अन्वयितावच्छेदकं नामार्थयोरभेदस्यैव संसर्गात्वात्, तच्च समवायेन पीत-
गुणानुयोगितावच्छेदकं घटत्वमपेक्ष्य गृह्यतरमतो नावच्छेदकं, पीतगणानु-
योगितावच्छेदकञ्च घटत्वं नान्वयितावच्छेदकं तथाच तत्पदेनावधानात्

योगिसम्बन्धतादाय्यवत् साधारणघटवत्त्व-घटत्वाभ्यामनवच्छेदात् श्रुतो
मीलपदोपादानमित्याहुः ।

तत्र साधु. घटप्रतियोगिकस्य घटाकाशोभयत्वावच्छिन्नात्यन्ता-
भावस्य घट-पटोभयत्वावच्छिन्नभेदस्य साधिकरणतायामनतिप्रसक्त-
घटवत्त्व-घटत्वाभ्यामवच्छेदसम्भवेन तादृशाभावमादाय तथा प्रयो-
गस्य दुर्भारत्वात् । प्रत्येकाभावातिरिक्त्यासन्नवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमेऽपि घटप्रतियोगिकाभावत्वेनानुगता-
भावाधिकरणतानां घटवत्त्वादिना अवच्छेदे साधकाभावात् अन्यथा
घटानां घभावाभावानां प्रत्येकनिरूपिताधिकरणतानां धूमत्वावच्छे-
देन सत्त्वासम्भवेन धूमवति वज्रभावोनास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः ।
प्रतियोगिवोधकपदोपस्थाप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताभाननि-
यमे साधकमाह, 'इह मीलघटवतीति ।' व्यवहाराच्चेति, घटपदार्थता-
वच्छेदकशब्दघटत्वावच्छिन्नाभावासत्वेपि पीतपदसमभिधायहारसम-
पीतघटत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावमादाय ईदृग्यवहारस्य
प्रमाणताचेत्यर्थः । न केवलं नञादिपदजन्यग्रान्द्धाने प्रतियोगि-
तारूपसंसर्गे प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्य-
धिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकलभाननियमः अपि तु प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञानमात्र एव उक्तरूपानवच्छिन्नप्रति-
योगित्वसांसर्गिकविधयताया अप्रामाणिकत्वादित्यवधेयं ।

अतो गुणधर्मस्यावच्छेदकत्वकल्प एवैतादृश शब्दबोधो विशेषदर्शना-
मिति । ननु भूतत्वं न घट इत्यादौ भूतत्वादौ घटादिसंसर्गाभावधो स्यात् ।
न च संसर्गाभावबोधे अनुयोगिवि सप्तम्यपेक्षिता चैत्रो न पक्षतोऽद्यादौ

हारात्, इह नीलघटवति न पीतोघटः पीतोघटो न नीलः इत्यादिव्यवहाराच्च प्रतियोग्यभावान्वयौ च तुल्य-

न चैव सकलसाध्याभाववन्निष्ठेत्यादिलक्षणे साध्यविशेषाभाव-
मादायाव्याप्तेर्वारणाय साकल्यस्य साध्यविशेषणतया वर्णनविरोध-
इति वाच्य । तच्च साध्यस्याभाव साध्याभाव इति षष्ठीतत्पुरुष-
जन्याभावबोधे षष्ठ्यर्थप्रतियोगिताया प्रकारत्वात् न तु ससर्गत्वात् ।
ननु नञ्ज्ञाभावस्य प्रतियोगिमेवाधिकरणेनापि ससर्ग ससर्गतयापि
भामते नामार्थयोर्भेदान्वयबोध साक्षात् सम्भवतीति व्युत्पत्तौ
निपातातिरिक्तत्वस्य नामविशेषणत्वात् नञश्च निपातत्वात् । अन्यथा
प्रतियोगिताबोधकपदाभावात् घटोनास्तीत्यादौ नञ्ज्ञाभावे घट-
प्रतियोगिकत्वभानानुपपत्तेः । न पचति चैव इत्यादावभावाधार-
ताबोधकानुयोगिवाचकपदोत्तरविभाज्यभावेन पाककृत्यभाववास्यैव-
इत्यादिबोधस्य नाय घट इत्यादाविदमाद्यर्थे घटभेदाद्यधिकरण-
ताया बोधस्यानुपपत्तेय । न च भिन्न एव नञोऽर्थः । न तु स्वा-
तन्त्र्येण भेदस्तस्यानुयोगिन्यभेदान्वयो न तु भेदान्वयः । अतएव
चायमघटो न घट इति समास-व्यासयोरविलक्षणबोधजनकत्वानु-

तिष्ठार्थस्य हत्यादेः ससर्गाभावबोधो न स्यात् अत आह, 'प्रतियोगीति,
'तुल्येति, व्यभावान्वय' प्रतियोग्यन्वयेन तुल्ययोग्यत्वेन तेनानुयोगिनि प्रति-
योग्यत्वस्य यत्र सम्बन्धत्वं तत्र तदभावान्वयस्यापि तद्यात् यत्र च प्रति-
योग्यत्वस्य प्रकारत्वं तत्र तदभावान्वयस्यापि प्रकारत्वं तथाच तत्तत्पदोप-
स्थाप्यस्य प्रतियोगिनोऽनुयोग्यत्वबोधे यदपेक्षितं तत्र तदभावान्वयबोधेऽपि
तदपेक्षितमित्यर्थः पर्यावस्यति, एतदेव प्रलमुखेन दर्शयति, 'तेनेत्यादिना ।

भवोऽपि, एवञ्च पर्थ्युदासस्थले भेदवतोऽशुभतया न मुख्यनञर्थता अपि तु लक्ष्यार्थतैवेति प्रतिषेध एव नञोमुख्यार्थ इति शूलपाण्यादि-मन्मतमिति वाच्यं । तथा सति संसर्गाभावोऽन्योन्याभावयेति विशेषणद्वयोर्नञर्थताकथनानुपपत्तेः । एवं तादात्म्येन विग्रिष्टबुद्धौ विशेषणताविशेषेण भेदप्रकारकधीरेव विरोधिनी न त्वभेदसम्बन्धेन भेदवत्प्रकारकधीरपि गौरवात्, तथाच सति^(१) नाथं घट इत्यादावधिकरणे भेदस्य भेदान्वयानुपगमे तादृशवाक्यबुद्धेरयं घट-इत्यादिवाक्यजबोधं प्रत्यामुभयिकौ विरोधिता भज्येत । तथाच भूतत्वं न घट इत्यादौ भूतत्वादावाधारतासम्बन्धेन घटादिसंसर्गाभावबोधामश्रवात् अन्योन्याभावबोधतात्पर्येणैव संसर्गाभावबोधता-त्पर्येणापि तथा प्रयोगः स्यात् । एवं भूतत्वे न घट इत्यादौ घट-संसर्गाभावाधिकरणतावद्वटभेदाधिकरणता कुतो न प्रतीयते इत्यत-आह, 'प्रतियोग्यभावान्वयौ चेति, अधिकरण इत्यादिः, अन्वय-पद संसर्गभानपरं, तथाचाधिकरणे यादृशपदोपस्थाप्यस्य प्रतियो-गिन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभानं यादृशाधिकरणबोधकता-दृशपदसमभिव्याहारसापेक्षं तादृशपदोपस्थाप्यप्रतियोग्यन्विताभाव-स्यापि आधाराधेयभावरूपसम्बन्धस्य भानं तादृशाधिकरणबोधकता-दृशपदसापेक्षमेत्यर्थः । 'अनुयोगिनीति, यदृशपदोपस्थाप्य इत्यादिः ।

(१) भेदप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे च सतीत्यर्थः ।

'यत्पदोपस्थापितस्येति, तथाच पदविशेषजन्यप्रतियोग्यपस्त्रियन्तर्भावेन कार्यकारणभावो बोध्यः अन्यथा चैत्रो न पाककृतिरित्यत्रापि कृतिसंसर्गा-भावेन न्यादिति भावः । तिडाद्यर्थस्यापि कृत्यादेर्धात्वर्थं जनकत्वेन नञर्थ

योगश्चेमौ । तेन यत्पदोपस्थापितस्य अनुयोगिन्याधारा-
धेयभावसम्बन्धेनान्वयस्तत्र तत्संसर्गाभावस्यापि तथा

‘आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय इति आधाराधेयभावनियामकप्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धस्य समवायादेः सम्बन्धमर्थ्यादया भाग
इत्यर्थः, ‘तत्संसर्गाभावस्यापि तथेति तत्पदोपस्थाप्यप्रतियोगिविशेषित-
तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याधारतासम्बन्धोऽपि^(१) तादृशपदोपस्थाप्ये^(२)
अनुयोगिनि सम्बन्धमर्थ्यादया भासत इत्यर्थः । ‘तिङ्गार्थस्येति,
नञोऽसत्त्व इत्यादिः, आदिपदात्सुप परिग्रहः, ‘कृत्यादेरित्यादिना
तिङ्गार्थाश्रयत्वादि-सुवर्थस्त्वत्वादिपरिग्रहः, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य
विशेष्यतानियामकत्वाभिधानं तिङ्गार्थान्वयाभिप्रायेण, चैत्रस्य धनं
पञ्चमीत्यादौ द्वितीयाद्यन्तपदोपस्थाप्येनापि धनादिना पञ्चमर्थस्त्वत्वा-
द्यन्वयात् सुवर्थविशेष्यतया अन्वये प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यानियाम-
कत्वात् । सुपञ्च कारकपदोत्तरस्य योऽर्थस्तद्विशेष्यत्वे धातूपस्थाप्यत्व
नियामकं शेषपञ्चमर्थविशेष्यत्वे च प्रातिपदिकोपस्थाप्यत्वं प्रत्ययान्योप-

(१) चैत्रा न याककृतिरित्यादितस्तादृशसम्बन्धस्य सम्बन्धमर्थ्यादया भाग-
वारणाय तत्पदोपस्थाप्येति ।

(२) चैत्रे न पचति इत्यादितस्तादृशसम्बन्धभागवारणाय तादृशपदोप-
स्थाप्य इति ।

प्रतियोगित्वेनान्वयादाधाराधेयभावसम्बन्धेनैवेत्युपपन्नमित्यत ‘अनुयोगिनोति
अधिकरत्वेनान्वयबोधविषय इत्यर्थः, ‘तत्संसर्गाभावस्यापि’ तत्पदोपस्था-
प्यप्रतियोगिन संसर्गाभावस्यापि, ‘तथा’ आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय,
पचति चैत्र इत्यत्र प्रतियोग्यत्वस्य सम्बन्धत्वं दर्शयित्वा तदभावान्वयस्य

यथा पचति चैत्रः न पचति चैत्रः चैत्रस्येदं नेदं चैत्रस्य
इत्यादौ तिङाद्यर्थस्य कृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापित एव
तथेति तदभावस्यापि तत्र तथा । पद्यादेश्वैत्रादिनिरू-

प्राप्यत्वं वा, गुरु-विप्र-तपस्त्रि-दुर्गतानां प्रतिशुर्वीतेत्यादौ प्रती-
कारादिक्रियायामपि तदन्वयात्, उपपदविभक्तयश्च यद्यत्पदयोगे
या विहितास्तत्तदर्थविशेष्यत्वे तत्तत्पदोपस्थाप्यत्वं^(१), यथा चैत्रादन्य-
इत्यादौ अन्यादिपदयोगे अनुशिष्टाणां पञ्चम्यादौनामर्थस्य प्रतियो-
गित्वादेर्विशेष्यत्वेऽन्यत्वादिनिष्ठेऽन्यादिपदोपस्थाप्यत्वं, 'तत्रेति अनुयो-
गिनौत्यर्थः, 'तथा' आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः, 'तदभाव-
स्यापि' तिङाद्युपस्थापितकृत्याद्यभावस्यापि, 'तत्र तथा' प्रथमान्त-
पदोपस्थाप्ये आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः । पचति चैत्रे न
इत्यादितश्चैत्रादौ नञर्थस्याभावस्य विशेषणत्वेनान्वयात् चैत्रो न
पाककृतिरित्यादित इव चैत्रे न पचतीत्यादितश्चैत्रवृत्तित्वप्रकारेण
पाककृत्यभावबोधाच्चेति भावः । चैत्रस्य धनमित्यादौ षष्ठ्यर्थः

(१) नियामकमिति पूर्वज्ञानव्य ।

तदर्शयति, 'न पचति चैत्र इति । वैयाकरणमते कर्तुराख्यानवाच्यत्वात् तस्य
च अमेद एव ससर्गं इत्यतः सुब्विभक्तिमुदाहरति, 'चैत्रस्येदमित्यादिना,
'तिङादीत्यादिना यथा कृत्यादेरित्यादिना स्वत्वस्य संयच्छ । 'प्रथमान्तेति,
तथाच विभक्तिअन्यकृत्युपस्थितिविज्यकृतिसंसर्गाभावस्याधाराधेयभावेनान्वय
बोधे नञ्पदजन्यप्रथमान्तपदजन्याधिकरणोपस्थिति कारणमेवं रीत्या कार्य
कारणभाव एव बोद्धव्यं, एवंमुत्तरत्रापि, 'तत्र' अनुयोगिनि चैत्रे धने च,
'तथा' आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय, 'तदभावस्यापि' कृत्यादिनंसर्गा-

पितं स्वत्वादिकमर्थो न तु तन्निष्ठं स्वामित्वादिकं, तस्य धनाद्यवृत्तित्वेन चैत्रीयेऽपि धने नेदं चैत्रस्येति प्रसङ्गात्

स्वामित्वादिकं तच्च प्रकृत्यर्थचैत्रादिविशेषणतया भासते स्वामित्वादिप्रकारेण चैत्रादेरेव धनादौ स्वत्वादिसम्बन्धेनान्वयः, विभक्त्यर्थविशेष्यतापन्नप्रातिपदिकार्थस्य प्रातिपदिकार्थं साक्षादपि भेदान्वयबोधोपगमानामार्थयोर्भेदान्वये प्रकारौभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वात् । अथ वा पष्ठ्याद्यर्थः स्वामित्वादिकं प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासते धनादेस्तदनाश्रयत्वेऽपि तन्निरूपकतया निरूपकतामसम्बन्धेन तच्च तदन्वय इति प्राचीनमतं दूषयिष्यन् स्वमतमाह, 'पष्ठ्यादेवेति, 'आदिपदाद्वितीया-द्वितीययोः परिरुद्धः । 'चैत्रादिनिरूपितमिति, 'स्वत्वादिकमित्यादिना कर्मत्व-कृतिजन्यत्वादिपरिरुद्धः, निरूपितत्वसम्बन्धेन चैत्रादिरूपप्रकृत्यर्थान्वयौत्थ्यर्थः, 'तन्निष्ठमिति आश्रयतामसम्बन्धेन विशेषणतया चैत्राद्यन्वयि आश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादिरूपविशेषणेनान्वयि वेत्यर्थः । 'स्वामित्वादिकमित्यादिना कर्मत्व-कृत्वपरिरुद्धः । 'तस्येति चैत्रनिष्ठस्वामित्वादेवेत्यर्थः । 'धनाद्यवृत्तित्वे-

भावस्यापि । ननु यथा अर्थः स्वामित्वं तस्य च धने निरूपकत्वसम्बन्धेनैवान्वयो न साधाराधेयभावसम्बन्धेनेत्यत आह, 'पष्ठ्यादेरिति, स्वत्वस्य पष्ठ्यर्थत्वे प्रकृत्यर्थस्य चैत्रादेः केन सम्बन्धेन तत्रान्वय इति तदुद्घोषति, 'चैत्रादिनिरूपितमिति, तथाच निरूपितत्वसम्बन्धेन तच्च प्रकृत्यर्थस्यान्वय इति भावः । 'तन्निष्ठ' चैत्रादिनिष्ठं, एतेन स्वामित्वस्य पष्ठ्यर्थत्वे प्रकृत्यर्थेन समं तस्यान्वयबोधे निष्ठत्वमेव सम्बन्ध इत्युक्तं, 'तस्य' चैत्रादिनिष्ठस्वामित्वस्य, 'धनाद्यवृत्तित्वेनेति, तथाच वृत्तितानियामकेन सम्बन्धेन स्वामित्वाभावबोध-

निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादि-

नेति वृत्त्यनियामकस्त्व-निरूपकत्वादिसम्बन्धेन धनादिसम्बन्धित्वेऽपि धनाद्यवृत्तितयेत्यर्थः । धनादौ आश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादेस्तन्निष्ठ-स्वामित्वादेश्चाभावसत्त्वेनेति शेषः । 'प्रसङ्गात्' भवन्मते अबाधित-तादृशचैत्राद्यभावबोधकस्येत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ननु स्वामित्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतापक्षे स्वामित्वादेर्निरूपकतासम्बन्धाव-च्छिन्नाभावस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतापक्षे तद्विशिष्टप्रकृत्यर्थचैत्रादेः स्वत्वादिमन्वन्धावच्छिन्नाभावस्य नञ्चा प्रत्यायनोपगमात् नोक्ताति-प्रसङ्गावकाशः तादृशभावस्य धनादौ बाधादित्यत आह, 'निरूपकत्वादेरिति, 'आदिपदान् स्वत्वादेः परित्यजः । 'प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वृत्त्यनियामकतयेत्यादिः, वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गाभावस्याप्रामाणिकत्वात् येन हि सम्बन्धेनायमिहेति प्रत्ययः तत्सम्बन्धमादायैव नायमिहेति प्रत्ययः निरूपकतासम्बन्धेन धने स्वामित्वमित्यप्रत्ययान्तेन सम्बन्धेन नात्र स्वामित्वमिति प्रतीते-रप्यभावः । अत एव धनमात्रे स्वामित्वस्याश्रयतासम्बन्धावच्छिन्ना-भावसत्त्वेनैतद्देशवृत्तिवाच्यौ नीलरूपाभाव इतिवत् अचैवीयधने न चैवनिष्ठस्वामित्वमिति धने अचैवीयत्वस्य स्वामित्वे च चैवनिष्ठत्व-

नेऽबाधित इवेति तथा प्रयोग म्यादिति भावः । ननु स्वामित्वस्य वधार्थत्वं तस्य निरूपकत्वेन सम्बन्धेन धनेऽन्वयः तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक इव तदभावो नञ्चा प्रत्याख्यते चैवीयन्तु धनं तन्निरूपकमेवेति कथं सच नेद चैवस्येत्यादेः प्रसङ्ग इत्यत आह, 'निरूपकत्वादेरिति, निरूपकत्वादिसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे किं बाधकमित्यत आह, 'दिगिति, प्रमाणा-

त्येषा दिक् । यत्र चाधाराधेयभावो न संसर्गमर्यादया
लभ्यस्तत्रानुयोगिपदे सप्तम्यपेक्षा यथा भूतले घटो न

स्याव्यावर्तकतया न व्यवहियते अपि तु धने ॥ स्वामित्वमित्येव,
अन्यथा निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नस्वामित्वाभावतात्पर्येण तथा
व्यवहारस्य^(१) दुर्म्भारतापत्तेः । अत एव कृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वसम्बन्धस्य
वृत्त्यभियामकतया न पचतीत्यत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नक्रियाभावबोधा-
सम्भवेन पचतीत्यादौ कृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकादेः कर्त्तव्यत्वबोधं
मणिकारोपजगाम उपजगाम तु जानातीत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन
ज्ञानादेरिति भावः । वृत्त्यभियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावस्वीकारे स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नचैत्राभाव-स्वत्वाभावयोः समनियत-
तया अभिन्नत्वेनाभावकल्पनाधिक्यविरहेऽपि अतिरिक्तप्रतियोगि-
ताकल्पनाधिक्याद्गौरवं बोधं । 'यत्र चेति यथोरित्यर्थः । 'संसर्ग-
मर्यादया लभ्य इति भेदान्वये निराकाङ्क्षतयेत्यादिः । तादृशौ च
प्रातिपदिकायौ, 'तत्रेति, तत्पदार्थं तत्पदार्थसंसर्गाभावबोधे अनुयो-
गिवाचकपदान्तरं सप्तम्यपेक्षेति तत्राभावसम्बन्धस्याधारतारूपस्य
संसर्गात्वासम्भवेन तदर्थकविभक्तिं विना तद्ज्ञानासम्भवादिति भावः ।

(१) यच्चैत्रोपधने न चैत्रनिष्ठस्वामित्वमिति व्यवहारस्येत्यर्थः ।

न्तरसिद्धमेवार्थं शब्दो बोधयति न तु शब्दबलादेव वस्तुसिद्धिः । 'यत्र
चाधारेति, यत्पदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगिनोऽनुयोगिनौत्यनुयज्यते, यत्र घ
नामपदजन्यघटोपस्थितिजन्ये नष्पदजन्यघटसंसर्गाभावबोधे अनुयोग्युप-
स्थापकपदोत्तरसप्तमीसमभियाहृतनष्पदजन्या संसर्गाभावोपस्थितिः कारणं

अत्र च भूतल-घटाभावाद्योः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याप्रसिद्ध्या तस्या-
मस्या अकल्पमात् भूतलं न घट इत्यादिवाक्यान् तादृशवाक्यबो-
धापत्तिः । यदि च घटाभावादिविशिष्टभूतलादिपरतदादिपद-
घटितान्तदभौतिवाक्यान् भूतलाद्यंघ्रे घटाद्यभावप्रकारकबोधः
प्रसिद्ध इत्युच्यते तदा तादृशबोधोत्पत्तौ तादृशवाक्यज्ञान-तद्वटक-
तदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थित्यादिघटितसाम्य्या एव प्रयो-
जकत्वान्तदभावादेव नोक्तस्य तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, भूतले न घट-
इत्यादौ प्रसिद्धबोधश्च घटाभावे भूतलादिरुत्तिलप्रकारकस्तदु-
त्पादप्रयोजिका साम्यी च परस्परसमभिव्याहतप्रयमान्तघटादिपद-
नञ्पदजन्यघटादि-तदभावोपस्थितिभ्यामिव तत्तत्पदसमभिव्याहत-
सप्तमीजन्याधेयलोपस्थिति-तत्प्रकृतिजन्यभूतलोपस्थित्यादिनापि घ-
टिता भूतलं न घट इत्यादौ तदभावादेव न तदुत्पादप्रसङ्गः ।
एवं न पचति चैव इत्यादौ प्रसिद्धस्य चैवादिविशेषकपाककृत्याद्य-
भावप्रकारकबोधस्य साम्यी प्रयमान्तजन्यानुयोग्युपस्थिति-विभक्ति-
जन्यकृत्यादिरूपप्रतियोग्युपस्थितिघटिता तदभावात् पाककृतिर्न
चैव इत्यादौ न तत्प्रसङ्गः, एवं पाककृतिर्न चैवे इत्यादिरूपलप्रसि-
द्धस्याभावांग्रे चैवादिरुत्तिलप्रकारकबोधस्याप्युक्तरीत्या वारणमिति
बोध्यं । ननु सप्तम्यन्तभूतलादिपदेन नञ्प्रत्ययाभावे आश्रयतासम्बन्धेन

इत्यद्य यावत् सप्तम्यन्तपदसमभिव्याहारो नञ्पदे न जायते तावन्न घट-
इत्यादितो घटसंसर्गभावघोर्न भवत्येवेति । रुत्तितानियामकसम्बन्धउर-
स्तारेणैव सर्वत्राभावप्रतीतिरस्ति एतद्वयसामित्वं मैत्रे नास्ति चैवसत्त्वं यत्र
शक्तीत्येवामावप्रत्ययात् न तु निरूपकेत्यादिसम्बन्धं प्रतियोगितावच्छेदको-

घट इत्यत्र तात्पर्यवशात् कदाचिद्भूतलादौ घटाभावः
कदाचिद्घटादौ भूतलवृत्तित्वाभावः प्रतीयते, अतएव

भूतलादिवृत्तित्वबोधने तादृशपदेन नेदं चैवखेत्यादौ षष्ठ्याद्यन्त-
पदेन प्रथमान्तार्थविशेषण-नञ्ार्थाभावेऽपि कदाचित् प्रतियोगितया
स्वार्थान्वयबोधजननवत् प्रथमान्तार्थविशेषणतापन्नाभावे स्वार्थान्वय-
बोधजननात् घटाभावोभूतले भूतलवृत्तित्वाभाववान् घट इति
द्विविध एव भूतले न घट इति वाक्यजन्यबोधः, एवञ्च तादृशवा-
क्यात् कदाचित् प्रथमबोधः कदाचित् द्वितीयबोधः इत्यत्र किं
नियामकमिच्छाकाङ्क्षायां तात्पर्यभेदस्य नियामकत्वमाह, 'अचेति,
'अत्र' भूतले न घट इत्यादिवाक्यभेदे । ननु सर्वत्र सप्तम्यन्तार्थ-
स्याभावनिरुद्धतयैवान्वयोऽस्तु न तु कदाचिदपि तत्प्रतियोगितया
विनिगमकश्चारे व्यक्तीभविष्यतीत्यत आह, 'अत एवेति कदाचित्
सप्तम्यन्तार्थप्रतियोगिकाभावस्यापि नञ्ना बोधनादेवेत्यर्थः । 'इत्यादौ'

इत्यत्र कदाचिद्भावधीरस्ति इति भावः । यदा भूतले न घट इत्यत्र घटपदोपस्था-
प्यस्य घटस्य नञ्पदजन्ये भूतलाधेयत्वप्रकारकसंसर्गाभावबोधे भूतलोपस्था-
पकपदोत्तरसप्तमोपदसमभिव्यक्तनञ्पदजन्यसंसर्गाभावोपस्थितिः कारणं
भूतल न घट इत्यादौ षष्ठाभावात्तथा विशेषसामयो न कल्प्यते सामान्य-
सामयो च विशेषसामयो विना कुतो न कार्यजननीति एषा दिक् । ननु
सप्तम्यर्थस्याभावो नञ्ना बोध्यते तस्य चानुयोगिनि घटे व्याधाराधेयभावः
सम्बन्धएवेति पूर्वोदाहरणमेवेत्यत आह, 'अचेति, 'कदाचिद्भूतलादा-
विति, तदानीमेव चरमोदाहरणमिति भावः । चरमबोधोपलभ्यमाह,
'अतएवेति, 'एकविशेष्यकत्वेति, एविवृत्तिर्मन्योजलवृत्तित्वाभाववाच्य इति

पृथिव्यां गन्धो न जले इत्यादौ प्रतीतेरेकविशेष्य-
कत्वानुभवः ।

इत्यादिदिविधवाक्ये, 'प्रतीतेरेकविशेष्यकत्वानुभवः' गन्धाद्येकविशे-
ष्यकप्रतीतिजनकत्वानुभवः, 'न जल इत्यतो गन्धाभावस्यैव जलवृत्तिव-
बोधोपगमे तत्प्रतीतावभावस्यैव विशेष्यतया पृथिव्यां गन्ध इत्यतश्च
तद्विशेष्यकबोधानुत्पत्त्या तयोरेकविशेष्यकबोधजनकत्वानुभवो विरुध्येत
इति भावः ।

नञ्पूर्वाभावनिष्ठाधेयताबोधकत्वं सप्तम्याः खण्डयतां मतमुपन्य-
स्यति, 'केचित्त्विति, 'विशेष्ये विशेषणस्याभाव इति नञोऽसत्वे चाप्यदार्थं
चाप्यदार्थविशेषणतया भासते तत्र नञा तत्पदार्थाभावो विशेषणतया
प्रत्याख्यत इत्यर्थः, तथा च भूतले घट इत्यतो घटे भूतलवृत्तित्वस्य
विशेषणतया बोधनात् भूतले न घट इत्यतोऽपि घटे भूतलवृत्ति-
त्वाभाव एव विशेषणतया प्रतीयते न तु घटाभावे भूतलवृत्तित्वं,
एकाकारवाक्यस्य द्विविधबोधजनकलोपगमे नञ्पदे सप्तम्यन्तभूतला-
दिसप्तमिव्याहारेऽज्ञानस्य द्विविधकारणत्वकल्पनापत्तेः । उभयसाधा-
रणतत्कार्यतावच्छेदकस्य^(१) कथञ्चित् सम्भवेऽपि तादृशवाक्यधर्भिक-

(१) अन्यतरत्वादेरित्यर्थः ।

उभयत्रैव गन्धो विशेष्यः आद्यकल्पानुसारे तु पृथिवीवृत्तिर्गन्धो जले गन्धा-
भाव इति बोधे निम्नविशेष्यकत्वं स्यादिति भावः ।

सप्तम्यर्थस्यैवाभावो भासते इति नियमवादिनां मते आह, 'केचित्त्विति,
नञोऽसप्तमिव्याहारे यदि विशेष्ये यदि विशेष्यकतया भासते नञ्सप्तमिव्याहारे
तद्विशेष्यस्य तद्विशेष्येऽभावो नञ्वा बोध्यते तथाच भूतले घट इत्यादौ घट-

केचित्तु सर्वत्र विशेष्ये विशेषणस्याभावो नञा
प्रत्याय्यते । अतएव भूतले घटो नास्ति घटौ न स्तः
घटा न सन्ति इत्यादौ घटोऽस्तीत्यादाविव वचनैक्य-

द्विविधवाक्यार्थतात्पर्यज्ञानस्य धृक्कारणतया तत्कारणताधिकस्य
दुर्भारत्वादिति भावः । एतन्मते युक्त्यन्तरमाह, 'अत एवेति, 'घटो-
ऽस्तीत्यादाविवेत्यादिना घटौ स्तः घटाः सन्ति इत्यादिपरिपहः,
'वचनैक्यनियम इति विशेष्य-विशेषणपदयोः समानवचनत्वनियमेन
सुप्तिङोर्बचनसाम्यनियम इत्यर्थः, भूतले घटोनास्तीत्यादौ अभावस्य
भूतलास्तित्वविशेष्यत्वे तदैक्येन^(१) घटौ न स्त इत्यादौ द्विवचनामुप-
पत्तेरिति भावः । न चैतन्मतेऽपि घटोनास्ति घटौ न स्त इत्यादा-
वाख्यातार्थस्य प्रतियोगितया अभावविशेषणत्वमेव न तु घटविशे-
षणत्वमिति कथमाख्यातान्तस्य समानवचनत्वमिति वाच्यं । विशेषण-
पदस्य साक्षात्स्वार्थविशेष्यपदेनेव स्वार्थविशेष्यनिपातार्थविशेष्यपदे-
नापि समानवचनत्ववियम इत्याश्रयात् । न च घटौ न स्त इत्यादौ

(१) धर्मावैक्येनेत्यर्थः ।

एव भूतललक्षित्वस्य विशेष्य इति तत्रैव भूतललक्षित्वमावो नञा बोध्यत-
इत्यर्थः । 'अतएवेति यतएवाभावात्तन्मतेऽपि घटस्यैव विशेष्यत्वमित्यर्थः,
'वचनैक्यनियम इति धर्मावस्य विशेष्यत्वे विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमान-
वचनत्वनियमात् घटौ न स्त-इत्यादौ द्विवचनादिकं न स्यात् किन्त्वभावस्यै-
कत्वात् घटो नास्त्येकवचनमेव स्यात् घटस्य विशेष्यत्वे च तस्य द्वित्व-
वङ्गत्वयोः क्रियापदस्यापि द्विवचनादिकं स्फुटमेवेति भावः । यद्यपि भूतले

अस्तित्वाभावस्य घटादौ बोधपक्षे एकघटवति घटौ न स्त इति
 व्यवहारो न स्यात् घटे तद्देशान्तित्वमन्वे द्वित्वाद्यवच्छिन्नेऽपि तत्र
 तदभावामत्वादिति वाच्यं । द्वित्वाद्यवच्छेदेन प्रतियोग्यमन्वे प्रति-
 योगिमत्यपि तदवच्छिन्ने तदभाव इत्यस्यैतदादिनोपगमात् ।

केचित्तु अत्र घटौ न स्त इत्यादौ घटद्वयत्वसामानाधिकरण्येनैव
 तद्देशास्तित्वाभावः प्रतीयते यत्र चैक एव घटस्तत्र तादृशद्वित्व-
 सामानाधिकरण्येन घटान्तरे तादृशास्तित्वाभावस्याबाधादत्र घटौ
 न स्त इति वाक्यस्य योग्यता । न चैवं यत्राधिकरण्ये घटद्वयं वर्णते
 तदधिकरणास्तित्वाभावस्यापि घटपर्याप्तद्वित्वाद्यतद्देशादृष्टिघटा-
 न्तरे सत्तात्तदधिकरणपरमत्र घटौ न स्त इति वाक्यं प्रमाणं
 स्यादिति वाच्यं । घटपर्याप्तद्वित्वाद्यवच्छेदेन नञ्र्थाभावसामाना-
 धिकरण्यभानोपगमादुपदेशे यत्किञ्चित् घटद्वयसत्त्वं तद्घटद्वयद्वित्वे
 तद्देशदृष्टित्वाभावसामानाधिकरण्यासत्त्वेन न घटपर्याप्तद्वित्वत्वाव-
 च्छेदेन तद्देशदृष्टित्वाभावसामानाधिकरण्यं इति तद्वोधकतादृश-
 वाक्यस्य प्रामाण्याप्रसङ्गेरित्याहुः । तच्चिन्त्यं, तादृशद्वित्वे तद्देशास्ति-

घटो नास्तीत्यत्र सप्तम्यर्थानिर्हृतत्वं तत्र धात्वर्थे विद्यमानत्वे, तच्चाख्यातार्थे
 व्याश्रयत्वे, तत्र नञ्र्थे व्यभावे, स च घटेऽन्वेतीति भूतलनिर्हृतविद्यमान-
 ताश्रयत्वाभाववान् घट इति शाब्दबोधोभावश्च साक्षाद्घटे विशेषणं न
 ताख्यातार्थं, तद्यपि परम्परया विशेषणस्यापि विशेष्यसमानवचनत्वमौ-
 त्सर्गिकं चैत्रो न पञ्चतीत्यादौ दृष्टत्वादित्याशयः । न चैकघटवति भूतले
 घटौ न स्त इति न स्यात् द्वित्ववद्घटत्वावच्छेदेनैतद्भूतलनिर्हृतविद्यमानत्वा-
 श्रयत्वाभावस्याभावात् तादृशसामानाधिकरण्येन नञ्र्थस्यान्वये घटद्वयव-

त्वाभावसामानाधिकरण्यभानं हि धर्मितावच्छेदकतादृशद्वित्वप्रकारेण
भासमानधर्मिणि तादृशाभावरूपविशेषणसम्बन्धभानं न तु तादृश-
द्वित्वे तादृशाभावाधिकरणवृत्तित्वस्य प्रकारतया समर्गतया वा भानं
तत्र तथा^(१) तद्भामकाभावात् । तथा च तादृशद्वित्वे तादृशाभाव-
सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य तत्सामानाधिकरण्ये वा तादृशद्वित्व-
त्वावच्छिन्नत्वस्य भानमप्रसक्तमेव एकदेशवृत्तिधर्मस्य द्वित्वाद्यवच्छे-
देनाभावोपगमे तु अत्र घटौ न स्र इति वाक्यादुक्तद्वित्वत्वा-
वच्छेदेन तद्देशास्तित्वाभाववच्छेकत्वभानोपगमात् घटद्वयाधिकरण-
देशास्तित्वाभावस्य तदधिकरणावृत्तिघटसाधारणद्वित्वावच्छेदेन
सत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । तादृशद्वित्वत्वावच्छेदेनाभाववच्छेदकत्व-
भानस्याभावरूपविशेषणे धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकतादृशद्वित्वत्वा-
वच्छिन्नावच्छेदकताकल्परूपधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानं तत्र
सम्भवत्येव अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ विशिष्टधर्मिता-
वच्छेदकावच्छेद्यतया विशेषणभानस्य सर्वमस्मत्तत्वात् । यद्यप्युक्तयुक्त्या
अत्र घटोनास्ति घटौ न स्र इत्यादावभावेऽस्तित्वादिक्रियामवय-

(१) तादृशद्वित्वे तद्देशास्तित्वाभावसामानाधिकरण्यभानं इत्यर्थः ।

त्यपि भूतले घटौ न स्र इति स्यादिति वाच्यः । तादृशद्वित्वत्वावच्छेदेन
नान्यसामानाधिकरण्यस्यान्वयात् घटद्वयवति भूतले अधिकरणान्तरीय-
घटद्वित्वे तद्भूतजास्तित्वाभावसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि तद्वटद्वयद्वित्वे तद-
भावेन घटौ न स्र इति प्रयोगस्य बाधितार्थकत्वात्, एवं घटा न सन्तीत्य-
त्रापि बोध्यं । त्रियामिति, अनियमपक्षे तु तत्र सत्त्वाभावो जातिवृत्ति-
रित्यन्वयबोधेन नानुपपत्तिरिति भावः । समवायेन सम्बन्धसामान्येन वा

नियम इत्यप्याहुः । तेषां जातौ न सत्तेत्यत्र गतिश्चिन्तनीया जातिसमवेतत्वस्याप्रसिद्धेः, सम्बन्धान्तरेण जातिवृत्तित्वस्य सत्तायामपि सत्त्वात् ।

एव खण्डयितुं शक्यते न तु अथ न घट इत्यादौ अभावे सप्तम्यन्तार्थान्वयबोधः, तथापि क्रियां विना न वाक्यसमाप्तिरिति अत्र न घट इत्यादावप्यस्तीत्यथाहारेण तिङन्तार्थस्यैवाभावेऽन्वय इत्यभिप्रेत्येतदभिहितं, अस्तीत्यस्य समभिव्याहारे साधारसप्तम्या निरूपितत्वमर्थः, वृत्त्यर्थकधातुयोगे निरूपकस्यैवाधारत्वात् । भूतले वर्तते भूतलेऽस्तीत्यगदेः समानार्थकतया वृत्तिरस्यर्थः, 'गतिश्चिन्तनीया' सत्ताशब्दस्य सत्तासमवाये सत्ताप्रतियोगिकत्वविशिष्टसत्तासमवायातुयोगिकत्वे वा क्षणश्रया उपपत्तिप्रकारश्चिन्तनीयः । यथाश्रुतार्थेऽनुपपत्तिं दर्शयति, 'जातौति, 'अप्रसिद्धेरिति तदभावस्य सत्तायां नञा बोधयितुमशक्यत्वादिति शेषः, इदञ्चात्र समवायेन वृत्तेः सप्तम्यर्थत्वे बोध्यं, वृत्तिपरमान्यस्य सप्तम्यर्थतोपगमे तु अप्रसिद्धिविरहेण तत्पक्षे बाधकमाह, 'सम्बन्धान्तरेणेति एकार्थसमवायेनेत्यर्थः । गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिना सत्तादौ गुणादिवृत्तित्वाभावानुपगमे गुणे न विशिष्टसत्ता इत्यादावपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वे

जातिवृत्तित्वस्याभावो नञा प्रत्याख्य, आद्ये 'जातिसमवेतत्वेति, द्वितीये 'सम्बन्धान्तरेणेति एकार्थसमवायादिनेत्यर्थः । वस्तुतस्तु जातौ न सत्तेत्यादौ सत्तापदं सत्त्वासमवायपरं सप्तम्यर्थस्यानुयोगित्वं तथाच जात्यनुयोगित्वाभाववान् सत्तासमवाय इत्यन्वयबोधे नानुपपत्तिः न तु सतिरेव नास्तीति तदर्थं, अतएव 'गतिश्चिन्तनीयेत्युक्तं ।

सप्तम्यर्थान्विताभावस्य विशेषणतया प्रतियोग्यन्वय-
इत्यपि कश्चित् ।

लक्षणा योऽग्यत्वमुपपादनीयं, लक्षणा च भावप्रत्ययस्यैव, समुदा-
यस्य^(१) शक्त्यप्रसिद्धा लक्षणाया असम्भवात् ।

मतान्तरमाह, 'सप्तम्यर्थेति भूतले घटोनास्ति जातौ सत्ता
नास्तीत्यादौ भूतल-जात्याद्यस्तित्वरूपसप्तमीसमन्विताद्वयक्रियापर्य-
न्तार्थस्य आश्रयतया अन्वयी योऽभावः प्रतियोगितासम्बन्धेन
प्रकारीभवत्तस्य विशेष्यतया प्रतियोगी भासते इत्यर्थः, एवञ्च
परम्परया क्रियाविशेष्यप्रतियोगिवाचकघटादिपदसमानवचनत्वं
क्रियापदस्य निर्वहतीति द्रष्टव्यं । येन रूपेण प्रतियोगिनोविशेष्यत्वं
तद्रूपावच्छिन्नत्वविशेषितैव प्रतियोगिता सम्बन्धतया भासते अतो
घटादिमति विशेषाभावमादायाच घटोनास्तीत्यादयो न व्यवहाराः,
अवच्छिन्नत्वञ्च नान्यनवृत्तित्वं अपि तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तेन

(१) पदस्यैव शक्तिर्न वाक्यस्येति समुदायस्य वाक्यतया न तच्छक्तिरिति भावः ।

'सप्तम्यर्थेति, यद्यपि विशेष्यत्वमैवामावो बोध्यते इति विषयस्यैव न रक्ष्यं
तथापि प्रथमान्तस्यैव विशेष्यत्वे वचनैक्यनियमोपपत्तिस्तत्तावताप्युपपन्नेवेत्या-
शयः । यत्र सप्तम्यर्थान्वयेन जातिवृत्त्यभावस्य प्रतियोगितया सत्तायामन्वयेन
जातिवृत्त्यभावोपा सत्तेत्यन्वयबोध तथाच द्रष्टे न सत्तेत्यपि स्यात् तत्र
सत्ताया विधिगताभावस्य सत्त्वात् । न च सत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धः,
यनतिरिक्तवृत्तित्वस्यावच्छेदकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् व्युत्पत्तिगतावच्छेदक-
स्वरूपसम्बन्धस्यावच्छेदकत्वमन्तर्भाव्य व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवादित्यसुरसः
'कश्चिदित्यनेन सूचितः । वस्तुतस्तु घटौ न स इत्यादितो द्वित्वाद्यवच्छिन्न-

वह्यादिमति तार्णान्ताभयवद्धौ ॥ स इतिवत्तादृशाभावमादा-
याच वक्त्रिणांस्त्रीत्यादयो न प्रयोगाः न वा गुण-कर्मान्यत्वविशिष्ट-
सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय गुणादौ सत्ता नास्तीत्यादयः, अभावे
प्रतियोगिनोऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य संभगता-
पक्षेऽपि तादृशातिप्रसङ्गस्य तथैव त्रारणीयत्वात् । अत्र चाभावेऽनु-
योगितासम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारको घटोनास्तीत्यादिरेवानुभवविकः
प्रत्ययः न तु प्रतियोगिनि प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावप्रकारकोऽभा-
वीयो घट इत्यादिः । अथैव प्रतियोगिन्यभावस्य प्रतियोगितासम्बन्ध-
एव न स्यादिति चेत्का चतिः नञ्पदघटितवाक्यात्प्रतियोगिन्यभाव-
प्रतियोगिताप्रकारकबोधस्य न सम्भवति प्रतियोगिताया अपदार्थ-
त्वात् । न च नञ्पदोत्तरविभक्तिरेव प्रतियोगित्वार्थिका, तत्कल्पने
गौरवात्, प्रथमाविभक्तेः सङ्ख्यातिरिक्तपरत्वेऽसाधुत्वात् निपातोत्तरं
विभक्त्यन्तरानुदयात् तदनिश्चयेऽपि^(१) शब्दबोधस्यानुभविकत्वात् ।
प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धं सम्बन्धविधया अवगाहमानस्यैव ज्ञानस्य
लाघवेन प्रतियोगिविशिष्टधीविरोधितया जातौ न सत्ता इत्यादि-
वाक्याज्जातिधर्मिकसत्तादिसंशयादिनिवर्त्तकज्ञानानिर्वाहयेत्याद्य-
स्तरसः । यत्र नञोऽसत्ते प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः सम्बन्धोभासते तथैव

(१) नञ्पदे विभक्त्यन्तरानिश्चयेऽपीत्यर्थः ।

घटाभावस्य विशिष्टतया प्रतीयते नन् क्रियापदसमभिव्याहारे तस्य प्रति-
योगिपदेन समानवचनत्वमपि तत्त्वं, यत्तस्य घटौ नास्तीति च प्रयोग दिव-
चनादिकञ्च प्रयोगसाधुत्वाय एतच्च भूतले घटौ न सत्ता इत्यादेर्भूतलाधेयत्व-
योदित्वावच्छिन्नाभावोऽपीत्येव वाक्यार्थ इति ध्येयं । अत्रमुखेन नियामकं

यच्च च विशेषण-विशेष्ययोरभेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्त-
चान्योन्याभावो नञा बोध्यते यथायं घटो नीलः नायं
घटो नील इति तच्च विशेषण-विशेष्यपदयोः समान-

नञा तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदभावः प्रत्याख्यते इति
व्युत्पन्नसुसारेण भूतले न घट इत्यादितो भूतलादौ घटान्योन्या-
भावबोध वारयति, 'यच्च चेति यादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपद-
समभिव्याहारस्थल इत्यर्थः, 'विशेषण-विशेष्ययोः' प्रतियोग्यनु-
योगिनोः, 'अभेदेन' तादात्म्येन, 'अन्वयः' विशेषण-विशेष्यभावः,
'तच्च' तच्चैव, 'अन्योन्याभावोनञा बोध्यत इति, तस्य तादात्म्य-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति भावः । एवञ्च भूतले घट-
इत्यादौ घट-भूतलाद्योस्तादात्म्याप्रतीतेर्भूतले न घट इत्यादौ न
भेदबोध इति सूचितः । 'अथ घटोनील इत्यादि प्रतियोग्यनु-
योगिनोरभेदान्वयोदाहरणं, नाथ घटोनील इत्यादिरन्योन्या-
भावोदाहरणं, भूतले घट इत्यादावेव कथं न घट-भूतलाद्योर-
भेदबोध इत्यत आह, 'तच्चेति नामार्थयोरभेदबोध इत्यर्थः, समान-
विभक्तिकताविरहेऽपि श्लोकं पञ्चतीत्यादौ श्लोक-पाकाद्योरभेद-
बोधात् न श्लोक पञ्चतीत्यादौ पाकादिक्रियायां श्लोकभेदबोधात्

यत्तु अन्योन्याभावस्थलं द्रष्टव्यं, 'यच्च चेति, 'तच्चान्योन्येति, अभेदेन
विशेषणत्वयोग्यस्य विशेष्येऽन्योन्याभावो नञा बोध्यते इत्यर्थः, अयं घटो
नील इत्यनेनाभेदान्वयो दर्शितः अत्र नञाऽन्योन्याभावबोधने । 'समानेति
दर्शि सुन्दरमिथादावपि लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेनैव शाब्दधीरिति भावः । द्वित्रौ

विभक्तिकत्वं विरुद्धविभक्तिराहित्यं वा तन्त्रं, अतएव

नामार्थयोरित्युक्तं । 'समानविभक्तिकत्वं' एकजातीयविभक्त्यन्तत्वं, एक-
जातीयत्वञ्च प्रथमा-द्वितीयात्माद्यन्यतरूपेण न त्वानुपूर्व्या, अतो-
वेदाः प्रमाणमित्यादावपि अभेदान्वयबोधः, नीलघटेत्यादिममाव-
'साधारणाय' 'विरुद्धेति, विशेष्यपदे यज्जातीयविभक्तिराहित्य
विशेषणपदेऽपि तज्जातीयविभक्तिराहित्यं न तु विशेष्यपदप्रकृतिक-
विभक्तिविजातीयविभक्तिराहित्यं विशेषणपदे नीलघटरूपमित्या-
दितो नीलघटाद्यभेदबोधानुपपत्तेः घटादिपदानन्तरविभक्तेरप्र-
सिद्धेः, विशेष्यपदानन्तरकालीनाटन्तिप्रथमात्माद्यन्यतरूपवद्विभक्ति-
राहित्यं वा विवक्षितं । इदम् चिन्त्यते, विरुद्धविभक्तिराहित्यं
न स्वरूपसदपेक्षितं विरुद्धविभक्तिकयोरपि समानविभक्तिकत्वभ्रमे
अभेदबोधात् समानविभक्तिकयोरपि विरुद्धविभक्तिकत्वभ्रमे अभेदा-

न पञ्चमीत्यादौ व्याख्यानस्य धर्मिपरत्वात् ज्ञेये साककर्म-प्रकृतं न स्तोत्र-
मित्यादौ पात्रे स्तोकाभेदस्य प्रविषादने समानविभक्तिकत्वमावादाच्च,
'विरुद्धविभक्तिराहित्यं वेति, निर्विभक्तिकासमस्तबीलादिपदसमभिध्याद्यत-
नञ्पदस्यैव विरुद्धविभक्तिविरुद्धेऽप्यसाधुत्वादेव नान्वयबोधः । वस्तुतस्तु उत्तमै-
स्यमात्रमेतत् न त्वेन रूपेण हेतुत्वं चतुर्थोऽपि-प्रतियोग्यपस्थापकनामपदयोः
समभिध्याहारे समानविभक्तिकत्वं तन्त्रं तथाच घटो न नील इत्यादौ घट-
पदार्थान्वितनीलपदार्थान्वोन्यामावबोधेन घटपदसमानविभक्तिकनीलपद-
समभिध्याद्यतनञ्पदत्वेन चैत्रो न पञ्चमीत्यादौ धर्मिपरत्वात्समभि-
ध्याद्यतनञ्पदत्वेन न स्तोत्र पञ्चमीत्यादौ क्रियाविशेषणसमभिध्याहारे
निरुपेयत्वात्स्तोत्रादिपदसमभिध्याद्यतनेन विशिष्टैव हेतुत्वं बोध्यं चतुर्थो-
न पञ्चमीत्यादौ धर्मिपरत्वात्प्रतियोगिपदोत्तरविभक्तेः न स्तोत्रं

यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेदित्यादावेक-

बोधात्, नापि ज्ञातं, विरुद्धविभक्त्यनुपस्थितिदशायां विरुद्ध-
विभक्तिरादित्याज्ञानेऽपि नीलोघट इत्यादौ आनुपूर्वीविशेषरूपेण
भासमानायाः स्वादिविभक्तेर्विशेष्य-विशेषणपदयोस्तदन्तत्वरूपानु-
पूर्वीज्ञानात् नीलोघट इत्यादौ च नीलोपदाद्यव्यवहितघटपदत्वादि-
रूपानुपूर्वीज्ञानात् नीलो-घटाद्योरभेदान्वयबोधात् । तस्मान्नादु-
शातुपूर्वीज्ञानानामनुगतानामपि तदानन्तर्यघटितधर्मावच्छिन्न-
मभेदान्वयबोधं^(१) प्रति हेतुता दीधितौ वाकारोऽनास्यासूचक-
इति युक्तमुत्पश्यामः । ननु प्रतियोग्यनुयोगिनोः प्रथमान्तत्वमेव
नामार्थं नामार्थाभेदबोधे तन्नं किञ्चोच्यते तावतैव भूतत्वे न घटः
नीले न घट इत्यादौ भेदधीवारणसम्भवात् इत्यत आह, 'अत-
एवेति प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः प्रथमान्तत्वमुपेक्ष्याभेदान्वयबोध-
प्रयोजकतत्त्वमभिव्याहारस्यान्योन्याभावबोधे तन्नतोपगमादेवेत्यर्थः ।
'नानुयाजेदित्यादाविति, प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः प्रथमान्त-
त्वाभावेऽप्यभेदान्वयप्रयोजकसमानविभक्तिकतामात्रेण नञेति शेषः,

(१) तत्तदानुपूर्वीज्ञानानन्तर्यघटितेत्यर्थः, कारणानन्तर्यस्य कार्यता-
वच्छेदककोटिनिवेशस्तु व्यभिचारवारणाय ।

पञ्चतीत्यादावनुयोगिक्रियापदोत्तरस्तुविभक्तेस्वाप्रसिद्धतया प्रतियोगिपदोत्तर-
विभक्तिविरुद्धविभक्तिशून्यानुयोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेनानुयोगिपदोत्त-
रविभक्तिविरुद्धविभक्तिशून्यप्रतियोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन वा हेतु-
त्वस्यानुगतस्यासम्भवादसङ्ख्यापत्तेरिति ध्येयं । 'अतएवेति यतएव समान-

वाक्यत्वानुरोधात् ये यजामहमित्यादेरनुपद्वे^(१) गौरवाच्च
यजतिष्वनुयाजभेदो बोध्यते विशेषणविभक्तिस्तु योग-

‘यजतिष्वऽनुयाजभेदो बोध्यते इत्यनेनाभिधमन्त्र, तिवनोऽपि
यजतिशब्दो यागरूपधार्थ्यवाचकः “इच्छतेनांशब्दमित्यादौ तादृशे-
क्षत्यादिपदमिव ज्ञानादिवोधकः । ननु ये यजामहमित्यादेरनु-
सङ्गेन नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजेषु ये यजामह न करोतीत्येव
प्रत्याख्यते तथा च “राचौ आहु न कुर्वीत” इत्यत्र यथा राचि-
आहुकरणे आख्यातार्थेष्टसाधनत्वाभावो नञ्प्रतिपाद्यस्तथा प्रकृतेऽपि
विध्यर्थकतिवर्थस्य इष्टसाधनत्वस्यात्यन्ताभाव एव ये यजामहमन्त्र-
पाठकरणे नञ्प्रतिपाद्य न तु यजतिष्वनुयाजभेद इत्याग्रहो निरा-
करोति, ‘एकवाक्यत्वानुरोधादिति अन्यथा वाक्यभेदेन गौरवादिति
भाव । तदुक्तं “सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नैक्यते” इति ।

(१) अतपदस्य पुनरनुसन्धानमनुषङ्गम् ।

विभक्तिकत्वं तन्मन्त्रं श्वेत्यर्थं, ‘यजतिषु’ यागेषु, ‘ये यजामह’ ये यजा-
महपदवन्त मन्त्र, ‘करोति’ उच्यते, ‘अनुयाज’ यागविशेष, ‘एक-
वाक्यत्वेति, अनुयागभिन्नेषु यजतिषु ये यजामहमन्त्रकरणविधायक्येष्ट्या
हेकवाक्यत्वं यजतिषु ये यजामहकरणविधौ अनुयाजेषु तत्करणविधौ च
विधौ अर्थभेदाद्विन्नवाक्यता स्यादिति भावः । ‘ये यजामहमित्यादेरिति,
प्रथमानुसन्धानस्य एकवाक्यार्थबोधेनैव प्रत्यवसितत्वादिति भावः । आदिना
करोतीत्यस्य सङ्गश्च, इदञ्च मणिकारादिलखनमनुष्ठानं व्याख्यात, ‘नानु-
याजेषु करोतीत्येव वैदिकसम्मतं पाठः । ननु नानुयाजेष्वित्यस्य निवेद्य-
विधिलेऽनुयागाधिकरणकतादृशमन्त्रकरणमनिष्टसाधनमिति वाक्यार्थं

गौरवान्तरमप्याह, 'ये यजामहमिति । ननु भेदप्रतियोगितया अनुयाजान्वये अनुयाजपदोत्तरसप्तम्या वैयर्थ्यप्रसङ्गः तथा आधारत्वरूपस्वार्थाबोधनादित्यत आह, 'विशेषणेति, यथानुयाजेषु यजति-
 खित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन साक्षाद्यजत्यादिविशेषणानुयाजार्थक-
 पदोत्तरविभक्तेश्चाधारत्वाद्यर्थपरत्वं अपि तु निर्विभक्तिकप्राति-
 पदिकस्यासाधुतया साधुत्वार्थकत्वेन तथा नानुयाजेषु यजतिखित्या-
 दावपि अन्तराभासमाननञ्जर्थद्वारा यजतिविशेषणार्थकानुयाजपदो-
 त्तरविभक्तिः साधुत्वमाचार्येत्यर्थः । न चैवं पदसाधुत्वाय घटो न नील-
 इत्यादौ नीलादिपदोत्तरमिव प्रकृते प्रथमैव स्यात्तु सप्तमीति वाच्यं । अभेदेन साक्षाद्विशेषण-विशेष्यभावापन्नार्थकयोरिव नञ्जर्थ-
 भेदद्वारा विशेषण-विशेष्यभावापन्नार्थकयोरपि प्रातिपदिकयोः
 समानविभक्तिकतानियमेन प्रकृते प्रथमाया अप्रसक्तेः । ननु घटः
 कर्मत्वमित्यादौ घट-कर्मात्वादीनां आधाराधेयभावादिना अनन्वयात्
 नामार्थे नामार्थस्य विभक्त्यर्थप्रकारेणैव तत्सम्बन्धेन साक्षादन्वयः
 विभक्त्यर्थमन्तराकृत्यैव वा अन्वय इति व्युत्पत्तिरुपगन्तव्या तथाच घटो
 नीलः अनुयाजेषु यजतिषु इत्यादितः प्रतियोग्यनुयोनिनोरभेदा-
 न्वयासम्भवात् घटो न नीलः नानुयाजेषु यजतिखित्यादौ घट-
 यागादौ नीलानुयाजादिभेदो नञ्चा कथं बोधनीय इत्यत आह,

सप्तम्यर्थस्यान्वयात् सप्तम्याः सार्थकत्वं स्यात् पर्युदासे तु तद्वैयर्थ्यमर्त-
 स्तदनुरोधात् गौरवादिकमपि न्याय्यमत आह, 'विशेषणेत्येति, विशेषण-
 विभक्तेः पदसाधुत्वप्रयोजनसत्त्वात् वैयर्थ्यमिति भावः । नन्वेवं प्रकारो-
 भूतविभक्त्यर्थोपस्थितिं विना कथं नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरन्वय-

साधुः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध एव प्रकारौभूतविभक्त्य-

‘नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध इति आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वयबोध-
इत्यर्थः, ‘प्रकारौभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेरिति विभेदणीभूतनामार्थ-
प्रकारतया तादृशसम्बन्धभानप्रयोजिकाया विभक्तिजन्यतदुपस्थिते-
रित्यर्थः, एतच्च घटे कर्मलमित्यादौ विभक्त्यर्थाधारतादिविभेदितस्य
घटादेराधेयतासम्बन्धेन कर्मत्वादावन्वय इति प्राचीनमतानुसारेणोक्तं,
अन्यथा तादृशबोधाप्रसिद्धेरवज्ञत्यापातात् नामार्थयोः साक्षाद्भेदा-
न्वयो न भवत्येव भवति तु विभक्त्यर्थमन्तराकृत्येति श्रुत्यपत्तिः
घटे कर्मलमित्यादौ घटादिविभेदिताधेयत्वादिरूपविभक्त्यर्थस्यैव
कर्मत्वादौ प्रकारतया भानादिति तु तत्त्वं । अन्यथा सप्तम्यर्थाधार-
त्वादिविभेदितप्रकृत्यर्थस्याधेयतादिसम्बन्धेनापरनामार्थेऽन्वयेन नञ्-
समभिव्याहारस्थले आधेयत्वादिसम्बन्धेनावच्छिन्ननामार्थाभावस्यैवा-
परनामार्थे भानस्योपेयतया वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्यात्यन्ताभावप्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहेण तदसम्भवादसामञ्जस्यमापद्येत ।
वस्तुतो नामार्थयोरन्वयबोध इत्यत्र साक्षादन्वयबोधो न विवक्षितो-
ऽपि तु नामार्थप्रकारतामिरूपितनामार्थविभेदताकबोध एव, निरूप-
पितत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारण्यं, प्रकारौभूतविभक्त्यर्थोपस्थिते-
स्तन्मत्वादित्यस्य च विभेदणीभवत्तानामार्थप्रकारतया प्रकारौभवत्ता-
मार्थविभेद्यतया अर्थान्तरभासकविभक्तिजन्यतदुपस्थित्यादेस्तन्मत्वा-
इत्यत आह, ‘नामार्थयोरिति, ननु यच्च च विशेषण-विशेष्ययोरभेदान्वय-
बोधो व्युत्पन्नस्तत्र भेदो नान्ना बोध्यते इति नियमात् कथं यजतिदु-
शनुयाभेदान्वयं तच्च प्रकारौभूतविभक्त्यर्थोपस्थित्यभावेन विशेषण-

र्योपस्थितेस्तन्त्रत्वात् लाघवेन तयोरन्वयबोधमात्र एव

दित्यर्थः, नामार्थविशेष्यकाभेदान्यसंसर्गक-तत्प्रकारकान्वयबोध एव
विभक्तिजन्यतदुपस्थितेर्हेतुत्वादिति पर्यवसितार्थः, ईदृशकारणवा-
धान्नानामार्थं नामार्थस्य साक्षान्नाभेदातिरिक्तसम्बन्धेन प्रकारत्वेवञ्च
भेदान्वय एव उक्तव्युत्पत्तेर्यजतिष्वनुयाजेष्वित्यादौ अभेदसम्बन्धेना-
नुयाजादेर्यागादिविशेषणत्वे बाधकाभावान्नानुयाजेषु यजतिष्वि-
त्यादौ यागादावनुयाजभेदबोधो निरपवाद एवेति भावः । येषां
मते नीलं घटमानयेत्यादौ विशेषणविभक्तेः सार्थकत्वाय तस्या-
अभेदार्थकत्वं न तु नील-घटयोस्तादात्म्यं संसर्गः तन्मते नञ्चा
नामार्थं नामार्थप्रतियोगिविशेषितभेदो बोधयितुं न शक्यते इति
न भवत्येव तद्वोधः अपि तु नामार्थविशेषितविभक्त्यर्थाभेदाभाव-
एव, नेदं चैवस्य इत्यादौ चैवस्यत्वाभाववज्जज्ञा प्रत्याप्यते एवञ्च
नञोभेदे न शक्त्यन्तरमपि त्वनीलो घटइत्यादावनीलादिपदेन
विभक्त्यर्थाभेदविशेषणतया नीलादिभिन्नस्य बोधानुरोधेन भेदवानेव
लक्षणया नञर्थः । अत्यन्ताभावापेक्षया अन्योन्याभावविशिष्टस्य
धर्मिणो गुरुतया विनिगमकसत्त्वेन तत्र शक्त्यभिद्वेरेत्याह,
'लाघवेनेति, उक्तकार्य-कारणभावेऽभेदातिरिक्तसंसर्गकत्वानिवेशा-

विशेष्याभेदान्वयासम्भवादित्यत आह, 'नामार्थयोरिति अव्यय-निपाताति-
रिक्तनामार्थयोरित्यर्थ इत्यपरे । एतत्तत्त्वं व्याख्यातवादार्थविवेचने प्रप-
ञ्चितमस्माभि । मतान्तरमाह, 'लाघवेनेति, अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन
नामार्थान्वयबोधत्वापेक्षया नामार्थान्वयबोधत्वस्य लघुत्वादिति भावः ।

तथात्वं, विशेषणविभक्तिस्तु अभेदार्थिका, नीलोत्पलं
चित्रगुरित्यादौ लुप्ताया विभक्तेरनुसन्धानमिति मते तु

दित्यादिः, 'तयोः' नामार्थयोः, 'अन्वयबोधमात्रे' भेदाभेदमाधा-
रणान्वयबोधसामान्ये, 'तथात्वं' अन्तराभासमानविभक्त्यर्थैः पश्चितेस्त-
न्त्रत्वं, तथाच नामार्थयोरभेदेनापि न साक्षादन्वयबोध इति
भावः । नन्वेवं नीलो घट इत्यादौ नील-घटाद्योरभेदान्वयबोधा-
नुपपत्तिः अभेदोपस्थापकविभक्त्यसत्त्वादित्याशङ्का निरस्यति, 'विशेषण-
विभक्तिरिति विशेषणपदोत्तरविभक्तिरित्यर्थः, 'अभेदार्थिकेति,
अभेदे प्रथमाविभक्तेरनुशासनविरहाच्च तदर्थकत्वमश्व इति न शङ्कां
विशेषणपदे विशेषणपदसमानविभक्तिकत्वानुशासनसत्त्वात् अन्यथा
अभेदसंसर्गतामतेऽपि विशेषणपदोत्तरद्वितीयादेः कर्मत्वाद्यबोधक-
तया आनुशासनिकत्वानुपपत्तेस्तदनुशासनस्यैवाभेदार्थकतायाश्चक-
त्वोपगमात् । नन्वेव नीलोत्पलमित्यादिसमासवाक्यान्नीलोत्पलाद्यो-
रभेदबोधो न स्यात् तदर्थकविभक्तिविरहादित्यत आह, 'नील-
विति, 'चित्रगुरिति । यद्यपि वङ्गब्रीहिसमासे गवादिपदमेव

'तथात्वं' प्रकारोभूतविभक्त्यर्थोपस्थितिहेतुत्वं, तर्हि नीलो घटइत्यादौ
का गतिरस्य आह, 'विशेषणेति, शुचि पुष्पमित्यादौ व्यसमासे लुप्त-
विभक्त्यनुसन्धानं विना साधुत्वमेव नास्तीति यच्च विभक्त्यनुसन्धानं विनापि
साधुत्वं तत्र व्यभिचारमुद्धरति, 'नीलोत्पलमिति ध्वजाप्यनित्यसमाससत्त्वेन
विग्रहवाक्यानुसन्धानादेव शाब्दबोध इति यदि ब्रूयात्तदाह, 'चित्रगुरिति
वङ्गब्रीहेर्नित्यसमासत्त्वेन विग्रहवाक्याभावेऽपि चित्रगवोरभेदान्वयबोधोत्तरं
चित्रगोक्षमिति लक्षणाया फलबलेन विभक्त्यनुसन्धानं फल्यमित्यर्थः, तच्च

न राज्ञइत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्येव अत्रापि सप्तम्यर्था-
भेदस्याभावो बोध्यतां ।

चित्रगवादिसम्बन्धित्वाच्च लक्षणिकं पूर्वपदं तात्पर्यशाहकमिति
चित्रादिपदोत्तरलुप्तविभक्त्यनुसन्धानमनर्थकं, तथापि पूर्वपदस्य
निरर्थकत्वे समस्यमानपदयोः सार्थकत्वघटितसामर्थ्यानुपपत्त्या समा-
सानुपपत्तेरित्युत्तरपदं पूर्वपदार्थाविशेषितस्वार्थसम्बन्धिन्येव लक्ष-
णिकं पूर्वपदसमभिव्याहारादेव तदर्थभेदो लक्ष्यार्थैकदेशीभूते
उत्तरपदमुख्यार्थे व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्भासत इत्याशयेन चित्रगुरित्यादौ
चित्रादिपदोत्तरविभक्त्यनुसन्धानाभिधानम् । न चारूढवानरोवृ-
द्धादिवज्रव्रीहौ समस्यमानपदार्थयोरभेदभाने च वानरकर्तृ-
कारोद्दणकर्मत्वादिना वृत्तादिभान वानरादिपदस्य तेन रूपेण
लक्षणां विना न निर्व्वहतीति आरोहणादिरूपपूर्वपदार्थघटितोक्त-
रूपेण उत्तरपदलक्षणाया आवश्यकत्वात् समस्यमानपदद्वयार्थान्वयस्य
समासनियामकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रोक्तलक्षणार्थघटक-
वानरादावपि आरूढादिपदार्थस्याभेदभानोपगमात् अभेदस्याभावो-
बोध्यतामिति तावतापि यजतिस्वित्यादारेकवाक्यत्वाच्चेतिरिति
भावः । अभेदाभावस्य नञ्ना बोधने यजतिस्वित्यादौ पर्य्युदास एव

विभक्त्यनुसन्धानं विनापि शाब्दधिय च्यानुभविकत्वात् नौलो घट इत्या-
दावभेदस्य संसर्गतयैवानुमवाचाह, 'मत इति, विभक्त्यर्थाभेदाभावाच्च-
बोधने व्युत्पत्तिविरोधो नास्तीति दृष्टान्तमाह. 'न राज्ञ इत्यत्रेति, 'एक-
वाक्यतानुरोधादित्याद्यनुषज्यते, विशेषणविभक्त्यर्थभेदार्थकत्वं तदा, व्यभेद-

अभावस्याविधेयतया प्रधान्याभावेन प्रमज्यप्रतिषेधत्वाभावात् “अप्रा-
धान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रमज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह
यत्र नञ्” ॥ इति प्रमज्यप्रतिषेधसत्त्वणात् । अथैवमयमग्राह्यभोजी
असूर्यस्यग्रेत्यादौ नञः समामनिविष्टस्य भिन्नार्थकतया भिन्नाभेद-
स्यैव विभक्त्यन्तार्थस्य विधेयतया नञ्यर्थाभावस्याप्राधान्येन प्रमज्य-
प्रतिषेधानुपपत्तिरिति चेत्, भवतु तत्र पर्युदासएव ग्राह्यभोजन-
सूर्यदर्शनरूपक्रियाकर्तृभिन्नाभेदस्य विधेयत्वे तादृशक्रियाकर्तृ-
भिन्नभेदस्य तादृशक्रियाकर्तृत्वरूपतया ग्राह्यं न भुङ्क्ते सूर्यमपि
न पश्यन्तीत्यादिष्यस्तीयतादृशक्रियाकर्तृत्वाभावरूपविधेयपर्यवसानेन,
प्रमज्यप्रतिषेधतुल्यतया च तथा व्यवहारः । अत एव पर्युदासस्यत-
एव नञ्तत्पुरुषः अत्र वादिनामविवाद इत्यत्राभावस्य प्राधान्येन
अममस्त एव नञ्समानार्थः अग्रब्द इति वदन्ति । सूर्यस्यग्रेत्यब्देन
नञः समामादेव सूर्यं न पश्यन्तीत्यर्थपर्यवसानात् सूर्यपदेन
नञोऽसमासे च असूर्यपदस्य दृशुपपदत्वाभावात् “असूर्य-छलाट-
योर्दृशि-तपोरिति खगप्रत्ययानुशासनविषयत्वमसूर्यपश्या इत्यत्र
प्रयत्नेनोपपादानौघम् ।

विशेष्यत्वेनोपस्थितस्य नामार्थस्य नञ्यर्थान्योन्याभावे विशेष्यत्वेनान्वया-
योगात् योगेऽपि वा विभक्त्यर्थान्वयव्याप्यस्यैव दोषत्वादिति भावः । इत्यत्र
श्वेतो न पचतीत्यादौ तिष्ठो घर्मिपरताया नञोभेदत्वेन प्रतीतेर्जननात्
एयक् कल्पनमिति ध्येयं ।

एकवाक्यानुरोधादित्याद्युक्त्युक्तेर्भेदपरतेति स्वयमुक्तं नानुयाजेष्वित्यत्र
निषेधपरत्वे तस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वात् यजतिष्वित्यनेन तस्य प्राप्तिर्वाप्ता
तथाचैकविध्यकविधिनिषेधे विकल्पापत्तेः भेदपरतेति स्मार्त्तानां युक्तिं

यत्तु करणनिषेधे विकल्पापत्तेर्भेदपरतेति, तदस्तु,
विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरतायाः “ब्राह्म-
णेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय न दातव्यं” इत्यादौ
व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् विकल्पानवकाशात् । न च तत्रापि

नानुयाजेच्चित्यस्य क्रियाप्रतिषेधपरत्वं बाधकान्तरेण खण्डयतां
मतमुपन्यस्यति, ‘यत्त्विति, ‘करणनिषेधे’ नानुयाजेच्चित्ति नञोऽनु-
याजे ये यजामहमन्त्रपाठकरणप्रतिषेधपरत्वे, ‘विकल्पापत्तेरिति
यजतिपदार्थासङ्कोचेन यजतिच्चित्यादिनाऽनुयाजेऽपि मन्त्रपाठ-
विधानात् विरोधेनैकस्याप्रामाण्यापत्तेः अतिरात्रे षोडशियद्वया-
पदणयोरिव अनुयाजे तन्मन्त्रपाठ-तदभावरूपवैकल्पिकाङ्गद्वयस्य
विधायकतया विरोधपरिहारसम्भवेऽपि अनुयाजजन्यपरमापूर्वस्य
भावाभावरूपाङ्गद्वयघटितसामग्रीभेदकल्पनेन तत्सामग्रीद्वयप्रयोज्य-
फलप्रकर्षांपकर्षकल्पनेन च गौरवापत्तेरित्यर्थः, ‘विशेषनिषेध इति
तद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नविषयकतन्निषेधवाक्यसत्त्वे तद्विधायक-
वाक्यस्यतद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदस्य निषेधविषयतावच्छेदकविशेष-
रूपावच्छिन्नेतरत्वविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नपरताया इत्यर्थः, ‘ब्राह्मणेभ्य-
इति, ब्राह्मणपदस्य विरोधवारणाय कौण्डिन्येतरब्राह्मणपरत्वादिति
भावः । ‘तत्रापि’ ब्राह्मणेभ्यदत्यादावपि, ‘कौण्डिन्येति ब्राह्मणा-

दृष्टयितुमुत्पापयति, ‘यत्त्विति, ‘तदितरपरतायाः’ विशेषेतरपरतायाः,
वैदिकशब्दस्य षट्समत्वात्तौकिकशब्दे व्युत्पत्तिं द्रव्यति, ‘ब्राह्मणेभ्य इति
‘विकल्पानवकाशादिति, तथाचात्रापि यजतिच्चित्यादिसामान्यविधेरनुयाज-
भिन्नयागपरत्वमित्येकविषयकविधि-निषेधयोरग्रसङ्गादिति भावः । ‘तत्रापि’

कौण्डिन्यभेदो बोध्यः, कौण्डिन्यपदस्य विरुद्धैकवचनाव-
रुद्धत्वात्, न खलु महतो राज्ञः न महतो राज्ञ इत्यचेव

नचयौ कौण्डिन्यभेदो न कौण्डिन्यायेत्येतत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः, तथाच
ब्राह्मणपदस्य न विशेषेतरपरता इति भावः । 'विरुद्धैकवचनाव-
रुद्धत्वादिति कौण्डिन्यपदस्यानुयोगिवाचकब्राह्मणपदोत्तरचतुर्थी-
बद्धवचनविजातीयतदेकवचनान्तत्वादित्यर्थः, तथाचातुयोगि-प्रति-
योगिवाचकपदयोर्विरुद्धवचनराहित्याभावेन नञा तदनुयोगिक-
तत्प्रतियोगिकभेदबोधनं न सम्भवतीति भावः । ननु विरुद्धवचन-
विरुद्धत्वेऽपि विभक्तिविभाजकप्रथमात्मादिना विजातीयविभक्ति-
राचित्यमस्यतमेवेति न ब्राह्मणपदार्थे कौण्डिन्यपदार्थभेदबोधानु-
पपत्तिरित्यत आह, 'न खल्विति, 'इत्यत्रापि राजनि महदभेदो
प्रतीयते इत्यनेनास्य सम्बन्धः, 'इत्यचेवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः, तथाच
यथा महतो राज्ञ इत्यत्र राजनि महदभेदः न महतो राज्ञ-
इत्यत्र राजनि महदभेदः प्रतीयते तथा महतां राज्ञ इत्यत्र राजनि
महदभेदः न महतां राज्ञ इत्यत्र राजनि महदभेदश्च न प्रतीयत-
इत्यर्थः, तथाच वचनसाम्यमपि भेदाभेदबोधेऽपेक्षितमिति भावः ।
'एकोन द्वावित्यचेवेति यथा एकोन द्वावित्यत्रानुयोगि-प्रतियोगि-
वाचकैक-द्वादिपदयोर्विरुद्धवचनावरुद्धत्वेऽपि समानविभक्तिकता-

कौण्डिन्याय नेत्यत्रापि, 'विरुद्धेति, समानविभक्तिकत्ववत् समानवचनस्यापि
नियामकत्वादिति भावः । इदमेव दृष्टान्तेन प्रकथयति, 'न खल्वित्यादिना,
'महतो राज्ञ इति व्यभेदान्वयबोधकसममिथ्याहारे नञा व्यन्योऽन्याभावस्य
बोधनात् भेदान्वयबोधेऽपि समानवचनत्वस्य नियामकत्वमुक्तं द्वादिशब्दानां

महतां राज्ञो न महतां राज्ञ इत्यत्रापि राजनि महदभेद-
भेदौ प्रतीयते, एको न द्वावित्यत्रैव कथञ्चित् तत्सम-
र्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् । अत-
एव “रात्रौ आञ्जं न कुर्वीत” इत्यादौ करणनिषेधेऽपि

भावेण भेदबोधस्त्येत्यर्थः, ‘कथञ्चित् तत्समर्थनेऽपीति कथञ्चिदुक्त-
स्थले भेदबोधसमर्थनेऽपीत्यर्थः, आदिशब्दस्य नित्यद्विवचनान्तता
कौण्डिन्यादिशब्दस्य च न नित्यैकवचनान्तता एतादृशविशेषसत्त्वेऽपि
अनुयोगि-प्रतियोगिभोर्विरुद्धसङ्ख्याया अविरुद्धस्यस्यैव विरुद्धवच-
नाविरुद्धत्वं भेदबोधविरोधीत्युपगमेन प्रकृतस्थले विरुद्धसङ्ख्याविव-
क्षया एकोन द्वावित्येतत्साम्यमित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तं, कौण्डिन्य-
स्थानेकत्वेऽपि तद्वतज्ञातावेकत्वविवक्षया परम्परया तद्विशेषणत्वे-
नैकत्वसङ्ख्याविवक्षासम्भवो बोध्यः । ‘द्वितीयस्य’ द्वितीयक्रियापदस्य,
‘अनन्वयप्रसङ्गात्’ ब्राह्मणे कौण्डिन्यभेदान्वयपक्षे अनन्वितार्थकत्व-
प्रसङ्गात्, एकवाक्य-क्रियापदद्वययोगाभावादिति भावः । ‘अत एवेति
विशेषनिषेधस्थले विधिवाक्यस्यसामान्यशब्दस्य विशेषेतरसामान्य-
परताया व्युत्पन्नत्वादेवेत्यर्थः, ‘करणनिषेधेऽपीति कुर्वीतेति क्रिया-

नित्यद्विवचनान्तत्वेन तथा अत्र तु न तथा व्युत्पत्तिरतः, ‘कथञ्चिदिति,
‘द्वितीयस्येति, ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय नेत्वत एव कौण्डिन्य-
भिन्नेभ्यो दधि दातव्यमित्यर्थत्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु विभक्त्यर्थैकत्व-
द्वित्वादेर्विवक्षितत्वेन भूपास्तृणमित्यादौ भूपा एकद्वयतुल्या इति बुद्ध्युद-
यादिविरुद्धवचनाभ्यामप्यन्वयबोधो भवत्येव परन्तु न कौण्डिन्यादेत्यादौ
विभक्त्यर्थैकत्वादिविवक्षाया वीजाभावात् तथात्वसम्भवः । ‘अत एवेति यतएव

न विकल्पावकाशः, न हि तत्रापि रात्रौतरपरता,

वैयर्थ्यप्रसङ्गेन “अमावस्यायां धिष्टयो दद्यात्” इत्यादिविधिवारम्भ-
पदयोध्यामावस्यादिकाले “न रात्रावित्यनेन रात्रिभेदबोधस्वीकारा-
स्त्वभावात् अगत्या वाक्यभेदोपगमेन रात्रौ आह्वकरणनिषेधपरत्वे-
ऽपीत्यर्थः, ‘न विकल्पावकाशः’ अमावस्यादिरात्रिआह्वकरणे विधि-
निषेधवाक्ययोर्विहितसफल-निष्फलबोधकत्वेन एकवाक्यस्याप्रामा-
ण्यप्रसङ्गः, अमावस्यादिपदार्थं रात्रिभेदस्य “न रात्रावित्येतदर्थस्यान-
वयेऽपि अमावस्यादिपदस्य रात्रिभिसामावस्यार्थकतया रात्रेः आह्व-
करणविध्यविषयत्वादिति भावः । अमावस्यापद-रात्रिपदे न उपाधि-
विशेषावच्छिन्नमहाकालपरं, माहाकालस्यैक्येनामावस्यायां रात्रि-
भिन्नत्वस्य बाधप्रसङ्गात्, अपि तु कालोपाधिविशेषपरे कालोपा-
धोनामपि आधारलोपगमात् नाधारसम्बन्धनुपपत्तिः वने सिंहनाद-
इतिषदवच्छेदकत्वमेव वा सम्बन्धः, अमावस्यादिरूपकालोपाधयस्य
न पठिदृष्टाद्यवस्थायीनि अखण्डवस्तुन्तराणि तथा सति अमावस्या-
रात्र्योर्भेदनिमित्तमेन तच्च तद्भेदस्याप्यावर्तकताप्रसङ्गात् किन्त्वमाव-
स्यापदं चरमोत्पन्नकलारम्भकसंयोगनाशानुगुणक्रियाकलापपरं पर-
म्परया तत्कलारम्भकद्रुणकपर्यन्तजनकसंयोगानामपि तदारम्भकत्वं,
तादृशक्रियाकलापान्तर्गता एव काश्चित्कलावयवक्रिया रात्रिरूपाः
यतोऽदृश्यदेशविशेषावच्छिन्ना दृश्यदेशविशेषानवच्छिन्ना वा सूर्य-
क्रिया न रात्रिपदार्थः अपि तु दृश्यदेशवृत्तित्वविशिष्टसूर्यान्धि-
करणकाल एव, तत्त्वञ्च कलावयवक्रियाविशेषसाधारणं । अथामा-
वस्याकालावच्छिन्नसाधिकायां निष्ठआह्वकरणभावस्य प्रत्यवाय

जनकत्वे अमावस्थान्तर्गतभागविशेषे आद्धकर्त्तर्य्यपि तदन्यभागे
 आद्धकरणाभावसत्त्वात् प्रत्यवायप्रसङ्गः । नचैतदतिप्रसङ्गवारणाय
 तत्र तावत्कालस्यायिवस्त्वन्तरमखण्डममावस्थापदार्थः प्रवेशः न
 तु क्रियाविशेषः तादृशक्रियारूपामावस्थावच्छिन्नआद्धकरणाभावस्य
 उक्तस्यसाधारण्यात् । यद्यपि दर्शितस्यलेऽपि अवान्तरकालावच्छि-
 न्नाखण्डामावस्थाकालस्य कर्त्तृनिष्ठआद्धकरणाभावस्यावच्छेदकतया
 तादृशकालावच्छिन्नत्वस्याभावविशेषणत्वेऽप्यतिप्रसङ्गो दुर्वारः, तथापि
 तादृशमावस्थादिनिष्ठावच्छेदकतायामनवच्छिन्नत्वनिवेशेनैतन्माते प्र-
 तीकारसम्भव इति वाच्यं । “अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यादिति
 नित्यविधेः प्रत्यवायपरीहाररूपेष्टसाधनताबोधकतया अर्थतएव
 तद्विधिविषयामावस्थापदार्थं काले आद्धकरणाभावे प्रत्यवायसाध-
 नत्वबोधात् विधावमावस्थापदस्य क्रियाकलापार्थकत्वे प्रत्यवायज-
 नकतावच्छेदकगर्भे अखण्डवस्त्वन्तररूपामावस्थापदार्थान्तरनिवेशा-
 सम्भवादिति चेत्, सत्यं, तर्हि “अमावस्यायामित्यादिविधौ
 तावत्कालस्यायिवस्त्वन्तराण्येवामावस्थापदार्थः निषेधविधिस्तरात्रिप-
 दश्च तादृशमावस्थासाधारणदेशविशेषावच्छिन्नसूर्य्यक्रियाविशिष्ट-
 कालत्वावच्छिन्नपरं तद्विशेषणविशिष्टे काले निषेधमहिम्ना च
 तादृशविशेषणविशिष्टवैधर्म्यविशिष्टे अमावस्थापदार्थं आद्धकरणं
 प्रतीयते, विशिष्टवैधर्म्यं विशिष्टावृत्तिधर्मविशेषे वैशिष्ट्यं यत्र
 धर्मिणि तत्रापि तद्विशिष्टविरहदशायां तद्विशिष्टावृत्तिधर्मवै-
 शिष्ट्यमवतमेव । अतएव “ब्राह्मणाय दीयतां अग्नौचिने न दातव्यं”
 इत्यतो भेदस्य व्याप्यवृत्तितानियमेन शुचेरपि कदाचिदशुचितया

रात्रिभिन्ने आहविधावपि “अमावास्यायां पितृभ्यो

तथाग्नौचविशिष्टभेदासत्तेऽपि शौचकाले तस्मै दानं प्रतीयते, भेदस्याथाप्यवृत्तितामते विशिष्टभेदप्रतीतिरेवोपेयते । ननु विशेषनिषेधसत्ते सामान्यविधिस्तु सामान्यशब्दस्य विशेषेतरसामान्यलाक्षणिकत्वाभावेऽपि “रात्रौ आहुं न कुर्वीत” इत्यादौ न विकल्पावकाशः “न रात्रावित्यत्र नानुयाजेष्वितिवक्ष्योभेदार्थकतया रात्रिभिन्ने काले कुर्वीतेत्यर्थकत्वेन निषेधत्वाभावादित्याग्रह्णां परिहरति, ‘न ह्येति, ‘तत्रापि’ न रात्रावित्यत्रापि, ‘रात्रौतर-परतेति नञ्पदस्य रात्रौतरत्वार्यकतेत्यर्थः, न तु निषेधार्थकतेति शेषः, ‘रात्रिभिन्न इति, ‘अमावस्यायामित्यादिवत् रात्रावित्यादेः रात्रिभिन्नकाले पृथक् आहविधायकत्वेऽपि अमावस्यायामित्यादिविधावमावस्यादिपदार्थस्य सङ्कोचेन ततो रात्रिषाधारणेन आहु-करणत्वाभादमावस्यादिरात्रौ आह्वानुष्ठानप्रसङ्गस्य दुष्परित्यादि-त्यर्थः । इदमुपलक्षणं “रात्रिभिन्ने कुर्वीतेति विधिसत्तात् सर्व-तिथिष्वेव आह्वानुष्ठानस्य दुष्परितापि बोध्या । न चायं न आह्वान्तरविधिरपि तु अमावस्यादिविहितश्राद्धे रात्रिभिन्नकाले विधिरेवातो नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यं । “अमावस्यायामित्यादित एव काललाभेन कालाकाङ्क्षानिरुत्था तत्प्राप्तश्राद्धे कालवि-

विशेषनिषेधे सामान्यं तदितरस्मत् श्वेत्यर्थः, तत्रापि पृथुदासमाश्रद्धा निषेधति, ‘न ह्येति, “रात्रौ आहुं न कुर्वीतेत्यस्य रात्रिभिन्ने श्राद्धं कुर्वीतेत्यर्थः, तथाचामावस्यायामित्यादितो रात्रौ आहुप्रसक्ति स्यादिति भावः । नन्वेकवाक्यतया रात्रिभिन्नायाममावस्यायां आहुं कुर्वीतेत्यर्थ-

दद्यात्” इत्यादितो रात्रिश्चाद्विप्रसक्तत्वस्य दुर्वारत्वात् ।
न खलु क्रियारहितं आद्विविधायकं वाक्यान्तरमस्ति
येनेदं तेन समं एकवाक्यतामासादयेत् । नापीदं

धानासम्भवात् । विकल्पेन कालविधाने उक्तातिप्रसङ्गानिवृत्तेः ।
ननु आद्वुनिमित्ततया प्राप्ते अमावस्यादिकाले भागविशेषाकाङ्क्षायाः
आद्वप्रयोजकत्वेन रात्रिभिन्नविधिरयमित्यतो नामावास्यादिरात्रौ
नामावस्यादिभिन्नदिवसे आद्वानुष्ठानप्रसङ्ग इत्याशङ्क्यामावस्याया-
मित्यादिविधिस्त्रावस्यादिपदात् प्रतीयमाने अमावस्यादौ रात्रि-
भेदस्यान्वयं विना न तत्सम्भवः “न रात्रावित्यादिवाक्यस्य
कुर्वीतेत्यस्य वैयर्थ्येन “अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यादिना
क्रियान्तरघटितवाक्येन सह तदेकवाक्यताकल्पनञ्च न युज्यत इति
कथं तत्र तस्यान्वयः तदाक्यस्य कुर्वीतेत्यस्य सार्थकलोपगमे तु
“अमावस्यायामित्यादिवाक्यस्य दद्यादितिक्रियानर्थक्यं क्रियारहित-
स्यामावस्यादिआद्वकालबोधकं वाक्यान्तरं नास्ति येन तदुपस्थित-
काले “न रात्रावित्येतदुपस्थितरात्रिभेदान्वयेन आद्वं कुर्वीतेत्ये-
तद्भागबोधश्चाद्वकरणान्वयेन च सामञ्जस्यं स्यादित्याह, ‘न खल्विति,
‘आद्वविधायकं’ आद्वकालबोधकं, ‘इदं’ “रात्रौ आद्वं न कुर्वी-
तेति वाक्यं, ‘एकवाक्यतामासादयेदिति तादृशक्रियारहितवाक्येन
समस्यैकवाक्यत्वे एतदाक्यस्यक्रियायाः अन्वयात्तादृशवाक्ये च

काले कुतो रात्रौ प्रसक्तिरत आह, ‘न खल्विति, क्रियायुक्तवाक्ययोरेक-
क्रियापदार्थस्यानन्वयेन तथैकवाक्यत्वासम्भवादिति भावः । ‘येनेदमिति,
‘इदं’ रात्रौ आद्वं न कुर्वीतेति वाक्यं, ‘तेन’ आद्वविधायकवाक्येन ।

नानुयाजेष्विति वत् पृथक्क्रियारहितं । अथ रात्रौ

क्रियाविरहात् क्रियावैयर्थ्यानिवकाशादिति भावः । “न रात्रावित्यत्र चेत् क्रियानिर्देशो न स्यात् तदा क्रियाघटिताभावस्यादिकाल-
बोधकवाक्येन एकवाक्यतयैव सामञ्जस्यं भवेत् तदपि नेत्याह,
'नापीति, 'नानुयाजेष्विति वदिति नानुयाजेष्विति वाक्यं यथा
क्रियान्तररहितमित्यर्थः । एतेन क्रियावैयर्थ्याप्रसङ्गात् नानुयाजे-
ष्विति वदन् योरेकवाक्यत्वसम्भव इति दर्शितं । न चात्र क्रियाया-
असत्त्वेऽप्यभावास्यायामित्यादिना अस्यैकवाक्यत्वे अष्टादिविधैक-
वाक्यत्वसम्भवादष्टादियाद्वयस्य रात्रावनुष्ठानप्रसङ्ग इति क्रियारा-
हित्याभिधानमसङ्गतमिति वाच्यं । एकपदोपस्थितस्यानेकवाक्यार्थ-
प्रवेगे बाधकविरहेण भावस्याद्याद्वयविधायकवाक्यार्थ इवाष्टादि-
विध्यैऽपि न रात्रावित्यर्थस्य रात्रिभेदस्य प्रवेगसम्भवात् । अमा-
वस्याष्टादिवोधकतत्तद्विधिस्यपदानां भवन्मतेऽपि लक्ष्योपस्थि-
तरात्रिभेदविशिष्टतदर्थपरताया आवश्यकत्वादसम्भवेऽपि न रात्रा-
वित्येतदर्थरात्रिभेदविशिष्टस्वार्थपरत्वकल्पनसम्भवात् । संसर्गाभावस्य
प्रत्यक्ष इव शाब्दबोधेऽपि धर्मिणि प्रतियोगिसंसर्गधीर्हेतुरित्यभि-
मानेन शङ्कते, 'अथेति, 'रात्रौ आद्वयस्य प्रसङ्गाविति अभावस्याया-
मित्यादिविधावभावाद्यादिपदस्य सङ्कोचे निषेधानुपपत्त्या तद-
सङ्कोचेन विधितोरात्रिआद्वयकरणे सफलत्वबोधोपगमे इत्यर्थः,
'विकल्पापत्तिः' विरुद्धार्थकयोर्बिधि-निषेधवाक्ययोरेकतराप्रामाण्य-
'नापीदमिति, 'इदं' आद्वयविधायकं वाक्यं, नानुयाजेष्वित्यादेरप्यानुषङ्गिक-

आहस्य प्रसक्तौ विकल्पापत्तिरप्रसक्तौ कथं निषेधः^(१)
प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते इति चेत्, साधूयानयं मन्त्र-
पाठो यद्बलात् जलहृदे दहनो नास्तीत्यादौ शब्द-
बोधेऽपि परमप्रयत्नेन तत्र दहनप्रसक्तिरुपादीयते,

प्रसङ्गः, 'अप्रसक्ताविति विकल्पभयेनामावस्थादिपदसङ्कोचेन विधे
रात्रिआह्नकरणे सफलत्वबोधकत्वानुपगम इत्यर्थः, 'कथं निषेधः'
कथं न राजाविति वाक्याद्रात्रिआह्नकरणे निष्फलत्वबोधः, 'प्रसक्त
हि प्रतिषिध्यत इति तद्वर्त्मिकसमृद्धतया ज्ञातमेव तद्वर्त्मिनिष्ठा-
भावप्रतियोगितया ज्ञायत इत्यर्थः, प्रत्यञ्च एव प्रतियोग्यारोपस्य
हेतुत्व अप्रामाणिकं कुत शब्दबोधे तद्धेतुत्वमित्याशयेन तद्धेतु-
तावादिनमुपहसति, 'साधूयानिति, 'अयं मन्त्रपाठः' मन्त्रपाठ-
तुल्यतयाभ्युपगतं प्रसक्तं हीत्यादिप्रवादः, 'यद्बलात्' यत्प्रवाद-
बलात्, 'दहनप्रसक्तिरिति, जलहृदादावित्यादि, 'उपादीयते'
अपेक्षणीयतयोपेयते । ननु यत्र निषेधवाक्यं विना क्रियाया
प्रवृत्तिः प्रसज्यते तत्रैव तद्वाक्यसार्थक्यं विधिवाक्यस्य प्रवृत्तिफलक-

(१) राज्ञौ आह्नस्याप्रसक्तौ निषेधानुपपत्तिरिति पाठान्तरः ।

क्रियावत्त्वात् 'पृथगिति, 'विकल्पापत्तिरिति राज्ञौ आह्नस्य रागजप्रसक्त्य
भावेन वैधौ प्रसक्तिर्वाच्या तदर्थममावास्यायामित्यादिविधेरेव राज्ञिपरत्वं
मपि कल्प्यमित्येकविषयकतया विकल्पः स्यादित्यर्थः, 'निषेधानुपपत्ति-
रिति, प्राच्या मते वैधस्य रागाद्यौनस्य वा कर्त्तव्यताज्ञानस्य निषेधविधि-
जन्यशब्दबोधहेतुत्वादिति भावः । अत्र सोपह्लासमाह, 'साधूयानिति,
'शब्दबोधेऽपीति, अभावभौतिकप्रत्यक्षे व्याहार्यारोपरूपा प्रसक्तिः

त्वन्निषेधस्याप्रवृत्तिफलकत्वात् एवञ्च विधावभावस्यादिपदस्य रात्री-
 तरपरत्वे रात्रिआद्भ्य विध्यविषयतया तत्राप्रवृत्तिनिव्वाहेण न
 रात्राविति वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । न च “नान्तरीक्षे अग्निश्चेतय-
 इति वेदो यथा निष्कलोवेद्यामग्निचयनविधानादन्तरीक्षेऽग्निचय-
 नाविधानादेवाप्रवृत्त्युपपत्तेस्तथा रात्रौ आद्भूमित्यादिरपि निष्कल-
 एव भवन्निति वाच्य । सफलत्वे सम्भवति निष्कलत्वानौचित्यात्
 अतया “नान्तरीक्ष इत्यादेस्तथातोपगमात्, प्रकृते तु क्रियापद-
 वैयर्थ्यमुपगम्य विधिस्थानामवस्थादिपदेन “न रात्रावित्यन्वैकवाक्यतया
 तत्कार्यकतोपपादस्योचितत्वात् । एतेन पर्युदासपक्षे नञो भेदरूप-
 मुख्यार्थपरता न सम्भवति नञोऽपि प्रातिपदिकतया प्रातिपदि-
 कार्ययोर्भेदेन ज्ञान्वय इति श्रुत्यन्तौ निपातभेदनिवेगे गौरवेण
 तदिरोधादभावस्थादिपदार्थं भेदस्यान्वयान्मत्वात्तो भेदवति
 लक्षणेवोपगन्तव्या अयुक्त्य मुख्यार्थपरित्याग इति प्रकृते निषेधप-
 रत्वेन नञ इत्यपि निरस्तं, तदाक्यसार्थक्यानुरोधेन लक्षणेवोपगमौ-
 चित्यात् प्रातिपदिकार्थनेव धात्वर्थेनापि प्रातिपदिकार्थस्य भेदे-
 नान्वयात् नञः प्रतिषेधपरत्वपक्षेऽपि “न कुर्वीतेत्यत्र धात्वर्थ-
 आद्भुकरणे नञदृष्टाधमत्वाभावबोधकत्वात्सम्भवादभेदान्वयानुरोधेन
 तस्याभाववति लक्षणाया आवश्यकत्वाच्च असक्तं हि प्रतिषिध्यत इति
 प्रवादस्यापि यत्र निषेधं विना तत्तत्क्रियायां प्रवृत्तिप्रमत्तिस्तत्रैव
 निषेधमाफलामित्येवार्थः ।

यत्तु प्रातिषेधपक्षेऽपि विधिस्थानामवस्थादिपद न रात्रीतरपरं
 येन निषेध विना रात्रिआद्भ्ये प्रवृत्तिप्रमत्तिर्न स्यादिति निषेधवैयर्थ्यं

निषेधविधिवैयर्थ्यमिति चेत्, तात्पर्यानिवबोधनिवन्धन-

स्यात् । न चैव सति विकल्पोऽपि, निषेधविरोधेन सामान्यशास्त्रस्य
राक्षिशाद्वाग्ने सकलत्वसमर्गबोधकत्वालुपगमात् । न च तथा सति
कथं प्रवृत्तिप्रसक्तिरिति वाच्य । असमर्गाग्रहस्य प्रवर्त्तकतामते समर्गा-
ग्रहेऽपि प्रवृत्तिप्रसक्तेः । न च सामान्यशास्त्रस्य प्रवर्त्तकासमर्गाग्रह-
सहितधर्म-धर्मिज्ञानरूपभ्रमजनकत्वे तद्विरोधेन निषेधवाक्येना-
समर्गाग्रहजननासम्भवादिनिषेधस्यापि कथं निवर्त्तकतेति वाच्य ।
निषेधवाक्यस्य सामान्यशास्त्रापेक्षया बलीयस, समर्गाविषयकत्वरूप-
भ्रमलक्षकतया प्रवृत्तिविरोधित्वात् । अत एव बलीयसा दुर्बलं
बाध्यत इति न्यायाद्वागतः प्रवृत्तिप्रसक्तिविषये अगत्यागमनादौ
निषेधवाक्यस्य बलीयसो लौकिकमानबाधकतया निवर्त्तकत्वमेव
न तु विकल्पः, एव पशुयागे आधाराज्यभागाङ्गकयागतुल्यताबोध-
कानिदेशप्राप्ताधाराज्यभागनिषेधकस्य “न तौ पशौ करोतीति
वाक्यस्याधाराज्यभागनिवर्त्तकत्वेऽप्यनिदेशबाध एव न तु विकल्पः,
षोडशिसहस्राद्यहणवाक्ययोस्तुल्यबलतया बाध्य-बाधकभावासम्भवा-
द्विकल्प इति, तन्न, सामान्यशास्त्रस्यैवोपजीव्यतया बलवत्त्वेन बाधा-
योगादिकल्पभयेन पर्युदासपक्षावलम्बनस्य युक्तत्वात् इत्याशयेनाह,
‘निषेधेति, निषेधविधिः निषेधबोधकवाक्य, ‘तात्पर्यानिवबोधेति

कारण कदाचित् सम्भवदपि शान्दबोधे तादृशप्रसक्ते कारणत्व न
कस्याप्यनुमतमित्यर्थं, शङ्कते, ‘वैयर्थ्यमिति, राज्ञौ आद्विकरणस्य रागा-
दिधितो वा व्यप्राप्तौ तन्निषेधप्रतिपादनं निष्प्रयोजनमिति भाव । यद्यपि

निषेधवाक्यामन्त्रे विधिवाक्यस्याभावस्यादिपदस्य रात्रौतरामावस्था-
परत्वयाहकप्रमाणभावेन रात्रिश्चाद्धेऽपौष्टसाधनताया सामान्यपर-
तया गृहीतामावस्थादिपदघटितवाक्येन बोधनसम्भवाद्वाचिश्चाद्धे
प्रवृत्तिप्रसक्त्या तत्प्रवृत्तिवारणस्यैव निषेधवाक्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः ।

केचित्तु “रात्रौ आद्ध न कुर्वीत” इत्यस्य क्रियावैयर्थ्यभयेनामा-
वस्थायामित्यादिविधिवाक्यैकवाक्यत्वामभयेऽपि अभावस्याष्टकादिश्चा-
द्धविधायकवाक्येष्वभावस्याद्यनेकपदानां रात्रिभिन्नमावस्थान्नादिना
स्वल्पामपेक्ष्य निषेधवाक्य एव कालसामान्यसोधकसम्प्रत्यन्तपदाध्या-
चारोयुक्तं तथाच नञ् पथ्युदाहार्यकतया आद्धनिमित्तौभूत-
तत्तत्कालेषु रात्रिभिन्नस्वरूपविशेषणस्यैव विधिरयः । एवमेतदाक्या-
द्वाचिकाशत्वेन आद्धजन्यापूर्वमामान्ये रात्रिभिन्नकालहेतुस्वलाभेन
रात्रिहृतश्चाद्धे अपूर्वरूपफलानुपधानग्रहान्न रात्रिश्चाद्धकरणप्रसक्ति-
रिति पथ्युदासपक्षं परिशुक्लं, यत्र नञ्पदं नास्ति अपि तु न
कुर्वीतितिषमनार्यकं वर्जयेत् त्यजेत् इति क्रियापदं यथा
“याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वं कर्षाणि वर्जयेदित्यादौ, तत्र न कुर्वी-
तेत्यादितो यथा आद्धादिकरणे विध्यर्थेष्टसाधनत्वाभावबोधस्तथा
तत्तत्क्रियायामिष्टसाधनत्वाभावबोधो न सम्भवति अपि तु धात्वर्थ-
ऽकरणे इष्टसाधनत्वमेव लिङा प्रत्याय्यं तथाच हरिशयनादिकृत-

न कश्चन भक्षयेदित्यादाविव निषेधविधेः प्रत्यवायरूपानिष्टसाधनत्वमेवार्थः
तथापि तत्र भक्षयस्य इष्टसाधनत्वेन तदभावस्य बाधेन बोधयितुमशक्यं
त्यतः गिन्दार्थवादप्रार्थितोपदेशवागिष्टसाधनत्वमेव निषेधविध्यर्थः ।
इष्टं तु इष्टसाधनत्वाभावबोधने बाधामावागिन्दार्थवादाद्यभावात् प्रत्यवाय

रात्रिश्राद्धकरणवारणस्य तदर्थत्वात्, एकविषयतया पुन-
रनन्यगत्या षोडशग्रहणग्रहणयोर्विकल्प इति, अत्र च

पुष्करिणीयागादीनां निष्फलानुपपत्तिः तदकरणस्य प्रत्यवाया-
भावरूपेष्टसाधनत्वसम्भवेन करणं प्रत्यवायमप्यावहेदित्यत्र समाधिः
परिचिन्तनीयः । ननु विधिनिषेधस्यले विधेर्निषेधविषयेतरविषय-
कत्वे विकल्पस्यलमेव दुर्लभमित्याशङ्कामतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति
नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विकल्पस्यलस्य प्रकृतादिशेषं दर्शयन्
निराकरोति, 'एकविषयतया पुनरिति एकरूपावच्छिन्नातिरात्र-
विषयकयोर्विधि-निषेधवाक्ययोः प्रकृते दिवा-रात्रिविषयकत्वा-
सम्भवे त्वित्यर्थः । 'षोडशग्रहणग्रहणयोर्विकल्प इति गृह्णाति न
गृह्णातीत्यनयोरतिरात्रे 'विरुद्धयोरपि षोडशग्रहण-तदग्रहणयोः
कल्पयोरङ्गतया विधायकलोपगम इत्यर्थः, राजानमिव याज्ञिका-
इत्यत्र चन्द्रवाचकराजन्ग्रहस्येव षोडशकलावत्त्वेन चन्द्रबोधक-
षोडशग्रहस्य स्रग्नसोमपदस्य वाच्यत्वरूपग्रहसम्बन्धात्मकलक्षित-
लक्षणया सोमलतार्थकता तयोश्च नैकव्यङ्ग्यता विरोधात् अपि
त्वेकजातीयव्यक्तिद्वयाङ्गता, नातिरात्रे इति वाक्यस्य प्रकृते रात्रि-
श्राद्धकरण इवातिरात्रे षोडशग्रहणे दृष्टसाधनत्वाभावार्थकत्वे तद-
भावस्य नातिरात्राङ्गता निर्व्वहति ग्रहणविधिना तत्र दृष्टसाधनता-
बोधादेकतराप्रामाण्यञ्च स्यादिति प्रकृतादिशेषमाह, 'अत्र चेति,

कल्पनागौरवाच्च दृष्टसाधनत्वाभाव एव विध्यर्थः, दृष्टत्वाभावास्यायामि-
त्यादिविध्युपस्थितं ग्राह्यं प्राकरणिकत्वात् तथाच च्यमावास्यायामित्यादि-
विधेः रात्रौतरामावास्यापरत्वे विधानाभावादेव तादृशेष्टसाधनत्वाभावो

योऽशिग्रहणं नेष्टसाधनमित्यादिकमर्थोऽग्रहणविधिविरो-
धात्, अपि तु योऽशिग्रहणाभाव इष्टसाधनमित्यादिकं,
व्युत्पन्नस्य नञ्समभिव्याहृतधात्वर्थस्याभावेऽपि विभक्त्य-
र्थान्वयः ।

‘अच’ नातिरागे इत्यादिवाक्ये, ‘ग्रहणविधिविरोधादिति ग्रहण-
विध्यर्थविरुद्धार्थकताप्रसङ्गादित्यर्थः । तथाच विरुद्धयोरेकवासत्वेन
विरुद्धार्थकवाक्यद्वयस्य प्रामाण्यानुपपत्त्यैकवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात् । न
च वेदवाक्यमप्यमाणीभवितुमर्हतीति भावः । ‘इष्टसाधनमिति’ति,
अर्थ इत्यनुसन्धते, इष्टज्ञानातिरागे योऽशिग्रहणजन्यं परमापूर्वं न
तु तज्जन्यं प्रधानफलं अङ्गताविरोधात् । तदीयप्रधानफलाजनकत्वस्य
तदङ्गताघटकत्वादित्यग्रे व्यक्तीभविव्यति । नन्वेवं विधिप्रत्ययार्थस्येष्ट-
साधनत्वस्य प्रतियोगितया क्रियाश्वघ्नत्वचित्ते प्रकृत्यर्थान्वितेति
व्युत्पत्तिविरोध इत्याशङ्क्य नञर्थद्वारा प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन न तादृश-
व्युत्पत्तिभङ्ग इत्याह, ‘व्युत्पन्नयेति,’^(१) ‘धात्वर्थस्याभावेऽपीति प्रति-
योगितया धात्वर्थान्विते नञर्थभावेऽपीत्यर्थः । ‘विभक्त्यर्थान्वयः’

(१) नन्वेवं विधिप्रत्ययार्थेष्टसाधनत्वस्य प्रतियोगितया क्रियाश्वघ्नत्वजन-
यार्थभावेनान्वयो न व्युत्पत्तिसिद्धः “नानुपभृद्य प्रादुर्भावादित्यादौ
नामाद्यप्रादुर्भावादभावेन तत्प्रकृतिकपञ्चमौविभक्त्यर्थान्वयस्य दृष्टत्वे-
ऽपि धात्वर्थभावेन तत्प्रकृतिकविभक्त्यर्थान्वयस्य क्षाप्यदृष्टत्वादित्या-
शङ्का निराचिक्तीधुराह, ‘व्युत्पन्नयेतीति क्वचित् सुक्तके पाठः ।

बोध्यते इति तद्बोधनाय आहं न कुञ्जीतेति वाक्यं व्यर्थमिति भावः ।
‘तात्पर्येति, यदि राजौ आहं न निविध्यते तदा कदाचिदमावास्या-

अत्र प्राभाकराः “न कलज्जं भक्षयेत्” इत्यादिश्रुतेः

तिङ्ग्यस्यान्वयः, ‘गुरवः’ प्राभाकराः^(१), ‘इत्यर्थमाहु रित्यनेनास्य
सम्बन्धः, ‘कलज्जमभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति’ति, एतादृशार्थभावे
तन्मतसिद्धिविध्यकार्यस्य भक्षणावितेन नञ्प्रार्थभावेन सप्तान्वयादुप-
पन्नमसङ्गतिः । नञ्समभिव्याहृतविधिप्रत्ययेन कश्चिदभावे आश्रयता-
सम्बन्धेनेष्टसाधनत्वं प्रत्याख्यते यथा “नातिराज इत्यादौ, कश्चिच्च तच्च
प्रतियोगितया तत् प्रत्याख्यते यथा “राजौ आहुं न कुर्वीते-

(१) अस्मत्सम्बन्धमूलपुस्तके प्राभाकरा इत्येव पाठः ।

यामित्यादिविधेः राजौतरामावास्यातात्पर्यान्नुरोधेन राजावपि आहु-
करणं प्रसज्येत अतो राजौ आहुकरणे निषिद्धेऽमावास्यापदस्य राजौ-
तरामावास्यापरत्वनिश्चयाग्नैवा प्रसक्तिः यवच्चामावास्यायामित्यादिविधेस्तात्-
पर्यव्याहृततयैव तस्य सार्थक्यमिति भावः ।

अत्र मौमांसकाः । एकवाक्यत्वं हि द्विविधं विशिष्टैकार्थप्रतिपत्ति-
जनकत्वं तत्तात्पर्यजनकत्वञ्च, “राजौ आहुं न कुर्वीतेत्यादेः क्रियान्तरवैयर्थ्य-
नाद्यस्यासम्भवेऽपि द्वितीयस्य सम्भवे न किञ्चिद्व्याधकं यथा अग्निहोत्रं
जुहोति दध्ना जुहोति इत्यत्र, तत्र हि अग्निहोत्रं जुहोतीति प्रधानविधि-
प्रवृत्तौ केन द्रव्येणेति प्रथाकाङ्क्षायां दध्ना जुहोतीति विधिप्रवृत्तिः तेन हि
प्रधानविधेरेकदेशं जुहोतीत्यनेनानुस्य दधिरूपं द्रव्यं करणत्वेन विधीयते,
यज्जुहोति तद्दध्ना इत्येवं बोधिते दधिकरणकोऽग्निहोत्रहोम इष्ट-
साधनमिदमेवं रूपं विशिष्टैकार्थपरत्वं विधिद्वयस्य निर्व्वहति तथाभावास्या-
यामित्यादिप्रधानविधिप्रवृत्तौ कालविशेषाकाङ्क्षायां यत् आहुं कुर्वीत
तद्वाग्निभिन्ने इति राजौ आहुं न कुर्वीतेत्यनेन पर्युदासलक्षणया
बोधिते राज्ञिमिदमावास्याधिकरणकआहुकरणमित्युसाधनमित्यर्थपरत्वं

कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमित्यर्थं इत्याहुः । निय-
मतस्तु तात्पर्यादिवशात् मुख्यफलाजनकत्वेऽपि अङ्गस्य

त्यादौ, इत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायामाह, 'नियमतस्त्विति,
'तात्पर्यादौत्यादिना योग्यतापरिग्रहः, "रात्रौ आर्द्रं न कुर्वीत"

विधिद्वयस्य निर्बन्धवि । न च मुख्यार्थानुरोधान्ननिषेधविधित्वमेव युक्तं,
एकप्रकरणाभावात्त्वेन सदारम्भाधीनत्वेन चामावास्यादिविशेषणरान्निभेद-
परत्व-विधित्वे निष्ठिते मुख्यार्थस्यागस्याप्यदोषत्वात् । अत्र एव नेच्छेतो-
द्यत्तमादित्यमित्यादेर्नतप्रकरणाभावात्त्वेन मुख्यार्थं परित्यज्य लक्ष्यया
इच्छयाविरोधिसङ्कोचं कुर्यादित्यर्थकत्वं सिद्धान्तिर्व । अत्र एव दीक्षितो
न ददाति इत्यादेरपि न निषेधविधित्वं किन्तु दीक्षितस्य दानामावादि-
रूपाङ्गविधित्वं इत्याहुः । 'तदर्थत्वात्' निषेधविधिप्रयोजनकत्वात् । नन्वेवं
विकल्पस्य नमेव दुर्भिनमित्यत्र आह, 'एकविषयकतयेति, 'अनन्यगतयेति,
तत्र सामान्य-विशेषभावाभावेन विशेषेतरपरत्वस्यासम्भवादिति भावः । ननु
न कलञ्जं मज्जेयेदित्यादौ नञर्थे विध्यर्थस्य इष्टसाधनत्वादेः प्रतियोगि-
तयाम्बयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् अत्र तथान्वये यद्व्यविधिना तत्रेष्ट-
साधनत्वादेर्बोधनाद्विरोध इत्यत्र आह, 'अत्र चेति, आदिभ्यां बलवद-
निष्ठाननुबन्धि-कृतिसाध्ययोः परित्यहः । नन्वेवं नञर्थे धात्वर्थस्य प्रति-
योगित्वेनाग्न्यात् नञर्थे विभक्त्यर्थस्याग्नये च व्युत्पत्तिविरोधः इत्यत्र आह,
'व्युत्पन्नश्चेति, 'नञिति नञ्समभिध्याहृतो योधातुस्तदर्थस्येत्यर्थं, 'अतएव'
धात्वर्थस्याभावेऽपि विभक्त्यर्थान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादेव, 'प्राभाकरा इति,
तेषां वैदिकलिङः कार्ये प्रकृतिः तत्र च प्रकृत्यर्थोविषयतया अन्वेति,
तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्यमित्यन्वयधीः,
न कलञ्जं मज्जेयेदित्यत्र कलञ्जमज्जयस्य नञर्थेऽभावेऽभावस्य च लिङर्थे कार्ये
निषेधापूर्वकूपे विषयत्वेनान्वये कलञ्जमज्जयामावविषयकं कार्यमित्य-

इत्यत्र रात्रिश्राद्धकरणाभावस्य फलजनकत्वबाधेन फलजनकत्वाभाव-
 एव तात्पर्यं कस्यते, “नातिरात्र इत्यादौ अतिरात्रे षोडशि-
 ग्रहणस्येष्टसाधनताया ग्रहणविधिना बोधनान्तत्र तदभावस्य बाधेन
 तदभावस्येष्टसाधनत्व एव तात्पर्यमिति भावः । नन्वङ्गविधिभिः
 कथमिष्टसाधनत्वं बोधनीयं “फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमित्यङ्ग-
 लक्षणेनाङ्गानां निष्फलत्वोपगमादित्याशङ्कामङ्गलक्षणे फलसामान्या-
 भावरूपाफलत्वनिवेशाभिमानविजृम्भितां निराकुरुते, ‘मुख्येति
 अङ्गलक्षणे अफलपदस्य मुख्यफलाजनकत्वार्थकतया तादृशाफलत्व-
 सत्वेऽपि परमापूर्वरूपफलजनकत्वबोधनाविरोधादित्यर्थः, अन्यथाङ्गे
 प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अत एव “यागे रागादङ्गे वैधीति प्रवादोऽपीति
 भावः । इष्टप्रयोजकत्वरूपेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे प्रधानफलरूपेष्ट-
 साधनताबोधनमप्यविरुद्धमिति बोध्यं । ननु षोडशिग्रहणं विनापि
 तदभावाङ्गकातिरात्रात् परमापूर्वसम्भवेन षोडशिग्रहणे परमापूर्व-
 रूपेष्टसाधनताबोधेऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः तज्जन्यश्रमादौ बलवद्द्वेष-
 न्वयघोरिति फलबलादुत्पत्त्यन्तरं कस्यमिति भावः । अतएव च “नामूढ-
 स्येतरोक्तते” “नानुपमस्य प्रादुर्भावादित्यादेर्नानर्थं विभक्त्यर्थस्यान्वयादमूढ-
 स्येतरोत्पत्त्यभावात् अनुपमस्य प्रादुर्भावाभावादित्यर्थमाहुः । कचिद्विभक्त्यर्थ-
 प्रतियोगिकाभावस्य धात्वर्थे कचिच्च धात्वर्थप्रतियोगिकाभावे विभक्त्यर्थान्वये
 किं नियामकमत आह, ‘नियतमस्त्विति, ‘तात्पर्यादौत्यादिना प्रकरणादि-
 परिग्रहः । ननु षोडशिग्रहणस्याङ्गत्वेनाफलकत्वादिसाधनत्वाभावबोधने-
 ऽपि न ग्रहणविधिविरोधः एवं ग्रहणाभावस्याप्यङ्गत्वेनाफलकत्वान्तरेष्ट-
 साधनत्वबोधने बाध इत्यत आह, ‘मुख्यफलेति, फलवत्सन्निधावफलमङ्ग-
 मित्यङ्गलक्षणे चाफलत्वं मुख्यफलाजनकत्वं न तु सर्वत्रैव फलशून्यत्वमिति

परमापूर्वरूपोपकारसाधनत्वं अविरोधं, ग्रहणविधन्यथानु-
पपत्त्या षोडशग्रहणादतिशयितं परमापूर्वं, तस्मा-
च्चातिशयितं मुख्यं फलं कल्पयते इति सर्व्वसमञ्जसं । प्रति-

सम्भवादित्याशङ्कां फलभूमानमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'ग्रहणविधन्यथानु-
पपत्त्येति ग्रहणविधे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थं, 'अतिशयित' अति-
शयरूपजातिविशेषवत्, प्रधानफलानिग्रथविरहेण स्वतोऽसुन्दरे
परमापूर्वंऽतिशयरूपजातिविशेषस्वीकारेऽपि तथोक्तटरागासम्भवेन
षोडशग्रहणजन्यश्रमादौ बलवद्भेद इत्यतः प्रधानफलप्रकर्षस्यापि
कल्प्यतामाह, 'तस्माच्चेति अतिशयितपरमापूर्व्वेत्यर्थं, 'फल'
अतिरागप्रधानफलं, 'कल्पयत इति, तथाच तादृशफले उत्कटरागा-
सम्भवनकातिशयितापूर्व्वेऽप्युत्कटरागोदधेन तज्जनकषोडशग्रहणजन्य-
श्रमादौ बलवद्भेदतिरस्कारेण तच्च प्रवृत्तिनिर्वाह इति भावः ।
अथ च वाकारासत्वेऽपि विकल्पनिर्वाहः, तथा हि ययोः कल्पयो-
रन्योन्यजन्यफलविरोधिता तयोरेव विरुद्धकल्परूपविकल्पता, त्रीणि-

भावः । 'उपकारेति प्रधानोपकारेत्यर्थं, 'अविरोध' अङ्गत्वेनाविरोधः,
ग्रहणाभावेनैवेष्टिसिद्धौ कष्टसाध्यग्रहणे कथं प्रवृत्तिरत आह, 'ग्रहण
विधेति, अतिशयितफलाकल्पने अननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं ग्रहणविधे
स्यादिति भावः । अतिशयितपरमापूर्वं स्वतः काम्यं यतः कथं तद्विच्छया
ग्रहणे प्रवृत्त्या विधावननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं न स्यादत आह, 'तस्माच्चेति,
मुख्यं फलं स्वर्गादिरूपं । ननु भूतत्वे न घट इत्यादौ प्रतियोग्यभावयो
प्रतिशेखानुपपत्तिमाह भूतत्वं न घट इत्यादौ सम्भवाविकारणादिकारणयो
राधारार्थेयभावः न प्रकारस्वया भासते तदुपस्थापकवशादेरभावात् न

यवयोः समुच्चितयोरपि फलजनकत्वसम्भवेन तच्च तन्निराकरणाय
तयोः फलजनने परस्पराभावसहकारिताप्रमाणमावश्यकं तच्च
वाकारं विना न सम्भवतीति वाकारापेक्षा अतो यत्र यवैर्यजेते-
त्यादौ वाकारो न श्रूयते तच्चापि स कल्प्यते अत्र च कल्पयोर्भा-
वाभावरूपतया विरोधेन भिन्नतासम्भवादेकस्यापरकारणप्रतिषेपक-
तया अन्योन्यफलविरोधिताया अर्थतो सामान्न वाकारापेक्षा ।

अथ ब्रौहि-यवविकल्पस्थले वाकारेण यागरूपकार्यं ब्रौहि-
यवयोः परस्पराभावसाहित्येन करणताप्रत्यायनासम्भवः एकस्यापि
यागस्य देवतोद्देशकद्रव्यत्यागरूपस्य त्यागविषयपुरोडाशरूपद्रव्य-
निष्पत्तिद्वारा ब्रौहि-यवोभयसाध्यतासम्भवात् । न च स्वर्गं प्रति
ब्रौहित्याग-यवत्यागयोः परस्पराभावसाहित्येन करणता वाकारवशात्
प्रतीयत इत्यपि सम्यक्, तथा सति ब्रौहियाग-यवयागयोरेव
विरुद्धकल्पद्वयरूपतया क्रमेण यागद्वयकर्तुः स्वर्गादुत्पादप्रसङ्गात्
यवैर्यजेत इत्यस्य प्राप्तयागे करणीभूतब्रौहिरूपद्रव्यस्वाभेन द्रव्या-
काङ्क्षानिवृत्तावपि विकल्पमुक्त्वा द्रव्याकाङ्क्षया यवरूपद्रव्यविधायक-
ताया मौमांसकसिद्धान्तसिद्धाया भङ्गप्रसङ्गाच्च । एतेन गुरुमते प्रधा-
नविधेरपि यागजन्यत्वेनापूर्वबोधकतया अपूर्वं प्रत्येव ब्रौहि-यवया-
गयोः परस्पराभावसहकारेण करणता वाकारमभिव्याहारवशात्
प्रतीयते एकेन । एकदा यागद्वयानुष्ठानासम्भवात् क्रमेण याग-
द्वयानुष्ठानस्थले च एकदा तयोरसत्त्वेन क्रमेणापूर्वद्वयोत्पत्तौ बाध-
काभावः अपूर्वं यागस्य साक्षात्कारणतावत्साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वा-
दित्यपि निरस्तं, विधिप्रत्ययस्यापूर्वावाचकत्वादिनैयायिकादिमते

अपूर्वं यागयोर्वैकल्पिककारणताया विधिवाक्यतोऽप्रतीतेः । एवं वाकारेण करणयोर्ब्रौहि यवयो परस्परासमवहितत्वं प्रत्याख्यते दण्डाक्षकादा घट इत्याद्यप्रयोगात् । ब्रौह्मसमवहितयवस्य करणता-
 लाभादेव च ब्रौह्मसमवधाने कथं याग इत्याकारान्वयविधुत्वाप-
 काकाक्षाया शान्तिर्न तु परस्पराभावसहकृतत्वपर्यन्तं वार्थं दृष्टा-
 द्रष्टेर्वा वस्तिर्जायत इत्यादिप्रयोगसत्त्वात् न हि दृष्टारण्यादिभि
 परस्पराभावसहकारेण वस्तिर्जायते अन्यते निमित्तादपि तादृश-
 कार्यात्पत्तेः, तथाच कथं ब्रौहि यवयोर्निमित्तयोरभास्तार्थतेति
 चेत्, सत्यं, ब्रौहिभिर्यवैर्वा यजेत इत्यतो ब्रौहिकरणकत्वं यवकरण-
 कत्वयोर्धागविशेषणयोर्धागनिष्ठेष्टसाधनतावच्छेदकत्वं प्रतीयते एक-
 विशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यबोधकशब्दस्य धर्मविशेषणे विशेषणान्तरावच्छेद-
 कत्वबोधकताया व्युत्पत्तिविद्वत्तादौत्सर्गिकविशिष्टान्वये सम्भवति
 चोपलक्षितान्वये तात्पर्याकल्पनात् । एवञ्च ब्रौहिकरणकत्वं यवक-
 रणकत्वयोः कल्पयोयागनिष्ठस्वर्गात्पादकतावच्छेदकत्वरूपप्रयोजकत्वेन
 विधायक तादृशवाक्यद्वयं तयोस्तन्प्रयोजकत्वञ्च न निमित्तयोरैक-
 करणकत्वान्वयितया भासमानयागेऽन्यकरणत्वाभावस्य वाकारेण
 बोधान्तस्यापि स्वर्गसाधनत्वान्वयियागविशेषणतया तुल्यन्यायेन
 एककरणकत्वप्रयोज्यस्वर्गेऽपरकरणकत्वाभावस्य प्रयोजकत्वलाभात्
 अतः कल्पयोर्विरोधेन विकल्पता वाकारकल्पनदीजन्तु ब्रौह्मकरणक
 स्वर्गसाधनब्रौहियागजानीययाग किद्रव्यकरणक इत्येतादृशविकल्प
 सुख्याब्रौह्मकरणकत्वविशिष्टे करणान्तरावाक्षायास्तदिशिष्टे करणा-
 न्तराभावेनैव निवृत्तेः तदिशिष्टे करणान्तरबोधस्य तदोपधकवाकार

मन्तरेणानुपपत्तिः, तृणादरणेष्वां वक्त्रिः पाकहेतुरित्यादौ प्रमा-
णवाक्ये चैककारणसाध्यत्वान्वयिनि वाकारेणापरसाध्यत्वाभावबोधने-
ऽपि तदभावस्यागत्या उपलक्ष्यतयैव भाने तात्पर्यमुपेयते न तु
विशेषणतया तद्भाने मिलिताभ्यामपि तत्तत्कारणाभ्यां जनितेन
वज्रादिना पाकादिकार्यजननस्य प्रामाणिकतया एकसाध्यकार्य-
ऽपरसाध्यत्वाभावप्रयोज्यत्वाभावात् । अथ इडोयजति समिधोयजति
इत्यादिविधिवोधितानामङ्गानां न कथं विकल्पता तत्रापि प्रथमा-
ङ्गविधितोऽङ्गाकाङ्क्षानिवृत्त्या यवविधिवद्विकल्पमुख्याकाङ्क्षयैव विध्य-
न्तरप्रवृत्तेष्वाकारकल्पनाया आवश्यकत्वात्तद्वत्ताच्चैकाङ्गसमवधाना-
भावरूपवाकारार्थविशिष्टस्यैवापराङ्गस्य परमापूर्वसाधनतावगमात्
विशेषणीभूतस्याभावस्य फलप्रयोजकताया आवश्यकत्वादिति चेत्,
न, अङ्गानां यत्र क्रमः श्रुतस्तत्राङ्गविकल्पासम्भवेन समुच्चिताना-
मनेकेषामङ्गत्वप्रदर्शनादेकाङ्गलाभेऽपि किमन्यदङ्गमित्यङ्गान्तराका-
ङ्क्षयैव द्वितीयादिविधीनां प्रवृत्तिसम्भवेन विकल्पमुख्या आकाङ्क्षा-
यास्तदुत्पापकत्वानुपगमात्, तथा सति परस्परभावसापेक्षता-
कल्पने गौरवात् । न चैवं “अथभागं तंतस्ते आदद्यान्मूल्यञ्च
जीवतां” इति विधिवोधितयोः परभूम्यधिकरणकश्चाद्वाङ्गधोरण-
भागदान-मूल्यदानयोर्विकल्पो न स्यात् विकल्पमुखीमाकाङ्क्षामन्त-
रेणाप्युक्ताकाङ्क्षया मूल्यदानविधेः प्रवृत्तिसम्भवात् इति वाच्यम् ।
तयोः “तद्भूमिस्त्रामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वज्रात्” इत्यर्थवाद-
बोधितहरणनिवृत्तिद्वारा आद्वाङ्गत्वादयभागदानमात्रेण हरणनि-
वृत्तिसम्भवात् हरणनिवर्त्तकतया तस्मात्ते हरणनिवर्त्तकान्तराका-

ज्ञाया अनुदयेन विकल्पमुख्यैवाकाङ्क्षया मूल्यदानप्रवृत्तेत्यकारस्य
विकल्पार्थताया आवृत्तकत्वात् । न च तथापि तत्र विवम्बानुपप-
त्तिर्यतो हरणनिवर्त्तकायदान-मूल्यदानयोः क्रमेण विधानोपगमे
एव प्रथमविधितोऽयदानस्य हरणनिवर्त्तकत्वलाभेन तन्निवर्त्तकाङ्क्षा-
पूरणादिकल्पः सम्भवेत् तदेव नोपेयत इति युगपदसमुच्चितोभय-
दानविधाने बाधकाभावादिति वाच्यम् । अयदान-मूल्यदानयोः
सम्प्रदाननियमेनायदानत्व-मूल्यदानत्वावच्छिन्नयोः पृथक्सम्प्रदानद-
यान्वधादाक्यभेदस्यावश्यकतया युगपदुभयविधानामसम्भवात् । अथैवं
यत्र धवच्छिदाल-खदिरच्छिदालावच्छिन्नयोः पृथग्दाच-कुठार-
करणकत्वान्वये तात्पर्यं तत्र वाक्यभेदेन सामर्थ्यविरहात् धव-खदिरौ
दाच-कुठाराभ्यां द्विनन्तीति प्रयोगानुपपत्तिः समासासम्भवादिति
चेत्, न भवत्येव तथा तात्पर्येण तादृशप्रयोगः, यत्र द्विदालरूपैक-
धर्मावच्छिन्नायामेव विभिन्नव्यक्तौ युगपत् धवकर्माकत्व-दाचकरण-
कत्वयोः खदिरकर्माकत्व-कुठारकरणकत्वयोर्युगपदन्वये-तात्पर्यं तत्रैव
च तथा प्रयोगः, प्रकृते च भूस्वामिपिचाद्युद्देशकत्वविशेष्यतावच्छेक-
तापन्नाय भागदानत्वादिना प्रवृत्तिनिर्वायाद्यभागदानत्वादिरूपवि-
भिन्नधर्मावच्छिन्ने पृथक्सम्प्रदानान्वयस्यावश्यकतेत्यलमप्रकृताधिक-
विचारेण । भूतले न घटः भूतलं न घट इत्यादौ प्रतियोग्यभा-
वयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य भूतलं न घटः न पचति चेन्न-
इत्यादौ अभावाधारयोराधाराधेयभावस्य च संसर्गतया भानं नञः
प्रातिपदिकत्वेष्वपि प्रातिपदिकार्थत्वेन भेदेन साक्षादन्वय इति
व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणतया नानुपपन्नं

योग्यभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावो अभावाधिकरणयो-
राधाराधेयभावश्च सम्बन्धविधया भासते, निपाताति-
रिक्तस्थल एव प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वये प्रकारौभूत-
विभक्त्युपस्थितेस्तन्त्रत्वात् । अत एव इवाद्यर्थान्वये न

इत्याह, 'प्रतियोग्यभावयोरिति, तद्विशेषणप्रवेशः प्रयोजनान्तरानु-
रोधेनाप्यावश्यक इत्यत आह, 'अत एवेति यतोनिपातार्थस्य प्राति-
पदिकान्तरेण साक्षाद्देवान्वयोनानुपपन्नः अत एवेत्यर्थः, 'इवाद्यर्था-
न्वय इति चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थसादृश्यस्य प्रतियोग्यनु-
योगिनो चन्द्र-मुखयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वमान इत्यर्थः, 'न
पश्चाद्यपेक्षेति प्रतियोगिपदोत्तरं वक्ष्यामि अनुयोगिपदोत्तरं वक्ष्या-
म्यामि नापेक्षेत्यर्थः । तयो सादृश्यरूपनामर्थेन साक्षादन्ये प्रति-
योगित्वादेः प्रकारताया अपगन्तव्यतया तदुपस्थापकवक्ष्यादिविभ-
क्त्यपेक्षा स्यात् इति भावः । नन्वेव अघट भूतलमित्यादिवङ्गमौद्दौ
असमोद्देश इत्यादिगन्तव्यपुरुषे च मुख्ययोर्नञर्थयोरत्यन्तान्योन्या-

संसर्गतया नामार्थयोर्भेदेन साक्षादन्यस्यस्याव्युत्पन्नत्वादत आह, 'प्रतियोग्य-
भावयोरिति, 'निपातातिरिक्तेति, फलवत्तामिमातजन्यतदन्वयबोधे विभक्त्य-
र्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वं न कल्प्यमिति भावः । एतच्च एवकारार्थसारमध्वर्या-
मभिहितमस्माभिः । 'अतएवेति यत एव निपातार्थान्वयमात्रे न विभक्त्य-
र्थोपेक्षा अतएवेत्यर्थः । 'इवादीति, चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थे सादृश्ये
चन्द्रस्य प्रतियोगितया मुखस्याधिकरणतया अन्यथा, आदिना एव वा-नु चा-
दिपरिग्रहः । ननु नञोऽभावमात्रार्थकत्वे अघट भूतलमित्यादौ भिन्नाभ्या
रूपाभ्यामेकधर्मीबोधकत्वरूप सामानाधिकरण्या न स्यात् एवमघट पट-

पद्याद्यपेक्षा, अघटं भूतलं असमोदेश इत्यादौ समासे
सामानाधिकरण्याद्यनुरोधात् नञोऽभाववत्परता ।

भावयोरेवाधारतासम्बन्धेन भूतलदेशादावन्वयसम्भवेन तत्र तत्रा-
त्यन्ताभावान्योन्याभाववतोर्ध्वभिर्भिषोर्नञो लक्षणा सर्वसिद्धा मोचिता
इत्यत आह, 'अघटमिति, 'सामानाधिकरण्यानुरोधादिति एक-
धर्मिवोधकत्वाद्यनुरोधादित्यर्थ, अन्यथा समानशिक्षा-वचनत्वाद्यनुप-
पत्तेरित्यर्थ, प्रपञ्चे धर्मिणि लक्षणा विनान्यपदार्थावोधकत्वेन
वज्रप्रोक्षानुपपत्तिः अभावार्थकत्वेनान्यथीभावापत्तिश्च द्रष्टव्या ।

इत्यादौ अन्वयस्येत्यत आह, 'अघटमिति, ससर्गाभावान्योन्याभावार्थकनञ्
भेदेनोदाहरण इय, अघटं घट इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुरोधात् नञो
लक्षणाया अभाववत्परतेति मणिकारोक्त, तत्र च तत्पुरुषसमासेऽपि अघट-
इत्यस्यैव सम्भवात् तेन घटभिन्नस्यैव बोधनात् ससर्गाभावरूपवत्त्वं नञो न
लभ्यते इत्यतो वज्रप्रोक्षे स्पष्टीकर्तुं 'अघटमिति नपुंसकशिक्षामेव निर्दिष्ट,
तत्र च न विद्यते घटो यत्रेति विग्रहीत ससर्गाभावबोधनात् । न च चित्र-
गुरित्यादौ उत्तरपद एव लक्षणाया श्रुत्यादित्वात् प्रकृते च घटपदस्यैवा
भाववज्राद्यधिकत्वे सङ्गतिरिति वाच्य । चित्रगवोरभेदान्वयबोधपुरस्सर
चित्रगोसम्बन्धिनि लक्षणाया गोपदार्थस्य साक्षात् सम्बन्धः चित्रपदार्थस्य
परम्परासम्बन्धो भावते इति साक्षात्सम्बन्धलाघवात् गोपद एव लक्षणेति
तद्गोच, यत्र तु घटाभावयोरन्वयबोधोत्तर घटाभावसम्बन्धिन उपस्थितौ
नञपदार्थस्यैव साक्षात्सम्बन्धमात्रमिति पूर्वपद एव नञि लक्षणाया
सर्वसम्मतत्वात् । एतेनाघटमिति तत्पुरुषसमास एव द्वितीयान्त मश्रति
क्रिया चाध्याहार्या प्रथमान्तत्वेत् परवस्तिङ् इन्द्र-तत्पुरुषयोरित्यनुशासनात्
अघटो भूतल इति स्यादिति व्याख्यान आवादेय ससर्गाभावार्थकनञतत्-
परमस्यासाधुत्वात् ।

केचित्तु प्रतियोगिपदोत्तरमुपः प्रतियोगित्वे अनु-

लक्ष्यव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणमप्रक्षिप्यैव षष्ठ्यादिविभ-
क्तिमन्तरेणैव प्रतियोग्यनुयोगिभावादिभानमुपपादयतां मतमुप-
न्यस्यति, 'केचित्त्विति, 'सुप इति घटोनास्तीत्यादौ प्रथमाविभक्ते-
नानुयाजेत्वित्यादौ सप्तम्यादिविभक्तेरित्यर्थः, 'प्रतियोगित्व इति,
आधेयतासम्बन्धेन विशेषणीभवतः प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया निरूपक-
तासम्बन्धेन चाभावविशेषणतया भासमान इत्यादिः, एतच्च स्वामि-
त्वादेः षष्ठ्यर्थतावादिप्राचीनमतानुसारेण, सर्वत्र सप्तम्यन्तेऽपिमस्य
लक्षणेत्यस्य सम्बन्धः, स्वमतानुसारेणाह, 'अनुयोगित्वे वेति, निरू-
प्यत्वसम्बन्धेन विशेषणीभवतः प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया आश्रयतासम्ब-
न्धेन चाभावविशेषणतया भासमान इत्यादिः, यथा स्वामित्वादेः
षष्ठ्यर्थतामतेनेदं चैत्रस्येत्यादौ निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नाभावबोध-

नामार्थयोर्मेदान्वयबोधे प्रकारौभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्तत्वे निपा-
तातिरिक्तत्वविशेषणमनिवेशयता मतमाह, 'केचित्त्विति, घटस्याभाव-
इत्यादौ षष्ठाद्यर्थोऽनुयोगित्वं, तत्र च घटस्य निरूपितत्वेनाभावस्य चाधि-
कार्यत्वेनान्वयः, न तु प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थं, तथा सति घटस्याधेयत्वेनाभावस्य
च निरूपकत्वेनान्वय इति घटोपाभावेऽपि न घटस्येति स्यात् घटनिष्ठप्रति-
योगित्वस्याभावेऽभावसत्त्वात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य चाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वात् एवञ्च न घट इत्यादौ प्रतियोगित्वस्य सुवर्धत्वे घटस्य
तत्राधेयत्वेनान्वयकल्पने घटस्याभाव इत्यादौ विभक्त्यर्थं निरूपितत्वसम्बन्धेन
प्रकृत्यर्थान्वयोऽन्यत्र क्लृप्तोभज्येत एवं घटस्याभावो न घट इत्यत्र प्रथमायाः
षष्ठ्यर्थत्वात्तद्विकल्पात् घटानुयोगिकत्वाभाव प्रतीयते प्रतियोगित्वस्य प्रथमा-
र्थत्वे नान्वयान्वयानुपपत्तिश्च इत्यतः 'अनुयोगित्वे वेति, इदं बोध्यं

योगित्वे वा नञुत्तरस्याधिकरणत्वेन नञो वा अभाव-
वति लक्षणा विभक्त्यर्थानुयोगिसमानविभक्तिकस्यैवा-

स्यैवोपेयतया तादृशसम्बन्धस्य चाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
असामञ्जस्यं तथाच घटो नेत्यादौ प्रतियोगित्वस्य सुपर्यन्तामते न
काचिदनुपपत्तिः । नञर्थभावाद्युयोगिकप्रतियोगिवाचकपदोत्तर-
विभक्त्यर्थभावात् नञा असोधनात् नेदं चैवत्येतिवत्तादृशभाव-
तात्पर्येण न घटो नेत्यप्रयोगादतः प्रथममतेऽस्वरसोनास्ति परन्व-
नुयोगित्वस्याप्युक्तस्यले सुपर्यन्ता सम्भवतीति तस्य सुपर्यन्ताकस्यानु-
सरणं, एतावता नञर्थे प्रतियोगिनः साक्षाद्विशेषणत्वं निराकृत्य
भूतत्वं न घटः न पचति चैव इत्यादौ नञर्थस्यानुयोगिनि भेदेन
साक्षात्तयात्वं निराकरोति, 'नञुत्तरस्येति, सुप इत्यनुषङ्गते,
निपातोत्तरविभक्तेर्निर्यंकतामतानुसारेणाह, 'नञो वेति, 'अभाव-
वति लक्षणेति, तथाच नञर्थेनानुयोगिनोऽभेदान्वाच्य इति भावः ।
न च निपातोत्तरप्रथमाविभक्तेरेव सर्वत्रोपगमात् भूतत्वं न घट

भूतत्वे न घट इत्यादौ प्रथमार्थस्यानुयोगित्वस्य नञर्थे अधिकरणत्वेनान्वयः
घटाभावो न घटः इत्यादौ तु प्रतियोगित्वेनान्वयस्तत्र प्रकरणादिकमेव
नियामकं यथादर्थस्यानुयोगित्वस्य नञर्थेऽधिकरणत्वेनान्वये यथादेर्विशे-
षणविभक्तित्वं तत्त्वं यच्च तु घटो विदिमयविभक्तित्वं तदर्थस्यानुयोगित्वस्य
नञर्थे प्रतियोगित्वेनैवान्वयः, एतद्वैव अथमभावो न घटस्येत्यादौ अभावे
घटानुयोगित्वाभावः प्रतीयते न तु घटाभावस्यानुयोगिकत्ववान् अभाव-
इति नञुत्तरस्य सुपोऽधिकरणत्वं, तत्र च लक्षणा इत्युभयकल्पनापेक्षया
असामञ्जस्योऽभावस्तत्त्वज्ञा युक्ता इत्याद्येनाह, 'नञोवेति ।

न्योन्याभाव-संसर्गाभावयोर्बोधने नजोऽसामर्थ्यं, तेन न

इत्यादौ भूतलादिपद-नजपदयोः समानविभक्तिकत्वेऽपि नानु-
याजेषु घजतिष्ठित्यादौ नजः सप्तम्यन्तताविरहेण यजत्यादिपद-
समानविभक्तिकताविरहात् तदर्थस्याभाववतो यजत्यादावभेदान्वया-
सम्भव इति वाच्यम् । निपातोत्तरं सर्वविभक्त्युत्पादाभ्युपगमात् ।
अतएवैवकारवादे श्चिध्यामेव गन्ध इत्यादौ एवकारोत्तरसप्तम्यर्थ-
व्यवच्छेदबोधो दौधितिक्तैवाभिहितः । अयं न पचति इदं न
राज इत्यत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावसम्बन्धेन न कथं विभक्त्यर्थविशे-
षितभेदबोधः न कथं वा भूतज्ञं न घट इत्यादौ भूतलादौ
घटादिसंसर्गाभावबोधः नजर्यसंसर्गाभावे घटादिपदोत्तरप्रथमाया-
घटादिप्रतियोगिकत्वस्य नजपदोत्तरप्रथमायाद्याभावाधारत्वस्य भूत-
लादौ बोधनसम्भवादित्याह, 'विभक्त्यर्थेति विभक्त्यर्थान्योन्याभावस्य
समानविभक्तिकपदार्थबोधोः संसर्गाभावस्य बोधने नजो न सामर्थ्य-

यत्तु विशेषणविशिष्टपदयोर्विरुद्धविभक्तिराहित्यं अन्योन्याभावबोधे
प्राङ्निषामकमुक्तं तच्च विरुद्धत्वं विरुद्धार्थकत्वं अन्यथा चययस्यले कर्म-
त्वाद्यर्थकप्रथमान्तरार्थस्य सुद्वप्रथसान्तरार्थेन नजोऽन्योन्याभावबोधापातात्
तथाच यथा ब्राह्मणस्य धनं न मूर्खस्य इत्यादौ नजर्ये भेदे मूर्खानुयोगित्वस्य
बोधे नजर्यस्याधिकरणत्वेनान्वये मूर्खभिन्नस्य ब्राह्मणस्यैवार्थोत्पद्यते तथा
प्रतियोगिपदोत्तरस्य सप्तः प्रतियोगित्वादौ लाक्षणिकत्वेऽनुयोगिपदस्य सुद्व-
सुवन्तत्वे विरुद्धार्थकत्वमेव विभक्त्येति प्रागुक्तनिषामकासम्भवात् अत्रिचमेन
सुवर्थप्रतियोगित्वादेरिव तिडादि-यथाद्यर्थकतिसम्बन्धेरेषि नजर्येऽन्यो-
न्याभावे साक्षादन्वयेन न पचति न राज इत्यादौ कृति-~~स्य~~न्ययोर्भेदबोधा-

पचति न राज इत्यादौ कृत्यादेरन्योन्याभावो भूतलं
 घट इत्यादौ घटादेः संसर्गाभावो न प्रतीयते इत्याहु
 इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्य
 विरचितं नञ्वादरहस्यं सम्पूर्णं ।

मित्यर्थः । असामर्थ्यं तादृशतादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदाभा
 नञ्पदसमभिव्याहारशान्ते तादृशफलानुत्पादकतया तत्कारणत्वा
 नुपगमादिति भावः । 'आञ्जलित्यस्तरसूचनाय च च प्रथमा
 विभक्ता वक्ष्यामि' इति कार्यबोधने तथा असाधुत्वापत्तेरिति ।

इति महामहोपाध्याय-योगदाधरभट्टाचार्यविरचिता
 नञ्वादटिप्पणी समाप्ता ।

पति, एवं नञर्थे संसर्गाभावे भेदान्वयोपपत्त्यर्थमनुयोगिपदे सप्तम्यपेक्षा
 स च नञ्पदस्य सुपोऽधिकारणत्वेन लक्ष्यैवोपपन्न इति नञोऽभाववक्ता-
 क्षणिकत्वे तु भेदान्वयप्रसङ्गामावात् अमेदान्वये सप्तम्या अप्रयोजकत्वं
 इति शास्त्रान्तरं आनन्दसमीचीनं ।